

શેઠ હાજીસુલેમાન શાહમહમદ લોધીયા,

જ્ઞાનપ્રસારક મંડળીના એક લાઇફ મેમ્બર.

દુનિયાંનાં દૂરદરાજ ભાગોમાં મુસાફરીઓ કરવા માટે મશહૂર થયલા એક અઠંગ મુસાફર, "મોહમેદન" સ્ત્રી કેળવણીનાં એક કિમતી મદદગાર, ગુજરાતી સાહિત્યના સાચ્ચા કદરદાન, આદિ ઉત્તમ ખુબીઓની કદરશનાશી પ્રત્યે, આ વિદ્યાજ્ઞાનનો ગ્રંથ તમોને સન્માનપૂર્વક અર્પણ કરવાની રજા લઉંછું.

લા૦ સેવક,

રતનજી ફરામજી શેઠના.

આ ગ્રંથ વિષે "જ્ઞાન પ્રસારક મંડળી" તરફનો ખુલાસો.

"જ્ઞાન પ્રસારક મંડળી" હસ્તક શેઠ બેજનજી અરદેશર દસ્તુર કામદીને આ ૪ થા ભાગ માટે રૂ ૪૦૦ નાં ઇનામનો રેસાલો લખાવવા માટે નીચલો પત્ર લખી માગણ કીધી હતી.

ફ્રાજરગેટ સ્ટ્રીટ, મુંબઇ, તા૦ ૨૯—૯—૧૯૦

શેઠ નશરવાનજી હીરજીભાઈ પટેલ,
જ્ઞાન પ્રસારક મંડળીના ઑનરરી સેક્રેટરી જોગ.

સાહેબ :—

જ્ઞાનચક્રના પુસ્તક ૪ થા માટે ચ, છ, જ, અને ઝ નાં મુળાક્ષરો ઉપર ઇનામની હરીફાઇ માટે ધારા મુજબની આગલી શરતો પ્રમાણે મારે નામે જાહેરખબર છપાવશોજી.

લા૦ સેવક,

બેજનજી અરદેસર કામદીન.

ઉપલી માગણી મંડળીએ ઉપકાર સાથે સ્વીકારી નીચલી જાહેરખબર ગુજરાતી વર્તમાનપત્રોમાં છપાવી હતીઃ—

જ્ઞાન પ્રસારક મંડળી.

શેઠ બેજનજી અરદેસર દસ્તુર કામદીન તરફનો રૂ ૪૦૦ નાં ઇનામનો રેસાલો.

જ્ઞાનચક્ર ભાગ ૪ થો

નીચલી શરતે લખી માગવામાં આવેછેઃ—

૧—બારાખડીના ચાર વ્યંજન ચ, છ, જ અને ઝ વાળા શબ્દો અનુક્રમે ઇંગ્રેજ સાઈક્લોપીડિયાને ધોરણે ઉતારી લઇ તે વિષેનું જ્ઞાન આપવું. પણ જરતોસ્તી ધર્મ અને ઇતિહાસ તથા દેશી હુનરવાળા વિષયો ઉપર વિશેષ ધ્યાન આપવું.

૨—બનતાં સુધી બાબતોની ઘણી લંબાણ વિગત આપવા કરતાં તેની વધુ સંખ્યા પર ધ્યાન આપવું.

૩—એ ૪ થો ભાગ તા૦ ૩૦ મી જુન ૧૯૦૨ સુધીમાં નીચે સહી કરનાર ઉપર મોકલવો. લખનારે પોતાનું નામ એક પરબિડામાં બંધ કરી તે ઉપર પોતાનો તખલ્લુસ (Motto) લખવો, અને જે તખલ્લુસવાળો રેસાલો તપાસનારને લાયક જણાશે તેનેજ લગતું પરબિડું ઉખેડીને ઇનામ આપવામાં આવશે.

૪—ઇનામ મેલવનાર ધણીએ પોતાને હિસાબે તથા ખર્ચે એ ભાગ છપાવી બાહેર પાડવો.

મુંબઇ, તા૦ ૧૦ મી અક્ટોબર ૧૯૦૧.

નશરવાનજી હીરજીભાઈ પટેલ.
ઑનરરી સેક્રેટરી.
(ચિટૉની બિલ્ડિંગ્સ, ગ્રાંટ રોડ.)

ઉપલી ઠરાવેલી મુદત સુધીમાં કારોબાર મંડળીને મ્હોટા કદનાં એક દફતરમાં રેસાલો મળ્યો હતો. એ રેસાલો તપાસી તે સંબંધી રિપૉર્ટ કરવાનું કામ મી ઑનરેબલ ખાનબહાદુર દારાશાહ રતનજી ચીચગર, ખાનબહાદુર બહમનજી બેહેરામજી પટેલ, એર્વદ શેહરિયારજી દાદાભાઈ ભરૂચા અને શેઠ રૂસ્તમ પેસ્તનજી મસાની, એમ. એ. ને સોંપવામાં આવ્યું હતું. તે મુજબ એ ચારે કાબેલ ગ્રહસ્થોએ રેસાલો તપાસી, તે વિષે નીચે પ્રમાણે પોતાનો રિપૉર્ટ લખી મોકલ્યો હતો.

મુંબઈ, તા० ૧૪ મી ઑગસ્ટ ૧૯૦૩.

પ્ર,

શેઠ નવુરવાનજી હીરજીભાઈ પટેલ તે

જ્ઞાન પ્રસારક મંડળીના ઑનરરી સેક્રેટરી જોગ.

સાહેબ,

ગુજરાતી સાઇક્લોપીડિયા ભાગ ચોથા માટે "સત્ય મેહેનત પામે જશ:—ખંતું ધરે તો અંતે યશ." વાળા તખલ્લુસ સાથે લખાઇ આવેલો જે રેસાલો જ્ઞાન પ્રસારક મંડળીની કારોબાર મંડળીએ અમો ઉપર તપાસી રિપૉર્ટ કરવા મોકલી આપ્યોછે તેના સંબંધમાં જણાવવાની રજા લિયે છિયે કે એ રેસાલો આગલા ભાગો જેટલોજ ફત્તેહમંદ રીતે લખવામાં આવ્યોછે અને તેને ઇનામને લાયક ઠરાવવામાં અમો સઘળા પરીક્ષકો એકમત છિયે. રેસાલાના દફતર તેમજ કદ ઉપરથી અમને લાગેછે કે તે આગલાજ ફત્તેહમંદ લેખક તરફથી લખવામાં આવ્યોછે. માટે તેઓને અમારી મુલાકાતે મોકલશો તો કેટલીક બાબદના સંબંધમાં જે કાંઇ સુચનાઓ કરવાની છે તે જણાવીશું.

જોકે અમો એ રેસાલાને ઈનામને લાયક ઠરાવ્યે છિયે તોપણ અમોએ એવા રેસાલાઓ વિષે અમારા તા० ૧૮ મી માર્ચ ૧૯૦૦ ના એક આગલા રિપૉર્ટમાં ઉમેર્યું હતું એમ એકવાર ફરીથી જણાવ્યા વિના ચાલતું નથી કે "એ કિસમની કેતાબો કોઈપણ એકજ મગજથી અને એકલે હાથે લખાવવી એ અશક્ય જેવું છે, અને એવાં પુસ્તકમાં સમાવવામાં આવતી છૂટી છૂટી બાબદોને તેમના ખાસ અભ્યાસીઓથી જેવો ઈનસાફ મળે તેવો એક માણસથી આપી શકાય નહિ." છતાં જ્યારે એકજ હાથે એ પુસ્તકના ભાગો લખાવવાનું કામ કરાવવામાં આવ્યુંછે ત્યારે તે એક સારી ન્હાની શરૂઆત કરેલી લેખાશે, કારણ અમોએ ઉપર વર્ણવેલા નિયમે ગુજરાતી સાઇક્લોપીડિયા લખવાનાં કામમાં હાલમાં લખાતા રેસાલાઓ ઠીક મદદગાર થઇ પડશે એમાં સંદેહ નથી.

વળી અમને એકવાર ફરીથી જણાવવાની ફરજ પડેછે કે અમારી કમિટિનાં મત મુજબ, આ જ્ઞાનચક્રનાં પુસ્તકમાં હયાત શખસોની જીંદગીનાં વૃતાંત આપવાનું કામ અવલથીજ હાથ ધરવામાં નહિ આવ્યું હતે તો ઘણું બેહેતર થતે; પણ તેમ બન્યું નથી, અને પેહેલા ભાગમાં એવાં જન્મચરિત્રો દાખલ કરવામાં આવ્યાં તેથી બીજામાં અને પેહેલા બે ભાગમાં આવ્યાં તેથી ત્રીજામાં એવાં જન્મચરિત્રો રહેવા દેવામાં આવ્યાંછે. તોપણ આ ચોથો ભાગ તપાસતી વખતે વળી અમો સુનમુખ આ જુનો સવાલ ખડો ઉભો છે. અમારો છેલ્લો તા० ૧૫ મી માર્ચ ૧૯૦૨ નો રિપૉર્ટ કરતી વખતે અમને લાગ્યું હતું, કે એકવાર ભૂલભરેલું ધોરણ દાખલ થવા પામ્યું એટલે પાછલા ભાગમાં બીજું ધોરણે કામ લેવું કદાપી વાસ્તવીક થઇ ન પડે માટે પ્રકતી સંભાળ સાથે હયાત આસામીઓનાં જન્મચરિત્રો રેહેવા દેવાં, પણ જેમ કામ આગળ વધતું જાયછે તેમ મજકુર ધોરણને લીધે ઉભી થતી મુશ્કેલી વધતી જાયછે અને અમને લાગેછે કે એકવાર એક ભૂલ થઇ તેને વળગી રહેવાને બદલે હજીની જન્મચરિત્રો દાખલ કરવાનું ધોરણ બદલવું જોઇયે એટલામાટે અમારૂં આધીન મત એ છે કે આ ચોથા તથા હવે પછીના ભાગોમાં હયાત શખસોના જન્મચરિત્રો આપવાં નહિ, મગર આગળ ઓછી જરૂરના જન્મચરિત્રો આવી

ગયાં અને હવે વધુ અગત્યનાં જન્મચરિત્રો આવી શકશે નહિ, તેથી કદાપી ઈન્સાફ ઓરઈન્સાફના મસાલો ઉભા થશે, જેનો ફેસલો કરવાનું અમો તમારી કારોબાર મંડળીની મુનસફી ઉપર સોંપીએ છિયે.

પરીક્ષકો તરીકે અમો રિપૉર્ટ કરિયે છિયે ત્યારે અમારે જણાવવું જોઇયે કે જે જાતનું પુસ્તક અમને તપાસવાને સોંપવામાં આવ્યુંછે તે બારીકીથી તપાસવાનું મહાલ છે. હરેક બાબતમાં દર્શાવેલી વિગતો સત્તાવાર પુસ્તકો પાસે રાખીને તપાસી જોવી અને સઘળાં નામો તથા તારીખે તારીખ વગેરે બરાબર છે કે નહિ તે સિદ્ધ કરતા જવાનું. કામ એટલું બિકટ થઇ પડે કે અમોએ તો અમારી તપાસ માત્ર ઉપર ટપકેની રાખીછે. અમે પુસ્તકના સામાન્ય ધોરણ, બાબતોની ચુંટણી અને ઘણી ઉપયોગી બાબતોની તકરારને લગતા નાજુક વિષયોની વિગતવાર તપાસ ઉપરજ ખાસ ધ્યાન આપ્યુંછે. એટલામાટે અમને લાગેછે કે જન્મચરિત્રો દાખલ કરવા બાબેનું ધોરણ નક્કી કર્યા બાદ, બીજા ભાગો માટેના રેસાલાઓ જો હાલનાજ લેખક તરફથી અને હાલનાજ ધોરણે લખાઇ આવે તો તે પરીક્ષકો ઉપર મોકલી આપ્યાવિના પસાર કરવામાં ખોટું થશે નહિ.

સા૦ સેવકો,

દારાશાહ રતનજી ચીચગર,
શેહેરીઆરજી દાદાભાઈ ભરૂચા,
બહુમનજી બેહરામજી પટેલ,
રૂસ્તમ પેસ્તનજી મસાની.

ઉપલા રિપૉર્ટ પ્રમાણે "સત્ય મેહેનત પામે જય,—ખંત ધરે તો અંતે યશ" એ તખલ્લુસનાં પરબિડાં સાથનો રેસાલો ઇનામને તથા છપાવવાને લાયકનો ઠર્યાથી કારોબાર મંડળીએ તા૦ ૫ મી અક્ટોબર ૧૯૦૩ ને દિને મળેલી પોતાની સભામાં આ રેસાલા સાથે આવેલું ઉપલા તખલ્લુસવાળું પડબિડું ઉખેડવાથી તેના લખનાર તરીકે મી૦ રતનજી ફરામજી શેઠનાનું નામ જાહેર થયું હતું.

વળી, ઉપલા રિપૉર્ટ મધે, પરીક્ષકોએ જે બાબતનો ફેંસલો કરવાનું "કારોબાર મંડળી"ની મુનસફી ઉપર સોપ્યું હતું તેના સબંધમાં કારોબાર મંડળીએ પોતાની બે સભામાં વિચાર ચલાવ્યા બાદ છેવટે એવો ઠરાવ કીધો કે હયાત ધણીના જન્મચરિત્રની બાબત પ્રગટ કરવા પેહેલાં મંડળીના પ્રેસિડન્ટ તથા મુનશીને દેખાડવી અને તેમની સૂચના મુજબ અમલ કરવો.

ઉપલી વિગતો ઉપરથી જોવામાં આવશે કે આ મંડળીના એક લાઇફ-મેમ્બર શેઠ બેજનજી અરદેશર દસ્તુર કામદીનની ઉદારતાથી ગુજરાતી ભાષામાં વિદ્યાજ્ઞાનનો આ ઉપયોગી ગ્રંથ રચાઇ શકાયોછે. અને તે છપાવી બાહેર પાડવામાં આ મંડળીના એક બીજા લાઇફ-મેમ્બર શેઠ હાજી સુલેમાન શાહમહમદની કિંમતી મદદ મળીછે, જે માટે એ બન્ને ગ્રહસ્થોનો મંડળી આ પ્રસંગે ઉપકાર માનેછે.

મરહુમ શેઠ અરદેશર સોહરાબજી દસ્તુર કામદીન ગુજરાતી સાહિત્ય ખીલવવા માટે જેમ પોતાનો સખી દિલગુરદો વાપરતા હતા, તેમ પોતાના ભલા પિતાને શુભ પગલે ચાલી શેઠ બેજનજી અરદેશર દસ્તુર કામદીન પણ વિદ્યાજ્ઞાનના કામોમાં પોતાનો હિસ્સો આપતા રહેછે અને તેમ કરીને એવણ પોતાના બેહેસ્તનશીન પિતાજીનાં ફરોહરને યાદ કરી તેમના શુભ કામની નકલ ચાલુ રાખી, તેમનાં ફરોહરને ખુશહાલ કરેછે એ અમને ઘણું શોભાભર્યું છે.

આ ગ્રંથની છપામણીમાં મદદ તરીકે રૂ ૪૦૦) ઇનામ જીતનારને મંડળી મારફતે આપવાની માગણી કરનારો નીચલો પત્ર જાણીતા મુસાફર શેઠ હાજી સુલેમાન શાહમહમદ તરફથી મળ્યો હતો.

From—"મેમણ હાજી સુલેમાન

c/o અનજુમને ઇસલામ હા

મુંબઇ, તા૦ ૧૪

મેહેરબાન શેઠ નશરવાનજી હીરજીભાઈ પટેલ,

ઑનરરી સેક્રેટરી "જ્ઞાન પ્રસારક મંડળી"—મુંબઇ.

મેમણ હાજી સુલેમાન શાહમહમદ લીંધિયા કેપટૌનવાલાની સલાંમ સાથે વિન્નંતી કે—

તમારી મંડળીની તપાસતળે પ્રગટ થતાં "જ્ઞાનચક્ર" યાને ગુજરાતી "સાઇક્લોપીડિયા" ની ગ્રંથમાળાની યોગ્યતા અને આવા એક "વિદ્યાજ્ઞાન" ના ગ્રંથને કાંઇપણ મારી તરફથી યોગ્ય મદદ થઇ શકે એવા ઇરાદાથી તમારી મંડળીની તપાસ તળે હાલમાં આ ગ્રંથમાળાનો ભાગ ૪ થો (પુસ્તક પાંચમું) જેમાં "ગ, છ, જ, ઝ," મૂળાક્ષર ઉપરના વિષયો છે તે ગ્રંથને પ્રગટ કરવા માટે ઇનામ જીતનારને "તમારી મંડળીના આગલા નીયમ મુજબ" મદદ તરીકે રૂ ૪૦૦ સોંપું છું તે સ્વિકારશોજી. કૃપાકરી મારી અરજ રચનારને જણાવશો કે, આ ગ્રંથમાં ઇસલામી વિષયો એટલે મોહમેદન તવારીખ, સંસાર અને રીતી રેવાજો સંબંધી બાબતો વધારે દાખલ કરવાની મેહેરબાની કરે, એજ અરજ.

લા૦ દુવાગીર સેવક તમારો

હાજી સુલેમાન શાહમહમદ

ઉપલો પત્ર તથા તે પછીના પત્રો તેમના જવાબો સહિત મુનશીએ કારોબાર મંડળીની તા૦ ૫ મી અક્ટોબર ૧૯૦૩ ને દિને મળેલી સભામાં રજુ કર્યાં હતા અને તે સંબંધી જે ઠરાવ એ સભામાં થયો હતો તે નીચે મુજબ લખી જણાવ્યામાં આવ્યો હતોઃ—

"જ્ઞાન પ્રસારક મંડળી"

(છોટાની બિલ્ડિંગસ—ગ્રાંટ રોડ)

મુંબઇ, તા૦ ૬ ઠી અક્ટોંબર ૧૯૦૩.

શેઠ હાજી સુલેમાન શાહમહમદ,

પ્યારા સાહેબ,

તા૦ ૧૪ મી મે ૧૯૦૩ નો તમારો પત્ર જે સાથે રૂપીયા ચારસો તમે મોકલી આપ્યા હતા, તે તેમજ ત્યાર પછીના તમારા બીજા પત્રો તેમના જવાબો સહિત ગઇ કાલે મળેલી "કારોબાર મંડળી" ની સભામાં રજુ કરવામાં આવ્યા હતા, અને તમે મોકલેલા રુપિયા ચારસો જ્ઞાનચક્ર—ભાગ ૪ થો એ બાબતમાં શેઠ બેજનજી અરદેશર દસ્તુર કામદીનવાળું રુપિયા ચારસોનું ઇનામ જીતનારને ઇનામનો રેસાલો છપાવવાના ખર્ચમાં મદદ તરીકે આપવાની તમે જાહેર કીધેલી મોગરથી "કારોબાર મંડળી" એ ઉપકારસહિત સ્વીકારી છે.

લા૦ સેવક,

નશરવાનજી હીરજીભાઈ પટેલ.

ઑનરરી સેક્રેટરી.

શેઠ બેજનજી કામદીન આપવા કબુલેલા ઇનામના રુપિયા ચારસો તેમજ શેઠ હાજી સુલેમાન શાહમહમદે છપાવવાની મદદમાં આપેલા રૂ. ૪૦૦) ઇનામ જીતનારને આપવામાં આવશે.

મુંબઇ, સોર્ન ૧૬ મી
સે ૧૯૦૪.

સરનશીન.
ખ૭ રૂ૭ કાબ્રા.

પ્રસ્તાવના.

"જ્ઞાનચક્ર" ની ગ્રંથમાળાનાં એક પછી એક ચ્યારી ચાર પુસ્તકો નિયમિત પ્રગટ કર્યા પછી હાલમાં આ પાંચમું પુસ્તક અભ્યાસી વાંચકવર્ગ સનમુખ ધરતાં મને એટલીજ ખુશહાલી ઉપજેછે કે આ ગ્રંથમાળા લગભગ અડધી ઉપરાંત પુરી કરવામાં હું ચોકસ ફરજને ફતેહમંદ થયોછું.

આ ગ્રંથમાળા ઇનામની હરીફાઇથી લખાવવાની પેહલ શેઠ અરદેશર સોહરાબજી દસ્તુર કામદીનજીએ કાઢી, તે કામ તેમના બેટા શેઠ બેજનજી અરદેશર કામદીનજીએ ચાલુ રખાવી, જે ઉદારતાથી આ વિદ્યાજ્ઞાનની ગ્રંથમાળાને પ્રગટ કરાવવામાં મુખ્ય મદદ આપીછે, તે એમને ગુજરાતી સાહિત્યની એક ઉમદા ગ્રંથમાળાના મુરબી તરીકે લાંબો કાળ સુધી કીર્તિવંત બનાવશે. આવી એક દલદાર ગ્રંથમાળા આપણાં ગુજરાતી સાહિત્યની હાલની ગરીબ હાલત મુજબ પ્રજા-આશ્રયથી પ્રગટ થવી આજના જમાનામાં તો મુશ્કેલ છે અને તેથી એવા સમયમાં શેઠ બેજનજીની ઉદાર મદદ આ ગ્રંથમાળાને નિયામત લખાવવા માટે એક અમૂલ્ય નવાજસ ગણાય.

આ ગ્રંથમાળા લખાવ્યા પછી તેને વધુ આશ્રયથી નવાજવાની ગોઠવણ બેહેસ્તનશીન શેઠ અરદેશરજીએ કરી, પ્રથમ મરહુમ શેઠ નશરવાનજી નવરોજી વાડીઆ સી. આઇ. ઇ. ને એના એક મદદગાર તરીકે ખડા કર્યા હતા, અને તે સાહેબની મદદથી આ ગ્રંથમાળાનાં બે ગ્રંથ પ્રગટ કર્યા પછી, ત્રીજા તથા ચોથા પુસ્તકને શેઠ મનચેરશાહ નશરવાનજી રૂસ્તમફરામનાએ પણ આગલેજ ધોરણે મદદ કરી હતી.

ઉપલા સાહેબોએ જ્ઞાનચક્રનાં આગલાં દફતરોને ખાસ છપામણી માટેની મદદ તરીકે આશ્રય આપ્યા પછી, હાલમાં આ પાંચમા પુસ્તકને દુનિયાંના દૂરદરાજ ભાગોમાં મુસાફરી કરી પોતાના અંગત અનુભવથી "પૃથ્વીની પ્રદક્ષિણા" નામે મુસાફરીનો ગ્રંથ રચી જાણીતા થયેલા મુસાફર શેઠ હાજી સુલેમાન શાહમહમદ લોધીયાએ આ ગ્રંથનું ઉપયોગીપણું સ્વીકારી; ગુજરાતી સાહિત્ય તરફની પોતાની શોખગીરીને અનુસરીને, ઉદાર મદદ, હમેશનાં એતુ નિયમ મુજબ કરવાથી, આ પ્રસંગે હું એમનો પણ આભાર માનુંછું. શેઠ હાજી સુલેમાન શાહમહમદે આ ગ્રંથમાળાના આગલા ધોરણેજ, બનતાં સુધી મોહમેદન તવારીખ, સંસાર અને રીતિ રિવાજ સંબંધી બાબતો દાખલ કરવાની ખાએસ બતાવ્યાથી તેમની ઇચ્છાને અનુસરી, મારી અદના કોશીસથી, આ ગ્રંથમાળામાં જે ધોરણથી જુદી-જુદી પ્રજા તથા જુદા જુદા ધર્મો સંબંધી વિષયો જોડે ઇસલામી વિષયો પણ તેમા અપક્ષપાતપણે દાખલ કરવાની સંભાળ લેવાયેલી આવેછે, તેજ ધોરણ મુજબ, મેં મારી ચાલુ રહીથીજ, આ ગ્રંથ પણ રચવાની સંભાળ લીધી છે.

રતનજી ફરામજી શેઠના કૃત.

જ્ઞાનચક્ર

યાને

ગુજરાતી સાઈક્લોપીડિયા

પુસ્તક ૫ મું.

ઘાસ.

ઘાસ ચીનાઇ—એના ઝાડની છાલમાંથી તંતુઓ કાઢી તેનું સુતર કાંતી કપડાં બનાવવામાં આવેછે. આસામ, પૂર્વ અને ઉત્તર બંગાલ, શાહરણપુર તથા કલકત્તાનાં બગીચાઓમાં એની ખેતી થાયછે. મુંબઈ ઇલાકામાં એ ઉગી શકશે કે નહિ તેનાં અખ્તરા કરવા ખાનદેશ અને કોકણમાંના દ[illegible]લી ગામમાં એની ખેતી કરી જોવામાં આવી હતી, પણ ત્યાંની હવા તેને માફક સર જણાઇ નહિ. નેટલ, મૉરિશીઅસ, આલજીર્યા, કૉરસીકાનાં ટાપુ, દક્ષિણ ફ્રાન્સ, ચાનલનાં ટાપુ અને ગ્રેટન વગેરે ઠેકાણે એની ખેતી કરવામાં આવેછે.

એના ઝાડ ઘણાં કઠણ હોયછે અને તે કોઇપણ જાતની જમીનમાં ઉગી શકેછે, તોયે સારા રસાળ અને જ્યાં છાયા ભરપૂર હોયછે ત્યાં આ ઝાડ ઘણું જલદી ઉગેછે. આ ઝડનાં મૂળીયાં ૧૨ થી ૧૪ ઇંચ ઉંડાણમાં જતાં હોવાથી નીચેની ભરોડી નરમ હોવી જોઇએ.

ઝાડ જલ્દી વધી મજબુતીથી કાપી શકાય [illegible] ઓછી હવામાં આ

વનસ્પતિની રોપણી કરવી પડેછે. જે ઠેકાણે ઘણો વરસાદ પડેછે અને વાતાવરણ, જાડું રહેછે તેવે ઠેકાણે એ જલ્દી ઉગેછે.

ખેતી માટે ખેતર જમીન રસાળ હોય તો તેમાં ખાતર નાખી તૈઆર કરેછે, અને પછી તેને સાફ કરી ત્રણ ફીટની અંતરે ક્તિાઓ પાડી વર્સાદની આખેરીમાં તેના મૂળીયાં અથવા કલમો લાવી રોપવામાં આવે. એના પાક માટે ચુનો, મીઠું અને 'નાઇટ્રેટ ઑવ સોડા'નું ખાતર ઘણું મજબૂત ગણાયછે.

એના ઝાડ ઉગાડવા માટે કાંઇ પણ મેહેનત કરવી પડતી નથી. મૂળીયાં, ડાંખળીના કટકા અથવા બીયાંથી આ ઝાડ ઉગી શકેછે. મૂળીયાં વડે નવી રોપણી કરવી હોય તો, મુખ્ય ઝાડની બાજુમાં ઉગેલા ફણગા મૂળીયાં સાથે કાપી કાઢી આગમજથી તઇઆર કરી રાખેલા ખેતરમાં ત્રણ ઇંચ ખોદી દાટેછે. હવા ગરમ હોય તો થોડું પાણી સીંપવું જોઇએ.

એનાં ઝાડ ૪ થી ૫ ફીટ સુધી ઘણું જલ્દી વધેછે. આ ઝાડ ઘણાં કાળ

રેહેતું હોવાથી એનાં મૂળીયાં દિનપરદિન વધુ મજબૂત થતા જાયછે. જો સારી સ્થિતિમાં હોય તો બે મસમાં પાક તૈઆર થાયછે. એના ઝાડ ઘણાં વર્ષો સુધી ટકી રેહેતાં હોવાથી એની ખેતી દર વર્ષે કરવી પડતી નથી. એનાં મૂળીયાં ઉંડાણમાં જતા હોવાથી ગરમીમાં ગમે તેવો ફેરફાર થયા છતાં ઝાડને કાંઇ પણ હરકત થતી નથી. દર વર્ષે મૂળીયાં વધારે ફેલાતા રહી ઘણાં મજબૂત થતા જાયછે, અને તેને નવા ફણુગા ફુટી નવા ઝાડ ઉત્પન્ન થાયછે. આ ઝાડને કોઇ પણ જાતની કીડ લાગુ પડતી નથી. એક વખત ખેતી કીધા પછી ૩ થી ૪ વખત એની કાપણી કરી શકાય છે, પણ આ પાકે કરી એક મોટું નુકસાન થાયછે તે એ કે, આ ઝાડ તેથી જમીનમાંનાં સત્વને ચૂસી લેછે. તેથી કદાચ એની ખેતી કાઢી નાખીયા પછી તે જમીનને દિવસો સુધી પડત નાખવી પડેછે

આ ઝાડની કાપણી કરવાનો અનુકૂળ સમય કયો તે જણાવવા ઘણા અનુભવનું કામ છે. સાધારણ નિયમ એ છે કે ઝાડની છાલ કઠણ થવાનો જે વખત તેજ કાપણીનો યોગ્ય સમય ગણાયછે. આ વેળા થડ ઉપરની છાલ લીલી હોયછે ને તે તપકીરીયા રંગ પકડવા માંડેછે. એના ઝાડ ૩½ થી ૪ ફીટ ઉંચા થયા એટલે કાપવા લાયકનાં ગણાયછે. ડાંખળીઓની લંબાઇ બે ફીટથી વધુ નથી હોતી ત્યારે તેના તંતૂ ઘણા બારીક નિકળેછે ખરા, પણ ઘણાં તંતૂઓ ફાટી જવાનો સંભવ હોયછે; ટુંકી ડાંખળીઓમાંથી જેટલા મજબૂત તંતૂઓ નિકળેછે તેવા લાંબી ડાંખળીઓમાંથી નિકળતા નથી. ૨૪ કલાકમાં જેટલા તંતૂઓ કાઢવાનો સંભવ હોય તેટલીજ ડાંખળીઓ કાપવી સારી, પેહેલી કાપણી કરતાં બીજી કાપણીથી ઘણા સારાં તંતૂઓ નિકળેછે. ઝાડપર ફુલ આવવા પેહેલાં કાપણી કરવી પડેછે.

એકજ ખેતરમાંના પાકની દર વર્ષે પાંચ વખત કાપણી કરી શકાયછે. જૂન મહિનાથી આગસ્ટ મહિના સુધી કરેલી કાપણી ઘણી સારી હોયછે; ફેબ્રુઆરી મહિનાના પાક વખતના તંતૂઓ ઘણાં મજબુત હોય. આસામ પ્રાંતમાં જમીનમાં ખાતર નાખી સારી માવજત કરી પાક ઉતાર્યો એટલે ૧½ એકર જંગલમાં ૧૦થી ૧૨ મણ ઘાસ ઉત્પન્ન થાયછે. એક એકર જમીનમાં ૪૪ શેર તંતૂ એક કાપણીમાં નિકળેછે. એક વર્ષમાં ૪ કાપણીઓ થાયછે, તેથી એક એકર ખેતરમાંથી ૧૭૬ શેર તંતૂ નિકળી શકેછે.

આલજીયર્સમાં એક એકર જમીનમાંથી ૪૦ ટન માલ નિકળેછે. એક એકરમાંથી દર કાપણીએ ૨૫૦ પૌંડ માલ ઉત્પન્ન થાયછે એમ ધારીએ તો ચાર કાપણી થાય તો ૧૦૦૦ રતલ માલ મળી શકે.

ચીન દેશમાં એનાં ઝાડ ૧ ફીટ ઉંચા વધ્યા કે તેની કાપણી શરૂ કરેછે. દરેક વર્ષનાં દસમાં મહિનામાં ફણુગા કાપી કાઢવા પેહેલાં ઘોડાની લીદનું અથવા છાનનું જાડું ખાતર નાખેછે. પછી આગલા મહિનામાં આ ખાતર કાઢી નાખી નવા ફણગા ફુટવા માટે તેને જગા આપેછે. બીજે વર્ષે વળી પાછા કાપી કાઢેછે અને ત્રીજા વર્ષની સેવટમાં મૂળીયાં ઘણા મજબુત થાયછે, અને તેથી ઘણા ફણગા ફુટેછે. પછી વર્ષમાં ત્રણ વખત એ પ્રમાણે કાપણી શરૂ કરેછે. મૂળીયાંથી ફુટેલા ફણુગા ½ ઇંચ ઉપર આવે એટલે ડાંખળીઓ કાપી કાઢેછે. પેહેલી કાપણી પાંચમાં મહિનાની શરૂઆતમાં, બીજી ૬ઠા મહિનાનાં બે અઠવાડીયાં પછી અને ત્રીજી ૮મા મહિનાના પેહેલા પખવાડીયામાં અથવા ૯માના આરંભમાં કરેછે. બીજા પાકની કલમો ઘણી જલ્દી વધેછે, અને તેમાંથી ઘણા ઉત્તમ તંતૂઓ નિકળેછે. કાપણી પછી બાકી રેહલા સાંઠાપર ખાતરનું પડ આપી ઉપર પાણી રેડેછે. સંભાળથી કરેલી ખેતી ૮૦ થી ૧૦૦ વર્ષ ટકેછે.

તંતૂઓ જૂદા પાડવાની રીત—આ કૃતિ હાથવતી અથવા યંત્રવતી કરેછે. ડાંખલીઓ

લીલી હોઇ 'કાપીઆ પછી એક કલાકમાં તેને છોલી નાખવી જોઇએ. લંડન મધે ૧૮૮૨માં 'સોસાયટી ઑફ આર્ટસ' ની સભા મેજર જનરલ હાઇડના સૂરનેશીનપણા હેઠળ મળી હતી, તે વખતે ડૉકતર ફારબસે ચીનાઇ ઘાસ ઉપર ભાષણ આપ્યું હતું. ભાષણઉપર તકરાર ચાલતાં મી૦ ગ્રીકોએ થોડાક પ્રયોગો કરી કહ્યું કે " મેં તંતૂ છાંયડામાં રાખી સોમવારની સહવાર સુધી તેમજ રેહવા દીધા પણ સહવારે જોઉં તો આ ટેબલ જેવડો ઢગલો એકમેક સાથે ચોંટી ગએલો હતો ને તેથી તે ઉપયોગ વગરનો થવાથી નાખી દેવો પડયો. આ ઉપરથી ડાંખળીઓ કાપીયા પછી તેને તરત છોલવી જોઇએ, અને તેમાંનો સુંદર જેવો ચીકણો પદાર્થ નિકળી જવા માટે તેને તેવાજ વેહેતા પાણીમાં મુકવું જોઇએ, એ જાણીતી બીના છે. આ ચીકણો પદાર્થ કાઢી નાખવા થોડો વખત લાગે તો તંતુનો રંગ કાળો થાયછે. "

ચીનાઇ ઘાસ યાને ચીનદેશમાંજ ખેતી કરી કાઢેલા ઘાસની કિંમત લંડનમાં દર ટને ૪૯૦ થી ૫૦૦ રૂપ્યાની ઉપજેછે. મેમર્સ ડેય અને એલકૉડે શોધી કાઢેલા યંત્રથી તૈઆર થએલા માલની કિંમત દર ટને ૭૦ થી ૯૦ રૂપ્યાની ઉપજેછે.

આ ઘાસના **ઇતિહાસ** ઉપરથી જણાય-છે કે 'હિંદુઓના રામાયણમાં* 'ખાજકુયલી-નાં વસ્ત્રો વિષેનું વર્ણન આપી તેની સફાઈ અને સુંદરતાની ઘણી તારીફ કરેલીછે. આ ઉપરથી 'ખાજકુયલીનું સૂતર (ચીનાઇ ઘાસ) કેટલીક સદીઓ પેહેલાં હિંદુસ્તાનમાં જાણીતું હોવું જોઇએ, એમ માલમ પડેછે. રાણી ઈલીઝાબેથનાં રાજ્યમાં 'સોબેસ' નામનું વનસ્પતિ શાસ્ત્રી હતો, તેણે લખેલું છે કે કલકત્તામાં 'ખાજકુયલ' નામના એક ઝાડમાંથી સૂતર કાઢી તેના અતી સુંદર અને નરમ કપડાં વણવામાં આવેછે. પછી કેટલીક કાળ વિતા બાદ એના બનેલા સુંદર કપડાં યૂરપખંડમાં જવા લાગા, ઘણું કરી જાવા ટાપુમાંથી નેધરલેંડમાં એનાં વસ્ત્રો જતાં. અત્રે આ વસ્ત્ર નેટલ ક્લૉથને નામે જાણીતું છે.

આસામમાં અને બંગાલના કેટલાક ભાગમાં આ વનસ્પતિ ઉગેછે, અને ત્યાં એની ખેતી પણ કરવામાં આવેછે. ડૉકતર ફારબસે ૧૮૦૩ માં સુમાત્રાના ટાપુમાંથી 'કાલોઇ'નાં ૪ ઝાડ લાવી કલકત્તાના બગીચા-માં રોપી જોયાં. આ ૪ ઝાડમાંથી બીજા હજારો ઝાડ ઉત્પન્ન થયાં. રંગપૂર અને દીનાપૂરમાં ઉગતી "કોંકુરા" વનસ્પતિ અને ડૉ૦ ફાર્બસે લાવી ઉગાડેલી વનસ્પતિ એકજ જાતની છે, એમ ડૉ૦ બી. હેમીલટને શોધી કાઢયુ હતું. ઈ. સ. ૧૮૧૦ માં ડૉ૦ ફાર્બસે ઉગાડેલી વનસ્પતિમાંથી કાઢેલા સૂતરની ત્રણ ગાંસડીઓ ડૉ૦ હેમીલટને ઇંગલંડ મોકલી તેનાં દોરડાં વણાવી જોયાં તો તે બીજી જાતનાં દોરડાં કરતાં ઘણાંજ મજબુત જણાયા હતાં, ત્યાર પછી બીજી ગાંસડી કોર્ટ ઑવ ડીરેકટર ઉપર મોકલી તે વેળા મેસર્સ હિલ અને બંડીએ એના માટે બનાવેલા યંત્રોને ૧૮૧૬માં કોર્ટ ઑવ ડીરેકટરે હિંદુસ્થાન મોકલાવ્યા, ૧૮૧૬ થી ૧૮૪૦ સુધી એનો ધંધો બંધીપર હતો. ૧૮૪૦ માં મી૦ જેકિન્સે શોધ કરી જાહેર કર્યું કે આ વનસ્પતિ આસામનાં જંગલમાં મળી આવેછે, ત્યારથી એના ઉપર લોકોનું પાછું ધ્યાન ખેંચાયું હતું. આસામની આ જંગલી વનસ્પતિનાં થોડાક નમુનાઓ કલકત્તાના "બાગબારીની મંડળી" ઉપર મોકલાવ્યા. આ નમુના કેટલીક સોસાયટીએ પોતાના બગીચામાં રોપીયા હતા. ત્યારથી ઉત્તર હિંદુસ્તાનમાંની આ વનસ્તામાંની ખેતી અને તેમાથી સૂતર

* આ ખાજ કુયલનું વસ્ત્ર સંસ્કૃત ગ્રંથોમાં ક્ષૌમવસ્ત્ર તરીકે જણાવેલું છે. ચીની ભાષામાં એને 'રકુ' અથવા 'રકો' નામે ઓળખેછે, અને તેમાંથી કાઢેલા સુતરનું ક્ષૌમ નામ છે. આ મળતા નામ ચીનાઈ લોકોના 'રકોમ' તેજ હિંદુઓનું "ક્ષૌમ વસ્ત્ર" હોવું જોઈએ.

કાંઢવાની રીત એ ઉપર વેપારીઓએ પત્ર દ્વારાએ સોસાયટી ઉપર નવી નવી સુચના ઓ મોકલી ડૉ॰ ફાનગેનર અને તેના પછી સર વિલીયમ હુકરે ચીનાઇઘાસ અને આ હિંદી સુતરથી વણાતા વસ્ત્ર વચ્ચેનું મળતાપણું જણાવી આપ્યુ ઇ॰ સ॰ ૧૮૫૧મા ફગે કરી તૈયાર કરેલા ચીનાઇ ઘાસના સુતરના નમુના લંડનના પ્રદર્શનમા મોકલવામા આવ્યા હતા જે ઉપર વેપારી ઓનુ અત્યંત ધ્યાન ખેંચાયુ હતુ, અને તે માટે બણ ચાંદ ઇનામમા મળ્યા હતા ૧૮૫૨મા હિંદુસ્તાનની સરકારે આસામમાથી બોર્ડ ઑવ ડીરેક્ટર ઉપર આ માલ મોકલ્યો ત્યારે ડૉક્ટર ફાર્બસે પ્રયોગ કરી રશિયન ગાંજાનુ સુતર અને એના સુતરની મજબૂતા ઇનુ પ્રમાણ ૧૬૦ ને ૨૮૦ છે એમ પ્રસિદ્ધ કર્યું હતુ.

૧૮૫૪મા બોર્ડ ઑવ ડીરેક્ટરે હિંદુસ્તાન સરકાર પાસે ૧૦ ટન (૨૮૦ મણ) ચીનાઇ ઘાસના તતૂ મગાવ્યા પણ તે વેળા એની ખેતી નાના પાયાપર થતી હોવાથી તેઓએ કે માલ લંડન મોકલ્યો તે પછી બંગાલ સરકાર દર વર્ષ ૧૦ ટન માલ લંડન મોક લતી અને તેથી પ્રજાને પણ એનો વેપાર કરવાનો ઉત્તેજન આવતા સરકારે આ વેપાર પોતાના હાથમાથી જતો મેલ્યો હતો ૧૮૭૨ મા એના સુતરનો વેપાર એ દમ વધી ગયો હતો ચીનથી લંડન ૨૦૦ થી ૩૦૦ ટન માલ જવા લાગ્યો ને તે માલ દર ટને ૮૦૦ થી ૯૦૦ રૂપૈયે વેચાતો પણ એજ વર્ષ ઉપરાંત ઘટવાથી ચીનાઇ માલ ૩૦ થી ૪૦ પૌંડ એક ટનને ભાવે વેચાવા લાગ્યો, ત્યારે હિંદુસ્થાનનો માલ દર ટને ૧૮ થી ૩૦ પૌંડને ભાવે વેચાયો ૧૮૮૦માં એનો વેપાર કરવા દીનાપૂરના રાજાએ ૫૦૦ એકર જગાપર એની ખેતી કરવાની શરૂ કરી હતી ૧૮૮૧ મા બંગાળના આહાબાદમા મેસર્સ બૅરોજ અને રામમન તથા મીલને એની ખેતી કરવા માંડી એનુ સુતર લંડન તથા ફ્રાન્સ દેશમાં ૧૮૮૨ મા મોકલ્યુ હતુ

યુરપખંડમા આ વનસ્પતિ પ્રસિદ્ધ થતા જાગી છે. ઇટલીમા એના મોટા મોટા ખેતરો છે, પોર્તુગલ દેશ એના દસ લાખ મૂળીયા રોપ્યાછે ને સ્પેન દેશ પણ એની ખેતી કરવા માંડી છે, પણ ફ્રાન્સે સઉમા આગેવાની ભરી જગ્યા લઇ એની ખેતી મોટા વિસ્તારપર કરવા માંડીછે. આલજીરીયામાં અને ઇજીપ્તમા એની ઉત્તમ ખેતી થાયછે.

ઘાસગંજી—આ ઘાસને કેટલેક ઠેકાણે 'દમ ધાન' કહેછે વાયવ્ય તરફના પ્રાંતો તથા પંજાબ ઇલાકાના ડુંગરો તથા જંગલોમા એ ઉત્પન્ન થાયછે મીનોન તથા સિંગાપૂરમા ઘાસગંજીનુ તેલ કાઢવામા આવેછે, તેથી તે તરફ એની ખેતી કરવામા આવેછે ત્રાવણ-કોરની આસપાસ આ ઘાસ ઘણુ પાકેછે. તામીલ ભાષામા આ ઘાસને કામાક્ષી-પુલ્લૂ, મંડ-પુલ્લૂ, કરુટ-પુલ્લૂ અને શુનારીપ-પુલ્લૂ એવા નામે ઓળખેછે મિનોનમા આ ઘાસ ૭ થી ૮ ફીટ ઉંચુ વધેછે આ ઘાસનો રંગ લાલાશ ઉપર હોઇ એના પાંદડાની પાખળી લાલી હોયછે. આ ઘાસના પાંદડાનુ તેલ કાઢવામા આવેછે, ૫૬ રતલ ઘાસમાથી ૮ તોલા તેલ નિકળેછે. એનું સ્વચ્છ તેલ પાતળુ અને રંગહિન હોયછે

કોલંબોથી દર વર્ષે ૪૦,૦૦૦ રતલ તેલ પરદેશ જાયછે. આ તેલની કિંમત ૪૦૦૦ રૂપ્યા થાયછે 'હનીસોપ' બનાવવા માટે એનું તેલ સુગંધી તરીકે મિશ્ર કરવામા આવેછે, સિલોનમા ઘાસગંજીની ખેતી 'ઇંગ્લીશ ગીનીગ્રાસ' મુજબ કરવામા આવેછે એક વર્ષમા એથી ત્રણ વખત એની કાપણી કરવામા આવેછે કાપ્યા પછી તેને ભઠ્ઠીમાં નાખવામાં આવેછે. એક એકર ખેતરમા થવા ઘાસ ગંજીમાથી ૩૬ બાટલી તેલ નિકળે છે સિલોનમા એજ ઘાસનાં છાપરા ખેડુતો બનાવેછે.

ઘાસ પિત્તપાપડો—એના છોડ જમીન ઉપર ફેલાયછે. એના ઝીણા પાંદડા પાસે હિંડવા જેવા તોરા આવેછે, એનું શાક બનેછે. પિત્ત

જ્વર ઉપર એનો કાહવો કરી પાવાથી તાપ નરમ પડેછે. તેમજ ઉલટી ઉપર એનો કાહવો મધ સાથે મેળીને પાવામાં આવેછે.

ધી લાન—ઇરાનને તળેનો એક પ્રાંત. એનો પશ્ચિમ સાંકડો ભાગ અલબુર્ઝનાં પર્વતો અને કાસ્પિયન સમુદ્રની વચમાં છે, આ દેશ રશિઅન કૉકેસસથી ઉત્તર પશ્ચિમમાં અસતારા નદીથી જૂદો પડેછે. એનું ક્ષેત્ર-ફળ ૪૨૫૧ ચોરસ મૈલ છે. આ દેશમાં મેપલ, ઓક, આષ, વગેરેનાં ગિચ્છ જંગલો છે. આ દેશમાં ફળફળાદીની મોટી ઉત્પત્તિ થાયછે. મુખ્ય પેદાશ અને વેપાર રેસમનો છે. આ દેશની ભૂમિમાં બાજરી, ઘઉં, ફળફળાદી અને ચોખાની મોટી પેદાશ થાયછે. ઢોરો આ દેશમાં ઘણાં ઉછેરવામાં આવેછે, દેશની વસ્તી ૧,૫૦,૦૦૦ થી ૨,૫૦,૦૦૦ ની ધારવામાં આવેછે. અત્રેની આબો હવા તંદરોસ્તી બગાડનારી છે.

ઘુંઘરૂ—નૃત્યકળામાં અગત્ય ધરાવનારૂં વાજીંત્ર રૂપી ભૂષણ. એ પગમાં બાંધવામાં આવેછે. એને બંગાલમાં તાલી કહેછે.

ઘેંહસ—હિંદમાં મુખ્ય કરી ગુજરાત અને દક્ષિણ હિંદુસ્તાનમાં વર્ષ દરમિયાન એક વખત એનો પાક થાયછે. એનો રંગ સુધ્ધ સફેદ હોય તેનો આકાર પપેનસ જેવો હોયછે. એ વજનમાં એકથી સવા તોલો હોયછે.

ઘેવડો—એના વેલા પાંચથી સાત વર્ષ જીવે-છે. એનીપર ત્રિદળ પાંદડાં ઉગેછે. ઘેવડાની શીંગ તેમજ તે માહેલા દાણાનું શાક અતી સ્વાદિષ્ટ થાયછે. ઘેવડામાં ચોધારી, બોટ, ગર્ધો, ધોળો અને કાળો એવી અનેક જાતો છે. કાળા શિંગવાલા ઘેવડાની શિંગો ૩ થી ૪ ઇંચ લાંબી હોયછે. બોટ ઘેવડાની શિંગો ૮-૯ ઇંચ લાંબી હોયછે. બીજી જાતનાં ઘેવડાની શિંગો ૩થી ૪ ઇંચ લાંબી હોયછે. બોટ ઘેવડાની શિંગો અંગુઠા જેવડી હોઇ લીલારંગની હોયછે, ચોધારી ઘેવડાની શિંગો ને ૪ ધાર હોય છે અને તે ૧૦ ઇંચ લાંબી હોઇ વરસાદની મોસમમાં ઘેવડા નાના ફૂટ અંતરે ઉપર વાવીયાથી ઉગે છે. ઘેવડાની એક મોટી દાણાદાર જાતને વાલપાપડી કહેછે. ઘેવડાના પાંદડાનો રસ ચોપડવાથી વિષ ઉતરેછે.

ઘેલાસોમનાથ—કાઠીઆવાડ ઈલાકામાં જ-સદણની પૂર્વે ૧૧, મૈલપર ઘેલા નદીને કાંઠેનું ગામ; આ ગામમાં સોમનાથ મહા-દેવનું ધામ છે. અત્રે શ્રાવણ મહિનામાં જન્માષ્ટમીને રોજે મેળો ભરાયછે. આ મહા-દેવ માટે દંતકથા એવી છે કે ગુજરાતનાં બાદશાહ મુજફરશાહ (પેહેલા)ની બેગમનો સોરઠી સોમનાથને અમુક વખત દર્શન કરવાનો નિયમ હતો, પણ તે દૂર પડવાને લીધે બેગમે મહાદેવને પોતાને ત્યાં લઈ જવા સારૂં આરાધનાં કરવા માંડી એક દિવસ મહાદેવ તેના ઉપર પ્રસન્ન થયા અને વર આપવા કહ્યું. તે ઉપરથી બેગમે પોતાના શેહેરમાં આવવા વચન માગ્યું, તે મહાદેવે કબુલ્યું, પણ તેમાં એવી શરત કરીકે, લીંગને ઉપાડયા પછી જ્યાં જમીન ઉપર મૂકશો ત્યાંજ તે રહેશે. બેગમે ધામધુમથી તે લીંગને ઉપાડી હાલ જ્યાં સોમનાથ છે ત્યાં મુકામ કર્યો. આ જગાએ ભૂલથી લીંગને જમીન ઉપર મૂકયું, કે તે ત્યાંથી ઉપડયું નહિ, આથી બાદશાહે ગુસ્સે થઇ તેની ઉપર તલવારનો ઘાવ કર્યો, તે ઘાવની નિશાની આજે પણ લીંગ ઉપર જણાયછે. બાદશાહનાં આવા કૃત્યથી બેગમે દુઃખી થઇ કટારીથી આપઘાત કર્યો. આજે પણ આ દેવળની સામે કબર છે, તે બેગમની કબરને નામે ઓળખાયછે. આ જગા લાઠીના રેલ્વે સ્ટેશનથી ઉત્તરમાં ૨૨ મૈલપર છે. લોક વસ્તી ૨૦૦ની છે.

ઘાગરા—"સરયુ" અર્થમાં 'દૈવ નદી.' આ નદી તીબેટમાંથી નિકળી ફૈજાબાદ અને અયોધ્યા પ્રાંતમાંથી નિકળી છપરા શેહેરની ઉપર ગંગાને ઉત્તર તરફથી મળેછે. એની લંબાઇ સુમારે ૬૦૦ મૈલની છે. આ નદીને પહાડી પ્રદેશમાં કાળી અને સરયૂ નદી મળેછે. એ

ત્રણેનો સંગમ થતા બ્રહ્મ દેવ તરફ પહાડી પ્રદેશમાથી નિકળી મેદાનમા વહેછે, ત્યા ગોગરા, સરયૂ અને દેવ નદી એ ત્રણ નામે ઓળખાયછે.

ઘોટી—હિંદમાં એનાં ઝાડ બોરડીના ઝાડ જેવા થાયછે, અને તેપર ઝીણા ફળો આવે છે.

ઘોટીવેલ—એના વેલા ચોમાસામા ઉત્પન્ન થાયછે, એ ઝાડ અથવા વાડ ઉપર મોટા વિસ્તારપર પસરેછે, એના પાદડાં જાડા અરઘ્રાડા મોટા અને જાડા રેષાવાલાં હોયછે, એનીપર ચણા જેવા ઝીણા ફળોના ગુચ્છા આવે છે.

ઘોડા કાતરી—એને સસ્કૃતમા 'અશ્વ કાતરી' કહે છે. આ વનસ્પતિ કેટલાક ઝાડના મૂળીયાપર પોતાની મેળે ઉગે છે. ડૉ૦ ડીમક ના જણાવ્યા મુજબ, આ વનસ્પતિનાં મૂળીઆ ગોવામા કરીયાણા વેચનારને ત્યા મળે છે. તાપ ઉપર આ ચીજ ઔષધિ તરીકે વપરાય છે

ઘોડા માખી—આ માખી યૂરપના દરેક ભાગમા મળી આવે છે, પણ સ્કૉટલંડમા કવચિત જણાય છે આ માખી લબાઇમા ૢ ઇચ. હોઇ રગે કાળી પણ પેટ ઉપર પિળી છાટદાર હોય છે. એની મોટી આખો લીલા રગની પણ ઉપરથી સુનેરી ઝળકાટવાળી હોય છે. આજ માખીમા તપકિરીયા રગની ઘોડા માખી ત્રાસદાયક હોય છે, પણ તેની આખો કાળી માખ કરતા વધારે સુદર હોય છે.

ઘોડાવછ—આ ઔષધિમા વપરાતો રોપો યૂરપ અને એશિઆ ખડના જૂદા જૂદા દેશોમા જેવામા આવે છે. એની દવા પુષ્ટીકારક બને છે સ્તનબારકોસ્ટાથી એ મુબઇમા લાવવામા આવે છે

ઘોડાસર—ગુજરાત મહિકાઠા ઇલાકાના છેક દક્ષિણ ભાગમા, વાત્રક કાઠા એ નામના જીલ્લામા વાત્રક નદીના કિનારા ઉપરનુ ગામ એના તાબામા ૩૬ ચોરસ મૈલ જમીન, ૧૫ ગામો ને ૮૪૦૦ ની લોક વસ્તી છે. વાર્ષિક ઉપજ સુમારે રૂ. ૨૫,૦૦૦ની છે, તેમાથી ૩૫૦૧ ગાયકવાડને તથા સિરીશ ને ૪૮૮ાા ભરવા પડે છે હાલમાં એના તાલુકાની તાબે ૧૫ ગામો છે. દેશની ભૂમિ સપાટ હોઇ રસાળ છે, તેમા ધાખા, કપાસ, અનિ કઠોળ વગેરે પાકે છે. મુખ્ય વસ્તી કોળી, રજપૂત, બ્રાહ્મણ, વાણીયા, ચારણ, પાટીદાર, વગેરેની છે. મુખ્ય શેહેર ઘોડાસર વાત્રક નદીને કાઠે છે, તેમાં ઠાકોરની દરબાર છે. ઘોડાસરના ઠાકોરના પૂર્વજ વેગડજી ૧૨ મી સદીમા બુદેલખડથી ગુજરાતમા આવી અણુહીલવાડ પાટણના સોલકી રાજા સિદ્ધરાજ જયસિહની નોકરીમા રહ્યો. સિદ્ધરાજે તેને તેની ઇમાનદારીમા ૮૪ ગામો ને ડાગરવા તાલુકો જાગીર તરીકે આપ્યો. તે પછીના આઠમા વશજ માધાજીએ આગળ ખોએલા ઘામો ફરી અહમદશાહની કૃપાથી મેળવી બરકુડામા ગાદી સ્થાપી પણ ૧૮મી સદીની શરૂઆતમા મોગલાઇ તથા મરાઠાની પડતી વેળા કેટલાક ગામો ખોતા ઘોડાસરમા ગાદી સ્થાપી. હાલમાં તેમના વંશજ સત્તા ચલાવેછે.

ઘોડો—દુનિયાની શરૂઆતમા ઘોડાઓને પાખો હતી એમ દતકથા ઉપરથી જણાયછે. તે સમયે ઘોડાઓને પાખો હોવાથી તેઓ મનુષ્યની તાબેદારી નહિ ગણકારતા સામા મનુષ્યોને હેરાન કરતા અને તેમની ખેતીવાડીનો નાશ કરતા હતા. જ્યારે સાલોમનનું અદલ રાજ્ય શરૂ થયુ ત્યારે પ્રજાએ આ જુલમની ખબર પાદશાહને કરી, તેથી પાદશાહે દેવોને હોકમ કીધો કે ઘોડાઓને કેદ કરી કતલ કરવા. પણ દેવો તેમના જોર પાસે અશકત હોવાથી તેમનુ કશુ ફાવ્યુ નહિ, ત્યારે જે નેહેરમા તેઓ પાણી પીતા હતા તે નેહેરનુ પાણી કેફી બનાવ્યુ, અને જ્યારે તેઓએ તે પાણી પીધુ કે છાકટા બની ઉડવા અશક્ત થઇ જમીનપર પડયા, કે તુરત દેવોએ એક હજાર ઘોડાઓને કેદ કરી ૯૦૦ ને કાપી નાખ્યા. તેટલા જબરાઇલ ફરેસ્તાએ આવી

સુલેમાનને ફરમાવ્યું કે મનુષ્ય જાતને આ પ્રાણી ભવિષમાં ઘણું ઉપયોગી થઈ પડનાર હોવાથી એમને કતલ ના કર. તેથી સુલેમાને ફેરેસ્તાઇ અરજ કબુલી. ઘોડાઓની પાંખો નાબુદ કરવાને અરજ કરી. ત્યારથી ઘોડાઓ વગર પાંખના બની મનુષ્યની તાબેદારી કરવા શિખ્યા. આ ઘોડાઓની ઓલાદથી અરબસ્તાનનાં ઘોડાઓની પેદાશ થએલી જણાવવામાં આવેછે.

જેમ ઘોડો પોતાની હસ્તી માટે પ્રાચીન તવારીખ ધરાવેછે તેમ તેના શ્રેષ્ઠ ગુણ અને ફાયદા માટે પણ ઘણું જાણવા જોગછે. કહેછે, કે ઘોડાની પાસે શેહેતાન કદી આવી શકતો નથી, પણ તે ૪૦ કદમ દૂર નહાસતો રહેછે, તેમજ માઠા બનાવની ૪૦ દિવસ આગમજથી ઘોડાને ખબર (આગાહી) થાયછે. જે ઘેરમાં ઘોડા હોયછે ત્યાંથી બલા તથા દુઃખ દર્દો દફે થઇ ઘોડો રાખનાર ધણી આબાદી ભોગવેછે.

મુખ્ય કરી ઘોડા ચાર રંગના ગણાયછે, અને બાકીના રંગો તેની શાખા ગણાયછે. સફેદ, કાળો, લાલ અને પીળો, એ તેના ૪ મુખ્ય રંગોછે. સફેદ સારી ખાશિઅત તેના ધણીને સારૂ કરનાર ગણાય છે. લાલ રંગના ઘોડાને "કુમૈત" ને નામે આરબો ઓળખેછે. તેની લાલી, કેસર, દાડમનું ફુલ, લાખનો રંગ એ ઉપર હોય તો ઉત્તમ જાતવાન ઘોડો ગણાયછે. પિળા રંગનો ઘોડો સુનેરી યા રોશનીના રંગનો હોયછે. જે ઘોડા ઉપર સફેદ ધાબાં હોયછે તે ઉત્તમ જાતવાન ગણાયછે.

પ્રાચીન મીસરમાં ઘોડો, ઘણો માનીતો ગણાતો હતો. ખ્રિસ્તીઓનાં પ્રાચીન 'જેનીસીસ' ગ્રંથમાં ઘોડાની વૃદ્ધિ રાજાઓએ કરવાની મનાઈ કીધી પણ સાલોમુનના પાદશાહી તબેલામાં ૨૪,૦૦૦ ઘોડાઓ હતા. ઘણા પ્રાચીન કાળમાં મીસરમાં બાંધેલા બાંધકામ ઉપર ઘોડાની મૂર્તિ કોતરેલી જણાયછે.

જરથોસ્તીઓના 'બુનદેહેશ' નામે ધર્મ સાહિત્યને લગતા ગ્રંથમાં ઘોડાને 'ખરી' ફાટેલા વર્ગમાં મેળી તેને જૂદી જૂદી જાતના વર્ગમાં વેહેંચી નાખવામાં આવે છે, [illegible] સૌથી ચઢતા ગણેલા છે, બીજી જાતમાં ખચરોની ઘોડાને ગણેલાછે, ત્રીજી જાતના ખચ્ચરને દર્શાવેલાછે, ને ચોથી જાત ગધેડાની છે. પાંચમી જંગલી ઘોડાની ને છઠી પાણીમાં રેહેનાર જળી ઘોડાની જાત છે. બુનદેહેશના ૧૩માં પ્રકરણમાં જણાવ્યા મુજબ અવસ્તા જમાનાનો એક ચંચળ ઘોડો દિવસના ૧૨૫ મૈલની મુસાફરી કરી શકવા શકિતવાન હતો. અબિ-યન-યશ્તના ૧૨ માં ફકરામાં ઘોડાની લઢાઇ દરમ્યાનની ચંચળાઇનું વર્ણન નીચે મુજબ દર્શાવેલુંછે, "જેઓને અય પવિત્ર અબિ ! તું મદદ કરેછે તેમના ઘોડાઓ (દુશ્મનોમાં) દેહેશત ફેલાવેછે. ઝડપ ચાલનાં હોયછે, હીણુ ફેંકે છે, પ્રકાશિત રથ ખેંચેછે, રથમાં જોડાઇને (સ્વારની) મરજી પડે ત્યાં કુચ કરેછે. ઇશ્વરી કિર્તન ગાતાં, સેતાબ ઘોડાવાલા, મજબુત રથવાલા, તિક્ષણ ભાલાવાલા, લાંબી લાકડીવાલા, ઝડપથી જતા તીરોવાલા, દૂર સુધી પોંહચનાર, દુશ્મનોનો દુંબાલો પકડનારા અને દુશમનને તેના મોહડા આગળથી મારનાર પેહેલવાનોને (પોતાની પીઠ ઉપર અથવા રથમાં બેસાડી) તેઓ લઇ જાયછે."

"પ્રાચીન કાળની ઇજીપશિયન, ગ્રીક વગેરે પ્રજાના કોતરકામો ઉપરથી તેમજ ખ્રિસ્તી ધર્મગ્રંથ બાઇબલ ઉપરથી જણાયછે કે ઘોડાને રથ ખેંચવાના તેમજ સવારીનાં કામમાં ઉપયોગમાં લેવામાં આવતા હતા.

પ્રાચીન ઇરાની પાદશાહ પેહેલવાનો જ્યારે કોઇ લઢાઇમાં જતા યા પોતાની નેક મુરાદે પોંહચતી હતાં ત્યારે અર્દવિસર ફરેસ્તાની બંદગીએ ઘોડા, ગોલા, તથા બીજા ગેસપંદો ગરીબોને વેંહેચી આપતા. તેમજ મિથ્ર, સરોશ, અર્દવિસૂર અને અશિપવંધ ઈજદોનાં રથને સફેદ ઘોડા ખેંચતા અવસ્તામાં ચીતારેલાંછે.

• પ્રાચીન આર્યનો 'અશ્વમેધ' નામની અતી મહત્વની ક્રિયામા ઘોડાનો ભોગ આપતા (જુઓ અશ્વમેધ) હતા, અને જે ૧૦૦૦ અશ્વમેધ કરેતો તેને ઇંદ્રાસન મળતુ.

'સ્કાઇથ્યન' પ્રજા લડાઇમા છત મેળવ્યા પછી પોતાના દેવતાએને કેદ કરેલા દુશ્મનો સાથે તેમના ઘોડાઓને પણ બળી આપતા હતા, અને જ્યારે તેમના દેશનો રાજા મરણ પામતો ત્યારે તેને ઉત્તમ બિછાના પર હાથયારોથી સજાવી સુવાડતા અને તેના માનીતા ઘોડાને પણ ગુગળાવી મારી ત્યાજ દાટતા હતા. ગ્રીકો સફેદ ઘોડાને પવિત્ર માની તેઓ સૂર્યનો રથ ખેચેછે એમ માનતા. આગલી જર્મન પ્રજા સફેદ ઘોડાને દેવતા આટે ભોગ આપવા લાયક ગણી તેને હલકા કામમા નહિ વાપરતા પાદશાહની સવારી માટેજ વાપરતા.

ઘોડાનાં જાતી વર્ગ ચાર માનેલા છે બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય અને શુદ્ર આ જાતી તેના રંગ તથા ગુણ ઉપરથી માનેલીછે.

બ્રાહ્મણજાતી—ઘોડાના શરીરનો ફુલ અથવા દુધ પ્રમાણે વાસ આવેછે. આ ઘોડો ગરીબ, દયાળુ હોયછે અને તે પાણી પીતી વેળા પાણીમા મોહ ડુબાડી પીવેછે. આ જાતનો ઘોડો લડાઇ દરમ્યાન નહાસતો ફરેછે તેથી તેને ઘેરમાજ નાખવામા આવેછે, આવી જાતનો ઘોડો ઘેરમા રાખ્યાથી ત્યા ધનની વૃદ્ધી થાયછે.

ક્ષત્રિયજાતી—ઘોડાના શરીરનો વાસ બકરા જેવો યા બગાડ જેવો આવેછે એ ચપળ અને બળવાન હોયછે તે પાણી પીતીવેળા હોઠ બીડી ખરી ઠોકયા કરેછે. આ જાતના ઘોડા લડાઇ માટે પસંદ કરવામા આવેછે.

વૈશ્યજાતી—ઘોડાના શરીરનો વાસ ઘી જેવો આવેછે તેના અંગે દુર્ગંધ ભાર હોયછે, અને તે પાણી પીતી વેળા નાકને પણ પાણીમા ડુબાવેછે.

શુદ્રજાતી—ઘોડાના શરીરનો વાસ માછલી જેવો આવેછે, અને પાણી પીતી વેળા તે પાણીને નાક અડાડતો નથી, અને પાણીમાથી મોહ બહાર ખેચી લેતા મોહમાથી પાણી ગળેછે. આ ઘોડા સ્વભાવે ગુસ્સાવાળાજ હોયછે. એ બોજો લાદવા, લડ્જતના ઉપયોગનોછે.

ઘોડો જન્મ પામતા તે દાત વિનાનો હોયછે પણ એક માસ પુરો થતા તેને ૪ દાતો ઉગેછે. તેમાના બે ઉપરના, ને બે નીચેના જડબામા હોયછે. પાંચ માસનો થતા તેને એકંદર આઠ દાત ઉગે છે, તે ઉપલા દાતોની આસપાસ [illegible] નીચે ને બે ઉપર હોયછે. તે પછી ૮ માસનો થતા ૮મા બીજા ૪ ઉગેછે. આ દાતો એક વર્ષ વેગ સફેદ દુધ જેવા રંગના હોયછે, પણ બીજા વર્ષની શરૂઆત થતાજ તે સફેદ રંગ બદલાતો જઇ મેલો રંગ બનેછે. અને બે વર્ષની ઉમરનો થતા તેના દાત રંગહીન બનેછે. અઢી વર્ષનો થતા પ્રથમ ઉગેલા ચાર દાત પડવા માડેછે, પણ એક વર્ષ પછી તે પાછા ઉગી નિકળેછે તેટલા બીજી વેળ ઉગેલા ચાર દાત પડેછે ને ૬ માસમા તે પાછા ઉગી નિકળેછે. સાડા ચાર વર્ષની વયે છેલ્લા ઉગેલા ચાર દાત પડી પાચ વર્ષની વયે સર્વે દાત એ સરખા બની જાયછે. આપ્રમાણે ઘોડાની બચપણની ઉમરની પરિક્ષા આ ૧૨ દાત ઉપરથી થઇ શકેછે.

ઘોડાને ઉપલા દાતો ઉપરાત બીજા ૩૦ દાત પાછળથી ઉગેછે, એટલે તે ૪૨ દાતિયે બનેછે. જ્યારે ઘોડો ૬ વર્ષની વયે પુગેછે ત્યારથી તે ૮ વર્ષનો થાય ત્યાવેર તેના ઉપર જણાયેલા ૧૨ દાતની આસપાસ કાળા રંગની લીટીઓ માલમ પડેછે એ પછી ૮ મે વર્ષેથી ૧૨ વર્ષની ઉમર વેરમ્ તેનો રંગ સરખિઓ બનેછે. પછી ૧૨થી૧૪ મા વર્ષ વેરમાં પિળો રંગ બદલાઇ દાત દુધીયા રંગના બનેછે, પણ ૧૫થી ૧૭ વર્ષની વયે સફેદ દાત ઉપર પિળી છાટ પડેછે પણ ૧૮થી૨૦ વર્ષની વયે પિળી છાટ કાળી બનેછે, પણ ૨૦ થી ૨૩ મે વર્ષ ફરી દાત સફેદી પકડેછે, પછી ૨૪ થી ૨૬ મે વર્ષ

સફેદી જતી રહી દાતો વાંકા વળેછે. તે પછી ૨૭ થી ૩૦ વર્ષની ઉમર જૈરીની ગણાયછે. અનુભવિઓ ઘોડાની ઉમરની આંખેરી એ મુજબ ૩૨ વર્ષ પૈરની જણાવેછે.

લશકરી ઘોડાઓ ૧૦૦ આગળ ઉંચા હોયછે. તેમજ ઘોડાની લંબાઇ તેના માથાથી પુછડી પેર ૧૬૦ આંગળની હોયછે; અને તેના પેટ તથા પીઠનો ઘેરાવો ૧૦૦ આંગળનો હોયછે. અનુભવિઓ બીજા વર્ગના ઘોડાને ૯૦ આગળ ઉંચા, ૧૪૦ આગળ લાંબા ને પીઠ, પેટનો ઘેરાવો ૯૦ આગળનો જણાવે છે.

ઘોડા ખરીદતી વેળા તેનાં ગુણદોશ, તેના રંગરૂપ ઉપરથી પારખવામા આવેછે.

"ખજુરનો જેવો રંગવાલો ઘોડો ખડતળ મેહેનત કરનાર હોઈ લઢાઇના મેદાનમા મેહેનત કરવા શક્તિનાન હોયછે.

'અબલકી' ઘોડો તેના માલેકની તરફ વફાદાર હોયછે. તેનો રંગ સફેદ શિહા મિશ્ર હોયછે, તેનુ માથુ પગ વગેરે સફેદ હોઇ બાકીનુ અગ કાળું હોયછે. આથી આ ઘોડો પાદશાહ તથા અમીરો ઘણો પસંદ કરેછે.

જે ઘોડાનો આગલો અર્ધો ભાગ લાલ હોય ને પાછનો અર્ધો હડતાલના જેવા રંગનો પિળો હોય તે ઘોડો સારો રાખવા લાયક હોયછે."

"જે ઘોડાનુ માથુ, કાન, ચારે પગ લાલ અને છાતી સફેદ હોયછે તે ઘોડો ગુણવતો ગણાયછે. તેમજ તેવા ઘોડા પર સ્વારી કરનાર હમેશાં ફતેહ મેળવેછે."

'અસ્પે જરદા' યાને જેમાં ચારે પગો સફેદ, આંખો સફેદ હોય તે ઘોડો પણ ભારી તોખમનો ગુણવતો ગણાયછે."

"જે ઘોડાનો જમણો કાન લાલ અથવા કાબેદ હોય તે ઘોડાનો માલેક તવંગર બની અનેક ઘોડાનો ધણી થાયછે.

"અસ્પેજરદા" યાને જેની આંખો હરણની આંખો પ્રમાણે કાળી હોય, પીઠ ટુકી હોય, પેટ પરનાં બાન નરમ ને ચળકતા હોય, તે ઘોડો ચચળ ને પુશકળ દોડનાર ગણાયછે.

"ખાકી યા જંગલી, ઉંદર યા કોહલાના જેવા રંગવાળો નેહેસ્ત ગણાયછે."

"જે ઘોડો કાલી હરણના રંગનો હોઇ તેનું પેટ અથવા ત્રણ પગ સફેદ હોય, અને જેની પેશાની સફેદ નહિ હોય તે ઘોડો પાલના લાયકનો ગણાતો નથી."

"જે ઘોડો તમામ કાલા રંગનો હોઇ તેની પુછડી સફેદ હોય તે પણ નેહેસ્ત જણાયછે. જે ઘોડાની પેશાની ઉપર સુફેદ ધાબું, નિલુફરના ફુલનાં આકારનુ અથવા પુનમના ચંદ્રના જેવુ, અથવા તો છત્રના જેવા આકારનું હોય, તે ઘોડો સારો ગણાયછે, યા તે જગે, સાકળનાં જેવુ પેચદાર ધાબું હોય તો તે નેહેસ્ત ગણાયછે. અગર જો કોઈ ઘોડો સફેદીને અનુસરતો હોય પણ તેનુ તાલવું, આંખો, દુમ વગેરે કાળુ હોય તે નેહેસ્ત ગણાયછે.

"સફેદ રંગના ઘોડાપર લાલ અથવા પિળા રંગના ફુલા હોયછે, તે ઘોડો નેક ગણાયછે. તેમજ કોઇબી રંગના ઘોડા ઉપર કાળા ધાબા હોય તો તે પણ મુબારક ગણાયછે.

સગનવંતા ઘોડાઓ.

દેવમંદ—આ ઘોડાની છાતી ઉપર નસીબ ભરી રીતનો ડાઘ હોય છે.

પંચકલ્યાણ—આ ઘોડાના ચારે પગ અને માથાં ઉપર સફેદ તીલાની નીશાની હોયછે. પંચકલ્યાણનો અરથ પ્રાયે જાતનું સુખ થાયછે.

બેહેરાંચહરફ—ઘોડાના વાળનાં ગુચછે ડાંમા નાના ગુચછાંની અંદર મોટા ગુચછાં સમાઇ જાય છે.

અપસગન ભરયા ઘોડા.

ઝામ—આ ઘોડાનો પટો બાધનાના પેટો વાલા ભાગ ઉપર એક નીશાની હોયછે.

વાંકરમુતરો—આ ઘોડો હમેશા વાંકો ચાલે ખુદરતી રીતે ચાલે છે.

ધાંકણીયો—એક એકની ઉપર ધોળના ગુચછા હોય છે.

એહરાફોડ—આ ઘોડાનાં વાળનાં ગુચ્છામાં મોટાં ગુચછડાંની અંદર નાનાં ગુછડાં સમાઈછે.

શલકાતુ—આ ઘોડાને જે ગળાંની નજદીક વાળનો ગુછડો હોય છે તે પોતાના શેઠનું નખોદ વાળી નાંખે છે.

આંસુધાર—આંખની નજદીક આ ઘોડાને ડાઘ હોય છે. તે પોતાના શેઠને સદા દલગીરીમાં રાખે છે.

ઘોડાપર ૮ પ્રકારનાં ચક્રો હોયછે, તે જૂદા જૂદા ભાગોપર કરચળી વળેલાં કાલાં ધાબાનાં હોયછે.

૧ લુ ચક્ર પાણીમાં થતા કમળ જેવું, ૨–જુ શીપ જેવું, ૩–જુ કળી જેવું, ૪–થુ ગાયના જીભ જેવું, ૫–મુ હરણની દુટી જેવું, ૬–ઠું કાનકચુરા જેવું, ૭–મુ પગમાંના ખડાવ જેવું, ૮–મુ અર્ધ ખડાઉ જેવું

આ આંઠ તહેના ચક્ર ઘોડાના શરીરનાં ૧૦ ભાગ ઉપર ઉઠેછે. તેમાંનો ૧ ઘોડાના નીચલા હોઠ ઉપર, બે ઘોડાની ખાનગી જગ્યા ઉપર, બે છાતી ઉપર, બે માથાં ઉપર, બે દુટી પાસે ને એક કપાળની ઉપર, આ મુજબ તેની નેમેલી જગાપર ચક્રો હોય તે ઘોડો સારો ગણાયછે, તેમાં "દેવમન" નામનો ગળા ઉપર ચક્ર હોય તો તેને ભાગ્યશાલી ઘોડો કહેછે.

જે ઘોડાનો અવાજ ગર્જનાં જેવો હોય તે જાહેવાન ગણાય છે. પણ જે વાઘ, કોહલાં, થા ગધેડાને મળતો અવાજ ધરાવેછે તે મેહેસ્ત ગણાયછે.

જે ઘોડાનો પસીનો દુરગંધી બર્યો વાસ મારતો હોય તે ઘોડો મેહેસ્ત ગણાયછે.

રંગ ઉપરથી નામ અથવા જાતો—ઘોડાના રંગ અનેક છે, પણ મુખ્ય રંગ ૭ છે, તેનું પરસપર મિશ્રણ થઇ ૯૬ રંગ બનેલાં છે. તેના રંગ ઉપરથી તેને જૂદાં જૂદાં નામો મળેલાંછે. જેમકે–ચક્ર વાક, મલ્લી નઉલખા, અષ્ટ મંગળ, મુખી, પંચકંઠ પાણ, શામવર્ણી, શિરતર, જય મંગળ વગેરે.

અનેક દેશની ઉત્પતિ મુજબનાં જાતી ભેદ-નામો—જે દેશમાં જે ઘોડો ઉત્પન્ન થાયછે તે દેશનું નામ અને ગુણ તેને મળેછે, જેમકે સિંદી, કાઠીયાવાડી, અરબી, કાબુલી, ભિવરથડી અથવા દક્ષણી, પહાડી, પેગુ, મારવાઠી, કચ્છી, માળવી, આસ્ટ્રેલીયન વગેરે.

૧—સિંધી ઘોડાનું નાક બકરા જેવું ઉંચુ હોઇ તે દેશ રેતીનો હોવાથી તેની ચાલ પણ રેતીમાં ચાલવા જેવીજ હોયછે. આ જાત કાઠીઆવાડી ઘોડાથી ઉત્પન્ન થએલી છે; તેથી જેટલી જાતો કાઠીઆવાડમાં છે તેટલી સિંધમાં પણ છે.

૨—કાઠીઆવાડી ઘોડા તીખા, શરીરે પતળા અને દેખાવવાં હોયછે. તેમાં જૂદી જૂદી સંખ્યાબંધ જાતો છે, જેનાં નામો—ફુલ માળીયા–માણકયો, બોરિયા, તાજણીયા, કેશર્યા, મુતાડયો, રેડીયો, માલિયા, બોદલિયા, લખીયા, ક્રશિયા, શિંગાળીયો, બાદરીયો, ચવરઢાળ, જખાદિયા, હરણીયા, મારચા, ડોલર, રેશમિયા, લખમિયા, વાગળીયા, બેગડિયા, ચટપંખ્યા, નાગફણ્યા, બહેરિયા, સારટીયા, રીમિયા, બોજળિયો, ચિંતામણી, અગરિયો, પરવાળિયો, મોરધજ, પારખમણી, પટૈયા, પોપટ, છલબલ, તોખારિયા, સાંકળીયો કાબર, ધુમટી, કાલડી, વછનાગ, કાગડિયો, પંખાળિયો, હસળિયો, મણીયા, આખાડિયો, રામપહા, પારૈયુ, કાળીભાર, શિનયા, ચાંગો પુતળીયો, તેજો, પિછપીયો, બેખારિયો, સળીયો, દાવલીયો, કોહાલ, વડિયુયા, લાલપા, રૂપાળિયો મળિયા, ગલિયો, હરડીયો, મોરલિયો, હીળાલીયો, માકડો, બાજળીયો, છપરિયો, ચોટીલા, હિરાળો, બલીયુયા, માછલીયો એટલી જાતનાં ઘોડા હાલમાં હિંદુસ્તાનમાં ઉત્પન્ન થાયછે.

આ પ્રાણી જેમ જીવતાં જીવત મનુષ્યને અતી ઉપયોગી થઇ પડેછે, તેમ મુંવા પછી

પણ તેની લાસ મનુષ્યનાં ઉપયોગની અનેક ચીજો બનાવવા માટે ઉપયોગમાં લેવામાં આવે છે. યૂરપમાં તેનાં પગનાં હાડકાં જે ઘણાં કઠણ અને સફેદ હોયછે તેના છરીકાંટાના હાથા બનાવવામાં આવેછે. પુછડી તથા યાળનાં બાલનું કપડું વણવામાં આવેછે. પાંસળી અને ગરદનને બાળીને તેના હાડકાનો કોલસો બનાવવામાં આવેછે; જે વેળા નિકળતા ધુમાડામાંથી એમોનિયા બનાવવામાં આવેછે, તે ઉપરાંત ચામડામાંના નાના ટુંકા બાલ, ગાદીઓ બનાવવાના કામમાં આવેછે, અને ચામડું ચોકસ ઉંચા પ્રકારના શેકારી વગેરે બુટ બનાવવાના કામમાં આવેછે, વળી તેની ખરી સાફ કરી તેમાંથી તેલ કાઢી લેવામાં આવ્યા પછી, બાકી રહેલી કઠણ ચીજનાં નિખ્યા અને દાંતકોતરણી બનાવવાના કારખાનાવાલાઓને વેચવામાં આવેછે.

ઘોડાની ખરીપર નાલ મારવાનો રેવાજ પ્રથમ કયારે નિકળયો તે ચોકસ નથી. અસલનાં વખતના ઈરાની યોધ્ધાઓ પોતાના ઘોડાની ખરી ફાટી ન જાય તે માટે તેપર ધાતુનું પડ (સુન્ના, ચાંદી વગેરેનું) કરતા હતા. હિંદુ વિરરસ કાવ્યો ઉપરથી જણાયછે કે રજપૂત યોદ્ધાઓ પોતાના ઘોડાની ખરીપર ઉંચી ધાતુનું પડ કરતા હતા. હોમરના વીરરસ કાવ્ય ઉપરથી એક દાખલો એવો મળેછે કે તે વખતે પિત્તળની ખરીવાલા ઘોડાઓ લઢાઈમાં જતા હતા, યાને તેમની ખરીપર પિતળના પતરાના ખુરો જડતા હતા એ સ્પષ્ટ જણાયછે.

એરીસતોતલ અને પલિનીનાં જમાનામાં તવંગર લોકો ઘોડાની ખરી ચીરાઈ નહિ જાય તે માટે તેમને ચામડાનાં બુટ પેહેરાવતા હતા, ને કોઇતો બુટનાં તળીયામાં ધાતુનાં પતરા જડતા. રોમના જાણીતા નીરોએ પોતાના ઘોડાની ખરીપર રૂપાનાં પતરાં જડાવેતા હતા.

હાલમાં જે નાળ જડવામાં આવેછે તેની પેહેલવેહેલી નાળની શોધ કયારે થઈ એ શેહેનશાહ લીઓના લખાણ ઉપરથી મળેછે, કે પેહેલવેહેલો આ બનાવ ૧૬૮૮ માં બન્યો હતો.

ઘોતકી—સિંધમાં શિકારપૂર જીલ્લાનો એક તાલુકો. ૧૮૮૧ માં લોક વસ્તી ૪૨,૪૫૩ ની હતી. તેમાં ૫૬૦૦ હિંદુ, ૩૫૨૫૩ મોહમેદન, ૭૫૩ શીખ ને ૮૪૭ બીજી કોમની વસ્તી હતી. તાલુકાનું ક્ષેત્રફળ ૩૮૪ ચોરસ, મૈલ છે. તેમાં બે શેહેરો ને ૯૮ ગામો છે.

ઘોતકી—ઉપલા તાલુકાનું મુખ્ય શેહેર. લોક વસ્તી ૩૨૪૦ની છે. તેમા મુખ્ય વસ્તી પઠાન, મલેક, સૈઅદ, મોચી ને લોહાર ટોળાના મોહમેદનોની છે. હિંદુ વસ્તી વાણીઆઓની છે. ગામ નજદીકથી સિંધ પંજાબ અને દિલ્લી રેલ્વે પસાર થાયછે. અત્રે પીરમૂસાશાહની એક મોટી દરગાહ છે જે ૧૧૩ ફીટ લાંબી ને ૬૫ ફીટ પોહળી છે. મુખ્ય વેપાર ગુળી, ઉન અને શેરડીનો ચાલેછે. અત્રેનાં લોહાર તરફથી બનતું ધાતુકામ ને લાકડાંપરનું નકસી કામ ઘણું વખણાયછે.

ઘોર—પશ્ચિમ અફગાનીસ્તાનનો એક પહાડી પ્રદેશ, હીરાતની દક્ષિણ પૂર્વે અને કંદહારની ઉત્તર પશ્ચિમે છે. આ જગામાં હજારા અને ઇમકસ ટોળાઓ વસેછે. ૧૮૪૫થી આ દેશ હિરાતને તાબે ગણાય છે.

ઘોરકલ્પ—હાલમાં ચાલુ જે બ્રહ્મમાસ તેનો એ ૨૫ મો દિવસ, અથવા કલ્પ થઇ ગયો. આ કલ્પની રાત સમાપ્ત થવાના વખતે મત્સ્ય અવતાર થયો હતો અને પછી દિવસ અથવા કલ્પ જે શરૂ થયો તેજ આ વારાહ કલ્પ કે જે હાલમાં ચાલુછે.

ઘોરીનસ—આ મૌંસના ત્રણ પડોની નેસમાંથી શરીર માંહે લાલ લોહી વહેછે. એને જીવન તથા ધમની પણ કહેછે. આ નેસમાં લોહી અંતી વેગથી ફરકર કરેછે, અને તેથી તેની ભ્રમનીપર સ્પર્શ કરવાથી તેને જાણી શકાયછે. હાથની પોંહચીના અંગુઠા તરફના ભાગ ઉપર આંગળી મેળીયાથી જે ઉછળતી નસ જણાયછે તે ધમની છે. દિલના ડાબા

ચ—મુળાક્ષરનો ૧૭ મો અક્ષર.

ચએચસ્તે સરોવર—ઇરાનનાં પ્રાચીન ભૂગોળ મુજબ આજરબિજાનમાં આ 'સરોવર ' હતો કે જે હાલ ઉરુમિયાને નામે જાણીતો છે. (જુઓ ઉરમિયા) આજ સરોવર આસપાસ પાદશાહ કયખશરૂએ ચઢાઇ કરી ત્યાંની મૂર્તિપૂજક પ્રજાને વશ કરી ત્યાં પવિત્ર દીન ફેલાવી હતી, તથા ત્યાં આદરગુશસ્પ નામે આતશકદેહ બધાવ્યું હતું. એને હુસ્રૂ નામના સરોવરથી ૫૦ ફરસંગ દુર જણાવેલો છે.*

ચકનાસ—સિયામ તથા બરમાનાં જંગલોમાં આ ઉંદરને મળતું પ્રાણી જણાયછે. એના પંજા તિણા નખવાલાં હોયછે. તે તરફનાં જંગલોમા ચકનાસ ઘાસ તળે ભરાઈ ખોરાક શોધેછે. જયારે હાથીઓ એમનાં રહેઠાણનું ઘાસ ખાવા જાયછે ત્યારે તેમની સુંઢપર ચકનાસ ચોંહટી બેમી તે કદાવર પ્રાણીને પોતાના તીણા પંજાથી પ્રજવી તેનું મરણ નીપજાવેછે.

ચકમક— આ ખનીજ મુખ્યકરી ચૉકવાલી જમીનના ઉપલા પડમા મળેછે, પણ કોઇવાર ચૉકનાં પડની વચ્ચે પણ તેનાં પાતળા ચપટાં પડો જડેછે. ચકમકના રંગની અનેક જાતો છે—તે કાબરચીત્રી હોયછે અને સેહેજ કાબરચીત્રા કાળા, પિળા અથવા રતાસદાર કાળા રંગની થતી જાયછે, તેનાં ઝળકાટ ઝાંખો હોયછે અને તે કોર આગળથી તદન પારદર્શક હોયછે. તે સેહેજમાં ભાંજી શકાયછે. 'જો તેના બે કટકાને અંધારામાં ઘરયા હોય તો તેમાંથી ઝાંખું અજવાળું તથા ચોકસજાતનો વાસ નિકળેછે.' તે પિગળી શકતી નથી, પણ ગરમ કીવાથી તેનો ગુણ સેહેજ બદલાયછે. તે વેળા તે વધારે ભાગે તેવી બનેછે, (મુખ્ય કરી તેને જ્યારે લાલચોળ કરી પાણીમા બોળેછે ત્યારે ભાગેછે), તથા પારદર્શક અને સફેદ થાયછે.

ઉપયોગ—ચકમક સખત હોવાથી દિવાસળીની શોધ થઇ તે આગમજ્ઞ બળતું કરવા માટે તેનો ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો હતો. પાણીનાં વાસણ બનાવવામાં માટીમા ભેળેલી ચકમક બહુ ખપેછે. જ્યારે ચકમક મ્હોટા કદની મળેછે ત્યારે તેનો ઉપયોગ બાંધકામમાં પણ કરેછે. તે રસ્તા બાંધવાનાં કામમાં પણ આવેછે. પણ તે ભાગી ભૂકો થાય તેવી હોવાથી તથા તે સખત અને અણીદાર હોવાથી ઘોડાની નાળ, પેડાં તથા જોડા જલ્દી પતળાં બનાવેછે. તેનો હવે રસ્તા બાંધવામાં ઉપયોગ કરતાં નથી. આગલા જમાનામાં ચકમકને વારેઘડીએ છરી, તીર, તથા ભાલાનાં માથાં અને બીજા હથીયારો બનાવવામા વાપરતા હતા.

ચકમાં—ચિતાગોંગ જીલ્લામાં વસતી એક પ્રજા. આ પ્રજા 'તોતીયા જેમ મહાલ' તરફ ૨૮૦૦૦ ની સંખ્યામાં વસેછે. આ પ્રજામા મનુષ્ય બળી આપવાનો ચાલ છે, પણ ૧૮૫૨ માં આવી રીતે મનુષ્યબળી આપવા માટે બ્રિટીશ સરકારે કેટલાક ચકમાસોને ખૂનનાં આરોપસર પકડી શિક્ષા કરી હતી. આ મનુષ્યવધની જગ્યા જંગલમાં ૬ ફીટ ઉચા બાંબુની વાડવાળી ઘેરેલી જગ્યાજ કરેલીછે. હાલમાં તેઓમાંથી મનુષ્ય બળી આપવાની ચાલ નિકળી ગઇછે, છતાં ચોરી છુપીથી તેઓ કોઇ કોઇ વેળા આ ઘોર ધર્મ કર્મ બજાવેછે.

ચક્ર—વર્ષનું ચક્ર. જેમકે રાશિચક્ર, નક્ષત્રચક્ર એ જ્યોતિષ શાસ્ત્રનું મુખ્ય અંગ ગણાયછે.

* "હુસ્રૂને આતશની નિયાએશમાં "વરોઈશ હયોસ્રવંધ (જેને કેટલાક કયખશરૂનો સરોવર એમ અર્થ કરેછે તેની—)સાથે સરખાવવામાં આવેછે, અને જે હાલનો વાન સરોવર અથવા સેવન સરોવર ધારવામાં આવેછે.' અ૦ વિ૦ ફરહંગ પૃ૦૮ ૭૭

ઓરડાની ઉપરી બાજુમાથી એક મોટી નળી જે પ્રથમ ઉપરી બનેલી હોઇ કમાન આકારે જમણી તથા ડાબી ગમ વાક લેછે અને છાતીમા અને પેટના નીચલા ભાગ લેર હેઠે ઉતરેછે તે મોટી ધોરી નસ કહેવાયછે આ મોટી ધોરી નસના ઉપના વાકદાર ભાગમાથી ૩ ધમની નિકળે છે અને તેમાથી નિકળેલી શાખાઓ એઉ હાથ, ગરદન, માથુ વગેરે ભાગમા રાતુ લોહી પોહચાડેછે

મોટી ધમનીની છાતીમા આવેલા ભાગ માથી નાહની શાખાઓ છાતી તથા પીઠના માસમા વપેછે પેટમા આ મોટી ધમની માથી હોજરી આતરડા, કાળજુ, તલી ગુરદાના તથા પેટમાના દરેક ભાગ તથા અવયવમા એ ધોરી નસ વધેછે, પછી પેટમા નીચલા ભાગમા મોટી ધમનીના બે ભાગ થાયછે અને તેમાનો એકેક ભાગ દરેક જાગ અને પગના સર્વ ભાગોમા લોહી પોહચાડેછે આ રીતે ધોરી નેમની શાખાઓ તમામ શરીર માહેલા દરેક હાડકા, માસના લોચા, પેટ તથા છાતીના અવયવ તથા ભેજાના તેના કદ મુજબની ધોરી નેમ વધી સબધ ધરાવેછે આ ધમનીની નાહનામા નાહની ને ઝીણી શાખા તતૂ કરતા બારીક હોયછે

ધોરાબારી--સિધમા આ કરાચીને તાબેનો તાલુકો લોક વસ્તી ૩૪,૩૬૦ની છે તેમ ૩૪૧૭ હિદુ, ૩૦૭૦૭ મોહમેદન; ૬૯૭ સીખ અને ૪૪, ૫૨ ગ્રામની વસ્તી હતી. ક્ષેત્રફળ ૫ ૬ ચોરસ મેલ છે તેમા ૧ મોહોરને ૯૭ ગામડા છે વાર્ષિક ઉપજ ૮૧૪૦ પૌંડની ઉપજેછે અને ની ૨૬૩૬૦ એકર જમીન ખેતીવાડી માટે રોકાયતીછે

ધોલીકા--એના વૃક્ષ હિદમા ઘણુ વિશાળ ઉગેછે એની ગોળાકાર પાદડી રતાશ ઉપર હોયછે એનીપર ઉગતા ડીડામા કાળા રગના બિજ હોયછે ધોલીકાની બે જાતો છે એના ફુળ બેરી અદી આગળ મોટા હોયછે, તેનુ ગુદ બનેછે

ધોપા--આ વિદ્વાન ઓ દિવાન ગજાની પુત્રી હતી. એને બચપણમા રક્તપીતનો રોગ લાગુ પડ્યો હતો, પણ અશ્વિધ્યે તે રોગ સારો થયાની એના લગ્ન થયા હતા ધોપાએ ઋગવેદ સહિતાના ૧૦ મડળના ૩૯ અને ૪૦ સૂક્તો રચ્યા હતા

ધોળ--આ બારે માસ ઉગતુ ઉદ્ભિજ બધે આપોઆપ ઉગેછે વાડીમા થતી ધોળના પાદડા નાજુક ને લાબા હોયછે, જેની ભાજી બનેછે પોતાની મેળે થતી ધોળના પાદડા ઝીણા, રાતા ને રૂચીહીન હોયછે ધોળના બીયા બદુકની દારૂ જેવા હોયછે બીયા આવ્યા પછી એ ભાજીનુ શાક ખવાતુ નથી. આ ઉદ્ભિજની યોજના ઔષધિમા કરેલીછે.

ચ—મુળાક્ષરનો ૧૭ મો અક્ષર.

ચએચસ્તે સરોવર—ઇરાનનાં પ્રાચીન ભૂગોળ મુજબ આજરબિજાનમાં આ સરોવર હતો કે જે હાલ ઉરૂમિયાને નામે જાણીતો છે. (જુઓ ઉરૂમિયા) આજ સરોવર આસપાસ પાદશાહ કયખશરૂએ ચઢાઇ કરી ત્યાંની મૂર્તિપૂજક પ્રજાને વશ કરી ત્યાં પવિત્ર દીન ફેલાવી હતી, તથા ત્યાં આદરગુશસ્પ નામે આતશકદેહ બંધાવ્યું હતું. એને હુસ્રૂ નામના સરોવરથી ૫૦ ફરસંગ દુર જણાવેલો છે.*

ચકનાસ—સિયામ તથા બરમાનાં જંગલોમાં આ ઉંદરને મળતું પ્રાણી જણાયછે. એના પંજા તિણા નખવાલાં હોયછે. તે તરફનાં જંગલોમાં ચકનાસ ઘાસ તળે ભરાઈ ખોરાક શોધેછે. જયારે હાથીઓ એમનાં રહેઠાણનું ઘાસ ખાવા જાયછે ત્યારે તેમની સુંઢપર ચકનાસ ચોંહટી બેસી તે કદાવર પ્રાણીને પોતાનાં તીણાં પંજાથી પજવી તેનું મરણ નીપજાવેછે.

ચકમક— આ ખનીજ મુખ્યકરી ચૉકવાલી જમીનનાં ઉપલા પડમાં મળેછે, પણ કોઇવાર ચૉકનાં પડની વચ્ચે પણ તેનાં પાતળા ચપટાં પડો જડેછે. ચકમકનાં રંગની અનેક જાતો છે— તે કાબરચીત્રી હોયછે અને સેહેજ કાબરચીત્રા કાળા, પિળા અથવા રતાસદાર કાળા રંગની થતી જાયછે, તેનોં ઝળકાટ ઝાંખો હોયછે અને તે કોર આગળથી તદન પારદર્શક હોયછે. તે સેહેજમાં ભાંજી શકાયછે. જો તેના બે કટકાને અંધારામાં ઘસ્યા હોય તો તેમાંથી ઝાંખુ અજવાળું તથા ચોકસજાતનો વાસ નિકળેછે. તે પિગળી શકતી નથી, પણ ગરમ કીધાથી તેનો ગુણ સેહેજ બદલાયછે. તે વેળા તે વધારે ભાગે તેવી બનેછે; (મુખ્ય કરી તેને જ્યારે લાલચોળ કરી પાણીમાં બોળેછે ત્યારે ભાગેછે), તથા પારદર્શક અને સફેદ થાયછે.

ઉપયોગ—ચકમક સખત હોવાથી દિવાસળીની શોધ થઇ તે આગમજ્હ બળતું કરવા માટે તેનો ઉપયોગ કરવામાં આવતો હતો. પાણીનાં વાસણ બનાવવામાં માટીમાં ભેળેલી ચકમક બહુ ખપેછે. જ્યારે ચકમક મ્હોટા કદની મળેછે ત્યારે તેનો ઉપયોગ બાંધકામમાં પણ કરેછે. તે રસ્તા બાંધવાનાં કામમાં પણ આવેછે. પણ તે ભાગી ભૂકો થાય તેવી હોવાથી તથા તે સખત અને અણીદાર હોવાથી ઘોડાની નાળ, પૈડાં તથા જોડા જલ્દી પતળાં બનાવેછે. તેનો હવે રસ્તા બાંધવામાં ઉપયોગ કરતાં નથી. આગલા જમાનામાં ચકમકને વારેઘડીએ છરી, તીર, તથા ભાલાનાં માથાં અને બીજાં હથીયારો બનાવવામાં વાપરતા હતા.

ચકમાં—ચિતાગોંગ જીલ્લામાં વસતી એક પ્રજા. આ પ્રજા 'તોતીયા જોમ મહાલ' તરફ ૨૮૦૦૦ ની સંખ્યામાં વસેછે. આ પ્રજામાં મનુષ્ય બળી આપવાનો ચાલ છે, પણ ૧૮૫૨ માં આવી રીતે મનુષ્યબળી આપવા માટે બ્રિટીશ સરકારે કેટલાક ચકમાસોને ખૂનનાં આરોપસર પકડી શિક્ષા કરી હતી. આ મનુષ્યવધની જગ્યા જંગલમાં ૬ ફીટ ઉંચા બાંબુની વાડવાલી ઘેરેલી જગ્યામાં કરેલીછે. હાલમાં તેઓમાંથી મનુષ્ય બળી આપવાની ચાલ નિકળી ગઇછે, છતાં ચોરી છુપીથી તેઓ કોઇ કોઇ વેળા આ ઘોર ધર્મ કર્મ બજાવેછે.

ચક્ર—વર્ષનું ચક્ર. જેમકે રાશિચક્ર, નક્ષત્રચક્ર એ જયોતિષ શાસ્ત્રનું મુખ્ય અંગ ગણાયછે.

---

* "હુસ્રૂને આતશની નિયાએશમાં "વરોઇશ હયોસ્રવંધ (જેને કેટલાક કયખશરૂનો સરોવર એમ અર્થ કરેછે તેની—) સાથે સરખાવવામાં આવેછે, અને જે હાલનો વાન સરોવર અથવા સેવન સરોવર ધારવામાં આવેછે.' અ૦ વિ૦ ફરહંગ પૃષ્ટ ૭૭'

ચક્રધર—આ નાહની તેકડી કાશમિરની પૂર્વથી વહેતીજતી 'વિતસ્તા' નદીને કાંઠેછે. 'ચક્ર' ધુર 'ધાક', એ રૂપાંતર બની હાલમાં એને 'ચાકદર' કહેછે. આ તેકડીપર હાલમાં જેજે ખંડિયેરો જણાયછે તે ઉપરથી માલમ પડેછે કે આગળ તેં એક મ્હોટું શેહેર તથા ત્યાં કિલ્લો હશે. તેમજ હાલમાં પણ ત્યાં દર વર્ષે કાશમિરી, કાબુલી અને સીથિયન દેશનાં નાણાં જડેછે. તેમાં કેટલાક સુન્નાં રૂપાનાં પણ જડયાંછે. અત્રેની જમીન ખોદતાં કેટલીક નવી શોધો થઇ શકશે એમ ડૉ૦ બુલ્હરનું કહેવું છે.

ચક્રતિર્થ—(જુઓ કુરક્ષેત્ર.)

ચક્રપદ છંદ—પીંગળ શાસ્ત્ર મુજબ ૧ ભગણ, ૩ નગણ, ૧ લઘુ, ને ૧ ગુરુનો ચક્રપદ છંદ થાયછે, તેમાં ૭ અક્ષરે વિસામો આવેછે.

ચક્રપ્પ—આ જાણિતો કવિ બ્રાહ્મણ નેલૂર પ્રાંતમાંના ટેકુ નામે ગામમાં જન્મ્યો હતો. એ શ્રી રામચંદ્રનો ભક્ત હોવાથી એનામાં કવિતાઈ જ્ઞાન સારૂં હતું. એ ૧૬ વર્ષની ઉમરથી કવિતા રચવા લાગો. એ યમક બાંધવામાં કુશળ હતો. જે કાંઇ સંભાષણમાં બોલવું પડતું તે એ શ્લોકબદ્ધ બોલતો. એની કીર્તિ સાંભળી યાચંમનીડુએ એને પોતાના આશ્રયમાં લઇ એની પાસે શ્રી રામચંદ્રપ્રીત્યર્થ ૧૦૦ સ્તોત્ર કરવા વિષે કહ્યું. આ કામ એણે બજાવ્યાથી એને એની મેહેનતના બદલામાં જમીનો મળી હતી. એ ૬૦ વર્ષની વૃદ્ધ વયે મરણ પામ્યો હતો.

ચક્રવર્તિ—મ્હોટા રાજ્યોપર સર્વોપરી સત્તા ફેરાવનાર મહાન રાજાને ચક્રવર્તિ નામ આગલા જમાનામાં આપતા હતાં. આવા ચક્રવર્તિ રાજા હિંદમાં ગણત્રીનાં થઇ ગયા છે. હાલમાં બંગાલ તરફ બ્રાહ્મણ કુટુંબમાં 'ચક્રવર્તિ' નામ વાપરવામાં આવેછે. ૭ મો એડવર્ડ હિંદમાં ચક્રવર્તિ મહારાજા ગણાયછે.

ચક્રશસ્ત્ર—શ્રીકૃષ્ણનું એક લડાઇનું હથિયાર. આ ચક્ર દાંતાવાળું હોય તેને વચલી આંગળીમાં પેહેરી લડાઇ દરમ્યાન લશકરનાં સમુદાયમાં ફેરવીને ફેંકવામાં આવતું. દેવતાઇ લડાઈઓમાં દેવતાઓ બળતા ચક્રને લશકર ઉપર ફેંકી મ્હોટી આગ લગાડી શકતા હતા.

ચક્રવર્મા—નિર્જીતવર્મા નામે કાશમિરના રાજાના મરણ પછી ઈ. સ. ૯૨૧માં એ બાળવયે રાજ્યગાદીનો માલીક કહેવાયો. પણ એના દુરાચરણને લીધે એને મંત્રીઓએ પદભ્રષ્ટ કરી શૂરવર્મા નામે એક ખેશીને રાજપદ આપ્યું, પણ તેને ૧ વર્ષ પછી પદભ્રષ્ટ કરી પાર્થવર્માને બીજીવાર રાજ્યમંત્રીઓએ બેસાડયો. પણ ચક્રવર્માએ મંત્રીઓને દ્રવ્યની લાલચ આપવાથી ઇ. સ. ૯૨૪ માં ફરી ગાદીએ બેસાડયો. એણે પ્રપંચી 'મેરૂવર્ધન' નાં પુત્રોને રાજ્ય કારોબાર સોંપ્યો હતો. શંકર વર્ધનને ન્યાયાધિશનું કામ સોંપ્યું તથા શંભુવર્ધનને ગૃહ કાર્યો ઉપર નેમ્યો પણ એજ વર્ષનાં પૌષ માસમાં ચક્ર વર્મા પાસે મંત્રીઓનો પગાર આપવાનું ધન નહિ હોવાથી એને ગાદી છોડી નહાશી જવું પડયું, એ નહાશીને મંડળ જઈ રહ્યો. એક દિવસ શ્રી હક્રવાસી 'સંગ્રામ' નામના લડાયક ડામર સાથે ચક્રવર્માની મુલાકાત થતાં તેને મ્હોટી દોલત અને ઓધાની લાલચ આપતાં તેણે લડાઈમાં મદદ કરવાનું વચન આપી લડાઈની તૈયારી કરી. પેહેલી લાદઈ પદ્મપુર પાસે થઇ તેમાં ચક્રવર્માએ શંકરવર્ધનનો નાશ કરી દુશમનની સેનાને નહસાડી. આ લડાઈમાં દુશમનનાં ૫૦૦૦, માનસોનો નાશ થયો, આથી શંભુવર્માએ ફરી સૈન્ય ભેગું કર્યું, પણ તેટલાં ચક્રવર્મા મ્હોટા સૈન્યદળ સાથે રાજધાનીમાં દાખલ થયો અને શંભુવર્મા નામે પ્રપંચી રાજાને મારી નાખી નચીંત રાજ્ય કરવા લાગો; તે પછી ચક્રવર્મા રંગ રાગમાં ઘણો કાળ ગુમાવવા લાગો. એક સમયે 'ડોમ્બ' ગવૈયો પોતાની 'હંસી' અને 'નાગલતા' નામે બે પુત્રીઓ સાથે દરબારમાં આવી નૃત્ય તથા ગાયણથી રાજાનું મન મોહિત કર્યું. તેમાં હંસી કંચનીએ રાજાનું

મન વંશકરી રાણીપદ પામી. હંસી રાણી થવાથી તેની નીચ જાતવાળાઓનું રાજ્યમાં બળ વધ્યું. આથી ચક્રવર્મા દુરાચરણમાં પડી ઈ. સ. ૯૩૫ માં માર્યો ગયો હતો.

ચકવક—(જુઓ જલૌક.)

ચકવાલ—એજ નામના તેહેસીલદારીનું ગામ. જ્હેલમ શેહેરની દક્ષિણ પૂર્વે ૫૪ મેલપર છે. જમુનાં મેહેર રજપૂતોએ આ ગામ સ્થાપન કર્યું હતું. જેતાવંશજો હાલમાં પણ જમીનદારોછે. ૧૮૮૧માં લોકવસ્તી ૫૭૨૭ની હતી; તેમાં ૩૨૭૯ મુસલમાનો અને ૨૦૪૫ હિંદુઓ અને શિખ ૩૯૩ હતા.

ચક્રીકા—આ એક અતી સુંદર ફુલઝાડનાં મૂળીઆં ગાંઠવાલાં હોયછે. એનાં પાંદડાં ત્રીદળ અથવા ચતુર્દળ હોયછે. એનાં પાંદડાં રાત્રે બિડાઇ જઇ ઝુલતા રહેછે. એપર ફૂલો અનેક પ્રકાર તથા રંગનાં આવેછે. ચક્રિકાનો છોડ કુંડામાં સારાં ઉછરેછે, એના દિ ગામ ઉપર બે દિવસ આંતરે પાણી પાવું, પણ ફુલો ખીલી રહેતાં પાણી સીંચવાનું બંધ કરવું. એ છોડ સુકાતાં તેની ગાંઠોને છાંયડાવાલી જગ્યાની રેતીમાં બે માસ સુધી જાળવી રાખેછે, અને તેની મોસમ આવતાં તે મૂળીયાં ફરી ઉપયોગમાં લેવાયછે.

ચકૂણ—આ વિદ્વાન રસાયન શાસ્ત્રી ઈ૦ સ૦ ૬૯૭ માં ભૂખાર દેશથી લલિતાદીત્યે કાશમિરમાં તેડાવી પોતાની દરબારમાં રાખ્યો હતો. એ રસાયન પ્રયોગથી સોનું બનાવી શકતો અને તેથી રાજાના ખજાનામાં પુશકળ સોનું બનાવી એકઠું કર્યું હતું. એની પાસે બે મણી હતા—જેમાંનો એક પાણીમાં નાખતાં પાણીના બે ભાગ થતાં, ને બીજો નાંખતાં તે પેહેલાં મણીને ખેંચી લાવતો. આ મણી રાજા લલિતાદીત્યે માગતાં ચકુણે તે આપીઆથી તેના બદલામાં રાજાએ મગધ દેશમાંથી આણેલી બુદ્ધની મૂર્તિ ભેટ આપી હતી. જે મૂર્તિને ચકૂણે પોતાનાં વિહારમાં સ્થાપન કરી હતી.

ચકોર—ફારસીમાં એને "આતશખોર" કહે છે. આ પક્ષી ટીબેટ તથા કોકેસસ કાઠેના પ્રદેશમાં પુશકળ મળી. આવેછે. શિયાળાની ઋતુમાં જ્યારે પર્વતોપર બરફ છવાયછે ત્યારે ચકોર નદી કાઠેના પ્રદેશમાં પુશકળ ઉભાઇ જાયછે, અને ત્યાંના ખડકોમાં ભરાઇ રહેછે. ડૉ૦ થૉમસને એક સમે પોતાની શિકારી ટોળીની મદદથી મ્હોટા વિસ્તારવાલો ભાગ રોકી ચકોરનાં ટોલાને પકડવાની ભારે મેહેનત કરી હતી, પણ તે ટોળી માત્ર ૬ થી ૮ ચકોરને પકડી શકી હતી. આ પક્ષી મનુષ્ય સાથે કદી હળીમળી જતું નથી.

ચપ્ર—ક્ષત્રોઇહાને ઇરાન મુજબ આ શેહેરને અહુરમજ્દે ઉત્પન્ન કર્યું હતું. આ શેહેર ખોરાસાનમાં જણાવવામાં આવેછે. ફીરદોસી એને "ચેહેરમ" તરીકે જણાવી ગયોછે. એને ફારસીમાં 'ચકર' ને નામે ઓળખાવ્યું છે, ને સંસ્કૃતમાં 'ચક્ર' કહેછે.

ચંગ—આ ચીનાઇ માપ ૧૦ ઇંચ લંબાઇનું હોયછે.

ચંગ—નેપાલ અને સકીમની વચમાની સરહદપર વસતી પ્રજા. આ પ્રજા ચપળ, મહેનતુ અને ખડતળ બાંધાનીછે. તેઓ ખેતીવાડીનો ધંધો કરી તેપર ગુજરાન કરેછે, અને ગાય, ડુક્કર, તથા મરઘાં બતકાં પાળવાનો ભારે શોખ ધરાવેછે, તેઓ ખાંભુની બનાવેલી ઝુંપડીમાં વસેછે. આ પ્રજા દારના વ્યસનમાં ભારે ડુબેલી જણાઇ છે.

ચંગચૌ—ચીનનું એક જાણીતું શેહેર. એમોયની પશ્ચિમથી દક્ષિણે ૨૪ મૈલવર છે. લોક વસ્તી૧૦,૦૦,૦૦૦ ની છે.

(૨) ચીનમાં ક્યાંગસુ પ્રાંતમાંનું ગામ, વાનકીંગની પૂર્વથી દક્ષિણે ૫૦ મૈલપર છે. લોક વસ્તી ૩,૦૦૦૦ની છે.

ચંગભાગર—બંગાલમાંનું એક દેશી રાજ્ય. ક્ષેત્રફળ ૯૦૬ ચોરસ મૈલ છે. લોક વસ્તી ૧૩,૪૧૬ની છે. એની ઉત્તર પૂર્વથી દક્ષિણમાં ૩૦૦૦ ફીટ ઉંચા પર્વતની હાર લંબાયલીછે, અને આ દેશનો ઘણોખરો ભાગ પહાડી છે.

આ રાજ્યે મુરાદા તથા પિંડારાઓં તરફથી ઘણું ખમ્યું છે. અત્રે બનાસ તથા ન્યૂર માત્ર એ નાહની નદીઓ વહેછે. અત્રેનાં વડા અધિપતિને ભાયા નામે ઓળખેછે. તે 'જન-કપુર' ગામમાં વસેછે. આ રાજ્યને વાર્ષિક મેહેસૂલ ૩૪૦ પૌંડની ઉપજેછે, જેમાંથી ચોથાઇનાં ૨૮ પૌંડ ભરવા પડેછે. મુખ્ય વસ્તી હિંદુઓની છે.

ચંગલો—આ તીબેટમાં વસતી પ્રજા ભૂતાનમાંની 'લ્હોપા' જાતની એક શાખા ગણાયછે; એઓ દક્ષિણ હિમાલયાનાં ભાગમાં ખેતીવાડીનો ધંધો કરેછે. એઓ રંગે કાળા અને મજબૂત ખડતળ બાંધાનાં છે.

ચંગશા—ચીનમાં આ શેહેર હંગકવાંગ નદી-પર હુનાન પ્રાંતનું મુખ્ય શેહેર છે. લોક વસ્તી ૩,૦૦,૦૦૦ની છે.

ચંગસીલ—પંજાબમાં બાશહરનાં રાજ્યમાંના પર્વતની એક હાર. આ પર્વત હિમાલયની દક્ષિણ પશ્ચિમ હારમાંથી નિકળી કુનાવારની દક્ષિણ હદ બાંધેછે. એની ઉંચાઇ સમુદ્ર સપાટીથી ૧૩૦૦૦ થી ૧૪૦૦૦ ફીટની છે.

ચંગાર—પંજાબમાં આ ભટકતી પ્રજા છે. આ પ્રજા તર્કીશ ચીંગાનેહ, ઇટાલીયન ઝીંગારો, સ્પેનીશ જીટાનો અને ઇંગલીશ જીપસીને મળતીછે. દિલ્લિ તરફ આ પ્રજાને 'કંજૂર' કહેછે કે, જેનો અર્થ 'નાચનારી બાળા' ને મળતો થાયછે.

ચંગાલ—અફીયાબ તરફ આ નામના ઝાડની ઉત્પતિ થાયછે. એના લાકડામાંથી હોડી બનાવી શકાયછે.

ચંગીઝખાન—એને ઝંગીજ અથવા જંગીજને નામે પણ ઓળખવામાં આવેછે. એની અટક 'તામુજીન' હતી. એનો પિતા 'યૂસુફ' મોંગોલ' ટોળાનો ઉપરી હતો. ચંગીઝનો જન્મ ઈ. સ. ૧૧૫૪ માં હિજરી. સ. ૫૪૫ માં થયો હતો. ૧૩ વર્ષની ઉમરે એના પિતાના મ્હોત પછી વડપણ પામ્યો. પણ એને નહાશી 'અવન્તખાન'નાં આશ્રયમા જઇ રહેવું પડયું: જ્યાં એ તેની બેટી સાથે પરણ્યો, પણ પાછળથી સસરા જમાઇ વચ્ચે અનબનાવ થતાં એણે મ્હોટું લશકર મેળવી જંગેજંગ ફત્તેહો મેળવવા માંડી. ૪૯ વર્ષની વયે ચંગીઝખાન અંજીક કહેવાયો; અને તારતરી ખાને એને 'ખાકાનનો' એલકાબ ઈ. સ. ૧૨૦૬-હિ. સ. ૬૦૨ માં આપ્યો. તે પછી એણે પોતાને તારતરીનાં શેહેનશાહ તરીકે જાહેર કીધો. એણે પોતાનું પાયતખત 'કારાકોરમ' બનાવ્યું હતું. તે પછી એણે ૨૨ વર્ષ દરમ્યાન, કોરિયા, સિથીયા, ચીનનો કેટલોક ભાગ અને એશિઆનાં પ્રસિદ્ધ ભાગો-પર પોતાની રાજ્યસત્તા સ્થાપી. એનું મરણ ઈ. સ. ૧૨૨૭ માં ૨૯, આગસ્ટે નિપજ્યું. (હિ. સ. ૬૨૪ રમજાન). એણે પોતાનું રાજ્ય ૨૭૦૦ મૈલ લાંબુ અને ૧૫૦૦ મૈલ પોહળું બનાવ્યું હતું. એણે આ બોહોળું રાજ્ય ૪ પુત્રોને વેહેંચી આપ્યું હતું. જુજી, ઓકતય, ચઘતાય અને તુલીઆન.

એના વંશજોનો રાજ્ય અમલ—	ઈ૦ સન૦
ચંગીઝખાન	૧૨૦૬
જુજીખાન (ચંગીઝનો બેટો)	૧૨૨૭
ઓકતય (" ")	૧૨૪૧
તુર્કીનાં 'ખાતૂન' (ઓકતયની બાનુ)	૧૨૪૫
કાયુક ખાન (ઓકતયનો બેટો)	૧૨૪૬
ઓગુલગન (કાયુકની બાયડી)	૧૨૪૮
મંગુખાન (તુલીખાનનો બેટો) ...	૧૨૫૧ (૧૨૫૯માં મરણ નીપજ્યું.

મંગુના મરણ પછી મોગોલ રાજ્ય જૂદા જૂદા હીરસેદારોમાં વેહેંચાઇ ગયું હતુ. તેમાં ચીન, ઇરાન વગેરેમાં તેઓ સ્વતંત્ર પાદશાહ થયા.

કુબલાયખાન (મંગુનો ભાઇ) ચીનનો પાદશાહ, એણે યૂનવંશની—સ્થાપના કરી ...૧૨૬૦ માં

ચઘતાઇખાન (એ ચંગીઝનો બેટો) ત્રાન્સક્રોકેસ્યામાં રાજય સ્થાપી પોતાના વંશની સ્થાપના કરી—૧૨૪૦. જીજી (ચંગીગનો બેટો) એણે કાપચીક વંશ સ્થાપ્યો—૧૨૨૬ (જુઓ હલાકુખાન.)

ચઘતીખાન—ચંગીઝખાનનો એકમાર્ગી અને પરહેજગાર બેટો. એના પિતાની મર્જીને લીધે એને ત્રાન્સક્રોકેસ્યા, બલખ અને કાશગરનાં રાજયકર્તા તરીકેનો ઓધો ઇ૰ સ૰ ૧૨૨૭ લેવો પડયો હતો. એનું મરણ ઇ૰ સ૰ ૧૨૪૧નાં જુન—હીજરી સન ૬૩૮ માં નીપજયું હતું. એના વંશમાંથી હીંદના મોગલ શેહેનશાહાતનાં પાદશાહો થયા હતા.

ચઘતાઈ—આજ તુર્ક ટોળામાં શેહેનશાહ બાબરનો જન્મ થયો હતો; દિલ્લીની રાજદરબારમાં ચઘતાઇ ટોળાવાલાઓની છેલ્લેવેર સત્તા ચાલુ હતી. એઓમાં બે પંથ, બે ભાષા અને બે જાતી છે. તેમાં તેહેરાન, ઇરાન અને તુર્કસ્તાનનાં ચઘતાઇ ગણાયછે. ઇરાની ચઘતાઇઓ-શીયા પંથ પાળેછે અને તુર્કસ્તાનનાં સુની પંથનાં છે, અને તેઓ તુર્ક ભાષા બોલેછે. ઇ૰ સ૰ ૧૩૩૦ માં આ ટોળાની રાજ્ય સત્તા ઘણી બળવંત ગણાતી હતી. એઓ ખોજંદ, તાશખંદ, ઓત્રાર, સાયરોપોલીસ અને અલેકઝાન્દ્રીયાની ઉત્તર તરફ સત્તા ભોગવતા હતા.

ચંચરી છંદ—પિંગળશાસ્ત્ર મુજબ ૧ ને છેલ્લો રગણ, બીજો સગણ, ત્રીજો ને ચોથો જગણ ને પાંચમો ભગણ હોય તો એ છંદ બનેછે. તેમાં દસ તથા છ અક્ષરે વિસામો આવેછે.

ચંચળાછંદ—પિંગળશાસ્ત્ર મુજબ ૮ ગુરૂ લઘુનો અથવા રગણ, જગણ, રગણ, જગણ, રગણ ને ૧ લઘુનો ચંચળાછંદ બનેછે. તેમા ૮મે અક્ષરે વિસામો આવેછે.

ચંચારૂ—ડૉ૰ વિલસનનાં જણાવવા મુજબ દક્ષિણ હિંદમાં વસતી એક જંગલી પ્રજા. તેઓ મુખ્ય કરી ચીનસૂરાના વતની હોવાથી એ નામે ઓળખાયછે

ચટાઈ—આ પદાર્થ નેતર તથા ચોકસ પ્રકારનાં ઘાસમાંથી બનાવવામાં આવેછે. મલબારનાં કિનારાપર નેતરની ઝાડીઓ છે—તેમજ તે તરફ ચટાઇ વણવા લાયકનું જાડું ઘાસ ઉગેછે. બંગાલમાં 'મદુરા તથા સીતળપટી' ગામમાં ઘાસની ચટાઇઓ બને છે. આજ ચટાઈને અત્રે ચીનાઈ સાદરી કહેછે, પણ તે મુખ્ય કરી બંગાલમાંના 'મિદનાપૂર'માં બને છે.

મદ્રાસ ઇલાકામાં પાલઘાટ તથા તિનાવેલ્લીમાં અતી ઉત્તમ ચટાઇ બનેછે. આ ચટાઇઓ બનાવવામાં નદીમાંની શેવાળોનો ઉપયોગ કરેછે. આ ચટાઇઓ એટલી તો નરમ હોયછે કે એક મનુષ્ય તેપર સુઇ શકે તેવી ચટાઇની હાથમાંની લાકડી જેવડી. ઝીણી ઘડી કરી શકાયછે. પાલઘાટની ચટાઈપર ચાર ખૂણા, આંઠ ખુણા રેફી ભૂમિતિની સીધી રેષા બનાવેલી હોયછે. આ ચટાઇઓ શાલ ઉપર વણેછે. એના 'માગ' ઉપરના તાણા સુતરના હોયછે અને આડા દોરા શેવાળનાં હોયછે. આ શેવાળને રંગી તેની ચટાઇ વણવાથી તે ઘણીજ સુંદર દીસેછે.

બંગાલમાં 'કદેળી'ની છાલની ચટાઈ વણેછે. તેને "શીતળપાટી" કહેછે. આ ચટાઇ એટલી તો લીસી અને સફાઇદાર બનાવેલી હોયછે કે ભોંયપર બિછાવેલી ચટાઇ ઉપરથી સાંપ વટીક ચાલી શકતો નથી. આ ચટાઇ અતિશય ઠંડક ધરાવતી હોવાથી ગર્મીમાં બંગાલનાં શ્રીમંતો તેને બિછાના ઉપર બિછાવી તેપર સુએછે. ઉત્તમ કારીગ-

રીની સીતળપાટી, ફરીદપુર, બાકરગંજ અને ચિતાગોંગ જીલ્લામાં બનેછે. આ ચટાઈ સ્રીઓ વણેછે. જે કુમારીકા ઉત્તમ પ્રકારની સીતળપાટી વણી જાણેછે તેના પિતાને જમાઇ તરફથી સામાં રીતમાં નાણાં મળેછે. એકેક સીતળપાટી રૂ. ૫ થી રૂ૧૦૦ સુધી વેચાયછે.

લૉર્ડ ક્યામેમૉર નામે મદ્રાસના આગલા એક ગવરનર માટે મલબારમાં એક ચટાઇ રૂ૧૦૦૦ ખર્ચી બનાવવામાં આવી હતી.

બર્મામાં હાથીદાંતની ચીપથી વણેલી ચટાઇઓ 'શીબહર' ગામમાં બનેછે.

ચીનમાં તહેવાર ફીસમ અને રંગની ચટાઇઓ બનેછે. મુખ્ય ચટાઇ ૪ રંગની બનેછે. તે રંગે સફેદ, લાલ, કાળી અને પિળી હોયછે. સફેદ રંગ કુદરતી છે જ્યારે બીજા રંગો મેળવણીથી ચઢાવવામાં આવેછે. આ ચટાઇ ૦)- આનાથી ૦)॥= સુધી સાધારણ મળેછે. પણ ખુમાસદાર, હલકી અને ઉંચી ફીસમની ખાસ કારીગરીથી વણેલી ચટાઇ રૂ૧૫ થી રૂ૨૫ સુધી મળેછે, આ સાદડી માટેનું ઘાસ બિનાસવાળી જગ્યા અને નદીઓને કીનારે ઉગેછે. જેની ઉંચાઈ આસરે ૬ ફીટ જેટલી હોયછે, અને તે ઘાસનો આકાર ત્રિકોણના જેવો હોયછે. સાદડીઓ વણવાની અગાઉ આ ઘાસને કુશળતાથી ચીરી નાખી તેના ભાગો કરેછે. જેવા કુમાસ કે ફીસમની ચટાઇ બનાવવી હોય તે પ્રમાણે તે ઘાસનાં ૪—૮ કે કોઈ વેળા ૧૨ ભાગ કરવા પડેછે. આ મુજબ ઘાસમાંથી ઉતારેલી ચીપોને ઘણીજ સંભાળથી સુકવવામાં આવેછે. સાદડી વણવા માટેની 'શાંલ' સાદી હોયછે.

જેપાની ચટાઈ દુનિયામાં હરીફાઈ વિનાની ગણાયછે. તે દેશમાં આ ચટાઇ માટેનું ઘાસ ઉગાડવા તેના બિયાં ડીસેંબરમાં રોપી જુન તથા જુલૈમાં તેનો પાક ઉતારવામાં આવેછે. આ નવા ઘાસમાંથી ચટાઇ બનાવવાનું કામ આગષ્ટ માસથી શરૂ કરી ડીસેંબરમાં પુરૂં કરેછે. ઉત્તમ જાતની સાદડી વણવા માટે સુતરનો ઉપયોગ કરેછે, તેથી માલ સારો બનેછે. ત્યાં આ ચટાઇ બનાવવાનાં સાંચા ગુચવણભર્યા બનાવવામાં આવેછે, અને તેના યંત્રો પગે ચલાવી શકેછે, તથા દરેક ચટાઇ વણવા સંચા ઉપર ૨ થી ૩ માનસો કામે લાગેછે. તેઓ ચટાઇ રંગવા માટે જે રંગ વાપરેછે તે ઘણીજ ઉંચી કુશળતાથી બનાવેછે, આ ચટાઇઓ એટલી તો જાત અને પ્રકારની બનાવેછે કે કોઈ વેળા તે ૩૦૦૦ થી ૪૦૦૦ જાતની જોવામાં આવેછે. ૪૦ વાર લાંબી અને ૧ વાર પોહળી ચટાઇની કિંમત તેની જાત તથા કુમાસ મુજબ ૩ થી ૧૫ ડૉલર જેટલી થવા જાયછે. પણ ૬ થી ૧૦ ડૉલરની સાદડીનો ખપ ભારે થાયછે, આ સાદડીનાં બંડલનું વજન ૧ મણથી ૧ હંડરવેટ સુધીનું હોયછે. ૧૮૮૬ માં જેપાન દેશથી પેહેલવેહલી ચટાઈનો નિકાશ વેપાર માત્ર ૮૯ પૌંડનો થયો હતો, ત્યારે ૧૯૦૦ પછીથી તે વધતાં વધતાં હાલમાં ૧ થી સવ્વા લાખ પૌંડની ચટાઇ દર વર્ષે પરદેશ રવાનાં થાયછે.

ચંડવૃષ્ટી છંદ—પિંગળશાસ્ત્ર મુજબ આ છંદ બે નગણ અને ૭ રગણનો બનેછે.

ચણા—દ્વિદળ ધાન્યમાં ચણા મુખ્ય છે. આ ધાન્ય હિંદુસ્તાનમાં રવ્વી ખેતરમાં પાકેછે. ચણાં અતી પ્રાચીનકાળમાં ગ્રીક અને રોમન લોકો જાણતા હતા, અને તેથી તે પ્રાચીન આર્ય પ્રજાને પણ જાણીતાં હશે એ સંભવિત છે. ચણાનો મુખ્ય પાક ગુજરાત, દક્ષિણ હિંદુસ્તાન, સિંધ, કાબુલ, અરબસ્તાન વગેરે દેશોમાં થાયછે. ચણા દક્ષિણ કોકણમાં મુદલ થતાં નથી; તેનું કારણ ત્યાંની સારી જમીન બહિ હોવાનું છે.

ચણાનાં છોડની ઉંચાઇ એકથી દોહોડ વેંહેંત જેવડી હોયછે, તેને આશવિન મહિનામાં વાવેછે ને તે માહા અથવા ફાગણમાં તૈયાર થાયછે. એનાં છોડને પાણીની ગરજ હોતી નથી પણ તેને સરદ જમીનની જરૂર છે, એના છોડ સર્દી તથા ઝાકળનાં તુષારથી

વધેછે, એનીપેર નાહની શીંગમાં એકથી બે દાણા હોયછે. પ્રથમ એની શીંગ લીલી, ને સુકાતાં પિળી બનેછે. તે બરાબર પાકતાં તેનાં છોડ ઉખેડી કાઢી તેને તડકામાં સુકવી એકઠાં કરી રાખેછે, પછી તેને ખળમાં નાંખી, ઝુંડી તેમાંથી દાણા કહાડીલઇ બે ત્રણ દિવસ તાપમાં મેલે છે, આથી ઉંચી જાતના ચણા જંબુસરી, તેથી ઉતરતા જામનગરી અને સહુથી હલકા ચાટીચણા કહેવાયછે.

ચણાની દાળનાં તહેવાર પકવાનો બનાવવામાં આવેછે. તેનો લોટ પણ ઉપયોગી છે.

ચણાની આંબ કાઢવા માટે જ્યારે તેના છોડ ઉપર ફુલ આવેછે ત્યારે મળસકામાં તેના ખેતરપર ઝીણી ચાદર પાથરેછે, એટલે તે ઝાકળથી ભિંજાઇ જાયછે; તે પાણી નીચવી લઇ ઉપયોગમાં લીયેછે. એ અતિશય ખાટી હોવાથી તેને ચણાની ખાટી કહેછે. અને તે ઔષધિમાં ઘણી ઉપયોગી હોયછે.

મુંબઇ ઇલાકામાં ચણાની ખેતી માટે ૭,૦૦,૦૦૦ એકર જમીન રોકાયલીછે. એની સાથે ઘઉં અથવા કરડાઇ પણ વાવેછે, જેથી એક નહિ તો બીજું ધાન્ય પાકેછે. દક્ષિણ તરફના દેશોમાં આ એક અતિ સ્વાદિષ્ટ ધાન્ય ગણાયછે. મુંબઇ ઇલાકામાં એનો પાક દર એકરે ૮ મણ ઉતરેછે.

વાયવ્ય પ્રાંતમાં એની વાવણીનો હિંગામા સપટેંબર, અકટોબર અને પાક માર્ચ તથા એપ્રેલમાં ઉતરેછે. દર વર્ષે એક એકરે ૧૦૦ રતલ બિયાં લાગેછે. પાક જોરથી થવા માટે રોપા નાહના હોય ત્યારે તેનાં છેડા કામરવાની તેં તરફ ચાલેછે. ત્યાં દર એકરે ૯ થી ૧૦ મણ ચણાનો પાક ઉતરેછે; પણ બિનાસવાલા ખેતરમાં ૧૨થી ૧૫ મણનો પાક ઉતરેછે.

મધ્યપ્રાંતમાં ઘણે ઠેકાણે તેને રબ્બી ખેતરોમાં વાવેછે, પણ પંજાબમાં ઘઉંની કાપણી થયા પછી તરતજ એની રોપણી

ચણાનો નિકાશ બરમા તરફ કરવામાં આવેછે. બરમામાં આ માલની હિંદુસ્તાન તરફથી આયાત ૧,૪૦,૦૦૦ રૂપૈયાની કિંમતનો દર વર્ષે થાયછે. ચણા ઘોડાની ચંદી માટે પુષ્કળ ખપેછે.

ચણાની દાળ ઘઉં કરતાં પૌષ્ટિક છે. તેનાં લાડુ વગેરે પદાર્થ બનાવેછે. માથાના દુખાવા પર દેશીવેદો ચણાના આટાને રાઇની ભુકીમાં મેળવી ચોપડેછે. તેમજ સરકમ ઉપર ભુંજેલા ચણા ખાવા આપેછે. પથ્થરીનાં મરજપર ચણાનો ખાર સિંધાલુણ અને વાંગભાર એ એકત્ર કરી પાયછે; અથવા મેકેજી હીંગ, સુંઠ, મરી, પીપર, કોથીંજન, જવખાર, સિંધાલુણ એનું ૩ માસા ચૂર્ણ ચણાનાં બે તોલા ખારમાં પાયછે.

ચણોઠી—એના વેલા ઉગેછે તે વેલાનાં પાંદડાં બારિક પણ લાબાં હોયછે. ચણોઠી ૪ જાતની હોયછે. રાતી, ધોળી, કાળી અને પિળી. રતી ચણોઠીનાં ઝાડ બહુ સાધારણ હોયછે: તેનાં મૂળીયાં જેઠીમધના જેવાં હોય છે અને તેને ઠેકાણે ગાંધીઓ ચણોઠીનાં મૂળીયાં પણ આપે છે. જેઠીમધની માફક તે પણ થોડા ગળીયાં હોયછે. મૂળીયાં તેમજ ચણોઠીનાં પાંદડાંનો કલ્ક જેઠીમધના શીરા જેવો થાયછે. સફેદ ચણોઠી પૌષ્ટિક છે, ને પાકમા વપરાય છે. મૂળીયાં તથા પાંદડાં ખાંસી તથા તણખીયા માટે વપરાયછે, મોઢું આવ્યું હોય તો પાંદડાં મોઢામાં રખાયછે. ચણોઠીનું તેલ નિકળેછે તે વાયુ ઉપર ચોપડાયછે.

ચણોઠી સોનાનું તોલ કરવાનાં ઉપયોગમાં આવેછે. એક તોલાની ૯૬ ચણોઠી ચડે છે. ચણોઠીની ગણનાં ઉપવિષમાં છે. એનાં બીજ વાંતિકારક, શૂળનાશક છે પાંદડાં વિષનાશક છે. સફેદ ચણોઠી ઘણુંકરી વશિકરણનાં ઉપયોગમાં લીયે છે.

ચણોઠી વધારે ખાધાથી ઉલટી થાયછે. તેને દેશી વૈદકશાસ્ત્રમાં ૭ મ્હોટાં ઝેર માહેલું ... ૩૨ ... માં આડ્યું ... પણ તેટલી

બધી ચણોઠી ઝેરી નથી. ઉત્તર હીંદુસ્તાન અને પંજાબ તરફ ચામડા માટે ચમાર લોકો ઢોરોને મારી નાખવા ચણોઠીનો ઉપયોગ કરેછે. જોકે પેટમાં લીધાથી ઉલટી ઉપરાંત તેનું બીજું ઝેર જણાતુ નથી, પણ જો ચામડીમાં દાખલ કરવામાં આવે તો તેના ઝેરથી મરણ નિપજેછે. ચમાર લોકો ચણોઠીનાં ફોતરાં કાઢી તેના બિયાંનો આરો બનાવી તેમાં પાણી રેડી સોયના આંકારની અણીદાર આર બનાવી તેને તેમાં મુકવેછે અને પછી તે આર જાનવરને ભોકેછે, એટલે રતવાના જેવો લચાનો તિક્ષણ વરમ થઇ ઢોર મરણ પામેછે.

ચતરંગ—સંગીત શાસ્ત્ર મુજબ જેમાં ચાર અંગ આવતાં હોય તે ચતરંગ. એટલે પ્રથમ કાવ્ય રચવામાં અમુક વાક્યો; ૨—સરગમ, જે રાગમાં જે સ્વર આવતો હોય તેની; ૩—તિરાનાનાં બોલ; ૪—મૃદંગના બોલ—તકધીધી તિરકટ ધી ઇત્યાદી. એવા ચાર અંગથી બાંધેલી જે ચીજ હોય તે ચતરંગ.

ચતરંગ.

દેખ નામેદાર કર હોશ જરા, જબ જુલ્મ જોર સર આન પડા,
મોકત વકતકા દેખે કયસે દાદખ્વાહ ! આઠ પહર ધ્યાન દાદમેલગા–દેખ,
અકસર તૂં હોકર રખ ધરકો બેદર, તાકે દાયમ આલમ બેગમ આયે,
જાયે મતલબ પાએ, હરદમ કામયાબ આમકો સુદામ આરજૂસે,
કયદ દરપર હોગર બેકસ, કયૂં કરલે દાદ બેદાદ–દેખ.
—નિગાહે ગફલત.

ચતૂરઉપાધ્યા—બંગાલનાં બ્રાહ્મણોનું નામ. તેઓ ચતુરજ્યા અથવા ચતુરજીને નામે પણ ઓળખાયછે.

ચતૂરંગ—(જુઓ સેતરંજ) (૨) સોમવંશીય અનુકુલોત્પન્ન ચિત્રરથ અને સોમપાદ રાજાનો પુત્ર; એનો પુત્ર પૃથુલાક્ષ હતો.

ચતૂરદશી—ચૈત્ર માસમાં ૧૩ યા ૧૪ ને દિવસે આ તેહેવાર આવેછે. આ તેહેવાર 'કામ' ના માનાર્થે છે. આ તેહેવાર ઉદેપૂરનાં રજપૂતો મ્હોટી ધામધમથી પાળેછે.

ચતૂરભૂજ—દુર્ગાદેવીનું બીજું નામ, એ પદમાસનપર બેસેછે.

ચંથઉવરસ્પે—હુંનદેહેશમાં વેઉરજરસ્તના વડા ધર્મગુર તરીકે આ શખસને જણાવેલોછે.

ચંદછંદ—છંદ શાસ્ત્ર મુજબ વીપમરાબે નગણ, એક જગણ, ૧ રગણ, એક લઘુ, એક ગુરૂ અને સમમા એક નગણ, બે સગણ, એક જગણ, ને બે ગુરૂ હોયતો ચંદ છંદ બનેછે.

ચંદનગઢ— આ પહાડી કિલ્લો માહારાષ્ટ દેશમાં કોરેગામમાં આવેલોછે. એનો દરવાજો નૈઋત્ય દિશા તરફ હોઇ ત્યાં જવાનો માર્ગ પહાડી અને બીકટછે. દરવાજામાંથી માહેદાખલ થવા માટે થોડીક સીડી ચઢવી પડેછે, અને પછી ઉપર સપાટ મેદાન આવેછે. તેમાં એક મહાદેવનુ મંદીર તથા વડવૃક્ષ છે. ત્યાંથી બીજી સીડીઓ ચઢી ઉપર જતાં કિલ્લાની ઉપર જવાયછે, જ્યાં બે ઉપર બબે અતી ઉંચા પથ્થરનાં મ્હોટા સ્થંભો છે. આ સ્થંભ માત્ર ચાર ચાર પથ્થરથીજ બાંધેલાંછે. તેના વિષે એમ કહેછે કે વીજાપૂરના દડા પાદશાહ બીજા ઇબ્રાહીમ* અદીલશાહે (ઇ૦ સ૦ ૧૫૮૦થી ૧૬૨૬) ઇ. સ. ૧૬૦૦માં આ કિલ્લો બંધાંવ્યો હતો. તે વેળા આ અતી અજાયબ સ્થંભો ઉભા કરવા માટે તેણે પ્રથમ એક પથ્થર

* ગ્રાંડ ડફે ઇ. સ. ૧૧૯૦ નાં સુમારમાં પન્હાળનાં રાજાએ બાંધેલા ૧૫ કિલ્લાઓનાં જે નામો દર્શાવ્યાં છે, તેમા ચંદનગઢનું પણ નામ આપેલ્લું છે.

દટાવ્યા પછી તેની આસપાસ મરોડીથી ટેકરાં કરી તેની ઉપર પથ્થર ચઢાવ્યો, અને એ મુજબ ચાર પથ્થરા ચટાવી આસપાસની મરોડી કાઢી નખાવી હતી. આ કિલ્લામા આ બે સ્થંભ શિવાય બીજું કશું જેવા લાયક નથી. આ કિલ્લામાં એક તળાવ છે પણ તે બિસમાર હાલતમાં હોવાથી તેમાં પાણી રહેતું નથી. આગળ આ કિલ્લામાં એક સુબેદાર રહેતો હતો. એની પાસેજ અર્ધા મૈલ પર વંદન નામનો એક કિલ્લો છે; અને એ બેઉ કિલ્લાઓએ ઇતિહાસમાં સારીજ અગત્યતા જાળવી છે.

ઇ. સ. ૧૬૭૩ માં શિવાજીએ મુસલમાનો પાસેથી આ કિલ્લા છીની લીધા હતા; તે પછી ઇ. સ. ૧૭૦૧ માં ઔરંગઝેબે મરાઠાઓ પાસેથી ફરી છીની લીધો, પણ શાહુ કેદથી છુટી દક્ષિણમાં આવ્યો ત્યારે તારાબાઇએ ગાદી માટે તરો કર્યો, તે વેળા ૧૭૦૮ માં શાહુ મહારાજે પોતાના સૈન્યની છાવણી ચંદન-વદનના કિલ્લામાં નાખી હતી. ૧૭૫૦ નાં સુમારમાં આ કિલ્લો વિજાપૂર સરકારનાં પ્રગણામાંનું એક મુખ્ય મથક ગણાતું હતું, અને તેનું વાર્ષિક ઉત્પન્ન ૨૧,૬૪૪ રૂપ્યાનું હતું. ઇ. સ. ૧૮૧૮ માં પેશવાઇની આખેરી સાથે આ કિલ્લો બ્રિટીશ સરકારના તાબામાં આવ્યો ને બિસમાર હાલતમાં પડ્યો.

ચંદન બરવો—એના વૃક્ષ બે હાથ ઉંચા વધેછે. એના પાંદડા નાજુક હોઇ નીચેની બાજુએ કાંઇક ગતા અથવા ગુલાબી રંગના હોયછે. એની ભાજી બારે માસ મળતી નથી, કારણ તે જલદીથી સુકાઇ જાયછે. શિયાળામાં એ રોપવામાં આવેછે. ગુજરાત તથા ઉત્તર હિંદુસ્તાન અને બીજા ભાગોમાં એની ઉત્પત્તિ ઘણી થાયછે. એની યોજના ઔષધિમાં યોજેલી છે.

ચંદનાવતી—વડોદરા શેહેરનું પ્રાચીન નામ.

ચંદપૂર—ઉત્તર પશ્ચિમ પ્રાંતમાંના બીજનોર જીલ્લામાંનું એક તેહેસીલ, ક્ષેત્રફળ ૩૦૭ ચોરસ મૈલ છે. તેમાંનો ૨૧૩ એકર ભાગ ખેડાયલો છે. લોક વસ્તી ૧,૨૭,૬૭૯ ની છે. જમીનનું મેહેસુલ તથા સરકારી મેહેસુલ જુમલે ૪૨૮૬૦ પૌંડનું ઉપજેછે.

ચંદપુર—ઉપલા તેહેસીલનું મુખ્ય ગામ; બીજનોરની દક્ષિણે ૧૯ મૈલપર છે, ગામ ૧૬૫ એકર જમીન ઉપર છે. ૧૮૮૧માં લોક વસ્તી ૧૧,૧૮૨ ની હતી, તેમાં ૭,૬૨૮ મોહમેદન તથા ૩,૫૫૭ હિંદુઓ છે.

ચંદબારોટ—પૃથુરાજરાસો નામે હિંદમાં પ્રસિદ્ધતા પામેલા ગ્રંથનો કર્તા. આ મહાકવિ સંવત ૧૨૨૦ થી સંવત ૧૨૪૯ સુધી દિલ્લીમાં પૃથુરાજ ચૌહાણની દરબારમાં રાજકવિ અને મંત્રિ તરીકેના ઓહ્દાપર હતો. એની જન્મ ભૂમિ 'સંભલ' અજમેરમાં હતી. એ રણથંભોરવાલા વિશલદેવ ચોહાણનો પ્રાચીન કવિ વંશનો હતો. તે જાતે ચારણ હતો પણ પૃથુરાજ અને ભિમદેવની લઢાઇમાં તેને ભિમે ભાટ તરીકે જણાવ્યો છે. એની સ્ત્રીનું નામ પ્રભાવતિ હતું. ચંદબારોટ વિદ્વાન મંત્રિ ઉપરાંત પૃથુરાજના સૈન્યમાં સેનાધિપતિનું પદ પણ પામ્યો હતો. એ લઢાઇ સમયે લશકરને ઉશકેરવા તહેવાર કાવ્યો રચી તેઓ વચ્ચે ગાઈ તેમને ઉશકેરતો હતો. એણેજ ભિમદેવ રાજાની દરબારમાં એલચી તરીકે જઇ તેની સાથે યુદ્ધ કરવાની માગણી ઘણીજ હૌંશેથી કરી પોતે લઢાઈમાં આગેવાન ભાગ લઇ જય મેળવ્યો હતો.

ઇ. સ. ૧૧૯૩ માં શાહાબુદ્દિન ઘોરીએ હિંદમાં દાખલ થઇ દિલ્લી પર હલ્લો કરવાની બાજી રચી તે વેળા ચંદ બારોટ પોતાના જન્મવતન અજમેરથી દિલ્લી આવતાં સંવનોની છાવણીમાં સર્વ જોવા ગુપ્ત વેશે ગયો, પણ ત્યાં પકડાઇ જતાં કુનેહથી લાંબે વખતે છુટકો પામ્યો. તે વેળા પૃથુરાજ હાર પામી યવનોને હાથ કેદ થયો હતો. આથી ચંદબારોટ ફરી શાહબુદ્દીનની દરબારમાં જઇ પૃથુરાજ સાથે મેળાપ કીધો. ત્યાં શાહબુદ્દીનને ચંદ બારોટે પૃથુરાજની બાણવિધામાં કુશળતા

જણાવી, તેની અપંગ આંખો છતાં 'શબ્દ વેધી બાણ' મારવાનાં ખેલો કરી બતાવવાની માગણી કરી. દરબારમાં લોઢાનાં ૭ ગંજાવર તવાં લટકાવ્યા હતા, તેપર કાંકરી મારતાં અવાજપર કાનધરી પૃથુરાજ તે તવા વિંધતો હતો, તેટલાં આગગજથી કરી રાખેલા સંકેત મુજબ, ચંદ બારોટે નીચલો દોહરો બોલતાંજ, પૃથુરાજે નિશાન મુજબ શાહબુદ્દિનને બાણથી વિંધી નાખ્યો.—

ચારબંશ, ચોવીસ ગજ, અંગુલ અષ્ટ પ્રમાણ
એ તે પર સુલતાનહે, મત ચુકે ચવ્હાણ.

પાદશાહ મરણ પામતાંજ પૃથુરાજ તથા ચંદ બારોટે આપસમાં એકમેકને તોરે વળગી તલવાર વડે પોતાનો પ્રાણ ત્યાગ કર્યો. ચંદ બારોટે રચેલો પૃથુરાજરાસો નામે ગ્રંથમાં એક લાખ શ્લોકો છે. તેમાં હીંદુઓની પુરાણી બાષા છે. આ ગ્રંથ હીંદમાં અતી લોકપ્રીય છે.

ચંદ્ર—આ ગ્રહ સૂર્યમાળામાંનો છે. જેમ પૃથ્વી સૂર્ય આસપાસ ફરેછે તેમ ચંદ્ર આપણી પૃથ્વી આસપાસ ફરેછે; અને સૂર્ય આસપાસ પૃથ્વી ફરેછે ત્યારે તેની આસપાસ ચંદ્ર પણ ફરેછે. આથી પૃથ્વી સાથે ચંદ્રની પણ પ્રદક્ષિણા સૂર્ય આસપાસ થાયછે.

આપણને અંતરિક્ષામાંના સર્વ જડપદાર્થ કરતાં ચંદ્ર અતી નજદીકમાં દેખાયછે. તેમજ એ પણ ખરૂં છે કે કોઇવેળા ચંદ્ર કરતાં પણ એખાદ ધૂમકેતૂ આપણી નજદીક આવી જાયછે, પણ આવા કોઇક ધૂમકેતૂ શિવાય ચંદ્ર કરતાં બાકીનાં સર્વે અંતરિક્ષસ્થ જડ પદાર્થ આપણાથી હજારો, લાખો, કરોડો કોસ દૂર છે. ચંદ્ર આપણને સૂર્ય જેવડો મ્હોટો દિસેછે, પણ ખરૂં જોતાં તે સૂર્ય કરતાં ઘણોજ નાહનો છે. તે આકારે એટલો તો નાહનો છે કે ૬,૦૦,૦૦,૦૦૦ ચંદ્રને એકઠાં કરીયે ત્યારે એક સૂર્ય બનશે. ચંદ્ર આવડો નાહનો છતાં આપણને જે મ્હોટો જણાયછે તેનું કારણ તે સૂર્ય કરતાં ૪૦૦ ઘણો આપણી પૃથ્વી નજદીક છે; પણ સૂર્ય આપણાથી ૯,૨૭,૦૦,૦૦૦ મૈલ અંતરપર છે, ને ચંદ્ર પૃથ્વીથી ૨,૪૦,૧૦૦ મૈલ છેટેછે.

પૃથ્વી અને ચંદ્રનું આકારમાન ઉપરથી જોતાં પૃથ્વીનો વ્યાસ જ્યારે ૮૦૦૦ મૈલ થશે ત્યારે ચંદ્રનો વ્યાસ ૨૧૬૦ મૈલ થશે: ત્યારે ચંદ્રના વ્યાસ કરતાં પૃથ્વીનો વ્યાસ ચાર ઘણો છે. ચંદ્રના આકારથી ૫૦ ઘણી પૃથ્વી મ્હોટી છે, એટલે જ્યારે ૫૦ ચંદ્રમાંને એકઠા કરીશું ત્યારે એક પૃથ્વી જેવડો ગોળાર્ધ બનશે.

ચંદ્ર પોતે નિસ્તેજ છે. તેના પોતામાં પ્રકાશ નથી, તે માત્ર સૂર્ય પ્રકાશથીજ પ્રકાશે છે. ચંદ્રની રોશની સૂર્યના પ્રકાશ પાસે એટલી તો ઓછી છે કે સૂર્ય જેવડો પ્રકાશ પાડવા ૬,૦૦,૦૦૦ સંપૂર્ણ ચંદ્રમાં આકાશમાં પ્રકાશવા જોઇએ.

ચંદ્ર પૃથ્વી આસપાસ ફરેછે એ બીના ચંદ્ર તારા મધેથી જતાં દેખાય છે તે ઉપરથી જણાઇછે. આજે જે તારા પાસે ચંદ્ર છે તે તારા પાસે ફરી તેને આવતાં સુમારે ૨૭ ૧/૩ દિવસ લાગેછે, એટલા કાળમાં પૃથ્વી પોતાની કક્ષામાં આગલ વધેલી હોયછે. તેટલો માર્ગ ક્રમણ કરવા ચંદ્રને બીજા બે દિવસ લાગેછે. આથી પૃથ્વી આસપાસ ચંદ્રને એક ફેરો ખાતાં સુમારે ૨૯ ૧/૨ દિવસ જોઇએ. ચંદ્રને પોતાના આંસ ઉપર ફરવા પણ એટલાજ દિવસ લાગેછે. આથી ચંદ્રની એકજ બાજુ પૃથ્વી તરફ સદા ફરેલી રહેછે અને તેટલીજ બાજુ આપણને જણાયછે. ચંદ્રની બીજી બાજુ આપણને કદીપણ દેખાતી નથી, અને દેખાશે પણ નહિ. ૨૯ ૧/૨ દિવસમાં ચંદ્ર પોતાના આંસપર ફરેછે, આથી ચંદ્રમા ઉપરનો દિવસ આપણા એક પખવાડીયાં જેટલો હોયછે અને રાત પણ તેવડીજ લાંબી હોયછે.

ચંદ્રને પોતાનો પ્રકાશ નહિ હોવાથી સૂર્યના પ્રકાશથી પ્રકાશિત ચંદ્રની બાજુમાંનો જેટલો ભાગ પૃથ્વી તરફ વળેલો હોયછે, તેટલોજ ચંદ્રનો ભાગ આપણને દેખાયછે, જે પ્રકા-

શીત સર્વ બાજુ પૃથ્વી તરફ વળેલી હોય તો આપણને પૂર્ણ ચંદ્ર દેખાયછે અને તેને આપણે પૌર્ણીમાંનો ચંદ્ર કહીયે છિયે. અર્ધી બાજુ વળેલી હશે તો તે વખતે આઠમી થઇ એમ આપણે કહિયે છિયે. અને જો ચંદ્રની પ્રકાશિત બાજુ આપણા તરફ તદનજ વળેલી નહિ હોય તો તે દિવસે ચંદ્ર બિલકુલ દેખાશે નહી, અને એ દિવસને આપણ અમાવાસ્યા કહિયે છિયે. આ મુજબ ચંદ્રને કલા હોયછે.

ચંદ્ર પોતે નિસ્તેજ પદાર્થ હોવાથી તે પૃથ્વી આસપાસ ભ્રમણ કરતાં જ્યારે સૂર્ય અને પૃથ્વીની વચ્ચે આવે છે ત્યારે સૂર્ય અદર્શ થાયછે, અને તેથી પૃથ્વીપર અંધારૂં છવાયછે; તેને આપણે સૂર્ય ગ્રહણ કહિયે છિયે. જો સૂર્યનો કાંઇક ભાગ અદૃષ્ય થયો તો તેને સૂર્યનું અપૂર્ણ ગ્રહણ કહીયે છિયે. કોઈ વેળા ગ્રહણ સમયે ચંદ્રના યોગે સૂર્ય બિંબનો વચલો ભાગ ઢંકાઇ જઇ સૂર્ય આસપાસનો ભાગ પ્રકાશતો દેખાયછે, એને કંકણ ગ્રહણ કહિયે છિયે: સૂર્ય તથા પૃથ્વી વચ્ચે ચંદ્ર આવતાં સૂર્ય ગ્રહણ થાયછે, અને સૂર્ય તથા ચંદ્ર એમની વચ્ચે પૃથ્વી આવતાં ચંદ્ર ગ્રહણ થાયછે. કારણ કે પૃથ્વી પણ ચંદ્ર પ્રમાણેજ નિસ્તેજ છે, અને તેની છાયા અંતરિક્ષામાં અતિ લાંબા છેટા (મૈલો) સુધી પોંહચેછે. ચંદ્ર પૃથ્વી આસપાસ ફરતો હોય ત્યારે પૃથ્વીની છાયામાં આવતાં, તે પૃથ્વી વચ્ચે હોવાથી સૂર્યનો પ્રકાશ તેનીપર પડતો નથી. આ વેળા ચંદ્ર ગ્રહણ થાયછે. સૂર્ય ગ્રહણ પ્રમાણેજ આ ગ્રહણ પણ અંશ ગ્રહણ તથા ખગ્રાસ હોયછે. સૂર્ય અને પૃથ્વી એમની વચ્ચે ચંદ્ર આવવાનો સંભવ ફકત અમાવાસ્યાને દિવસેજ રહેછે અને સૂર્ય તથા ચંદ્ર એમની વચ્ચે પૃથ્વી આવવાનો સંભવ ફકત પૌર્ણિમાએ રહેછે. એને લીધે સૂર્ય ગ્રહણ થાય તો તે અમાવાસ્યાએજ થાયછે અને ચંદ્ર ગ્રહણ માત્ર પૌર્ણિમાએ થાયછે. હવે દર અમાવાસ્યાએ સૂર્ય ગ્રહણ અને દર પૌર્ણિમાએ ચંદ્ર ગ્રહણ થવું જોઇએ એમ દિસેછે, પણ તેમ થતું નથી. કારણ ચંદ્ર જે માર્ગથી ફરેછે તે માર્ગની એટલે ચંદ્રની લીટી અને પૃથ્વી જે કક્ષામાં રહેછે તે કક્ષાની લીટી, આ બેઉ લીટી એક સંપાટીમાં હોતી નથી, તેઓ એક મેકથી જરા ઉંપસેલી રહેછે. આથી અમાવાસ્યાના અને પૌર્ણિમાને દિને ચંદ્ર પૃથ્વીની કક્ષાની લીટીથી જરાક ઉપર અથવા નીચે રહેછે. આથી દર માસે અથવા પૌર્ણિમાએ ચંદ્ર ગ્રહણ થતું નથી. જે અમાસે કે પુનમે ચંદ્ર અને પૃથ્વી બરાબર એક લીટીમાં આવે તે વખતે માત્ર ગ્રહણ થઈ શકેછે. ગ્રહણ સંબંધી એક વિશેષ ધ્યાનમાં રાખવા લાયક બીના એ છે કે "થોડે થોડે વર્ષે તેને તેજ ગ્રહણ ફરી ફરી આવેછે. ચાલુ વર્ષનાં ગ્રહણો ગયાં વર્ષનાં અથવા આવતા સાલના ગ્રહણ મુજબ આવતાં નથી એ ખરૂં, પણ ઘણાં વર્ષોમાં થતાં ગ્રહણોનો સમય જોતાં તો એમ જણાયછે કે ઘણાખરાં તેજ ગ્રહણો ફરી ફરી આવેછે. એક ગ્રહણ થયા પછી ૬૫૮૫ ⅓ દિવસે તેવાજ ગ્રહણો ફરીફરી થાયછે. સને ૧૮૮૧ ની ૫મી ડીસેંબરે એક ચંદ્ર ગ્રહણ થયું. આ તારીખની ૬૫૮૫ દિવસ પૂર્વે ૧૮ વર્ષ અને ૧૧ દિવસ પેહેલાં ૧૮૬૩ની ૨૪ મી નવેંબરે આ બનાવ બન્યો હતો.

ખુલ્લી આંખે જોતાં ચંદ્રનો પૃષ્ટ ભાગ તદન સપાટ નહિ હોય એવો જણાયછે. દુર્બિનમાંથી ચંદ્ર ભણી જોતાં ત્યાં મ્હોટા મ્હોટા પર્વતો અને ગુફા તથા ખીણો દેખાય છે. પૌર્ણિમાંનો ચંદ્ર અને સપ્તમિનો ચંદ્ર દુર્બિનમાંથી ઠીક દેખાયછે. ચંદ્ર પર જે કાળાં ધાબાં દેખાયછે તે પાણીના સાગરો હશે એમ પ્રાચીન કાળના વિદ્વાનો ખુલ્લી આંખે જોઈ કહેતા, હાલમાં પણ તે સમુદ્ર પાણી રહિત માત્ર મ્હોટી ખીણ આકારે જણાયછે. ચંદ્રમા પર જે ચળકતા ઉપસેલા ભાગો જણાયછે તે પર્વતોની હારનાં છે. તેમજ ચંદ્રમા ઉપર કરાડા જેવા ઉપસેલા

ભાગો જણાઇ છે, એ પદાર્થ ચંદ્રમા ઉપરના થંડા પડેલા જ્વાલામુખી પર્વતનાં મુખોછે. આ મોહડાં સેંકડો મૈલ પોહળા છે અને તેની પાસેનાં પર્વતો હજારો ફીટ ઉંચા છે. લાખો વર્ષ પેહેલાં ચંદ્રમા પર મ્હોટા મ્હોટા જ્વાલામુખીઓ હતા, એમ કહેવામાં હરકત નથી. પૃથ્વી ઉપરનાં જ્વાલામુખી પર્વત પ્રમાણે ચંદ્ર ઉપરનાં જ્વાલામુખી પર્વતમાંથી લાવા બહાર નિકળતો નથી. હાલમાં એજ લાવાનાં મુખ બુજાઇ ગયાંછે. એને બુજાઇ જતાં લાખો વર્ષ થયાં હશે.

ચંદ્ર ઉપરનાં જે જ્વાલામુખી પર્વતો આજે શાંત થએલા જણાયછે તેનું કારણ જાણવાજોગ છે. સૂર્ય, પૃથ્વી અને ચંદ્ર એ ત્રણ ગોળાર્ધ, ને મનમા રાખો. એ ત્રણમાં સૂર્ય એ અતી મ્હોટાછે, ચંદ્ર અતિશય નાહનો છે, સૂર્ય પર અતિયંત ઉષ્ણતા છે, તે આપણે જાણીયે છિયે. પૃથ્વીના પૃષ્ટ ભાગ ઉપર પર્વત, સમુદ્ર વગેરે હોઇ, આ પૃષ્ટ ભાગ થંડો છે તોય પૃથ્વી માહેલો ભાગ ઉષ્ણ છે. આ ઉપરથી ખુલ્લું જણાય છે કે જેટલો પદાર્થ મ્હોટો, તેટલો તેને થંડો પડવા વખત પણ વધારે જોઇએ. સૂર્યમાળામાંના પદાર્થ પ્રથમ શાથી અને કેમ ઉષ્ણ રહેછે તે ઇશ્વર જાણે. એટલું ખરૂં કે તે સર્વ પદાર્થો કેટલાક યુગો થયાં થંડા પડતા આવ્યાછે. સૂર્ય એટલો મ્હોટો છે કે તેને બુજાતાં હજી અસંખ્ય જમાના જોઇએ. પૃથ્વી નાહની હોવાથી તેનો પૃષ્ટ ભાગ થંડો બની પ્રાણીઓને રહેવા લાયકનો થંડો પ્રદેશ બન્યોછે. અને ચંદ્ર સર્વમાં નાહનો છે તેથી ચંદ્રમાં એકદમ થંડો પડયો છે. કેટલાં વર્ષો પૂર્વે જ્વાલા મુખી પર્વત ચંદ્ર પર બળતા હતા એ કહેવાઇ શકાય એમ નથી, તે માટે માત્ર અનુમાનજ કરી શકાય. જે વેળા જ્વાલામુખી પર્વત ચંદ્રપર બળતા હતા તે વેળા પૃથ્વી પર પ્રાણીની વસ્તી નહોતી. સારાંશ ચંદ્રને થંડો થતાં કરોડો વર્ષો વિતી ગયાં હશે.

હવે ચંદ્ર પરનો અતી ઉજ્જડ ચિત્ર વિચીત્ર દેખાવ કાં દેખાયછે તે જોઇએ. દુર્બિનમાંથી જોતાં ચંદ્ર પર ખાઇ, ખીણો, ડુંગર, અને પર્વતો નજરે પડેછે, પણ પૃથ્વી પર જેમ ગિચ્છ અરણ્યો જણાયછે તેવા ચંદ્ર પર હોય એમ બીલકુલ દેખાતું નથી. ત્યાં જંગલ જેવું કશું નથી, અને તેથી પ્રાણીની વસ્તી પણ નથી. એમ કાં હશે? પૃથ્વી પ્રમાણેજ ચંદ્રને પ્રકાશ અને ઉષ્ણતા એ સૂર્ય તરફથી મળેછે. ચંદ્ર ઉપરનાં દિવસ અને રાત આપણા પખવાડીયાં જેટલાં મ્હોટા છે, તોય ત્યાં પણ દિવસ રાત્રનું કાલમાન છે. હવે એ ખરૂં કે ચંદ્રમાપર વનસ્પતિ અથવા પ્રાણી છે કે નહિ એ મ્હોટી દુર્બિનવડે પણ જોઇ શકાતું નથી. ઝાડ જંગલ કે પ્રાણી ચંદ્ર પર છે એ હજી મ્હોટી શક્તિની દુર્બિનવડે પણ દેખાયું નથી. આથી ચંદ્રના એકંદર પૃષ્ટ ભાગ ઉપરની સર્વ બિનાનો સૂક્ષ્મ વિચાર કરી ત્યાં વનસ્પતિ અને પ્રાણી જીવન માટે પાણી જરૂરનું છે એ આપણે અનુભવિયે છિયે. પણ પાણી ચંદ્રમાં પર મુદલ જણાયું નથી. ચંદ્રમાં પર જો પાણી હતે તો પાણીનાં ઢગ અને ઢગોનાં જૂદા જૂદા રૂપાંતરો આપણી નજરે જરૂર દેખાઇ આવતે, મંગળ ઉપરનાં સમુદ્ર જેમ દુર્બિનવડે દેખાય છે તેમ ચંદ્ર ઉપરના સાગર દેખાઇ આવતે, પણ પૃથ્વી ઉપરનાં સ્વચ્છ વાતાવરણમાંથી જોતાં ચંદ્રમાંપર માહાસાગર, સમુદ્ર, સરોવર કે નદીઓ બીલકુલ જણાતાં નથી. વાદળ અથવા ધુમસ વગેરે દેખાતું નથી; આ ઉપરથી ચંદ્રમાં કેવળ નિર્જળ ભયાનક પ્રદેશ છે એમ ખગોળવેત્તાઓ કહેછે.

વનસ્પતિ અને પ્રાણીના જીવન માટે જળ પ્રમાણે હવા એ પણ અવશ્યની છે. પૃથ્વી આસપાસ જેમ કેટલાક મતે ૧૦૦ થી ૧૨૫ મૈલ ઉંચે સુધી વાતાવરણ પસરેલું છે તેમજ ચંદ્રમાપર પણ વાતાવરણ પસરેલું હશે એમ દેખાતું નથી, તારાઓની પાસે ચંદ્ર આવતાં તારો એકદમ દેખાતો નથી

અને પછી થોડેવારે તે એકદમ દેખાયછે. ચંદ્ર ઉપર સૂર્યનો પ્રકાશ એકદમ પડેછે અને તે એકદમ નહિ સરખો પણ થાયછે, ચંદ્રમાં પર જો વાતાવરણ હત તો એમ નહિ થતે. સૂર્યનો પ્રકાશ પડત પડતાં પડતે, અને જતાં જતાં વખત લાગતે. આ ઉપરથી ચંદ્રમાપર વાતાવરણ પણ નથી એ વાત સિદ્ધ થાયછે. પાણી અને વાતાવરણ એ જો નહિ હોય તો પછી ત્યાં જીવન શકિત તે કેમ હોય ?

ચંદ્રના યોગે આપણી પૃથ્વીપર એક વિશેષ મહત્વની વાત બનેછે. જો કોઇ કારણથી આકાશમાંથી ચંદ્રમા જો અનદીઠ થાય તો સમુદ્ર કિનારાનાં શેહેરો પડી ભાગશે અને ભરતી યા ઓટ થશેજ નહિ ને તેથી વેપાર વેહવારમાં મ્હોટી ખલલ પોંહચશે.

ભરતી તથા ઓટ મુખ્ય કરી ચંદ્ર યોગે થાયછે. સર્વ પદાર્થ એકમેકને પોત પોતાના સામર્થ્યથી (આકારનાં માનથી) ખેંચેછે. પૃથ્વી ચંદ્રને પોતા તરફ ખેંચેછે, અને ચંદ્ર પૃથ્વીને પોતા તરફ ખેંચેછે. સૂર્ય સર્વ ગ્રહોને પોતા તરફ ખેંચેછે અને સર્વ ગ્રહ સૂર્યને પોતા તરફ ખેંચેછે. આ મુજબ દરેક પદાર્થને પોતા તરફ ખેચેછે. પૃથ્વી પોતાના આંસ ઉપર ફરેછે ત્યારે તેની ઉપરનાં સર્વ પ્રદેશ ચંદ્ર સામે આવેછે. તે ચંદ્રના આકર્ષણથી ચંદ્ર તરફ વિશેષ ખેચાયછે. તેમાં પાણી એ પ્રવાહી અને હલકું હોવાથી જમીન કરતાં વધારે ખેંચાયછે; આથી સમુદ્ર ચંદ્રમાં સામે આવતાં પાણી ઉપર મ્હોટા વેગથી ઉછળેછે. આ રીતે સમુદ્રનાં પાણી વધવા માંડતાં ભરતી થાયછે. સુમારે ૬ કલાક પાણી વધેછે, પછી ભરતી પુરી થંઇ સુમારે ૧૨ મિનિટ પાણી તેવુંજ સ્થીર રહેછે તેને 'સભા' કહેછે. પાણી સુમારે ૬ કલાકમાં ઓસરી જાયછે અને સર્વ પાણી ઓસરી જતાં ૧૨ મિનિટવેર તેમજ રહેછે. ત્યારે તેને 'નિખાર' કહેછે. પણ ફરી ભરતી શરૂ થાયછે. આ રીતે ૨૪ કલાક અને ૫૦ મિનિટમાં બે 'ભરતી થાયછે; પણ સૂર્ય અતિશય દુર હોવાથી તેના પ્રમાણમાં ભરતી થતી જણાતી નથી. તોય અમાસને દિવસે સૂર્ય અને ચંદ્ર એકજ દિશાએ હોયછે તેથી તેમનું તે દિવસે આકર્ષણ એક બની ભરતી રોજ કરતાં વિશેષ થાયછે. પૌર્ણીમાને દિને સૂર્ય અને ચંદ્ર એકમેક સામે આવતાં તેમના આકર્ષણ સામસામાં આવતાં તે દિને પણ ભરતી રોજ કરતાં વધુ થાયછે.

હિંદુ જયોતિશ શાસ્ત્ર મુજબ ચંદ્રમાં ગ્રહ, બ્રાહ્મણ, યજ્ઞ અને વ્રતનો રાજા છે. એના અંગ ઉપર સસલા જેવી નિશાનો છે, તેથી તેને 'શંશાક' કહેછે. એનામાં અમૃત છે તે તેના કિરણ યોગે ભૂમિપર પડેછે, તે ઉપરથી એને સુધાંશુ, સુધાધાર, એવાં નામો આપેલાંછે. એ અત્રીનો પુત્ર, એને શિવે પોતાના મસ્તક પર ધારણ કર્યોછે. એની સ્ત્રીનું નામ રોહિણી છે. એના રથને ૧૦ સફેદ ઘોડા જોડેલાછે. એ ઔષધીનો રાજા પણ ગણાય છે. એનો વાર સોમવાર છેઅને તેના દિવસને તિથી કહેછે. સોમવારે પ્રવાસે જવા માટે સુમુહૂર્ત માનવામાં આવેછે; પણ તે દિવસે પૂર્વ ભણી પ્રવાસ કરવાની મનાઇછે. તેમજ નવો ઘોડો હાથી અને રથ એની પર બેસવા માટે એ શુભ દિવસ માનેલો છે. જ્યોતિષ શાસ્ત્ર મુજબ ચંદ્ર અનેક સમયે આકાશ ભૂમિ અને જળમાં રહેછે. તે ઉભો રહેછે, તે જાગતો યા નિંદ્રાવશ પણ રહેછે. તેનો રંગ રાશિ, સ્થાન મુજબ બદલાયછે; એટલે મિથુન, કન્યા, મીન, ધન આ રાશિમાં તે પિળો; તુળા, વૃશ્ચિક, કર્કમાં શ્વેત; મકર, કુંભ રાશિમાં કાળો હોયછે. જોષીને ચંદ્ર કેવો રંગનો છે એમ પુછતાં જો જણાવવામાં આવે કે તે રંગે લાલ છે તો યુદ્ધ થવાની નિશાની, પિળો હોય તો સુખની નિશાની, અને કાળો હોય તો મૃત્યુની નિશાની.

ચંદ્રની અસર વિશેનાં વેહેમો પ્રાચીન કાળથી મનુષ્યમાં જડ ઘાલી બેઠાછે. પ્રજામાં એવો પણ એક વેહેમ છે કે ચંદ્રના તેજથી

માં બાંધવામાં આવ્યો હતો, અને ગોલકોંડાના રાજ્ય અમલ વેળા ૧૬૪૬ માં નાશ પામ્યો હતો; પણ આર્કોટના નવાબનાં અમલ વેળા.(૧૨૫-વર્ષ ઉપર) તદન પડી ભાગ્યો. ૧૭૫૮ માં અત્રે નવાબ વાહેબખાને શ્રીપતિમાં આશ્રય લીધો હતો. ૧૭૮૨ માં હૈદરઅલીએ આ કિલ્લો તાબે કર્યો હતો. આ કિલ્લો એક ગ્રેનાઇટનાં ખડક ઉપર તળેટીથી ૬૦૦ ફીટ ઉંચોછે. 'ફોર્ટ સેંટ જ્યોર્જ' નો કિલ્લો બાંધવા માટેની સનદ ઇ. સ. ૧૬૪૦ માં ઇસ્ટ ઇંડીયા કુંપનીને જે મળી તેની પર અત્રેજ સહી સાખ થઈ હતી. હાલનું ચંદ્રગીરિ નાહનું પણ સુંદર રીતે બંધાયલું અને કિલ્લો પૂર્વમાં છે. આ શેહેર આસપાસનો દેશ અતી ફળદ્રુપ હોઇ તેની કુદરતી મનોહરતા નજરને છક્ક કરેછે.'

ચંદ્રગુપ્ત—યયાતી રાજાના પુત્ર 'પુરૂ' નાં વંશમાં રાજસંઘ' નામે પરાક્રમી રાજા થઇ ગયો, તેના વંશમાં મૌર્ય નામે રાજા થયો, આ રાજા ઘણી સ્ત્રીઓને પરણેલો હોવાથી એને સાં ૧૦૦ પુત્રની વૃદ્ધી થઇ હતી. મૌર્યનાં મરણ પછી તેના ભાઇ 'નંદો' એ પોતાનાં ૧૦૦ ભત્રીજાઓને ભોયરામાં પુરી તેઓપર ભૂખમરો પાડયો પણ તેમાં માત્ર ચંદ્રગુપ્ત હાડપીંજર અવતારે છેલ્લે જીવતો જણાતાં તે ક્રૂર કાકાઓએ તેને નબળો બનેલ જોઇ છોડી મેલ્યો.

ચંદ્રગુપ્ત બંદ મૂક્ત થતાં ભટકતો ભટકતો પંચનદ પ્રદેશમાં ગયો, જ્યાં તક્ષશિલાનો રહેવાશી ચાણક્ય નામે પંડીત સાથે ઓળખાન પડતાં તેને પોતાની સર્વે બીના જણાવી, તેમની મદદ મેળવી. ગ્રીક ઇતિહાસ કર્તા મુજબ ઇ૦ સ૦ પૂર્વે ૩૨૭માં સીકંદર જ્યારે પંજાબમાં ચૂડાઇ થઇ આવ્યો તે વેળા ચંદ્રગુપ્ત કુસુમપૂર (પાટલી પુત્ર) ન્હાશી ગયો.

સીકંદર પોતાને દેશ પાછો ફર્યા પછી ચંદ્રગુપ્તે ચાણકયની ચતુરાઇ અને પર્વતેશ રાજાની મદદથી મગધ દેશની ગાદી નંદો પાસેથી જીતી લઈ મૌર્ય વંશની સ્થાપના કરી હતી.

નંદો નિર્બળ થતાં તેના કુશળ મંત્રિ રાક્ષસે ચંદ્રગુપ્તને ઘેરીને હરાવવાનો નિશ્ચય કરી પર્વતેશ રાજાને પોતાના પક્ષમાં લીધો, પણ તે ચંદ્રગુપ્ત તથા ચાણકયની ચતુરાઇથી માર્યો ગયો; આથી 'રાક્ષસ પ્રધાને'. પંજાબના રાજા મલયકેતુ, કુલુતનાં રાજા ચિત્રવર્મા, મલય દેશનાં રાજા સિંહનાદ, કાશમિરનો પુષ્કરાક્ષ અને સિંધુદેશનાં ભૂમાળ રાજાની સાહાતા મેળવી મગધદેશને ઘેરવાની બાજી રચી, પણ ચંદ્રગુપ્ત અને ચાણકયે પોતાના અસાધારણ કુશળતાથી આ સર્વે રાજાઓ વચ્ચે વેર પડાવી જૂદા પાડયા; અને ભદભટ્ટ તથા પુરૂષદત્ત નામે સરદારને પાછળથી હુમલો કરવા મોકલ્યા; આથી રાક્ષસ પ્રધાન પોતાની નેમમાં નિશફળ નિવડી સંકટની સ્થીતિમાં કુસુમપૂરમાં જઇ ભરાયો. ત્યાં ચાણકયે તેની મુલાકાત લઇ રાક્ષસને ચંદ્રગુપ્તના મંત્રિનું પદ અપાવ્યું. ઇ૦ સ૦ પૂર્વે ૩૦૨ માં સેલ્યૂકસ નામે ગ્રીક સરદારે મગધ દેશપર ચડાઈ કરી, તેને ચંદ્રગુપ્તે હરાવી સુલ્હે કરી, પાછો વાળયો હતો. ચંદ્રગુપ્તનું લશકર ૪,૦૦,૦૦૦ સીપાહોનું હતું; અને તેની પાસે દર્યાઇ લશકરનો પણ એક કાફલો હતો. એનું રાજ્યધાની પાટલી પુત્રની આસપાસ જે મોટો કોટ હતો તેને ૫૭૦ બુરજો અને ૬૪ દરવાજા હતા. એના સમયમાં ભરતખંડમાં ૧૦૮ સ્વતંત્ર રાજાઓ હતા. એ સર્વેનો અર્ધો ભાગ ચંદ્રગુપ્તનાં આશ્રય તળે આવ્યો હતો.

ચંદ્રગુપ્તનો કાળ આજથી ૨૨૧૦ વર્ષને સુમારે થયો એમ કેટલાક જણાવેછે. પણ જૈન ગ્રંથોમાં જણાવ્યા મુજબ યુધિષ્ટર શકનાં ૧૬૯૩.માં વર્ષે પ્રસાથી નામે સંવત્સર ચૈત્ર શુદ ૧ રવિવારે ચંદ્રગુપ્તને રાજ્યાભિષેક થયો હતો. તેણે ૨૨ વર્ષ રાજ્ય કર્યું. અને યુધિષ્ટીર શક ૧૭૧૫ 'પ્લો' નામનાં સંવતસરમાં મરણ પામ્યો હતો. આ રીતે જોતાં ચંદ્ર-

ગુપ્તને થઇ જવાને ૩૨૦૦ વર્ષ થાયછે. યૂરપીયન તવારીખ નવેશોએ સેકંદરના સમયકાળના સાંદ્રકોટસને ચંદ્રગુપ્ત તરીકે જણાવી તેના સમયનો જે કાળ બતાવ્યોછે તેમાં નામફેરને લીધે ભૂલ રહેલી જણાવવામાં આવેછે.

ચંદ્રગુપ્ત—પ્રાચીન ગુજરાતમાં ગુપ્ત રાજાઓનો અમલ હતો, તેમાં ચંદ્રગુપ્ત ૩ જો રાજા થયો. એણે ઇ૦ સ૦ ૩૪૯ થી ૩૬૯ સુધી અમલ ભોગવ્યો. આ રાજા લિછૂટના કુમારદેવી સાથે પરણ્યો હતો. એને ત્યાં સમુદ્રગુપ્ત નામે મહા પરાક્રમી પુત્ર અવતર્યો હતો. ચંદ્રગુપ્તે ગુપ્તવંશમાં મ્હોટી નામના મેળવી માહારાજા ધીરાજનો એલકાબ મેળવ્યો હતો.

ચંદ્રગુપ્ત બીજો—એ ઉપલા ચંદ્રગુપ્તનો પૌત્ર અને સમુદ્રગુપ્તનો પુત્ર ઇ૦ સ૦ ૩૯૬ થી ૪૧૫ સુધી અમલ ભોગવ્યો. એ પણ પોતાના પિતા જેવો મહા પરાક્રમિ નિવડયો. એણેજ સુનાનાં સીક્કાનું ચલણ રાજ્યમાં ચાલુ કર્યું હતું. એણે માલવા તથા ગુજરાત તાબે કરી ગુપ્ત પ્રદેશ સાથે તેને જોડી નાખ્યું હતું. ગુજરાતનાં પ્રાચીન ઇતિહાસ મુજબ " એણે માળવા અને ગુજરાત ક્ષત્રપ વંશ પાસેથી લીધો હશે એમ લાગેછે. કારણ કે રૂપાનાં સિક્કા પડાવનાર પેહેલો ગુપ્ત રાજા એજ હતો; અને એના રૂપ્પાનાં સિક્કા ક્ષત્રપ રાજાઓના સિક્કાઓને મળતા આવેછે. માળવા દેશ છતી લેવાને ચંદ્રગુપ્ત અલાહબાદથી બુંદેલખંડ તથા ભિલાસનિ માર્ગે માળવામાં આવ્યો હશે. ભિલ્સા પાસે વિદિશા (હાલનું બેસનગર) માં ઉદાગીરિની ગુફાઓ છે, તેમાં 'કૌત્સ ગોત્રનાં અને ગ્રીરસેન' ના કુળના 'શાબ' નામના કોઇએ કોતરાવેલો સાલ વગેરેનો લેખછે. એ લેખમાં જણાવ્યું છે કે 'શાબ' પાટલીપુત્રનો વતની તથા કવિ હતો અને ચંદ્રગુપ્તનાં રાજ્યમાં લડાઇ અને સલાહ કરનાર પ્રધાનના હોદ્ધાપર હતો. આ રાજાએ પૃથ્વી છતી લેવાનો નિશ્ચય કર્યો હતો, તેથી રાજાની સાથે તે એ જગાએ આવ્યો હતો. તેની પાસેની ગુફામાં ચંદ્રગુપ્તને ખંડણી આપનાર 'સનકાનિકના' રાજાએ કોતરાવેલો લેખ છે."

"ત્રીજો લેખ સાંચી સ્તુપના કઠારાપર છે. તેનો સન ૪૧૨નો છે. ચંદ્રગુપ્તે પોતાનો અમલ પશ્ચિમ માલવાની રાજધાની ઉજ્જન સુધી ફેલાવ્યો હતો. ઉજ્જનથી રાય જીલ્લાનાં બાઘ અને તાડને માર્ગે દક્ષિણ ગુજરાતમાં આવ્યો અને ભરૂચ કિનેરથી કાઠીયાવાડમાં ગયો હતો. કાઠીયાવાડમાં એના ક્ષત્રીય રાજ્યકર્તા હતા. ચંદ્રગુપ્તે ગુપ્ત સનેની શરૂઆત કરી છતા તેની ગણત્રી પોતાના મૂળ પુરૂષથી ગણત્રીમાં લીધી હતી. એના પછી એનો બેટો કુમારગુપ્ત ગાદીનશીન થયો હતો. (જુઓ કુમારગુપ્ત).

ચંદ્રગોપાલ—અથવા ગોપાલભારને નામે આ ગવઇઓ હિંદમાં વિખ્યાતી પામ્યોછે. એ કૃષ્ણાની રાજ્ય દરબારમાં પ્રસિધ્ધતા પામી ગયોછે. એ જાતે કુંભાર હતો, ત્યારે કેટલાકો એને હજામ જાતનો જણાવેછે. એનું વતન 'નડીયાદ' હતું. એને બચપણથી ગાયનનો શોખ હોવાથી તેનો એણે અભ્યાસ પૂખ્ત કર્યો હતો. એ ધ્રુપદ તથા ખ્યાલ ગાવામાં કુશળ હતો. અને એણે રાગ શાસ્ત્રમાં મ્હોટો સુધારો વધારો કર્યો હતો. ગવૈયા ઉપરાંત એ એક અચ્છો કારીગર હતો. બનારસ (કાશી) માં એણે પોતાની અચ્છી હુનરમંદીથી માર્ગો તથા મંદીરો જાત્રાળુઓની સગવડ અર્થે બાંધ્યા હતાં.

ચંદનગર—(ચંદનનું શેહેર) બંગાલમાં હુગલી જીલ્લામાંનુ આ ફ્રેન્ચ મથક, હુગલી નદીના જમણા કાંઠાપર કલકત્તાથી ૨૨ મૈલપર ચીનસૂરા પાસેછે. ગામ ૩$\frac{3}{4}$ ચોરસ મૈલ પર વસાયલું હોઇ લોક વસ્તી ૨૫,૭૫૫ની છે.

૧૬૭૩ માં આ શેહેર ફ્રેન્ચોને હસ્તક થયું; અને ડુપલીના અમલમાં ૧૬૮૮ માં એ ચરતીકળાએ પુંગ્યું હતું. ૧૭૩૧-૪૧ માં અત્રે ૨૦૦૦ ઇંટોના મકાનો હતા.

૧૭૫૭માં એડમીરલ વોટસને એનીપર ગરભછાંટનો મારો ચલાવી ભારે નુકસાની પછી કબજે કર્યું હતું, પણ કોલકરારથી ૧૭૬૩ માં આ શેહેર ફ્રેન્ચોને સોંપ્યું હતું, ફરી ૧૭૯૦માં દુશમનઇ થતાં એનીપુર ઇંગ્રેજેએ હલ્લો કરી કબજે કર્યું, પણ ૧૮૦૨ ના કોલકરાર પછી ફ્રેન્ચોને મળ્યું, પણ તેજ વર્ષમાં ફરી ઇંગ્રેજેએ જીતી લઇ ૧૮૧૫ ની સુલેહે પછી પાછું ફ્રેન્ચોને આપ્યું હતું. અત્રે ફ્રેન્ચ હાકેમ થોડા ફ્રેન્ચ સરદારો સાથે અમલ ચલાવેછે. અત્રે ઇસ્ત-ઇંડીયા રેલ્વેનું સ્ટેશનછે. પોંડેચરીના ગવરનર જનરલનો નેમેલો ગવરનર અત્રે સત્તા ચલાવે છે.

ચંદ્રપૂર—(પદ્મા પૂર સાથે) મધ્ય પ્રાંતમાં સંભલપૂર જીલ્લામાંની એક જમીનદારી છે. પદ્માપૂર સંભલપૂરની ઉત્તર પશ્ચિમે ૪૦ મૈલપર અને ચંદ્રપુરની પશ્ચિમે ૨૦ મૈલપરછે, આ બે જાગીરીનું ક્ષેત્રફલ ૩૦૦ ચૌરસ મૈલ છે, તેમાં ૨૪૮ ગામડાં છે. લોક વસ્તી ૬૬૫૮૫ ની છે, તેમાં ૩૩૦૭૧ પુરૂષો તથા ૩૩૫૨૮ સ્ત્રીઓ છે. દર ચૌરસ મૈલે ૨૨૨ની લોક વસ્તીનું પ્રમાણ આવેછે. પદ્માપૂરની જમીન ફળદ્રુપ હોઈ તેમાં ચોખા, રૂ, અને શેરડી તથા કપાસ પાકેછે; પણ ચંદ્રપુરમાં પાણી પુરાકળ છતાં ત્યાંની જમીન કાળી તથા રેતાલ હોવાથી સારો પાક ઉતરતો નથી. આ જાગીરનું વાર્ષિક ઉત્પન્ન ૧૨૨૫ પોંડનું છે.

ચંદ્ર પુષ્પા—હિંદી ભાષામાં એને છોટા ચાંદ કહેછે. એના મૂળીયાં ઔષધિ ઉપચારમાં યોજેલાંછે. કોઇણ તરફ સ્ત્રીને પ્રસૂતવેદના થતાં વિણ આવવા માટે ચંદ્ર પુષ્પાનો રસ આપેછે. એનો ઉપયોગ તાપપર થાયછે. એના મૂળીયાં ૫ થી ૬ ઇંચ લાંબા ને આંગળાં જેવડાં જાડા ને છાલ ગેરના રંગની હોયછે. એ સ્વાદે કડવું હોયછે. એનો કાઢવો (૧½ તોલા મૂળીયાંમાં પા શેર પાણી) પાવામાં આવેછે.

ચંદ્ર બુન્દા—હિંદના સુંદરબનમાં વસ્તી એક જાત. એઓ નીમક પકવવાનો ધંધો કરેછે.

ચંદ્રભાગ—(જુઓ ચિનાબ).

ચંદ્ર રેખા—પિંગળ શાસ્ત્ર મુજબ પાંચ રગણનો ચંદ્ર રેખાછંદ બનેછે. તેમાં ૭મે અક્ષરે વિસામો આવેછે.

ચંદ્રવર્ત્મ—પિંગળ શાસ્ત્ર મુજબ રગણ, નગણ, ભગણ અને સગણનો આ છંદ બનેછે. એમાં ૪ અક્ષેર વિસામો આવેછે.

ચંદ્રસેની કાયસ્ત—પુના તથા મુંબઇ તરફ વસતી એક હિંદુ પ્રજા. એઓ દૈવધર્મ સંબંધી ક્રિયા કામ કરી શકે છે. એઓમાં બે તડ છે. એક 'પોતાને પરભૂ અને બીજા દેવાની પરભૂ' ને નામે ઓળખાયછે, પોતાને પરભૂ મુંબઇ તથા આસપાસનાં ગામોમાં ને બીજા ગોવા તરફજ વસે છે.

ચંદ્રલેખા—પિંગળ શાસ્ત્ર મુજબ ત્રીજે મગણ, બીજે રગણ, ને ચોથો તથા પાંચમો યગણ હોય તો તે ચંદ્રલેખા છંદ કહેવો. તેમાં મુની એટલે ૭ અક્ષરે વિસામો આવેછે.

ચંદ્રાઘૂટી—માયસોરના રાજ્યમાં શીમોગ જીલ્લામાં પશ્ચિમ ઘાટમાંનું એક શિખર. એ સમુદ્ર સપાટીથી ૨૮૩૬ ફીટ ઉંચોછે. આગળ આ શિખર પર કિલ્લેબંદી કરેલી હતી. આ શિખર ઉપર પરશરામની માતા રેણુકાનું મંદિરછે. તળેટીમાં એજ નામનું ગામડુંછે, જેમાં ૮૦૯ ની વસ્તીછે.

ચંદ્રાપિડ—આ કાશમિરનો માહારાજા ઇ૦ સ૦ ૬૮૪ માં દુર્લભના મરણ પછી ગાદીએ બેઠો. આ રાજા ઇન્સાફી અને ધર્મશિળ હતો. એના ઇન્સાફીપણાની અનેક કથાછે. તેમાં એક કથા એ છે કે એણે એક મેહેલ બાંધવા મોજ્યો, જે જગ્યા માસે કોઇ મોચીનું ઘર હતું. તે મોચીએ પોતાનું ઘર ત્યાંથી ભાંજવા નાં પાડયાથી રાજાએ તેનો હક કબુલ્યો, પણ મોચીએ રાજાને પોતાને ઘરે આવી તેની કિંમત આપી ઘર કબજે લેવા કહેતાં, રાજા પંડે તેના ઘરે જઇ સાટું નક્કિ કરી આવ્યો હતો. તે જગાપર ચંદ્રપિડે

'ત્રિભુવનસ્વામિનું' મંદીર બંધાવ્યું, અને સ્ત્રીએ પ્રકાશિકા નામનો વિહાર બંધાવ્યો હતો. પણ એક સમે એક બ્રાહ્મણના ખૂનનો યોગ્ય ઇન્સાફ કરતાં ખૂની બ્રાહ્મણને શિક્ષા કીધી, આથી એના ભાઇ તારાપિડે તે જાદુગર બ્રાહ્મણ પાસે અભિચાર મંત્ર વડે ચંદ્રાપિડને ઇ૦.સ૦ ૬૯૩ માં મારી નખાવ્યો. ચંદ્રપિડ એટલો તો ભલો હતો કે મરતી વેળા પોતાને મારનાર બ્રાહ્મણને તેનો ગુન્હા માફ-કરી છોડી મેલ્યો હતો.

ચંદ્રાવતી—આબુની દક્ષિણે ૧૨ મૈલપર અને અંબાભવાનીના તથા તારીંગાના મંદીરથી ૧૨ મૈલ ઉપરનું ગામ ઉજડ જગા ઉપરછે. આગળા વખતમાં એ અતી મ્હોટું શેહેર હતું; અને ત્યાંથી ગુજરાતનો વેપારી માલ 'ઉત્તર હિંદુસ્તાનમાં' જતો હતો; અને તે વેળા એ પવિત્ર સ્થળ ગણાતું હતું. આગળ અત્રે બંધાયલા મંદીરોની દુનરમંદી જોવાજોગ છે. આ શેહેર ૭ મી સદી વેર જાહોજલાલીમાં હતું. ૭ મી સદીમાં પરમારોનાં હસ્તક હતું, જેમની પાસથી શિરોહિના ચોહાંણોએ તે લીધું ને તે પછી અનહિલવાડના સોલંકીનું ખંડીયું થયું. કુતબુદ્દીન ઐબાક ગુજરાત પર આવ્યો ત્યારે તેને આબુ આગળ અત્રેના રાજા ધારાવર્ષે ૧૧૯૭ માં ઘેર્યો હતો; પણ તેણે ચંદ્રાવતી જાતીને લુટયું હતું. ૧૨૭૦ માં નાદોલના ચોહાણોએ તાબે કીધું. પણ તેમને ઇ૦ સ૦ ૧૩૦૦ માં દેવોરાનાં ચોહાણોએ ખસેડયાં. ૧૩૦૪ માં મુસલમાનોનાં હાથમાં ગયું. પછી ૧૫ મી સદીમાં સુલતાન અહમદે અત્રેનાં મકાનો તોડી પાડી અમદાવાદને સણગાર્યું; અને અત્રેના સાહોરી કારીગરોને ત્યાં વસાવ્યા, ત્યારથી તે તદન ભાગી પડયું છે.

ચંદા—અથવા મહાલકા, હૈદ્રાબાદના નવાબની બેગમ. એ એક કાબેલ શાએર તરીકે વખણાઇછે. એના રચેલા દીવાનને શેર મોહઅદખાને ફરી સુધારી રચ્યું હતું. ચંદાની રચેલી ગજલોની એક નકલ કેપટન માલકમને ઇ૦ સ૦ ૧૭૯૯ નાં અકટોબરમાં ભેટ આપી હતી, કે જે નકલ અને દીવાન હાલમાં ઇસ્ત ઇંડીયા લાયબ્રેરીમાં જાળવી રાખેલાં છે.

ચંદા—મધ્ય પ્રાંતમાં નાગપૂરનો એક જીલ્લો. એનું ક્ષેત્રફળ ૧૦૭૮૫ ચોરસ મૈલ છે. એની ઉત્તરે વર્ધા અને ભંડારા. પૂર્વે વહાડ, દક્ષિણે વહાડ; પશ્ચિમે વર્ધા નદી, બસ્તાર તથા રાયપૂર. ૧૮૭૨ માં લોક વસ્તી ૫,૫૮,૯૫૬ ની હતી. તેમાં ૩,૨૬૮૨૪ પુરૂષો અને ૩૨૨૩૨૨ સ્ત્રીઓ હતી. તેને તાબે ૨૯૫૮ ગામડાં તથા શેહેરો છે. મુખ્ય પ્રજા હિંદુ સંખ્યા ૪,૯૭૩૨૭; કબીર પંથી ૧૦૬૪, ૧૭૩ સત્તનામી, ૧૦૯૮૭ મોહમેદન અને ૨૮૯ ખ્રિસ્તી તથા ૭૩૭ જૈનધર્મીઓ વસેછે. બોલાતી ભાષા મરાઠી તથા તેલંગુ છે.

પ્રદેશ પહાડી હોય તેમાં વાઇનગંગા, પ્રાણહિતા, બાગા અને ઇરાવતી નદીઓ વહેછે. જંગલમાં સાગનાં વૃક્ષો પુષ્કળ છે. 'વરોરા' માં કોલસો ઘણો મળેછે. 'વૈરાગડ'માં હીરા તથા 'લાલ' જડેછે. લોખંડ, સોનું આ જીલ્લામાં ઘણું મળેછે.

મુખ્ય પાક—ચોખા, શેરડી, કપાસ, જુવાર, ઘઉં, ચણા વગેરેનો થાયછે. આ જીલ્લામાં બિડીનાં પાતરાં ઘણાં ઉગેછે. નેહેરનું પાણી ૩૦૦ ચોરસ મૈલ ફેલાયલું છે.

આ દેશનો ૧૦૭૮૫ ચોરસ મૈલ જમીનનો માત્ર ૯૧૪૮ ચોરસ મૈલ ભાગ ખેતીવાડી ખાતે રોકાયલોછે. તેમાં ૫૮૪૦ ચોરસ મૈલ ખેતી લાયકનો છે અને ૩૭૯૭ ચો. મૈ. નાપીકછે.

ઇંગ્રેજ સરકારને તાબે આ જીલ્લો આવ્યા પછી મુંબઇ, હૈદ્રાબાદ, દખણ વગેરે દેશો સાથે એનો વેપાર ઓહોળો વધ્યોછે. આગલા વખતથી અત્રેનું સુતરાઉ કાપડ વખણાયછે, અને તે અરબસ્તાન તથા પશ્ચિમ હિંદુસ્થાનમાં સારે ભાવે વેચાયછે. અત્રે રેશમ ભેળવેલું ચામડું, સુતરાઉ રેસમી કાપડ વગેરેનાં

કારખાનાં છે. સરકારને વાર્ષિક મેહેસુલ ૪૪૩૯૫ પૌંડની ઉપજેછે.

ચંદા જીલ્લાનો વેપાર વર્ધા, નાગપુર, ભંડારા, રાયપુર, બસ્તાર, નિજામનો મુલક અને વર્હાડ સાથે ચાલેછે. ભંડારા અને ચંદાની જાત્રામાં માલ ઘણો ખપેછે. અત્રેનું ઝીણું કાપડ પશ્ચિમ હિંદુસ્તાનમાં જાય છે, નિકાશ માલ રેશમી કાપડ, કોલસો, લોખંડ છે. મુખ્ય ગામો ચંદા, વરોરાછે.

ચંદા—એજ નામના જીલ્લાનું મુખ્ય શેહેર. ૧૮૮૧માં લોક વસ્તી ૧૬૧૩૭ની હતી. અત્રેના વેપારી તથા કારીગરો મરાઠા તથા તેલંગી બ્રાહ્મણો છે. તેમાં ૧૪૩૪૦ હિંદુઓછે, ને ૧૩૦૮ મોહમેદનો છે. એના મુખ્ય જીલ્લામાં ઉપજતા પદાર્થોનો અત્રે સારો પાક થાય છે. અત્રે દર એપ્રેલ માસમાં ત્રણ અઠવાડીયાં વેર મ્હોટો મેળો ભરાયછે. આ શેહેરની આસપાસ પરૂ મૈલ ઘેરાવાવાલો કોટછે, આ કોટને જગેજગે બુરજો હોઈ પાંચ દરવાજા છે. એની ઉત્તર પૂર્વે ગિરચ્ચ જંગલની ઝાડી ને ખેતીની જમીનો છે, દક્ષિણ તરફ માનેકદુર્ગ પર્વતની હાર લંબાયલીછે, પશ્ચિમ તરફનો ભાગ ખેતીવાડીના મેદાનોથી ભરપૂરછે. ગોંડના રાજાઓની કબરો અમલેશ્વર મહાકાળી અને મૂર્લિધરના મંદીરો વગેરે જોવાજોગ બાંધકામો છે.

ચંદા—ઔદમાં સુલતાનપૂર જીલ્લાનું એક પ્રગણું, એની દક્ષિણે પ્રતાપગર જીલ્લો ને ઉત્તરે અલદીમ્યુ છે. ક્ષેત્રફળ ૧૩૦ ચૌરસ મૈલ છે, તેમાં ૨૦ ગામડાં છે. તેમાંનાં ૧૪૬ ગામડાં તાલુકદારીમાં અને ૧૪૪ જમીનદારીમાં છે. લોક વસ્તી ૭૬૭૯૦ ની છે, તેમાં ૭૧૪૦૮ હિંદુ તથા ૫૩૮૨ મોહમેદન છે.

ચંદાના—પિંગળ શાસ્ત્ર મુજબ કામ મોહિની છંદને મળતો (જુઓ કામમોહિની.)

ચંદાસાહેબ—એનું મુળનામ હુસેન દોસ્તખાન હતું. એ આરકાટના નબાબ દોસ્ત અલી ખાનનો જમાઇ હતો, એણે ત્રિચના-પલ્લીની રાણીને પ્રપંચથી ભોલવી ઇ. સ. ૧૭૩૬ માં રાજ્યગાદી મેળવી હતી, પણ ૧૭૪૧ માં ૨૬ મી માર્ચે મરાઠાઓએ એને કેદ કરી સતારાના કિલ્લામાં કેદ કર્યો હતો, પણ ત્યાંથી મોન્સની સાહાતાથી નાહાશી ગયો હતો, ૧૭૪૮માં ડુપલીએ એને કર્નાટકનો નવાબ બનાવ્યો હતો, પણ ૧૭૫૨ માં મરાઠાઓએ એને કેદ કરી એનું માથું કાપી એના સસરાપર વેરના એવજમાં ભેટ તરીકે મોકલી આપ્યું હતું.

ચંદ્રીકા—(જુઓ લક્ષ્મી) (૨) પિંગળ શાસ્ત્ર મુજબ ૨ નગણ, ૧ તગણ, ૧ રગણ અને ૧ ગુરનો ચંદ્રિકા છંદ બનેછે, તેમાં ૪ અક્ષરે વિસામાં આવેછે.

ચંદુર—બિરારમાં અમીરઠોલ જીલ્લાનો મુખ્ય તાલુકો. ક્ષેત્રફળ ૮૫૫ ચૌરસ મૈલ છે, તેમાં બે શેહેરો તથા ૨૯૬ ગામડાં છે, લોક વસ્તી ૧૭૧૬૧૧ ની છે. તેમાં ૮૮૮૧૩ પુરૂષો અને ૮૨૭૯૮ સ્ત્રીઓ છે, દર ચૌરસ મૈલે ૨૦૭૧ ની રાસ આવેછે, ૬૬૬ ચૌરસ મૈલ જમીન ખેતીવાડી ખાતે રોકાયલી છે; ૧૧૧ ચૌરસ મૈલ ખેડી શકાય તેવી છે, અને ૧૫ ચૌરસ મૈલ ખેડવા લાયક છે, વાર્ષિક ઉત્પન્ન ૪૦૫૪૭ પૌંડનું ઉપજેછે.

ઉપલાનું મુખ્ય શેહેર ચંદુર મુંબાઇથી ૪૩૦ મૈલ ઉપર જી. આઇ. પી. રેલ્વેના સ્ટેશનવાલું ગામ છે.

ચંદુસ—એના ઝાડ દક્ષિણ હિંદુસ્તાનમાં ઉગેછે. એ લોબાનની જાતનું વૃક્ષ છે. એનો મ્હોટો ભાગ આફ્રિકા ખંડમાં તથા જીનોવાના ટાસમાં ઉગેછે. એનાં વૃક્ષમાંથી જે રસ નિકળેછે તેને ચંદુસ કહેછે, તે રંગે કિંચીત લીલો પિળો હોયછે. ચંદુસમાંથી વાર્નિશ બનાવવામાં આવેછે. તેમજ તેનો મલમ તૈયાર કરવા માટે પણ ઉપયોગ થાયછે. દક્ષિણ હિંદુસ્તાનમાં એને સફેદ ડામર કહેછે, એનો રસ ઓષધિ ઉપયોગમાં યોજેલોછે.

ચંદેરી—ગવાલીયરના રાજ્યમાંનો જીલ્લો. એને તાબે ૩૮૦ ગામો છે. ૧૮૬૦ માં કોલ-

-ઠરાર પછી અત્રે બ્રિટીશોની સત્તા સ્થાપન થઇછે.

મુખ્ય શેહેર ચંદેરી કિલ્લાવાળુ છે, અને સેંગવાલીઅરની દક્ષિણે ૧૦૫ મૈલપર ને આગ્રાની દક્ષિણે ૧૭૦ તથા દિલ્લીની દક્ષિણે ૨૯૦ મૈલ પર છે. આઇને અકબરીમાં લખ્યા મુજબ આગળ અત્રે ૧૪૦૦૦ પથ્થરની બાંધણીનાં ઘરો હતાં, તેમજ ૩૮૪ બજાર અને ૩૬૦ ધર્મશાળાઓ તથા ૧૦૦૦ મસજીદો હતી. અત્રેના કિલ્લાની આસપાસ રસ્તા હોઇ તે ઉંચી જગ્યાપર છે.

ચંદેરીગઢ—આ કિલ્લો પનવેલ તાલુકામાં પનવેલની નૈઋત્યે ૧૦ મૈલ ઉપર 'તામસઇ' નામના ગામડામાં છે. આ કિલ્લો મલંગગઢ અને 'પેબ' કિલ્લાની વચલી એક ટેકડી ઉપર બાંધેલો છે. હાલમાં કિલ્લાની કિલ્લેબંદી બીલકુલ નથી. ઉપર માત્ર બે ટાંકી અને પડી ભાંગેલાં ઘરોની નિશાનો છે. આ કિલ્લા વિષે કશી તવારીખમાં નોંધ મળતી નથી.

ચંદેલ વંશ—*"આ રાજવંશનો મુલક જેજુ હતી અથવા જેજાભુક્તિ છે, અને તેનીરાજ્યધાની 'મ્હોબ' અથવા 'મહોત્સવ'નાં નામે જાણીતી છે. એની ઉત્તરે જમના નદી, દક્ષિણમાં કિયાન અથવા કેન નદી, પશ્ચિમે ધસાન નદી અને પૂર્વે વિંધ્ય પર્વત છે; કેન નદી ઉત્તરથી દક્ષિણમાં વહેછે તેથી આ પ્રદેશનાં પૂર્વ અને પશ્ચિમ એવા બે વિભાગ બનેલાછે. પશ્ચિમ વિભાગમાં રાજધાની, નગરો; મહોબ અને ખજુરાહો આવી જાયછે તેમજ પૂર્વ વિભાગમાં કલિંજર અને અજયગઢ નામના મ્હોટા કિલ્લાઓ છે. આ પ્રદેશનુ ક્ષેત્રફળ ૧૨૦૦૦ મૈલ કરતાં વધુ હતું. ખજુરાહોમાં હજી પણ ભવ્ય દેવાલયોનાં સમૂહ આવી રહેલાંછે. તે ઉપરથી તેની ધનાઢયતા જણાયછે'.

'મહોબખંડ ઉપરથી જણાયછે કે આ ખંડના રાજા ચંદ્રવંશી છે, અને બનાસ રાજગુરૂ હેમરાજની પુત્રી હેમાવતીનાથી તેઓની ઉત્પત્તિ છે,—એવી દંતકથા છે. પણ શિલા લેખોમાં તેમને ચન્દ્રાત્રેય (ચંદ્રક આત્રેય) વંશના ગણેછે; અને એ લેખોથી ઉપરની બીનાને કશો ટેકો મળતો નથી. આ રાજવંશની તવારીખ તેમના વખતનાં સુના, ચાંદી, ત્રાંબાના સિક્કા મળ્યા ઉપરથી જણાયછે. એ રાજ્યના જડેલા સુનાના સિક્કાનું વજન ૬૨ ગ્રેન છે, ને ત્રાંબાના પણ તેવાજ મ્હોટા છે.

* રણછોડભાઇ ઉદયરામ કૃત રાસમાળા.

લીયેછે. વણકરો એવું સુતરનું કાપડ ભોંયરામાં ચડૂકવાની જગ્યામાં બેસી બનાવેછે. તેઓ અંધારામાં વણેછે, કેમકે તેનીપર બહારની ધૂળની રજકણો પડે નહિ તેની સંભાળ લેવી પડેછે.

ચંદોર—એજ નામના જીલ્લાનું મુખ્ય શેહેર, નાશીકની ઉત્તર પૂર્વે ૪૦ મૈલપર ટેકડીની તળેટીમાં છે. થોક વસ્તી ૪૮૯૨ની છે, તેમાં ૩૫૫૨ હિંદુ ને ૧૦૬૧ મોહમેદનો છે. રેલ્વે લાઇન નાખવા આગમજ અત્રે ત્રાંબા પિત્તળનાં તથા લોઢાના નાહનાં કારખાનાં હતા. અત્રે દર અઠવાડીયે બજાર ભરાયછે. આ ગામ ૧૭૫૩માં હોલકરે વસાવી અત્રે પોતાની ખાનગી મીલકત ૧૮૧૮ સુધી રાખી હતી. અત્રેનો કિલ્લો ૩૯૯૪ ફીટ ઉંચો હોવાથી તે ગામમાં ભવ્ય દેખાયછે. એના પ્રગણાનું ક્ષેત્રફળ ૫૩૮ ચોરસ મૈલ ને તેમાં વસ્તી ૫૦૮૫૯ની છે.

ચનામીયા—આ ચંદ્રબન્સી રજપૂતની જાત, જોનપૂર તથા ગોરખપૂરમાં વસેછે.

ચંપકછંદ—પિંગળશાસ્ત્ર મુજબ ૮ તથા ૬ માત્રાની ૨ યતિયો, તેમાં ૨ ગુરુ અંતે હોય તો ચંપકછંદ બનેછે.

ચંપ્યુતી—એક જાતનાં નાહના છોડનું ફળ. પાલી તરફથી અજમેરમાં આણવામાં આવે છે. આ ફળ, દવા તથા સુગંધી બનાવવાના ઉપયોગમાં આવેછે. એ તે તરફ ૧ રૂપીયે શેર વેચાયછે.

ચપા—આફ્રિકાનાં લેગોસવાલ મથક તરફ 'પોમો' નામની પ્રજામાં વસનાં યૂરપીયન તથા દેશીઓને આ વિચિત્ર રોગ લાગુ પડે છે. આ દર્દનો હુમલો થતાં દર્દીનાં હાથ પગનાં સાંધાઓ, ગોટલાં તથા હાથ પગના સાંધાઓમાં દુખારો થાય છે. તે દુખારો ધીમે ધીમે વધવા માંડે છે, અને પછી તે ભાગપર સોજો ચઢે છે. વળી તે સોજાવાલા ભાગપર કબુતરનાં ઇંડા જેવા ફોલ્લાઓ ઉઠે છે. આ ફોલ્લાઆમાંથી અતિ ખરાબ પ્રકારની ગંધ મારતી રસી અને પરૂ વહે છે. આ રસી વહેતાં રોગ વધવા માંડે છે, તથા દર્દીનાં હાડકાંને કોહવાટ લાગુ પડે છે, જેથી થોડા વખતમાં તેનાં હાથ પગ બેડોળ બને છે.

ચંપા—હિંદમાં મોંગીરથી ૫૦ મૈલ પર આગળ ચંપા નગર હતું. હાલમાં જેને ભાગલપૂર કહેછે તેનું ચંપા એ પ્રાચીન નામ.છે. એની રાજધાની ૭ મી સદીમાં ભાગીરથી કાંઠે એક નદીમાંના ટાપુની પચીસ મૈલ પશ્ચિમમાં હતી એમ હ્યૂએન જણાવેછે આ ઉપરથી તે ટેકડી પથ્થરઘાટની સામેના ખડકવાલા ટાપુવાલી હશે. પથ્થરઘાટની પશ્ચિમે ૨૪ મૈલ પર હાલનું ભાગલપૂર છે. ભાગલપૂરની પશ્ચિમે અને પાસેજ ચંપાનગર અને ચંપાપુરી એવા બે ગામડાં છે. આ ઉપરથી ત્યાંજ પ્રાચીનકાળના અંગદેશનું ચંપાનગર હશે એમ સિદ્ધ થાયછે.

"એના રાજ્યની મર્યાદા તે વેળા ૬૬૭ મૈલ હતી." આ ઉપરથી એની સીમા ઉત્તરે ભાગીરથી, પશ્ચિમે હિરણ્ય પર્વતનું રાજ્ય, દક્ષિણે દામુદા નદી, અને પૂર્વે ગંગાની શાખા હશે. આટલા દેશનો ઘેરાવો નકાશામાં ૪૨૦ મૈલનો જણાયછે.

મોંગીરનું રાજ્ય એક રાજાએ લીધું હતું એવું વર્ણન જડેછે, તે રાજા ચંપાનો હશે, અને એમ માની આ રાજ્યમાં મોંગીર અને પૂર્વનું 'કાંકજોલ' એ પકડીયે તો ઘેરાવો બરાબર મળેછે.

અંગદેશ અને તેની રાજ્યધાની * ચંપા એનું વર્ણન રામાયણ તથા માહાભારતમાં અનેક ઠેકાણે આપેલું મળેછે. આ ચંપા નગરી ગંગાને કાંઠે હતી.

અંગદેશનું નામ પડવાનું કારણ રામાયણમાં કથા દ્વારાએ વર્ણવ્યું છે. તે ઉપરથી

* અંગદેશની રાજ્યધાની ચંપા નગરી હતી તે વિશેનું વર્ણન રામાયણ બાળકાંડ સર્ગ ૮, શ્લોક ૧૧; અને સર્ગ ૧૭ શ્લોક ૩૫ જુઓ. તેમજ ભારત વનપર્વ, અધ્યાય ૧૧૩, શ્લોક ૧૫ જુઓ. દશ કુમાર ચરિત્રમાં પણ અંગદેશની રાજધાની ચંપા નગરીને જણાવીછે.

સરયૂ ગંગાના સંગમની ઉપર અંગદેશ નહિ માનીયે તોપણ ત્યાંથી તે પસરેલો હતો એમ જણાયછે. આ સંગમથી બાવલપુર સુધી ૨૬૦ મૈલનું અંતર છે. પાંડવો તિર્થયાત્રા કરતી અંગદેશમાં ગુગા ત્યારે તેમની કથામાં દશરથનો મિત્ર 'લોમપાદ' એની કથા બની (વનપર્વ અધ્યાય ૧૧૦ થી ૧૧૪ સુધી) તે જોતાં કૌશિકી નદી એ પણ અંગદેશમાંજ અથવા અંગદેશની તદન પાસે હતી એમ સ્પષ્ટ જણાયછે. કૌશિકીનો ગંગા સાથે મંબંધ બાવલપુરની નીચે સુમારે ૨૦થી ૨૫ મૈલપર થયો હતો, ત્યારે બાવલપુર પાસે ચંપાનગરી હતી એમ જે ઉપર જણાવ્યુંછે તે હિંદુ ધર્મ કથાઓ ઉપરથી પણ સિદ્ધ થાયછે * હવે હુએનના સમયમાં અંગદેશ સરયૂના સંગમ સુધી નહોતો, પણ પુર્વે કોઇ આગલા વખતમાં તે સરયૂ અને કૌશિકી એમના સંગમ વચ્ચે ગંગા ઉપર હતો એમ સ્પષ્ટ જણાયછે, ઉપર મોદાગીરી અથવા હાલનું મોંગીર એમ જણાવ્યું અને ભીમ ગિરિવ્રજથી નિકળી અંગદેશમાં પ્રથમ જઇ પછી મોંગીરમાં ગયો એમ વર્ણન મળેછે, અને તે પૂર્વે જતો હતો ત્યારે અંગદેશની પૂર્વમાં મોંગીર હતું એમ ખ્યાલમાં આવેછે. અને મોંગીર તો બાવલપુરની પશ્ચિમે છે. પણ આ શંકાનું સમાધાન કરી શકાશે. ઉપલા અધ્યાયમાં જે દેશો છે તે કદાચ આગળ પાછળ લખ્યા હશે. તેમજે ન હોય તોય ગીરિવ્રજથી મોંગીર કરતાં બાવલપુર ઘણું લાંબે છે એમ નથીજ, અને અંગદેશના ગજ્ય દક્ષિણમાં ઘણા પસરેલા હશે તેને લીધે મગધ દેશમાંથી નિકળયા પછી મોંગીરનું રાજ્ય પ્રથમ નહિ મળતાં અંગદેશ પ્રથમ મળ્યો હશે, આથી ભિમ પ્રથમ ત્યાં ગયો અને પછી પાછો વળી મોંગીર ગયો હશે એ સંભવિત છે. આ સર્વ અનુમાનો ભૂલ ભર્યાં ગણીયે તો મોંગીર અને ચંપ. એમનાં સ્થાનોનો નિર્ણય કર્યો છે; તેમાંનું એક અનુમાન ખોટું હશે.

* " કુંતીને કુમારી અવસ્તામાં કર્ણ નામે પુત્ર થયો. તે તેણે પેટીમાં મુકી નદીમાં છોડયો. આ પુત્ર રાધાને મળ્યો અને પછી તે અંગદેશનો રાજા થયો. આ કથા જાણીતી છે (જુઓ કર્ણ) તે વેળા કુંતી પોતાના પિતા કુંતીભોજને ઘેર હતી તેના શેહર પાસેની 'અશ્વવતી' નદીમાં તેણીએ પેટી તરની મેલી હતી તે પેટી કેમ કેમ આગળ વધી તેની કથા હિંદુ ધર્મ કથા ગ્રંથોમાં વર્ણેલીછે. આ કથા ઉપરથી જણાયછે કે કુંતીભોજની રાજધાની 'ચર્મણ્વતી' ને મળનારી અશ્વવતી નદીપર હતી 'ચર્મણ્વતી' યમુનાને મળે છે, અને તે ગંગા સાથે જોડાયછે. ગંગાને કાંઠે અંગદેશ અને ચંપા નગરી હતી. આટલી વાતો આ વર્ણન ઉપરથી સ્પષ્ટ જણાયછે. વન પર્વ અધ્યાય ૩૦૪-૩૦૩ અને ૮૫-૧૪ ઉપરથી પણ ચંપા ગંગાને કાંઠે હતું એમ સ્પષ્ટ જણાયછે.

ચંપાનગરી બાવલ પુર પાસે હાલની ચંપા નગરી પાસે હતું એ વાતને ભારતાદિ ગ્રંથોથી પુષ્ટી મળેછે. ત્યારે મોંગીર એ મોદાગીરિ કરતાં બાવલપુર પાસે ચંપાનગરી હતી એ ધ્યાનમાં ઉતરે તેવું છે.

શ્રી રામચંદ્રજીના સમયમાં અંગદેશ સરયૂ સુધી હતો, પણ પાંડવોના સમયમાં તેની પશ્ચિમ સિમા તેની નીચે હતી એમ જણાય છે, કારણ 'વિદેહ દેશ' છતી ભિમ બાગીરથીની દક્ષિણે આવ્યો ત્યારે તેને પ્રથમ અંગદેશ નહિ મળતા તે પ્રથમ મગધમાં ગયો. સાતમી સદીમાં પણ તેની એવીજ સ્થિતિ હતી એ પ્રથમ જોયુંછે.

ચંપા—અથવા ચંપાવતી યા ચંબા. રાવી નદીના ઉગમ પ્રદેશ અને ચિનાબ નદીના ઉપરતા ભાગના દરમ્યાનનો જે ટાપુ તે, એનું ચંપા નામ પ્રાચીન કાળથી ચાલુ પ્રચારમાં છે. તે આગમજ એની રાજધાની બુદીલ નદીપર 'વર્મપૂર' અથવા 'વર્માવર' એ હતું, વર્મપુરી જયાપર હજી કેટલાક એક સુંદર મંદીરો અને એક ગંજાવર પિત્તળનો નંદી છે, દેવળમાંના લેખ ઉપરથી તે ૯ અથવા ૧૦મી સદીનાં હશે એમ જણાયછે. પ્રાચીન ચંપાવતી શેહેર એજ ઠેકાણે હતું એમ ત્યાંના વતનીઓ કહેછે,

આ ચંપાવતી શેહેર, ચંપાના 'શાલ' રાજાના કુંવરે ચંપાદેવીના માનાર્થે વસાવ્યું, આથી તેને ચંપાવતી એ નામ પડયું.

રાજ તરંગીણીમાં આ સંસ્થાનનો 'ચંપા નામથી અનેક ઠેકાણે ઉલ્લેખ કર્યો છે, અને તે દરેકનો ચંપાની વંશાવળી સાથે મેળ કર્યોછે.

ઈ. સ. ૧૦૨૮ માં કાશમિરના અનંત રાજાએ ચપા પ્રાંતપર સ્વારી કરી ત્યાંના શાલ રાજાને મારી નાખ્યો. પણ પછી કેટલીક મુદત પછી કાશમિરના રાજાએ ચંપાવતીના રાજાથી શરીર સંબંધ કિધાથી બેઉ ધરાણા વચ્ચે સુલેહ થઈ હતી, પણ બીજા તવારીખ નવેશો શાલ રાજા ઉપલી લડાઇમાં માર્યો ગયો હતો એમ જણાવી તેના પુત્રે ચંપાપુરને નવી રાજધાની બનાવી દેવીના નામ ઉપરથી ચંપા નગરી નામ રાખ્યું હતું. પણ હાલમાં તે ત્યાં ચંબાને નામે પ્રસિદ્ધછે. તે પછી કાશમિરના રાજાએ ચંબાના રાજ્યકર્તા સાથે વિવાહ સંબંધ જોડી (રાજતરંગીણિ ૭.૨૧૮.૫૮૯,૧૫૨૦) સુલેહ કરી હતી, તે પછી મુસલમાનોની સ્વારીઓથી તે સ્વતંત્ર થયું. પણ ૧૯ મી સદીમાં ગુલાબસીંગે તે જીતી લીધું ત્યાંહેર સ્વતંત્રજ હતું.

ચંપા—મધ્ય હિંદમાં બિલાસપુર જીલ્લાની એક જમીનદારી. ક્ષેત્રફળ ૧૨૦ ચૌરસ મેલ છે. તેમાં ૬૫ ગામડાં અને તેમાં ૬૩૭૭ મકાનો છે. ૧૮૮૧ માં વસ્તી ૨૩૮૧૯ની હતી. જેમાં ૧૧૭૧૬ પુરષો અને ૧૨૧૦૩ સ્ત્રીઓ હતી. મુખ્ય શેહેર ચંપાછે, જ્યાં શાલના વણકરોનો ધંધો મારો સાલેછે.

ચંપા—કંબોડીયામાં આ એક પ્રાંત કોચીન ચાંઇનાની સત્તા તળે છે. ૧૫ મી સદીમાં મલાઇ અને જાવાની સત્તા તળે હતું, અને એજ સદીની અધવચમાં જાવાની એક શાહાજાદી રાણી તરીકે સત્તાવાન થઇ હતી. અનામી ભાષામાં અત્રેની પ્રજાને 'લૅાય' કેહેછે, અને તેઓ બુદ્ધ તથા જૈન ધર્મ પંથ પાળેછે. પુરાણા જમાનામાં ચંપાની સત્તા પેગુ તથા ચીનની સરહદ ઉપર બળવાન ગણાઇ હતી.

ચંપાછટ—હિંદુઓનું આ વ્રત, માગસર શુદ ૧ થી શુદ ૬ સુધી, કેટલાક "વ્રત ચયોમાં' માગસર શુદ ૬ ની પેઠે, ભાદરવા શુદ ૬ ને પણ ચપાછટમાં ગુણીછે, અને તે બન્ને દિવસોપર કરવાની વિધિ એક સરખીછે. ચંપાછટનું મહાત્મ મલ્હારી મહાત્મમાં વર્ણવ્યું છે. બ્રહ્માંડ પુરાણમાં એવું લખેલું છે કે "શંકરે મયાસૂર નામે ત્રણ શેહેરો બાળી નાખ્યાં, અને તેમાં સુમાલ નામનો અસૂર બળી મુવો. તે રાક્ષસને મલ્લ અને મણી નામના બે પુત્રો હતા, જેઓએ પોતાના બાપનાં અકાળ મરણથી દુ:ખી થઇ ૫૦૦૦ વર્ષ સુધી અંગુઠા ઉપર ઉભા રહી તપ કર્યું. બ્રહ્માએ પ્રસન્ન થઇ તે બન્ને ભાઈઓને વર્દાન આપ્યા પછી તેઓએ દેવ તથા સપ્તઋષિ વગેરેને પિડવા માંડયા. તે ઉપરથી દેવો શંકરને શરણે ગયા, અને તેમણે માર્તંડ અવતાર ધારણ કરી તે બન્ને રાક્ષસોને મારી નાખ્યા.

પશ્ચિમ હિંદુસ્તાનમાં આ તેહેવાર મ્હોટી ધામધુમથી પાળેછે. મુખ્ય કરી જેજુરીમાં ખંડોબાનું મંદીર છે ત્યાં આ તિર્થપર મ્હોટી જાત્રા ભરાયછે.

ચપાતી—આ ખાવાની રોટલી ઘઉંનાં આટાઓથી બનાવવામાં આવેછે. ઈ. સ. ૧૮૫૭ ના બળવાની ચીનગારી સુકવા માટે ગામેગામ ચપાતીઓ નહિ જણાયલા શખ્સોએ બળવાની એક નિશાની તરીકે વેહેંચી એકી વેળા ચોકસ દિવસે બંડ ઉઠાવ્યું હતું. આ ચપાતી વિશેનો ખાનગી ભેદ હજી જાહેરમાં ખુલાસા સાથે આવ્યો નથી.

ચંપારણ—બંગાલ ઇલાકામાંનો જીલ્લો. ઉત્તરે નેપાળ, પૂર્વે મુઝફરપૂર, દક્ષિણે મુઝફરપૂર અને સારણ, પશ્ચિમે ગોરખપૂર. ક્ષેત્રફળ ૩૫૩૧ ચૌરસ મેલ છે. ૧૮૭૨ માં વસ્તી ૧૪૪૦૮૧૫ ની હતી. તેમાં ૪૯,૭,૪૫૧

છે. એની ઉત્તર પશ્ચિમે કાશમિરનું રાજ્ય, પૂર્વે અને ઉત્તર પૂર્વે લવાકા અને દક્ષિણ અને દક્ષિણ પૂર્વે કાશ્રા તથા ગુરૂદાસપુર છે. ૧૮૮૧ માં લોક વસ્તી ૧,૧૫૭૭૩ની હતી. અત્રેની પ્રજા ખેતીવાડી તથા ભરવાડનો ધંધો કરેછે. અત્રેની લોક વસ્તીમાં ૧,૦૮,૩૭૭ હિંદુ, ૯૮૫૯ મોહમેદન, ૩૮૫ બુધ્ધિસ્ત અને ૭૨ શિખ તથા ૮૦ ખ્રિસ્તીઓ છે. પહાડોપર ઘણોખરો બરફ વરસેછે. આ રાજ્યમાંથી રાવી અને ચીનાબ નદીઓ જંગલમાથી વહેતી હોવાથી ત્યાં ઇમારતી લાકડાં મ્હોટા જથ્થામાં મળેછે. બ્રિટીશ સરકારને અત્રેના જંગલમાંના ઇમારતી લાકડાંથી દર વર્ષે ૧૦,૦૦૦ પૌંડથી ૨૦,૦૦૦ પૌંડની ઉપજ થાયછે.

૧૮૯૧ માં લોક વસ્તી ૧૨૪૦૩૨ની હતી. વાર્ષિક પેદાસ રૂપ્યા ૩,૫૦,૦૦૦ ની ઉપજેછે, તેમાંથી બ્રિટીશ સરકારને રૂ૫૦૦૦ ખંડણીના ભરવા પડેછે અત્રેની જમીનનાં રસાળપણાને લીધે તેમાં ચાહ, ઘઉં, બાજરી, કઠોળ, મકાઈ વગેરે પાકેછે. તેમજ ખનીજ પદાર્થોમાં ત્રાંબુ, લોઢું ને સ્લેટનાં પથ્થર પુશકળ જડેછે. રાજ્યના લશકરમાં પેદલ ૧૬૦ ને ૪ તોપો છે.

ચંબાની આબોહવા ચાહની ખેતી લાયકની છે. અત્રેના જંગલમા શેકારો પુશકળ મળેછે; ત્યાં મૃગ હરણ પણ જડેછે, છતાં તેનો શેકાર કરવાની સખત મનાઇ છે. ચંબા તથા લાહુલની તળેટીમાં તીબેટના બળદો ઘણુ જડેછે.

હાલનો ચંબાનો રાજા શ્યામસિંહ ૧૮૬૬ માં જનમ્યો હતો. ૧૮૮૧માં રાજ્યની ઉપજ ૨૪,૦૦૦ પૌંડની હતી. પંજાબનાસરદારોમાં અત્રેના રાજાની પદ્રિ ૧૫ મીછે. તેમને બ્રિટીશ હદમાં ૧૫ તોપોનું માન આપવામાં આવેછે. આ રાજ્ય બ્રિટીશ આશ્રય તળે ૧૮૪૬ માં આવ્યું. આગળ એ કાશ્મીરને તાબેનું રાજ્ય હતું. પણ ૧૮૪૭ના કોલકરાર પછી બ્રિટીશોએ આશ્રયમાં લીધું.

ઉપરાંત મુખ્ય શેહેર ચંબામાં લોકવસ્તી ૫૨૧૮ની છે, તેમાં ૭૪૮૮ હિંદુ, ૩૦૪૩ શિખ, અને ૫૫ પરકોમના હતા. શેહેરમાં કાપડ, લોઢુંકામ, તેલ, ચામડાં, તેજાના વગેરેનો મુખ્ય વેપાર ચાલેછે.

ચંબા—ગુદ્દે—કાંગ્રાના પ્રદેશમાં વસતી પ્રજા. ચંબા પર્વતની તળેટીમાં વસેછે. તેઓ પોતાને રજપૂત તરીકે ઓળખાવેછે. આ કોમ યૂરપિયનોર જેવી આંખવેર તાણેલી ટોપી પેહેરેછે. તેઓ ડીગણા, બળીયા અને રાઠોડી બાંધાના છે. આગળ તેઓમાં જાતીભેદપણું નહોતું પણ હિંદુઓ સાથના સંબધથી તેઓમાં હવે જાતી ભેદ વધ્યોછે.

ચંબેલી—એનો વેલો અતિ મ્હોટો થાયછે. કેટલાંક વૃક્ષપર ચંબેલીના વિશાળ વેલા ફરી વળેલા હોયછે. એનાં પાંદડાં ધોળાં પણ નાજુક ને સુગંધી હોયછે, એનાં પાંદડાંનો રસ વ્રણશોધક છે. દાદરે તથા ચાંદી ઉપર એના મૂળ ઘશી ચોપડવાથી આરામ થાયછે. જખમ ઉપર એનાં પાંદડાની ચેપલી બાંધવાથી રૂઝ આવેછે.

ચંબોગમ—મલબારના સમુદ્ર કાંઠાપરે આ અતી સુંદર વૃક્ષ ૨૦ થી ૨૫ ફીટ વધેછે એનું લાકડું ૧૮ ઇંચ ઘેરાવામાં હોયછે. આ વૃક્ષપર ઉગતાં ગોલ ફળો તે તરફની પ્રજા ઔષધિ ઉપયોગમાં લીયેછે.

ચમક—(જુઓ ધનૂરવા.)

ચમણઅમણકાર—મદ્રાસથી ૧૪ મૈલપરનો એક ગંજાવર તલાવ. આ તલાવ ડોઇગ્રીક આગલા રાજાએ બધાવ્યો હતો. એનું ક્ષેત્રફળ ૪૬૪૮ એકર અથવા ૭૨૬ ચોરસ મૈલ છે. હાલમાં એમાં ૫૭૨૯ એકરનાં વિસ્તારમાં પાણી રેહે છે. આ તલાવને ૧૯ મી સદીમાં અંગ્રેજોએ સમારી સુધાર્યો હતો.

ચમરી—ચવરી. આ વસ્તુ ઘણુંકરી પીછાંની, ચંદનના લાકડાંની, ઘોડાના વાલની, અથવા ઘાસની બનાવેછે. મુખ્ય કરી દેવતાઓ માટે બનાવવામાં આવતી ચમ

તીબેટ તરફના ગોધાના બાલની બનાવેછે. આગળ લડાયક ઘોડાઓના કપાળ ઉપર નાહની ચમરી લટકાવી શણગારવામાં આવતાં હતા. તેમજ લડાઇના વાવટાપર પણ ચમરીનો શણગાર કરવામાં આવતો હતો.

ચમર્—(જુઓ અમર ને ચમર.)

ચમહેરાફલ—બુદ્ધિસ્તોનો એક ધર્મ સંબંધી નાચ. પેકીનમાં ધર્મ સંબંધી સરઘસ દરમ્યાન ભાવિકો આ નાચ કરેછે, અને તે બે ડીસેંબર ચાલુ રહેછે. ચીનમાં એને 'ટીગેટો' કહેછે.

ચમાર—મોચી. હિંદમાં આ અતી નીચવર્ણ ગણાયછે. ઉત્તર હિંદુસ્તાનમાં વસતી ચમાર જાતની ૭ શાખા બનેલીછે. જાતુઆ, કાઓન, કોરીલ, જયસવારા, ઝોશિઆ, અઝીમગુરહા, અને ગેરચમાર. જાતુઆ ચમારની શાખા દિલ્હી, ઉત્તર પશ્ચિમમાં, રોહિલખંડમા મધ્ય દુઆબનાં ઉપલા ભાગમાં વસેછે. કાઓન ચમારની જાત બુંદેલખંડ તથા સાગરમાં, કોહિલ ચમાર નીચલા દુઆબમાં, જય સ્વારી અલાહાબાદથી જોનપુર, મીરઝાપુર અને બનારસથી તે સૈયદપુર સુધી વસેછે, ઝોશિઆ ચમાર ગાઝીપુરમાં અને બીહારમાં, અઝીમ ગુરહા ગોરખપુર તથા આઝીમઘરમાં અને કોચી ચમાર અંદમાં વસેછે. આ જાતવાળા અપસમાં ભોજન તથા લગ્ન વ્યવહાર રાખતાં નથી. છેલ્લી શાખા વણકરનો ધંધો કરેછે.

હિંદુસ્તાનમાં આ કોમ બીજી કોમને અડકી શકતિ નથી, અને તેથી તેઓ નીચ વર્ણનાં ગણાયછે. એઓ વિશે કહેવત છે કે

કાલા બ્રાહ્મણ ગોરા ચમાર
ઈનકે સાથ ન ઉતરે પાર.

યાને કાળા બ્રાહ્મણ તથા ગોરા ચમાર સાથે નાવમાં બેસી પાર ઉતરી શકશે નહિ. આટલું તેમના વિષે હલકું મત જણાવવામાં આવેછે.

મધ્ય હિંદુસ્તાનમાં હાલમાં ચમારો સત્તનામી પંથમાં દાખલ થયાછે.

દક્ષિણ હિંદુસ્તાનમાં ચમારોનો પેશો ચામડાં સાફ કરવાનો તથા બુટ સીવવાનો છે. તેમનાં મથક ઘણું કરી ગામની બહાર હોયછે અને તેઓનો રહેવાસ ઘણો અસ્વચ્છ હોયછે. આ કોમનો બીજો ધંધો સીંગડાં, હાડકાં તથા જલ્લાદનો પણ છે. તેઓ રંગે કાળા, ઠીંગણા, કામ ચોર્ટલાં, ને ચપળ હોયછે. તેમના કેટલાક જૂદા પંથીઓ મુએલા ઢોરોનું માંસ ખાયછે ત્યારે ઉંચી વર્ણના ખાતા નથી. તેઓ નામધારી હિંદુ હોવા છતાં ગોમાંસ ખાતા નથી પણ નીચ વર્ણના ચમાર ગોમાંસ ખાયછે.

મદ્રાસ તરફના ચમારો ટોપલી, ચટાઇ વગેરે કાપડ વણવાનું કામ કરેછે. ઉત્તર હિંદુસ્તાન અને બંગાલમાં ચામડાં કેળવવાનો ધંધો કરેછે. તેમજ તેઓ હારનેસ અને બુટ ઉત્તમ તરહાના બનાવી જાણેછે.

બુંદેલા ચમાર બીડી બનાવવાનો ધંધો કરેછે. મરાઠા ચમાર જોડા વગેરે સીવવાનો ઉદ્યોગ કરેછે. માંગ ચમાર ચંપલ બનાવેછે. મુસલમાન ચમાર પુસ્તકો બાંધવાનું કામ કરેછે. કચ્છી ચમાર જોડા સીવવાનો ઉદ્યોગ કરેછે.

ઔરંગાબાદ તરફના ચમાર સીતળા તથા મરીઆઇનાં ભક્ત ગણાયછે, તેઓ મુવાબાદ શબને અગ્નિદાહ આપેછે. છતિસગઢ તરફ વસતા ચમારો ખેતીવાડીનો પેશો કરેછે, અને તેઓ સતનામી પંથ પાળેછે.

ગુજરાતનાં ચમાર બ્રાહ્મણની સાધારણ ક્રિયા પાળે છે. તેઓ કાળટિયા બ્રાહ્મણ કે ગરડાને પુછી, છોકરાંનું નામ પાડેછે, ચાંલો કરી લેસવાળ કરેછે. ૧૨;૧૬ લગીમાં છોકરાંને પરણાવેછે, ને બીજી બ્રાહ્મણોને મળતી ક્રિયાક્રમ કરેછે.

ચમિહા—ઉત્તર અને પૂર્વ ચિત્તાગોંગમાં વસ્તી પ્રજા. એઓ કુકીના નીચલા પ્રદેશમાં પહાડની તળેટીવાલા મેદાનમાં વસેછે. એમનાં નાક પોહળાં, નાહના આંખો, પોહળાં મોહડાં અને 'નાગા' પ્રજાથી દેખાવમાં તદન જૂદા હોયછે.

ચમેલી--એનું ઝાડ વેલા પ્રમાણે પસરેછે. એને જાઈનાં ફુલ જેવી સુગંધી આવેછે એના નાહનાં ફુલો આગસ્ટ માસમાં ઉગેછે. એનાં પાંદડાં જુઈ જેવાં સફેદ અને નાહનાં હોયછે. એના વેલાને વર્ષાદની શરૂઆતમાં છાટવાં પડેછે. નવું ઝાડ કલમના કટકા રોપ્યાથી થાયછે. એ સાધારણ જાતની જમીનમાં પણ ઉગેછે. એનીપર ૮ દિવસ આંતરે પાણી સીંચવું પડેછે. એના ફુલનું તેલ બનેછે.

ચયતપત--દક્ષિણઆર્કાટમાંનું આ કિલ્લાવાળું ગામ છે. ૧૭૭૦ સુધી અત્રેનો કિલ્લો મરાઠાઓ દસ્તક હતો; તે પછી દિલ્લી પતીને હસ્તક થયો હતો. ૧૭૫૦માં શાહ નવાઝખાને એમાં આશ્રય લીધો હતો, પણ તે પછી ફ્રેન્ચોને દસ્તક થયો હતો. તે પછી ફરી મરાઠાઓને હાથ ગયો ને ૧૭૫૭માં ફરી ફ્રેન્ચોએ જીતી લીધો. પણ તે પછી ૩ વર્ષે વાંદિવાસની લઢાઇથી બ્રિટીશોને તાબે થયો; ૧૭૮૨માં હૈદરઅલીએ બ્રિટીશો સાથે લઢાઇ કરી, તે પછી મગધઓ સાથનાં કરારથી આ કિલ્લો તેમને આપી બાલાઘાટમાનો ક્રમભમનો કિલ્લો બ્રિટીશોએ લીધો હતો. આ કિલ્લો ૫૮૦ યાર્ડ લાંબો ને ૪૩૦ યાર્ડ પોહળો છે. તેની આસપાસ ૧૪ બુરજો છે.

ચયબાર--જેરૂસલેમના નાશ પછી નહાશીને જે ઘણા જયૂ ટોળા અરબસ્તાન જઇ વસ્યા તે પાછળથી પર ધર્મમાં દાખલ થયા તેમનું નામ. અરબસ્તાનમાં આ ટોળાથી વસાયલું એક ગામ છે. આ ગામ ઇ. સ. ૬૨૭માં મોહમદે જીતી લીધું હતું. આ ચયબાર ગામ મદીના પાસેછે. અત્રે વસ્યા ચયબારોને ઓમરે સિરીયા તરફ હાંકી મેળયા હતા. હિરામાં પણ અગળ ખ્રિસ્તી રાજ્યસત્તા ૬૦૦ વર્ષપર કાયમ હતી.

ચ્યવન--હિંદુ ધર્મકથા મુજબ વારણિ ભૃગુના ૭ પુત્રમાંનો એક, એનું ચ્યવન નામ પડવાનું કારણ એ કે ભૃગુની પત્નિ પુલોમાં ગર્ભીણી હતી ત્યારે તેને એક રાક્ષસ ઉડાવી લઇ નહાસતો હતો, તેટલાં તે માર્ગમાં પ્રસૂત થતાં (ગર્ભની ચ્યૂતિ થવાથી) તેનું નામ (ચ્યવન) પડયું, ને તે પછી પુલોમાં પોતાને ઘરે ગઇ.

એ માહાજ્ઞાની હોવાથી એને એવી તો તપશ્ચર્યા આરંભિ કે વર્ષોના વેહવાથી એની ઉપર રેતીનાં પડો બંધાઇ ગયાં અને એ માંહે દટાઇ ગયો. એક ગમે તે જગે શર્યાતી રાજા પોતાની ૪૦૦૦ સ્ત્રીઓ તથા લશકર સાથે આવી ઉતર્યો; ત્યારે તેની પુત્રી 'સુકન્યા'એ રમતાં રમતાં ચ્યવનનાં શરીર ઉપર થએલા ઢગલાપર રમવા લાગી, તેટલાં એક કેકાણેનાં છિદ્રમાંથી સમાધિસ્ત થએલા ચ્યવનનાં નેત્ર જણાતાં તે શું ચીજ છે તે જોવાની ઉલટથી લાંબા સળીયા તેમાં ભોકયા. જેથી તેમાંથી લોહી નિકળ્યું. આથી સુકન્યા ધમરાઇને છાવણીમાં ગઈ. પણ તે તરફ ચ્યવનની આંખો અપંગ થવાથી રાજાનાં સૈન્યમાં મર્કી ફાટી. આવો મામલો જોઇ સુકન્યાએ સર્વ બીના પિતાને જણાવતાં તેણે પેલો ઢગલો ખણાવી ચ્યવનને બહાર કાઢી તેની પ્રાર્થના કરી કોપ સમાવવા કહ્યું. ચ્યવને સુકન્યાને લગનમાં લઇ સર્વ ઉપરથી દુખ ટાળ્યું. સર્યાતી રાજા સુકન્યાને ચ્યવન પાસે મેલી પોતે પોતાને દેશ ગયો.

સુકન્યાએ પતિને પોતાનીજ અટકચાળી ચાલથી પિડા થવાને લીધે તેની અત્યંત માવજત કરવા લાગી. તેટલાં અશ્વનીકુમારે આવી સુકન્યાનું પતિવ્રતપણું અજમાવવા તર્હેવાર રીતે તેને મોહપાશમાં લેવા માંડી પણ તેણીએ તેને તુચ્છકારવાથી, અશ્વની કુમાર ચ્યવનને સાથે લઇ સરોવરમાં નાહવા ગયો, જ્યાં ચ્યવન પૂર્ણરૂપ નેત પામી જુવાન બન્યો. ચ્યવનથી સુકન્યાને પ્રમતિ નામે પુત્ર થયો હતો.

(૨) પુરૂકુળોત્પન્ન અજમીઢ રાજા. તેના સુધનૂ નામે રાજાનો પૌત્ર અને સુહોત્ર રાજાનો પુત્ર.

ચ્યૂલાન--ચીનમાં આ એક પ્રકારના નાહના પુલ ઝાડ ઉપરના ઝીણા ફુલનું નામ.

'ફુલને એ.કસ જાતની ચાહે સાથે' ભેળવામાં આવે છે. એ વેપારમાં અગતની ચીજ ગણાયછે. એના ભેળથી ચાહમાં સ્વાદ વધેછે પણ તે મોંઘી પડેછે.

ચ્યુરસૅન—ચ્યુસેન આર્ચિપેલેગોને લગનો પ્રાંત, ચીનાઇ સમુદ્ર કાંઠે નીંગપો પાસે છે. ક્ષેત્રફળ ૨૩૦ ચોરસ મૈલ છે. વસ્તી ૨,૦૦,૦૦૦ થી ૨,૫૦,૦૦૦ની છે. આ પ્રાંત જો કે પહાડી છે, ને છતાં ફળદ્રુપ છે. એનું રાજધાની શેહેર 'હીંગહાર'માં વસ્તી ૪૦,૦૦૦ની છે, અને જે બંદરવાળું શેહેર છે. અત્રેના ટાપુ પર બુધ્ધના મુર્તીવાળાં અનેક મંદીરોછે.

ચ્યુક્ષડી ફૉન્ડસ—આ સ્વિડીશ શેહેર ન્યુચેટલની ઉત્તર પશ્ચિમે ૧૮ મૈલ ઉપર છે. એ સમુદ્ર સપાટીથી ૩૨૫૪ ફીટ ઉપર છે. ૨૦૦ વર્ષ થયાં આ ગામ ઘડિયાલના કારખાના માટે જાણીતું છે. ૧૮૩૪ માં વસ્તી ૬૫૦૦ ની અને ૧૮૮૮ માં વસ્તી ૨૫૬૦૩ ની હતી.

ચર—પંજાબમાં રહેતી ધોબી જાતની પ્રજા. આ પ્રજાનો મ્હોટો ભાગ નાનકનો પંથ પાળેછે. એમને રંગરેથશિખ અથવા મઝહબી શીખ કહેછે.

ચરખારી—બ્રિટીશ હિંદુસ્તાનને તાબેનું આ દેશી રાજ્યનું ક્ષેત્રફળ ૮૬૧ ચોરસ મૈલ છે, તેની ઉત્તરે સુરેલા સંસ્થાન, નૈરૂત્યે અલીપુરા, અગ્નિ ખૂણે પટરી દેશ અને દક્ષિણે ગુરીહર સંસ્થાન છે. ૧૮૮૧ માં લોકવસ્તી ૧,૪૩,૦૧૫ ની હતી. તેમાં ૧૩૫૬૩૫ હિંદુ, ૬૨૭૭ મોહમેદનો તથા ૧૦૦ જૈનો છે. એમાં ૨૮૭ ગામો છે; જે ગામોમાં ૨૪૨૫૫ ઘરો છે. લોક-વસ્તી દર ચોરસ મૈલે ૧૮૧ ની છે. રાજ્યની વાર્ષિક ઉપજ ૫૦૦૦૦૦ ની ઉપજેછે. દેશનો મુખ્ય ભાગ સપાટ હોવાથી ફળદ્રુપ છે, અને જંગલ રહિત છે. મુખ્ય ઉપજ ગઉ, જુવાર, બાજરી, તલ, અળશી, શેરડી, તંબાકુ, ગળી અને તમામ જાતના કઠોળની છે. મુખ્ય વસ્તી બુંદેલા રજપુત, ગુજ્જર અને આહિરની છે. તેઓની ભાષા બુંદેલી છે.

રાજ્યને તાબે ૨૨૦ સ્વાર ને ૨૦૯૦ પ્યાદળ, ૩૧ તોપો અને ૧૩૧ ગોલંદાજો છે. અત્રેના રાજ્યકર્તા સૂર્યવંશી બુંદેલા મતના રજપુત હોઇ તે માહારાજાના એલકાબથી ઓળખાયછે. હાલના રાજા જયસિંહદેવ છત્રસાલનાં વંશજ છે. રાજાને ૧૧ તોપનું માન બ્રિટીશ છાવણીમાં મળેછે.

ઉપલા રાજ્યનું રાજ્યધાની શેહેર ચરખારી ગવાલીયરથી બંદાની વચ્ચે બંદાની ૪૨ મૈલ પર છે. આ ગામ ઉંચા ટેકરા રોકી જગા ઉપર કિલ્લા સાથે છે. આ કિલ્લા પર હાથી ઉપર બેસી ટેકડીવાળા ભાગપરથી ચઢી શકાય તેવી સીડીઓનો માર્ગ બનાવેલોછે.

ચરગાખાર—લીમડીમાં ઇ.સ ૧૭૭૮માં આ 'ખાર' એક પ્રકારની મટોડીમાથી બનાવવામાં આવતો હતો. એની માટી લીંબડીથી ૪ મૈલ દુરથી ખોદી વાહાણોમાં લાવી તે માટીને ત્રાંબાની કથરોટમાં ભરી, તેની ઉપર ચુનાની ફાક ભભરાવી કથરોટને એક ચોખંટ બળતી તવેણી ઉપર મેળતા, કથરોટની તળે એક કાણું રાખી ત્યાં આગળ એક ત્રાંબાની નળીનો એક છેડો વળગાવતા. નળીનો બીજો છેડો ડેગમાં પડતો, કથરોટમાંની મટોડી જેમ જેમ ગરમ થતી તેમ તેમ તેમાંથી ખાર પિગળીને નળામાંથી પેલા ડેગમાં પડતો, અને ત્યાં તે બંધાતો. આ ખાર સુરત ભરૂચ અને ફ્રીનારાના ભાગથી દૂર આવેલા મુલકોમાં મોકલતા હતા. ખુદ લીમડીમાં આ ખેપોક મણ ખારનો ભાવ રૂ. ૬ ઉપજતો હતો.

ચર્ચરી—અથવા ચંચરી છંદ. ૧ લો તે ૯સ્લો રગણ, ૨ જો સગણ, ૩ જો ને ૪ થો જગણ, ૫ મો ભગણ હોય તે ચર્ચરી છંદ. એમાં ૧૦ તથા ૯ અક્ષરે વિસામો આવેછે.

ચર્દ—આઉદમાંનુ એક પ્રગણું. એની ઉત્તરે નેપાલનું રાજ્ય, પૂર્વે બીંગા પ્રગણું અને દક્ષીણ પશ્ચિમે નાનપારા છે. એનુ ક્ષેત્રફળ ૨૦૬

ચોરસ મેલ છે, તેમાં ૧૪૨ ચોરસ મેલ જમીન ખેતીવાડીથી રોકાયલી છે. તેનું વાર્ષિક મેહેસુલ ૧૩૨૫૩ પોંડનું ઉપજેછે. લોક વસ્તી ૭૯૦૧૮ ની છે, તેમાં ૩૯૩૧૫ પુરુષો અને ૩૯૭૦૩ સ્ત્રીઓ છે. પ્રગણામાં ૭૭ ગામો છે.

ચરનદાસ—આ ચરનદાસી પંથના સ્થાપક઼ે જન્મ ઈ૦ સ૦ ૧૭૦૩ માં અલવાર પાસે 'દેહરા' મા થયો હતો. બાળવયમાં એ દિલ્લી જઇ રહ્યો હતો. એ એક ઉત્તમ ગવૈયો હતો. મરણ ઈ૦ સ૦ ૧૭૮૨ માં નીપજ્યું હતું. એ બીજા આલમગીરના સમયમાં હતો. એની પેહેલી ચેલી એનીજ બેહેન શાહાદબાઇ હતી. આ પંથમાં કૃષ્ણ તથા રાધાને પૂજ્ય ગણવામાં આવ્યાછે. દિલ્લીમાં ચરનદાસની સમાધી છે, જ્યાં તેના ભાવિકો ચાલુ દર્શને જાયછે.

ચરબી—આ પદાર્થ શરીરનાં ઘણા ભાગમાં હોયછે. તે ઘણું કરીને સંયોજકની સાથે જોવામાં આવેછે. સંયોજકમાં પિળા રંગના લોચા ચરબીના હોયછે. ચરબી કાર્બોન અને હાઇડ્રોજનની બનેછે શરીરને બરાબર કસરત નહિ હોય તો ચરબી વધેછે

જંગલના જાનવરનાં ગોસ્તમાં, પાળેલાં જાનવરોનાં ગોશ કરતાં, ઓછી ચરબી હોય છે. જાનવરમા ચરબીનો ભાગ વધારે હોયછે, તે જાનવરોને ખાનારાઓ પસંદ કરેછે. બીફ અને મટન જે બજારમાંથી મળેછે તેમાં તેના વજનનો ચોથો ભાગ ચરબી હોયછે. ૧૦૦ રતલ ગોશમાં 'મરકયૂલીન' તથા ચર્બી વગેરે નીચલા કોઠામાં જણાવ્યા મુજબ હોયછે.

વસ્તુ	રતલ.
મરકયુલીન	૬૩
ચરબી...	૩૦
જૂદી જૂદી જાતનાં નીમક તથા લોહી	૭
	૧૦૦

કેટલેક દરજ્જે ગોસ્તમાંનો ચરબીનો ભાગ મળરૂપ ખોરાકમાંના સ્ટાર્ચની જગો પુરી પાડેછે. મરઘીમાં 'મટન' કરતાં પણ ચરબી ઓછી હોયછે.

ગોશ માત્રમાં મરકયૂલીન હોયછે, પણ ચરબી જૂદા જૂદા પ્રમાણમા હોયછે. જે ગોશમાં ચરબીનો ભાગ ઓછો હોયછે તેમાં પકાવતી વેળા ચર્બી જેવાં પદાર્થો ભેળવાં પડેછે; જે તેમાં રહેલી ચરબીની ખોટ પુરી પાડેછે; કોઈ જાતની માછલીમા ચરબી ઓછી હોય ત્યારે તેને ઘી અથવા તેલમા પકાવવી પડેછે; પણ 'હેરિંગ, સાલમન અને ઇલ્સ્પ્રેટ' ચરબી વધારે હોવાથી તે પોતાનીજ ચરબીમાં તળી શકાયછે.

ચર્મણ્વતી—ભારત વર્ષમાંની એક નદી. એ કુંતિરાષ્ટ્રની દક્ષિણે છે. રંતિદેવ રાજાના યજ્ઞમાં જે પશુ માર્યા ગયા તેમના ચર્મમાથી જે રક્ત પ્રવાહ નિકળ્યો તેમાંથી આ નદી ઉત્પન્ન થઇ હતી; તેથી તેનું નામ ચર્મણ્વતિ પડ્યું. હાલમાં આ નદી જળ રૂપછે. (ભારત આદિપર્વ અ. ૨૯.)

ચ્લોરેન્થસ ઑફ સેનાલિસ—જાવામાં આ ઝાડ ૧૫૦૦ ફીટની ઉંચાઇવાળા ભાગમાં ૩થી ૪ ફીટ ઝાડી આકારે ઉગેછે. એનાં મૂળીયાં જલ્દી સુકાઇ જાયછે અને તે ઔષધિ ઉપચારમાં ઉપયોગી છે. સફિયક ઉપર તે ઘણું અકસીર ગણાય છે. આ મૂળીયું તાપ ઉપર અકસીર હોઇ તે તીક્ષ્ણ અને ઉત્તેજક છે.

ચવેણી—એના ઝાડ સહ્યાદ્રી અને બીજા દેશોમા વર્સાદની મોસમમાં આપોઆપ ઉગી થડીમાં મરી જાયછે. એનાં ઝાડને બગીચામાં રોપ્યાથી તે અતી શોભા આપેછે. તેને દરરોજ પાણીનો મ્હોટો જથ્થો પાવો પડેછે. એનાં ફળો ખાવા લાયક હોતાં નથી. એને જગલી કેળાં પણ કહેછે અને તેમાં કપાસીયા જેવાં બીજ હોયછે.

મનીલા જાતનાં કેળાં ચવેણી જેવાં હોય છે એના થડના તંતુ અતી મજબૂત હોવાથી તેનું સૂતર બનેછે. બાગમાં બીજી જાતનાં કેળાંના ઝાડ હોય ત્યારે ચવેણી રોપવાં નહિ, કારણ કે તેમ રોપ્યાથી એના ફૂલ કેસરતંતુ

સંબંધ બીજી કેળનાં સ્ત્રી કેસરથી મળતાં તે કેળ બીગડેછે.

ચસકા—એમાં વા અને શળ એવાં શબ્દોનાં અર્થો ભેળસેળ થાયછે. તેમજ કેટલાકો એને, સર્લક, ગોબો, ધોકો, દુક અને બીજે નામે પણ ઓળખેછે. વૈધકશાસ્ત્રમાં દર્શાવ્યા મુજબ ચસકા આ શબ્દમાં કેટલે જગે જ્ઞાનતંતુના દર્દને લીધે જે પીડા અથવા વેદના થાયછે તેને લાગુ પાડી આ ઠેકાણે વીવેચન કર્યું છે. આ ચસકો શરીરનાં જૂદા જૂદા ભાગના માંસમાં અને સાંધાઓના બંધારણમાં મારેછે.

"મોઢાની આસપાસ, ગાલપર, દાતમાં તથા છેક માથા ઉપર ચસકા નિકળેછે; તેને દંતશળ કહેછે. કમર અથવા કુલામાંથી ચસકો મારેછે તે ઠેઠ જાંગ પછવાડેના ભાગમાં ઘુંટણ સુધી અગર પગની એડી સુધી પોંહચેછે તેને 'રાંઝણ' કહેછે. અર્ધું મસ્તક દુખેછે તેને આધાશીશ કહેછે. દુખવાની બળતરા અથવા ચસકો એક પખામાં થાયછે"

"સર્વ પ્રકારનાં ચસકામાં ચેહેરાની આસપાસનો ચસકો અતી સાધારણછે. એમાં એક ચસકો આંખની ઉપર ભ્રમરમાંથી કપાળમાં નિકળેછે; બીજો એક ગાલ અને તેજ બાજુનું, નાક નીચલી પાપણ અને ઉપરનો હોઠ એટલા ભાગમાંથી ઉત્પન્ન થાયછે; અને ત્રીજો દાંત તથા જડબામાં ઉત્પન્ન થાયછે. આ ચસકા નબળાઇ, જડબાનાં હાડકાનાં દરદને લીધે, કાંઇ મગજની વ્યાધીને લીધે, તંતુ ઉપર કાંઇ ગાંઠના દબાણથી અગર હિસ્તીર્યાથી ઉત્પન્ન થાયછે. પણ તેનું મુખ્ય કારણ તો દાંત છે. દાંત સડી જવાથી, ભાંગી જવાથી અગર પડી જવાથી, મૂળમાં દુખાવો થઇ ચસકો મારેછે, અથવા પારો પાડવાથી ચસકા મારેછે. આથી કેટલીકવાર તપાસ કરી ચસકાનું કારણ આપતાં દાંત પકડવામાં આવેછે. કોઇવાર અજીરણ, સરદી અથવા મેલનથી ચસકા મારેછે.

બીજી જાતનાં ચસકાને રાંઝણ કહેછે. તેમાં "નીતંબના" ભાગમાંથી જાંગના પાછલા ભાગમાં ચસકા આવેછે. તેમાં પગના તે ભાગમાં જે જ્ઞાનતંતુ આવેછે તેપર દબાણ થતાં, ઝાડો કબજ થતાં થાકથી, સરદી અથવા ઠંડીથી, વા તે તંતુ સુજી આવતાં તથા વાર્યુથી ચસકા ઉપડેછે. ઘાવું કરી રાંઝણ એકજ પગમાં થાયછે અને તે લાંબો વખત રહેછે.

ત્રીજી જાતનાં ચસકાને આધાશીશ કહેછે (જુઓ આધાશીસ)

દુખવામાં છાતીની એક બાજુ અથવા પીઠની એક બાજુપર નાહના મોતી જેવી ફોલ્લી થઇ પીડા આપેછે. આ ફોલ્લીથી અગન ઉઠી ચસકા મારેછે અને તે કોઇ વેળા પોતાની મેળે બેગી પાછી ઉપરેછે.

આ દર્દનો ઇલાજ બાહેલા તબીબોની યોગ્ય સલ્લાથી કરેલો ફાયદાકારક છે.

ચસમા—કાચની પ્રથમ શોધ થયા પછી ચસમાની શોધ ઘણા લાંબા વખત પછી થઇ હતી. ઘણાકોનું એવું મત છે કે ૧૩ મી સદીમાં 'અલેકઝાન્ડર ડી ઇસપાઇ' નામના ઇટાલ્યને પ્રથમ ચસમા બનાવ્યા હતા, અને બીજાઓના મત મુજબ 'રોજર' નામના ઈંગ્રેજી ફીલસુફે પ્રથમ ચસમા બનાવ્યા હતા પણ ચસમાનો જાહેરમાં ઉપયોગ કરવાનું ઉત્તેજન આપવાનું તથા એની શોધને ખીલવવાનું માન ઈંગલંડના રાજા ચાર્લસ બીજાને ઘટેછે. જ્યારે રાજા ચાર્લસ બીજો ઇંગલંડથી નહાસી ફ્રાન્સ જઇ ભરાયો ત્યારે ત્યાંના રાજા ૧૪માં લુઈએ તેને એક પેનશન આપવું કર્યું. એક દિવસે તે ફરતો ફરતો કોલો શેહેરનાં કાચ કામના એક અનુભવી કારીગર સાથે તેની મુલાકાત થતાં તેના કારખાનામાં ફરતાં અકસમાતિક રીતે એક કાચમાંથી જોતાં તેને જણાયું કે તે કાચમાંથી સારૂં જણાવછે. આથી ચાર્લસની જીગ્નાસા ઉશકેરાતાં તેણે વધુ તપાસ કરી, જેથી તેને માલમ પડ્યું કે ચોકસ કાચમાંથી તેને જ્યારે ઘણું સારૂં જણાતું હતું ત્યારે બીજા કાચોમાંથી તેની આંખ કરતાં પણ

ઓછા છેટાનું જણાતું હતું. તેણે તે ઉપરથી પેલા સઘળા કાચો ખરીદ કર્યા અને પેલા કારીગરને પોતાની નોકરીમાં દાખલ કર્યો.

જ્યારે ચાર્લસ બીજો ઇંગ્લંડ પાછો ફર્યો ત્યારે તે ફ્રેન્ચ કારીગરને પોતાની સાથે લેતો ગયો. ત્યાં તેણે તે કારીગરને પોતાની નબળી આંખને અનુસરનો એક કાચ બનાવવાનો હુકમ કર્યો, પણ તે વેળા કાચ બનાવવાનો હુન્નર હાલનાં જેટલો જાણીતો નહિ હોવાથી ૬૦૦૦ કાચો બીગડયા પછી રાજા ચાર્લસને પોતાની આંખને અનુસરતો કાચ મલ્યો. તે કાચનો તેણે ઝવેરી પાસે ચસમો બનાવ્યો; જે આખી દુનીયામાં પેહેલો ને કિમતી ચસમો હતો, આ ચસમો ૧,૦૦,૦૦૦ પૌંડની કીંમતનો થયો હતો તે માહેલા કાચ આજે પણ બ્રીટીશ મ્યુઝીયમમાં જાળવી રાખવામાં આવ્યાછે.

ચક્ષુઃશ્રવા—સર્પને ગીત=સંગીત બહુ પ્રિય હોયછે, પણ તેને કાન હોતાં નથી, માત્ર નેત્ર હોયછે. આ નેત્ર વડે તેઓ સાંભળેછે, તે ઉપરથી તેમનું નામ ચક્ષુઃશ્રવા પડયું છે, ઠંડીમાં સર્પોનાં નેત્રો સંકોચાઈ જાયછે ને ગ્રીષ્મઋતુમાં પ્રફુલ્લિત થાયછે.

ચાઇના રૂટ—એક જાતનો ચીનાઇ રોપો. એનું ઉત્પતિસ્થાન ચીન, કોચીન અને જેપાન દેશ છે. આગળ એ યૂરપમાં વનૌષધિ તરીકે જાણીતું હતું. પણ હાલમાં તેનું મહત્વ કશું રહ્યું નથી. પણ તેના અંગે માત્ર સંધીવા તથા ચાંદીના દર્દ સારાં કરવાનો ગુણછે,

ચાઇલ્ડસર જોશિયા—આ વેપારી; સાહિત્યના લેખકનો જન્મ ૧૬૩૦માં થયો હતો. એ પોર્ટસ્મોથ ખાતે દુખાસ તથા ઇસ્ત ઈંડીયા કુંપનીના ડીરેકટર તરીકેનું કામ બજાવતો હતો, જ્યાં તેણે દુખાસનાજ કામમાંથી ૨,૦૦,૦૦૦ પૌંડની દોલત મેળવી હતી. ૧૬૭૮માં એ બેરોનાઇટનો ખેતાબ પામ્યો હતો. ૧૬૯૯ માં ૨૨ જુને મરણ પામ્યો. ઇ. સ. ૧૬૬૮ થી ૧૬૭૦ સુધીમાં એણે વેપાર સંબંધી અનેક ગ્રંથો રચી પ્રગટ કર્યાં હતાં.

ચાઇલ્ડ ફ્રાન્સીસ જેમ્સ—આ જાણીતો ગીત, ગરબાનો સંગ્રહ કરનાર લેખકનો જન્મ ઇ.સ. ૧૮૨૫માં ૧લી ફેબ્રુવારીએ થયો. ૧૮૪૬માં એ હાર્વર્ડ ખાતે ગ્રેજ્યૂએટ થયો હતો. પ્રથમ એ ત્યાં ગણિત શાસ્ત્રનો શિક્ષક નેમાયો હતો. બે વર્ષ યૂરપમાં ગુજારી એ હારવર્ડ ખાતે ૧૮૫૧માં અલંકાર ભાષ્ય શાસ્ત્રી તરીકે નેમાયો હતો. જે પછી એ ૧૮૭૬ માં એંગલો સેકસન અને ઇંગલીશ સાહિત્ય તરફ વલણધરી. ૧૮૪૮માં એણે Four Old Plays નામે ગ્રંથ રચ્યો. Spenser ૧૮૫૫ માં પાચ દફતરમાં પ્રગટ કર્યો, અને ઇંગ્રેજી તથા સ્કોટિશ ગાયન સંગ્રહ ૧૮૫૭ માં બોસ્ટન ખાતે ૮ દફતરમાં પ્રગટ કર્યું હતું, તે શિવાય એણે અનેક ગ્રંથો 'એડીટ' કરી પ્રગટ કર્યા હતાં. મરણ ૧૮૯૬ માં ૧૧ સપટેંબરે નિપજ્યું.

ચાઇવ—આ વર્ષાયુ છોડ ½ થી ૧ ફીટ ઉંચો, કંદવાળો, એની પર નળીદાર પાંદડાં ને રતાસદાર રંગના ફુલો આવેછે. આ છોડ નદી કાંઠે ઉગેછે, એને માટે ભીની જગ્યા હોયછે. યૂરપ તથા એશિયામાં એ પાહાડી ભાગમાં તથા ઉત્તર અમેરિકામાં બિનાસદાર મેદાનોમાં ઉગેછે, એ બ્રિટનમાં ક્વચિત જણાયછે, માત્ર કોર્નવાલ અને નૉર્થંબરલેંડ તરફ આ છોડ જણાયછે, યૂરપનાં કેટલાક પાહાડી પ્રદેશમાં એની વહેવાર જાનો જણાઇછે, આ છોડ બાગીચામાં ઉગાડયાં હોય તો તે ઉત્તમ પ્રકારનો ખીલેછે, અને તે સૂપ, ભાજી તથા સાલીડને જગે ઉપયોગમાં લેવાયછે, એના કંદ મ્હોટા થતાં તે ઉપયોગમાં લેવાયછે, પણ નાહના બીજી મોસમ માટે રોપવા રાખી રહેવા દેછે.

ચાંએ—આ કંદવાલા વેલા હિંદુસ્તાનના કેટલાક ભાગમાં ઉગેછે, એના કંદ ગરીબોને નિર્વાહ અર્થે ઉપયોગી છે, એ સક્કરકંદ જેવા

સ્વાદિષ્ટ હોયછે. દુકાળ સમયે આ કંદ દુકાળીયાઓ હોશે ખાઇ નિર્વાહ કરેછે.

આએમૂળ—એ સિંકોનાના ઝાડીને મળતું ઝાડ, કોરોમાંડલના કિનારા તથા જાવામાં ઉગેછે. આ ઝાડમાથી નારંગીયા રંગ બનેછે અને છાલને રંગારીઓ લાલ રંગ આપવાના ઉપયોગમાં લીયેછે.

ચાકણનો કિલ્લો—આ કિલ્લો પુનાથી નાશક જવાના માર્ગમા ખેડાની દક્ષિણે ૬ મૈલ ઉપર છે; અને પુનાની ઉત્તરે ૧૮ મૈલ ઉત્તરે છે. ઈ. સ. ૧૮૫૮ માં ઈંગ્રેજોએ તેને જમીન દોસ્ત કર્યો હતો. ગ્રાંડડફે ઇ. સ. ૧૮૭૬ માં તેનું એવું વર્ણન કરેલુ છે કે "આ કિલ્લો ચતુષ્કોણ છે. તેની આગલી બાજુએ અસંખ્ય બુરજો અને દરેક ખુણે ઉંચા બુરજો છે. કિલ્લાનો કોટ અતી ઉંચો હોઇ તેની આસપાસ ખાઇ છે. આ ખાઇમાં ઉત્તર તરફજ માત્ર પાણી છે. બીજે ઠેકાણે તે સુકી, ૩૦ ફીટ ઉંડી અને ૧૫ ફીટ લાંબી છે. કિલ્લામાં જવાનો દરવાજો પૂર્વ તરફ હોઈ અંદર જવાને પાંચથી ૭ દરવાજા છે. કોટની બીજી તરફનો કેટલોક ભાગ પડી ગયોછે. આ ભાગ, ઈ. સ. ૧૨૯૫માં એક હબશી સરદારે કિલ્લાનાં બહારથી બીજો એક કોટ બાંધ્યો હતો તેનો અવશેષ ભાગ છે એમ કહેછે. અલાઉદીન બાહામણી (ઇ. સ. ૧૪૩૫–૧૪૫૭) એ પોતાના સરદાર માલિક ઉલ તુજારને કોકણનાં કિલ્લા લેવાથકી મોકલ્યો હતો, ત્યારે તેણે પોતાનું થાણું ચાકણમાં કર્યું હતું. (ઇ. સ. ૧૪૪૩)લેણે ત્યાંથી કોકણપર જે સ્વારીઓ કરી તેમાંની છેલ્લી સ્વારીદરમ્યાન માર્ગમાં તેને ભયંકર અરણ્ય લાગતાં તેના દક્ષિણી અને હબશી સિપાઇઓ, આગળ જવા માટે સાફ ના પાડી બેઠા; પણ મલિક ઉલતુજાર આગળ વધવા હઠ લઇ બેઠા, આથી તેઓએ બંડ ઉઠાવી માલિકતુજારથી તથા તેના ૫૦૦ મોગલોને ત્યાંને ત્યાંજ રેહેંસી નાખ્યા. આથી બાકી બચેલા મોગલો ચાકણના કિલ્લામાં આવી ભરાઇ બેઠા. દક્ષિણમાંના સરદારોનાં મનમાં મોગલો કોકણમાંથી પાછા જાય એમ હતું તેથી તેઓએ પાદશાહને એવું ખોટું સમજાવ્યું કે મલિક ઉલતુજારના અવિચારી પગલાંથી મોગલોએ ઉધ્ધતાઇ અને નીચપણે વર્તન કરવાથી આ બનાવ બન્યો, અને તે લોકોએ મ્હોટું બંડ કર્યુંછે. આથી બાદશાહે તે સરદારોપર કહેણ મોકલ્યુ કેતમારે "એકદમ મોગલોને ઠાર કરી નાખવા." આથી મતલબી સરદારોએ તુરતજ ચાકણપર ઘેરો નાખ્યો. પણ મોગલોએ બે માસ વેર તેમને દાદ આપી નહિ. છેલ્લે તે દક્ષણી સરદારોએ એવી યુક્તિ યોજી કે બાદશાહની બનાવટી સહી મોહોરનું એક પત્ર બનાવી તેમાં "તમોએ કિલ્લો છોડી એકદમ નિકળી આવવુ" એવો લેખ લખ્યો અને તે મોગલોપર મોકલ્યો. આથી મોગલોની બે ટોળીઓ બહાર જઇ પડાવ કરી પડી. પછી એક દિવસે જે મોગલો બાકી રહ્યા હતા તેમને સરદારોએ પોતાને ત્યાં મેજબાની માટે બોલાવી યુક્તાથી ઠાર કરી નાખ્યા, અને લાગલા પેલી બે ટુકડીપર હલ્લા કરી તેમાંના દરેક સિપાહને રેહેંસી નાખ્યા. બાકી બચેલી એક ટુકડીએ બાદશાહ તરફ નહાશી જઇ સર્વ બીના જાહેર કરી; આથી અલાઉદીને આ દગલબાજ સરદારોને સખ્ત શિક્ષા કરી; ત્યારથી ચાકણમાં મુસલમાનોનું જાથુક થાણું બેસાડ્યું.

ઇ. સ. ૧૪૮૬ માં ચાકણનો અધિકારી ઝૈનુદીને બંડ કર્યું, ત્યારે મલીક અહમદ એ કિલ્લો લેવા માટે ચાકણમાં આવ્યો. ત્યારે જૈનુદીને વિજાપુરના અધિકારી યુસફ-અદિલખાન પાસે મદદ માંગી. પછી તેજ વર્ષની આખેરીમાં મહમદે બીજા અહમદ-શાહ બાહમણી (ઇ. સ. ૧૪૮૨–૧૫૧૮) નું સ્વામિત્વ કબુલ કર્યું નહિ અને તે સ્વતંત્ર-પણે વર્તવા લાગો. ત્યારે તે બાદશાહે યુસુફ અને જૈનુદીનને તેઓપર ચડાઇ કરવા મોકલ્યો. અહમદે જૈનુદીનને પોતા તરફ ખેંચવાની ઘણી યુક્તિ કરી પણ તેમાં તે ફાવ્યો નહિ. બાહમણી સૈન્ય પોતાપર ચડાઇ લાવે છે એમ

જણાતાંજ, પોતાના સર્વ 'કુટુંબને શિવનેરી કિલ્લામાં મોકલી, પોતે લડવા ગયો. એક દિવસે મધરાત્રે તે પોતાના શુનન્દા સિપાહો લઇ એકદમ ચાકણ તરફ ગયો અને અની સાવેતાથી કિલ્લાની દીવાલ પર સિડીઓ લગાવી પોતાના ૨૭ માનસો સાથે અહે તુટી પડ્યો. તે વેળા જૈનદીન સાથે ઘણા સિપાહો હતા, તેથી તેઓ વચ્ચે સખત ઝપાઝપી થઇ, પણ અહમદના માણસો થોડા હોવાથી તેમનું કશું વળ્યું નહિ; પણ જ્યારે જીપરજ લડાઇ ચાલી ત્યારે અહમદે જૈનુદ્દીનને ઠાર કર્યો કે તેના સિપાહો ડરીને શરણે આવ્યા. આવી રીતે ચાકણનો કિલ્લો તાબે કરી બાદશાહના સૈન્યપર ચડાઇ કરી તેનો પરાજય કર્યો. ઇ. સ. ૧૫૯૫ માં અહમદ નગરના ૧૦ મા પાદશાહે (ઇ. સ. ૧૫૯૫-૯૯) ચાકણનો કિલ્લો શિવાજીના બાપાના 'માલોજી ભોંસલા'ને આપ્યો. ઇ. સ. ૧૬૩૬ માં અહમદનગરનું રાજ્ય પડી ભાગ્યું ત્યારે ચાકણનો કિલ્લો શિવાજીના પિતા શાહાજી ભોંસલેના તાબામાં આવ્યો. તેણે ફીરંગોજી નરસાલને દારોગો નેમ્યો. પછી ઇ. સ. ૧૬૪૭ માં શિવાજીએ કિલ્લેદારને વશ કરી પોતે લીધો. ઇ. સ. ૧૬૬૨ માં મોગલ સરદાર શાહિસ્તેખાન શિવાજીનું બંડ તોડવા દક્ષિણમા આવ્યો અને પ્રથમ 'સુપા' ગામ લઈ ચાકણપર ગયો. પણ હુમલો કરી કિલ્લો લેવો બીકટ જોઇ દેવાલને સુરંગ લગાડી ઉડારવાનો નિશ્ચય કર્યો. બે માસલેર કાંઇ વળ્યું નહિ. છેવટે એક બુરજ ઉરાડી મેલ્યો. આથી સંખ્યા બંધ મરાઠા સિપાઇઓનો ઘાણ નિકળ્યો, અને મોગલ લોકો માહે પેઠા, પણ મરાઠાઓએ આગમજથી બુરજની અંદર મટોડીનો બીજો બુરજ બનાવ્યો હતો. લડાઇ આખો દિવસ ચાલી, તેમાં મોટો ઘાણ નિકળ્યો અને છેલ્લે મરાઠાઓના ૯૦૦ સિપાહો માર્યા ગયા; બાદ મોગલો જીત્યા. ફીરંગોજી પોતાના કુટુંબ સાથે બાલેજી કિલ્લામાં જઇ રહ્યો. પછી તેનાં સાથીઓ અન્નપાણી વિના મરવા પડતાં મોગલોને શરણે ગયા. શાહિસ્તખાને ફીરંગોજી સાથે સારી રીતે વર્તિ તેને શિવાજી ઉપર પાછો મોકલ્યો. શિવાજીએ તેના શરાતમની તારીફ કરી તેને મ્હોટું ઇનામ આપ્યું. શાહિસ્તેખાને ૧૬૬૩માં કિલ્લાને સમાર્યો અને ત્યાં ઉસમેગખાન નામે સરદારને રાખ્યો. ફરી તેજ વર્ષમાં શિવાજીએ શાહિસ્તેખાનપર પુનામાં હુમલો કરી તેને નહસાડ્યો ત્યારે ઔરંગજેબને શાહિસ્તેખાનપર ગુસ્સો છુટવાથી તેને બંગાલના સુબેદારની જગાપર મોકલ્યો. પછી પોતાના બેટા મોઅજીમને દક્ષિણના સુબેદાર તરીકે નેમ્યો, અને ચાકણ તથા શિવનેરી કિલ્લામાં સિપાહો રાખી બાકીનાં સિપાહોને હિંદુસ્તાનમાં પાછા બોલાવ્યા.

એક વેળા તુકારામ બાવાના કિર્તનમાં શિવાજી બેઠો હતો તે વેળા ચાકણના મોગલ સૈન્યે એકાએક તેઓપર હુમલો કર્યો, પણ તેમાંથી શિવાજી બચી છટકી ગયો. પછી ૧૬૬૪ માં ઔરંગજેબે શિવાજીને રાજાનો ખેતાબ અને પુના, સુપા તથા ચાકણ જાગીર તરીકે બક્ષેમ આપ્યાં. ઇ૦ સ૦ ૧૬૭૧ માં મોગલસરદાર દીલાવરખાને મરાઠાઓ પાસેથી ચાકણ જીતી લીધો. પણ ૧૬૮૫ માં ઔરંગજેબના બંડખોર શાહાજાદા અકબરને મોગલોએ તેજ જગા પર હાર ખવાડી. ઇ૦ સ૦ ૧૭૯૬ મા સિંધાના દિવાન બાળોબાતાત્યા કુંજરે પેશવાના ખાનગી સેનાપતિ બાબુરાવ ફડકેને કેદ કરી ચાકણના કિલ્લામાં રાખ્યો. ઇ૦ સ૦ ૧૮૧૮માં મરાઠા સાથે ઇંગ્રેજોની જે છેલ્લી લડાઇ થઇ તે વખતે લેફ્ટનન્ટ કર્નલ ડીકને મ્હોટો સૈન્ય સમૂહ સાથે લઇ ૧૮૧૮માં ૨૫ મી ફેબ્રુવારીએ કિલ્લાપર હલ્લો કરી લડાઇ કરી જીતી લીધો. ઇ૦સ૦ ૧૮૨૭ માં કૅપ્ટન ક્લુન્સ ચાકણના કિલ્લા માટે લખે છે કે "અત્રે બજાર માટે મ્હોટી જગા છે, અને ગામ તથા કિલ્લો મળી ૩૦૦ ઘરો છે, તથા ગાંધીની ૭ દુકાનો છે. હાલમા આ કિલ્લો જમીનદોસ્ત કરી નાખ્યો છે.

ચાકવત—એનાં ઝાડ સર્વ ઠેકાણે હાથ ભર ઉંચાં વધે છે. એ શિયાળા તથા ઉન્હાળામાં

ઉગેછે. એના પાંદડા ઘણાં મ્હોટાં હોતાં નથી; તે નાજુક હોયછે. એની ભાજી વર્ષમાં પાંચથી ૬ માસ મળેછે. એનું ઝાડ જોવામા શોભાયમાન રહેછે. આ ભાજી પોષ્ટીક છે. એની ભાજી કુમળીજ ખવાયછે તેને "માજર" આવી એટલે તેનો સ્વાદ કડવો થાયછે; એ શિતળ અને શરીરે હિતાવહે.

ચાંગદેવ—મરાઠી ભાષામાં પહેલી કવિતાઓ રચનાર, આ કવિ દેવનાની ઉપમાથી ઓળખાયોછે. ભક્તિ વિજય મુજબ ચાંગદેવ ગોરક્ષ નાથના સમયમાં હતો એટલે એ ૨૦૦૦ વર્ષપર થઇ ગયો હતો. ચાંગદેવની ઉત્પતિ માટે ભરતખંડના અર્વાચીન ઐતિહાસિક કોશમાં જણાવેછે કે "સ્વર્ગમા મરૂદ્ગણ નામે દેવતાઓ હતા. એક સમે ઈંદ્ર રાજાએ તેમને કોઇ કારણથી એવો શાપ આપ્યો કે તમો મૃત્યુ લોકમા જન્મ લેશો, ત્યારે તેઓએ ઉપાય માટે પ્રાર્થના કરતાં ઇંદ્રે કહ્યું "સદીઓ પછી પૃથ્વીપર જ્ઞાનેશ્વર પ્રભૂતી દેવાંશ પ્રગટ થશે, ત્યારે તેનું દર્શન થતાં અને અનુગ્રહ થતાં તમો સ્વર્ગે પાછા ફરશો." આ ઉપરથી મરૂણ પૃથ્વી ઉપર આવ્યા.

મરૂણ પૃથ્વીપર આવતાં તેઓએ મનુષ્ય રૂપ ધારણ કર્યું, અને તાપી તથા પયોષ્ણી નદીના સંગમ ઉપર 'કદંળી' ના વનમાં રહ્યા. તે સમયે જેમને જેમને ચાંગદેવ દેખાયો તેઓ ઘણા અજબ થયા, અને તેઓએ તેને દેવનો અંશ માન્યો, એની રમણીય તથા દિવ્ય કાંતિ ઉપરથી (ચાંગલા દેવ) એવું સંક્ષેપ ચાંગવા દેવ સર્વત્ર પ્રસિદ્ધ થયું.

તેરમા સૈકામાં જ્યારે જ્ઞાનેશ્વરે પાડાને મોહડે 'વેદ બોલાવ્યા,' ત્યારે આ વાત સાંભળીને ચાંગદેવ પોતાના ૧૪૦૦ શિષ્યો સાથે વાઘ ઉપર બેશી હાથમા સાપનો ચાબકો લઇ જ્ઞાનેશ્વરને મળવા ગયા. આ વેળા જ્ઞાનેશ્વર પોતાના ભાઇ સાથે તડકામાં એક ભીંત ઉપર બેઠો હતો, તેણે ચાગદેવને આવતાં જોઇ ભીંતને યોગબળે ચલાવી ચાંગદેવ સામે ગયો, આથી ચાંગદેવ શરમિંદો થયો અને વાઘ ઉપરથી હેઠે ઉતરી અધ્યાત્મક જ્ઞાનનો ઉપદેશ, જ્ઞાનેશ્વરથી સાંભળ્યો હતો. જ્ઞાનેશ્વરે ચલાવેલી ભીંત હાલમાં "અળંદીસ" ગામની બાહેર કાયંમ છે. ચાગદેવનું ચાંગવટેશ્વર પણ બીજું નામ છે. એની અલૌકીક શક્તિનાં ચમત્કારો ભક્તિ વિજયમાં છે.

ચાચ—ઇંડસના પૂર્વ તરફના ભાગનું નામ. આ ભાગ ઓહિંદની પાસેછે, સિંધના બ્રાહ્મણી રાજ વંશનો સ્થાપક ચાચ ઈ. સ. ૬૪૧માં થઇ ગયો, આજ ચાચ પછીના વંશજો ચચીનો અથવા જઓડી રજપુત તરીકે ઓળખાયછે; ઇંડસના કાંઠેના અનેક ગામો ચાચના નામ ઉપરથી ઓળખાય છે; જેમકે ચાચપુર, ચાચાર, ચાચ્ગોત, ચાચી વગેરે. સિંધના રાય વંશનો સ્થાપક ચાચ બ્રાહ્મણ જ્ઞાતીનો હતો. તેમજ એણે સેત્રંજની રમતની શોધ કરી હતી એવું દંતકથાઓમાં જણાવેલું છે. ચાચના વંશજોએ કાશમિર અને કનોજથી તે મકરાન અને દાબાલના બંદરપેર અને સુરતથી કંદહાર તથા સુલેમાનના પરવતો વેર રાજ્યસત્તા ચલાવી હતી. આ રાજવંશે ૧૩૭ વરષ રાજ્યઅમલ ભોગવ્યો હતો.

ચાચનામે—એને તારીખે હિંદવ સિંધ પણ કહે છે. આ ગ્રંથ અરેબીકમાં ઇ.સ. ૭૫૩ આગમજ રચાયો હતો; જેનો તરજુમો મોહમદ નામે શખસે ૧૨૬૫ માં કર્યો હતો. સિંધમા આરબી રાજ્યની સ્થાપનાનો આ ગ્રંથમાં ઇતિહાસ આપેલો છે.

ચાસ—એજ નામના તેહેસીલનું મુખ્ય શોહર જમનાની પશ્ચિમે ૯ મૈલઉપર છે અને સુત્રા ગેહેરથી ઉત્તર પશ્ચિમે એની ઉત્તર બાજુનો ભાગ ૨૧ ફૈટ પર છે. આ શેહેરની વસ્તીનું ક્ષેત્રફળ ૯૪ એકર છે. લોક વસ્તી ૬૦૧૪ ની છે. તેમાં ૪૯૫૮ હિંદુ તથા ૧૦૫૯ મોહમેદનો છે. અન્નેનો

દિલ્હી શિરશાહના સમયનો ૬ એકર જગો રોકેછે.

ચાડ—અથવા તસાદ. આ સરોવર ઉત્તર આફ્રિકાના સુદાનેમાં છે. એનું જુમલે ક્ષેત્રફળ ૧૦,૦૦૦ ચોરસ મૈલ સુકી મોસમમાં હોયછે, પણ વર્સાદની મોસમમાં તે ચારથી પાંચ ઘણો વધું વિસ્તારમાં ફેલાયછે, પશ્ચિમ તરફનો અર્ધો ભાગ સંપૂર્ણ સરોવર છે, પણ પૂર્વ તરફનો ભાગ ટાપુવાળો હોઇ તેમાં સરોવરની નેહેરો ફરી વળેલી છે, અને ત્યાં હબશીઓની વસ્તી છે. દક્ષિણ પૂર્વ તરફથી જે મ્હોટો રોદ 'શેરી' નામે વહેછે તે શિવાય સર્વે નાહના ઝરા છે. આ સરોવરનું પાણી અતી સ્વચ્છ અને તાજું રહેછે, કોઇ વેળા આ સરોવર ઉભાતાં તે ઉત્તર પૂર્વ તરફ ૩૦૦ મૈનવેર વહેછે, આ સરોવરની પ્રથમ મુલાકાત લેનાર યૂરોપ્યન મુસાફર ડનેહેમ, કૅલપરટન અને ઓદની હતા. ૧૮૭૦ માં આ સરોવર ઘણો ઉભાયો હતો, આ સરોવરની આસપાસ બોર્નુ, હેનગ, વાદાય અને બાગીર્માનાં રાજ્યો છે.

ચાડચાત—ગુજરાતમાં પાલનપૂરને તાબેની નાહની ઠકરાત, એને સુવનાનપૂરને નામે પણ ઓળખવામાં આવેછે. તેને તાબે ૧૧ ગામડાં છે (ક્ષેત્રફળ ૪૪૦ ચોરસ મૈલ) લોક વસ્તી ૫૩૩૦ ની છે, તેમાં ૨૮૦૩ પુરૂષો ૨૫૨૭ સ્ત્રીઓ છે. મુખ્ય વસ્તી હિંદુ મુસલમાનોની છે, રાજ્યકર્તા જાડેજા રજપુત કચ્છનાં રાજ્ય કુટુંબી છે, અધિપતિ ઠાકોરના એલકાબથી ઓળખાયછે, વારષિક ઉપજ ૩૩૬૦ પૌંડ ઉપજેછે, આ ઠકરાતમાં ગોહું પુશંકળ પાકેછે, આ રાજ્યમાં નદી નાળાં નથી પણ તલાવો અનેક છે, પણ ચાર્યમાં પાણી સુકાઈ જાયછે ત્યારે કુવાનાં પાણી વાપરવાં પડેછે, ૫ થી ૨૦ ફીટ જમીન ખોદતાં પાણી જડેછે.

ચાણક્ય—ગાંધાર દેશની (કંદહાર) રાજધાની તક્ષશિલાનો આ વિદ્વાન બ્રાહ્મણ રેહવાશી હતો. એણે ઋગવેદનું અધ્યયન કરયું હતું. જન્મતાં એનાં મોહમાં દાંત જણાતા એના પિતાએ ગુરૂની આજ્ઞાથી તે તોડી પડાવ્યા હતા. પશ્ચિમ તરફના પંડીતોના જણાવ્યા મુજબ એનો જન્મ ઇ. સ. પૂર્વે ૩૩૦ ની આગમજ થયો હતો (જુઓ ચંદ્રગુપ્ત). એનો પિતા એના જન્મ પછી મરણ પામતાં એની માતાએ એનું પાલન કરયું હતું. એને પ્રથમ નંદ રાજાઓ સાથે સારી મિત્રાચારી હતી પણ એક સમયે દરબારમાં એનુ માન રાજાએ નહિ જાળવ્યાથી એણે ચંદ્રગુપ્તનો પક્ષ પકડી તેને રાજ્ય અપાવી નંદને હરાવ્યો હતો. એણે ચાણક્ય નીતિ નામે ૧,૦૦,૦૦૦ શ્લોકનાં સંગ્રહનો એક નીતિ ગ્રંથ રચ્યો હતો જે આર્ય પ્રજામાં ઘણો પ્રસિધ્ધ છે.

ચાંદ—લશકરી તથા દર્યાઇ માણસોને બાહાદુરીના કામોના બદલામાં ચાંદનું ઈનામ આપવાની રીત અસલી લોકોમાં નહોતી. ઈંગલંડમાં ક્રોમવેલના વખતથી ચાંદ ઇનામમાં આપવા લાગ્યા. પેહેલવેહેલા ચાંદ બ્લેક, મન્ક, પેન અને લોસન નામના અમલદારોને મળ્યા હતા. હાલના વખતમાં લશકરી બહાદુરીને માત્રેજ નહિ પણ વિદ્યા હુન્નરમાં કાબેલ્યત પામેલા નોધક વિદ્વાનો તથા જાહેર અમલદારો, યા સખાવતે બહાદુરોને આપવામાં આવેછે.

ચાંદ્રમાસ તથા વર્ષ—આકાશમાં સૂર્ય ચંદ્રના યોગ (પૂર્વપર અંતરનો અભાવ જે વખતે થાય તે વખતથી આરંભીને ફરી તેવો યોગ જેટલા વખતમાં થાય તેને એક ચાંદ્ર માસ કહેછે; વ્યવહારમા માસની ગણત્રી આ માસ ઉપરથી ચાલેલીછે. એક માસના ત્રીસમા ભાગને તિથી કહેછે. ચાંદ્ર માસ ૩૦ દિવસનો ગણાયછે. એનું વર્ષ ૩૫૪ દિવસ અને કાંઈક ઘડીનું હોયછે. તેની ગણત્રી ચૈત્ર શુદ ૧થી ફાગણ વદ ૩૦ સુધીના દિવસો ઉપરથી થાયછે. જે વર્ષમાં અધિક માસ હોય તે વર્ષમાં તેના દિવસ ૩૮૪ થઇ તે ઉપર કંઈક ઘડી આવેછે. મુસલમાનો પણ ચાંદ્ર માસથી

વર્ષ ગણેછે, પણ તેઓમાં અધિક માસ જેવી કાંઈક ગણત્રી નહિ હોવાથી તેમના વર્ષ દિવસ ચાલુ ભૂલથી ભરપૂર રહેછે.

ચાંદબીબી—આ શૂરવીર બેગમ નગરના હાકેમ્ હુસેનના નિઝામની બેટી હતી, એને સોલાપૂર શેહેર રીતમાં આપી ઇ. સ. ૧૫૬૪માં બીજાપુરવાલા "અલીઅબદલા" સાથે પરણાવી હતી, પણ કમનસીબે તેણીનો ભર્તાર મરણ પામીબાથી બચપણમાંજ વિધવા થઇ અહ્મદનગર પાછી જઇ રહી, જ્યાં ચાંદબીબીએ પોતાના ભત્રીજા બાહદર નીઝામશાહની વતી આહમદનગર જાળવવા માટે અનેક પરાક્રમો કરી બતાવ્યાં હતાં. અહમદનગરનો નવાબ બહારાન ૧૫૯૫માં મરણ પામ્યો, તે સમે તેના દાવાદાર ચાર જૂદા દુશમન ઉભા થયા. જેઓના હાથમાં નગર હતું તેઓએ દિલ્લીથી મોગલોને મદદે બોલાવ્યા. આ શાહાજાદો મુરાદ ગુજરાત તથા માળવા થઇ અહમદનગર આવી ચઢ્યો, ને આગમનજ ચાંદબીબીએ તે નગર પચાવી બેસનારાઓને શેહેર છોડી જવાની ફરજ પાડી અને રાજ્યનો સર્વ એખત્યાર પોતાને હાથ લીધો.

બીજાપુરના રાજા તથા બીજા હરીફોને આ બેગમે ખોલ્લી રીતે સમજાવ્યું કે માહો માહેના કજ્યા પડતાં મેલી સઘળાંએ એક સંપ થઇ પરાયા. દુશમન સામેજ લડવામાં તેઓનો લાભ સમાયલોછે. આ મુજબ સમજાવતાં ચાંદબીબીને ઘણા યત્નો કરવાં પડ્યાં. મોગલ લસ્કર શેહેરની નાકાબંદી કરવામાં રોકાયું હતું તેટલાં "નેહંગ" નામનો હબશી સરદાર પોતાની ફોજ સાથે તે શેહેરમાં દાખલ થયો કે ચાંદબીબીના બીજા હરીફો પણ બીજાપોરવાલાના લશકર સાથે મળી મોગલોની સામે થયા, જ્યારે મોગલોએ પોતાનીજ સામે આવું બળ એખઠું થતું જોયું ત્યારે સુરંગ વડે કોટ ભાંજવા પ્રયત્ન કર્યો ને તેમાં ફાવ્યા, પણ ચાંદબીબીની સરદારી તળેનાં લશકરે મોગલ સૈન્યને કિલ્લામાં દાખલ થવા દીધું નહિ. તે પછી તુરતજ સુલ્લે કરવામાં આવીને મેં અહમદનગરવાલા પાસેથી દિલ્લીના પાદશાહે થોડું આગમજ છતી લીધેલાં બીહારનાં પ્રાંતપર તે પાદશહી દાવો નહિ કરવાની કબુલાત આપી.

પણ આ સુલ્હે પછી નેહંગ નામનો હબશી સરદાર ચાંદબીબીને નિમકહરામ નીવડી મોગલોને મળી જઇ તેમની મદદ મેળવી. પણ આ વેળાની લઢાઇઓમાં શાહાજાદા મોરાદને નાસીપાસ થઇ દિલ્હી જવું પડ્યું. તે વખતના મોગલ રાજ્યની ચટતીને આ એક સ્ત્રી જાત તરફથી ગચક નહિ મળતું જોઇ મહાન અકબરે પોતાના બીજા બેટા દાનીઅલ તથા મીરજાખાનને અહમદનગરપર ચઢાઈ કરવા મોકલ્યા, પણ આ વેળા ચાંદબીબીએ ડાહપણથી સુલ્હે કરવાનો વિચાર કર્યો તેટલાં ૧૬૦૦ માં કોઇ દુશમને તેણીનું અચાનક ખુન કર્યું. ખુનીઓ કે જેઓએ દગાથી આ દેશહિતકારી શુરી રાણીને મારી હતી તેઓને જલદીથીજ માલમ પડ્યું કે ચાંદબીબીની તેમને કેટલી અગત હતી. મોગલોનું લશકર લઢીયા વીનાં શેહેરમાં દાખલ થયું ને મ્હોટી લુટ ચલાવી. આ હિમ્મતવાન રાણી પોતાની બાહાદરી અને હિમ્મત માટે હિંદુસ્તાનમાં વખણાઇ ગએલી ઓરતોમાં શ્રેષ્ટ દરજ્જો ભોગવેછે.

ચાંદલો—હિંદુ સ્ત્રીઓ કપાળ ઉપર રૂપેરી યા સોનેરી બનાવટનાં ચાંદલા ચોઢેછે. ત્યારે કેટલાક દેશોમાં તે ઠેકાણે કંકુ લગાડે છે. નીચ વર્ણની સ્ત્રીઓ ચાંદલાને ઠેકાણે છુંદણા પાડેછે. કુમારીકા યા પરણેલી ઓને ચાંદલો કરવાનો અધિકાર હોયછે, વિધવાઓ ચાંદલો કરતી નથી પણ હિંદુઓમાં હલકી વર્ણની સ્ત્રીઓમાંથી વિધવા સ્થિતિમાં પણ ચાંદલો કરેછે, આ રેવાજ હિંદુ સ્ત્રીઓમાંથી પારસી સ્ત્રીઓમાં દાખલ થયોછે. અને તે રેવાજ જાદીરાણાનાંસમયમાં ફરજીયાત કોલકરારની રૂહે - પારસીઓને લગ્ન યા શુભ પ્રસંગે

ચાંદશે કરવાની ફરજ નાખ્યાથી જમાના થયાં તે ચાલતો આવ્યો છે.

ચાંદી—અથવા રૂપું. સંસ્કૃતમાં 'રૌપ્ય,' લૅટીનમાં આર્જેન્ટમ, ઇંગ્લીશમાં સિલ્વર.

ઉપજ—આ અતી સુંદર અને ઉપયોગી ધાતુ પુરાણા કાળથી લોકોને જાણીતીછે, પણ પ્રાચીન કાળમાં ભરતખંડમાં અને બીજે ઠેકાણે ખનિજ અવસ્તામાથી એને કેવી રીતે જૂદી પાડતા હતા તે જણાયું નથી, તેમજ ભરતખંડમાં એ કયાં જડતી હતી અને કયા દેશથી આવતી હતી એ જણાયું નથી. કેટલીક ધાતુની અશોધીત ધાતુમાં મુખ્ય કરી ત્રાંબુ અને શિસું એના પથ્થરમાં જડેછે. આ ધાતુ સાથે અથવા સોનુ, પારો અને એન્ટીમની એમની સાથે મિશ્ર થએલી સ્થિતિમાં મળેછે. પણ એ ઘણું કરી સલ્ફાઇડમાં અથવા ક્વચિત ક્લોરાઇડની સ્થિતિમાં મળેછે. આ સ્થિતિમાં તેની અશોધિત ધાતુમાં શિસું, એન્ટીમની ત્રાંબુ અને લોઢું એમના સલ્ફાઇડની ભેળ હોયછે.

અમેરિકા ખંડમાં મૅકસિકો તથા પીરૂ દેશમાંની રૂપાની ખાણોમાં ચાંદી પુશકળ મળેછે. આ ઠેકાણે સલ્ફાઇડને રૂપે ચાંદી જડેછે. યૂનાઇટેડ સ્ટેટમાં રૂપાની અનેક ખાણો છે. તેમજ આ ખંડમાં કોલંબીઆ તથા ચિલ્લીમાં ચાંદી પારા સાથે મિશ્ર થએલી જડેછે. ચિલ્લીમાં અને પીરૂમા ક્લોરાઇડને રૂપે ચાદી ઘણી જડેછે, યૂરપખંડમાં નૉર્વે, સેકસની, હંગેરી અને બોહિમીયા દેશમાં ચાંદીની સારી ખાણો છે. ત્યાં સલ્ફાઇડ રૂપે ચાંદી જડેછે. નાર્વેમાં, ક્રાગઝબર્ગમાં, સેકસનીમાં, સ્તીબર્ગ અને હેમ્બર્ગમાં ચાદીની જંજાવર ખાણો છે. ઇંગ્લંડમાં કાર્નવાલમાં શિસાનાં સલ્ફાઇડમા ચાદી જડેછે, ચીન દેશમાં ચાંદીની ખાણો છે, હિંદુસ્તાનમાં—મદ્રાસ ઇલાકામાં, મ્હેસૂર અને કડાપા પ્રાંતમાં મુંબઈ ઇલાકામાં, ધારવાડ જીલ્લામાં, રાજપુતાનામાં, અજમીર પ્રાંતમાં, અને બરમામાં ચાંદીના પથ્થરા જડેછે.

૧૮૬૧ માં યુનાઇટેડ સ્ટેટમાંથી ૪૦૦૦૦૦ પૌંડની ચાંદી મળી હતી.

૧૮૭૧ માં ૪૬,૦૦,૦૦૦ પૌડની; ૧૮૮૧ માં ૮૬,૦૦૦૦૦ પૌંડની અને ૧૮૮૯ થી દરવર્ષે ૧,૨૯,૨૯,૦૦૦ પૌંડની નિકળેછે. હાલમાં કલોરેડો તથા મોન્ટેના ચાદીના ખાણોનાં મુખ્ય ઠેકાણાં છે, યૂનાઇટેડ સ્ટેટની ટંકશાળના ડીરેકટરના રિપોર્ટ મુજબ ૧૮૮૯ માં નીચે મુજબ ચાંદી જૂદા જૂદા દેશોમાંથી મળી હતી, ૧,૧૧,૦૩,૪૦૦ પૌડની મેકસિકોમાંથી; ચીલ્લી, બોલિવિયા અને પીરૂમાથી એકંદર ૪૦૮૫૦૦૦ પૌડની. યૂરપ્યન સંસ્થાનોમાંથી ૨૧,૩૬,૦૦૦ પૌંડની. આ વર્ષમાં દુનિયામાં ચાંદીની એકદર ઉપજ ૩,૨૫,૮૩,૦૦૦ પૌડની થઇ હતી, ૧૮૯૮ માં તમામ દુનિયામાં ચાદીની ઉપજ ૧૮૩,૦૦૦૦૦૦ ઔંસ, મેકસિકોમાંથી ૫૮૦૦૦૦૦૦ ઔંસ, આસ્ટ્રેલ્યા અને બોલિવિયામાથી ૧૭૦૦૦૦૦૦ ઔંસ. પીરૂમાંથી ૧૦૦૦૦૦૦૦ ઔંસ અને બીજી કનેડા, સ્પેન તથા ચીનાની પણ તેમજ હતી.

બનાવટ—ચાંદીની અશોધિત ધાતુમાં ચાંદીનો અંશ ઘણો થોડો રહેછે, પણ તેના કિમતીપણાને લીધે અને તેની સાથે બીજી પણ ધાતુઓ મળતી હોવાથી સુક્ષ્મ અંશ રહેવા રૂપાના પથ્થરમાંથી પણ ચાદી કાઢેછે; અને તેમાં ફાયદો રહેછે, ચાંદી અને બીજી કેટલીક ધાતુ પ્રવાહિ પારામાં પિગળી તેનાથી સંયોગ પામેછે; આથી ચાદી ઘણુ કરી પારાને યોગે પથ્થરમાંથી જૂદી કાઢેછે, જ્યારે ચાંદી અસંયુક્ત સ્થિતિમાં ચાદીના પથ્થરમાં હોયછે, ત્યારે તેનો ભૂકો કરી તે ભૂકાને મ્હોટા પીપમાં નાખી તેમાં પારો રેડે છે, અને પછી ખુબ ડોલ્હવેછે. આથી પારો ચાંદી સાથે સંયોગ પામી તેનો લોચાદાર મિશ્ર પદાર્થ જેને ઇંગ્રેજીમાં 'લિક્વિડ ઍમાલ્ગમ' કહેછે એ ઉત્પન્ન થાયછે. તેને કપડામા રેડી તેમાંના

પારાનો વધુ ભાગ કાઢી નાખેછે, પણ તે ઘન 'ઍમાલ્ગમ'ને ભઠ્ઠીમા નાખી ગરમ કરેછે. એટલે તેમાનો પારો ઉડી જાય તરે ચાંદી, રહેછે ચાદીનો મ્હોટો ભાગ સલ્ફાઇડ સ્થિતિમા મળેછે, આ અવસ્તામા તેમાં ત્રાંબુ, લોહ, શિશું અને બીજી અનેક ધાતુના 'સલ્ફાઇડનો' ભેળ હોયછે, આ પથ્થરમાથી ચાદી કાઢવાના કારખાના અમેરિકા તથા યુરપમા અનેક છે

ચાંદી કાઢવાની રીત—ચાદીના પથ્થરા એકઠા કરી તેમાથી ઘણી ચાદીના ભેળવાના પથ્થરા જૂદા કાઢવામા આવેછે, કારણ તે જાતના પથ્થરમાથી ચાદી કાઢેલી મોઘી પડે છે તેમાંથી આગળ જણાવ્યા મુજબની રીતથી શીસું કાઢી ચાદી જૂદી કરેછે ચાદીના સલ્ફાઇડના પથ્થરા કાળાસપર હોયછે, આ પથ્થર અતી ઘનવર્ધનીય અને નરમ હોયછે, તે એટલોતો નરમ હોયછે કે તેને છરી વડે કાપી શકાયછે, અને તેના અંગે જલ્દી રસ થવાનો ગુણ છે આ પથ્થર સાધારણ બળ તાપથી પિગળવા લાગેછે. પથ્થરમા સારી ચાદીના સલ્ફાઇડનો ઘણોખરો ૮૭ ભાગ ચાદી અને ૧૩ ભાગ ગંધક હોયછે, બીજી ધાતુનાં ભેળથી તેને જૂદાજૂદા રંગ આવેછે. આ અને બીજા લક્ષણો ઉપરથી ચાદીના સલ્ફાઇડના પથ્થર ચૂટી કાઢે છે, પછી તેની ઝીણી ભૂકી કરી તેમા દશાંશ વજન જેટલુ નીમક મેળવી તેને એક રસ કરી ચાળી નાખેછે, પછી તે મિશ્રણને રેવ્હર 'બરેતરી ફ્રનેંસ'મા ધીમી તાપથી ભૂંજેછે. આ વખતે મિશ્રણ પિગળી નહિ જાય અને તેના ગોળા નહિ બને તે માટે સાવચેત, રહી તેને ડોહવિયા કરેછે આ ક્રિયામા મિશ્રણમા આર્સેનિક અને એંટીમની હોય તો તે હવાના ઑક્સિજનથી સંયોગ પામી ઑકસાઇડ રૂપે ઉડી જાયછે, તેની સાથે કેટલીક ગંધકની વરાળ પણ આકસાઇડ રૂપે ઉડી ચાદી, ત્રાબુ અને લોહું એના સલ્ફાઇડ ઑક્સિજનથી સંયોગ પામી તેનું સલ્ફેટ બનેછે. પછી તેની ગર્મી વધારે છે. તેથી સલ્ફેટ અને નીમક (સોડિયમ ક્લોરાઇડ) પૃથગ્ભુત બની, નીમકમાના ક્લોરિનથી ચાદી, તાંબુ અને લોહ સંયોગ પામી તેના ક્લોરાઇડ્ઝ બનેછે; અને સોડીયમ ધાતુ ગંધક અને ઑક્સિજનથી સંયોગ પામી સોડીયમ સલ્ફેટ બનેછે

પછી તે ભૂંજેલા પથ્થરનો ઝીણો ભૂકો કરી તેને ચાળેછે. તે ભૂકાને મ્હોટા ઉચા પીપમા રેડી તેમા પાણી અને ખાસ બનાવેલા લોખંડના કટકા નાખી પીપને તેના આસ આસપાસ દર મિનિટે ૨૦ વખત ફેરવેછે અને એ મુજબ ઘણોક વખત પીપ ફેરવ્યા પછી ચાદી અને તાંબાના ક્લોરાઇડમાના ક્લોરિનથી લોહું સંયોગ પામી રૂપુ અને ત્રાંબુ એ બેઉ ધાતુ સૂક્ષ્મ રજ રૂપે જુદા પડેછે. તેમજ લોઢાના ક્લોરાઇડથી લોહું સંયોગ પામી લોઢાનો મનક્લોરાઇડ બનેછે, લોઢું નાખી પાણી ડોહવવાનું કારણ એ છે કે તેના પછી જે પારો નાખવાનો તે ક્લોરિનથી મળી પારાનો સમ ક્લોરાઇડ (રસ કપૂર) બને નહિ; કારણ તે આગળ પૃથગ્ભૂત થતો નથી અને તે એટલો પારો ફોકટ જાયછે.

પછી પીપમા પારો નાખી પીપને ચક્રવત સુમારે વીસ કલાક ફેરવેછે, જૂદું પડેલું રૂપું અને ત્રાબુ આ ધાતુ પારાથી સંયોગ પામી ચાદી તથા તાંબાનુ ઍમાલ્ગમ બનેછે. પારો ઘણો નાખેલો હોવાથી તે ઍમાલ્ગમ પારામા પિગળી પ્રવાહિ એમાલ્ગમ બનેછે, તે બીજા પદાર્થથી સ્વચ્છ કરવા માટે પીપમા બીજુ પાણી રેડી પીપોને બે કલાક વેર ફેરવેછે, પછી પીપના તળીયામાના છિદ્ર ખુલ્લા કરી તે પ્રવાહિ ઍમાલ્ગમ નાખી લેછે. પછી તેને કેનવાસના કપડામા નાખી ગાળેછે, અને તેમાનો વધારે પારો કાઢી નાખેછે. એટલે ફરી રહેલો ઘન ઍમાલ્ગમ લોઢાના રિટાર્ટમા નાખી લાકડાના કોનસાના અગ્નિપર ગરમ કરેછે, આથી તેમાનો પારો ઉડી જાય ચાદી તથા ત્રાંબાનુ મિશ્રણું પાછળ રહેછે. આ મિશ્ર ધાતના સોચામાં

ત્રણ યા ચાર ઘણા વજનભાર શિસું મેળવી તેને ગરમ કરેછે. આથી ચાંદી શિસાં સાથે મિશ્ર થઇ જલ્દી રસ બંનનારી ધાતુ બનેછે, તેનો રસ બની તે ગોળાઓમાંથી વહેછે, અને પાછળ ત્રાંબુ રહેછે, આ કૃતિને 'લિકવેશન' કહેછે.

તે પછી શિસામાંથી ચાંદી 'કયુપેલેશન' નામે રીતથી જૂદી કાઢેછે. આ બનાવટની રીત એ છે કે, 'શીસાને હવાના પ્રવાહમાં અતી ગરમ કર્યાથી હવામાંનુ ઑક્સિજન તે જલ્દી શોસી લઈ વિદ્રાવ્ય શિસાનો ઑક્સાઇડ બનેછે, અને ચાંદી ધાતુની સ્થિતિમાં પાછળ રહેછે. જે શિસાનો ઑક્સાઇડ બને છે તેનો રસ ઘણોક વહી જાયછે અને કેટલોક જે 'કયુપેલ' નામે સછિદ્ર પ્યાલામાં શિસું ગરમ કરવામાં આવેછે તેના છિદ્રમાં શોસાઇ જાયછે.

ચાંદી ગાળવાની અમેરિકન રીત—યુરપ પ્રમાણે મેકસિકો અને ચિલ્લી દેશમાં બળતણ સસ્તૂં અને સારૂં મળતુ નથી, આથી ત્યાં ચાંદીના પથ્થરને નહિ ભૂંજતા પાણી, ઘોડા અને ખચ્ચરની મદદથી તેને છુંદી છેલ્લે પારાથી ચાંદી જૂદી કાઢેછે. પ્રથમ પથ્થર એપટા કરી તેને ડાંગવડે છુંદેછે, આ ડાંગ પાણીના બળથી ચાલેછે, તેના ભૂકાને મ્હોટા પથ્થરપર પાણી નાખી ઝીણો કરેછે; પછી તેમાં સેંકડે ૧ થી પાંચ ભાગ નીમક મેળવેછે, અને પછી ઘોડા તથા ખચ્ચરોના પગ દબાવી મિશ્ર કરેછે, આ મુજબ નીમક સાથે ચાંદીના પથ્થરનો ભૂકો મિશ્ર થતાં તેને કેટલાક દિવસ સુધી તેવીજ સ્થિતિમાં રાખેછે, પછી તેમા 'કૉપર પાયરીટીજ' ત્રાંબાના ગંધક યુકત અશોધિત ધાતૂ એને ભૂંજી તેનો પાઉડર ચાંદીના પથ્થરના $\frac{૧}{૫૦}$ થી $\frac{૧}{૨૦૦}$ વજન ઉપર ઉપલા મિશ્રણમાં મેળવેછે, અને ફરી પાંચ છ ઘોડાઓ પાસે પાંચથી ૭ કલાકવેર છુંદાવી તેનું મિશ્રણ કરેછે. 'કૉપર પાયરીટીજ' ભૂંજી બનાવેલી જે પૌડર તેને ઇંગ્રેજીમાં ખાણ ખોદનારા 'મેગ્સ્ટ્રેલ' કહેછે, તેમાં $\frac{૧}{૨૦}$ ભાગ મોરથુથુ (ત્રાંબાનો સલ્ફેટ) હોયછે, આ સલ્ફેટ, અને નીમક એકમેકનું પુથુઃકરણ કરી ત્રાંબાનો કલોરાઇડ તથા સોડીયમનો સલ્ફેટ બનેછે, એ મુજબ મિશ્રણ તૈઆર થતાં પથ્થરમાં જેટલી ચાંદી હોય તેના પ્રમાણ મુજબ તેનાથી બમણો પારો તેમાં મેળવેછે. પારો સારી રીને મિશ્ર કરવા માટે પ્રથમ મુજબ ઘોડા પાસે છુંદાવેછે. તેને તે પછી ૧૬ થી ૨૦ દિવસ તેવીજ સ્થિતિમાં રહેવા દેછે, ત્રાંબાના કલોરાઇડનું હવા અને પાણીના યોગે ચાદીના પથ્થરમાંની ચાદીનો સલ્ફાઇડ ઉપર ક્રિયા થઇ સલ્ફાઇડ પૃથુભૂત થાયછે, ગંધક ઉડી જાયછે, ચાદી ત્રાંબાના કલોરાઇડમાંના અર્ધા કલોરિનથી સંયોગ પામી ચાંદીનો કલોરાઇડ બનેછે અને હવામાંનુ ઑક્સિજન જે કલોરીનની જગા લઇ ત્રાંબાનો ઑક્સિજન કલોરાઇડ બનેછે. પછી પેહેલા જેટલો ફરી પારો ઉમેરે છે. તેથી કરી ચાંદીનો કલોરાઇડ પૃથગભૂત બની કેટલોક પારો કલોરિનથી સંયોગ પામી પારાનો કલોરાઇડ (રસકપૂર) બનેછે, અને ભૂકી થએલી ચાંદી પારાથી સંયોગ પામી ચાંદીનો અમાલગમ બનેછે, તે બધું મિશ્રણ તેવીજ રીતે વળી ૧૫–૨૦ દિવસ સુધી રહેવા દેછે. આથી ફરી ચાંદી પારા સાથે સાથે સંયોગ પામી એમાલગમ બનેછે, અને વળી પારાનો કલોરાઇડ (રસકપૂર) બનેછે, પછી પ્રથમ જેટલો બીજો પારો તેમાં ઉમેરી આગલ મુજબ ઘોડા પાસે છુંદાવેછે અને ૨૦ થી ૨૫ દિવસ સુધી તેને તેમજ પડવા દેછે. પછી ચાંદીનો જે ઍમાલગમ બનેછે તેને પિગળાવવા માટે પૂર્વી આગળથી અર્ધો પારો તેમાં મેળવેછે અને ફરી છુંદાવેછે, આ વેળા ઍમાલગમ પારોમાં પિગળી પ્રવાહી ઍમાલગમ બનેછે, પછી તેને ખૂબ ધોઇને તે પ્રવાહિ ઍમાલગમ જૂદો પાડેછે.

આ બનાવટમાં પારો ઘણો લાગેછે, અને પારાનો રસ કપૂર બનવાથી તેનો ઘણો નાશ

થાયછે, આ કૃતીમાં ચાંદીના ક્લોરાઇડમાંનુ ક્લોરીન જૂદું કાઢી નાખવા અને ચાંદી પિગળાવવા પારાનો ઉપયોગ કરેછે, પણ આગળ જણાવેલી યૂરપ્પન કૃતીમાં ક્લોરીન લોઢાથી જૂદું પાડી જૂદી પડેલી ચાંદીમાં પિગળાવવા પારાનો ઉપયોગ કરેછે.

ચાંદીની મીશ્ર ધાતુ—ચાંદીની અનેક મીશ્ર ધાતુઓ બનેછે, પણ તેમાં માત્ર ત્રાંબુ તથા ચાંદી મળીને બનેલી મીશ્ર ધાતુ ઝાઝી ઉપયોગમાં આવેછે. નાણાં પાડવા, વાસણો બનાવવા માટે શુદ્ધ ચાંદી ઘણી નરમ હોવાથી તે ઘણી ઘસાય છે, તેથી તેને કઠણતા આપવા તેમાં ત્રાંબુ ઉમેરવામાં આવે છે. રૂપ્યામાં જૂદા જૂદા પ્રમાણથી ત્રાંબાની ભેળ કરવામાં આવેછે. ઈંગલંડના ચલણમા સેંકડે ૭૫ ભાગ ત્રાંબુ હોયછે. ફ્રાન્સનાં નાણામા ૧૦ ભાગ, પૃશિયન નાણામાં સેંકડે ૨૫ ટકા અને હિંદુસ્તાનના નાણામા સેંકડે ૧૨ ટકા ત્રાંબુ હોયછે. સેકડે ૧૦ ટકાથી વધારે ત્રાંબુ ચાંદીમાં મિશ્ર કરવાથી હવામાં તેનાપર કાટ ચઢેછે. ૪ ભાગ ચાંદીમાં ૧ ભાગ ત્રાંબુ ઉમેર્યાથી તે ધાતુ કઠણ બનેછે. ઈંગ્રેજી નાણાનું વિષિષ્ટ ગુરત્વ ૧૦.૩ હોયછે, હિંદુસ્તાનનાં રૂપા નાણાનું વિષિષ્ટ ગુરત્વ ૧૦.૪ છે. આ ઉપરથી કલલઇ નાંખી બનાવેલા રૂપ્યા તુરતજ તેના વિ૦ ગુરત્વની પરિક્ષાથી ઓળખાઇ આવે છે

બીજી કેટલીક ધાતુ ચાંદીમાં મેળવ્યાથી ચાંદી કસહિન બની નાણા પાડવા લાયકની રહેતી નથી. જો ચાંદીમાં કલલઇ, જસત, એંટીમની, બિસમીથ, શિસું અને આર્સેનિક આ ધાતુ મેળવી હોય તો તે રેંચો કાચો બનેછે. ચાંદી શુદ્ધ કરતી વખતે ઉપલી ધાતુઓને તેમાંથી તદન નિર્મૂળ કરવી પડેછે. ચાંદીને સાંધવા માટે ૬ ભાગ પિત્તળ, પાંચ ભાગ ચાંદી અને બે ભાગ જસતના મિશ્રણનો ઉપયોગ કરવામાં આવેછે.

ચાંદી શુદ્ધ કરવાની રીત—તદન ચોખી ચાંદી જૂદી કાઢવાની અનેક રીતો છે, તેમાંની એક અત્રે દર્શાવીછે. ચાંદીને નાઇટ્રિક ઍસિડમાં ગરમી આપી પિગળાવવું, જો તેમાં ત્રાંબુ હશે તો ચાંદીના નાઇટ્રેટ સાથે ત્રાંબાનો નાઇટ્રેટ ઉત્પન્ન થશે, અને રસપર ગળીના રંગની ઝાંખ આવશે. ચાંદીમા સુન્નાનું મિશ્રણ હશે તો તેની કાળી ભૂકી નહિ પિગળતાં તે નીચે પડશે. રસમાં પાણી મેળવી રસ ગાળી લઇ અવિદ્રાવ્ય સુન્નાના રસમાંથી તેને જૂદું કાઢવું, પછી તેમાં નીમક (સોડીયમ કલોરાઇડ) નો રસ મેળવવો. એટલે ચાંદીના કલોરાઇડનો સફેદ દહી જેવો અવિદ્રાવ્ય સાકા બનેછે. તેને ખૂબ ધોઇ સુકવવું. તેમાં તેના બમણા વજનનો પાપડખાર (સોડિઅમ કાર્બોનેટ) મેળવવો અને મિશ્ર મટોડીની મૂસમાં નાખી તેનો રસ બનાવવો. ત્યાં એકમેકપર ક્રિયા થઇ શુદ્ધ ચાંદી બનેછે. અથવા કલોનાઇડમાં ધીમો સલ્ફ્યૂરિક ઍસિડ મેળવી તે દ્રવમા જસતની સળીઓ નાખવી એટલે જસત ચાંદીની જગા લઇ જસતનો કલોરાઇડ બનેછે. તે રસમાં વિદ્યુત થાયછે અને રૂપું જસતની સળીપર એકઠું થાયછે. આ મુજબ ચાંદીના કલોરાઇડના પ્રમાણ મુજબ ૧ કલાક યા એકથી બે દિવસ સુધી તેને નહિ ડોહળતાં રસને તેમજ રાખ્યાથી સર્વ ચાંદી એકઠી થાયછે. જે જસત ઉપર ચાંદીની ભૂકી એકઠી થાયછે તેને ઓખવી લઇ ફરી જળમિશ્રીત સલ્ફ્યૂરિક ઍસીડમાં બે દિવસ ભીનવવા મેળેછે, એટલે તેમાં જસતનાં ક્ષારનો બાકી રહેલો અંશ નિકળી જશે, પછી તે ભૂકાને ખૂબ ધોઇને સુકવવી અને તે 'પાઉડરને' ગાળી તેની લગડી બનાવવી.

ચાંદીની પરીક્ષા અથવા કસોટી—ચાંદીને સખ્ત બનાવવા તેમાં જે ધાતુનો ઉપયોગ કરેછે, તે કરતાં રૂપીયાની વધુ કિંમત હોવાથી કોઇપણ હલકી ચાંદીમાં 'શુદ્ધ ચાંદીનું' પ્રમાણ કેટલું છે તે બરાબર સેહેજ કાઢી શકાય એ એક મ્હોટી અગત્યની કસોટી છે. જવાહેરો માટે અને બીજા નક્શીનાં ઘરેણાં

હલકી ચાંદીનાં બનાવે છે, તેમાં ચોક્સ શુદ્ધ ચાંદી હોવી જોઇએ એવો ઇંગ્લંડમાં કાયદો છે, અને પ્રથમ પ્રત્યેક લગડી અને વાસણની પરિક્ષા કરી તેનીપર સરકારી છાપ મારી પછી તેને વેચવા મેલે છે. તેવો કાયદો આપણા દેશમાં નહિ હોવાથી ઘરેણાં બનાવનાર ચાંદીમાં ,ગમે તે પ્રમાણે ત્રાંબુ ઉમેરેછે, અને કસોટીના પથ્થરપર ચાંદીને ઘશી તેની પરિક્ષા કરેછે. પણ તેમ રૂપું વધુ યા ઓછું છે તે ચોક્સ કહેવાઇ શકાતું નથી. પણ આ ખરી કસોટી કરવાની રીતો ટંકસાળમાં ચાલુ છે. હાલમાં ટંકસાલોમાં 'ગેલ્યૂઝાક' રીત ચાલુ છે. આ રીતની પરિક્ષા એટલીનો સુક્ષ્મતાથી કરવામાં આવેછે કે ૧૦૦૦ ભાગમાં ઘણીતો ½ ભાગની ભૂલ પડેછે. પણ આ પરિક્ષાનું કામ ઘણી કડાકુટ તથા અક્કલનું હોયછે.

ચાંદીની ગીલીટ—ત્રાંબુ, પિત્તલ વગેરે ધાતુનાં વાસણપર ચાંદીની ગીલીટ કરી તેનો પૃષ્ટ ભાગ ચળકતો અને કાયમનો બનાવેછે. ચાંદીનો થર જાડો હોયછે તો તેને 'પ્લેટિંગ' કહેછે, અને થર પાતળો હોયછે તો તેને સિલ્વ્હરિંગ કહેછે. ગીલીટ કેટલાક યંત્રવડે યા વિજળીથી ચઢાવેછે. ત્રાંબાના પત્રાપર યાંત્રિક રીતે ચાંદીની ઝલેહ ચઢાવવી હોય તો તેના પૃષ્ટ ભાગપર કલઇ કરી તેનીપર પતળી ચાંદીનું પતરૂં ચઢાવેછે. તેની જાડાઇ ત્રાંબાના પતરાંના આકારની જાડાઇના પ્રમાણ ઉપરથી લેછે. આ સંયુક્ત વાસણને ચાંદી પિગળી નહિ જાય તેટલી ધીમી આંચે ગર્મિ આપેછે, પછી તેને તે ગરમ સ્થિતિમાં ટીપી અથવા બે લોઢાના રોલર વચ્ચે દ્દાબીને ખેંચી બેઉના એક જીવ કરેછે. એટલે ત્રાંબાપર ચાંદીની ઝલેહ સર્વ બાજુએ એકસરખી ચઢેછે. એમાં કોઇ પણ પ્રકારનો ડાઘ લગાડતા નથી. માત્ર ચાંદીના પત્રાના કોઠા આસપાસ ત્રાંબાપર કાટ નહિ ચઢે તે માટે ટંકણખારનો પાઉડર ચોપડેછે. પછી તે પતરાને રોલર વચ્ચે દાબી ગમે તેવા પતળાં પત્રાં બનાવેછે.

બીજી રીત એ છે કે ત્રાંબાની લગડીનો પૃષ્ટ ભાગ ચાંદીના નાઇટ્રેટના રસથી ધોઇ નાખેછે. આથી રસમાંનો ચાંદીને જગે ત્રાંબુ જઇ ચાંદીનો પાતળો થરો ત્રાંબાપર ચઢેછે, અને ત્રાંબાપર ચાંદાનું પત્રું સારી રીતે ચોંહટી બેસેછે. પછી લગડીપર ચાંદીનું પાતળું પત્રું ટોકી તેને એકદમ રોલર વચ્ચે દાબી ચાંદી ચઢાવેલું પત્રું બનાવેછે.

પોલાદ ઉપર ચાંદીની ઝલેહ કાંઈ જૂદી રીતે ચઢાવેછે. પ્રથમ પોલાદ પર કલઇ ચઢાવી તેનીપર ડાકથી ચાંદીનું પાતળું પત્રું જડેછે અને ગીલીટ કરેછે.

પણ હાલમાં ઉપલી રીતે 'પ્લેટીંગ' નહિ કરતાં વિજળીથી ચાંદી ચઢાવેછે. પોટાસ્યમ સાઇનાઇડના દ્રવમાં ચાંદીનો સાયનાઇડ પિગળાવી ગીલીટ કરવાનો રસ બનાવેછે, આ દ્રવમાં પોટાસ્યમ સાઇનાઇડ પ્રથમ વધારે ઉમેરેછે. આથી દ્રવમાંનુ જેટલું રૂપું જૂદું પડી ચીજપર ચઢેછે તેટલુંજ ફરી નવું પિગળેછે, પછી વિજળીક તારના જસતને વાસણ જોડી ઉપલા દ્રવમાં બોળેછે અને ઇલેક્ટ્રો પોઝીટિવને ચાંદીનું પત્રું જોડી તેને બોળેછે. પ્રવાહથી ચાંદીનો સાઇનાઇડ પૃથગભૂત બની તેમાંનું રૂપું 'ઇલેક્ટ્રો નેગેટિવ' ને જોડેલા પદાર્થ પર ચઢેછે, અને જૂદો પડેલો સાયનોજન ગ્યાસ ઇલેક્ટ્રો પોઝીટિવને જોડેલી ચાંદી સાથે સંયોગ પામી ચાંદીનો સાઇનાઇડ બને છે અને દ્રવમાં પિગળી દ્રવ કમજોર થતો નથી.

પારાની મદદથી ચાંદી ચઢાવવાની શુષ્ક અને આર્દ્ર એવી બે રીતો છે. આર્દ્ર રીતે ત્રાંબુ, પિત્તળ, કાચ ઇત્યાદી ઉપર ચાંદી ચઢાવી શકાય છે, ત્રાંબુ અથવા પિત્તળનું વાસણ ઉપર નાઇટ્રિક ઍસિડમાં થોડો વખત ડુબાડી તેના પૃષ્ટભાગ ઉપરનો કાટ વગેરે કાઢી નાખેછે. અને પછી તેને પાણી વડે સ્વચ્છ રીતે ધોઇ તેના ઉપર ૧૦૦ ભાગ પોટાસ્યમ બાયટ્રેટ્રટ, ૧૦ ભાગ ચાંદીનો ક્લોરાઇડ, અને ૧ ભાગ ચાંદીનો ઉચો

ક્લોરાઇડ (રસ પુષ્પ) આ ત્રણેનું મિશ્રણ મસળેછે, ત્રાંબુ ચાંદી, અને પારાના ક્લોરાઇડમાંના ક્લોરિનથી સંયોગ પામી પારા અને ચાંદી આ જુદા પડેછે, તેમાંથી માત્ર ચાંદીને ત્રાંબાપર બેસાડવા પારાના અંક મુજબ ઉપયોગ થાયછે, આ મુજબ કર્યા પછી વાસણઉપર કલ્લઇ કરેછે.

શુષ્ક રીતે ચાંદી ચઢાવવા પારામાં કાંઇ ચાંદી મેળવી ચાંદીનો ઍમાલગમ તૈયાર કરેછે; અને વાસણોને નાઇટ્રિક ઍસિડમાં બોળીને ધોઇ તેનીપર આ ઍમાલગમ ચોપડે છે, પછી વાસણને ગર્મી આપી તેપરનો પારો ઉડાવી નાંખેછે. એટલે ચાંદીનો પાતળો થરો વાસણપર ચઢેછે. પછી વાસણને પૉલીશ કરેછે.

ચાંદીના ધર્મ—શુદ્ધ ચાંદી સ્વચ્છ, સફેદ અને અત્યંત તેજસ્વી હોયછે, રજોરૂપ સ્થિતિમાં ચાંદી કાળી જણાયછે, કઠણ સ્થિતિમાં ચાંદી, ત્રાંબુ અને સુના વચ્ચે છે. એના અંગે ચીવટપણું પુષ્કળ છે. એ ઘનવર્ધનિય અને પ્રસરણશીલ હોઈ તેનાં પાતળા વરખ બનાવી શકાયછે, એનું વિશિષ્ટ ગુરૂત્વ '૧૦.૫' છે. ઘડી ઘડી ચાંદીને ગર્મી આપ્યાથી તે સ્ફટિક રૂપ અને બરડ બને છે, ચાંદીનો રસ ૧૬૮૧° ફેરન ઉષ્ણ માનપર બનેછે. આ રસને થંડો પાડતાં તે ઘનસ્થિતિમાં આવતાં અતી ત્વરીત પ્રસરણ પામેછે. અતી ઉચ ઉષ્ણમાન ઉપર ચાંદી ઉડી જાયછે. ઉષ્ણતા અને વિદ્યુતતાને રૂપે ઉત્તમ વાહક છે. બિનાસર્વાલી યા સુકી હવામાં તેપર કાટ ચઢતો નથી, અને કોઈપણ ઉષ્ણ માન ઉપર ઑક્સિડાઇજ થતો નથી. પણ શુદ્ધ ચાંદીનો રસ બનાવ્યો હોય તો તે રસ પોતાના આકારથી '૨૨' ઘણું ઑક્સિજન શોષિલીયેછે, પણ તે ઘન થતાં સર્વ ઑક્સિજન નિકળી જાયછે, જો ચાંદીના રસને એકાએક થંડો કીધો હોય તો પ્રથમ તેના બહારનું અંગ ઘન બની માંહે રસ રહી જાયછે, ઉપર જણાવ્યું તેમ રૂપું ઘન થતાં ઘણી ત્વરાથી ફુલેછે. તે માટે જ્યારે માહેલો રસ ઘન બનેછે ત્યારે માહેલું ઑક્સિજન બહાર પડવાથી અને ઘનીભવનૂ કાજે તે ફુલેછે, તેથી ઉપલું કવચ ફુટી, ચાંદીનાં રસના ગોળ મણકા અને સળી બહાર પડેછે. જો ચાંદીમાં સેંકડે ૧ અથવા ૨ ભાગ ત્રાંબુ હોયછે તો આ પ્રકાર બનિતો નથી, એટલે ઑસિજન શોષાઇ જતો નથી. ઘણુંકરી જે ચાંદી સુનાનો રસ બનાવવાના ઉપયોગમાં લીયેછે તેમાં ત્રાંબુ હોયછે, આથીજ આ પ્રકાર ઘણાકોનાં જોવામાં આવતો નથી. ક્લોરિન, બ્રોમિન અને આયોડીન આ તત્વોથી ચાંદી ધિરેથી સંયોગ પામેછે. ફાસ્ફરસ સાથે ચાંદી ગરમ કર્યાથી બેઉનો રસ બની સંયોગ થાયછે, ચાંદીને ગંધકથી અતી મજબુત રસાયનાકર્ષણ છે.

ચાંદી ઘણા દિવસ હવામાં રહેતાં કાળી પડે છે. તે ગંધકથી સંયોગ પામતાં એમ થાયછે, કારણ હવામાં ઘણું કરી નાહના મ્હોટા શેહેરોમાં સલ્ફ્યુરેટેડ હૈડ્રોજન આ દુર્ગંધી ગ્યાસ ઘણુખરાં નાળાં ગટર, વગેરે પ્રાણીજ દ્રવ્યના કોહવાટથી ઉત્પન્ન થાયછે, આ વાયૂ રૂપે પૃથ્થકરણ થઈ તેમાંના ગંધકથી સંયોગ પામી ચાંદીપર કાળો થરો ચઢેછે. તેને સાયનાઇડ ઑવ પોટાસ્યમના દ્રવથી સેહેજમાં ધોઇ નાખી શકાયછે, પણ સાઈનાઇડ ઑવ પોટાસ્યમ ભયંકર ઝેર હોવાથી તેનો ઉપયોગ અતી સંભાળ લઇનેજ કરવો ઘટેછે. ઍમોનિયાના દ્રવ્યથી ચોળીયાથી પણ કાળો થર જતો રહેછે. નાઇટ્રીક ઍસિડમાં ચાંદી જલ્દી પિગળેછે. પાણી અને નાઇટ્રિક ઍસિડને સમાકાર એકઠા કરી મિશ્રણ કીધાથી તેની ક્રિયા ચાંદીપર ઘણીજોરથી થાયછે. નાઇટ્રિક ઍસિડની ગ્યાસ ઉડી જઇ ચાંદીનો નાઇટ્રેટ બનેછે. શુધ્ધ હાઇડ્રોક્લોરિક ઍસીડની ચાંદીપર ઘણી ક્રિયા થઇ શકતી નથી. નાઇટ્રોહાઇડ્રોક્લોરિક ઍસિડમાં ચાંદી જલ્દી વિકૃત થાયછે ખખળતા સલ્ફ્યુરિક ઍસિડમાં ચાંદી તુરત પિગળેછે અને ચાંદીનો સલ્ફેટ બનેછે. આલ્કેલીનું હાઇડ્રેટ અને નાઇટ્રેટનું માત્ર ચાંદીપર ક્રિયા થતી નથી.

ઉપયોગ—નાણા પાડવાં, વાસણ બનાવવાં અને ઘરેણા માટે ચાંદીનો ભારે ઉપયોગ થાયછે; વિજળી યોગે હલકી ધાતુપર ચાંદી ચઢાવી શકાયછે. એના ક્ષારનો ઉપયોગ છબી પાડવામાં ઘણો થાયછે.

હિંદી સરકાર ચાંદીનો હરેક રૂપીયાનો સિક્કો પડવા પાછળ પાચ પેન્સ જેટલો નફો લેછે અને આથી સરકારને આવી રીતે ભારે વટાવ મળેછે. હાલમાં દર વર્ષે હિંદી ટંકશાળોમાં ૮ થી ૯ કરોડનાં ચાંદીના સીક્કા પાડવામાં આવેછે.

હિંદુસ્તાન સાથે બીજા ખંડોને ચાંદીનો મોટોમો વેપાર ચાલેછે. ૧૯૦૦–૧૯૦૨માં હિંદમાં આયાત થએલી ચાંદી ૪, ૫૯, ૨૨ ૨૫૩ રૂપ્યાની ને ૧૯૦૨માં ૧૧,૩૫,૦૭,૫૯૧ રૂપ્યાની થઇ હતી. તેમજ હિંદથી ચાંદી કામનો નિકાસ વેપાર ૧૯૦૦ માં ૩,૧૬,૮૫,૭૦૦ ને ૧૯૦૨ માં ૫૦,૯૫,૦૮,૭૭૨ રૂપ્યાનો થયો હતો.

ચાંદી અથવા **ટાંકીનું દર્દ**—આ દર્દ બદ બહાર રંડીબાજીથી ઉત્પન્ન થાયછે. આ રોગ પુરૂષ તથા સ્ત્રીને સરખી રીતે લાગુ પડેછે. ચાદીનો રોગ ચેપીના વર્ગનો છે. એટલે ચાંદીનું પરૂ થાય તેનો કોઇને ચેપ લગાડીયે તો તેમાંથી તેને ચાંદી થાયછે. ચાંદી અને પરમો એ તદન વેગળા દરદોછે. ચાંદીમાંથી ચાદીજ ઉત્પન્ન થાયછે. ચાંદી નરમ પ્રકારની હોયછે ત્યારે તે અસલ ભાગમાંજ જણાયછે, પણ બીજા પ્રકારની ચાંદી કઠણ હોયછે જેની અસર તમામ શરીરપર થાયછે. આ ચાંદીનો ચેપ લઇ દર્દીના બીજા ભાગપર લગાડતાં કશી અસર થતી નથી પણ પેહેલા પ્રકારની નરમ ચાંદીનો ચેપ લાગુ પડેછે. નરમ ચાંદી સાથે બદ થતાં તે ઘણું કરી પાકી ફુટેછે, પણ કઠણ ચાદી સાથે બદ થતાં તે પાકતી નથી પણ ઘણા કાળ સુધી કઠણું ને સુજેલી રહેછે. આ દર્દ ઘણુ કરી સ્ત્રી સયોગની અદર ઇંદ્રીનો ભાગ છોલાવાથી તથા તેને ચેપ લાગવાથી થાયછે. તે ઘણું કરી બીજે દિવસે જણાયછે અથવા પાચ સાત દિવસમાં તેનો ઉદ્દભવ થાયછે. તે ફુલ ઉપર તેની પાછળના ખાડામાં અગર ચામડી ઉપર હોયછે. આસપાસ ચેપ લાગતાં એકમાંથી બે ચાર ચાંદા પણ પડી જાયછે. ચાદુ ગોળાકાર ને ઉંડું હોયછે. તેની નીચેનો અને કોરનો ભાગ નરમ હોયછે, તેની સપાટીપર સફેદ મૃત માંસ હોયછે તથા તેમાંથી પુષ્કળ પરૂ નિકળેછે. કોઇવાર પ્રાણીની અંદરૂ મૂત્ર માર્ગમાથી ચાંદી પડે છે. જ્યારે ચાંદી જોસમાં હોય છે ત્યારે તેની આસપાસનો ભાગ ખવાતો જાય છે, તથા ફેલાય છે. તેની બદ થતાં તે પાકી ફુટી ખાડો પાડેછે. જે જલ્દી રૂઝાતો નથી. કોઇ વાર તેનું એટલુ તો જોર હોય છે કે તે સડી ખરી પડે છે. આવા બીકટ દર્દને લીધે એનો ઇલાજ ભણેલા તબીબો પાસે કરાવવો સારો, નહિ તો તેથી દર્દી બેહદ હેરાન થાય છે.

ચાંદુ—ચામડી ઉપર વરમ, ઇજા, ફુલ્લો અગર બીજા કારણથી જખમ થઇ ચામડીનો કોઇ ભાગ પાકીને તેમાંથી પરૂ નિકળયા કરેછે તેને ચાંદુ કહેછે. કેટલીક વેળા શરીરના રોગને લીધે ચાંદા પડેછે, જેમકે રક્તપુક્ષા-રકર્વિ, ગર્મી, અર્બુદ વગેરે. જેનું લોહી અને શરીર સારાં હોય તેને સેહેજ સાજ ચાંદુ થતું નથી ને થયું હોય તો તે જલ્દી રૂઝાઇ જાયછે. પણ નબળા શરીરપર જરાક કારણથી ચાંદુ થાયછે. ચાંદા ૭ પ્રકારના હોયછે. તદરોસ્ત ચાંદુ, નબળુ ચાંદુ, સડેલુ ચાંદુ, દુખતુ ચાદુ, દાહક ચાંદુ, કઠણ દીર્ઘ ચાંદુ, ને દુખાતુ ચાંદુ.

તદરસ્ત ચાંદુ જલ્દી રૂઝાઇ જાયછે. આ ચાંદુ ઘણું ખરૂં ગોળ અને વચમાંથી જરા ખાડાવાળું હોયછે, તેની કોર પાતળી અને તેવી ભોય લાલ હોયછે, અને તે સુમારી હોતી નથી, પણ નાહના દાણાથી ઢંકાયલી એટલે દાનાદાર હોયછે. તેના માંહેથી ધાડું પરૂ નિકળેછે જે જલ્દીથી રૂઝાઇ જાયછે.

નબળું ચાંદું જોઇએ તે કરતાં વધારે પોટીસ બાંધવાથી તે વધારે નબળું બનેછે, તેની ભોંય લાલ હોયછે ખરી પણ તે ઉપ-ર્ના દાણા ઘણા મ્હોટા ઉપસેલા, ફુલી આવેલા અને પોચા હોયછે.

ફાકતા ચાંદામાંથી નઠારી ગધાતી રસી નિકળેછે અને તેની સપાટી ઉપર ફુલ્લીને ઠેકાણે સડેલો ભાગ સફેદ અગર કાળા રંગનો હોયછે. જે કેટલીક વાર ફેલાતો જાયછે. આવા દરદથી દર્દીની તંદરોસ્તી ઘણી બિગડેછે.

પીડતું ચાંદું નાહનું હોયછે અને તેનું મુખ્ય લક્ષણ એ હોયછે કે તેમાં અતીશય વેદના થાયછે, તેની સપાટી જરા ઉંડી અને રસી પાતળી હોયછે.

કઠણ ચાંદુ લાંબા કાળનું ગણાયછે. ; તેની કોર કઠણ તથા ઉંચી હોયછે, સપાટી નીચી હોયછે. લાલ ફુલ્લી સારી હોતી નથી અને પાતળી રસી રક્ત મિશ્રીત નિકળેછે.

ફુઝતા ચાંદામાંથી લોહી ઝરેછે. આ ચાંદુ પગ ઉપરજ થાયછે. પગ ઉપર ફુલેલી ફ્સ હોયછે તેને લીધે ચાંદુ પડેછે અને તેમાંથી લોહી નિકળેછે.

આ સર્વ પ્રકારના ચાંદા ઉપર આયોડો-ફોર્મ અકસીર ગણાયછે. આયોડોફાર્મ ચાંદા ઉપર ભભરાવવો અને તે ઉપર રૂ અગર બોરાસિક 'ઓઇન્ટમેન્ટ' મુકી પાટો બાંધવો, અથવા આયોડો ફાર્મનો એક દ્રામ ચાર દ્રામ્સ સાદા મલમમાં મેળવીને લગાડવો. તે શિવાય દરેક જાતના ચાંદાના જૂદા જૂદા ઉપાગો યોજેલાં હોયછે, તે રીતે 'માવજત' કરવાથી તે જલદી રૂઝાઇ જાયછે.

ચાન્તીમન—સિયામનું આ એક અતી અગત્યનું બંદર શેહેર એજ નામની નદીના મુખ ઉપર સિયામી આખાત પાસેછે. ૧૮૯૩ ના કોલકરાર પુરા કરવાની જામીનગીરીમાં આ બંદર ફ્રેન્ચોને તાબેછે. વસ્તી ૩૦ ૦૦૦ નીછે.

ચાન્સેલ—યજ્ઞવેદીકુંડ–હોમ આપવાની જગ્યાનો દેવળનો ભાગ તથા ખ્રિસ્તી દેવભોજનનો બાજઠ–થાળ–સામગ્રી.

ચાન્સેલર—ન્યાય કોર્ટનો મુખ્ય ન્યાયાધીશ. કોલેજનો વહિવટ કરનાર મંડળીનો અધ્યક્ષ. ઇંગ્રેજ સરકારનો સર્વથી ઉપરી મેહેસુલી અમલદાર. આગલા રોમન શેહેનશાહના મુખ્ય લહિયાને ચાન્સેલર કહેતા હતા. ચેન્સે-લર ડી ફ્રાન્સ, ફ્રાન્સમાં પુરાણા વખતથી ચેન્સેલરની પદ્વિ અતિ મહત્વની ગણાતી. કોઇ રાજ્યમાં તે સર્વ અધિકારીઓને ઉપર ગણાતો હતો, અને તેની સત્તા તળે ઘણી ખરી અદાલતો તથા સરકારી ખાતાંઓ રહેતાં પણ રાજ્ય ક્રાંતી પછી આ ઓધો ફ્રાન્સમાંથી સદાનો નિકળી ગયોછે. યૂરપનાં ઘણાખરા દેશોમાં આજ નામને મળતી પદ્વિ અનેક હોઇ તેઓ જૂદા જૂદા ખાતાનાં અધિકારી ગણાયછે.

જર્મનીમાં મધ્ય કાળમાં આર્ચબિશપ તથા મેત્રેનાં ઇલેક્ટર, પવિત્ર રોમન રાજ્યના આર્ચ ચેનસેલર ગણાતા હતા અને તેઓ વાઇસ–અને ચેનસેલર પણ મુકરર કરતા.

આસ્ટ્રીયામાં મુખ્ય રાજ્યધિકારી અમલદાર ચાન્સેલરને નામે ઓળખાયછે. જર્મન શેહેન-શાહતની ફરી નવા ધોરણે સ્થાપના થયા પછી પ્રિન્સ બિસમાર્ક શેહેનશાહતના ચેન્સેલરની પદ્વિ પામ્યો હતો (Reichshanzer.)

રશિયામાં પરદેશી ઓફીસના વડા પ્રધા-નને વાઇસ ચેન્સેલર કહેછે. રોમન ચર્ચમાં હજી ત્રીજુ ચેન્સેલર નેમેછે.

ચેન્સેરિ—ઇંગ્લંડમાં પેહેલાંની પાર્લામેંટથી ઉતરતી સદર અદાલત; પણ હાલમાં તેને 'હાઇકોર્ટના' પેટામાં દાખલ કરીછે.

ચાનસામા—વડોદરાના રાજ્યમાનું આ એક ગામ ગુજરાત પ્રાંતમાં છે. લોક વસ્તી ૭૪૫૨ ની છે, તેમાં ૩૯૬૩ પુરૂષો અને ૩૪૮૯ સ્ત્રીઓછે. અત્રે સરકારી કચેરી, પોસ્ટ ઑફીસ, સ્કુલો અને જૈન મંદીરો છે. અત્રેનું પારસનાથનું મંદીર જાહેર ઉપરા-

સુધી બાંધવામાં આવ્યું છે, જેની પાછળ ૭૦,૦૦૦ પૌંડનો ખર્ચ થયો હતો. આ અતિ રોનકદાર મંદીર દુરથી ફ્રેન્ચ કિલ્લા જેવો દિસેછે, અને તે સર્વ બાંધકામ કોતરેલા માર્બલના પથ્થરથી બાંધવામાં આવ્યુંછે. આ મંદીરમાં ૨૪ તિર્થંકરો ઉપરાંત બીજી અતિ સુંદર મૂર્તિઓ છે.

ચાપરા—બંગાલમાં સારન જીલ્લાનો મુખ્ય વિભાગ. ક્ષેત્રફળ ૯૯૨ ચોરસ મૈલ છે. તેમાં ૧૬૪૩ ગામડાં ને ૧૩૯૯૪૧ મકાનો છે. લોક વસ્તી ૯૮૫૮૩૪ ની છે. તેમાં ૪૫૫૬૫૪ પુરૂષો અને ૫૩૦૧૮૦ સ્ત્રીઓ છે. હિંદુ વસ્તી ૮૯૪૬૮૨ની તથા મોહમેદનોની ૯૧૦૦૪ની છે. દર ચોરસ મૈલે વસ્તીનું પ્રમાણ ૯૮૮ નું આવેછે.

(૨) ઉપલાનું મુખ્ય ગામ ગોગરા નદી કાંઠે ૪ મૈલ લાંબુ અને ૧/૨ મૈલ પોહળું છે. ૧૮૮૧માં લોક વસ્તી ૫૧૬૭૦ ની હતી; તેમાં ૩૯,૬૫૧ હિંદુ, ૧૧,૯૧૨ મોહમેદન તથા ૧૦૭ ખ્રીસ્તીઓ છે. અત્રે સરકારી કચેરી, જેલ પોસ્ટ ઑફીસ, પોલીસ સ્ટેશન, ધર્મશાળા ઈંગ્રેજીશાળા ને દવાખાનું મુખ્ય સરકારી ખાતાં છે. અત્રે ગંગામાં આવતી ભરતીથી કેટલીક વેળા રેલ ચઢે છે. આગળ અત્રે ફ્રેન્ચ, ડચ અને પોર્ટુગીજોની કોઠીઓ હતી. વાર્ષિક ઉપજ ૨૪૫૪ પૌંડની છે.

ચાંપાનેર—ગુજરાતમાં આ પુરાણું શેહેર પાવાગઢની ઇશાન્યે ૧ મૈલ અને વડોદરાની પૂર્વે ૨૫ મૈલપર તથા ગોધરાની દક્ષિણે ૪૨ મૈલપર છે. આગળ આ શેહેર મ્હોટી પ્રસિદ્ધતાએ પુગું હતું, પણ હાલમાં ત્યાં ૯ ભીલ તથા નાયકાઓનીજ વસ્તી છે.

આ શેહેર વનરાજ ચાવડાના સમયમાં (૭૪૬ થી ૮૦૬ માં) ચાંપા નામના એક ખેડુતે વસાવ્યું હતું. ૧૧ મી સદીમાં રામગોડ તુવાર પાવા અધિપતિ હતો, પણ એ અણુહિલવાડનો મંડળેશ્વર હશે, કેમકે ૧૨૯૭ માં, અલાઉદીને રાજ્યની આખેરી આણી ત્યાં સુધી ચાંપાનેર અણુહિલવાડના રાજ્યના પૂર્વે તરફના ભાગમાં મ્હોટો કિલ્લો ગણાતો હતો. તે પછી ચોહાણ રજપૂત ચાપાનેરે આવી વસ્યા, જેઓએ ૧૪૮૪ માં આ શેહેર ખોયું, મહમદ બેગડાના સમયે ચાંપાનેર આવતાં તેના છેલ્લા રાજ્ય કર્તા મુસલમીન નહિ થવાથી તેને મારી નાખ્યો પણ તેનો કુંવર વટલવાથી તેને નિજામ ઉલમુલ્કનો ખેતાબ આપ્યો તે પછી મહમદે શેહેરનું નામ મેહમુદાબાદ રાખ્યું અને તે પોતે અમદાવાદમાં રેહતો હતો, છતાં સુંદર ચાંપાનેરનેજ પાયતખતની ઉપમાં આપતો હતો. તે વેળા ચાંપાનેરમાં ચંદનનાં વૃક્ષો એટલાંતો ઉભાઇ ગયાં હતાં કે તેનું લાકડું ઈમારત બાંધવાના કામમાં વટીક વપરાવા લાગ્યું, તે વેળા ત્યાં કારીગીરી વધતાં ચાંપાનેર એક ગુલજાર નગરી બની. મેહેમુદ બેગડાએ ચાંપાનેરમાં એક કિલ્લો, મસજીદ તથા મેહેલો બંધાવી અમીર ઉમરાવોને ત્યાં વસાવ્યાં હતાં.

મેહમુદ પછી બહાદુરશાહ ૧૫૩૬ માં મુવો ત્યાં સુધી ચાંપાનેર ગુજરાતનું મુખ્ય રાજધાની હતું, બાહાદુરશાહ પછી અમદાવાદ રાજધાની થતાં ચાંપાનેર ભાગવા માંડ્યું ને ૧૫૫૪ માં તો ત્યાંનો વેપાર ભાગી પડ્યો, અકબરનાં સમયમાં પણ ચાંપાનેર-પર કોઇએ લક્ષ આપ્યું, નહિ ને તે વધુ પડી ભાગુ; ને સત્તરમી સદીમાં આ ગામ જંગલી હાથીઓના શેકાર કરવાનું મથક બન્યું.

ઇ. સ. ૧૮૦૩ માં બ્રિટીશોને તાબે આવ્યું ત્યારે ત્યાં માત્ર ૫૦૦ ની લોક વસ્તી હતી, તે પછી પણ ત્યાંની રોગીષ્ટ હવાથી વસ્તી જેવું કર્યું રહ્યું નહિ, ગોધરાથી ચાંપાનેરે જતાં સિકંદરશાહની સુંદર કબર (૧૫૩૬) છે, જેને મુસલમાનો માનેછે, તેની ઉત્તર પૂર્વે ૧૦૦ વાર ઉપર એક મીનારાની મસજીદ છે તેની દક્ષિણે ૧/૨ મૈલપર બીજી પાંચ મહુડાની મસીદ છે, પશ્ચિમ દરવાજેથી એક મૈલ માર્ગ વટાવતાં એક ખુલ્લી જગા આવેછે

ત્યાં આગળ ચાંપાનેરના મકાનો હતાં, ઉત્તર તરફ કોટની ભીંત ટેકરીને મથાળે સુધી જઇ ત્યાંથી પાછી ફરેછે, ને રસ્તાની પાસે સમાંતરે આવી દેખાયછે, તે ભીંત ઇંટ ચુનાની હતી પણ તે પછી વગર ઘડેલા પથ્થની બનાવી હતી, આ કોટને મહમદ બેગડાએ 'જેહાંપનાહ' નામ આપ્યું હતું ને આ ચાંપાનેરના કિલ્લા આસપાસ ફરી વળેલીછે. તેની પશ્ચિમથી ૧૦૦ યાર્ડપર દક્ષિણ દરવાજો છે. કિલ્લામાં દરવાજાની પશ્ચિમે એક દેખાવડી મસજીદ છે. પૂર્વ દરવાજાની પૂર્વે ૫૦ યાર્ડપર જુમ્મા મસજીદ અતિ સુંદર કુતરમંદી સાથે કાયમ છે, કિલ્લાની ઉત્તરે ૧ મૈલપર નગીના મસજીદ સફેદ પથ્થરની બાંધેલીછે. એ શિવાય ઇસલામી ચાંપાનેર તેની આગવી ઇમારતો તથા મસજીદોનાં ખંડીયેરો સાથે કાયમ છે.

ચાંપા—ચાંપાનાં વૃક્ષ જૂદા જૂદા પ્રકારનાં આવેછે. જેમકે ખેર ચાંપો, સફેદ ચાંપો, નાગ ચાંપો, સુલતાન ચાંપો અને સોન ચાંપો અથવા રાય ચાંપો. ખેર ચાંપાનું વૃક્ષ ઘણું મ્હોટું થતું નથી. તેપર જ્યારે ઘણી કળી આવેછે ત્યારે તેપર ઝાઝાં ફુલો હોતાં નથી. અને જ્યારે પાંદડાં હોયછે ત્યારે ફુલો હોતાં નથી. એનીપર વર્સાદમાં પાંદડાં આવેછે તેના લાંબા પાંદડા કાળાસદાર લીલા રંગના હોયછ, અને ફુલો ગર્મીમાં આવેછે. એના ફુલ સફેદ રંગના હોયછે અને તેની વચમાં પીળા રંગની ઝાંખ હોયછે. આ ઝાડની છાલ, ચીક અને સિંગની ઔષધિમાં યોજનાં કરેલીછે.

સફેદ ચાંપો—એના વૃક્ષ ખેર ચાંપાના ઝાડને મળતુંછે.૧ પણ આ જાતનાં ઝાડ ઝાઝાં જણાતાં નથી. એ અતિ ન્હાનું ઉગેછે. એના પાંદડા ખેરના પાંદડાં કરતાં નાહના હોયછે અને તે પણ ખેરના પાંદડા મુજબ દર વર્ષે ખરી પડેછે. એના ફુલો તદન સફેદ હોયછે. નવાં ઝાડ ડાખળી રોપ્યાથી ઉગેછે.

નાગ ચાંપો—એનું વૃક્ષ નાહનું હોયછે, પણ દેખાવમાં ઘણુ ચમત્કારિક હોયછે. એનો આકાર 'પિરેમીડ' જેવો હોયછે. એનું થડ સિધ્ધું, પાંદડા ભાલાશેકા નરમ હોયછે. એની ઉપલી બાજુ ચળકતી અને નીચેની બાજુ કાંઇક સફેદ હોયછે. માર્ચ માસમાં જ્યારે એનીપર નવાં પાંદડા આવેછે ત્યારે તે ચળકતા લાલાસપર હોયછે, તેથી જ્યારે સવાર સહાંજ તેપર સૂર્યના કિર્ણો પડેછે ત્યારે દુરથી તેની શોભા મનોહરતા ભરી જણાય છે, એના ફુલનો આકાર નાગ જેવો હોવાથી તેને નાગચાંપો કહેછે. ફુલની સુગંધી ઉત્તમ હોય તે દેખાવમાં સુંદર હોયછે. ફુલો એપ્રેલમાં જ્યારે આવેછે ત્યારે પવનની લ્હેરીથી તેની સુગંધી દુરવેર ફેલાયછે. એના ફુલો હથેલી જેવડાં મ્હોટાં ને તેની મધ્ય ભાગ પિળો રહેછે, અને ગુલાબના પાંખળી જેવી પાંચ સફેદ પાંખળીઓ તેની આસપાસ હોયછે. નાગ ચાંપો મુખ્ય કરી કોકણ, કર્નાટક અને આસામ પ્રાંતમાં આવેછે એના ઝાડને ઉત્તમ પ્રકારની લાલ જમીન જોઇએ. બીયાં કઠણ હોવાથી તેને પ્રથમ ૧૦ યા ૧૨ દિવસ પાણીમાં ભીજવી રાખવાં પડેછે. પ્રથમ રોપાઓને 'નરસરીમાં'માં તૈઆર કરી પછી બે વર્ષનાં થતાં તેને કાયમની જગ્યાપર લઇ જઇ રોપેછે. આ ઝાડ અતીસ્ય નાજુક હોવાથી કોઇ વેળા એકથી બીજે જગે રોપવા જતાં તે કરમાઇ જાયછે. એને છાંયડાવાલી જગામાં ઉછેરવો પડેછે. ઝાડ ૫ થી ૬ ફીટ ઉંચા થતાં સુધી તેને ૩ દિવસ આંતરે પાણી સીંપવું જોઇએ, પછી પાંચ ૭ દિવસ આંતરે. એ ૧૦ થી ૧૨ વર્ષનું થયા પછી તેનીપર ફુલો આવેછે.

સુલતાન ચાંપો—એનું વૃક્ષ નાગ ચાંપાના વર્ગનુંજ છે. આ ઝાડ કોકણ તથા મલબાર પ્રાંતમાં પુષ્કળ ઉગેછે. એના જાડાં પાંદડા લીલા કાળાસદાર પણ ચળકતાં હોયછે. એનાં ફુલો પિળા રંગના હોયછે, કોકણમાં આ ઝાડ ૭ થી ૮ વર્ષનું થતાં તેનીપર ફુલો આવેછે.

એનીપર જે ફળો આવેછે તે સોપારી જેવાં હોયછે અને તેપરનું કોટલું કઠણ હોયછે. તેમાં જે ગર હોયછે તેનું તેલ નિકલેછે. એ સ્વાદે કડવું હોવાથી તેનો ઉપયોગ બાળવામાં થાયછે. એનો ખોળ ખાતર તરીકે વપરાયછે.

સોનચાંપો—એના વૃક્ષ વિશાળ ઉગેછે. એના પાંદડાં આંબાનાં પાંદડાં જેવાં લાંબા હોયછે અને તેનો રંગ ફીકકો લીલો હોયછે. એનું લાકડું કઠણ અને મજબૂત હોયછે. તેની ૩ જાતો છે. એક જાતનાં ઝાડપર પિળા રંગના ફુલો આવેછે, બીજી જાતનાં ઝાડપર ફિક્કા પિળા રંગના આવેછે અને ત્રીજી જાતપર સફેદ રંગના આવેછે. એની પાંખળીઓ લાંબી હોયછે, આ ઝાડપર વર્ષમાં બે વખત ફુલોનો બહાર આવેછે, એક વર્સાદમાં અને બીજો ગર્મીની મોસમમાં. એની છાલ ઔષધિ ઉપયોગમાં આવેછે, નવાં ઝાડ બિયાંમાંથી ઉત્પન્ન થાયછે, ઝાડ મ્હોટું થાય ત્યાં સુધી તેને ચાર દિવસે પાણી પાવું અને તેને સખત તડકો લાગે નહિ તેની સંભાળ રાખવી.

ચાબ—અથવા કાબ, મેસોપોટેમિયાના નીચલા ભાગમાં વસતો એક આરબ ટોળો. આ ટોળાની પ્રજા સખત મેહેનત કરનારા હોવાથી દેખાવે ચંચળ, ને ખીલેલા બાંધાના હોયછે, આ પ્રજા યૂરપ્યન પ્રજાની જાણમાં ૧૮ મી સદી પછી આવી હતી.

ચાંભા—આ દર્દમાં ચામડી લાલ થઇ શરીર ઉપર જગેજગ નાહના મ્હોટા રાતા ડાઘા પડેછે અને ચામડી ગરમ થઇ ચેળ આવેછે. આ ચાંભાપર આગળી દાબતાં રતાશ હટે થાયછે, ચાંભા મટતાં તે ઠેકાણાની પતલી ચામડી ઉતરી જાયછે. ઘસવાથી, મધ માખીના ડંખથી, ગર્માથી, સાંધાપરની તથા રોકની ચામડી ઘસાવાથી ચામડી લાલ બને છે, બચ્ચાંને તથા મ્હોટા આદમીને કોઇવાર લોહિવિકાર થઇ રાતા ચાંભા પડેછે. એના ઉપાય તરીકે ઝિંકઓઇન્ટમેંન્ટ ચોપડેછે, ગ્લિસરાઇન તથા ગુલાબજળ સમ ભાગે એકત્ર કરી તે અથવા સુનાની તેલ પણ તેપર ચોપડેછે, તે પછી હલકો જોલાબ આપવાથી દર્દ મટેછે.

ચામડી—અથવા ત્વચા. પ્રાણીના શરીરનું રક્ષણ કરનાર, સ્પર્શજ્ઞાનની ઇંદ્રી છે, એનાં બે પડ હોયછે. એનું ઉપલું પડ દેખાતું પતળું લાગેછે, તેની તળીયે કાળા રંગની નાહની કણો હોયછે જેથી ચામડીનો રંગ અપાયલો છે, ચામડીનાં આ પતળા પડ તળીયે સખત અને જાડું પડ છે. જેની ઉપર નાહની અણીઓ અથવા ટોચો હોય છે, જેમાં જ્ઞાન તંતુની જાળ પથરાયલી હોયછે, અને તેથી તેમાં સ્પર્શજ્ઞાન રહેછે, ખરી ત્વચામાં પરસેવાના છિદ્ર, બાલનાં મૂળ, સ્નિગ્ધપિંડ અને સ્પર્શાંકૂર રહેછે. આ પરસેવાના મનુષ્યના આખા શરીરમાં ૭૦,૦૦,૦૦૦ હોયછે, બહારની ત્વચામાં છિદ્રો તે તેના મુખોછે. તે શિવાય રોમાંચ, મજ્જાતંતુનાં મૂળ નાહની નાહની ઉંચી કણોમાં બેસાડેલાં હોઇ તેની આસપાસ રક્તવાહિનીઓ દેખાયછે, એ એટલાં તો સૂક્ષમ હોયછે કે એક ઇંચ જગામાં સુમારે ૩૦૦૦ તંતુઓ સમાયલાં હોયછે, આ દરેક ત્વગવયનાં જૂદા જૂદા ધર્મ છે, બહારની ચામડીનો આટો બની તે નહિ જેવી થઇ તુરત તેની જગે બીજી ચામડી આવતીજ રહેછે. વળી ચામડીમાં રહેલા તેલમય પદાર્થોથી ત્વચાને સુલાયમપણું આવેછે, અને કાર્બોનિક ઍસિડ, યુરિઆ ઇત્યાદી તત્વોથી શરીરમાહેલા વિષકારક પદાર્થ પસીના સાથે બાહેર પડી લોહી શુદ્ધ થાયછે; અને શરીરમાંની ઉષ્ણતાનું માન તેથી એક સરખું રહેછે. એ પસીનો જો શરીરમાં રહે તો સખ્ત મ્હોટી હાની થાય.

મનુષ્યની ઉપરની ચામડીમાં ચપટ એપીથિલ્યમના કેટલાક થર હોયછે. તેના અંદરના થર માહેલા રજકણમાં રંગ રહેછે. જેપર જૂદી જૂદી ત્વચાના રંગનો આધાર રહેછે. નીચેથી ઉત્પન્ન થઇ જેમ એ...

થર ઉપર આવતા જાયછે તેમ વધારે સખત અને ચપટા બનતા જાયછે. ખરી ચામડીમાં રેષામય પદાર્થ રહેછે. અને તે સ્થિતિસ્થાપક ખરડછે. તેથી ચામડીને ખેંચી શકાયછે, અને તે લાંબી ટુંકી થાયછે. તેની હેઠળ ચરબીનો થર હોયછે જ્યાં તેની સપાટીમાં સર્વ સ્થળે સ્પર્શજ્ઞાન હોયછે. તેનીપર સુક્ષ્મ સ્પર્શાકુર પંચરાયલા હોયછે. તેમાં કેશવાહિની અને જ્ઞાન તંતુના તાંતણા હોયછે. અંકુરનો છેડો એક હોયછે અથવા તેની શાખાઓ થાયછે."

ચામડી અથવા અંગ તંદરોસ્ત હાલતમાં ઠંડુ યા ગરમ લાગતું નથી પણ દુખ થતાં ગર્મી સંબંધી હાલત તથા રંગમાં ફેર પડેછે. ચામડીને હાથ લગાડતાં ગરમ લાગેછે, તેથી તાવ કેટલોછે તે જણાઇ આવેછે. સર્વ જાતની બિમારીમાં, શીતળા, ગોવરૂ અને ચેપી, ભેજા ઉપર લોહી ચઢી તાવ આવતાં, કાળજાનાં, ફેફસાના અને પેટનાં ઘણા રોગોમાં ચામડી ગરમ થાયછે.

જ્યારે બિમારના બદનમાંની ગર્મી ઘટી જાયછે ત્યારે ચામડી ઠંડી થાયછે. તાવ ઉતરી જતાં, નબળાઈમાં, કૉલેરામાં અને ઘણા જુના રોગમાં ચામડી ઠંડી પડેછે. સખત બિમારીમાં ચામડી ઠંડી પડે તો ખરાબ નિશાનીછે.

ચા નજલાની નિશાની બતલાવેછે. કૉલેરાનો હુમલો તથા ચામડી તથા નખનો રંગ બલુ, આસમાની અથવા કાળો મારેછે. ત્રાંબાના રંગપર ચામડી આવતાં ગુરદાના એક જાતના દર્દની નિશાની સમજાયછે. લોહીમાં બગાડ થતાં ચામડીપર કાળા ચાઠાં પડેછે. પિળી ચામડી કમળાનો યા પિત્તાનો હુમલો બતલાવે છે. સરવે જાતની નબળાઇમાં ચામડી ફીકકી મારેછે.

ચાંમડાનો ઇતિહાસ, બનાવટ, વેપાર તેને કેળવવાના કારખાનાનું વર્ણન.

ચામડાં—આપણા શરીરનું ઠંડી તથા પવન અને સર્દીથી રક્ષણ કરવા માટે તદન જંગલી સ્થિતિમાં પણ જે વસ્ત્ર તરીકેની શોધ કરવામાં આવી તે પ્રથમ ચાંમડાનાં વસ્ત્ર પેહેરવાનો રેવાજ ગણાયછે. ઇરાનીઓના મુળ પુરૂષ તરીકે જાણીતા થએલા મેહાબાદી વંશના અમલમાં તથા ગયોમરદના જમાનામાં ચામડાંનાજ વસ્ત્ર પેહેરતા હતા. હિંદુઓના પુજ્ય દેવતા શંકરના બદનપર હાથીનું ચામડું તથા વાઘના ચામડાંના વસ્ત્ર હતાં, અને આગલા હિંદુ રૂપીઓ હરણનું ચામડું પાંથરી તેપર બેસતા તથા ઉંઘાતા હતા.

ઇરાનીઓએ અતી પ્રાચીન કાળમાં જે

કેળવેલા 'ગૌચર્મપર સોનેરી હરફે લખવામાં આવ્યા હતા. (જુઓ કેતાબ ખાતું.) અને તે જમાનાઓ સુધી ઉપયોગમાં આવ્યાં હતાં.

હોમરે 'પોતાની ઇલીયડ' પણ ચર્મપત્ર ઉપરજ લખી હતી. (કોઇ કહેછે કે તે સાંપના ચામડાપર લખી હતી). જ્યારે આર્ય પ્રજાના અર્થરનવઓમાં અપસમાં બે તડાં પડયા ને એક આર્ય ટોળો હોમ નામના પેગંબરના વખતમાં સિંધુ નદી તરફ ધસડાઇ આવ્યો, તેઓએ તે પછી ધીરે ધીરે ઉષ્ણ પ્રદેશમાં વસાહત કરી અને ગાયના દુધાપર તથા કંદમૂળપર નિર્વાહ કરવા માંડતાં માંસ ખાવાથી પરહેજ રહેવા લાગ્યા. તે સમયે રૂ માંથી બનાવેલું કાપડ પેહરવાનો રેવાજ નિકળતા ચર્મ પેહેરવું નુકસાનકારક જણાવી આગલા ચામડાનાં પોશાખને પડતાં મેલ્યા હતા.

તે પછી બૌદ્ધ ધર્મની સ્થાપના થતાં "અહિંસા પરમો ધર્મ" આ વાકય મુજબનો ધર્મ ચાલુ થયો. કેટલાક કાળ પછી બૌધ્ધ હિંદમાં પડી ભાગ્યા છતાં બૌદ્ધ ધર્મ મતનો જે છાપ પ્રજાપર પડયો હતો તેથી હિંસા કરવું મહા પાતક છે એમ જે સિધ્ધાંત હતું, તે ચાલુ થયો, તે હજી કાયમછે. કેટલાક બંગાલી બ્રાહ્મણોએ અહિંસા પરમો ધર્મને તોડી પડવા માટે માંસ ખાવાનો ચાલ શરૂ કર્યો હતો અને આથી બે ધર્મ વચ્ચે જે વઢવાઢ ચાલી. રીતિ, રેવાજ, શાસ્ત્રમાં પણ એકથી એક વિરૂધ નિયમો દાખલ થયાંછે. સાંખ્ય અને લલિત એઓએ લખેલા શાસ્ત્રમાં જણાવ્યા મુજબ ચામડાંના વાસણમાં પાણી પીવું શુદ્ધ છે, તેમજ ઘી તથા તેલ ભરવાના ચામડાના કુપામાં પણ કશો દોષ નથી.

હિંદુસ્તાનમાં ચામડાની બનાવટો— હાલમા હિંદુસ્તાનમાં ચામડાનાં બુટ, જોડા, કુંપ્પા, તાસા, ઢોલ, મૃદંગ, મોટ, પખાલ, ઘોડાનો સામાન, હજામની ધોપંડી, કોથળા, તકીયા, ચોપડાનાં પુઠા, પાણી પીવાની ઝારી વગેરે બનાવવામાં આવેછે.

પુના, મીરજ, મુંબાઇ વેગેરે ઠેકાણે ઉત્તમ જોડા બનેછે. અહમદનેગર, વિજાપૂરમાં બનતા ચાંચના જોડા ઘણા જાણીતા છે. રત્નાગીરિ જીલ્લામાં 'લાંજે' ગામમાં ચંપલ ઉત્તમ તહેદાર બનેછે. મુંબાઇ, મહાબળેશ્વર, પુના, સોલાપૂર, કલકતા વગેરે શેહેરોમાં તહેવાર વેલાતી બુટ તથા પેટીઓ સારી બનેછે. અમદાવાદમાં બનતા ચોપડાના ચર્મ પુઠા જમાનાઓ થયાં વખણાયછે. તે શિવાય અમદાવાદનું ચર્મ તથા બકરાના ચામડાને કેળવી તેને તહેવાર ઉપયોગમાં લેવામાં આવેછે.

પંજાબમાં દિલ્લીના તહેવાર જરીદાર જોડા જુદી જુદી જાતનાં બનાવેછે. તેમજ મોતીની બનાવેલી સપાટ તથા તેની પર ટીલી કસબનું ભરતકામ, સોનેરી રૂપેરી જરીનું ભરત, લાલ, કાળું, પિરોજા રંગનું ચામડું વગેરે હુનરમંદીની રેલછેલથી બનાવવામાં આવેછે. ૧૮૬૪ માં ફકત દિલ્લીથી પરદેશ ખાતે મોકલેલા જોડાની કિંમત ૩૪,૦૦,૦૦૦ ની ઉપજી હતી, પણ તે પછી દિનપરદિન આ તહે જાતના જોડા બનાવવાનો ઉદ્યોગ વધતાં હાલમાં ૬થી ૮ લાખના જોડા પરદેશ રવાના થાયછે. દિલ્લી જેવાજ જોડા આગ્રા તથા જયપૂરમાં પણ બનેછે. મધ્ય પ્રાંતના ચદા ગામમાં જરીદાર જોડા બનેછે. તેમજ નિઝામશાહીમાં રાયપૂર શેહેર એવા જોડા બનાવવા માટે જાણીતું છે.

ઉજ્જેનની તથા ઇદોરમાં દિલ્લી જેવાંજ જોડા બનાવવાનો ઉદ્યોગ ચાલુ છે; અને તે કામ મુસલમાનોજ બનાવેછે.

ઉત્તરના ડબરા રાજપુતાનામાં બનેછે. વાયવ્ય પ્રાંતમાં ગોરખપૂર ગામમાં સાંબરના ચામડાની તહેવાર ચીજો જાંનની તેપર કસિદો કાઢવામાં આવેછે; અને તેની બનાવેલી ચીજોને યુરપ્યનો સારૂં ઉત્તેજન આપેછે. હિમાલય પર્વત ઉપરના વિલાસપૂર ગામમાં ચીરૂટની દાબડી, ચોપડીના પુઠાં વગેરે ચીજો ચામડાની બનાવી તેનીપર સુંદર પક્ષીઓનાં

પિંછાં ચોંટાડી ઘણીજ શોભાયતી ચીજો બનાવેછે. પંજાબમાં પિત્તળના કુંપા ઉપર ચામડાનું ઉત્તમ નક્ષિકામ કરેછે. તેમાં લીલા રંગનું ચામડું તથા ચાંદીનો વરખ વધારે ખપાવેછે.

ગામઠી હૉરનેસ, બંદુસ, સકલાત; ગજની, કિનખાબ વગેરે પણ એનાજ બનાવેછે. મધ્ય પ્રાંતના નંદા ગામમાં ઘોડાનાં હૉરનેસ ઉત્તમ પ્રકારના બનેછે. જયપુરમાંના 'ખેત્રી' ગામમાં ઉંટ ઉપરનો સામાન ચામડાનો બનાવેછે. બિકાનેરમાં ઉંટનો સામાન, રેકાબનાં પટ્ટા, દોસ્દાન, ચોપડાનાં પુઠાં વગેરે ચામડાની ચીજો ઉત્તમ બનેછે. કાનપુરમાં હાલમાં ચામડાં કેળવવાનો ઉદ્યોગ ઘણી હદ સુધી વધ્યોછે. અને ત્યાં તેના થાકદાન, મસક, હૉરનેસ, પોર્ટમેન્ટો વગેરે સારાં બનેછે.

ચામડાની ઢાલ બનાવવાનો ઉદ્યોગ હિંદમાં જમાનાઓથયાં જાણીતોછે. બાબુ ત્રિલોકયનાથના જણાવવા મુજબ ઉત્તર હિંદુસ્તાનમાં ઢાલપર નક્ષી કાઢવાનો હુન્નર પ્રથમ શરૂ થયો હતો. મુંબઇ ઇલાકામાં નક્ષીની ઢાલો મરાઠા રાજ્ય અમલ વેળાજ બનવા માંડી. કચ્છ સંસ્થાનમાં ભુજ ગામમાં રોગાન ચઢાવેલી નક્ષીદાર ઢાલો બનેછે. તેમજ વડોદરા અને અમદાવાદમાં હુન્નરમંદીથી ભરપૂર ઢાલો બનેછે.

કાંગ્રા તથા હુશિયાર પુરમાં 'તુંગા' નામના ઝાડનાં પાંદડા છુંદી તેને ચામડાને ચોપડી ચામડું કેલવેછે, અને તેનાં ઇજાર ડગલા હાથ મોજાં, પગના મોજાં, કોથળા તથા અનેક વસ્તુઓ બનાવેછે. વળી તેઓ ચામડાપર કશિદો પણ કાઢેછે.

પેશાવર, બાનું અને કોહટ ખાતે પગને લપેટવાના પટ્ટા બનેછે. ડેરાગાઝીખાનમાં તલવારની મ્યાનો ચામડાની બનાવેછે. ત્રિચનાપલ્લી, મલબાર, કૃષ્ણા, ગોદાવરી, વિઝગાપટ્ટણ, પેરિયા કુલન વગેરે ગામમાં બકરાનાં ચામડાંને બાલ સાથે કેલવેછે. ચામડાનાં રમવાનાં પાનાં મદ્રાસમાં બનેછે. તેમજ જયપુરમાંબનતા રંગબેરંગી નક્ષીકામનાં ચામડાનાં રમવાના કાર્ડ બનેછે. કેટલેક ઠેકાણે નક્ષીદાર ટેબલકલોથ ચામડાંના બનેછે.

ચામડાનો વેપાર વેહ્વાર.

કાચ્ચાં ચામડાને કેળવ્યા પછી ઉપયોગમાં આવેછે. આ ચામડાં ગાય, ભેંસ, બકરાં, મેંઢા, બકરી, ઘોડા વગેરે પ્રાણીને હલાલ કરી તેના બદનપરથી ઉતારી લીયેછે. મુવેલા ઢોરનું ઉતારેલું ચામડું હલકી જાતનું ગણાયછે. પણ તરતનાં કાપેલા ઢોરનું ચામડું કેલવવા લાયકનું ગણાયછે. ચામડાની ગંધ દુર કરવા તેને ચુનાના મિશ્રણ સાથે આમેજ કરેછે. આ ચામડાંનો સ્થાનિક ઉપયોગ સર્વત્ર સરખો છે.

હિંદુસ્તાન, આસ્ટ્રેલ્યા, અમેરિકા, સંયુક્ત-સંસ્થાનો અને દક્ષિણ અમેરિકાના કેટલાક દેશોમાંથી ચામડાના કાચ્ચા માલનો મ્હોટો નિકાશ વેપાર ચાલેછે. હિંદુસ્તાન શિવાય બાકીનાં બીજા દેશો ચામડાં નહિ મોકલતાં પાક્કાં-રંગાવેલા ચામડાં મોકલેછે. હિંદુસ્તાનમાંથી બંગાલ અને માદ્રસથી કાચ્ચા ચામડાં ઘણા નિકાશ થાયછે.

હિંદુસ્તાનમાં સારો પાક ઉપજેછે ત્યારે ચામડાનો નિકાશ વેપાર સાધારણ હોયછે; પણ જ્યારે દુકાલ પડેછે ત્યારે ઢોરો સસ્તા થતાં તેને મ્હોટો નિકાશ વેપાર ચાલતો હતો. ૧૯૦૦ના મ્હોટા દુકાળ સમયે ઘાસ ચારા વિના ઢોરો હવળતા થવાથી ગુજરાત તથા કાઠીયાવાડ પ્રાંતમાં લાખો ઢોરો પાણીને મૂલે વેચવામાં આવ્યા હતા; તે તથા કેટલાક નિરધણીયાતાને કાપી તેમનાં ચામડાનો મ્હોટો નિકાશ વેપાર ચલાવ્યો હતો.

હિંદુસ્તાનમાંથી કાચ્ચાં ચામડાં યુનાઇટેડ કીંગડમ (ઇંગલંડ વગેરે) જાયછે, અને તેને કેળવવાની ચીજો પણ તેજ દેશથી આવેછે. આ દ્રવ્યયોગે કાચ્ચાં ચામડાં પાક્કાં બને છે. કાનપૂર તથા મદ્રાસમાં બે સરકારી કારખાનાં ચામડાં રંગવાના તથા તેની ચીજો બનાવવાનાં ચાલુછે. વળી બંગાલમાં વિદ્વાન

બ્રાહ્મણોએ આ ઉદ્યોગ ચલાવવાનો કારખાના સ્થાપન કર્યા છે મુબઈમા પણ એક મ્હોટુ કારખાનુ સીમમા મી૦ આદમજી પીરભાઈની માલેકીતળે ચાલેછે, ને બીજા નાહના કારખાના તે તરફ અનેક છે

ઈગ્લંડમા નાર્થમટન અને બ્રિસ્ટલમા બુટ ઉત્તમ અને સારા બનેછે, જેનો ફેલાવો તમામ દુનિયામા થયો છે ફ્રાન્સમા મોજા માટેની તહેવાર સુદર ચીજો ચામડાનીજ બનાવવામા આવે છે જર્મનીમા ચામડાં અનેક પ્રકારના બને છે ઉંદર તથા કાગારૂના ચામડા આસ્ટ્રેલ્યાથી ફ્રાન્સમા પુશકળ નિકાશ થાયછે, જેના સારા હાથમોજા બને છે હૉલંડ તથા બેલજ્યમમા ચામડાના અનેક કારખાના છે

હિંદુસ્તાનમાથી આયાત નિકાશ વેપાર ચામડાનો કેવો છે તે નીચલા કોઠા ઉપરથી જણાશે

આયાત		
માલ	૧૮૯૨	૧૮૮૪
	રૂપ્યા	રૂપ્યા
બુટ વગેરે બનાવટી માલ	૧૩,૮૬,૦૦૦	૧૪,૨૭૦૦૦
કેળવેલા ચામડા	ઇ સ ૧૮૭૬મા ૫,૩૬,૦૦૦	૨૦૦૭૦૦૦

નિકાશ		
માલ	૧૮૭૬	૧૮૮૪
	રૂપ્યા	રૂપ્યા
કાચા ચામડા	૨,૮૪,૪૫,૦૦૦	૩૫૬૭૪૦૦
રંગેલા ચામડા	૧,૧૯,૦૦૦૦	૩,૨૩૩૮,૦૦૦

હિંદુસ્તાનમા વળી ચામડાનોજ ખાસ ધધો કરનાર મ્હોટો એક વર્ગ છે કે જે ચમાર યા મોચીને નામે જાણીતો છે આ પ્રજા અભણ અને દાલીદ્ર સ્થિતિમા હોવાથી તેઓ ચામડાના ઉદ્યોગને ખીલવી શકયા નથી અને તેથીજ આ ઉદ્યોગ હિંદમા હજી પૂર્ણ કળાએ પુગો નથી, પણ હવે હિંદની પ્રજાના ઉંચા વર્ગમાથી નીચ ઉચ ધધાની છીટ દૂર થતી હોવાથી બીજી વર્ણની ઉંચ કોમને હાથ હવે આ ઉદ્યોગ જવા માડયા પછી તેને ખીલવવાની સારી કોશીસ કરવામાં આવેછે, અને દિનપર દિન તેને સરકારી લશકર ખાતાં તરફથી સારો આશ્રય મળતો રહેછે

* ચામડાં કેળવવાનો ઉદ્યોગ હુન્નર•

"હિંદુસ્તાનમા કાનપૂર, આગ્રા, મંધરાસ, નવસારી મુબઈ ખાતે મ્હોટી ટેનેરીઓ યાને યત્ર વડે ચામડા કેળવવાના કારખાનાઓની મદદથી મ્હોટા પાયાપર આ ઉદ્યોગ ચાલેછે, અને સરકારના કૅમેસરિયટ વગેરે ખાતા તરફથી મળવેના ચામડાની બનાવટોને ઉત્તેજન આપવામા આવે છે આથી આ ઉદ્યોગમાં દિનપર દિન વધારો થતો ચા યોછે, હિંદમા સર્વથી મ્હોટી ટેનેરી કાનપૂર ખાતેની મેસર્સ કુપર એલનની કુંપનીની છે, કે જ્યા સરાસરી ૨૫૦૦ કામદારો કામે લાગેછે મુબઈ પાસે ધારાવીમા લગભગ ૪૦ ટેનેરીઓ છે જેમાની થોડીક યૂરપ્યન પેઢીઓ હસ્તકથી અને બીજી પાર્સી, મુસલમાન વગેરે ખાનગી માલેકી તળે ચાલેછે, તેમા આદમજી પીરભાઈવાલી ટેનેરીમા ૧૦૦૦ કામદારો કામે લાગેલા રહેછે

મ્હોટી ટેનેરીઓમા મોરોકો, રોન, રોલર, સ્કીન, રશિયન લેધર વગેરે ગ્રેનવાળા તથા ગ્રેનવિનાનાં ચામડા બનાવવામા આવેછે અને નાહની ટેનેરીઓમા માત્ર ચાકડાઓ સાફ

* હિંદી સોદાગર દફતર બીજામાથી

કરવા તથા કેળવવાનું (અસલી રીત મુજબ) કામ બજાવવામાં આવેછે.

'ચામડાં બનાવવાની ક્રિયાને શરૂઆતમાં બે મ્હોટા વિભાગોમાં વેહેંચી શકાય. એક ટેનિંગ કે જેની મદદથી કાચાં સખ્ત ચામડાં અને સર્ગાર નરમ અને વાળી શકાય એવું બનાવવામાં આવેછે, અને બીજો બર્યુંકરીઈંગ (Currying) કે જેની મદદથી તે નરમ પાડેલું ચામડું ચર્બીદાર પદાર્થો વગેરેની મદદથી વધારે નરમ, સારા દેખાવનું અને 'વૉટરપ્રૂફ' બનેછે, કાંઇ સઘળાંજ ચામડાંઓ આબે મુખ્ય ક્રિયાઓમાંથી પસાર થતાં નથી. કેટલાંક ચામડાંઓ જેવાં કે-ગ્લવ, કીડને મુદલ ટેન કરવામાં આવતાં નથી; પણ ફક્ત ફટકી અને ખારથી સાફ કરી તેને "કરી" કરવામાં આવેછે, અને વળી કેટલાક ચામડાઓને ક્રિઈંગની ક્રિયા જોઇતી નથી. જોકે સેવટની 'ફીનિશ' આપતી વખતે વખતાં ઓછા તેલનો, ઉપયોગ કરવામા આવેછે.

'જાડાં ચામડાં' જે બલદ વગેરે મ્હોટા ચોપગાંઓના શરીરનાં ખાલમાંના બનેછે તેનાં બે પડ હોયછે, એક ઉપલું અને પાતળું જેને ઈંગ્રેજીમાં એપિડર્મીસ (Epidermis) કહેછે, અને બીજું 'કોરિયમ' (Corium) યાને માહેલું; જે ચામડાં બનાવવામાં ખરેખર કામમાં આવેછે, અને જેની ઉપર પેલા 'એપિડર્મીસ' નું પડ થએલું હોયછે. એ ઉપલી ચામડી ચામડાંને 'ટેન' કર્યા પેહેલાં સઘળી ઉખેડી કાઢવામાં આવેછે. એ જાડા તથા પાતળાં બે પડોના વચ્ચે વ્યબીં અને બીજા ચીકણા પદાર્થો, બાલ, નસ, શાખા ઇત્યાદી અવ્યવો અને પદાર્થોની જગ્યા હોયછે. પુખ્ત રીતે સુકવેલાં ગાય કે બાલદનાં ચામડાંમાં સાધારણ રીતે સેંકડે ૯૫ ટકા 'જીલેટિન' યા, સરસીનાં જેવું ગરમ પાણીમાં પિગળી જાય તેવું તત્વ, ૧ ટકાને સુમારે ચર્બી, ના ટકો ખનીજ પદાર્થોનું તત્વ અને ૩ ઉપર ટકા છિદ્રોદાર શાખાઓ હોયછે. કે જે શાખાઓ ગરમ પાણીમાં ચાલુ ઉકાળયા છતાંબી પિગળતાં નથી, પણ છુટાંની માફક એમના એમ રહી જાયછે. જેમ મનુષ્ય જાતનાં સંબંધમાં બનેછે તેમ જે જનાવરો થંડા મુલકોમાં રહેનારાં અને સખ્ત મહેનત કરનારાં હોયછે, તેમનાં ચામડાં જાડાં અને ભરેલાં હોયછે, જ્યારે લાડથી પાળેલાં અને બેસાડીને ચારો ખવાડેલા જાનવરો અંગે માતેલાં હોય તાબી તેમના ચામડાં પાતળાં રહેછે.'

'કાચાં ચામડાં લાવ્યા પછી 'ટૅનર' તેમને પ્રથમ સોજાં પાણીમાં બોળી કાઢેછે. જેથી તેમને વળગેલું લોહી, કચરો વગેરે નિકળી જાયછે. જો ચામડાંને માટુ દીધેલું હોયછે તો તેમને વધારે સખ્ત અને ફરી ફરીને સોજાં પાણીમાં નાખીને ધોવામાં આવેછે, જ્યારે સુકાં પડી ગયલાં ચામડાંને તેમની અસલી નરમ સ્થિતિમાં પાછાં લાવવા માટે તેથીબી વધારે વખત પાણીમાં બોળી રાખવાં પડેછે! આ મુજબ લાંબો વખત પાણીમાં બોળી રાખ્યાથી ચામડાં કોહી નહિ જાય તેની સાવચેતીનાં ઉપાય તરીકે પાણીમાં નીમક, ટંકનખાર, સલ્ફાઇડઑવ સોડિયમ યા તો કાર્બોલિક ઍસિડ કેટલીકવાર ઉમેરવામાં આવેછે. ગરમ ઋતુવાળા દેશોનાં કારખાનાઓમાં એ રીતે ચામડાંને નરમ પાડવા માટે ૩૦થી ૨૫ ડીગ્રી સુધીનું 'બાર્કોમીટર' નું સોલ્યૂશન વાપરવું પડેછે. પાણીમાં નાખીને ચામડાંને નરમ બનાવવા ઉપરાંત તે માટે યંત્રોની મદદ લેવામાં આવેછે. આ કામ માટે હાલમાં The American Double-Shover નામનું યંત્ર વપરાયછે; આ યંત્રોમાં ભિણવેલા ચામડાંઓ ભારી હથોડા યા દસ્તાઓથી કુટાયછે યા ગુંદાયછે, અને તેથી નરમ બને છે. આ યંત્રો સાધારણ રીતે 'સ્ટોક્સ' ને નામે ઓળખાયછે. ચામડાં સેહેલથી વળી શકે અને પાળતાં ભાગી કે ચીરાઇ નહિ જાય એરેલા નરમ બનાવ્યા પછી તેમને આ યંત્રોમાં નાખવામાં આવેછે, જ્યાં તેમને

જેમ જરૂર હોસે તેમ ૧૦ મિનિટથી ૦॥ કલાક સુધી કુરવા પછી બહાર કાઢીને પાછા થડા પાણીમા બોળવામા આવેછે

"આ રીત મુજબ ચામડાને નરમ બનાવ્યા પછી તેની ઉપરના વાળ ઉખેડી કાઢવાની ક્રિયા શરૂ થાયછે, જેને સ્વેટિંગ' ની (Sweating) ક્રિયા કહેછે આ ક્રિયા માટે ઘણુ કરીને ચુનો વાપરવામા આવે છે આ સાધનનો ઘણો ભાગ કારખાનાવાળાઓ સપુર્ણ ગણેછે તથા તેથી ચામડા માટેનો ર રિસાયણ જતો અને તેને લીધે તેનુ વજન ઓછુ થતુ ગણી તેને બીનફાયદાકારક ગણે એટલુ તો ચોક્કસ છે કે ચામડાનો ચુનાના પાણીમા મ ઝરે નાશ થતો નથી વળી ચુનો ચોકસ ડ થયામાજ પાણીમા પિગળી શકતો હોવાથી બગાડ થવાનો સભવ ઓછો રહેવાના સમબથી, તેમજ આ ક્રિયા માટે ચુનોજ જમાનાઓથી વપરાતો આવેલો અને તેની ખુબી ખામીઓ કારીગરોને પુરતી જાણીતી થઇ ગએલી હોવાથી તથા તેના જેવુ બીજુ કોઇ સરતુ સાધન શોધી કાઢવામા આવેલુ નહિ હોવાથી ઘણાખરા કારખાનાવાળાઓ પણ ચુનોજ વાપરેછે

'ચામડાની ઉપરની બાજુએ ચુનો લગાડવાથી તેની ઉપરના વાળ જડ મુળમાથી એવા ઢીલા પડી જાયછે, કે ઓખવી કાઢતા ઝટ નિકળી આવેછે આ ક્રિયા માટે મ્હોટા ખાડાઓમા ચુનાનુ પાણી ભરી તેમા ચામડાને સપાટ પાથરી દેવામા આવેછે, અને દરરોજ અથવા દિવસમા બે વાર તેમને બહાર કાઢી નીચે બાઝી રહેલા ચુનાને હલાવી પાણીમા આમેજ કરવામા આવેછે, તથા ચામડાને પાછા તેમા પાથરી દેવામા આવેછે

"આ પાણીમા ચામડાને કેટલા દિવસ રાખવા તે માટે ચુનો કેટલો લેવો તથા કેમ કામ લેવુ તે બાબે ઇંગલંડ તથા અમેરિકાના કારખાનાવાળાઓમા મતફેર જોવામા આવેછે એક અમેરિકન અનુભવી જણાવેછે કે દર ૬૦ થી ૭૦ ચામડા દીઠ ૫૮ રતલ તાજો ચુનો પુરતો છે

એટલા ચુનામા ૩ થી ૪ દિવસ ચામડા પરના વાળ નિકળી આવસે અને ચામડુ પોખાશે " ત્યારે બીજા હાથ ઉપર ઇંગલંડના ટેનિંગના એક મ્હોટા કારખાનાવાળાનો વડો પોતાના અનુભવ ઉપરથી એવુ જણાવવા માગેછે કે "આ ક્રિયા માટે એકવાર વપરાઇ ચુકેલો ચુનાના પાણીમા ચામડાને ૬ થી ૧૦ દિવસ સુધી રાખ્યા પછી દર ત્રણેક એક ચામડા દીઠ ૩ થી ૧૨ રતલ તાજો ચુનો લઇને બનાવેલા નવા પાણીમા તેમને પાછા નાખવા " આ રીતે બેઉ અનુભવિઓ એકથી ઉલટી ઉપર જતા જોવામા આવેછે ત્યારે તે બેની વચ્ચે એક મધ્યમ માર્ગ એ સૂચવવામા આવેછે કે દર ચામડા દીઠ ૨ થી ૪ રતલ ચુનો નાખી બનાવેલા પાણીમા ચામડાને ૮ થી ૧૦ દિવસ રાખ્યુ હોયતો બસ તેટલા વખતમા તે પોખાશે, તથા તેના વાળ ઢીલા પડશે

જેમ વાર વાપરના ચુનાના પાણીમા ચામડા મધેના જનાવરી પદાર્થ ઓગળી નિકળેલા હોવાથી તેમજ તેમા એમોનિયાનું તત્વ દાખલ થતુ હોવાથી ચોક્કસ હદ સુધી આ વપરાયલુ ચુનાનુ પાણી તાજા બનાવેલા પાણી કરતા વાળ ઢીલા પાડવા માટે વધારે અસરકારક ગણાયછે, અને એ અનુભવી ટેનરનુ તો એવુ મત છે કે વપરાયલુ ચુનાનુ પાણી વાપર્યાથી ચામડાનુ વજન પણ ખોવેછે, જોકે તેથી ચામડા લગાર પાતળા બનેછે તોપણ જો વપરાયલા પાણીનો ઉપયોગ જોઇએ તે કરતા ઝાઝીવાર કરી જારી રાખ્યો તો ચામડાને જોઇએ એટલા પોખાવાનો ગુણ તે ખોઇ દેછે

અમેરિકન ટેનરો આ ક્રિયા માટે અકસર ઉગી ભુરના સોવના ચામડા બનાવવા માટે જે રીત વાપરેછે તેની આ ક્રિયાના સબધમા જાણવાજોગછે આ રીતને તેઓ "બફેલો મેથડ" કહેછે તે એ છે કે ચામડાને

રાખેતા મુજબ તૈયાર કરીને ચુનાના જલદ પાણીમા તેઓ ૮ થી ૧૦ કલાક નાખી રાખેછે પછી તેને એ પાણીમાથી બહાર કાઢી ૪૩ ડીગ્રી જેટલી ગર્મીએ ઉકાળેલા પાણીમા નાખવામા આવેછે, જ્યા તે બીજા ૨૪ થી ૪૮ કલાક સુધી રહેછે અને ગરમ પાણી ચામડાના માલને ભીજવીને નરમ બનાવે, તથા તરી જવાના છિદ્રોને ફુલાવી મેલેછે આથી ચામડાના માલના શાખાઓમા ચુનાની એટલો થોડો પ્રવેશ થવા પામેછે કે સેહેજ માત્ર બચ ફેરીને તેમને લાગતા થડા પાણીમા હોમાવી શકાયછે જે ચામડાના શાખા બહુ મજબુત બનાવવા હોય, જેવુ કે બુટના મોનનુ ચામડુ તે માટે આ ક્રિયા અજમાવવાની ભલામણ કરી શકાય

"ચામડા ઉપરના બાલ ઉખેડી કરવા માટે યૂરપ તથા અમેરિકામા બીજી કેટલીક રીતીઓ અને સાધનો પણ વધતી ઓછી ફતેહેઓ સાથે વપરાયછે કહેછે કે 'સલ્ફાઇડ' ઑવ સોડિયમ તથા 'સલ્ફાઇડ' ઑવ આર્સેનિક (ગરમા) પણ ચામડા ઉપરના બાલ આછી રીતે ઢીલા કરી આપવાની શકિત ધરાવેછે, અને વળી તેઓ ઉપલા રીતીઓ ઉપર ફાયદો એ ધરાવેછે કે ચુનાથી તથા સોહનાટ ઉપયોગ કરવાથી જ્યારે બાલની જડમા છિદ્રો નરમ બની નબળા પડી જાયછે ત્યારે 'સલ્ફાઇડ' ની અસર બાલ ઉપરજ પર ભારી થાયછે આ ક્રિયા ચાલે માટે ચુનો ભેગો સલ્ફાઇડ ઑવ આર્સેનિકનો ઉપયોગ ઘણા વખતથી થતો આવેલો સમજવામા આવેછે, પણ આજના વખતમા કેટલાક ટૅનરો તેને બદલે 'સલ્ફાઇડ ઑવ 'સોડિયમ' વગેરે પસંદ કરછે, અને ચુનાના મેળ સાથે યા તે વગર પણ બાલ ઢીલા કરનારી તે ઉપયોગી (ડેપીલેટરી) માલમ પડીછે મોજના ચામડા માટે ડૉ૦ વિલિયમ ઇટનર નામે એક ઑસ્ટ્રિયન શાસ્ત્રીએ, દરેક ગાલન પાણીદીઠ ૪ થી ૫ ઔંસ આ સલ્ફાઇડ પુરતી ધારેછે, અને કેટલાક ટૅનરો ગીએ પ્રમાણે પુરતુ જણાવેછે. તેઓ આ સલ્ફાઇડના પાણીમા ચુનો કે પાઇપ કલે નાખીને તેને કાજી જેવુ જાડુ બનાવેછે અંતે તે ચામડાની બાલવાળી બાજુપર છુરથી લગાડેછે એક માણસ ચામડા ઉપર આ મેળવણી રેડતો જાયછે અને બીજો તેને એક પીછી યા ઝાડુ વડે ચામડા ઉપર રગડીને પચાવતો જાયછે કહેછે કે એ પછી ૧૨ થી ૧૫ કલાકમા ચામડા મધેના બાલ ઢીલા પડી જઇ ઓખળી કાઢવાને લાયકના થઇ પડેછે જ્યારે એક અનુભવી તો એ માટે ૨ થી ૩ કલાક પુરતા ધારેછે, અને વળી કહેછે કે જો એ કરતા વધુ વખત ચામડાને 'સલ્ફાઇડ'ના જલદ સોલ્યુશનમા નાખી મેળવવામા આવે, તો ચામડા ઉપર મનુ જેવા ધાબા પડશે, અને ચામડાને બીજી રીતે નુકસાન થશે આ સોલ્યુશનમાથી ચામડાને કાઢવા પછી તે ઉપરના બાલ ઓખળવા પેહેલા તેમને પાણીમા ડુબાડી કાઢવામા આવેછે, એમ કર્યાથી ચામડુ પોખાયછે, તેમજ તેની ઉપર વળગી રહેલી સલ્ફાઇડ ધોવાઇ જાયછે, જેમ જો નહિ થાય તો કામદારોના હાથના આગળાની ચામડી અને નખ ઇજા પામે, કેમકે સલ્ફાઇડમા બાળી નાખવાની (Caustic) ખાસિયત છે બાલ ઢીલા કરવા માટે વળી બીજો એક ઉપાય લાકડાના બળેલા કોલસાના ઉપયોગનો હતો, અને કેટલાક વર્ષોની વાત પર એક જણે તે માટે પેટંટ મેળવ્યુ હતુ 'કાસ્ટીક પોટાશ' તેમજ સોડાખાર પણ આ ક્રિયા માટે ઠીક ઉપયોગી થઇ પડતા જણાય છે, પણ ચુના ઉપર તેઓ કોઇ જાણવાજોગ લાભ યા સરસાઇ ધરાવતા નથી ઉપરાંત તેનો ઉપયોગ ખર્ચાળ અને કેટલીક વેળા ચામડાના શાખાને નુકસાન કરનારો સમજવામા આવેછે

ઉપર જણાવેલી ગમે તેવી રીતે કે મેળવણીથી ચામડા મધેના બાલને ઢિલા પાડવા પછી આ બાલને ઓખળી કાઢવાનુ કામ કાઢેછે સાધારણ રીતે આ કામ માટે

ચામડાંને લોખંડના કે કોઇ ધાતુનાં એક ઢીમડાં ઉપર આડું નાખીને એક બાજુથી હાથવાળી એક બુઠ્ઠી છરી બાલ ઉપર જોરને હાથે ફેરવવામાં આવેછે, તો બાલ સેહેજમાં ખેંચાઇ નિકળે છે. પણ ઘણી વેળા જુના, લાંબા બાલજ એ રીતે ઉપડી આવેછે, જ્યારે નવા અને નાહના બાલ છુટા પડતાં નથી. (તિક્ષણ ધારવાલી છરીઓથી પણ છુટા) પડતાં નથી. આ ક્રિયા માટે કેટલાક યુરપીયન તથા અમેરિકન કારખાનાવાલાઓએ ખાસ યંત્રો બનાવેલાં છે; જેમાં બાલ ઘશી કાઢવા માટેનું એક ખાસ બનાવટનું ચક્ર હોયછે. એવા કેટલાક યંત્રો એક દિવસમાં ૮૦૦ ચામડાં ઉપરનાં બાલ ઉતારી આપી શકેછે. પણ આ યંત્રોનાં ઉપયોગીપણા બાબે ઇંગ્લંડના ટૅનરોમાં બે મત છે.'

'બાલ છુટા પાડ્યા પછી ચામડાંની પેલી બાજુએ વળગેલું માસ, ચર્બિ ઇત્યાદી એક ધારદાર, છરીવડે ખોખવી કાઢવામાં આવેછે. ફક્ત બહારની સપાટીપર વળગેલી ચર્બિજ નહિ પણ ચામડાંના છિદ્રોમાં અનદીઠ રીતે ભરાઇ રહેલી ચર્બિ પણ દાબી કે એંચી કાઢવાની સંભાળ લેવામાં આવેછે, કેમકે નહિતો પાછળથી 'ટૅનિંગ'ની અગત્યની ક્રિયા વેળા મુશકેલી નડે, એટલુંજ નહિ પણ આ છુપાઇ રહેલી ચર્બિ આખા ચામડામાં પસરવા પામીને તે ઉપર મ્હોટાં અને કદરૂપાં ધાબાં પાડે. આ કામ માટે પણ મેશર્સ ગેરીક અને ટર્સનુ વગેરેની શોધ મુજબના અને મેસર્સ જોર્સફ હૉલ ઍન્ડ સન્સની બનાવટનાં યંત્રો વપરાય છે.

"ચામડાં બનાવવાના ઉદ્યોગને લગતાં સઘળાંજ યંત્રો કાંઇ હાથની મેહેનત જેટલું સારૂં કામ કરી શકતાં કે મહેનતનો ઝાઝો બચાવ કરતાં સમજવામાં આવતાં નથી. જ્યારે વળી તેઓમાંના કેટલાક નાહના જાનવરોના ચામડાં માટે ઠીક કામ લાગેછે. પણું ગાય ભેંસ ઘોડા ઇત્યાદી મ્હોટા ચોપગાંઓના ચામડાં નિરઉપયોગી થઈ પડેછે. કેમકે આખાં ચામડાંઓને તેઓ સફાઇથી પોંહચી વળી શકતાં નથી. આ ઉપલી રીતે બાલ છુટા પાડી તેની પીઠની બાજુ બરાબર ઘશી કાઢ્યા બાદ, ચામડાં જો 'સોલ' ના ચામડાને લાયકના અને મ્હોટા જનાવરનાં હોયછે તો પીઠનાં, પેટ આગળના; તથા ગરદન તરફના એમ જૂદા જૂદા જાડા પતળા ભાગો કાપી કાઢવામાં આવેછે. પીઠ આગળનું ચામડું જે હમેશાં વધારે જાડું રહેછે તેને 'બટ' Butts કહેછે અને તેની પાછળ 'ટૅનિંગની' ક્રિયા સંગીનપણે થાયછે, જ્યારે જે ચામડાં વધારે પાતળાં હોયછે તેને Offals કહેવામાં આવેછે અને તેને માટે સરતું ટૅનિંગ બસ થાયછે. બાદ ચામડાનાં એ કાપી કાઢેલાં કકડાઓને મીઠાં પાણીમાં યાતો ચુનાના નીતારી કાઢેલાં પાણીની મેળવણી વાલા પાણીમાં હોમાવીને ૧૨ થી ૨૪ કલાક સુધી રાખી મેળવામાં આવેછે કે જેથી તેમની ઉપર બાઝી રહેલો ચુનો ઇત્યાદી ધોવાઈ જાયછે, કેમકે 'ટૅનિંગની' ક્રિયા માટે ચામડાંને ટેનહાઉસમાં લઈ જવા પેહેલાં તેઓ ઉપરનો ચુનો મટાડું ચોકસ સાફ કરી કાઢવાની ઘણી જરૂર હોયછે. આ ચુનો વગેરે જો બરાબર ધોઇ નહિ કાઢયો હોય તો નુકસાન એ થાયછે કે પાછળથી ટૅનિંગની ક્રિયા વેળા પ્રવાહી ટૅનિંગ સાથે આમેજ થઇને ચામડાનો રંગ બિગાડી નાખેછે. વળી ચુનો ચોકમાં ફેરવાઇ જઇને પણ ચામડાંની સપાટીને બરાબર ટેન થવા દેતો નથી. આજ સબબને માટે ચુનો લગાડેલાં ચામડાંને ખુલ્લી હવામાં નાખી મેળવાનુંબી ફાયદાકારક સમજવામાં આવતું નથી. કેટલાક ટેનરો ઉપર જણાવ્યા મુજબ ચામડાંને ધોવા ઉપરાંત બુઠી છરીઓ વડે તેઓ ઉપરનો ચુનો ખોખવી પણ કાઢેછે. 'ટૅનિંગ' માટે મુખ્ય કરી ઓકના ઝાડની છાલ, ડીવીડીવી, હરડાં આસ્ટ્રેલીયન પાઇન, બાવળની છાલ, અને સ્પેનીશ ચેસ્ટનટ જેવાં ઝાડની છાલ, કાથો, હરડાં બેહડાં, ઇત્વર્ષિનુ

વગેરે વાપરવામાં આવેછે. ઉપલા સર્વ પદાર્થો પોતાની ખાશીયતમાં જૂદાં જૂદાં હોય છે. કોઇ ચામડાને ઘેરો યા ખુલ્લો રંગ આપે છે, કોઈ ચામડાંને નરમ, તો કોઇ સખ્ત બનાવી મેલે છે. કોઇથી ચામડાં ટેન થયાં પછી ધોવામાં પડે છે, ઇત્યાદી. પણ એ સર્વ પદાર્થોમાં ઓકની છાલ ઘણા લાંબા વખતથી અને ઇંગલંડના કારખાનાવાલાઓની ચાલુ પસંદગી વચ્ચે વપરાતી આવીછે. એકે 'સોલ'ના ચામડાં માટે તે એખલી વાપરવી પરવડતી નથી અને બીજા પદાર્થો ભેગીજ તેનો ઉપયોગ કરવો પડેછે. એવાં સોલના ચામડા માટે યુનાનનાં ઓકના ઝાડનાં ફળમાંથી મેળવવામાં આવતું ટેનિંગ ત્યાં વધારે પસંદ કરવામાં આવે છે, તેથી ચામડાં ઠીક પોખાતા અને તેની શાખા ચીમટ બનતા તથા તેના વજનમાં વધારો થતો કહેવાય છે. 'મિરા બોલમ' યાને હરડાં બેહરાં જેમની હિંદમાંથી હજારો મણની પરદેશખાતે નિકાશ થાય છે તેમને પણ આ કામ માટે વાપરવામાં આવે છે, અને તેમનું ટેનિંગ ચામડાંને અચ્છો રંગ તથા દેખાવ આવતું હોવાથી, ઇંગલંડના ટેનરો તેગને ટેનિંગની ક્રિયા માટે પસંદ કરેછે, પણ જાડાં ચામડાં જેમને મારાં સખત બનાવ્યાં હોય તે માટે હરડા બેહરાંનું ટેનિંગ પસંદ કરવામાં આવતું નથી, કેમકે તેથી ચામડાં નરમ અને પોળાં બની જતાં કહેવાય છે.

"ઉપર જણાવેલી ગમે તેવી ચીજ ટેનિંગના વપરાસમાં આવે, પણ તેમાંથી ટેનિંગ એંચી કાઢવા પેહેલાં તેમને મ્હોટી ઘંટીઓમાં યા યંત્રોનાં રોલરો વચ્ચે છુંદીને અને પીસીને પેહેલાં તેઓનો બારીક ભૂકો કરવામાં આવેછે કે જેથી તેઓમાંનું ટેનિંગ પાણીમાં સઘળું પુરેપુરં એંચાઇ નિકળે. હરડાં અને બીજી કેટલીક છાલોનો એ રીતે ભાંગીને ભૂકો કરવા માટે ખાસ મ્હોટાં યંત્રો બનાવવામાં આવ્યાંછે, જેમને ડીસઇન્ટીગ્રેટર કહેછે. ચામડાંને "ટેન" કરવા માટેની ટેનેરીઓ બાંધવા માટે સુધરેલી રીતે તેમને ઇંટની બાંધીને ઉપરથી 'પોર્ટલેન્ડ સીમેન્ટ' નું 'પલાસ્ટર' કરી લેવામાં આવેછે. આ બાંધકામ માટે ચુનો વાપરી શકાતો નથી, કેમકે ચુનો ઓગળી નીકળવાથી ટેનિંગની પ્રવાહી તેમજ ચામડાં બગડી જવાનો સંભવ રહેછે.

'સોલનાં ચામડાંને ટેન કરવા માટે તેમની ઉપરનાં બાલ ઓખવી કાઢયા પછી સોજન્ત પાણીમાં ધોઇ નાખી યા તો 'હાઇડ્રોકલોરિક' કે બીજામાં યોગ્ય ઍસિડના સેહેજ અંશવાલા પાણીમાં બોળી કાઢીને તેમને ઉપલી ટેનેરીના ખાડામા લાકડીઓ ઉપર લટકતા ઉભાં નાખવામા આવેછે, ત્યા તેઓને પેહેલાં તો થોડાંક ટેનિનવાળા પાણીમાં પોખાવા દેવામાં આવેછે. તેઓમા એક સરખા પ્રવાહી પચેછે, એટલે તેમને બીજા ખાડાઓમાં લઇ જવામાં આવેછે, જ્યાં તેમને ઉભાં નહિ પણ આડાં નાખવામાં આવેછે. આ ખાડામાં પ્રથમ કરતાં ટેનિનને વધારે જલદ પ્રવાહી દાખલ કરેલી હોયછે. સાધારણ રીતે ૨૫થી ૩૦ ડીગ્રી જેટલી જલદ મેલવણી બસ થાયછે. આ મેલવણીમાં ચામડાં ૧થી ૨ માસ સુધી નાખી મુકવામા આવેછે. આ મુદત પછી તેમને ત્રીજીવાર એક બીજા ખાડામાં લઈ જવામાં આવેછે, જ્યાં ૪૦થી ૬૦ અને ૭૦ ડીગ્રી જેટલી જલદ પ્રવાહી હોયછે. ત્યાં ચામડાંઓને થોડા થોડા દિવસોને આંતરે ફેરવ ફેરવ કરીને દર વેળા ઝાટકી કાઢવામાં આવેછે, તથા ચામડાને નુકસાન પુગાડવા વગર સલામતી સાથે જેટલી જલદ મેલવણી પાઇ શકાય એટલી પાવામાં આવેછે, પણ એ મેલવણીનું જોર ધીમે ધીમે નિયમીત વખતે વધારવામાં આવેછે. શરૂઆતનાં તબક્કા વેળા આ માટે ઘણીજ સંભાળ લેવી પડેછે; કેમકે આ વેળા સુકા ચામડાં ટેનિનને ઝડપથી શોષી લીયેછે. જેમજેમ આ ક્રિયા આગળ વધતી જાયછે તેમતેમ ચામડાના બહારની સપાટિમાં ટેનિન વધારે પચી રહેછે, અને તે પછી તેના માંહેલા ભાગમાં ધીમે ધીમે દાખલ થવા માંડેછે.

આથી શરૂઆતના તબક્કામાં ચામડાને વારવાર ફેરવવાની તથા તેમને જોઇએ એટલું જલ્દ ટૅનિન મેળવેછે કે કેમ, તેની સંભાળ રાખવાની જરૂર પડેછે. શરૂઆતના તબક્કામાંથી પસાર થયા પછી ચાંમડાંને વધારે જલ્લદ પ્રવાહિમાં અને વધારે લાંબો વખત નાખી મેળી શકાયછે.

ઉપર જણાવ્યા મુજબની રીતે ચામડાંને 'ટૅન' કરતાં ઘણી લાંબી મુદત નિકળી જાયછે, પણ એ રીતે ચામડું અછી રીતે 'ટૅન' થતું તથા તેમ ચીવટપણાની ખાશિઅત આવતી સમજવામાં આવેછે. અમેરિકન ટૅનરો એનાં કરતાં વધારે ઝડપી ક્રિયા એખત્યાર કરેછે, અને તેથી તેઓ પાંચથી દસ અડવાડીયાના અરસામાં ચામડાને ટૅન કરી આપેછે. તેઓ એ માટે ગરમ ટૅનલીકર' વાપરેછે, તથા ટૅનિનના એક્ષટ્રેકટનો ઉપયોગ કરેછે. વખતનો બચાવ થવા સાથ આ ઝડપી ક્રિયાથી ચામડું વધારે કઠણ બનેછે, પણ ચીવટપણાની ખાશિઅતમાં તે કોતાહ રહેછે, અને તેને ઝડપથી મરડતાં તેમાં ચીરા પડેછે. એટલું છતાં ટૅનિનનાં એક્ષટ્રેકટ યાને અરકનો જો યોગ્ય રીતે ઉપયોગ કર્યો હોય તો તેથી ઘણું સરસ ચામડું બનાવી શકાયછે.

ચાંમડાને ટૅન કરવાના સંબંધમાં, બલકે તે માટે વાપરવાની મેળવણીના સંબંધમાં બીજી એક વાત એ યાદ રાખવાની છે કે ચામડાને જે રંગ આપવો હોય તે આપવા માટે, પૈસાની વાણુ નહિ કરતાં; અનૂસરતા યોગ્ય પદાર્થજ વાપરવાં,. કેમકે ઉપર જણાવ્યું તેમ શરૂઆતના તબક્કામાં ચાંમડું 'ટૅનિન' ઘણી ઝડપથી ખેંચી લેછે, જેથી તે તેની રગોમાં બરાબર બેસી જાયછે. અનુભવી ટૅનરોનું મત એવું છે કે પૈસાની કરકસર કરવી હોય તો તે શરૂઆતના તબક્કા વેળા નહિ પણ વચલા તબક્કા વેળા કીધી હોય તો પરવડે, કે જેટલા વખતમાં અનુસરતી ટૅનિન ચામડામાં પેવશ થઇ ચુકેલી હોયછે.

'ટૅનરીમાંથી બહાર કાઢયા પછી ચામડાંઓને બામ્બુ ઉપર ઉભાં સુકાતાં નાખવામાં આવેછે. અર્ધાક સુકાવા પછી તેમને જમીન ઉપર અકેકની ઉપર ઢગલાઓ કરી દાટી મુકવામાં આવેછે; એવી રીતે કે તેઓમાં ગર્મી આવી લગાર પાણી છુટે. આમ કીધાથી એ પછીની ક્રિયા વધુ સવળ થઇ પડેછે. પછી એક આડા ઉભા ઢીમડાં યાને ઘોડા ઉપર ચામડાઓને નાખી તેમની સપાટી એક ત્રીકોણ આકારની લગાર ધારદાર છરી વડે એવી રીતે ઓળવવામાં આવેછે કે તેમની ઉપરના 'ગ્રેન' ખેંચાઇને સાફ સપાટ બનેછે; તેમજ ટૅનિંગની ક્રિયા વેળા ચામડાની સપાટી ઉપર 'બ્લુમ' (Bloom) યાને સફેદ છારી બાઝેછે તે ઓળવાઈ નિકળેછે. આ ક્રિયાને સ્ટ્રાઇકીંગ આઉટ (Striking Out) કહેછે. આ ક્રિયા માટે યંત્રો બનાવવામાં આવ્યાછે.

ઉપલી ક્રિયા પછી પેલા ચામડાને થોડુંક તેલ લગાડીને પાછું, લગાર સુકાવાદેવા બાદ લાકડાંની કે જસતની સપાટ બેઠક ઉપર નાખવામાં આવેછે, અને ભારી વજન સાથનાં પિત્તળનાં રોલરો તેમની ઉપર ફેરવવામાં આવેછે. બાદ તેમના 'ગ્રેનની' ઉપર વારા ફરતી ચોકસ રંગ લગાડવામા આવેછે, જેથી ટૅનીંગની તથા તે પછીની ક્રિયા વેળા જે બી ધાબાધુબી પડયાં હોય તે નિકળીજઇ આખાં ચાંમડાનો રંગ એક સરખો બનેછે. પછી એ રંગ સુકાવામા આવેછે કે તેમને ઉપલીજ રીતે બીજીવાર રોલ કરવામાં આવેછે, તથા સ્ટીમની સ્હેજ ગર્મી આપેલા એક ઓરડામા તે પછી તેમને સંપૂર્ણ રીતે સુકવવામાં આવેછે. કેટલાક ટૅનરો ચાંમડાને ટૅનરીમાંથી કાઢયા પછી ઝાંઝાં સુકાવા દેતા નથી, પણ તેઓ લગાર ભિણાને ભિણાજ સ્ટ્રાઇક આઉટ કરેછે, તથા તેઓ ઉપર બાઝેલું બ્લુમ સઘળું ઓખવી કાઢેછે. ઉપર જણાવેલા સ્ટીમની ગર્મીવાળા ઓરડામાં સુકાયા પછી બીજી

વાર 'સ્ત્રાઇકિઆઉટ' કરવામાં આવેછે. ઉપલી રીત મેહેનતનીછે અને તેથી ચામડાનાં વજનમાં પણ ચોક્સ ઘટાડો થાયછે, છતાં ઇંગલંડમાં ટૅનરો તે પસંદ એટલામાટે કરેછે કે એવી ક્રિયાથી કેળવેલાં ચામડાં વધારે સારી કિંમત ઉપજાવી આપેછે. કેમકે તેથી ચામડાંનો રંગ તથા દેખાવ સામો ખીલી નિકળેછે. ટૅન કરેલાં ચામડાંને અંધારી જગ્યામાં અને ધીમે ધીમે પોતાની મેળેજ સુકાવા દેવાનું ફાયદાકારક સમજવામાં આવેછે.

વળી જૂદા જૂદા પ્રકારના ચામડાં, જેમકે બુટ શુઝના પંન્જ લાયકના, સૅડલરી બનાવવા લાયકનાં, ગાડીનાં તકીયા લાયકનાં ચામડાં કે ડ્રેસિંગ હાઇડ તથા ક્રોમન હાઇડને નામે ઓલખાય છે તેમને બનાવવાની રીતો જૂદા જૂદા પ્રકારનીછે. તેમજ ચામડાં કેળવી તેને સાફ કરી નક્કી પાડવી, દાનાદાર તર્હા પાડવી, વૅરનીશ ચોપડવું વગેરે માટે જૂદી જૂદી ક્રિયા કરવી પડેછે. જેનું જૂદું જૂદું વર્ણન આ ગ્રંથમાં કરવા જેટલી જગા નહિ હોવાથી માત્ર ઉપલા વર્ણન ઉપર સંતોષ પકડવો પડેછે.

રશિયન લેધર રશિયાનું ઘણું વખાણાયછે. ત્યાં ચામડાંને કેળવતી વખતે તેને 'બર્ચ' જાતના ઝાડની છાલનાં તેલમાં બોળી રાખે છે, તેથી તેમાંથી મનપસંદ વાસ નીકળી, સુવાળું બનેછે. આ વાસને લીધે રશિયન લેધરને ઉધાઇ લાગતી નથી, તેમજ તેપર ફુગ ચઢતી નથી. આ ચામડું મુખ્ય કરી ચોપડી બાંધવા, મોટે કોથળીયા વગેરે બનાવવાનાં ઉપયોગમાં આવે છે,

ચામડા રંગવાની પણ જૂદી જૂદી રીતોછે: તેમાં સફેદ અથવા ભૂરા રંગના ચામડાંને નીચે જણાવ્યાં મુજબની મેલવણીથી જાત જાતનાં રંગ આપી શકાયછે. લાલ રંગ =કીરમજને સનતાં કપડાની કોથળીમાં બાંધી સુમારે બે ટકા એમોનિયાના મિશ્રણવાળા પાણીમાં ઉકાળવાથી મનપસંદ લાલ રંગ મળે છે. એલીઝરીનને મળતા યાને ચામડીનાં જેવા લાલરંગ સોડાના સોલ્યુશનમાં એલીઝરિનને મેળવીને એક બ્રશ વડે આ મેળવણી ચામડાં ઉપર લગાડવાથી, તથા પાછળથી સાબુનાં પાણીથી ધોઇ નાખ્યાથી ઉપજેછે. રાતો રંગ—આપવા માટે એક ભાગ ટાર્ટર અને ૬૦ ભાગ પાણીમાં "ગ્રેપર એક્ષટ્રેક્ટ"ની મેલવણી ઉપયોગી થઇ પડેછે. લીલો પણ ખુલતો રંગ—ક્રસ્ટીક આરકીલ તથા પાણીના મેલવણીથી બનેછે. તે કરતાં વધારે ઘેરો લીલો રંગ—પાણીમાં પિક્રીક ઍસિડ મેળવ્યાથી બનેછે. ઘણો ઘેરો લીલો રંગ—બનાવવા માટે એક ભાગ લૉગઉડ અને ૪ ભાગ 'કવેરસાઇત્રન'ની મેળવણી, પેહેલાં 'વીત્રિયાલ'ની જલદ મેલવણી ચામડાં ઉપર લગાડયા પછી ચોપડયાથી ઉપજાવી શકાયછે.

વૉટરપ્રૂફ ચામડું બનાવવા માટે 'બેંન્ઝોઍસિડની' પ્રવાહિ સાથે પેરેફીનનું મીન આમેજ કરવાથી બનાવી શકાયછે. એક સીસીમાં ઉપલી પ્રવાહી નાખી તેમાં જેટલું પિગળે તેટલું મીન પિગળાવવું, આ મેલવણી ચામડાં ઉપર ઝડપથી ચોપડવી. તેમાંની ઉપલી ઍસિડ હવામાં ઉડી જઇ મીણ ચામડાનાં છિદ્રમાં પેસતાં થઇ તેને વૉટરપ્રૂફ તેમજ નરમ બનાવશે. પેટંટ લેધર માટે આ મેલવણી ઉપયોગી ગણાઇછે.

ચામર છંદ—પિંગળ શાસ્ત્ર મુજબ રગણ, જગણ ને મગણનો ચામર છંદ બનેછે, તેમાં ૮ અક્ષરે વિસામો આવેછે.

ચામરાજ—મ્હેસુરના રાજ્યનો મૂળ સ્થાપક. ૧૫૦૭માં ચામરાજનાં હાથમાં મ્હેસુરનું રાજ્ય હતું. એ ૭ આંગળીયો હતો, એ પ્રથમ એક જમીનદાર હતો પણ તેના વારેસ બેઠા ચામરાજે ઇ. સ. ૧૫૨૪ માં પોતાના ત્રણ પુત્રો વચ્ચે જાગીરો વેંહેચી આપી હતી. તેમાં સર્વથી નાહના બેટાને પુરાગઢનો કિલ્લો અને તેની પાસેના ગામો આપ્યાં હતાં, તેજ વર્ષમાં તેણે કિલ્લો સુધારી બંધાવ્યો તેનું નામ બહિવાસુર પાડ્યું અને તે ગામ ઉપરથીજ મ્હેસુર નામ પડયું.

ચામરાજ નગર—એજ નામના તાલુકાનું મુખ્ય શેહેર મ્હેસુરની દક્ષિણ પૂર્વે ૩૬ મૈલ પર છે. ૧૮૮૧ માં લોક વસ્તી ૪૧૨૩ ની હતી. એનુ પુરાણું નામ 'અર્કોતાર' હતુ પણ ૧૮૧૨ માં મહારાજા ચામરાજ ઉદયારનો અત્રે જન્મ થવાથી એનું નામ ચામરાજ નગર પડયું. ૧૮૨૫માં મહારાજાએ અત્રે 'ચામરાજેશ્વરનું' મ્હોટું મંદીર બંધાવ્યું હતું, તેમજ અત્રે એક રાજ મેહેલછે કે જે પુરાકળ શેહેરના ખંડીયરની પૂર્વે બે મૈલ પર છે. તેને મણીપુરને નામે ઓળખેછે.

ચામુંડ—ચાવડા વંશનો એ પાંચમો રાજા, ઈ. સ. ૮૮૦ માં ક્ષેમરાજ પછી ગાદીએ બેઠો. એણે ૯૦૮ સુધી રાજ્ય અમલ ભોગવ્યો હતો. તે દરમ્યાન એણે અણહિલવાડ પાટણમાં ભૂયડેશ્વરનું મંદીર બંધાવ્યું હતું. એના પછી એનો પુત્ર ઘાઘડ ગાદીએ બેઠો.

ચામુંડ—સોલંકી વંશનો આ બીજો રાજા. એણે ઈ. સ. ૯૯૭થી ૧૦૦૦ સુધી રાજ્ય અમલ ભોગવ્યો. એ મહાપરાક્રમિ મૂળરાજનો યુવરાજ હતો. એને વલ્લભરાજ, દુર્લભરાજ અને નાગરાજ એવા ત્રણ પુત્રો હતા. આ રાજા ઘણો વ્યભિચારી હોવાથી તેની બેહેન વાચિણીદેવીએ તેને પદભ્રષ્ટ કર્યો હતો. એ પોતાનાં બુરાં કર્તૃકોનો પશ્ચાતાપ કરવા કાશી જતો હતો, તેવામાં માળવાના રાજાએ તેને લુટી લીધો, તેથી તે પાછો ફરી પોતાના પુત્ર વલ્લભરાજને માળવાપર ચઢાઇ કરવા ઉશ્કેર્યો, તે ચઢાઇ દરમ્યાન શિતળાથી મરણ પામ્યો. આથી ચામુંડે બીજા પુત્ર દુર્લભરાયને ગાદીએ બેસાડી પોતે નરમદાપર શુકલ તિરથ પર જઇ રહ્યો.

ચામુંડા—(જુઓ કાલીકા દેવી.)

ચામુંડી બેટા—માયસોરની આ એક ઉંચી ટેકરી માયસોરના કિલ્લાની દક્ષિણ પૂર્વે બે મૈલ ઉપર સમુદ્ર સપાટીથી ૩૪૮૯ ફીટ ઉપર છે. અત્રેથી ગાડી રોડે જવાનો માર્ગ ૫૬ મૈલ લાંબો છે, કે જ્યા હાલના માહારાજાના દાદાએ બંધાવેલું ચામુંડદેવીનું મંદીરછે. હૈદરઅલીના અમલ સુધી અત્રે મનુષ્ય બળી આપવામાં આવતા હતા. અત્રે એક નક્કર પથ્થરમાંથી ૧૬ ફીટ ઉંચો નંદી કોતરી કાઢવામાં આવ્યોછે, આ નંદી ઈ. સ. ૧૬૫૯માં માયસોરના રાજા દોડાદેવરાજે કોતરાવ્યો હતો.

ચારકોલ—અથવા લાકડાનો કોલસો. લાકડામાંથી હવા કહાડી નાખ્યા પછી તેને સખ્ત ગર્મી આપવાથી ચારકોલ બનેછે. ચારકોલ ઘણી જાતનાં થાયછે, જે વાપરવામાં આવેલા લાકડાની જાત ઉપર આધાર રાખેછે. જ્યાં ધુમાડા વિના સખ્ત ગર્મીની જરૂર હોયછે ત્યાં ચારકોલ વપરાય છે. લોખંડમાથી પોલાદ બનાવવાની ક્રિયા વખતે ચારકોલ બળતણ તરીકે વપરાયછે. કારણ કે એવા કામ માટે જોઇતું કારબોનનું તત્વ એમાંથી મળી શકેછે. જ્યારે એને દળીને એનો બારીક ભૂકો કરવામાં આવેછે ત્યારે લેમ્પ બ્લેક અથવા કાજળ માટે વપરાતા પદાર્થો માહેલો એક પદાર્થ બનેછે. છાપવાના કામમા વપરાતી સાહિ બનાવવાના કામમા પણ એ વપરાયછે.

ચારજુઇ—મધ્ય એશિયામાનું આ એક રશિયન ગામ. એ આમુ દર્યા ઉપર ડાબી ગમ ૬ મૈલ ઉપર છે. અત્રે ૪૫૦૦ ની વસ્તી છે. ૧૮૮૮ મા અત્રેથી ત્રાન્સાકોકેસ્યાની ગંજાવર રેલ્વે, નદી ઉપર બાંધેલા પૂલ મારફતે પસાર થાયછે.

ચારન—પશ્ચિમ હિંદુસ્તાનમાંની આ પ્રજા વતની છે. એઓ ભાટ અને બૈરડને મળતા છે, ભાટ વિષે એવી દંતકથા છે કે—પાર્વતીએ શિવના અશ્રુમાથી પોતાની મોજ ચારી ભાટ ઉત્પન્ન કર્યા, પણ તેઓએ શિવની સ્તુતિ કરી તેને રાજી કરવા માંડયો. આથી પાર્વતીએ તેમનીપર ક્રોધે ભરાઇ સ્વર્ગમાંથી હાંકી મેલી પાતાળમાં મોકલી રખડતી કોમ તરીકે ભટકવાના શ્રાપ આપ્યા, તથા તેઓએ પૃથ્વી પરના યોદ્ધાઓની કીર્તિ ગાઇ તથા દેવતા-

ઓની સ્તુતિ ગાઇ જીંદગી ગુજારવાનું તેમને નસીબે ગરહ્યું હતું.

બીજી કથા મુજબ મહાદેવનો એક નંદી અને સિંહ એવા બે વાહન હતાઃ પણ નંદીને સિંહ રોજ મારી જતો હોવાથી મહાદેવ રોજબરોજ નંદીને ફરીફરી સંજીવન કરતાં કંટાળીને તેની રખેવાળી થકી ચારણ જાતની ઉત્પત્તિ કરી.

ઇંડસ તથા ગુજરાત અને માળવામાં ચારનને બીજી પ્રજા તરફથી ઘણું આદર માન મળેછે, આગલા વખતમાં જો કોઇ વનજાર ચારનની સરદારી તળે જંગલમાંથી મુસાફરી કરતો હોય તો આ શિવના પુંજારીની ટોળીને લુટારા લુટવાથી ડરતા, તથા તેમના તરફ માન ધરાવી તેમને પોતાના સાથી સાથે વગર હરકતે જવા દેતા. પણ જો કોઇ લુટવા આવતા તો તેઓ પોતાનું ખૂન પોતાને હાથે રેડી તેનું પાપ ચોરોને માથે નાખતા. પણ જો ચોરો સર્વેને લુટતા તો તેઓ પોતાને હાથે પોતાનો પ્રાણ ઇજ્જત ખાતર ગુમાવતા. ચારન પ્રજા લખી વાંચી જાણનારી કેળવાયલી પ્રજા છે. આ પ્રજાનો મુખ્ય વસતીવાળો ભાગ કચ્છ, ભૂજ અને ગિનાર તરફ છે. જ્યારે ઇ. સ. ૧૪૦૦ માં કાઠીઓ દુકાળના પીડાઇ કચ્છમાંથી કાઠીયાવાડ ગયા ત્યારે તેમની સાથે ચારણની એક ટોળી ગઇ હતી. તેઓ ભટકની જીંદગી ગાળેછે. ચારણ સ્ત્રીઓ સતિવ્રતપણું જાળવવા માટે ઘણી પ્રસિદ્ધતા પામીછે, અને તેથી તેઓ ઘણી વખણાય છે. તેઓનાં કેટલાક ધંધાદારીઓ તથા ખેડુતો છે. ચારણ સ્ત્રી પુરષો દેખાવડાં, ઉંચા અને ઘઉં વર્ણા છે, તેઓ હિંદુ રિવાજ પાળેછે તેમજ સ્ત્રીઓ, નાતરું કરેછે, તેમની પૂજ્યદેવી ભવાની છે, તે શિવાય ખોડીઅર અને આશાપુરી માતાને માનેછે.

ચારતાર—એક પ્રકારનું દેશી વાજીંત્ર. આ વાજીંત્રમાં ૩ તાર પિત્તળનાં અને એક તાર પોલાદનો હોયછે.

ચારત્રીસ—'યુરિટી લૉયર'નાં ફ્રેન્ચ વિભાગનું મુખ્ય શેહેર, પેરિસની દક્ષિણ પશ્ચિમે ૫૫ મેલ પરછે. આ શેહેર ઉપલું અને નીચલું એમ બે શેહેરમાં વેંહેચાયલુંછે. આ શેહેર ૧૧૯૨ અને ૧૨૬૦ વચ્ચે બંધાયું હતું. તેમાં દક્ષિણ પશ્ચિમ તરફનો ૩૪૨ ફૂટ ફીટ ઉપર તથા ઉત્તર પશ્ચિમનું શેહેર ૩૭૧ ફીટ નીચુંછે. જે ઈ. સન ૧૫૦૬–૧૪માં બંધાયું હતું અત્રે દર અઠવાડીયે ધાન્યનું બજાર ભરાયછે. અત્રે ઉન, મોજાં કાચતામ વગેરેનાં કારખાનાં છે. ૧૮૭૨માં વસ્તી ૧૯૭૨૨ની ને ૧૮૯૧માં ૨૨૭૯૨ની હતી.

ચારબાગ—જમના નદીને કાંઠે બાબર શાહે એક ગંજાવર બગીચો બનાવ્યો હતો, જેને હશ્ત બેહસ્ત કહેતા હતા. તેમાં તહેવાર જાતની ફળફળાદી અને મેવો ઉગેલો હતો. હાલમાં આ બગીચાની હસ્તીનાં ખંડીયર મળતાં નથી.

ચાર્લોટનબર્ગ—આ પ્રશિયન શેહેર સ્પ્રિ નદીપર બર્લિનની પશ્ચિમે ૩ મૈલપર છે. અત્રેનો પાદશાહી મેહેલ ૧લા ફ્રેડરિકની બીજી રાણી સોફીચાર્લોટે ૧૬૯૬માં બંધાવ્યો હતો. અત્રે કાચકામ રંગવાની એક પાદશાહી પાઠશાળા તથા એનજીનિયરીંગ સ્કુલ, યંત્રોના કારખાનાં, પોર્સલીનના કારખાનાં, કાચ, કાગળ, ચામડાં, રસાયન પદાર્થો અને બીર બનાવવાનાં કારખાનાં છે. લોક વસ્તી ૧૮૭૧માં ૧૯૫૧૮ની, ૧૮૮૦માં ૩૦૪૮૩ ની તથા ૧૮૯૧ માં ૭૬૮૫૯ ની હતી.

ચાર્લસ ધી ગ્રેટ—(જુઓ શાર્લમન)

ચાર્લસ ૧ લો—આ ઈંગલંડના રાજાનો જન્મ ડનફર્મલીનમાં ૧૯ નવેંબર ૧૬૦૦ માં થયો. એ બાળવયમાં એટલો તો નબળો અને અશક્ત હતો કે પાંચ વર્ષનો થયો ત્યાં સુધી બોલવાનું વટીક શિખ્યો નહોતો અને ૭ વર્ષ સુધી તો ફસંડીયાં મારી ચાલતો હતો. એને બેપતિઝમ આપ્યું તેજ વેળા ડ્યૂક ઑવ યૉર્કનો ખેતાબ આપ્યો; પણ પ્રિન્સ

હેન્રિના મરણથી ૧૬૧૬માં એને પ્રિન્સ ઑવ વેલ્સનો એતાબ આપ્યો. અને ૧૯ મી નવેંબરે ચાર્લસ ફ્રાન્સની શાહજાદી હેન્રિએટા સાથે પરણ્યો.

૧૬૨૫ માં ૨૭ મી માર્ચે રાજ્યગાદીએ બેઠો. ૧૭ મી જુને એ પોતાની પ્રિય રાણીને લેવા ડોવ્હર ગયો હતો. એ ધર્મપર ખરી નિષ્ઠા રાખનારો હતો, અને એ ગંભીર તો એટલો હતો કે સદા ઉદાસ દેખાતો. વ્યભિચારાદિક ઇંદ્રિયોની મોજ શોખને એ ધિક્કારતો હતો, આથી એનો અમ્મલ બેસતાં દરબારમાંથી દુરાચારનો નાશ થયો, ને દેશમાં નીતિનો વધારો થયો. પણ એનામાં એક એ ખોડ હતી કે તે પોતે રાજા તરીકે તદન સ્વતંત્ર સમજતો. એ દટ મનનો ને પ્રમાણીક નહોતો, તથા તેની રાણી દુરાગ્રહી તથા કેથોલિક પંથની હતી. તેમજ બકિંગહામ એના પિતાનો માનીતો હતો તેની કુલ સતા એનાપર જારી હતી. એણે બકિંગહામની સલ્લાથી સ્પેન સાથે લડાઇ કરી, જે ૪ વર્ષ જારી રહી. તે દરમ્યાન રાજાએ કૉમન્સ તથા લોર્ડની સભા સાથે અનબનાવ કરી પોતાની સ્વતંત્રતા જણાવી. બકિંગામના બંચાવ અરથે લોર્ડો સાથે અનબનાવ કરી ૧૬૨૬ માં ૧૫મી જુને સભા બરખાસ્ત કરી. પણ પૈસાની તંગી વધવાથી ચાર્લસે પ્રજાપર જુલમી કર નાખી એકઠા કરવા માંડયા. જેઓ કર નહિ આપતા તેઓને કેદમાં પુરતો. તેમાં હેમ્પડન અને તવંગર પુરૂષોને પણ કેદ કરયા. આથી પ્રજાએ તેમનો ઇન્સાફ ખુલ્લી અદાલતમાં કરવા માંડયો, પણ જડજોએ રાજાના અધિકાર સામે થવા ના પાડયાંથી પ્રજા ઉશકેરાઇ. તેટલાં ફ્રાન્સપર ચઢાઇ મોકલી તેમાં હાર મળવાથી ચાર્લસે ફરી પાર્લામેંટ ૧૬૨૮માં બોલાવી અને કેદીઓને છોડી મેળવ્યા. કૉમનસે માગેલી શર્તો ચાર્લસે કબુલ કરવાથી પારલામેંટે ૭૫૦૦૦ પૌંડનો કર ઉઘરાવવાનો રાજાને અધિકાર આપ્યો. તેટલાં બકિંગહામને ફેલ્ટન નામે શખસે ૧૬૨૮ ના જુલાઇમાં મારી નાખ્યો. તે પછી પણ રાજાએ જકાત લેવામાં સખ્ની વાપરી; તેમાં ચેમ્બર્સ, વાસાલ અને રૉલ્ફ જેવા દેશહિતકારીઓ લંડનમાં પાયમાલ થયા. ૧૬૨૯મા ચોથી પાર્લામેંટ મળી તે વેળા ચાર્લસ ઘણી સ્વતંત્રતાથી વર્તી પોતેજ પાર્લામેંટ બરખાસ્ત કરી જાહેર કર્યું કે પોતે હવે પછી સ્વતંત્ર પણે રાજ્ય ચલાવશે.

ઉપર જણાવ્યા મુજબ ચાર્લસે ૧૬૨૯ થી ૧૬૪૦ સુધી પાર્લામેંટ વિના રાજ્ય કર્યું. આ મુદત દરમ્યાન જકાત તથા વેરા નહિ આપનારને તથા ધર્મ સંબંધી 'લાડ' ના મતને મળતા નહિ આવનાર વગેરેને દંડ, કેદ, ફટકા, પીલરી, નાકકાન ચીરવાની, કાન કાપવાની વગેરે નિર્દય શિક્ષા કરી. આ શિક્ષા કરવા માટે 'સ્ટાર ચેમ્બર અને હાઇ કમિશનની કોર્ટો પુર જોશથી ચાલુ હતી. એક વેળા હેમ્પડન પાસેથી રૂ ૧૦ નો નજીવો કર ઉઘરાવવા ચાંપતો તકાજો કરવાથી તે વીર પુરૂષે જબરી બાથ ભિડી. આ માત્ર ૧૦ રૂપ્યા માટે ૬ માસ લડત ચાલી તેમાં હેમ્પડન સાથે ૭ ન્યાયાધીશો અને તર્હેણમાં એના મત પડયાં, પણ હેમ્પડન ડરયો નહિ, તેણે લોકોને ઉશકેરી મેળવ્યા. આથી લોક પણ કર આપવા સામે થયા. આ વેળા રાજાએ ભારે જુલમ કરવાથી ઘણાકો અમેરિકા તરફ ગયા, પણ રાજા ચાર્લસે તેમાંના ઘણાકને અટકાવ્યા, તેમાં એનું રાજ્ય ઉંધું વાળનાર ક્રૉમવેલને પણ જતો અટકાવ્યો (૧૬૩૭). આવી રીતે વર્તણુક ચલાવવાથી પ્રજા ભારે ઉશકેરાઇ ગઇ. તેઓએ કિલ્લા અને થાણા કબજે કર્યા. ફ્રાન્સના રાજા તરફથી નારાજ થએલા ઇંગ્રેજોની મદદ મેળવી. ૧૬૩૮ માં ૨૧ નવેંબરે ગ્લાસગોમાં સભા મળી, તેણે હાઇ કમિશન કોર્ટ કાઢી નાખી અને ધર્મ સંબંધી સર્વ ધારા રદ કર્યા. પાંચમી પાર્લામેંટ ૧૬૪૦ ના એપ્રીલમાં મળી આ સભામાં ચાર્લસથી સજા પામેલા

અને સંકટથી કાયર થએલા સર્વે આવ્યા. પણ કૉમન્સે હેમ્પડનના કામનો જે જડ્જોએ ફેસલો કર્યો તે ખોટોછે તથા જડ્જોને સજા કરીવી એવું જણાવ્યાથી ચાર્લસે ફરી પાર્લામેંટ બરખાસ્ત કરી. ૧૬૪૦ માં ૨૫૦૦૦ સ્કોટ સિપાઇઓ ઉત્તર તરફના પ્રગણાપર ચઢી આવ્યા. આથી ઇંગ્રેજ પ્રજા ઘણી ખુશી થઇ. રાજાએ યૉર્કમાં સભા ભરવાનું ઠેરવ્યું. તેટલાં ૧૬૪૦ માં ૩-૭ નવેંબરે રાજાને ફરજીયાત પાર્લામેંટ બોલાવવી પડી. આ વેલા પ્રજારક્ષિઓ જીવપર ઉદાર થઇ આવ્યા. આ પાર્લામેંટને લાંબી પાર્લામેંટ કહેછે. જે ૧૬૬૦ સુધી વિસરજન થઇ નહોતી.

આ પાર્લામેંટ મલ્યા પછી રાજાનો અમલ પડી ભાગો. ઇંગલંડનાં રાજ પ્રકરણમાં 'ટોરી' અને 'વિગ' એવા બે મ્હોટા પક્ષ હજી ચાલુ છે તેનું બીજ આ પાર્લામેંટે રોપ્યું. આ પાર્લામેંટ પ્રજાપર જુલમ ગુજારનારા અમીર ઉમરાવો તથા અધિકારીઓને સખત સજા કરી, જેની સામે ચાર્લસ થઇ શક્યો નહિ.

ઉપલા બનાવ પછી બે વર્ષ સુધી ખટપટો રહી. ૧૬૪૨ ના આગસ્તમાં નૉટિંગહામમાં રાજા સામે પાર્લામેંટનું લશકર લડવા ગયું. આ વેળા લંડન શેહેરે ૪૦૦૦ સીપાઇઓ અને બેહદ દ્રવ્યથી પાર્લામેંટને મદદ કરી. શરૂઆતમાં ચાર્લસની ચઢતી થઇ. નૉર્થમટનમાં ૧૫૦૦૦ સીપાઇઓનો સરદાર થઇ 'રેકસ' ગયો, ચાર્લસ ૧૦૦૦૦ સીપાઇ સાથે શ્રૂસબરી ગયો ત્યાં અનેક કાપાકાપી થઇ. છેલ્લે ૨૯ નવેંબર ૧૬૪૨ માં શિયાળો શરૂ થતાં લઢાઇ બંધ પડી. ૧૬૪૩ માં રિડીંગ કસ્એ એસેકસે જીતી લીધો. બ્રિસ્ટલ તે પછી શાહજાદા રૂપર્ટને હાથ ગયું, પણ પાર્લામેંટે 'લાર્ડ' ને મારી નાખ્યો. સ્કૉટીશોને પાર્લામેંટે ૧૬૪૪ માં એક લાખ પૌંડ આપવાથી તેઓ ઇંગ્લાંડમાં પાર્લામેંટ તરફથી લડવા આવ્યા, તેટલાં લૉર્ડ આર્મોન્ડે આયરલંડથી ૫૦૦૦૦ નું લશકર રાજાની કુમક મોકલ્યું, પણ તે ફોજનો નાશ ફેરફેકસે વેલ્સ નજદીક ૨૫ જાનેવારીએ કર્યો. પછી એ ફોજે સ્કોટ સૈન્ય સાથે જોડાઇ યૉર્ક શેહેરને ઘેર્યું. રૂપર્ટ ૨૦૦૦૦ ના સૈન્ય જોડે છુટકો કરવા આવ્યો પણ ક્રૉમવેલની ચતુરાઇ અને ફેરફેકસની મદદથી શાહાજાદો હાર્યો, ને ન્યુકેસ્ટલ સ્કૉટ લસ્કરે લીધું. આથી પાર્લામેંટ મજબુતાઇ પામી (૧૬૪૪ અકટોબર)

૧૬૪૫માં એકસબ્રીન કસબામાં રાની તથા પાર્લામેંટ સાથે સુલેહ કરવાની ઘણાકોએ ગોઠવણ કરી પણ રાજાએ માન્યું નહિ. તે પછી ચાર્લસે લઢાઇ ઉઠાવી, અનેક ઝપાંઝપીઓ થયા પછી ૨૪ મી જુને ચાર્લસ નહાશી વેલ્સ ગયો. ત્યાં સ્કૉટ સેના તેની પાછળ ગઇ. રૂપર્ટે બ્રિસ્ટલ શેહેર આપી દીધું કે રાજા ૨૫ નવેંબરે ઑક્સફર્ડ જઇ ભરાયો, પણ સ્કૉટ લોકોએ પાર્લામેંટ પાસેથી ૪૦૦૦૦ પૌંડ લઇ રાજાને ક્રોમવેલને સ્વાધીન કર્યો. ૧૬૪૭માં ૧૧મી નવેંબરે રાજા ચાર્લસ હેમ્પટન કોર્ટમાંથી નહાશી જતાં માર્ગમાં પકડાયો. ૧૬૪૮માં ૧૩ જાનેવારીએ પાર્લામેંટે રાજાને પદભ્રષ્ટ કર્યો. આથી પ્રજાનો કેટલીક ભાગ સામો થયો, પણ ક્રૉમવેલના બળસામે કોઇનું કાંઇ વળયું નહિ. રાજાએ છુટકા માટે ઘણા પ્રયત્ન કરવા માંડતા તેને ન્યૂપોર્ટથી બીજા કિલ્લામાં પુર્યો. રાજાનો વધ કરવાની ક્રૉમવેલે બાજી રચી પણ સભાસદો એકમત થયા નહિ, આથી ૧૮૪૮ ની ૬ ઠી ડીસેંમ્બરે ક્રૉમવેલે સભામંડળનું મકાન ઘેરી ઘણાકને તાબે કર્યા. ૧૬૪૯ માં રાજાને વ્હાઇટ હૉલમાં આણી રાખ્યો. વેસ્ટમિન્સ્ટર હૉલમાં નવી કોર્ટ મળી ત્યાં ૩ દિવસ વેર રાજાનો ઇન્સાફ કરી શિરચ્છેદની ટપ આપી. આ ઇન્સાફ મુજબ ૩૦ જાનેવારીએ ચાર્લસને વ્હાઇટ હૉલ નજદીક કતલ કરવામાં આવ્યો.

ચાર્લસ ૨ જો—આ ઇંગલંડના રાજાનો જન્મ ૧૬૩૦૭૨૯ મે માં થયો. ૧૬૪૨માં એ

એક્ઝી હીલ ખાતે રહેતો હતો અને ૧૬૪૬ માં પશ્ચિમ ભાગમાં હતો, અને તે પછી ફ્રાન્સ તરફ સીસલી અને જર્મની માર્ગે નહાશી ગયો. એ બે વર્ષ સુધી પારિસમાં રહ્યો જ્યાંથી તે હોલંડ ગયો. ૧૬૪૮ માં એણે લશકરી કાફલા સાથે જોડાઇ થેમ્સ માર્ગે ઇંગલંડ પર ચઢાઇ કરી પણ તે પછી ચાર્લ્સની ટેપ વિશે જાણતાં 'કોરે કાગળે મતુ' કરીને પિતાનો પ્રાણ બચાવવા પાર્લામેંટને અરજ કરી, પણ કશું વળ્યું નહિ, તેથી તે પરદેશ ગયો. પણ તે પછી ૧૬૫૧ માં સિઓન ખાતે એ રાજા તરીકે ગાદીએ બેઠો, અને તેજ વર્ષના આગસ્ટમાં ૧૦૦૦૦ ના સૈન્ય સાથે ઇંગલંડપર ચઢાઇ લઇ ગયો પણ '૩ જી સપટેંબરે ક્રોમવેલે તેનો તદન પરાજય કર્યો. તે પછી ચાર્લ્સે ફ્રાન્સ, કોલોગન વગેરે ઠેકાણે ભટકવામાં વખત કાઢયો. પણ તેટલાં ક્રોમવેલ મરણ પામતાં તેના બેટાએ ખુશીથી રાજ્ય લગામ છોડી દેવાનું જણાવવાથી પાર્લામેંટે ચાર્લ્સને ચોક્કસ શર્તોએ ફરી રાજ્ય-ગાદી આપવા જણાવ્યું, તે તેણે કબુલ કરી ૧૬૬૦ માં ૨૭ મે એ ડોવરમાં પગ મેલ્યો. અને ૨૯મીએ લંડનમાં દાખલ થઇ રાજ્ય-સનપર બેસી દુશમનોને માફ કર્યા.

પાર્લામેંટે ચાર્લ્સને ૧૨૦૦૦૦૦ પૈંડની પેદાશ કરી આપી હતી. પાર્લામેંટે ફ્યૂડલ ધારા બંધ કરી જમીનદારોને મુક્ત કરી દારૂપર જકાત નાખી, ને પછી ક્રોમવેલ, આયર્ટન તથા બ્રાડશાનાં મુર્દાને ખણી કઢાવી ફાસીએ લટકાવ્યાં, ને તેમનાં માથાં કાપી વેસ્ટમિન્સ્ટરમાં લટકાવ્યાં (જુઓ આલીવર ક્રોમવેલ). તે પછી ૪૦૦૦ પ્યાદળ અને ૧૦૦૧ સ્વાર રાખી બાકીની ફોજને રજા આપવામાં આવી. ઈંગલંડમાં જાથુક અને પગારદાર લશકર રાખવાનો ચાલ એનેર અમલમાં નિકળયો. ૧૬૬૧માં સ્કોટલંડમાં પાર્લામેંટ મળી ને ત્યાં ચાર્લ્સની સત્તા સ્થાપન થઇ. ચાર્લ્સ પ્રોટેસ્ટંટ તથા કેથોલીક વચ્ચેનો ધર્માંધપણું દુર થએલું જોવા ઇચ્છતો હતો, પણ પાર્લામેંટનાં એક તર્ફી ધર્માંધપણાને લીધે તે કાંઇ કરી શકયો નહિ.

આ વેળા ફ્રાન્સમાં ૧૪ મો લુઇ રાજયાસને હતો. તે વેળા પોર્ટુગલ તથા સ્પેન વચ્ચે કલહ જાગ્યો, તેમાં લુઇએ ઇંગલંડ જોડે પોર્ટુગલને મદદ કરી, તેમજ ચાર્લ્સે પોતાની બેહેનનાં લગન લુઇ જોડે કીધાં અને પોતે ૧૬૬૨માં પોર્ટુગલના રાજાને કુંવરીને વર્યો. આ વેળા રાજાને ૫,૦૦,૦૦૦ પૈંડ રોકડ તથા મુંબઇ ટાપુ અને આફ્રિકાનો તાન્જીર્સ નામે કિલ્લો પેહેરામણીમાં મલ્યો. પણ ચાર્લ્સ કુછંદી હોવાથી આ રાણીને સુખ આપ્યું નહિ; પણ એણે સર્વ દોલત બદરાહે ઉડાવી, તથા ડંકર્કબંદર અને તેનો મજબુત કિલ્લો ફ્રાન્સને વેચ્યો.

ચાર્લ્સના ભાઇ જેમ્સના મુરબીપણા હેઠળ આફ્રિકન કંપની ઉભી થઇ. તેના માનસોએ ગીનિને કાંઠેથી સોનું આણ્યું, તેના સિક્કા પાડયા જે ઉપરથી તે સિક્કા ગીનિને નામે ઓળખાયછે.

એના રાજય અમલ વેળા ઈંગલંડપર બે આફતો વર્સી. ૧૬૬૫માં લંડનમાં કાળા રોગ નામે મર્કી ફાટી. જુલાઇ માસમાં દર હફતે એટલે સતવારીઆમાં ૧૧૦૦ માણુસ મુવા, ને સપટેંબરમાં ૧૦,૦૦૦ મુવા, પણ ૧ વર્ષમાં જુમલે ૧,૦૦,૦૦૦ માનસો મરણ પામ્યા હતા. આ વેળા પાર્લામેંટને ઓક્સફર્ડ લઇ ગયા. બીજી આફત ૧૬૬૬માં વરસી. સપટેંબરના રવિવારે સંધ્યાકાળે ભયંકર આગ લાગી; આ આગ ૧૦ દિવસ લંબાઇ તેથી તમામ શેહેર નાશવંત હાલતમાં આવ્યું. આ આગથી ૪૦૦ મોહલા જેમાં ૧૩૦૦૦ ઘરો હતાં તે સર્વે બળી ગયાં અને ૬ માનસો બળી મુવા હતા.

૧૬૬૮ માં ચાર્લ્સે હૉલંડ તથા સ્વિડન જોડે કરાર કર્યા, આથી ફ્રાન્સ નરમ પડયું. પણ ૧૬૭૦ નાં મે માસમાં ચાર્લ્સે ડોવ્હર ખાતે ફ્રાન્સ જોડે ગુપ્ત કોલકરાર કરી પોતે રોમન કેથોલિક ધર્મ પુલ્લે પણે પાલવા

નામી કર્યું તથા હોલંડ અને સ્પેન જોડે યુદ્ધ થાય તેમાં ફ્રાન્સને મદદ આપવાનું કબુલ્યું તેના બદલામાં લુઇએ એને ૧૨૦૦૦૦ પૌંડનું પેનશન આપવાનું કબુલ્યું તથા તેટલાં ઇંગ્લંડમાં બંડ થાયતો ચાર્લસને ૬૦૦૦ નાં લશકરથી લુઇએ મદદ કરવી એવું ઠર્યું. તેમજ એણે ૧૩૦૦૦૦૦ પૌંડ પાર્લામેંટના લડાઇ માટેના ઉચાપત કર્યા.

૧૬૭૩ માં પાર્લામેંટ મળી, તેણે બળત વાળીથી સામે થઇ રોમન કેથોલિક પંથનું બળ તોડયું. તે વેળા જે પણ કેથોલિક હોય તેવા રાજદ્વારી હક યા સત્તા ભોગવાય નહિ એવા કસમ લેવા પડતા. જે કાયદો ૪ થા જ્યોર્જના સમય સુધી કાયમ હતો ૧૬૭૪ માં ચાર્લસે વનદાઓ પાસથી ૩૦૦૦૦૦ પૌંડ દંડ લઇ સુલેહ કરી ૧૬૮૦ માં મળેલી પાર્લામેંટ વેળા કૉમન્સે જેમ્સ કેથોલિક હતો તેથી તેનો દાવો તખ્તપરથી રદ કર્યો પણ ચાર્લસે પોતેજ હાજર થઇ મત લેતા તે બીલ ઉડી ગયું. આથી કોમન્સોએ લર્ડ સ્ટાફર્ડ નામે કાથોલિકના વડા ઉમરાવને રાજદ્રોહના તોહમત માટે ઇન્સાફની અદાલતમાં ખેંચી તેનો શિરછેદ કરાવી ગુસ્સો ખાલી કર્યો. ૧૬૮૦ ના માર્ચમા ચાર્લસે ઑક્સફર્ડમાં પાર્લામેંટ બોલાવી. ૧૬૮૩ માં રાજા ચાર્લસને મારી નાખવા રાઇહાઉસ નામે જગામાં પ્રપંચ રચાયો, પણ ચાર્લસ બચી ગયો ને પ્રપંચી સજા પામ્યા આ વેળા લાર્ડ રસલ નામે ઉમરાવને રાજદ્રોહમાં સંડોવી તેને શિક્ષા કરી. તે પછી ચાર્લસ માંદો પડી ૧૬૮૫ માં ફેબ્રુવારીએ મરણ પામ્યો. મરતી વેળા તેણે કથેલિક પંથ સ્વિકાર્યો હતો.

ચાર્લસ ૪ થો—આ જર્મનીના પાદશાહને ઇ. સ. ૧૩૪૭ માં ઇલેકટરોએ ચુંટી કાઢયો ને શેહેનશાહ નેમ્યો. પ્રથમ એ બોહિમીયાનો રાજા હતો, પણ ઇલેકટરોની ચુંટણીથી ચુંટાઇ રાજા થતા ૧૩૫૬ માં એણે એક સુવર્ણ પત્રીકા એવી કાઢી કે કયા કયા રાજાઓને ચુંટણીનો હક છે તે તેમાં લખેલું હતું, અને તેપર સોનાની મોહોર કરેલી હતી. આ પત્રીકામાં નીચે મુજબ નામો હતા—મેન્ઝ, ટ્રેવ્સ અને કોલોનના આર્ચ બિશપ તથા બોહિમીયા, બ્રાંડેનબર્ગ, સેક્સની અને રહાઇન પાલેટીનેટના સંસ્થાનિક મળી સાત પાલેટાઇન મુખ્ય કારભારી, સેકસનીનો મુખ્ય પાયગાનો ઉપરી, બ્રાંડેનબર્ગનો માજર ખાનગી કારભારી, એમ ઇલેકટરોને મુખ્ય નામના ઓધા આપેલા હતા ફ્રાંકફોર્ટમાં ઇલેકટરોની સભા મેળવી પાદશાહની ચુંટણી કરવા, અને એક્ષમા રાજ્યાભિષેક કરવો એવો ઠરાવ થયો જાહેર સ્વારીઓમાં જે જુના નાણા મળે તેમાં વર્તુળમાં વચ્ચોવચ રાજા અને તેની આસપાસ ઇલેકટરોની તસવીરો કોતરેલી હોયછે આ મુજબ ચિત્ર કાઢવાનું કારણ એ હતું કે સપ્ત ગ્રહોનો સ્વામિ જેમ સૂર્ય વચ્ચે વસેછે તેમ પૃથ્વી ઉપરના ઇલેકટર રૂપી ૭ ગ્રહોનો સ્વામિ પાદશાહ પણ વચ્ચે હોવો જોઇએ.

ચાર્લસ પોતે બોહિમીયાનો રાજા તો હતો પણ તેની નજર બ્રાંડેનબર્ગના સંસ્થાનપર હતી, અને પેલેટાઇનનું સંસ્થાન સગાઇથી મળશે એવી ધારણા હતી. એણે પ્રજા સાથે ઘણી સારી મિનાચારી રાખી તેની મેહેરબાની મેળવી ગમે તેમ વર્તવા લાગો અને પોતાનું કુટુંબ બળવત કર્યું એણે ઇલેકટરોને લાચ રૂસવતથી પોતા તરફ કરી પોતાના વડા પુત્રનેજ મરણબાદ ગાદી આપવાનું વચન લીધું. વળી એણે પોતાના બીજા બેટા સિઝિમંડનું લગ્ન હંગેરી તથા પોલાંડ આ બે દેશના રાજાની રાજકન્યા સાથે કરી તે રાજ્યો વારસામાં મેળવવાની ગોઠવણ કરી હતી, તે પછી ચાર્લસ જંતદીજ મરણ પામ્યો.

ચાર્લસ પાંચમો—આ જર્મનીના પાદશાહનો જન્મ ઇ૦ સ૦ ૧૫૦૦ માં ૨૪ મી ફેબ્રુવારીએ ઘન્ટ ખાતે થયો. એ મેકસિમીલીયન પાદશાહના મરણ પેહેલાં તેનો પુત્ર ફિલીપ

મરણ પામતાં ફીલિપનો પુત્ર ચાર્લસ એ સ્પેનની ગાદીપર બેઠો. મેકસિમીલ્યનના મરણ પછી પાદશાહ કોણને નેમવો આ સવાલ ઉઠ્યો. એ પેહેલેજ સ્પેનનો રાજા હોવાથી તે બીજાઓના હકને ગેરો પોહચાડશે એવી દેહેશતથી જર્મનીના ઇલેકટરોએ તે પાદશાહીનુ તડપણુ આપવા હિમ્મત કરી શકયા નહિ. ફ્રાન્સનો રાજા પેહેલો ફ્રાન્સીસ એ એક જોકે શૂરવીર હતો તોપણ તે ફ્રેન્ચ રાજા હોવાથી આ દેશને ડગો ખપનો ન હોતો. મેકસનીના ઇલેકટર ફ્રેડરિક મી નાતજે આ મ્હોટપણુ લેવાનું ના પાડયુ ત્યારે માન જર્મનીના ઈલેકટરોએ ચાર્લ્સને ચુંટી કાઢયો. તે વેળા ચાર્લ્સે કબુલાત આપી કે પરદેશીઓ સાથે કોલકરાર કરવા અથવા દેશમા એખાદ મસ્થાનિકનો રાજ્યમા લશ્કર બહાર ઠેરવવુ, એવી વાતો સંસ્થાનીઓની સમતિ વિના કરીશ નહિ. દરબારમા જર્મન અથવા ફ્રેન્ચ ભાષા ચાલુ નાખીશ અને જર્મનીમાના ઓહાની જગ્યા જર્મન લોકો સિવાય બીજાને આપીશ નહિ. ઉપની કબુલાત આપ્યાથી એને ૧૫૨૦ મા એનાશાપેલ ખાતે રાજાભિષેક કર્યા. આ સર્વ કબુનાતો છેલ્લે સુધી ચાર્લ્સે જોકે પાળી નહોતી, પરંતુ તે કબુલાતો તોડવાનો તેનો ઇરાદો હતો એમ પણ નહીં. પણ એની કારકીર્દીમા કાઇ એવા તો નિલક્ષણ બનાવો બન્યા કે તે સગા મુજબ એને વર્તવું ભાગ પડયુ હતુ.

આ મુજબ પશ્ચિમ તરફ ફ્રાન્સ, દક્ષિણે પોપ અને પૂર્વ તુર્ક પ્રજા જેવા મજબૂત દુશમનો ઉભા થયા. છતા ચાર્લ્સે જર્મનીનુ નામ યુરપમા વધાર્યુ (જુઓ જર્મનીનો ઇતિહાસ). એની કારકીર્દી પછી જર્મનીમા કલહ ઉત્પન્ન કરવાને ફ્રાન્સના પ્રપંચો શરૂ થયા. તુર્ક લોકોને જર્મનીપર સ્વારી કરવા સુચવનારણુ પણ ફ્રાન્સીજ ઉશકેરણી હતી, પણ ચાર્લ્સે ફ્રાન્સીસ રાજાનો અનેક વેળા પરાજય કરી તેને કેદ કર્યો હતો, મુહલમર્ગની લડાઈમા (૧૫૪૭) પ્રોટેસ્ટંટ મુનિસનો પરાજય કર્યો, પછી એની પડતી શરૂ થઇ પણ ૧૫૫૫મા એણે શાહજાદા ફીલીપને નેધરલેંડ, નેપલ્સ, સ્પેન અને અમેરિકામાના મથક આપ્યા, તથા પોતાના ભાઈ પેદેલા ફર્ડીનાન્ડને આસ્ટ્રીઆ અને જર્મની દેશમાનો પોતાનો સર્વ પ્રદેશ આપ્યો હતો, અને તે પછી સ્પેનમાના સેંટજસ્ટના મઠમાં જઇ રહ્યો, જ્યા ૧૫૫૮ મા ૨૧ મી નવેમ્બરે મરણ પામ્યો, એના મરણ વિષે વિચીત્ર વાત પ્રસિદ્ધ છે, (જુઓ જર્મનીનો ઇતિહાસ)

ચાર્લ્સ ૭ મો—ફ્રાન્સના ૬ ઠા ચાર્લ્સનો એ ત્રીજો શાહજાદો જન્મ ઇ સ ૧૪૦૩ મા ૨૨ ફેબ્રુઆરીએ થયો. ૧૪૨૨ મા ૬ઠા ચાર્લસના મરણથી એણે દક્ષિણ પ્રાંતનો કબજો પોતાના લશ્કરના બળે લીધો હતો. પારિસ તથા ઉત્તર ભાગ ૬ઠા હેનિના તાબમા હોઇ ફ્રાન્સનો તે થોડા વખત સુધી રાજા કહેવાયો અને ડયુક ઑફ બેડફૉર્ડ રીજન્ટ તરીકે કામ બજાવતો હતો, થોડી મુદત સુધી લડાઇમા ચાર્લ્સના હકનો કશો નિવેડો આવ્યો નહિ. ને તેને મેન તથા એમ્પગની તજવા પડ્યા. ૧૪૨૬ મા કોન્ટ ફ્રાસે મૉન્ટાર્ગીસ ખાતે ઇંગ્રેજો જીતી લીધુ, એજ સમયે જોનઑફ આર્ક નામે અદ્ભુત શક્તિ ધરાવનારી બાનુએ જાહેરમા આવી ફ્રેન્ચોને હિંમત આપી ઇંગ્રેજોને નહસાડ્યા. ૧૪૨૮ના મે માસમા ઑર્લિયન્સને તેણે જીતી આપ્યુ, આથી ઇંગ્રેજો નિરાશ થઇ ત્યાથી પાછા વળ્યા અને તે પછી ફ્રાન્સમાથી ઇંગ્રેજોની ફતેહ હારમા બદલાઇ ગઇ છેલ્લે ૧૪૩૫ મા ફ્રેન્ચ સરકાર અને ડયુક ઑફ બરગન્ડી. સાથે કોલકરાર થયા, તે પછી ૧૪૪૧ થી દક્ષિણમા ફ્રેન્ચોની જીત થઇ અને ૧૪૫૩ મા કેસ્ટીલોન પાસે 'ટાલબોટ'ના મારી જવાથી ફ્રેન્ચોની પુર્ણ ચઢતી થઇ, ને એ રીતે ૧૦૦ વર્ષની ચાલુ લડાઇનો અંત એના અમલમા આવ્યો. ૧૪૫૬ મા ચાર્લ્સ પારિસમા દાખલ.

થયો, એના બેટાની ચાલથી ચાર્લસને ઘડપણમાં ઘણું દુખી થવું પડયું હતું, એનું મરણ મિલેનખાળે ૧૪૬૧ માં ૨૨ જુને નિપજ્યું.

ચાર્લસ ૯ મો—ફ્રાન્સનો રાજા બીજા હેન્રિનો બીજો બેટો, જન્મ ૧૫૫૦ મા થયો. એનો ભાઇ ફ્રાન્સીસ ૧૫૬૦ માં મરણ પામતાં એ ગાદીનશીન થયો. એણે વિદ્યાભ્યાસ વગેરેનો સારો શોખ હોવાથી એ તળીબ વિદ્યાપર વિશેષ લક્ષ આપનો—પણ એ ડામાડોળ વિચારનો તથા નરમ તબ્યેહનો હોવાથી એની માતાના હાથમાં એ પુતળા જેવો હતો, આથી એના અમલમાં ત્રાસદાયક બનાવો જે જે બનીયાં તે ઇતિહાસમાં પ્રસિદ્ધ છે, તેમાં ઇ. સ. ૧૫૭૨ માં સેંટ-બાર્થોલોમિયાનો દિવસ ૨૪ આગસ્ટે પડેછે તે દિવસે એણે ભારે ઘાતકી કતલ ચલાવી હતી. એ કેથેલિક પંથનો પુજારી હતો, એનું મરણ ૧૫૭૪ માં ૩૦ મી મે એ ભારે દુઃખદાયક ગમીમાં નિપજ્યું હતું.

ચાર્લસ ૧૦ મો—ફ્રાન્સનો રાજા ૧૮૨૪ થી ૩૦. હુરીન લુઇનો ૩ જો બેટો અને ૧૫ માં લુઇનો પૌત્ર. જન્મ વર્સેય ખાતે ૧૭૫૭ માં ૯ મી અકટોબરે થયો. એનાં લગ્ન ૧૭૭૩ માં સૅવોયની મેરીયા થેરિસા સાથે થયાં હતા, ૧૭૯૨ માં ચાર્લસે લડાઇમાં થોડો ભાગ લઇ એ સેંટપિટર્સબર્ગ ગયો અને પછી ૧૭૯૩ ના મે માસમાં ઇગ્લાંડ ગયો, તે પછી એણે પોતાનું રાજ્ય મેળવવાની કોશીસ કરી—પણ તેમા ફાવ્યો નહિ; આથી ૧૮૧૪ સુધી એણે હોલીરોડ તથા હાર્ટવેલ ખાતે થોડી મુદત ગુજારી, તે પછી ફ્રાન્સમાં અનેક ફેરફાર થતાં લુઇસ ૧૮૨૪ માં ૧૬ મી સપ્ટેમ્બરે મરણ પામતાં એ ફ્રાન્સનો ગાદીપતિ થયો, એણે પ્રજા તથા દરબારીનાં મન છતી લીધાં હતા, પણ પછી સ્વતંત્ર પણે રાજ્ય ચલાવવા જતાં એ આપદામાં આવી પડયો, તે પછી રાજસભા બેદિલ થતાં એને ૧૮૩૦નાં આગસ્ટમાં પોતાનો હક્ક તજી પોતાનાં પૌત્રને હક્ક આપવો પડયો. પણ બંલવો જાગેલો હોવાથી તેઓએ પોતાના રાજા તરીકે લુઇસ ફીલીપ, ડયુક ઑફ ઓરલિઅન્સને રાજા બનાવ્યો આથી ચાર્લસ ફ્રાન્સ છોડી ચેરબોર્ગ ગયો અને ત્યાંથી ઇંગલાંડ જવા એક અમેરિકન વહાણમા બેઠો. પછી એ હોલીરોડ તથા પેરેગૂ ખાતે થોડી થોડી મુદ્દત રહ્યો પણ ૧૮૩૬ માં ૬ ઠી નવેંબરે ગોર્ઝ ખાતે કૉલેરાથી મરણ પામ્યો.

ચાર્લસ ધી બોલ્ડ—ડયુક આવ બર્ગંડી (૧૪૬૭-૭૭) એ ફીલીપ ધી ગુડ ઑવ બર્ગંડી અને ઇસાબેલા ઑવ પોર્ટુગલનો પુત્ર હતો. જન્મ ડીજોનમાં ૧૪૩૩નાં ૧૦ નવેંબરે થયો. જુવાન વયથીજ એણે ફ્રાન્સના ૧૧માં લુઇ સામે દુશ્મની જાહેર કરી. એ બર્ગંડીના નામનો વડો જમીનદાર હતો, પણ ડયુક ઑવ બ્રિટની તથા ફ્રાન્સના જાણીતા ઉમરાવો સાથે સગપણ ધરાવતો હતો. આથી એણે પોતાનો હક્ક વધારવા તાજ સામે હિલચાલ કરી, પોતાનાં પક્ષમાં અનેક ઉમરાવોનાં લશકર લઇ પારિસમાં ખળભળાટ મચાવી મોન્થલ્હેરીમાં રાજાને હાર આપી મનગમતી શર્તો કરાવી લીધી. ૧૪૬૭માં ચાર્લસ પોતાના પિતાના મરણથી ડયુક ઑવ બર્ગંડી તરીકે જાહેર થયો. પણ એનો વિચાર અસલ રીત મુજબ પોતાની જાહાગીરમાં રાજ્ય કરવાનો હોવાથી એણે લડાઇની તૈયારી કરવા માંડી. તેટલાં એને લુઇસે 'કાનફરન્સ' માં બેસવા તેડયો. ત્યાં જઇ એણે નવો ફેસાદ ઉઠાવી ૧૪૭૫માં લડાઇ કરી. એજ વર્ષમાં ચાર્લસે વધુ પગભર થઇ બિનાને લૉરેન્સનો ધણી બનાવ્યો. બીજે વર્ષે એ સ્વિતઝરલેંડ ગયો, ગ્રેન્સપર ગરભર્છાટ કરી ત્યાંનું લશકર હાંકી મેળવ્યું, પણ તુરત જ સ્વિસને હાથે હાર પામી પોતાનો ભારે ખજાનો તથા લશકરી આમબાબ ખોયો. ત્રણ માસ પછી એ ફરી સ્વિતઝરલેંડમાં નવા લશકર સાથે દાખલ થયો, ને ગોરે

જીતી લીધો; પણ ૧૪૭૬માં ૨૨ જુને સખ્ત હાર પામ્યો. એણે ને પછી નેન્સી તાબે કરવા ચાહ્યું પણ એની ફોજ નાહની હોવા છતાં એ ભારે બળતરારીથી લઢી ઈ. સ. ૧૪૭૭ માં ૫ મી જાનેવારીએ લઢતાં મુવો. એની બેટીનાં લગન શેહેનશાહ મેકસીમિલ્યન જોડે થયાં હતાં.

ચાર્લ્સ કાર્લ—લુડવીગ જોહાન—આર્ચ ડયૂક ઑવ આસ્ત્રીયા અને ડયૂક ઑવ ચેમની. બીજા લીયેપોલ્ડ શેહેનશાહનો એ ત્રીજો બેટો હતો. જન્મ ફલોરેન્સમાં ૫ સપટેંબર ૧૭૭૧માં થયો. એણે પોતાની જુવાની બહાદુર સીપાઇ તરીકે ગુજારી હતી ૧૭૯૬ માં એ રાહિનના આસ્ટ્રીયન લશકરનો વડો સરદાર હતો. એ મ્હોટી બહાદુરી સાથે મોરેયૂ સાથે રેસ્ટેડટ ખાને લઢયો અને જોરડનને અનેક લઢાઇમાં હરાવી ફ્રેન્ચોને રાહિનને બીજે પાર હાંકી મેલ્યા, અને 'ખેલ' ને થંડીની ઋતુમાં જીતી લઇ પોતાની જીત સંપૂર્ણ બનાવી. ૧૭૯૯માં એ રાહિન તરફનાં લશકરનો વડો સરદાર નેમાયો અને ત્યાં અનેક વખતે 'જોર્ડન' ઉપર જીત મેળવી તથા 'મેસેના' ઉપર પણ જીત મેળવી. ૧૮૦૦ માં એની તબીયતને લીધે એને જોખમ ભર્યા ઓધાપરથી દુર થવું પડયું પણ એણે બોહુમિયાના ગવરનર જનરલના ઓદ્ધા શિવાય તરત બીજું લશકર જમાવવામાં ભાગ લીધો. હોહેનલેન્ડની લટાઇ પછી એને ફરી મ્હોટા લશકરી વડા સરદારનો ઓધ્ધો આપવામાં આવ્યો અને તે વેળા એણે ભારે નામના મેળવી.

૧૮૦૫માં એણે ઇટલીમાં મેસેના સામેના લશ્કરની સરદારી લીધી અને કેલ્ડીયેરની યાદગાર લઢાઇ લઢી, પણ જર્મનીના કહેવાથી એને એડ્રજને કાંડે 'ક્રૅાટીયા' માં જવું પડયું. ૧૮૦૯માં એણે 'આસપર્ન' ની લઢાઇમાં જીત મેળવી, કે જે લઢાઇથી યૂરપની ખાતરી થઇ કે નેપોલ્યન કાંઇ અજીંક નથી, પણ આથી નેપોલ્યને ફરી પોતાની ચઢતી કરવા 'વેગમાર' તરફ નસીબ અજમાવ્યું. પણ આ વેળા ચાર્લ્સને દુર રહેવું પડવા છતાં ૧૨ મી જુલૈએ લઢાઈ ચોક્સ મુદત બંધ રાખવાનાં કરાર થયા. ૧૮૧૩–૧૪ની લઢાઇ દરમ્યાન ચાર્લ્સે ભાગ લીધો નહતો પણ એ પોતાના બાકીનાં દિવસો એકાંતમાં ગુજારવા પડયો હતો. મરણ ૧૮૪૭ માં ૩૦ એપ્રેલે નિપજ્યું.

ચાર્લ્સ થૉમસ ડી. ડી. એલ. એલ. ડી.—જન્મ ઇ. સ. ૧૭૮૦માં ૧૭ મી માર્ચે ક્રાઉફ્રમાં થયો. એણે ૧૭૯૧ થી સેંટ એન્ડ્રયુની યુનિવર્સિટીમાં અભ્યાસ કર્યો, અને ૧૯ વર્ષની વયે એ ગોસપલ તરીકે નેમાયો. ૧૮૦૩માં કિલમેનીના એક પરામાં નેમાયો. આ વેળાથી એનું લક્ષ ગણિતશાસ્ત્રપર લાગ્યું. એણે સેંટ એન્ડ્રયુમાં ગણિત શાસ્ત્ર રસાયનશાસ્ત્ર શિખવવાનાં વર્ગો સ્થાપી ૧૮૦૩ થી ૧૮૦૪માં સારી પ્રસિદ્ધતા મેળવી. ૧૮૦૮માં એણે એક ગ્રંથ પ્રગટ કીધો. એના તે વેળાના ધર્મ સુધારણા સંબંધી લખાણોએ પણ ઘણું લક્ષ ખેંચ્યું હતું. તથા ૧૮૧૫ના જુલૈમાં ગલાસગો વગેરે ઠેકાણે ચર્ચા ઉપજાવી. ૧૮૧૭માં રચી પ્રસીદ્ધ કરેલાં ગ્રંથો Astronomical Discourses અને Commercial Discourses (૧૮૨૦માં) થી પ્રજામાં ભારે વખાણ પામ્યો. ૧૮૧૯ માં એ સેંટ જૉન્સ પેરીસમાં મંત્રિ તરીકે નેમાયો. ત્યાં ૨૦૦૦ કુટુંબમાંના ૮૦૦ તો એવા કામદારો હતા કે જેઓને કોઇપણ ખ્રિસ્તી દેવળ સાથે સંબંધ નહોતો, જેથી એણે પોતાનો પુરાને ૨૫ ભાગમાં વેહેંચી ત્યાં જુદી જુદી શાળા સ્થાપી, તેમજ ૪૦થી ૫૦ શાખાથ શાળા સ્થાપી કે જ્યાં રોજ ૧૨૦૦ ઉપર બાળકો શિક્ષણ લેવા જતા. ગલાસગોમાં આ વેળા એણે પ્રજા ઉપર ઘણો સારો છાપ પાડી તેમની ધર્મનીતિ સુધારવા માંડી. ત્યાં એણે ૪ વર્ષ સુધી કારોબાર ચલાવ્યો તેમાં દર વર્ષે ૧૪૦૦ પૌંડ ઉપરથી ૨૮૦ પૌંડ સુધીનો વાર્ષિક ખર્ચ ઓછો કર્યો હતો.

એડવર્ડ ઝ્યોરીંગ બે વર્ષ સુધી એનો મ૦ નીશ હતો. ૧૮૨૭ મા એ એડીનબરામા 'ચર્ચ આફ ધી થીયોલોજી' માં બદલી થવાથી ગયો, તે ૧૮૩૨મા એને રાજદ્વારી બાબતોપર ચર્ચા ગ્રહ્યા, ૧૮૩૪મા એને રોયલ સોસાયટી ઑફ એડીનબરામાં ૧ લા ફેલો તથા પછી 'વાઇસ પ્રેસિડન્ટ' તરીકે ચુંટી કાઢવામા આવ્યો ૧૮૩૫ મા એને ઓકસફર્ડ યુનિવર્સિટીએ ડી સી એલ ની ડીગરી બક્ષી ૧૮૩૪મા એને ચરચના વારો કરનાર મડળીનો પ્રમુખ નેમ્યો, તે વેળા એણે લાગટ ધાર્મિક દઝ હૈડે ધરી ૭ વર્ષ લાગટ મહેનત પછી જાહેર કીધુ કે તેણે ૩૦૦,૦૦૦ પૌડ નજા પામથી એકઠા કર્યા હતા એનુ મરણ ૧૮૪૩મા ૩૦ મી મેએ મોર્નીંગ સાઇડ એડીનબરામા નિપજ્યુ હતું

સર ચાર્લસ મેટકાફ—આ મહાન રાજદ્વારી નરનો જન્મ ઇ સ ૧૭૮૫મા ઇંગલડમાના ફનહિલ ખાતે થયો તે ૧૫ વર્ષની વયે કપનીની નોકરીમા રહી હિંદુસ્તાન આવ્યો તે ચચળ ઉદ્યોગી અને બાહોશ હોવાથી ૧૮૦૭મા લોર્ડ મિન્ટોએ તેને વકીલ તરીકે રણજીતસિંગની દરબારમા લાહોર મોકલ્યો હતો, આ વેળા એને સોંપેલુ કામ ઘણુ મુશ્કેલ તથા બીકટ હોવા છતા તે એણે મ્હોટી ચતુરાઇ સાથે બજાવ્યુ, આથી એની કીર્તિ વધી તે પછી આવાજ મ્હોટા અનેક કામો બજાવી ૧૮૩૫મા મે માસમા ગવરનર જનરલનો મહાન ઓદ્ધો પામ્યો આ ઓદ્ધાપર ૧૮૩૬ લગી રહ્યો હતો આ મુદ્દત દરમ્યાન એણે હિંદ માટે કેટલાક સારા કામ કર્યા તે કામોમા એક કામ છાપાની સ્વતત્રતા છીનવી લીધી હતી તે રદ કરી છાપાને પૂર્ણ છુટાપણુ આપ્યુ એનું મરણ ૧૮૪૬ મા ૬૧ વર્ષની વયે નિપજ્યુ હતું

ચાર્લસ બ્રાડલો—આ વિદ્વાન રાજદ્વારી નરનો જન્મ ઈ સ ૧૮૩૩મા થયો હતો. માત પિતા ગરીબ સ્થિતિમા હોવાથી ચાર્લસ બ્રાડલોને ૧૧ વર્ષની વય સુધી સાધારણ કેળવણી લઈ એક વકીલને ત્યા સીપાઇ તરીકેની નોકરીપર રહેવુ પડ્યુ હતું પણ ચાર્લસ બ્રાડલોની બુદ્ધિ અતિ તિવ્ર અને આગે ખુદતી ચચળતા હોવાથી દિનપરદિન ચાલાકી બતાવી સારી જગા મેળવી આ સુમારે ઇંગ્લડમા ગરીબોના સકટ ટાળવાની ચર્ચા ચાલી હતી તેમા પ્રજા આગેવાનોનો એક હેતુ હતો કે શ્રીમતોએ ગરીબોપર જુલમ કરવો નહિ અને ગેરઇન્સાફીમાથી ગરીબોને બચાવવા, આ ચર્ચા જાગતા જગે જગ મ્હોટી સભાઓ ભરાવા માડી તે સભાઓમા ચાર્લસ બ્રાડલોની ખાસ હાજરી હોવાથી તેણે અજવાસ કરી પ્રજા કલ્યાણના કામો કરવાનો નિશ્ચય કીધો આરભ કર્યા પછી ધર્મશાસ્ત્રોનો અભ્યાસ કરતા તેમા કેટલાક ફતવા નહિ સમજ પડવાથી મી. બ્રાડલોએ ધર્મ ગુરુઓથી તેનો ખુલાસો માગ્યો પણ તેથી પોતાની સમાધાની થઇ નહિ અતેથી એણે ખુલ્લે પગે પોતાને નાસ્તિક તરીકે જાહેર કીધો એનો ધર્મ પરોપકાર એજ પૂન્ય અને બીજાને પિડા આપવી એ અન્યાય એજ ધર્મ હતો.

૧૮૬૦મા બ્રાડલો અને તેના હમસરીખાએ 'નેશનલ રિફોર્મર' નામનુ અઠવાડિક વર્તમાનપત્ર કાઢવા માડ્યુ, તેમા નાસ્તિક મતની વૃદ્ધિ, ખ્રિસ્તી ધર્મનુ ખડન અને રાજ્ય સુધારાઓ ઉપર ચર્ચાના સ્વતત્ર લેખ આવતા હતા

પ્રથમ તો આ પત્રપર કોઇએ લક્ષ આપ્યુ નહિ પણ રફતે રફતે પ્રજામા આ પત્ર ઓહોળો ફેલાવો પામતા સરકારનું તેનીપર ધ્યાન ખેચાયુ, અને સરકારે ૧૮૬૮મા તેનીપર કામ ચલાવ્યુ ૧૮૬૯મા આવા પ્રકારના લેખો દાબી નાખવા એક કાયદો બાધ્યો હતો તેનો ઉપયોગ સરકારે કરી બ્રાડલોપર ફર્યાદી માડી, ૪૦૦ પૌડના હાથ મચલકા લખાવી દડ કર્યો પણ એણે કાયદા શાસ્ત્રથી લઢી જય મેળવ્યો.

તે પછી સ્પેન અને અમેરિકામાં અનેક ભાષણો આપવા માંડયા. ૧૮૮૦માં નૉર્થમટન શેહેર તરફથી પાર્લામેંટમાં બિરાજ્યો, પણ પોતે નાસ્તીક પંથી હોવાથી કાયદા મુજબની કસમ લેવાઇ નહિ, અને પાર્લામેંટના સભાસદો એના મત વિરૂદ્ધ હોવાથી એને અમથા કસમ આપવા ના પાડી, આથી બ્રાડલોને આ કાયદા સામે લડતાં મ્હોટો ખર્ચ થયો; પણ પાછળથી ખાલી પ્રતિજ્ઞા લેવાની છુટ મેલાઇ હતી, આથી બીજી ચુટણીમાં ફતેહમંદી મેળવી પાર્લામેંટમાં બીરાજી હિંદુસ્તાનની વાજબી સેવા માટે અનેક લડનો લડી નામના મેળવી હતી. મરણ ૧૮૯૧માં ૩૦ મી જાનેવારીએ નીપજ્યું હતું.

ચાર્લસ ડાર્વિન—આ વિદ્વાન શાસ્ત્રીનો જન્મ ઇ.સ. ૧૮૦૯ના ફેબ્રુવારીમાં શ્રુસબરીમાં થયો હતો. પ્રથમ ટુંક કેળવણી પોતાના વતનમાં લઇ ૧૮૨૫માં વૈદકશાસ્ત્ર શિખવા એડિનબરો ગયો. પણ ત્યાં તેનો જેવો જોઇએ તેવો અભ્યાસ થયો નહિ, તે છતાં ત્યાંની સભા સનમુખ તેણે જે નિબંધો વાંચી બતલાવ્યા તે ઉપરથી સ્પષ્ટ જણાયછે કે અનેક પ્રકારના પ્રાણીનાં શરીરની રચના અને તેમનો જાતી સંબંધ ઉપર એનું લક્ષ બેહદ ચોંટયું હતુ. એડીનબરોમાં ૧ વર્ષ રહી તે કેમબ્રિજ ગયો, ત્યાં તેણે સારો વિદ્યાઅભ્યાસ કરી ૧૮૩૧ માં બી૦ એ. ની પદિ મેળવી, પછી ૬ વર્ષ રહી એમ. એ. થયો. તે પછી એની વિદ્વત્તાની જાણ પ્રજામાં થતાં બ્રિટીશ સરકારે અમેરિકાની દક્ષિણ ભણીના નહિ જણાયલા પ્રદેશમાં શોધખોળ કરવા મોકલેલા કાફલામાં એને સ્થાવર જંગલ પદાર્થ શાસ્ત્રવેત્તાની જગાપર નેમ્યો હતો. આ કામમાં એણે ૫ થી ૬ વર્ષ ગુજાર્યા, તે મુદતમાં તેને ઘણાં વિટંબણામાંથી પસાર થવું પડયું; પણ તેણે ઘણીક શોધખોળ કરીને કીડી, મકોડા, માખ, મધમાખ, માછલી, વગેરે વિશે ચમત્કારિક બીનાઓ પોતાના પ્રવાસ વર્ણનના ગ્રંથમાં દાખલ કરી.

પૃથ્વીપર પ્રાણીની જે સર્વ જૂદી જૂદી જાતોછે, તે સર્વ જૂદી જૂદી નથી, પણ એક જાતમાંથી બીજી ઉપજ થએલી હશે, બીજીમાંથી ત્રીજી એવી કેટલીક જાતેનું એકમેકમાંથી નિકળેલી હશે, એવું ચાર્લસ ડાર્વીનને અનેક પ્રાણી ઉપરથી જણાયું; અને તે મત તેણે ઘણીજ વિદ્વત્તાથી સિધ્ધ કર્યું. તે હાલમાં તદન સ્વતંત્ર શાસ્ત્ર બન્યુંછે, અને તેનીપર ચાર્લસ ડાર્વિનનો જે અતિ ઉત્તમ ગ્રંથ પ્રગટ થયોછે તે સર્વ વિદ્વાનોએ માન સાથે સ્વિકર્યોછે. આ ગ્રંથનું નામ "પ્રાણી જાતિ ભેદ નિદાન" છે. આ ગ્રંથમાં મુખ્ય સિધ્ધાંત નિચે મુજબછે.

૧—પ્રાણીની ઉપજીવિકા પ્રાણીપરજ થાયછે. દાખલા તરીકે કીડાને ધળોડી ખાશે, ધળોડીને ઘુસ ખાશે, ઘુસને સર્પ ખાશે. બીજો દાખલો જંગલી કીડાને સસલાં ખાયછે, સસલાંને કોહલા તથા વાઘ ખાયછે. આ મુજબ અશક્ત મનુષ્યોપર શક્તિવાન મનુષ્યો અમલ ચલાવી સુખ ભોગવેછે.

૨—જીવનયત્ન એટલે પ્રત્યેક પ્રાણીને પોતાના ઉપજીવનાર્થે અને રક્ષણાર્થે ઉદ્યોગ કરવો પડેછે. તે જેને પુરતો કરતાં આવડતો નથી તે નાશ પામેછે. જે કેટલાક પ્રાણીનાં હાડકાં ભુમિમાથી જડે છે, તે પ્રાણી હાલમાં પૃથ્વીપર જણાતાં નથી એજ એક તેનું મ્હોટું પ્રમાણ છે.

૩—પ્રાણીને અંગે કાળ વિનતાં અથવા યથાસ્થિત્યનુસાર વર્તવાનું સામર્થ્ય સાધન એ ઉત્પન્ન થાયછે. એ જે પ્રાણીમાં પ્રબળ થાયછે તે પ્રાણીનો વંશ ઘણો વખત ટકેછે, અને જે ઓછાં હોયછે તેનો લોપ થાયછે.

આ સિદ્ધાંત માટે ડાર્વીને અનેક સિદ્ધાંતો દર્શાવ્યાં છે; અને આ સિદ્ધાંત ઉપર સ્થાપેલું તેનું મત એ છે કે "મનુષ્ય જાતની ઉત્પતિ એક અતિ નીચ જાતના પ્રાણીમાંથી કાળગતીએ, સ્થિત્યંતરથી, દરજ્જે બદરજ્જે થઇછે." એટલે તેનાં મતનો સારાંશ એ છે

કે ટેકડો, વાદરો, અને મનુષ્ય આ પ્રાણી એકજ પ્રાણી વર્ગમાથી ઉત્પન્ન થએલા હોવા જોઇએ, અને તેમની સ્થિતિ વચ્ચે, કાલ વર્તમાન મહાત્મ્યથી ફેરફાર થતા મ્હોટુ અંતર પડ્યુ જોઇએ એટલે વાદરો એ મનુષ્યનો પૂર્વજ છે એમ કહેવુ ચાલશે, પણ ઉત્તમ જાતીના વાદરા અને તદ્દન જંગલી મનુષ્ય એમની વચમાના વર્ગને ક્યે જણાતા નથી તેજ મુજબ ઉદ્ભિજ્જ જન્ય કોટીમા પણ બનેલુ છે—એટલે ધાસ, બરૂ અને શેરડી આ પદાર્થ એકજ વર્ગમાના છે, અને ધાસની સ્થિતિમા સુધારો થઈ તેમાથી બરૂ બન્યા અને બરૂની સ્થિતિમા સુધારા થઇ તેની શેરડી બની

આ મતો ડાર્વિને પ્રથમ પ્રગટ કરતા તેને લોકો તહવાર નિંદવા લાગ્યા, અને તેનીપર અધર્મિ તથા નાસ્તિકપણાનું આળ ચોટાડ્યુ પણ હાલમા તેનુ તે મત વિદ્વાનોએ માન્ય કીધુ છે

ચાર્લસ ડાર્વિને 'પ્રાણીઓની મુખચર્યા" વિષય ઉપર એક મ્હોટો ગ્રંથ રચ્યો છે. તેમા એણે વિસ્તારીને સમજણ આપીછે એનુ મરણ ઇ. સ. ૧૮૮૨ ના એપ્રેલ માસમા નિપજ્યુ

ચાર્લસટન—એજ નામના દેશનુ મુખ્ય શેહેર, 'કેરોલીના'નુ જાણીતુ શેહેર છે આ શેહેર સેન્હેનાની ઉત્તર પૂર્વે ૧૧૮ મૈલ પર બાલ્ટી મોરની દક્ષિણ પશ્ચિમે ૫૮૦ મૈલપર અને 'વાશિંગટનની દક્ષિણે દક્ષિણ પશ્ચિમમા ૫૪૦ મૈલપર છે' આ બંદર શેહેરના બચાવ માટેના બાધકામો સારા બાધેલા છે.'

એનો બંદરમા દાખલ થવાના માર્ગમાની દીવાદાંડી ૧૨૦ ફીટ ઉચી બાધેલી છે. આ શેહેર ૩ મૈલ લાબુ ને ૧½ મૈલ પોહળુ છે અત્રે પ્રજાને પાણી પુરૂ પાડવા માટે ૧૯૭૦ ફીટ ઉંડા આરટિસ્યન કુવાઓ ખોદી તેમાથી પાણી પુરૂ પાડવામાં આવેછે. જાહેર ખાતાઓમા કસ્ટમ હૌસ, સિટીહૉલ, હાઇકોર્ટ, કિલ્લો, જ્ઞાનશાળા, પાઠશાળા, નાટકગૃહો, આરફનેજ અને પોનીર્મ, બરાખો છે ૧૮૩૭મા અત્રે બાધેલી કૉલેજમા પ્રકૃતિ શાસ્ત્રનુ મ્હોટુ સગ્રહસ્થાન છે તેમજ ત્યા મ્હોટી મેડીકલ કૉલેજછે ચાર્લસ્ટનમા રોમન કેથોલિક બીશપ તથા પાદ્રીઓને લગતા મુખ્ય મથકો છે દક્ષિણ કેરોલિનાનુ આ શેહેર વેપારનુ મુખ્ય મથક છે અત્રેનો નિકાશ વેપાર દર વર્ષે ૮૫,૦૦,૦૦૦ સ્ટરલીંગ માલનો થાયછે રૂ, ચોખા, તેલ, ટર્પેનટાઇન, તાર, ઇમારતી લાકડા કાપડ વગેરેનો મુખ્ય વેપાર ચાલેછે આયાત નિમક, લોહુ, બ્રિમસ્ટોન વગેરેનો મુખ્ય છે. અને વેસ્ટઇંડીઝથી ફ્રુટ આવેછે આ શેહેરની સ્થાપના ૧૭૮૦મા થઈ હતી, અને થોડા વખત પછી ફ્રેન્ચ કંપનીએ મથક કીધુ હતુ. ૧૭૭૦મા ચાલસ્ટનમાથી બ્રિટીશ લશકરને હટવુ પડ્યુ હતુ ૧૭૮૦મા મગ રેન્ટ્રિકલિનટોને જીતી લીધુ હતુ

૧૮૬૧મા ૧૨ મી એપ્રેલે સ્વદેશી લડાઇ જાગી અને સુમટનના કિલ્લાપરથી ગર્જ છાટ કરતા બીજે દિને બંદર કબજે થયુ હતું આ વેળા શેહેરનો અર્ધો ભાગ નાશ પામ્યો હતો, પણ ૧૮૭૫મા થોડોક ભાગ ફરી બધાયો હતો તેમજ ૧૮૬૫મા ૩૧મી આગસ્ટના ધર્તિકંપે શેહેરનો કેટલોક ભાગ નાશ થયો હતો, અને તેમા ૭૦૦૦ માનસો જખમી થયા હતા ઇ સ ૧૮૦૦મા વસ્તી ૧૮૭૧૧ની, ૧૮૪૦મા ૨૮૨૬૧ની ૧૮૮૦મા ૪૮૮૮૪ની અને ૧૮૯૧મા ૫૪૯૫૫ની હતી

ચાર્લોટ—ઉત્તર કેરોલિનામા મેકલીનબર્ગનુ મુખ્ય શેહેર, એટલાંટિકની પુન ઉત્તર પૂર્વમા ૨૬૫ મૈલપર છે, અત્રે ગાડી, રૂ, તંબાકુ વગેરેના કારખાના છે, તેમજ અત્રે ૧૮૬૭ મા સ્થાપન થએલી પ્રેસબેટેરીયનની પાઠશાળા છે, ૧૮૮૨ મા વસ્તી ૭૦૮૪ ની ને ૧૮૯૦ મા ૧૧૫૫૭ ની હતી.

ચાર્વાક—એક રાક્ષસ એણે અતી તિવ્ર તપ કરી બ્રહ્મદેવને એવુ વરદાન આપ્યુ કે જ્યા સુધી તારાથી બ્રાહ્મણોનું અપમાન થશે

નહિ, ત્યાં સુધી હું અમર રહેશે.', આ મુજબ એ લાંબો કાળ સુધી રહ્યો. જ્યારે કૌરવો માર્યા ગયા અને યુધિષ્ટીરને રાજ્યભિષેક કરવા સભા મળી ત્યારે અભિષેક વિધીમાં એ પણ ઋષિ વેષે દાખલ થયો, જ્યારે યુધિષ્ટીર રાજ્યાસનપર બેસવા ગયો ત્યારે એ બોલ્યો' યુધિષ્ટીર તેં જે રાજ્ય જ્ઞાતી વધે મેળવ્યું છે તે સંપાદન કર્યા પછી નર્ક લોકે જશે.', આ વિલક્ષણ વાક્ય સાંભળી યુધિષ્ટીર આસન હેઠે ઉતરી; ઋષિ જે સગનમાં એવો શ્રાપ આપેછે તો તેથી તપશ્ચર્યા ભલી એવું દર્શાવી રાજ્યપદ ધારણ કરવા ના પાડ્યું. આથી બીજા ઋષિઓએ એનું કપટપણું જાહેર કરી એનીપર ધીટ કાર નાખતાં ચાર્વાક બળીને મુવો હતો.

ચાર્વાક—કલિયુગ શરૂ થતાં યુદ્દિષ્ટર,શકમાં જે ૬ નાસ્તિકો થયા તેમાંનો આ પેહેલો હોવાથી એને "નાસ્તિક શિરોમણી" એ નામે 'સાયણ માધવે', 'સર્વ દર્શનમાં' જણાવેલો છે, ક્ષપણિક પણ એનોજ સમકાલીન હતો.

એનો જન્મ અવંતી દેશમાં ક્ષિપ્રા નદી અને ચંબલા નદીના સંગમપાસે શંખોદ્ધાર ક્ષેત્રમાં કલિયૂગ અથવા યુધિષ્ટર શકના ૬૬૧ માં પ્રભવ સંવત્સરના ઉત્તરાયણમાં વૈશાખ શુદ પૌર્ણીમાં રવિવારે મધ્યાન્હ સમયે થયો. એના પિતાનું નામ ઇંદુકાંત અને માતાનું નામ સાર્વિણી હતું. મરણ પુષ્કરતીર્થમાં યજ્ઞ નામે ગીરી પાસે ભાદ્રપદશુદ દ્વાદશી સોમવારે શ્રીમુખ સંવત્સરમાં યુદ્દિષ્ટર શકનાં ૭૨૬ વર્ષ ગયા પછી ૭૨૭ મે મે વર્ષે દક્ષિણાયનમાં નીપજ્યું હતું.

ચાર્વાક વેદનાં કર્મકાંડ, જ્ઞાનકાંડ અને પુનર્જન્મકાંડ માનતો નહોતો, એના મત વિશે સર્વદર્શન નામે ગ્રંથમાં વર્ણન આપ્યું છે તેમાં જણાવ્યા મુજબ—"વેદ ધૂર્ત રાક્ષસોએ કર્યા છે. તે માહેલાં કર્મ પણ તેવાંજ છે; વેદોક્ત અગ્નિહોત્રી, યજ્ઞ, યાગ ઇત્યાદી કર્મ, દ્રવ્ય હરણ અને કષ્ટ સાધ્યછે. એ બુદ્દિહિન તથા પરાક્રમ વગરના લોકોની આજીવિકા માટેજ ઉભાં કર્યાંછે, યજ્ઞમાં પશુને માર્યાથી પશુ સ્વર્ગમાં જતો હોય તો યજમાન પોતાના બાપનેજ કેમ મારતો નથી? કે તે તુરત સ્વર્ગમાં જાય. શ્રાદ્ધમાં પિંડદાન કર્યાથી જો પિતૃ સંતોષ પામતાં હોય તો પ્રવાસે જનારે ભાથું શામાટે સાથે રાખવું જોઇએ? છોકરાં ઘરે શ્રાદ્ધ કરી પિંડ મુકશે એટલે તેને પોંહચશે. અહીં અન્ન વગેરે દાન કર્યાંથી સ્વર્ગમાં પિતૃઓને મળેછે, તો ઘરની નીચલી ભોંયે કરેલા દાન ઉપલી ભોંયવાલાને કેમ ન પોંહચે? અને તેવું કેમ થતું નથી માટે શ્રાદ્ધ, દાન કરવા વૃથા છે. દેહથી જુદો આત્મા પરલોકમાં જાયછે તો ફરી બધુ વગેરેના સ્નેહને માટે કેમ આવી મળતો નથી? માટે પરલોક નથી, દેહથી જુદો આત્મા નથી, કે એ પરલોકમાં જતો નથી, દેહ એજ આત્મા છે.

"દેહને સુખ આપવું, આ જગતમાં રહી ખાઇ, પી, સ્ત્રીઓ ભોગવી આનંદમાં રહેવું એજ પરમ સુખછે; એજ સ્વર્ગ છે; આ શિવાય બીજા સ્વર્ગ નથી. મહા કષ્ટ ભોગવી દુઃખી થવું એજ નર્કછે, માટે જીવીયે ત્યાં સુધી સુખી રહેવું. કરજ કરીને પણ ખાવું પીવું, કેમકે કરજ કીધા પછી તે કોઇ બીજે જનમે ફેડવું પડતું નથી, કેમકે પુનર જન્મ નથી. લોક પ્રિય રાજ એજ ઇશ્વર, તેમની આજ્ઞા પાલવી એજ ધર્મ છે, અને મરણ એજ મોક્ષછે; કેમકે પછી આ જગતમાં પાછું આવવું નથી."

વગેરે તેહેનાર મનોથી એણે પોતાના મતનો પ્રસાર કર્યો હતો. પણ તેમાં નીતિનું ધોરણ નહિ હોવાથી ચાર્વાકપંથ જલદીજ લય પામ્યો.

ચાર વિલાયત—અફઘાનિસ્તાનમાં આ ચાર રાજ્યો એકત્ર જોડાયલાંછે. તેમાં 'મૈમાના' ચંન્દ્રકુય, સિબારગમ અને સીરપુલ' સમાયલાંછે. લોક વસ્તી ૨,૫૦,૦૦૦ની છે.

ચાર યારી—ચાર=૪, અને યાર-મિત્ર, સુન્ની મુસલમાનો અબુબક્કર, ઓમર, ઉસમાન અને અલીને હકદાર ખલીફા તરીકે માનેછે.

ચાર—આ ૪૦ ફીટની ઉંચાઈ ધરાવનારૂં વૃક્ષ મલાયા દેશમાં ઉગેછે. એ ઘેરાવામાં બે ફીટ હોયછે. આ ઝાડના પાટીયાંના વાહાણો સારાં બંધાયછે.

ચારોળી—એના મ્હોટા વૃક્ષો કોકણ, નાગપૂર, મલબાર પ્રાંત, પંજાબ, મ્હેસૂર, કારોમાંડળનો કિનારો, અને રાજપિંપળાના જંગલમાં ઉગેછે. એનાં પાંદડાં લાંબાં હોઇ તે મહુડાનાં પાંદડા જેવાં હોયછે, તેનાં પત્રાળાં કરેછે. એની છાયા ઘણી ઠંડી હોયછે. એનું લાકડું ઇમારત લાયકનું ગણાતું નથી, પણ તે કંતારી લોકોને બહુ ઉપયોગી હોયછે. એના ઝાડપર જે ફળો આવેછે તેમાં તુવેર જેવડા રાતા રંગના દાણા હોયછે, તેને ચારોળી કહેછે ચારોળીના પાકા ફળનો રંગ જાંબુડો હોયછે ને તે ફળો સ્વાદે મિઠાં રહેછે.

ચારોળીના ઝાડની છાલમાંથી કાળા રંગનું તેલ બેલગામમાં બનાવેછે. તેનું અતી ઉત્તમ પ્રકારનું વારનિશ બનેછે. એની છાલમાંથી એક પ્રકારનો ગુંદર પણ નિકળેછે. ચારોળી પૌષ્ટિક છે. એના ઝાડનાં મૂળ તુરાં અને રકતરોગ, કફ, પિત્ત એનો નાશ કરેછે, રકતાતિસાર ઉપર ચારોળીના ઝાડની છાલ દુધમાં વાટી મધ સાથે ખવાડેછે.

ચાલ્સીસ—યુબોઆનાં એક ટાપુનું મુખ્ય શેહેર. આ ગામ યુરિપસ નદી કાંઠેછે અને તે નદી ગામ નજદીક ૧૨૦ ફીટ પોહળી છે. આ ટાપુ પ્રથમ અથેનીયનોને તાબે હતો પણ તે પછી, મેસિડોનિયન, રોમન અને વેનિશીયનોને તાબે હતું, અને ૧૪૭૦ વેર અત્રે તુર્ક રાજ્ય સત્તા આવુ હતી. લોક વસ્તી ૬૮૭૭ નીછે.

ચાલીસ ગામ—ખાનદેશ જીલ્લામાંનો એક ભાગ. એનું ક્ષેત્રફળ ૫૦૪ ચોરસ મૈલછે. તેમાં ૧૩૨ ગામડાં છે, લોક વસ્તી ૫૯૦૩૧ ની છે. તેમાં ૩૦૮૦૮ પુરૂષો ને ૨૮૨૨૩ સ્ત્રી ઓછે, હિંદુસંખ્યા ૫૦૩૬૯ ને મોહમેદન ૪૫૭૧ તથા પરકોમ ૪૦૯૧ની વસ્તી છે.

આ ભાગમાં ગીરનાર નદી પશ્ચિમથી પૂર્વે ને ઉત્તરે વહેતી બીજી શાખાઓને મળી દેશને ફળદ્રુપ બનાવેછે. દક્ષિણે, દક્ષિણપશ્ચિમ અને ઉત્તર ભાગ ખડકવાલો છે. કાળી મરાડીની જમીન ગીરનારની ખીણવાલી છે. એની ખેતીવાડી માટેની જમીન ૧,૩૪૨૬૫ એકર રોકાયલી છે, જેમાં ૮૩૨૦૨ એકરમાં ધાન્ય. તેલના બિયાં ૧૭૨૦૯ એકરમાં, અને કપાસ ૩૦૬૪૦ એકરમાં; તથા બાકીની જમીનમાં શેરડી, તમાકુ તથા ભોયસીંગની ખેતી થાયછે.

ચાલીસ ગામ—ઉપલાનું મુખ્ય શેહેર. અત્રે ગ્રેટ ઈંડીયન પેનિનસુલા રેલ્વેનું સ્ટેશન છે. ધુલીયાથી એ ૩૦ મૈલપર છે. લોક વસ્તી ૩૫૪૧ ની છે.

ચીખલદાણા, બહાળ, મેહુણબાર, વાઘળી આ તાલુકાને તાબેછે; ચીખલદાણામાં પીરનું સ્થાનક છે. આ ગામ જીલ્લાની મર્યાદાપર હોઇ એની પાસે ઔરંગાબાદ છે, મેહુણબાર ગામ ચાલીસગામથી ૮ મૈલપર ગીરણી નદી કાંહેછે.

આ તાલુકામાં પાટણો અને દેહરે પાસે બે પહાડી કિલ્લા છે. પાટણ તરફ ડુંગરપર દેવીનું એક મંદીર છે, જ્યાં દરવરસે ચૈત્ર માસની પૌર્ણીમામાં જાત્રા ભરાયછે.

ચાલુક્ય—(વધુ માટે જુઓ ચૌલુક્ય) અગ્નિકુળની ૪ શાખાઓમાંની એક. બીજી ત્રણ શાખા ચોહાન, પરમાર અને રિહાર ને નામે જાણીતી છે. ચાલુક્ય પોતાને માટે જણાવે છે કે તેઓ ગંગા કાંઠેના પ્રદેશનાં રાજ્યકર્તા હતા. આ વંશ ૧૬ શાખાઓમાં વેંહેચાયલો છે.

વાગેલા—બાઘલ ખંડના રાજા (બંદુધરની રાજધાની.)

ભીરપૂરા—લુનાવારનાં રાવ.

બેહિલા—મારવારના કલીયાનપૂરનાં રાવ, પણ મુલંધાના સરદાર.

ભૂતા અને કાલાચા—જેસલમીરનાં બારૂ, ટકરા અને આહિર.

લંગાહા—મુલતાનના મુસલમાનો.

તોશૂ—પંજાબના મુસલમાન.

ખિકૂ—પંજાબનાં મુસલમાન.

સુરકી—દખણનાં વતની.

મરઉરાહ—સૌરાષ્ટ્રના ગિરનારમાં.

કાનીકા—મેવારના દેમોરીમાં.

ખારૂરા—માલવામાંના અલોટ અને જાવરામા

તાન્તીયા—ચંદપૂર અને શકુનબારીમાં.

અલમિયા—(ચોકસ નથી)

કુલામોર—ગુજરાતમાં.

આગળ ચાલુકય વંશનું રાજ્ય ગુજરાત, ખાનદેશ, કલીયાણી અને વારૂગળમાં હતું.

દક્ષિણ હિંદુસ્તાનમાં આ એક પુરાણી રાજ્યકર્તી કોમ થઇ ગઇ, જેના વિશે સર ડબલ્યુ એલીયટે અનેક લેખો તથા ખાગતોની શોધો કરી તેમનાં ટોળાએ હિંદના મુખ્ય ભાગોપર રાજ્ય સત્તા ભોગવી હતી એવું જણાવે છે.

કલીયાણમાં ચાલુકય વંશના પેહેલા પુરૂષ જયસિંહ વિજ્યાદીત્ય પછી ત્રીલોચને ઇ૦ સ૦ ૪૮૯ માં રાજ્ય વૈભવ ભોગવ્યો હતો. આ વંશે ઇ. સ. ૧૧૮૩ સુધી રાજ્ય અમલ કર્યો હતો, તેમજ રાજમહેંદ્રીમા ચાલુકય વંશે ઇ. સ. ૬૦૫થી૧૦૭૯ સુધી રાજ્ય અમલ ભોગવ્યો હતો.

ગુજરાતમાં આ વંશે ઇ. સ. ૬૩૪ થી ૬૪૦ સુધી અમલ ભોગવ્યો. આ વંશની બે શાખાએ ગુજરાત તથા દક્ષિણમાં રાજ્ય કર્યું હતું. નીચે મુજબ તેમનો રાજ્ય અમલ લબાયો હતો.

પુલકેશી વલ્લભ સત્યાશ્રય
|
હર્ષ વર્ધનનો જીતનાર (ઇ. સ. ૬૧૦–૬૪૦
|
- દક્ષિણમાં રાજ્યકર્તી શાખા.
  - વિક્રમાદિત્ય સત્યાશ્રય (ઇ. સ. ૬૬૯–૬૮૦).
    - વિનયાદિત્ય.
- ગુજરાતમાં રાજ્યકર્તી શાખા.
  - જયસિંહ વર્મા ધારાશ્રય (ઇ. સ ૬૬૯–૬૯૧).
    - (નવસારી) શિલાદિત્યશ્રાશ્રય યુવરાજ (ઇ. સ. ૬૬૯–૬૯૧)
    - (નવસારી) મંગળરાજ. (ઇ. સ ૭૩૧).
    - (ખેડા) બુદ્ધવર્મા.
      - વિજયરાજ (ગુપ્ત ૩૯૪ ઇ. સ. ૭૧૩).
    - (નવસારી) પુલકેશીજનાશ્રય. (ઇ. સ. ૭૩૮-૩૯)

ચાવંડનો કિલ્લો—મહારાષ્ટ્ર દેશમા જુન્નરની ઈશાન્યે ૧૦૦ મૈલપર અને નાણેઘાટની નૈરૂત્યે ૧૦ મૈલપરછે. હાલમા આ કિલ્લો ખંડીયર સ્થિતિમાં આવતો જાયછે. જુન્નરથી આ કિલ્લાપર જવાનો માર્ગ પાહાડી ખાણમાથીછે. તેમાંના એક પાહાડપર હડસરનો કિલ્લોછે, અહી ખીન્નપુર ચાવડ તથા ઝવધન એ કિલ્લાઓછે. આ ત્રણે કિલ્લા અને શિવનેરી કિલ્લાની વચમાં નાણેઘાટછે. આ કિલ્લાનો મજબુત કોટ ૧૮૨૦મા ઇંગ્રેજ સરકારે પાડી નખાવ્યો હતો. માત્ર હાલમાં આ ટેકરીપર પાહાડી લોકોજ ચઢી શકેછે.

શિખરની ઉપર એક અતિ ઉંચો કરાડોછે. તેનીપર દોરડાને લટકી ચઢવું પડેછે. નીચે તળેટીમાં ચાવડાબાઈનું મંદીરછે. તે જગે પાણી પુશકળ મળેછે. આ કિલ્લો ૧૪૮૭માં અહમદનગરના નિજામશાહિ સ્થાપન કરનાર મોલીકઅહમદને પુના પ્રાંતમાંના જે કિલ્લા બાંધ્યા તેમાં ચાવડા પણ એક હતો. બીજો બુર્હાન નિજામ (૧૫૭૦-૯૪) નો નાદાન પુત્ર બહાદુરશાહ ઈ. સ. ૧૫-૯૪માં આ કિલ્લામાં કેદ હતો, ત્યાં તે એક વર્ષ રહ્યો હતો. તે પછી તેને અહમદનગરની ગાદી મળી. ઇ. સ. ૧૬૩૭ માં આ કિલ્લો શાહજી ભોંસલેએ મોગલોને આપ્યો. ઇ. સ. ૧૮૧૮માં આ કિલ્લો છતી લેવા માટે એક ઇંગ્રેજ તુકડી આવી, તેણે ૧ લી મેએ કિલ્લાપર તોપોનો મારો ચલાવી કિલ્લો હાથ કર્યો. તે વેળા કિલ્લામાં ૧૫૦ મરાઠા સીપાઈઓ હતા. આ સીપાઈઓનાં હથીયારો છિનવી લઇ તેમને છોડી મેલ્યા હતાં.

ચાવડા વંશ—આ રાજવંશે ગુજરાતમાં ઇ. સ. ૭૨૦થી ૯૬૧ સુધી રાજ્ય અમલ ભોગવ્યો હતો. ચાવડા વંશનો સ્થાપક ૧લો વનરાજનો જન્મ ઇ. સ. ૭૨૦માં થયો હતો. વંશાવળી:—

વનરાજ (૭૬૫-૭૮૦)
|
(૨૬ વર્ષનો ગાળો)
|
યોગરાજ (ઇ. સ. ૮૦૬-૮૪૨)
|
- રત્નાદિત્ય (૮૪૨-૮૪૫)
- વૈરસિંહ (૮૪૫-૮૫૬)
- ક્ષેમરાજ (ઇ. સ. ૮૫૬-૮૮૦).
  |
  ચામુંડ અથવા ભુવડ (ઇ. સ. ૮૮૦)
  |
  ઘાઘડ અથવા રાહડ (૯૦૮-૯૩૭)
  |
  ભૂભટ (ઇ. સ. ૯૩૭-૯૬૧)

ચાવંરજીદ—પિંગળશાસ્ત્ર મુજબ ૧૬ ને ૧૦ માત્રાની બે યતિયો તેમાં અંતે લઘુ આવેછે.

ચાસ—અથવા નીલકંઠ. આ પક્ષી ઘણા દેશોનાં જંગલોમાં ભમેછે, બ્રિટીશ સંસ્થાનોમાં તથા નેપલ્સ અને ઇંગલંડમાં આ પક્ષી જાણીતું છે, તેમજ આ પક્ષી દક્ષિણ પૂર્વ આયરલંડ તથા ઉત્તર સ્કૉટલંડમાં પણ પુશકળ જણાયછે. આ પક્ષીના પિછાંપર બ્લુ અને કાળા પટા હોયછે. એ પક્ષી ૬ ઇંડા મેજછે, અને તે લીલાં ઝાંખદાર હોયછે, ત્યારે કેટલાકપર સુંદર કાળી લીટીઓ હોયછે. આ પક્ષી ૧૪ ઇંચ લાંબુ હોયછે, એનો જાણીતો રંગ ચળકતો ભૂરો હોયછે, પણ પુછડીનાં પિછાં કાળાં હોયછે, છતાં તેપર બ્લુરંગની ઝાંખ હોયછે, બ્લુ ચાસ પક્ષી ૧૧½ ઇંચ લાંબુ હોયછે, જે ઘણું કરી કેનેડા તથા દક્ષિણ પૂર્વ રાજ્યમાં સાધારણ છે, એના નાહનાં બચ્ચાંને લઇ પાળીયાથી તે ઘણા હળી મળી જઇ બોલવા શીખેછે. એ ફળફળાદી, ઇંડા, મકાઇ ઉપર નિર્વાહ કરેછે.

ચાહની તવારીખ, વેપાર, ખેતી, ગુણ દોશ અને બનાવટનું વર્ણન.

ચાહ.—અથવા ન્હાય; ચા, ન્હા, ચાહાય એ નામે આ પદાર્થ જાણીતો છે.

તવારીખ—ચીનમાં પ્રથમ ચાહ 'શીનુ' વંશના અમલ દરમ્યાન જાણીતી થઇ હતી, અને તે વેળા ચીનાઓ તેને દારૂ પ્રમાણે પિતા હતા. ૪ થી સદીમાં 'વાંગમંગ' નામનો એક પ્રધાન હતો તેને ચાહનો એટલો તો શોખ હતો કે આવતા જતા પરાણા યા મુલાકાત લેનારાઓને તે ચાહ પાતો હતો. 'શણ્ણ' વંશનો 'વાસ્ટી' નામનો શેહેનશાહ માથાના દુખારાથી બેમાર પડયો ત્યારે તેને એક હકીમે ચાહનો કાવો કરી પાયાથી તેનું માથું દુખતું બંધ થયું હતું

જેપાનીસોનાં જણાવ્યા મુજબ ઇ. સ. ૫૦૦ માં 'ડારમા' નામે એક અતી પરહેજગાર હિંદુ શાહજાદો હિંદુસ્તાનથી ચીન આવી ત્યાં લોકોને ધર્મ બોધ કરવા લાગો અને પોતાની પવિત્રાઈ બતાવવા તે પોતાના બદનને 'ઘણી સખતી આપવા લાગો; તે રાત દિવસ ખુલ્લી હવામાં કષ્ટી થઇ પડી રહેતો ને બંદગી કરતો, પણ એક રાત્રે ઘણી થાકને લીધે તેનીપર ઉંધે ગલબો કર્યાથી તે ઉંઘાઇ ગયો, આથી બીજે દિને પશ્ચાતાપ કરી, હવે પછી ઉંઘ નહિ આવે તે સારૂ પોતાની પાપણો કાપી તેને દાટી આવ્યો. બીજે દિવસે જ્યાં પાપણુ દાટયાં હતાં ત્યાં એક અજાણ્યો રોપો ઉગેલો જોવામાં આવ્યો; આથી ડારમાએ તેના પાતરા ચાખી જોયાં જેથી તેની તનદરોસ્તી ઘણી સુધરી.. તે પછી તેણે પોતાના ચેલાઓને તે પાતરાં ચાખવા આપ્યાં. એ રીતે ચીનમાં ચાહે પ્રથમ દાખલ થઇ.

ઇ. સ. ૭૮૦ ના સાલમાં 'તાંગ વંશ'* ના અમલમાં પહાડી પ્રદેશમાં ચાહ ઉગતી હતી, અને ત્યાંથી ચીનમાં લાવતા, તેની ઉપર સેંકડે ૧૦ ટકા જકાત આપવી પડતી હતી. ઇ. સ. ૮૨૪ માં મુરશાંગના અમલમાં રૂન્ટે ફરજેદારીમાં આવતાં ચાહ ઉપરનો કર વધારી સેંકડે ૫૦ ટકાનો કીધો. તાટશુ ના અમલમાં પણ રાજ્ય તંગદસ્તિમાં આવતાં ચાહપર જકાત વધારવાની શાહાનશાહને ભલામણ છતાં તે સખી ઉગરના શાહાનશાહે જણાવ્યું કે, "ચાહ ઘણીજ ઉત્તમ પુષ્ટી આપનારી ચીજ છે. જો; તેની કિંમતમાં વધારો કરવામાં આવશે તો ગરીબો તે વાપરી નહિ શકવાથી તેઓ દુઃખ વેઠશે, માટે તેપર કર વધારવો નહિ."

ઉનસીંગશાહે ઇ. સ. ૧૦૨૩થી ૧૦૬૩ સુધી રાજ્ય અમલ ભોગવ્યો. તેના અમલ દરમ્યાન ચાહના મ્હોટા મ્હોટા બગીચા અને કારખાના સ્થાપવામાં આવ્યા હતાં. તે વેળા 'પીનચા' અને 'શાનચા' નામે બે પ્રકારની ચાહ બનતી હતી. 'પીનચા' ચાહ, પાતરાં આતશથી સુકવી બનાવવામાં આવતી તેને કહેતા અને 'શાનચા' તડકાથી સુકવી તેનો ભૂકો કરતા તેને કહેતા. 'શિનશાંગ'ના અમલમાં એક શખસને જુદે જુદે દેશથી ચાહ આણવા મોકલવામાં આવ્યો, ત્યારે તેણે ઘોડાઓ આપી ચાહની ખરીદી કરી હતી. તેમજ મીંગ વંશના સમયમાં મોગલો ચાહ માટે ઘોડા આપતા હતા.

યુરપમાં ૧૬ મી સદીની આખેરી સુધી ચાહની હસ્તી કોઇ જાણતું નહોતું. ૧૭ મી સદીમાં પેહેલ વેહેલી થોડીક ચાહ ઇંગ્લંડમાં લાવવામાં આવી હતી. ઇ. સ. ૧૬૩૦માં હિંદુસ્તાનથી ઇગ્લંડમાં ચાહ દાખલ થઇ ઇ. સ. ૧૬૫૭માં 'ગેરવે' નામના શખસે એક્સચેન્જ એલીમાં ચાહ બનાવી પાવાની દુકાન પ્રથમ ખુલ્લી મેલી હતી. તે વેળા દર રતલે ૧૦ થી ૫ પૌંડની કિંમત આપવી પડતી. ૧૬૬૬માં લાર્ડ ચાર્લિંગટને હાલંડમાંથી ઇગ્લંડમાં ચાહનો મ્હોટો જથ્થો આણી ને ઉંચ વર્ગમાં દાખલ કરી અને તે ૩૫ રૂપીએ રતલે.

* આ વંશે ઈ. સ. ૬૧૯ થી ૯૦૭ સુધી રાજ્ય કર્યું હતું. આ વંશનો પેહેલો શેહેનશાહ લીયુઇન બહાદુર અને કુન્દેગાન્ઝ હતો, અને છેલ્લો ચાઓસીકએન્ગી નામે નબળો બાદશાહ હતો. તેને ચુવાન નામે હુલ્લડખોરે પદભ્રષ્ટ કર્યો હતો.

વેચી હતી. ઇ. સ. ૧૬૭૭માં ઇસ્તઈંડીયા કુંપનીએ પ્રથમ ૪૭૧૩ રતલ ચાહે ઈંગ્લંડમાં મોકલી હતી. ૧૭૨૫માં ૩,૭૦૩૨૩ રતલ મોકલી હતી. ૧૭૪૦માં ચાહેની દર રતલે કિંમત ૭થી ૨૪ શિલીંગની પડતી હતી. ૧૭૭૫માં ચાહેનો ખપ ૫૬,૪૮,૦૦૦ પૌંડનો દર વર્ષે થતો હતો. ૧૮૦૧ માં ૨,૩૭,૩૦,૧,૧૦' રતલનો થયો હતો. ૧૮૪૦માં યુનાઇટેડ કીંગડમમાં ૩,૨૦,૦૦૦૦૦ રતલનો, ૧૮૫૦માં ૫,૧૦,૦૦,૦૦૦ નો. ૧૮૬૦મા ૭,૭૦,૦૦,૦૦૦; ૧૮૭૦માં ૧૧,૦૬,૬૬,૩૯૦' રતલનો; ૧૮૮૦મા ૧૫,૮૫,૭૧,૦૦૦ રતલનો; ૧૮૯૦માં ૧૯,૪૦,૦૮,૦૦૦ રતલનો ને ૧૯૦૦માં ૨૪,૦૦,૦૦,૦૦૦ રતલનો થયો હતો.

જકાત—૧૮૪૦માં દર રતલે ડયૂટી ૨ શિલીંગ ૨½ પેન્સની લેવામાં આવતી હતી. ૧૮૪૫માં ૧ શિલીંગ, ૫ પેન્સની; ૧૮૬૫માં ૬ પેન્સ અને ૧૮૯૦માં દર રતલે ૪ પેન્સનો કર લેવાનો કાયદો બંધાયો હતો.

હિંદમાં ચાહેનો જંગલી રોપો; હિંદમાં ખેતી અને વેપાર. ૧૮૨૦ માં આસામ ખાતે ચાહેનો જંગલી રોપો મળી આવ્યો હતો, અને ફરી ૧૮૨૩ માં તેપર લક્ષ ગયું હતું. ઇસ્ત ઈંડીયા કંપનીનું તે પછી ધ્યાન, ચાહેનો વેપાર હિંદમાં વધારવાપર દોડતાં તેઓએ ૧૮૩૪ માં એક કમિશન ચીન મોકલ્યું હતું. તે પછી ડૉ૦ ગ્રીફીસ અને ડૉ૦ વૉલેચે ચાહેની ખેતી ઉપલા આસામમાં બ્રહ્મપુત્રાના ઉપલા ભાગમાં 'નાગા' તથા મીશમી પર્વતની વચ્ચે થઈ શકે એમ જણાવી ત્યાં ખેતી શરૂ કરી. તેજ વર્ષમાં કંપનીએ ચીનથી મંગાવેલા રોપાઓ કયૂમોન મોકલી તેની ખેતી કરવા માંડી: ૧૮૩૫ માં આસામ મધે જેહેલો ચાહેનો બગીચો 'લખમીપુરમાં' બનાવ્યો હતો, જ્યાંથી ઉત્પન્ન થતી ચાહેનો નમુનો જથ્થો ઇંગલંડ મોકલવામાં આવતો હતો. ૧૮૪૦ માં આસામ ટી કુંપનીની સ્થાપના થઇ; ૧૮૪૩ માં હિંદી ચાહે લંડનમાં બે શિલીંગ ૬ પેન્સથી ત્રણું શિલીંગે રતલને ભાવે વેચાવા લાગી. ૧૮૪૦ માં આસામ કુંપનીએ હિંદી ચાહનાજ રોપાની પ્રેહેલાં ખેતી કરવાની શરૂઆત કરી, તે પછી ચાહેની કિંમત સારી ઉપજવા માંડતાં ૧૮૪૮ ને ૧૮૫૧ માં ચીનથી ચાહેના રોપા તથા બિયાની અત્રે મ્હોટી આયાત કરવામાં આવતી હતી.

૧૮૮૫ માં હિંદી ચાહની ખેતી માટે ૨,૮૪,૦૦૦ એકર જમીન રોકાયલી હતી. ૧૮૯૦ મા ૩૧,૨૦,૦૦૦ એકર જમીન રોકાયલી હતી, તેમા મુખ્ય મથકો આસામ, દાર્જીલીંગ, સીલહટ, ડુરાસ (દાર્જીલીંગ ટેકડીની તળીએ), કેચાર, દેહરાદુન, કયૂમોન, અને કાંગ્રા, છોટા નાગપુર, ચીતાગોંગ, નીલગીરીની ટેકડીઓ અને ત્રાવણકોરની જમીનનો ભાગ હતો. ૧૮૯૭ માં હિંદુસ્તાનમાં ૪,૯૩,૭૧૦ એકર જમીન રોકી હતી. જેમાંનો ⅘ ભાગ બ્રહ્મપુત્રા અને સુરમાંની ખીણમાંનો હતો, બંગાલ ખાતે ૧,૨૮,૦૬૭ એકર જમીન રોકાઇ હતી, વાયવ્ય પ્રાંતમાં ૭૯૬૫ એકર, પંજાબમાં ૯૭૭૦ એકર, મદ્રાસમાં ૬૩૩૫ એકર અને ત્રાવર્ણકોર તથા કોચીન સંસ્થાનમાં ૩૦,૦૭૬ એકર અને ઉત્તર બરમામાં ૭૪૭ એકર જમીન રોકાઈ હતી. બરમામાં ચાહ ઉકાળી પીતા નથી પણ તેના પાત્રાં ત્યાંની પ્રજા ખાવાના ઉપયોગમાં લીયેછે.

હિંદી ચાહેની નિકાસ ૩૧ મી માર્ચે પુરા થતા ચાહેના હિસાબનું વર્ષ ૧૮૮૬ માં ૬૫,૬૬૬૧૬ રતલ, ૧૮૮૭ માં ૮,૦૫,૫૭,૨૨૯ રતલ. ૧૮૮૮ માં ૮,૮૯૮૨૩૪૬' રતલ; ૧૮૮૯ માં ૯,૯૩,૩૯,૮૬૮ રતલ; ૧૮૯૦ માં ૧૦,૫૬,૦૯,૫૩૩; ૧૮૯૧ માં ૧૦,૧૯,૦૩૬૫૫ રતલ નિકાશ થયો હતો. અને ૧૯૦૦ માં ચ્યાહનો નિકાશ વેપાર ૯,૫૫,૦૯૩૦૧ રૂપ્યાનો ને ૧૯૦૨ માં ૮,૬૪-૫૪૮૯૩ રૂપ્યાનો થયો હતો.

હિંદુસ્તાનમાં ચાહેની ખેતીનો ધંધો યુરપિયનોને હાથ છે; અને તેમાં તેઓએ

૩૨,૦૧,૦૦,૦૦૦ રૂપીઆ રોકેલાછે, અને તેમાં ૫,૦૦,૦૦,૦૦૦ રૂપીઆ યુરપિયન નહિ એવા અથવા નહિ નોંધાયલી કંપનીઓએ રોકેલાછે. નીચે મુજબ હિંદી ચાહનો નિકાશ વેપાર ચાલુછે.

૧૮૭૬ માં રૂ. ૨,૧૬,૬૪,૦૦૦.
૧૮૮૨ માં રૂ. ૩,૬૦,૯૧,૦૦૦.
૧૮૯૨ માં રૂ. ૫,૯૬,૮૧,૦૦૦.
૧૮૯૪ માં રૂ. ૬,૫૮,૫૮,૦૦૦.

સીલોનમાં ચાહ પ્રથમ ૧૮૩૯ માં જાણીતી થઇ. ૧૮૬૭ માં જેમ્સ ટેલરે એની ખેતી કરવા માંડી પણ ૧૮૭૪-૭૫ ત્યાં સુધી ત્યાં ચાહની ખેતીપર બરાબર લક્ષ આપવામાં આવ્યું નહોતું. ૧૮૮૧ માં કાફીના પાંદડાને રોગ લાગુ પડવાથી મ્હોટી નુકશાની થતાં ત્યાંની પ્રજાનું પ્રથમ લક્ષ ચાહની ખેતી તરફ એકદમ ગયું. ૧૮૭૦ માં માત્ર ચાહની ખેતી માટે ૧૦ એકર જગા રોકવામાં આવી હતી, તે વધીને ૧૮૭૭ માં ૨૭૨૦ એકર; ૧૮૮૭ માં ૧,૭૦,૦૦૦ એકર; ૧૮૯૧ માં ૨,૨૩,૦૦૦ એકર રોકાઇ હતી,— ૧૮૭૩ માં ચાહની નિકાશ ૨૩ રતલની હતી. તે વધીને ૧૮૭૭ માં ૨૧૦૫ રતલ, ૧૮૮૦ મા ૧,૭૨,૫૭૫ રતલ; ૧૮૮૪ માં ૨૩,૯૨,૮૭૩ રતલ; ૧૮૮૮ માં ૨,૩૮,૨૦-૭૨૩ રતલ; ૧૮૮૯ માં ૩,૪૩,૪૬,૪૩૨ રતલ; ૧૮૯૦ માં ૪,૫૩,૯૦,૦૮૬ રતલ; ૧૮૯૧મા ૬,૮૨,૭૪૪૨૦ રતલ નિકાશ થઇ હતી.

નેટલમાં ચાહની ઉત્પત્તિ ૩,૦૦,૦૦૦ રતલ થાયછે, અને તે ધીરે ધીરે ક્વીનની, ફ્રીસ્ટેટ તથા ટ્રાન્સવાલમા પસરીછે

ચીનાઇ ચાહનો વેપાર, જ્યારથી હિંદી અને સીલોનની ચાહ ફતેહમંદ થતાં પડી ભાંગેછે. ૧૮૮૫ માં ચીનના સર્વ ભાગમાંથી ચાહનો થએલો કુલ્લે નિકાશ ૨૮,૩૮,૩૩,-૧૬ રતલ હતો; પણ ૧૮૯૦ માં તે ૨૦,૪૨૮૮,૫૦૦ રતલનો નિકાશ થયો હતો. એ રીતે જોતાં ૧૨ વર્ષમાં આ કરીને ૧૨

ઓછો માલ જવા માંડ્યો હતો. ઉપલા માલમાંથી યુનાઇટેડ કીંગડમ ખાતે ૩,૦૦,૨૯૬૬૬ રતલ; રશિયા ખાતે ૧૦,૮૪,-૮૫,૮૬૬ રતલ; યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સ ખાતે ૧,૫૯,૫૨,૦૧૬ રતલ; હોંગકોંગ ખાતે ૪૪,૩૩,૬૦૦ રતલ, એ શિવાય આસ્ટ્રેલ્યા વગેરે દેશોમાં નિકાશ થયો હતો.

હિંદુસ્તાનમાં—૧૮૯૭ના સાલમાં ખેતી માટેની રોકાયલી જમીન ૪,૨૩,૯૨૩ એકર હતી અને ત્યાંથી યુનાઇટેડ કિંગડમ ખાતે નિકાશ થએલા માલની કિંમત ૫૪,-૫૦,૫૪૧ પોંડની ઉપજી હતી. ૧૮૭૮ માં સીલોની ચાહની ખેતીની ઉપજ માત્ર ૧૫૦ પોંડની ઉપજી હતી ત્યારે ૧૮૯૭ માં ૪,-૦૪,૫૭૪ એકર જમીન ચાહની ખેતી ખાતે રોકાયલી હોઇ, તેની નિકાસ યુનાઇટેડ કીંગડમ ખાતે—૩૭,૨૮,૧૬૬ પોંડની થઇ હતી.

૧૮૬૪ માં યુનાઇટેડ કીંગડમમાં ચાહની આયાત ૮,૫૭ ૭૯૨૫૩ રતલની હતી, માત્ર તેમાં ૨૮,૦૦,૦૦૦ રતલ ચીનની હતી. ઇ. સ. ૧૮૮૦ સુધી હિંદુસ્તાન તથા ચીનની ચાહ યુરપમાં જાણીતી નહોતી; પણ ૧૮૯૭ માં એકંદર ચાહની આયાત ૨૩,૧૩,૯૯૭૭૮ રતલની હતી; તેમાં માત્ર ચીન ખાતેની આવેલી ૧,૭૨,૪૨,૨૭૪ રતલ હતી, તેમાં બાકીની જે ચાહ હતી તેમાંની ૧૨,૪૫,૩૪,૧૯૪ રતલ હિંદની અને ૮,૫૪,૯૩,૫૩૪ રતલ

આસ્ટ્રેલ્યા	૮ રતલ
ઈંગલંડ	૫ ,,
કેનેડા (અમેરિકા)... ...	૪ ,,
અમેરિકી સંસ્થાન... ...	૨ ,,
હૉલંડ	૧ ,,
રશિયા	૧/૨ ,,
હિંદુસ્તાન	૧/૫૦ (સેંકડે ૧/૫૦ રતલભાર કરતાં ઓછો)

ચીનમાં ચાહેની—ખેતી કેમ થાયછે તેનો અત્રે ખ્યાલ આપી છેલ્લે હિંદી ચાહની ખેતીનું વર્ણન કરીશું.

ખેતીવાડી તથા ઉદ્યમ.

ચીનમાં એના ઝાડ ૨ થી ૭ ફીટ ઉંચા વધેછે, અને તે મેંદીનાં ઝાડ જેવાં ઉગેછે, એનીપર ઝીણા સફેદ ફુલો આવેછે જેનાં ફુલો નાહનાં હોયછે પણ તેમાં ચીકાસ ભરેલો રહેછે. ચીનમાં ચાહે વિશેનું જે પુસ્તક પ્રગટ થયું છે તેમાં ઓછામાં ઓછી ૨૦૦ જૂદી જૂદી જાતનું વર્ણન આપેલું છે.

ચીનમાં ચાહેના ઝાડ ડુંગરો ઉપરની ઉજ્જડ જગ્યામાં ૨૫ અને ૩૦ અંશની વચ્ચે ફોકીએન, ચીકીઆંગ અને કયાંગસ સંસ્થાનોમાં ઉગેછે, તે શિવાય ચીનની તમામ શેહેનશાહાતમાં પણ ઉત્પન્ન થાયછે.

ચીનમાં ચાહાનાં બીજ ક્યારાઓમાં નાખી અથવા કલમ કરીને વાવેછે; અને તેઓ પહાડની દક્ષિણ દિશા તરફની કઠણ અથવા શિખરપરનાં મેદાનપર કાંકરીની જમીનપર સારી રીતે ઉગેછે. ચાહેનાં બીજ જમીનમાં નાખ્યા પછી જલદીથી સડી જાયછે, તેથી ૬ થી તે ૧૦, એક બીજા ખાડામાં નાખેછે અને તે ખાડાઓને હારનીહાર કરીને ૫ થી ૬ ફીટ એક બીજાથી જૂદા જૂદા રાખેછે, પછી તેને ફણગા ફુટેછે, ત્યારે તેપર ઝાઝી મેહેનત લેવી પડતી નથી; માત્ર ઘાસ ઉગી નિકળતાં તેને સાફ કરવું પડેછે, જ્યારે તે એકથી બે વર્ષનાં મ્હોટાં થાયછે ત્યારે તેમને કાટી બીજી જગ્યાએ રોપેછે, અને તે પછી ૧ વર્ષે રહી પાતરાં તોડવા માંડેછે, તે છેક ૭ થી ૮ વર્ષના થાય ત્યાં વેર તોડીં પછી તેને થડમાંથી કાપી નાખેછે, એટલે ફરી નવાં ઝાડ ફુટેછે.

આ ઝાડનાં પાતરાંનો સારો નરસો ગુણ જમીન ઉપર આધાર રાખેછે, કુમળાં પાતરાં જે વસંત ઋતુમાં તોડેછે તેની લેહેજત મ્હોટા થએલા પાતરાં કરતાં વધારે હોયછે, તે ઝાડપર ઘણા પાતરાં આવવા માટે તેઓની રીત મુજબ ચોકસાઇથી છાટેછે.

ઝાડપરથી પાતરાં તોડી કાઢવાની ત્રણ મોસમો છે, વસંતઋતૂ બેસતાં, બીજી વસંતઋતૂની આખેરીમા, અને ત્રીજી ગર્મીની ઋતૂ બેસતાં. પેહેલી ઋતૂનાં પાંદડાની ચાહે શાહનશાહી બનેછે.

નવી ચાહ ઘણું કરી વપરાતી નથી, કારણ કે તેમાં કેફ હોયછે. પણ તે પરદેશ ખાતે મોકલવામાં આવતી હોવાથી એક વર્ષ પછી તેની કેફ ઓછી થઇ તેનો ભાવ સારો ઉપજેછે.

પરદેશ ખાતે ચીનની વુઇઓઇ અથવા કાળી ચાહે તથા સંગલો યાને ગ્રીન ચાહે વખણાય છે. 'વુઇ'નો પર્વત જે ફોકીએનમાં છે તે ઉપરથી કાળી ચાહેનું નામ 'વુઇ' પડયું. તેમાં જે જૂદી જૂદી જાતની ચાહે આવેછે તેના નામો—કીઇનપે (કૉંપાંઇ), કુંગફૂ (કાંગો); પીહહાઆે (પીકો), પાઆે સુંગ (પૌ ચાંગ) તાયા (બોહિઆ), સ્વાગચી ચાહે (સૌચી) જાણીતી છે.

સંગલો અથવા લીલી ચાહનું નામ કયાંગનાનના એક પહાડ ઉપરથી પડયુ છે. અને ત્યાં જૂદી જૂદી જાતની નીચે મુજબ ચાહ બનેછે. સંગલો (ટૉમન), હીચુન (હૈસન), પીચા-(હૈસન ઇ સ્કીન), તુનકી (ત્વાનકી), સુચા (ગન પાઉડર ચાહ), ઇકરીન (ઇંઆંગહૈસન) વગેરે ઉત્પન્ન થાયછે.

ચાહેને લેહેજતદાર બનાવવા ચીનમાં ચાહે અંદર ચાહેના ઝાડનાં મ્હોર, અને બીજા ખુશબોદાર ફુલો ભેળેછે. 'લુગાન અને પુહઉનહ' નામની બે જાતની ચાહે ઘણી સરસ

ગણાયછે, જે ઇંગ્લાનમાં થાયછે તેને પરદેશ ખાતે મોકલતા નહોતાં.

તાંતાર તથા ચીનાઓ મ્હોટા પાતરાંઓની ચાહને કુટીને તેના ચોસલાં બનાવીને પણ વેચેછે. કાચા અથવા ઈતરડીની ચાહ ઘણું કરી ઇંગ્લાનની ચાહનો કસ કાઢી તેની ટાંકળીઓ બનાવેછે અને તેજ મુજબ બીજી જાતની ચાહમાંથી કસ કાઢી ટાંકળી બનાવેછે.

હિંદમાં ખેતી ને ઉદ્યમ. હિંદમાં ચાહને ખેતી લાયકની જગ્યા ઉષ્ણકટીબંધના પ્રદેશમાં કે જ્યાં વર્સાદ ૬૦' ઈંચથી વધુ પડતો હોય ત્યાં થઇ શકેછે. સીલોનમાં ચાહની ખેતી સમુદ્ર સપાટીથી ૭૦૦૦ ફીટની ઉંચાઇ-વાલા પ્રદેશમાં થાયછે, પણ ઓછી ઉંચાઇ-વાલા પ્રદેશમાં જોકે ચાહની ખેતી સારી થઇ શકેછે. એના છોડને પાંદડાં પુશકળ આવેછે છતાં તે ચાહમાં જોઇએ તેવાં ગુણો હોતાં નથી. દાર્જલીંગ ખાતે ચાહની ખેતી સમુદ્ર સપાટીથી ૭૦૦૦ ફીટ ઉપર થાયછે. જાપાન તથા ચીનમાં ૪૦° ડીગ્રી ઉષ્ણતા ધરાવનાર પ્રદેશમાં ઉગેછે. સીલોનમાં દરરોજ એકેક મજુરને ૮ પેન્સ, છોકરાંઓને ૪ થી ૬ પેન્સ મજુરી આપવામાં આવેછે, અને સ્ત્રી-ઓને પણ છોકરાંઓ જેટલીજ મજુરી મળેછે. ચીન, જાવા, હિંદુસ્તાન, સીલોન, આ દેશમાં મજુરી એટલી તો સસ્તી છે કે તેમની સાથે બીજો કોઇ પણ દેશ હરીફાઇ કરી શકતો નથી. ચાહનાં કારખાના ૨૦૦ પૌંડથી હજારો પૌંડની રકમ ખર્ચી સ્થાપી શકાયછે, અને તે કારખાનામાં જ્યારે મોસમપૂર ધમાલ ચાલેછે ત્યારે રાત દિવસ વિજળીક બત્તીથી મજુરો ત્યાં કામ કરેછે.

ચાહની ખેતી તથા બનાવટ—એના છોડ બીયામાંથી તૈયાર થાયછે, અને તેને માર્ચ માસમા રોપેછે. એક વર્ષનાં છોડવા થતાં તેની મ્હોટી મ્હોટી ફુટેલી ડાંખળીઓ કાપી નાખેછે, તે ૩ ફીટ ઉંચાઇમાં રહેવા દેછે અને તેની ઘટા ફેલાવા દિયેછે. આ ઉપરથી પાતરાં ઉતારવાનું કામ, છોડ ૪ થી ૫ વર્ષનો થયા પછી ચાલેછે. અને તે છોડ ૧૦ થી ૧૨ વર્ષનો થાય ત્યાં સુધી તેની ઉપરથી પાતરાં ઉતારવાનું કામ ચાલેછે. તે મુદત પછી છોડવા ઉખેડી નાખેછે, ને નવા છોડ રોપેછે. પાતરાં ઉતારવાની ઉત્તમ મોસમ મે અથવા જુનમાં હોયછે. કુમળાં પાતરાંની ચાહ સારી બનેછે.

જ્યારે પાતરાં તોડી એકઠાં કરેછે ત્યારે તેમા ખુશબો ને સ્વાદ મળેછે, ને લીલીમાં હોતો નથી. ખુશબો પાતરાં સુકવ્યા પછી ઉત્પન્ન થાયછે. જે લેહેજત ચાહ પિવામાં મળેછે તે સ્વાદ અને ખુશબો પાતરાને ગર્મીથી સુકવતાં ઉતપન્ન થાયછે. એકજ જાતનાં પાતરાંને તેમાંથી જૂદી જૂદી ક્રિયાથી તહેવાર ચાહ બનેછે. લીલી અને કાળી ચાહ એક જાતનાં પાતરાંમાંથી બનેછે. તેમને એકજ મોસમમાં તોડેછે, તે છતાં તેમાં તફાવત રહેછે. કાળી અને લીલી ચાહ એકજ જાતના પાતરામાંથી જૂદી જૂદી ક્રિયાથી બનેછે.

ગ્રીન ચાહ—* ઝાડ ઉપરથી પાતરાં તોડતાંજ તેને વાસની સુપડીમાં પાંથરી તેનો ભિનાસ સુકવી કાઢેછે. કોઇવેળા તેને એકથી બે કલાક સુકાવા દેછે, પછી આ પાતરાઓને ધીમી આંચ ઉપર મુકેલી કઢાઇમાં નાખી તેને ઝડપથી ઉડવાથી ફેરવેછે. આ ક્રિયા ચારથી પાંચ મિનિટ કરી તેને ટેબલ ઉપર પાંથરેછે, ને હાથ વડે મસળેછે. મસળીયા પછી પાતરાને ફરી કઢા-ઇમાં નાખેછે. ને ફરી ટેબલ ઉપર પાંથરી મસળેછે. આ મુજબ કલાકથી દોઢ કલાકમાં પાતરાં સારી રીતે સુકાઇ રંગ પકડેછે, પણ તે કાળાં થતાં નથી. તે વેળા તેનો રંગ ઝાંખ મારતો લીલો હોયછે. પણ થોડા વખત પછી તે વધારે પીલાશ પકડેછે. આ મુજબ કર્યા પછી તેને જૂદી જૂદી ચાલ-ણીમાં ચાળેછે એટલે તેમાનો કચરો દૂર થાયછે.

* આ વર્ણન ચીનમાં ચાહ જે રીતે બનાવેછે તેપરથી આપ્યુંછે

કાળી ચાહ—પાતરા તોડી લાવ્યા પછી સુપડામા ઘણો વાર પાથરી રાખી (૧૨ થી ૧૪ કલાક) પછી હાથમા લઇ ઉછાળી એકઠા કરેછે આ ઢગલાને એક કલાક સુધી તેવીજ સ્થિતિમા રહેવા દેછે, કે તે પાતરાનો રગ બદલાયલો જણાયછે આ વેળા પાતરા નરમ અને ખુશબોદાર બનેછે. પછી તેને ટેબલ ઉપર પાથરી હાથ વડે મસળે છે ને પછી ગોળા બનાવેછે તે પછી પાતરાને લોહાની કઢાઇમા નાખેછે તેને લીલી ચાહ મુજબ ભુજી ફરી તેના ગોળા બનાવેછે, ને પછી તેને ચારણી વડે ચાળી છુટી કરેછે ને પછી ખુલ્લી હવામા સુકવેછે ૩ કલાક સુધી સુકાતા તે છુટા પડેછે ને બિનાસ નિર્મળ થાયછે તેને ફરી કઢાઇમા નાખી તેના ગોળા કરી ફરી ફરીથી તેને ગર્મી આપેછે કે તે કાળો રગ પકડેછે જે વળા પાતરાઓને સુક વેછે ને ભુજેછે તે વેળા પાતરામા રસાયન ક્રિયાના ફેરફાર થઇ ચાહના સ્વાદ તથા ખુશબોમા વધારો થાયછે પાતરાના રસ ઉપર હવામાથી ઑક્સીજનની અસર થાયછે, અને તેથી જરી ચાહનો રગ કાળો બનેછે

૩ રતલ પાતરમાથી એક રતલ ચાહ બનેછે, પણ પરદેશ મોકલવાની ચાહે વધારે સુકવવામા આવતી હોવાથી તે ઓછી ઉતરેછે

જુદા જુદા પ્રાગણામાની જમીન હવા અને ઢોઢના ઉછરવાની માવજત પ્રમાણે જુદા જુદા સ્વાદની ચાહ બનેછે ચીનમા સરસમા સરસ ચાહ 'પીકોઇ' નામનો ડુગર જે ૨૭ થી ૩૦ ઉત્તર અક્ષાસ ઉપ રછે ત્યા ઉગેછે કાળી ચાહને જુદા જુદા નામ આપી તેની જુદી જુદી જાતો ગણે છેછે બોહિયા, કાગ, કમ્પોઈ સુચોગ, પેકો અને પીકો એ કાળી ચાહની જાતીઓ છે બોહિયા જાતની કાળી ચાહ ફુકીન પ્રગણામા બનેછે પીકો જાતની ચાહ ચીનમા ઉત્તમ ગણાયછે ને તે ત્યાના અમીર ઉમરાવોજ વાપરેછે

લીલી ચાહની જાતી 'વાંક' અને 'હિસન' છે હિસન ચાહ 'સાગો'ના પ્રગણામા ઉગેછે.

ચાહનાં ગુણ-દોશ, તત્વ અને બનાવટ:—

ચીનાઓના જણાવવા મુજબ ચાહનો ગુણ થડો છે ને તે વારવાર પિધાથી બદનને નબળુ બનાવેછે ચીનમા કેટલાક લોકો ચાહ પીધાથી તેમા સર્દીની અસર નહિ જણાય તેટના માટે તેમા પીતી વળા સુઠ અને નિમક જોડેછે ચાહથી અગમા હુશિયારી આવેછે ચીનાઓ પ્યાલામા ચાહ નાખી તેનીપર ગરમ પાણી રેડેછે અને તેમા સેહેજ મિઠાસ વાપરેછે હિદમા ચાહમા ખાડ તથા દુધ મેળવી પીયેછે, જેથી તેનો સ્વાદ વધી દુધથી પુષ્ટી મળેછે. રશિયામા ચાહ માહે લીંબુ નિચોવી પીયેછે, જર્મનીમા કુમળી ચાહ બનાવી તેમા રમ અથવા તજ નાખી પીયેછે

ચાહ પિધાથી હોશિયારી આવેછે, અને કાઇક ખુશનુમા કેફ ચડે છે ચાહે લોહિના જોસ્સાને અને લોહીની ઉત્પન્ન થતા રોગોને દબાવી દેવાનો ગુણ ધરાવેછે, માટે માથુ દુખતુ હોય ત્યારે ચાહ પીધાથી તે નરમ પડેછે લીલી ચાહ જે ઘણી ઉકા ળેલી પીધી હોય તો જ્ઞાનતતુમા ફેલાઇ બેચેની ઉપજેછે, ગ્રીન ચાહથી મોઠે વેગા કેફ ચડેછે, ને નીચા દરજ્જાના પ્રાણીને પાવાથી તેમનીપર લકવાની અસર થાયછે

ચાહમા ગુણકારી તત્વ ૬ થી ૬ ભાગ છે ને તેમા પોટીસ તત્વ ૧૪ થી ૧૫ ભાગ હોયછે તેમજ તેમા કબજીયાત કરનારો ભાગ ઘણોજ થોડો હોયછે, કાળી અને લીલી ચાહ એકજ ઝાડમાથી બનેછે, પણ ચાહના તાજા પાતરાને ગરમ કઢાઈમા અથવા પાણીના બાફથી ગરમ કર્યાથી તે કાળી અથવા લીલી થાયછે, પણ લીલી ચાહને રગ આપવા માટે મોરથુથુ અથવા પ્રશિયન બ્લૂ નામની ઝેરી વસ્તુ કોઇ તેમા વાપરવામા આવેછે.

ઘણું થોડા વજનમાં લીધાથી અંગમાં સુસ્તી ઉત્પન્ન કરેછે, અને સ્હેજ ઉંઘ લાવેછે, પણ વધારે વજનમાં પિતાં અંગમાં ગર્મી તથા હોશિયારી લાવેછે. અભ્યાસીઓ રાત્રે ચાહનો વધુ ઉપયોગ કરેછે પણ તેથી ભેજાને નુકસાન પોંહચેછે. કાળી કરતાં ચીન ચાહ વધારે હોશિયારી લાવેછે પણ ઉંઘ ઘણી કમ થાયછે. કાળી ચાહ એકલી પીધાથી સુસ્તી લાવી, શરીર શાંત બનાવેછે. ઘણી ચાહ પીધાથી ભેજાને તથા ભેજાના તંતુઓને થાક ચડેછે, અને તેઓ નબળાં પડેછે. ચાહ જરા કબજીયાત છે તેથી ઘણા જોલાબ આવ્યા પછી મીઠાસ ભેળી પીધાથી પેટ બંધ થાયછે. ચાહ દુધ તથા માખણ ભેળી પીવાથી તે ફાયદો કરેછે. દિવસના મુખ્ય ભોજન પછી તુરત ચાહ પિવાથી હજમીયતને અડચણ કરેછે.

ચાહનું રસાયણ પૃથક્કરણ કરી તેમાંથી ૩ પદાર્થો શોધી કાઢવામાં આવ્યાછે ને તે પદાર્થો ઉપર, ચાહના ઉપર જણાવેલા ગુણો રાખેછે; તે શિવાય સેંકડે ૧૦૮ થીન, ૨°૬ આલ્બ્યુમેન, ૯°૭ ડેક્સટ્રીન, ૨૨ તંતુ; ૧૫ ટેનીન અને તેલ; મીણ તથા ગુંદર પણ તેમાં હોયછે.

૧—ચાહમાં એક પ્રકારનું તેલ હોયછે. આ તેલ ચાહને પાણીમાં મેળવી તેને ગર્મી આપી તેની વરાળ બીજા વાસણમાં એકઠી કર્યાથી જે ઠરેછે ત્યારે તેમાં જે ચાહનાં ટીપાં જણાયછે તેને ચાહનું તેલ કહેછે. ૧૦૦ રતલ પાતરાંમાંથી માત્ર ૧ રતલ આવું તેલ નીકળે છે. ચાહમાં જે કંઈ ગુણો છે તે આ તેલને લીધેજછે. ચાહની પરીક્ષા કરનાર તથા તેનો ધંધો કરનાર ઉપર કેટલીક વેળા આ તેલના તત્વને લીધે માઠી અસર થાયછે આથી ચીનમાં જુની ચાહને વધારે પસંદ કરી, નવી ચાહમાં જે તેલનો વધુ જોશ હોયછે તેને નરમ પાડેછે. જેનું આ તેલ બનેછે તે તત્વ ચાહના લીલા પાતરામાં હોતો નથી, પણ તેને સુકવી ભુંજેછે ત્યારે તે ઉત્પન્ન થાયછે.

૨—થીન નામનો એક પદાર્થ લીલી ચાહના ૬૦૦ રતલમાં માત્ર ૬ રતલ જેવડો મળેછે. આ પદાર્થ મેળવવા ચાહના ઘડીયાળના કાચમાં થોડી ચાહનાં સુકાં પાતરાં મુકીને તેપર એક કાગળની ટોપલી ઢાંકી, પછી તે કાચને એક તપેલા પતરાં ઉપર મેળાતે કાચમાંથી જે સફેદ વરાળ નિકળેછે, તે કાગળની ઢાંકેલી ટોપલીની આસપાસ રજકણ રૂપે એકઠી થાયછે. આ રજકણો તે થીન છે. આ પદાર્થ સાધારણ ચાહમાં સેકડે બે ભાગ હોયછે. આ પદાર્થ ગંધ રહિત પણ કડવો છે. આ પદાર્થને ચાહ સાથે ઘણો સબંધ નથી. એમાં સમાયલા ૩ ગુણોને લીધે એ અતિ ઉપયોગી છે.

થીનમાં ઘણો ભાગ નાઇટ્રોજનનો છે. જે હવા આપણે દમમાં લઇએ છિયે તેનો ⅘ ભાગ નાઇટ્રોજનનો છે. આ તત્વ થીનમાં હોયછે ને તે પદાર્થ નીચલાં તત્વોથી બનેલો હોયછે.

કારબન—	૪૯૦·૮૦	આ ભાગ થીનમાં રહેછે, અને એટલો બધો નાઇટ્રોજનનો ભાગ 'બુન' શિવાય બીજા કોઇ પદાર્થમાં રહેતો નથી.
હાઇડ્રોજન—	૫·૦૮	
નાઇટ્રોજન—	૨૮·૮૩	
ઑક્સિજન—	૧૬·૨૯	

* (Physiology, Part I, page 152.)
દરરોજ શરીરના ભાગમાં ઘસારો થાયછે ને તેને ઠેકાણે નવો પદાર્થ ઉત્પન્ન થાયછે, મેહેનતથી શરીરના ભાગોમા ઘસારો થાયછે પણ પેટમાં ખોરાકી લીધાથી તે દુર થાયછે જે ઘસારો શરીરમાં થાયછે તે ફેફસા, મુત્રપિંડ ને એ શિવાય દ્વારો મારફતે શરીરમાથી નિકળી જાયછે. યુરિયા; અને ફાસફોરિક એસિડ જે પિશાબમાં હોયછે તે શરીરના ઘસારાથી પેદા થાયછે. જો કોઇ મનુષ્યના પેટમાં થીન પદાર્થ એક દિવસમાં ૩ થી ૪ ગ્રેન દાખલ કર્યો હોય તો તેથી પિશાબમાં જે ઘસારો માલમ પડછે તે ઓછો થાયછે. આ બીના ઉપરથી જણાયછે કે શરીરમાં થતો ઘસારો પેટમાં થીન પદાર્થ ચાહમાં હોયછે. આ ઉપરથી જણાયછે કે શરીરમાંના મ્હોટા ઘસારાને ઘટાડેછે, અને તેથી ચાહ પિધાપછી ઝાઝો ખોરાક લેવો ગમતો નથી જ્યારે શરીરમાં.

૩જો—પદાર્થ 'ટૅનિક ઍસિડ' ચાહમાં હોય છે. જે ચાહ આપણે કીટલીમાં ઉકાળીયે છિયે તે ચાહનું પાણી લોઢા સાથે મળતાં કાળું થાયછે, આ અને બીજી અજમાએસ ઉપરથી ચાહમાં ટૅનિક ઍસિડ છે એ સિદ્ધ થાયછે. કોઈ કુવાના પાણીમાં લોટાનો ભાગ હોયછે ને જે પાણીમાં ચાહ કીધી હોય તો તે કાળી બનેછે, એ પણ પાણીમાં લોઢાનો ભાગ શોધી કાઢવાની રીત છે. આ ટૅનિક ઍસિડ ચાહમાં હોવાથી તે પેટ કબજ કરેછે. ચાહનાં સુકા પાતરાં લઈને તેને ગરમ પાણીમાં ઘણીવાર પલાળી રાખ્યા હોય તો તેમાથી ૧૩ થી ૧૮ ભાગ ટૅનિક ઍસિડ નિકળેછે. આ ઍસિડ ઘણીવાર હવામાં રાખ્યાથી કાળો રંગ પકડેછે, ચાહમાં જે ટેનીન† પદાર્થ છે તેમાં કેફ લાવવાનો ને ખુશ કરવાનો ગુણછે.

૪—થો પદાર્થ ગલ્યુટન પણ ચાહમાં રહે છે, જે શરીરને પોષણ આપેછે. ઘઉંમાં ગલ્યુટનનો સેંકડે ૬ ભાગ હોયછે તેથી તે વધુ પૌષ્ટીક ગણાયછે; પણ ચાહમાં તેના વજનનો ૪ થો ભાગ હોય છે, તેથી ચાહ પણ પૌષ્ટીક ગણાય છે. નીચલા કોઠા ઉપરથી ચાહમાં કયાં કયાં તત્વો સમાયલાં છે તે જણાશે.

તત્વો.	ચાહમા સેકડે ભાગ.
પાણી	૫
સ્ટાર્ચ અને શુંદર	૨૭
ચર્બિનો ભાગ	૩
ગલ્યુટન	૨૦–૨૫
ટૅનિક ઍસિડ	૧૫
છાલ	૨૦
આશ	૫
જુમલે...	૧૦૦

આપણે જે ચાહ બનાવી પીજીયે છિયે, તેમાં ગલ્યુટનનો થોડો ભાગ હોયછે. કારણ કે તેમાંનો મ્હોટો ભાગ ફેંકી દેવામાં આવેછે. ચાહના પાણીમાં જરા સોડા નાખવાથી તેમાં ગલ્યુટનનો ભાગ ઘણો ઉતરેછે. આ ગલ્યુટન સાથે દુધ આવેછે. તેથી તેમાં પોષણ કરવાનાં ગુણ વધારેછે. ચાહને વધારે ઉકાળવાથી વધારે ગલ્યુટેન મળેછે, ને તેમજ તેમાંથી થીનનો વધારે ભાગ મળેછે. તેથી ચાહ બનાવવાની જૂદા જૂદા દેશમાં જૂદી જૂદી રીતો છે.

મોંગોલ અને તારતર લોકો ચાહનો ભૂકો કરી તેને ઉકાળી તેમાં નીમક અને ચર્બી નાખેછે. ઘણીવાર ઉકાળયા પછી તેને ગાળી નાખી તે કાંદામાં દુધ તથા માખણ મેળવી તેઓ દિવસમાં ૨૦ થી ૪૦ વખત તેને પીયેછે, ને તેટલાજ ખોરાકથી પોતાનો નિર્વાહ કેટલાંક અઠવાડીયાં સુધી કરી શકેછે.

દક્ષિણ અમેરિકાનાં લોકો આપણે જેમ ચાહા બનાવીયે છીયે તેમ બનાવી પીધા પછી તેના પાતરાં વડીક ખાયછે.

વધારે ઘસારો થાય ત્યારે ખોરાક વધારે જોઇએ પણ જો ચાહ શરીરમાં ઘસારો થતો ઘટાડેછે તો તે વિના જેવી શરીરને વધારે ખોરાકની જરૂર રહેછે તેવી તે રહેવા દેતી નથી. ચાહ ખોરાકનો બચાવ કરેછે ને તે ખોરાકની જગા પુરેછે. ચાહ નબળા અને ગરીબ માનસોને ઘણી ઉપયોગી છે, અને જેને નકકર ખોરાક નહિ પચતો હોય તેને સારી લાભકારક થઈ પડેછે

દર રૂ ઔસ ચાંહમા ૩ અથવા ૪ ગ્રેન થીન હોયછે, એક દિવસમાં ૪ ગ્રેન થીન કરતાં વધારે લીધાથી નાડી ઉતાવળે ચાલેછે, અંતઃકરણ ઘણા જોરથી ધપકેછે. અંગ ધ્રુજેછે ને પિશાબની હાજત ઘડી ઘડી થાયછે, તેમજ અનેક વિચારો આવેછે.

† સોપારીમાં ટેનીન પદાર્થ હોયછે, સોપારી ખાનારાઓને તેમાં કાંઇ લ્હેજત લાગેછે, ને તેથી કોઈ આંખમાં ખુમારી પણ આવેછે, આ ટેનીનના પ્રતાપે બનેછે. જો ટેનીનનો ગુણ સોપારી ખાધાથી આવો માલમ પડેછે તો ચાહમાં ટેનીન પણ તેનોજ ગુણધરાવતી હોય એમ કદાચ કહી શકાય (ઇંદ્રીય ગુણ વિ)

ચાહમાં ઉપલાતત્વો શિવાય સ્ટાર્ચ, ગુંદર, લોહડું અને મેંગેનિઝ એ ધાતુઓ પણ છે. એ આપણાં શરીરને ઘણાં અગત્યનાં છે.

ચાહમાં ચીન ખાતે કેટલીક મેળવણી કરેછે, તે તેને જૂદા જૂદા રંગ આપેછે. તેમાં લીલો, પીળો, સફેદ તથા ભૂરા રંગ હોયછે.

ચાહને રંગ આપનારાઓ 'ભુરો રંગ "પ્રુશ્યન બ્લુ" અને સલ્ફેટ ઑફ લાઇમ મેળવીને તેને રંગ આપેછે. પ્રથમ પ્રુશ્યન ભૂકો કરી પછી તેની સાથે સલ્ફેટ ઑફ લાઇમને ચુલામાં નાખી પાછો કાઢી લઇ તેની સાથે મેળવેછે. આ ભૂકો તૈયાર થતાં રંગ બનેછે. જ્યારે ચ્હાને કઢાઇમાં ભૂંજે છે, ને ભૂજ્યા પછી ચુલા ઉપરથી ઉતારવાના વખતમાં પાંચથી ચાર મિનિટ બાકી હોયછે ત્યારે પેલો રંગ માટે બનાવેલો ભૂકો તેમાં નાખી હાથથી ફેરવેછે, ને પછી નીચે ઉતારેછે. ૧૪ રતલ ચાહમાં આ ભૂકો ૧ ઔંસ મેળવેછે.

ચાહ વેચાતી લેતાં જે ઘણી ભૂકા જેવી હોય તે નહિ લેવી. તેમજ માંહે કચરો ઘણો હોય તે સારી નહિ. માંહેલાં પાંદડાં સર્વેજ મ્હોટાં, જૂનાટ અને જાડા તથા કાળા નહિ હોવાં જોઇએ; પણ તેમાં કાંઇ નહાનાં ને કુમળાં પાંદડાં હોવાં જોઇએ. ઉત્તમ જાતની ચાહમાં હમેશાં તેનાં ફુલો અને મૂળ હોયછે. જુની ચાહનો વાસ સારો આવતો નથી. ચાહ બનાવ્યા પછી તેને ઉત્તમ સુગંધી આવવી જોઇએ, સ્વાદમાં મધુર અને કડવાસ નહિ હોવો જોઇએ. ચાહના પાંદડામાં ભેળ ઘણી હોયછે, આથી તેની પરિક્ષા નીચની રીતે કરી શકાય. ચાહ બનાવ્યા પછી તેમાંથી પાંદડાં લઇ તેમાનાં કેટલાક પાંદડા ઉકાળી એક સ્વચ્છ કાચના કટકાપર પાંથરી તેનીપર બીજી પાતળી કાચ બેસાડી તેમાંથી ઉજરડામાં જોવું. ખરી ચાહના પાંદડાનાં કાંઠા મૂળના બેઉ તરફથી થોડો થોડો ભાગ છોડી બાકીનો સર્વ ભાગ. કાતરેલા જેવો દેખાયછે, માંહેલી શાખા મધ્ય શાખાથી નિકળી કાંઠા સુધી જઇ તેને નહિ મળતાં જરાક માંહેલી બાજુએ વળેલી હોયછે, અને તેના તથા પાંદડાના કાંઠા વચ્ચે જરાક જગ્યા રહેછે. પાંદડાં નાહનાં મ્હોટાપર કાંઇજ પ્રમાણ નથી, પણ ઉપર જણાવેલા પાંદડામાંનાં તંતુ રચનાપર મુખ્ય આધાર છે. વેપારીઓ કોઇ કોઇ વેળા એક વખત પકાવેલી ચાહનાં પાંદડાં ફરી સુંકાવી સારી ચાહા સાથે ભેળ કરી વેચેછે.

કેટલીક ચાહના નામ પડવાનાં કારણો:—"પીકો" ને નામે ઓળખાતી ચાહ ઘણી જાણીતી છે. તેમાં 'પીકો' શબ્દનો અર્થ "સફેદ બાલ" એવો થાયછે, અને એ જાતની ચાહા માટે રોપાના બહુ કુમળા અથવા નાહનાં પાતરાં લેવામાં આવેછે, જે એટલાં તો નાહનાં હોયછે કે તે ઉપરથી તેને "સફેદ બાલ" અથવા પીકોને નામે ચીનાઓ ઓળખેછે. આ ચાહ ઘણી ઉંચા પ્રકારની હોયછે. પાછળથી પીકો શબ્દમાં ઇંગ્રેજોએ ઑરેન્જ પીકો, ફ્લાવર પીકો, રોઝ પીકો વગેરે શબ્દો બનાવ્યાછે. એજ મુજબ 'કાંગો' ને નામે ઓળખાતી ચાહનું નામ 'કાંગો' એટલે 'મજુરી' ઉપરથી પડ્યુંછે. કારણ કે આ જાતની ચાહા તઇઆર કરવામાં ભારે મેહેનત અને મજુરી પડેછે.

'બોહીયા નામની ચાહ ચીનના ફોકીયન પ્રાંત મધેની 'બોહીયા' નામની ટેકડી ઉપર થાયછે અને તેથી તે ચાહ તે ટેકરીના નામ ઉપરથી ઓળખાયછે.

'સુચાંગ નામની ચાહ હિંદમાં ઘણી જાણીતી છે. આ નામનો અર્થ તે ચાહાને તદન બંધ બેસતોછે, કારણકે 'સુચાંગ'નો અર્થ 'નહાની જાતની, એવો થાયછે, અને તે ચાહ પણ નાહની જાતનીજ છે.

'હાઇસન નામની ચાહ એટલે 'ખીલતી વસંત રૂતુ' એવું નામ ધરાવેછે, જે નામ તેની રૂતુ ઉપરથી આપવામાં આવેલું છે.

ચાહ-લીલી—અથવા ધાસના 'વર્ગની ચાહ. એને બંગાલીમાં 'બધ એન'; હિંદુસ્તાનીમાં 'ગંધ તૃણ'; સંસ્કૃતમાં 'જાસ્તૃણ' કહેછે. આ 'હિંદમાં' ઉગતું એક પ્રકારનું ધાસ છે. એ લીલું છમ-હોયછે. પૂર્વ તરફનાં આર્ચિપેલેગોનાં અનેક ટાપુમાં, સિલોનમાં અને હિંદુસ્તાનમાં લીલી ચાહ બાગમાં અવશ્ય વાવેછે. એનીપર કોઈ કદાચજ ફુલ પણ આવેછે. સિંગાપુર અને સિલોનમાં સુગંધી તેલ કાઢવા એની ખેતી કરેછે. ડોકતર ડીમકના જણાવવા મુજબ "જેણે લીલી ચાહ-ધાસનાં ઝાડ ઉપર અનેક વેળાં ફુલો દીઠાં હતા. આ લીલી ચાહનો મુખ્ય ઉપયોગ તેનું તેલ કાઢવાનોછે. યુરપમાં 'વ્હાર્બિના' વનસ્પતીનું અત્તર કાઢેછે તેમાં આજ તેલ ભેળેછે. સાબુને સુગંધીત બનાવવા માટે લીલી ચાહનુંજ તેલ વાપરેછે. સિલોનમાં દર વર્ષે આ ચાહનું તેલ ૧૫૦૦ પૌંડ કાઢેછે. આ તેલ ૪થી ૫ આને તોલાને હિસાબે વેચાયછે. કોલનવોટર બનાવવામાં પણ આજ તેલનો ઉપયોગ કરેછે. સિલોન તથા સિંગાપુરમાં જે તેલ બનેછે તેનો અર્ધો ભાગ અમેરિકામાં જાયછે.

રોજીંદી પિવા માટે લેવાતી ચાહને સુગંધી બનાવવા આપણે આ ચાહનાં પાતરાં ચાહના પાણીમાં નાખીયે છિયે.

ચાહનું તેલ ઔષધિક્રિયામાં—ઘણું ઉપયોગી છે. એનું શુદ્ધ તેલ પીળું પારદર્શક અને અતિ તિખાસદાર હોયછે, અને તેનો લીંબુ જેવો સુગંધ આવેછે. મરકીમાં ઉલટી બંધ કરવા આજ તેલ અકસીર ગણાયછે. તેમજ સંધિવા ઉપર ચોપડવામાં ઉપયોગીછે. દક્ષિણ હિંદુસ્તાનમાં, ઈંડો-બ્રિટન મેડીકો આ તેલ કોલેરાપર અકસીર ઈલાજ તરીકે ગણેછે, એમ રો૦ વારિંગ જણાવેછે. તાપમાં પસીનો છુટવા માટે લીલી ચાહનો કાવો પાવામાં આવેછે. તેમજ સર્દી દુર કરવા એનો બફારો લીયેછે. ઔને ઋતુસ્ત્રાવ બરાબર નહિ થતો હોય તો એના મુળીયાં અથવા પાંદડા અને કાળી મરીને ઉકાળી પાયછે; એના પાંદડાંનો રસ દરાજપર અકસીર ગણાયછે. એડિનબરોની રૉયલ ઇન્ફરમરીમાં "આયોડોફૉર્મની ગંધ દુર કરવા એના તેલનો ઉપયોગ કરેછે.

ચાહિલ—હિસારનો 'આ રજપૂત' ટોળો હાલમાં મુસલમાની ધર્મ પાળેછે. આ ટોળાના વંશજો બિકાનેર તથા હિસાર જીલ્લામાં વસેછે.

ચાહે મૂર્તજાઅલી—ઈરાનમાં શિરાજ પાસે 'ગહવારે'ની ટેકડી આગળના કોતરેલા ગુફા-માંની જીઆરતગાહ. આ ગારમાં ઉતરવાને સીડીઓ પથ્થરની કોતરેલીછે. માંહે ૩ ઓરડા છે અને તેને ઈસલગીઓ પોતાના પેહેલા ઇમામ હજરત અલીની કદમગાહ જાણી પુજેછે. આ જીઆરતગાહ તરફ મુસલમાનો ઉપરાંત પરકોમ પણ માન ધરાવેછે.

ચાહોંગ—અકિયાબ તરફ ઉત્પન્ન થતું એક જાતનું ઝાડ. આ કદે સાધારણ કદનો ઉગેછે. એના વનો રામરી તરફ પુશકળ છે. એનું લાકડું ઈમારત બાંધવાના કામમાં વપરાય છે.

ચિકાર—એક પંજનખી વાઘ. આ વાઘનાં તાર ઘોડાના બાલનાં હોયછે.

ચિકાકોલી—એજ નામના તાલુકાનું મુખ્ય શેહેર, મદ્રાસની ઉત્તર પૂર્વે ૫૬૮ મૈલ ઉપર છે. લોક વસ્તી ૧૬,૩૫૫ ની છે, તેમાં ૧૫૦૮૭ હિંદુ અને ૧૧૮૪ મોહમેદનો છે. લોકવસ્તીનો ૨૦ ટકા ભાગ વેપારી, ૮ ટકા ભાગ વણકર અને બાકીનો ભાડુત તથા મજુર વર્ગ છે. ૧૮૧૫ માં અત્રે આ જીલ્લામાં લશકરની મુખ્ય છાવણી હતી; અને ૧૮૬૫ સુધી અત્રે સેશન જડજનું મથક હતું. અત્રે સરકારી કચેરી, જેલ, ઈસ્પીતાલ, વગેરે સરકારી જાહેર ઈમારતો છે. ૧૭૯૧ માં ચિકાકોલાની વસ્તીનો મ્હોટો ભાગ દુકાળના ભૂખમરાથી નાશ પામ્યો હતો. ૧૮૬૬ માં ફરી તેવાજ દુકાળથી ગામ ઉજડ થયું હતું અને ૧૮૭૬માં મ્હોટી રેલ આવી હતી.

ચિકુ—આ અતી શોભાયમાન વૃક્ષ સાધારણ કદનું વધેછે. એ ધણાખરા બગીચાઓમાં તેની-

સુંદર ઘટાને લીધે રોપવામાં આવેછે. એનાં ફળો નાહનાં લીંબુ જેવડાં હોઇ ઉપર પિળા રંગની ખરબચડી છાલ હોયછે. છાલની અંદર નાહનું બદામેરીકું કાળું બીજ અને ગર હોયછે. આ મેવો અતિ સ્વાદિષ્ટ હોયછે. ચિકુથી થડો રૂચીકારક મેવો કદાચજ બીજો કોઇ હશે. ચિકુનાં ઝાડપર ફળોનો બહાર વર્ષમાં બે વખત આવેછે. એક આગસ્ટ અને બીજો માર્ચ મહિનામાં. પેહેલા બહારનાં ફળો હલકી જાતનાં ત્યારે બીજી વખતનાં ઉંચી પ્રકારનાં હોયછે. એક જાતનાં ચીકુ તદન ગોળાકાર હોયછે, અને બીજા ઝાડપર ઇંડાકૃતી ફળો આવેછે. નવાં ઝાડ બીજ અથવા કલમથી ઉગાડી શકાયછે. બીજથી ઉગેલા ઝાડપર ફળો આવતાં વિલંબ લાગેછે, પણ કલમથી ઉગાડેલા ઝાડપર ફળો જલદી આવેછે. એના ઝાડ સમુદ્ર કાંઠેની લાલ જમીનમાં સારાં ઉગેછે. ગોવામાં એના અસંખ્ય ઝાડ હોવાથી ત્યાંથી તે દેશે દેશ વેચાવા જાય છે.

ચિકોરી—આ બારેમાસ ઉગતું ઝાડ, દુધ જેવા રસવાળું યૂરપ તથા પશ્ચિમ એશિયાનું વતની છે. સાધારણ ચિકોરી યૂરપમાં જાણીતું છે. એનો મુખ્ય ભાગ ખેતરની વાડપર ઉગેછે—એના ભૂરા પિળા રંગના યા મેલા રંગના ઝાડ હોયછે. એના ઝાડ ૧ થી ૩ ફીટ ઉંચા. ફુલ ફે મ્હોટા બહુ અને સફેદ રંગના હોયછે. ચિકોરીની ખેતી ઈંગ્લંડ તથા યુરપનાં સંસ્થાનોમાં કેલિફોર્નિયામાં પણ ચાલુ છે. એના મૂળીયાં અને છોડ ઢોરોને માટે પુષ્ટીકારક ખોરાક ગણાયછે.

ચિંગવાંગ—આ ચીનનો પેહેલો શેહેનશાહી એલકાબ ધરાવનાર રાજ્યકર્તા ઇ૦ સ૦ પૂર્વે ૨૪૬માં ગાદીએ બેઠો. એ બહાદુર તથા સખત હૈડાંનો રાજ્યકર્તા હતો. એનો 'લીતજી' નામે વજીર પણ એના જેવીજ ખાશિયત ધરાવતો હતો. એણે પોતાનો ખજાનો જોર જુલમથી ભરપૂર કર્યો હતો, તેમજ એણે અનેક સંસ્થાનોને એક છત્ર તળે લાવી પોતે રાજાનો એલકાબ હલકો ગણી શેહેનશાહી એલકાબ 'ચાચી હવાંગતી' નામે ધારણું કીધો. એણે પોતાનો મત સ્થાપવા થકી કાનફુશિઅસના મતના ગ્રંથો બાળી નાખી વિદ્વાનોને ઘણા પજવ્યા હતા. એણે દક્ષિણ ભાગપર ચઢાઇઓ કરી ઘણી ફતેહો મેળવી હતી. એણેજ તાતારોને હુમલા કરી અટકાવવા થકી ચીનની ગંજાવર દેવાલનું અધુરૂં કામ પુરૂં કરાવ્યું હતું. એણે ચીનની પાદશાહી દરબાર ઘણીજ રોનકદાર બનાવી જુલમી હકુમત ચલાવી એશઅશરતમાં પડયો હતો, પણ છેલ્લે તેથી રંજીદા થઇ મરણ પામ્યો હતો.

ચિતા-મિના—આ એક મિના નામની રજપૂત શાખા. એઓ રજપૂતાના અને મારવાડમાં વસેછે. એઓ દિલ્લીપતી પેહેલા ચોહાણ રાજાનાં વંશજ કહેવાયછે. ઉનિલ અને અનૂપ લાખાનાં કુંવર અને ચોહાન રાજાના ભત્રિજા હતા. ઉનિલે મિના સરદારની કુંવરીને વરવાથી ચિત્તાનો વંશ સ્થાપન થયો હતો. ઉનિલના પુત્ર ચિત્તાએ અજમેરની ઉત્તર સરહદપર સત્તા સ્થાપી. જેઓ ૧૫મી સદીમાં મુસલમાન થયા.

ચિતારકોટ અથવા ચિત્રકુટ.—બંદા જીલ્લામાનો આ એક પર્વત અને યાત્રા સ્થાન. અલાહબાદથી ૭૧ મૈલ ઉપર અને બંદાથી ૪૨ મૈલ ઉપર છે. આ ટેકરી તળે 'પયોષ્ણી' નદી વહેતી ૩ મૈલ ફરી વળેછે. ત્રેતા યૂગમાં શ્રી રામચંદ્રજી વનવાસ દર મ્યાન અત્રે પધાર્યાહતા. નદી કાઠે રામચંદ્રજીના ૩૩ દેવાલયો ફરી વળેલાંછે. આ દેવલો માટેના ખર્ચથકી ૬૯ ગામોની ઉપજ બ્રીટીશ સરકાર તથા દેશી રાજ્યો તરફથી અપાયછે. અત્રે રામનવમી તથા દિવાળી ઉપર મ્હોટી જાત્રા ભરાયછે, જ્યાં ૩૦૦૦૦થી ૪૫૦૦૦ જાત્રાળુઓ ભેગા થાયછે. નદી કાઠે ૩૦ નાહનાં ઘાટોછે, વળી અત્રેજ રામાયણના કર્તા વાલ્મીકનું આશ્રમ સ્થાન હતું. આ પર્વત ઉપર વાંદરાનાં ટોલેટોળાં વસેછે.

ચતૂર—મદ્રાસ ઇલાકામાં ઉત્તર - આર્કાટ જીલ્લાનો એ તાલુકો. ક્ષેત્રફળ ૬૭૧ ચોરસ મૈલ. ૧૮૮૧માં વસ્તી ૧,૭૧૯૦૭ની તેમાં ૮૬૭૭૯ પુરૂષો અને ૮૫૧૨૮ સ્ત્રીઓ હતી. આ જીલ્લામાં જગેજગ ગ્રેનાઇટ પથ્થરનાં ખડકો ઉભાઇ ગએલાંછે. આ જીલ્લામાં ૪ ઝરાઓથી પાણી ફરી વળેલું છે, રેલનો ભાગ સારો ફળદ્રુપ છે અને જમીન લાલ મટોડીનાં ભેળવાલી છે. આ તરફનાં ખેડુતો તેલંગુ જાતનાં છે, મુખ્ય પાક ચોખા. ઘઉં અને ગેરડીનો થાયછે. ૧૮૮૨-૮૩માં જમીનનું મેહેસુલ ૧૯૩૭૦ પૌંડનું ઉપજ્યું હતું.

ચિતૂર—ઉપલા જીલ્લાનું મુખ્ય શેહેર. લોક વસ્તી ૫૨૦૯ની તેમાં ૪૭૨૦ હિંદુ, ૧૦૨૬ મોહમેદનો અને ૬૩ ખ્રીસ્તીઓ છે. વેલોરનાં રેલ્વે સ્ટેશનથી ૧૮ મૈલ ઉત્તરે ચિતરગામ છે, અને મદ્રાસથી ૧૦૦ મૈલ ઉપર છે. અત્રે કલેક્ટર તથા વડા જડજની કોર્ટ છે. ૧૮૭૪ સુધી આ ગામમાં લશકરની છાવણી હતી.

ચિતૂર—મદ્રાસ ઈલાકામાં કોચીનના રાજ્યમાંનું ગામ. વસ્તી ૧૮૭૫માં ૧૧૧૦૩ ની હતી. પ્રજાનો મુખ્ય ભાગ નાયર, વાલાવાલા અને વણકરોનો છે. તાલુકાનું આ મુખ્ય ગામ હોવાથી અત્રે રાજાનો રાજ મેહેલ છે, તથા સરકારી કચેરીની ઇમારતો છે.

ચિતોરગઢ તથા કિલ્લો.—ઉદેપૂરનાં દેશી રાજ્યમાંનુ ગામ. ૧૮૮૧ માં લોકવસ્તી ૬૯૩૧ ની હતી, તેમાં ૫૭૩૬ હિંદુ તથા ૧૨૯૫ મોહમેદનો હતા. આગામ નીમચ અને નસીરાબાદના માર્ગમાં છે. નીમચથી ૩૦ મૈલપર અને નસીરાબાદથી ૧૧૪ મૈલપર છે. આ ગામ પર્વતના પશ્ચિમ ઢોળાવ ઉપર આવેલ ચિતોરગઢની પાસે છે. શેહેર આસપાસની દેવાલ કિલ્લાની ભયંકર દેવાલ સાથે જોડાયલી હોવાથી ગામ બચાવદાર હાલતમાં છે. કિલ્લા પાસે વહેતી નદી ૬૮૦ યાર્ડ પોહાળી હોઇ તેનીપર ૯ મેહેરાબવાલો એક પૂલ છે.

ચિતોર પર્વતની હાર 'ઉદેપૂર' શેહેરની નૈરૂત્યેથી અરવલીમાંથી નિકળેછે, અને તે હારની સમાંતરમાં ચંબલા નદીથી પશ્ચિમ કિનારા ઉપરથી વધી આગ્રા શેહેરની દક્ષિણે બાણગંગા નદી સુધી વધેછે. આ હાર મેવાડ, જેયપૂર અને ધવલપૂરની પૂર્વ તરફની સિમા બાંધેછે. અરવલી અને ચીતુર આ બેઉ હારની વચ્ચે નાહના નાહના પર્વતોની અનેક હારો છે, જે જયપૂર પ્રાંતમાંથી આરપાર નિકળેછે.

ચિતોરનો ગઢ અજમેરની દક્ષિણે ૧૧૫ મૈલપર વિંધાદ્રિપર્વતનાં એક ભાગ ઉપર તળેટીથી ૫૦૦ ફીટ ઉંચો છે.

ચિતોરગઢનું ક્ષેત્રફળ ૬૯૩ એકર છે. તેની લંબાઇ ૫૭૩૭ યાર્ડ અને પોહોળાઈ ૮૩૬ યાર્ડની છે. એકંદર માર્ગની લંબાઇ '૧૨૧૧૩' યાર્ડનીછે. ચિતોરગામ સમુદ્ર સપાટીથી ૧૩૦૦ ફીટ ઉપર છે. કિલ્લાનો ઉત્તર ભાગ ૧૭૬૧ ફીટ અને દક્ષિણ ભાગ ૧૮૧૯ ફીટ ઉપર છે. કિલ્લાની એકંદર ઉંચાઇ સમુદ્ર સપાટીથી ૧૯૯૫ ફીટની અને તળેટીથી ૪૫૦ ફીટની છે. ઉતર તરફનો દરવાજો 'લાકોલા' નામે છે. ત્રીજો દરવાજો 'સુરજપોળ' ૭૫૦ યાર્ડની લંબાઇપર છે. ત્યાં પાણીની તંગી ટાળવા ૮૪ કુવા તળાવો બાંધેલાંછે. ઉતર તરફના કિલ્લા અંદરનો ભાગ ફળદ્રુપ હોઇ ત્યાં 'જુવાર'નો પાક થાયછે. પણ દક્ષિણ ભાગ તદન ખેતીવાડી વિનાનો છે. તેમજ જગેજગ' ઘાસચારાનાં મેદાનો પણ બનાવેલાંછે.

આ કિલ્લો તથા ગામ આ તરફના મુખ્ય રાજધાની શેહેર તથા બચાવનું મથક તરીકે ઇ. સ. ૭૨૮ થી જાણીતું છે.' આ કિલ્લા ઉપર એક પુરાણો લેખવાલો સ્થંભ ૭૫ફૂટ ફીટ ઉંચો ને ૩૦ ફીટ ઘેરાવાવાલો છે— જે ઉપર ઇ. સ. ૮૯૬ નો જૈન લેખ મળેછે. તે સિવાય આ કિલ્લામાં ઇ. સ. ૭૫૫ પછીનાં અનેક લેખો મળી આવેછે.

આ કિલ્લાનાં એકંદર ૭ દરવાજા છે. અને તે ∽ નાં આકારજેવા વલાંણમાં બાંધેલા છે, જે જૂદે જૂદે નામે જાણીતાં છે. તેમાં રામપોળ દરવાજો જમીનની ૩૫૦ ફીટ ઉંચાઇ પર છે. છેલ્લા દરવાજા પછી આ કિલ્લો અતી મજબુત બાંધેલોછે. આ કિલ્લો જોવા જવા માટે હાલમાં રજા કાઢવી પડેછે. ઉપલા કિલ્લામાં હવેલીઓ, દેરાં વગેરે ઘણીક પુરાતમ ઇમારતો છે. મેહલો જુની બાંધણીનાં છે: રાણા કનાજયમલનો પણ ત્યાં મેહેલ છે, જે વચમાંથી તુટી પડેલોછે.

દરવાજામાં દાખલ થતાં મ્હોટો ચોક આવેછે. માહે માહાદેવ તથા માતાઓના મંદીરો, મેહેલો અને તલાવ તથા બગીચા છે. રાણી પદમણીનો મેહેલ તલાવની વચમા છે, જેને હાલ દુરસ્ત કરાવેલો છે. તલાવની સામેનાં મેદાનમાં દર દસેરાએ એક પાડાનો વધ કરેછે. ચિતોરગઢનો છેડાવાલો ભાગ કમાનરૂપી છે. આ કિલ્લા ઉપર એક નવગજા પીરની કબર છે જે ૯ ગજ લાંબી છે. ત્યાં મુસલમાનોની પણ ૧૦૦ કબરો છે. પીરની કબરને હિંદુ મુસલમાનો પુજેછે.

ચિતોરગઢમાંનો ગોમુખીકુંડ આગલા વખતથી પવિત્ર ગણાયછે. તેની પાસે રાણી કુંભાનો નવખંડી કીર્તિસ્થંભ છે, તે તેણે ૧૪૪૦ માં ગુજરાતના અને મારવાડના મુસલમાન પાદશાહોને શિકસ્ત આપી તેની યાદગારીમાં તે બંધાવ્યો હતો. માહે દરેક ખણ્ યાને મજલાના પથરો ઉપર રજપૂતો તથા રજપુતાણીનાં નાહના મ્હોટાં પુતળાં કોતરેલાંછે. ૧૦૫ પગથીએથી ઉપર જવાયછે.

લખમંશી રાણાના સમયમાં ઇ. સ. ૧૩૦૩ માં અલાઉદીન ખીલજીએ આ કિલ્લાપર હલ્લો કરી તેને ભારે નુકશાની પોહેચાડી હતી. આ લડાઇ અલાઉદીને પદમણીનું હરણ કરવા થકી કરી તે વેળા રજપૂત સ્ત્રીઓ અગ્નિમાં પ્રવેશ કરી રજપુતોએ શરિર્ષ કર્યા હતા.

ઇ. સ. ૧૫૬૭ માં અકબરે ચિતોરગઢ પર ઘેરો ઘાલી તેને જીતી લીધો હતો; તે વેળા પણ રજપૂતોએ અમાધાર શું પરાક્રમ બતાવ્યું હતું.

ચિત્રક—એનું ઝાડ નહનું થાયછે, અને તે બીજા ઝાડના આશ્રયમાં ઉગેછે. એના પાંદડાં જાડાશ પડતા દળવાલા હોયછે. એ બે જાતનાં સફેદ તથા લાલ ચિત્રક હોયછે, તે પ્રમાણે તેમના ફુલનો રંગ હોયછે. ઔષધિમાં એના મૂળીયાં વપરાયછે. જો ઝાડને કદ ફુટેછે તેમાં પેર હોયછે. ચિત્રકની લીલી છાલ ઘસીને યા મૂળ ઘસીને ચોપડીયાથી તે બલિસ્ટર માફક ઉઠેછે; ને ઘણો કવાથ તથા ચુરણમા વપરાયછે. ચિત્રક સર્પદંશ, તાવ, મંદાગ્નિ, અજીરણ વગેરે દર્દોપર અકસીરછે.

ચિત્ર કૂટ—(જુઓ ચિતારકોટ)

ચિત્ર કેતૂ—હિંદુ ધર્મ કથા મુજબ એ શૂરસેન દેશનો રાજા હતો. એની ૧૦૦,૦૦૦૦૦, સ્ત્રીઓ હતી, તે છતાં તેને ત્યાં પુત્ર સતાંન નહિ હોવાથી તે માહાદુઃખી હતો. આથી અંગીરા ઋષિએ એને એક ફળ આપ્યું તે એની પટરાણીને ખવાડતાં તેણે એક પુત્ર પ્રસવ્યો, પણ બીજી સ્ત્રીઓએ તે બાળકની અદેખાઇ કરી તેને વિષ આપી માર્રી નાખતાં રાજા ભારે શોક પામ્યો. આથી અંગિરા અને નારદ ઋષિએ આવી તેને બોધ આપવાથી એણે રાજ્યપાટ ત્યાગ કરી યમુના તીરે અનુષ્ટાન કરવાલાગો આથી તે બીજે જન્મે વિદ્યાધર થયો અને વિદ્યાધર યોની પામતાં ભારે જશ પામ્યો. પણ એક સમે મહાદેવ પાર્વતીને સાથે જોઇ હાસ્ય કીધાથી પાર્વતીએ એને શ્રાપ આપ્યો કે તું હવે પછી અસુરયોનીમાં જશે. આથી તે બીજે જન્મે વૃત્રાસુર રાક્ષસ થયો હતો.

ચિત્ર ગુપ્ત—ચિત્ર લખનાર અને ગુપ્ત છુપું. યમદેવનો લહેઓ. એ મરણ પામેલા

માનસોનો પાપ પુન્યનો હિંસાબ રાખેછે. જ્યારે યમદેવ આત્માનો ઇન્સાફ કરેછે ત્યારે ચિત્રગુપ્ત તેના પાપ પુન્યનો હિસાબ કાઢેછે. હાલમાં બંગાલ તરફ વસ્તી ચિત્રગુપ્ત પ્રજા આ યમ વારી ચિત્રગુપ્તને પોતાનો વડવો લેખી પોતાને તેનાં વંશજો તરીકે ઓળખાવેછે.

ચિત્ર રેખન કળા—ઇતિહાસ.-હિંદુસ્તાનમાંની પુરાતમ પ્રજા ચિત્ર રેખન વિધા જાણતી હતી, એટલુંજ નહિ પણ તે વખતે દુન્યાના બીજા રાષ્ટ્રોમાં વધારે ઉત્તમ ચિતારો દોરનાર દેશ ગણાતો હતો. "યક્ષ અને નાગ ચિતારાનું કામ કરતા હતા અને ઉખાની સખી ચિત્ર રેખાએ ત્રિલોકમાંના જાણીતા ખુબસુરત પુરૂષોનાં ચિત્ર દોરી બતલાવ્યાં હતાં," આવી આવી વાતો હિંદુ પુરાણોમાંથી મળેછે.

૨૦૦૦ વર્ષ આગમજ હિંદુનું ચિત્ર રેખન અતી ઉતમ પ્રતિનું હતું. એમ આજે સિધ્ધ કરી શકાશે. આવા નમુનાના દાખલા નિજામના રાજ્યમાંના અદજુનટાના ગુફામાંના ચિત્ર વિચિત્ર રંગેલા ચિત્રો એક નવાઇ ગણાય. સ્વદેશી અને પશ્ચિમ તરફના વિદવાનોના મત મુજબ અદજુનટાના ગુફાનું રંગીન કામ ઇ૦ સ૦ પૂર્વે ૨૦૦ વર્ષ ઉપરતું હશે અને તે ઇ. સ. ૮૦૦ વેર ચાલુ રહેલુ હોવું જોઇએ. આ ગુફામાં જે ચિત્રોછે તે બુદ્ધનાંછે, અને આ ધર્મનો પ્રસાર હિંદમાં ૨૦૦૦ વર્ષ પૂર્વે થયો હતો, આથી ઉપલી તર્કને મજબુતી મળેછે (જુઓ અદજુનટા). ઇટલી દેશમાં ૪થી સદીનાં ચિતારાઓએ પોતોમા દેશમાં જે ચિત્રો દોર્યાછે તેમની ચતુરાઇ અને અદજૂનટાના ગુફામાંના ચિત્રો કોરી તેને રંગ આપવાની ચાતુરી એ બેઉ એક સરખી મળેછે. એટલે ચિત્ર રેખન જે શાસ્ત્રછે તેની તરફ દુર્લક્ષ, પુશકળ ચિત્રોને એટજ જગે એકઠા કરવાની રીત, અંતઃશિક્ષા યથાદર્શનશાસ્ત્રનો અભાવ (અરિયલ પર્સ્પેક્ટિવ્હનો) અને કોઇ પણ બાબતનું સુંદર ચિત્ર કાઢવા તરફ બે દરકાર નહિ રહેતાં ખરેખરૂં ચિત્ર દોરવા તરફ વધારે લક્ષ આપવામાં બેઉ દેશો એક સરખા ઉતર્યાં હતા.

પલેટોના જણાવવા મુજબ આ હૂનર ઘણો અસલી વખતથી ઇજીપ્ત દેશમાં માલમ હતો, જ્યાંથી ઇ૦ સ૦ પૂર્વે ૨૯૧ને સુમારે રોમ શેહેરમાં દાખલ થયો; પણ આગસ્ટસ પાદશાહના મરણ પછી કેટલીક સદી સુધી આ હૂન્નર પડતી હાલતમાં આવી પડયો હતો; કેનવાસ ઉપર ચિતારવાનો હૂન્નર ઇ૦ સ૦ ૬૬ માં રોમ શેહેરમાં જાણીતો હતો.

'ઑઇલ પેન્ટીંગ' એટલે કે રંગ અને તેલની મેલવણીથી ચિતારવાનો હૂનર ઇ૦ સ૦ ૧૪૧૫માં શોધી કાઢ્યો હતો.

'પર્સપેક્ટિવ્હ' યાને આબેહુબ ચિતારવાનો હૂનર ૧૬ મી સદીમાં ઇંગલંડમાં દાખલ થયો હતો. સૌથી નામીચા ચિતારાઓ 'ટિસીઅન, માઇકલ, એનજલો, રાફાએલ, વેનડાઇક, સરજોસ્યુઆ, રેન્ડલ્સ, હોગાર્થ, વગેરે થઇ ગયાછે.

હિંદુસ્તાનમાં ચિત્રકળા યા ચિત્રરેખન વિધા હાલ જોકે પડી ભાગવાની સ્થિતિમાં છે; પણ આ કળા ગયા જમાનાઓ આગમજની નાશ પામી હતી, પણ મુસલમાન વિજેતાઓએ પોતાના શોખ માટે (જોકે ધર્મમાં ચિત્ર દોરવાની મનાઇ છતાં) પોતાના અમ્મલમાં ચિતારાઓને ખાસ ઉત્તેજન આપી ઉત્તમ ચિતારો ચિતરાવ્યાં હતા. શેહેનશાહ અકબરે તો આ બાબતમાં હિંદુસ્તાનપર ઘણાજ ઉપકાર કર્યાછે. અકબરની દરબારમાં ૧૬ ચિતારાઓ રાખવામાં આવ્યા હતા, તેઓએ મહાભારતનું ફારસિ ભાષામાં કરેલા ભાષાંતરમાંના ચિતારો દોર્યા હતા. આ ભાષાન્તરને '**રજમનામા**' કહેછે. આ રજ્મનામું અથવા તો તેની આબેહૂબ નકલ હાલમાં પણ વિજાપુરની દરબારમાં કાયમછે. તેમાં '૧૬૯' પાનાં તો ચિત્રોથી બરેલાંછે. આ ગ્રૈથની કિંમત ર

૪૦૦૦૦૦ નીછે, એમ જણાવવામાં આવેછે. આ ચિત્રો એટલાતો ઉત્તમ ચિતારેલાંછે કે આગળ હિંદમાં કેવા ચિતારો દોરવામાં આવતા હતા તેનો ખરો ખ્યાલ આવી શકશે.

મુસલમાન ચિતારાંઓએ દોરેલા પ્રતિહાસ પ્રસિદ્ધ પુરૂષોની તસવીરો હાલમાં ક્યે ક્યે મળી આવેછે. મુંબઈની ચિત્રશાળામાં એવા ૧૦ ચિત્રોછે, જેમાં ફરૂખશિયર, બીજો શાહ આલમ પાદશાહ અને મોહબતખાન, જહાંગીર એમની તસવીરોછે.

આગળ હિંદમાં કાગળ અથવા તાડપત્ર ઉપર ઉત્તમ પ્રકારનાં ચિતારો પાડવામાં આવતા હતા. આવા ચિત્રોમાં હાલમાં કાયમ રહેલાં નીચલાં ચિત્રોછે.

૧—જયપૂરની દરબારમાં રજમનામા માહેલા ચિતારો.

૨—અલવરના માહારાજા વેણીસિંગને શેખસાદીના ગુલેસ્તાનને તહેવાર રંગીન વેલબુટ્ટીથી સણગારી લખાવવા પાછળ રૂ ૫૦,૦૦૦નો ખર્ચ બેઠો હતો.

૩—શેહેનશાહ એડવર્ડનાં વિંડસર મેહેલમાં 'શાહાજહાનનામા' નામે એક ગ્રંથ છે. તે રૂ ૧૨,૦૦૦ ની કિંમત આપી અયોધ્યામાંથી ખરીદવામાં આવ્યો હતો.

૪—પેરિસમાં મોસ્યો ફરમીન દિડટના પુસ્તકખાનામાં એવા અનેક ગ્રંથોછે. તેણે ૧૮૭૮ના પ્રદર્શનમાં એ જાતના કેટલાક ગ્રંથો જાહેરમાં મેળવ્યાં હતા.

શેહેનશાહ અકબરની દરબારનાં પુસ્તકખાનામાં આવા ચિત્રરેખનથી સણગારેલાં ૨૪,૦૦૦ ગ્રંથો હતા. ૧૮૮૮ નાં કલકત્તાના મ્યુઝીયમ માટે બાબુ ત્રિલોકનાથ મુકરજીએ એક પાલી ભાષાનો ગ્રંથ ૧૨૦ રૂપે ખરીદ કર્યો હતો.

લખનઉ, રામપુર, આગ્રા, ગ્વાલેર વગેરે શેહેરોમાં હાલમાં અનેક મુસલમાન સરદારો પાસે આગલા વખતના ચિત્ર યુક્ત કુરાનની પ્રતોછે, જે રૂ ૧૦૦ ની કિંમતે વેચાતી મળેછે.

કલકત્તામાં ૧૮૮૩ મા ભરાયલા પ્રદર્શનમાં નીચલા ગ્રંથો હતાં. ઇરાનવાસી મીર ઇમદાદે ૨૭૭ વર્ષ ઉપર લખેલો એક ગ્રંથ.

(૨) ૧૬૮૧ માં ઔરંગજેબ પાદશાહે એબદાકરેલા ફાર્સિ ચિત્રયુક્ત અક્ષરનાં ઉત્તમ નમુના, તેમાં 'મુરક્કા' નામનું ઉત્તમ પુસ્તક હતું.

(૩) શાહાજહાનના સમયમાં લખાયલા અક્ષરોવાલો ગ્રંથ 'સુલતાનઅલીમુસદ્દીનાં' હાથના 'કતાતઇખુ ઇમાન' નામનો કીવિનાઇ ગ્રંથ હતો.

(૪) મુરશિદાબાદના નવાબે ઉત્તમ અક્ષરોનાં નમુનાં બતલાવવા બનાવેલો 'મુરક્કા' નામનો બીજો ગ્રંથ છે.

(૫) ટોંકની દરબારમાંથી મોકલેલો ગ્રંથ અબદુલ રહિમાન જામીનો રચેલો ગ્રંથ હિ૦ સન ૯૫૫ (સુમારે ૩૫૦ વર્ષપર મહમદ તાહિરખાન બહાદુરના હુકમથી મહમદ ઝેદ એણે નકલ કરી. 'ફતુહય હરામિન' નામ આપેલો ગ્રંથ એક શખસે રૂ ૫૦૦૦ ની મ્હોટી કિંમતે ખરીદી તે રૂ ૧૧૦૦ માં વેચ્યો હતો. પણ ટોંકની સરકારે તે રૂ ૧૭૦૦૦ માં ખરીદ કર્યો હતો.

હાથી દાંતની ચીપોપર રંગદાર ચિત્ર પાડવાનું કામ દિલ્લીમાં મુખ્ય કરીને બનેછે. આ ચિત્રો રજમનામામાં જે ઉંચી કારીગરીથી ચિત્રો દોરેલાંછે તેવી હુન્નરમંદીથી તે બનાવવામાં આવેછે. આગલા તથા હાલનાં પાદશાહ, પ્રસિદ્ધ સરદાર, જુમ્મામસજીદ વગેરે ઇમારતનાં ચિતારો ઉત્તમ કારિગરીથી ચિતારવામાં આવેછે. હાલમાં આ ચિત્રો ફોટોગ્રાફ ઉપરથી દોરી તેહેવાર રંગથી તેને દેખાવળા બનાવેછે. શાસ્ત્ર શુદ્ધ ચિત્રરેખન, ઉત્તમરંગ અને નૈસર્ગિક દેખાવ આ વાત લક્ષમાં નહિ રાખતાં તેઓ હજી ઝીણી કલમથી ચિતાર પાડવા ઉપરજ લક્ષ આપેછે. તેમની કલમ માત્ર એકજ બાલની બનાવેલી હોયછે. શાહરુ ભિંત ઉપર ચિત્ર દોરવામાં પુના, વિજાપૂર, દિલ્લી, અજમીર, અને બીજા હિંદના

મ્હોટાં શેહેરોમાં ચાલ ચાલુછે. તેમાં વેલબુટ્ટી શિવાયનું બીજું ચિતારકામ હલકી કારીગરીનું પરિણામ જણાયછે. તેમાં માંત્ર, વાઘ, હાથી, લશકર, સીપાઇ, દેવતા વગેરેનાં ચિતાર ગમે તેમ દોરેલાં હોયછે. ઉત્તર હિંદુસ્તાનમાં સિધીરેખા આકૃતિની તહેંવાર મુસલમાનોની કાઢેલાં ચિત્રો દેખાવમાં ઘણાંજ સુંદર હોયછે. મુંબઇ, મદ્રાસ અને બંગાલ એ ત્રણે પ્રાંતનાં મંદીરોમાં ચિત્રો દોરવાનો ચાલછે. આગળ આ ચિત્રો હિંદી હલકા રંગથી ચિતારતા હતા પણ હાલમાં જર્મનીથી આવવા માંડેલા ઉતમ રંગથી ચિતારવામાં આવેછે.

ઑઇલ પેંટીંગના ચિત્રો દોરવામાં હિંદના કારીગરો તદન પછાતછે, અને આ હુન્નર મંદી ઇંગ્રેજોએ હિંદમાં દાખલ કર્યા પછી દિનપર દિન તેમાં હિંદી કારીગરો ઘણાં આગળ વધતા જાયછે.

સાદાં લાખનાં ચિત્રો હિંદમાં પ્રાચીન કાળથી જાણીતાંછે. કાગળપર, કાપડપર, કાચપર અથવા લાકડાંપર રંગબેરંગના ચિત્રો દોરવાં અને તેપર લાખનો રસ લગાડી તેને ગર્મી આપી તેપર ચિત્રો દોરેછે.

સાંગલી, જગન્નાથ, મદ્રાસ વગેરે ઠેકાણે એવાં ચિત્રો બનાવેછે; સાવંત વાડીનાં લાખનાં કરંડીઆ, રેવળનાં સુપડાં તથા કાસંઘમાં બનતું લાકડાપર લાખની ઓપ આપેલી ચીજો ઉત્તમ ચિત્ર યુક્ત હોયછે.

જગનાથમાં એવી ચાલછે કે એક કાપડનો કટકો લઇ તેને છાણ મટોડીથી લિપી, પછી તેનીપર પુરાણ પ્રસિદ્ધ ચિત્રો દોરી તેનીપર લાખનો રસ ચોપડેછે. આવી જાતનાં ચિતારો લઈ ભીખ માંગનારા હિંદમાં ઘણા ભટકેછે.

કચ્છ ભુજ પ્રાંતમાં ત્યાંના રાવની સ્વારીનો ચિતાર એક લાંબા કાગળ ઉપર હસ્તમ્ કારીગરીથી ચિતારેલો વેચાયછે, પણ તેની પર લાખનું રોગાન ચઢાવેલું હોતું નથી.

કાગળપર દોરેલાં ઇતિહાસ પ્રસિધ્ધ પુરૂષોનાં ચેહેરા-પુના, ઢાકા, દિલ્હી, વડોદરા અને સાહારાનપુરમાં મળેછે. રજમંતામાનાં કેટલાક ચિત્રો હાલમાં છાપી પ્રગટ કર્યાછે, અને તેની પ્રતો જયપુરના સર્વ સંગ્રાહલયમાં મળેછે.

પુરાણ પ્રસિદ્ધ દેવતા અને ઇતિહાસ પ્રસિદ્ધ પુરૂષોનાં ચિત્રો દોરનારાં હાલમાં જયપુરમાં ઘણાએક જાણીતાંછે. આવાં ચિતારો રૂ ૧ થી રૂ ૧૦૦ સુધી મળેછે. પન્જાબમાં જાલંધર પ્રાંત, જંગ અને નવાશેહેર નામે ગામમાં તેમજ કાંગ્રા, કપરથળા, ખટમાંડુ અને મદ્રાસ ઇલાકામાં હમ્પા, સાગરા, અનંતપુરમાં પણ તે બનેછે. મુંબઇ પુના વગેરે ઠેકાણે કાચ ઉપર પણ ચિતારો દોરવાનાં કારખાનાંછે.

બરમામાં રંગૂન, મોલમીન, બેસીન વગેરે શેહેરમાં આ હુન્નર ખીલેલોછે.

અબક ઉપર ઘણું કરી ચિત્ર દોરવાનો હુન્નર ત્રિચનાપલ્લીમાં ચાલુછે. તેઓ આ ચિત્રો જુદા જુદા ધંધાદારીઓના પાડેછે. આવી જાતના ૧૨ ચિત્રોની કિંમત રૂ ૪ પડેછે. કાશીમાં આવાં ચિત્રો ૬થી ૭ રૂપે ડજનને ભાવે મળેછે.

ચિત્રાલ—કાશમિર તરફની કાશગર ઘાટમાંના એજ નામના રાજ્યનું રાજધાની શેહેર. મસતુજની દક્ષિણ પશ્ચિમે ૪૮ મૈલપર કાશગર નદીને કાંઠેછે. આ દેશમાં યૂરપમાં મળતી તહેંવાર ફળ ફળાદી તથા ધાન્યનો સારો પાક થાયછે. દંતકથા મુજબ અફગાનિસ્તાનના સમયમાં અત્રે દારૂ બનાવવાનાં કારખાનાંઓ હતા. આ તરફની પ્રજા ખડતળ, દેખાવડી અને ચંચળછે. તેમની સ્ત્રીઓ પણ ખુબસૂરત હોયછે. ચિત્રાલનો ખાન આગળ ગુલામી ધંધો છડેછોક ચલાવતો હતો. દક્ષિણ તરફ પેશાવર, પંજકોરા, સ્વાત અને જલાલાબાદ તથા ઉત્તરે બદખશાન, બુખારા, તુર્કસ્તાન, કાબુલ અને યારકંદ સાથે ચિત્રાલનો વેપાર ચાલેછે.

ઇતિહાસ મુજબ બાબરના વખતમાં આ મુલક કાતૂરને નામે ઓળખાતો હતો. આ મુલક ઉપર ચીનાઇ રાજ્ય અમલ

ચાલતો હતો. કેટલીક સદીઓપર ચીનાઓએ આ દેશ પોતાને તાબે લઈ ત્યાંની પ્રજાપર ભારે જુલમ ગુજાર્યો હતો. ૧૭મી સદીની શરૂઆતનાં કાશમિરમાં એક મોહમેદને ચિત્રાલ જીતી લીધું હતું. તેના પછી ચિત્રાલની ગાદીપર આવેલા તેના બેટા 'આંગાઅયૂબે' 'મેહેતરનો' એલકાબ ધારણ કર્યો હતો, ત્યારથી ચિત્રાલનાં રાજ્યકર્તાઓ એજ એલકાબથી ઓળખાયછે. જે કાશમિરી મોહમેદને ચિત્રાલના રાજ વંશનો પાયો નાખ્યો તે ઇગની અથવા ખોરાસાની ઓલાદનો હતો. આ વંશમાં 'મહમદ બેગ' નામે મેહેતર શૂરવીર થઈ ગયો, તેની પાછળ તેના બે જોડીયા બેટાઓ 'ખુશવખ્ત અને ખુશઅહમદ' ગાદી નશીન થયા. તેઓએ ચિત્રાલના બે ભાગ પાડીને વેહેંચી લીધું.

'ખુશવક્ત' 'મસ્તજ' તથા 'યાસીનમાં' રાજ્ય કરવા લાગો, અને ખુશઅહમદને ભાગે ચિત્રાલ આવ્યું. તેનામાં આ ખટપટયા મુલકના રાજકર્તાનેજરનાં લેટાયક ગુણો નહિ હોવાથી પ્રજાએ તેને બદલે તેના બેટા 'કાતૂર' ને ચિત્રાલનો મેહેતર નેમ્યો. ભાગ છુટા પડયા પછી, ખુશવક્ત યાને તેના વારસોએ એકવાર ચિત્રાલ સાથે કેટલીક વખત ગીલગીત સાથે અને એક બે વખત ચીન સાથે છેડતી શોધી લડાઇ ચલાવી.

આ સમયથી ચિત્રાલીઓમાં તેમનાં રાજ્યકર્તાઓનાં નામ ઉપરથી 'કાતુરી' અને ખુશવખ્તી એવા બે ટોળા ઉભા થયા. આ ટોળાવાલા અસલ એકજ ઓલાદનાં હતાં, છતાં માહોમાહે લડવા મંડયાથી અને તેના કુસંપથી તેઓ નબલા પડી જવાથી કાશમિરના મ્હાહા રાજાએ મેહેલાઇથી આ બન્ને રાજ્યોને જીતી લઇ તેઓ પાસે પોતાનું વડપણ કબુલાવ્યું.

અઢારમી સદીની અધવચથી ચિત્રાલ કાશમિરને તાબે ગણવામાં આવ્યુ. તે વખતે યાસીનનો પ્રાંત ચિત્રાલની સત્તાથી છુટો પડયો હતો, પણ કાશમિર દરબારની સત્તા તળે તે ગણાતો હતો. ૧૮૭૦ માં યાસીનના હાકમ 'મીરવલી' એ ઇંગ્રેજ અમલદાર હેવર્ડનું પ્રપંચથી ખુન કરવાથી તેને કાશમિર દરબારે દેશનિકાલ કાઢ્યો. તેના પછી 'પેહેલવાન બહાદુર' યાસીનનો હાકમ થયો. ૧૮૮૦ સુધી સારી રીતે વરત્યો, પણ એજ વર્ષમાં તેણે લોભ કરીને ગીલ્ગીત તરફ આવેલા 'પેન્યાલનો' કબજો લેવાની તજવીજ કરવાથી ચિત્રાલનાં મેહેતર 'અમાન' ઉલ મુલ્કે, તેની સામે મ્હોટી ફોજ મોકલી તેને હરાવ્યો; અને ૧૮૮૨ માં યાસીન ચિત્રાલના કબજા તળે આવ્યુ. પેહેલવાન ખુશવખ્તી ટોળાનો છેલ્લો રાજ્ય કરતા હતો, જેની પડતી સાથ ટોળાની પડતી થઇ.

અમાન ઉલ મુલ્કને તેના બેટા અફઝુલે ઝેર દઇ મારી નાખ્યા પછી અફઝુલે તેનાજ એક બેશી શેર અફઝુલને તેને ઠાર કર્યો. શેર અફઝુલને તે પછી નિઝામ ઉલમુલ્કે પદભ્રષ્ટ કરી કાબુલ નસાડયો. નિઝામ ઉલમુલ્કનું ખુન અમીર ઉલમુલ્કે ૧૮૯૫ ના જાનેવારીમાં કર્યાથી ચિત્રાલ સાથે બ્રિટીશોને ઝગડામાં ઉતરવું પડયું હતું, અને આથી સુજા ઉલમુલ્ક નામે એક રાજવંશને બ્રિટીશોએ રાજ્યગાદી અપાવી યાસીનના મુલ્કને ચિત્રાલથી છુટો કર્યો ને તે બ્રિટીશ સત્તા તળે આણ્યો: જે હજી સુધી કાયમ છે.

ચિત્રો—એના વેલા થાયછે. તે વેલા ઉપર ફળો આવેછે, તેનો પ્રથમ લીલો રંગ હોયછે પછી તે પાકે એટલે તેનો સુશોભિત રાતો રંગ થયછે. એના ફળો ઘણાં ફુટડાં હોયછે. શોભા માટે દેરમહીરમાં એ ફળો ટાંગેછે. ચિત્રાના ગુણ ઇંદ્રવર્ણી જેવાછે.

ચિમડ—ગુજરાતમા ચિમડ પ્રસિદ્ધછે. એનાં ઝાડ કાસુંદરા જેવાં હોયછે. એના બિ કાળાં હોઇ ચપટા હોયછે. એ પૌષ્ટીકછે. એના બીજ ફોડતાં ઉપરની કાળી ફોતરી જતાં અંદરથી પીળા મગજ નિકળેછે તેને ઝીણું વાટી આખમાં આંજવામાં આવેછે. તેનો

સાથે જગ મિટું નહિ તો ઝાઢ મેળવેછે. આંખ દુખતી હોય તો ચીમડનાં ચોપડવાથી જલ્દી આરામ થાયછે.

ચિમ્પાન્ઝી—"આ વાંદરા આફ્રિકા ખંડનાં રહેવાશી છે, અને તે પહાડી પ્રદેશમાં વસેછે. તેઓ ફળરૂપ ભૂમિવાલા જંગલમાં પોતાનો વાસ કરેછે. એઓની ચામડી સફેદ તથા જરા પિળાસપર હોયછે. આગળથી થોડા લાંબા બાલ હોયછે, પણ પછવાડે પુશકળ હોયછે. માથાના બાલ પાતળા, કપાળ ઉપર ઘણાજ જાડા અને ગાલ ઉપર પુશકળ થોભિયા હોયછે. વળી બવાં ઉપર થોડા કઠણ, પાપણ ઉપર સેહેજ કઠણ, અને હોઠ ઉપર થોડા છુટા સફેદ બાલ હોયછે. ચેહેરાનાં બાકીનાં ભાગ ઉપર બાલ હોતાં નથી, પણ સેહેજ કરચળી-દાર ચામડી હોવછે. તેમની પીઠ બાલથી ભરાયલી હોયછે, અને હાથનાં કોપરિયાં આગળનાં બાલ મહુથી લાંબા હોયછે. આંગળા તથા ચારે હથેળી ઉપર બાલ હોતાં નથી. કપાળ ચપટું અને બવાં આગળ ઉંચી કિનારી હોયછે. કાન પાતળા મ્હોટાં ને વગર બાલના હોય નાક તદન ચપટું અને નસગોરાં ઉપર ઉપસેલાં હોયછે. તેમનાં બન્ને જડબાં બહાર નિકળી આવેલાં હોયછે. મોઢું પોહોળું અને હોઠ પાતળા હોયછે. ચેહેરો કાળા ભૂરા રંગનો રહેછે અને તે માનસને બીલકુલ મળતો આવતો નથી. એના બદનનો હેઠળનો ભાગ પાંસળી આગળથી પેડુ લગી એકદમ પાતળો રહેછે. અંગુઠો એકદમ ટુંકો રહેછે, પગો હાથને મળતા આવેછે, અને તેના અંગુઠો લાંબો ને જોરાવર હોયછે.

ચિમ્પાન્ઝી ૪ થી ૫ ફીટ ઉંચા હોયછે, અને તે ૯થી ૧૦મે વર્ષે જુવાન ગણાયછે. ચિમ્પાન્ઝી ટોળાબંધ ફરવા નિકળેછે અને જંગલમાં ઝુપડી બાંધી તેમાં બચ્ચાં સાથે વસેછે. એ પોતાના કદ મુજબ અતી મજબૂત છે. આ પ્રાણી ગરમ મુલકમાં ઘણી સારી હાલતમાં રહી શકેછે, પણ થંડીવાલા દેશ તેને માફક નહિ આવતો હોવાથી તે ત્યાં જલ્દી મરણ પામેછે. તેમને કેળવિયા હોય તો તે મનુષ્યની દરેક સુધરેલી નકલ કરેછે. એઓ શીકારીને જોતાં બુમો પાડી બીજાઓને એકઠા કરેછે અને જો કોઇ ગોળી મારી તેઓનામાંના એકાદને મારી નાખેછે તો તેઓની પાછળ ટોળાબંધ લાગેછે પણ તેમનીપર બંદુક ફેંકી દેતાં તેનીપર તેઓ વેર લેવા તુટી પડતાં તેના કટકા કરી નાખેછે.

ચેમિરા—આ એક વિચીત્ર માછલી મુખ્ય કરી યૂરપને કાંઠે જેપાન તથા ઉતર એટલાંટિકને કાંઠે, તથા કેપ ઑવ ગુડહોપના સમુદ્રમાં મળે છે. યુનાઇટેડ સ્ટેટના સમુદ્રમા વસ્તી આ જાતની માછલીને 'સમુદ્ર બિલાડી' કહેછે. એ દેખાવે કદરૂપી, ૩ ફીટ લાંબી, ચાંદી જેવા ચળકતા રંગની, પણ ઉપર ભૂરા ચાઠાં હોયછે. એના ઇંડાં એક ચામડીની કોથળીમાં સીચાયલાં હોયછે. આ માછલી કેટલીક રીતે શાર્ક માછલીને મળતી આવેછે.

ચિયૅાન—યૂનાઇટેડ સ્ટેટના વેમોથનું મુખ્ય મથક. લારામી પર્વતના પૂર્વ ઢોળાવ ઉપરછે. આ શેહેર સમુદ્ર સપાટીથી ૬૦૦૦ ફીટ ઉપરછે. એના પાસેનાં પ્રદેશમાં કોલસો તથા લોઢું મળી આવેછે. ૧૮૭૦માં લોકવસ્તી ૧૪૫૦ ની ને ૧૮૮૦ માં ૩૪૫૬ ની તથા ૧૮૯૦ માં ૧૧૬૯૦ ની હતી.

ચિરાટા—(જુઓ કરીયાતું.)

ચિરામકોટ—નિલગીરી જીલ્લાનો એક ભાગ. ક્ષેત્રફળ ૪૧ ચોરસ મૈલ છે. વસ્તી ૪૦૮૦ ની છે, તેમાં ૨૩૮૦ પુરૂષો તથા ૧૯૦૦ સ્ત્રીઓછે. રેહેવાનાં મકાનો ૭૩૧છે.

ચિરાલા—મદ્રાસ મુલકમાં બપાતલા તાલુકાનું મુખ્ય શેહેર. વસ્તી ૯૦૬૧ નીછે, ૮૬૫૨ હિંદુ તથા ૪૦૯ મોહમેદનોછે. અંત્રે, કપાસનાં પ્રેસોછે.

ચિરોડ—અથવા જીપસમ. એક જાતનો આ પથ્થર રંગે ચળકનો, નરમ અને ઉપયોગી છે. એના પહાડ હિંદમાં કોલ્હાપુર, કચ્છ

તરફછે. એના પથ્થરને બાળી એનો ચુનો બનાવી શકાયછે. ભઠ્ઠીમાં બાળવાથી તેનો જે ભૂકો બનેછે તે રંગે સફેદ, હલકો અને ચલકાટવાળો હોયછે. પારિસ શેહેર પાસે એની અનેક ખાણોછે, અને તેનો સાગોળ તરીકે પેહેલાં ઉપયોગ પારિસ શેહેરમાંજ થયો, તેથી તેને પલાસ્ટર ઑવ પારિસ એટલે પારિસનો સાગોળ એ નામ આપવામાં આવ્યુંછે. ઈંગ્રેજીમાં એને જીપસમ કહેછે.

એ ગંધકના તેજાબ તથા ચુનાથી બનેછે. આ એક નરમ સફેદ ખનીજછે. એ મોતી જેવા ચળકાટવાળું અને સેહેજ પારદરશકછે. ચિરોડ ઘણુંકરી યૂરપમાં, ઈંગલંડ, યૉર્ક શિઅર સોમરસેટશિઅર, ડરબી શિઅર, નૉટીંગહૅમ શિઅર તથા પેરીસ નજદીકની ખાણોમાં મળેછે. આ ખનીજમાં કુદરતી રીતે પાણીનું ચોકસ પ્રમાણ હોયછે, પણ ગરમ કીધાથી તે પાણી ઉડી જાયછે, અને જે પદાર્થ બાકી રહેછે તે પલાસ્ટર ઑવ પારીસછે.

આ પથ્થરમાં જે વધારે પારદર્શક અને પાસાદાર હોયછે તેને સેલેનાઇટ કહેછે, તેથી ઉતરતા દરજાને અલાબાસ્ટર કહેછે. (જુઓ અલાબાસ્ટર). પણ આ ચિરોડી પથ્થર ઉપલી જાતો કરતાં ઉતરતો હોવાથી પકવીને તેનો જીપ્સમ બનાવેછે. કાચા પથ્થરનાં ભુકા કરતાં ચિરોડ (જીપ્સમ) માં વધારે ચિકાસનો ગુણ આવેછે. રસાયનિક રીતે જોતાં જીપસમ તે ચુનો અને ગંધકનો તેજાબ મળીને થએલું રસાયનિક મિશ્રણ છે, તેથી તેનું રસાયનિક નામ 'કૅલશિઅમ સલ્ફેટ' છે. પાણીમાં પલાળીને થોડો વખત રાખવાથી પાણી સોસાઇ જઇને જીપસમનો કઠણ ગોળો બનેછે. પાણી જવાની ગટરો, ચોક, પણીઆરાં અને હોજો વગેરેનાં ઢોળાણમાં સફાઇ આણવા સારૂં દેશી સાગોળ ભેગો આ સાગોળ ભેળવાથી સફાઇ અને ચળકાટ સારો આવેછે. રસાયન શાસ્ત્રનાં પ્રયોગોમાં વાયુ ઉત્પન્ન કરવાની શીશીઓનાં મ્હોપરનાં ડાટામાં થઇને વાયુ ઉડી ન જાય તેટલા માટે તેના ઉપર તે ચોપડવામાં આવેછે. કોલ્હાપુરના પથ્થરોનો ઉપયોગ હાલમાં ચિરોડીના જેવાજ થવા લાગોછે, પણ કચ્છી ચિરોડીનો તેવો હજી ઉપયોગ થવા માંડ્યો નથી.

ચિહલી—ચીનમાં આ સંસ્થાનની ઉતરે માનચુંરીઆ, દક્ષિણે શાનટંગ અને હુનાન, પૂર્વે માનચુરીઆ અને પશ્ચિમે શાનશીછે. એનું ક્ષેત્રફળ ૫૮૯૪૫ ચોરસ મૈલ છે, તેમાં ૨,૮૦,૦૦,૦૦૦ ની વસ્તીછે. આ સંસ્થાન ૧૬ પ્રગણામાં વેહેંચાયલો છે. પશ્ચિમ ભાગ સપાટ ને સમુદ્ર તરફ ઢોળાવદારછે, જ્યારે શાનશી તરફનો દક્ષિણ પહાડ ઉંચો ને પહાડીછે; અત્રેની જમીનમાં ઝાઝો કસ નહિ હોવાથી ઘણી મેહેનતે ધાન્ય પાકેછે, તેમાં મુખ્ય પાક બાજરીનોછે. આ સંસ્થાનમાં પેકીન શેહેનશાહાતનું પાયતખત મજબુત બાંધણીનુંછે. આ શેહેરનો ઘેરાવો ૨૭ મૈલનો ગણાયછે, અને ચોમેર બાંધેલી દેવાલ ૩૦ ફીટ ઉંચી ને ૨૫ ફીટ જાડીછે.

ચીઓ—આ એક અતી ઘણો ફળદ્રુપ અને સુંદર ટાપુ તૂર્ક રાજ્યને તાબે એશિઆ માઇનરના કિનારાથી ૭ મૈલપર ગલ્ફ ઑવ સ્મિર્નાનાં માર્ગમાંછે. એ ઉત્તર દક્ષિણ ૩૦ મેલ લાંબો ને ૮થી ૧૫ મૈલ પોહળોછે. ક્ષેત્રફળ ૩૨૦ ચોરસ મૈલછે. લોક વસ્તી ૫૬૬૦૦ની છે; મુખ્ય વસ્તી ગ્રીકોનીછે. એનો દક્ષિણ કરતાં ઉત્તર તરફનો વિશાળ ભાગ પાહાડીછે. અત્રેની આબો હવા ઘણીજ ખુશનૂમાછે. ૧૮૮૧ માં અત્રે ધર્તિકંપના લાગેલા આંચકાથી ૩૫૫૮ માનસો માર્યા ગયા હતા, અને તેથી ૪ લાખ સ્ટરલીંગની મિલકતો નાશ પામી હતી. મુખ્ય પેદાસ વાઇન અને ફરૂટ તથા ઑલિવ, એન્ટીમની તથા બકરાની ચામડી મુખ્ય વેપારની ચીજોછે. એનું મુખ્ય શેહેર એજ નામનું હોઇ તે પૂર્વ કિનારાપર મધ્યમાંછે. તેમાં વસ્તી ૧૩૦૦૦ નીછે.

ચીઓપસ—ઇજીપ્તના મેમ્ફિસનો આ રાજા, ચોથા વંશાવળીનો ગણાયછે. એણે મ્હોટી પિરામિડ બંધાવી પોતાનું નામ યાદગાર

બનાવ્યું હતું. એ ઈ૦ સ૦ પૂર્વે ૩૦૦૦ માં થઈ ગયો હતો. એના પછી એનો ગાદીવારેસ ભાઇ પાક્રા થયો તેણે પણ બીજી "ગંજતવર પિરેમીડ" બંધાવી હતી.

ચીકદેવ—મ્હેસુરનો આ રાજ્યકર્તા ઈ૦ સ૦ ૧૬૭૨ માં ગાદીનશીન થયો. આ રાજાનાં સમયમાં મરેઠી સત્તા સુસ્તકીમ થઇ હતી. 'જીંજી' અને 'વેલોર' ની ઉપયોગી જગાઓ શિવાજીને હાથ ગઈ હતી, અને વિજાપુર, ગોવલકોંડા, તથા તાંજોરનાં રાજ્યો તેની ધાસ્તિમાં હતા, તોપણ મ્હેસુરનાં રાજ્યને તેની ધાસ્તી નહોતી, કારણ કે તે બહુ છેટે હતુ, તેમજ ત્યાંનો રાજા તેને બહાનું મળે એવું કાંઇપણ કારણ ન પેદા થવાને સાવચેત રહેતો. આ ચીકદેવે સરહદ ઉપર જાયક સંભાળ રાખી; ન જણાય તેમ રાજ્યની સરહદ વધારવાની તક લઇને પોતાની સર્વ શકિતઓ રાજ્ય અંદરની હાલત કોઈ જાયુક ધોરણ ઉપર મૂકવામાં કામે લગાડી. ચીકદેવે સર્વ બાબતની હકીકત જાણવા માટે પોસ્ટઓફીસો કાઢી. પોતાના તાબાનાં માંડળિક તથા દેસાઇઓ રાજાનો ઇલકાબ ધરાવતા હતા તે છોડી દેવાની ફરજ પાડી, અને તેમને શ્રીરંગાપટ્ટણમાં રહેવાની ફરજ પાડી, બળવાખોર રાજાઓને નરમ પાડી સરદાર કરી મેળવ્યા. જમીનની મેહેસુલ વધારવા ચીકદેવે તહેંવાર કરો નાખ્યા. આથી ખેડુતો જુલમથી કંટાલી ખેતરો છોડી નહાશી ગયા. સેવટે ચીકદેવે જમીનની મેહેસુલ સુધારવા અને સ્વાર્થ સાંધવા એક નીચ યુક્તિ યોજી. તે સમયે મ્હેસુરની સર્વ રૈયત જંગમ ધર્મ પાળતી હતી; આથી જંગમ ધર્મના ગુરૂઓને મ્હેસુરની દક્ષિણે ૧૪ મૈલપર 'નંદનગઢ' નું મંદીરછે, ત્યાં આવી રાજાને મળવાનું આમંત્રણ કર્યું તેમને મળવાનું જાહેર કારણ એ બતાવ્યું કે "તમારા સેવકોની હકીકી વર્તણુકને માટે તમારી સાથે કેટલીક વાતચીત કરવીછે. પણ આગમજથી કોટ વાલી જગ્યામાં એક મ્હોટો ખાડો કરી રાખવામાં આવ્યો હતો, અને તે જગામાં કનાતો બાંધી લઇને ખંડ પાડવામાં આવ્યા હતા, તથા દરેકમાં મુલાકાત લેવાની બેઠક ઉપર છત્રીઓ હતી. ત્યાં આગળ એક પછી એક સર્વને બોલાવવામાં આવ્યા. આ મેળા ૪૦૦ ગુરૂઓ એકઠા થયા હતા. ત્યાં રાજાની સમ્મુખે દરેક ગુરૂ આવી નમન કરી જતા અને પાછળ મિશટાનને ઇન્સાફ આપવા જવા કહેવામાં આવતાં તેઓ ચોકમાં જતાંજ ત્યાં તેમની કતલ કરવામાં આવતી. એ મુજબ સર્વ ગુરૂઓને એકજ દિવસે કતલ કરી આગમજથી કરેલી ગોઠવણ મુજબ તેમના ચેલાઓપર લશકરે પાછળથી હુમલો કરી મોટી કતલ કરી. બચેલાઓ પાસેથી સર્વ જમીન રાજ્યનીછે એવું લખાવી લીધું. એના સમયમાં મરેઠાઓએ મ્હેસુર પર ચડાઇ કરી હતી પણ તેમાં તેઓ હાર્યા હતા. ચીકદેવે ઔરંગજેબ પાદશાહની પ્રિતિ સંપાદન કરી રાજાનો ખિતાબ અને હાથીદાંતનું સિંહાસન મેળવ્યું હતું. એનું મરણ ૧૭૦૪ માં નિપજ્યું હતું. એણે પોતાની હૈયાતીમાં રાજ્યમાં ૧૩ પ્રગણાં ઉમેર્યા હતા, અને મોંગલો સિવાય સર્વ કરતાં એક સ્વતંત્ર રાજા તરીકે તેને ઔરંગજેબ તરફથી માન મળતું હતું.

ચીકરાસી—આ પહાડી વિશાળ વૃક્ષ મુખ્ય કરી બંગાલ, ચીતાગોંગ, કોઈમ્બતૂર, સીલોન અને મુંબઇ ઇલાકાનાં દક્ષિણ જંગલના પહાડો ઉપર ઉગેછે. એનું લાકડું ઉત્તમ પ્રકારના સામાન બનાવવામાં ઉપયોગીછે. મદ્રાસમાં આ લાકડું ફરનીચર બનાવવાના ઉપયોગમાં લેવાયછે. એ લીલાસપર ફિક્કા રંગનું હોયછે. એની છાલ પણ ચિકટ હોયછે.

ચીકયાંગ—ચીનની શાહાનશાહાતમાંનું આ એક સંસ્થાન. દક્ષિણે ફોકીન, પૂર્વે સમુદ્ર અને પશ્ચિમે કયાંગસી. આ સંસ્થાનનું ક્ષેત્ર ફળ ૩૯૧૫૦ ચોરસ મૈલછે. અને લોક વસતી ૨,૬૨,૫૬૭૮૨ ની છે. એના પશ્ચિમ ભાગમાં અનેક નદીઓછે. તેમાં તાંગકયાગ સર્વોપરી વહાણો ખેડવા લાયક ગણાયછે. આ નદીના મુખ આગળ ચેકયાંગનું પાય

તખત હાંગચૂંછે. એના કાસ્ટા ઉપર અનેક ટાપુઓછે; કે જે યાંગત્સેક્યાંગ નદી વેર ફેલાયેલાછે. આ સંસ્થાનની પ્રજા ચીનમાં ઉપેગી અને હુન્નરમંદ ગણાયછે. અત્રે રેસમ બનાવવાના કારખાનાં તથા તેનું કાપડ વણવાનાં અનેક કારખાનાંછે.

આ સંસ્થાનમાંનું નીંગપો નામે શેહેર ફીન તથા ઇઆઓની નેહેરના સંગમ ઉપરછે. આ શેહેર નજદીક નીમક બનાવવાનાં આગરો હોઇ તે દેશના મ્હોટા ભાગને નીમક પુરૂં પાડેછે. શિહપો શેહેર પણ આ સંસ્થાનમાં મુખ્યછે. એ એક ઉત્તમ બંદર શેહેરછે. શાઓ હીંગફુ નામે ગામમાં પુરાતમ શાહાનશાહ યુ'ની રૅનકદાર કબરછે. આ સંસ્થાન જોકે નાહનુંછેતોય ત્યાંની ઉપેગી પ્રજાની મેહેનતથી આબાદ હાલતમાંછે.

ચીકલ્દા—બિરારમાં એલીચપુર જીલ્લામાંના મલઘાટ તાલુકાનું એક હવાશીર મથક. સમુદ્ર સપાટીથી ૩૬૬૪ ફીટ ઉપરછે. એ ૫ મૈલ લાંબા તથા ½ મૈલ પોહળા પર્વત ઉપરછે. ગવાલ્ગર કિલ્લાથી ૧½ મૈલપર એલીચપૂરથી ૨૦ મૈલપરછે. આ ટેકરીપર ઘોડાપર બેશી ચડાયછે. ૧૮૩૯ થી બિરારમાં ચીકલ્દા તંદરોસ્તી માટેનું મથક ગણાયછે. અત્રે થંડીમાં ૫૯ તથા ગર્મીમાં ૮૦ ડીગ્રી પારો રહેછે. આ ટેકરી આસપાની જમીન ફળદ્રુપ હોઇ ત્યાંની કુદરતી મનોહરતા જોવા જોગછે. અત્રે સારા પપેટા ઉત્પન્ન થાયછે; તેમજ ચાહ, કૉફી વગેરેના બગીચાછે.

ચીકવિટોઝ—બોલિવિયા તરફ વસ્તી. એક ઇંડીયન પ્રજા. જેઓ પેરેગુઆ તથા બ્રેઝિલની વચમાં વસેછે. એઓ રંગે રાતા, ગોળ માથાના, ટુંકુ કપાળ, નાહની ચળકતી આંખોવાળા હોયછે. આ પ્રજા ગાયણની ઘણી શોખીનછે, પણ તેમની રાહ રસમ તથા રીતભાત ઘણી હલકીછે. તેમની વસ્તી ૨૦,૦૦૦નીછે.

ચીકવિડ—આ એક પ્રકારનું ઘાસ બગીચામાં જગેજગ ઉગેછે. મુખ્ય કરી યુરપ અને એશિયાનાં બાગોમાં જણાયછે. થંડીની રતુમાં એ હિંદના બગીચામાં પણ જણાયછે. આ ઘાસના બિયાં પક્ષિઓને ખાવામાટે અપાયછે. તેમજ આ ઘાસ પોટીસ કરવાના કામમાં પણ વપરાયછે.

ચીકિઆન ક્યૂરા—કોલ મિયામાંનું એક જાણીતું શેહેર. ટ્યુનજાની પશ્ચિમે ૩૦ મૈલ ઉપરછે. આગળ આ ગામ ઇંડીયનોનાં તિર્થસ્થળ તરીકે જાણીતું હતું તથા પેહેલા સ્પેનિયર્ડોને અત્રે વર્જીન તરફથી મોજેજો જણાયો હતો. તેથી તેના માનમાં બાંધેલા દેવળમાં હાલ દરવર્ષે ૬૦,૦૦૦ જાત્રાળુઓ ત્યાં આવેછે. લોક વસ્તી ૧૮૦૦૦ની છે.

ચીકાગો—ઈલીનોઇસના રાજ્યનાં ઉત્તર પૂર્વ ખુણામાં ચીકાગો નદીના મુખપાસે અને મીચીગન સરોવરના પશ્ચિમ કિનારા ઉપરનું શેહેર. આ શેહેર બાલ્ટીમોરથી ૮૫૦ મૈલપર અને સેનફ્રાન્સીસકોથી ૨૪૧૫ મૈલપરછે. આ શેહેર નદીના ફાંટાથી બે ભાગમાં ઉત્તર દક્ષિણ પશ્ચિમભણી વેંહેચાયલું હોઈતે ૩૦ પુલો તથા બે ટનલોથી જોડાયલુંછે.

યુનાઇટેડ સ્ટેટમાં આ શેહેર તદન ગામડાની હાલતપરથી આજે ન્યૂયૉર્કથી સેકંડ ઉતરતું બીજું મ્હોટું શેહેર બન્યુંછે. ઇ. સ. ૧૮૮૭માં એનું ક્ષેત્રફળ ૩૬.૭ ચૉરસ મૈલ હતું, પણ ૧૮૯૦માં વધારી ૧૮૦.૨ ચોરસ મૈલ કર્યુંછે. આ શેહેરની લંબાઇ ૨૧½ મૈલ અને પૂર્વ પશ્ચિમ પોહળાઇ ૧૦½ મૈલછે.

દુનિયામાં સર્વથી ગંજાવર ધાન્યનો વેપાર તથા વખારો ધરાવનાર આજ એક મ્હોટું શેહેરછે. અત્રેની મુખ્ય જાહેર ઇમારતો ગ્રેનાઇટ પથ્થરની બાંધેલીછે. અત્રેનો પ્રજા મેહેલ ૬૦,૦૦,૦૦૦, રેટરલીંગ ખર્ચે બંધાવ્યો હતો. તેમજ ચુન્ટેગોગની ઇાંકણું કરતારી કોર્ટ, જેલ, યુનાઇટેડ સ્ટેટનું કસ્ટમ હોમ, અને પોસ્ટ ઑફીસ, વિદ્યા હુન્નરની ઇન્સ્ટીટ્યુટ, વેધશાળા, ૩૦૦ દેવળ, જાહેરશાળા, અસંખ્ય ઇસ્પીતાલો, નાટકશાળા, ગાયનશાળા અને હૉટલો એ જાહેર જોવા જોગ ઇમારતોછે. ૧૮૯૨માં ચી...

સિટી ૬૦૦ વિદ્યાર્થીઓની શરૂઆત સાથે ખોલ્લી મેલાઈ હતી. તે શિવાય વેપારી શિક્ષણની પાઠશાળા, યૂનિન્હરસિટી વગેરેછે. ૧૮૮૮માં ૧,૩૮,૯૦૦ ગ્રંથોની શરૂઆત સાથે જાહેર લાયબ્રેરી ખુલ્લી મેળી હતી. તથા ન્યૂબેરી ફ્રી લાયબ્રેરી ૩૦,૦૦,૦૦૦ સ્ટરલીંગના ખર્ચે એજ વર્ષમાં ખુલ્લી મેળી હતી. તે શિવાય ચિકાગોમાં અતી ગંજાવર ઇમારતો ૨૦ થી ૨૫ માળવાલી તમામ સ્ટીલની બાંધવામાં આવેલી છે.

ચીકાગોમાં પ્રજા માટે પાણી પુરં પાડવાનું બાંધકામ ૧૮૮૮ માં મીચીગન સરોવર ઉપર બાંધવામાં આવ્યું છે; અને તેમાંથી ૬૪૦ મૈલ લાંબા નળોથી પાણી આણવામાં આવે છે, અને તે નળોમાંથી દરરોજ ૧૦,૦૦,૦૦,૦૦૦ ગ્યાલન પાણી શેહેરને પુરં પાડવામાં આવેછે. ૧૮૮૮માં લંડનથી આવેલી પેહેલ વેહેલી સ્ટીમર ચીકાગોના બંદરમાં દાખલ થઇ હતી. તેમજ આ શેહેરમાં વિદ્યાહુન્નર તથા ઉદ્યોગનાં અનેક અસંખ્ય ખાનાંઓછે, અને તેમાં બચ્ચાંના રમકડાંથી તે સ્ટીમએન્જીનો સુધીની દરેક નાહની મ્હોટી ચીજો બનાવવામાં આવેછે.

જૉલેટ અને મારકવેટીએ ૧૬૭૩માં પ્રથમ ચિકાગોની મુલાકાત લીધી હતી. તેમજ આગળ ફ્રેન્ચોએ પણ અત્રે એક નાહનો કિલ્લો બાંધ્યો હતો. ડીઅરબોર્નનો કિલ્લો ૧૮૦૪ માં બાંધવામાં આવ્યો હતો. ૧૮૩૭માં આ શેહેરમાં માત્ર ૪૧૭૦ ની વસ્તી હતી, ૧૮૪૫ માં ૧૨૦૮૮ની અને એજ વર્ષ પછી ચીકાગોની ચઢતી દશા બેઠી હતી. ૧૮૬૦માં વસ્તી ૧૦૯૨૦૬ની, ૧૮૮૦માં ૫૦૩૧૮૫ની ૧૮૯૧માં ૧૦૯૯ ૮૫૦ ની હતી.

૧૮૭૧ માં ૯મી અકટોબરે લાગેલી આગથી આ શેહેરનો ૩½ ચોરસ મેલ ભાગ નાશ પામ્યો હતો. તેમાં ૧૭૪૫૦ ઇમારતો તારાજ થઇ હતી, અને ૯૮૫૦૦ નિરાધાર રખડતા થયા હતા, અને ૨૦૦ જનોની ખુવારી થઇ હતી. આ આગથી એકંદર નુકસાન ૧૯૦૦૦૦૦૦ સ્ટારલીંગનું થયું હતું. જે ભાગ બળી ગયો હતો ત્યાં ફરીથી બંધાવલી ઇમારતો તમામ ઈંટ, પથ્થર અને ચુનાની હતી, અને તેમાં લાકડાનો ઘણોજ થોડો ભાગ વાપરવામાં આવ્યો હતો. બીજી વેળાની ભયંકર આગ ૧૮૭૪ માં ૧૪મી જુલૈઇએ લાગી જેથી ૪૦,૦૦,૦૦૦ સ્ટરલીંગની ઇમારતોનો નાશ થયો હતો.

૧૮૮૬ માં 'હાઇમાર્કેટમેસેકરમાં' ૮ પોલીસ સિપાઇઓ માર્યા ગયા હતા તથા ૬૦ જખ્મી એનારકિસ્ટોએ નાખેલા ડિનામાઇટના ગોળાથી માર્યા ગયા હતા. બીજી વેળા એનારકિસ્ટોનું હુલ્લડ ૧૮૮૮ ના જુલૈમાં થયું હતું. ૧૮૯૩ માં ૧ લી મે થી ૩૦મી અકટોંબરવેર જે પ્રદક્ષણ ભરવામાં આવ્યું તે માટે શેહેરની દક્ષિણ પૂર્વનો જેકસનપાર્ક રોકવામાં આવ્યો હતો. આ પ્રદક્ષણ અમેરિકા ખંડ શોધવાને ૪૦૦ વર્ષ પુરા થયાં તેની ખુશહાલીમાં ભરવામાં આવ્યું હતું. આ જગદર્શન માટે ૬૩૩ એકર જમીન રોકવામાં આવી હતી. આ જગદર્શનની મુલાકત લેનારાઓની સંખ્યા ૨૩૫૨૯૪૦૦ની ગણાઈ હતી.

ચીકાસા—ઇંડિયન પ્રજાને લગતો એક ટોળો. એઓ ચિરાકોસ ટોળા સાથે સંબંધ ધરાવેછે. આગળ એમની વસ્તી મેકસિકો તથા મીસિસસિપીના ઉત્તર ભાગમાં હતી, પણ હાલમાં તેઓ ઇંડિયન સંસ્થાનોમાં વસેછે. આ ટોળાની વસ્તી ૬૦૦૦ ની છે.

ચીકોપી—હેમ્પડનટોનનું એક શેહેર. સ્પ્રિંગફીલ્ડની ઉત્તરે ૪ મૈલપરછે. અને ર, કાસું, કાચકામ અને ઢાળાનાં કારખાનાછે. ૧૮૮૫ માં વસ્તી ૧૧૫૨૮ની ને ૧૮૯૧ માં ૧૪૦૫૦ ની હતી.

ચીખલી—ખાનદેશજીલ્લામાંનું આ એક નાહનું ભીલનું રાજ્ય, તાપતી નદી અને સાતપુડા પર્વત વચ્ચે છે. લોક વસ્તી ૧૪૪૪ ની છે. તેમાં ૭૩૭ પુરૂષો, ને ૭૦૭ સ્ત્રીઓછે. એઓ તમામ ભીલ જાતનાંછે. તેમની ભાષા ગુજરાતી, મરાઠી અને હિંદીની ભેળ-

વાલી છે. તાપતી કાંઠેની જમીન ફળદ્રુપ છે. પણ ત્યાંની આબોહવા સારી નથી. ઉપજ ૫૦૯ પૌંડની છે. તેમાંથી ૩૦૦ પૌંડ ખંડણીનાં ભરવા પડે છે.

ચીખલી—બિરારમાં બુલઢાના જીલ્લામાંનો તાલુકો. ક્ષેત્રફળ ૧૦૦૯ ચોરસ મૈલ છે. તેમાં ૧ શેહેર ને ૨૭૨ ગામડાં છે. લોકવસ્તી ૧,૪૦,૦૧૧ ની છે તેમાં ૭૧૫૯૫ પુરૂષો અને ૬૮૪૧૬ સ્ત્રીઓ છે. જમીનનો ૪, ૬૫, ૧૯૪ એકર ભાગ ખેતીવાડીથી ભરપૂર છે. મુખ્ય શેહેર ચીખલીમાં વસ્તી ૪૩૯૬ની છે તાલુકાની વાર્ષિક ઉપજ ૩૪૮૫૮ પૌંડની છે.

ચીખલી—સુરત જીલ્લામાંનું એક પ્રગણું ક્ષેત્રફળ ૧૬૭ ચોરસ મૈલ છે. તેમાં ૬૨ ગામો છે. લોક વસ્તી ૬૦૧૪૭ ની છે, તેમા ૩૦૩૪૬ પુરૂષો અને ૨૯૮૦૧ સ્ત્રીઓ છે. હિંદુ ૩૩૨૦૧, મોહમેદન ૫૪૦૯ અને પરજાતનાં ૮૧૫૩૭ છે. અત્રે ધાન્ય, ગેરડી અને ફળફળાદી ઉત્પન્ન થાય છે અંબીકા, કાવેરી, ખારીરા અને ઉરણાનદીથી દેશ ફળદ્રુપ છે. ૧૮૭૪ માં પ્રગણામા બે ફોજદારી કચેરીઓ હતી.

ચીંગલપટ—મદ્રાસના એજ નામના તાલુકાનું મુખ્ય શેહેર, તેમાં ૫૬૧૭ ની વસ્તી છે. ૫૨૮૬ હિંદુ ને ૨૩૫ મોહમેદનો છે. અત્રે સેશન જડજની કોર્ટ, મદદનીશ કલેક્ટરની કચેરી, સિવીલસર્જન અને દીવાની તથા ગુન્હેગારીની કોર્ટો છે.

ચીંગલપટનો હાલમાં પડતી સ્થિતિમાં આવેલો પુરાણો કિલ્લો, વિજયા નગરના રાજાઓએ ૧૬ મી સદીમાં બંધાવ્યો હતો. આંગલા રાજા અત્રે તથા ચંદ્રગિરિમાં પોતાની દરબાર ભરતા હતા. આ કિલ્લો બેવડી દીવાલથી બાંધેલો છે. ૧૬૪૪ માં ગોવલકોંડાના સરદારોને તાબે હતો જેમના પાસથી આર્કાટના નવાબે જીતી લીધો હતો, અને તેણે ૧૭૫૨ માં ચંદાસાહેબને ફ્રેન્ચોની મદદને બદલે આપ્યો હતો. ૧૭૫૨માં ફ્રેન્ચો પાસેથી બ્રિટીશોએ જીતી લીધો હતો. તે પછી એ ફ્રેન્ચ કેદીઓના જેલ તરીકે વપરાતો હતો, પણ ત્યાર પછી લશ્કરી અસબાબ રાખવાનું મથક બન્યું હતું, પણ તે પછી અત્રે લશ્કરની છાવણી હતી. તે વેળા ત્યાં ફ્રેન્ચો બખેડાને અત્રેની તુકડી દાબી દેતી; પણ સમાધાની થતાં ફોર્ટસેંટડેવિડનો કિલ્લો બાંધતાં ત્યાં અત્રેનો અસબાબ તથા લશકર ૧૭૫૮ મા લઈ જવામા આવ્યો, ત્યારથી એ પડત સ્થિતિમા છે તે પછી આ કિલ્લા પર અનેક વેળા ફ્રેન્ચોએ જીત મેળવી પણ સેવટે બ્રિટીશો અજીત થયા હતા. ૧૭૮૦ મા બ્રિટીશ લશકરે અત્રે સંપૂર્ણ કાબુ મેળવ્યો હતો. મ્હેસુર સાથની લડાઇ વેળા, બે પ્રસંગે આ કિલ્લો બ્રિટીશોએ જીતી લીધો હતો.

ચીગોય—આ એક પ્રકારનું જીવડું અમેરિકા તરફ ૩૦૦ ડીગ્રીના મુલકમાં તથા 'વેસ્ટઇંડીઝ' મા તથા ઉત્તર અને દક્ષિણ અમેરિકામાં પુશકળ મળે છે; તથા એ પશ્ચિમ આફ્રિકાના કિનારાના મુલકમાં પણ મળે છે. એની એક જાત રેતીમા વસે છે. આ જીવડું ગળાથી પુંછડી સુધી ભમરડા આકારનું હોય, તેને ૬ ઝીણા પગ હોય છે. એ પોતાના ઇંડા ૭ દિવસ સેવી તેમાથી બચ્ચા પેદા

ના ઘટાડાનું કારણ ૧૮૭૬–૭૮ના ભયંકર દુકાળનું હતું.

ચીતલદુગના ૪૮૭૧ ચોરસ મૈલના વિસ્તારમાં દર ચોરસ મૈલે ૭૭ માનવીની રાસ આવેછે. લોક વસ્તીમાં ૩૬૨૫૦૨ હિંદુ (પ્રમાણ માત્ર ૯૭ ટકા), મુસલમાન ૧૩૬૬૫ (પ્રમાણ ૩½ટકાનું), ખ્રિસ્તી ૧૪૩છે. જીલ્લામાં ૧૪૨૦ શેહેર તથા ગામડાંછે. તેમાં ૭૦૭૫૦ વસવાના મકાનો તથા ૧૫૪૭૧ ખાલી મકાનોછે.

આ જીલ્લામાં મુખ્ય ઉત્પતિ રાગી, જુઆર, ચણા, વગેરે ધાન્ય પાકેછે. રૂ પણ આ ભાગમાં સારો પાકેછે. તેમાં દક્ષિણ ભાગમાં નાળીયરી મોટે ભાગે ઉગેછે. આ જીલ્લામાં એકંદર ૧૭૯૫ તલાવોછે. જેમાંના ઘણાખરા થોડા વર્સાદને લીધે ખેતીવાડી માટે ઉપયોગીછે. આ દેશમાં વર્સાદ તથા પાણીની તાણ હોવાથી પાકને ખીલવવા માટે તલાવો બાંધવાની ખાસ યોજના હાથ ધરી ખેતીવાડીને ફળદ્રુપ બનાવવાની યોજના ઘડી તે અમલમાં આણેલીછે. ૧૮૮૧માં બાંધેલો દોડારી તલાવનો ખાટ ૩૧૧૮ પૌંડને ખર્ચે બંધાવ્યો હતો. ચાલુક તલાવ ૧૮૭૮ માં ૧૭૦૧ પૌંડને ખર્ચે બંધાવ્યો હતો.

અત્રે ઉનની કામળી બનાવવાનાં અનેક કારખાનાંછે. આ કામળી ૧૮ ફીટ લાંબી ને ૯ ફીટ પોહળી બનાવવામાં આવેછે, અને તે ૨૦થી ૯૦ રૂપ્યા વેરમાં વેચાયછે. કેટલીક ઉનની કામળી એવીતો ઝીણી ખુમાસદાર બનાવવામાં આવેછે કે તેનો વિંટો કરી બાંગુમાં ઝાંતી શકાયછે. આવી ઉચાં પ્રકારની કામળી રૂ ૩૦૦થી ૪૫૦ની કિંમતે મળેછે. મધ્ય ભાગ તરફના પર્વતવાળી ભૂમિમાંથી લોઢું મળેછે; તે શિવાય કાચ કામનાં તથા જાડાં કાગળ બનાવવાના પણ કારખાનાંછે. જીલ્લાનું વાર્ષિક ઉત્પન્ન ૭૯૭૬૭ પૌંડનુંછે. આ જીલ્લામાં દરસાલ વર્સાદ ઘણો ઓછો પડેછે. ત્યાં પડતા વર્સાદની સરેરાસ દરવર્ષની ૨૫.૩૨ ઈંચનીછે. તેમાંનો અર્ધો વર્સાદ તો માત્ર અક્ટોબરના એકજ માસમાં વર્સે છે, અને આજ જીલ્લાનાં કેટલાક ભાગમાં સરદ ઋતુમાં માત્ર ૧૦ ઈંચ વર્સેછે.

ચીતલદુગ—ઉપલા જીલ્લાનું મુખ્ય ગામ. બેંગલોરની ઉત્તર પશ્ચિમે ૧૨૬ મૈલપરછે. આ શેહેર કિલ્લેબંદીવાળું પર્વતની ઉત્તર પૂર્વ ઢોળાવદાર ભાગ ઉપરછે. ઇતિહાસમાં આ શેહેર ૧૫મી સદીથી જાણીતુંછે; અને પાલગર વંશના અત્રે રાજ્યકર્તા આગળ થયા હતા. ૧૭૭૯માં હૈદરઅલીએ અત્રેના સરદારોનું બળ નરમ કર્યું હતું. છેલ્લા 'નાયક' ને શ્રીરંગાપટનમાં હૈદરઅલીએ કેદ કર્યો હતો. આગલા પાલઘર વંશનો કિલ્લો તથા મેહેલો હાલમાં પણ નજરે પડેછે. હૈદરઅલીએ અત્રે બંધાવેલા પથ્થરના કિલ્લામાં ટીપુસુલતાને એક મેહેલ બંધાવ્યો હતો; જ્યાં હાલમાં બ્રિટીશ કચેરી ભરાયછે. કિલ્લેબંદી અંદર ૧૪ મંદીરોછે. આગળ ચિતલદુગનાં વણકરો ઘણા પ્રસિદ્ધતા પામ્યા હતા પણ હાલમાં યંત્ર વડે કાપડ વણવાનું આગળ વધેલું હોવાથી અત્રે માત્ર કામળી, જાડું સુતરાઉ કાર્પેટ બનેછે.

ચીતાગોંગ—બંગાલના કમીશનરના તાબાનો ભાગ. એની ઉત્તરે ટીપરાનું રાજ્ય, પૂર્વે જંગલી પાહાડી પ્રજાનો મુલક, દક્ષિણે અકિયાબ અને બરમા તથા પશ્ચિમે બંગાલનો ઉપસાગરછે. ક્ષેત્રફળ ૧૨૧૧૮ ચોરસ મૈલછે. તેમાં ૧૧૧૬૩ ગામો તથા શેહેરો છે. ૧૮૮૧ માં વસ્તી ૩૫,૭૪૦૪૮ ની તેમાં ૧૭,૭૪૩૩૬ પુરૂષો અને ૧૭૯૯૭૧૨ સ્ત્રીઓ છે. દર ચોરસ મૈલે ૨૯૫ મનુષ્યની વસવાટની રાસ આવે છે. ગામડાં દર ચોરસ મૈલ ૯૨; અને દર ગામમાં ૪૨.૧૦ માનસની રાસ આવે છે. વસ્તીમાં મુસલમાનોની સંખ્યા ૨૪૨૫૬૧૦, હિંદુઓ ૧૦૧૭૯૬૩, બુધિસ્ત ૧૨૮૫૬૨, ખ્રિસ્તી ૧૮૯૧. શીખ ૫, બ્રહ્મસમાજીક ૮. વાર્ષિક જમીનનું મેહેસલ ૨૯૦૭૫૪ પૌંડનું ઉપજેછે.

ચીતાગોંગ—એજ નામના જીલ્લાનું મુખ્ય શેહેર તથા બંગાલમાનું એક બીજું બંદર શેહેર. ક્ષેત્રફળ ૯ ચોરસ મૈલછે. વસ્તી ૨૦૯૬૯ ની; તેમા ૧૪૪૭૮ મુસલમાનો ને ૫૬૬૦ હિંદુઓ વસેછે. જુમલે વસ્તીમાં ૧૨૧૮૦ પુરૂષો તથા ૮૭૮૯ સ્ત્રીઓ છે. આ ગણત્રીમા પુરૂષો વધારે પ્રમાણમાં એટલામાટે છે કે પરદેશથી આવના વેપારી તથા મજુરો પોતાની સ્ત્રી તથા કુટુંબને પરદેશ રાખી આ જીલ્લામાં કામ ધંધા અર્થે છડા આવે છે.

પુરાણા વખતથી ચીતાગોંગ વેપારનું મથક ગણાય છે. તેમાં પોર્ટુગીજ વેપારીઓએ આ શેહેરને, વડુ બંદર એવું નામ આપ્યું છે. ચીતાગોગ બંદર શેહેર હોવાથી અત્રે તહેંવાર વેપારની જનસોનો વેપાર પરદેશ સાથે ચાલે છે.

૧૬૬૫ માં ઉમયદખાન નામે મોગલ સરદારે આ શેહેર જીતી એને ઇસ્લામાબાદ નામ આપ્યું હતુ. ૧૮૫૭ માં ૧૮ મી નવેંબરે રાત્રે બળવાખોરોએ અત્રે મુકામ કરી જેલમાના કેદીઓને છોડી મેળી અત્રેની તીજોરીમાંથી ૨૭૮૦૦ પૌંડની લુટ મેળવી હતી. પણ તેમાંના ૫૦૦૦ પૌંડ પાછા વસુલ કરવામાં આવ્યા હતા. આ બળવા સમયે અત્રે કશી ખુનરેજી ચલાવવામાં આવી નહોતી, પણ જેલમાંના ફોજદારને માત્ર મારી નાખવામાં આવ્યો હતો.

ચીતાગોંગનો પહાડી પ્રદેશ—એનું ક્ષેત્રફળ ૫૪૧૯ ચોરસ મૈલ છે. તેમાં વસ્તી ૧૦૧૫૦૭ ની છે. એની ઉત્તરે ટીપરાનું રાજ્ય, પશ્ચિમે ચીતાગોંગ જીલ્લો; દક્ષિણે બરમા અને અકીયાબ અને પૂર્વે ટીપરાનો પર્વતવાળો ભાગ. આ ભાગ જંગલથી ભરપૂર છે, છતાં તેમાં તહેંવાર ધાન્યનાં ખેતરોછે. મુખ્ય પાક ચોખી, રૂ, તંબાકુ, ચાહ અને પપેટાનો થાયછે; પણ આ તરફનો ભાગ ડુક્કર, હરણ અને વાંદરા તથા પક્ષીઓથી ભરપૂર હોવાથી પાકને નુકસાન પોંહચાડે છે.

આ તરફની આબોહવા ઠંડી છે. સપટેંબરમાં અત્રેની હવા ઘણીજ ખુશકારક રહે છે.

ચીનનો ભૂગોળ-પ્રજાલક્ષણ-ધર્મ-રેવાજ, વેપાર-હુન્નર-ઇતિહાસ અને કેલવણી.

ચીન—દુનિયામાં પ્રસિદ્ધતા પામેલી, મ્હોટામાં મ્હોટી રોહેનશાહાતમાં ચીનની શેહેનશાહાત પ્રાચીન કાળથી પોતાની જાહોજલાલી, હુન્નરમંદી, અને મ્હોટાઇ માટે હાલનાં જમાના સુધી સીલસીલાબંધ જમાનાનાં જમાનાં વટાવી આજે પણ મ્હોટાઇમા કરીકામ રહેલી છે.

ચીનની રોહેનશાહાતમાં માહાચીન અને માનસુરિયા તથા માગોલીયા, લીલી અને ટિબેટ એ સાથે સમાય છે. ચીનનું સ્વદેશી નામ "ચંગકવો" યાને 'મધ્યગજ' અને 'ટીનચાયોન' યાને આકાશી શાહાનશાહાત છે.

અસલના ઉત્તર અને દક્ષિણ ભાગને ઇ૦સ૦ ૧૨૩૪થી ૧૨૭૯ સુધી લોકો 'કથે' અને 'મેગની' ના નામથી ઓળખતા હતા. તે પછી ધીરે ધીરે આખા દેશને 'કથે' નાં નામથીજ ઓળખવા લાગા. પણ હાલમાં કથે 'મેગની' અને માહાચીન જેવાં નામો વિસરાઇ જઇ સર્વ દેશ ચીનનાજ નામથી ઓળખાય છે.

ચીનની શાહાનશાહાતનું ક્ષેત્રફળ ૧,૩૦,-૦૦,૦૦૦ ચોરસ મૈલછે. એની લંબાઇ પેકીનની ઉત્તરે 'ગ્રેટવેલ'થી તે કેપ સેન્ટીની દક્ષિણ સુધી ૧૬૦૦ મૈલ અને પોહળાઇ ૯૦૦ થી ૧૩૦૦ મૈલની છે. એનો સમુદ્ર કાંઠો ૨૫૦૦૦ મૈલનો છે. આ દેશની જમીનનો ૬૪,૧૬,૨૨,-૮૫૭ એકર જેટલો ખેડવા લાયક ભાગ ઉપર મનુષ્યની વસ્તી છે.

ચીનની વસ્તી જૂદા જૂદા જમાના અને દાહેકામા નીચે મુંજબ હતી; પણ તેમાં ગણત્રીની અચોકસતા જણાઇ આવે છે.

" ૧૮૧૫ માં—૩૭,૪૬,૦૦,૦૦૦.
" ૧૮૩૯ માં—૪૧,૫૦,૦૦,૦૦૦. (મી૦ સ્ચારોફ. રશિયન એલચી મુજબ.)
" ૧૮૫૨ માં—૩૯,૦૦,૦૦,૦૦૦.
" ૧૮૫૯૦ માં—૪૦,૦૦,૦૦,૦૦૦.
" ૧૮૮૦ માં—૪૦,૦૦,૦૦,૦૦૦.

આ દેશને ૧૮ સંસ્થાનોમાં વેહેંચી નાખેલો છે. અને તેનું ક્ષેત્રફળ નીચે મુજબ છે.

સંસ્થાનનું નામ.	ક્ષેત્રફળ, ચૌરસ મૈલ.
ચિહલી	૫૮૯૪૯
શાંગટંગ	૬૫૧૦૪
શાનસી	૫૫૨૬૮
હ્રોકીએન	૫૩૪૮૦
ચીક્યાંગ	૩૯૧૫૦
હુપીહ ને હુનાન	૧૪૪૭૭૦
શેનશી	૧૫૪૦૦૮
કાનશહ	
કાંયગશ્ર	૮૨૯૬૧
ગાનહવાઇ	
કયાંગસી	૨૭૧૭૬
ક્વાંગટંગ	૭૯૪૫૬
ક્વાંગસી	૭૮૨૫૦
સુજીચુએન	૧૬૬૮૦૦
હુનાન	૬૫૧૦૪
યુનનાન	૧૦૭૯૬૯
કવેયૂ	૬૪૫૫૪

• હાલમાં પણ આ દેશ પોતાની મ્હોટી વસ્તી અને મ્હોટાઇ માટે જાણીતું (પશુ પક્ષી જુઓ છે. હાલમાં ચીનમાં પરદેશી બીજે પ્રાણી) રાજ્યો માટે ૨૧ વેપારના બંદરો ખુલ્લાં છે, તેમાંના પાંચની વસ્તી ૫૦૦૦૦૦ થી ઓછી છે.

આ દેશમાં પાલવાલાયક જાનવરો ઝાઝાં નથી. ત્યાંના લોકોનો મુખ્ય ખોરાક ભાજીપાલો હોવાથી અને દુધ માખણનો ખોરાક ઝાઝો પ્રચારમાં નહિ હોવાથી, તેઓ ઢોરો પાલતાં નથી, તેમજ ઉત્તર તથા પશ્ચિમ ચીન તરફનાં ભાગ શિવાય બીજા ભાગમાં માસનો ખોરાક ઝાઝો પ્રચારમાં નથી. ચીનાઇ ઘોડા કરતાં માનચુરિયન ઘોડા ઝડપુ અને ઉંજામ જાતવાન હોય છે. તેમજ તારતરી ઘોડા અરબી ઘોડાથી સેહેજ ઉતરતા હોય છે. ઉંટની વસ્તી તારતરી તથા ઉત્તર સંસ્થાનોમાં ઝાઝી છે. તે શિવાય બળદ, ભેંસ અને ડુક્કર પણ તેઓ પાળે છે. તેમાં બળદ પાસે ખેતીવાડીનું કામ કરાવે છે. ત્યારે મેંઢા બકરામાં માનચુરીયન અને તારતરી બકરાં મજબુત આવે છે. તીબેટ તરફ કાળા સફેદ ,અને આસમાની રંગના સીંગડાવાલા બકરાનાં રૂવાંની તે તરફ શાલો વણે છે. તીબેટ તરફ 'બરાસ' નામનું હરણને મળતું જાનવર તેના ઉનમાટે વખણાય છે. હિંસક પશુમાં વાઘ સાધારણ છે, અને રીંછનું તો તેઓ માંસ ખાવામાં મજા લીયે છે. રશિયન સરહદ ઉપર જંગલી ગધેડાં, સાંબર વગેરે પશુ ઘણાં મળે છે. કસ્તૂરિયો મૃગ તીબેટ તથા તાતાર તરફના સંસ્થાનોમાં મળે છે. (જુઓ કસ્તૂરીયો મૃગ) તેમજ વાંદરા અને કુતરાં ઝાઝાં જણાતાં નથી.

ચીનાઓ મરઘા બતકાં કરતાં હંસ પાળવાના ઘણા શોકીન હોય છે. તેમજ તેઓ હંસને કેળવી શકે છે. પહાડી પ્રદેશમાં ઓકાબ પક્ષી તેમજ 'હાઇટસીન' નામના બાજ ચીકયાંગના હાંગચુફુમાં મળે છે. ચીનમાં કબુતર ઘણાં સુંદર જડે છે. તેમજ રંગબેરંગી મરઘાની અનેક જાતો છે. આ દેશમાં સોનેરી રૂપેરી રંગની ચળકતી માછલીની પેદાયશ મ્હોટી છે. યાંગતસીકયાંગ નદીમાં રૂપેરી ઉપરાંત રંગબેરંગી સ્વાદિષ્ટ માછલીઓ મળે છે. માનચુરિયાની નદીમાં મોતીનાં કાલુંની મ્હોટી ઉત્પતિ થાય છે, જેપર શેહનશાહનો હક્ક હોય છે. ચીનમાં ઝેરી સર્પ, વિછુજેવા જીવલેણ પ્રાણી નથી પણ તીડની મ્હોટી વસ્તી ઉભાતાં ત્યાં ખેતરોનો ભારે નાશ થાય છે.

ઝાડપાન.

ઝાડપાન માટે ચીનદેશ ઘણો જાણીતો છે. તેમાં ઔષધિ વનસ્પતિની ભારે ઉત્પત્તિ થાય છે. કે જેનું વર્ણન ટુંકમાં કહી કરી શકાય નહિ. ચીનમાં ઇમારતી લાકડીન વૃક્ષો ઝાઝાં જણાતાં નથી. લોહલક્કડ નામનું લાકડું કે જે વહાણના લગરને ઉપયોગી હોય છે તેના પુશકળ ઝાડ ઉગે છે. 'લીપી હલાશ્રૂ' નામે મીણ ઉત્પન્ન કરનારૂં ઝાડ એક ચીનની અજાયબી છે; તેની પર મ્હોર આવતાં મધમાખ જેવાં જંતૂ મ્હોરનો મિઠાસ ચુસવા બેસતાં મીણને મનુષ્યોએ બાંધી મેલેલા માળામાં એકઠું કરી મેલે છે. આ મીણ પાદશાહી મતા ગણાય છે. તેમજ ચરબીનું ઝાડ જે ઉકયૂમુહને નામે પ્રસિદ્ધ છે તે પણ ચીનમાં ઉગે છે. (જુઓ ઉકયૂમૂહ.) તે શિવાય લીતૂનશ્રૂ, લીતુનઇઉ અને લીઆ-ઇઉ નામના વૃક્ષના ફળમાંથી ઉત્તમ તેલ નિકળે છે. શાનસી તથા સઝ્યૂએન પ્રાંતોમાં રોગનનાં ઝાડ ઉગે છે. આ ઝાડનાં થડમાં કાપા પાડી ગત્રે તેલ જે ઝરે છે તે તરપેન-ટાઇન તરીકે ઉપયોગમાં લે છે. કુશૂ અથવા કાગળનું ઝાડપણ ચીનની અજાયબી છે (જુઓ). કપૂરનાં ઝાડ ચીનનું એક મુખ્ય ઉપજનું સાધન છે (જુઓ કપૂર.) ચીનમાં ઉગતા વાંસનો ચીનાઓ તર્હેવાર રીતે ઉંચે ઉંચ ઉપયોગ કરે છે.

ખેતીવાડી.

ચીન જમાનાઓ થયાં ચાહની ઉત્પત્તિ માટે બીજા દેશો પર સરસાઇ ભોગવતું આવ્યું છે. (જુઓ ચાહ.) ઇઉનગાનના સંસ્થાનમાં તજના ઝાડની ઉત્પત્તિ મ્હોટી થાયછે. તજ એ ઝાડની સુકવેલી છાલ છે. ફળફળાદીમાં ઑરેંજ, લાચી, લોગાન, તમીતસી નામના અતી સ્વાદીષ્ટ ફળો માટે ચીન જાણીતુંછે. ઉદભિજ પદાર્થમાં સલગમ, ગાજર, પપેટા, સકરકંદ, કોબીજ વગેરેની ખાસ ખેતી કરવામાં આવેછે, કપાસ, ગેહુંડી, તંબાકુની ખેતી ઉપર ચીનાઓ દિનપર દિન વધારે લક્ષ આપેછે. તેમાં ફારમોસાની ખાંડ ઘણી વખણાયછે. ચીનમાં ઘઉં બાજરી અને ચોખાનો પાક થાયછે, તેમાં ચોખા ચીનાઇ પ્રજાનો સર્વથી મુખ્ય ખોરાકછે. અને તેપર તેઓ મ્હોટે ભાગે નિર્વાહ કરેછે, ત્યારે ઘઉં પકવાન માટેજ ઉપયોગમાં લીયે છે.

જીનસીંગ, તીસાંગ વગેરે ઔષધિ વનસ્પતિની ત્યાં ઉપજ માટે ખાસ સંભાળ લેવામાં આવેછે. માનચુરિયામાં વસંતઋતુ દરમ્યાન 'રેવનચીની' જમીનમાંથી ખણી કાટેછે. તે શિવાય ચોબચીન, કુસંજન, આદું વગેરેનાં વૃક્ષ તથા છોડ સારાં ઉછેરવામાં આવેછે.

તાઓ ધર્મ અને ત્રીજા બૌદ્ધ ધર્મિછે. યાને કાનફુશિઅસના—પંથમા તો શેહેનશાહ અને અમીર ઉમરાવોછે. ચીનાઓ જીન,' દેવતા, ભૂત, ડકિણ વગેરેને ઘણું માન આપી પૂંજેછે. દેવતાઓની મૂર્તિપૂજા ઉપરાંત તેઓ પોતાના વડવાની પૂંજા ઘણા માન અને આસ્તાથી કરેછે. પેકીનમાં ચીનાઓના અસંખ્ય મંદીરોછે. દેવળનાં મધ્યમાં એક ટેબલપર મૂર્તિ મેલેલી હોયછે; અને ત્યાં ચોતરાપર કુરબાનીની ખાસ જગા હોયછે, ત્યાં અનેક ક્રિયાઓ કરી બળદ, વાછરડા, મેંઢા અને ડુકરના ભોગ આપેછે. દરેક પૂજા માટે ખાસ લેબાસ ઠેરવેલા હોયછે. જેમકે સ્વર્ગની પૂજા વેળા આસમાની પોશાખ, ધર્તિની પૂજા વેળા પિળો, સૂરજની પૂજા વેળા લાલ, ચંદ્રની પૂજા વેળા સફેદ વગેરે પોશાખ પેહેરેછે. તેઓમાં વાર્ષિક અને માસીક તહેવારો ઠેરવેલા હોયછે, તે વેળા દેવતાઓની ખાસ પૂજા ધામધૂમથી કરવામાં આવેછે.

તાઓ પંથવાલા દુન્યાદારી ત્યાગ કરી ઇશ્વર ભજનમાં વખત ગાળેછે. તેઓ જીન પર્વો સાથે સંબંધ ધરાવતા હોવાથી તેઓને અસાધારણ માનઆપવામાં આવેછે. ચીનમાં બૌધ ધર્મનો ફેલાવો મીંગટીનના સમયમાં થયો હતો, આ પાદશાહને બૌદ્ધની મ્હોટાઇ અને પરહેજગારીનો સ્વપનો આવવાથી તે પાદશાહે ૩૦૦ ઉપાધ્યાઓને હિંદ મોકલી બુદ્ધને પોતાના રાજ્યમાં તેડાવી તેના ધર્મનો ફેલાવો કર્યો હતો. આ ધર્મનાં ગ્રંથો 'પ્રાલી' અને 'દ્રાન' ભાષામાં લખાયલાં છે. ચીનમાં બૌદ્ધની ગંજાવર મૂર્તિઓ મંદીરમાં બેસાડેલી હોયછે. અને તેને મ્હોટા ભક્તિ ભાવથી પૂંજવામાં આવેછે.

ચીનાઈ હુન્નરમંદી જમાનાઓ થયાં વખણાયછે. કનતાનમાં હાથીદાંત, વિધા હુન્નર શીપ અને કચકડાનાં નકશીદાર રમકડાં ઉત્તમ પ્રકારનાં બનાવેછે, તે શિવાય ચીનાઓ રેશમી કાપડ, કોડીકામ અને લાકડવેરની હુન્નરમંદીમાં પ્રસિદ્ધતા પામેલાછે. રેશમી કાપડ બનાવવા મ્હોટા મ્હોટા કારખાનાં કયાંગશ્રૂ અને ચીકયાંગના સંસ્થાનમાં છે. તેઓ તર્હેવાર ફ્રીસમનું રેશમી કાપડ હાથની કારીગરીથી બનાવવાનો હુન્નર જાણેછે. ચીનાઓ લાકડાપર તર્હેવાર વારનીશ લગાડી ઘણાં શોભધતાં ઘરસણગારનાં સામાન બનાવી જાણેછે. બાંબુની તર્હેવાર બનાવટો ચીનમાં ઉત્તમ પ્રકારની બનાવવામાં આવેછે; તેમજ ખોટા બનાવટી ફુલો માથાના તથા ઘેર સણગાર માટે તર્હેવાર બનાવી જાણેછે. ચીનાઓએજ કાગળ બનાવવાનો હુન્નર પ્રથમ શોધી કાઢયો હતો. તેઓ બાંબુના ગરમાંથી પણ કાગળ બનાવવાનો હુન્નર જાણેછે. ચીનાઓની છાપા કળાની રીત જોકે કંટાળાભરીછે તોપણ તેથી ઉતાવળે તથા સસ્તી કિંમતમાં કામ બનેછે. જે કાંઇ છાપવાનું હોય તેની સારી શુદ્ધ નકલ કરેછે અને તેને પેરના અથવા બીજા મજબુત લાકડાની બનાવેલી સફાઈદાર પાટીપર સરસે ચોંહટાડેછે. પછી તેપર હરફો કોતરી તેનીપર સહી ચોપડી છાપેછે.

લશ્કર ચીનાઇ સરકાર પાસે ૮,૦૦,૦૦૦નું લશ્કર છે. તેમાં ૬૮૦૦૦ મન્ચુ જાતના; ૮૦૦૦૦ મોગોલ, અને ૬,૨૫૦૦૦ ચીનાઓ છે. ચીના સીપાહોનાં બે ભાગછે. એક ૫૦,૦૦૦ની સંખ્યાવાલા જેમને દર માસે ૨૭ શિલીંગનો પગાર મળેછે અને તેઓ લીલા વાવટાવાલા કહેવાયછે; બીજા વર્ગના સીપાહોને નોકરીને બદલે જમીન મળેછે અને તેમને વર્ષમાં ૧ માસ કવાયતપર જવું પડેછે.

ચીનાઇ પ્રજાનું વર્ણન. ચીનાઓનાં માથાં ચપટાં, નાક પોહળું, આંખો ઝીણી અને ચામડી સફેદ છતાં પિળાસપર હોયછે. તેઓ માથે ચોટલી રાખેછે, અને તેને લાંબી કરવા તેની સાથે ખોટા બાલ ગુંથી લાંબેછે. ચીનાઓ સુલેહના વખતમાં ઘણા મીલનસાર, પડોસો તરફ બેહદ વાબેદારી ધરાવનારા, પણ પરદેશીઓ સાથે

અદેખા રહેનારાછે. તેઓ બાળવયે લગ્ન કરતા હોવાથી તેમનામાં સંતતિની સારી વૃદ્ધિ થાય છે. એમનામાં ચાર વર્ગછે. ૧લો વિદ્વાનોનો, બીજો ખેડુતોનો, ૩જો કારીગરોનો અને ૪થો વેપારીનો. રાજવંશીઓ રાજદ્વારી કારોબારમાં ભાગ લેતા નથી. તેઓ પોતાની ખાનદાનીપણાની નિશાની તરીકે કમરે પિળા રેસમી પટો બાંધેછે, અને તેમનાં સગાં વાહલાંઓ લાલ ઝબ્બા પેહેરેછે તેથી તેમની પદ્ધિ ઓળખાયછે.

ટુંકા પગનો રેવાજ. ચીનાઇ ઓરતો દેખાવે ખુબસુરત ને મરોડદાર લાંબી ગરદનવાળી હોયછે. જેમ ઓરતની આંખ નાહની, હોઠ લાંબા પરવાળાં, બાલ કાળા, પગ નાહના તેમ તે ઘણી ખુબસુરત ગણાયછે. પણ સર્વંમા વધુ ખુબસુરતી તથા મ્હોટાઇ તેમના નાહના પગમ્યાં હોયછે. આવા નાહના પગવાળી સ્ત્રીઓ બહાર હરફર કરી શકતી નથી પણ મંચીલમાં બેશી બગીચામાં ફરી શકેછે. તેઓ પરદેનશીન રહેછે. સ્ત્રીઓ પોતાના વરની ગોલામડી જેવી ગણાયછે, અને તેથી તેઓને ભર્તારની સખત તાબેદારી પાળવી પડેછે.

ચીનાઇ સ્ત્રીઓનાં ટુંકા પગો કરવાનો રેવાજ ઇ. સ. પૂર્વે ૫૦૧માં નીકળયો હતો. કહેછે કે 'તમી' વંશના શેહેનશાહની રાણી સ્ત્રી અતી ખુબસુરત હતી અને તેણીએ પોતાના પગને યંત્રોથી સીકડીને અતી નાજુક બનાવ્યાં હતા. જેણીને જોઈ આ 'ફેશન' પ્રજાંમાં દાખલ થઇ હતી. બીજા તવારીખ નવેશો મુજબ 'કાઓગ' શેહેનશાહની એક રખેલી નામે 'યાપોહીયાંગે' પોતાના પગને જકડી સીકડીને બીજના ચંદ્ર જેવો આકાર આપ્યો હતો. જેને જોઇ આ ફેશીન પ્રજામાં દાખલ થઇ. હાલમા શેહેનશાહી મેહેલમાં ટુંકા પગવાલી સ્ત્રીને દાખલ થવા દેવામાં આવતી નથી, અને આથી આ રેવાજ હવે દિનપરદિન નિકળી જવા માંડયો છે.

ચીનાઓ કેળવણીને અતી અગત્ય આપે છે.

કેળવણી અને છાપાકળા. દરેક સરકારી ઓધા ચોકસ પરિક્ષા આપ્યા વિના મળી શકતા નથી. દરેક ગામમાં જગે જગે નિશાળોછે. તેપર મામલતદાર દેખરેખ રાખે છે અને તે વર્ષમાં બેવાર છોકરાઓની પરિક્ષા લીયેછે. યુરપમાં છાપાકળા દાખલ થવા આગમજ ચીનમાં છાપાકળા જાણીતી હતી અને લગભગ ૧૦૦૦ વર્ષ થયાં ત્યાં વર્તમાનપત્ર તથા ચોપડીઓ છપાયછે.

(પેકીન ગેઝેટ) ચીનમાં ઇ. સ. ૯૧૧માં પ્રગટ થવા માંડેલું પેકીન ગેઝેટ આજ લગી નીયમીત રીતે પ્રગટ થતું આવ્યું છે. હાલમાં તેની ૧૦,૦૦૦ નકલો પ્રગટ થાયછે. અને દરરોજ તેની ૩ આવૃતિઓ બહાર પડેછે. આ પત્રમાં સરકારને લગતી ખબરો, ચીનાઇ શેહેનશાહનાં ફુરમાનો વગેરે છપાયછે. તેની પેહેલી આવૃતિમાં અર્ધ સત્તાવાર ખબરો આપવામાં આવેછે, અને પછી બે ત્રણ દિવસ બાદ તેજ ખબરો ઘટતા ફેરફાર સાથ સત્તાવાર રીતે જાહેર કરવામાં આવેછે. આ પત્રનાં ૬ અધિપતિઓછે. જેથી સરકારી કાગળોસર જો કોઇ અધિપતિ નિકળી ત્યાકે તો તુરત વેળા કાંઇ પણ અગવડ પડની નથી. આ સાહુચેતીની કેટલી જરૂરછે, તે એ બીના ઉપરથી માલમ પડશે કે, આ પત્ર હસ્તીમાં આવ્યા પછી તેના ૧૯અધિપતિઓને ગરદન મારવામા આવ્યાછે. ૧૦૦૦ વર્ષપર આ પત્ર જે આકારનું હતું તેજ આકારમાં હાલમાં પણ તે છપાયછે. તે ૪ ઇંચ પોહળું અને ૧૦ ઇંચ લાંબુ છે. એ નરમ પાતળાં ૧૮ પાનાંનું બનેલુંછે.

ચીનમાં માત્ર ૨૪ વર્તમાન પત્ર પ્રગટ થાયછે, તેમાં ૧૦ રોજ્જનાછે. તેમાંના માત્ર ૧૦ ચીનાઈ ભાષામાં, એક ફ્રેન્ચ અને બાકીનાં ઇંગ્રેજીમા છપાય છે.

ચીનાઓ અંગબળની કસરતમાં ઘણા પ્રસિદ્ધછે. ચીનાઓની વસ્તી અત્યંત હોવાથી દેશ કંગાળછે. ત્યાંની, ખાવાની

પેદાયશ તેમને પુરી પડતી નહિ હોવાથી તેઓ જૂદી જૂદી જાતનાં ઢોરો ઉપરાંત ઉંદર, કુત્રા વગેરેને પણ ખાવામાં લીયેછે.

ચીનાઓનાં વર્ષ માહ ને જમાનાની ગણત્રી, રીતિ રેવાજો, તેહેવારો તથા ચલણ વિશે.

એઓમાં વખતની વેહેંચણી હિંદુઓના ધોરણ પ્રમાણે કરેલીછે. તેજ મુજબ ચીનાઓ પણ વર્ષને ૩૫૪ દિવસમાં પુરો કરેછે અને સૂર્યની ચાલ સાથે વર્ષને સરખું બનાવવા અધિક માસ લઈને દર બીજે અને ત્રીજે વર્ષે ૧૩ મહિના (૩૮૪ દિવસ)નું વર્ષ ગણેછે. સનેની બાબતમાં તેઓ ચોકસ નહિ હોવાથી ઇસવી સનની પૂર્વે ૨૬૯૭ વર્ષ ઉપર 'હીઉટાઇ કાઇ' વંશના ૩જા શેહેનશાહ હ્વાંગટાઇના રાજ્યનાં ૬૧માં વર્ષની શરૂઆતમાં (હિંદમાં ચાલતા શાલિવાહન મુજબ જૂદા જૂદા નામો આપીને) દર ૬૦ વર્ષનો ૧ દોર, જેને ઇંગ્રેજીમાં 'સાઈકલ' કહેછે તેનું બંધારણ કરેલુંછે. અને એ ૬૦ વર્ષ પુરાં થઈને ૬૧માં વર્ષની શરૂઆતથી પાછું બીજા દોરનું પેહેલું વર્ષ ગણેછે.

હાલમાં ચીનાઓના ૭૬મો દોર યાને જમાનો ચાલેછે, અને તેઓનો ૭૫ મો જમાનો ગઇ સદીની તા૦ ૮ મી ફેબ્રુઆરી ૧૮૬૪ ને દિને પુરો થઇ ૭૬ મો દોર ચાલુ થયોછે. એ હિસાબે હાલમાં ચાલતું તેમનું વર્ષ (૧૯૦૪માં) ૪૫૪૦મું છે. આ સને ઘણું કરીને તવારીખ તથા જ્યોતિષ શાસ્ત્ર શિવાય વેપાર વણજમાં વપરાતો નથી. આ ચીનાઈ પ્રજા પોતાનો વેહવાર સને પાદશાહ તખ્તનશીન થાય તે દિવસથી ગણેછે અને તે સને પાદશાહના મ્હોત સુધી ચાલુ રહેછે; ને નવો શહેનશાહ થતાં તે દિવસથી ફરી પેહેલો સને શરૂ થાયછે.

ચીનાઓનું નવું વર્ષ ઘણું કરી હિંદુઓના માહા શુદી પડવાને દિવસે, (કોઇ વેળા તિથીનાં ફેરફારથી પોશ વદ ૦) એથી આવેછે.) બદલાયછે. પણ જે વર્ષમાં અધિક માસ આવેછે તે વર્ષ ફાગણ શુદી પડવે અથવા માહા વદ બીજે જાયછે, અને તે ઇંગ્રેજી માહ જાનેવારી યા ફેબ્રુવારીની વચ્ચે આવ્યા કરેછે. એવું બંધન છતાં કોઇ વર્ષ એઉના અધિક માસ સાથે આવી જાયછે, તો તેની નોબત ઉપર જણાવેલે મહિને આવેછે. હિંદુઓમાં તિથી તથા મહિનાઓના નામોછે તેમ એઓમાં નામો આપેલાં નથી; પણ ૧૨ માસને ૧લાથી ૧૨માં ચાંદ, અને તારીખને ૧લીથી ૨૯ મી અથવા ૩૦ મી સુધી ગણેછે. એટલે "ફલાણા શેહેનશાહના ફલાણા વર્ષનાં એટલા ચાંદનો દિવસ જે હોય તે." અઠવાડીયાનાં પણ ચોકસ નામો નથી, પણ માત્ર રવિવારને તેમની ભાષામાં 'લાહેપાએ' કરીને કહેવામાં આવેછે અને બાકીનાં બીજા વારોને તેની સાથે જોડીને એકથી ૬ સુધી નીચે પ્રમાણે ગોઠવેલાં છે.

આદિત=લાહેપાએ.
સોમ=ઇઅત-લાહેપાએ.
મંગળ=દ્હિ-લાહેપાએ.
બુધ=શામ-લાહેપાએ.
બ્રેસપત=શી-લાહેપાએ.
શુક્ર=ઉઅ-લાહેપાએ.
શની=લોક-લાહેપાએ.

ચીનાઇ તેહેવારનાં દિવસો—

નવું વર્ષ—ઇઉરીનટાન (જુઓ પુસ્તક બીજું પાનું ૧૨૬૩મું). આ તેહેવાર ૧લા ચાંદની પેહેલી તારીખે પડેછે.

૧ લા ચાંદની બીજી તારીખે-ફાનસનો તેહેવાર આવેછે; તેમાં કંતાનમાંના હુંગસીંગના મંદીર પાસે 'ટકહિંગ' પાસેના પૂલ નજદીકના બગીચા 'હાકાનપૂ'માં તહેવાર કાગળનાં ફુલ તથા ફાનસો ગજેછે તે વેચાતાં લાવી ઘેરના દેવતા પાસે ગોઠવી ધનદોલતની વૃદ્ધિ થશે એમ માનેછે.

૧લા ચાંદની તા૦ ૧૫ મીએ—સાંગ-

લુણ અથવા સાંટાંગના તેહેવાર ઉપર પણ ફાનસો સળગાવી મોજ મેળવેછે.

૨ જા ચાંદની તા૦ ૨ જી—'થુડી' નામના દેવતાઓ જેઓ ધર્તિપર મવકલછે તેઓનો વાર્ષિક મ્હોત્સવ એ દિવસે કરેછે. અને એ દેવતા દરેક મકાનમાં ત્યાંની મેજ તળે વસેછે; એમ માની જમીનપર મઝ નમાની તેને સેજદો કરી બળીદાન આપી ફટાકડા ફોડી,સોનેરી રૂપેરી કાગળો બાળેછે.

૨ જા ચાંદની તા૦ ૨૯ મીએ—જ્યાં ચીનાઓનાં વડીલો મરણ પામ્યા હોય ત્યાં તેમની કબરોએ સેજદો કરવા જાયછે. કેટલીક વેળા દુરદરાજ મુલકોમાં પણ તેમને જવું પડેછે.

૩ જા ચાંદની તા૦૫મી—'પુકતાઇ'નામના દેવતાની વર્ષગાંઠનો દિવસ હોયછે. માટે તેના રૂહને માન આપવાના હેતુથી તે દેવતાની મુર્તિ સરઘસ આકારે ફેરવેછે.

પાંચમાં ચાંદની તા૦ ૫મી એ તુન ઇઓગ-ચીનનો તેહેવાર આવેછે, જે પ્રસંગે નદીમાં મેરો સણગારી સેહેલ કરવા ચીનાઓ નિકળેછે. તે પ્રસંગે નદીમાંની માછળીને ખોરાક આપેછે. આ તેહેવાર એવી રીતે નીકળેલોછે કે 'છાહુ' નામના શેહેનશાહનો 'ઉઆટઇઉ' નામે વજીર હતો જેની શિખામણ મુજબ શેહેનશાહ નહિ ચાલવાથી તેણે નદીમાં પડી આપઘાત કીધો. પણ તેનું શબ મળી નહિ આવ્યું. આથી તેના શબને માછલીઓ નહિ ખાઇ જાય તે માટે ચીનાએ માછલીઓને પકાવેલું ગોશ્ત વગેરે એ દિવસે ખોરાક આપેછે.

૭માં ચાંદની ૭મીએ—રોશનીના ફાનસોનો તેહેવાર. 'ટાંગવંશના' ૧૦ માં પાદશાહ સનાસુંગનું રાજ્ય ઇ૦સ૦ ૮૦૫ માં શરૂ થયું, ત્યારથી આ તેહેવાર પાળવામાં આવેછે. આ તેહેવારની ૪ રાતો સુધી નદીમાંના દરેક વહાણો ફાનસોથી સણગારેછે.

૭માં ચાંદની તા૦ ૧૩ મીએ—મરણ પામેલા નેપાગાનોનો 'ઉકેના ચુ' નામે તેહેવાર આવેછે.

૮ માં ચાંદની ૧૫ મીએ—'ચુગછાયો' નામે તેહેવાર ઉપર તમામ મોહલાઓ ૪ રાત સુધી સણગારી દેદિપ્યમાન કરી નાકે નોકે વાજીંત્રો સાથે ધર્યાઇ દેવતાની ભક્તિ કરેછે.

૧૨ માં ચાંદની તા૦ ૧૦ મીએ—શાવાતકુ નામનો મેળો ૮ દિવસ સુધી ભરાયછે. આ મેળો લેણદેણની પતાવટનો ગણાયછે. ૧૨ મા માસની છેલ્લી તારીખે તમામ વર્ષનું લેણદેણ ચુકતે કરી નવો હિસાબ ખોલેછે. આ દિવસે ગમે તેવો વેપારી પણ કદી હિસાબ ચુકતે કીધા વિના રહેતો નથી. જો કોઇથી ન બન્યું તો તેને દીવાળીયો ગણેછે.

ચલણ—ચીનમાં આગળ ત્રાંબાના "સપાકા" નામના સિક્કા શિવાય બીજું કશું ચલણ નહોતું. આગળ તેઓમાં ચાંદીના લાકો,યા કટકાઓ લેણદેણમાં વપરાતા, જે ચાલ હજી કોઇ કોઇ માહેલા દેશોમાં ચાલુ છે. પરદેશી વેપારીઓ સાથે તેઓ સ્પેનિશ સિક્કાઓ વડે લેણદેણ કરતા; પણ આ સિક્કાની અછતને લીધે ૧૭૫૪ માં 'મેકજીકનાં સિક્કા' જે પ્રથમ ૧૦ યા ૧૨ ટકાના વટાવથી ત્યાં ચાલતા હતા તે સ્પાનિશ સિક્કા સાથે ચાલુ કરી ચલણ વધાર્યું હતું. પણ ૧૮૬૩ માં હાંગકાંગમાં બ્રિટીશ સરકારે જુદી ટંકશાળ ઉઘાડી મેકજીકનાં સિક્કા પાડી તેનું ચલણ સર્વ દેશમાં દાખલ કર્યું હતું.

તોલજોખ માટે ચીનમાં ટેલ, પીકલ અને કયાટી નામના જોખ વપરાયછે. જેમાં દર ટેલ ૧૬=નો 'કેટી' ૧; અને ૧૦૦ કેટી=નો પીકલ ૧ ઠેરવેલો છે. જે ૧ પીકલનાં ઇંગ્રેજી રતલ ૧૩૩⅓ બાર અથવા મુંબઇનાં મણ ૪ા થાયછે. એક રતલની કયાટી ૫ા૦, અને ૧ કયાટીનાં 'પર' તોલાનો મુકાબલો એક બીજા સાથે મળે છે.

ચીનમાં કાપડનું માપ લેવા થકી '૧૦' પુનનો ૧ પાળ, જે મુકરર કરેલો છે તેનું

પ્રમાણ આપણા દેશના ાા ગજ ને ૧ તસૂ જેટલો અથવા અર્ધા વારમાં ૩ાા ઈંચ ઓછું ભરતું થાયછે.

ચીન દેશને દુન્યાના સર્વ દેશો સાથે વેપાર વિહેવાર જમાનાઓ થયાં ચાલુ છે. તેમાં હિંદ સાથે આ દેશ હજારો વર્ષ થયાં નિકટ સંબંધ ધરાવેછે.

દુનિયાની ૭ અજાયબિઓમાં સૌથી મોટી અજાયબી ચીનની ગંજાવર

ગંજાવર દેવાલ. દેવાલછે. આ ગંજાવર વિસ્તાર વાલો કોટ, પીચીલીનાં ઉપસાગરથી ત્રણ મ્હોટા સંસ્થાનો પીચીલી, શાનસી, ગેનસી એઓનાં ઉત્તર તરફનાં નાકાંઓ આગળ થઇને પહાડો, નદી અને મેદાનોમાં થઇને લંબાય છે. આ દેવાલનો કુલે ઘેરાવો ૧૨૪૦ મૈલનો છે, અને તે સર્વ ઠેકાણે એક સરખી જાડી ને ઉંચીછે.

ઇસવી સનની સેંકડો વર્ષ ઉપર ચીનાઓએ ઉપરની નાકાબંદી કરવા થકી કોટ બાંધ્યા હતા, પણ 'તાચીહવાગતી' શાહાનશાહે પોતાના દેશને તાતારના મુલકથી બચાવવા સારૂ મોગોલ, તાતાર લોકોના દેશની સરહદ આગળથી તે ભારે મ્હોટો કોટ બાંધવા માટે ઇ૦ સ૦ પૂર્વે ૨૨૦ થી ૨૧૫ ની વચમાં શરૂ કર્યો. પણ આ ગંજાવર કામ તેની હયાતીમા પુરૂં થયું નહિ. તે પછીનાં અનેક શેહેનશાહોએ દુશમનોથી બચાવ બર્યો દેશ બનાવવા આ કામ ચાલુ રાખી પુરૂં કર્યું હતું. આ દેવાલનો જે ભાગ પીચીપ આગળથી ચાલેલોછે અને ચીન તથા સીઆઓટંગની વચ્ચેની કરેશાની જે બીજી દેવાલ સાથે જોડાવલોછે. એના પાયા ૭ ચોરસ ફીટ પથ્થરનાછે, એ ૧૮ થી ૨૦ફીટ ઉંચો અને તેના બુરજો ૪૦ ફીટ ઉંચાછે.

ચીનદેશ તથા રાજ્યની તવારીખ—બીજા દેશો કરતાં ચીનનો ઇતિહાસ અતી પ્રાચીનકાળથી તે આજ સુધી પોતાની સંપૂર્ણ તવારીખ ધરાવે છે. ઇ૦ સ૦ પૂર્વે હજારો વર્ષોપર જે ચીનનું રાજ્ય સ્થાપન થયું તે જમાનાંનાં અસંખ્ય ફેરફારો વચ્ચે પણ આજે પોતાની જાહોજલાલી એક ધર્મ સાથે જાળવી શકયું છે. દુનિયાપર અનેક રાજ્યો અને અનેક ધર્મ જમાનાઓ થયાં જાહેર થઇ કાયમ રહ્યાં છે પણ, પોતાના પૂરદાર અને રાજ્ય સત્તા સાથે જો કોઇ ધર્મરાજ્ય પુરાતમ પણા સાથે કાયમ હોય તો તે ચીનાઈ પ્રજાનું રાજ અને ધર્મછે. ચીનની તવારીખ એટલી તો મ્હોટી અને લાંબીછે કે તેના દફતરો લખાયલાં છે, પણ અતી ટુંકમાં તે નીચે મુજબછે:—

ચીનાઈ તવારીખની શરૂઆત ઈ૦ સન૦ પૂર્વે ૨૬૩૭ થી શરૂ થાયછે.

ઈ૦સ૦ પૂ૦ ૨૯૫૨. વિદ્વાન 'ગીબન' જણાવેછે કે ચીનાઇ ગણત્રી જુદી જુદી રીતે ઇ૦સ૦ પૂર્વે ૨૯૫૨ થી તે ઇ૦સ૦ પૂ૦ ૨૧૩૨ લગી ગણાયછે, અને તે યુનાની ઓલિંપિયડથી નીચે ગણાતી નથી. ચીનદેશની તવારીખને ૪ જમાનાંમાં વેહેંચી નાખવામાં આવીછે. જેમાંનો પેહેલો જમાનો દુનિયાની ઉત્પત્તિ સાથે શરૂ થાયછે. આ જમાનામાં પેહેલો શેહેનશાહ 'કુવાકુ' નામે હતો, જેના માટે ચીનાઇ ધર્મ શાસ્ત્રમાં જણાવેલુછે કે અસલ પૃથ્વી અને આકાશ સાથે મળેલાં હતા, પણ તે પછી તેઓ જુદા પડયાં હતા. તેજ વેળા આ શાહાનશાહ પેદા થયો હતો. અને પછીનાં બીજા પાંચ રાજ્યકર્તાઓએ અગાઉ જે રૈયત વિખરાઇ ગઇ હતી તેઓને એકત્ર કરવાના કામમાં ગુંતાયા હતા. તેમની અડચણો દૂર કરવા પ્રથમ ઝુપડાં બાંધી આપવાનું, ઝાડની છાલ અને જાનવરોનાં ચર્મનાં પોશાખ બનાવવાનું, લાકડાના ઘસારાથી અગ્નિ ઉત્પન્ન કરવાનું અને બીજી કેટલીક પ્રકારની મનુષ્ય સ્મારક માટે નવી નવી શોધો કરવાનુ માન, ચીનાઓ ઉપર જણાવેલા શાહાનશાહને આપેછે.

તે જમાનાંની બીજી ઓલાદ 'કાહિ'થી શરૂ થાયછે. આ શખસે ચીનાઇ શાહાનશાહતનો પાયો નાખ્યો હતો. યાને પ્રેજાનો તે વખતે

એવો તો વધારો થયો કે નિયમિત રાજ્ય સ્થાપવાંની જરૂર જણાઇ. આ જમાના સુધી મરદ અને સ્ત્રી વચ્ચે વગર કાયદે વેહેવાર સંબંધ જોડાતો હતો; પણ 'ફોહી' શાહાનશાહે દરેક જોડાને લગનનાં પવિત્ર ગાંઠથી જોડી આપવાની પેહેલ કાઢી. તેમજ જાળ ગુંથવા, પ્રાણીઓને પાલવા, તથા પવિત્ર અક્ષરો (Hieroglyphic signs) થી તેઓનાં વિચારો જણાવતા. અને વખતને જૂદો પાડી તેની ઋતૂઓ મુકરર કરી તે ઓળખતા શિખવ્યા. તેના પછી 'શિનંગ' શાહાનશાહ થયો, તેણે જમીનની ખેડણી કરવાનુ શિખવ્યું, અને ઔષધિ વિદ્યાનો પ્રસાર કર્યો. એના વખતમાં પહેલી લઢાઇ ઉઠી, અને તે લઢાઇમાં એનોજ એક કુટુંબી 'હવાંગટી' ફાવીને રાજ્યાસનપર આવ્યો. આ શાહા ઘણો બળવંત નિવડયો. તેણે લખવાનો હૂન્નર પોતાના રાજ્યમાં દાખલ કર્યો. ઝુપડાને બદલે મેહેલો બાંધવાની કારીગરીને ઉત્તેજન આપ્યું, તથા ગામો વસાવી, હથિયાર, વાહાણ, ગાડી અને પાદશાહી રથોની પ્રથમ શોધ કરી તેનો પ્રજામાં પ્રસાર કર્યો. તેના પછી 'ટેકુહ' નામે રાજ્યકર્તાએ કેલવણીનાં ફેલાવા વાસ્તે નિશાળો સ્થાપી. તથા એક મરદ અનેક સ્ત્રીઓ પરણી શકે એવો રેવાજ એના રાજ્યમાં પ્રથમ ચાલુ થયો. તેના પછી 'યૂઅ' અને 'શન' એ બે સાથે રાજ્યકર્તા થયા. તેઓએ દાનાઇથી રાજ્યબંધારણમાં સુધારો કર્યો, અને નીતિ તથા ધર્મનો ફેલાવો કર્યો. એનાજ સમયમાં જગરેલ આવી હતી, પણ તેથી ચીન કાંઇ ગરક થયું નહોતુ. આ શાહાનશાહે પોતાના એક 'કૌન' નામના અમલદારને જે ભાગ ઉપર રેલ આવી હતી ત્યાં તેનો બચાવ કરવા મોકલ્યો, પણ તે નિશફળ થતાં તેની જગાપર તેના બેટા યૂગને મોકલ્યો. તે પછી શને રેલથી તારાજ થએલા જાગને આબાદ કરવાપર લક્ષ આપી ઓકડા થએલા કચગને બાળીનાખી જમીનને ફળદ્રુપ બનાવી. 'શન' ઇ. સ. પૂર્વે ૨૨૦૮ માં મરણ પામ્યો.

ઉપર ચાર જમાનાં જણાવ્યા તેમાં ઉપલો ૧ લો જમાનો પુરો થતાં 'યુ' ઇ. સ. પૂર્વે ના ગાજયથી યાને ઇ. સ. પૂર્વ ૨૨૦૫ ૨૨૦૫થી બીજો જમાનો શરૂ થયો. 'હિયા' નામનો વંશ પણ આજ વખતથી ચાલુ થયો; જેણે ૪૩૮ વર્ષ રાજ્ય ભોગવ્યુ. આ વંશની ઉત્પતિ માટે બીજાઓનાં મતો જૂદાંછે. ડું-હેલ્ડી' કહેછે કે તે ઇ. સ. પૂર્વે ૨૨૧૭ થી શરૂ થાયછે. અને 'લીઆર્ડી વીરીશીયરલેસ ડેટસ' નામના ગ્રંથમાં 'હિયા' વંશની શરૂઆત ઇ. સ. પૂર્વે ૨૧૯૮થી થતી વર્ણવીછે. આ શાખામાં 'યૂ'ગાત્ર મ્હોટો રાજા થયો. તેણે દેશનાં ૯ ભાગ કરીને જૂદા જુદા હાકમોના તાબામાં સોપ્યાં હતા. પણ આ શાહાનશાહે માત્ર ૭ વર્ષ અમલ ભોગવી મરણ પામતા તેનો બેટો 'તાકી' ગાદીનશીન થયો. ભાઇ કોંગના અમલમાં એક હાકમે શાહાનશાહને તખ્તપરથી ઉઠાડી મેલી તેના ભાઇને પાદશાહી આપી. સુગકાંગ' શાહાનશાહના સમયમા કેટલાક નજુમીઓ જેઓ બળવંત હાકેમ જેવા હતા તેઓએ બંડ કરી દેશને હાની પોંહચાડી હતી તેના પછી ૯ શાહાનશાહોએ પાદશાહી કરી, તેમાં છેલ્લે શેહેનશાહ 'કીઇ કી'-ઘણોજ દુષ્ટ નિવડયો. એના જુલમી અમલથી ૬૪૪ વર્ષનો 'સુ' વંશનો અંત ઇ. સ. પૂર્વે ૧૭૬૫મા આવ્યો.

ઇ० સ० પૂ० ૧૭૬૬.

તે પછી ઈ. સ. પૂર્વે ૧૭૬૬ મા ટોંગના ૧લા શાહાજાદા 'ચીંગહેંગ' કઇ કવિને હરાવી રાજ્યાસનપર આવ્યો. એણે પ્રજાપરના કરો ઘટાડી દેશને આબાદ કર્યું. એના રાજ્યમાં એક સમે મ્હોટો દુકાળ પડયો, ત્યારે એણે ભરી રાખેલો સરકારી અનાજ પ્રજાને મુફત વેહેંચી દુ:ખ ટાળ્યું તે પછીનાં પાદશાહોની ઝાઝી તવારીખ જણાઇ નથી. ચીંગહંગ પછીનો ૭ મો પાદશાહ 'ટાયેવુ પ્રતાપી રાજ્યકર્તા થઇ ગયો. તેણે માહરી

તેને પ્રજાપર જુલમ કરતાં અટકાવ્યા. બેમારો માટે 'ઇસ્પીતાલો' સ્તાપન કરી, અને ગરીબો માટે વિશ્રાંતિગૃહો બંધાવ્યાં. વચમાંનાં કેટલાક પાદશાહો ઘણા નબળા હતા, અને તે પછીનાં ૮ એવા તો જુલ્મી નિવડયા કે ચીનાઇ તવારીખનવેશોએ તેમની નોંધ વરીક લીધી નથી.

ઈ. સ પૂર્વે
૧૫૬૨

તેઓમાં ચીંગટીંગ નામે પાદશાહ હતો તેના વખતમાં (ઇ. સ. પૂર્વે ૧૫૬૨થી ૧૫૪૮) તાતાર લોકોએ રાજ્યપર ચઢાઇ કરી પણ તેમાં તેઓ ફાવ્યા નહિ. આ વેળા માંદરીનોનો વધેલો દોર 'પવાંકાંગે' નરમ પાડી પ્રજાને આબાદાનીમાં આણી. તે પછી વુટીંગ રાજા થયો, તેમાં ઝાઝું પાણી નહોતું, પણ તેના ચાલાક વજીરે દ્રવ્યનો સારો સંગ્રહ કરી રાજ્યને આબાદ બનાવ્યું. તે પછી ચીનમાં અપસમાં ઉઠેલા બખેડાથી પ્રજાએ જેપાન તરફ નહાશી જઇ વસાહત કરી. આ છેલ્લો પાદશાહ 'ચાઉસીન' એવો તો જુલ્મી હતો કે હમેલદાર સ્ત્રીના પેટમાં બાળક કેમ રહેછે તે જોવાની ખાહેશને લીધે એક જીવતી હમેલદાર સ્ત્રીનું પેટ ચીરાવ્યું હતું. તેમજ પોતાના વજીરની છુપી વાત જાણવા તેનું જીગર ચીર્યું હતું. આ શાહનશાહની આવી અનેક બુરી ચાલને લીધે એનીપર અમીરોએ રૂઠી સામા થવાથી ગભરાઇને પોતાના જાન માલને આગમાં બાળી તારાજ કર્યું.

ઇ. સ પુર્વે
૧૧૨૨

ચાઉસીનનાં મરણ પછી અમીરોના વડા ઉવાંગે ઈ. સ. પૂર્વે ૧૧૨૨ માં (બીજા મત મુજબ ઇ. સ. ૧૧૧૦) 'ચૌ' વંશની સ્થાપના કરી. જે વંશ ૮૬૭ વર્ષ ચાલ્યું. વુવાંગ જાતે હિમ્મતવાન હોવાથી રાજ્યને બાહોશીથી ચલાવેલું હોવાથી અમીર ઉમરાવોને જાગીરો આપી વશ કર્યા, પણ તેઓ બળવાન થતાં સામા થયા હતા, પણ તેનો બેટો ચીંગવાંગ કળાબાજ હોવાથી તેણે તેમને વશ કર્યા. તેના પછીના વારસોમાં કાંઇ ઝાઝું પાણી હતું નહિ. મુહવાંગના રાજ્યમાં (ઇ. સ. પૂર્વે ૧૦૦૧ થી ૯૪૭) ચીન ઉપર તારતરોએ પેહેલા હુમલા કર્યા. તે પછીનાં અનેક પાદશાહો માઠી સ્થિતિમાં રાજ્ય અમલ ભોગવી ગયા.

ઇ. સ પૂર્વે
૯૪૭

સીએન વંશના સમયમાં ઇ. સ. પૂર્વે ૮૨૭માં તાતારોએ હાર ખાધી, તે એટલા સુધી કે સર્વે તાતારોને પોતાનાં જંગલી રહેઠાણોમાં જઇ ભરાવું પડયું. પણ તે પછીનાં હુમલા દરમ્યાન સીએન લડાઇમાં માર્યો ગયો. અને તે પછી તાતારોનું જોર દિનપર દિન વધતું ગયું.

ઈ૦ સ૦ પૂ૦
૭૭૦.

તીંગવાંગ શાહાનશાહના સમયમાં ઇ૦સ૦ પૂર્વે ૭૭૦ થી ચીનાઇ ઇતિહાસ ચોકસ મળેછે. તેના સમયમાં ૨૧ હાકમો સ્વતંત્ર રાજ્ય સ્થાપન કરી બેઠા હતા. લીંગવાંગ શાહાનશાહના અમલમાં ઇ૦સ૦ પૂર્વે ૫૫૧ માં કાનફુશિઅસનો જન્મ થયો હતો (જુઓ કાનફુશિઅસ.) આ ચીનાઇ ફીલસુફનું ચીનાઇ નામ 'કુંગ ફુત્સુ' હતું. તે સમયે ચીનનાં અનેક સ્વતંત્ર હાકમો અપસમાં લઢી બેદાદી ભરી રાજ્યનીતિ ચલાવતા હતા. આ માઠા વખતનું વર્ણન 'મંગતજી' નામે કાનફુશિઅસનાં એક વિદ્વાન ચેલાએ લખ્યોછે. તેનો જન્મ લીવાંગના રાજ્યમાં ઇ૦ સ૦ પૂર્વે ૩૭૫ માં થયો હતો. તે વખતે શેહેનશાહતના નકશા પિત્તળના પતરાંપર કોતરેલાં હતા. તે પોતાનો દાવો પુરવાર કરવા ઘણું ઉપયોગી હોવાથી 'હિઇનવાંગ' શેહેનશાહે તેમને તલાવમાં દાટયા હતા. તસીનના મુલકના રાજ્યકર્તાઓનો અમલ ને બળ વધતાં ચીનાઇ શાહાનશાહનો દોર પડી ભાંગો. તસીનના રાજા ચાઓસીંગે પોતાનો અમલ સર્વોપરી કરી નાનગાંગ શેહેનશાહને ખંડીયો રાજા બનાવ્યો. અને તે પરદેશમાં મરણ પામ્યો. તેના સગા 'ચાઉફીઉને' ને પોતાનાં

પશ્ચાતું રાજ્ય મેળવવા પ્રજાએ મદદ કરી છતાં તે નબળો હોવાથી તેણે ઇ૦સ૦ પૂર્વે ૨૫૮ માં તખ્તપરથી પોતનો હક્ક તજી સુલેહ કરી.

ચીનવંશની સ્થાપના થતાં 'ચૌ' ની તોખમની કારકીર્દિ ખતમ થઇ. ચૌશીઆંગે ચીનના પેહેલા શેહેનશાહનો એલકાબ ધારણ કરતાં તેની સામે ઉમરાવો બળતવારીથી થયાં, અને તે તકરાર છેક ચૌશીયાંગનો પૌત્ર ગાદીએ આવ્યો ત્યાં સુધી ચાલી. શાહાનશાહનો એલકાબ અમલમાં લાવનાર આ ચ્વાંગ સિયેગવાંગ ઇ૦સ૦ પૂર્વે ૨૪૯ માં તખ્તનશીન થયો. આ વંશે ૪૩ વર્ષ રાજ્યપદ ભોગવ્યું હતું. તે પછી ચીનમાં એક એવો તો બળવાન પાદશાહ થયો કે તે વખત સુધી તેવો કોઇ બીજો થયો નહોતો. તેનું નામ 'ચીહવાંગટી' હતું. તેણે પોતાના હથિયારોનાં બળથી જાગીરદારો અને ઉમરાવો જે સ્વતંત્ર હતા તેમને જીતી લીધાં. ચીનની ઉત્તરે જે 'હના' નામનાં એક તારતરી લોકો વારંવાર કંટાળો આપતા તેઓપર તેણે ફતેહ મેળવી. અને સરહદપરની ગંજાવર દેવાલ ઇ૦સ૦ પૂર્વે ૨૧૧ માં બંધાવી. પણ તે પછી તેણે ગ્રંથોનો નાશ કરવા માંડયાથી વિદવાનોએ તેને ધિક્કાર્યો છે. એના મોતથી આ વંશની સમાપ્તિ થઇ.

ઇ. સ. પૂર્વે ૨૦૬

ઇ. સ. પૂર્વે ૨૦૬માં લ્યૂપાંગ અથવા કેટસુ નામના એક ચોરોના સરદારે હેનવંશની સ્થાપના કરી, જે રાજ્ય ૪૨૨ વર્ષ સુધી ચાલ્યું. ચિહવાંગટીએ જે ગ્રંથોનો નાશ કીધો તેવો નાશ ફરીથી ન થાય એવી ધારણાથી આ રાજ્યકર્તાએ ઇ. સ. પૂર્વે ૨૦૨ માં બિબાંથી છાપવાનો હુન્નર પ્રથમ શરૂ કર્યો. તેના પછી ચીનમાં પેહેલવેહેલી ઓરત રાજ્ય ચલાવનારી થઇ; જેનું નામ 'લ્યુ હાઉ' હતું. આ ઓરતે પોતાની ક્રૂરતાથી ઘણો ત્રાસ વર્તાવ્યો હતો. તેના પછી ઇ. સ. પૂર્વે ૧૮૦ માં 'વાનતી' નામે શેહેનશાહ થયો તેણે બધે સુલેહ પાથરી આબાદી ફેલાવી હતી. એણે પેહેલવેહેલો પોતાના રાજ્યનો જૂદો લકબ આપ્યો હતો. તેના પછી વિદવાન પાદશાહોએ રાજ્ય કરી વિદ્વાનોને ઠીક આશ્રય આપ્યો હતો. ઉતી નામે શાહાનશાહે ઇ. સ. પૂર્વે ૧૪૦ થી ૮૮ વેર રાજ્ય કર્યું. તેણે તાતારો સાથે ચાલુ લડાઇ કરી તેમને જેર કર્યા હતા. એના અમલમાં 'લાઓતજી' અથવા 'લાઓ કીઉન' કે જે કાનફુશિઅસના સમયમાં એક ફીલસુફ થઇ ગયો, તેનો બીકટ ધર્મ પેહેલવેહેલો પ્રસાર પામ્યો. પણ કાનફુશિઅસના મતવાળા તેઓની સામે થતા હતા. એના અમલમાં 'ઝીમાતસીઇન' નામે મ્હોટો તવારીખનવેશ થયો; એણે કાસ્પીયનનાં કાંઠા સુધી રાજ્યસત્તા ફેલાવી હતી. તે પછી ચીનમાં ફરી જૂદી જૂદી જાતના સરદારો વચ્ચે બખેડો ઉઠ્યો. જેનું પરિણામ એ નિપજ્યું કે તારતરોએ પાછું પોતાનું સ્વતંત્રપણું જાહેર કીધું. તેમાં ગાઇતી શાહાનશાહ સારી રીતે રાજ્ય ચલાવી ગયો. તેનો વારેસ પીગતી ગાદીએ આવતાં 'વાંગમાંગ' નામે લોભી અને જુલમી અમીરે તેને પદભ્રષ્ટ કર્યો. પણ હાલની ઓલાદ તરફથી બીજા અમીરો ઉઠવાથી બખેડો જાગ્યો, જેનો સેવટ વાંગમાંગના મરણથી આવ્યું. પણ

ઇ. સન ૨૫.

તેટલાં 'ક્વાંગબુટ' નામે એક નવો શેહેનશાહ થયો (ઇ. સન. ૨૫-૨૭) તે હિમ્મતવાન હોવાથી સર્વે બખેડા નરમ પડયા, એટલુંજ નહિ પણ પોતાનો પુરો કાબુ બેસાડયો. 'મીંગટી' ના અમલમાં (ઇ. સન ૫૮-૭૫) મેડીરૂનોનું એક એલચીખાતું હિંદુસ્તાન આવ્યુ. જ્યારે તેઓ ચીન પાછા ફર્યા ત્યારે ત્યાં પ્રથમ બૌદ્ધ ધર્મનો ફેલાવો કર્યો. આ અને એ પછીના વખતમાં તાતારોએ ફરી હુમલા કરવા માંડયા, પણ એક જબરી કતલથી તેમને હટવું પડ્યું. ચીનમાં પેહેલવેહેલી વિદવાન સ્ત્રી લેખક તરીકે 'પેનહવુઇ' (ઇ.સ. ૭૬-૮૮) માં થઇ ગઇ.

ચાંગતીના મરણ પછી રાજ્યની હકુમત મહેલોમાંની ચચળ ઓરતો તથા ખોજાઓનાં હાથમાં આવી. જેથી લડાઈઓ શરૂ થતાં 'હાનના' ઓલાદનું સેવટ આવવા લાગ્યું. તોપણ શાહાનશાહો પોતાનો મરતબો લશકરનો બળથી સંભાળી શકતા. પણ કેટલીક વેળા સરદારો સામા થતાં શાહનશાહ નાઓલાજ થઇ મેહેલમાં ભરાઇ બેસતા. આ ઉપર 'હીઇનતી' એ શાહાનશાહી મોહોર ઈ. સ. ૨૨૦ માં તસાઓપીગને ઈ સન ૨૨૦; સ્વાધીન કરી, કે જે તે સમયનો એક નામચીન સરદાર હતો. 'હુન'ની ઓલાદનો તે પછી એક 'ચાઓલી' નામે શખસે પોતાને શેહેનશાહ તરીકે જાહેર કીધો અને આથી શાહાનશાહી ઓલાદ 'હાઉહાન'નાં એલકાબથી ઓળખાવા લાગી. કે જે ઈ. સ. ૨૨૧ થી ૨૩૬ સુધી ચાલુ રહ્યું. તે પછી 'ઉ' દેશનો રાજા શાહાનશાહી દાવો કરી નિકળયો. આ રીતે તે વેળા 'વીવુ,' અને શહ' એમ ત્રણ રાજ્યકર્તા લઢીને તખ્તનો દાવો કરવા લાગા. આથી તે વખતને 'કવુ' એટલે "ત્રણ સલતનત" કહેછે.

આ ત્રણે હાકેમોના સરદારોએ લઢાઇમાં બહાદુરી ભર્યાં અનેક કામો કર્યાં. આ વેળાની અધાધૂધીનો અહેવાલ 'સાનકવોચી' નામના ગ્રંથમાં વર્ણવેલોછે. હાઉતી જે ખરો શાહનશાહ હતો તેણે ફત્તેહ પામવામાં નિરાશ થતાં પોતાનું તખત 'ચી'નાં પાદશાહને આપી દીધું, આથી 'હાઉતીના' બેટાએ પિતા ઉપર નારાજ થઇ પોતાના તમામ કુટુંબની કતલ કીધી.

તે વેળા ચીનનું મથક ચીનના વાયવ્ય પ્રાંતમાં 'શેનસ' નામે પ્રાંત હતો. જેની સાથે ધીરે ધીરે ઉપરનાં પ્રાંતો જોડાતા ગયા અને તે સમયે 'દક્ષિણ' તરફના ભાગો લાંબા કાળથી જંગલી લોકોથી વસાયેલાં હતા. આ સર્વ ભાગોને 'હાન' વંશે એકત્ર કર્યા અને તે વેળા શાહાનશાહતને જે રૂપ આપ્યું તે આજવેર કાયમછે.

ચીનનો ત્રીજો જમાનો ઇ. સ. ૨૬૪થી તસીન વંશની શરૂઆત સાથે શરૂ થાયછે. આ વંશે ઈ. સ. ૪૨૦ વેર અમલ ભોગવ્યો. એમાં 'વુ' અને શનની હાલત ચાલુ લઢાઈઓથી નબળી બની હતી. 'લિ' જે ૯૭ વેર જેવેને તેવોજ રહ્યો હતો તેને 'ઝેમના' નામે શાહાજાદાએ પકડયો, જે શાહજાદો ચીનના શાહાનશાહી તખ્ત ઉપર 'વુટ' (બીજો)ના નામથી ઉતર્યો હતો. આ વુટ અને તેની પછીનો કોઇ પણ શખસ તે વખતને અનુસરતું રાજ્ય ચલાવી શકયો નથી. જે રાજ ઘણું કંટાલા ભર્યું થઇ પડ્યું હતું. ઇ. સ. ૩૧૭માં બીજા સીન વંશની એક જૂદી શાખા ફુટી નિકળી હતી જેમાં 'યુન્ટી' ગાદીએ બેઠો. પણ આ રાજ્યથી તેની આગમજ જે રાજ્યો થઈ ગયાં તેથી કાંઇ વધારે સરસ નિવડયું નહિ; કારણ એ વખતે પણ ખૂનરેજી ભરી લઢાઇઓ ચાલુ હતી. યાને 'આ'ના મુલકના લોકોએ રાજ્ય સામે બલવો ઉઠાવતા હતા, તેમાં વળી તેમને તારતરો મદદ કરતા હતા. વળી આ સર્વ બંડ નરમ પડ્યું નહિ, તેટલાં 'સુ' એ હથિયાર ભીડી નવું ફીતૂર ઉભું કીધું. જે સેવટવેર ચાલુ રહ્યું. એટલે ઇ. સ. ૪૨૦ માં 'ટીગક'એ રાજ્યપાટ તજી દીધું, અને તે વંશ બદલાયું.

તે પછી 'શુંગ' વંશની સ્થાપના થતાં તેનો પેહેલો રાજ્યકર્તા 'લ્યુયુ' એ 'કૈયુસ' યાને ટલંદ પદ્ધિએ ચડેલો શાહાનશાહ એવું નામ ધારણ કીધું. આ પાદશાહ બહાદુર હતો પણ એણે છેવટે પાદશાહી કુટુંબની કતલ કરી નામને દાઘ લગાડયો હતો. એના અમલમાં ઉત્તર ભાગના રાજ્યકર્તાઓ તાતારોની મદદથી એની સામે થયા હતા, કે જેઓએ એના તથા એના પછીના વંશજોના અમલને દુશ્છકારી સામા થયાં હતા. ઇ. સ. ૪૯૦ મા 'નાનકીન' શેહેરને શેહેનશાહતનું પાયતખત બનાવવામાં આવ્યું હતું.

વાન્ટીના અમલમાં (ઇ. સ. ૪૨૪થી ૪૫૩) ઘણીક નિશાળો તથા પાઠશાળા
ઇ. સ. ૪૨૫. સ્થાપન થઇ હતી. એનો બેટો પણ ક્રૂર પાદશાહ નિવડયો. તે પછીના રાજ્યકર્તા ક્રૂરતા માટે જાણીતા થયા હતા, અને તેઓ સર્વે કમોતે મરણ પામ્યા હતા. માત્ર 'સીંગટી' ખુદ્રતી મોતે મરણ પામ્યો હતો. તસાંગવાંગ પોતાના મેહેલમાં ખોજાઓના હાથ ઉપર માર્યો ગયો. ત્યારથી 'સીઆઓતા ઓચીગ' નામે એ જાણીતો સરદાર જે બલવાખોરોમાં શામેલ હતો તે બળવાન થઇ પડયો. તેણે 'તરતરનેનો' દેશ ઇ. સ. ૪૭૭ માં હાથ કર્યો, અને શ્રુંગ વંશના એક છેલ્લા શાહાનશાહને તખ્તે બેસાડી પાછો ઉઠાડી મેલી પોતે રાજ્ય કરવા લાગો. આ કુટુંબમાં ૮ શાહાનશાહ થયા, પણ તેમાં માત્ર એેજ સારૂં નામ પાછળ મુકી ગયા હતા.

શ્રુગ વંશની સમાપ્તિ પછી 'તરી' વંશની સ્થાપના થઇ જેના પેહેલા શેહેન-
ઇ. સ. ૫૫૦. શાહ 'સીયાઉટાઉચીગે' સારી કીર્તિ મેળવી. 'લીયાગ' તેઓમનો 'લ્યુંગફ્ટ' પણ એક બહાદુર લડવૈયો હતો, એટલુંજ નહિ પણ વિદ્યા તથા જ્ઞાનનો તેણે ઘણો વધારો કર્યો. પણ તે નબળો હોવાથી રાજ્યમાં અંધાધુંધી ચાલી. લીઆંગના વંશે ઇ. સ. ૫૦૨ થી ૫૫૭ વેર અમલ ભોગવ્યો. તે પછી 'ચીન' વંગે ૫૫૭ થી ૫૮૯ વેર અમલ ભોગવ્યો. આ વંશના વડા 'કેટસ'નું રાજ્ય લોહીથી રંગીન બન્યું. તે પછી ઇ. સ. ૫૯૦.માં યાંગકીન ગાદીએ આવતાં 'શ્રૂઇ' વંશની સ્થાપના થઇ. આ વંશે ૬૧૮ વેર અમલ ભોગવ્યો હતો. યાંગકીને રાજ્યમાં આબાદી કરવાનાં ઉપાયો લીધા. એણે કોરિઆનાં રાજ્યને નબળું બનાવ્યું, અને ૬૦૪ માં તે મરણ પામતા તેનો વારેસ 'ઇઆંગતી' ગાદીએ બેઠો. એણે આગલા ગ્રંથોની નકલો કરાવી વિદ્યાઅભ્યાસનો વધારો કરી રાજ્ય ચલાવવા માંડયું. તેટલાં તાગરો સાથની લડાઇમાં માર્યો ગયો. તે વખતે 'લીઇઉન' જે એક પ્રસિદ્ધ સરદાર હતો, તેણે 'કંગતીતુંગ'ને તખતે બેસાડયો, પણ તેની થોડુંક પછી તેણે શાહાનશાહને ઝેર આપી મારી નાખી પોતે તખતે બેઠો.

બે પછી ટાંગ વંશનો અમલ ઇ. સ. ૬૧૯ થી ૯૦૭ વેર ટકયો. આ રાજ્ય સ્થાપન થતાં તાતાર લોકો એક બીજી જંગલી પ્રજા સાથે લડાઇમાં ગુંતાયા. આ જંગલી પ્રજા પ્રથમ તાતાર લોકોનાં હાથ તળે 'ઇમાયુસ' પહાડ તળેથી લોખંડ ખણી કાઢવાના કામપર ગોલામ તરીકે હતા. પણ તેમને છુટાપણું મળતાં ચીનની મોજ મઝાથી લોભાઇ ત્યાં વસવાટ કરવા થકી લડાઇ ઉઠાવી.

ઇ. સ. ૬૩૫ માં ખ્રિસ્તી લોકોએ પ્રથમ ચીનમાં પ્રવેશ કર્યો અને નેસ્ટો-
ઇ. સ. ૬૩૫. રીઅન પાદ્રીઓએ ખ્રિસ્તી ધર્મના ફેલાવા થકી બાપણો આપવા માંડયાં. ૬૨૭ માં તાઇશ્રુગ રાજ્યકર્તા થયો, તેણે બળતનારીથી અમલ સ્થાપી 'તુરકીન' દેશ ફતેહ કરી તિબેટની પ્રજાને તાબે કરી પોતાના રાજ્યની હદ ઇરાન સુધી ફેલાવી. તેના પછીના બે વારસોએ નબળો અમલ ચલાવી જનાનખાનામાં પડી રહી વખત ગુજાર્યો. હીઉનતશ્રુ રાજ્યકર્તા વિદ્વાન થતાં પોતાનાજ મેહેલમાં ચાલતા ફીતુરનો ભોગ થઇ પડયો હતો. તે પછીના શુહતશ્રુંગ, તાઇતશ્રુગ, તીહતશ્રુંગ, અને શ્રુનતશ્રુગે એક પછી એક અતી નબળા રાજ્યકર્તા થયા, તેમાં છેલ્લાં શ્રુનતશ્રુગે ખુદનું એક મ્હોટું મંદીર બંધાવ્યું. પ્રથમ જે લશકરે રાજ્યને આશ્રય આપ્યો હતો તેને 'મુહતશ્રુગે' કાઢી નાખ્યું, અને પોતે અમરતનું પાણી પી મરણ પામ્યો. તે પછીના બે રાજ્યકર્તાએ તો મેહેલમાંના ગુલામોનાં તાબામા રહી અંધાધૂંધી ચલાવી તેમાં વૂતશ્રુંગ શાહનશાહે જરા પણ પોતાનું પાણી બતલાવ્યું હતુ. તેના પછીના શાહાનશાહે પણ ખોજાઓનાં જુલમ તોડવાનો.

ચાંગતીના મરણ પછી રાજ્યની હકુમત મેહેલોમાંની ચચળ ઓરતો તથા ખોજાઓનાં હાથમાં આવી. જેથી લડાઈઓ શરૂ થતાં 'હાનના' ઓલાદનું સેવટ આવવા લાગ્યું. તોપણ શાહાનશાહો પોતાનો ભરતખો લશકરનો બળથી સંભાળી શકતા. પણ કેટલીક વેળા સરદારો સામા થતાં શાહાનશાહ નાએલાજ થઇ મેહેલમાં ભરાઇ બેસતા. આ ઉપર 'હીઇનતી' એ શાહાનશાહી મોહોર

ઈ. સ. ૨૨૦ માં તસાઔપીગને ઈ સન૰૨૨૦, સ્વાધીન કરી, કે જે તે સમયનો એક નામચીન સરદાર હતો. 'હુન' ની ઓલાદનો તે પછી એક 'ચાઔલી' નામે શખસે પોતાને શેહેનશાહ તરીકે જાહેર કીધો અને આથી શાહાનશાહી ઓલાદ 'હાઉહાન' નાં એલકાબથી ઓળખાવા લાગી. કે જે ઈ. સ. ૨૨૧ થી ૨૩૬ સુધી ચાલુ રહ્યું. તે પછી 'ઉ' દેશનો રાજા શાહાનશાહી દાવો કરી નિકળયો. આ રીતે તે વેળા 'વીવુ,' અને શહ' એમ ત્રણ રાજ્યકર્તા લઢીને તખ્તનો દાવો કરવા લાગા. આથી તે વખતને 'કવુ' એટલે "ત્રણ સલતનત" કહેછે.

આ ત્રણે હાકેમોના સરદારોએ લઢાઇમાં બહાદુરી ભર્યા અનેક કામો કર્યા. આ વેળાની અંધાધૂધીનો અહેવાલ 'સાનકવોચી' નામના ગ્રંથમાં વર્ણવેલોછે. હાઉતી જે ખરો શાહનશાહ હતો તેણે ફત્તે પામવામાં નિરાશ થતાં પોતાનું તખત 'પી' નાં પાદશાહને આપી દીધું, આથી 'હાઉતીના' બેટાએ પિતા ઉપર નારાજ થઇ પોતાના તમામ કુટુંબની કતલ કીધી.

તે વેળા ચીનનું મથક ચીનના વાયવ્ય પ્રાંતમાં 'શેનસ' નામે પ્રાંત હતો. જેની સાથે ધીરે ધીરે ઉપરનાં પ્રાંતો જોડાતા ગયા અને તે સમયે 'દક્ષિણ' તરફના ભાગો લાંબા કાળથી જંગલી લોકોથી વસાયલાં હતા. આ સર્વ ભાગોને 'હાન' વંગે એકત્ર કર્યા અને તે વેળા શાહાનશાહતને જે રૂપ આપ્યું તે આજનેર કાયમછે.

ચીનનો ત્રીજો જમાનો ઇ. સ. ૨૬૪ થી તમીન વંશની શરૂઆત સાથે શરૂ થાયછે. આ વંશે ઈ. સ. ૪૨૦ વેર અમલ ભોગવ્યો. એમાં 'વુ' અને શનની હાલત ચાલુ લઢાઈઓથી નબળી બની હતી. 'વિ' જે હજી વેર જેવોને તેવોજ રહ્યો હતો તેને 'ઝેમના' નામે શાહાજાદાએ પકડયો, જે શાહજાદો ચીનના શાહાનશાહી તખ્ત ઉપર 'વુટ' (બીજો)ના નામથી ઉતર્યો હતો. આ વુટ અને તેની પછીનો કોઇ પણ શખસ તે વખતને અનુસરતું રાજ્ય ચલાવી શકયો નથી. જે રાજ ઘણું કંટાલા ભર્યું થઇ પડયું હતું. ઇ. સ. ૩૧૭માં બીજા સીન વંશની એક જૂદી શાખા ફુટી નિકળી હતી જેમા 'યૂન્ટી' ગાદીએ બેઠો. પણ આ રાજ્યથી તેની આગમજ જે રાજ્યો થઈ ગયાં તેથી કાંઇ વધારે સરસ નિવડયું નહિ; કારણ એ વખતે પણ ખૂનરેજી ભરી લઢાઇઓ ચાલુ હતી. યાને 'ઔ'ના મુલકના લોકોએ રાજ્ય સામે બલવો ઉઠાવતા હતા, તેમા વળી તેમને તારતરો મદદ કરતા હતા. વળી આ સર્વ બંડ નરમ પડયું નહિ, તેટલાં 'યુ' એ હથિયાર બીડી નવું ફીતૂર ઉભું કીધું. જે સેવટવેર ચાલુ રહ્યું. એટલે ઇ. સ. ૪૨૦ માં 'ટીગક'એ રાજ્યપાટ તજી દીધું, અને તે વંશ બદલાયું.

તે પછી 'સુંગ' વંશની સ્થાપના થતાં તેનો પેહેલો રાજ્યકર્તા 'લ્યુયુ' એ 'કેયુસ' યાને ટલદ પદ્ધિએ ચઢેલો શાહાનશાહ એવું નામ ધારણ કીધું. આ પાદશાહ બહાદુર હતો પણ એણે છેવટે પાદશાહી કુટુંબની કતલ કરી નામને ડાઘ લગાડયો હતો. એના અમલમાં ઉત્તર ભાગના રાજ્યકર્તાઓ તાતારોની મદદથી એની સામે થયા હતા, કે જેઓએ એના તથા એના પછીના વંશજોના અમલને તુચ્છકારી સામા થયાં હતા. ઇ. સ. ૪૯૦ મા 'નાનકીન' શેહેરને શેહેનશાહતનું પાયતખત બનાવવામાં આવ્યું

વાન્ટીના અમલમાં (ઇ. સ. ૪૨૪થી ૪૫૩) ઘણીક નિશાળો તથા પાઠશાળા
ઇ. સ ૪૨૫ સ્થાપન થઇ હતી. એનો બેટો પણ ક્રૂર પાદશાહ નિવડયો. તે પછીના રાજ્યકર્તા ક્રૂરતા માટે જાણીતા થયા હતા, અને તેઓ સર્વે કમોહતે મરણ પામ્યા હતા. માત્ર 'ભીંગટી' કુદરતી મ્હોતે મરણું પામ્યો હતો. તસાંગવાંગ પોતાના મેહેલમા ખોજાઓના હાથ ઉપર મારયો ગયો. ત્યારથી 'સીઆમીતા ઓચીગ' નામે એ જાણીતો સરદાર જે બલવાખોરોમાં શામેલ હતો તે બળવાન થઇ પડયો. તેણે 'તરતરનેનો' દેશ ઇ. સ. ૪૭૭ માં હાથ કર્યો, અને શૂંગ વંશના એક છેલ્લા શાહાનશાહને તખ્તે બેસાડી પાછો ઉઠાડી મેલી પોતે રાજ્ય કરવા લાગો. આ કુટુંબમાં ૮ શાહાનશાહ થયા, પણ તેમાં માત્ર બેજ સારૂં નામ પાછળ મુકી ગયા હતા.

શૂંગ વંશની સમાપ્તિ પછી 'તસી' વંશની સ્થાપના થઇ જેના પેહેલા શેહેન-
ઇ. સ. ૫૫૦. શાહ 'સીયાઉટાઉચી ગે' સારી કીર્તિ મેળવી. 'સીયાગ' તોખમનો 'લ્યુગટ્ટ' પણ એક બહાદુર લડવૈયો હતો, એટલુજ નહિ પણ વિધા તથા જ્ઞાનનો તેણે ઘણો વધારો કર્યો. પણ તે નબળો હોવાથી રાજયમા અધાધુંધી ચાલી. લીઆગના વંશે ઇ. સ. ૫૦૨ થી ૫૫૭ વેર અમલ ભોગવ્યો. તે પછી 'ચીન' વંશે ૫૫૭ થી ૫૮૯ વેર અમલ ભોગવ્યો. આ વંશના વડા 'ટ્રેટસ'નુ રાજ્ય લોહીથી રંગીન બન્યું. તે પછી ઇ. સ. ૫૯૦ માં યાંગકીન ગાદીએ આવતાં 'સૂઇ' વંશની સ્થાપના થઇ. આ વંશે ૬૧૮ વેર અમલ ભોગવ્યો હતો. યાંગકીને રાજ્યમાં આબાદી કરવાનાં ઉપાયો લીધા. એણે કોરિઆનાં રાજ્યને નબળું બનાવ્યું, અને ૬૦૪ માં તે મરણ પામતા તેનો વારેસ 'યઆંગતી' ગાદીએ બેઠો. એણે આગલા ગ્રથોની નકલો કરાવી વિદ્યાઅભ્યાસનો વધારો કરી રાજ્ય ચલાવવા માંડયુ. તેટલાં તાતારો સાથની લડાઇમાં મારયો ગયો. તે વખતે 'લીઇઉન' જે એક પ્રસિદ્ધ સરદાર હતો, તેણે 'કંગતીતુંગ'ને તખતે બેસાડયો, પણ તેની થોડુંક પછી તેણે શાહાનશાહને ઝેર આપી મારી નાખી પોતે તખતે બેઠો.

એ પછી ટાંગ વંશનો અમલ ઇ. સ. ૬૧૯ થી ૯૦૭ વેર ટકયો. આ રાજ્ય સ્થાપન થતાં તાતાર લોકો એક બીજી જંગલી પ્રજા સાથે લડાઇમા ગુંતાયા. આ જંગલી પ્રજા પ્રથમ તાતાર લોકોના હાથ તળે 'ઇમાસુસ' પહાડ તળેથી લોખંડ ખણી કાઢવાના કામપર ગોલામ તરીકે હતા. પણ તેમને છુટાપણું મળતાં ચીનની મોજ મઝાથી લોભાઇ ત્યાં વસવાટ કરવા થકી લડાઇ ઉઠાવી.

ઇ. સ. ૬૩૫ મા ખ્રિસ્તી લોકોએ પ્રથમ ચીનમાં પ્રવેશ કર્યો અને નેસ્ટો-
ઇ સ. ૬૩૫. રીઅન પાદ્રીઓએ ખ્રિસ્તી ધર્મના ફેલાવા થકી ભાપણો આપવા માંડયાં. ૬૨૭ માં તાઇશૂંગ રાજ્યકર્તા થયો, તેણે બળતવારીથી અમન સ્થાપી 'તૂરકાન' દેશ ફતેહ કરી તિબેટની પ્રજાને તાબે કરી પોતાના રાજ્યની હદ ઇરાન સુધી ફેલાવી. તેના પછીના બે વારસોએ નબળો અમલ ચલાવી જનાનખાનામા પડી રહી વખત ગુજાર્યો. હીઉનતશૂંગ રાજ્યકર્તા વિદ્વાન થતાં પોતાનાજ મેહેલમાં ચાલતા ખીતરનો ભોગ થઇ પડયો હતો તે પછીના શુહતશૂંગ, તાઇતશૂંગ, તીહતશૂંગ, અને શૂનતશૂંગ એક પછી એક અતી નબળા રાજ્યકર્તા થયા, તેમાં છેલ્લા શૂનતશૂંગે બુદ્ધનુ એક મ્હોટું મંદીર બંધાવ્યુ. પ્રથમ જે લશકરે રાજ્યને આશ્રય આપ્યો હતો તેને 'મુહતશૂંગે' કાઢી નાખ્યું, અને પોતે અમરતનું પાણી પી મરણ પામ્યો. તે પછીના બે રાજ્યકર્તાએ તો મેહેલમાંના ગુલામોનાં તાબામા રહી અધાધુંધી ચલાવી તેમાં વૂતશૂંગ શાહનશાહે જરા પણ પોતાનું પાણી બતવાવ્યુ હતુ. તેના પછીના શાહાનશાહે પણ ખોજાઓનાં જુલમ, તોફાનો.

ઉપાય લીધા, પણ તેમાં તેઓ ફાવ્યા નહિ. હિતશ્રુંગે પોતાની બુરી ચાલથી રાજ્યને નમાળું બનાવ્યું અને તેના વારેસ ચાઓતશ્રુંગે ફોજાઓનાં જુલમથી બચવા ચોરોના ટોળાંની મદદ લઇ કામ પાર ઉતાર્યું હતું. પણ ઇ. સ. ૯૦૩ માં આ શાહાનશાહને પદભ્રષ્ટ કરવામાં આવ્યો હતો. આ મદદગાર ચોરોનો સરદાર 'ચુવાન' નામે હતો, તેણે શાહાનશાહને મદદ કરી તેના બદલામાં 'કુલેઆંગ'નો મુલક લીધો હતો; અને તે પછી બળવંત થતાં તાંગ વંશની સમાપ્તિ કરી, લીઆંગ વંશની સ્થાપના કરી. આ વંશે ૯૦૭ થી ૯૨૩ વેર અમલ ઈ. સ. ૯૦૦ ભોગવ્યો. તે પછી 'હાઉતાંગ'ના વંશે ૯૨૪ થી ૯૩૪ વેર અમલ ભોગવ્યો. તે પછી હાઉતસીન વંશે ૯૩૬ થી ૯૪૬ વેર માત્ર ૧૦ વર્ષ અમલ ભોગવ્યો. હાઉહાન વંશમાં માત્ર બે શાહાનશાહ થયા, પણ તેઓએ માત્ર ૩ વર્ષ અમલ ભોગવ્યા પછી 'હાઉચાઉ' ઓલાદની સ્થાપના ૯૫૧ માં શીતશ્રુંગ નામે શેહેનશાહે કરી. એ ભલો અને બહાદુર રાજ્યકર્તા થયો હતો. પણ તેનો વારેસ નબળો હોવાથી તેનાજ પ્રધાને 'સંગ' વંશની સ્થાપના ૯૬૦ માં કરી. આ વંશે ૩૧૯ વર્ષ સુધી અમલ ભોગવ્યો હતો. આ વંશના પેહેલા પાદશાહ ચાઉવાંગઇન થયો, જેણે બેદીલ રૈયતને તાબે કરી, પણ તાતારો તો સદાના દુશમન થઇ પડયા હતા, કારણ કે તેઓ ફરીથી 'કીનતારતર' નામથી ફરી ચીનપર ચઢાઇ કરી અને 'ક્યા,યુટ સંગ' તાબે કીધું, તથા આગળ 'પેચીલી' તથા 'શેનસીના' પ્રાંત ઉપર ચઢાઇ કરી. તેમને નહસાડવા 'લીગતસંગ' રાજ્યકર્તાએ મોગલ તાતારોની મદદ માંગી,. જે મદદ તેઓએ આપી હતી. પણ સંધળી જીત પોતાનાં હાથમાં રાખી હતી, જેથી 'પૂન' અને 'વૈશ' ની પ્રાપ્તિ થઇ અને 'સંઘ' વંશની સમાપ્તિ થઇ હતી. આ મોગલ વંશની આગલની તવારીખ જણાઇ નથી.

પણ ૧૨૩૪માં આરબોએ ચીન ઉપર ચઢાઇ કરેલી નોધાઇછે.

શુંગ વંશનાં ૧૮ પાદશાહોએ ૩૦૦ વર્ષ અમલ ભોગવ્યો, તેમનો ઈ. સ ૧૨૦૦ દરજ્જો 'હાન અને તાંગ' ના વંશની બરાબર ગણાતો હતો. આ સમયમાં ચંગીઝખાન નામનો તારતર બળીયો થઇ પડયો; તેણે પોતાનું રાજ્ય એશિયાના મ્હોટા ભાગપર ફેલાવ્યું હતું. બટાઉખાન છેક પોલાંડ, જર્મની સુધી પોંહોચી વળયો હતો. હલાકુખાને ઇરાન પેલેસ્તાઇન અને આરમિનીયાના દક્ષિણ ભાગનો નાશ કર્યો હતો. તે પછી કુબલાઇખાને તો મ્હોટી શાહાનશાહતપર કાબુ ધરાવ્યો હતો. જંગીઝખાનના વડવાઓ કીનતારતરોને ચીનથી હાંકી કહાડી, ત્યાં પોતે રહેતા હતા, પણ તેઓ ચીનાઇ શેહેનશાહને હકસાઇ આપતા હતા, તેમજ 'જંગીઝખાન' પણ હકસાઇમાંથી મોકળો થયો નહોતો. આથી તેણે નુસરીમાંથી ચીનાઓ સામે બે મ્હોટી લઢાઇ કરી, જેમાંની પેહેલીમાં તેણે એક શાહાનશાહજાદી અને બીજી ૫૦૦ કુમારીકાઓ પોતાના તાબામાં લીધી હતી, અને બીજી લડાઈમાં ઉત્તર તરફનાં પ્રાંતો પોતાના રાજ્ય સાથે જોડી નાખ્યા હતા. ૭ વર્ષ પછી આ પ્રાંતો જંગીસની પછી થનાર ઓકતાઇખાને પોતાના તાબામાં લીધા; કારણ કે મરતી વેળા ચંગીઝખાને કહ્યું હતું કે "મારી બાકી રહેલી જીતો મારા વારેસોએ કરવી." થોડાં વર્ષમાં કુબલાંઇખાને આખું ચીન હાથ કીધું. જેની દરબારનું વર્ણન માર્કોપોલોએ પોતાનાં ગ્રંથમાં આપેલું છે. આ મોગલ શેહેનશાહે પોતાનું રાજધાની નાનકીનથી ઉઠાવી પેકીન-ને બનાવ્યું. મોગલો આ શેહેરને ખાંનબાલીક કહેતા હતા. ઇ. સ. ૧૨૬૦માં કુબલાઇખાન-નું રાજ્ય પોંહળાઇમાં પેસીફીક માહાસાગરથી રશિયાની 'નીપર' નદીએ લંબાયું હતું. અને લંબાઇમાં ઉત્તર પૂર્વના સમુદ્રથી તે મલાક્કાની સામુદ્રધુનિ હતું.

કુબલાઇખાને પોતાના અમલમાં કાગળનું ચલણ (કરન્સી નોટોને મળતું) ચાલુ કર્યું હતું. એણે પોતાના અમલમાં કોઇપણ ધર્મને અગ્રવલ આપી નહોતી; પણ બુઢાપામાં પોતે બુદ્ધ પંથ પાળવા લાગો હતો. એણે જાપાન જીતવા ૪૦૦૦ વાહણોનો કાફલો બનાવી કોરીયાના રાજાને ઉત્તર તરફથી હુમલો કરવા કહ્યું, પણ તે કાફલો વંટોળિયામાં સપડાતાં 'પીસકેદોર'ના ટાપુ આગળ જઇ નાશ પામતાં પાછો વળયો. તે પછી બીજે પ્રસંગે કોશેસ કરી, પણ તેમાં ફાવ્યો નહિ. અને ૧૨૯૪માં આ મહાપ્રતાપી શાહાનશાહનો અંત આવ્યો.

કુબલાઇ પછી તેનો પુત્ર ઇ૦ સ૦ ૧૩૦૦ 'ચીંગતશૂ' ગાદીએ બેઠો. તેના પછી વૂતશૂંગ ગાદીએ આવતાં વેપારને ખીલવ્યો. ચીનતશ્રંગના અમલમાં ઇ૦સ૦ ૧૩૨૧ માં હકુમતમાં મ્હોટો ફેરફાર થયો. એણે આગલા મોગલ અધિકારીઓને બરતરફ કરી ચીનાઇ વિદ્યાર્થીઓને લાયકાત મુજબ ઓધા આપ્યા હતા. તે પછીનાં રાજ્યકર્તાઓ નબળા નિવડયાથી ઇ૦ સ૦ ૧૩૬૮ માં મીંગ વંશની સ્થાપના થઇ. મીંગ વંશે ૧૩૬૮ થી ૧૬૪૪ લગે રાજ્ય અમલ ભોગવ્યો હતો. આ વંશનો મૂળ પુરૂષ 'ચુઇઉએન' હતો. તે નાહની પદ્દિ ઉપરથી વધી વડા સરદારની પદ્દિએ પોહચી મોગલોને દેશમાં હાંકી મેળવાની કમર કસી, તેઓપર ફતેહ મેળવી. એણે 'હુંગહુ' નામ ધારણ કરી મોંગોલોનું નિકંદન કાઢી દેશમાં આબાદી ફેલાવાની કોશેસ કરી હતી. એના વૃદ્ધપણામાં એનો વારસ બેરો તથાં સ્ત્રી મરણ પામ્યાથી તેને જૂદા જૂદા શાહાજાદાઓને રાજ્ય વેહેંચી આપ્યું, પણ ૧૩૯૯ માં એનો પોત્ર કીનવાન ગાદીએ આવ્યો. તેણે પોતાના કાકાઓપર વેર લેવા ઇ. સ. ૧૪૦૦ જતા એના એક 'યાએનના' સુબકનો રાજકર્તા કાકાએ એનીપર પ્રપંચથી ફાવી એને નહાસવાની

ફરજ પાડી. તે પછી હુંગહુ શાહાનશાહે પોતાના અમલમાં કાયદાનો ગ્રંથ લખાનો હતો તે પુરો કરાવ્યો. તેના પછી બીજો હુંગહી ૧૪૨૫ માં ગાદીનશીન થયો. તેના પછી સીઉએનતીહ ૧૪૨૬ માં ગાદીએ બેઠો, તેણે ૧૪૩૬ લગે અમલ ભોગવ્યો હતો. એણે તાતારોને નબળાં બનાવ્યા હતા. એના અમલમાં ચીનનો શાહાનશાહી મેહેલ બળીને ભસમ થયો હતો. તેના પછી ઇંગત શૂંગ ગાદીએ બેઠો. તેના પછી ૧૪૬૬ માં 'ચીંગ હવ' રાજ્યગાદીએ બેઠો. એણે બુદ્ધ ધર્મનો પોતાની ઓલાદમાં ફેરફાર કર્યો હતો. ૧૪૮૮ માં 'હુંગચી' રાજા થયો, એના ઇ. સ. ૧૫૦૦ અમલમાં દુકાળ પડવાથી બખેડા જાગ્યા હતા. તે પછી 'ચીંગતીહ' શાહાનશાહ હતો. એના અમલમાં પણ દુકાળથી રાજ્યને હાની પુગી હતી. તે પછી કીઆતસીંગ ૧૫૨૨માં રાજ્ય પદપર આવ્યો. એ વિદ્વાન છતાં વેહેમી હતો. એના અમલમાં જેપાનીઓએ રાજ્ય પર હુમલા કર્યા. તેનું કારણ તેમને વેપાર કરતાં અટકાવવાનું હતું. તથા તેમના એલચીને ચીનાઓએ અપમાન કરવાનું હતું. એના અમલમાં બીજા બે બનાવ એ બન્યા કે કોચીન ચીનના લોકોએ સ્વતંત્રતા મેળવી. અને બીજા બખેડા જાગતાં આ રાજા અમરતનું પાણી પી મુવો. તે પછી લુ ડીંગ રાજા થયો. કીઆંગતીંગના અમલમાં પોર્તુગીઝો ચીનમાં દાખલ થયા હતા. જ્યારે વાનલીહ ૧૫૭૩ માં ગાદીએ બેઠો પણ કેટલાં એક માનચુરિયન રાજાએ વિખગયલી ૭ જાતિના લોકોને પોતાના વાવટા એકત્ર કરી ચીનાઓ સામે થયા. તથા એજ અમલે એક ભારે દુકાળ પડયો, તેમાં જેપાનીઓએ કોરિયા જીતી લીધું, તેઓ બધાને શાંત કરવાં, અને બીકટ સ્થિતિમાં રાજ્યકારોબાર ચલાવવા પડયા છતાં બળતવારીથી સર્વે સામે ઇ. સ. ૧૬૦૦ થઇ જીત મેળવી હતી. એના પછી 'તાઇચાંગ' શાહાનશાહ થયો, પણ તે માત્ર એક માસ

હુકુમત ભોગવી મરણ પામ્યો, તે પછી ૧૬૨૧ માં " મીન્ઝી " શાહાનશાહ થયો. તેણે તુંગના તાતારોપર ફરી અવાર નવાર ચઢાઇ કરી, પણ દુકાળથી મીંગ વંશપર ભારે વિપત્તી આવી પડી. ઇ. સ. ૧૬૨૮માં તસુંગ-ચીંગ શાહાનશાહ થયો, પણ તેટલાં ચોરોનાં સરદારોએ એના રાજ્યપર ચઢાઇઓ કરવા માંડી, તથા એનાજ માનસો શીતૂરીઓને મળી ગયાથી એણે પોતાના કુટુંબને પ્રથમ કતલ કરી પોતે આપઘાત કરી મુવો અને એ રીતે મીંગ વંશની સમાપ્તિ થઇ.

મીંગ વંશની સમાપ્તિ સાથે તાતસીંગ વંશનો પાયો ૧૬૩૪થી નખાયો તે આજ વેર કાયમ રહેયો છે. આ વંશનો મૂળપુરૂપ 'તીઇનમીંગ' હતો, તેણે પોતાના દેશીઓને સુધારી તેમને લેખણુ પદ્ધતિ શિખવી હતી. તેના વારેસ તાઇતશુંગે ચીનાઓને વિદ્યાજ્ઞાન શિખવ્યું. એણે પોતાના સરદારોની મદદથી ઠીક કાબુ મેલવ્યો હતો; પણ તેના મોતથી માનચુરિયન બળવાખોર અમીરો પેકીનમાં દાખલ થઇ, શુંગતીહ'ના ભત્રીજા શીનચીનને ૧૬૪૪ માં ગાદીએ બેસાડ્યો. તેટલાં નાનકીનના મંદીરનો એ ચીંગતસુંગના બેટા સુઇઉસુંગને શાહાનશાહ કીધો. તે વેળા તાતારો સામે ચીનાઇ ફોજે ચઢાઈ કરી. તેને તેઓએ હરાવી નાનકીન શેહેર તાબે કીધું. આથી શાહાનશાહે નદીમાં પડી આપઘાત કીધો; જે પછી મીંગ વંશના એક 'મીગાન' નામે વઝીરે કાંટન્યુ શેહેર લઇ લીધું. તે પછી માનચુરીયન લોકોએ મીંગની ઓલાદમાંથી પોતાના લોકો ઓળખાય તે માટે સર્વ પ્રજાને મોથું બોડાવી ચોટલા રાખવાનો હુકમ કર્યો, આથી ઘણા બખેડા દઠ્યા; કે જેમાં ક્યાંગનસી ક્યાંગના દક્ષિણ કાંઠાપરનું મનચુરીયન લશકર નારાજ થયુ હતું; એ પછી તાતારોએ ચીકયાંગ તથા ફોકીન સસ્થાનો જીતી તાંગના રાજાને કેદ કરી મારી નાખ્યો; આથી તાંગના ભાઇ ઇઉવૈહ કનતાનમાં શાહાનશાહી પદ પામ્યો. પણ થોડી મુદત પછી એખલો પડતાં 'આવાના' રાજાના આશ્રયમાં નહાશી ભરાયો. પણ તે પછી ફરી રાજ્ય મેળવવા જતા માર્યો ગયો. ઇ. સ. ૧૬૫૧ માં મંનચુઓનો સરદાર અમવાંગ રાજ્ય ચલાવતો હતો; તેના પછી શુનચી રાજા થયો. તેના અમલમાં એક જર્મન મિશનરીએ રાજ્યમાં કાબુ મેળવી કારોબાર સુધાર્યો હતો એ શાહાનશાહ ૧૬૬૨ માં મરણ પામ્યો. આ વેળા એનો બાળક બેટો 'કાંગહી' વઝીર મંડળની સાહ્યતાથી રાજ્ય કરવા લાગો (જુઓ કાંગહી), એણે ફુવાનીમા આવેતાં બળવાખોર હાકેમો તથા મોગલોને જેર કર્યો. તે પછી કાલમકના સરદાર સાથે લઢાઇમાં ઉતરવું પડયું. તેમજ રશિયનો સાથે સુલેહ કરી કરા-

ઈ. સ ૧૭૦૦ રબંદી કરી, બધે કાબુ મેળવ્યો હતો. એણે ૬૦ વર્ષ સુધી અતી ફતેહમંદી ભર્યો રાજ્ય અમલ ચલાવી વિદ્યાજ્ઞાનનો વધારો કર્યો હતો. એના પછી ઇયૂંગચીંગ ૧૭૨૭ માં રાજયગાદીએ બેઠો. (જુઓ ઇયૂંગચીંગ) તે ૧૭૩૭મા મરણ પામ્યો કે તેનો બેટો 'કીઇનલુ' ગાદીએ બેઠો. એણે ઇલુવ પ્રજાના સરદારોને કબસમાં લઇ તાબે કરી હિંદપર ચઢાઇ કરવાનો કસદ કરતાં, બરમા નજીક તેનું લશકર તારાજ થયું હતું. તે પછી એણે તિબેટપર સત્તા સ્થાપન કરવાની કોશેસ કરી, તેમાં ફતેહ મેળવી હતી. અને એ રીતે તિબેટના લામાઓ ઉપર કાબુ મેળવી જે સત્તા સ્થાપન કરી તે આજ સુધી કાયમ રહીછે. એના અમલમાં પરદેશપર ફતેહ મેળવવા લંશકર ગયાથી બળવા ઉઠયા હતા, પણ તે આ શાહનશાહની ચપળાઇ તથા ચતુરાઇથી દાબી દેવામા આવ્યા. એણે ૬૦ વર્ષનાં લાંબા રાજ્ય અમલમાં મ્હોટી નામદારી અને ફતેહો મેળવી. એણે પોતાની હૈયાતીમાં પોતાના બેટા કીઆંકીંગને રાજ્યપદ આપ્યા પછી ઇ. સ. ૧૭૯૬ માં મરણ પામ્યો. કીઆંકીંગે બળવાખોરોને લાંચ

ઈ. સ ૧૮૦૦ થી ૧૯૦૦

રૂસવત આપી તાબે રાખ્યા હતા. પણ એના સામે એનાજ ભાઇઓ થવાથી એણે પોતાના કુટુંબની ક્રૂર કતલ ચલાવી હતી. એણે ચાંચીયાઓને નમાવવા લાંચ રૂસવત આપી. એનું રાજ્ય આબાદ, લડાઈ વિનાનું નિવડ્યું. મરણ ૧૮૨૧ માં નીપજ્યું, કે 'તાઓકુઆમ' નામે બહાદુર શાહાજાદો રાજ્યપદ પામ્યો. આ શાહાનશાહે ગાદીએ આવતાં ઉદાર વર્તણુક ચલાવી, પણ એના દુષ્ટ સરદારોએ બખેડા કરતાં તેમને લાંચ રૂસવતથી નરમ કર્યા. એનું ગાદીએ આવ્યા પછી દુન્યામાં અસખ્ય ફેરફારો થયા છતાં એનાં રાજ્યમાં દશા ફેરફારો થયાં નહિ.

તાઓકુઆમ પછી હીતફુંગ ગાદીનશીન થયો. પણ આ શેહેનશાહ ૧૮૬૧ માં પેકીનનો રાજ્યમેહેલ ઇંગલીશ તથા ફ્રેન્ચોએ બાળી નાખવાની ખબર સાંભળી મરણ પામ્યો. તે પછી 'તુંગચીંગ' ગાદીએ બેઠો પણ સર્વ કારોબાર 'ઝેશી' રાણીજ ચલાવતી હતી આ શેહેનશાહ ૧૮૭૫ મા મરણ પામતાં, ઝેશી રાણીએ પોતાના દીયરનાં પુત્ર ક્વાંગશુને રાજ્યપદ સોંપ્યું; પણ આ શેહેનશાહ સુધરેલા વિચારનો ને નબળા મનનો હોવાથી સર્વ સત્તા ઝેશી રાણીનેજ હાથ રહી. (જુઓ ઝેશી)

ચીનક્યાંગ—આ ચીનાઇ બંદર શેહેર યાંગટ્ઝીક્યાંગ ઉપર નાનકીંગની પૂર્વેથી ઉત્તર પૂર્વે ૪૦ મૈલપરછે. ૧૮૪૨ થી બ્રિટીશ મનવારે એનીપર તોપોનો મારો ચલાવ્યો હતો અને ૧૮૫૩ માં એનો તદન નાશ કર્યાથી ૧૮૬૦ મા પરદેશી વેપાર માટે આ બંદર ખુલ્લું મેલાયું હતું. લોક વસ્તી ૧,૩૫૦૮૦ નોંધછે.

ચીગેરીટ—પિનાગમાં ઉત્પન્ન થતું એક વૃક્ષ. એના લાકડામાંથી ઉત્તમ તહેતું ફરનીચર બનાવવામાં આવેછે.

ચીનચીલા—આ અતી સુવાળા ભૂરા રૂવાં વાળું પ્રાણી દક્ષિણ અમેરિકાનું વતનીછે. આ પ્રાણી પીરૂ, ચીલી વગેરે દેશોનાં ઉંચા પ્રદેશમાં પુશકળ જણાયછે. આ પ્રાણી ઘણું ચપળ હોયછે અને તે ખડકોપર નિર્ભય પણે લાંબા છેટા સુધી કુદી શકેછે.

ચીનચીલા મુખ્ય કરી ચીલ્લીના આસપાસ ખીણોમાં પુશકળ મળેછે, અને તે પોતાની જાડી રૂવાંટીને લીધે આ થંડા મુલકમાં સારી તંન્દરોસ્તીમાં રહી શકેછે. એનાં રૂવાંનો વેપાર મ્હોટો ચાલેછે. આ પ્રાણી ૯ ઈંચ લાંબુ ને પુછડી ૫ ઈંચ લાંબી હોયછે. તે શરીર ઘટાડી શકવાની શક્તિ ધરાવેછે. તેનાં સાંધા ટુંકા હોયછે, ને પાછલા સાંધા આગલા કરતાં લાંબા હોયછે. એનાં રૂવાં લાંબા, જાડા ને પાસે પાસે હોઇ તે ઉન જેવાં હોયછે. આ પ્રાણી પીઠ ઉપરથી કાબરચિત્રું ને રાખના રંગનુ રહેછે, ત્યારે નિચેનો ભાગ ફીક્કા રંગનો હોયછે. એનું માથું સસલાને મળતું હોઇ, આંખો ભરેલી કાળી, કાન પોહળા અને લાંબી આગળથી ગોળ હોયછે. એના મ્હોપર ચેલ્લીયા જથ્થાબંધ હોયછે. આગલા પગોમાં ૪ ટુંકા આંગળા અને વગર ખીલેલો એક અંગુઠો રેહેછે. ને પાછલાં પગના આંગળા તેટલાજ છતાં તેમા ૩ લાંબા ને વચલું સહુથી લાંબુ તથા ચોથું તદન ટુંકું હોયછે, જે પાછળથી મુકાયલું હોયછે. આ બધા આંગળાનાં પંજા ટુંકા ને બાળથી અચ્છાદિત રહેછે. એની પુછડી શરીરની અરધી લંબાઇ જેવડી, સરખી જાડાઇની ને બાલથી ભરેલી રહેછે. પુછડી પીઠપર ઢલતી રહેછે. એનો ખોરાક રોપા તથા મૂળીયાનો છે. એ વર્ષમા બે વખતે ૫ થી ૬ બચ્ચાં જણેછે. આ પ્રાણી કુદ્રતિ બિહીકણ હોવાથી હાથમાં લેતાં કદી કરડતું નથી, તેથી તે પાળી શકાયછે. આ પ્રાણી ઘણું સ્વચ્છ અને ગંધ રહિત હોવાથી એની ચાંમડી ઘણા ઉપયોગમાં લેવાયછે. એ પોતાની પીઠ ઉપર બેશી પાછલા બે પગો ઉપર ઉભું રહેછે. તે આગલા હાથના પંજાથી ખોરાક ખાયછે. એ ઘણું ગરમ થાયછે ત્યારેજ કરડવાની કોશેસ કરેછે.

ચીનચેકોયા—પીરૂનો આ એક સરોવર. સમુદ્ર સપાટીથી ૧૩૩૩૦ ફીટ ઉપર છે. એની લંબાઇ ૩૬ ને પોહળાઇ ૭ મેલનીછે.

ચીનઝંબ્યાય—બરમામાં આ વૃક્ષને હાથીનાં દાંતને નામે ઓળખેછે, અને તે તરફ એ વેરાન ખડકવાળા પહાડી ભાગમાં ઉગેછે. એ તિતાસરીયમ પ્રાંતમાં ઉગેછે., એનું લાકડું અતી કઠણ જાતનુ છે.

ચીનથ્રૂમ—અકીઆબમાં ઇમારતી લાકડાનું આ ગંજાવર વૃક્ષ ઉગેછે. આ જાતનાં ઝાડ રામ્રી તથા રેતાળ રણમાં પુશકળ ઉગેછે.

ચીન્વતપૂલ—જરતોસ્તી ધર્મ એતેકાદ મુજબ ખાકી જગતમાંથી મનષ્ય મરણ પામતાં તેનો આત્મા મિનોઇમાં જતાં ત્યાં તેનો ચિન્વત પૂલ પાસે ઈન્સાફ થાયછે. આ પુલ તલવારની ધારથી પણ પાતળો અને ધારદાર હોવાથી તેની ઉપરથી અશો રવાનો સેહેલાઇથી પસાર થઇ જાયછે. આ પુલ ઉપરથી જેઓ પસાર થઇ જાયછે તેઓ બીજે છેડે તુરત બેહેસ્તનાં દરવાજાપર પોંહચેછે, અને જેઓ પાપી હોયછે તેઓ ધારદાર પુલપરથી ગબડી દોજખમાં પડેછે.

બુનદેહેશ મુજબ આ પુલ 'અકાતદાઇતી' નામે જે પર્વત દુનિયાની મધ્યમાં ૧૦૦ માનસપૂર ઉંચોછે તેની ઉપરછે, જ્યાં રવાનોનો ઇન્સાફ થાયછે.

આ પૂલપર મેહેર ઇન્દ તથા રશ્ને રાસ્ત ઈજદ ઇન્સાફ કરનાર તરીકે બીરાજેલા હોયછે. જેમ એક અશો કે ગુનેગાર માનસનુ રવાન દે. ઉપરથી પસાર થવા આવેછે, તેમ તે પુલ પોતાની પોહળી અથવા ધારદાર બાજુ બદલી નાખેછે. અશો માનસ માટે તે ૯ નેજાની લંબાઇ જેટલો પોહોળો થાયછે, પણ પાપી માનસ માટે તે તલવારની ધારજેવો સાંકડો બનેછે. આથી પાપી ડરીને દોજખમાં પડેછે અને બેહેસ્તી ખુશહાલી સાથે ચાલી જાયછે.

આએ ખાકી અને મિનોઇ જગતને જોડનાર ચીનવદ પુલના જરતોસ્તી વિચારોને મળતા વિચારો જુદા જુદા ધર્મોમાં જૂદી જૂદી રીતે આપેલાછે. હીંદુઓમાં યમપુર જવાનું વર્ણન 'યમપુરની જાત્રા'નાં નામતળે ગરૂડ પુરાણમાં આપેલુછે. જે વૈદિક કાળમાંના આત્માની ગતિના વર્ણનથી જોકે જૂદું છે, તોપ મિનોઇ જેહાનમાં સારી જગા મેળવવા માટે પડતા કષ્ટ જરતોસ્તી મતને મળતાજછે. તેમના રવાનને પ્રથમ યમપૂરી જતાં ૮૬૩૦૩ યોજન માર્ગ કાપવો પડેછે અને તે લાંબા પંથ દરમ્યાન પ્રથમ વૈતરણી નદી મળેછે, જેનું અત્યંત ભયંકર વર્ણન હિંદુ ધર્મ ગ્રંથોમાં મળેછે. જ્યારે આ નદી પાર કરવા પુન્ય વંતને નાહની હોડી મળેછે; તે પાર કરતાં બીજા કષ્ટો વેઠતાં પ્રેતને યમપુરીમાં દાખલ કરવામાં આવેછે, જ્યાં 'ચિત્રગુપ્ત' તેનાં પાપ પુન્યનો હિસાબ કાઢી યમપાસે ઈન્સાફ કરાવેછે.

ઇસલામી ધર્મ મુજબ આ પુલને 'સીરાત' ના નામથી ઓળખેછે, અને તે પુલ બાલ કરતાં પણ પતલો ધારદાર હોવાનું જણાવવામાં આવેછે. ચીનાઓ એવા પુલને 'ઉવેંગહો' કહેછે. સ્કેન્ડીનેવિયન દંતકથા જેને (Edda)એદા ના નામથી ગીતોમાં એકઠી કરવામાં આવીછે, તે દંત કથા મુજબ તેમનામાં 'જીઓ એલ' નામનો એવો એક પુલછે. એઓનાં દેવતાઓની 'એસગર્દ' નામની જગ્યા ઉપર જવા 'બિફ્રોસ્ત' નામનો પુલ મળેછે.

ચીનસાન—યાંગતસીક્યાંગ નદીમાંનો આ એક સોનેરી ટાપુ શેહેનશાહની અંગત મીલકતમાંનો ગણાયછે. અત્રે મોજમઝાંનાં મથકો હોઇ ધર્મગુરૂઓનાં મઠોછે. ને તેમની ત્યાં વસ્તી મ્હોટીછે.

ઝુપડાં બાંધી ગમે ત્યાં વસેછે. તેમના ઝુપડાંની દીવાલ ૩ ફીટ ઉંચી હોઈ ઉપર ઝાવલીનું છાપરું હોયછે. તેઓ કર્કોર તૈલંગુ ભાષા બોલેછે. તેઓ વણકરનો તથા મજુરીનો ધંધો કરેછે. મુખ્ય ઉદ્યોગ ખાંબુની તહેવાર ચીજો બનાવવાનો કરેછે. તે શિવાય જંગલમાં મળતું મધ, મીણ, બકરાં, ઢોરો વગેરે એકઠાં કરી તે વેચવાનો પણ ધંધો કરેછે. તેઓ બાંસુનાં બિયાં, જંગલી કંદ, માછલી વગેરે સર્વ પદાર્થો ખાવામાં લીયેછે. તેઓ રંગે સાવળા હોયછે. કેટલાકો જંગલમાં વસી પાંદડાનોજ પોશાખ પેહેરેછે. પુરૂષો પણ સ્ત્રી જેવા લાંબા ચોટલા રાખેછે. તેઓ શબને કદી દાટેછે તો કોઈ વેળા બાળેછે.

ચીન્સૂકારી—ઢોઈમતરના ભાગમાંની એક ભટક્તી પ્રજા. તેઓ ખેતીવાડીપર લક્ષ આપતા નથી, પણ પક્ષીઓનો શેકાર કરી તેને વેચી તેનીપર નિર્વાહ કરેછે. તેઓ સફેદ કીડીને ખોરાક તરીકે ઉપયોગમાં લીયેછે. તેમની ભાષા તામિલની ભેળ વાલીછે; છતાં ચીન્સૂકારીઓની ભાષા તામીલ જાણનાર કદી સમજી શકતો નથી. એઓ ગામની બહાર ઝુપડાં બાંધી વસેછે. જંગલમાં તેઓ ગુફામાં યા ઝાડ તળે અથવા ઝાડના પોકળ થડમાં વસેછે.

ચીનાઈ તારતર—ચીનની ઉત્તર પશ્ચિમમાં આ દેશછે, અને એમાં જે જૂદી જૂદી જાતો વસેછે તેને લીધે તેના વિભાગો થએલાછે. તેના પૂર્વ તરફના ભાગમાં માનચૂ, મધ્યમાં મોગોલ, અને પશ્ચિમમાં કાલમક પ્રજાની વસ્તીછે. આ દેશમાં મુખ્ય ભાગ ઢોરોના ચારાથી ભરપૂરછે, અને તેની વચમાંથી કોબી નામનું મ્હોટું રેતીનું રણ ફેલાયલુંછે. જે પાણી તથા ઝાડપાન વિનાનુંછે. ચીનાઇ તુર્કસ્તાન અથવા નાહનું બુખારા જે કુયેનલુન અને તીનશાન પર્વતની વચ્ચેછે તેમાં કાશગર, ખોતેનહામી અને બીજા કેટલાક કિમતી પ્રગણાંછે.

યાંનયાંગ એ મન્ચુ લોકોનું મુખ્ય શેહેરછે, તેમાં કુંચી નામે તેમના પાદશાહની કબરછે. આ પાદશાહની સરદારી તળે અત્રેની પ્રજાએ ૧૬૪૪માં ચીન ફતેહ કર્યું હતું; અત્રે વસતા મોગોલ લોકો ભટકતી જીંદગી ગુજારેછે. કાલમક પ્રજા શેકાર કરવાનું, ઢોર પાલવાનું, તણુ બનાવવાનું કામ કરેછે. માનચૂ લોકો સ્થાઇ વાસ કરી પડેલાછે; આ દેશના લોકો પોત પોતાના જૂદા જૂદા ખાનો અથવા સરદારો જેઓ એક બીજાથી સ્વતંત્રછે, તેમના અમલ હેઠળ રહેછે, પણ આ સર્વે ખાનો ચીનના શેહેનશાહના તાબેદારછે.

ચીનાઈ સમુદ્ર—ચીન અને સિયામના પૂર્વે આવેલા પેસીફિક સમુદ્રના ભાગને ચીનાઇ સમુદ્ર કહેછે. એ પોહળાઇમાં કોરિયાથી બોર્નિયોને અડકેછે. આ મ્હોટા ભાગનું પાણી ત્રણ ભાગમાં વહેંચે. પિળો સમુદ્ર ઉત્તર ચીન અને કોરિયાની મધે; પૂર્વ ચીનાઇ સમુદ્ર દક્ષિણ ચીન સુધીનો ભાગ, અને ફારમોસાથી બોર્નિયો ફીલીપાઇન સાથે પૂર્વ તરફ અને ત્યાં ટાનકવિન તથા સિયામનો આખાત બનાવેછે. આ છેલ્લા ભાગને ઘણા ખરા ભૂગોળ વેત્તાઓ ચીનાઇ સમુદ્ર માનેછે,

ચીનાઈ ઘાસ—(જુઓ ઘાસ ચીનાઇ)

ચીનાપટી—હિંદુસ્તાનમાં આ શેહેર 'ટાકી' ની પૂર્વે ૮૩ મૈલ ઉપર હતું. હાલમાં એને 'પટી' કહેછે. હ્યુએન નામના ચીનાઇ મુસાફરે ૭ મી સદીમાં આ શેહેરમાં મુસાફરી કરી હતી. અબુલફજલ એને 'પટી હૈબતપુર' તરીકે ઓળખાવેછે. હાલમાં એને 'હૈબતપુર' પટી પણ કહેછે. આ નામ હૈબતખાન નામે સરદાર ઉપરથી પડેલું જણાયછે. આ સરદાર હુમાયૂનનાં સમયમાં થઇ ગયોછે અત્રે જુના વખતના ખંડીયરોછે. ૭મી સદીમાં એ એક પ્રાંત ગણાતો હતો અને તેનો ઘેરાવો ૩૩૩ મૈલ હતો" એમ હ્યુએનથસાંગ કહેછે.

ચીનાબ—હાલમાં ચીનાબને નામે પંજાબમાં ઓળખાતી પાંચ નદીમાંની એકને પ્રાચીન કાળમાં ચંદ્રભાગાને નામે ઓળખતા

સેકંદર સાથે આવેલા લોકોએ એને 'સેન્ડેબૅગિસ' એ નામ આપ્યું હતું. કેટલાક ઠેકાણે તેને 'એકેસાઇન્સ' ને નામે ગ્રિશ્યન ગ્રંથકારોએ જણાવેલીછે. 'ચંદ્રભાગા (એકેસાઇન્સ) નદી અતી ઉંડી હોઇ તેની પોહળાઇ અતી મ્હોટીછે, તથા તેનો વેગ ભારેછે; તથા આસપાસ મ્હોટા ખડકોછે' એમ 'એરીયન' નામે ગ્રંથકારે તેનું વર્ણન આપેલુ છે.

અલેકઝાન્ડર ધી ગ્રેટને આ નદી પાર કેરતાં ઘણી મુશીબત વેઠવી પડી હતી. આ નદી પાસેજ પૌરસ રાજાનો પરાજય કરી તે જગા ઉપર 'નિશિયા' (Nicca) નામે ગામ સેકંદરે વસાવ્યું હતું. તેજ મુજબ 'બુસેફલ્સ' નામનો સેકંદરનો ઘોડો આ લટાઇમાં માર્યો ગયાથી તેની યાદગારીમા એક 'બુસેફલ' નામે ગામ સેકંદરે વસાવ્યું હતું.

'નિશિયા' તથા બુસેફલ આ બેઉ નામનો પ્રાચીન નકાશામાં પત્તો મળતો નથી. આ ઉપરથી તે બેઉ ગામો સેકંદર ગયી તરતજ ઉજડ થયાં હશે. ઇ. સ. ૧૮૦૬ માં થોમસ મોરિસે સેકદરની સ્વારીનું વર્ણન જે ગ્રંથમાં આપ્યુંછે તેમાં તે જણાવેછે કે 'નીશી અને બુસેફલ આ ગામનું વર્ણન માત્ર ગ્રિશિયન પુસ્તકોમાંજ જડેછે. પણ તે ગામો ક્યાં હતા ને કેમ ઉજડ થયાં તેનું વર્ણન જડતું નથી.

ચંદ્રભાગા એ નામ બિમા નદીને પણ આપેલું જણાયછે. પણ તે હિમાલયથી નિકળેલી નહિ હોવાથી शतद्रुं श्चंद्रभागाच यमुना शरयू तथा ॥ એ જે વાક્ય મત્સ્ય પુરાણમાં હિંમાલયથી નિકળેલી નદીઓના સબંધમાંછે તે ઉપરથી ગ્રિશિયન લોકોએ વર્ણેલી સિંધુને મળનારી 'સૅંડેબૅગીસ'. એજ પ્રાચીન ચંદ્રભાગા હશે. કારણ 'સૅંડેબૅગિસ' એ ચંદ્રભાગાનો અપભ્રંશથી થએલું રૂપ ખુલ્લું જણાયછે.

હવે ગ્રિશિયન લોકોએ વર્ણન કરેલી સૅંડેબેગીસ અથવા એકેસાઇન્સ નદીને કેટલાક પશ્ચિમ તરફના વિદ્વાનો 'જીનાબ' એમ કેહેછે. આ ઉપરથી સંસ્કૃત નામ ચંદ્રભાગા, ગ્રિશિયન નામ સૅંડેબેગીસ અને ઇંગ્રેજી ગ્રથકારોએ આપેલું નામ 'જીનાબ' એ સર્વ હાલની ચીનાબ' એ શબ્દનુંજ મૂળનાં રૂપોછે.

ચીનાબનદી—હિમાલય પર્વતની ઉત્તર બાજુના ઢોલાવ ઉપર લદાખાની દક્ષિણે ઉ૦ અ૦ ૩૨—૩૦ અને પૂ૦ રે૦ ૭૭—૪૦ ના સુમારે ઉત્પન્ન થાય છે. આ ઉગમસ્થાન સમુદ્ર સપાટીથી ૧૩૦૦૦ ફીટ ઉપર છે. ઉગમ પાસે એને ચંદ્રભાગા કહે છે. આ નદી ઉગમથી ૫૦ મૈલ વહે છે, કે તેને ઉત્તરથી સૂર્યભાગા નામે એક નદી મળેછે. તેનો સગમ થતાં આ નદીની પોહળાઇ ૨૦૦ ફીટ થાયછે. સંગમથી પછી આગળ વાયવ્ય દિશાએ ૧૩૦ મૈલપર ઉ૦ અ૦ ૩૩—૧૫ અને પૂ૦ રે૦ ૭૫—૪૩ આ સુમારપર 'કિસ્તાવાર' નામે ગામ સુધી વધેછે. ત્યાંથી નૈઋત્ય તરફ વધતી ૯૦ મૈલ અંતરપર રિહૂર્સી નામે ગામ સુધી વહેતી પહાડી પ્રાંતમાંથી નિકળી પંજાબના મેદાનમાં વધેછે; ત્યાં આ નદીની પોહળાઇ ૨૦૦ વારની છે. ત્યાં પ્રવાહ ઉંડો ને સ્થભ પણ વેગવાળોછે. ત્યાંથી આગળ નૈઋત્ય દિશાએ વજીરાબાદ ઉ૦—અ૦ ૩૨—૨૦ અને પૂ૦,રે૦ ૭૪ સુધી વેહ છે, ત્યાં નદીની પોહળાઇ ઘણી વધે છે. ત્યાંથી તે નૈઋત્યે વધતી ૨૦ મૈલના અંતરપર રામનગર સુધી વધેછે ત્યાંથી ૧૫૦ મૈલ નૈઋત્યે વહેતી ઉ૦ અ૦ ૩૧—૧૦ અને પૂ૦ રે૦ ઉ૦ ૨—૯ના સુમારે ઝેલમ નદી એને આવી મળેછે. આ બે નદીનો સંગમ થતાં પ્રવાહ ઘણો વેગદાર બને છે. ઉગમથી જેહેલમના સંગમ સુધી સુમારે ૫૪૦ મૈલ લાંબી થાય છે. જેહેલમનો સંગમ થતાં તેની નૈઋત્યે ૫૦ મૈલપર વહેતી ઉ૦ અ૦ ૩૦—૩૬ અને પૂ૦ રે૦ ૭૧—૪૬ ના સુમારે રાવી નદી આવી એને મળે છે. રાવી નદીમળતાં એની પોહળાઇ ૧ મૈલ થાય છે, અને ઉંડાઇ ૧૨ ફીટની રહેછે. તેની આગળ નૈઋત્યે આને ૧૧૦ મૈલ

વહેતી ઉ૦ અ૦ ૨૯—૨૧ અને પૂર્વ રે૦ ૭૧—૬ના સુમારપર સતલજ નદી ઉત્તરથી આવી એને મળેછે. મુલતાન સામે આ નદીની પોહળાઇ ૧૦૦૦ વારનીછે. ચીનાબ ને સતલજ નદીનો સંગમ શાંતપણે થયો છે ચીનાબનું પાણી લાલ અને સતલજનું ભૂરા રંગનું છે. પણ સંગમ થતાં કેટલાક મૈલ સુધી આ બેઉ નદીનાં પાણી કિનારાપર રંગબેરંગી જણાય છે. આ નદીની લબાઇ ઉગમથી સતલજના સંગમ સુધી ૭૫૫ મૈલનીછે. ૬૦ મૈલ ઉપર એનો ઉગમ સિંધુ નદી સાથે પણ થાય છે સતલજના સંગમથી સિંધુના સંગમ સુધી વચમાંની નદીને પચનદ એવું નામ મળેલું છે,

ચીનાય—ત્રાવણકોરમાં ઉગતું એક વૃક્ષ. એનું લાકડું કાળા રંગનું હોયછે. આ લાકડું હોડી બાંધવાનાં કામમાં વપરાય છે.

ચીનારીથ—જૉર્ડન નદીથી આ સરોવર બનેલો છે. એમાં પુશકલ માછલીઓ છે. એ મેડીટરેનીયનથી ૭૦૦ ફીટ ઉપર છે. એની પાસેનાં પર્વતો ૩૦૦થી ૧૦૦૦ ફીટ ઉંચાછે. એ ૧૨ મૈલ લાંબો ને ૬ મૈલ પોહળો છે.

ચીની કામ—એને કોઠીકામનો હુન્નર પણ કહેછે. આ હુન્નર દુનિયાની ઉત્પત્તિ પછી તુરતજ શરૂ થયો હતો, એમ કેટલાક ઇતિહાસકર્તા જણાવે છે; 'ફાધર ઍન્ટરે કોલસ' નામનો ફ્રેન્ચ મિશનરી જે ૧૫૨ વર્ષ ઉપર ચીનમાં રહેતો હતો તે જણાવે છે કે "એ યૂન શાહાનશાહોના વખતનું ચીની કામ ત્યાં દીઠું હતું". આ શેહેનશાહો લગભગ ૫૮૦૦ વર્ષ ઉપર ચીનમાં રાજ્ય કરી ગએલા જણાવવામાં આવેછે. મોસ્યો જુલીયનની શોધ ઉપરથી જણાય છે કે ચીનાઇ શાહાનશાહો "હોઆંગટી" જે ઇ. સ. પૂ૦ ૨૬૯૮થી ઇ. સ. પૂ૦ ૨૫૯૯ સુધી રાજ્ય અમલ ભોગવી ગયો તેના સમયમાં ચીનીકામ કરનાર કુંભારો ઉપર તકેદારી રાખનારું એક ખાસ ખાતું હતું; અને ઇ. સ. પૂર્વે ૧૬૩ માં 'હન' વંશના અમલમાં ચીનમાં ચીનીકામ સાધારણ હતું. ઇ. સ. ૯૦૩ સુધી ચીનાઇ કોઠીકામમાં ઘણો સુધારો થયો હતો; પણ તેની હુન્નર મંદી પૂર્ણ કળાએ 'શાન' તખ્તના રાજ્યમાં ૬૬૦ થી ૧૨૭૮ સુધી પોહચી હતી.

ચીનીકામ જે મ્હોટી યોગ્યતાએ પોહોચું છે તે 'પીટન્‌ગંગી' અને કોલીન' નામની બે ચોક્સ મરોડીથી છે. ચીનની ખરી મરોડી કોલીનછે; અને તે ક્યાંગસીનાં સંસ્થાનમાં 'કિંગતેહસચીન' ના નામીચા કારખાનાઓના આસપાસના પ્રગણાઓમાં મળતી હોવાથી ત્યાં એનો ઉદ્યોગ વિશેષ ચાલે છે. આ મરોડીમાં માટી સાથે શીલીકા તથા ફટકી ઉપરાંત મેગ્નેસ્યા, પોટૉશ અને સોડા નામના ખાર તથા લોહડાનો ભાગ મિશ્ર થએલો હોયછે. આ મરોડીને ચીનાઓ ચીનીકામનો અ૬ કહેછે.

મુખ્ય કરી આ મરોડી જૂદી જૂદી જાતનાં પથ્થર પીટુનતજી અને 'કાઓ-લી'માંથી બને છે. તેમાં પીટુનતજીનો રંગ લીલો ત્યારે બીજાનો રંગ સફેદ હોય છે. આ પથરાનો બારીક ભૂકો કરી તેને લાહી જેવો બનાવી પછી તેને એકરસ કરી વાસણ ઘડવા લાયક ગુંદીને લોચા બનાવી ચરખ પર તેના વાસણ બનાવે છે. અને તેને વિંધણા વડે સાફ કરી, સુકવી ઘાટ ઘડી 'પીહયઉ' નામે એક પ્રકારનું સફેદતેલ ચોપડે છે, તેથી તે સફાઇમાં વધેછે, પછી તેનીપર તર્હેવાર રંગ ચડાવી તેની બનાવટમાં કેટલીક છુપી મેલવણીઓ મેળવી તેને ભઠ્ઠીમાં મૂકેછે.

ભઠ્ઠીઓ ઇંટ તથા ચીનીકામનીજ બનાવે છે. તેમાં આગેથી ૪ બાકાં હોયછે. આ ભઠ્ઠીઓ બે વાર ઉંચી અને ચૌદ વાર પોહળી હોવ છે. તેના મથાળા ઉપર પણ કેટલાક ભૂકોરાં હોય છે.

ચીનીકામના વાસણ બનાવતાં ઘણીજ ચોકસ કારીગરીથી તેને ભઠ્ઠીમાં પકાવતી વેળા સંભાળ લેવી પડે છે. કારણકે અગ્નિ વધારે લાગતાં તે એકરસ થઇ જાય છે, તેથી તેને માફકસર ગર્મી આપવામાં ચતુરાઇ વાપરવી પડે છે. એનો મ્હોટો વેપાર ક્યાંગસી સંસ્થાન

સેંકદર સાથે આવેલા લોકોએ એને '
ૅગિસ' એ નામ આપ્યું હતું.
ઠેકાણે તેને 'એકેસાઇન્સ' ને નામે
ગ્રંથકારોએ જણાવેલીછે. "ચંદ્રભાગા
સાઇન્સ) નદી અતી ઉંડી હોય તેની પો
અતી મ્હોટીછે, તથા તેનો વેગ ભારેછે
આસપાસ મ્હોટા ખડકોછે' એમ 'એ
નામે ગ્રંથકારે તેનું વર્ણન આપેલું

અલેકઝાન્ડર 'ધી ગ્રેટને આ ન
કેરતાં ઘણી મુશીબત વેઠવી પડી હ
નદી પાસેજ પૌરસ રાજાનો પરાજ
તે જગા ઉપર 'નિશિયા' (Nic
ગામ સેંકદરે વસાવ્યું હતું. તેજ
'બુસેફલ્સ' નામનો સેકંદરનો ઘોડો
ઇમાં માર્યો ગયાથી તેની યાદગારી
'બુસેફલ' નામે ગામ સેકંદરે વસા

'નિશિયા' તથા બુસેફલ આ બે
પ્રાચીન નકાશામાં પત્તો મળતો ન
ઉપરથી તે બેઉ ગામો સેકંદર ગ
તજ ઉજડ થયાં હશે. ઇ. સ.
થોમસ મોરિસે સેકંદરની સ્વારીનું
ગ્રંથમાં આપ્યુંછે તેમાં તે જણાવે
અને બુસેફલ આ ગામનું વ
ગ્રિશિયન પુસ્તકોમાંજ જડેછે. પ
ક્યાં હતા ને કેમ ઉજડ થયાં તે
જડતું નથી.

ચંદ્રભાગા એ નામ બ્રિમા
આપેલું જણાયછે. પણ તે
નિકળેલી નહિ હોવાથી શતદ્રું ચંદ્રભા
હારણ તથા ॥ એ જે વાક્ય મત્સ્ય
હિમાલયથી નિકળેલી નદીઓના
તે ઉપરથી ગ્રિશિયન લોકોએ વર્ણ
મળનારી 'સૈડેબૅગીસ' એજ
ચંદ્રભાગા હશે. કારણ 'સૈડેબે
ચંદ્રભાગાનો અપભ્રંશથી થએલું
જણાયછે.

હવે ગ્રિશિયન લોકોએ વર્ણન
સૅડેબેગીસ અથવા એકેસાઇન્સ
કેટલાક પશ્ચિમ તરફના વિદ્વાનો

સેકસની ખાતે ડ્રેસડનના સંગ્રહસ્થાનમાં છેક ઇ. સ. ૧૪૦૦ ના સાલનું ચીનીકામ જોવા મળેલું છે. ચીનાઓએ એકથી બે હજાર વર્ષપર જે રંગરૂપનાં કોડીકામ બનાવ્યાં હતાં તેવાંજ તેઓ આજે પણ બનાવે છે.

ઇ. સનની ૧૩મી સદીમાં એક યૂરપીયન મુસાફર 'માર્કોપોલો' ચીનમાં જઇ ચીની-કામના કારખાનાઓની મુલાકાત લેવામાં ફતેહમંદ થયો હતો. ૧૪૭૭ માં ઇજીપ્તના સુલતાને 'લોરેન્ઝોડીમેડીકા'ને એક ચીનાઇ વૉઝ માનની ઇધાણીમાં ભેટ તરીકે આપ્યો હતો, કે જે 'વૉઝ' યૂરપનાં પેહેલવેહલો જણા-ગલો ગણાય. યૂરપમા પૂર્વ દેશ તરફથી પ્રથમ 'ચીનીકામનાં વાસણ લાવનાર પોર્ટુગીઝો હતા; અને તે પછી ડચ તથા ઇસ્ટઇંડિયા કંપની સ્થાપન થતાં, એ જાતનાં વાસણો યૂરપમાં વધારે આવવા માંડયા હતા.

એક તવારીખમાં રહેલી નોંધ ઉપરથી જણાયછે કે **વેનીસમાં**—ઇ૦ સ૦ ૧૪૭૦ માં ચીનીકામ બનાવવાની શરૂઆત થઇ હતી. ટસ્કનીનો ગ્રાંડ ડયૂક બીજો ફ્રાન્સીસ ડી મેડીકાએ ઇ૦ સ૦ ૧૫૮૧ માં આ હુન્નરનું કારખાનું કાઢયું હતું. પણ ૧૫૮૭ માં તેનાં મરણ સાથે કારખાનું બંધ પડયું હતું. તે પછી ૧૬૯૩ માં ફ્રાન્સના સેંટ ક્લાઉડમાં ચીનાઇ કામનું એક કારખાનું સ્થાપન થયું હતું. ૧૭૫૬ માં સરવિયામાં આ હુન્નર દાખલ થયો અને ૧૭૬૦ થી એ ગમે તે વેપારી બનાવી શકે એવી છુટ મળી. સખત જાતનું ચીનીકામ પ્રથમ ૧૭૬૪ ના સરવિયા ખાતે બનાવવામાં આવ્યું હતું.

યૂરપમાં આ હુન્નર લગભગ ૩૦૦ વર્ષ થયાં દાખલ થયો છે. તો જો કે તે આગમજ એક બે સદીવેર જૂદા જૂદા હુન્નરમંદોએ તેની શોધ પાછળ તન મન ધન અર્પણ કરી જે જે વિપત્તિઓ વેઠીછે—તેની તવારીખ જાણવા જોગ છે. યૂરપીયન કારીગરોને આ હુન્નર શોધી કાઢતાં જે અડચણો ભોગવવી પડી છે તે પછી ફતેહે મેળવતાં ચીનીકામમાં ચીનાઓ કરતાં વધુ શ્રેષ્ટતા પામ્યા છે.

મટોડીનાં વાસણ બનાવી તેનીપર રોગાન જેવું ચળકતું પડ કરવાની અથવા કોડી કામ બનાવવાની પેહેલવેહેલી કોશેષ યૂરપમાં સ્પેનના વિજયી મૂર અથવા મુસલમાનોએ કરી હતી. ત્યાંથી ભૂમધ્ય સમુદ્રમાં મેજાર-કાના ટાપુ ઉપર તેઓએ કુંભારોનું મ્હોટું કારખાનું સ્થાપ્યું હતું, જ્યાં અતી કિમતી ને સુંદર માલ બનતો, તે ઉપરથી તેને 'મેજાન્-લિકાવેર' એવું નામ આપવામાં આવ્યું; અને તમામ યૂરપમાં આ મટોડીપર ઓપેલ આપેલા કોડીકામની ઘણી નવાઇ ગણાવા માંડી. જ્યારે ઈટલીએ મેજાલીકાપર ચઢાઇ કરી મુસલમાનોને હરાવ્યા ત્યારે તેમના બનાવેલા આ વાસણો ઇટલી આણી ત્યાંના દેવળમાં હારેદોર નવાઇ તરીકે લટકાવ્યાં. **ઇટલીમાં** આ જાતનો હુન્નર ખીલવનાર 'લ્યૂકા રાબિયો' નામે એક કારીગર હતો. રાબિયોનો જન્મ ઇ. સ. ૧૩૮૮ માં થયો, ને મરણ ૧૪૩૦ માં પામ્યો. તે ઇટલીના કુંભારોના સરદાર તરીકેની નામના પામી ગયો છે. તેના મોતબાદ તેના વંશજોએ ૧૫૦ વર્ષ સુધી આ હુન્નર પોતાનાજ કુટુંબમાં જાળવી રાખ્યો હતો. રાબિયોને એક 'કોલિન' નામની મટોડીની મેળવણી માલમ નહોતી તોય તે પોતે બનાવેલા વાસણમાં ફટકી અને લોઢું વગેરેના મિશ્રણવાળી માટી વાપરતો હતો. તે પુતલાં, ચિતારો, તખ્તા, મિનારા એવા શેરસણગારના રંગબેરંગી ઇનેમલથી સુશોભિત બનાવેલી ચીજો બનાવતો હતો. આ 'મેજાલીકા વેર' ઇ૦ સ૦ ૧૫૪૦ થી ૧૫૬૦ વેર ઘણું વખણાયું; અને તે વેળા મ્હોટા મ્હોટા રાજાઓ ટેબલનાં સેંટ એનાએ ભેટ આપવા લાગ્યા. આ ધંધો અમીર ઉમરાવો-નાજ આશ્રયથી પગભર થયો હતો. પણ તેમનો ટેકો બંધ પડયો કે, તુરત આ ધંધો પણ પડી ભાગો. આ ધંધો પડી ભાંગો તેજ સુમારમાં ચીનીકામની શોધ યૂરપમાં દાખલ થઇ.

ના 'કયાંગસૂ' પ્રગણામાં 'કીંગટીચીંગ' શેહેરમાં હોવાથી ત્યાં ઉત્તમ તહેવાર જાતનું ચીનીકામ બનેછે.

કીંગટીચીંગ (કીંગતેટસચી)ના શેહેરમાં ઇ. સ. ૧૫૮૦માં સંખ્યાબંધ ચીનીકામના કારખાનાંઓ હતાં. ૧૮મી સદીમાં ત્યાં ૩૦૦૦ ભઠ્ઠીઓ એ કામ કરતી હતી. પણ 'ટાઇ પીંગના' સમયમાં એ શેહેરના ઉદ્યોગને ઘણી હાની પોહચી હતી. ચીનાઓને હાથે બનતાં ચીનીકામ ઉપર તહેવારે ચિતારા દોરેલાં હોયછે. તેમના ચિત્રોમાં રાક્ષસી સાંપ, સિંહ, ચટાપટાવાળું હરણ, બળદ, સવાર, પક્ષીઓ વગેરે જણાય છે.

જેપાનમાં ચીનીકામનો હુન્નર ઇ. સ. પૂર્વે ૨૭માં દાખલ થયો હતો. તેમજ તે દેશમાં ચીનીકામની ખીલવણી માટે એક મ્હોટું ખાતું ઇ. સ. ૭૨૦માં સ્થાપવામાં આવ્યું હતું. ૧૩ મી સદીમાં થોડાક જેપાનીજ કુંભારો આ હુન્નર પૂર્ણપણે હાંસલ કરવા ચીન તરફ ગયા હતા, અને ત્યાંથી શીખી આવી પોતાના દેશમાં આ હુન્નરને હદબહાર ખીલવ્યો હતો. જેપાનમાં 'સેટસુમાનું' કારખાનું એજ નામના એક બળવંત શાહાજાદાએ સ્થાપ્યું હતું. તેનું મથક 'ક્યોટો' માં હતું. તે વેળા પિળા રંગના ચિત્ર વિચિત્ર તહીંના ચીનીકામનાં અતી કિમતી નમુના બનાવવામાં આવતા હતા. જેપાનમાં આ હુન્નરને એટલો તો ખીલવ્યો હતો કે ચીનીકામના જેવી જલેહ તે લોકો લાકડાપર તથા બાંબુના ડાબડા ઉપર પણ આપી શકતા. જેપાનમાં 'કાગા' ખાતેના કારખાનામાં બનતું ઝલકાટમંદ ચીનીકામ પૂર્ણ દુનિયામાં ઘણું જાણીતું છે. જેપાનીજ ચીનીકામ ઉપર ફળફુલ અને સ્ત્રીઓનાં સુંદર ચિત્રો ઝાઝાં જણાય છે. જેપાનીજ કામ માટે જાણીતાં શેહેરો નીચલાં છે—એરિટા, ઇમાંરી, ઓવારી પ્રાંત, સિટો, કાગા, કિનોં, ક્યોટો વગેરે.

ઇરાનમાં ચીનીકામનાં વાસણો પુરાતમ ઇરાની પાદશાહોનો સંબંધ ચીન સાથે જોડતાં જણાયો હતો, પણ આ હુન્નર બનાવવાનાં કારખાનાં ૧૨ મી સદીમાં દાખલ થયાં હતાં. ઇરાનમાં ચીનીકામ સુંદરતામાં ચીનીકામની આબેહૂબ નકલ કરેછે, અને તેઓ કોડીના રંગનાં નળીયાં વગીકે બનાવી શકેછે.

ચીન દેશનું કોડીકામ છેક પુરાતમ જમાનાથી બીજા દેશોમાં જતું હતું. તે ત્યાં સુધી કે ઇજીપ્ટમાં પણ તેની હસ્તી માલમ પડે છે. રોસેલીની, વિલકિન્સન વગેરેની શોધો ઉપરથી થીબસ ખાતેની અસલી કબરો માહેથી ચીનાઇ બર્નિઓ ઉપર ચીનાઇ બાષામાં લેખો સુધાં મળી આવ્યાં છે. જે બર્નિઓ ચીનથી હિંદુસ્તાન મારફતે મીસર ગએલી ધારવામાં આવેછે.

કુંભારના ધંધા વિશે ખ્રિસ્તીઓના બાઇબલ વગેરે ગ્રંથોમાં પુરતી નોંધ મળે છે. હોમર જેવા કવિરાજે કુંભારની સેહતમાં ગાયન જોડયું છે. થીબસ તથા બેનિહસનની ઇજીપશિયન કબરોમાંથી વાસણ બનાવવના પેહેલેથી છેલ્લે સુધીનાં ચીની કામનાં ચિત્રો મળી આવ્યાં છે. જે ચિત્રો લગભગ ૩૮૫૦ વર્ષ ઉપરનાં છે. હિરૉડોટસ પણ આ હુન્નર કામની નોંધ લેતાં "હોમર કવિએ 'ભઠ્ઠી' નામની એક કવિતા જોડેલી જણાવેછે" અને તે કવિતાના બદલામાં સુંદર વૉઝ મેળવ્યું હતું.

પ્રાચીન કાળમાં ઘણા દેશો મધ્યે મુડદાંઓની સાથે કુજા, પિગદાણી, બર્નિ વગેરે સામાન દાટવાનો રેવાજ ચાલુ હતો. 'ક્રમ્પેનિયા' ખાતે શોધી કહાડેલી એવી કબરોનો અહેવાલ 'આબીમેજોલો' આપેછે, તેમાં ઘણી જાણવા જોગ બીના મળે છે. તે કબરોમાં માનસોનાં કાલબુદ સાથે કોડીકામના વાસણો મેલ્યાં હતાં. જર્મની, ઇટલી ફ્રાન્સ વગેરેમાં પુરાણી કબરોમાંથી જ્યારે કંઇ સુદાં મળ્યાં નથી, ત્યારે તેમની સાથે દાટેલા કુજા કીટલી, પિગદાની વગેરે વાસણો જેવીને તેવીજ હાલતમાં રહેલાં મળી આવ્યાં છે.

સેકસની ખાતે ડ્રેમડનના સંગ્રહસ્થાનમાં છેક ઇ.સ. ૧૪૦૦ ના સાલનું ચીનીકામ જોવા મળેલું છે. ચીનાઓએ એકથી બે હજાર વર્ષપર જે રંગરૂપનાં કોડીકામ બનાવ્યાં હતાં તેવાંજ તેઓ આજે પણ બનાવે છે.

ઇ. સનની ૧૩મી સદીમાં એક યૂરપીયન મુસાફર 'માર્કોપોલો' ચીનમાં જઇ ચીનીકામના કારખાનાઓની મુલાકાત લેવામાં ફત્તેહમંદ થયો હતો. ૧૪૭૭ માં ઇજીપ્તના સુલતાને 'લોરેન્ઝોડીમેડીકા'ને એક ચીનાઇ ચૉઝ માનની ઇધાણીમાં ભેટ તરીકે આપ્યો હતો, કે જે 'ચૉઝ' યૂરપનાં પેહેલવેહલો જણાયલો ગણાય. યૂરપમા પૂર્વ દેશ તરફથી પ્રથમ ચીનીકામના વાસણ લાવનાર પોર્ટુગીજો હતા; અને તે પછી ડચ તથા ઇસ્તઇંડિયા કંપની સ્થાપન થતાં, એ જાતનાં વાસણો યૂરપમાં વધારે આવવા માંડયા હતા.

એક તવારીખમાં રહેલી નોંધ ઉપરથી જણાયછે કે **વેનીસમાં**—ઇ૦ સ૦ ૧૪૭૦ માં ચીનીકામ બનાવવાની શરૂઆત થઇ હતી ટસ્કનીનો ગ્રાંડ ડયૂક બીજો ફ્રાન્સીસ ડી મેડીકાએ ઇ૦ સ૦ ૧૫૮૧ માં આ હુન્નરનું કારખાનું કાઢયું હતુ. પણ ૧૫૮૭ માં તેનાં મરણ સાથે કારખાનું બંધ પડયું હતું. તે પછી ૧૬૭૩ માં ફ્રાન્સના સેંટ કક્ષાઉડમાં ચીનાઈ કામનું એક કારખાનુ સ્થાપન થયુ હતું. ૧૭૫૬ માં સરવિયામાં આ હુન્નર દાખલ થયો અને ૧૭૬૦ થી એ ગમે તે વેપારી બનાવી શકે એવી છુટ મળી. સખત જાતનું ચીનીકામ પ્રથમ ૧૭૬૪ ના સરવિયા ખાતે બનાવવામાં આવ્યું હતું.

યૂરપમાં આ હુન્નર લગભગ ૩૦૦ વર્ષ થયાં દાખલ થયો છે. તો જો કે તે આગમજ એક બે સદીવેર જૂદા જૂદા હુન્નરમંદોએ તેની શોધ પાછળ તન મન ધન અર્પણ કરી જે જે વિપત્તિઓ વેઠીછે—તેની તવારીખ જાણવા જોગ છે. યૂરપીયન કારીગરોને આ હુન્નર શોધી કાઢતાં જે અડચણો ભોગવવી પડી છે તે પછી ફત્તેહ મેળવતાં ચીનીકામમાં ચીનાઓ કરતાં વધુ શ્રેષ્ટતા પામ્યા છે.

મટોડીનાં વાસણ બનાવી તેનીપર રોગાન જેવું ચળકતું પડ કરવાની અથવા કોડી કામ બનાવવાની પેહેલવેહેલી કોશેસ યૂરપમાં સ્પેનના વિજયી મૂર અથવા મુસલમાનોએ કરી હતી. ત્યાથી ભૂમધ્ય સમુદ્રમાં મેજારકાના ટાપુ ઉપર તેઓએ કુંભારોનું મ્હોટું કારખાનું સ્થાપ્યું હતું, જ્યાં અતી કિમતી ને સુંદર માલ બનતો, તે ઉપરથી તેને 'મેજાલિકાવેર' એવું નામ આપવામાં આવ્યું; અને તમામ યૂરોપમાં આ મટોડીપર ઝોલ્ડ આપેલા કોડીકામની ઘણી નવાઇ ગણાવા માંડી. જ્યારે ટીટલીએ મેજાલીકાપર ચઢાઇ કરી મુસલમાનોને હરાવ્યા ત્યારે તેમના બનાવેલા આ વાસણો ઇટલી આણી ત્યાંના દેરાઓમાં હારેદોર નવાઇ તરીકે લટકાવ્યાં. **ઇટલીમાં** આ જાતનો હુન્નર ખીલવનાર 'લ્યુકા રાબિયો' નામે એક કારીગર હતો. રાબિયોનો જન્મ ઇ. સ. ૧૩૮૮ માં થયો, ને મરણ ૧૪૩૦ માં પામ્યો. તે ઇટલીના કુંભારોના સરદાર તરીકેની નામના પામી ગયો છે. તેના મોતબાદ તેના વંશજોએ ૧૫૦ વર્ષ સુધી આ હુન્નર પોતાનાજ કુટુંબમાં જાળવી રાખ્યો હતો. રાબિયોને જોકે 'કોલિન' નામની મટોડીની મેલવણી માલમ નહોતી તોય તે પોતે બનાવેલા વાસણમા ફટકી અને સોઢું વગેરેના મિશ્રણવાલી માટી વાપરતો હતો. તે પુતલાં, ચિનારો, તખતા, મિનારા એવા ઘેરમણગારના રંગબેરંગી ઇનેમલથી સુશોભિત બનાવેલી ચીજો બનાવતો હતો. આ 'મેજાલીકા વેર' ઇ૦સ૦ ૧૫૪૦ થી ૧૫૬૦ વેર ઘણું વખણાયું; અને તે વેળો મ્હોટા મ્હોટા રાજાઓ ટેબલના સેટ એનાજ ભેટ આપવા લાગ્યા. આ ધંધો અમીર ઉમરાવોનાજ આશ્રયથી પગભર થયો હતો. પણ તેમનો ટેકો બંધ પડયો કે, તુરત આ ધંધો પણ પડી ભાગ્યો. આ ધંધો પડી ભાંગ્યો તેજ સુમારમા ચીનીકામની શોધ યૂરપમાં દાખલ થઇ.

જાણીની થઇ કિમતી ગણાઇ. ૩ જા જર્યોર્જના રાજાની રાણીએ તેને ખાસ આશ્રય આપ-વાથી તેના બરની બનાવેલી ચીજોનું 'ક્રુઇ-ન્સવેર' નામ પડ્યું. આ વેડજવુડ એજ ધંધામાં એટલો તો દોલતમંદ થયો કે 'ટ્રેન્ટ' તથા 'મર્સી' પ્રાંત વચ્ચેની એક નેહેર ૧૭ વર્ષે બંધાવી આપી હતી. એ હૂનરમંદ વિદ્વાનોનો મુરબ્બી હતો. તેણે જ્યારે કોલરીજ કવિને ગરીબાઈથી કંટાળી પાદ્રીનો ધંધો સ્વિકારતા જાણ્યો ત્યારે તેને રૂ. ૧૫૦૦ નું પેનશન આપવું કર્યું. અને કવિતા જોડવાનાજ ધંધામાં રોક્યો હતો. તે સમયે વેડજવુડે કોઠી કામની સુંદરતામાં વધારો કરી તમામ યૂરપમાં ઇંગલીશ કોઠી-કામનો પ્રસાર કર્યો.

ઉપલી અનેક ફતેહેઓ મેળવ્યા છતાં 'કોલીન' નામની મટોડીની કોઇ શોધ કરી શક્યું નહિ. આથી ચીનમાં વસતા એક મિશનરી 'એનટ્રાકલ્સે' ચીનાઇ મટોડીના નમુના ચીનથી આણવાની ઘણી કોશેસ કરી, છતાં તેમાં તે ફાવ્યો નહિ. પણ જે કોશેસથી નહિ બન્યું તેની શોધ અકસમા-તિક રીતે થઇ. અને ચીની કામ ખરી રીત મુજબ યૂરપમાં બનવા લાગ્યું.

જર્મનીમાં ૧૬૮૨માં ફ્રેડરીક 'બૉટજર'નો જન્મ થયો. તેને પોતાના પિતા જેવો કિમી-યાનો લખ હતો, અને તેથી તે સોનુ બના-વનાર તરીકે જાણીતો થયો. પણ પૃશિયાના રાજા ૧ લા ફ્રેડરિકની બિહિકથી તે સેક-સની ગયો, પણ ત્યાંના રાજાએ તેને નજર-કેદ રાખી પોતા માટે સોનું બનાવવા કહ્યું; પણ સેવટે રાજાએ તથા એણે કિમીયામા કશો ફાયદો નહિ જોઇ, ચીનાઇ કોઠી કામમાં સુધારો કરવાપર રાજાના એક ખાસ કારીગર 'વાલ્ટર શચેરન્હસ'ની સાથે એને પણ કેદમાં રાખ્યો; જ્યા બેઉ જણાએ ચીનીકામમાં સુધારો કરવાપર રાજ્યનાં પાર્યે રાત દિવસ લક્ષ આપવા માંડ્યું. એક દિવસે અકસમાતથી પાઉડરને જગે વપરાતી 'આઉં' નામના ગામમાં મળતી રળકતી મટોડી (કોલીન) બાટજરના જોવામાં આવી. અને બાટજરે તેપર લક્ષ પોંહચાડી તેને કોડીકામમાં વાપરી જોતાં જાણીતા ચીનીકામની બરાબર તેના બનાવેલા વાસણો બન્યા. આથી યૂરપમાં જબરી હોહા થઇ. આ શોધ આગમજ ૧૧ વર્ષ પર, વાલ્ટર મરણ પામેલો હોવાથી આ સર્વ શોધનું માન બાટજરને મળ્યું, અને તે આથી એટલો તો તવંગર થયો કે લંપટબાજીમાં પડી ૩૫ વર્ષની ટુંક વયે મરણ પામ્યો. તે પછી રાજાએ ડ્રેસડનમાં એક મ્હોટુ કારખાનું સ્થાપી આબેહૂબ ચીનીકામ બનાવવા માંડ્યું. આગળ સેકસનીમાંથી સફેદ મટોડી પરદેશ જતી હતી પણ આ શોધ થતાં રાજાએ તે સખત કાયદાથી બંધ કરી છુપાછુપ તેને પીપમા ભરી લશકરી પોહરા તળે કારખાનામાં આણી તેવડે ચીનીકામ બનાવતા. આ કારખાનામાં કામ કરતા કારીગરોને સખત સોગંદથી બાંધી લઈ ભેદ જાહેર કરવાની મનાઈ હતી તથા કારખાના આસપાસ પાણીની ચર હોઇ તેપર ઉચકમુક કરવાનો પુલ ઉઠાવી લેતા, આથી કોઈ આવજાવ કરી શકતું નહિ, પણ પાછળથી કારીગરોએ આ સોગંદ સેવટ વેર નહિ પાળતાં પરદેશ નહાશી જઇ સર્વ ભેદ જાહેર કર્યો.

ફ્રાન્સમાં સીવરેનું કારખાનું ૧૬૯૫ માં નિકળ્યુ પણ ૧૭૬૮ મા ફ્રેન્ચોએ કોલીનનો ભેદ જાણી ૧૮૦૪ પછી કોલીનના ખરાં વાસણો બનાવવા માંડ્યા.

ઈંગલંડમાં કોલીન મુખ્ય કરી કાર્નવાલમાં મળેછે અને ત્યાં પણ આ હૂનર ફ્રાન્સમાં શરૂ થવા સાથેજ જાણીતો થયો હતો.

હાલમાં ચીનાઈ કોડીકામનો હુન્નર બેહદ વધવા સાથે ખિલ્યો છે, અને તેના તહેવાર વાસનો, મેજ શોખની ચીજો, ફરનીચર અને અનેક ચીજો બનાવવામા આવે છે.

ફક્ત ઇંગલંડ દેશમાંજ દર વર્ષે ૫ થી ૬ કરોડનું કોડીકામ બને છે. અને તેપર ઝલેદ આપવાનું સુન્નું ૧૦ થી ૧૨ લાખનું ખપે છે.

ચીપમંક—આ પ્રાણી ઉત્તર અમેરિકાનાં જંગલો તથા ખેતરોમાં વસેછે. એ નોળીયાના આકારનું હોઈ તે જમીનમાં દર કરી વસે છે. આ પ્રાણી ટોપરૂં, બીયાં અને દરેક ધાન્યનું ભારે શોખીન છે. એઓ ઘણી વેળા મકાઇ અથવા ઘઉંના ખેતરં પર દરોડો પાડી પાકનો નાશ કરે છે.

ચીપલુણ—રતનાગીરિ જીલ્લામાંનો એક ભાગ. ક્ષેત્રફળ ૫૬૭૦ ચોરસ મૈલ છે. તેમાં ૧ શહેર તથા ૨૧૧ ગામડા છે. લોક વસ્તી ૧,૬૮,૯૨૧ ની ૧૮૮૧માં હતી. શાસ્ત્રી નદી આ દેશની દક્ષિણમાં વહે છે. એનું ખેતીવાડી માટે રોકાયલો ભાગ ૨૯૮૫૭૬ એકરનો છે. તેમાં ધાન્ય માટે ૨૮૦૨૭૧ એકર જગા રોકાયલી છે. તેમાં કઠોળ માટે ૧૨૬૭૨ એકર, તેલી બીયાં માટે ૨૦૦૦ એકર, રેસા માટે ૫૨૩ એકર અને છોડો માટે ૧૧૦૭ એકર જમીન રોકાયલી છે.

ચીપવે ઈંડીયન્સ—અલગોન કવિન પંથના અમેરિકન ઈંડીયનોનો એક ટોળો. આ પ્રજા 'મીનનેસોટા'ની ઉત્તરે તથા કેનેડા તરફ વસે છે.

ચીપિંગ નૉર્ટન—ઉત્તર ઑક્સફર્ડશાયરનું એક પરં, લંડનથી ઉત્તર પશ્ચિમે ૮૫ મૈલ ઉપર છે. ત્યાં ઉન, હાથમોજાં વગેરેનાં કારખાનાં છે. લોક વસ્તી ૪૨૨૨ ની છે.

ચીફ ચીફ—આ અતી સુંદર હલકવાળાં પક્ષીઓ દક્ષિણ યૂરપ અને બ્રિટન તરફ વસંતઋતુમાં આવે છે; પણ સ્કૉટલંડમાં જણાતાં નથી. એ રંગે ભૂરા અને પેટ તરફ ઝાંખા સફેદ રંગનાં હોય છે.

ચીભડું—એનાં વેલા સૂરત, ગુજરાત વગેરે દેશોમાં થાય છે. એની ગોળ અને લાંબી એવી બે જાત છે. પાકેલાં ચીભડાં ખાવાના ઉપયોગમાં આવે છે. એ રંગે લીલા પણ ઉપર કાપ હોય છે. ચીભડાં માગસર અને પોષ માસમાં પાકે છે. દખણ તરફનાં લોકો એને 'વાળક' કહે છે. એ કુમળાં હોયછે ત્યારે ગુજરાતમાં તેને 'આરિયાં' કહે છે. આ વાતુલ છે પણ તંબાકુ પીનારને હિતાવ છે.

ચીમની—ચુહલા અથવા મુખ્ય કરી કારખાનાનાં એનજીનની ભઠ્ઠી તથા દરેક યંત્રની ભઠ્ઠીમાં સળગતા અગ્નિનો ધુમાડો ગૅસ વગેરે હવામાં કહાડી નાખવા માટે ચીમની રાખવામાં આવે છે. તેમજ જ્યાં કુદ્રતી ડ્રાફ્ટ ઉપર બળતણ બાળવાનો આધાર હોય ત્યાં તે ડ્રાફ્ટ ઉત્પન્ન કરવામાં મદદ કરવા માટે ચીમનીની ચોક્કસ ઉંચાઇ ખાસ રાખવામાં આવે છે. લોકો મોટર અથવા આગગાડીના પોરટેબલ અથવા લાવલઈજાય થઇ શકે તેવાં અને બીજા 'નૉનકન ડેન્સીંગ' એન્જીનોમાં 'એક્ઝોસ્ટ' થએલી 'સ્ટીમ' એક જેટ (Jet) મારફતે ચીમનીની અંદર ખાલી કરવામાં આવેછે, જેથી ડ્રાફ્ટ ઉતપન્ન થાય છે. માટે એવાં એનજીનોનાં બૉઇલરો માટે ઉંચી ચીમની બાંધવાની જરૂર નથી. એવી રીતે સ્ટીમ ઉત્પન્ન કરતારાં મોટા કારખાનાઓ કે જેઓમાં 'ફોરસ્ડ' અથવા ઇનડયુસ્ડ ડ્રાફ્ટ વપરાતો હોય ત્યાં પણ ઉંચી ચીમનીઓ બાંધવાની જરૂર નથી.

મોટી મીલો અને કારખાનાઓ કે જેઓમાં એક 'કનડેન્સીંગ એન્જીન' માટે 'સ્ટીમ' ઉત્પન્ન કરવા માટે કેટલાક બૉઇલરો વપરાતાં હોય ત્યાં ચીમની કેટલાક ફીટ ડાયેમેટરની અને ઘણી ઉંચી બાંધવામાં આવે છે. કેટલાક દાખલાઓમાં તો એ ઉંચાઇ ૨૦૦ ફીટથી પણ વધુ હોય છે, ચીમની ની ઉંચાઇ કેટલેક દરજ્જે સ્થાનિક કાયદાઓ ઉપર આધાર રાખે છે. જે કાયદાઓ આસપાસની હવા ખરાબ થતી અટકાવવા માટે બાંધવામાં આવેલા હોય છે.

ચીમૂર—મધ્ય હિંદુસ્તાનમાં ઉત્તર પશ્ચિમ ચંદ્રા જીલ્લામાંનું પ્રગણું. તેમાં ૧૫૮ ગામડાં છે. ક્ષેત્રફળ ૪૧૬ ચોરસ મૈલ છે. દક્ષિણ પૂર્વ ભાગ પર્વતો અને જંગલોથી ભરપૂર છે. મુખ્ય ઉત્પતિ શેરડી, ચોખા, તેલનાં બિયાં, ઘઉં, રૂ, કઠોળ, જુઆરનો છે. એનું મુખ્ય

ગામ ચીમુર સુતરાઉ કાપડના વેપાર માટે જાણીતું છે.

ચીયાપસ—મેક્સિકોમાંનું એક રાજ્ય. ગવાટેમાલાની સાથે જોડાયલું છે. ક્ષેત્રફળ ૨૭૨૨૨ ચોરસ મૈલ છે. લોકવસ્તી '૨૪૧૪૦૪' ની છે.

ચીરઓરિં—એનાં ઝાડ હોય દોઢ હાથ વધે છે. એ મૃગનક્ષત્રનો વર્સાદ પડતાં જંગલમાં અને પાહાડી જમીનમાં ચારે તરફ ઉગે છે. એ કોકણમાં ઘણા થાય છે. એને નાહનાં ફળો આવે છે, તે ખાટાં મિઠાં હોય છે.

ચીરૂમર—મલબાર પ્રાંતમાં વસ્તી એક પ્રજા. તેમની કુલે વસ્તી ૨૫૮૪૦૨ ની છે. આ પ્રજા ૩૯ ન્યાતો અને તડામાં વેહેંચાયલી છે; આ પ્રજા પુરાણી દ્રવિડીયન ટોળાના વંશમાંથી ઉત્પન્ન થએલી છે. પુરાણા વખતમાં ચઢતી વર્ણના હિંદુઓ તેમને ગુલામ તરીકે પોતાને ત્યાં રાખતા હતા, અને હાલમાં તેઓ ઘણીજ ગરીબ સ્થિતિમાં વસે છે. એઓ સબને જમીનમાં દાટે છે, અને તેની મરણ ક્રિયા ૧૩ દિવસ વેર કરે છે. પેહેલે દહાડે તાડી પી અપવાસ પાળે છે, ને બીજે દિને ભાતની કાંજીથી અપવાસ છોડે છે. તેઓ મરણ પામેલાની કબર પાસે નૈવેધ મેલે છે ને પછી ભોજન લિયે છે.

ચીલકા સરોવર—ઓરિસાનાં પુરી જીલ્લામાં આ છાલકો ભૂમધ્ય સરોવર પુરીની દક્ષિણ પૂર્વે છે. એને 'બે ઑવ બેંગાલ'થી ૨૦૦ વાર્ડ પોહળાઇનો એક રેતીનો પાર જૂદો પાડે છે. એની પશ્ચિમે તથા દક્ષિણે ઉંચી ટેકડીઓ છે. આ સરોવર ૪૪ મૈલ લાંબો ને ઉત્તર તરફનો પોહળો ભાગ ૨૦ મૈલ, પણ દક્ષિણ તરફનો વળાનદાર ભાગ ૫ મૈલ પોહળો છે. એનું ક્ષેત્રફળ ૩૪૪ ચોરસ મૈલ છે. વર્સાદમાં એ ૪૫૦ ચોરસ મૈલ બને છે. એની ઉંડાઇ ૩૦૫ થી ૬ ફીટની છે. ડીસેંબરથી જુન સુધી આ સરોવરનું પાણી ખારૂં બની તેમાં મીઠું પાકે છે.

ચીલનનો કિલ્લો—સ્વિતઝરલૅંડમાં જીનોવા સરોવર પાસે આ કિલ્લો છે. આ કિલ્લો સરોવરની બાજુમાંના એક ખડક ઉપર છે. તેની દિવાલો નક્કર ખડકની બનાવેલી છે. જીનોઆ સરોવર તથા કાંઠે ઉંચા ઉભેલા પર્વતની વચ્ચે આ ગંજાવર કિલ્લો ઉઠાવેલો છે. તેની ફરતાં ઉંચા મિનારા છે, તથા તેનો ભંડલો સરોવરના પાણીથી ૮ ફીટ ઉંચે છે. કિલ્લામાં ભોંયતળીએ ખડક કોતરી સાંકડા રસ્તામાં ગુફા રોકી ઓરડીઓ કોતરેલી છે. દરેક ઓરડા આરકાંદાર સ્થંભોથી બનેલા છે. અત્રેની એક ઓરડીમાં ફ્રાન્સીસ બોનિવર્ડને કેદ કરી જે સ્થંભ સાથે સાંકળ વડે તેને બાંધ્યો હતો, તે જગા હાલમાં મુસાફરોની નજરે પડે છે. આગળ અત્રે રાજદ્વારી બંધવાઓનેજ કેદ કરવામાં આવતા હતા. આગલા વખતમાં ગુન્હેગારોપર વાપરવામાં આવતી સખતીનાં તર્હેવાર ઓજારો સાચવી રાખેલાં છે. આગળ આ કિલ્લો કેદખાનાં તરીકે વપરાતો હતો, પણ હાલમાં તે ચીલનના ગવરનરની કચેરી તરીકે વપરાય છે. આ કિલ્લો જોવા માટે અરધા ડૉલરનો લવાજમ આપવો પડે છે.

ચીલમબ્રમ—દક્ષિણ આર્કોટમાં એજ નામના તાલુકાનું મુખ્ય શેહેર. કેહાલુરની દક્ષિણે છે. તેમાં વસ્તી ૧૯૮૩૭ની છે. તેમાં ૧૮૫૮૩ હિંદુ તથા ૧૧૫૪ મોહમેદન છે. અત્રે દીવાની, ફોજદારી કચેરીઓ તથા પોસ્ટ ઓફીસ અને બીજી સરકારી ઇમારતો છે. વસ્તીનો ૨૫ ટકા ભાગ વણકરનો છે. દર ડીસેંબર માસમાં ભરાતી જાત્રામાં ૫૦,૦૦૦ ૬૦૦૦૦ જાત્રાળુઓ આવે છે. આ શેહેર ૮ મી સદીથી ઇતિહાસ પ્રસિદ્ધ છે અને ૧૦ મી તથા ૧૭ મી સદીમાં થઇ ગએલા ચોલ તથા ચેરા રાજાઓએ બાંધેલી ઇમારતો હાલમાં ૩૯ એકર જમીનમાં પુરાણી નિશાની સાથે જણાય છે.

ચીલ્લી—દક્ષિણ અમેરિકામાંનું એક સ્વતંત્ર રાજ્ય. આ રાજ્ય પશ્ચિમ ભણી પીરુ, બોલિવીયા અને 'આર્જેનટાઇન'ના કિનારા તરફ છે. આ રાજ્યનો લાંબો ભાગ એંડસ

પર્વત અને પેસીફિક ઓશનની વચ્ચે છે. બોલિવીયા તથા પીરૂ વચ્ચેની ૧૮૭૯–૮૧ ની લડાઈ પછી ચીલ્લીનો કિનારો બદલાયલો છે ચીલ્લીની જુમલે લંબાઈ ૨૫૦૦૦ ઈંગલીશ મૈલ અને પોહળાઇ ૪૦ થી ૨૦૦ મૈલની છે. એના ઉત્તર ભાગમાં અનેક છાલકા ઝરા વહેછે, પણ દક્ષિણ ભાગમાં નદી નાળાં વહાણ ખેડવા લાયકના છે. તેમજ દક્ષિણ ભાગમાં અનેક ઉંડા સરોવરો પણ છે. ખનીજ પાણીમાં ક્ષાર અને ગંધકના મિશ્રણવાળું પાણી છે. ચીલ્લીની આબો હવા જૂદા જૂદા ભાગમાં તર્હેવારછે. ઉત્તર તરફની હવા ગરમ અને વર્સાદ થોડો પડે છે. દક્ષિણમાં ૮ માસ પેર સુકી હવા અને ૪ માસ વેર વર્સાદની મોસમ હોય છે. દક્ષિણ તરફની જમીન કઠણ હોવાથી ત્યા માત્ર ખેતીવાડીનો ઉદ્યોગ માહ મેહેનતે ચાલે છે. પણ ખીણોવાળી જમીન ઘાસ ચારા માટે અતી ફળદ્રુપ છે. એન્ડસ પર્વત હર હમેશાં બરફથી ઢંકાયલો રહે છે. એનું સહુથી ઉંચુ શિખર ૨૨૮૬૭ ફીટ છે. અને બીજા પહાડોની સરાસરી ઉંચાઈ ૮૦૦૦ ફીટની છે. તેમાં કેટલાક જ્વાલામૂખી પર્વતો પણ છે. આથી ચીલ્લીમા અનેક વેળા ધર્તિકંપ થાય છે. ૧૮૩૨ મા ભયંકર ધર્તિકંપ થયા પછી ૧૮૩૫, ૧૮૬૮ અને ૧૮૭૫ માં એક પછી એક અનેક ધર્તિકંપ થયાથી ઘણી ખરાબી થઇ હતી.

૧૮૮૫ની ગણત્રી મુજબ ચીલ્લીની લોક વસ્તી ૨૫,૨૪,૪૭૬ ની હતી. ૧૮૯૩ માં ૨૮૬૭૩૭૫ ની હતી. એનું રાજધાની શેહેર 'સાંટીઆગો'માં વસ્તી ૨,૫૦,૦૦૦ નીછે. ચીલ્લીની પ્રજા સ્પેનીશ અને એરૂકેનિયન ઇંડીયનોના મિશ્રણથી ઉત્પન્ન થએલીછે. ચીલ્લીમાં મુખ્ય ઉદ્યોગ ત્રાંબુ, સાકર, ચામડું, દારૂ, સાબુ, મીણબત્તી, બીસકીટ, બુટ, ઉનનું કાપડ, મીણ, નાઇટ્રેટનાં કારખાનાંનો ચાલેછે.

અત્રેની પ્રજાનો મુખ્ય ધર્મ પંથ રોમન કેથોલિક છે. અત્રે કેલવણીપર ઘણું ચાર લક્ષ પોંહચાડવામાં આવે છે. સેન્ટેગોમાં પેહેલા દરજ્જાની યુનિવ્હરસિટી છે. આ દેશની મુખ્યભાષા સ્પેનીશ છે, તેમા ઈંડીયન શબ્દોનો ઘણો ભેળ છે.

મુખ્ય નિકાશ પદાર્થ–ઇંડીયન ત્રાંબુ, ચાંદી, સોનુ, મેગેનીજ, ચામડું, ઉન, ઘઉં અને બાજરી છે. આયાત વેપાર રૂ, ઉન, સાગુતું કાપડ, લોઢું, હાર્ડ વેઅર, કોલસો, યંત્રો, તંબાકુ, ચોખા, સાકર, સીમીંટ, કાગળ, બીર, કાચકામ, કેરોસીન, ચર્બી, મેચીસ, થાહે અને કાફીનો ચાલે છે. આ દેશમાં ૧૭૫૦ મૈલ રેલ્વે લાઇન નખાયલી છે.

ચીલ્લીનું રાજ્ય સ્વતંત્ર હોઇ ૬ મુખ્ય પ્રધાનના ઉપરીપણા તળેની કૌન્સીલથી રાજકારોબાર ચાલે છે. પાંચ સભાસદ પ્રેસીડંટ તરફથી અને ૬ કૉંગ્રેસ તરફનાં હોયછે. અને બીજા ૧૦૦ સભાસદો પ્રજા ચુંટણીના હોયછે..

ચીલીંગવર્થ વિલ્યમ—આ જાણીતો વાદવિવાદ કરનાર કુદરતી જ્ઞાનશાસ્ત્રીનો જન્મ ઑકસફર્ડમાં ૧૬૦૨ માં થયો. એ સેંટ જોન કૉલેજનો ફેલો હતો. ૧૬૧૮માં ટ્રીનિટી કૉલેજનો ફેલો થયો. અને ૧૬૨૮ મા એજ કૉલેજમા ફેલોશિપ મળી હતી. એ કેથોલિક પંથને વળગી રહેવાના વિચારમા હતો પણ એના ધર્મપિતા બીશપચુડે એને પ્રોટેસ્ટંટ પંથ પાળવા જણાવતાં એ ઇંગલંડ ૧૬૩૧ માં ગયો. આથી એને રોમન પંથીઓ સાથે ઘણી તકરારોમા ઉતરવું પડયું. એણે તે થકી ૧૬૩૫ માં એક ઉત્તમ ગ્રંથ પ્રગટ કર્યો. એજ વર્ષમા એને સાલ્સબરીનો ચૅન્સેલર અને ૧૬૪૩ માં એગેઇનસ્ટ તરફ ઓનઝન્યર તરીકે નેમાયો હતો. એજ વર્ષમાં એને સિવીલ વૉરમાં કેદ કરી અનંડલ કેસ્ટલ તથા સસેકસમા રાખ્યો હતો. એનું મ્હોત ૧૭૪૪ માં નિપજ્યું.

ચીલીવા—ઉત્તર પશ્ચિમ હિંદુસ્તાનમાં આ રૂપેરી રંગની અતી ચપળ માછલી નદીઓમાં મળી આવે છે. આ માછલી ૫ થી ૮ તોલા.

વજનમાં હોય છે. એના બિંગડાનાં ખોટાં મોતી બનાવી શકાય છે.

ચીવેન્ડી—આ ઇમારતી લાકડાનાં વૃક્ષ સિલોનમાં ૨૦ ફીટ ઉંચા ને ૮ ફીટ ઘેરાવાવાલા ઉગે છે. એનું લાકડું ઘર બાંધવાનાજ કામમાં ઉપયોગી છે.

ચીસ્તી—અશિશવંઘ નામના યજદની એક જોડ શકિતનું નામ. આ શક્તિ જરતોસ્તી ધર્મે વિદવતા ઉપર મવકુફ છે. જરતોસ્તનાં ગાથામાં જણાવ્યા મુજબ આ શબ્દ ધર્મના જ્ઞાન અથવા અક્કલ જે રવાન માટે છુટકો મેળવે છે તે અર્થે વપરાય છે.

ચીસ્તી—બીજાપુર, દખણ અને મુલતાનના આગલા આરબોનાં વંશજો, ચીસ્તીને નામે ઓળખાય છે. સતલજ નદીને કાંઠે વસ્તી આ પ્રજા ઉદ્યોગી અને સુલેહ સંપજમાં વસનારી છે. એઓ સ્વઅભિમાની મત ધરાવનાર સ્વભાવનાં હોય છે.

ચુકા—એના છોડ એક વ્હેંત ઉંચા હોય તેનાં પાંદડાં જાડાં હોય છે. દક્ષિણ અને ગુજરાતમાં એની પુશકળ ભાજી પાકે છે. એની મોસમ કાર્તક ને ફાગણની છે. એપર નાહનાં સફેદ ફુલો આવે છે. એ ભાજી બાર

અજીરણની સાથે વાયુ જોર કરી ચુંક ઉપાડે છે. ઝાડો કબજ રહેવાથી પણ ચુંક થઇ આવે છે. તેમજ થંડીથી, બાદિકથી, અને બીજાં કારણોથી આંતરડાનાં માસમાં તાણ અથવા આંકડા આવે છે, અને તેથા પેટમાં દુખારો થાયછે. સીસું સફેતો તથા ત્રાંબાનો ધપો કરનારને તેના ઝેરથી આ શૂળ ઉપ્તન્ન થાય છે. "વળી આ ચુંકો હિસ્ટીરિયા અથવા ગાઉટના દર્દીને પણ થાય છે."

'પેટની અન્દર વાયૂ થવાનાં મૂળ ત્રણ છે, એક તો બહારની હવા પેટમાં અન્નાશય અને આંતરડાંમાં જાય છે. એ ઘણું કરી ઓડકાર આવી પાછી નિકળે છે. બીજું પેટની અંદરના મળમાંથી વાયુ પેદા થાય છે, અને ત્રીજું આંતરડાનાં રસ પડમાંથી પણ વાયુ ઉપ્તન્ન થાય છે.

'આ દર્દ ઘણું સાધારણ હોવાથી તેપર અનેક ઉપાયો છાલાપાક્ષાનાં અજમાવવામાં આવે છે. કોઇ સુવા, મેથીનો ફાંકો, હીંગ ઘીની ગોળી, લસણની કળી પેટ ભરેલું હોય તો ઉલટી કરવી, ઝાડો કબજ હોય તો બે ચમચા એરંડિયું લઇ તેમાં ૧૦ ટીપાં લૉડેનમ તથા ૧૦ ટીપાં એસેંસ ઑવ પેપ-

૧૯૦૧ માં લોક વસ્તી ૧૩૧૨૩ ની હતી. વાર્ષિક ઉપજ રૂ ૫૦૦૦૦ની છે.

ચુડામણી—આ ટાપુ ગોવાની ઉત્તરે છે. પ્રાચીન કાળમાં અત્રે હિંદુઓની મ્હોટી વસ્તી હતી; પણ હાલમાં ત્યાં ખ્રિસ્તીઓનીજ વસ્તી છે. તેનું પ્રાચીન નામ ચુડામણી હતું એમ સેહ્યાદ્રિ ખંડમાં આપેલા ૮૧માં અધ્યાયમાંના શ્લોક ઉપરથી જણાય છે.

ચુડામણી નામમાંનો 'ઉ' આ સ્વરનો ગુણ થઇ, આગલો 'આ'કાર, 'ઇ'કાર અને 'મ' કાર એમનો લોપ થવાથી ચુડામણીનું ચોડણ એમ સંકુચિત રૂપ બની આ ટાપુને હાલમાં 'ચોડણ' એ અર્વાચીન નામ ચાલુ પ્રચારમાં છે. ચુડામણી=ચોડામણી=ચોડામણ=ચોડણ. હાલમાં તેની લંબાઇ ૪ મૈલ ને પોહળાઇ ૧ મૈલની છે. હાલમાં માત્ર ત્યાં ૨૭૫ ની વસ્તી છે.

ચુડાસમા—આ પ્રજા ૧૦ મી સદીમાં સિંધથી કચ્છનાં જાડેજા સાથે ગુજરાતમાં આવી વસી હતી. તેઓ પોતાને ચન્દ્રકુળનાં જણાવે છે. ડૉકતર ભગવાનલાલના મત મુજબ એઓ મૂળમાં આહિર જાતના હતા. ચુડાસમાને લોકો આહિરરાણા કહે છે, તે ઉપરથી પણ તેમની ઉત્પત્તિ આહિરમાંથી થઇ હશે એમ લાગે છે. બીજી સદીમાં સિંધ અને પંજાબમાં આહિર લોકો વસ્યા હતા એમ ટૉલેમિના ગ્રંથ ઉપરથી જણાય છે. ચંદ્રચુડ નામના મુખીની સાથે આભિર લોકો આવેલા તેથી તેઓ ચુડાસમા કહેવાયા. તેમની પ્રથમ રાજધાની વંથળી (વામનસ્થળી) માં અને પછી જુનાગઢમાં હતી. સિંધના નગરઠઠ્ઠામાં 'સમા' રજપૂત રાજ્ય કરતા હતા, તેની ઓલાદના ચુડાસમા લોક હશે એમ કર્નલ વાટસનનું ધારવું છે. ચુડાસમાએ કચ્છમાં વસી પોતાની સત્તા સ્થાપન કરી હતી. તેઓએ પોતાનું પેહેલું રાજ્ય જુનાગઢમાં સ્થાપન કર્યું હતું; જેથી જેઠવાઓને જુનાગઢ પાસે આવેલું ભુમલી છોડવું પડયું. ભુમલી છોડયા પછી પોરબંદર પાસે શ્રીનગર નામની નવી રાજધાની તેમણે સ્થાપી, અને પોરબંદર ગાદી આણી, ત્યાં સુધી શ્રી નગરમાં રહી રાજ્ય કર્યું. આ વંશનો મહિપાળ નામે ચુડાસમ રાજા ૧૦ મી સદીમાં (ઇ૦ સં૦ ૯૧૭ માં) કાઠીયાવાડમાં રાજ્ય કરી ગયો છે.

ચુંદરી—રેસમ, સુતરમાંથી કચ્છ, કાઠીયાવાડ અને ગુજરાતમાં આ કાપડ બનાવવામાં આવે છે. એનીપર તહેંવાર તહેવાર હોય તે રંગીન ને કસબથી પણ ભરપૂર બનાવવામાં આવે છે. આ વસ્ત્ર સ્ત્રીઓ પેહેરે છે.

ચુનારગઢ—મિર્ઝાપૂર જીલ્લામાંનું આ એક પુરાતમ ગામ તથા કિલ્લો. ગંગા નદીના દક્ષિણ કાંઠા ઉપર, જ્યાં ગંગા બનારસ તરફ મ્હોટી વલાણ લીયે છે ત્યાં આવેલો છે. બનારસની દક્ષિણ પશ્ચિમે ૨૬ મૈલપર અને મિર્ઝાપૂરની પૂર્વે ૨૦ મૈલ ઉપર છે. લોક વસ્તી ૧૮૮૧માં ૯૧૪૮ ની હતી. શેહેર ૨૧૧ એકર જમીન ઉપર છે.

ચુનારગઢ નદીની ઉત્તર બાજુએ વિંધાદ્રી પર્વતની એક ટેકડી ઉપર જમીનની સપાટીથી ૮૦ થી ૧૭૫ ફીટ ઉપર છે. લંબાઇમાં દક્ષિણોત્તર ૮૦૦ યાર્ડ, પોહળાઇમાં ૧૩૩ થી ૩૦૦ યાર્ડ છે. દિવાલની લંબાઇ ૨૪૦૦ યાર્ડની છે. આ કિલ્લાનો કેટલોક ભાગ મુસલમાનોએ સુધારી બંધાવ્યો હતો.

ઉજ્જનીના રાજા ભરથનાથે અત્રે પોતાનું મથક કરી આ ટેકડી પોતાના પર્ણકુટી માટે પસંદ કરી હતી. તેમજ વિક્રમાજીતે પણ અત્રે મથક કર્યું હતું. તે પછી પૃથુરાજે પણ અત્રે મથક કર્યું હતું. પરંતુ તે પછી મોગલોએ જીત મેળવી આ કિલ્લો હાથ કર્યો હતો. આ જમાના પછી મોગલ તથા પઠાણો એના માલેક થયા હતા. અકબરના અમલમાં આ કિલ્લા આસપાસ બંધાવેલી ઈમારતો હાલમાં પણ કાયમ છે ૧૭૬૫માં બનારસના રાજા બળવંતસિંગના તાબામાં આવ્યા પછી મેજર મનરોએ ૧૭૬૩ માં ચઢાઈ કરી પણ તે ફાવ્યો નહિ. છેલ્લે બક્સારની લડાઇ પછી બ્રિટીશોને તાબે થયો.

૧૭૮૧માં રાજા ચયતસિંગના બંડ પછી વાર્નહેસ્ટીંગે મેજર પૉપહેમની સરદારી તળે અત્રે લશકર એકઠું કરી ચયતસિંગપર ચઢાઇ કરી તેને ગવાલીયરના રાજ્યમાં હાંકી મેલ્યો હતો. હેસ્ટીંગને આ કિલ્લો ઘણો પસંદ પડ્યાથી તેણે અત્રે પોતાનું મથક કરી ત્યાં ને વેળા ઇમારતો બંધાવી હતી જે હાલમાં પણ નજરે પડે છે.

હાલમાં આ કિલ્લાને તુરંગના રૂપમાં ફેરવી ત્યાં નાહાની લશકરી તુકડી રાખે છે. આ કિલ્લાપર ૧૮ તોપો ૩૨ રતલી ગોળાવાળી, તથા વાર્નહેસ્ટીંગવાળું મકાન જે લશકરી બરાખ તરીકે વપરાય છે—એટલું કાયમ છે.

ચુલી—મલબાર તથા મલાયા અને દક્ષિણ હિંદુસ્તાનમાં વસતી એક મોહમેદન પ્રજા. ચુલીયા અને કલિંગ એ બેઉ પ્રજા હિંદુ અને મોહમેદનોની બનેલી હોઈ તેઓ કોરોમાંડલથી આવી વસેલા જણાય છે. કલિંગ નામ કલિંગા અથવા તેલંગ ઉપરથી અને ચુલીયા નામ ચોલ રાજ્ય ઘરાણા ઉપરથી પડેલું દિસે છે.

ચુવિંગ્ગમ—આ એક પ્રકારની બનાવટ યુનાઇટેડ સ્ટેટમાં પુષ્કળ વેચાય છે. એ 'ચિકલ' નામે ગુંદરમાંથી બને છે. આ ચિકલ મેકસિકોમાં ઉગતા ઇંડિયા રબરને મળતા ઝાડમાંથી મળેછે. આ ચુવિંગ પ્રથમ ૧૮૬૭ માં ઇંડિયન રૂબરના કારખાનાવાલાઓએ બનાવ્યું હતું. આ ગુંદર મિઠાસદાર હોઇ પેપરમિંટ, તહેંવાર દારૂ અને બીજા પદાર્થોને લેહેજતદાર બનાવવામાં, વાપરવામાં આવે છે. હાલમાં અમેરિકામાં એના ડાબડાઓ સ્ટેશન તથા જાહેર જગાએપર પુશકળ વેચાય છે.

ચેક સર જૉન—ઈંગ્લંડમાં ગ્રીક વિદ્યા જ્ઞાનનો ઓહોઓ ફેલાવો કરનાર આ વિદ્વાનનો જન્મ ઇ૦ સ૦ ૧૫૧૪ માં કેમ્બ્રિજમાં થયો; એણે સેંટ જોન્સ કૉલેજમાં ફેલોશિપ મેળવી. એણે ગ્રીક ભાષા અને સાહિત્યનો અભ્યાસ કરવાપર લક્ષ આપ્યું હતું અને તેમાં કુશળતા મેળવી ૧૫૪૦ માં કેમ્બ્રીજમાં ગ્રીક ભાષાનો ઉસ્તાદ નેમાયો, એ એડવર્ડ ૬ઠાના પેહેલા શિક્ષક તરીકે નેમાયો હતો. જ્યારે એડવર્ડ ગાદીનશીન થયો ત્યારે એને મ્હોટા દરજ્જા તથા દ્રવ્યથી નવાજ્યો. ૧૫૪૭ માં એ પાર્લામેંટમાં સભાસદ થયો. અને ૧૫૪૮ માં કિંગસ કૉલેજમાં મ્હોટી પદ્વિ પામ્યો. ૧૫૫૨ માં નાઇટનો ખેતાબ પામ્યો. પણ ૧૫૫૭ માં ૧૩ મી સપ્ટેંબરે મરણ નિપજ્યું હતું. એણે લેટીન તથા ઇંગ્રેજી ભાષામાં ૩૦ ઉપર ગ્રંથો રચ્યા હતા.

ચેગો—મલબારમાં વસતી એક પ્રજા. એઓ મલબારમાં હલકી વર્ણની પ્રજા ગણાય છે, અને તેઓ તાડી વેચવાનો ધંધો કરે છે. પ્રથમ આ પ્રજા સિલોનમાં લડાયક પ્રજા તરીકે નામના પામી હતી. જેમનાં વંશજો મલબારમાં આવી વસી તાડી છેજવાના ઉદ્યોગમાં પડયા હતા. ૧૮૫૭ નાં બળવા સમયે એઓએ રાજ્ય તરફથી હથિયારો બિડી લડાઇમાં ભાગ લીધો હતો.

ચેચેસ્ટર—સસેક્સનું એક પરૂં. પોર્ટસમોથની પૂર્વે ઉત્તર પૂર્વમાં ૧૭ મૈલપર અને બ્રિટનની પશ્ચિમે ૨૮ મૈલપર છે. આ શેહેર આસપાસ પુરાણા વખતની એક દેવાલ ૧½ મૈલ ઘેરાવામાં છે; અત્રે ૧૧૦૮ માં બાંધેલું લાકડાનું દેવળ ૧૧૬૪ માં બળી ગયુ હતું જે ૪૧૦ થી ૧૩૧ ફીટ લાંબુ પોહળું હતું, અને ૨૭૭ ફીટ ઉંચાઇમાં હતું. આજ દેવળ ૧૮૬૧ માં પડી જવાથી ફરી ૧૮૬૫-૬૬માં બાંધવામાં આવ્યું હતું. અત્રેનો મુખ્ય વેપાર-ખેતીવાડી તથા ઢોરો વેચવા ઉછેરવાનો છે. ૧ લા એડવર્ડના વખતથી ૧૮૬૭ વેર અત્રેથી ચુંટાયલા બે સભાસદો પાર્લામેંટમાં બીરાજતા હતા, અને ૧૮૮૫ સુધી ૧ જતો હતો. શેહેરની દક્ષિણ પશ્ચિમમાં બે મૈલપર એનું બંદર છે. આ બંદર ૮ ચોરસ મૈલ છે. ૪૯૧માં દક્ષિણ સેકસનીના વિજેતાઓએ એનો નાશ કર્યો હતો, ને તે પછી 'સિસા' એ ફરી બંધાવ્યું હતું. મ્હોટા

બળવા સમયે શેહેરને મારે નુકસાની પોહચી હતી લોક વસ્તી ૭૮૩૦ની છે.

ચેઝાર્સ—આ દ્વિતીક્ષ ટોળો કાસ્પિયન સમુદ્રના કાંઠાના પ્રદેશોમાં ૭મી સદીમાં વસતો હતો. ૭મી સદીમાં તેમનું રાજ્ય રશિયાની દક્ષિણ પૂર્વ ભાગમાંથી તે કાસ્પીયન અને વોલ્ગાથી તે ડનપટર સુધી ફેલાયલું હતું તેમનું પાયતખત અસ્ત્રાખાન હતું, જેને તેઓ 'બુલંદશેર' કહેતા તેઓ જૂદા જૂદા ધર્મ પાળતા હતા. તેઓમાં કેટલાક જ્યૂ ખ્રિસ્તી અને મુસલમાનો હતા; પણ પુરાણા કાળમાં તેમનો તમામ દેશ જ્યૂ ધર્મ પાળતો હતો; પણ લીયો શેહેનશાહના સમયમાં તેઓ ઘણાક ખ્રિસ્તી થયા હતા. સાયરિલે ૯ મી સદીમાં મ્હોટા ભાગને ખ્રિસ્તી બનાવ્યા, પણ તેમનું રાજ્ય અને ધર્મ રશિયન - શેહેનશાહ 'બાયઝેનશિયન' ના સમયમાં નાશ પામ્યો.

ચેટ—આ પક્ષીની ચાંચ મૂળમાંથી લખાઇ કરતાં જાડી અને વાંકદાર હોય છે. એઓ ઉત્તર તરફના દેશમાં પથ્થરવાળા સૂકકા ભાગમાં માળા બાંધી યા ઝાડના પોલાણમાં વસે છે. એઓ યૂરપ, ઉત્તર આફ્રિકા અને ઉત્તર અમેરિકામાં જણાય છે. તેમજ બ્રિટનમાં ઘણાં ભાગોમાં મળે છે. પિળી છાંટવાળું ચેટ જાણીતું હોઇ તે યુનાઇટેડસ્ટેટમાં સાધારણ છે.

ચેટી—એક ઇટલીનું શેહેર. રેલ માર્ગે પૂર્વ ભણી ૬૯ મૈલપર છે. અને એડ્રીઆટિકથી ૮ મૈલપર છે. વસ્તી ૧૨૨૭૩ની છે.

ચેટેરર—એક જાતનું પક્ષી. એની ચાંચ ટુંકી પણ પોહળી, પગ ટુંકા પંજાવાલા અને લાંબા પંખ હોય છે. એની ૯ નાદની જાત જાણીતી છે; અને તે ગરમ પ્રદેશમાં વસે.છે. 'બોહિમીયન વેક્ષવિંગ' ઉત્તર યુરોપમાં વસે છે. તેમજ એને મળતા ચેટેરર એશિયા, અમેરિકામાં વસે છે, પણ દક્ષિણમાં થોડી દરમ્યાન જણાય છે.

ચેડવીક સર એડવીન—આ સંસાર સુધારકનો જન્મ ૨૪ મી જાનેવારી ૧૮૦૧ માં મેનચેસ્ટર નજદીક થયો હતો. એણે કા નૂનો અભ્યાસ કરી ૧૮૩૦ માં કોર્ટમાં ધધો ચલાવવા માડયો. એણે વિમાં વિગેની એક ઉત્તમ બાબત લખીને જેર્મિએન્ટ્રહેમન્ટ જાણમાં આવ્યો. એણે પેહેના રાજદ્વારી, સસાર. સુધારો વગેરેપર લક્ષ આપવા માડતા લૉર્ડ જેરીસની સરકારે એને 'ગરીબોનાં કાયદા' તપાસનારી મડળીના મદદનીશ તરીકે કમીશનર તરીકે નેમ્યો હતો. એણે તે રિપોર્ટ ૧૮૩૩ માં મહત્વની બાબતો સાથે પ્રગટ કર્યો હતો. નવા પુઅર લૉમોર્ડ' ના બંધારણ વેળા એને સેક્રેટેરીની જગા મળી. તેમજ એણે કારખાનામા કામ કરતા બાળકોની તનદરોસ્તી અને કેળવણી ઉપર લક્ષ આપી તેમાં સુધારો કરાવ્યો હતો. આથી ૧૮૫૪ માં બોર્ડ ઓવ હેલ્થમા મ્હોટો સુધારો થયો. તે પછી ચેડવિક પેનશનપર રવાના થયો. ૧૮૮૯ માં એને કે ગી બી. નો માનવતો ખેતાબ મલ્યો અને મરણ ૧૮૯૦ માં ૫ મી જુલેએ નિપજ્યું.

ચેદી—રાસમાળા મુજબ આ વંશનુ રાજધાની શેહેર ત્રિપુર નામે નગર હતુ. આ દેશ નવ લાખનો ગણાતો હતો. સોમરથી યદુનો પુત્ર ક્રોષ્ટા થયો, તેના કુળમાં રોમપાદ થયો, તેના વંશમાં ઉશીક નામે રાજા થયો. તેનો પુત્ર ચેદી નામે રાજા થયો. (જુઓ ઉશીક) તેના તાબામાં જે દેશ તેના વખતમાં આવ્યો, તે દેશ ચેદી કહેવાયો. તેની રાજધાનીનું નામ સુક્તિમતી હતું. તે પછી કેટલોક સમય ગયા પછી તેનાં બે વિભાગ પડયા. એક પૂર્વ ચેદી અને બીજો પશ્ચિમ ચેદી. આ પશ્ચિમ ચેદી વંશની રાજધાની જબલપૂરની પશ્ચિમમાં થોડા મૈલપર નર્મદા તીરેછે, જ્યાંના રાજા હૈહય અથવા કલચુરી કહેવાય છે.

ચેદુબા—બંગાલના ઉપસાગરના પૂર્વ કિનારા પરનો એક ટાપુ. લોક વસ્તી ૨૩૮૬૭ ની છે. ક્ષેત્રફળ ૨૪૦ ચોરસ મૈલ છે. એનું મુખ્ય મથક ચેદુબા છે. આ ટાપુ ખેતીવાડી અને ઇમારતી લાકડાનાં વૃક્ષથી ભરપૂર છે. અત્રે ૧૪૦૦ ફીટ ઉંચાઇના અનેક પર્વતો

છે. આ ટાપુમાં પુશકળ જગે કેરોસીનનાં ઝરા જડયા છે. અત્રેથી ચોખ્ખા પરદેશ ખાતે મ્હોટા જથામાં મોકલવામાં આવે છે.

અત્રે ઉત્પન્ન થતી તબાકુ, શ્રેષ્ટ જાતની ગણાય છે, ૧૮૮૧ માં અત્રેનુ મેહેસુલ ૫૨૧૭ પૌંડનુ ઉપજ્યું હતું. ઈ૦ સ૦ પૂર્વે ૨૦૦૦ વર્ષ ઉપર આરાકાનના રાજા ૧લા સંદારા તરફથી અત્રે એક હાકેમ નેમાયો હતો. દંતકથા મુજબ અત્રેના એક જુલ્મી રાજાની રાજ્ય નીતિથી પ્રજા કંટાળી, આરાકાનના રાજા પાસે દાદ માંગવા ગઈ, ત્યારે રાજાએ તે હાકમને દરબારમાં તેડતાં તે સામો થઇ સ્વતંત્ર થયો. આથી રાજાએ સમુદ્રને હોકમ કરવાથી સમુદ્રે તુફાની બની ચેદુબાના ટાપુમાં જે જે બળવાખોર હતા, તેમને પોતાના પેટામાં ઘસડી તેમની લાશો આરાકાનના કિનારાપર આણી બીજી કથા મુજબ આ ટાપુ આગલા રાજદ્વારી દેશનિકાલ થએલા કેદીઓનુ મથક હતુ.

ચેથેમ—કેંન્ટનું આ એક જાણીતુ બંદર, પરૂ અને દરિયાઇ લશકરનુ મથક લંડનની પૂર્વથી દક્ષિણ પૂર્વે ૩૦ મૈલ પર છે અત્રે દરિયાઈ તથા ખુશકી લશકરી ખાતું, ગ્રેમ-ટન પાસે હોવાથી જાણીતું છે. અત્રે એક મ્હોટી અદાલત છે. ઇલીઝાબેથના સમયમા સ્પેનીશ કાફલાની ચઢાઇ વેળા બંધાયલી ડૉક, ૧૬૬૨માં હાલની જગાપર બાંધવામાં આવી હતી. અત્રે લંડનનો બચાવ કરવા લાયકનું મજબુત બાંધકામ કરેલું છે. ચેથેમ પાસે ફૉર્ટપીટમાં લશકરી ઑસ્પીટલ છે. મેલવિલ ઑસ્પિટલ દર્યાઇ અને ખુશકી લશકર માટે છે. તથા ચેથેમમાં પાદશાહી જહાજો બાંધવાની મુખ્ય ગોદી છે. અત્રેની ગોદી બે મૈલ લાંબી હોઇ તેમાં ટ્રૅમ્વે ફરેછે. અત્રેની તરતી ડૉકમાનુ પાણી રહેવાનું ક્ષેત્રફળ ૬૭ એકર છે. ૧૮૫૧ માં અત્રેની વસ્તી ૨૮૪૨૪ ની, ૧૮૭૧ માં ૪૫૭૭૯ ની અને ૧૮૯૧ માં ૫૭૩૮૯ ની હતી.

ચેથેમના ટાપુઓ—આ ટાપુઓનો એક નાહનો જથ્થો પેસિફીકમાં ન્યૂઝીલેંડની પૂર્વે ૩૬૦ મૈલ પર છે. એમાં ત્રણ ટાપુઓ છે. તેમાં મ્હોટો ટાપુ ચેથેમનો ૩૮ મૈલ લાંબો છે અને બીજા થોડા ખડકો છે. જુમલે ક્ષેત્રફળ ૩૭૫ ચોરસ મૈલ છે. લોક વસ્તી ૪૫૯ ની છે. ઈ૦ સ૦ ૧૭૯૧ મા લેફ્ટેનન્ટ બ્રોગટને આ ટાપુ શોધી કાઢયો હતો. આ ટાપુમા ૬૦૦૦૦ બકરાં અને ૪૦૦ થી ૭૦૦ ઢોરો વસે છે. આ ઢોરો તથા બકરાને ત્યાથી પસાર થતા વહાણવટીઓ ખરીદ કરે છે.

ચેથેમ વિલ્યમ પીટ—અર્લ ઑવ—કોઇ વેળા 'પીટ ધી એલ્ડરને નામે પણ આ જાણીતો રાજદ્વારી નર પ્રસિદ્ધતા પામ્યો છે. એ એક સાધારણ કમદાર રૉબર્ટ પીટ નામે શખ્સને ત્યાં ૧૭૦૮ ના નવેંબરમાં જનમ્યો. એણે ઇટન તથા ઑક્સફર્ડમા કેળવણી લઇ પોતાના દેશના જૂદા જૂદા ભાગોમા મુસાફરી કરી. એણે 'બ્લ્યૂસ' ખાતે ઝુંડો પકડનાર તરીકે પ્રથમ નોકરી મેળવી. ૧૭૩૫માં એ પાર્લામેંટમાં દાખલ થયો. એણે ફ્રેડરિક પ્રિન્સ આવ વેલ્સનો પક્ષ પકડી રાજા સામે સખત રીતે થઇ તે વેળાની 'વિધ' ટોળી 'પેટ્રીઇટસ'ને નામે જાણીતી હતી તેમની આગેવાની લઇ 'વૉલપોલ'ની સરકારી ટોળી સામે થયો. તે પછી એની ટોળીનુ બળ દિનપરદિન વધવા માંડતા ૧૭૪૨ માં વૉલપોલનું પ્રધાન મંડળ ભાગી પડયું, પણ રાજાને પીટ તરફ અણગમો હોવાથી તે એનુ બળ વધેલું જોઇ ડગ્યો, અને તેથી એને પેમાસ્તર જૅનરલનું દ્રવ્ય મળે તેવા ઓધાપર નેમ્યો. ૧૭૫૫ માં હેન્રિ ફૉક્સ (પાછળથી લૉર્ડ હૉલંડ) સ્ટેટ સેક્રેટરી થયો. ત્યારે પીટે પેમાસ્તરની જગાનુ રાજીનામુ આપ્યુ; પણ એજ વર્ષમાં પ્રજા પોકારને લીધે ફૉક્સને સેક્રેટરીનો ઓધો રાજાના કહેવાથી છોડવો પડતાં પીટ સેક્રેટરી થયો, પણ એ વજીર જેવો હતો, તે વેળા પોતાનો ફ્રાન્સ સાથનો લઢવાનો વિચાર અમલમાં મેળવા

માંડયો; અને તેણે દર્યાઇ બળમાં વધારો કરવા માંડયો, આથી રાજા અને જર્મન સરકારની પોતાવિરૂધ લાગણી જોઇ એણે ૧૭૫૭ નાં એપ્રેલમાં પોતાનો હોદ્દો છોડ્યો, પણ પ્રજાના એના તરફના અવાજથી. જુનમાં ફરી એને એખત્યાર લેવો પડયો.

પીટ પ્રધાન પદ પર આવતાં તેણે પોતાની લડાયક યોજના અમલમાં મેળી ફ્રેન્ચોને હિંદુસ્તાન, આફ્રિકા, કેનેડા, રાહિનમાંથી સત્તા રહિત કરવાની યોજના ઘડી અમલમાં મેળી; આ યોજના અમલમાં આણતાં તેમની કેટલીક મનવારો કેદ કરી, પણ એની આવી ગતિમંદ રાજનીતિથી એને ૧૭૬૧ માં ૩ જો જ્યૉર્જ ગાદીએ આવતાં હોદ્દો છોડવો પડયો. તે પછી પીટને ૩૦૦૦ પૌંડનું વાર્ષિક પેન્શન આપતું કરી બૅરોનાઇટનો ખેતાબ બખસ્યો.

૧૭૬૬ વેર પીટ રાજદ્વારી કામથી દુર રહ્યો, પણ તે વર્ષમાં રાજા તરફથી એને નવું પ્રધાન મંડળ સ્થાપન કરવાની અરજ થઇ પણ એણે પોતાની કેટલીક ઉલટ તોડવી પડી; કારણકે આ વેળા તે અર્લ ઑવ ચેથેમ થએલો હોવાથી લૉર્ડની સભામાં દાખલ થયો હતો, પણ આ વેળા એની નબળી દેહ ચાલતી હોવાથી એ માત્ર નામનું વડપણ ભોગવતો હતો. અને તેથી જાહેર રાજદ્વારી તકરારોમાં તેનાથી નહિ ભાગ લેવાવાને લીધે ૧૭૬૮ માં એણે પોતાનું રાજીનામું આપ્યું.

પણ તે પછી એણે અમેરિકાની કોલોનીઓ સાથની બ્રિટીશ રાજનિતી વખોડી તેમની સાથે સમાધાનીથી નીવેડો આણવાનું ચાલ્યું, પણ તેટલાં અમેરિકનોએ ફ્રાન્સ સાથે કોલકરાર કરતાં; ડયૂક ઑવ રિચમંડે એવું જાહેર કર્યું કે હવે નવું પ્રધાન મંડળ સ્થાપી અમેરિકા સાથે કોઈપણ શર્તો સુલેહ કરવી. આ વેળા ચેથેમ બેમાર છતાં હૌસ ઑવ લૉર્ડમાં આવી સખત ભાષણ કરી લડાઈ ઉઠાવવાની ભલામણ કરી, અને તેપર મત લેતાં એની તર્ફેણમાં સર્વ મળ્યા. પણ આ વેળા ડયૂક ઑવ રિચમંડે જે ભાષણ કીધું તેનો એ જવાબ આપવા ઉઠ્યો પણ આ વેળા એનું દિલ એટલું નબળું પડયું હતું કે વધુ બોલવા જતાં તે પોતાના મિત્રનાં અંગપર ઢળી પડયો, આથી એનો બીજો બેટો વિલ્યમ એને ઘરે લઇ ગયો, જ્યાં એ ૧૧ મી મે ૧૭૭૮માં મરણ પામ્યો. આ વેળા એનો વડો બેટો વિલ્યમ આમની સભામાં વડો વજીર હતો. પીટના શબને વેસ્ટ મિન્સટર એબીમાં દાટવાનો રાજા તરફથી હુકમ મલ્યો હતો, જ્યાં પ્રજા ઉધરાણાથી એનું બાવલું મેળાયું હતું. આ વેળા સરકારે તેના કર્જનાં ૨૦,૦૦૦ પૌંડ ભરી તેના વંશજોને ૪૦૦૦ પૌંડનું સાલીયાનું આપતું કર્યું.

ચેન—=સાંકળ=સાંકળપાણી. આ ઇંગ્રેજી શબ્દ જમીન માપણી માટે ચાલુ પ્રચારમાં છે. એ લોઢાની બનાવેલી હોય છે. એક ચેનમાં ૧૦૦ લોઢાની કડી હોઇ તે ૨૨ યાર્ડ લાંબી હોય છે. દર એકર ૪૮૪૦ ચોરસ યાર્ડનો બને છે. ૧૦ ચોરસ ચેન (૨૨× ૨૨×૧૦= ૪૮૪૦ ચોરસ યાર્ડ) અથવા ૧૦૦,૦૦૦ ચોરસ કડીનો એક એકર થાય છે.

દર ૩૩ વર્ષે બ્રિટીશ સરકાર હિંદની ખેતીની જમીનની મોજણી કરેછે, તેને સાંકળ પાણી કહે છે. આ મોજણી પ્રસંગે જમીનના કસની વધ ઘટ જોઇ તેપર કર વધારે છે. મુંબઇ ઇલાકાની છેલ્લી સાંકળ પાણીની મોજણી ૧૮૯૬ માં થઇ હતી.

ચેન્ટ્રી સર ફ્રાન્સીસ લેગેટ—આ કોતરકામ કળા જાણનારનો જન્મ જોરડેન ગ્રૉપમાં ઈ. સ. ૧૭૮૧ માં ૭ મી એપ્રેલે થયો હતો. એનો પિતા સુથારનો ધંધો કરતો હતો; એ ૧૨ વર્ષનો થયો ત્યારેજ એનો પિતા મરણ પામવાથી એ પોતાની વિધવા માતા સાથે ગરીબાઇમાં વસવા લાગ્યો. ૧૭૯૭ માં એણે શેફિલ્ડ ખાતે ૭ વર્ષ સુધી શિખાઉ તરીકે રહેવા માટે 'રામસ' સાથે કરાર કર્યો.

એણે પોતાના હુનરનો પાયો રચ્યો. એ ચીકણી મટોડીના તહેવાર આકાર બનાવી તેના ઉપરથી પેનસીલે તહેવાર ચિત્રો પાડતો. આ એની કુશળતા જોઇ જે. જે. સ્મીથ નામે ત્રાંબાપર-કોતરકામ કરનાર ગ્રહસ્થે એને ઉલટ આપી. પણ એ પોતાનું લખત પુરૂં થયા શિવાય ૧૮૦૨ સુધી કામ છોડી શક્યો નહિ. પણ લખત પુરૂં થતાં એ લંડન ગયો અને રૉયલ એકેડમીમાં દાખલ થઈ લાકડાપર કોતરકામ કરનાર તરીકેની જગા મેળવી. ૧૮૦૫ માં એણે એક સંગેમરમરનું પુતળું કોતર્યું, અને તે પછી જાણીતા આસામીઓનાં પુતળાં બનાવી ૧૮૦૭ માં પરણ્યો. ૧૮૦૮ માં ગીલ્ડ હૉલ માટે ૩ જા જ્યૉર્જનું પુતળું કોતર્યું. એણે જેમ્સ વૉટ, વર્ડસવર્થ, સર વિલ્યમ સ્કૉટ, (૧૮૨૦ થી ૧૮૨૨) સર જોસફ બેંકસ (૧૮૨૭ માં), સર જ્યૉર્જ માલકમ (૧૮૩૭), વિલ્યમપીટ, ૪થો જ્યૉર્જ ડયુક ઑવ વેલીંગટન વગેરેનાં સુંદર પુતળાં બનાવ્યાં હતાં. ૧૮૧૮ માં એ રૉયલ એકેડમિનો સભાસદ થયો, ૧૮૩૫ માં ૪ થા વિલ્યમે નાઇટનો ખેતાબ આપ્યો. કવિ એલન કનિંગહેમ ૧૮૧૪ થી તે એના મરણ સુધી એનો સેક્રેટરી હતો. મરણ ૧૮૪૧ માં ૨૫ નવેંબરે નિપજ્યું. એણે પોતાના ધંધામાંથી ૧,૫૦,૦૦૦ પૌંડની દોલત મેળવી હતી.

ચેનલ આઇસલેંડસ—ઉત્તર પશ્ચિમ ફ્રાંસમાં આવેલા ટાપુઓનો એક જથ્થો. ૧૦ મી સદીમાં આ ટાપુઓ નૉરમંડીના ડચીનો ભાગ ગણાતો હતો, અને તેની હાલની પ્રજા બ્રિટીશ રાજ્યને તાબે છે. એનો અતિ પાસેનો છેડો ફ્રાન્સના કિનારાથી ૧૨ મૈલ પર છે. એમાં અનેક જૂદા જૂદા ટાપુઓ છે. તે સર્વેનું ક્ષેત્રફળ ૭૫ ચોરસ મૈલ છે. ૧૮૫૧ માં વસ્તી ૯૦૭૩૯ ની, ને ૧૮૯૧ માં ૯૨૨૩૪ ની હતી. અત્રેની કુદરતિ લીલા અતી મનોહર હોઇ ચિત્તઆકર્ષક છે, અને ત્યાંની આબોહવા ઘણી માફકસરની છે. વરસાદ માત્ર ૩૫ ઇંચ વરસે છે. ગર્મિમાં ઉષ્ણતા ૫૦°૫૦' થી ૫૦°૮૦ વેર હોય છે. અત્રે બરફ ઘણો પડતો નથી; મુખ્ય ઉદ્યોગ ખેતી વાડીનો ચાલે છે. મુખ્ય ઉપતિ પપેટા, સણ, ઘઉં, સલગમ ની છે. તેમજ આ ટાપુમાં ઢોરો ઉછેરવાનો ઉદ્યોગ ચાલે છે.

ચેનલ ધી ઇંગલીશ—આ અતી સાંકડો સમુદ્ર ફ્રાન્સ અને ઇંગલંડ વચ્ચે છે. પૂર્વ તરફથી એ ઉત્તર તરફ ડોવ્હરની સામુદ્રધુનિ પાસે મળેછે, ત્યાં એ ૨૧ મૈલ પોહળો છે. ત્યાંથી એ દક્ષિણ પશ્ચિમે ૨૮૦ મૈલ વહેતો ચોપ્સ પાસે એટલાંટિક સમુદ્રને મળે છે. સિસિલી આયસલે અને ઉસહન્ત આયસલે પાસે એની પોહળાઇ ૧૦૦ મૈલની છે. ત્યાં એની એકંદર સરાસરી પોહળાઇ ૭૦ મૈલની છે. બ્રિગટનથી હાવર સુધી ૯૦ મૈલ પોહળાઇ છે. પોર્ટલેંડ બીલથી કેપલાહુગ સુધી ૬૦ મૈલ છે. એની સહુથી વધુ પોહળાઇ ૧૪૦ મૈલની; સીડમૌથથી સેંટ માલો સુધી છે. ભૂગોળ પ્રમાણે એનું ક્ષેત્રફળ ૨૩૯૦૦ ચોરસ મૈલ છે. ડોવ્હર પાસે એ ઘણો છાલકો છે. જ્યાં ૧૨ થી ૩૭ વામની ઉંડાઇએ તે ઇંગલંડ અને ફ્રાન્સને જોડેછે. એનીજ પશ્ચિમ તરફની ઉંડાઇની રાસ ૩૫૦ વામની છે ને તે ૪૦ થી ૬૨ વામ વેર ઉંડાઇ ધરાવેછે. આ ચેનલનો ઇંગલીશ કિનારો ૩૫૦ મૈલ લાંબો અને ફ્રેન્ચ કિનારો ૫૭૦ મૈલ છે.

ચેનીર મેરાય એન્ડ્રી—આ વિદ્વાન ફ્રેન્ચ કવિનો જન્મ કૉન્સટન્ટીનોપલમાં ૧૭૬૨ માં થયો. એ ફ્રેન્ચ કૉન્સલ જનરલ લુઇસ ચેનીરનો ત્રીજો બેટો હતો. એની માતા એક અતી ખુબસુરત ચંચળ ગ્રીક બાનુ હતી. બચપણમાંજ એને ફ્રાન્સ મોકલી ૧૬ વર્ષની વયે પારિસ ખાતેની એક કૉલેજમાં ભણવા મેલ્યો. પોતાની માતા તથા શિક્ષકથી એણે ગ્રીક ભાષાનું જ્ઞાન મેળવ્યું. ૨૦ વર્ષની વયે લશકરમાં દાખલ થયો, અને સ્ટારબર્ગમાં સબ-લેફટનન્ટ તરીકે ૬ માસ નોકરી બજાવી પણ તે પછી લશકરી કામનો કંટાળો આવતાં

તે પેરિસ ગયો ને અભ્યાસપર લક્ષ આપ્યું. તે પછી એ સ્વિતઝરલેંડ, ઇટલી અને આર્ચિપેલેગો તરફ મુસાફરીએ ગયો. ૧૭૮૬ માં એ પેરીસ પાછો આયો અને ત્યાં ત્હેંવાર કવિતાઓ રચી પ્રસિદ્ધતા પામ્યો. ૧૭૮૭ માં એ ઇંગલંડ તરફ ફ્રેન્ચ એલચીના સેક્રેટરી તરીકે ગયો; ત્યાંથી ૧૭૯૦ માં પેરીસ પાછો વળયો અને ત્યાં એને પણ બળવાનો જુસ્સો થઇ આવ્યો. આથી એને કેદખાને જવું પડયું; જ્યાંથી ૬ મહિના પછી ૧૭૯૪માં ૨૫ જુલૈએ છુટો, અને તે પછી તો કવિતાપરજ લક્ષ આપી ૧૮ મી સદીનો એક આહોશ ફ્રેન્ચ કવિ તરીકે પ્રસિદ્ધતા પામ્યો.

ચેપલ—ખ્રિસ્તી ભક્તિ કરવાનું મંદીર, હાલમાં એ ચર્ચથી ઉતરતું અને તેનેજ લગતું પણ તેથી જૂદું નાહના ભક્તિગૃહને કહેછે. રાજ દરબાર, જેવ કે ઇસ્પીતાલને લગતું નાહનું દેવળ હોય છે તેને પણ ચેપલ કહે છે. ચેપલ પાસે કબરસ્તાન હોતું નથી તથા ત્યાં ઘણું કરી બાપ્તિઝમ પણ આપવામાં આવતું નથી.

ચેપલેન—લશકરી વહાણમાં નેમેલો પાદરી. તેમજ લશકર યા રાજકુટુંબ વગેરેમાં ધર્મ ઉપાધ્યાતું કામ બજાવનારનું નામ. લશકરમાં ચેપલેનની પ્રથમ નવા બંધારણથી સ્થાપના ૧૭૯૬ માં થઇ. ચેપલેનના ખાતામાં વડા ચેપલેન જનરલનો ઓદ્ધો મેજર જનરલ જેવો ગણાય છે. પેહેલા દરજ્જાનાં લશકરમાં ૧૬ ચેપલેન હોયછે; જેમની પદ્વિ કર્નલ જેવી ગણાય છે. બીજા ૧૦ બીજી પદ્વિનાં હોઇ તેમનો દરજ્જો લેફ્ટનન્ટ કર્નલ જેટલો ગણાય છે. ૧૮ ત્રીજા દરજ્જાના હોયછે જેઓ મેજરની પદ્વિ ધરાવે છે. અને પાંતરીસ ૪થા વર્ગમાં હોય તેઓ કેપટનની પદ્વિ ધરાવે છે. તેમાં ૧૩ રોમન કેથોલિક અને ૬ પ્રેસબેટેરિયન હોય છે. ૪થા દરજ્જાના ચેપલેનને રોજંદી ૧૦ શિલીંગ લવાજમ મળેછે, અને તે ૨૨ શિલીંગ, ૬ પેન્સ સુધી દરજ્જે બદરજ્જે વધે છે. ચેપલેન જનરલને દર વર્ષે ૧૦૦૦ પૌંડ મળે છે. લડાઇ વેળા ચેપલેનને લશકરી સ્વારોની મદદ સાથે, અને શાંત વખતે જૂદા જૂદા મથકોપર મોકલવામાં આવે છે. ચેપલેનનું કામ બરાખમાં જાહેર ધર્મ બોધ આપવાનું તથા નિશાળોમાં બોધ આપવાનું, તેમના કુટુંબોને સારા બોધ વચનો કહેવાનું, તથા ઇસ્પીતાલમાં દેખરેખ રાખવાનું, જૂદા જૂદા પ્રકારનાં ધર્મ બોધ આપવાનાં અનેક કામો બજાવવાં પડે છે. જ્યાં નાહની ટુકડી હોયછે ત્યાં તે પરાનાં ચેપલનાં પાદ્રીને ચેપલેન તરીકે નેમવામાં આવે છે.

દર્યાઇ ખાતાનાં ચેપલેન ૧૦૦ ઉપર છે. જેમને ૨૧૯થી ૪૦૧ પૌંડનો લવાજમ મળે છે. મનવારના ચેપલેનને વાર્ષિક પગાર ૭૫૪ પૌંડનો મળે છે.

ચેપાંગ—એક પ્રજા. એઓ નેપાલના મધ્ય જંગલવાલા ભાગમાં વસે છે. તેઓ જંગલમાં ઝાડતળે યા ગુફા તથા ખુલ્લી જગ્યામાં વસી, ત્યાં કંદ મૂળ અને દુધ ઉપર નિર્વાહ કરે છે. આ પ્રજા મોંગોલ કોમમાંથી ઉત્પન્ન થએલી છે; એમ મી૦ હોડગસન જણાવે છે. સરહદ ઉપરની વસ્તી રાવત પ્રજામાંનીજ આ એક જૂદી પ્રજા છે. તેઓ ગરમ પણ ફળદ્રુપ ભાગમાં વસવાનું પસંદ કરે છે.

ચેફીન્ચ—આ એક બ્રિટન દેશમાં વસતું સાધારણ પક્ષી. એને જર્મનીમાં 'ફીન્ક' અને ઈંગલંડમાં હાલમાં 'પીંક' અને 'ટવિંગ' કહે છે. એ લંબાઇમાં ૬ ઇંચ હોય છે તથા એની ચાંચ લંબાઇ અને ઉંચાઇમાં સરખી હોય છે. ગર્ભિની રૂતુ દરમ્યાન નર પક્ષીનું માથું અને ચાંચ બલુ, તપકિરિ રંગની બને છે. પાંખો ઘણી ખરી કાળી હોય છે, અને પુછડી પણ કાળી હોય છે. એનો નિચલો ભાગ લાલ હોય છે. માદા પક્ષીનો રંગ નર પક્ષી કરતાં ઓછો ઘેરાસપર હોય છે. એ પક્ષી યૂરૅપનાં સઘળા ભાગમાં, એશિયાના થોડા ભાગોમાં, ઉત્તર આફ્રિકા અને એઝોર્સના પશ્ચિમે જણાય છે. ઉત્તર ધ્રુવ તરફ કોઇ વેળા અને દક્ષિણ છેડા તરફ ચાલુ જણાય છે. એ

જથી ૫ ઈંડાં મેળે છે, તેનો રંગ ઝાંખો જાંબુડો અને તેપર લાલ છાંટ હોય છે. ઓ બિયાંપર નિર્વાહ કરે છે. ઈટલીમાં આ પક્ષીનું ગોસ લેહેજતદાર વાણી તરીકે ખવાય છે. જર્મનીમાં આ પક્ષી મધુર સરોદવાલું ગણાય છે.

ચેફ્રો—શાનટાંગના દ્વિપકલ્પની ઉત્તર બાજી આવેલા ૩૦ ટાપુઓ ગલ્ફ ઑવ પીચીલ' ના દાખલ થવાના માર્ગમાં ચેફ્રોનું એક બંદર છે. કે જે થંડીની મોસમમાં ખુલ્લું મેળવામાં આવે છે. અત્રેના પરદેશીઓના રહેવાના મથકમાં ૧૨૦ યૂરપ્ન તથા અમેરિકનો વસે છે. આ બંદર ઉપરનું શેહેર રેતીના કિનાપર કિલ્લા સાથે બાંધેલું છે, અને ત્યાંના માર્ગો તદન હાલ હવાલ સ્થિતિમાં છે. લોક વસ્તી ૩૨૦૦૦ની છે. પરદેશથી આ બંદરપર, અમેરિકન કાપડ, સાકર, કાગળ, લોઢું, મેચીસ અને અફીણ આવે છે, ને નિકાશ વેપાર રેસમ, પક્ષીનો ચાલે છે.

ચેબ્રેરા ગેબ્રેલો—આ ઈટાલ્યન લેખકનો જન્મ સેવોનામાં ૧૫૫૨માં ૮ જુને થયો. એ રોમખાતે પોતાના કાકાની તકેદારી તળે કેળવણી પામ્યો હતો. કાકાના મ્હોત બાદ એ કાર્ડિનલ કોર્નરોને ત્યાં નોકરીએ રહો, પણ એક ઉમરાવપર કિનો લેવા જતાં રોમ છોડી નહાસવું પડ્યું. એ ૫૦ વર્ષની વયે પરણ્યો હતો. ૧૬૩૭માં ૧૪ અક્ટોબરે ૮૫ વર્ષની વયે મરણ પામ્યો હતો. એ ગ્રીક ભાષાનો વિદ્યાર્થિ હતો. એણે અનેક કવિતા તથા નાટકો રચ્યાં હતાં. એની કવિતાઓનો સંગ્રહ Rime નાં નામે હેઠળ ૧૭૧૮માં રોમ ખાતે પ્રગટ થયો હતો.

ચેમ્પલેન—આ અમેરિકન સરોવર ન્યૂયૉર્ક અને વેરમોન્ટની વચમાં છે. એ સમુદ્ર સપાટીથી ૯૦ ફીટ ઉપર છે. એ ૧૧૦ મૈલ લાંબો ને ૧થી ૧૫ મૈલ પોહળો છે. ૧૬૦૯માં એને મોં૦ ચેમ્પલેને શોધી કાઢ્યો હતો. ૧૮૧૪માં ૧૧મી સપટેંબરે અત્રે બ્રિટીશ સૈન્યે અમેરિકનોને હરાવ્યું હતું.

ચેમ્પેગની—ફ્રાન્સના પુરાણા પ્રાંતનો એક હસ્સો. ૧૮૦ મૈલ લાંબો ને ૧૫૦ મૈલ પોહળો છે. અત્રે ઉત્તમ પ્રકારનો સફેદ તથા લાલ દારૂ બને છે.

ચેમ્પેગની—ઇલિનોઇસમાંનું એક ગામ. શિકાગોની દક્ષિણે દક્ષિણ પશ્ચિમમાં ૧૨૮ મૈલપર છે. અત્રે ઉદ્યોગ હુન્નરની એક પાઠશાળા તથા અનેક કારખાનાંછે. લોક વસ્તી ૫૮૩૦નીછે.

ચેમ્ફોર્ટ નીકોલસ—આ જાણીતા નવલકથા તથા કહેવતો રચનારનો જન્મ, ઇ. સ. ૧૭૪૧માં ચુવ્હરગ્ને ખાતે થયો હતો. એણે પારિસની કૉલેજમાં વિદ્યાઅભ્યાસ કર્યો હતો. એકેડમીમાં ઇનામની હરિફાઇવાલી પરિક્ષામાં એણે નામના મેળવી હતી, અને તેથી એ પારીસનાં ઉંચા વિદ્વાન વર્ગમાં દાખલ થઇ શક્યો હતો. બળવા સમયે એણે પ્રજા તરફથી આગેવાની ભર્યો ભાગ ભજાવ્યો હતો. એનું મરણ ઇ. સ. ૧૭૯૪માં ૧૩મી એપ્રિલે મહાસંકટોમાં નિપજ્યું હતું. એના રચેલાં નાટકો તથા વાર્તા ઘણી જાણીતી છે.

ચેમ્પેનીહેસ્ટર—આ બાનુ લેખકનો જન્મ નોર્થંમટન શાયરમાં ૧૭૨૭માં ૨૭ અક્ટોબરે થયો હતો. એ જ્યારે ૧૦ વર્ષની હતી ત્યારથીજ તેને કવિતા રચવાનો શોખ ઉત્પન્ન થયો હતો, પણ તેટલાં તેની માતા મરણ પામતાં બચપણથી ઘેરના સંસારી કામમાં રોકાવું પડ્યું હતું; તે છતાં તેણે ફ્રેન્ચ, ઇટાલ્યન, લૅટીન, સંગીત અને ચિત્રકળાનો સારો અભ્યાસ કર્યો હતો. આ બાનુ રેમ્બ્લેર, એડવેનચરર અને જેન્ટલમેન્સ મેગેઝીનમાં લખાણો કરવાના સબબથી સાહિત્યના શોખીનોની જાણમાં આવી હતી. એણે લખેલા Letters on the Improvement or the Mind નામનો ગ્રંથ ૧૭૭૨ માં રચી પ્રગટ કર્યો. જેની તે પછી અનેક આવૃતિઓ આજ સુધી નિકળી છે. ૧૭૬૦માં એ એક સોલીસીટર સાથે પરણી હતી, પણ તે બીજેજ વર્ષે મરણ પામવાથી એ વિધવા થઇ. જે પછી એનું મરણ ૧૮૦૧ માં ૨૫ ડીસેંબરે હેડલી ખાતે નિપજ્યું હતું.

ચેમ્બર્સ ઑવ કૉમર્સ—વેપારીઓને તેમનાં વેપારમાં ઉત્તેજન આપવું, વેપાર સંબંધી સર્વેને એકત્ર કરી ઉત્તમ રીતિ નીતિથી વેપાર ચલાવવો, વેપાર સંબંધી જગેજગની બાતમી મેળવી તેનો ઉપયોગ સર્વેને સરખો કરવા દેવો, કદાચ કોઈ વેપારી સંકટમાં આવે તો તેને કોઈક રીતે મદદ કરવી; એજ આ મંડળીનો ઉદ્દેશ છે.

આવી પેહેલ વેહેલી મંડળી સ્થાપન થયાની નોંધ ૧૪મી સદીની આખેરી અને ૧૫ મીની શરૂઆતમાં મળે છે, કે જે વેળા 'માર્સેલ્સ' ખાતે 'ચેમ્બર ઑવ કૉમર્સ' સ્થાપન થઇ હતી. આ મંડળી મ્યૂનિસીપલ કારોબાર અને વેપારી આલમના ઇન્સાફમાં ભાગ લેતી હતી. આ મંડળી અનેક વેળા સ્થાપન થઇ અને ભાગી પડી હતી, પણ ૧૬૫૦થી તે ચોકસ બંધારણથી ચાલુ થઇ હતી. ધી ચેમ્બર ઑવ ડનકીર્ક ૧૭૦૦માં સ્થાપન થઇ. એજ વર્ષમાં પારીસ ખાતે એક મંડળી સ્થાપન થઇ, તેમાં ૬ રાજ્ય સભાનાં સભાસદો નેમાયાં હતા, અને બીજા ૧૨ વેપારી ડેલીગેટો, જૂદા જૂદા શેહેરો તરફથી ચુંટી કાઢેલા દાખલ થયા હતા; અને તે પછી થોડે વર્ષે તમામ ફ્રાન્સમાં આ પ્રમાણેની મંડળીઓ સ્થાપન થઇ.

ઉપલી મંડળીની સ્થાપના પછી નીચે મુજબ નવાં મંડળો સ્થાપન થએલાં નોંધાયાં છે. ૧૭૦૨માં લાયન્સ ખાતે, ૧૭૦૩ માં રૂએનમાં, ૧૭૦૪ માં સેંટ પીલરમાં અને ૧૭૦૫ માં બોરડેક્ષ વગેરેમાં. પણ ૧૭૯૧માં 'નેશનલ એસેંબ્લી' ની સ્થાપનાથી તે ભાગી પડી હતી, પણ ૧૮૦૨માં ફરી તે રાજ્ય આજ્ઞાથી સ્થાપન થઇ હતી. પણ તેના બંધારણમાં ૧૮૩૨, ૧૮૫૧ અને ૧૮૫૨માં ફેરફાર થયા હતા. હાલમાં આ મંડળી માટેના સભાસદો દરેક 'દેશનાં આગેવાન વેપારી મંડળ તરફથી ચુંટી કાઢવામાં આવેછે. આ સભામાં ૯થી ઓછા નહિ તેમ ૨૧થી વધુ સભાસદો ચુંટી કાઢી શકાતાં નથી. તેઓ ૬ વર્ષ વેર કાયમ રહે છે. પણ તેમાનાં ½ ભાગ દર બે વર્ષે બદલાય છે.

ગ્રેટબ્રિટનમાં આવી મંડળી પ્રથમ ગ્લાસગોમાં ૧૭૮૩માં ૧ લી જાનેવારીએ સ્થાપન થઇ. આ મંડળને પાદશાહી સનદ મળવાથી તે એડીનબર્ગ ખાતે એજ માસની ૩૧ મી એ 'રેજીસ્ટર' થઇ હતી. એડીનબર્ગમાં ૧૭૮૫માં બીજી સ્થાપન થઈ અને ૧૭૮૬ માં રાજ આજ્ઞા મેળવી.

લંડન ચેમ્બર ઑવ કૉમર્સ (૧૮૮૨) યુનાઇટેડ કીંગડમમાં મ્હોટી આગેવાની ભરી મંડળી ગણાય છે. મેન્ચેસ્ટરની ચેમ્બર ઑવ કૉમર્સ જે ૧૮૨૦ થી ચાલુ છે તેમાં ૯૦૦ વેપારી સભાસદો છે, અને તેમનું એક જાહેર દીવાનખાનું ૧૮૩૭માં બાંધવામાં આવ્યું હતું.

લીવરપૂલ, લીડસ, બ્રેડફોર્ડ વગેરે ઠેકાણે ૧૮૫૦ સુધી આવી મંડળી નહોતી; અને તે પછી દક્ષિણ આસ્ટ્રેલ્યામાં એવું મંડળ સ્થાપન થયું. લીવરપૂલનાં મંડળમાં ૫૫૦ સભાસદો છે. મેન્ચેસ્ટર ચેમ્બર ઑવ કૉમર્સના સભાસદોથી આ મંડળીનું ૧૪૦૦ પૌંડનું લવાજમ દ્વારે ઉત્પન્ન મળે છે. એમાં દરેક સભાસદ તરફથી ૧ પૌંડ ૧ શિલીંગ અને મ્હોટી પેઢી પાસથી ૧૦ પૌંડ ૧૦ શીલીંગનું લવાજમ લેવામાં આવે છે.

ન્યૂયૉર્કમાં ચેમ્બર ઑવ કૉમર્સની સ્થાપના ૧૭૬૮માં થઈ અને તેને ૧૭૭૦માં સરકાર તરફથી સનદ મળી. આ મંડળમાં ૮૦૦ સભાસદો છે.

મુંબઈની ચેમ્બર ઑવ કૉમર્સની સ્થાપના ૧૮૬૮માં ૨૭મી સપ્ટેંબરે થઇ. આ મંડળ પ્રથમ યૂરપ્યન વેપારી, દલાલ વગેરેએ મળી સ્થાપન કર્યું અને તે કામને તે વખતનાં ગવરનર સર રૉબર્ટ ગ્રાંટે મ્હોટું ઉત્તેજન આપ્યું હતું, તેમજ અમુલ્ય મદદ આપી હતી. આ વેપારી ચેમ્બરનાં ઘણાખરા સભાસદો વેપારી કંપનીનાં મુખ્ય અધિકારી તથા આ દેશનાં વેપારીઓ હોયછે. સભાસદને

દર વર્ષે ૧૫ રૂપ્યા લવાજમ ભરવું પડેછે, તેમજ ચેમ્બર તરફથી પ્રગટ થતા વર્તમાન પત્ર માટે ૧૫ રૂપ્યાનું લવાજમ ભરવું પડેછે. આ ચેમ્બરમાં એક ચેરમેન (પ્રમુખ) એક ડેપ્યુટી ચેરમેન' (ઉપ પ્રમુખ) એવા બે મુખ્ય અધિકારી અને ૧ સેક્રેટરી. (મંત્રિ) હોયછે. સભામાં મંડળી વ્યવસ્થા ચેરમેન, ડેપ્યુટી ચેરમેન, અને બીજા પાંચ સભાસદો મળી ૭ મહસ્યો રાખે છે. વેપારમાં વધારે ઉત્સાહ બતાવનારા અને પ્રજાના કામ માટે લડનારા એવા શખ્સોને 'ઑનરરી મેમ્બર,' બનાવવામાં આવેછે. તેમની પાસેથી કાંઇપણ લવાજમ લેવામાં આવતું નથી, તેમની 'જનરલ મીટીંગ' ૩ મહિને ભરાય છે; અને વાર્ષીક સભા જાનેવારીની ૧ લી તારીખે ભરવામાં આવેછે. જે વેળા વેપારી બાબતો-પર મહત્વની તકરારો થાયછે.

ચેમ્બરલેન—મંડળનો અધિકારી, રાજ્ય -ગૃહાધિકારી, કોર્ટનો ઉપરી અધિકારી, સરકારી ખજાનચી અને રાજ્ય ભિષેક વખતે પાદશાહની હજુરમાં રહેનારો.

ગઇ ૧૩મી સદીથી લૉર્ડ ચેમ્બરલેન રાજ્યનો એક મુખ્ય અગત્યનો અધિકારી ગણાય છે. ૧૪૦૬થી પાર્લામેંટે મુકરર કર્યુંછે કે એ એક અધિકારી કૌન્સીલમાં રહેવો જોઇએ. તેમજ આ અધિકારી રાજ્ય ગૃહમાંના 'બૅડ ચેમ્બર', ચેપલ રૉયલ, તબીબ ખાતું તથા શાસ્ત્ર વૈદ્યક શિવાયનાં ખાતાંપર મુખ્ય ગણાતો. એ રાજ્ય ઘરાણામાંના વાજીંત્ર શાસ્ત્રી, ખેલ કરનાર, બેંડવાલા, કાસદો વગેરે ઉપર ઉપરી ગણાતો. આગળ શેહેરમાંની તમામ નાટકશાળા, કે જ્યાં શાહ વંશીઓ બીરાજતા તેમને ચેમ્બરલેન તરફથી સનદ મલ્યા વિના નાટક કરી શકાતો નહોતો, પણ હાલમાં એ ધારો ચાલુ નથી. ૧૭૫૧ અને ૧૮૪૩માં પસાર થએલા કાયદા પછી નાટક ગૃહમાંના નાટકો તથા નાટક ગૃહ માટેની લેવી પડતી સનદોનો કાયદો રદ. થયોછે. ચેમ્બરલેન તરફથીજ રાજકીય નાચ, મેજબાની અને મેલાવડા-ની ચીઠીઓ નીકળે છે.' પુરાણી રીત મુજબ હાલમાં પણ લૉર્ડ ચેમ્બરલેન 'પ્રિવી-કૌન્સીલ નો', સભાસદ ગણાય છે. તેને વાર્ષિક લવાજમ ૨૦૦૦ પૌંડ મળે છે. પણ હાલમાં એનો અધિકાર રાજકિય ટોળી જેવી હાલતમાં મુકાએ હોય તેપર હોય છે.

ધી વાઇસ ચેમ્બરલેન, લૉર્ડ ચેમ્બરલેનનો મદદનીશ ગણાય છે, કે જે વડાની ગેરહાજરીમાં તેની દરેક સત્તા ધરાવી શકે છે, બીજા રીચર્ડના સમયથી એ નવો ઓધો ચાલુ થયો હતો, અને તે પણ 'પ્રિવી-કૌન્સીલ' નો સભાસદ ગણાય ૯૨૪ પૌંડનું સાળીયાનું મેળવે છે.

ચેમ્બરલેન ધી રાઇટ ઑનરેબલ જોસફ એમ. પી—મરહુમ જોસફ ચેમ્બરલેનનો વડો બેટો, જન્મ લંડનમાં ૧૮૩૬ની જુલૈમાં થયો. એણે યૂનિવર્સિટી કૉલેજ સ્કુલમાં કેલવણી લઇ, પોતાના પિતાની બરમીંગહેમનાં રક્તા કારખાનામાં દાખલ થયો, જ્યાંથી એ ૧૮૭૪ માં દુર થયો, અને તે પછી તેણે રાજદ્વારી બાબતપર લક્ષ આપી 'રેડીકલ ટોળીમાં જોડાઇ પ્રસિદ્ધતા મેળવી. ૧૮૬૮માં એ બરમીંગહેમની ટૌનકૌન્સીલમાં સભાસદ થયો, અને ૧૮૭૩ થી ૧૮૭૬ વેર બરમીંગહેમમાં મેયર તરીકે નેમાયો. એ બરમીંગહેમ સ્કુલ બોર્ડના પ્રમુખ તરીકે ૧૮૭૪થી ૧૮૭૬ વેર હતો. ૧૮૮૦માં એ ગલેડસ્ટનના પ્રધાન મંડળ વેળા પાર્લામેંટમાં સભાસદ તરીકે દાખલ થઇ 'બોર્ડ ઑવ ટ્રેડ' ના પ્રમુખ તરીકે નેમાયો, ને તે પછી એણે એટલી તો પ્રસિદ્ધતા મેળવી કે રેડીકલ ટોળીનો એ ઉપરી બન્યો. મરહુમ ગ્લેડસ્ટનના છેલ્લા રાજ અમલમાં એ આઇરીશ ક્રાઇમ્સ બીલની સખત વિરૂદ્ધ હતો. ૧૮૮૬માં ૧લી ફેબ્રુવારીએ લોકલ ગવર્નમેંટનો પ્રમુખ થયો. પણ ૨૬ મી માર્ચે એ ગલેડસ્ટનના હોમરૂલ બીલની વિરૂધ હોવાથી રાજીનામું આપ્યું. જ્યારે ડ્યૂક ઑવ ડેવ્હનશાયર ઉપલી ઉમરાવ ટોળીમાં દાખલ થયો ત્યારે એ લીબરલ 'યૂનિયનનીસ્ટોનો

ઉપરી 'હતો. લૉર્ડ સાલ્સબરીએ એને વૉશિંગટન ખાતે કેનેડિયન માછલી પકડવાના વાંધાના નિવેડા માટે કમીશનર તરીકે મોકલ્યો હતો. ૧૮૯૫માં એને યૂનિયનીસ્ટ કેબીનેટનાં કૌન્સીલ મંત્રિ તરીકે નેમ્યો તેમજ એણે દક્ષિણ આફ્રિકાની લડાઇ ઉઠવામા સંભવ વેળા આગેવાની ભર્યો ભાગ લઇ પોતાનું ચલણ ચલાવ્યું હતું. ૧૮૯૬માં એને લૉર્ડ રેક્ટર ઑવ ગ્લાસગો યૂનિવરસિટીમાં ચુંટી કાઢવામાં આવ્યો. ૧૯૦૩ માં એણે પોતાના ઓદ્ધાનું રાજીનામું આપ્યું હતું.

ચેમ્બર્સવિલ્યમ—આ સાહસિક પુસ્તકો પ્રગટ કરનારનો જન્મ ઇ.સ. ૧૮૦૦માં ૧૬મી એપ્રેલે થયો. એનો પિતા એક રૂ કાંતવાના કારખાનાનો માલેક હતો. પણ તેને કમનસીબે વેપારમાં ખોટ જતાં પડી ભાગ્યો; આથી ૧૩ વર્ષની નાહની વયે જુવાન વિલ્યમને પોતાનો અભ્યાસ છોડવો પડ્યો. ૧૮૧૩ માં એ પોતાના વતનથી નિર્વાહ અર્થે એડીનબર્ગમાં જઇ એક પુસ્તક વેચનારને ત્યાં નોકરીએ રહ્યો; અને ત્યાં પાંચ વર્ષ નોકરી બજાવી ૧૮૧૯માં પોતે જાતે છાપવાનું અને લખવાનું કામ ચલાવવા માંડ્યું. ૧૮૨૫થી ૧૮૩૦ સુધીમાં એણે Book of Scotland અને પોતાના ભાઇ રૉબર્ટની સાહ્યતાથી ગેઝીટિયર ઑવ સ્કૉટલંડ લખી પ્રગટ કર્યાં; તે વેળા મળેલા ઉત્તેજનથી એણે વિચાર્યું કે સારાં સારાં ગ્રંથો પ્રગટ કર્યાથી પ્રજા આશ્રય મળી શકશે, તેથી તે કામપર એ બેઉ ભાઇઓ મંડ્યા, ૧૮૩૨માં ૪થી ફેબ્રુવારીએ Chamber's Edinburgh Journal પ્રગટ કરવા માડ્યું અને તે પછી Penny Magazine પ્રગટ કરી પ્રજામાં વાંચનનો શોખ ફેલાવવાનું સસ્તું સાધન પુરૂં પાડતાં તેની ઘણી નામના થઇ. આ ચોપાન્યાંનો ૧૪ મો અંક છપાતાં એ પોતાના ભાઈ સાથે જોડાઇ વિલ્યમ એન્ડ રૉબર્ટ ચેમ્બર્સ નામે કંપની સ્થાપી. આ બેઉ બિરાદરો લખાણો કરવા, એડીટ કરવા, છાપવા તથા પ્રગટ કરવાનું કામ પોતે બજાવતા. તે પછી W. & R. Chambers નાં નામ તળે પોતાની ગ્રંથમાળા એક પછી એક પ્રગટ કરવા માંડી—General Information for the people 2 Vols. Educational Course Series; Cyclopaedia of English Literature 2 Vols. Miscellany of useful and Entertaining tracts 20 Vols, Papers for the People 12 Vols. Encyclopaedia 10 Vols. (૧૮૫૯, ૧૮૬૨-૧૮૮૮-૧૮૯૨-૧૮૯૭-૧૯૦૦ માં પ્રગટ કર્યા.)

૧૮૪૯ માં વિલ્યમ ચેમ્બર્સે ગ્લીનો રમ્સ્ટન, પીબલ્સશાયરમાં અનેક જમીનો વેચાતી લઇ ૧૮૫૯માં પોતાના વતનમાં સંસાર વ્યવહારી સુધારા સામે થોડીક જમીનો આપી. એડીનબર્ગમાં એ બે પ્રસંગે લૉર્ડ પ્રોવોસ્ટ' તરીકે નેમાયો. એનું મરણ ૧૮૮૩માં ૨૦મી મે એ નિપજ્યું. ૧૮૭૨માં એને એડીનબર્ગ તરફથી એલ. એલ. ડી. ની પદ્વિ મલી. એડીનબર્ગમાં એના માનાર્થે એક પુતળું ઉભું કરવામાં આવ્યું છે.

ચેમ્બર્સ રૉબર્ટ—ઉપલાનો ભાઇ. જન્મ ઇ. સ. ૧૮૦૨મા ૧૦મી જુલૈએ થયો. એણે ૧૬ વર્ષની વયથી એડીનબર્ગમાં પુસ્તક વેચનાર તરીકેનો ધંધો શરૂ કર્યો. ૧૮૨૪ માં એણે "ટ્રેડીશન ઑવ એડીનબર્ગ" પ્રગટ કર્યો. જે એના લખાણથી એની ઓળખાન સર વૉલ્ટર સ્કૉટ સાથે થઇ. ૧૮૨૨ થી ૧૮૩૪ સુધીમાં એણે ૨૪ દફતરો વિદ્યાહુન્નર તથા તવારીખનાં રચી પ્રસિદ્ધ કર્યા હતા. ૧૮૩૨માં એ પોતાના વડા ભાઈ શાથે જોડાયો; તે વેળાએ એક લેખક તરીકે મ્હોટી નામના પામ્યો હતો. તે પછી એણે પ્રજાના શોખ મુજબ કવિતા, વિદ્યાહુન્નર, તવારીખ, વગેરેનો ગ્રંથો પ્રગટ કર્યા. ૧૮૬૩ માં એને સેંટ એન્ડ્ર્યુ તરફથી એલ. એલ. ડી.ની પદ્વિ મળી. મરણ ૧૮૭૧ માં ૧૭ માર્ચે એન્ડ્ર્યૂ

ખાતે નિપજ્યું. એણે પણ પોતાના ભાઇ જેવીજ ઉલટ અને મેહેનતથી અનેક ગ્રંથો પ્રગટ કર્યાં હતા.

ચેમ્બે—પુરાણા ડચનું મુખ્ય શેહેર અને હાલના સેવૉયના ફ્રેન્ચ સંસ્થાનનું ગામ. પેરીસની દક્ષિણ પૂર્વે ૩૭૦ મેલ ઉપર એ પર્વતોની વચ્ચે વમાયલું છે. આ ગામ આસપાસ 'લેશી' નદી વહેછે, અને ત્યાંની કુદરતી લીલા અતી મોહક નજરે પડેછે. અત્રે એક નાહનું દેવળ, કાયદાનો મ્હેલ અને સેવોયના ડ્યુકનો કિલ્લો છે. અત્રે ઘડીયાળ, રેસમ, સાબુ, ટોપી, કાગળ વગેરેનાં કારખાનાં છે. ૧૮૭૨માં લોક વસ્તી ૧૭૩૩૧ની ને ૧૮૯૧ માં ૧૯૭૫૫ની હતી.

ચેમ્નિઝ—આ સેક્સન શેહેર લિપઝીકની દક્ષિણે દક્ષિણ પૂર્વમાં ૫૧ મૈલ પર અને ડ્રેસડનની દક્ષિણ પશ્ચિમમાં ૪૩ મૈલ પર છે. આ શેહેર સેક્સનીનું એક બીજું મેન્ચેસ્ટર જેવું છે. અત્રે કાપડ, સૂતર, રેસમ, સ્લીકો, જુટ, સણ, યંત્રો વગેરે બનાવતાં અનેક કારખાનાં છે. ૧૮૦૧ માં લોક વસ્તી ૧૦૮૩૫ ની હતી. ૧૯૯૧ માં ૪૫૫૩૨ ની ને ૧૮૯૦ માં ૧૩૮૯૫૪ ની હતી.

ચેમ્નિશઝ—આ અતી બાહોશ અને જાણીતો લ્યુથર્ન ઇશ્વરી જ્ઞાન શાસ્ત્રી તરીકે પ્રસિદ્ધતા પામી ગયો છે. એ બ્રેનડનબર્ગમાંના એક ગામમાં ૧૫૨૨ માં ૯મી નવેમ્બરે જનમ્યો. એનું બચપણ અતિશય દાલિદ્રતામાં ગુજર્યું હતું. પણ કોઇક ગુજરાન નું સાધન મળે તેથકી એણે પ્રથમ ફ્રેંકફોર્ટ અને પછી વેટનબર્ગમાં વિધાભ્યાસ કર્યો. સારે નસીબે એને ૧૫૫૦ માં કોનીગસબર્જની લાયબ્રેરીમાં લાયબ્રેરીયનની જગા મળતાં એણે ત્યાં ખુદતી જ્ઞાન શાસ્ત્રનો અભ્યાસ આરંભ્યો, તેપછી એ ઓસેંડરને ભણાવા નોકરીએ રહ્યો, ને ૧૫૫૩ માં વેટીનબર્ગ જવું પડયું જ્યાં તેણે Loci-communes પર ભાષણ આપ્યું. એ એના મ્હોત પછી ૧૫૯૧ માં છપાયું હતું. ૧૫૫૪ માં એ બ્રન્સવીક ખાતે ભાષણ કર્તા તરીકે નેમાયો. અને ૧૫૬૭ માં સુપ્રીંટેનડન્ટ થયો. એનું મરણ ૧૫૮૬માં ૮.એપ્રિલે નીપજ્યું હતું.

ચેમીસો એડીલબર્ટ વૉન—આ જર્મનીમાં અતી પ્રસિદ્ધતા પામેલો કવિશ્વર ઇ. સ. ૧૭૮૧માં ચેમ્પેગનમાં જનમ્યો હતો. ફ્રાન્સના બળવાને લીધે એના માતપિતાને ૧૭૯૦માં પ્રુશિયામાં જઇ વસવું પડયું. ૧૭૯૬માં એને રાણીના હજુરીયા નોકર તરીકે નોકરી રહી, ૧૭૯૮માં પ્રુશિઅન નોકરીમાં જોડાયો. ૧૮૦૭માં જ્યારે સર્વ બળવો સમાઇ ગયો ત્યારે એ ફ્રાન્સ આવી રહ્યો, અને પોતાના સ્વદેશ સામે કંઈ નહિ થવું એવી નેપોલ્યને તેની પાસે કબુલાત લઇ એને કુદરતિ વિજ્ઞાન શાસ્ત્રનો અભ્યાસ કરવા રોકયો, કે જે અભ્યાસ એણે બર્લીન જઈ વધાર્યો હતો. ૧૮૧૫—૧૮માં એ રશિયન દેશની તપાસ કરવાના ખાતામાં જોડાયો ને જ્ઞાનમાં વધારો કરી બર્લીનના બાગનો વડો અધિકારી થયો. ૧૮૩૫માં સાયન્સની એકેડમી તરફથી એને ચુંટી કાડવામાં આવ્યો. તે પછી એણે સંસારી જીંદગીમાં લાંબો કાલ ગુજારી ૧૮૩૮માં ૩૧મી આગસ્ટે મરણ પામ્યો. એણે કુદ્રતી શાસ્ત્ર પર અનેક ગ્રંથો રચ્યાં હતાં, પણ પોતાની શક્તિનો મ્હોટો ભાગ કવિતા રચવાપર દોડાવ્યો હતો. એણે રચેલી એક કવિતા કે જેમાં એક મનુષ્ય પોતાનો પડછાયો ખોઇદીયેછે તેનો તર્જુમો યૂરપની એકે એક ભાષામાં થયો છે. એનાં સર્વ લખાણોનો સંગ્રહ ૧૮૭૪માં ૬ આવૃતિમાં બહાર પડયો છે.

ચેમેરા—કવિ હોમરના જણાવ્યા મુજબ આ એક રાક્ષસ હતો. તે પોતાનાં મ્હોમાંથી સદા બળતાં કહાડતો. તેનું માથું સિંહ જેવું, શરીર બકરા જેવું અને પુછડી ઉલતા સાંપ જેવી હતી.

ચેર—એનાં ઝાડ મ્હોટાં ઉગે છે. એનાં પાદડાં એરંડનાં પાંદડા જેવાં હોય છે. કોકણ

પ્રાંતમાં એ પુશકળ ઉગે છે. એનું લાકડું સાધારણ ઉપયોગમાં આવે છે.

ચેર—એજ નામની નદી ઉપરથી મધ્ય ફ્રાન્સમાં એક વિભાગનું નામ. આ દેશ સમુદ્ર સપાટીથી ૧૬૦૦ ફીટ ઉંચો ને ફળદ્રુપ છે. ક્ષેત્રફળ ૨૭૭૦ ચોરસ મૈલ છે. લોક વસ્તી ૧૮૭૨માં ૩૩૫,૩૯૨ની ને ૧૮૯૧ માં ૩૫૯૨૭૯ની હતી. એજ નામની વ્હેતી નદી ૨૦૦ મૈલ સુધી ઉત્તર તરફ વહેતી ઉત્તર પશ્ચિમે વહે છે.

ચેરન્થસચેરી—ઇંગલંડમાં જુના ખંડીયરમાં આ ફુલઝાડ મુખ્ય કરી પુરાતમ દેવલો ઉપર ઉગેલાં મળે છે. એનો રંગ ખુલ્લો પિળો હોય છે, પણ જો એને બગીચામાં ઉગાડ્યો હોય તો તેનો કાળો રંગ ભૂરાસપર આવે છે. એનો અતીજર્દ પિળો રંગ પણ હોય છે.

ચેરબની મેરિયા લ્યુઇજી કાર્લો ઝેનોબિયા સેલ્વેટોર.—આ જાણીતો સંગીત શાસ્ત્રીનો જન્મ ઇ. સ. ૧૭૬૦માં ૧૪ સપટેંબરે ફ્લોરેન્સમાં થયો હતો. એણે સંગીત શાસ્ત્રનો અભ્યાસ ૬ વર્ષની નાહની ઉમરથીજ પિતાનાં શિક્ષણ તળે શરૂ કર્યો. ૯ વર્ષની વયે બાર્ટોલોમિયોફેલીસ્તાની ગાયણશાળામાં દાખલ થયો. ૧૭૭૮માં પેલોગન ગયો અને ત્યાં જાણીતા 'સાર્ટી' ના શિક્ષણ તળે ૪ વર્ષ અભ્યાસ કર્યો તથા ૧૭૭૯મા તેનીજ સાથે મિલાન ગયો, અને ત્યાં પોતાના શિક્ષકને ઘણાંક સંગીત નાટકો લખવામાં મદદ કરી. ૧૭૮૦માં એણે પોતાનો પેહેલો સંગીત ખેલ quinto Fabio અલસેન્ડ્રીયામાં ભજી બતાવ્યો. ૧૭૮૪માં એને લંડન ખાતે તેડવામાં આવ્યો અને ત્યાં રાજાના ગાયણ જોડનાર તરીકે એક વર્ષ સુધી નોકરીએ રાખવામાં આવ્યો. ૧૭૮૫માં એણે પેરિસની મુલાકાત લીધી, અને પછી ત્યુરીનમાંજ ૧૭૮૮માં ફરી પેરીસ ગયો, અને ત્યાં ઘર માંડીને રહ્યો. તે વેળા એણે ટુંક મુદતમાં સંગીત નાટકોમાં મ્હોટો ફેરફાર કર્યો. ૧૮૦૫માં એ વેનીસ ગયો. ને ત્યાં 'એ

ઓપેરા' ભજી બતાવ્યા પણ તેટલાં આશ્રીયા તથા નેપોલ્યન વચ્ચે લઢાઇ જાગતાં એ પાછો પ્રારીસ ગયો. ૧૮૦૮માં બેલજ્યમની મુલાકાત લીધી. ૧૮૧૪માં ૧૮માં લુઇએ એને લીજીયન ઑવ ઑનરનો એલકાબ આપી નાઇટ બનાવ્યો. ૧૮૩૫માં એણે રચેલો ગ્રંથ આજે સત્તાદાર ગ્રંથ ગણાય છે. મરણ ૧૮૪૨માં ૧૫ મી માર્ચ નિપજ્યું હતું.

ચેરબુગ—પ્રાચીન ફ્રેન્ચ સંસ્થાનમાંનું બંદર અને દર્યાવર્દી લશકર ખાતાનું મથક; પેરિસની પશ્ચિમે ઉત્તર પશ્ચિમમાં ૨૩૦ મૈલ ઉપર છે. અત્રેના બંદર ઉપરનાં બચાવનું બાંધકામ પેહેલા નેપોલ્યને શરૂ કરી ૧૮૫૮ માં ૩ જા નેપોલ્યને પુરૂં કરાવ્યું હતું. તેની પાછળ કુલે ખર્ચ ૨૦૦ લાખ ફ્રાંકનો થયો હતો. પણ તે પછી ૧૮૮૩થી ૧૮૯૪ સુધી બીજા ૪૯ લાખ ફ્રાંકનો ખર્ચ કરી તેને સુધારવાનું રાજસભાએ ઠેરવ્યું હતું. આ બંદરનું ક્ષેત્રફળ ૨૦૦૦ ચોરસ.મૈલ છે અને તે મજબુતમાં મજબુત કિલ્લેબંદી ધરાવે છે. તેના વેપાર વ્હેવારનું બંદર ૭૮૬ ફીટ લાંબુ ને ૬૫૪ ફીટ પોહળુ છે અને તેના માહેલો ભાગ ૧૩૩૨ ફીટ લાંબો ને ૪૧૬ ફીટ પોહળો છે. અત્રેના દર્યાઇ ખાતાનું મ્હોટું બંદર ૧૮૫૮ માં શેહેનશાહ નેપોલયને ૧૮૫૮ માં મ્હારાણીને હાથે ખુલ્લું મેળાવ્યું હતું. આ ગામના રસ્તા સાંકડા ને ગલીચ છે. અત્રે લેસ, રસાયન પદાર્થ, ચામડા, સાકર, નીમક આટાની મીલ વગેરેનો વેપાર ઉદ્યોગનાં ખાતાં છે. પણ પ્રજાનો મુખ્ય ભાગ બંદર તથા લશકરી ખાતામાં છે. ૧૭૫૨માં આ ગામ ઇંગ્રેજોએ લીધું હતું, અને તેઓએ ત્યાંની જાહેર ઇમારતોનો નાશ કર્યો હતો. ૧૮૭૨માં લોક વસ્તી ૩૪૭૮૫ની ને ૧૮૯૧માં ૩૮૫૪૦ અથવા ૫૪૩૦૭ની હતી.

ચેરવીલ—આ યુરપ તરફ ઉગતી ઉદભિજ સંસ્થાનોનાં ભાગોમાં ઉગે છે, જે સુપ વગેરે પદાર્થો બનાવવાનાં ઉપયોગમાં આવે છે. એનાં પાંદડાં સ્વાદિષ્ટ અને મિઠાં લાગે છે. એની

મીઠાસદાર જાત દક્ષિણ યુરપમાં ઉગે છે. આ ઉદ્‌ભિજ એશિયાના કેટલાક ભાગોમાં પણ જણાય છે. બ્રિટનમાં તેને જગેજગ ઉગાડવામાં આવે છે. ને જર્મનીમાં ક્વચિત ઉગે છે. સ્કૉટલંડમા તેને enyrrh કહેછે.

ચેરાટ—પેશાવર જીલ્લામાંનું એક પહાડી સેનેટરીયમ. સમુદ્ર સપાટીથી ૪૫૦૦ ફીટ ઉપરછે. પેશાવરની દક્ષિણ પૂર્વે ૩૪ મૈલ ઉપરછે. મેજર ક્રૉકે પ્રથમ ૧૮૫૩માં આ મથક શોધી કાઢ્યું, ૧૮૬૧માં આ જગાની પ્રથમ અજમાયશ લઇ અત્રે લશ્કરી સેનેટરીયમ બાંધવામાં આવ્યું હતું. અતી ગર્મીની મોસમમાં અત્રે ૮૦ ડીગ્રી પારો રહેછે. સપારી નામે ઝરો ૩ મૈલ ઉપર છે, જ્યાંથી અત્રે પાણી પુરું પાડવામાં આવેછે. સ્ટેશન પાસે ગંધકનાં અંશવાળું પાણી નાહવાનાં ઉપયોગમાં લેવાયછે અત્રે તહેવાર ઉદ્‌ભિજ ઉગે છે.

ચેરાપંજી—આસામમાં ચેરા રાજ્યનું આ મુખ્ય ગામ, શિલોંગની દક્ષિણે ૩૦ મૈલ ઉપર સમુદ્ર સપાટીથી ૪૫૮૮ ફીટ ઉપર છે. લોક વસ્તી ૨૭,૨૯ ની છે. ૧૮૬૪ પછી અત્રેથી સરકારી કચેરી શિલોંગમાં લઇ જવામાં આવી હતી. આ તરફના જીલ્લામાં મિશનરીઓએ કેળવણી આપી પોતાના ધર્મનો ફેલાવો કરવાની ચાલુ કોશેસ કરે છે, ને તેમનું વડું મથક આજ ગામમાં છે. અત્રે ૩થી ૪ ફીટ નીચાણમાં કોલસો મળી આવેછે. તેમાંથી થોડાં વર્ષો પર ૪, ૪૭૦૦૦ ટન કોલસો કાઢવામાં આવ્યો હતો, પણ આ તરફની ખાણોમાંથી મહા મેહેનતે કાઢવામાં આવતો કોલસો મોંઘો પડતો હોવાથી, વર્ષો થયાં તે પડતુ હાલમાં છે. અત્રે દુન્યામાં બધાથી વધારે વર્સાદ પડે છે. અત્રે સરાસરી વર્સાદ ૪૬૨° ૮૫'ઇંચ પડે છે. ૧૮૬૧ માં અત્રે ૮૦૫ ઇંચ વર્સાદ પડયો હતો. તેમાં ૩૬૬ ઇંચ તો માત્ર પેહેલા જુલૈ માસમાંજ પડી ચુકો હતો.

ચેરી—એનાં ઝાડ ૪૦થી ૫૦ ફીટ ઉંચા વધેછે. તેનીપર તુરાં ફળો આવે છે. તેનાં પાદડાં નરમ સુવાળાં ને ફળ સ્વાદ દાર હોય છે. તેમાં નાહનાં ને મ્હોટાં એવાં બે ઝાડ ઉગે છે, તેપર સફેદ ફુલો આવે છે, અને તે દક્ષિણ યુરપમાં પુશકળ ઉગેછે, બ્રિટનમાં એનું લાકડું ફરનીચર વાજીંત્ર, નકશીકામ વગેરે બનાવવામાં અત્યંત ઉપયોગી હોવાથી તેની સંભાળ બહુ લેવામાં આવેછે. એની ખેતી જૂદી જૂદી રીતે ઝાડનાં ફળ ફુલ પ્રમાણે કરવામાં આવેછે. એનાં રસભરિત ફળો કાચી સ્થિતિમાં ખાઇ શકાયછે. ફ્રાન્સના કઠિયારા તથા કોલસા ખણનારા આ ઝાડના ફલમાંથી સુપ બનાવે છે, તેમજ તેને જથ્થાબંધ એકઠાં કરી તેમાંથી દારૂ બનાવવામાં આવે છે. તેમાં ચેરી બ્રેંડી જાણીતી છે. જર્મનીમાં રસ્તાની બેઉ હારપર એના ઝાડ રોપવામાં આવેછે. નોર્વે, અને ઇસ્તઓયેનિયામાં ચેરીફળ શકવી ખાય છે. અમેરિકામાં થતું ઑક ચેરી ઔષધિ ઉપચારમાં અત્યંત ઉપયોગી ગણાયછે. દક્ષિણ યુરપમાં, મહાલબ તરફના ચેરી ઝાડપરનાં ફુલો અત્યંત સુંદર સુગંધી ઉગે છે. મેકસિકો તથા પીરૂમાં ઉગતા ચેરીફલ અત્યંત સુગંધી હોય છે. ચેરીના ઝાડ, ફળ અને ફુલની અનેક જાતો જૂદા જૂદા દેશમાં જૂદી જૂદી છે.

ચીરીક્યૂ—કોલંબિયામાં પનામાંના વિભાગમાંનુ એક સંસ્થાન. ક્ષેત્રફળ ૬૫૦૦ ચોરસ મૈલ છે, ને વસ્તી ૪૩૦૦૦ ની છે.

ચેરીન્થ—આ ફ્રેન્ચ સંસ્થાન પ્રાચીન ઍંગ્યુમોઇસનો એક ભાગ છે. ક્ષેત્રફળ ૨૨૮૫ ચોરસ મૈલછે. લોકવસ્તી ૧૮૬૬માં ૩,૯૮,૨૧૮ ની ને ૧૮૯૧માં ૩૬૦૨૫૯ની હતી.

ચેરીન્થ-ઇનફીરીયર—આફ્રેન્ચ રાજ્યનો એક ભાગ એની પશ્ચિમ તરફ બે ઑવ બિસ્કે ફરી વળેલોછે. ક્ષેત્રફળ ૨૭૨૫ ચોરસ મૈલછે. લોક વસ્તી ૧૮૬૬માં ૪૭૯૫૨૯ની ને ૧૮૯૧માં ૪૫૦૨૦૨ની હતી.

ચેરીમેલી—જેપાનમાં આ જગેજગ ઉત્પન્ન થતું ફળ. એને સાકરના સિરામાં ઉકાળી બાટલીમાં ભરી ચાહ સાથે ખાવામાં આવે છે. કેટલીક વેળા મિઠામાં ઓથી કાચો પણ

ખાઈ શકાયછે. પાંકો થતાં તે કાચાં ખવાઈ શકાય છે.

ચેરીમોયા—આ બ્રાઝીલ અને પીરૂ દેશમાં ઉત્પન્ન થતું ફળ હાલમાં ઈસ્ટઈંડીઝ અને બીજા ભાગોમાં પણ ક્વચિત મળેછે. આ ફળ ખાવામાં અતી સ્વાદિષ્ટ અને વખાણવા જોગછે. એ મેંગોસ્તીનને મળતું છે. એના ફુલો પણ એનાજ જેવાં સુંદર આવે છે. ચેરીમોયા ફળ નાહનામાં નાહનું નારંગી જેવડું ને મ્હોટું ૧૬ રતલ વજનનું આવેછે.

ચેરૂપુના—કેનેરાના કોરમ ફુલના જંગલમાં ઉગતા ઝાડ, એનાં ઝાડ ચળકતા રંગના હોયછે. એ ૧૫૦ ફીટ ઉંચા વધે છે. કોચીન તથા ત્રાવણકોરમાં એ ક્વચિતજ મળી આવે છે. બીજી જાતનાં ચેરૂપુરાના ૧૮ થી ૨૦ ફીટ ઉંચા અને ૧૨ થી ૧૮ ફીટ ઘેરાવામાં હોય છે. ચેરૂપુનાનાં એક ક્યૂબીક કકડાનું વજન ૪૦થી ૪૮ પૌંડનું થાય છે. જ્યારે એ સુકાઈ જાય છે ત્યારે એક ક્યૂબીક ફીટ કટકો ૩૪ પૌંડ ઉતરે છે. એના ઝાડના પાંદડાં બે ઇંચ લાંબા ને એક ઇંચ પોહળાં હોય છે. એનાં ફળ કાપીનાં ખુન જેવાં હોય છે. આ બીમાંથી તહેવાર તેલ કાઢવામાં આવે છે.

ચેરૂસ્કી—આ એક પુરાણો જર્મન ટોળો પ્રથમ 'સીઝર'નાં જોવામાં આવ્યો હતો. તેઓ 'હર્ઝ' ના જંગલની ઉત્તર ભણી રહેતા હતા. એઓ આરમેનિયનોનાં જાણીતા સરદારો-નાં સબંધી હતા.

ચેરોકીસ—અમેરિકન ઇંડીયનો માંનો એક ટોળો. એઓ સુધરેલા ગણાય છે. આગળ તેમને તાબે જંગલનો મ્હોટો ભાગ હતો અને દક્ષિણ ભાગ તેમની વસ્તીથી ભરપૂર હતો. ૧૮૩૮ માં આ ટોળાના મ્હોટા ભાગે જ્યૉર્જીયાથી નિકળી મિસીસિપીના પશ્ચિમ ભાગમાં જવાનો નિશ્ચય કર્યો અને હાલમાં તેઓ ઈંડીયન રાજ્યનો ઉત્તર પૂર્વ ભાગ રોકે છે, એમની લખવાની લિપિમાં ૮૫ મૂળા-ક્ષરો છે, કે જે જ્યૉર્જ જ્યસે ૧૮૨૬ માં શોધી કાઢયા હતા. તેમની વસ્તી ૧૭૦૦૦ ની છે.

ચેલ્થનહેમ—ગ્લોસેસ્ટર શાયરમાંનું આ એક રમણીય શેહેર ચેલ્ટ નદી કાંઠે બ્રિસ્ટલની ઉત્તરે ,ઉત્તર પૂર્વમાં ૪૪ મૈલપર અને લંડનની પશ્ચિમે ઉત્તર પશ્ચિમમાં ૯૨૧ મૈલપર છે. આ ગામ અતી મનોહર કુદરતી હરીયાળી વચ્ચે આવેલું છે. અત્રેનો ખનીજ ઝરો ૧૭૧૬ માં શોધી કાઢવામાં આવ્યો હતો જે પછી ૧૭૮૮ સુધી આ ગામ ઘણી પ્રસિદ્ધતામાં આવ્યું હતું. આ ગામમાં મોસમ વેળા તહેવાર રમત ગમતો થતી હોવાથી પરોણા તથા ત્યાંના વસનારાઓને પણ મોજ મળે છે. તેમજ ત્યાં ક્રિકેટની રમત ગમતો તથા ક્લબ વગેરે મોજશોખનાં ઘણા સાધનો છે, એંગ્લો ઇંડીયનો એકાદ દિવસ ગુજારવા અત્રેજ આવી વસેછે, અત્રેની કૉલેજમાં ૭૦૦ વિદ્યાર્થીઓ ભણેછે, તેની સ્થાપના ૧૮૪૦ માં થઇ હતી, તે શિવાય નિશાળો, દેવલો, ધાન્યની વખારો અને ફ્રિ લાયબ્રેરીનાં મ્હોટાં મકાનો છે, ૧૮૩૨ થી અત્રેથી પાર્લામેંટમાં સભાસદો જાય છે, ૧૮૦૪ માં લોક વસ્તી ૩૦૭૬ ની, ૧૮૪૧ માં ૩૧૪૧૧ની, ૧૮૯૧ માં ૪૯૭૭૫ની હતી.

ચેલોન સર સેઓન—સેઓન ટ્રીઓરીના ફ્રેન્ચ સંસ્થાનમાંનુ શેહેર, લીયનની ઉત્તરે ૮૪½ મૈલપર છે. અત્રે ત્રાંબા, લોઢાંના કારખાનાં છે. અત્રે યંત્રો તથા વહાણો બનાવવાનાં પણ કારખાનાં છે. તેમજ કાચ, કાગળ, રસા-યનનાં પણ કારખાનાં છે. ૧૮૭૨ માં વસ્તી ૨૦,૦૫૫ ની હતી. ૧૮૯૧ માં ૨૪,૨૯૪ ની હતી.

ચેસ્યુર્સ—૧૭૪૧ થી ફ્રેન્ચ રાજ્યમાંનું ચોક્સ લશકરી તુકડીઓ ચેસ્યુર્સને નામે ઓળ-ખાય છે. ૧૮૩૧ માં આવી ઘોડેસ્વાર તુકડી આફ્રિકાના થાણાઓપર મોકલી હતી. આ તુકડીમાં આરબી ઘોડાઓજ વપરાય છે. ૧૮૮૮ માં ફ્રાન્સમાં ચેસ્યુર્સની ૨૦ પલટણો હતી અને ૪ આફ્રિકા તરફ હતી. તેમનો પોશાખ આસમાની બ્લ્યુ અને લાલ પાટલુનનો બનેલો છે, બ્રિટીશ લશકરમાં આ પદ્ધતિની

પલટણને રાઈફલ કૉર્પસ અને જર્મનીમાં તથા આસ્ટ્રીયામાં હન્સર્સ કૉર્પસ (jäger) કહેછે, ૧૮૩૮ માં આવી પલટણ ખાસ ઊભી કરવામાં આવી હતી, જે બહાદુરીમાં નામના પામી હતી, હાલમાં ફ્રાન્સમાં આવી ૩૦ પલટણો હોઇ તેમનો પોશાખ કાળો બ્લુ છે, અને લાલને ઠેકાણે કાળા રંગની પાટલુનો પહેરેછે.

-ચેશાયર—ઇંગલંડની પશ્ચિમ તરફનો દેશ. એની ઉત્તરે મર્સી નદી વહે છે જે એને લૅંકેશાયરથી જૂદો પાડેછે. એની ઉત્તર દક્ષિણ લંબાઇ ૪૮ મૈલની અને પોહળાઇ ૩૨ મૈલની છે. ક્ષેત્રફળ ૧૧૦૨ ચોરસ મૈલ છે. તેમાં ૭૫ ચોરસ મૈલ ખેતીવાડી માટે રોકાયલો ભાગ છે. આ સંસ્થાનમાંથી ખનીજ પદાર્થોમાં ખડકમાંનુ મીઠું, કોલસો મુખ્ય મળે છે. અત્રે નીમકનાં ખડકની શોધ ૧૬૭૦ માં થઇ હતી. અત્રે એક ઝરો જે ૨૦ થી ૪૦ વાર ઉંડોછે તેમાંથી પણ નીમક બનાવવામાં આવેછે. ચેશાયરમાં ૯૦૦૦ ગાયોને ઉછેરી તેમનાં દુધમાંથી ૧૫૦૦૦ ટન પનીર બનાવવાનો બોહોળો ઉદ્યોગ ચાલેછે. ૧૮૦૧ માં લોક વસ્તી ૧૯૪૩૦૫ ની, ૧૮૪૧ માં ૩૯૫૬૬૦ ની ને ૧૮૯૧ માં ૭,૩૦,૦૫૮ ની હતી.

-ચેસ્ટનટ—એ નામના ઝાડનું ફળ. એનું નામ થિસલીમાં 'ચેસ્ટન્યુમ' ગામમાં એની પ્રથમ ઉત્પતિ થવાથી 'ચેસ્ટનટ' નામ પડયું છે. સ્પેનિશ ચેસ્ટનટ જે અતી મીઠાં હોયછે તે ઘણાં જાણીતાં છે. તેને પ્રથમ એશિઆ માઇનરમાંથી લાવવામાં આવેલું જણાવે છે, પણ દિનપ્રતિદિન તે દક્ષિણ યૂરપમાં ફેલાઇ ત્યાં એના જંગલો બન્યા છે, આ એક અતી ફેલાવો પામનારૂં ઉંચું ઝાડ છે. ઈંગલંડમાં કીંગ જોનના સમયમાં ટૉટવર્થના ચેસ્ટનટ ઘણાં વખણાતાં હતાં. ચીનમાં એનાં પુશકળ ઝાડ ઉગેછે ને એના ફળો રસ્તે રસ્તે વેચાતાં મળેછે. હાલમાં એટન પર્વત ઉપર ચેસ્ટનટનું ૨૦ ફીટ ઘેરાવાવાળું એક ગંજાવર ઝાડ છે, જેના થડમાં ગરીબ લોકો પોલાણ કરી વસે છે. આ ઝાડનાં ફળો ઘણાં સ્વાદીષ્ટ કહેવાય છે. એનાં પાંદડાં લાંબા ને પોહળાં, તેનાપરની નસો સ્પષ્ટ જણાય છે, પાંદડાનો રંગ ચળકાટદાર લીલો પણ થંડીની ઋતુમાં તે બદલાઇ પિળોરંગ પકડેછે. એના પાંદડાં કરવત જેવાં ખાંચાદાર હોયછે.

ચેસ્ટનટનાં ઝાડ સુકી અને કસદાર જમીનમાં ઉગે છે. સ્પેનીશ 'ચેસ્ટનટનાં ઝાડ લાલ જમીનમાં ઉગે છે, અને તે દર વર્ષે ૩ ફીટ વધતું રહે છે. એના 'નટ' દરેક કોટલાંમાં ૩ હોયછે, દક્ષિણ યૂરપમાં ગરીબ લોકોનો એ એક મુખ્ય ખોરાક ગણાય છે. તેઓ એને બાફી, અથવા રાંધી ખાય છે, તથા કેટલાકો એને ભૂંજી દળી તેનો લોટ બનાવી રોટલી કરે છે. એમાં ૧૫ ટકા મીઠાસ હોયછે. જ્યારે એની ખેતી કરવામાં આવે છે ત્યારે એનીપર ઉત્તમ જાતના ફળ લાવવાની ચોકસાઇ રાખે છે. અમેરિકામાં એની ઝાડી ૭ થી ૮ ફીટ ઉંચી વધેછે.

હૉર્સ ચેસ્ટનટ યૂરપમાં ઉગાડવામાં આવે છે જ્યાં તેને બકરા તથા ઘોડાના ખોરાકમાં ઉપયોગ કરે છે, આ ફળો સ્વાદે તૂરાં હોયછે.

જળ ચેસ્ટનટ નદી, તલાવ વગેરેમાં ઉગેછે, એના ઝાડ યૂરપ તથા એશિઆમાં પણ ઉગેછે. ચીન તથા કેશમીરમાં ખોરાકી તરીકે ભારે ખપ થાયછે.

ચેસ્ટનટનું લાકડું કઠણ અને સુંદર હોવાથી તે ફરનીચર બનાવવાના તથા ઘેર બાંધવાના કામમાં વપરાયછે, એની છાલ ચામડાં રંગવાના કામમાં આવેછે અને તે ઓકની છાલથી અર્ધે ભાવે મળી શકે છે. ઇંગલંડમાં એના ઝાડ પુશકળ ઉગાડવામાં આવેછે; અને સ્કૉટલંડમાં તો તેને માત્ર લાકડાં માટે ઉછેરવામાં આવેછે, કે જ્યાં તેનાં ફળ બરોબર પાકતાં વઢીક નથી, ડેવ્હનશાયર તથા બીજા ભાગોમાં એને ફળ-ઝાડ તરીકે ઉગાડવામાં આવેછે, એ જર્મનીના

ગરમ ભાગમાં પુશકળ ઉગેછે, ત્યારે સરદ ભાગમાં ઝાઝાં ઉગતાં નથી.

ચેસ્ટર—આ પુરાણું શેહેર. લીવરપૂલની દક્ષિણ પૂર્વે ૧૬ મૈલપર ડી નદીને કાંઠે ચેશાયરનું મુખ્ય શેહેર છે. લંડનની ઉત્તરથી ઉત્તર પશ્ચિમે ૧૭૯ મૈલ પર છે. ઇંગલંડમાંના એક અતી સુંદર જગાપર આવેલા શેહેર તરીકે એ જાણીતું હોઇ તે ઉંચી જગા ઉપર છે. તેની આસપાસ બે મૈલ ગોળ અને ૭ ફીટ જાડો કોટ છે. હાલમાં અત્રેનો 'સીઝ ટાવર' નામે કિલ્લાવાલી જગ્યા બરાખ તથા જાહેર ઈમારતોથી રોકવામાં આવ્યો છે. ડી નદી અત્રેથી પસાર થાય છે, તેનીપર બે પુલો બાંધેલા છે, તેમાંનો જુનો ૭ મેહેરાબ વાલો ઘણો સુંદર છે અને બીજો ૧૮૩૨માં બાંધેલો છે. આ પુલ ૨૦૦ ફીટ લાંબો છતાં તે ફક્ત એકજ મેહેરાબ ઉપર ઉઠાવેલો છે. ૧૬ મી સદીમાં અત્રે બાંધવામાં આવેલા લાકડાના મકાનો હજી કાયમ છે, અને હાલમાં પણ બાંધેલી ઇમારતો ઉપલાજ નમુના પર છે. અત્રે શીસું, તેલ, રસાયન, લોખંડ વગેરેનાં કારખાનાં છે, અત્રેના બુટ બનાવવાના કારખાના ઇંગલંડમાં જાણીતા છે. ૧૮૮૫થી પાર્લામેંટમાં અત્રેથી એક સભાસદ બીરાજે છે. ૧૮૫૧ માં લોક વસ્તી ૨૭૭૫૭ ની ને ૧૮૯૧માં ૩૭૧૦૫ની હતી.

ચેસવિક—મીડલ સેકસનું આ ૫૨ સેંટ પોલની પશ્ચિમથી દક્ષિણે ૭½ મૈલપર થેમ્સના ઉત્તર કાંઠા પરછે. અત્રે લંડનના બજારને તરતરકારી પુરી પાડવા માટે બે. વિશાળ બગીચા બનાવેલા છે. લોક વસ્તી ૧૮૬૧ માં ૬૫૦૫ ની ને ૧૮૯૧ માં ૨૧૯૬૩ ની હતી.

ચેસદસ. ફીલારેટ—બેહદ ગ્રંથ સંગ્રહના લેખક તરીકે જાણીતો થએલો વિદ્વાન. જન્મ ૧૭૯૩ માં થયો. ૧૫ વર્ષની વયે એ જેકોબીયન બુકસેલરને ત્યાં નોકરીએ રહ્યો. બળવા સમયે એના માલેક સાથે એને પણ જેલમાં સબડવું પડ્યું હતું, પાછળથી એક મિત્રની ભલામણથી છુટકો પામી ઇંગ્લંડ જઇ ત્યાં એક પુસ્તક પ્રગટ કરનારની દુકાનમા ૭ વર્ષ સુધી નોકરી બજાવી. આ મુદત દરમ્યાન એણે ઇંગ્રેજી સાહિત્યનું બોહોળું જ્ઞાન મેલવ્યું. જ્યારે એ ફ્રાન્સ આવ્યો ત્યારે લેખક તરીકે જીંદગી શરૂ કરી. ૧૮૨૪ થી ૧૮૨૮ માં અનેક યાદગાર ગ્રંથો પ્રગટ કર્યા હતાં. ૧૮૪૧ મા એ કૉલેજ ડી ફ્રાન્સમાં ઉત્તર દેશ તરફની ભાષાઓનો પ્રોફેસર નેમાયો. એ જગા એણે પોતાના મરણ સુધી જાળવી હતી. મરણ વેનીસમાં ૧૮૭૩ માં ૧૮ મી જુલેએ નીપજ્યું. એણે ચોપાનીઆઓમાં લખાણો કરવા ઉપરાંત ૧લા ચાર્લસનું ચરિત્ર, ક્રામવેલ ચરિત્ર, ૧૬ મી સદીનું ફ્રાન્સ, સ્પેનપર વિચાર, જર્મની વિષેની માહિતી, ૧૮ મી સદીનું ઇંગ્લંડ અને ૧૯મી સદીની રીતભાત ઉપર અનેક ગ્રંથો રચ્યાં હતાં. તે શિવાય શેક્સપિયર, મેરીસ્ટુઅર્ટ, મેરીટોનનાં ચરિત્રો રચ્યાં હતાં.

ચેહેરો—મનુષ્યનો ચેહેરો નીચલાં ૧૪હાડકાંનો બનેલો છે.

હાડકાની સંખ્યા—

૨...	...નાકના———હાડકાં.
૨...	...ઉપલા જડબાનાં ,,
૨...	...લક્રીમલ. ,,
૨...	...ગાલનાં
૨...	...તાળવાનાં
૨...	...નીચેના ટરબીનેટેડ
૧...	...વોમર
૧...	...નીચેના જડબાનું
૧૪	જુમલે હાડકાં છે.

મનુષ્યના ચેહેરા ઉપરથી તેની નિરોગી યા રોગી સ્થિતિની પરિક્ષા થઇ શકે છે. નિરોગી ચેહેરો શાંત અને ખુશનુમાં હોયછે. પણ કુદરતી રીતે ચેહેરો જૂદી જૂદી બેમારીમાં તરેહવાર રીતે ફેરવાય છે.

ચીંતાતુર,—આતુર અથવા દેહેસ્તનાક ચેહેરો ફીકરમંદ જણાય છે. અને

પડેલો ઘણુ ખમનો હોય એમ તેના ચેહેરા ઉપરથી જણાય છે. સખન અથવા જોખમ-વાળા દર્દોની શરૂઆતમાં, તાણુ અને આંકરા-વાલા દર્દોમાં દમ અથવા હાફણની બેમારીમાં, કાળજાનાં અને ફેફસાનાં વરમમાં આજારીનો ચેહેરો ચિંતાતૂર જણાય છે. ફીકકો ચેહેરો ઘણું લોહી ગયા પછી, જુના તાવથી, તલ્લી-નાં દરદથી અથવા બીજી રીતે ઘણી નબ-ળાઇ થવાથી તથા ઘણી ફીકર અથવા ઘાસ્તીથી ચેહેરો ફિકકો દેખાય છે. તેનું કારણ એ છે કે લોહીની અંદરના લાલ દાણા જેટલા જોઇએ તેટલા રેહેતા નથી, અને તેથી લોહીની ખાસીયત બદલાઇ જાય છે. તેથી ચેહેરાનો રંગ ફિકકો મારે છે. ઓરતને દસ્તાન ઘણું જાય અથવા નમળી ઓરતને બચ્ચું ધવાડવું પડે તો તેણીનો ચેહેરો ઘણો ફીકકો મારે છે.

લાલ ચેહેરો—સખત તાપમાં અને ભેજા-નાં તથા ભેજાનાં વરમમાં અને લુ લાગ-વાથી આંખ રાતી થઇ, ગાલ ઉપસી ચેહેરો લાલચોળ બને છે. અને ચાવણીયા આગળ ધોરીનસ 'ધપધપ' જોરથી ચાલેછે. એ લાલ ચેહેરો એવું દેખાડે છે કે લોહિનું જોર માથા તરફ અને ભેજા ઉપર જોઇએ તે કરતાં વધારે છે.

ફુગાયલો ચેહેરો—ઘણી નબળાઇ અને જલંદરની બેમારીમાં ગાલ ઉપસાયલા અથવા ફુગાયેલા રહેછે. આંખના ટોપચાં ચઢી આવેલા હોયછે; ગાલને આંગળાથી દાબીએ તો તેમાં ખાડા પડી આવે છે અને આજારીનો ચેહેરો સુજી ગએલો અને ચેપરાવાલો હોય છે.

ઉતરી ગએલો ચેહેરો—ઘણા ખરા સખત દરદમાં જ્યારે શરીર તવાઇ જાય છે. તેની સાથે ચેહેરો પણ તવાય છે, તેને ઉતરેલો અથવા સોહરાયલો ચેહેરો કહીયે છિયે. બિહીક, ગીન્તા અને ધાસ્તીથી તથા ખય અને બીજા અંગને તાપી નાખનારા રોગમાં એવો ચેહેરો થાય છે. જો ચેહેરો બિમારીમાં ઉતરી જાય તો તે નબળાઇ તથા જોખમ બતલાવે છે.

સોહરાયલો અથવા ચીપટાયલો—કોલા-રાની બિમારીમાં, બીજી સખત બિમારીમાં, મોહોતની આગી ઉપરની બિમારીની એક ખાસ સીફત થાય છે. તેની મુખ્ય નિશાની એ છે કે, કપાળ કરચલી વલેલું, આંખના ડોળા અંદર બેસી ગયલા અને આખમાં ખાડા પડી ગએલા, નખ અણીદાર થએલું, બેહુ કાનપડી આગળ ખાડા પડી ગએલા, ગાલ બેસી ગએલા, હડપચી કરચળી વળેલી અને ચેહેરાનો રંગ બદલુ થાય છે. એવા ચેહેરાને ચીપટાયલો યા સોહરાયલો કહે છે.

બિહીકણ ચેહેરો અંગની ધ્રૂજરીના દર્દમાં, ઘેલાપણામાં, ઘણું લોહી ગયા પછી યા શરીરના કોઇ ભાગને સખત જખમ થવાથી અથવા ઈજા પોહચવાથી આજારીનો દેખાવ દેહેશત ભરેલો બને છે. એ શિવાય જુદા જુદા દર્દથી ચેહેરો લીલો પિળો, રંગ પકડે છે.

ઉપર જણાવ્યા મુજબ ચેહેરો ૧૪ હાડકાંનો બને છે તેમાં કુદરતી રચના ઘણી અદભૂત છે. નાકના હાડકાં બે છે, તે નાકનાં ઉપલા ભાગમાં આવેલા છે, અને ઉપલા જડબા તથા કપાળના હાડકાં સાથે જોડાયલાં છે. નાકની દાંડી પણ તેનીજ બનેલી છે. અને નાકની નીચેનો ભાગ કાર્ટિલેજનો બનેલો છે, ઉપલા જડબાં બે હાડકાનાં બને છે અને તે એક બીજા સાથે મધ્ય રેખામાં જોડાયા છે. તેની ઉપરનો ભાગ આંખના ઘરના તળીયામાં આવે છે. તે બન્ને વચ્ચે માર્ગ રહે છે, તે નસકોરાનો માર્ગ છે. 'એથમોઇડ વોમર તથા થોડા કાર્ટિલેજનાં સાધનથી બન્ને નસકોરાની વચમાં પડદો થઈ રહે છે. દરેક જડબાની નીચે દાંતને રેહવાનાં ૮ ઘર હોય છે.' 'લાકીમલ' એ નાહના પણ નાજુક બે હાડકાં જડબાની નજદીક આંખની અંદર ને ખુણે એકેક છે. આંખનું પાણી સ્વભાવિક નાકમાં વહે છે તે માટે એક નળ આંખની અંદરના ખુણેથી ઉતરેછે. તેમાં આ બન્ને અસ્થિ ભાગ લેછે. ગાલના હાડકાં એકેક બાજુએ એકેક છે. આખની નીચે દરેક ગાલ ઉપર

તે ઉંચુ આવેલું માલમ પડે છે. ઉપલા જડબાં તથા લમણાના અસ્થિ સાથે તે સંધાય છે. તાળવામાં હાડકાં બે છે, ઉપલા જડબામાંથી તાળવાનાં ફાંટા નીકળે છે, તેની પાછળ તાળવાનાં હાડકાં સંધાય છે. કઠણ તાળવામાં આ હાડકાં તથા જડબાનાં ફાંટા આવેછે. નીચેના ટરબીનેટેડ હાડકામાંના દરેક નાકમાં એકેક આવેલું હોયછે, તે શિવાય મધ્ય અને ઉપલું ટરબીનેટેડ અસ્થિ 'એથમોઇડ'ના સંબધમાં છે. આ સર્વે હાડકાં નાકના પોલમા આવેછે. દરેક નસકોરાંની અંદર તે છાજલીની માફક રહે છે, અને તેથી દરેક નસકોરાનાં ઉપલો, મધ્ય અને નીચેનો એવા ત્રણ ભાગ પડે છે, 'વોમર હાડકું', નાકના પરદામાં આવેલું છે તે ઉપર 'સ્ફેનોઇડ તથા નીચે તાળવાના અસ્થિ સાથે બંધાયલું છે. 'વોમર' અસ્થિના નાકનાં પડદામાં આવેલું છે. તે ઉપર 'સ્ફેનોઇડ તથા નીચે તાળવાના હાડકા સાથે સંધાયલું છે. નીચેના જડબાના હાડકાં નાળરોકાં હોય છે. તેના આગલા ભાગને હડપચી કહે છે. જેમાં ૧૬ દાંતના ઘર હોય છે. પાછલા ભાગમાં તેનો એક ફાંટો ઉપર ચડે છે અને તે લમણાના હાડકા સાથે બંધાય છે. એનો સાંધો કાનની આગળ હોવાથી જડબું હાલતાં તે ભાગ પણ હાલે છે.

મુખ લક્ષણ શાસ્ત્રમાં જણાવ્યા મુજબ મનુષ્યના ચેહેરાના જૂદા જૂદા ઘાટ ઉપરથી તેમની ખાશીયતની પરિક્ષા કરી શકાયછે. જેમકે ચેહેરો ગોલ અને ઘાટદાર હોય તે વિદ્વાન, ચંચળ અને સખી હોય. ચેહેરો લાંબો હોય તે નીચ ખાશિયતનો હોય. પોહોળો ચેહેરો અને માતેલા દેખાવનું મનુષ્ય વિદ્વાન પણ દેવામેલો હોય. સુકાયલા ચેહેરા વાલો મનુષ્ય સતવચની હોય. ચેહેરા પર દહાડી મુછનાં કમ બાલ વાલો બોલીદરાજ હોય. બળીયલ ચેહેરાવાલો બખીલ અને નેહેસ્ત હોય. જેના ચેહેરા પર સીતલાના ચાઠાં હોય અને તેપર કાળી ઝાંખે હોય તો તે લુચ્ચો, દગલબાજ અને દુષ્ટ બુધ્ધીવાળો હોય. વાંકા ચેહેરા વાલો કજયાખોર ખાશીયત ધરાવે. બેઠા ચેહેરા વાલો, કવિ જેહેન ધરાવનાર હોય. જૂદા જૂદા દેશના મનુષ્યના ચેહેરામાં થોડો યા ઘણો ફેર રહે છે, અને તેવા ફેરને લીધે તેઓ ઝટ ક્યા દેશના છે તે ઓળખાઇ આવે છે. **ચીના** ઓ ચપટા ચેહેરાપર ચપટા નાકવાળા દેખાય છે. **જેપાનીજ** ચેહેરો ચપટો ઉડાવદાર, ઉપસેલાં જડબાં વાલો હોય છે. **અમેરિકન** ઇંડીયન ચેહેરો લાલ, ભવ્ય અને ઝનુની ખવાસ બતાવનારો હોઇ તેમાંના ઘણાખરા બડમુછા ને ભયંકર મ્હોવાલાં હોય છે **જંગલી આસ્ટ્રેલ્યન** ચેહેરો કાળો ડરામણો અને ઝનુની હોય છે. **આલજીરીયન** ચેહેરો ઘાટદાર ને ગઉવર્ણો દેખાવળો હોય છે. **તૂર્ક** ચેહેરો સોહામણો અર્ધ ગુલાબી અને મોહક દેખાય છે. **ઇરાની** ચેહેરો ગંભીર ઘાટદાર ને ખુશનુમા દેખાય છે **આફ્રિકન હબશી** ચેહેરો રંગે કાળો ભયંકર, ઉપસેલા હોટ ને બેઠા નાકવાળો દેખાય છે. **એસકવિમો** ચેહેરો ઝનુની ખુબસુરત પણ ગલીચઇથી બે ડપ દેખાયછે. **ચીનલેંડ**નો બરફમાં વસતી પ્રજા ખુશનુમા ચેહેરાદાર હોય છે. **મેક્સિકન** ચેહેરો ભોળો અને ધર્મિ લાગણી બતલાવનારો હોય છે. **ટિબેટ**ના વતનીઓનો ચેહેરો ભવ્ય અને કરડો હોય છે. **આરબ** ચેહેરો ગંભીર લંબોચો અને દ્રઢ નિશ્ચયવાલો જણાય છે. **રશિયન** ચેહેરો પ્હોળી પેશાની વાલો, ઝનુની પણ ખુશનૂમા હોય છે. **યૂરપ**ના ઘણાખરા વતનીઓનો ચેહેરો ગોળ, ઘાટદાર, ને ખુબસુરત હોયછે. **હિંદના** વતનીઓનો ચેહેરો ઘઉંવર્ણો ને ગોળ ઘાટનાં હોય છે.

ચેહેલતન—કાબુલના માર્ગ ઉપરનો એક પવિત્ર ગુફા. અર્ધા અને કાબુલ શેહેરના વચલા માર્ગમાં છે. કથા મુજબ આ ગુફામાં જે પાપી મનુષ્ય દાખલ થાયછે તે કદી બહાર આવી શકતો નથી; પણ પવિત્ર મનુષ્યજ તેમાં જઇ બહાર નિકલી શકેછે. આથી આ ગુફામાં કોઇ દાખલ થતું નથી.

(૨) અફ્ઘાનિસ્તાનમાં આ નામનો એક પર્વત ૧૨૦૦૦ ફીટ ઉચો છે.

ચેહેલ-દુખતર—સુરગાબના મેદાનમાંની અતી ખુશનુમાં જગ્યા હિરાતની ઉત્તરે ૬૦ મૈલ ઉપર છે. એની પાસે ખુશક નદી વહેછે અત્રે તૂર્કોએ ૪૦ પવિત્ર કુમારીકાઓની યાદગારીમાં એક મસજીદ બંધાવી છે.

ચેહેલમિનાર—ઇરાનમાં પાર્સીપોલીસના મેદાનમાં આ અતી પ્રાચીનકાળની ઈમારતનું ખંડીયર આજે કાયમ હોઇ તે મુસાફરોનું સદા ધ્યાન ખેંચતું રહ્યુંછે. ઇ. સ. ૧૮૭૮ માં મી૦ કા. દી. કયાસના નામે પારસી મુસાફરે ઇરાનની મુસાફરી વેલા એની મુલાકાત લીધી હતી. જે વેલા આ ખંડીયરનાં માત્ર ૧૩ સ્થંભો કાયમ હતાં. મી૦ જે. બી. ફ્રેઝર આ ગેહેલની લંબાઈ પૂર્વ પશ્ચિમ ૩૮૦ ફીટ અને પોહોલાઈ દક્ષિણ ઉત્તરે ૩૫૦ ફીટ જણાવેછે. સ્પોરટર '૨૧૨' ફીટ લંબાઇ જણાવેછે. મી૦ જ્યોર્જ રૉલીન્સન તેના એક ભાગની બાજુની લંબાઇ પોહળાઇ ૩૫૦—૨૬૦ ફીટ જણાવેછે. આ ચેહેલ મિનારનાં એકથી એક વેગળા ઉભા કરેલા ૬૦ ફીટ ઉંચા સ્થંભો જોવાજોગ છે. આ સ્થંભો ૨૭૦ વર્ષ ઉપર કેટલા હતા તેની યાદી મી૦ જે. બી. ફ્રેઝર નીચે મુજબ આપેછે.

દીલા વૉલીએ...૧૬૨૧ માં ૨૫ સ્થંભો દીઠા હતા.

હરબર અને એલિરિયસે. ૧૬૨૭—૧૬૩૮ માં ૧૯ સ્થભો દીઠા હતાં.

કેમફ્ર અને નીબરે...૧૬૯૬ નેં ૧૭૬૫ માં ૧૭ સ્થભો દીઠા હતાં.

ફ્રાંકલીન અને બીજા મુસાફરોથી તે સર કેરપોર્ટરના સમય સુંધી...૧૮૧૧ સુધીમાં ૧૫ સ્થંભો દીઠા હતા.

લેફટનન્ટ અલેકઝાન્ડરે ૧૮૨૬ માં, કાવરાજી દીનશા કયાસના ૧૮૭૮ માં, હાજી સુલેમાન શાહમહમદે ૧૮૯૪ માં ૧૩ સ્થંભો દીઠા હતાં.

ઉપલા સ્થંભોની કારીગરી યુનાન તથા રૂમ દેશની કારીગરીને મલતી જણાવવામાં આવે છે., આ સ્થંભો અસલ કાળા રંગના બાંધેલા હતા પણ તેપર રંગ ચ્હડાવેલો હોવાથી તે હાલમાં ફિક્કા પિળા રંગના જણાય છે. આ સ્થંભો એકજ પથ્થરમાંથી કોતરેલાં હોય તેવા જણાય છે પણ તે તેમ નથી. આ ઇમારત અસલ કેવી હતી તેની રચના તેના સ્થંભો ઉપરથી અનુમાનો ઉઠાવી મી૦ કા. દી. કયાસનાના મુસાફરીના ગ્રંથમાં જણાવ્યા મુજબ "આ મજલા વગરની બેઠી બાંધણીની ઇમારત પથ્થરનાં છાપરાની અથવા તો આગાસીવાલી હોવી જોઇએ. જ્યૉર્જ રૉલીન્સના જણાવવા મુજબ 'પારસી પોલીસ'ની ઇમારતોમાં આ ઘણી વખાણાયલી ઇમારત છે. જેના નાશમાં તદન સ્તુનો ૪ જથ્થમાં વેહેંચાયલા છે, તેઓમાંનો સહુથી મ્હોટો જથ્થો સમચોરસ ૩૬ સ્થંભોનો હતો. તે સ્તુનોને ૭ છની હારમાં એક બીજાથી સરખે તફાવતે ગોઠવેલા હતા, જેથી કરી તેઓ ૨૦,૦૦૦ સમચોરસ ફીટનો ઘેરાવો રોકતા, હતા. આ સમ ચોરસ જથ્થાની પૂર્વ તરફ તથા પશ્ચિમ ભણીની મળી ત્રણે બાજુપર સુંદર ઝરખા હતા, જેઓને ૧૨ સ્તુનોથી બે હારમા મધ્યભાગની નજદીકમાં ગોઠવેલાં હતા. એ ઝરખા મુખ્ય ઇમારતથી ૭૦ ફીટની વેગળાઇપર આવેલાં, તદન જૂદા જેવાં જણાતા હોય એમ લાગે. છે. તેઓ ૧૪૨ ફીટ લાંબા અને ૩૦ ફીટ પોહળા, તથા તેનો કુલ ઘેરાવો ૪૨૬૦ ફીટને આસરે છે. આ અજાયબ ઇમારતોમાં સ્થંભોની ઉંચાઇ શિવાય બીજું કાંઇ રહેલું નથી.

'આ ચેહેલમિનાર બાંધવાનું' માન મતફેરથી સાઇરસ, દરાયસ, અને જર્કસીસને આપવામાં આવે છે. આ હખામની વંશના ૩ બળવંત પાદશાહોમાં મી૦ જે ફરગ્યૂસન તેને બાંધવાનું માન જર્કસીસને આપે છે,

ચૈતન્ય સ્વામી—આ પ્રસિદ્ધ વિદ્વાનનો જન્મ ઇ. સ ૧૪૦૪ના માર્ચમાં બંગાળ પ્રાંતનાં 'નવદ્વિપ' નામે ગામમાં થયો હતો. એના પિતાનું નામ જગન્નાથ મિશ્ર તથા માતાનું 'શચી' હતું. ચૈતન્યે પોતાનો વિદ્યા અભ્યાસ પંડીત વાસુદેવ સાર્વભૌમ પાસે કરી ન્યાય શાસ્ત્રમાં અતી કુશળતા મેળવી. તે વેળા નવદ્વિપ બંગાલમાં વિદ્યાભ્યાસનું પ્રસિદ્ધ સ્થાન ગણાતું હતું. એની પેહેલી સ્ત્રી લક્ષ્મી સર્પદંશથી મરણ પામતાં એ વિષ્ણુ પ્રિય નામે સ્ત્રી સાથે પરણ્યો હતો.

ચૈતન્યને હરી કીર્તન કૃષ્ણની ઉપાસના પ્રિય હોવાથી ૨૯ વર્ષની વયમાંજ સન્યાસ ગ્રહણ કરી ઉપદેશ કરવા માંડ્યો. ચૈતન્ય સ્વામી જાતી ભેદ પાળતો નહોતો, તેથી તે પોતાના પંથમાં સર્વે જાતીનાં લોકોને દાખલ કરતો. પ્રથમ ગૌડની પાસેના 'શામ કાળી' નામે સ્થળના મુસલમાનોને પોતાનાં શિષ્ય બનાવ્યા. ને તે પછી શ્રી ક્ષેત્રમાં જેઇ જગન્નાથ દેવની ઉપાસના કરવામાં કાળ ગુજારી પોતાના પંથનો પ્રસાર કર્યો હતો. તે શિવાય શ્રીરંગાપટ્ટણ, રામેશ્વર, ઉડિષ્યા, અટક વગેરે તરફ પોતે ફરી ઉપદેશથી ઘણાક શિષ્યો મેળવ્યા, તે પછી કાશી, પ્રયાગ અને વૃંદાવનમાં ફરી પોતાનું મ્હોટું શિષ્ય મંડળ કર્યું હતું. ચૈતન્ય સ્વામીનું મરણ યમુનામાં અકસ્માતિક રીતે પડી જવાથી નિપજ્યું હતું, આ વેળા ચૈતન્યનું વય ૮૦ વર્ષનું હતું.

ચૈત્રમાસ—ચૈત્રશુદ પ્રતિપદાને દિને શાલીવાહન શકનો આરંભ થાયછે. આ વર્ષ પ્રતિપદાને ગુડી પડવો કહેછે, (જુઓ ગુડી પડવો.) તે દિવસે સંકલ્પમાં નવાં વર્ષનો નામોચ્ચારાદિક કરી બારણા સામે ધજા દાટેછે, ને વૈષ્ણવો મંદીરમાં ચૈત્રશુદ્ધ પડવાનો ઓચ્છવ કરેછે, અને તેને તેઓ લીંમ ઓચ્છવ તરીકે ઓળખેછે, દક્ષિણિ હિંદુઓ ચૈત્રશુદ પડવાથી નવું વર્ષ ગણેછે, અને આ શક પંચાંગ, જ્યોતિષ તથા જન્મ પત્રિકા, બનાવવામાં શાલિવાહન રાજાના શક તરીકે ગણત્રીમાં લેવાયછે. આ વર્ષ થવા આગમજના ૯ દિવસો નવરાત્રીનાં ગણાયછે.

આજ મહિનાની શુદ્ધપ્રતિપદાએ 'દેવ નવરાત્ર'નો આરંભ થાયછે. ત્રીજે 'મત્સ્ય જયંતી' આવેછે, જયતી એટલે અવતારની જન્મતિથી નવમીએ રામજન્મ દિવસ આવે તેને 'રામનવમી' કહેછે.

એકાદશીને દિવસે કૃષ્ણના 'આંદોલનોત્સવ' આવે છે. કળી સબંધી પાતકીનો નાશ કરનાર જે કૃષ્ણ તે હિંદોળે ઝોકા ખાયછે એમ જે જુવેછે તે હજારો અપરાધમાંથી મુક્ત થાયછે. ગુજરાતી તથા વૈષ્ણવ પંથી સાધુઓમાં આ ઓચ્છવ મ્હોટા મહત્વનો ગણાઇ પળાયછે.

તેરસે 'અનંગ પૂજન વ્રત' આવે છે. આ વ્રત ઘણુંકરી વેશ્યાઓ પાળે છે. પુનેમે 'હનુમંતજયંતિ' આવેછે. આ દિવસે હનુમાનનો જન્મ થયો હતો, તે સબંધી ઉત્સાહ હનુમાનના મંદીરમાં કરેછે. એજ દિવસથી વૈશાખ સ્નાનને આરંભ કરેછે. આ માસ જનોઇ પેહેરવા માટે યોગ્ય ગણેલો છે.

ચોઆસપસ—ખુઝિસ્તાનમાંનું સુસા જે નદી કાંઠે બાંધવામા આવ્યું તેનું પ્રાચીન નામ. હાલમાં આ નદીને 'કેરાહ' કહેછે. હાલમાં તેના કાંઠાપર સુસા શેહેરનાં ખંડીયરોછે.

ચૉક—સુનખડી અથવા કાર્બોનેટ ઑવ લાઇમની જાત. આ પથ્થર પિળા, ઝાંખદાર સફેદ રંગનો અથવા સફેદ રંગનો હોયછે. એ સેહેજમાં ભાગે તેવો અને જીભને સેહેજે વળગી શકે તેવોછે. એમાં સિલીકા અને એલ્યુમીનાનો ભાગ હોયછે. આ પથ્થર અતી નરમ જાતનો હોયછે, છતાં એનીજ કઠણ જાતના ચૉકના પથ્થરથી ઇમારતો પણ બાંધી શકાયછે. નરમ ચૉકના સુથારોને નિશાની કરવાના ઉપયોગમાં આવેછે.

એ લગભગ સ્વચ્છ કારબોનેટ ઑવ લાઇમ છે. ચોક જ્યારે બાળવામાં આવેછે ત્યારે તેનો કળીચૂનો બનેછે. સીમેંટ બનાવવા માટે એ ઘણો ઉત્તમછે અને એ પૉલીશ કરવા અને બીજા કામોમાં વપરાય છે. પાતળા સરસની સાથે મેળવેલા ચોકની મેળવણી ઘણી ઉત્તમ બનેછે. તે જ્યારે ઠરેછે ત્યારે લગભગ આરસપહાણ જેવી સખ્ત થઇ જાયછે. એ મેલવણી સિક્કાઓ, પૂતળાં. વગેરેની બારીક છાપ લેવા માટે વપરાયછે. જો આ મેળવણી મોલ્ડનાં દરેક છિદ્રમાં ઢાળીને ભરવામાં આવે તો તેની આબેહુબ છાપ ને ઉપર પડેછે.

કાળો ચૉક પણ રૂપલીજ જાતમાંનો છે અને તેનો મુખ્ય ઉપયોગ ચિત્રો દોરવામાં કરેછે. એને ડ્રૉઇંગ સ્લેટ પણ કહેછે. આ કાળા જાતનો ચોક મુખ્ય કરી સ્પેન, ફ્રાન્સ, ઇટલી વગેરે દેશોમાં મળેછે; તેમજ સ્કૉટલંડના કોલસાવાલી ખાણોમાં પણ ને જડેછે.

લાલ ચૉક ફિક્કા રતાસ઼દાર રંગવાળો હોયછે. તે જર્મનીમાં પુષ્કળ જડેછે. વળી એ ફ્રાન્સની દક્ષિણે 'વોદુસુર' ખાને પણ મળે છે. ત્યા તેની ખાસ ખાણોછે. તે તરફ શિયાલામાં વહી આવતાં પાણીને એકઠું કરી રાખેછે, જે માટે ટાંકીઓ બનાવેલી છે. આ પાણી ઉન્હાળામાં સુકાતાં તેની તળીયે લાલ ચૉક બંધાઇ જાયછે; એટલે તેના સરખા ચૌસલા કાપી કાઢવામાં આવેછે. ઇ. સ. ૧૯૦૦ માં આ ટાંકીઓમાંથી ૮૦,૦૦૦ ટન લાલ ચૉક મલ્યો હતો. એને આપણે ગેરૂ પણ કહિએ છિયે,

ચૉક-ચેરી—ચેરીફળને મળતા આ એક જાતનાં ફળઝાડ ઉત્તર અમેરિકામાં ઉગેછે, એના, નાહનાં ફળના ઝુમખા 'બર્ડચેરી' જેવાં હોયછે. આ ફળ કોઠો દબાજ કરવાનો ગુણ ધરાવે છે. એની છાલ ઔષધિ ઉપચારમાં ઉપયોગી છે.

ચોકતાસ—આ એક ઇંડીયન પ્રજા 'એ પાલામેન' પંથમાંની હોઇ, તેઓ આગળ મીસિસીપિના મધ્ય ભાગમાં વસતા હતા, પણ હાલમાં ઇંડીયન રાજ્યની દક્ષિણ પૂર્વે વસે છે. આ પ્રજા પણ સારી સ્વભાવવાળી ગણાય છે અને તેમને તાબે ,૬૬,૬૮,૦૦૦ એકર જમીન છે. હાલમાં મીશનરીઓની રાહબરીથી તેઓ અચ્છા ખેડુત અને કેળવાયલા બન્યા છે.

ચોખા—એને સંસ્કૃતમાં—તંદુલ; કાનડીમાં અક્કી, મરાઠીમાં તાંદુળ અને હિંદુસ્તાનીમાં ચાવલ કહે છે.

ખોરાક તરીકે ચોખાની અગત્યતા અસલના વખતથી સ્વિકારવામાં આવી છે. હિંદુઓ તેને લક્ષ્મી અથવા સારાં નસીબનું ચિન્હ ગણતા આવ્યા છે. તેના એક સંસ્કૃત નામ 'ધાન્ય'નો અર્થ મનુષ્ય જાતને પુષ્ટી આપનાર થાયછે, અને હાલમાં ઘણી ક્રિયાઓમાં તે બળીદાન તરીકે આપવામાં આવે છે. હિંદુઓ તથા પારસી ઓ લગ્નની પવિત્ર ક્રિયામાં ચોખાનો છંટકાવ વરવહુપર કરી આશિરવાદ આપેછે. આ બાબત વિષે સઘળા લખનારાઓ એક અવાજે જણાવે છે કે ચોખા વિષેનો ઇસારો જો સહુથી જુનાં હિંદુ લેખોમાં આવે છે, તોપણ તેની ખેતી વિષેનો ઇસારો સહુથી પુરાણા ચીનાઇ લખાણમાં પણ કરેલો છે. 'સ્ટાનિસ્લાસ જુલીયન'ના જણાવવા મુજબ ઇ. સ. પૂર્વે ૨૮૦૦ વર્ષની વાતપર ચીનાઇ શેહેનશાહ 'ચીન—નને' દાખલ કરેલી એક ક્રિયામાં મુખ્ય પાંચ જાતનાં અનાજ વાવવાનું હતું, તેમાં ચોખા મુખ્ય હતા.

પ્રાચીનત્વ.

સખ્ત તાપ અને વર્સાદની ભરમોસમમાં એના છોડ ડુબે તેટલું એને પાણી મળતાં એનો પાક સારો થાયછે. ચીન, જૅપાન, હિંદુસ્તાન ચોખાના પાક માટેનાં જાણીતા દેશો છે: સાઉથી, કરોલીના, જ્યોર્જીયા અને લોઇસીનિયા ના બિનાસદાર ભાગમાં પુશકળ ચોખા પાકે છે, પણ હાલમાં ત્યાંની તેવી

પરદેશોમાં પાક.

સ્થિતિ નથી. હિંદુસ્તાનની બરાબર નિકાશ વેપાર સિયામ, કોચીન અને ચીનનોજ છે. ઇટલી દેશમાં પણ ચોખા પાકેછે, તેમજ જાપાનમાંપણ એનો મ્હોટો પાક થાયછે, જાવામાં ચોખા ઠીક પાકેછે. ૧૯મી સદીની શરૂઆતમાં અમેરિકા હિંદુસ્તાનથી ચોખા મંગાવતું હતું, પણ હાલમાં આ દેશ બીજા દેશોને ઉત્તમમાં ઉત્તમ શ્રેષ્ટ જાતીના ચોખા પુરા પાડે છે.

ચોખાના વેપારના સંબંધમાં સિયામ અને સાઇગોન માત્ર યુરપ, ચીન અને સ્ટ્રેટનાં સંસ્થાનોમાં નહિ પણ બ્રાઝીલમાં પણ હિંદુસ્તાનના હરીફ રૂપે થઇ પડયાછે, બ્રાઝીલ દેશ હિંદ માટે ચોખાના વેપારનું સારૂં બંદર છે, જ્યાં ૫૨,૦૦૦ ટન ચોખા દર વર્ષે જાયછે. વળી દક્ષિણ, અમેરિકાનાં સઘળાં બંદરો આંગે પણ હિંદી ચોખા જાયછે. યુરપ તરફ જતા ચોખાનો અર્ધો અરધ ભાગ દારૂ બનાવવાના ઉપયોગમાં વપરાયછે.

એનું ભાત, ઘાસ જેવા તણખલાનાં છેડા પર ચમરી રૂપે થાયછે. ભાતની ચમરી સુકેવીને તેને છડી નાખેછે ને ચોખા જૂદા પાડેછે,

ચોખા માહેલા તત્વો.

ચોખામાં ઘઉં કરતા 'ગ્લુટેન' નો ભાગ ઘણો થોડો છે. ૧૦૦ ભાગ ચોખામાં ૭ થી ૮ ભાગ ગ્લુટેન તથા ૩ થી ૭૫ ભાગ નાઇટ્રોજન રહેછે. ચોખા ખાઇ રેહેનાર જે તે વજનમાં ઘણા ખાયછે, અને તેનું કારણ એજ કે તેમાં ગ્લુટેનનો ભાગ થોડો હોવાથી શરીરને જોઇએ તેટલું પોષણ મેળવવા માટે, ગ્લુટેનનો ભાગ વધારે ચોખા ખાધા વિના મળી શકે નહિ. ચાવલમાં થોડો ચરબીનો પણ ભાગ રહેછે.

ચોખા પકાવતી વેળા તેને ખુબ ફુલાવવા એટલે ચોખા ઉપરનું પતળું

ચોખામાં ગુણ.

પડ ભાગી જઠરમાં તેનું સારૂં પાચન થાયછે. આથી ચોખા અગ્નિપર તેમજ રહેવા દેતાં તેમાંનું પાણી ઘટી જઇ દરેક ચોખો ફુલેછે. ચાવલ પકાવતાં કેટલાકો કાંજી કાઢી નાખેછે, પણ તેમ કરવું નહિ, કાંજી સાથે પુષ્ટીકારક જે નાઇટ્રોજન અને ક્ષાર તે નિકળી જાયછે.

નવા ચોખા યાને પાક થયા પછી પેહેલા વર્ષનાં ચાવલ રાંધ્યા છતાં બરાબર પચતા નથી, આથી જુના ચોખા ખાવામાં લીધેલા સારા, ચાવલ સાથે તીખાસની જરૂર હોયછે. તીખાસદાર ખોરાક સાથે, નહિ લીધાથી જઠરને ઉત્તેજન મળતું નથી, અને તેને ઉત્તેજક ન મળે તો પછી તે બરાબર પચે નહિ.

હિંદુસ્તાનમાં ચોખાનો પાક ૨,૬૮,૧૦૮૦૬ એકર જમીન ઉપર થાયછે. માત્ર બંગાલ પ્રાંતમાંની જમીનનો વિસ્તાર ઉપલી ગણત્રીમાં લીધો નથી. ખરૂં જોતાં બંગાલમા ચોખાનો ભારે પાક થાયછે, માત્ર અનુમાન ઉપરથી ૧,૨૮,૨૪,૧૯૦ એકર જમીન ચોખાના પાક થકી રોકાયલી કહેવાઇ શકાય. આખા હિંદમાં લગભગ ૪ કરોડ એકર જમીન તો માત્ર ચોખાના પાક માટે રોકાયલી કહેવાય. નીચલા કોઠામાં બંગાળ શિવાયના બીજા દેશોમાં ચોખાની ખેતી માટે રોકવામાં આવેલો વિસ્તાર જણાવેલો છે.

પ્રાંત.	
મદ્રાસ	૬૨૮૫૮૦૬
મુંબાઈ (સિંધ પ્રાંત સાથે)	૨૨૩૯૧૯૮
વાયવ્ય પ્રાંત	૪૩૩૮૯૨૩
અયોધ્યા	૨૪૩૯૨૨૮
પંજાબ	૬૯૦૫૬૫
મધ્યપ્રાંત	૩૭૮૫૫૬૬
બ્રહ્મદેશ નીચલો.	૬૬૦૫૯૩
બ્રહ્મદેશ ઉપલો.	૪૦૬૭૬૯
આસામ	૧૨૬૨૭૯૧
કુર્ગ	૭૪૪૯૯
અજમીર મારવાડ	૭૫૮

બ[illegible]

હિંદનાં ચોખાનો નિકાશ વેપાર ૧૯૦૦ માં ૧૨,૨૧,૯૧,૪૯૧ રૂપીયાનો ને ૧૯૦૨ માં ૧૩૦૮૯૭૯૩૦ રૂપીયાનો થયો હતો.

૧—બંગાલમાં—૩,૩૨૯૪૭૨૦ એકર જમીન 'આમન' (થંડીની ઋતુમાં પાકતો ચોખો), અને ૯૩૨૩૮૮૦ એકર 'બડોથ' ચોખાનો પાક થાયછે.

ડૉક્ટર વૉટે કલકત્તાના પ્રદર્શનમાં બંગાલી ચોખાની **૪૦૦ જાતો** જોવા મેલી હતી. એજ વિદ્વાન જણાવેછે કે આખા હિંદુસ્તાનમાં જેટલી ચોખાની જાતોછે તે એકઠી કરીએ તો તે ૧૦,૦૦૦ ઉપર થવા જશે.

'આઉસ' અથવા 'બડોથ' ચોખાનો પાક એપ્રેલ. મે મહિનામાં થાયછે. એના માટે રેતાલ જમીન જોઇએ. એનો પાક જુલૈ, આગસ્ટમાં ઉતરેછે. આ જાતનો ચોખો હલકી પ્રતિનો ગણાયછે. બંગાલમાં આ ચોખાનો પાક રૂપે ૩ આના થાય છે.

થંડીની ઋતુમાં થતા 'આમન' ચોખાની બોરન' અને, ચોરન' એવી બે જાત છે. તેમાં 'બોરન' ચોખા ઉનાળામાં થાય છે. દક્ષિણ કોંકણમાં પણ એજ પ્રકાર છે. આ જાતનો પાક વાવણી કર્યા પછી ૧૧ મહિને ઉતરેછે. બંગાલમાં થતા ચોખાની અનેક જાણીતી જાતોનાં અસંખ્ય પેટા ભેદનાં નામો પણ છે, કે જેનું વર્ણન અત્યંત લંબાણ થતું હોવાથી અત્રે દાખલ કર્યું નથી.

બંગાલી ચોખાના ઘરાક તરીકે સીલોન, યુનાઇટેડ કિંગડમ, મોરીશીઅસ, સાઉથ અમેરિકા, વેસ્ટઇંડીજ, અરબસ્થાન, જર્મની, ફ્રાન્સ, આફ્રિકા વગેરે છે.

દર એકરે ૧૦, ૧૫ અથવા ૨૦ મણ ચોખા પાકે છે. બંગાલમાં કુલે પેદાશ ૧,૭૦,૦૦,૦૦૦ ટન ચોખાની થાય છે. ૧૮૯૭મા બંગાલમાના ચોખાના પાક સંબધી નીચે મુજબ આંકડા મળે છે.

૪,૨૦,૦૦,૦૦૦ એકરે જમીન. 'સેન્દ્ર' ઉત્પન્ન **૩૯,૯૫૩૮૨૪૦ મણ** તેમાંથી ૩,૧૫,૦૦,૦૦૦ મણ.

ઉપલા મણમાંથી નિકાશ માલ બાદ ૧૩૫૯૧૯૧૦ મણ. ઉપલા મણમાંથી બાકી ૪,૦૦,૦૦૦૦૦ મણ. ઉપલા મણમાંથી દેશમાં ખપત...૩૧,૪૪૬૬૩૩૦ મણ.

હિંદુસ્તાનનાં ચોખાનો વેપાર—સરાસરી ને અંદાજે હિંદુસ્તાનમાં ૩,૦૦,૦૦૦૦૦ ટન ચોખા પાકે છે. તેનો નિકાશ નીચે મુજબ થાય છે.

૧૮૭૫-૭૬માં રૂ ૫૩૧,૧૦,૦૦૦ રૂપીયાનો ચોખાની નીકાશ.

૧૮૮૧-૮૨માં રૂ ૮.૩૦,૮૧,૦૦૦ રૂપીયાના ચોખાની નિકાશ.

૧૮૯૧-૯૨માં રૂ ૧૩,૩૮,૬૭,૦૦૦ રૂપીયાના ચોખાની નિકાશ.

૧૮૯૩-૯૪માં રૂ ૧૦૩૨૮૬૦૦૦ રૂપીયાના ચોખાની નિકાશ.

૧૮૯૫-૯૬માં ૧૬૮૬૧૦૦ ટન ચોખાની નિકાશ.

૧૮૯૯-૧૯૦૦ પછી ૧૪૨૧૫૫૦ ટનની ચાલુ નિકાશ છે.

યુરપ, એશિયા, અમેરિકા, આફ્રિકા અને આસ્ટ્રેલીયા તરફ નીચે મુજબ ચોખા મોકલવામાં આવે છે.*

(યુરપ)	(મણ)
યુનાઇટેડકીંગડમ	૨૫૫૮૫
માલ્ટા	૪૭૬૫૦
ફ્રાન્સ	૧૦૩૫૦
ઇજીપ્ત	૩૬૯૯૦
જર્મની	૮૮૦

* તમામ વર્ષ ખેતરમાં રેહનાર ચોખાનો પાક બંગાલમાં થાય છે. અને એક વર્ષમાં એકજ ખેતરમા પાંચ વખત પાક થનાર પણ બંગાલમાં જાતો છે. (તેને 'પાંચ ફસલી' કહે છે). તેલંગણમાં 'દુફસલી' યાને બે વખત ચોખાનો પાક થનાર જાતો છે.

૧—જુલૈ આગસ્ટ ... આઉસ ચોખો.'
૨—અક્ટોબર, નવેંબર...ચોટન, આમન ચોખા
૩—ડીસેંબર,જાનેવારી...બોરન, આમન ચોખા.
૪—એપ્રેલ,મે...બોરો ચોખા.
૫—સ્પટેંબર, અક્ટોબર...રૈદ ચોખા.

બીજા દેશો	૩૩૦૦
(એશિયા)	
સિલોન	૧૬૩૪૫૦
સ્ટ્રેટસ	૧૯૫૮૦૦
એડન, અરબસ્તાન	૫૬૫૫૦
ઇરાન ને બીજા દેશો	૧૭૦૦૦
(આફ્રિકા)	
મોરીસ પૂર્વ કીનારો	૧૦૭૭૦૦
બીજા દેશો	૧૨૮૦૦
(અમેરિકા)	
વેસ્ટઈંડીજ	૧૩૪૫૦
દક્ષિણ અમેરિકા	૭૧૩૦૦
કેનેડા	૨૬૫૦
આસ્ટ્રેલ્યા	૨૮૦૦
	૭,૭૭,૫,૫૫ મણ.

બરમાના ચોખા પરદેશોમાં મુખ્ય કરી દારૂ તથા કાંજી બનાવવા માટે વપરાય છે. માત્ર બંગાલી ચોખા ખાવાના કામમાં વપરાય છે. જર્મની, હૉલંડ, ફ્રાન્સ અને ઇટાલીમાં જનાર ચોખા દારૂ બનાવવા માટે ખપે છે. ઇંગલંડમાં બંગાલી ચોખો ખવાય છે. યૂરપીયન વેપારીઓએ ચોખાના નીચે મુજબ નામો ઠેરવેલા છે.

૧—ગ્લૅટીનસ—બરમાનો ચોખો. આ ચોખો યૂરપમાં મીઠાઇ બનાવવા માટે વપરાય છે.

૨—ટેબલરાઈસ— બંગાલમાંનો, દાણો સફેદ ને ચળકતો; એને રાંધીખાવામાં સેવાયછે.

૩—કઝલ—દારૂ બનાવવા માટે વપરાય છે. એ બંગાલી હોય છે.

૪—કારગોરાઇસ— બ્રહ્મદેશમાંનો શ્રેષ્ટ ચોખો.

૫—ગટસેંગ અને ગ્યાકેક-એ હલકી જાતનાં ચોખા છે.

પરદેશ રવાના થતાં ચોખાપર નખાયલી જકાતની રૂહે વાર્ષિક મેહેસુલ ૭૫૬૪૯૮૫ રૂપીઆની ઉપજે છે.

ચોંગ—ભૂતાનના 'લાહોપા' તરફ આ એક દેશી દારૂ બનેછે. 'આ દારૂ બાજરી, ઘઉં અથવા ચોખાને ઉકાળી તેમાંથી બનાવેછે. (૨) મિ-કાંગ નદીના પ્રદેશમાં વસતી એક પ્રજા. તેઓ બીજા ટોળા કરતાં અર્ધ સુધરેલા છે. તેમના બાલ લાંબા ને, નરમ સુવાળાં પણ ગુછાયલાં હોયછે.

ચોગા—આ કાપડ ઉટના બાલ અથવા ઘેટાનાં રૂવાંમાંથી અફઘાનિસ્તાનમાં બનેછે. ઉટના બાલથી બનતા કાપડ ને શુત્રી, ચોગા કહેછે. 'બરાકી ચોગા' બકરાનાં બાલમાંથી બનાવે છે. 'કુર્કચોગા' ઉચ પ્રદેશમાં વસતા બકરાંના બાલમાંથી બનાવે છે, આ કાપડ હજારા અને હિરાત તરફ બનેછે. બિટીશ ચોગા હરણ યા સાંબરના રૂવાંમાંથી બને છે. જે ૬૦ થી ૮૦ પાઉંડે વેચાય છે.

ચોઝ—કાગડાની જાતને મળતું એક પક્ષી. એની ચાંચ માથા કરતાં લાંબી, મજબૂત અને અણીવાલી હોયછે. પુછડી સ્હેજ ગોળાકાર હોયછે. આ પક્ષી મુખ્ય કરી આલ્પસ પર્વતમાં વસેછે. બ્રિટનમાં ગોઝા પથી સમુદ્ર કિનારા તરફ જણાયછે. એના પગનાં પંજા લાંબા ચાર આંગળાંવાલાં નખદાર હોયછે

ચોટ—ઉંચાઈ ઉપરથી પડી જવાથી, અથવા દબાવાથી યા માર પડવાથી, બુઠી ચીજ વાગવાથી ચામડી ફાટે નહિ, પણ તેનો રંગ બદલાઇને ઠીશું થાય ને અંદરના ભાગનો ભંગ થાય તેને ચોટ કહેછે; મેહેજ વાગવાથી હેઠળ લોહી ધાઇ આવીને તેથી ઠીશું થાય છે. એ ઠીબાંનો રંગ પ્રથમ જાંબુડો, તે પછી ધીમે ધીમે લીલો, બલુ અથવા કાળો થાયછે. પણ જ્યારે ચોટ ઘણી જોરમાં લાગે ત્યારે ચામડીની હેઠળના માસ વગેરે નરમ ભાગો પણ કચડાય છે, અને તેમાંથી લોહી નિકળીને ચામડી તળે એકઠું થાય છે, જેની ઉપર હાથ મેલવાથી તે પોચું લાગે છે. જેમ ચામડીની હેઠળનાં ભાગો કચડાય છે તેમ તે પાછળથી વધારે પાકે છે, અને તેમાં સડો લાગુ પડે છે.

ઉપાય—ચામડીને થોડો ધક્કો પોહોંચ્યો હોય, ને તેનો ઉપાય કરવાની જરૂર રહેની

નથી. ચામડીની અંદર રક્તસ્રાવ થયો હોય અને તે પોચો લાગતો હોય તોપણ તેને ચીરવો નહિ. ચંદુ લોશન (૧ ભાગ સ્પિરીટમાં ૮ ભાગ પાણી.) લગાડવાથી રક્તનું શોષણ થઇ જશે. સોજો અને દુખારો થતો હોયતો શેક કરવો. જો પાકે એમ દિસેતો પોટીસ કરવી. ત્યાર પછી પાકી નરમ થતાં ફોડવો ને જખમ ભીસાસે તેને રૂઝાવવાની તજવીજ કરવી.

"જોસમાં ચોટ લાગતાં ઢીમું મ્હોટું થયું હોય અને પોચું થયું હોય તો તે પર જળો લગાડવી નહિ, અથવા નસતરથી તેને તુરત ચીરવું નહિ, કેમકે જ્યાં સુધી તેમાં ધટકા ભરે નહિ ત્યાં સુધી તેમાંના લોહીને પાછું વિખેરી નાંખવાની તજવીજ કરવાથી તે બેશી જાય છે. પણ જ્યારે તેની આસપાસની ચામડી લાલ થાય, તેમાં દુખારો થાય, ધડકા મારી પાકવાની નિશાની જણાય ત્યારે તેના ઉપર પોટીસ બાંધી નસતરથી ચીરી પર કાઢવું, ને ચાંદુ પડતાં તેનો ઇલાજ કરવો."

ચોટ અથવા જરબ એહેજ હોય અને હાથ પગ ઉપર લાગે તો તેથી જીવને જોખમ પોહોંચતો નથી. પણ જ્યારે કોઈ ભાગ ઘણો કચડાય છે અથવા ઘણા મ્હોટા ભાગ ઉપર જરબ પડે છે, અથવા પેટ યા છાતી પર ઘણા જોરમાં વાગે છે ત્યારે તે માહેલા કલેજાં તથા ફેફસાં અથવા દિલને નુકસાન પોહચે છે; આથી તે ભાગોમાં દર્દ પેદા થઇ ખરાબી નીપજે છે.

ચોત્રા—ફુલ—નેપાળમાં, આ ફિક્કા પિળા રંગનું વૃક્ષ ઉગે છે, જેનું લાકડું ચંદન પ્રમાણે ઉપયોગમાં આવે છે. તેમજ આ લાકડાને ઘસી મોહાસન સ્ત્રીઓ તેનો લેપ કરે છે.

ચોથ—મરાઠાઓ જે રાજ્યપર જય મેળવતા તેમની પાસેથી રાજ્યની ઉત્પત્તિનો ચોથો ભાગ ખંડણી લેતા, તેને ચોથાઇ કહેતા. ચોથાઇ લેવાનો ધારો પેહેલવ્હેલો શિવાજીએ ખાનદેશ પર ચઢાઇ કરી જય મેળવ્યો ત્યારે ૧૬૭૮ માં કાઢયો. ૧૭૩૫ સુધી દિલ્લી પતિ હૈદ્રાબાદના નીઝામ પાસેથી તથા દક્ષણના રાજાઓ પાસેથી વસુલ કરતા હતા.

ચોધારિશિંગ—એના મેલા લાંબા હોય છે. એપર જે શિંગો આવે છે તે આશ્વિનમાં પાકે છે. ચોધારીશિંગ વ્હેંત ડોઢ વ્હેંત લાંબી અને ચાર તરફ ધાર વાલી હોય છે. આ શિંગને વચ્ચેથી ચીરીએ તો બરાબર બે ફાડ થાય છે, એનો પાક વર્ષમાં એકજ વેળા થાય છે. એમાં મિઠાસ ઝાઝો હોતો નથી. એ કુમળી હોય ત્યારેજ શાક લાયકની ગણાય છે. ગોવામાં એને 'કર્મલવાળ' કહે છે.

ચોપ—બંગાલમાં મોહાની નદીના ખીણવાલા ભાગમાં આવેલી કોલસાની ખાણ, હજારાબાગ જીલ્લામાં છે. હજારાબાગ શેહેરની ઉત્તર પશ્ચિમે ૮ મૈલ પરછે. સમુદ્ર સપાટીથી ૨૦૦ ફીટ ઉપર છે. રતુ ચારસ મૈલ જમીન કોલસાની ખાણથી રોકાયલી છે. આ તરફ નીકળતો કોલસો હલકી જાતનો ને થોડા જથ્થામા નિકળે છે.

ચોપચીની—આ ઝાડનાં વેલા ચીન. શીંગાપૂર, બરમાં, આસાં પર્વતના પ્રદેશમાં ઉગે છે. એનું મુખ્ય ઉત્પતિસ્થાન ચીનનાં 'સઉચુએન'ના સંસ્થાનમાં છે, એની જડ ગાંઠવાલી ને મેલા રંગની હોય છે. આ જડ ઔષધિઉપચારમાં ઉપયોગી છે. ચોપચીની શોધક. ઉષ્ણ, દીપન અને વાતહર છે. એનો પાક બનાવી શકાય છે. એ સળ ઉપર ઉપયોગી છે.

ચોપડે—એજ નામના તાલુકાનુ મુખ્ય ગામ તાપી નદીથી ૮ મૈલપર ધુળીયાની ઉત્તર પૂર્વે ૫૧ ને ભુસાવલની ઉત્તર પશ્ચિમે ૮૨ મૈલ ઉપર છે. આગલા હિંદુ રાજકર્તાઓના સમયનો બાંધેલો કિલ્લો હાલમાં ખંડીયર સ્થિતિમાં અને જોવામાં આવે છે. ઇ. સ. ૧૬૦૦ માં ચોપડે એક મ્હોટું શેહેર હતું. ૧૮૨૦ માં આ ગામ સિંધ્યા સરકારને હાથ ગયું હતું. અને ૧૮૪૫ પછી તે બ્રિટીશોને હસ્ત ગત થયું છે. લોક વસતી ૧૩૯૮૨ની તેમાં

૨૧૫૦૦ હિંદુ અને ૨૭૪૦ મોહમેદનો છે. શેહેર ૯૦૫ એકર જમીનૂ રોકે છે.

ચોપાઈ—પિંગળશાસ્ત્ર મુજબ ૮ ને ૭ં માત્રાની ૨ યતિયો, તેમાં અંતે લઘુ આવે કે ચોપાઇ છંદ બને.

ચોપીન—પુરાતમ ઇગલંડમાં આ અધી પાઇંટ જેટલું માપ ધરાવનાર વજન. સ્કૉલંડમાં ⅔ ભાગને ચોપીન કહેછે.

ચોઊ તસ્‌જ—આ અતી પ્રસિદ્ધ ચીનાઈ ફીલસુફ અને લેખક ચીનમાં મધ્ય કાળમાં થઈ ગએલા ફીલસુફોમાં મ્હોટી નામના પામ્યો છે. એને કાનફુશિઅસથીજ ઉતરતું માન મળે છે.

ચોબે—હિંદમાં વસતા એક 'પરદેશી બ્રાહ્મણ'ની જાત છે. એમનું નામ ચાર (ચો) વેદ વાંચનાર' ઉપરથી પડ્યું. દોબે યાને બે વેદ વાંચનાર અને ત્રીવેદી યાને ત્રણવેદ જાણનાર ઉપરથી નામ પડેલાં છે. ચોબે બ્રાહ્મણોની મુખ્ય વસ્તી મુત્રામાં છે, તેઓ કૃષ્ણને પુજ્ય માનેછે. ચોબે બ્રાહ્મણીઓ ઘણી સુંદર હોયછે.

ચોબોલા—પિંગળ શાસ્ત્ર મુજબ ૧૬ અને ૧૪ માત્રાઓની ૨ યતિયો તેમાં અંતે ૧ ગુરૂનો આ છંદ બનેછે.

દુર્જન દુષ્ટપણે કરિને પણ, સજ્જનને ભજિ રાજિ રહે.
પર્વતની ઉપર ચડિને પછિ, પામી તલાટી શાંતી લહે —ક. હિરાચંદ.

ચોમદરી—સીલોનમાં ઉગતું એક વૃક્ષ. આ અતી ટકાઉ લાકડાવાલુ ઝાડ ૨૦ ફીટ લાંબુ વધે છે. એ ઘેરાવામાં ૧૨થી ૨૦ ઇંચ હોય છે. એનું લાકડું ગાડી બનાવવાનાં ઉપયોગમાં આવે છે. એનાં ફળ ઔષધિ ઉપચારમાં યોજેલાં છે.

ચોરપૂર—ઉત્તર હિંદુસ્તાનમાં જાણીતા રૂવાંનું નામ. એમાંથી બન્દુમો બનાવવામાં આવે છે. આ રૂવાં ટીબેટના બળદની પુછડી પાસેના ભાગ ઉપરથી મેળવે છે.

ચોર્લે—ઉત્તર લેંકેશાયરનું આ ઉદ્યોગી શેહેર પ્રિસ્ટોનની પૂર્વે ૯ મૈલ પર છે. અત્રે રૂ, મજલીન, કાપડ, કાલીકો. કોલસો ખણવા તથા બનાવવાનો ઉદ્યોગ ચાલે છે. ૧૮૫૧ માં વસ્તી ૮૯૦૭ ની તથા ૧૮૮૧ માં ૨૩૦૮૭ ની હતી.

ચોર્યાસી—સુરત જીલ્લામાંનું પ્રગણું. ક્ષેત્ર ફળ ૧૧૦ ચોરસ મૈલ છે, તેમાં બે શેહેરો અને ૬૫ ગામડાં છે. ૧૮૮૧ માં લોક વસ્તી ૧,૫૪,૬૦૮ ની તેમાં ૭૮૦૭૨ પુરૂષો તથા ૭૬૫૩૬ સ્ત્રીઓ હતી, હિંદુ સંખ્યા ૧,૧૨૫૭૪ અને મોહમેદન ૨૭૧૧૮ તથા ૧૪૯૧૬ પરજાત વસે છે. આ જીલ્લાનો સર્વ ભાગ ફળરૂપ અને જંગલથી ભરપૂર છે. આ જીલ્લામા જાણવાજોગ એકે નદી નથી, પણ ઉત્તર તરફ ૧૮ મૈલ સુધી તાપતી નદીની શાખા ફરી વળેલી છે. અત્રે ધાન્ય, ચણા, તેલીબીયાં, રૂ ઘાસ અને પરચુટણ ઉદભિજ પુષ્કળ ઉગે છે. આ જીલ્લામાં ૪ દિવાની ને ૧૦ ફોજદારી કચેરીઓ છે.

ચોરીય—હિંદમાં ચુલિયથી ૧૬૭ મૈલ ઉપર આ ગામ છે ૭મી સદીમાં હ્યુએન થ્સાંગ જ્યારે અત્રે આવ્યો ત્યારે આ પ્રાંતનો ઘેરાવો ૪૦૦ મૈલ નો હતો, ચોરિયા-ચોલિય એ 'ચોલ' હશે (ચોલ મંડળ) એમ 'લાસન માર્ટન' વગેરે જણાવે છે, પણ એ દ્રવિડ દેશની બીજી પારછે. પણ હ્યુએન ચુલિય તેની આગળી તરફ જણાવેલો છે, અને તેણે પોતાના નકશામા એને દ્રવિડ દેશની ઉત્તરે બતાવ્યોછે.

કર્નલ પાસે 'ઝોરા' અથવા 'જોરા' નામે શેહેર. છે. આજ નામ ઉપરથી લ્યુએને 'જોરિયા' એવું એનું નામ લખ્યુંછે. 'ટાલમિએ લખેલુ 'સોરા' રેજીઆ, અર્કાટીગાનો સોરા અને જોરા એ એકજ હશે.

ચોરિયને ચોલ મંડળ માનીએ તો તેમાં હાલનો તંજાવર પ્રાંત ગણી શકાય; એટલે વાયવ્યે સાલેમ પાસેના સંકેરી દુર્ગથી ઇશાન્ય તરફ કાવેરીના મુખ સુધી અને નૈઋત્યે દીંદીગલથી અગ્નિએ 'કાલી મેર ભૂશિર'

સુધીનો પ્રદેશ ગણાશે, એટલાનો ઘેરાવો ૪૦૦ મૈલનો છે.

ચોલ—દક્ષિણ માર્ગમાંના પૂર્વ કિનારાના કયા ભાગને ચોલ કહેવું એ વિષે વિદ્વાનોમાં મત ભેદ છે. મહાભારત સભા પર્વનાં ૨૭માં અધ્યાયમાં ચોલનો ઉલ્લેખ કર્યો છે, પણ તે 'ઉપરથી ફલાણા પ્રાંતને ચોક્કસ નામ હતું એમ નિશ્ચય પૂર્વક કહેવાઇ શકાતું નથી; માત્ર આ દેશ કઇ દિશાએ હતો એ જણાય છે.

પ્રોફેસર લૅસન અને જનરલ કનિંગહામે આ દેશની ખોળ કરવા માટે મેહેનત લીધી હતી, પ્રોફેસર લૅસને દ્રવિડ દેશની કાંઇક પશ્ચિમે ચોલદેશ જણાવેલો છે, પણ કનિંગ હૅમનાં કહેવા મુજબ દ્રવિડ દેશની દક્ષિણે ચોલ દેશ છે.

ઉપર જણાવેલા મતમાં ખરૂં શું તેનો શોધ કરતાં જનરલ કનીંગ હૅમના જણાવવા મુજબ દ્રવિડ દેશની દક્ષિણ તરફનાજ પ્રદેશને ચોલ દેશ કેહેતા એમ ઠરે છે. હ્યૂએનથસાંગ નામના ચીનાઇ મુસાફરે ચોલ દેશને(ચુલીય) ચપા'જુલીય' એમ નામ આપી, ધનકટકથી ૧૬૭ મૈલ પર છે, એમ લખેલું છે. આ ઉપરથી તે દ્રવિડ દેશની ઉત્તરે આવે છે. પણ "કૉન્હેલી વ્ય કટરાવ સ્વામિએ, રાયલ એશિયાટીક સોસાયટી માટે "ભરતખંડમાંના દેશોનું ભૂગોળ કેઇક બારે શોધ પછી તૈયાર કર્યું છે. તે ઉપરથી જોતાં આર્કાટના ઉત્તર ભાગને દ્રવિડ દેશ કહેતા. અને આર્કાટની દક્ષિણ તરફના દ્વીપને ચોલ એવી સંજ્ઞા હતી એમ જણાય છે.

ઉપલા મતો મુજબ આ દેશ માટે જૂદા જૂદા અનુમાનો કરવામાં આવેલા છે. પ્રોફેસર લૅસન અને હ્યૂએનમાં જણાવેલા મુજબ દ્રવિડ દેશની ઉત્તરે ચોલ દેશ હતો, અને જનરલ કનિંગ હૅમ તથા પંડિત વ્યંકટરામ મુજબ તે દ્રવિડ દેશની દક્ષિણે હતો. ઉપલા ગ્રંથકારોમાંના પંડિતનો શોધ હાલમાં કરેલો હોવાથી તે વિશેષ જાણવા જોગ છે. ચોલ દેશ ઉપરથી પૂર્વ કિનારાને ચોલપુળ(હાલનું કારોમંડળ)એ નામ પડ્યું.

આ ભાગ કાવેરી નદીની ઉત્તરે તામીલ દેશમાં સમાય છે. ૧૧મા સદીમાં અત્રેના ચોલના રાજા કેપકોમોરિન સુધી સત્તા ધરાવતા હતા. ૧૩૧૦માં મુસલમાન વિજેતાઓથી આ દેશના ટુકડા ટુકડા થઇ ગયા હતા.

ચોલ્હૂલા—મેક્સિકન રાજ્યનું આ એક સુંદર શેહેર–સમુદ્ર સપાટીથી ૭૦૦૦ ફીટ ઉપર છે, મેક્સિકોની પૂર્વમાં ૫૫ મૈલ પર છે. લોક વસ્તી ૯૦૦૦ની છે.

ચોવિસ પ્રગણાં—બંગાલ ઇલાકામાં આ નાહનું પ્રગણું ઉત્તરે નડીયા, પૂર્વે જુલના તથા સુંદરબન. દક્ષિણે સુંદરબન, અને પશ્ચિમે હુગલી નદી. ક્ષેત્રફળ ૨૧૦૮ ચોરસ મૈલ છે. વસ્તી ૧૮૯૨,૦૩૩ ની છે. ગામો ૫૭૬૫ છે, ને ભાષા બંગાલી બોલાય છે.

પ્રદેશ ઢોળાવદાર, જમીન કાદવવાળી, દરેક ગામમાં બાગાયત છે. દેશમાં વિધાધરી, પ્યાલી; કાલિંદી, ઇચ્છામતી નદીઓ વહે છે, મુખ્ય પાક, ચોખા, કઠોળ, શેરડી, તંબાકુનો થાય છે. નિકાશ વેપાર ચોખા સાકર, તબાકુ, ભાઠ્યપાલો, માછલી, કુંભારકામ વગેરેનો ચાલે છે. આયાત વેપાર કઠધાન્યો, મસાલો, હળદ, મરચાં, ઘી, કાપડ, કપાસ, સાકર, લોઢું, સાગ, પિત્તળનાં વાસણ, ચુનો વગેરેનો છે.

તાતાગઢ, અદાબાદમાં ટાળાંચાવી બનાવવાનાં કારખાનાં છે કાલીગંજમાં શિંગડાની લાકડી, સાતગાછિયામાં સુતરાઉ રેશમી કાપડ, બનેછે. અગરપારા, વારણગર, નૈહાટી, નબાબગંજ, પ્રસેરહાટ, દક્ષિણદુમદુમ, બદુરિયા, રાજપૂર, બરાસાત, ટાકી વગેરે મુખ્ય ગામોછે.

ચોસઠ ખંબેહ—દીલ્લી પાસે નિઝામુદ્દીન ઓલીયાની કબર પાસે આ૬૪ સ્થંભો વાલી ઇમારત છે. આ સ્થંભો સફેદ સંગે મરમરનાં હોઇ છાપરું પણ તેજ પથ્થરથી ટેકાવેલું છે, તથા તેપર રંગીન તકતાં કાઢેલી છે, આ ઇમારત જાણીતા કવિ તથા શાહજાદા અમીર

ખશરૂનો માનાર્થે બધાવવામાં આવી હતી; અનેખુશરૂના મિત્ર નિજામરૂદ્દીનની કબર પણ આ ઇમારતની નજદીકજ બાંધેલી છે.

ચોળા—એના વેલા થાય છે એની પર બહેંતભર લાંબી શિંગો આવે છે. ચોળાના વેલાના દીંડવાની, કુમળાશિંગની અને દાણાની ભાજી કરવામાં આવે છે. દારચોળા નામે એક ચોળાની જાત છે, તેના છોડ અડદનાં જેવા થાય છે,એ ધાન્ય પણ ચોળા જેવું જછે.

ચૌકીદંગા—બર્દવાન જીલ્લામાં રાનીગંજના કોલસા વાળા ભાગમાંની એક ખાણ. સીંગારીના ઘાટમાં છે. અત્રે કોલસો ૧૫ ફીટ ૯ ઈંચ તળે, ૧૪ ફીટ ૬ ઇંચની જાડાઇ વાળો છે, આ ખાણ ૧૮૩૪ માં પ્રથમ શોધી કાઢી ખોદવામાં આવી ને ૧૮૬૧ માં આગથી તેની ભારે ખરાબી થતાં બંધ પડી હતી. ૧૮૭૮થી ૧૮૮૩ સુધી આ ખાણ પડત હતી પણ પાછળથી તેનું ખોદકામ ચાલુ થયું છે.

ચૌધારી—એના છોડ એક હાથ ઉંચા વધેછે. એને ચોધારી કાંડ વેલ જેવી ૪ ધારાઓ હોયછે. આ ઝાડ મુખ્ય કરી ખાનદેશમાં ઉગે છે.

ચૌરાધર—મધ્ય પ્રાંતમાં નરસિંગપુર જીલ્લાનો એક ખંડીયર કિલ્લો, સાતપુડાના સપાટ પર્વત ઉપર નર્મદાની ખીણની સપાટીથી ૮૦૦ ફીટ ઉપર છે, અને નરસિંગપુરની દક્ષિણ પશ્ચિમે ૨૨મૈલ પર છે. આ પહાડની બે ટોચો પર ૧૦૦ ફીટના ગાળાથી વેહેંચાયલો છે. એક ટોંચ પર પ્રાચીન ગોંડ રાજાના વખતનાં ખંડીયરો છે અત્રે અનેક તળાવોછે.

ચૌલ રેવદંડા—આ ગામ મુબઈની અગ્નિ ખૂણે ૩૦ મૈલ પર છે. એનું ઉત્તર અક્ષાંસ ૧૮, ને પૂર્વ રેખાંશ ૭૨ છે.

મુંબઈ, વસઇ વગેરે બંદરો પ્રસિદ્ધતામાં આવવા આગમજ ચૌલ બંદર ભારે પ્રસિદ્ધતા પામ્યું હતું. ચૌલ પ્રાંત વિશેષ કરી જલચર પ્રાણીનું ખાતર, સમુદ્ર માંહેલી વનસ્પતિ, જળચર પ્રદેશ અને શંખ વગેરે કીડાઓએ બનાવેલા માળાનો બનેલો હોવાથી ભૂચર શાસ્ત્રવેત્તાઓની નજરે આ પ્રાંતમાંની જમીનના પડ અને તે માંહેલા વનસ્પતિ એ અત્યન્ત ઉપયોગી અને આશ્ચર્યકારક છે

હાલમાં ચૌલ નામે જ્યા ગામ છે ત્યાં પ્રાચીન કાળમાં ચંપાવતી નામનું મ્હોટું નગર હતું. અને ચંપાવતી શેહેર પરશુરામ ક્ષેત્રનું રાજધાની શેહેર હતુ એમ કહેછે. ચંપાવતી એ નામ, તે વેળા ત્યાં ચાંપાનું વન હોવા ઉપરથી પડયુ હતું.

કેટલાકોનું કહેવું છે કે વિષ્ણુપુરાણમાં વર્ણન કરેલા ચંપા નામે રાજાએ આ નગરી સ્થાપન કરી, તેથી તેનું નામ ચંપાવતિ પડ્યું તેમજ 'કમારીખંડ અને મહેશ્વરખંડ (સ્કંદ પુરાણ) અધ્યાય ૧૬ મા મથુરા, ચંપાવતી ગીમતીની, અને પરમણી એ પ્રાચીન ૪ શેહેરોનું વર્ણન આપેલું છે; પણ તેમાં ચૌલમાના પ્રાચીન ચંપાવતી કયું તેનો પુરેનો ખુલાસો આપ્યો નથી

*રેવદંડા એ નામ સબંધી અનેક ખાત્રી પૂર્વક પુરાવા મળેછે, રેવદંડામા 'રેવા' નામની નાહની નદીછે, તે ઉપરથી રેવદંડા એ નામ પડયું હશે, તેમજ બીજી નોંધ છે કે કૃષ્ણ ગુજરાત તરફ રાજ્ય કર્તા હતો ત્યારે તેણે ઉત્તર કોકણમાંનો ભાગ બળરામની સ્ત્રી 'રેવતી' ને ભેટ આપ્યો, આથી રેવતીનાં સંબધથી આ પ્રાંતને રેવતી ક્ષેત્ર એ નામ મળયુ અને તેનુંજ અર્વાચીન રેવદંડા એ રૂપથયુ.

મુબઇમાં પરેલ તરફના ગવરનરનાં બંગલા પાસે ખોદકામ ચાલતા ૧૮૩૫મા એક પથ્થરનો સ્થંભ મળી આવ્યો હતો. તેમાં દેવનગરી લિપીમા T ૧૧૮૧ નો લેખ છે કે "વેપારીઓએ હળીમળી રહેલા 'ખંભાત રૈદુરમાં થી વૈજનાથ માટે મંડળી ગામમાનો ભાગ કોકણના રાજા શ્રીમંત 'અપરાદિત્યે' બક્ષિસ આપ્યો છે.

* History and Antiquities of Chaul Vol. 12. No. 33—T Vid jour. Bom. Bran. Roy. As. Vol. 12. No. 33 ...

આ પંરેલમાં મળેલા સ્થંભ જેવોજ બીજો એક સ્થંભ ચૌલમાં પણ જડેલો છે, તેની ઉપર તે ગામનું 'ખંબત' એવુંજ નામ સ્પષ્ટ લખેલું છે, શિવાય ચૌલ એ પ્રાચીન કાળમાં વેપારથી પ્રસિદ્ધ થએલું હોઇ સ્થંભ ઉપર લખેલા ચૌલમાં શ્રીવિજનાથ આ નામનું એક દેવમંદીર છે. આ ઉપરથી 'ખંબત' એ શિલાલેખમાંનુ નામ અને રેવતી ક્ષેત્ર એ પુરાણમાંનુ નામ; એ બેઉ હાલના રેવા અથવા રેવદંડા માટેજ વપરાયલાં છે, એમ સિદ્ધ થાય છે. પ્રો. વિલ્સને રેવદંડા નામ સંબંધી એવોજ અભિપ્રાય ઉચ્ચાર્યો છે. તેના મત મુજબ ખંબત એ રેવતી અથવા રેવતી ક્ષેત્ર એનું પાલી ભાષામાંનુ રૂપ હશે.

ઉપર જણાવેલા પ્રમાણપર કોઇ એવી શંકા બતલાવશે કે ૧૧૮૧માં તગરનાં રાજા કોકણમાં રાજ્ય કર્તા હોઇ આ અપરાદિત્ય નામનો વચમાંજ કોકણનો રાજા અત્રે ક્યાંથી રાજ્ય કર્તા થયો. આ શંકાનો નિર્ણય જરસન, ડી, કન્હાએ' એવું કર્યુ છે કે 'જોકે પદ્મનાલ (પન્હાળ) ના તગર રાજા એઓ કોકણનાં મુખ્ય રાજા હતા તોય જૂદી જૂદી જગ્યાપરનાં તગર રાજ્યનાં સરદારો પોતાનો અમલ નાદના પ્રાંતોપર ચલાવતા હતા, તે મુજબ અપરાદિત્ય એ તગર રાજાનો એક સરદાર હશે અને તેણે પોતાને કોકણનાં અપરાદિત્ય રાજા એમ નામ આશકારા કર્યુ હશે, પણ પ્રોફેસર ભાંડારકરનું કહેવું એવું છે કે "આ અપરાદિત્ય થાણાના શિલાહાર વંશમાંનો હોઇ તેનો સંબંધ પન્હાલ અથવા કોલ્હાપૂરના ઘરાણા સાથે નહોતો.'

ચૌલ શેહેરનો ઉલ્લેખ અને તે સંબંધી વર્ણન આરબ ગ્રંથકારો તથા યુરપિયન વિદ્વાનોનાં ગ્રંથમાંથી પણ મળે છે. ઇ. સ. ૮૦માં 'પેરિપ્લસ'ના કર્તાએ ચૌલને 'સિમોલા' કહેલું છે. તે પછી ઇ. સ. ૧૩૦માં ટૉલેમી' એ ચૌલને 'ચિમોલા' જણાવેલું છે. એજ મુજબનું 'એરીયને' ૧૮૦માં જણાવેલું છે. ૭મી સદીમાં હ્યુએનથસાંગે કરેલી મુસાફરીના ગ્રંથમાં એને 'ચિમોલા' ને નામે જણાવ્યું છે. શિમોલા, ચિમોલા એ સર્વે રૂપ ચૌલ આ મૂળ શબ્દનાંજ છે, એમ 'યલ' નું કહેવું છે, અને તે ખરૂં છે; કારણકે જો જે મુસાફરો પરાયા દેશમાંથી આવ્યા હતા તેઓએ અત્રેના સ્થળનું વર્ણન કરતાં, મૂળનાં નામમાં થોડો ઘણો ફેરફાર પોતાની ભાષા પદ્ધતિ મુજબ કર્યો હતો. તેજ પ્રકાર ચૌલ સબંધમાં થયો હતો. યુરપિયન ગ્રંથકારો જેમ ચૌલને ચીમોલા તરીકે જણાવે છે, તેજ મુજબ આરબ ગ્રંથકારો 'સૈમૂર' એ નામ ચૌલને આપ્યું છે. ઇ. સ. ૯૧૬માં ચૌલમાં આવેલા મસુદીએ લખ્યું છે કે પશ્ચિમ કિનારાપર મને ચૌલ મળ્યું હતું. તે ઠેકાણે બલહાર(શિલાહાર) વંશનો રાજા રાજ્ય કર્તો હતો, હું ત્યાં ગયો ત્યારે ત્યાં 'જંજ' નામે રાજ્ય કરતો હતો." થોડા વર્ષપર ચૌલ પાસે ઇ. સ. ૧૦૧૮માંનો એક તામ્રપટ જડયો હતો, તેમાં 'જંજ' રાજા ચૌલમાં 'હતો એવું' વર્ણન છે. આ ઉપરથી મસુદીએ લખેલા સૈમૂર તેજ ચૌલ હશે એ ખુલ્લું જણાય છે.

મસુદી પછી ૨૫ વર્ષ આપગન મુદ્દલહાલ' તે પ્રાંતમાં ગયો હતો, તેણે પણ ચૌલને સૈમૂર એમ કહેલું છે.

ઇ. સ. ૧૦૩૦ માં આલ્બુરિહાન તે પ્રદેશમાં હશે તેણે ચૌલને 'જૈમૂર' એમ નામ આપ્યું છે, અને તે ઠાણાની દક્ષિણે છે. એમ લખેલુ છે. ચૌલ રેવદંડાની દિશા અલ્બુરિહાનનાં વર્ણન મુજબ હોવાથી તેનું લખેલું ખરૂં છે.

અલ્બુરિહાન પછીના 'એડ્રિસી' નો ઇ. સ. ૧૧૫૩ નો લેખછે તેમાં તે લખેછે કે 'સિંદન' થી પાંચ દિવસના માર્ગ પર સૈમુર નામનું શેહેર છે. તે મજબુત હોઇ ત્યાં નારીયળીનાં ઝાડો પુશકળ નજરે પડે છે. આસપાસનાં પર્વતોપર સુગંધી વનસ્પતિ અત્યંત હોઇ તેને પરદેશમાં રવાના કરવામાં આવે છે. રાજા શિલાહાર વંશનો હતો અને તે અત્યંત શ્રીમંત હોવાથી તેને મ્હોટો કર આપવો પડતો હતો."

ઉપર જણાવેલા જૂદા જૂદા આધાર ઉપરથી જણાય છે કે; જો કે સંસ્કૃતમાં ચંપાવતી, ગ્રીશિયન ભાષામાં સિમ્મિલા, અથવા ચિમિલા; ચીનાઈ ભાષામાં ચિમોલા, અને આરબી ગ્રંથમાં જૈમૂર, સૈમૂર એવા જૂદાં જૂદાં નામો જે આપેલાં છે તે પ્રાચીન ચંપાવતીને હાલના ચૌલનોજ અપભ્રંશ છે.

ચૌલ સંબંધમાં એક કથા ત્યાંની પ્રજા એવી જણાવે છે કે ચ્યવન નામના ભૃગુ ઋષિનો પુત્ર જે આગળ જતાં ચ્યવત ભાર્ગવ નામે જાણીતો થયો. તે આજ પ્રદેશમાં તપજપમાં બેઠો હતો, તેથી આ દેશનું નામ ચૌલ પડ્યું.

ચૌલમાં ૩૬૦ તલાવ અને ૩૬૦ મંદીરો છે, અને આથી તે પુરાણા વખતથી જાણીતું છે. ત્યાંના કેટલાક મંદીરોનાં કામો જોતાં ચંપાવતીનાં કારીગરો કુશળ, હુન્નરમંદ હતા એમ જણાય છે.

ત્યાંના એક તલાવ પાસે કાલીકા ભવાની નામની દેવીનું મંદીર છે. આ મંદીરનો ઉપલો ભાગ કાંઇક ઘુમટરોક છે. આ પ્રાંતમાં યવનોનું રાજ્ય થતા દેવી પાસેના તલાવમાં પડી અદૃષ્ય થઇ એવી દંત કથા છે.

ચૌલમાં ચાલુક્ય, યાદવ, તગર* અને શિલાહાર આ ધરાણાના સિક્કા જડે છે, અને તે શિવાય બીજા રાજાઓનાં પણ નાણાં જડમાં છે. આથી ચૌલ ચોકસજ રાજાને તાબે હતું એ કહેવાઇ શકાતું નથી. તોય શિલાહાર વંશના લેખ અને તે રાજ્યનાં નાણાં વિશેષ મળે છે, તેથી શિલાહાર વંશે ત્યાં વધારે કાળ રાજ્ય કર્યું હોય.

મી૦ હર્લેને ચૌલમાં એક વડના વૃક્ષ તળે ખોદ કામ કરતાં તેમાંથી જૈન લોકોનું એક મંદીર જડયું હતું. તેમાં જન સાધુઓની મૂર્તીઓ હતી. આ મંદીર પ્રોફેસર વિલ્સનનાં જણાવવા મુજબ રજપુતાનાનાં જૈન કારીગરોએ બાંધ્યું હતું. ઈ૦ સ૦ ૧૩ મી સદીમાં ચૌલમાં યાદવ વંશમાંનો સિંઘ રાજા રાજ્ય કર્તા હતો; ત્યારે ચૌલ રેવદંડા (ચંપાવતી અને રેવતીક્ષેત્ર) એ ફરંગી તથા મુસલમાનોને સ્વાધીન થયું હતું. ચૌલમાં હજી પ્રાચીન કાળની જોવા જોગ વસ્તુ અને જણવાજોગ શોધ થાય તેવાં બાંધકામ છે. હાલમાં આ શેહેરની લોક વસ્તી ૫૩૫૫ની છે; તેમાં ૫૨૮૨ હિંદુ તથા ૩૦ મોહમેદનો છે. ક્ષેત્રફળ ૨૮૭૧ એકર છે.

ચૌલુક્ય—ગુજરાતમાં આ રાજ્ય ૧ શે ઈ.સ. ૯૬૧થી ૧૨૪૨ સુધી અમલ ભોગવ્યો હતો. દખણના ચાલુક્ય વંશનાં ચલક્ય, ચાલિક્ય, ચિરિક્મ, ચાલુક્ય વગેરે પુરાતમ નામ ઉપરથી ચાલુક્ય એ સંસ્કૃત રૂપ કરવામાં આવ્યું છે. અને તે શબ્દ બનવાનું કારણ એ જણાય છે કે સંધ્યાવંદન કરતી વખતે સૂર્ય ને 'અંર્ઘ' આપવાના ખોબલા (ચુલુક) માંથી જે વીર ચુલુક્ય ઉત્પન્ન થયો તેનો વંશ તે ચૌલુક્ય વંશ. આ સંસ્કૃત નામ કવિ બિલ્હણ (ઈ.સ. ૧૦૫૦) અણહિલવાડના ઇતિહાસ કર્તાએ વાપરેલું છે. પણ ગુજરાતના લોકોમાં તથા ભાટોમાં સાધારણ રીતે વપરાતું નામતો ચાલુક્યથી થએલું અપ ભ્રંશ સોલંકી છે. દખ્ખણ અને ગુજરાતનાં ચાલુક્ય વંશનું એકજ નામ છે, તે ઉપરથી એમ જણાય છે કે બન્ને ની ઉત્પતિ એક મૂળમાંથી થએલી હશે. પણ આ વંશની મૂળ રાજ્ય ગાદી ક્યાં હશે અને ક્યાંથી તથા કયે માર્ગે સોલંકી વંશ ગુજરાતમાં આવ્યો તે નક્કી કરવાને પૂરતો સાધનો નથી. ડૉ૦ બ્યૂલતરનાં મત મુજબ મૂળરાજના વડવાઓ ઉત્તર તરફથી આવ્યા હશે એમ માનવાને કારણ છે. (જુઓ મૂળરાજ) આ રાજ વંશે નિચે મુજબ અમલ કર્યો હતો.

---

*તગર—એ જુદું ઘરાણું નથી પણ શિલાહાર ઘરાણાનો તે એક ભેલકાબ છે. શિલાહારના રાજા પોતાને 'તગર' પુરવરાધીશ્વર કહતા હતા.—પ્રોફેસર ભાંડારકર.

- મૂળરાજ ૧ લો (ઇ. સ. ૯૬૧—૯૯૬)
  - ચામુંડ (ઈ. સ. ૯૯૭—૧૦૧૦)
    - વલ્લભરાજ
    - દુર્લભરાજ (૧૦૧૦—૧૦૨૨)
    - નાગરાજ
      - ભીમ ૧ લો (ઈ. સ. ૧૦૨૨—૧૦૬૪)
        - ક્ષેમરાજ
          - હરીપાળ
            - ત્રીભુવનપાળ
              - મહિપાળ
              - કીર્તિપાળ
              - કુમારપાળ (૧૧૪૩—૧૧૭૪)
                - જયપાળ (૧૧૭૪—૧૧૭૭)
                  - મૂળરાજ બીજો (૧૧૭૭—૧૧૭૯)
                  - ભીમદેવ (૧૧૭૯—૧૨૪૨)
        - કર્ણદેવ (૧૦૬૪—૧૦૯૪)
          - સિદ્ધરાજ (૧૦૯૪—૧૧૪૩)

છ—મૂળાક્ષરનો અગ્યારમો અક્ષર.

છછુંદર—'આ પ્રાણી' દુનિયાનાં ઘણાખરા ભાગોમાં જણાતું હોવાથી તે દરેકને જાણીતું છે. એની તાળવી લંબાયલી અને અણીદાર હોય છે જેથી તે માથું જમીનમાં ખોસી શકે છે. આગલા પંજાને હાથો કોદાળી જેવું કામ બજાવી શકે છે: પણ તે દેખાતાં નથી. એના પગનાં નખો બહાર નિકળેલાં, લાંબા, ચપટાં ને વાંકા હોય છે એ જમીન ખોદવામાં માથાનો ઘણો ઉપયોગ કરે છે. એ પોતાનું માથું ગરદન તરફ વળાવી શકે તેવા મ્હોટાં ને મજબૂત સ્નાયુ ધરાવે છે. એની આંખ એટલી બધી રૂવામાં ઢંકાયલી અને નાહની હોય છે કે તે હોયજ નહિ તેમ જણાય છે. તેમજ એના કાન બહાર હોતાં નથી. તેમ છતાં એને જરા સંસારો સંભળાતાં તે તુરત નહાસે છે. કાન નહિ હોવાનું કારણ જમીનમાં ગમે તેમ માથાં વડે દર ખોદવામાં હરકત નહિ થાય એમછે. એના મોઢા તથા પુછડીની ચેતન શક્તિ ઘણી ખીલેલી હોય છે, એના બદનની ચાડી ઘણી ખડતળ હોય છે; બાલ પાસે પાસે ઉગેલા અને ઝીણા રેશમ કરતાં નરમ હોય છે. ચામડીનો રંગ કાળો તેમજ કેટલાક કાથીયલ બદનનાં પણ હોય છે. એની ચામડી મખમલ જેવી હોવાથી તેને મકોડી વળગતી નથી. એના તમામ શરીરની લંબાઇ લગભગ ૪ થી ૫ ઈંચ હોય છે. આ પ્રાણી સૂર્યની રોશની કરતાં અંધારા દરમાં રહેવાનું ઘણું પસંદ કરે છે. આ પ્રાણી સસ્ત અને બિહીકણ દેખાય છે; છતા ગરમ થતાં ઘણું ઝનુની બને છે. આ પ્રાણીને પાણીમાં ડુબાડ્યું હોય તો. ભયને લીધે તે પોતાની આંખ ઉઘાડવાની કોશેસ કરેછે, અને ત્યારેજ તેની ઝીણી આંખ જણાય છે. આ પ્રાણી તરવામાં અતી ચપળ છે; તથા એને તરસ પણ ભારે લાગે છે. તેથી તે પોતાના દરમાં પાણીનો જથ્થો મ્હોટો ભરી રાખે છે.

સછછુંદરનું શરીર જાડું ને નળીદાર રહે છે, તેના સાંધા ઘણા ટુંકા અને બદનની ચામડીથી ઢંકાયલા છે. સુંઢ કરડવાના દાંતની બહાર નજદીક અર્ધો ઈંચ નીકળી આવેલી હોય છે. આંખો રૂવાંથી ઢંકાયલી અને કંદાચજ જણાય છે. એક મનુષ્યનો બાલ જઈ શકે એવું જ્યારે એની ચામડી સુકાયલી હોય છે ત્યારે એની આંખનું છિદ્ર જોવામાં આવે છે. કાન રૂવાંથી ઢંકાઈ ગએલા હોયછે, પુછડી થડમાંથી જાડી અને છેડેથી અણીદાર હોય છે. એ રંગે સફેદ અને ટુંકા બાલવાલું હોય છે. આગલા હાથ નબળા અને પાતળા છે. જે તે રૂવાંથી ઢંકાયલા રહે છે. પાંચ ટુંકાં આંગળાં મ્હોટાં અને સફેદ નખથી જોડાયલા રહે છે. એ ૭ ઈંચ લાંબુ ને પુછડી સાથે ૮॥ ઈંચ લાંબુ હોયછે. આ પ્રાણી કોલંબિયા અને પાસીફિક મહાસાગર આગળ વસે છે. એ ઉપલા સાધારણ છછુંદરને ઘણું મળતું છે.

યુરપનું છછુંદર મજબુત બાંધાનું હોય તે પોતાના રહેવા સારૂ કિલ્લા જેવું મજબુત મકાન બાંધે છે. એની માદા એકી વેળા ૪ થી ૫ બચ્ચાં જણે છે.

છટાક—૫૧૫ ગ્રેનનો એક છટાક થાય છે.

(૨) આસામમાં સીલહટ જીલ્લામાં આ સુરમાં નદીને કાંઠેનું ગામ. અત્રે નદીમાંથી સ્ટીમરો ફરઘર કરી શકિત હોવાથી આ એક બંદર શેહેર બન્યું છે. બંગાલ ખાતે અત્રેથી પપેટા, સંત્રા, સુનખડી, વગેરે રવાના કરવામાં આવે છે, ને તેને બદલે પરદેશથી કાપડકામ, સાકર. ચોખા. દારૂવેર વગેરે આવે છે.

છઠ્ઠી—હિંદુઓ બાળક જન્મ થતાં છઠ્ઠા દિવસને છઠ્ઠી કહે છે; અને એ રાત્રે છઠ્ઠી દેવી આવી

તે બાળકનું નસીબ લખી જાય છે. આથી તે રાત્રે બાળકના પાળના પાસે કાગળ, કલમ ને સાહી તથા પૂજનનાં સાહિત્ય મેલે છે.

આ બાળકપુર દેવીનો અમલ, એ વર્ષ સુધી રહે છે. આ દેવીનો પ્રસાદ તરીકે હિંગનું પાણી માથે ચોપડવામાં આવે છે. આ દેવીની પૂજા એનું જ્યાં થાણું હોય ત્યાં કરવામાં આવેછે, પણ જ્યાં એનું સ્થાનક હોતું નથી ત્યાં પથ્થર ગોઠવી સિંદુર ચોઠી પૂજા કરે છે.

છઠ્ઠી પાડવાની વિદ્યા—(જુઓ ફેરોમાર્ગી)

છતનામ—બંગાલમાં રંગપૂર જીલ્લાનું ગામ. લોક વસ્તી ૯૫૦૧ ની. તેમાં ૭૪૫૮ મોહમેદનો તથા ૨૦૪૩ હિંદુઓ છે. શેહેર ૯૮૧૬ એકર ઉપર છે.

છતરપુર—હિંદમાંનું આ એક દેશી રાજ્યની ઉત્તરે હમીરપૂર, પૂર્વે અજેગઢ સંસ્થાન, દક્ષિણે ઉરચા અથવા તેહેરીનો મુલક અને પશ્ચિમે બેતવા નદી છે. એનું ક્ષેત્રફળ ૧૧૬૯ ચોરસ માલ છે. ઉપજ ૨૫,૦૦૦ પૌંડની છે. ૧૮૮૧ માં વસ્તી ૧૬૪૩૭૬ ની, ૧૮૯૧ માં ૧૭૦૦૦૦ ની હતી. તેમાં ૧૫૮૧૦૮ હિંદુ તથા ૫૫૧૦ મોહમેદનો હતા. તેમાં ૩૧૫ ગામો છે. વસ્તીનું પ્રમાણ દર ચોરસ મેલે ૧૪૩.૪૧ માનસોનું છે. દેશનો મુખ્ય ભાગ સપાટ અને ફળદ્રુપ છે. માત્ર અગ્નિ ખુણે પાહાડો છે. મુખ્ય નદી કોણ નૈઋત્યે છે, મુખ્ય પેદાશ ઘઉં બાજરી, તેલીબી, રૂણી વગેરેની છે. મુખ્ય ભાષા બુંદેલખંડી છે. રાજ્યને તાબે ૬૨ સ્વાર ને ૧૧૭૨ પ્યાદલ, ૩૫ તેપ અને ૩૮ ગોલંદાજો છે. છતરપૂરના રાજ્યકર્તા પુવાર જાતના રજપૂત છે. હાલના રાજ્યકર્તા બિસ્વનાથસિંહ છે. બ્રિટીશ છાવણીમાં રાજાને ૧૧ તોપોનું માન મળેછે. છતરપૂર રાજ્યની રાજધાનીનું કિલ્લાવાલું શેહેર છે. આ શેહેર મણીપુર રેલવે સ્ટેશનથી ૪૦ મેલ દૂર છે.

છતરપૂર—ઉપલાનું મુખ્ય ગામ, બંદાની દક્ષિણ પશ્ચિમે ૭૦ ને સાગરની ઉત્તર પૂર્વે ૧૦૦ મેલ દૂર છે. લોક વસ્તી ૧૩૪૭૪ની, તેમાં ૧૧૧૫૪ હિંદુ તથા ૧૯૬૬ મોહમેદનોની છે. અત્રે કાગળ તથા લોહાનાં કારખાનાં છે.

છત્તિસગઢ—૩૬ ગઢવાલો જીલ્લો. મધ્ય પ્રાંતનો આ દક્ષિણ પૂર્વ ભાગ. ક્ષેત્રફળ ૩૯૯૬૧ ચોરસ મેલછે. લોક વસ્તી ૪૬૧૨૭૦૫ ની છે. બ્રિટીશ જીલ્લાનું ક્ષેત્રફળ ૨૪૨૦૪ ચોરસ મેલ છે. તેમાં ગામો ૧૧૭૨૪ છે ને વસ્તી ૩૧૧૫૯૯૭ નીછે. તેમાં ૧૫૪૬૮૩૭ પુરૂષો તથા ૧૫૬૯૧૬૦ સ્ત્રીઓ હતી. દર ચોરસ મેલે વસ્તીનું પ્રમાણ ૧૨૮.૭નું આવેછે.

છત્રી—સૂર્યનાં તાપથી તથા વરસાદથી અંગનું રક્ષણ કરવા અસલ વખતથી છત્રી વપરાતી આવી છે. પણ પ્રાચીન ઇજીપ્ત, નીનીવેહ અને પારસી પોલીસનાં કોતરકામો ઉપરથી જણાય છે કે પ્રાચીન રાજાઓ પોતાની મ્હોટાઇની નિશાની તરીકે છત્રી માથાપર ઓઢતા હતા. તેમજ ચીન, બરમા વગેરે દેશમાં છત્રી એક મ્હોટાઇની નિશાની ગણાતી આવી છે.

ઇરાનમાં પારસી પોલીસના એહેલની નકસી ઉપરથી માલમ પડે છે કે ઉગમણુ તરફના દેશોના પાદશાહો પણ કદીમ વખતથી છત્રીઓ વાપરતા હતા. નીબર નામનો નામીચો તવારીખ નવેશ અરબસ્તાનની પોતાની મુસાફરીના ગ્રંથમાં લખે છે કે "તે દેશના એક મ્હોટા પાદશાહને એક મસીદમાંથી પાછો ફરતાં જોયો ત્યારે સેંકડો શીપાઇઓ તેની આગળ ચાલતા હતા, અને તેના તથા તેના મ્હોટા કુટુંબના દરેક શાહજાદાના હાથમાં એકેક મ્હોટી છત્રી હતી." આ ઉપરથી જણાય છે કે તે વખતમાં છત્રી ઘણી કિમતી તથા નવાઇની ચીજ ગણાતી હતી.

ઇરાનમાં સેકંદરના સમયમાં બંધાયલું પારસી પોલીસ ખાતે એક કોતરકામ હજી કાયમ છે, 'જેમાં એક શેહેનશાહ સાથે બે મનુષ્યો પાડેલાં છે, જેમાંનો એક શેહેનશાહને છત્રી ઓઢાડે છે. ઇજીપ્તમાં પણ કેટલાક

અસેરી કોતરકામો હજી સુધી નજરે પડે છે, જેમાં શેહેનશાહો સરઘસના આકારમાં જાય છે અને તેઓના માથાપર છત્રી ઓઢાડેલી જણાય છે.

મોરક્કોમાં છત્રીનો દરજ્જો ભારે છે. ત્યાં રાજા, રાજાના કુંવરે અને બાયડીઓ શિવાય કોઇને પણ છત્રી વાપરવાનો હક્ક નથી, તુર્કસ્તાનનો સુલતાન પણ કિમતી છત્રી તળે બીરાજે છે

ગ્રીક અને રોમન લોકોમાં બાનુઓજ છત્રીનો ઉપયોગ કરતી હતી; અને જો કોઇ મરદો તેમ કરતા તો તેમને બાયલા તરીકે ગણતા. મરણ વખતની ક્રિયા વેળા ગ્રીકલોકો સૂર્યના તડકામાં બચાવ અર્થે છત્રીનો ઉપયોગ કરતા હતા, અને રોમન લડાઇ સમયે તેને ઉપયોગમાં લેતા હતા.

સત્તરમી સદી આગમજ ઇટલીમાં છત્રી ઓઢવાનો રેવાજ ચાલુ હતો પણ ઇંગલંડમાં છત્રી છેક ૧૭મી સદી પછીજ જાણીતી થઇ રાણી એનના અમલમાં તડકા તથા વરસાદથી બચાવ ખાતર છત્રી થોડી વપરાસમાં આવી હતી.

સુધરેલા યુરપમા છત્રી ઇ. સ. ૧૭૮૦માં જાનહે નામે મુસાફરે પ્રથમ જાણીતી કરી હતી, પણ તેને છત્રીનો ઉપયોગ દાખલ કરતાં કેવો આવકાર મલ્યો તેને લગની નીચલી હકીકત મળે છે, "જોનહેનો પિતા હેમ્પશાયર પ્રગણાનાં પોર્ટસમાઉથ બંદરની ગોદીમાં કોથરીનું કામ બજાવતો હતો. પોતાના મા બાપના મરણ પછી (જોનસહેનવે) પોર્ટુગલ દેશના રાજધાની લીસબન શેહેરમાં એક વેપારીને ત્યાં કામ શિખવાં ગયો હતો. કામ શિખવાની મુદત વિતા પછી તે રૂશિયાના પ્રાયતખત સેંટપીટર્સબર્ગ ખાતે જઇ ત્યાંની એક વેપારી પેહેડી સાથે જોડાયો હતો, અને તે પછી વેપાર આગળ વધારવાના ઇરાદાથી તે ઇરાન ગયો હતો. જ્યાંથી સારી કમાણી કરી તે ઇંગલંડ ફર્યો, તે વેળા ત્યાંથી લાવેલી નવાઇની ચીજોમા તેની પાસે એક છત્રી હતી. જ્યારે તે પેહેલવેહેલો છત્રી ઓઢી લંડનનાં મોહલ્લામાથી ફરવા લાગો ત્યારે લોકો અજાયબીથી તેને ટીકતા, તથા છોકરાઓ તેને ગીજવવા લાગ્યા. પણ તે પછી તેજ દેશનાં લોકોએ વરસાદ તથા તડકાથી અંગ ઢાકવા માટે એનો ઓહોળો ઉપયોગ કરવા માંડયો હતો.

ફ્રાંન્સમાં સત્તરમી સદીમાં માત્ર ફ્રેન્ચ રાજાની દરબારની બાનુઓજ છત્રીનો ઉપયોગ કરતી હતી.

તુર્કસ્તાનમાં છત્રી ઓઢવાનો હક્ક બાદશાહી કુટુંબ ધરાવેછે, અને બાદશાહી મહેલોની પડોશમાં જો કોઇ છત્રી ઓઢવાની હિમ્મત કરેછે તો સુલતાનને તેથી અપમાન કરેલું ગણાય છે. તોપણ કોન્સતન્તીનોપલમાં છત્રીનો ઉપયોગ સાધારણ છે. અને સુલતાન તે વિશે કાંઇ પણ નહિ ભણવાનું ડોળ ધાલેછે. આથી સુલતાનની નજર સામેથી કોઇને પણ છત્રી ઓઢીને પસાર થવા દેવામાં આવતો નથી. ઇંગલંડની રાજ્ય ગાદીપર રાજ્ય રૂઢ તથા રાજ્ય ભિષેકની જે ક્રીયાઓ કરવામા આવે છે તેમાં પણ એક સોનેરી છત્રી તરે જે ક્રિયા કરવામા આવેછે તે મ્હોટાઇની નિશાની બતલાવે છે. તે ક્રિયા એવા પાચ ઉમરાવો ચોકસ વખત સુધી રાજાને માથે છત્ર ધરી ઉભા રહે છે. એજ ઉમરાવો રાણીને માથે પણ છત્ર ધરી રાખે છે. આ છત્ર કસબી કાપડનું બનાવેલુ હોઇ તેને ટેકાની રાખવા માટે રૂપાના ૪ પાટીયાં હોય છે, જેને દરેક ખુણે અકેકી રૂપેરી ઘાંટરડી લટકાવવામાં આવે છે

નામદાર એડવર્ડ ૭ મો ૧૮૭૨માં, જ્યારે હિંદમા આવ્યો હતો, ત્યારે તેની શેહેનશાહી ઓલાદ બતાવવા માટે, તેના માથાપર એક સોનેરી છત્ર પકડી રાખવામાં આવ્યુ હતું. પણ વિદા થતી પ્રસંગે યાદગારીની નિશાની તરીકે ઘણા દેશી રાજા તથા વેપારીઓએ તે નામદારને છત્રીઓની ભેટ કરી હતી. ઇંદોર તરફના એક ગ્રહસ્થે ભેટ આપેલી છત્રી

ગાજર ગોટાના આકારની હતી. લખનૌની રાણીએ તે નામદારને ભેટ કરેલી છત્રી બલુલુસાટીનની હતી. અને તે ઉપર સોનેરી જરીનું ભરતકામ કરવા ઉપરાંત મોતીઓનું એક પડ જડી લેવામાં આવ્યું હતું. બીજી છત્રીઓ ગીલીટ વાળા કાગળ તથા ખુબસુરત પક્ષીઓનાં પિછાંની બનાવેલી હતી, અને તેમનાં હાથા સુવાનાં હતા.

આલપાકાની છત્રી બનાવવાનું પ્રથમ પેટંટ ઇંગલંડમાં મી. સોગસ્તરે ૧૮૪૮માં લીધું હતું. બરમીંગહેમમાં અતી ઉત્તમ છત્રી બને છે. ત્યાં હાલમાં રેસમ અને આલપાકા સાથે વોટર પ્રુફ છત્રી પારદશક કાચ જેવી બનાવે છે. આવી જાતની છત્રીથી તોફાનમાં તે વાપરનારને દેવાલ યા થાંભલા સાથે યા બીજી ચીજ સાથે અથડતાં અટકાવી શકે છે

હાલમાં જેપાનમાં છત્રીનો ઉધોગ ઓહોળો ફેલાયો છે, અને તે તરફથી હિંદુસ્તાનમાં આવતી છત્રી ઘણી શોભાયમાન અને બેહદ સસ્તે ભાવે વેચાતી મળે છે, પણ તે તકલીદી કારીગરીની હોવાથી હજી દેશમાં બનતી છત્રીઓ ઉત્તમ ગણાય છે.

છંદશાસ્ત્ર—પાંચ છ પાનાનાં આ એક નાહના પુસ્તકમે 'દશગ્રંથમાં ગણેલુ છે. અને તે વૈદિક કાળનાં લોકો જાણુતા હતા, પણ તે પછી છંદ શાસ્ત્ર પર હજારો ગ્રંથ રચાઇ તેમાં ભારે વધારો થયો છે. કાવ્ય દર્પણ, અલંકાર, રસગ્રંથ એ સર્વે કવિતાનાં પ્રકરણ ઉપર હોઇ તેમાં અનુષ્ટપ, જયતિ, ત્રિષ્ટુપ, ગાયત્રી ઇત્યાદી છંદને અક્ષરો તથા માત્રા કેટલી હોવી જોઇએ તેનુ નિરૂપણ કર્યું છે. નિબન્ધ કારો તેને છંદ શાસ્ત્ર અથવા પિંગળ શાસ્ત્ર કહે છે. વેદમાં છંદ અસખ્ય છે. ઋગ્વેદને તો 'બહુ ઋચ' કહે છે; તેનું કારણ તેમાં ઋચા વિના મંત્ર નથી પણ ઋષિઓએ તર્હેવાર છંદોમાં ઇશ્વરની સ્તુતિ કરી છે. (જુઓ પિંગળ શાસ્ત્ર.)

છલાલા—કાઠીયાવાડમાં ભોઇકા થાણાના તાબાનો તાલુકો. ભોઇકાથી નૈઋત્યે ૮ મૈલપર છે. પાસેનુ રેલ્વે સ્ટેશન રાણપુરનું ૬ મૈલ દક્ષિણમાં છે. તાલુકદાર ઝાલા રજપુતો લીમડીના ભાયાત પણ જુદી ખંડણી આપે છે, લોક વસ્તી ૮૫૦ ની છે.

છાછરૂલી—એજ નામના તેહેસીલદારીનું મુખ્ય ગામ, 'કલાસીય' રાજ્યમાંનું શેહેર છે, વસ્તી ૫૩૮૯ ની તેમાં ૩૪૪૭ હિંદુ તથા ૧૬૯૯ મોહમેદનો અને ૨૦૮ શીખ ને ૩૫ જૈનો છે.

છાટેડુંગ—યુરીટેલૉયરનાં ફ્રેન્ચ વિભાગમાંનું આ નાહનું ગામ પેરિસની દક્ષિણ પશ્ચિમે ૮૩ મૈલ ઉપર છે. ૧૭૨૩ ની આગથી આ ગામ નાશ પામ્યું હતું. લોક વસ્તી ૬૫૭૬ ની છે.

છાપાકળા—આજે દુનિયામા છાપાકળાને પ્રતાપે મહાન ફેરફાર અને સુધારા વધારો થયોછે, તથા મનુષ્યોનાં જ્ઞાનમાં ઓહોળો ફેરફાર તથા વધારો આજ કળા બજે છપાયવા ગ્રંથદ્વારે થતો જાયછે.

છાપાકળાની ઉત્પતિનો ચોકસ સને નથી. આ હુન્નર અતી પ્રાચીન કાળમાં બાબિલોન તથા એસિરીયાના રાજ્યહેનશાહતમાં જાણીતો હતો. તે વખતની મળી આવેલી ઇતિહાસ એ કળાનો ઇંટો ઉપર જે ચિત્રો તથા લેખો કોતરેલાંછે તે સર્વે એકેક દીધું તેનીપર છાપેલાં હોય તેમ જણાયછે

છાપાકળાની ઉત્પતિ લાકડાં ઉપર કોતરીને છાપવા (ઉડ એનગ્રેવિંગ) ના હુન્નરની ઉત્પતિ સાથે થઇ હતી. લાકડાં ઉપર કોત્રેલાં બિબાંથી છાપેલાં સસ્તા ચિત્રો ૧૫ મી સદીમાં જર્મની તથા ઇટલી દેશ મધે વેચાતા હતા. રોમન લોકોએ બનાવેલા ધાતુનાં છાપ કે જેનીપર પુશકળ અક્ષરો કોતરેલાં હોઇ, તેવડે તેઓ જૂદી જૂદી ચીજોપર છાપમારતા હતા, તે બીબાં હાલમાં પણ સંગ્રહસ્થાનોમાં મેલેલા જેવામાં આવેછે. વરજીલ નામનો પ્રસિદ્ધ ઇટાલ્યન કવિ, ઢોરો

ઉપર નિશાન કરવા માટે તે વખતે વપરાતા છાપ માટે લખી ગયો છે.

ચીનમાં ઇ. સ. પૂર્વે ૫૦ વર્ષ આગમજ બિબાં વડે છાપવાનો હુન્નર ચાલુ હતો એમ ડયૂહેડ નામે મિશનરી જણાવેછે, અને આ ચીન દેશમાં બિબાં વડે છાપી પ્રગટ કરવામાં આવેલું પ્રથમ પેકીન ગેઝેટ ઇ સ. ૯૧૧ માં શરૂ થયું હતું. આ મુજબ જોતાં ચીન દેશમાં ઘણી સદીએ આગમજ છાપાકળાનો હુન્નર શરૂઆતની સ્થિતિમાં ખીલવા માંડયો હશે એ જણાઇ આવે છે.

યૂરૅપમાં આ હુન્નર પ્રથમ વેનીસમાં જાણીતો થયો હતો અને ત્યાં ચીનના વેપારીઓએ દાખલ કર્યો હતો.

પ્રાચીન બાબિલોનીયન, યૂનાની અને રોમન પ્રજા જોકે બિબાં બનાવવાનો હુન્નર જાણતી હતી પણ તે વેળા કાગજ સસ્તાં નહિ મળી શકતા હોવાથી તેઓએ આ હુન્નરને ખીલવવાની કદી કોશેસ કરી ન હોતી.

છાપવાના હુન્નરની શોધ થતાં તેનો ઉપયોગ ચિત્રકળા તરફ કરવા પેહેલાં ફક્ત ચાલસની મોજથકી રમવાના પાનાં બનાવવામાં આવ્યા હતા. તે પછી મનુષ્યોનાં ચિત્રોને બિંબાં ઉપર કોતરી છાપવાની શરૂઆત થઇ. આવી જાતનું એક દીવું આગ્સબર્ગ ખાતેથી મળી આવ્યું હતું, તેનીપર ઇ. સ. ૧૪૨૩ નો સને લખેલો હતો. આ દીવું અર્લ સ્પેનસર નામે ઉમરાવ હસ્તક છે.

૧૫મી સદીમાં હાલનાં ટાઇપ જેવાં બિબાં બનાવવામાં આવ્યા નહોતા. તે વેળા લાકડાનાં એકજ મ્હોટા પાટીયાં ઉપર સઘળા અક્ષરો, લીટીની લીટીઓ કોતરીને તેનીપર સઘી ચોપડી તે છાપતા હતા. તે વખતનું છાપવાનું અગવડ ભર્યું હતું. પ્રથમ એક આખો સફો ચિતારો ચિતારતો ને પછી તેને કોતરવા માટે લાકડાપર ચોંટાડતા, આથી તે લખાણ યા ચિતારે લાકડાંપર ચોંટતા તેના વલણ મુજબ લાકડું કોતરતા. આવી રીતે એકેક સફાનાં આખા દાબાંથી છાપેલી ચોપડીમાં ચોકસ "બાઇબલીયા પૌપરેઝ" (ગરીબ માનસોનું ધર્મ પુસ્તક) એ [illegible] બોહોળો ફેલાવો કર્યો હતો. [illegible] ચોપડીની એક પ્રત ૧૫મી સદીમાં રૂ ૨૫૦૦ એ તથાં બીજી રૂ ૫૦૦ એ વેચાઈ હતી. આ ચોપડીમાંનાં બિબાં જૂદા જૂદા કોતરેલાં હોવાથી તે એક સરખા કોતરતા નહોતાં, અને તેથી એકજ પાનામાં તર્હેવાર અક્ષરો જણાતાં. આ ચોપડીઓ જાણે હાથ દસ્તકથી લખેલી હોય તેવી જણાય છે. આ બિબાંથી પાનાં છાપ્યા પછી તે બીજી તરફ ફુટી નિકળતા હોવાથી છાપેલા એકેક પાનાને એક પાછળ એક ફુટી નિકળેલી બાજુથી ચોંટાડી પુસ્તક બાંધતા હતા.

ઈંગલંડનો રાજા ૫ મો હેનિ જે ૧૪૨૨માં મરણ પામ્યો તેણે આવા બિબાંથી છાપેલા ૩ પુસ્કો મેળવવા માટે પોતાનો ભારે લાગ વગ વાપરી તે મેળવ્યા; ત્યારે તેને જાણે ૩ નવા દેશ જીત્યો હોય એટલી ખુશહાલી ઉત્પન્ન થઇ હતી. પણ જ્યારે તે મરણ પામ્યો તે વેળા તેની અંગત દોલત નહિ લુટાતાં આ ત્રણે પુસ્તકોજ માત્ર ઉઠાવી જવામાં આવ્યા હતા. આથી રાજાને જેઓએ ૩ પુસ્તકો ઉછીના આપ્યા હતા તેઓએ પોતાની તમામ દોલત ખોઇ હોય તેવા દલગીર થયા હતા. ફ્રાન્સ દેશનાં અગીઆરમાં લુઇ રાજાએ એક ચોપડી ઉછીની મેળવવા પોતાના સુના રૂપાનાં ભારે કિંમતનાં વાસણો જામીનગીરીમાં આપ્યા હતાં, અને તે ઉપરાંત એક મ્હોટા દોલતમંદ ઉમરાવની જામીનગીરી સાથનું લખત, તે ચોપડી સહીસલામત પાછી પોંહચાડવા માટે લખી આપ્યું હતું.

છાંપા કળાની શોધનાં માન માટે યૂરપના ઘણાં શેહેરો દાવો કરે છે. જર્મનીનું હાર્લેમ તથા ફ્રાન્સનું મેન્ઝ શેહેર આગેવાન છે. હારલેમમાં લારેન્ટીનસ કસ્ટર નામે શોધકનું માન ખાટે છે. મેંઝમાં જાનફાઉસ્ટ અને તેનાં જમાઇ 'પીટરસાફર' એ શોધનો દાવો કરી

ગયા છે. આવા છુટાં બિબાંઓને ગોઠવીને પેહેલાએ ૧૪૪૦માં તથા બીજાએ '૧૪૫૦માં પુસ્તકો છાપ્યાં હતાં એવો તે દેશો દાવો કરે છે. આ બંન્ને ગ્રંથો ધર્મ-સંબંધી હતાં. જેમાંનું છેલ્લું ' મેંઝ બાઈબલ "હતું.

આ બિબાં બનાવવાની શોધ એવી રીતે થઇ કે એક દિવસે લૉરેન્ટીનસ હારલેમ નામના જંગલમાં ભટકતો ફરતો હતો, તે વેળા તે પરવારતો હોવાથી એક ઝાડ તળે બેશીને તેની છાલને પોતાપાસની નાહની ચાકુથી થોડાક અક્ષરનાં આકારમાં કોતરી કાહડી. આ પ્રથમ કામ એક પરવારતાનું બચ્ચાની રમત જેવું હતુ, પણ તે બીજમાથી છાપાના ઉદ્યોગનો પાયો નખાયો હતો. આ કોતરેલા અક્ષર ઉપરથી તેને વિચાર આવ્યો કે જો કાંઇ રંગ અથવા માહિ ચોપડીને કાગળ ઉપર દાબ્યે તો તેવાજ અક્ષર તેના ઉપર પડે, અને એ રીતે એક કરતા વધારે કાગળો ઉપર આવાં અક્ષર પાડી શકાય આ વિચાર મનમાં આવતાંજ લૉરેન્ટીનસે તે શોધ ખીલવવા માંડી, તે વેળા હાથનાં લખેલા પુસ્તકોની ભારે અછત હતી અને તે મળતાં તો એવી મ્હોટી કિમત આપવી પડતી કે તે રાજા શિવાય બીજો કોઇ ખરીદી શકતો નહિ. આ સ્થિતિને ધ્યાનમાં લઇને લૉરેન્ટીનસે કમાવાની મ્હોટી ઉમેદથી પ્રથમ છાલનાંજ બિબાં વડે છાપવાની કોશેસ કરવા માંડી; પણ તેમાં મદદનીસની જરૂર હોવાથી તેણે 'ફૉસ્ટસ' નામના એક પોતાના વિશ્વાસુ શખસને તેનો ભેદ ઉઘાડો નહિ કરવાના સખત સોગંદ આપી પોતાનો મદદનીશ કર્યો; પણ તે બેઇમાન નિવડ્યો. તેણે આ શોધથી દોલતમંદ થવાના અભખરાથી લૉરેન્ટીનસનો છાપાકળાનો સર્વ સામાન એક દિવસ ઉઠાવી જઇ રાહિન નદી ઉપરનાં મેંઝ શેહેરમાં જઇ ત્યાં પોતાનું કામ છુપી રીતે ચલાવવા માંડ્યું, ને લૉરેન્ટીનસ ગરીબઇને લીધે આગળ પગલાં નહિ ભરતાં પોતાની શોધનો બદલો મેળવ્યા વિના મરણ પામ્યો.

પણ જૂદા જૂદા દરફનાં એકેક બિબાં બનાવવાની શોધનું માન 'જૉનગટેનબર્ગ' નામના એક જર્મનને આપવામાં આવેછે, જેણે '૧૪૩૮ માં છાપાખાનાઓમાં એક મ્હોટો સુધારો દાખલ કર્યો. એનો જન્મ મેંઝમાંજ થયો હતો. તે આગમજ ચિત્રોનાં લાકડાનાં સંચા અને તમામ કોરેલા ઠસા પ્રચારમાં હતા, પણ જૂદા જૂદા અક્ષરોના ટાઇપ બનાવી તે વડે છાપવાની યુક્તિ જાણીતી નહોતી. આગળ અક્ષરોનાં કોતરેલા સંચા બનાવેલા હતા, તેનીપર કાગળ પાંથરી દાબતા, આથી અક્ષરની, આસપાસની લીટીઓ છપાતી અને પછી તે લીટીની વચ્ચે સાહી પુરવી પડતી, (લૉરેન્ટીનસ તથા ફૉસ્ટરની રીતે), જૉનગટેનબર્ગને જૂદા જૂદા મૂળાક્ષરનાં છાપ બનાવવાની યૂક્તિ સુજી; પણ તે ઘણો ગરીબ હોવાથી ૧૪૩૫માં તેણે ૩ જર્મનો સાથે ભાગ કીધો તે એવી બોલીથી કે છાપવાના હુન્નરની એક છુપી કળા જાહેર કરી તેઓને તદન શ્રીમંત બનાવી દેવા. આથી ભાગલાગનાં લખત કરી કામ આરંભ્યુ, ને છાપાખાનું એક ભાગીદારનાં મકાનમાં કાઢ્યું, પણ તેટલા છાપાખાનાવાળા મકાનવાળો ભાગીયો મરણ પામતાં તેના ભાઇએ ભાગનો દાવો કર્યો, તેથી આ કજ્યો ૧૪૩૯માં કોર્ટે ચઢ્યો. કોર્ટમાં સાક્ષીઓની જબાનીથી પુરવાર થયુ કે "હિલતા અને છુટા બિબાંથી પેહેલ વેહેલો છાપનાર ગટેનબર્ગ હતો, અને પોતાના ઉપલા ભાગીયાનાં મરણ સમયે તેણે ફરમાવ્યું હતું કે આ કળા કોઇ જાણી લીયે નહિન્તો આટે બિબાંનો નાશ કરવો" આથી કોર્ટે ભાગલાગનું લખત રદ કર્યુ.

ઉપલા બનાવ પછી ગટેનબર્ગે મેંઝ જઇ ત્યાં ૧૫ વર્ષની મેહેનત પછી એક ફાઉસ્ટ નામના ઝવેરીની પૈસાની મદદથી ૧૪૫૫ માં મેંઝ બાઇબલ પ્રગટ કર્યુ. આ પુસ્તક ૬૩૭ પાનાનું હતું અને તેમાંની કેટલીક નકસો ચામડાંપર છાપેલી હતી, જે નકસો

બર્લિન તથા પારિસના કેતાબખાનામાં છે, તે પછી ગટનબર્ગે ૧૪૫૭ ના માલનું પ્રથાંગ પ્રગટ કેર્યું, આ રીતે લાંબા વર્ષોની મેહેનતે પછી એકુ 'બે પુસ્તકો' પ્રગટ થવાથી ગટેનબર્ગને મ્હોટું કર્જ થયું, તે કર્જ માટે ફાઉસ્ટે ફર્યાદી માંડી છાપાખાનુ પચાવ્યું ને ગટેનબર્ગને નિરાધાર કરી મેલ્યો. મેવટે ૧૪૬૫ માં સરકારે તેને પેનશન આપનું કરી કદર બુજી. છતાં તેને લાગેલા ગમથી તે ૧૪૬૮ માં મરણ પ્રામ્યો.

ઉપર જણાવ્યા મુજબ છાપાકળા જાહેર થતાં ૧૪૬૬ માં રોમન અક્ષરનાં બિબાં પ્રથમ બનાવવામાં આવ્યા હતા. પેહેલા ગ્રીક અક્ષરનાં બિબાં ૧૪૭૬ માં બન્યા અને તે બનાવવાનું માન વેનીસ, મીલાન તથા ફ્લોરેન્સ એ ત્રણ ઇટાલ્યન શેહેરો દાવો કરે છે. હિબ્રુ અક્ષરનાં પ્રથમ બિબાં ૧૪૮૨ માં બનાવવામાં આવ્યા હતા; જેથી ખ્રિસ્તી ધર્મ પુસ્તકો હિબ્રુ ભાષામાં છપાવા લાગા; જે પેહેલવેહેલાં મિલાનમાં છપાયા હતા. ૧૪૬૭ માં ટુર્સ ખાતે અને ૧૪૬૯ માં પારીસમાં છાપાખાનું નિકળ્યું હતું. રશિયામાં ૧૫૬૦ માં પ્રથમ છાપાખાનું નિકળ્યું હતું. પ્રાશિક અક્ષરો પ્રથમ વેનિશ શેહેરમાં ૧૪૯૬ માં બનાવવામાં આવ્યા હતા. ઇંગલંડમાં ૧૪૭૨ માં વિલ્યમ કેક્સ્ટને વેસ્ટમિન્સટર એબીમાં ૪ થા એડવર્ડનાં અમલમાં કાઢ્યું હતું. સ્કોટલંડમાં ઇ. સ. ૧૫૦૦ માં, આયરલંડમાં ૧૫૫૧ માં અને અમેરિકામાં ૧૬૩૮ માં તથા હિંદુસ્તાનમાં ૧૭૭૭ માં પ્રથમ છાપાખાનું નિકળ્યું હતું.

છાપાકળાનો હુન્નર જાહેર થતે પ્રથમ ધર્મ સંબંધી ગ્રંથોનાં તર્જુમાં થઇ છપાવા માંડયાથી પાદરી લોકોની કેટલીક વેહેમી રીતો જાહેર થતાં લોકોનો તેઓ ઉપરથી વિશવાસ ઉઠતાં પાદરીઓએ તુફાન કરવા માંડયું.

ઇ. સ. ૧૫૨૬ માં 'રીચર્ડ ઑફ્ટ' નામના એક ઇંગ્રેજ લેખકે બાઇબલનો તર્જુમો ઇંગ્રેજીમાં છપાવ્યો; આથી વડા બિશપે હોકમ બ્રામુ કાઢ્યું કે તે કોઇ વાંચે નહિ, અને તે ગ્રંથની તહેતાર જૂલો જણાંની લોકોનાં મનમાં વસવસો ઉત્પન્ન કરવાની કોશીસ કર્યા છતાં લોકોપર તેની કેશી અસર નહિ થતાં ૧૫૩૫ તથા ૧૫૩૯ માં ફરી ફરી ઇંગ્રેજી ભાષામાં બાઇબલ પ્રગટ થયાં.

ઇ. સ. ૧૬૬૬માં ઇંગલંડમાં મ્હોટી આગ લાગી તેમાં લગભગ ૨૦૦૦૦૦૦ ગ્રંથોનો નાશ થયા છતાં પ્રજાની નાણાં સંબંધી મદદ મળવાથી છાપાખાનાઓ ને ઉત્તેજન મળવા માંડયું, અને ઇ૦ સ૦ ૧૬૮૮ માં એ કામ વધી પડતાં; વર્તમાન પત્રો તથા ચોપાન્યાં પ્રગટ થવા માંડયાં; તથા અમેરિકામાં 'એહોનર' શખસે પેહેલું છાપખાનું દાખલ કરી, ત્યાં વાંચનનો શોખ ફેલાવા માંડયો.

હિંદુસ્તાનમાં પેહેલ વેહેલું છાપાખાનું ઇ. સ. ૧૭૭૭ માં રૂસ્તમજી કેરસાસ્પજી નામના શખસે એક ઇંગ્રેજની મદદથી કાઢી ઇ. સ. ૧૭૮૦ માં પેહેલ વેહેલું ઇંગ્રેજી કેલેંડર પ્રગટ કર્યુ હતું. તેમજ કલકત્તામાં પેહેલવેહેલું વર્તમાન પત્ર ઇ. સ. ૧૭૮૦ માં ચાલુ કરવામાં આવ્યું હતું. જેમાંથી Hickey's Calcutta journal નામનું એક ઇંગ્રેજી પત્ર પ્રગટ થવા માંડયું હતું. મુબઇમાં પ્રથમ વર્તમાન પત્ર ઇ. સ. ૧૭૮૯ માં 'ધી બોમ્બે હેરલ્ડ' ને નામે છપાવા માંડયું અને ૧૭૯૦ માં 'બોમ્બે કુરિયર' નામનું પત્ર છપાવા માંડયું હતું.

હિંદમાં ગુજરાતી છાપાની શરૂઆત મરહુમ ફરદુનજી મરઝબાનજી નામના એક સાહસીક શખસે ૧૮૧૨ માં કરી, અને આ વેલા ખાસ બનાવવામાં આવેલા ટાઇપ ફરદુનજી તથા તેમનાં કુટુંબની ઉદ્યોગી બાનુઓની મેહેનતનું પરિણામ હતું. આ છાપાખાનું સ્થાપન થતાં તેમાંથી પ્રથમ ખોરદેહ અવસ્તા જીજીભાઇ છાપગરે પ્રગટ કરી, તથા ૧૮૧૪ માં પેહેલ વેહેલું પચાંગ પ્રગટ થયું, જે હજી ચાલુ નિકળે છે.

તથા એજ 'સહાસીક' નરે ૧૮૨૨માં મુંબઇ સમાચાર પત્ર પ્રગટ કરવા માડયું હતું. જે આજે મ્હોટા ફેરફાર સાથે વગદાર વર્તમાન પત્ર ગણાય છે.

શોફર બિબાની શોધ.

આગળ જણાવ્યા મુજબ ગટમ્બર્ગને ખરતો કરી ફ્રાઉસ્ટે શોફર નામના કારીગરને છુટા કરેઓ કોતરી છાપવાનો હુન્નર બતાવી પોતાનો ભાગ્યો કીધો. શોફરસ બ્હોળો ચંચળ અને કળાબાજ હોવાથી તેણે જોયું કે એકેક બિબું કોતરી તેનો જથ્થો બનાવી પછી છાપતાં કોઇ દિવસ જલ્દી કામ થઈ લાભ થાય એમ નહોતું, તેથી તેણે એક નવી શોધ, છાપાને મોલ્ડમાં (સાચામાં) ઓતવાની કીધી. મોલ્ડની અંદર અક્ષરનો આકાર ઉતારવો અને પછી તેની ઉપર તાવેલી ધાતુ રેડવી, જેથી તે ધાતુ બંધાતાં બિબું બને. આ શોધથી છાપાખાનામાં મ્હોટો સુધારો વધારો થઇ એકાએક ફેરફાર થયો, અને તેજ રૂઢીથી આજે પણ બિબાં બનાવવામાં આવે છે. શોફરસે જર્મન મૂળાક્ષરોનાં બધાં બિબાં બનાવવાથી તેનો વડો ભાગ્યો ફ્રાઉસ્ટ એટલો ખુશી થયો કે તેણે શોફરસને પોતાનો જમાઇ બનાવ્યો. પ્રથમ આ શોધ છુપી રાખી પણ ૧૪૬૨ માં તેમનાંજ કામદારોએ વિખરાઇ તે શોધ જાહેર કરી.

'મેટરિકસ.'

મૂળાક્ષરનાં બારાખડીનાં વગેરે સર્વ બિબાંને મોલ્ડમાં ઓતીનેજ બનાવવામાં આવે છે; તોપણ દરેક જાતનાં મૂળાક્ષર યા, કાના માત્રાને એક વેળા હાથે કોતરવો પડે છે. હાથે કોતર્યા પછી તે મુજબના અસંખ્ય બિબાં ઓતીને બનાવી શકાય છે. આ 'હાથે કોતરેલ' બિબાંને ઇંગ્રેજીમાં 'પંચ' અને ગુજરાતીમાં 'ખીલો' કહેછે. તે સાધારણ ખિલાના જેવો લાંબો, એક છેડેથી જાડો, બીજે છેડેથી પાતળો હોયછે. તે પોલાદનો બનાવલો હોય છે, તેના પાતલા છેડા તરફ હરફને કોતરે છે. કોતરતી વેળા ધાતુને નરમ કરે છે. ને કોતરાઇ રેહેતાં તેને પાછી સખત બનાવી શકાય છે. પ્રથમ ૧૧ ઈંચ લાંબો ને $\frac{1}{2}$ ઇંચ જાડા તથા છાપાની કદ મુજબની પોહળાઇનાં એક ત્રાંબાના કકડા ઉપર એક છેડે ખીલાને ઠોકેછે, જેથી ખીલા પ્રમાણે ઠીબાંનો ખાડો તે ત્રાંબામાં પડેછે, અને તે ખાડાની અંદર ખીલા ઉપરનો છાપ કોતરાઈ રહે છે. ખીલા ઉપર કોતરેલો અક્ષર ઉલટો હોય છે; એટલે તે ત્રાંબા ઉપર સિદ્ધો પડેછે.

'આ ત્રાંબાના કટકાને ઇંગ્રેજીમાં 'મેટરિકસ' કહેછે, ને ગુજરાતીમાં તેને 'તખતી' કહેછે. આ તખતીને છાપો ઓતવાનાં 'મોલ્ડ'માં એવી રીતે ગોઠવેછે કે જ્યારે તાવેલી ધાતુ તેની અંદર રેડવામાં આવે ત્યારે તેનો એક છેડો તે તખતીમાં કોતરેલા ખાડામાં જાય અને તે મુજબનો છાપ તે છેડા ઉપર બંધાય. આ 'મોલ્ડ' બાહારથી લાકડાનાં અને માહેથી લોઢાનાં હોયછે, અને તે મુઠીમાં સમાય એટલા નાહના હોયછે. આ મોલ્ડ બે ફાડચાંનો હોયછે.

બિબું ઓતનાર એક ટેબલ તથા એક નાહની ભઠ્ઠી આગળ હાથમાં મોલ્ડ લઇને ઉભો રહેછે, અને કડાઈમાં સીસું, એન્ટીમનિના ભેળવાલી તાવેલી ધાતુને તે મોલ્ડમાં રેડેછે. કે તે તુરત બંધાઇ જાયછે, અને રેડતાં વારજ મોલ્ડમાં બેઉ ફાડચાં છુટા પાડી તેમાંથી બંધાયલા બિબાંને મોલ્ડ સાથે જોડેલા એક આંકડા વડે બાહેર કાઢે છે. આ બિબાં ઘણી વેળા એક મિનિટમાં ૮ થી ૧૨ બનાવી શકાય છે. મોલ્ડમાંથી કાઢેલા બિબાં આસપાસ લાગેલી ધાતું કાઢી તેને ગોળ પથ્થરપર ઘસે છે. ને પછી લાકડાની એક પટીપર ગોઠવી સ્ક્રૂ વડે ચપટા કરી તેને ફરી ઘસી સુવાળા બનાવે છે. એક કલાકમાં લગભગ ૪૦૦૦ બિબાં એક માનસ બનાવી શકે છે.

આ બિબું એકજ ઇંચ ઉચું રહે છે પણ જાડાઇ તેનાં અક્ષર ઉપર આધાર રાખે છે. આ બિંબું ઉભું રહી શકતું નથી તે થકી,

તેની તળીએ ખાડો હોયછે, જેની આગલી બાજુએ એક યા વધુ કાપા હોયછે. કયાતું બિબું કયા ફાઉંટનો છે તે ઓળખાવા માટે આ કાપા હોયછે. અને તે બિબાં સફાઇદાર હોઈ સરખી ઉંચાઇનાં હોયછે.

હાલમાં એકજ મોલ્ડમાં અનેક મેટરિકસો ગોઠવેલી રાખી જેમાંથી જૂદા જૂદા બિબાં એકજ વેળા સામટા બનાવી શકાય છે. આવા મોલ્ડમાં એકજ વેળા ૧૦૦ થી ૧૫૦૦ જૂદા અક્ષરો બનાવી શકાય છે, અને તેથી દર કલાકે એ માણસ ૩૦ થી ૫૦ હજાર બિબાં બનાવી શકે છે.

ઈંગ્રેજી, ગુજરાતી છાપાની તખતી ઉપરાંત ચીનાઇ, ફાર્સી, ઇજીપશિયન, પ્રાચીન એરીયન, હિબ્રુ, પેહેલવી, ખીલાકાર વગેરે દુનિયાંની અસંખ્ય ભાષાની મેટરિક્સો બનાવવામાં આવે છે, અને તેથી દરેક ભાષાના અક્ષરો હવે ટાઇપોથીજ છપાતા માંડયા છે. ઇંગલંડમાં પેહેલા હોલંડથી મેટરિક્સ બનાવેલી આવતી હતી. પણ ૧૭૨૦ થી મી૰ કેસલ નામે એક નકશીકામ કોતરનાર તથા પુસ્તક બાધનારે નજર દોડાવી કામ માથે ઉઠાવ્યું અને તેમાં એટલી તો ફતેહ મેળવી કે ૧૭૬૦ વેર ઇંગલાંડમાંના પુસ્તકો તેણે બનાવેલી મેટરિક્સ ઉપરથી કાઢેલાં બિબાથી છપાયા હતા. તેણે ઇંગ્રેજી ઉપરાંત જૂદી જૂદી ભાષાની પણ તખતીઓ કોતરી હતી.

જૂદા જૂદા ફાઉન્ટ

નાહના મ્હોટા અક્ષરોના કદ મુજબ છાપાના જથ્થા બનાવેલા હોય છે. તે દરેક જથ્થાને 'ફાઉંટ' કહે છે. દરેક ફાઉંટમાં જૂદા જૂદા મરોડનાં અક્ષરનો સરંજામ જથ્થો હોય છે. અને તેમાં હજારો અક્ષરનાં બિબા હોય છે.

દરેક ફાઉન્ટમાં સર્વે મૂળાક્ષરો ઉપરાંત ૧ થી ૦ સુધીના અંકો, તથા બાકીના પૉઈંટો અથવા ટાપોના બિબાંથી એક 'ફાઉંટનો સેટ' આખો બને છે. પૉઈંટો અથવા ટાંપમાં . ; , ; : ; ; — ; - ; ! ? ; તથા " ; " ; (;) ; [,] ; * ; + ; ‡ ; × ; ×' ; ÷ ; વગેરે.

દરેકના છુટા બિબાં અકેક ફાઉંટમાં હોય છે. ઇંગ્રેજી ફાઉંટમાં ચાલુ હરેક ઉપરાંત 'કેપીટલ' અક્ષરનો પણ એક સેટ હોય છે. ઇંગ્રેજી એકજ ફાઉંટમાં ૧,૦૬,૯૦૦ બિબાં ઉપરાંત બીજા બિબાં હોય છે. અને તે સિવાય કેપીટલ, ઇટેલીક વગેરેનાં બિબાં મળી ૧,૫૦,૦૦૦ 'ટાઇપ' હોય છે.

બિબાં દરેક ભાષાના અક્ષરોનાં ખપ મુજબનાં એક ફાઉંટમા ચોકસ સંખ્યામાં ગોઠવેલાં હોય છે. જેમકે ઇંગ્રેજી ફાઉંટમા

A	૮૫૦૦	J	૪૦૦	S	૮૦૦૦
B	૧૬૦૦	K	૮૦૦	T	૯૦૦૦
C	૩૦૦૦	L	૪૦૦૦	U	૩૪૦૦
D	૪૪૦૦	M	૩૦૦૦	V	૧૨૦૦
E	૧૨૦૦૦	N	૮૦૦૦	W	૨૦૦૦
F	૨૫૦૦	O	૮૦૦૦	X	૪૦૦
G	૧૭૦૦	P	૧૭૦૦	Y	૨૦૦૦
H	૬૪૦૦	Q	૫૦૦	Z	૨૦૦
I	૮૦૦૦	R	૬૨૦૦		

ગુજરાતી ફાઉન્ટ ઝીણા, જાડા, ટાઇપનો હોય છે, પણ તેમા જોડાક્ષરો, ૧થી ૦ સુધીનાં અંકો, તથા અનજ્જુ, માથે અનુસ્વાર, માથે મીંડુ (।) એવા વધુ અક્ષરો હોવાથી ગુજરાતી ફાઉન્ડ ઇંગ્રેજી કરતાં બમણો મ્હોટો બને છે. ગુજરાતી બિબાં બનાવવાનું પેહેલું માન કેટલાકો જીજીભાઇ બેહેરામજી છાપગરને આપે છે. જેમણે પેહેલા ગુજરાતી બિબાં કલકત્તેથી બનાવી મગાવ્યા હતા અને તે બિબાં વડે એમના હાથે ૧૮૦૪માં ખોરદેહ અવસ્તા છપાઇ હતી, તે પછી ફરદુનજી મર્ઝબાને ખાસ મુંબઇમાં પેહેલ વેહેલા બિબાં બનાવ્યાં હતા.

અં	૯૦૦૦	ઈ	૧૦૦૦	એ ઐ ઓ ઔ.	
ુ	૩૫૦	ે		ક	૫૫૦
ૂ	૩૫૦	ૈ		ખ	૪૦૦
ા	૩૨૦૦	ે		ગ	૩૦૦
ી	૨૦૦૦	ૅ		ઘ	૨૭૫

ગ	૩૦૦	દ	૪૦૦	લ	૬૦૦
છ	૨૫૦	ધ	૨૦૦	વ	૬૦૦
જ	૩૦૦	ન	૧૦૦૦	શ	૬૦૦
ઝ	૧૦૦	પ	૫૫૦	ષ	૩૫
ટ	૨૭૫	ફ	૨૦૦	સ	૬૦૦
ઠ	૨૦૦	બ	૩૫૦	હ	૪૦૦
ડ	૨૭૫	ભ	૨૦૦	ળ	૪૫૦
ઢ	૧૫૦	મ	૮૦૦	ક્ષ	૩૫
ણ	૨૫૦	ય	૫૦૦	જ્ઞ	૫૦
ત	૮૦૦	ર	૯૦૦	ઈ	૩૦૦
થ	૪૦૦				

ઇંગ્રેજીમાં ટાઇપ જૂદા જૂદા પ્રકારનાં આવે છે. તેમાં મુખ્ય ફોરલાઇન, ટુલાઇન, ગ્રેટ-પ્રાઈમર, ટુલાઇન, ઇંગલીશ બ્લેક, ગ્રેટ-પ્રાઇમર બ્લેક, ઈંગલીશ બ્લેક, પાઇકા બ્લેક, ગ્રેટપ્રાઇમર, ઈંગલીસ, પાઇકા, સ્મૉલપાઇકા, લૉંગ પ્રાઇમર, ડાયમંડ, બ્રિલિઅંટ, પર્લ, રૂબી, નાનપરેલ, બરેવિઅર, મિનિઅન, બરજાઇલ, વગેરે જૂદા જૂદા નામો છાપના કદને આપેલાં છે.

ડબલ પાઇકાની એક ટુક જગ્યામાં જ્યારે ૪૨ લીટી, ત્યારે ડાઇમંડ ટાઇપની ૨૫૦ લીટી સમાય છે. ડાયમંડના એક રતલ ટાઇપમાં ૨૮૦૦ બીબાં હોય છે ત્યારે બ્રિલીઅંટના એક રતલમાં ૫૦૦૦ બિબાં હોય છે. આ ઝીણાં બીબાં હાથમાં લઇ જોવા હોય તો તે ટાંચણીના માથાં જેવડાં દિસે છે. આ બ્રિલીઅંટ ટાઇપ પ્રથમ મીલર અને રીચર્ડ 'બે' બનાવ્યા હતા.

ટાઈપના નામ મુજબ તેના ફ્રાઉન્ટના પણ જૂદા જૂદા નામો હોય છે, તેમજ તેની ઉત્પતિ પણ કોઇના નામ ઉપરથી યા કોઇ બનાવ ઉપરથી હોય છે. સ્મૉલ પાઇકાના બિબાંનું નામ ફ્રાન્સમાં તેના બનાવનારના નામ ઉપરથી પડ્યું હતું: કેટલાક ખ્રિસ્તી ધર્મ ગ્રંથો જે બિબાંથી છપાયા તે ઉપરથી તેનું નામ પડ્યું છે. જેમકે 'પિકા' અથવા 'પીક' નામની રોમન કથોલિકની એક ક્રિયા છાપવા ઉપરથી 'પાઇકા' નામ નિકળયું છે. પ્રાઇમર નામ, પરાઇમિરિઅસ નામનો ગ્રંથ છાપવા ઉપરથી નિકળયો હતો. બરેરીયર, 'કાનન વગેરે નામોનું મૂળ પણ એજ છે.

ગુજરાતીમાં, લગભગ ૧૪ જાતનાં ફ્રાઉન્ટો બનાવી શકાય છે. પણ ઈંગ્રેજી ભાષાનાં મ્હોળા ફેલાવા મુજબ સેંકડો જૂદા જૂદા કદ, મરોડ અને સણગારવાલા અક્ષરનાં બનાવ્રુત્રમાં આવે છે

બિબાંથી છાપવાની રીત.

બિબાં તૈયાર થતાં તેમને ખાનાદાર કેસો બનાવેલાં હોય છે તેમાં ભરવામાં આવે છે. દરેક અક્ષર માટે અકેક જૂદું ખાનું હોય છે. આ બિબાંની ઉપર નીચે અને હેઠે કેસો ગોઠવેલાં હોય છે. તેમાં નાહના મ્હોટા બિબાંનો સંગ્રહ રહે છે. બિબાં ગોઠવવા માટે ડાબા હાથમાં 'સ્ટીક' રાખી તેમાં કટકે કટકે 'કંપોઝ' કરવામાં આવે છે, અને તે મુજબ થોડું થોડું ગોઠવેલું લખાણ ચેસપર ગોઠવતાં જઇ 'ગૅલી' બનાવે છે. પછી તેના પેજ પ્રૂફ બાંધવા પેહેલાં તેના ઉપરથી ગૅલી પ્રૂફ કાઢી ભૂલો સુધારવામાં આવે છે; અને પછી પેજ પ્રૂફ બાંધી તેમાં રહેલી ભૂલો સુધારવામાં આવે છે. પેજ પ્રૂફ બાંધવા માટે તેને મ્હોટી ચેસપર મેળી જેટલા પેજી ફૉર્મ, છાપવો હોય તે મુજબ પાનાની 'ગેલીઓ ગોઠવી 'પેજ' બાંધે છે.

૧૬ પેજી ફૉર્મ માટેની ગોઠવણ—

અંદરનું પડ.

૭	૧૦	૧૧	૬
૨	૧૫	૧૪	૩

બાહેરનું પડ.

૫	૧૨	૯	૮
૪	૧૩	૧૬	૧

જો કોઇ પુસ્તક વારંવાર છાપવાનું હોય તો તેનું ફરી ફરી કંપોઝ કરવાની કડાંકુટ મટાડવા ગોઠવેલા કંપોઝ ઉપરથી સ્ટીરિયો ટાઇપીંગ બનાવે છે. એની શોધ ઈ. સ. ૧૭૨૫માં કરવામાં આવી હતી. આ ગોઠવેલા બિબાં ઉપર ચુનાનું ½ ઈંચ પડ કરી તેને

સુલેહ બાદ ઉચકી લઇ જોતા તેની ઉપર સ્પષ્ટ અક્ષરોનાં હસ્સા વંચાય છે, પછી તેને ભઠ્ઠીમાં ચોક્કસ ગર્મી આપી પછી તેને એક 'પેના' રોકા વાસણમાં મેલી તેની ઉપર લોઢાનુંજ ઢાંકણુ હોય છે, અને તેપર એક બે છિદ્ર હોય છે. તેમજ તે વાસણને તળીએ એક સેરવી શકાય તેવી અને ઘણીજ સફાઇદાર પલેટ જડેલી હોય છે, તેની ઉપર પેલા હસ્સાદારે પલાસ્ટર ઉંધો મેલી તેની પર તે ઢાંકણુ મજબૂત ટાંકી તેને સ્ક્રુથી ચપટ કરી તે પેણુને તવાએલી ધાતુની કઢાઇમાં બોળેછે. આ કઢાઇમાં શીસું, એન્ટીમની, અને ઓલ્કટીન એ ત્રણ ધાતુ હોય છે. પેણો આ ધાતુથી ભરાતાં તેને બાહેર કાઢી તેને થંડો કરે છે, અને પછી તેની ઉપરથી પલાસ્ટર કાઢી લેતાં સીસાંની પલેટપર છાપ ઉકેલો સ્પષ્ટ જણાય છે. આ પલેટ જાડાઇમાં ઘણું કરી એક ઇંચનો ૬ ઠો ભાગ હોય છે. પછી તે પલેટને આસપાસથી સાફ કરવામાં આવે છે. આવી જાતનો સ્ટીરિયો ટાઇપ ગમે તેટલાં બનાવી શકાય છે.

બિબાંને છાપવા માટેતું પેહેલું લાકડાનું યંત્ર ઇ. સ. ૧૫૦૭માં બનાવવામાં આવ્યું હતું. આ લાકડાના 'પ્રેસપર' બિબાં ગોઠવી બિબાં ઉપર કાગળ ગોઠવી લાકડાની પોહોળી પટી ઉપર મેલી તેને સ્ક્રુથી દાબતા એટલે તે કાગળ છપાતો હતો. આ લાકડાના 'યંત્ર'માં સુધારો વધારો થતાં ૧૭મી સદીની આખેરીમાં તેમાં સારો સુધારો કરવામાં આવ્યો હતો. ૧૬૮૩માં મેકસીકન યંત્ર સારા સુધારા સાથે જાહેરમાં મેલાયું હતું; અને તે પ્રેસ અમસ્ટરડમના 'બ્લ્યૂ'નામના શખ્સે પ્રથમ બનાવ્યું હતું. આ પ્રેસ ૧૮મી સદીની આખેરીલગ સુધારા વધારા સાથે વપરાતું હતું.

ત્રીજો અર્લ ઑવ સ્ટાનહોપ જે ચાર્લસ મેહાનને નામે પ્રસિદ્ધતા પામ્યો હતો, તેણે યંત્રમાં મુખ્ય ત્રણ ફેરફાર કર્યા હતા. અત્યાર સુધી છાપવાનો સંચો લાકડાનો બનાવવામાં આવતો, તે તેણે લોહડાનો બનાવ્યો. તેમજ એક તાવનો આખો એક પેજ લાકડાના સચામાં છપાતો નહોતો પણ આ લોઢાના સંચાને પોહળો બનાવીને તેના બેહદ દબાણથી તેમાં છાપી શકાતો. અહેવાં પ્રેસની બનાવટ પછી ગ્રેટબ્રિટને તથા અમેરિકામાં છાપાના યંત્રમાં સુમારો કરવા ઉપર ધ્યાન દોડ્યું. ૧૮૧૮ માં જ્યૉર્જ કલાઇમન નામના અમેરિકને એક યંત્ર બનાવી તેમાં ડેમી, રૉયલ અને સુપર રૉયલ કદના કાગળો છપાય તેવી યોજના કરી તેનો ફેલાવો કીધો. નાહના કાગળો છાપવાનું હલકું યંત્ર જૉન રુથવેલે એડીનબરોમાં પ્રથમ બનાવી તેને 'એપલ' નું નામ આપ્યું હતું.

લાકડાનાં પ્રેસમાં કલાકનાં ૧૦૦ 'શીટ' બેઉ બાજુએ છપાવવામાં મુશકેલી પડતી, પણ હાથનાં લોઢાના યંત્રથી કલાકના સેંકડો છપાઇ શકવા લાગ્યાં.

વરાળથી ચાલતો છાપાનો પ્રેસ પ્રથમ બનાવવાનો ખ્યાલ ૧૭૯૦ના સુમારમાં 'ફીલૉસોફીકલ જનરલનાં' અધિપતિ મી૦ નીકલસનને આવતાં તેણે આ યંત્રનું પેટંટ મેળવ્યું હતું, પણ તેની આ કળા વિશે તે વેળા શક લઇ જવામાં આવ્યો હતો; અને તેને કોઇ પ્રેસવાળાઓએ મદદ નહિ આપવાથી તેની શોધ આગળ વધી નહિ.

પણ તે પછી આવું યંત્ર બનાવવાની કોશેસ કરી ફ્રેડરિક કોનિગે ઇ. સ. ૧૮૦૬ માં કરી લંડન આવી પોતાની શોધ જાહેરમાં મેળી, પણ તેમાં ખામી હોવાથી તેપર કોઇએ ઝાઝું લક્ષ આપ્યું નહિઃ પણ તેણે પોતાની કોશેસ ચાલુ રાખી ૧૮૧૧ માં 'સીંગલ સીલેંડર મશીન' બનાવી તેનું 'પેટંટ લીધું'. ઇ. સ. ૧૮૧૪ માં લંડન ટાઇમ્સવાળા મી૦ જૉન વૉલટરે ફ્રેડરિક કોનિગને આશ્રય આપી 'બે સીલેંડર મશીન' બનાવી એજ વર્ષની ૨૮ મી નવેંબરે ટાઇમ્સ પત્ર પ્રથમ વરાળની મદદથી છપાઇ પ્રગટ થવા માંડ્યું. આ યંત્ર વડે

બ્લુ઼ુ઼ ઉપરવો પડે છે, અને જાંબુડો કાળો રંગ બનાવવા પરશિઅન બ્લુ તથા ઈંડીયન રેડને મેસ સાથે ભેળવી.

છાપારા—મધ્ય પ્રાંતમાં સીઓન. જીલ્લામાંનુ એક સુંદર શેહેર. સીઓન શેહેરથી ઉત્તરે ૨૨ મૈલ પર છે. લોક વસ્તી ૨૮૮૧ ની છે, તેમાં ૨૦૬૩ હિંદુ તથા ૬૪૪ મોહમેદને છે. આગળ આ એક શેહેર હતું પણ પિંઢારીઓના દોરથી નાશ પામ્યું હતું.

છાપો અથવા કર—સોલન નામના પેહેલા ધારા બાંધનારે ઇ. સ. પૂર્વે ૫૪૦માં પોતાની રૈયત ઉપર છાપો નાખ્યો ત્યારથી દુનિયાંમાં કર નાખવાની શરૂઆત થઇ એવું માનવામાં આવે છે.

ઇરાનના પાદશાહ દરાયસે ઇ. સ. પૂર્વે ૪૮૦માં જમીન ઉપર છાપો નાખ્યો હતો. આગલા વખતમાં પૈસાના આકારમાં કર લેવામાં આવતો નહિ, પણ દેશની પેદાશ પાદશાહને આપવામાં આવતી, જે રીત હાલના હિંદુસ્તાનનાં દેશી રાજ્યોમાં ચાલુ છે; પણ ૧૮૮૦થી બ્રિટીશ સરકારે પોતાના ખાલસા મુલકોમાંથી આ રીત તદન કાઢી નાખીછે.

ઇંગલંડમાં ૧૩૭૭ના વર્ષ સુધી ઉન, અનાજ, ચામડાં એ ચીજોમાં છાપો વસુલ કરવામાં આવતો હતો.

દશમી સદીમાં ઇંગલંડમાં એક જાતનો જમીનનો છાપો લેવામાંઆવતો હતો, તોપણ આ નામનો ખાસ છાપો ૧૬૮૯-૯૦માં ફ્રાન્સ સામેની લડાઇ ચલાવવાનો ખર્ચ પુરો પાડવાને માટે નાખ્યો હતો. ૧૬૯૨માં જમીનની વરસ દહાડાની પેદાસ ઉપર ૧૦૦ રૂપૈયે ૨૦ રૂપૈયા લેવાનો દસ્તુર હતો. ૧૫૪૪માં દર એકર દીઠ ૮ આનાને ભાવે જમીન ભાડે આપવામાં આવતી હતી. અને ૧૯૦૦ના વર્ષમાં આખા દેશની જમીનનો જુમલે છાપો રૂ ૬૦૦૦૦૬૦૦ ઉપજતો હતો. ૩૨ વર્ષપર ગ્રેટ બ્રિટનમાં એકંદર જમીનનું ભાડુંજ માત્ર રૂ૧ ૨૭૦૦૦૦૦૦૦ ઉપજતું હતું એવો અંદસટો પાર્લામેટે કાઢયો હતો.

છાયા—હિંદુ કથા મુજબ, વિવસ્વાન આદિત્યની સ્ત્રી. એને સાવર્ણી અને શની એવા પુત્રો તથા તપતી નામની કન્યા થઇ હતી. તેમાં સાવર્ણી નામે મનુ થનાર છે. અને સનિએ શનિ મંડળનું અધિપત્ય પ્રાપ્ત કર્યું છે, તથા તપતી સવર્ણ રાજાની સ્ત્રી થઇ.

છાયા—કાઠીયાવાડમાં પોરબંદરની ખાડીને પશ્ચિમ કિનારે પોરબંદરથી ૨ મૈલ ઉપર છે. જેઠવાઓએ રાણપુર છોડયું ત્યારથી તે પોરબંદરમાં ગાદી આણી તે પેહેલાં સુધી એ તેમનું રાજધાની શેહેર હતું. વસ્તી ૧૦૦૦ ની છે.

છાયાનટ—સંગીત શાસ્ત્ર મુજમ આ રાગણી ગાવાનો વખત રાત્રીનો, જાતી સંપૂર્ણછે. એટલે ખરજ શુદ્ધ, રિખભ તિવ્ર, ગંધાર તિવ્ર મધ્યમ કોમળ, તથા તિવ્ર છે, પંચમ શુદ્ધ, ધૈવત તિવ્ર, નિખાદતિવ્ર, તથા કોમળ બે, એ મુજબ ૭ સ્વરો આવેછે. પ્રધાન સ્વર ધૈવત છે, ગ્રહસ્વર રિખભ છે, ન્યાસ સ્વર પંચમ છે, અવરોહમાં ગંધાર બાદ છે, તથા નિખાદ પણ બાદ છે; કોઇ ખોડવ પણ કહેછે તેમાં નિખાદ વિર્જ્ય છે.

છાલીયાર—ગુજરાતમાં રેવાકાંઠા એજન્સીનું નાહનું દેશી રાજ્ય. ક્ષેત્રફળ ૧૧ ચોરસ મૈલ; તેમાં ૨૪ ગામડાં છે. વાર્ષિક ઉપજ ૧૨૦૦ પૌંડની છે, તેમાં ૩૪૦ પૌંડ ખંડણીનાં ગાયકવાડને ભરવાં પડેછે.

છાશ—દુધમાંથી માખણ ઉાવતાં જે પાણીનો ભાગ રહેછે તેને છાશ કહેછે. છાશ સ્વાદે ખાટું, મીઠું, છતાં તે ગુણકારક છે. લોહિમાં પણ બગાડો હોય છે તેનો છાશ માહેલી ખટાસનો ભાગ તદન નાશ કરેછે, આથી નસોમાં લોહી એટલું તો સરળતા અને સફાઇથી ફરી શકે છે કે તે કોઇપણ ઠેકાણે ગંઠાઇ જતું નથી, તેથી કરીને પરૂ તથા એવી બીજી ખરાબ વસ્તુનું ગુમડું સાંધા આગળ થવા પામતું નથી; તેમજ મૌસના સ્નાયુઓ કાંઇ ઝેરી અસરથી નબાઇ અથવા ગલાઇ જતાં નથી. નસોમાં લોહી ફરી

જવાથી અને બરાબર ફરી નહિ શકવાથી ઘડપણ વધારે જલ્દી આવેછે, જો છાશ સારી રીતે છુટથી પીવાગાં આવે તો ઘડપણની અસર ૧૦ થી ૧૫ વર્ષ મોડેથી આવવા માંડેછે.

'ઓછામાં ઓછી બશેર છાશ રોજ'દી પીવી જોઇએ, જો તે પીવાની તક વધારે મળે તો વધારે પીવી. કાળજું, ચામડી અને પેશાબનો મેલ છાશ પીવાથી વધારે જલ્દી ત્યાગ થઇ શકે છે. તે ઉપરાંત છાશથી પાચન શક્તિ વધે છે અને તેથી લોહી તદન લાલ રંગનું, ચોખ્ખું અને પુશકળ જથ્થામાં થાય છે. જો સંધીવા થાયતો માંસ, મીઠાઇ, દારૂ, મસાલો, રોટી વગેરે પ્રદાર્થ ખાવાં નહિ જોઇએ. ઇંડા તથા તાજા ફળો તથા તરકારી ગમે તેમ ખાવી. જો શરીરનો કોઇ ભાગ યા સાંધો ઢીલો પડ્યો હોય તો તેપર છાશ પીવી ફાયદા કારક છે. પણ તે છાશ તરતની વલોવેલી અને સારી હોવી જોઇએ.

ઉચ્ચ વર્ણના હિંદુઓ કે જેઓ માંસ જેવો પુષ્ટીકારક ખોરાક બીલકુલ ખાતા નથી, તેઓ ચાવલ સાથે છાશનો છુટથી ઉપયોગ કરે છે. છાશની કઢી ઘણી સ્વાદીષ્ટ બને છે.

છીંટ—અતી સફાઇદાર છપાયલો કાલીકો. તેનીપર તહેવાર રંગે છાપવામાં આવે છે. આ કાપડ મેલખાઉ હોવાથી પલંગના છત, સામનના ઢાંકણ, તથા ગરીબ લોકો પેહેરવાના કપડાં તરીકે ઉપયોગમાં લીયે છે. ગ્રેટબ્રિટનમાં છપાતું છીંટ હાલમાં બચ્ચાંઓના પહેરવાનાં સુંદર કાપડ તરીકે ઘણું વપરાય છે. ઇરાનમાં આજ છીંટપર સોનેરી કલાબુત તથા રંગની તર્હા પાડવામાં આવે છે.

મદ્રાસ ઇલાકાનાં કલીકતમાં પુરાતન કાળથી છાપેલું છીંટ બનાવવાનાં કારખાનાં હતા, અને છીંટ વેલાતની પ્રજાને ઘણું પસંદ પડવાથી અત્રેથી છીંટ મ્હોટા જથ્થામાં જતું. તે વેપારની ત્યાં એટલાં સુધી વૃદ્ધિ થઇ કે ત્યાંના લોકોનો વેપાર પડી ભાગવા લાગો; આથી ત્યાંની સરકારે કલીકતનું છીંટ (કેલીકો પ્રિંટીંગ આ નામે હાલમાં જાણીતું થએલું કાપડ). પેહેરનારને ૫૦ પૌંડ અને વેપાર કરનારને ૨૦ પૌંડ દંડ કરવાનો કાયદો પસાર કર્યાથી છીંટનો વેપાર પડી ભાગો છે. આ છીંટને વેલાતના બજારમાંથી હાંકી કાઢતાં કલીકતમાં તેનો વેપાર પડી ભાગો હતો. કલીકતમાં રામરાવણ ચરિત્રનાં ઓઢવાનાં છીટો બનાવે છે, જે ઘણી શોભાયમાન કારીગરીથી દિપે છે. મુંબઇ ઇલાકામાં અમદાવાદ, ભૂજ, ભાવનગર,. ખેડા, ભરુચ, માલેગામ, બરોડા, કેરા, કરાંચી, બેલગામ જીલ્લામાં બનતું જાજમ, ઓછાડ, રજાઇ વગેરે છાપથી રંગેલું કામ ઘણું વખાણાય છે. મુંબઇમાં છીંટની પાઘડી બાંધે છે તેને 'બંદરી' કહે છે. પણ આ છીંટતો મચ્છલીપટ્ટણમાં બને છે. સુરતમાં પણ સારૂં છીંટ બને છે.

ત્રીચનાપલ્લી, આર્કોટ, ચીંગલપટ, કડપ્પા, કોકોનાડા, સાલમ, કુંભકોનમ, ગોદાવરી જીલ્લો વગેરે ઠેકાણે છીંટ રંગવાનાં કારખાનાં ઘણાં છે.

પંજાબમાં—મોંટગોમરી, કપરથળા, આ બેઉ જીલ્લા છીંટના કાપડ સંબંધમાં જાણીતાં છે.' લાહોર, મુલતાન, હુસેનાબાદ, સિયાલકોટ, અમૃતસર અને કોટકમાં બનતું છીંટ યુરપ્યનોમાં મ્હોટે ભાગે જાય છે. દિલ્લી, રોહતક અને લાહોરમાં સોનેરી વરખથી છાપેલું છીંટ બને છે; તેનો પણ મ્હોટો ઉઠાવ યુરપ્યનોમાં થાય છે.

વાયવ્ય પ્રાંતમાં પંજાબ પ્રાંત પ્રમાણેજ છીંટનો ઉદ્યોગ ચાલુ છે. તેમાં ફરૂખાબાદ, કનોજ, લખનૌ, જાંહગિરાબાદ, જફરગંજ એ જાણીતાં ઠેકાણાં છે.

રજપૂતાના તથા મધ્ય હિંદુસ્તાનમાં જયપૂર સંસ્થાનમાં બનતું છીંટ પુશકળ વેચાય છે. સાંગાનેરમાં બનતું છીંટ ઉંચી કારીગરીનું હોય છે. અજમીર સંસ્થાનમાં બનતું છીંટ 'નવાનગરી' ઘણું પ્રસિદ્ધ છે. બનારસમાં

પણ છિંટ બને છે. સાંભર, જોધપુર, ગવાલેર, રતલામ, ઉજ્જની, ઈંદોર, મુંદાસમાં છીંટ તહેવાર બને છે. સંભળપુરના છીંટનું કાપડ ઓઢીયા પ્રાંતની ઓરતો પેહેરવાના કામમાં વાપરતા હોવાથી તેનો મ્હોટો ઉઠાવ થાય છે. તેને તેઓ લુગા કહે છે. મધ્ય હિંદુસ્તાનમાં ખોટા વરખથી છાપેલું છીંટ બને છે.

મધ્ય પ્રાંતમાં નાગપુર પાસેનું ઉંબરેમાં છીંટ સારૂં બને છે. બંગાલમાં કલકત્તા, પાટણ, દરભંગા, સારણામાં પણ છીંટ બનેછે.

છીંદવાડા—મધ્ય પ્રાંતમાં નર્મદાવાળા ભાગ માંનો એક જીલ્લો. એની ઉત્તરપશ્ચિમે તથા ઉત્તરે નરસીંગપુર અને હોસંગાબાદ, પશ્ચિમે બીતૂર, પૂર્વે સીઓની અને દક્ષિણે નાગપુર છે. ક્ષેત્રફળ ૪૬૩૦ ચોરસ મૈલ છે. ૧૮૭૨ માં લોકવસ્તી ૩૧૬૨૨૮ ની, ૧૮૮૧ માં ૩૭૨૮૯૯ ની, ૧૮૯૧ માં ૪૦૭૪૫૪ ની છે. તેમાં ૧૮૫૫ ગામો છે. દર ચોરસ મૈલે ૯૫ માનસોની વસ્તી છે. લોક વસ્તીમાં ૨૦૯૨૮૬ હિંદુ, ૫૫૨૮ કબીરપંથી ૧૧૨૯૮ મોહમેદન તથા પરજાત વસેછે. પ્રદેશ પહાડી ને ઉંચો છે. જંગલમાં સાગ, સિસમનાં વૃક્ષો પુશકળ છે. સાતપુડા, બાલેઘાટ અને મહાદેવ એ મુખ્ય ડુંગરો છે. 'કન્હાન' નામે મ્હોટી નદી અત્રે વહેછે. કોલસો પુશકળ જડેછે.' ખેતી ઘઉં, ચોખા, કઠોળ, શેરડી, કપાસ, તંબાકુ વગેરેની કરવામાં આવેછે. વેપાર—કાપડ સારૂં બનેછે, લોધીખેરા વગેરે ઠેકાણે ત્રાંબા પિત્તળનાં વાસનો બનેછે. બારકોઇ, સિરગોળી, અને બીજે ઠેકાણે કોલસો ઘણો મળેછે. મુખ્ય ગામો છિન્દવાડા, મોહગાવ અને લોધીખેરા છે. આ જીલ્લામાં વર્સાદ ૪૭-૨૨ ઇંચ પડેછે.

છીંદવાડા—ઉપલા જીલ્લાનું મુખ્ય ગામ, સમુદ્ર સપાટીથી ૨૨૦૦ ફીટ ઉપર છે. લોક વસ્તી ૮૨૨૦ ની; તેમાં ૫૭૭૭ હિંદુ, ૧૬૨ કબીરપંથી, ૧૭૫૭ મોહમેદન ને ૨૨૪ જૈનો છે, અત્રે સરકારી બગીચો, કચેરી, કમીશનરની કચેરી, જેલ ને પોલીસ ચાણું છે. તે શિવાય ઇસ્પીતાલ તથા ક્રિશ્ચીઅન ચર્ચ અને એંગલો વર્નાક્યૂલર સ્કુલ છે.

છીપીયા—આંદમાં ગોન્ડ જીલ્લામાંનું એક ગામ. આ ગામ વેપારી મથક માટે તથા સુંદર મંદીર માટે જાણીતું છે. અત્રે સ્વામિ નારાયણનો જન્મ થયો હતો અને તેણે સ્થાપેલો પંથ આજે હિંદમાં બધે પસરેલોછે. સ્વામિ નારાણનાં માનમા સ્થાપન કરવામાં આવેલું મંદીર તમામ 'સફેદ માર્બાલનું' બાંધેલું છે. કાર્તિક માસમાં અત્રે રામનવમીને ટાંકણે મ્હોટી જાત્રા ભરાય છે.

છીબ્રામુ—એજ નામના તેહેસીલનું મુખ્ય ગામ ફતેગઢ શેહેરની દક્ષિણે-દક્ષિણ પશ્ચિમમાં ૧૭ મૈલપર છે. લોકવસ્તી ૭૭૭૦ની છે. તેમાં ૬૩૭૬ હિંદુ, ૧૫૯૬ મોહમેદનો વસેછે. શેહેર ૧૩૭ એકર જમીનપર વસાયલું છે. પુરાણા વખતમાં આ એક તદન નાહનું ગામડું હતું. અત્રે રોહિલા નવાબ મોહમદખાને મ્હોટી ધર્મશાળા બંધાવી હતી, જે પછી આ ગામ વસાયું હતું. પણ છેલ્લી સદીમાં આ મસાઈ બ્રિટીશ કલેકટરના મથક તરીકે વપરાય છે. આ શિવાય દીવાની વગેરે કચેરી તથા નિશાળો છે

છુઈખિદન—મધ્ય પ્રાંતમાંનું એક દેશી સંસ્થાન રાયપૂર જીલ્લામાં છે. ક્ષેત્રફળ ૧૭૪ ચોરસ મૈલ છે. વસ્તી ૩૨૯૭૯ ની. મુખ્ય ઉત્પતિ ઘઉ, ચણા, કપાસ વગેરેની છે.

છુંદણા—અંગપર છુંદણા પાડવાની રસમ અસલી લોકોમાં ઘણી જાણીતી હતી. આ ચાલ જંગલી લોકોમાં જેમ ચાલુ છે તેમ સુધરેલી પ્રજામાં પણ હજી ચાલુ છે. હિંદુઓમાં પુરૂષ કરતાં સ્ત્રીઓમાં આ ચાલ જાજોજ છે. કપાળ, ગાલ, હોઠ, હાથપગનાં આંગળા, પાટલી વગેરે જગાપર છુંદણા પડાવેછે. તેમાં ઘણાખરા ટપકાં, તુળસીના પાંદડાનો આકાર તથા જૂદા જૂદા દેવતા અને માનસોનાં આકાર પાડે છે. ગુજરાત પ્રાંત તરફની

સ્ત્રીઓતો શરીરના ઘણા ખરા મુખ્ય ખુલ્લા ભાગપર છુંદણા પડાવે છે. આ ચાલ શોભા માટે યા અસલી રીત ચાલતી આવી છે માટે હજી ચાલુ છે. આ ચાલથી કેટલીક વેળા ભયંકર પરિણામ આવે છે. કેટલાકોને ઘણા છુંદણા પડાવ્યાથી તાપ આવી ધનુર્વા જેવો ભયંકર રોગ લાગુ પડે છે, અને તેથી પ્રાણ હાની પણ થાય છે.

છુરી—મધ્ય પ્રાંતમાં બિલાસપૂર જીલ્લાની ઉત્તર પૂર્વે આવેલી જાહાગીર. ક્ષેત્રફળ ૩૨૦ ચોરસ મૈલ છે. તેમાં ૨૭૯૦૭ એકર ખેતી વાડી માટે અને ૪૮૫૩૮ એકર ખેતી કરવા લાયક છે. તેમાં ૧૩૪ ગામો છે ને ૧૮૮૧માં લોક વસ્તી ૧૬૦૮૮ની. તેમાં ૮૧૩૯ પુરૂષો તથા ૭૯૪૯ સ્ત્રીઓ છે.

છેટ્યૂરૉક્ષ—ઇંદ્રીના ફ્રેન્ચ વિભાગમાંનું ગામ. એજ નામની નદી કાંઠે ઑર્લિયન્સની દક્ષિણે રેલ માર્ગે ૮૮ મૈલપર છે. અત્રે ઉન, લોહું, ચામડું તથા તંબાકુનાં કારખાનાં છે. ૧૮૭૨ માં લોક વસ્તી ૧૬૮૫૮ ની હતી. ૧૮૯૧માં ૨૨૫૫૩ની.

છેલછંદ—પિંગળ શાસ્ત્ર મુજબ ૬ ગણનો આ છંદ બને છે. તેમાં ૧૧ તથા ૭ અક્ષરે વિસામો આવે છે.

છોટાઉદેપૂર—આ રાજ્યનો વિસ્તાર ૮૭૩ ચોરસ મૈલ છે. એની ઉત્તરે બારિઆનો મુલક, ને અલીરાજપુર. દક્ષિણે કેટલાક ભાગમાં નર્મદા નદી તથા સંખેડા મેવાસના શેહેરો; અને પશ્ચિમે પંચમહાલ જીલ્લો, નારૂકોટ સંસ્થાન ને ગાયકવાડી રાજ્યનાં ડભોઇ તથા સંખેડા નામે પ્રગણાં આવેલાં છે. ૧૮૮૧ માં વસ્તી ૭૧,૦૦૦ ની તથા ૧૯૦૧માં ૯૩૬૩૭ ની. વાર્ષિક પેદાશ ૨૫૦૦૦૦ ની થાય છે. દેશ પહાડી અને નાપીક છે, માત્ર સપાટ જમીન ફળદ્રુપ છે. મુખ્ય નદી નર્મદા ને ઓરંગ છે. મુખ્ય નિપજ ઘઉં, ચોખા, કોદરા, બાવટો, ચણા, મકાઈ, કઠોળ, તલ, દિવેલ, શેરડી, મહુડા, વગેરે થાય છે. જંગલમાં ઇમારતી લાકડામાં સીસમ, સાગ, સાદડના મ્હોટા વૃક્ષો ઉત્પન્ન થાય છે. રાજ્યને તર્ફે ૫૮ સ્વાર, ૨૮૭ પ્યાદલ ને પોલીસ તથા બે તોપો છે. અત્રેનો રાજ કર્તા રાજા ચંદ્રઆણુ રજપુત છે.

મુખ્ય શેહેર છોટા ઉદેપૂર રાજધાની શેહેર છે. તેમાં રાજાનાં સુંદર મેહેલો જોવા જોગ છે. આ મુલકનું બીજું મુખ્ય શેહેર મોહન છે. જે ઉદેપૂરથી અગ્નિ દિશાએ ૨૦ મૈલ છેટે છે. આગળ મોહનમાં રાજ્યગાદી હતી પણ સત્તરમી સદીમાં 'બાઢેરાઓળ' રાજાએ ઉદેપૂર રાજધાની કર્યું. મોહનમાં તે વખતનો બંધાવેલો એક કિલ્લો છે, આ કિલ્લો ઘણા વિકટ જગ્યામાં હોવાથી ખરા ભોમિયા શિવાય ત્યાં દાખલ થઇ શકાતું નથી.

છોટાનાગપુર—બંગાળમાં કમીશનરના કારોબાર તળેનો દેશ, એની ઉત્તરે મિર્ઝાપુર જીલ્લો, શહાબાદ અને ગયા, પૂર્વે મોંગીર, સંતાલ પ્રગણા, બંકુરા અને મીદનાપુર; દક્ષિણે ઑરિસાનું રાજ્ય અને પશ્ચિમે સંબલપૂર જીલ્લો, રેવાનું રાજ્ય.

એમાં ૪ બ્રિટીશ જીલ્લા નામે હજારીબાગ, લોહારદગા, સીંગભમ અને માનભમ સમાય છે, તથા બીજા ૭ રાજ્યો, અંગબકાર, કોરે, સરગુજા, છોટાઉદેપૂર, જશપૂર, ગંજપૂર બોનિયા છે, ક્ષેત્રફળ ૪૩૦૨૦ ચોરસ મૈલ છે, તેમાં ૩૨૭૪૪ શેહેરો તથા ગામડાં છે. જેમાં ૮૬૫૨૨૧ મકાનો અને લોક વસ્તી ૪૯૦૩૯૯૧ ની છે, તેમાં ૨૪૩૮૮૦૭ પુરૂષો, અને ૨૪૬૫૧૮૪ સ્ત્રીઓ છે. તેમાં વસ્તી પ્રજા ૩૮૫૮૮૩૮ હિંદુ, ૨૩૫૭૮૬ મોહમેદન, ૪૦૪૭૮ ખ્રિસ્તી, ૨૪ બુદ્ધિસ્ત અને ૨૪ બ્રહ્મસમાજીક છે. તેમાં ૬૦૧૮૬૬ કોલ્સ અને ૧૦૦૨૫૭ સંતાલી વસ્તી છે.

છોટા નાગપુરના રાજ્યો—છોટા નાગપુરનાં પશ્ચિમ ભાગમાં તેનાં દેશી રાજ્યો સોની તથા મહાનદીનો વચલા પ્રદેશમાં છે, તેની ઉત્તરે રેવાનું રાજ્ય અને મિર્ઝાપુર જીલ્લો, પૂર્વે લોહારદગા અને સીંગભમ જીલ્લો,

દક્ષિણે ઓરિસા તથા સંભલપૂર અને પશ્ચિમે બિલાસપૂર છે; ૧૮૮૧ ની. ગણત્રી મુજબ એમાના રાજ્યોનુ ક્ષેત્રફળ તથા ત્યાની વસ્તી વગેરે નીચલા કોઠામા દર્શાવ્યા મુજબ હતાં.

રાજ્યો	ક્ષેત્રફળ ચો. મૈલ.	ગામો	મકાન સંખ્યા.	જુમલે.	પુરષો	સ્ત્રીઓ.	દર ચ મૈલે વસ્તી
ચગભકાર	૯૦૬	૧૧૦	૨૭૩૩	૧૩૪૬૬	૬૮૨૬	૬૬૪૦	૧૪·૯
કોરે	૧૬૨૫	૨૪૯	૫૭૯૮	૨૯૮૪૬	૧૫૧૬૨	૧૪૬૮૪	૧૮·૩
સરગુજા,	૬૦૫૫	૧૨૮૬	૫૧૧૨૨	૨૭૦૩૧૧	૧૩૭૩૮૯	૧૩૨૯૨૨	૪૪·૬
ઉદેપૂર	૧૦૫૫	૧૯૬	૬૧૩૫	૩૩૯૫૫	૧૭૧૧૧	૧૬૮૪૪	૩૨·૨
જશપૂર	૧૯૬૩	૩૯૦	૧૪૭૮૦	૯૦૨૪૦	૪૫૯૯૯	૪૪૨૪૧	૪૬·૦
ગજપૂર	૨૫૧૮	૨૪૦	૬૮૪૪	૧૦૭૯૬૫	૫૬૦૦૯	૫૧૯૫૬	૪૨·૯
બોરે	૧૪૪૯	૨૫૬	૪૩૭૨	૨૪૦૩૦	૧૨૪૪૫	૧૧૫૮૫	૧૭·૮
ખારસવાન	૧૪૫	૨૪૫	૫૬૨૨	૩૧૧૨૭	૧૫૪૯૬	૧૫૬૩૧	૨૧૪·૭
સારેકાલા	૪૩૮	૬૫૧	૧૫૦૪૮	૭૭૦૬૨	૩૮૮૦૧	૩૮૨૬૧	૧૭૫·૯
જુમલે...	૧૬૦૫૬	૩૬૩૩	૧૧૨૪૫૪	૬૭૮૦૦૨	૩૪૫૨૩૮	૩૩૨૭૬૪	૪૨·૨

આ જીલ્લો ૧૮૦૩મા મહારાજા રાઘોજી ઘોસલા બીજા પાસથી દેવગાવના લખત રૂહે બ્રિટીશ સત્તા તળે આવ્યો છે. અને તે પછી ૧૮૧૮–૧૮૨૬ તથા ૧૮૬૦માં અનેક ફેરફારો થયા છતાં ત્યાંના રાજ્યકર્તા આબાદાની સાથે બ્રિટીશ છાયા તળે રાજ્ય કરે છે.

છોટાભાગીર્થી—ગંગા યાને ભાગીર્થી નદીનો એક પ્રવાહ, બંગાલમાં મલધ્યા જીલ્લામાં વહે છે. વર્સાદની ઋતુમાંજ એ ભરપૂર રહેછે અને ઉન્હાળામાં તદન સુકાઇ જાયછે. મલધ્યા જીલ્લાના દક્ષિણ તરફથી ૧૬ મૈલ સુધી વહે છે, ગંગા પ્રમાણેજ એના કિનારેના પવિત્ર તિર્થ સ્થળોનું માહાત્મ છે.

છોટાસીનચુલા—આ સીનચુલા પર્વતની હારમાનો એક પર્વત. બ્રિટીશ અને ભૂતાન રાજ્યની સરહદ વચ્ચે છે સમુદ્ર સપાટીથી એની ઉંચાઇ ૫૬૯૫ ફીટની છે. બક્ષાની છાવણીથી એ ૭ મૈલ ઉત્તરે છે.

જ.

જ—મૂળાક્ષરનો ઓગણીસમો અક્ષર.

જઈરિચ—જરતોસ્તી દંત કથા મુજબ એક દેવીનું નામ. વંદીદાદમાં તથા બુનદેહેશમાં એની બુરાઇનું વર્ણન આપેલું છે. એ અમરદાદ કે જે અમશાસ્પંદ અમર્ગી તથા ઝાડ પાન ઉપરનો ઇજદ છે, તેના હરીફ તરીકે નાશ અને ભૂખની ઉપરની દેવી છે.

જઇરિમ્યંધુર—(જુઓ ઝઈરિમ્યાક)

જઈરિવઇરી—(જુઓ ઝરીર)

જંઓાતર—* 'જરતોસ્તી ધર્મ ક્રિયાઓની' 'ઇજશની,' વંદીદાદ, વિસ્પરદ વગેરેમાં જે ભણેલા અથોરનાન 'ઇધોરા' ઉપર બેશી મુખ્ય ભણે છે, તે અર્થ મુજબ ક્રિયા કરનાર (હોતાર). 'આફ્રિનગાનની ક્રિયામાં જે ધણી આફ્રિનગાન માંડે છે તે.' અરવીસગાહમાં એ શખસની સામેના ધણીને રાસ્પી અથવા 'આત્રવક્ષી' કહે છે. આફ્રિનગાનમાં એની સામે બેસનાર ધણીને આત્રવક્ષી કહે છે.૯

'ઉજીરનગેહમાં ક્રિયા કરનારા ધર્મ ગુરૂઓના જે નામો દીધાં છે તેમાં એ 'ઝઓાતર' અથવા જોતીને પ્રથમ યાદ કર્યાં છે. એ ક્રિયા કરનારનો દરજ્જો એટલો મ્હોટો ગણેલો છે કે બુનદેહેશમાં અહૂરમજ્દને પોતાંને (સરોશ ઈજદને રાસ્પી તરીકે લઇ) જોતી તરીકે ક્રિયા કરતો જણાવ્યો છે. દાદસ્તાને દીની (બાબ ૪૮-૨) માં એ જોતીની લાયક જગ્યા ઉર્વીસગાહ જણાવી છે.

જઓાથ—*'હોત્ર. પેહેલવીમાં અને ફાર્સીમાં 'જોર ક્રિયા' માં અર્પણ કરવાની અથવા ભેટ ધરવાની' પવિત્ર ચીજં. ઇજશનેની ક્રિયામાં ક્રિયા કરી તેયાર કરેલાં પવિત્ર પાણીને જોરમાં ખાસ નામથી ખસુસ કરી ઓળખવામાં આવે છે. બુનદેહેશ આ જોરના પાણીનો ઘણો ગુણ જણાવે છે. તેના જણાવવા મુજબ સ્પેન્તમાન જરતોસ્તે આ જોરનો પાણીથી 'અરગ' મર્વ તથા વેહે નદીનાં બગડેલાં પાણીને ઉપયોગી કર્યાં હતા, આ ફકરામાં એ 'ઝોર' શબ્દ સાધારણ પવિત્ર અથવા સોજા પાણીને અર્થે વાપરેલો દિસે છે, અને તે વર્ણન બારી કરણની ક્રિયાનું દિસે છે, બહમન યષ્ટ (બા-૨-૫૯)દવાઝદેહ હોમાસ્ત (હમાયસ્ત)માં એ જોરનાં પાણીનો ઉપયોગ જણાવે છે. શાયસ્ત, લાશાયસ્ત જ્યાં માણસ દક્ષ થયું હોય ત્યાંથી જોરનું પાણી તુરત કાઢી લઇ જઇ બીજા પાણીમાં મેળવી દેવા કહે છે. (બા. ૨-૪૩) જો કોઇએ આતશને બુજાવ્યો હોયતો તેને સજામાં 'જોશ' આતશ બહેરામને સંપુરદ કરવા કહે છે, (બા. ૭-૯,)

* અવસ્તાનાં. વિ૦ ના૦ ફરહંગ પૃ૯ ૮૫)

જંક—ચીનાઇ ત્રણ ડોલી વહાણ, આ વહાણ ઘણી ઝડપથી ચાલી શકતું હોવાથી અમેરિકા તથા યૂરપમાં પણ વપરાય છે.

જખમ—'ચામડી ફાટે અથવા ચીરાય અથવા છુંદાય અને તેની હેઠળના નરમ ભાગોને જોખમ પોંહચવાથી તેવી ચીરાય તેને જખમ કહે છે. જખમ પાંચ પ્રકારના છે. કપાયલો જખમ-૨-છુંદાયલો જખમ. ૩-મોકાયલો જખમ.૪-વિષવાલો જખમ. ૫-બંદુકનો જખમ.

'જખમને લીધે કેટલીક વેળા ચમક, રતવા, પાઇમ્યા અને સ્થાનિક ગોહોત નિપજે છે. દર્દી અશકત હોય તથા ઇસ્પીતાલ જેવા ઠેકાણે દર્દી હોય ત્યાં રતવા થાય છે. જખમ પાકવાથી પાઇમ્યા નામનો તાપ લાગુ પડે છે. જે ભાગમાં જખમ હોય તે બહુ છુંદાયો હોય અથવા તેની મુખ્ય લોહીની નળીઓ તુટી હોય, કે તુરત મરણ પામે છે.

જખમ રૂઝાવાની પાંચ રીતો છે. ૧-જખમની બેઉબાજુ રહેવાથી એક બીજા સાથે મળી જાય છે; આ બનાવ નાહના જખમમાં બને છે. ૨-જખમવાળા ભાગનો

થોડો વરમ થઇ તેમાં 'લીફ' પેદા થાય છે. તેના સાધનથી બેઉ બાજુ જોડાઇ જાય છે. આ રીતે એક કે બે દિવસમાં જખમ રૂઝાઇ જાય છે. જખમની બેઉ બાજુ ભેગી રહે તથા તેમની વચમાં લોહી, હવા અથવા બીજો કાંઈ પદાર્થ ન હોયતોજ આ બે પ્રકારે કપાયલો જખમ રૂઝાય છે. કપાયલા જખમ શિવાય બીજા પ્રકારના જખમ આ મુજબ રૂઝાતાં નથી. ૩–કેટલીક વેળા જખમ ઉપર 'ખરેટો' વળીને તેની નીચે જખમ રૂઝાઇ જાય છે. જનાવરોનાં ઘણાં જખમ આ રીતે રૂઝાય છે. ૪–જખમ પાકીને તેના ઉપર માસાંકૂર થાય છે તથા તેથી જખમ ભરાઇને રોકો વળે છે. ૫–માસાંકુરવાળી બેઉ બાજુને ભેગી કરવાથી પણ તેનો સંયોગ થાય છે. ખુલ્લા જખમ, ચાંદા, ગડ ગુમડાં, ગાઠાં વગેરે માસાંકુર આવીને રૂઝાય છે. માસાંકુરથી રૂઝાતાં વખત લાગે છે. એમાં જખમ ચામડીની કોર તરફથી રૂઝાતો આવી વચલો ભાગ છેલ્લે રૂઝાય છે.

કપાયલો જખમ ઘણું કરી ધારદાર હથિયારથી થાય છે. જેની બેઉ બાજુ સરખી જણાય છે. આવો જખમ નાહનો ફકત ચામડીમાંજ હોય અથવા મ્હોટા સ્નાયુને ભેદે એટલો ઉંડો હોય છે. જખમથી લોહી વહેતા દુઃખ થાય છે. આવો જખમ થતાં પ્રથમ લોહી બંધ કરવાનાં ઉપાય લેવાં પડે છે. જખમની અંદર કાંકરી, લોહી, કચરો હોયનો તેને ઠંડા પાણીથી ધોઇ લોહીને સાફ કરવું, અને તે પછી હવા માહે નહિ જાય તેવી રીતે જખમને સીવી લેવો યા પટી બાંધી લેવી. જખમની બાજુ જલદી સાંધવા માટે તેને ટાંકા મારવામાં આવે છે. રેસમનાં દોરાથી, ચાંદી અથવા લોઢાનાં, તારથી, અથવા, સણના દોરાથી અથવા ઘોડાના બાલથી ટાંકા મારી શકાય છે. ટાંકા જૂદી જૂદી રીતે મારે છે. ચામડી સીવવાની સેહેલી રીત થોડે થોડે આંતરે ટાંકા મારવાની છે. સોયમાં દોરો પોઇ તેને જખમની આરપાર કાઢી તેને બે ગાંઠવાળી તેનાં છેડા કાપી નાખવાં, ચાંદીનો તાર હોય તો તેને માત્ર વળ આપવાથી તે રહે છે. ઘોડાનો બાલ હોયતો પેહેલી ગાંઠ દેતાં તેને બે આંટા દેવા એટલે તે દૃઢ રહેછે. ૨—જી રીત–કપડું ઓટીએ તેવી રીતે એક દોરાથી ટાકા લેવાથી શિવાય છે. આ રીત આંતરડાના જખમને લાગુ પડે છે. ત્રીજીરીત–એવી છે કે જખમની બેઉ બાજુમાં એક સોય પોઇ તેને ભેગી કરી ∞ વળની માફક તેના ઉપર વાળો અથવા દોરો લપેટવો. ચોથી રીત–જખમની બન્ને બાજુ કવિલ ભરૂ મેલી તેના ઉપર દોરો બાધે છે, તે જખમની બાજુ બરાબર સંબધમાં રહે છે. જખમ રૂઝાતાં તરત ટાંકા કાઢી લીએ છે. વધારે વખત અંદર ટાંકા રહેવા દીધાથી માહે પાકે છે, અને પરૂ થાય છે. ચાંદી કરતાં રેશમના ટાંકા જલ્દી પાકે છે. ઘોડાનાં બાલના ટાંકા પાકવાની દેહેશત રહેતી નથી, પણ તે દોરા જેટલા મજબૂત રહેતા નથી.

ટાંકાને બદલે સોપ અથવા 'રેઝીન-પલાસ્તર'ની પટીથી જખમની બે બાજુને ભેગી કરી રાખે તો તેથી પણ રૂઝાવાનુ કાર્ય જલ્દી થાય છે. જખમની બાજુને ભેગી રાખવામાં પાટો તથા શરીર સ્થિતિ મદદ કરે છે. પાટો બાંધવાથી જખમની બાજુ ભેગી રહે છે. જખમની બાજુ ભેગી રહે તેવીજ સ્થિતિમાં શરીર અને અવયવ રાખવા.'

જખમને શિવ્યા પછી તે ઉપર તેલની, પાણી અથવા સાદી પટી મુકી પાટો બાંધી લેવો. જો જખમ પાકે તથા માસાંકુરથી રૂઝાય એવું ભાસે તો ટાંકા કાઢી નાખવા અને જખમ રોજ સાફ કરી કાર્બોલિક તેલની પટી મારતા રહેવું.

છુંદાયલો જખમ ઘણું કરી તેની આસપાસનો ભાગ કચરાયલો અથવા તુટેલો હોય છે. આવા જખમો તહેવાર હોય છે. કોઇ જખમ થોડો કચડાયલો તો કોઇ વધુ. એકલી ચામડીજ નહિ પણ તેની પાસે સ્નાયુ તથા સ્નાયુ રજ્જુ તુટી જાય છે. રક્ત નળીયો

તથા અસ્થી કચડાઇ ચુરે થાય છે. આવા જખમને પ્રથમ ધોઇ સાફ કરવો. તુટેલા તથા અર્ધ લટકતા ભાગ જીવ વાળા હોય તે સંધાઇ શકે એમ લાગે તો તેને રહેવા દઇ, સારી રીતે સીવી લઇ બાંધી લેવા. જે ભાગ નિર્જીવ તથા સારા ન થઇ શકે અને પાછળથી જખમ રૂઝવવામાં અડચણ કરે તેવાને કાઢી નાખવા. જખમ પાકવાને સમએ પોટીસ લગાડવી તથા દિવસમાં એક કે બે વાર તેને ધોવો.

બંદુકની ગોળી છરો યા દારૂ કામથી જખમ જે થાય છે તે સર્વે એકજ વર્ગનાં હોય છે. પેટ છાતી અથવા મસ્તકમાં ગોળી લાગવાથી ઘણુંકરી મ્હોત નિપજે છે. ગોળી શરીરમાં રહે છે અથવા આરપાર નિકળી જાય છે. આરપાર ગોળી નિકળી જતાં પ્રવેશ, છિદ્ર કરતાં, નિકળી જવાનો ભાગ વધુ છુંદાયલો દેખાય છે. ગોળીના માર્ગમાં આવતાં હાડકાં તેથી છુંદાઈ જાય છે, અગર ફોડી તેના કટકા બહાર કાઢી નાખે છે. ગોળીથી અવયવ તુટી ગયો હોય યા મ્હોટું ભગદળ પડ્યું હોય અને હાડકાં ફાટયાં હોય તો તે અવયવને કાપવાં પડે છે. પણ તેવો જો જખમ નહી હોય તો તેને રીતસર સાફ કરે છે. માહે.મળી આવતા હાડકાના કટકા યા ગોળી કાઢી લેવા. માત્ર રક્ત પ્રવાહને બંધ કરી પોટીસ અથવા પટી નિયમ મુજબ બાંધવી. એવા જખમીને સારો ખોરાક અને પૌષ્ટીક દવા આપવી જરૂરની છે.

તલવાર બરછી યા ભાલાથી ભોંકાયલો જખમ થાય છે. આવા જખમ જેમ વધારે ઉંડો તેમ વધુ જોખમકારક હોય છે.

જગદેસપુર—બંગાલમાં શાહાબાદ જીલ્લાનું એક ગામ. ૧૮૭૨માં લોક વસ્તી ૧૪૪૦૦ની, ૧૮૮૧માં ૧૨૫૬૯ની હતી. તેમાં ૧૦૦૯૨ હિંદુ, ૨૪૭૭ મોહમેદનો હતા. શેહેરનું ક્ષેત્રફળ ૬૫૧૮ એકર છે.

જગદેસપુર—સુલતાનપુર જીલ્લામાંના મુઝફર ખાન તેહેસીલમાંનું પ્રગણું. ક્ષેત્રફળ ૧૫૫ ચોરસ મૈલ અથવા ૯૯૧૦૪ એકર છે. તેમાંનું ૫૧૫૫૦ એકર ખેતીવાડીથી અને ૧૯૧૨૫ ખેડી શકાય તેવો ભાગ છે; સરકારને જમીનનું મેહેસુલ ૧૧૦૫૪ પૌંડનું ઉપજે છે. ૧૮૬૯માં લોક વસ્તી ૧૦૦૧૦૩ની, ૧૮૮૧ માં ૯૦૧૩૮ હતી, તેમાં ૬૯૯૫૫ હિંદુ તથા ૨૦૧૮૩ મોહમેદન હતા. દર ચોરસ મૈલે લોકવસ્તી ૫૮૧ ની છે. એમાં ૧૬૬ ગામડાં સમાયલાં છે. અત્રે ધાન્ય, કાપડ વગેરેનો વેપાર ચાલે છે.

જગધરી—એજ નામના તેહેસીલનું મુખ્ય શેહેર. અંબાલા શેહેરની દક્ષિણ પૂર્વે ૩૭ મૈલ ઉપર છે, અને સિંધ, પંજાબ તથા દિલ્હી રેલ્વેની ઉત્તરે ૩ મૈલપર છે. ૧૮૭૨માં લોક વસ્તી ૧૧૬૭૬ની ને ૧૮૮૧માં ૧૨૩૦૦ ની હતી, તેમાં ૯૨૪૨ હિંદુ, ૨૮૫૩ મોહમેદન, ૧૩૪ જૈન, ૬૦ શીખ અને ૧૧ પરજાતની વસ્તી હતી. અગાઉ એ પડત ગામડું હતું; પણ બુરીયાના શિખરાજા રાયસિંગે એને વેપારી મથક બનાવી વસાવ્યા પછી, આ ગામ ચડતી દશાએ પુગ્યું છે. નાદીરશાહે આ ગામનો નાશ કર્યા પછી, ૧૭૮૩ માં રાયસિંગે ફરી બંધાવી વસાવ્યું હતું. ૧૮૨૯ પછી આ ગામ બ્રિટીશ સત્તાતળે કોલકરારથી આવ્યું હતું. એની પાસેની તેકડીઓમાંથી ત્રાંબુ તથા લોઢું નિકળે છે. અત્રે તાંબા લોઢાનાં તહેવાર ઓજારો તથા સામાન બનાવવાનાં કારખાનાં છે.

જગન્નાથપુરી—ઓરીસાના સમુદ્ર કાંઠાપર નું આ શેહેર હિંદુઓનું પવિત્ર જાત્રાસ્થાન ગણાય છે. આ શેહેરમાં વસ્તી ૨૨૦૦૦ની હોય ત્યાં જગન્નાથનું પુરાણું મંદીર છે. આ શેહેર ઈ. સ. ૩૧૮ માં બુદ્ધિસ્તોનું પવિત્ર સ્થળ ગણાતું હતું તથા ત્યાં બુદ્ધનો એક દાંત હતો. જાત્રા સમયે ત્યાં ૧૦૦૦૦૦ જાત્રાળુઓ એકઠા થાય છે, ત્યાં ૧૨૦ મંદીરો છે. તેમાં પુરાણું પેગોડા ૧૯૨ ફીટ ઉચું છે, પેગોડાની આસપાસની ૨૦ મૈલ ઘેરાવાવાળી જગ્યા અતી પવિત્ર ગણાય છે. પણ અતી

પવિત્ર અને શ્રેષ્ટત્વ પામેલી જગા માટે ૬૫૦ ચોરસ ફીટ જગા રોકેલી છે. જેમાં ૫૦ દેવમંદીરો છે. આ મંદીરનો બુરજ ૧૮૪ ફીટ ઉંચો અને ૨૮ ચોરસ ફીટ ઘેરાવામાં છે. જેને 'બુરદેવાલી' કહે છે, અને તેમાં સુભદ્રા વગેરેની મૂર્તિઓ છે. એની પાસે બે મિસરી મિનારા રોકાં મંદીરો છે, તેમાંનું એક ૮૦ ચોરસ ફીટ છે અને તેની પાસેનામાં જાત્રાળુઓ માટેનું પકવાન ગૃહ છે. આ મંદીર ઇ. સ. ૧૧૯૮માં ઓરિસાના ભિમદેવે ૫૦,૦૦૦ પૌંડને ખર્ચે બંધાવ્યું હતું. આ મંદીર દેવાલથી ૨૫૦ ચોરસ ફીટથી ઘેરી લીધેલો હોઈ, મુખ્ય દરવાજો પૂર્વ તરફ છે. આ દેવલપર જગેજગ તર્હેજાતી પૂતળાં ગોઠવેલા છે, મુખ્ય દરવાજે પૂર્વ ભણીનો ૩૫ ફીટ ઉંચો છે.

અત્રે વર્ષમાં ૨૦ વખત જાત્રા ભરાય છે. તે વેળા ૪૦ ફીટ ઉંચાં અને ૭ ફીટ ઘેરાવાવાળા ચાકના રથમાં મૂર્તિને ફેરવવામાં આવે છે. આગલા વખતમાં આ રથ તળે જાત્રાળુઓ સ્વર્ગ પ્રાપ્તિ થકી કચડાઇ મરણ પામતા હતા પણ હાલ આ રેવાજ બંધ પાડયો છે.

જગન્નાથરાય—આ સંસ્કૃત ભાષાનો નામાંકિત કવિ જાતે તૈલંગી બ્રાહ્મણ હતો. બેગીનાડ કુળમાં જન્મેલો. પેરુભટ્ટ એનો પિતા અને લક્ષ્મી નામે માતા હતી. એનું જન્મસ્થળ મુગુંડા ગામ હતું. એ ૧૨ વર્ષની ઉમર સુધી કેળવણીથી બેનસીબ હતો, પણ તે પછી કાવ્ય શાસ્ત્રનો અભ્યાસ કરી સંસ્કૃત ભાષાનું જ્ઞાન સંપાદન કરી થોડી મુદતમાં ન્યાય, મિમાંસ અને અલંકારશાસ્ત્રનો વિધા અભ્યાસ કર્યો હતો. જગન્નાથ અકબર પાદશાહના સમયમાં હતો, પ્રથમ એણે કર્નાટકના રાજાનો આશ્રો માંગ્યો, પણ ત્યાં તેની કદર નહિ બુઝાયાથી જયપૂર જઇ ત્યાં સંસ્કૃતશાળા સ્થાપી, વિદ્વાન મંડળોમાં સાહિત્યની ઘણી ચર્ચા ચલાવી.

જગન્નાથ પંડીત જયપૂરમાં હતો તે વેળા એના સાંભળવામાં આવ્યું કે દિલ્લીમાં એક મહાન વિદ્વાન કાજી પોતાના ઇસલામી ધર્મના પ્રસાર માટે વિદ્વત્તાથી બીજા મતોનું ખંડન કરે છે, આથી જગન્નાથ દિલ્લી જઈ ફારસી ભાષાનો અભ્યાસ કરી તેમનાં ધર્મતત્ત્વ જાણી કાજી સાથે વાદવિવાદ કરી પોતાના હિંદુ ધર્મની શ્રેષ્ટાઇ બતાવી, યવન મતનું ખંડન કર્યું, આથી અકબર પાદશાહે એને પોતાની દરબારમાં બીજા પંડીતો સાથે રાખ્યો.

જગન્નાથ પંડીત જેવો વિદ્વાન હતો તેવોજ તે દેખાવડો પણ હતો. અકબર પાદશાહની એક કુંવરી જૈના (જૈનબ) બુથવાં લવંગી એની વિદ્વત્તા અને સુંદરતાપર મોહિત થઇ એનીજ સાથે પરણવાનું પણ લઈ બેઠી હતી, અને તેથી પાદશાહની તથા પંડિતની મરજી સંપાદન કરવાની તક શોધતી હતી. એક વેળા તેવી તક હાથ કરી પંડીતનો પોતા તરફનો પ્યાર અકબરની હજુરમાં જાણી ચુપ બેઠી; પણ એના રૂપથી પંડિત મોહિત થએલો હોવાથી તેણે પાદશાહની ખુશ હાલતનો લાભ લઇ જૈના સાથે પરણવા મુસલમાની ધર્મમાં દાખલ થયો, ને જૈના સાથે પરણીને સુખચેનમાં જીંદગી ગુજારી. પણ ઘડપણમાં અપ્પાદિક્ષીતનાં બોધથી એને વૈરાગ્ય પ્રાપ્ત થતાં એ કાશી ગયો; ત્યાં એણે પ્રાયશ્ચિત લઇ પોતાની યવન સ્ત્રી સાથે બ્રાહ્મણ ધર્મમાં દાખલ થવાની ઇચ્છા બતાવી. પણ બ્રાહ્મણોએ એની ઇચ્છા મુજબ પ્રાયશ્ચિત આપવા ના પાડયું. આથી એ ગંગા તીરે જઇ ધ્યાનરત બેઠો ને ત્યાં ગંગાની સ્તુતિમાં શ્લોકો ગાવા માંડતાં ગંગા દરેક શ્લોકે અકેક સીઢી ઉપર ચઢી, એ મુજબ છેલ્લી ઉપલી સીઢી ચઢી જગન્નાથ તથા તેની સ્ત્રીને પાવન કર્યાથી બ્રાહ્મણોએ તેને પ્રાયશ્ચિત આપી પોતાના અસલ ધર્મમાં દાખલ કીધો. એના રચેલા ગ્રંથો નીચે મુજબ છે. રસ ગંગાધર, એ અલંકાર શાસ્ત્રપર મ્હોટો વાદ વિવાદનો ગ્રંથ છે. બીજો જગ્ગ શતકનો ભામિની વિલાસ, ત્રીજો કુચમર્દીની, ૪ થો અશ્વધારી અને પાંચમો ગંગા લહરી

જંગબાર—આફ્રિકામાંનો આ ટાપુ ૧૮૯૦ થી બ્રિટીશ સત્તા તળે છે. આ ટાપુમાં ઈંગ્રેજો તથા પુષ્કળ જર્મનો અને થોડા યૂરપીયનોની વસ્તી છે. પશ્ચિમ કિનારાપરના શેહેરમાં ૩૦,૦૦૦ની વસ્તી છે. આ શેહેર આફ્રિકાના પૂર્વ કિનારાપરનું મુખ્ય વેપારી મથક છે. અત્રેના આયાત તથા નિકાશ માલની સરાસરી દરેકે ૧૩,૦૦,૦૦૦ પૌંડની આવે છે. ઝેંઝીબાર= જંગબાર (સ્વાહિલ વંશનો ઝેન્જ વંશનો દેશ) નો મુલક આગળ મ્હોટા વિસ્તારમાં હોઈ ૧૦ મી સદીમાં આરબોને તાબે હતો. પોર્તુગીજોએ ૧૫ થી ૧૭ મી સદી જ્હેર અત્રે અમલ કર્યો હતો. ૧૮૫૬માં મસકતના ઇમામનો બેટો જંગબારનો સુલતાન થયો. ૧૮૭૦-૯૦ થી અત્રે સર્વ સત્તા બ્રિટીસ અને જર્મન સરકારની સંમતિથી ચાલે છે.

૧૮૮૭ મુજબ વસ્તી ને વિસ્તાર—

જંગબાર	ટાપુનું	ક્ષેત્રફળ	૬૪૦	ચોરસ	મૈલ	ને	વસ્તી	—૨૨૦૦૦૦
,,	પંબાનું	,,	૩૮૦	,,	,,	,,	,,	— ૧૦૦૦૦
,,	મેમ્ફી	,,	૨૦૦	,,	,,	,,	,,	— ૭૦૦૦.
,,	લામુ	,,	૫૦	,,	,,	,,	,,	— ૨૦૦૦૦
,,	— નો કિનારો	,,	૬૦૦૦	,,	,,	,,	,,	—૫૦૦૦૦૦
સોમાલી કિનારાં થાણાં		,,	૧૫૦	,,	,,	,,	,,	— ૮૦૦૦
	જુમલે ક્ષેત્રફળ		૭૪૨૦				જુમલે વસ્તી	—૭,૬,૫,૦૦૦

જંગબારથી ૧૫,૦૮૦૦૦ રૂપ્યાની કિંમતના હાથી દાંત તથા કોપરં વગેરે માલ હિંદુસ્તાનમાં આવે છે; અને હિંદુસ્તાનથી ૨૦૭૦૦૦૦ રૂપ્યાની કિંમતનું દેશી કાપડ અને ૧૧,૦૭,૦૦૦ રૂપ્યાની કિંમતના ચોખા, સાકર, આટો, ઘી, વગેરે પદાર્થ નિકાશ થાય છે.

જંગબહાદુર—નેપાલ દેશનો સેનાધિપતિ, જન્મ ૧૮૧૬ના સુમારે કટમાંડુમાં થયો. બાળપણથી એ ચંચળ અને શૂરો જણાયો હતો; પણ જુવાનીમાં એણે તર્હેવાર વ્યસનમાં પડી કુછંદી જીંદગી ગુજારવા માંડી હતી. પણ તે વેળા નેપાળના લશકરમાં સુબેદારની પદ્વિ મેળવી. આ લશકરમાં મુખ્ય અધિકારીઓ તેનાજ વડવાઓ હતા. પછી જંગબહાદુરના કાકા રાજ્યના દિવાન થયા, આથી જંગબહાદુર જલદીથી લશકરમાં મ્હોટી પદ્વિ પામ્યો. પછી રાજા અને દિવાન વચ્ચે કુસંપ થયો, આથી રાજાએ દિવાનનું ખૂન કરાવ્યું. પછી ગગનસિંગ નામે વિદ્વાન પુરૂષ દિવાન થયો, પણ તેની પર રાજકુંવર કોપ્યાથી તે પણ માર્યો ગયો. આ પ્રસંગે કટમાંડુમાં શંકા ઉપરથી, દ્વેશભાવથી અને રાજકારસ્તાનથી રાણી તથા જંગબહાદુરના હાથે કાંઈ એવાં તો ક્રૂર કર્મો થયાં કે તેનું વર્ણન અતી શોકજનક ને ભયંકર છે. ત્યાં એકજ રાતમાં રાજ મેહેલના ચોગાનમાં ૨૦૦ માણસોને કતલ કરવામાં આવ્યા હતા. આવી રીતે જંગબહાદુરે પોતાનો દરોરો બેસાડી રાજાને પુતળા પ્રમાણે ગાદી પર બેસાડ્યો. તે પછી ૧૮૪૬માં જંગબહાદુર પોતે દિવાન થયો; અને દરબારનું સર્વ કામકાજ પોતાના સ્વાધિનમાં રાખ્યું. પણ તે પછી એણે રાજ્યવ્યવસ્થા ઘણાજ શાંત અને ડાહપણથી ચલાવી ૧૮૫૦ માં તે ઇંગલંડ ગયો; તે વેળા ઇસ્ટઇંડિયા કંપનીએ તેને મ્હોટી મેજબાની આપી. તે પ્રસંગે બ્રિટીશોને સદા મદદ કરવાનું અભય વચન આપ્યું અને તે મુજબ તે બળવા સમયે વર્ત્યો હતો.

૧૮૫૭માં લખનૌ શેહેર બંડખોરોએ લીધા પછી ઇંગ્રેજ લશકરે તેઓપર ઘેરો નાખ્યો. પણ શેહેરમાં બંડખોરો પુશકળ હોવાથી ઇંગ્રેજોનું કશું વળયું નહિ. પણ તે પ્રસંગે જંગબહાદુર ૯૦૦૦ના લશકર સાથે ૨૪

તોપો લઇ મદદે આવ્યો, ને શેહેર જીતી આપ્યું. આ મદદના બદલામાં સરકારે જંગબહાદુરને બહુ માન આપી ૧૯. તોપોની સલામતી આપવાનો ઠેરાવ કર્યો.

૧૮૭૫માં એ ફરી ઈંગલંડ જવા માટે મુંબઈ આવી રહ્યો પણ એક દિવસે ઘોડેસ્વારી કરતાં ઘોડો ચમકી નહાઠાથી તે પડી ગયો. તે વેળા તે ઘણો બેમાર પડવાથી પોતાને સ્વદેશ ગયો, પણ તે પછી સારો થઇ ૧૮૭૭ માં ૨૫ ફેબ્રુઆરીએ મરણ પામ્યો હતો.

જંગમ—લીંગાયતોના ધર્મ ગુરુ. એઓ જે જે ગામમાં વસે છે ત્યાં એક ગુરુના વડપણ તળે રહે છે. જંગમ ઉપાધ્યાઓના ગુરુ પાસે ઇનામી જમીન હોય છે, જેપર તેઓ નિર્વાહ કરે છે. ૧૨મી સદીમાં તેમના પંથનો સ્થાપક બસવ થયો, તેણે તેમને શીલસુરી શીખવી, જેનાં ગ્રંથો હાલમાં એઓ ભણે છે. તેઓ શિવને પૂજ્ય માની; લીંગમ' ને નામે માને છે.

એમના મત મુજબ આત્માજી નિરાકાર નીરંજન જ્યોતી રૂપમાંથી પ્રથમ પ્રગટ થયાં છતાં પોતાનો આત્મા ઇશ્વરનો અંશ છે. સત્ય બોલવું, વેદના જ્ઞાનકાંડને માનવો, પણ શ્રાદ્ધ કર્મ ન કરવાં. ભૂત, પ્રેત, ડાકણ, વગેરે યોની સાચી છે. ઋતુકાળ સાચવવો. માંસ મદીરાનો ઉપયોગ નહિ કરવો, ગુરૂની આજ્ઞા ઇશ્વરી આજ્ઞા જેવી માનવી, મૂર્તિ પૂજા સત્ય છે. ઇશ્વર અવતાર લેતો નથી. ગો, બ્રાહ્મણ, સંત સાધુઓની સેવા કરવી. સ્મૃતિ પુરાણને માનવાં નહિ, ગુરુના ગ્રંથને પૂજ્ય ગણવાં, મ્હોટી ઉમરે લગ્ન કરવાં, ને ધર્મનો નાશ કરવો.

જગરોન—પંજાબ માહેલું એક શેહેર. લુધીયાના શેહેરની દક્ષિણે પશ્ચિમે ૨૯ મૈલ ઉપર છે, ૧૮૬૯ માં લોક વસ્તી ૧૫૮૮૧ ની હતી. ૧૮૮૧માં ૧૬૮૭૩ ની હતી. તેમાં ૭૫૧૦૨ મોહમેદન, ૬૦૯૩ હિંદુ, ૧૩૭૨ શિખ, ૩૦૨ જૈન હતા. અત્રે પોલીસ થાણું, નિશાળ, સરાઇ અને દવાખાનું છે.

જંગલ—અતી ઝાડીવાલા ગિચ્ચ ભાગને જંગલ કહે છે. હિમાલયની દક્ષિણમાં આવેલું તિરાહટું જંગલ અતી વિશાળ છે, તથા ગંગાના મુખ પાસેનું સુંદરબન જાણીતું છે. આ જંગલોમાં અતી ઉંચા ઘાસનાં છોડ તથા વિશાળ ઝાડ ઉગે છે. આ જંગલવાલા ભાગની હવા સરદ અને તાપ લાવનારી છે. આ જંગલોમાં સાંપ, વાંદરા, ચિત્તા, વાઘ, હરણ અને બીજાં હિંસક પશુઓની ભારે વસ્તી છે.

જંગલી કાગડો—અથવા દ્રોણ. આ પક્ષી લગભગ ૧૪ ઇંચની લંબાઇનો હોય છે. એ રંગે કાળો, જાંબુડી પાંખો, અને તેની કાળી ભૂરી ચાંચ હોય છે. એ બ્રિટીશ ટાપુઓ, તથા યુરપના દરેક ભાગમાં જણાય છે; તેમજ એશિયા અને ઉત્તર અફ્રિકામાં તથા અમેરિકામાં પણ વસે છે. એનો ખોરાક જીવજંતુ અને નશોનો હોય છે. એ પોતાના માળા ઝાડ, ખંડીયર અથવા કરાડપર બાંધે છે. એની માદા એકી વેળા પાંચ સફેદ કાળી છાંટવાળાં ઇંડા મેલે છે. આ પક્ષીને પાળયો હોય તો તે જલ્દી પલોટાઇ જાય છે. જંગલી કાગડામાં નકલ કરવાની કુદ્રતી બક્ષેસ હોવાથી એને કેળવ્યાથી એ સારી નકલ કરી શકે છે.

જંગલી જયગઢ—આ કિલ્લો 'હેલવાક' (પાટણની પશ્ચિમે ૧૩ મૈલ પર છે) નામના ગામડાની ઇશાન્યે ૬ મૈલ પર સહ્યાદ્રી કોકણપટી બાજુએ ઢલતા પર્વત ઉપરના શિખર પર બાંધેલો છે. કિલ્લા ઉપર જવાનો સેહેલો માર્ગ જોતાં પ્રથમ 'તોરણો' નામના ગામડા સુધી ૩ મૈલ સુધીની ચઢાણ ચઢવી પડે છે. આ ચઢણ સેહેલી છે. ત્યાંથી આગળ ડુંગરાનાં માથાપર એક પગ વાટ છે. આ માર્ગે બીજા ૩ મૈલ જવું પડે છે. ત્યાં નાવજે (પાટણ તાલુકા માહેલું ગામ) નામના ગામડાથી તોપો વગેરે લઇ જવાનો બાંધેલો માર્ગ મળે છે. ત્યાંથી આગળ એક મૈલ જંગલમાંથી જવું પડે છે, અને પછી બાંબુની ગિચ્ચ ઝાડી

જડે છે. તેમાંથી અતી કઠથી રસ્તો શોધવો પડે છે. પછી એક તેકડીના માથાપર આપ ણે જઇ પુગીએ છિયે, અને ત્યાંથી ૧૦૦ હાથ ઉપર નિચાણમાં કિલ્લો જણાય છે, ત્યાં જવા ફરી ઉતરાણ ઉતરી 'કારવી' નાં ગિચ્છ જંગલમાંથી અતી મેહેનતે જવું પડે છે, અને તે પછીજ માહા મેહેનતે કિલ્લાનાં દરવાજા પાસે પોંહચાય છે. ત્યાંથી ચારે હાથપગની સંભાળ સાથે એક નાહનો ખડક ચટવો પડે છે; અને પછીજ દરવાજામાં પ્રવેશ કરી શકાયછે. આ દરવાજો ઉત્તર ભણી હોઇ તેની પાસેનો કોટ પડી ભાગો છે. આ કિલ્લો ચો ખુણો છે અને તે ૧૮૦ ફીટ લાંબો તથા ૧૫૦ ફીડ પોહળો છે. માહે પડી ભાગેલી અનેક ઇમારતો છે; તેમજ બીજાં તલાવો પણ છે, તેમાં બે તલાવો મ્હોટાં છે. આ ઉપરથી જણાય છે કે આગળ આ કિલ્લામાં કાયમની વસ્તી હોવી જોઇએ. કિલ્લાની બહારના કઠણપર અનેક ટાંકીઓ છે. અને તેનું પાણી નિર્મળ છે. પશ્ચિમ તરફ ૧૦૦ ફીટ સુધી ઉતરાણ સાધારણ સેહેલી છે, પણ બીજી કોકણ તરફની બાજુની ઉતરાણ અતી ભયંકર કરાડ રોકી છે. વચલું ગિચ્છ અરણ્ય ભાંજી સાફ કરેલું છે, તેથી નાંવજેથી કિલ્લા પર આવતાં ઝાઝી અડચણ પડતી નથી. ઉપર જવાનો માર્ગ બીકટ અને અતીશય ગિચ્છ ઝાડી વાળો હોવાથી તે કોઇ જોવા જતું નથી, પરંતુ આ કિલ્લા ઉપરથી 'મકરંદ ગઢ' સુધી સહ્યાદ્રિનો જે ભવ્ય સુંદર અને મનોવૃત્તિ તલ્લીન કરનાર દેખાવ નજર સામે આવી ઉભો રહે છે, તેવો અદ્ભુત દેખાવ કોઈજ જગેથી નિહાળવાની તક મળતી હશે.

આ કિલ્લા વિશેના ઇતિહાસ. ઉપરથી એટલુંજ જણાય છે કે ઇ. સ. ૧૮૧૦ માં પ્રતિનીધિની આશ્રિત 'તાઈતેલીણ' નામની એક શૂરવીર બાળા હતી, તેના તાબામાં આ કિલ્લો હતો, પણ બીજા બાજીરાવના સેનાપતિ બાપુ ગોખલાએ તેનો પરાજય કર્યો ને પોતે તેનો માલીક થયો હતો. ૧૮૧૮ ના મે માસમાં કર્નલ હિવેટના લશ્કરે તે જીતી લીધો હતો.

જંગલી તંબાકુ—આ એક તંબાકુના જેવો છોડ છે. તે સહ્યાદ્રી અને મંગળોરનાં માર્ગ પર નિલગીરિ પર્વતના એક શિખરપર 'રેવરંડ હાઇને' પ્રથમ જોઇ તેના ગુણ જાહેર કર્યા હતા. તે પછી ડૉ૦ ગ્રેહામ અને ગિબ્સે તેને ઘાટ પર મ્હોટી સંખ્યામાં જોયાં હતાં. ડૉ૦ પાડુરંગ ગોપાળ મંત્રીએ આ જાતનાં ઝાડ ખંડાળા તથા માથેરાનની તેકડીનાં નીચલા ભાગમાં દીઠાં હતાં. તેમજ મહાબળેશ્વરનાં રેવતા ઘાટ પર દીઠાં હતાં. એના મૂળીયાં પાસેનો ડીરો જાડો હોય છે. પણ ઉપરથી તે પોકળ રહે છે. તેના છેડાપર તંબાકુના ઝુમકા જેવા પાંદડાનો ઝુમકો હોય છે. તેની પર પોષ અને માઘ માસમાં સફેદ ફુલો આવે છે. એની જાતી ઇંગલીશ Lobelia Inflata ને મલતી છે. એના પાંદડાં તથા ફળમાંના ઝીણાં બીજ આંગળીએ દાબતાં તેમાંથી તિક્ષ્ણ વાસ નીકળતાં આંખમાંથી પાણી આવી છિંક આવે છે. એના પાંદડા તથા બીજમાં સરસ જેવો સ્નિગ્ધ દ્રવ્ય હોય છે. તેમાં વનસ્પતિના મુખ્ય સત્વ હોય છે. એની રસાયનિક પરિક્ષા હજી થઇ નથી. પણ ડૉ૦ પાંડુરંગ ગોપાળે દારનાં અર્કમાં એનાં પાંદડાં તથા બિયાનું ટીકચર હાફણ થયેલા દર્દીને ૧½ ડ્રામ આપી તેનો ગુણ તપાસ્યો હતો. આ દવાથી દર્દીને ઘણો આરામ થયો હતો, એમ ઉપલા તબીબ પોતાના ઔષધિ કોશમાં જણાવે છે.

જંગલો—સંગીત શાસ્ત્ર મુજબ આ રાગણી ગાવાનો વખત દિવસનાં ૩ જા પોહેરથી મધ્ય રાત્રી પર્યંતનો છે. જાતી સંપૂર્ણ છે. એટલે અરજ શુદ્ધ, રિખવ તિવ્ર, ગંધાર કોમળ તિવ્ર-બે; મધ્યમ કોમળ, પંચમ શુદ્ધ, ધૈવતતિવ્ર, નિખાદ કોમળ, એ મુજબ ૭ સ્વરો છે. આ રાગ જીલ્લાને મળતો છે.

જજજ—કાશમિરનાં રાજા જયાપિડનો એ સાળો હતો. જ્યારે જયાપિડ ઇ. સ. ૭૭૫

માં દિગ્વિજયની ઇચ્છાથી પરદેશમાં ગયો, ત્યારે જજ્જે જયાપિડનું થોડું સૈન્ય તથા સામંતોને વશ કરી પોતે ગાદીએ બેઠો. એણે ૩ વર્ષ સુધી ચિર્તા ભરી રીતે રાજ્ય કર્યું. આ વેળા જયાપિડે જજ્જને ગાદીપર બેઠેલો જાણી પોતાના બળમાં વધારો કરવા જયન્ત રાજાની મદદ મેળવી ચઢાઇ કરી. તેમાં શ્રીદેવ નામના એક ગામડીવાના ગોફણના પથ્થર વડે જજ્જ મરણ પામ્યો. મરણ ૭૪૭ માં નિપજ્યું. કનિંગહામના મત મુજબ જજ્જે ઇ. સ. ૭૪૮થી ૭૫૧ વેર રાજ્ય કર્યું હતું.

જંઘીપૂર—એજ નામના તાલુકાનું મુખ્ય શેહેર; ભાગીરથીને કાંઠે છે. ૧૮૭૨માં વસ્તી ૧૧૩૬૧ની ને ૧૮૮૧માં ૧૦૧૮૭ની હતી. તેમાં ૬૦૭૮ હિંદુ, ૩૭૯૦ મોહમેદન છે. શેહેર ૨૬૪૦ એકર ઉપર છે. મ્યૂનિસીપલ મેહેસૂલ ૮૩૪ પોંડનું ઉપજે છે. આ શેહેર શેહેનશાહ જહાંગીરે સ્થાપન કર્યું હતું. બ્રિટીશ રાજ્યની સ્થાપના વેળા અત્રે રેસમનો મ્હોટો વેપાર ચાલતો હતો, અને અત્રે ઇસ્ટઇંડીઆ કંપનીનું મુખ્ય વેપારી મથક હતું.

જંજીરગોળો—એને ઇંગ્રેજીમાં એનરૉટ કહે છે. હિંદુસ્તાનમાં આગળ આ તોપ ખાતા-માં વપરાતો ગોળો. એને કડીથી જોડેલો રાખતા, અને તેનો ઉપયોગ વહાણનાં સઢ અને દોરડાંનો નાશ કરવા તરફ કરતા. પણ હાલમાં એનો ઉપયોગ કરવામાં આવતો નથી.

જંજીરા—મુંબાઇ ઇલાકામાં કોલાબા જીલ્લા-માંનું હબશી રાજ્ય. એની ઉત્તરે રોહાનો કાંઠો, પૂર્વે રોહા અને મહાડ તાલુકો, દક્ષિણે બાનકોટ કાંઠો, અને પશ્ચિમે અરબી સમુદ્ર છે. એનો સમુદ્ર કાંઠો ૪૦ મૈલ સમાંતર લીટી-માં લાંબો છે. ક્ષેત્રફળ ૩૨૫ ચોરસ મૈલ છે. વસ્તી ૧૮૭૨માં ૭૧૯૬૬, ૧૮૮૧માં ૭૬૩૬૧, ૧૮૯૧માં ૮૧૭૮૦ અને ૧૯૦૧માં પણ તેટલીજ વસ્તી હતી. વસ્તીમાં ૮૦.૭ ટકા હિંદુ, ૧૮.૨ ટકા મુસલમાન અને બીજી કોમની જુજ વસ્તી છે. દરેક ચોરસ મૈલે વસ્તી ૨૩૫ ની છે.

આ રાજ્યનો મુખ્ય ભાગ ૧૦૦૦ ફીટ ઉંચાઇના પહાડોથી છવાયલો છે; અને તે પર્વતો પશ્ચિમ બણી દર્યા કાંઠે છે. પહાડની તળેટીવાળો ભાગ જંગલી ઝાડીથી છવાયલો છે, તથા ખેતી વાડી માટે પણ રોકાયલો છે. પહાડની તળેટીમાં ચોખાનાં ખેતરો મીઠાનાં અગરો વગેરે પુશકળ છે. નારીયળી અને ખજુરી તથા તાડ ઝાડનાં વનો આ દેશમાં પુશકળ છે.

જંજીરાની આબોહવા મધ્યમ છે, સમુદ્ર કાંઠેની હવા થંડીછે. થંડી ૭૬ ડીગ્રી પડે છે અને ગર્મી ૯૦ ડીગ્રી પડે છે. જુલેથી આગસ્ટમાં વર્સાદ વર્સે છે. વર્સાદ સરાસરી ૧૦૦ ઇંચ પડે છે. અત્રેની પ્રજાનો મુખ્ય ધંધો માછીમારનો છે, નારીયેળી, સોપારી, ચોખા, સણનો પણ પાક આ તરફ સારો ઉતરે છે. મુખ્ય ઉદ્યોગ મીઠું પકાવવું, સાદી વણવાનો તથા પાઘડી બનાવવાનો ચાલે છે. જંજીરાના કિલ્લામાં સારાં કાગળો બનાવવાનું કારખાનું છે.

રાજ્યમાં ૨૫ નિશાળો છે, તેમાં ૧૪ મરા-ઠાઓની અને ૧૧ મોહમેદનોની છે. તેમાં ૮૧૬ અને ૫૫૮ વિદ્યાર્થીઓ ભણે છે. વળી છોકરીઓની ૩ શાળાઓ છે, તેમાં ૧૪૨ બાળકીઓ ભણે છે.

જંજીરા—ઉપલા રાજ્યનો મુખ્ય કિલ્લો તથા શેહેર, મુંબાઇની દક્ષિણે ૪૪ મૈલ ઉપર છે. ૧૮૮૧ માં વસ્તી ૧૭૮૪ની હતી. સમુદ્રથી કિલ્લાની દેવાલ ૫૦ ફીટ ઉંચી છે. કિલ્લામાં નવેંબર માસમાં ઓરસ ભરાય છે. તેમાં ૩૦૦૦ લોકો ભેગા મળે છે. કિલ્લાની પશ્ચિમે એ મૈલ ઉપર 'નાનવાલ' નામે દીવાદાંડી છે. જે ૧૫૦ ફીટ ઉંચી છે.

જંજીરા ગોવા—એની ઉત્તરે ગોવા નદી, દક્ષિણે અઘશી નદી, પૂર્વે હોરે આંત અને પશ્ચિમે હિંદી મહાસાગર. લંબાઇ ૧૦½ મૈલ અને પોહળાઇ ૮ મૈલની છે. ક્ષેત્રફળ ૪૬ ચોરસ

મેલ છે. તેમાં ૧૦ ટાપુ હોઇ ૪૦ ગામો છે. મુખ્ય શેહેર પંજી છે. આ જંજીરા ગોવામાંના ટાપુ–ગોવા, ચોડણ, જુવે, કુંભારજુવે, અખાડા, વાટસા, વાંસી, ડોંગરી, અધશી અને જુવા (જુઓ ગોવા-ગોમાંતક.)

જઝીયા—મોહમેદન રાજ્યકર્તા પાદશાહોએ, પોતાની પરજાતી પ્રજાપર આ ધર્મી કર નાખવાનો ચાલ શરૂ કર્યો હતો. આઇને અકબરીમાં જણાવવા મુજબ ખલીફ ઓમરે જે પ્રજા મહમદીયાન ધર્મમાં દાખલ નહિ થતી તેનીપર આ કર લાગુ પાડયો હતો. ઉંચા વર્ગના પુરૂષ દીઠ ૪૮ દીરહમ, મધ્યમ સ્થિતિવાલા પાસથી ૨૪ દીરહમ અને ગરીબ હાલતવાલા પાસથી ૧૨ દીરહમ વસૂલ કરવામાં આવતા હતા.

હિંદમાં જઝીયા કર ક્યારથી હિંદુ પ્રજા પર લાગુ પાડયો તેની તવારીખ ચોકસ નથી; પણ શેહેનશાહ અકબરના રાજ્યઅમલનાં ૭ માં વર્ષમાં આ કર પરજાતી પ્રજા પાસથી લેતો બંધ કરવામાં આવ્યો હતો. પણ તે આગમજ અલ્લાઉદીનના સમયમાં આ કર લાગુ પડયો હતો. અકબરના અમલ પછી શહાજહાનના અમલની આખેરી સુધી આ કર બંધ પડયો હતો; પણ ઔરંગજેબે ફરી જઝીયા કર વસુલ કરવા માંડયો હતો. ઔરંગજેબના અમલમાં જઝીયા કર ઉઘરાવનાર મુત્સદી ઇનાયત ઉલ્લાહખાન હતો. ૧૨ સૈયદોના અમલમાં આ કર સદંતર કાઢી નાખવામાં આવ્યો હતો.

આ કર પરજાતીપર નાખવાનો સબબ એ બતાવવામાં આવે છે કે "જ્યારે મોહમેદન પ્રજા પોતાના સ્વધર્મિ રાજ્ય માટે લડતા અને તેની નોકરી બજાવતા, ત્યારે પરજાતી તેવી ફરજથી બાકાત રહેવાને લીધે તેમનીપર આ કર નાખવામાં આવતો; અને તે કર ભર્યાથી રાજ્ય કર્તા તેમનું રક્ષણ કરવાનું વાજબી ધારતા."

પારસી પ્રકાશમાં જણાવ્યા મુજબ "ઇરાનમાં રહેતા જરતોસ્તી ઉપર સર્વથી મ્હોટો સીતમ જઝીયા કરનો હતો અને તેને લીધે તેઓ માઠી હાલતમાં આવી પડ્યા હતા, અને તે બહાને ઘણાકો વટલી જતા. તથા આ કર વસૂલ કરતી વખતે ઇરાની અમલદારો જરતોસ્તીઓ પર તહેવાર જુલમ ગુજારતા હતાં." આ કરનો જુલમ ટાલવા માટે તે વેળાના ઇરાનમાંના મુંબઇના જરતોસ્તી તરફના એલચી માનેકજી લીમજી આંટરીઆએ અત્રેના જરતોસ્તીઓનું ધ્યાન ખેંચવાથી નામદાર ૧ લા સર જમશેદજી જીજીભાઇ બેરોનેટ તથા શેઠ માનેકજી નશરવાનજી પીટીટે ૧૮૫૭ થી આ કર ઓછો કરવા માટે તહેવાર અર્જીઓ મારફતે કોશેશો ચાલુ રાખી શાહ નાસરૂલ્લાખાની મહેરબાનગીથી દર સાલ મુંબઇના પારસીઓ મારફતે વસૂલ કરવામાં આવેલા ફંડમાંથી રૂ ૪૨૦૦ જઝીયા કર પેટે એક નામે ભરી સર્વ જરતોસ્તી પ્રજાને તેમાંથી મુક્ત કરવા ગોઠવણ ૧૮૫૨ માં કરી હતી. પણ આ કર હજી ભારે હોવાથી ૧૮૭૩ માં શાહ નાસરૂલ્લાખાન ઈંગ્લંડ આવ્યા તે તકનો લાભ લઇ મહાન નર શેઠ દાદાભાઇ નવરોજીની આગેવાની તળે એક અર્જી તથા માનપત્ર એનાયત કરી શાહનું આ બાબત પર લક્ષ ખેંચવામાં આવ્યા પછી છેક ૧૮૮૧ની આખેરીમાં શાહ નાસરૂલ્લાખાને આ કર લેવાનો માફ કર્યો, અને ત્યારથી ઇરાનના જરતોસ્તીઓ આ કરથી મુક્ત થયા હતા. આ કર કાઢી નાખવાની મેહેનત અત્રે સ્થાપન કરવામાં આવેલી 'ઇરાનના જરતોસ્તીઓની હાલત સુધારનારી મંડળી' ના ઑનં. સેક્રેટરી શેઠ અરદેશર સોરાબજી દસ્તૂર કામદીન તથા ખાનબહાદુર બમનજી બેહેરામજી પટેલે લીધી હતી.

આગળ આ જઝીયા કર મુંબઇની ઉપલી મંડળી હસ્તકનાં ફંડમાંથી ભરવામાં આવતો હતો. તે મુજબ ૨૧ મી માર્ચ ૧૮૫૮ થી, તા. ૨૦ મી માર્ચ ૧૮૮૧ સુધીનાં ૨૩ વર્ષમાં ઇરાનની સરકારને કુલે રૂ ૧૦૯૫૫૪ ભરવામાં આવ્યા હતા.

જઝોટી— 'ઉજ્જનીની ઇશાન્યે ૧૬૭ મૈલ પર (Chichits)નું રાજ્ય ૭ મી સદીમાં હતું" એમ 'હ્યુએન થસાંગ નામે ચીનાઇ મુસાફર જણાવે છે. અબુરિહાને આ શેહેરનું વર્ણન આપેલું છે, અને તેની રાજધાની 'ખાજુરાહો' હતી એમ જણાવે છે. તે શેહેરમાં ઇબ્નબુતાત ઇ. સ. ૧૩૩૫માં ગયો હતો, અને તે એનું નામ 'કાજુરા' લખે છે. વળી તે લખે છે કે "ત્યાં એક સરોવર તથા અનેક દેવાલયો હતા." આવીજ સ્થિતિ હાલમાં ખાજુરાહોની છે. આ બેઉનાં લેખ ઉપરથી 'જઝોટી' એ હાલનું 'બુંદેલખંડ' જણાય છે.

બુંદેલખંડમાં પશ્ચિમ તરફનું બિટવા નદીથી પૂર્વે વિંધાવાસીનના મંદીર સુધી યમુના તથા ગંગાની દક્ષિણ તરફનો પ્રદેશ, દક્ષિણ તરફ નર્મદાના ઉગમ સુધી આવે છે. એમાં ચાંદેરી, સાગર અને બિલ્હારી એ પ્રાંતો સમાયલાં છે.

જઝોટીયાના બ્રાહ્મણી રાજ્યની સિમાં પણ એવીજ હતી. ઉત્તરે યમુના અને દક્ષિણે નર્મદા સુધી, અને પશ્ચિમ તરફનું બિટવા નદી ઉપરના ઉગમથી પૂર્વે બુંદેલ નાળા સુધી પ્રસાર પામેલું હતું. બુંદેલનાળા એ એક નાહનો ઝરો છે; તે બનારસ પાસે ગંગાને મળે છે. કનિંગહામ જણાવે છે કે "હું આ પ્રાંતમાંથી ૨૫ વર્ષ સુધી અનેક વેળા ફર્યો હતો. અત્રે જઝોટીયા બ્રાહ્મણો જયાં ત્યાં છે, પણ તે યમુના અથવા બિટવા એમની પેલી તરફ બીલકુલ નથી. ચાંદેરીમાં જઝોટી વાણીયા પણ રહે છે, આ ઉપરથી જણાય છે કે 'જઝોટી' એ દેશનું નામ હશે. દેશ ઉપરથી બ્રાહ્મણોનાં નામ ઘણાં પડેલાં છે. આ ઉપરથી હ્યુએને ૭મી સદીમાં જે જઝોટી પ્રાંત જણાવ્યો છે તે હાલનું બુંદેલખંડ હતું.

'ખાજુરાહો' માં હાલ લોક વસ્તી ૧૦૦૦ની છે. તેમાં જઝોટીયા બ્રાહ્મણ અને ચાંદેલ રજપૂત રહે છે. ૭ મી સદીમાં એજ રાજધાની હશે. તેણે દર્શાવેલું અંતર બરાબર મળતું નથી, પણ આ ગામનાં કોસ (બે મૈલનો ૧ કોસ) નાહનાં હોવાથી આ મુસાફરની ભૂલ થઇ હશે.

જટલેંડ—આ યૂરપમાંનું એક દ્વિપકલ્પ. ક્ષેત્રફળ ૯૭૫૪ ચોરસ મૈલ છે. લોક વસ્તી ૧૮૯૦ માં ૭,૨૪૧૨૦ ની હતી. પાંચમી સદીમાં અત્રે જ્યૂ પ્રજાની વસ્તી હતી. જેઓએ ઇંગલંડ ઉપરની સેકસનોની ચઢાઇમાં ભાગ લીધો હતો, અને કેનીશ ઉપર ફાવ્યા હતા.

જટા માસી—આ ઘાસના વર્ગની વનસ્પતિનું ઝાડ નદી કાંઠે વિશેષ ઉગે છે. આ છોડ વેલાની પેઠે જમીન ઉપર પસરે છે. એને જટાશંકરણ કહે છે. એનાં મૂળ સ્વાદે રહેજ કડવાં હોઇ તેનું તેલ તથા ઘી કાઢી શકાય છે. જટામાસીનાં મૂળ બિલાડીની પુછડી જેવાં હોય છે અને તેપર સૂક્ષ્મ બાલ હોય છે. તેમાંથી બાષ્પભવન વડે એક સુગંધીત તેલ કાઢી શકાય છે. મુંબઇનાં મી૰ 'કેમ્પે' ૫૬૨ રતલમાંથી લાલાસ રંગનું ૩ ઔંસ તેલ કાઢયું હતું. તેનું વિશિષ્ટ ગુરુત્વ ૯૬૪૮. હતું. એ ઉત્તર હિંદુસ્તાનમાંથી આવે છે. એનો વાસ 'ચપેર તથા વ્યાલેરિયનના મિશ્રણ જેવો આવે છે. એ કડવો પણ સુગંધી છે, એનો ફાંટો બનાવવાનું સુશ્રુતમાં જણાવેલું છે. બાલ રંગવા માટે હાલમાં પણ ઉત્તર તરફનાં મોઝલા લોકો જટામાસીનો ઉપયોગ કરે છે.

જટાયુ—હિંદુ ધર્મ કથા મુજબ 'વિનતા'નો પુત્ર જે 'વરૂણ' તેના બે પુત્રમાંનો બીજો. શ્રી રામ લક્ષ્મણ સિતાને વનવાસ દરમ્યાન પંચવટી તરફ જતાં એ મળ્યો હતો. જયારે રામ લક્ષ્મણ મૃગયાએ ગયા તે વેળા, રાવણે સાધુ વેશે આવી સિતાનું હરણ કરી ચાલ્યો, ત્યારે જટાયુએ તેને માર્ગમાં રોકી યુદ્ધમાં હરાવ્યો હતો, પણ રાવણે યુક્તિથી એની પાંખો છેદી મરણ તોલ કરી નાખી સિતાને લઇ નાઠો. તે વેળા જટાયુનું આયુષ્ય ૬૦,૦૦૦ વર્ષનું હતું. જ્યારે રામ લક્ષ્મણ મૃગયાથી આવ્યા ત્યારે સિતાને રાવણ હરણ કરી લઇ જવાની ખબર જણાવી, પોતાનો પ્રાણ ત્યાગ

કર્યા હતા જટાસુરે કર્મિંગ, ગતગામી, ગારસ, રજ્જુમાન અને ભૈરૂ એવા પાગ કુગ્રો હતા.

જટાસુર—હિંદુ વમ કથા મુજબ એ અબ લુશાનો પિતા પાડનો તિર્થ યાત્રાથી બદ્રિકા શ્રમમા જઇ રહેતા તેમની સામે એ મુની વેષે જઇ રહેલો જટાસુરની નેમ એવી હતી કે ભીમસેન આશ્રમમા નહિ હોય ત્યારે પાડવોને મારી દ્રૌપદી હરણ કરી જવી પાડવોએ એનુ કપટ નહિ જાણતા એની સાથે વિશ્વાસથી વર્તવા લાગ્યા એક દિવસે ભિમસેન ફળ ફળાદી લાવવા બાહેર ગયો હતો, અને અર્જુન તો ઇદ્રલોકમા જઇ રહેલો હતો, તે તક સોધી દ્રૌપદી સાથે પાડવોને ઉપાડી ઉઠયો પણ તેટલા યુધિષ્ટીરે પોતાનું શરીર ભારી બનાવવાથી એને થોભી જવુ પડ્યુ તેટલા ભિમસેન તેમની શોધમા આવી ચડયો ને જટાસુરને મારી નાખ્યો

જડબાં—મનુષ્યના જડબામા દાત સુન્દર રીતે ગોઠવાએલા હોય છે જડબાના હાડકામા હારે હાર કાણા હોય છે આ છિદ્રમા દાતના મૂળ મજબુતાઇથી જડાયલા હોય છે ઉપલુ જડબુ કાઇ હાલતુ નથી, પણ માથુ હાલે તોજ તે હાલે છે નીચલુ જડબુ માથાની બાજુ ઉપર ખાંચી પાંસીઆરાથી જડાઇ રહેલુ છે, ને તે ઉપર નીચે, આગળ, પાછળ હાલી શકે છે આ નીચલા જડબાની બતીથી ઉપલા ને નીચલા દાત એક બીજા સાથે ઘસાય છે, અને મ્હોમા લીધેલો ખોરાક તેઓની વચમા આવ્યાથી તેનો ચવાઇને ભુકો થાય છે

જડભરત—પ્રિયવ્રત વંશોત્પન્ન જે ઋષભદેવ તેના પુત્રોમાનો એક, વડો ભરત એ રાજ્ય છોડી અરણ્યમા તપ કરતો હતો, ત્યારે હરણીના બાળકની મમતાથી અતકાળે એ આવતા હરણીને જન્મે ગયો હરણના જન્મ પછી એ અગિરસ ગોત્રી કોઇ બ્રાહ્મણને ત્યા જન્મ્યો આ વેળા તેને પોતાના પૂર્વ જન્મનું સ્મરણ જણાતાં એણે જડ દેહ ધારણ કરવાથી એ જડ ભરત કહેવાયો એ એટલા સુધી જડ બુદ્ધિનો થઇ ગયો હતો, કે કોઇ ખાવા આપે તો ખાય, નહિ તો તેમજ પડી રહેતો એક સમે ચોરો એને નરબળી આપવાના વિચારે ઉપાડી જઇ, દેવી સામે કતલ કરવા જતા દેવીએ પ્રગટ થઇ ચોરોનો નાશ કર્યા હતો તે પછી એણે રહૂગણ રાજાને આત્મ તત્વ બોધ આપ્યો હતો

જતી—જૈન સાધુઓને જતી કહે છે. તેઓ ભિક્ષા માટેજ માત્ર બહાર નિસરે છે તેઓ મોઢમા જીવજતુ પેસે નહિ તે માટે મોહ પર કપડાની પટી બાધે છે જ્યા બેસે છે, ત્યા જમીન સાફ કરવા બકરાના બાલની ચમરી રાખે છે તેઓમા ભાગ્યેજ કોઇ સાધુ ચોમાસુ મા મરવાનુ વ્રત (સથારો) લીયે છે જૈન લોકો સાધુના દર્શને પરદેશથી હજારો લોક આવે છે. તે ખાધા પીધા વિના પડી રહે છે પદર દિવસ પછી શક્તિ ક્ષિણ થતા સુવે છે એટલો તે વેળા અન્ન નહિ આપતા તાજા વાળા શરીરને ભીના કપડા લગાડે છે વ્રત લેવાના દિવસથી તેને અત્ત્ય ભજન પોહચાડવાની તૈયારી ચાલે છે મરતી વેળા તેને પાલખીમા બેસાડે છે, ને મુવા પછી વાજીત્ર સાથે લઇ જાય છે ભાવિક શ્રીઓ પોતાની ઇચ્છા પુરી પાડવા તેના શબના વાહાન તળે પગે પડે છે, ને તેના પેહેરેલા કપડાના કકડા માટે સેવકો ઘણા મત ધરાવે છે

જંદ અવસ્તા—(જુઓ અવસ્તા)

જંદીયાલા—પજાબમા અમરીતસર તેહેસીલનુ ગામ અમરીતસરની દક્ષિણ પૂર્વે ૧૨ માઇલ ઉપર છે આ ગામ લાહોર અને દિલ્લી રેલ્વેનુ સ્ટેશન છે જંદીઆલાને જાટ વસાવી પોતાના સરદાર 'જાંદી' ઉપરથી નામ રાખ્યુ હતુ વસ્તી ૬૫૩૫ ની તેમા ૩૪૮૦ મોહમેદન, ૨૩૮૦ હિદુ, ૪૦૨ શિખ અને ૨૫૪ જૈન છે અને દાસા તથા નાળાના વાસણ બનાવવાના મ્હોટા કારખાના છે

ગામેમાં પોલીસ સ્ટેશન, સરકારી અને મીશન સ્કુલ, પોસ્ટ ઑફીસ, દવાખાનું છે.

જનદ—(જુઓ બૃહદ્રથ)

જનખોરી—આ એક ટોળો જનખવારની ખીણમાં વસે છે, તેમજ તેઓ હસનખેલ, આદમખેલ, આફ્રિદી પર્વત, તૂતખાઇ અને બરખાઇમાં વસે છે. તેમનાં ૧૫૦૦ લઢાયક પુરૂષો છે. જનકવારી તરફ વસતા આફ્રિદી પણ શ્રેષ્ટ ગણાય છે. તેમજ તેઓ બહાદુર અને ચંચળ હોયછે.

જન્માષ્ટમી—અથવા ગોકુળ અષ્ટમી. શ્રાવણ વદી ૮. શ્રાવણ વદિ અષ્ટમીને દિને શ્રીકૃષ્ણજીનો જન્મ થયો, તેથી એને જન્માષ્ટમી કહે છે. આ દિવસે દેવકી પલંગ પર શયન કરેલી હોઇ કૃષ્ણ તેનું સ્તનપાન કરે છે. એવી મૂર્તિ અથવા ભિંતપર કાઢેલા ચિત્રનું પુંજન કરે છે. ભગવાન શ્રી કૃષ્ણનો જન્મ (વિષ્ણુનો આઠમો અવતાર) આ દિવસે રાતના ૧૨ વાગે મથુરામાં થયો હતો. કંસ નામના દુષ્ટ રાક્ષસનો નાશ કરવાને વિષ્ણુએ આ જન્મ મથુરામાં લીધો હતો. કંસ મથુરાનો રાજા ને દેવકીનો ભાઇ હતો એને નારદ મૂનીએ ભવિષ વાણી કહી હતી કે 'દેવકીનો ૮મો પુત્ર તારો પ્રાણ લેશે. તેથી કંસે કૃષ્ણના માત પિતા દેવકી અને વસુદેવને કારાગૃહમાં, પુર્યા હતા, જ્યાં કૃષ્ણ અવતાર થયો. એ રાત્રે જાગરણ કરે છે, તેમા પુરાણ શ્રવણ, ભોજન, નૃત્ય વગેરે ગાયન ગાઇ ભજન કરે છે. બીજે દિવસે કૃષ્ણ ગોકુળમાં ગયા તેથી તે દિવસને જન્માષ્ટમી કહે છે. આ દિવસનો મ્હોટો ઓત્સવ હિંદુ લોકોમાં પાળવામાં આવે છે. તેમાં દહીની હાંડી ફોડવી એ મુખ્ય છે. તે ફોડયા પછી દહી, દુધ, પાણી વગેરે એક મેકના બદન પર નાખી ગોવિંદા ગોપાળા, બોલતા ભજન કરતા ફરે છે. તેમજ કાન્હોબા તે વખતે કેટલાકનાં અંગમાં આવે છે. આ કાન્હોબાનો કોકણમાં જેટલો ઓત્સવ થાયછે તેટલી ધામધુમ મહારાષ્ટ્રમાં થતી નથી.

ઉત્તર હિંદુસ્તાનમાં વૈષ્ણવ પ્રંથી લોકો, ગોસાઇ, વેરાગી આ મોહોત્સવ મ્હોટી ધામધુમથી પાળે છે. કૃષ્ણના મંદીર સામે એક મ્હોટો ખાડો ખણી તેમાં પાણી, તેલ, દહી, હળદ, મરોડી વગેરે ભેળી તેમાં કુદકા મારે છે, અને કેટલાકો તે વખતે હોળીનાં દિવસોમાં બોલતા વાકયો ઓચરી મોજ મેળવે છે.

જનમેજય—(૧) દિષ્ટ કુલોત્પન્ન સુમતી રાજાનો પુત્ર. એણે ૩ દિવસમાં ભૂમિનો જય કરી તેનું આધિપત્ય મેળવ્યું હતું.

(૨) યયાતી પુત્ર પુરૂનો પુત્ર, એણે ૪ યજ્ઞ કરી વાન પ્રસ્થ થયો હતો. એને માધ્વિ સ્ત્રીથી પ્રાચીનવાન અને પ્રાચીતત નામે પુત્ર થયાં હતા.

(૩) સોમ કુલોત્પન્ન સ્ટંજય રાજાનો પુત્ર. એને માહામના નામે પુત્ર હતો.

(૪) ભારતિય યૂધ્ધમાં પાંડવોનાં પક્ષમાંનો એક રાજા. એને ધૃતરાષ્ટ્રના પુત્ર દુર્મુખે માર્યો હતો.

(૫) સોમવંશીય પુરૂ કુલોત્પન્ન પંડુ પુત્ર. અર્જુનનો પુત્ર જે અભિમન્યુ તેનો પૌત્ર, અને પરિક્ષિત રાજાનો પુત્ર. એનો પિતા પરીક્ષિત સર્પ દંશથી મરણ પામતાં એણે સર્પ સત્ર કર્યા હતા. એણે કરેલા સર્પ સત્રમાં ૧૫ વાસુકી નામના કુળો, ૧૮ તક્ષકનાં કુલો, ૧૦ એરાવતનાં નાગનાં કુળ, ૯ કૌરવ્ય નાગનાં કુળ અને ૩૫ ધૃતરાષ્ટ નાગનાં કુળો દગ્ધ થયાં હતાં. પણ પછી ઘણા સર્પો મારવા માંડયાથી અસ્તિ ઋષિએ સર્પ મંત્ર બંદ કરાવ્યું હતું.

જનરલ—અથવા જનરલ ઑફીસર. રણક્ષેત્રમાં જનરલની સત્તા તળે અનેક તુકડીઓ કામ બજાવે છે. એક ટોળીનો જનરલ, એક વિભાગનો જનરલ તે લેફ્ટનન્ટ જનરલ, અને મેજર જનરલ. લશકરની મ્હોટી તુકડીના સરદારને કહે છે. બ્રિટીશ સૈન્યમાં બ્રિગેડીયર જનરલની પદ્ધિ સાધારણ મ્હોટી તુકડીની ઉપરની ગણાય છે. ૧૮૮૯માં પાંચ ફિલ્ડ માર્શલ બ્રિટીશ સૈન્યમાં હતા. તેમાં ૧૩

જનરલ, ૪૩ લેફ્ટનન્ટ જનરલ, અને ૧૧૭ મેજર જનરલ. એમાંના કેટલાકો સારી સત્તા ધરાવે છે; પછી પાંચ વર્ષ આ ઓધ્ધો ભોગવ્યા પછી તે તજવો પડે છે. મેજર જનરલને ૬૨ વર્ષની વયે, અને લેફ્ટનન્ટ જનરલને ૬૭ વર્ષની વયે નોકરી તજવી પડે છે.

લડાઇના સમયમાં જનરલ કમાંડીંગઇન-ચીફને રોજીંદો ૧૦ પૌંડ ૧૫ શિલીંગ દિવસનાં; જો જનરલ મુખ્ય સત્તા પર ન હોય ત્યારે ૮ પૌંડ; લેફ્ટનન્ટ જનરલને ૫ પૌંડ-૧૦ શિલીંગ; મેજર જનરલને ૩ પૌંડ અને બ્રિગે-ડીયર જનરલને ૨ પૌંડ-૧૦ શિલીંગ મળે છે. જ્યારે તેઓ અર્ધા પગાર પર હોય છે, ત્યારે ફિલ્ડ માર્શલને ૧૩૦૦ પૌંડ વર્ષાન અને બીજાઓને ૮૦૦;૬૫૦ તથા ૫૦૦ પૌંડનું વર્ષાન મળે છે. નોકરીથી દૂર થએલા જનરલને ૧૦૦૦ પૌંડનું વર્ષાન મળે છે; લેફ્ટનન્ટ જનરલને ૮૫૦ પૌંડ, અને મેજર જનરલને ૭૦૦ પૌંડનું વર્ષાન મળે છે.

યુનાઇટેડ સ્ટેટમાં જનરલની પદ્વિ સૌથી ચઢીયાતી ગણાય છે, અને તેની સ્થાપના ૧૮૬૬માં કોંગ્રેસે કરી હતી. વૉશિંગટન જે સહૂથી મ્હોટી પદ્વિ પામ્યો હતો તે લેફ્ટનન્ટ જનરલની પદ્વિ હતી. તે તરફ જનરલને વાર્ષિક પગાર ૧૩૫૦૦ સ્ટરલીંગનો મળે છે. લેફ્ટનન્ટ જનરલને ૧૧૦૦૦ સ્ટરલીંગ, મેજર જનરલને ૭૫૦૦ સ્ટરલીંગ અને બ્રિગેડીયર જનરલને ૫૫૦૦ સ્ટરલીંગ મળે છે.

જનસ્થાન—ગોદાવરીને દક્ષિણ કાંઠેનું સ્થળ. એને હાલમાં નાશક કહે છે. અત્રે રામના વખતમાં સૂર્પનખા અને 'ખર' રાક્ષસ વસતા હતા.

જનાબાઇ—આ કવિયણ વિષે ભક્તિવિજયમાં વર્ણન આપેલું છે. એ કુંવારી હતી ત્યારે પોતાના માતા પિતા સાથે વિઠ્ઠલ નાથજીની યાત્રાએ ગઇ; તે પાછી ફરીજ નહિ. ત્યારથી એણે પોતાનું આયુષ્ય વિઠોબાના ભજનમાં ગાળ્યું. એનું પાલન નામદેવને ઘરે થયું. ત્યા 'ગોણાઇ તથા રાજાઇ' એઓના સમાગમથી એ ઇશ્વર ભક્તિમાં લીન થઇ અને પ્રેમ ભક્તિથી સંત મંડળીમાં પ્રસિદ્ધ થઇ. એના બાલિકપણા લીધે ઇશ્વરી સાક્ષાત્કારની વાતો ઘણી વાર લેકોમાં જોવામાં આવી છે. એની રચેલી અભંગ પુશકળ છે.

જબલઅલજૂદા—હાલના ભૂગોળ વેત્તાઓ આ પર્વતને અરેરાટ કહે છે. એ એરિવાનના પ્રાંતમાં ૧૬૨૦૦ ફીટ ઉંચો છે. એની પાસેનો દમાવંદ ૧૯૭૧૫ ફીટ ઉંચો છે. કેટલાક લોકો જબલઅલ જુંદાને ૧૭૧૧૨ ફીટ ઉંચો જણાવે છે. જનરલ મોન્ટીથ આ પર્વતને 'અરેક્સ' ની સપાટીથી ૧૬૦૦૦ ફીટ ઉંચો જણાવે છે. તુર્ક પ્રજાએ આ પર્વતને Axgritagh નામ આપેલું છે. આર્મેનિયન તથા મીશનરીઓ એને અરેરાટ અથવા "મૌન્ટ ઑવ ધી આર્ક" કહે છે. બેરોસસ અને એલેકઝાંડર જણાવે છે કે "તેમના સમયમાં ખલીફ અબ્બાસિદીક ઇ. સ. ૭૪૯માં જ્યારે ઉપર ગયો ત્યારે ત્યાં આગલો મેહેરાબ દીઠો હતો. મોહમેદન દંત કથા મુજબ મેહેરાબ વાલી જગ્યા અરેરાટ પર નથી પણ કુર્દીસ્તાનમાંના જબલઅલ જુદામાં છે. જ્યાંથી ખલીફાઓ માટે તે બાંધકામ બાંધી તેમાંથી મસજીદ બંધાવી હતી. દમાવંદ અરેરાટ કરતાં ૪૦૦૦ ફીટ ઉંચો છે.

જબલપૂર જીલ્લો—આ જીલ્લાની ઉત્તરે પન્નાનું રાજ્ય, પૂર્વે રેવાનું રાજ્ય, દક્ષિણે મંદલા, સીયોન અને નરસિંગપૂરનો બ્રિટીશ જીલ્લો, અને પશ્ચિમે દામોહ જીલ્લો.

ક્ષેત્રફળ ૩૯૧૮ ચોરસ મૈલ છે. ૧૮૭૨ માં લોક વસતી ૫૨૮,૮૫૯ ની, ૧૮૮૧ માં ૬૮૭૨૩૩ ની હતી. જેમાં ૯ વર્ષ દરમ્યાન ૧૫૮૩૭૪ નો વધારો થયો હતો. આ વધારો થવાનું કારણ ૧૮૭૨ નાં ભયંકર દુકાળથી બ્રિટીશ સરકારે જબલપૂર જીલ્લામાં દુકાળનાં બાંધકામ ખોલ્યાથી આસપાસનાં રાજ્યોમાંથી દુકાળીયાઓ કામપર ઉતરી પડી સ્થાઇવાસ કરી રહ્યાથી વધારો થયો હતો. જીલ્લામાં ૨૩૧૦ ગામડાં તથા શેહેરો

હોઇ, તેમાં ૧,૭૪૫૧૨ રેહવાનાં મકાનો છે. લોક વસ્તીમાં ૩૪૯૨૫૧ પુરૂષો અને ૩૩૭૯૮૨ સ્ત્રીઓની હતી.

આ જીલ્લાનાં ૩૯૧૮ ચોરસ મૈલ વિસ્તારમાંથી ૧૫૬૩ ચોરસ મૈલ ભાગ ખેતીવાડીથી રોકાયલો છે. તેમાં ૧૧૧૫ ચોરસ મૈલ ખેડી શકાય તેવો અને ૧૨૪૦ ચોરસ મૈલ તદન નાપીક જમીનનો છે. મુખ્ય પાક ઘઉં, કઠોળ, ચોખા, રૂ, તેલી બિયાંનો સારો થાયછે. જંગલમાં ગુંદર, લાખ તથા રેસમ ઉત્પન્ન થાય છે.

જબલપુર જીલ્લામાં લોઢું તથા કોલસો પુશકળ મલે છે, અને ૧૮૮૨ માં તેની ૪૨ ખાણો તથા ૧૮૯૧ માં ૪૮ ખાણો ચાલુ ખોદકામ તળે હતી. રામઘાટ, બેરાઘાટ, લમેતાઘાટ, તથા મહાનદી ઉપરના સિંગાપૂરમાં, તથા બીજી જગ્યામાં કોલસો જડે છે. બેરાઘાટ તરફ ચુનખડી ઊંચા પ્રકારની મળે છે, તેમજ મુરવારા તરફ લીથોગ્રાફના પથ્થર મળી આવેછે, જેનો ભાવ કલકત્તાના બજારમાં સારો ઉપજે છે. લોઢાંની ખાણો માટે જાવળી, અગારિયા, મરોલી, અને પ્રતાપર, જાણીતા છે. મુરવાડામાંથી સગેમરમર મલેછે.

જબલપૂરમાં તંબુ તથા ગલીચા બનાવવાનાં કારખાનાં પણ છે. જબલપુર શેહેર મ્હોટું રેલ્વે જંકશન ગણાય છે. જબલપૂરની ઇસ્ટ ઈંડીયા રેલ્વેની લાઇન ઉત્તર પૂર્વે અલાહબાદ સુધી વધે છે. તેની જુમલે લંબાઇ ૨૨૮ મૈલ છે. આ શાખા ૧૮૬૭ માં ૧ લી જુને નેપારના. ઉઘાડા અર્થે ખુલ્લી મેલવામાં આવી હતી. મુખ્ય રેલ્વે લાઇન ગ્રેટ ઇંડીયન પેનીનસુલાની મુંબાઇથી દક્ષિણ પશ્ચિમે વધે છે, અને તે ૧૮૭૨ માં ખુલ્લી મેલવામાં આવી હતી.

જબલપૂરની આબોહવા તંદુરસ્તી માટે સુખાકારી ભરી છે, અત્રે વર્સાદ ૫૨·૧૩ ઇંચ પડે છે. માત્ર ૧૮૮૨ માં ૬૭·૭૫ ઇંચ પડયો હતો, જે ૧૫·૬૨ નો વધારો બતલાવે છે. થંડીમાં અત્રે સખત થંડી પડેછે.

જબલપૂર શેહેર—આ જબલપૂર જીલ્લાનું મુખ્ય શેહેર નાગપૂરની ઉત્તરે પૂર્વે ૧૬૫ મૈલ ઉપર સમુદ્ર સપાટીથી. ૧૪૫૮ ફીટ ઉપર છે. ૧૮૭૭ માં લોક વસ્તી ૫૫૧૮૮ની, ૧૮૮૧ માં ૭૫૭૦૫, ૧૮૯૧ માં ૮૪૪૮૧ ની અને ૧૯૦૧ માં ૯૦૩૦૮ ની હતી. તેમાં ૫૫૧૪૯ હિંદુ, ૧૯૯૧૬ મોહમેદન; ૬૨ કબીરપથી, ૬ શીખ, ૨૪૦૦ ખ્રિસ્તી, ૧૦ બુદ્ધિસ્ત, ૧૧૦૦ જૈન, ૫૭ પારસી અને બીજા પરદેશી હતા.

આ શેહેરમાં હાલની સુધરેલી ઢપનાં માર્ગો બાંધ્યા છે. શેહેરના મધ્યમાં એક સુંદર તલાવ કાંઠે મંદીરો બાંધવામાં આવેલાં છે. અત્રે સુતર, ઉન, ગલીચા તેલ તથા આટાનાં કારખાનાં છે. વાર્ષિક વેપાર ૩,૦૦,૦૦,૦૦૦ રૂપ્યાનો ચાલે છે.

નિકાશ વેપાર—ઘઉં, કાપડ, ધાતૂ, ગુલી ને સાકરનો છે. આયાત વેપાર—વેલાતી કાપડ, ધાતુ, નિમક, ઘી તથા તેલનો છે.

જબલમુસા—મુસાનો પર્વત. આ નામ આરબોએ હેરનની ખીણમાંના પર્વતની હારને આપેલું છે. અને જે પર્વત ઉપર સેંટકેથેરાઇનનો મઠ છે, તેને 'જૂરસિના' નામ આપેલું છે, જ્યાં સેંટકેથેરાઇનનો મઠ છે તેને જ્યૂલોકોનાં 'સીનાઇ' પર્વત તરીકે ધારવામાં આવે છે. અત્રે મુસાને કાયદા ખુદા તરફથી મળ્યા હતા.

જબાલે—આઇહેમ નામના એક આરબ ખ્રિસ્તીનો બેટો. આઇહેમ 'ઘાસેન'-ટોળાનો રાજા હતો. જબાલે ઓમર ખલીફના અમલ વેળા મોહમેદન ધર્મમાં દાખલ થયો હતો. એનું મરણ હિજરી સન ૫૩—ઇ. સ. ૬૭૨માં નિપજ્યું હતું.

જબીરૂ—આ પક્ષીની ૪ જાતો હિંદુસ્તાન, આફ્રિકા, દક્ષિણ અમેરિકા અને આસ્ટ્રિયામાં જણાય છે. અમેરિકન જબીરૂ ઘણું જાણીતું છે, અને તે મેકસિકોમાં અરજનટાઇન રિપબલીકની દક્ષિણ તરફ જણાય છે. આ

પછી ૪થી ૫ ફીટ ઉચું હોય છે. એના માથા શિવાય બધે સફેદ પીછાં હોય છે, તેમજ ચાંચ લાંબી વાંકદાર હોય છે.

જંબુદ્વિપ—પૃથ્વીનાં ૭ દ્વિપમાંનો પેહેલો. એ મેરૂની પશ્ચિમ બાજુએ વર્તુળાકાર હોઇ તેની વચમાં મેરૂ પર્વત છે. એનો વ્યાસ ૧,૦૦,૦૦૦ યોજન છે, અને એની આસપાસ એટલોજ મ્હોટો સમુદ્ર ફરી વળેલો છે. ત્યાં જાંબવૃક્ષો અતીશય ઉગે છે. હાલના તર્ક ઉપરથી જણાવ્યા મુજબ એ દુનિયાનો મધ્યભાગ હોવો જોઈએ. ભૂગોળ મુજબ હિંદુસ્તાનનો ઉત્તર પશ્ચિમ ભાગ આ દ્વિપમાં આવે છે, તેમાંથી માત્ર અફઘાનિસ્તાન જુદો ધારવામાં આવે છે.

અત્રેનું આધિપત્ય કલ્પ આરંભમાં પ્રિયવ્રત રાજાનો પુત્ર અગ્નિધ્રને હાથ હતું. તેને ૯ પુત્રો હતાં. તેમને તેમના નામના ભાગો વેહેચી આપ્યા હતા તે આ મુજબ—અજનાભવર્ષ, કીપુરૂષ વર્ષ, હરિવર્ષ, ભદ્રાશ્વવર્ષ, રમ્યક વર્ષ, હિરણ્ય વર્ષ, કુરૂવર્ષ, કેતુમાલ વર્ષ; અને એ સર્વેની વચ્ચે ઇલાવૃત વર્ષ છે. આ દ્વિપમાં દસ હજાર યોજન ક્ષેત્રફળના પ્રમાણે ૫૭૦૦૦ દેશો છે. એને ભારતમાં સુદર્શન દ્વાપર કહેલો છે

જંબુસર—એજ નામના તાલુકાનું મુખ્ય શેહેર. ૧૮૭૨માં વસ્તી ૧૪૯૨૪ની અને ૧૮૮૧માં ૧૧૪૭૯ની હતી. તેમાં ૫૯૨૫ પુરૂષો અને ૫૫૫૪ સ્ત્રીઓ હતી. વસ્તીમાં ૮૭૪૧ હિંદુ, ૨૩૭૪ મોહમેદન અને ૧૨૯ જૈન તથા ૧૬ પારસીઓ હતા. હાલમાં ૧૫૦૦૦ની વસ્તી છે. શેહેર ૩૪૮ એકર ઉપર વસાવલું છે. દર ચોરસ એકરે ૬૨ માનસની વાસ આવે છે. મ્યુનિસીપાલની ઉપજ ૫૯૫ પાઉંડ ઉપજે છે. અત્રે નિકાશ ગુલીનો છે. ૧૮૬૧માં અત્રે રેલ્વે લાઇન બંધાતા એના બંદરનો વેપાર ૫ડી ભાગો છે. અત્રે ૧૮૭૪માં ૩ જીનીંગ ફેકટરી હતી. તેમજ ચામડાં કેળવવાના કારખાનાં અને કાલીકો પ્રિંટીંગ (છિંટ)ના કારખાનાઓ છે. તે શિવાય હાથી દાંત, લાંગડી કામ અને રમકડાં બનાવવાનો ઉદ્યોગ ચાલે છે. આ શેહેર બ્રિટીશોએ ૧૭૭૫માં પ્રથમ મેળવ્યું હતું, પણ ૧૭૮૩માં રઘુનાથરાવ પેશ્વાએ કોલકરાર મુજબ ૭૨,૦૦૦ રૂપ્યા બદલ્યાથી ફરી મરાઠાઓ હસ્તગત થયું હતું; પણ ૧૮૧૭માં થએલા પુનાના કોલકરાર પછી આ શેહેર બ્રિટીશોને તાબે કરી આપ્યું હતું. તે વેળા અત્રેની વસ્તી ૧૦૪૭૪ની હતી. ૧૮૧૭માં અત્રે ગુલીનો સારો વેપાર ચાલતો હતો. આગળ જંબુ શેહેરને ફરતો ઇટરડીનો કોટ હતો, પણ ૧૮૪૯માં તે તુટી પડ્યો, ને હમણા તેની હસ્તી રહી નથી. શેહેરની ઉત્તરે ૧ મેલ ઉપર 'આયાગજી'ની બેઠક છે. અત્રે મામલતદારનું થાણું, પોલીસ ચોકી, સબાર્ડીનેટ જડજની કોર્ટ, મ્યુનિસીપલ ઑફીસ, પોસ્ટ ઑફીસ, દવાખાનું વગેરે સરકારી મકાનો છે. શેહેરની ઉત્તરે નાગેશ્વરનું તલાવ છે, જેની વચમાં ૪૦ ફીટ ચોરસ ટાપુ ઉપર તહેવાર આડો છે. અત્રે ૧૭૭૫થી ૧૭૮૩ માં મી૦ કેલેંડરે એક કિલ્લો બંધાવ્યો હતો. આ કિલ્લામાં ખજાનો, દીવાની અદાલત, અને બીજી કચેરીઓ છે.

જખેતખાનની નેહેર—આ નેહેર યમુના નદી અને પહાડી પ્રાંતમાંથી નિકળે છે, ત્યાં ફૈઝાબાદ પાસે યમુનાને પૂર્વ કાંઠેથી નિકળી ફરી યમુનાને મળે છે. એની લંબાઇ ૨૦૦ મૈલની છે. આ નેહેર ઘણાં વર્ષો ઉપર બુજાઇ ગઈ હતી, પણ ૧૮૨૨માં બ્રિટીશ સરકારે ભારે ખર્ચ કરી, ફરી ખુલ્લી મેલવાથી ખેડુત વર્ગને તે એક આશિરવાદ જેવી થઇ પડી છે.

જંભાજી—દિલ્લીમાં 'બીશનો' નામે એક નવો ધર્મ સ્થાપક. એ આગળ વિષ્ણુનો ભક્ત હતો. એઓ શબને બેઠેલી હાલતમાં દાટે છે, અને ઘણું કરી ઘેરમાં અથવા ખેતરમાં દાટવામાં સવાબ સમજે છે. એઓ લગ્ન પ્રસંગે કોરાન તથા હિંદુશાસ્ત્રનાં વાક્યો બોલી ક્રિયા કરે છે.

જમખર—અહમદનગર જીલ્લામાંનો એક તાલુકો. અહમદનગર શેહેરની દક્ષિણ પૂર્વે

અને 'સીના' નદીની પૂર્વે છે. ક્ષેત્રફળ ૪૮૨ ચૌરસ મૈલ છે. તેમાં ૧ શેહેર તથા ૭૪ ગામડાં છે. ૧૮૭૨માં વસ્તી ૭૨૯૯૪ની અને ૧૮૮૧માં ૬૦૫૬૦ની હતી. તેમાં ૩૦૬૨૫ પુરૂષો અને ૩૦૦૩૫ સ્ત્રીઓ હતી. વસ્તીમાં ૫૫૯૫૩ હિંદુ, ૩૧૯૬ મોહમેદનો તથા ૧૮૧૧ પરકોમના હતા. જમીનનું મેહેસુલ ૭૭૮૬ પાઉંનું ઉપજે છે. તાલુકામાં ૧ દીવાની અને એક ફોજદારી કચેરી છે.

જમખીન્ડિ—દક્ષિણ મરાઠા જાગીર. કોલ્હાપુરનાં રાજ્યમાં છે. ક્ષેત્રફળ '૫૫૫' ચૌરસ મૈલ છે. ૧૮૭૨માં વસ્તી ૧,૦૨૩૪૬ની હતી. ૧૮૮૧માં દુકાળ પડયા પછી વસ્તી ૮૩૯૧૭ ની થઈ હતી. તેમાં ૪૧૪૯૫ પુરૂષો અને ૪૨૪૨૨ સ્ત્રીઓ હતી, ૧૯૦૧ માં વસ્તી ૧,૦૨૧૬૨ની હતી. દર ચૌરસ મૈલે ૧૭૨'૯ ની વસ્તી છે, વાર્ષિક ઉપજ ૪,૬૨,૧૪૨ રૂપ્યાની ઉપજે છે. રાજ્યમાં ૧ શેહેર તથા ૮૦ ગામડાં છે. તેમાં રેહેવાનાં મકાનો ૧૪૮૯૦ છે. મારીગુદી ગામ પાસે એની નરમ પ્રકારનો પથ્થર જડે છે. મુખ્ય પાક, રૂ, ઘઉં, કઠોળ વગેરેનો થાય છે. ઉદ્યોગ સુતરાઉ કાપડ અને કામળી બનાવવાનો ચાલે છે. ૧૮૮૩માં ત્યાં ૨૪ શાળા તથા ૧૨૨૯ વિદ્યાર્થીઓ હતા. રાજ્યના સરદાર પાસે ૫૭ ઘોડેસ્વાર અને ૮૫૨ પાયદળ લશકર છે. બ્રિટીશ સરકારને ૨૦૮૪ પોંડ ખંડણી ભરે છે, સરદારને દત્તકપુત્ર લેવાની સનંદ મળેલી છે.

જમખીન્ડિ—ઉપલા રાજ્યનું મુખ્ય ગામ, બેલગામની ઉત્તર પૂર્વે ૭૦ મૈલ ઉપર અને કોલ્હાપુરની પૂર્વે ૬૮ મૈલ ઉપર છે. ૧૮૭૨ માં લોક વસ્તી ૧૨૪૯૩ની અને ૧૮૮૧માં ૬૦૪૦૯ની હતી. તેમાં ૮૪૫૦ હિંદુ, ૧૯૨૧ મોહમેદન હતા, મ્યુનિસીપાલીટીની ઉપજ ૭૦૦ પોંડની છે.

જમના—ગંગાનો આ એક મુખ્ય પ્રવાહ, સમુદ્ર સપાટીથી ૧૦૮૪૯ ફીટ ઉપર જમનોત્રી ની ઉત્તરે ૫ મૈલ ઉપર વહે છે; દક્ષિણ તરફ ૯૫ મૈલનો પ્રવાહ વટાવી સિવાલકીની તેકડીમાં પસરે છે, તે પછી દક્ષિણ તરફ હમીરપુર સુધી વહેતી આગ્રા થઇ પૂર્વ વળાણ લેતી અલાહબાદથી ૩ મૈલપર ગંગાને મળે છે. ત્યાં વેર એની લંબાઈ ૮૬૦ મૈલની છે. એની કાંઠે દિલ્લી, આગ્રા, ફીરોજપુર, ઇટવા અને અલાહબાદ આવેલાં છે, આ નદીમાંથી બનાવેલી નેહેરોમાંની પૂર્વ નેહેર (૧૮૨૩–૩૦) પૂર્વથી વધતી ૧૬૦ મૈલ વહી જમનાને મળે છે, અને પશ્ચિમ નેહેર (૧૮૧૭–૨૫)ને ફાંટામાં ૪૩૩ મૈલ વેર વહે છે.

જમદગ્નિ—વારૂણિભૃગુ કુલોત્પન્ન જે ઋષિક ઋષિની પતિ સત્યવતીનો પુત્ર. એને 'આર્ચીક' ને નામે પણ ઓળખવામાં આવે છે. દર આશ્વિન માસે પ્રસ્તુત સર્વ સભાગમમાં સંચાર કરવા એ સાથે રહે છે.

એ એટલો તો ક્રોધી હતો કે એક સમયે એની સ્ત્રી રેણુકા નદીપર સ્નાન માટે ગઇ હતી, ત્યાં ચિત્રરથ રાજા પોતાની સ્ત્રી સહ આવી જળક્રિડા કરતો હતો, તેને જોવામાં રેણુકા ગુંતાયાથી ઘેર આવતાં તેને વિલંબ થયો. આથી જમદગ્નિએ તેને શાસન કરવા માટે પોતાના એક પુત્રને આજ્ઞા કરી કે "તારી માતાને બાણથી છેદી નાખ." પણ તેણે આવી અઘટીત આજ્ઞા સાંભળી તેમ કરવા ના પાડવાથી તે માતા તથા પુત્રને પાષાણ રૂપ બનાવ્યા. જ્યારે પરશુરામ વનમાંથી ઘરે આવ્યો ત્યારે તેને જમદગ્નિએ આગળ મુજબજ તેની માતા તથા ભાઇને મારી નાખવા કહેતાં, તેણે કહ્યા મુજબ તેમને બાણથી છેદી નાખ્યાં. આ કામથી મંતુષ્ટ થઇ તેને ગમે તે માગી લેવા કહ્યું. પરશુરામે પોતાની માતા તથા ભ્રાતને સજીવન કરવાનું તથા મેં તેમને છેદ્યા તેનું તેમને ભાન નહિ રહે એવું માંગી, આજ પછી ક્રોધ રહિત થવાનું માંગ્યું. જમદગ્નિએ તે મુજબ તેમને સજીવન કરી, તે દિવસથી ક્રોધને મનથી એવો તો નિર્મૂળ કર્યો કે, એક વેળા સહસ્ત્રાર્જુનના પુત્રોએ [illegible]

રીતે છબ્યા છતાં તેણે તેમને કશી ઇજા કરી નહોતી.

કેટલાક કાળ પછી કાર્તિવીર્યના પુત્રોએ પરશુરામપર* વેર લેવા થકી જમદગ્નિને આશ્રમમાં ચાહી મારી નાખ્યો હતો. આ ઉપરથી પરશુરામે ફરી એને સજીવન કરી પૃથ્વી નિઃક્ષત્રીય કરવાની પ્રતિજ્ઞા લીધી હતી.

જમનોત્રી—ઉત્તર પશ્ચિમ પ્રાંતમાં ઘરવાલ રાજ્યમાંનો આ એક ઉષ્ણ ઉદકનો ઝરો, જમનાનાં પ્રવાહ નજદીક છે. આ ઝરો બંદરપંચ નામના ૨૦૭૫૮ થી ૨૧૧૫૦ ફીટ ઉંચ પર્વતની તળેટીમાં, સમુદ્ર સપાટીથી ૧૦૮૪૯ ફીટ ઉપર આવેલો છે. અત્રે હનુમાનનું મંદીર છે. કહે છે કે લંકાને આગ લગાડી હનુમાને પોતાની પુછડી અત્રેનાં ઝરામાં બુઝાવ્યાથી આ ઝરો ગરમ પાણીનો બનેલો છે. પણ ખરું કારણનો તેની તળે ગંધકની ખાણો હોવાનું છે આ ઝરાના પાણીની ગર્મી ૧૯૪-૭ ફેરન હીટ છે. આ ઝરો જાત્રાળુઓમાં ઘણો પૂજ્ય ગણાય છે.

જમ્બુક—અથવા બડીમાઇ. એનાં ફળ ઔષધિ ઉપયોગમાં યોજેલાં છે. ઉત્તર હિંદુસ્તાનમાં હરકાને જગે એના ફળનો ઉપયોગ કરેછે, ઇરાનમાં એ ફળમાંથી એક પદાર્થ બનાવેછે તેને 'મ્યાના (Manna) કહેછે. એના વૃક્ષ સિંધ, અફઘાનિસ્તાન અને ઇરાનમાં ઉગેછે, એની બે જાતોછે, અને તેનો ઉપયોગ સુનાની તબીબો ૫૦૦ વર્ષ ઉપર પણ જાણતા હતા. એની છાલ કડવી હોયછે.

જમ્બુકેશ્વર—(૧) શિવનો એલકાબ (૨) મદ્રાસમાં ત્રીચુના પલ્લીમાં શ્રીરંગમ ટાપુમાંનું એક મંદીર. આ મંદીર મ્હોટા શ્રીરંગમની પૂર્વે ૪ મેલ ઉપર છે. અત્રેનું મંદીર ૧૨ મી સદીમાં બંધાયલું જણાય છે, એનો બહારનો દરવાજો ગંજાવર નથી પણ માંહેલા ચોકમાંનુ છત્ર ૪૦૦ સ્થંભોના ટેકાવદાર ટેકાથી ઉઠાવી બાંધેલું છે.

જમરૂદ—પંજાબમાં પેશાવર જીલ્લામાંનો કિલ્લો. આ કિલ્લો 'ખાઇબર પાસ' નજદીક તેના મુખ ઉપર છે. ૧૮૩૬માં રણજીતસિંગના સેનાધિપતિ હરિસીંગે જીતી લીધો હતો; પણ ૧૮૩૭ના એપ્રેલમાં અફઘાની સરદાર દોસ્ત મહમદના લશ્કરે તે ઉપર ચઢાઇ કરી હતી, તેમાં હરીસિંગ માર્યો ગયો હતો પણ શિખોની જીત થઇ હતી. આ કિલ્લો ૧૬૬૦ ફીટની ઉંચાઇ પર છે. ૧૮૭૮-૭૯ માં અફઘાન મામલા સમયે આ કિલ્લો બ્રિટીશ લશ્કરનું મુખ્ય બચાવનું મથક હતું, અને તેમાં હાલ ૩૫૦નું લશ્કર હમેશનું રહે છે. આ કિલ્લો ૩ તબકા પર છે, અને એ તબકા ઉપર તોપખાનું ગોઠવેલું છે. અત્રે ત્રીજો તબકો અતી ઉંચાઇવાળો હોય આસ પાસના પ્રદેશ પર નજર રાખવાના ઉપયોગનો છે.

જમશેદ પાદશાહ—આ મહાન ઇરાની પાદશાહ તેહેમારપના ભાઇ વિવીંગાનનો પુત્ર હતો. એની માનું નામ ગુલનાર હતું. એનો જમાનો તવારીખ નવેશો* ઇ. સ. પૂર્વે ૪૩૫૦ પર જણાવે છે. એના રાજ્ય અમલ વિશે જૂદા જૂદા મતો છે. અવસ્તા મુજબ ૧૦૦૦; બુન દેહેશ મુજબ ૬૧૬; અને ફીરદોસી મુજબ ૭૦૦ વર્ષ રાજ્ય અમલ ભોગવ્યો હતો. એને કેટલાકો 'નૂહ' પેગંબર સાથે સરખાવે છે; કેમકે એના અમલમાં જગરેલ આવી હતી. એણે ઇરાનવેજની વસ્તી આબાદ કરી ત્યાંથી નિંદા, ગરીબી, અપવિત્રાઇ, કંગાલ્યત, ઠગાઇ, અને ૬૦૦ વર્ષ સુધી મ્હોત બંધ કર્યુ હતું. એણે પ્રજાના ૪ વર્ગ કર્યા હતા; તેમાં અથોરનાન, રથેશતાર, વાસ્તરિઓશ અને હુતોક્ષ એ હતા. પહેલા વર્ગના ધર્મ ગુરૂ તરીકેનું કામ બજાવતા, બીજા વર્ગના મેહેતા મુત્સદી અને રાજ્ય કારોબાર કરતા, ત્રીજા વર્ગના સીપાહગરીનું કામ બજાવતા હતા. અને ચોથા વર્ગના ખેડુત, કારીગર અને વેપારી હતા.

*બેલી' મુજબ ૩૨૦૯, આકું ટીલ તથા આનકરવીલ મુજબ ઇ. સ. પૂર્વે ૩૫૦૭ થી ૨૧૬૧.

જમશેદે અહુરમજદની બશારતથી 'વર' નામનું સંસ્થાન સ્થાપી તેમાં ૧૦૦૦ સુનંદ જોડકાંઓ વસાવ્યાં હતાં: તેમજ અહુરમજદની બશારતથી, ઠંડીના સખ્ત ફેરફારોની સામે નવાં સંસ્થાનનાં લોકોને બચાવ કરવા માટે બીજા બાંધકામો કર્યાં હતાં. અને તે પછી અહુનવઇતિએ 'વર' નો ત્રણ વખત વિસ્તાર વધારી મ્હોટો કીધો હતો. તે પછી ખ્વારિઝમ (ગદમનહુમંદ) નામના પહાડ ઉપર ફરોબગ નામનો આતશ સ્થાપન કર્યો હતો. વર સંસ્થાન પર ઉર્વતનર નામના જરતોસ્તના બેટાને પાછલા જમાનામાં વડો સરદાર નેમ્યો હતો. જે આગમજ 'કરસિપ્ત' નામે પક્ષીએ આવી ત્યાં દીન જાહેર કરી હતી

જમશેદે પોતાના અમલમાં આફતાબી વર્ષ ચાલુ કર્યું હતું. અને જે દહાડે આફતાબ મેશનાં બુરજમાં સપર પેહેલો દાખલ થાય તે દહાડે એક મ્હોટું જશન કરવાનું ફરમાવ્યું હતું.

ફીરદોસી મુજબ એના અમલમાં લડાઇનાં બખતર, તલવાર, છરા વગેરે હથિઆરોની શોધ થઇ. એણે ખેતીવાડીનો હુન્નર પ્રજાને શિખવી કાપડ વણવાનો ઉદ્યોગ ફેલાવ્યો હતો. એણે પોતાના દેશમાં વિદ્યા હુન્નરનો ફેલાવો કરી રાજ્યને એટલું તો આબાદ કર્યું કે એને, ખુદાઇ દાવો કરવાની મગરૂરી સુઝી. ફીરદોસી મુજબ તેણે પોતાની બુજોર્ગીભર્યા તખત તરફ નજર કરી અને દુનિયામાં પોતાની બરોબરીઓ કોઇને જોયો નહિં. આ ખુદાને પીછાનનાર પાદશાહે મગરૂરી કરી ખુદા તરફથી પીઠ ફેરવી અને મગરૂર બન્યો. તેણે લશકરમાંથી મ્હોટા માનસોને પોતાની પાસે બોલાવ્યા, ને નીચે મુજબ બોલ્યો. "હું મારા શિવાય દુનિયામાં કોઇને પિછાનનો નથી, આ દુનિયામા હુન્નર મારાથી જાહેર થયો છે. મારી માફક કોઇ નામવર પાદશાહે પાદશાહી તખ્ત દીઠું નથી, આ દુનિયાં ખુબીથી મેં સણગારી છે, આ પૃથ્વી જેમ મેં ઇચ્છી તેવી બની છે. તમારું ખાવું, સુવું અને આરામ મારાથી છે. તમારું પેહેરવું ઓઢવું અને તમારી સર્વ ઇચ્છાઓ મારાથી છે, બુજર્ગી અને તાજ તથા પાદશાહી મારાં છે, કોણ કહેછે કે મારા શિવાય કોઇ પાદશાહ છે? દુનિયા દવાદારૂથી દરસ્ત થઇ, એવી રીતે કે કોઇને બીમારી અથવા મ્હોતથી નુકસાન થયું નહિ, જો કે દુનિયામાં પાદશાહો થયા હશે તોપણ મારા શિવાય બીજા કોણે મોતને દુર રાખ્યું છે?. જાણો કે મારાથી તમારા તનમાં હોશ અને જાન છે. જે કોઇ અહરેમન હશે તે મારા તરફ નહિ ફરશે, જ્યારે તમો એ મુજબ જાણો છો કે મેં આ સર્વ કર્યું છે ત્યારે તમારે મ્હને દુનિયાંનો પેદા કરનાર ગણવો જોઇએ." આ સર્વ બુદ્ધિ જમશેદને અહરેમને ફરેબથી આપવાથી તે તુંદ ને મગરૂર બન્યો, આથી પ્રજા બેદીલ બની, તેની સામે થઈ. આ વેળા જોહાક નામે આરબ પાદશાહે બળવાખોરોને મદદ કરવાથી જમશેદ નિરાશ થઇ જાબુલીસ્તાન તરફ નહાઠો; ને ત્યાંના પાદશાહ કોરંગની બેટી સમનનાજ સાથે છુપી રીતે પરણ્યો, પણ કોરંગ પાદશાહે જ્યારે જમશેદને પોતાના જમાઇ તરીકે જાણ્યો ત્યારે તેણે જોહાકની બીહીકથી તેને કેદ કરવા ચાહ્યું. આથી જમશેદ ચીનાઇ તારતરી તરફ નહસવા જતાં માર્ગમાં કેદ પકડાયો ને જોહાકના હોકમથી બે પાટીયાં વચ્ચે મેળી તેને જીવનો ને જીવતો કાપી નાખવામાં આવ્યો.

જમશેદ પાદશાહ પાસે એક કરામતી જામ હતી, જેને "જામે જહાંનુમા" નામ આપેલું હતું. આ જામમાં ચોકસ વખતે જોવાથી ભવિષમાં બનનાર બનાવો જણાતા હતાં, પણ જ્યારે જમશેદે ખુદાઇ દાવો કર્યો ત્યારે તે જામની એજમતી અસર ગુમ થવા સાથે જમશેદનું ખોરેહ ગુમ થયું હતું.

સર જમશેદજી જીજીભાઇ બેરોનાઇટ— આ ૧ લા માનવંત ઉમરાવ અને સખા

હાતમદિલ નરનો જન્મ ઇ. સ. ૧૭૮૩ માં ૫ જુલૈએ થયો હતો. પણ આ જન્મ સ્થળ વિશે જૂદા જૂદા લેખકોનાં ભિન્ન ભિન્ન મતો છે. ગંજનામુ, મુંબઇનો બહાર, પારસી પ્રકાશ વગેરે પુસ્તકો મુજબ આ નરનો જન્મ મુંબાઇમાં ક્રાફર્ડ માર્કીટ પાછળના 'પચાઅદુવંરીગો' નામે મોહલામાં થયો હતો. ચુંટી કાઢેલા લખાણો, તવારીખે નવસારી, હિસ્ત્રી ઑવ પારસી, મરાઠી ત્રીજી ચોપડી (કેળવણી ખાતાની), મહાજન મંડળ વગેરે ગ્રંથો મુજબ નવસારીમાં મલેસર ફળીયાનાં વાનછા મ્હોલામાં થયો હતો.

સર જમશેદજીનાં માતા પિતા ગરીબ સ્થિતિમાં હોવાથી એમને ટુંક કેળવણી આપી ૧૨ વર્ષની વયે જમશેદજીના મામા ફરામજી નશરવાનજી બાટલીવાલાને ત્યાં મુંબાઈ મોકલ્યા. જ્યાં ગુજરાતી વાંચતા લખતાં શિખી થોડુંક ઈંગ્રેજીનું જ્ઞાન મેળવી બાટલી વેચવાના ધંધામાં પડયા. તેટલાં ૧૭૯૯માં એમના માતા તથા ૧૮૦૦માં પિતા મરણ પામ્યાં. તે પછી એવણે કલકત્તા તથા ચીન મુસાફરીઓ કરી મી૦ તબાકની ગેહેતાગીરીમાં રહ્યા હતા. એમના લગન ૧૮૦૩માં ૧૩ મી માર્ચે ફ. ન. બાટલીવાલાની બેટી આવાંબાઇ સાથે થયાં હતાં (જુઓ લેડી આવાંબાઇ). એમના એસીઆઈ ભાઇ તથા શેઠ મેહેરવાનજી તબાકનો નબળો વખત આવવાથી પાછળથી જમશેદજીએ મોતીચંદ અમીચંદ, ફરદુનજી સોરાબજી અને મહમદઅલી વગેરે ગ્રહસ્થો સાથે વેપાર ચલાવી જૂદા જૂદા શેહેરો તથા મુલકોમાં વેપારી આડત બાંધી હતી, અને થોડી મુદતમાં, બંગાળ, મદ્રાસ, પીનાંગ, મલાક્કા, સુમાત્રા, સિંગાપોર, સિયામ, મનિલ્લા, ચીન, સુવેઝ, રિમનો, અલેકઝાન્ડ્રીયા અને ઈંગલંડ વગેરે દેશોમાં તેમણે આડત બાંધીને ત્યાંનો માલ ખરીદી કરવા તથા અંહીનો માલ ત્યાં મોકલવા માંડયો. તેમાં સર જમશેદજીની કુશળતાથી કંપનીને મ્હોટો ફાયદો થયો. ચીનની તેઓ ૪ વાર સફર કરી આવ્યા હતા. ચીનની બીજી સફરમાં તેમને ભારે અડચણ એ નડી કે તેઓ જે વહાણમાં બેસીને આવતા હતા તે ઇસ્ત ઇંડીયા કંપનીમાંનું એક હતું અને તે વખતે ઇસ્ત ઇંડીયા કુંપની તથા ફ્રેન્ચ લોકો વચ્ચે લડાઇ ચાલતી હતી, તેમાં એક-બેકના વહાણના સીપાહો અથડી પડતા. આ સફરમાં તેમને ફ્રેન્ચ વહાણ સામું મળતાં ત્યાં બન્ને વચ્ચે લડાઇ થઇ. તેમાં ફ્રેન્ચો હાર્યાથી આ સફરમાં જમશેદજી મુંબઇ પાધરા આવી શકયા પણ ચોથી સફરમાં ચીનથી માલ ભરી મુંબઇ આવતાં ફ્રેન્ચ વહાણે વહાણ અટકાવી લુટયું. તેમાં સઘળો માલ સર જમશેદજીનો હતો. તે પણ લુટાયા ઉપરાંત એમને કેદ કરી કેપ ઑવ ગુડ હોપમાં લઇ ગયા. ત્યાંથી વિટંબણા ખમતા Sessantitz ખાતે મળેલા એક વલંદા વહાણને રૂ ૧૬૦૦ નું નૂર ભરી ખાવા પિવાની ભારે હાડમાડી ખમી ૧૮૦૩ ની ડીસેંબરે મુંબઈ આવી પુગા. તે આગમજ ૧૭ મી ફેબ્રુવારીએ મુંબઇ કોટમાં લાગેલી ભયંકર આગથી જે ૧૦૦૦ મકાનોનો નાશ થયો હતો તેમાં પણ જમશેદજીને ભારે નુકસાન ગયું હતું. આ મુજબ ૧૮૦૩ માં એમને હાડમારીઓ ઘણી ખમવી પડી હતી. તે પછી એમની હાડમારીનો અંત આવતાં ૧૮૦૭ થી મુંબઇમાં હરીકામ રહી જૂદા જૂદા દેશો સાથે વેપાર કરવા માંડયો. ૧૮૧૪ થી તેવણે વહાણ વટીનો ધંધો શરૂ કરી પાંચ વહાણો પોતાની માલેકી તળે રાખ્યા હતાં. ૧૮૨૮ માં દેશીઓને 'ગ્રાંન્ટ' 'પેટી' જુરરનાં હકકો મલ્યા હતા, તેમાં પેહેલા ગ્રાંડ જુરરમાંના સર જમશેદજી એક પેહેલા હતા, ૧૮૩૪ માં જસ્ટીસ ઑવ ધી પીસનું માન મેળવ્યું, ૧૮૫૧ માં મુસલમાનોએ કરેલા હુલડ વેળા બહારકોટના પારસી વસનારાઓને ઘણું ખમવું પડયું તે વેળા સર જમશેદજીએ ખાધ ખોરાકીની

અમૂલ્ય મદદ કરી હતી. એવણ ૧૮૨૩થી પારસી પંચાતના અકાબરનું માન પામ્યા હતા.

પોતાની જુવાનીમાં માત્ર ૧૨૦ રૂપ્યાની ટુંક પુજી ઉપર મદારત બાંધી દીર્ઘ દૃષ્ટીએ વેપારમાં પડી બે ત્રણું દાહેકામાં આ નસીબવંત નરે રૂ ૭,૦૦,૦૦,૦૦૦ ની ગંજાવર દોલત મેળવી હતી. જેમ તે દોલત દીર્ઘ દૃષ્ટી, કુશળતા અને સારે નસીબે મેળવી હતી તેવેજ તેનો છુટે હાથે ઉપયોગ સખાવત રૂપે કર્યો હતો, જેનું વર્ણન અને ટીપ આ ચરિત્રની સેવટમાં આપીયાં છે. ઇ. સ. ૧૮૪૨ ના મે માસમાં એમને સર નાઇટનો ખેતાબ મહારાણી સરકાર તરફથી મલ્યો, અને તે એલકાબનો સોનાનો ચાંદ ૧૮૪૨ માં ૧૫ મી ડીસેંબરે મુમઇના ગવરનર સર જ્યૉર્જ ઑર્થરે જાહેર દરબારમાં એનાયત કર્યો હતો. તે ઉપરાંત એમને ફ્રીડમ ઑવ ધી સિટી ઑવ લંડનનું વેપારી માન મલ્યું હતું. તે પછી બેરોનેટનો માનવંતો ખેતાબ ૧૮૫૭નાં મે માસ માં આપવામાં આવ્યો હતો. ૧૮૫૬ નાં જુન માસમાં આ દેશના લોકોએ તેમનું પુતળું કોતરાવીને મુંબાઇના ટાઉનહૉલમાં મેલાવ્યું હતું, જે હજી ત્યાં કાયમ છે.

ઇ. સ. ૧૮૫૦ માં સર જમશેદજીની ખાસ. મુલાકાત નામદાર વડોદરાના મોહારાજા ગણપતરાવ ગાયકવાડે લીધી હતી, તે વેળા રાજા સાહેબને રૂપ્ય એક લાખનું નજરાણું આપ્યું હતું; અને એજ સાલમાં એવણ નવસારી જતાં માંહારાજા ગણપતરાવ ગાયકવાડે તેમના માનમાં મ્હોટા પાયાપર સરકાર તરફથી તૈયારી કરી બાદશાહી માન આપ્યું હતું.

એમના ત્રણ બેટાઓ ખરશેદજી, રૂસ્તમજી અને સોહરાબજી પણ પિતાના નામને જેબ આપે તેવા સખાવતે બહાદૂર તથા ભણેલા નિવડયા હતા. સર જમશેદજીનું મરણ ૭૬ વર્ષની બુઝર્ગ વયે ૧૮૫૯ માં ૧૪ મી એપ્રીલે નિપજ્યું હતું. આ વેળા મુંબાઇ ટાપુમાં તથા પરદેશોમાં એટલી તો દલગીરી ફેલાઇ હતી કે આખા શેહેરે હડતાળ પાડી હતી. તથા મુંબાઇની સરકારી તથા પરજાતી પેઢીઓ તથા ખાતાંઓ બંધ રાખ્યા ઉપરાંત; બંદરમાં પડેલી સઘળી મનવારો અને વેપારી વાહાણો ઉપરથી શોકના વાવટા, ડોલ કાઠી પર અર્ધ ઉડતા કરી શોકની લાગણી બતલાવવામાં ભાગ લીધો હતો.

સર જમશેદજીની જાહેર સખાવત લગભગ ૨૫,૦૦,૦૦૦ રૂપ્યાની હતી ત્યારે બીજી ખાનગી સખાવત સાથે લગભગ ૪૦ થી ૪૫ લાખની તેમની જુમલે સખાવત જણાવવામાં આવે છે. સર જમશેદજીએ ઘણાક દુનિયાની ગીરદેશથી પડી ભાગતા મ્હોટા ખાનદાનોને છુપી રીતે એવીતો ઉદાર મદદો કરી હતી કે તેવી ગંજાવર બક્ષેસની રકમની નોંધ તેવણે કદી જાહેર પડવા દીધી નથી; તેમ તેમના વારેસોએ તેવા નામીચા ખાનદાનીઓની ગરીબાઇમા તેમના મુરબીએ કરેલી મદદની છુપી બીના જાહેરમાં નહિ પડવા માટે બંદોબસ્ત કર્યાથી તેવી નોંધો જાહેરમાં છપાએલી નહિ હોવાથી; એમના ખાનદાનની સંપૂર્ણ તવારીખ છેલ્લામાં છેલ્લી જુસ્તેજુ પછી મી૦ રતનજી બેરામજી માંડને પ્રગટ કરેલાં ગ્રંથમાં નીચે મુજબની જાહેર સખાવતની ટીપ આપી છે, તે અત્રે ઉતારી લીધી છે.

સર જમશેદજીની જાહેર સખાવતની બનતી સંપુર્ણ ટીપ.

સાલ	વિગત	રકમ
૧૮૨૨	શેઠ ખરશેદજીનાં લગનને દિવસે દેવાદારોને છોડાવ્યા...	૩૦૪૦
૧૮૨૫	"નેટિવ એજ્યુકેશન સોસાયટીની" શાળા માટેનાં મકાન બાંધવાનાં ફંડમાં.	૭૦૦
૧૮૨૬	"કલકત્તા હેરલ્ડના", અધિપતીનાં ફંડમાં	૩૫૦
૧૮૨૭	"નેટિવ એજ્યુકેશન સોસાયટીનાં" ફંડમાં	૧૧૦૦૦
,,	"એલ્ફિનસ્ટન પ્રોફેસરશિપ" સ્થાપવા માટે	૭૦૦૦
૧૮૨૯	"એજ્યુકેશન સોસાયટીનાં" ફંડમાં	૧૦૦૦
,,	"ઇસ્ટ ઇન્ડિયન એસોસિએશનનાં" ફંડમાં	૩૦૦૦
૧૮૩૨	મુંબઇ, કોલાબા ઓબઝર્વેટરી આગળનો કુવો બંધાવવા માટે	૩૨૦૦
,,	કટક જીલ્લાના દુકાળ ફંડમાં	૫૦૦
૧૮૩૩	શેઠ ખરશેદજીના પહેલાં ધણીઆણીનાં ઉઠમણાં વખ્તે પારસી પંચાયતનાં ફંડમાં	૬૫૦૦
,,	"રાતા સમુદ્રને" રસ્તે હિંદુસ્તાનનો વેપાર ખિલવવાને ઉભાં કરેલાં ફંડમાં.	૧૦૦૦
,,	કારે ગામનો એક કુવો બંધાવવા માટે...	૬૦૦
,,	બાહાં ગામનો નવો પુન બંધાવવાનો ખરચ....	૭૩૦૦
૧૮૩૪	એ સાલના 'સુકતાદ' તાંકણે સુરતના પારસીઓમાં વહેંચવા માટે ...	૧૫૦૦
૧૮૩૫	'ફ્લેર સ્કોલરશિપ' સ્થાપવાનાં ફંડમાં...	૬૫૦૦
૧૮૩૬	બહાદુર કેપ્ટન સૅન્ડને ઇનામ આપવા માટે	૫૦૦
,,	મુંબઇના કિલ્લાની "ચર્ચગેટ" અને "એપોલોગેટ" બાગલો પોહોલી કરવાનાં ફંડમાં	૧૫૦૦
,,	શા. મોતીચંદ અમીચંદની યાદગારી જાળવવાનું ખાસ ફંડ સ્થાપી આપ્યું.	૩૦૦૦૦
૧૮૩૭	સુરતની મોટી આગ વખ્તની જુદી જુદી મદદના	૩૫૦૦૦
,,	એ સાલના દખણ દેશના દુકાળ ફંડમાં.	૧૫૦૦
,,	થાણાં શહેરની ખાડીપર પુલ બાંધવાનાં ફંડમાં	૧૫૦૦
૧૮૩૮	મુબઈની પારસી અનજોમને બાંધવા ધારેલાં દોખમાં ફંડમાં	૬૨૨૪૦
,,	ઉત્તર હિંદુસ્તાનનાં દુકાળ ફંડમાં...	૧૦૦૦
૧૮૩૯	"કરનાક સ્કોલરશિપનાં" ફંડમાં	૬૦૦૦
,,	મુબઇ અને દેશાવરો ખાતે ગર્હમ્પાર કરવાને "ટ્રસ્ટ ફંડ" સ્થાપ્યું ...	૧૬૮૫૦૦
,,	મુબઇનો "એલાહિબાગ" બાંધવાનો ખરચ	૭૬૦૦૦
,,	ખંડાળાની ધર્મશાળા પાછલ ખરચ્યા	૨૦૦૦૦
,,	"સર જમશેદજી જીજીભાઇ હસ્પીટાલના" નિભાવ ફંડ માટે સરકારને આપ્યા	૧૦૦૦૦૦
,,	તેનું મકાન બાંધવાને સરકારે ખરીદેલી જમીન માટે વધારાના ખરચના આપ્યા	૪૦૦૦
,,	એ હસ્પીટાલ માટે એક મકાન બંધાવ્યું	૫૦૦૦૦
૧૮૪૦	સર ચાર્લસ ફોરબસનાં પુતળાં-ફંડમાં	૩૦૦૦

સાલ	વિગત.	રકમ.
૧૮૪૦.	ડયુક–ઑફ–વેલીંગટનને મુબારકબાદી આપવાનાં. ફંડમાં	૨૫૫૦
૧૮૪૧	પ્રિન્સ–ઑફ–વેલ્સનો જન્મ થયો, તેની ખુશાલીમાં દેવાદારો છોડવ્યા ...	૩૦૦૭
,,	પૂણાના પારસીઓ માટે અનજોમન ફંડ સ્થાપવામાં મદદના	૧૦૦૦૦
૧૮૪૨	અફઘાનિસ્તાનની લડાઇમાં માર્યા ગયલાઓની વિધવાઓને મદદ કરવાનાં ફંડમાં	૧૦૦૦
,,	સુરતનાં આંધળાં લુલાંને મદદ કરવાનાં ફંડમાં... ...	૫૨૫
,,	મી૦ જેમ્સ મેથિસનની યાદગારીનાં ફંડમાં	૧૦૦૦
,,	યુરોપનાં હૅમબરગ શહેરનાં આગનિવારણ ફંડમાં	૬૦૦૦
,,	સુરત સયદપરાની આગ વખ્તે મદદના મોકલ્યા	૫૦૦૦
,,	પૂણા શહેરમાં એક પૂલ બાંધવાનાં ફંડમાં	૨૫૦૦
૧૮૪૩	ઊદવાડાની મુલાકાત વખ્તે ધર્મદાન વિગેરે માટે	૪૦૦૦૦
,,	"ગ્રાન્ટ મેડિકલ કૉલેજનાં" ફંડમાં પહેલીવાર ભરયા.	૧૦૦૦
૧૮૪૪	ઑનરેબલ જી. ડબલ્યુ. ઍન્ડર્સનનીયાદગારીના ફંડમાં	૧૦૦૦
,,	ગણદેવી, બીલીમોરા, અને મહવા ગામને ગહમ્બારો કરવા વાસણો ભેટ આપ્યાં	૧૪૦૦
,,	પૂણા શહેરની ફરેમહેર બાંધવા પાછલ ખરચ્યા	૪૫૦૦૦
,,	એ સાલની મુમબઇ બજારગેટની મોટી આગ વખ્તે સિપાઈઓને ઈનામ આપવા માટે	૧૦૦૦
,,	પૂણાનો બંદ બાંધવા માટે સરકારને આપ્યા...	૭૫૦૦૦
,,	ઇંગલાન્ડથી તેને માટે સાંચા વિગેરે મંગાવવાનો અને ઇજનેરના પગાર વિગેરેનો બીજો ખરચ...	૯૮૦૫૦
૧૮૪૫	રોડ જેહાંગીર ખ. તારાચંદનાં ઉઠમણામાં	૫૦૦
,,	માહીમ અને વાંદરાની ખાડી વચ્ચે મોટો પૂલ બાંધવાને લેડી જમશેદજી સાથ ખરચ્યા	૧૫૫૮૦૦
,,	એ પૂલપર દેખરેખ રાખનાર સરકારી ઇજનેર કેપ્ટન ક્રૅફૉર્ડને ઇનામના આપ્યા.	૫૦૦૦
,,	એ પૂલ બાંધનાર કંટ્રાકટર મી૦ જમશેદજી દોરાબજી નાયગામવાળાને ઇનામના આપ્યા...	૧૫૦૦૦
,,	માહિમની બાજુ તરફ "લેડી જમશેદજી રોડ", બાંધવાનાં ખરચના ...	૨૨૦૦૦
,,	ઘોરબંદરનું એક તળાવ ઊંડું કરી, ફરી બંધાવી અપાવ્યું... ...	૬૦૦૦
,,	મુમબઇ "બેલાસિસ રોડની" ધર્મશાળાનું મકાન બંધાવી આપ્યું... ...	૫૭૪૦૩
,,	એજ મકાન માટે વધારાના ખરચના આપ્યા...	૮૦૦૦
,,	એ મકાન માટે જમીન ખરીદવાને ખરચેંના...	૧૦૦૦૦
,,	મિત્ર ફ્રામજી પે. દીવેચાનાં ઉઠમણામાં	૫૨૫
૧૮૪૬	બહેન બાઇ નવાજબાઈનાં પૂણ્ય માટે ધર્મ કર્યો	૬૧૦૦
,,	આયરલાન્ડના દુકાળ ફંડમાં	૧૦૦૦૦
૧૮૪૭	દસ્તુર એદલજી દોરાબજી સંજાણાની યાદગારી રાખવાનાં ફંડમાં... ...	૧

સાલ	વિગત	રકમ
૧૮૪૭	મુંબઇ "એપૉલો સ્ટ્રીટની" આગ વખ્તે, સેલરોને ઇનામ અપાવ્યું ...	૧૫૦૦
"	અન્ધેરી તરફ એરલા-પારલાનો પૂલ બંધાવ્યો...	૪૦૦૦
"	"ડિસ્ટ્રીકટ બેનીવોલેન્ટ સોસાયટીને" નિભાવ ફંડ કરી આપ્યું... ...	૫૦૦૦૦
"	એન્જ ખાતાંને લેડી જમશેદજીને નામે આપ્યાં...	૨૦૦૦૦
૧૮૪૮	મિત્ર શેઠ મનચેરશાહ ધનજીભાઇ મહેતાનાં ઉઠમણાં વખ્તે ધર્મ કર્યા... ...	૧૫૦૦
"	બેટી, બાઇ માણીબાઇ બરજોરજી માણેકજી વાચ્છાનાં ઉઠમણાં વખ્તે ...	૨૭૫૦
"	કલકત્તાની "પૅરેન્ટલ ઍકેડેમિક ઇનસ્ટિટ્યુશનનાં" ફંડમાં...	૨૦૦૦
"	ઈંગ્લાન્ડની ડેવનપોર્ટ શહેરની લશકરી સ્કૂલને મદદના	૧૦૦૦
"	"ગ્રાન્ટ મેડિકલ કૉલેજ" માટે "બુક ફંડ" સ્થાપી આપ્યું...	૧૦૦૦૦
"	"ગ્રાન્ટ મેડિકલ કૉલેજ" માટે "પ્રાઇઝ ફંડ" સ્થાપી આપ્યું	૫૦૦૦
"	"ગ્રાન્ટ મેડિકલ કૉલેજ ટૅક્સિકોલૉજી ફંડ."...	૩૦૦૦
"	"સ્ટુડન્ટસ લિટરરી ઍન્ડ સાયનટિફીક સોસાયટીને" મદદ...	૫૦૦
"	"સર જમશેદજી જીજીભાઇ પારસી બેનીવોલેન્ટ ઇનસ્ટિટ્યુશનને" સ્થાપી ચાલુ કરવાને રોકડા રૂપિયા ત્રણ લાખ તથા બંગાલ બેંકના ૨૦ શેરો વિગેરે મળી કરીઆપેલી મોટી થાપણ	૪૪૦૦૦૦
૧૮૪૯	"ગ્રાન્ટ મેડિકલ કૉલેજ" માટે 'રિડ સ્કૉલરશિપનાં' ફંડમાં ભર્યા... ...	૫૦૦
"	નવસારી "જમશેદ બાગની" ધર્મશાળા બાંધવા પાછળના સર્વે ખરચના...	૨૦૦૦૦
"	"યુરોપિયન પેન્શનર્સ ફંડમાં"...	૫૦૦૦
૧૮૫૦	ભાણેજ, બાઇ રતનબાઇ હીરજીભાઇ સરાફનાં ઉઠમણા વખ્તે	૫૦૦
"	બાઇ ખરશેદબાઇ રૂસ્તમજી સરાફનાં ઉઠમણા વખ્તે...	૫૦૦
"	સાસુ, બાઇ મોતલીબાઇ ફરામજી બાટલીવાલાનાં ઉઠમણાંવખ્તે... ...	૩૦૦૦
"	ગણદેવીના નસેસાલારોને પગાર આપવાને ફંડ કરી આપ્યું...	૫૦૦૦
"	નવસારીની દરેમહેરની ઇમારત બાંધવાનો કુલ્લે ખરચ.	૮૪૦૦
"	નવસારીની તેમની યાદગાર મુલાકાત વખ્તે છુટક ખેરાતના આસરે રૂપિયા	૧૦૦૦૦૦
"	"સૂરત ચૅરિટી ફંડ" સ્થાપ્યું તેની થાપણના...	૧૨૫૦૦૦
"	"નવસારી ચૅરિટી ફંડ" સ્થાપ્યું તેની થાપણના	૬૨૫૦૦
"	"સર જમશેદજી જીજીભાઇ હસ્પીટાલમાં" ટાવરનું એક મોટું ઘડીઆલ મૂકાવવાના...	૮૫૩૧
૧૮૫૧	ઑનરેબલ જે. પી. વિલોબીનાં ફંડમાં...	૬૦૦
"	શેઠ ફરામજી કાવસજી બનાજીનાં ફંડમાં...	૬૦૦
"	"સ્કૂલ ઑફ-ઇનડસ્ટ્રી"-તે હાલની સાસુન ઉદ્યોગ શાળાનાં ફંડમાં ...	૧૭૫૦
"	લાચાર ઇરાનીઓ માટે, ચોપાતીની ધર્મશાળા માટે જોઈતી જગ્યા ખરીદવાનાં ફંડમાં	૯૦૦૦
"	મુંબઇ, ભાયખલા તરફ 'ડીકનું તળાવ' ફરી બંધાવવાના ખરચના ...	૨૩૦૦૦
"	પોતાના દીકરાઓનાં બાળકોની નવજોતની ખુશાલીમાં પારસી પંચાયતને ધર્મખાતે આપ્યા	૩૦૦૦
"	'સર જમશેદજી હસ્પીટાલ સાથે" સુવાવડખાનાનું એક મકાન બંધાવવાને સરકારને આપ્યા	૩૦૦૦૦

સાલ	વિગત	રકમ
૧૮૫૧	લેડી જમશેદજી પૂલની વાંદરા કસબાની બાજુના બે રસ્વાઓ બાંધવાને ખરચ્યા.	૬૦૨૪
૧૮૫૨	'સર અર્સકીન પેરીની યાદગારીમાં ફંડમા	૧૦૦૦
,,	મુંબઇ 'સેલર હોમનાં' ફંડમાં	૨૦૦૦
,,	"બોમ્બે એસોશિએશનનાં" ફંડમાં	૩૦૦૦
,,	મુંબઇની પાંજરાપોળને ઇ. સ. ૧૮૩૫ થી ૧૮૫૨ સુધી "લાગાના" ભર્યા.	૮૦૦૦૦
,,	એજ ખાતાંને ઓછામાં ઓછા બીજા, પરચુરણ એ વખ્તપર આપ્યા...	૨૦૦૦૦
,,	પાટણ શહેરની પાંજરાપોળને મદદના...	૩૦૦૦
૧૮૫૩	મુંબઇ બજારગેટને નાકે કુવો બાંધવા પાછળ	૧૩૬૬
,,	નવસારીની નિશાળનું મકાન બાંધવાનો ખરચ	૧૨૦૦૦
૧૮૫૪	ડયુક-ઑફ-વેલીંગટન મૅમોરિયલ ફંડમાં...	૫૦૦૦
,,	સુરતની દરેમહેર બંધાવવા વિગેરેના ખરચના...	૧૫૦૦૦
,,	ઉપલી દરેમહેરનાં નિભાવ ફંડમાં...	૫૫૦૦
,,	સુરત "એલાહિબાગનું" મકાન બાંધવા પાછળ.	૩૪૦૦
૧૮૫૫	"પેટ્રિઆટિક" ફંડમાં	૫૦૦૦
,,	શેઠ ખરશેદજીનાં એક દીકરી બાઇ જીવણબાઇ હોમજી. ખ. દાદીશેઠનાં ઊઠમણા વખ્તે...	૨૩૦૦
,,	મુંબઇનાં મેદાનનાં જૂદા જૂદા કુવાઓ પાછળ...	૭૦૦૦
,,	લન્ડન-"ક્લૉક મેકર્સ ઍસોશિએસનનાં" ફંડમાં	૨૦૦૦
,,	ઈરાનના જરથોસ્તીઓને સુદરેહ કુસ્તી પૂરી પાડવાને ઈરાન મોકલી આપ્યા.	૫૦૦
,,	નવસારીની ઊતરતી જાતના લોકપર ચાલુ રહેલો "ચુલા વેરો" નામનો કર કાઢી નાખવાને ગાયકવાડ સરકારને જૂમલે ભરી દીધા... ...	૧૧૯૦૭
૧૮૫૬	સુરતના પ્રખ્યાત કોટવાલ અરદેસર ધનજીશાહ બહાદૂરનાં ઊઠમણાં વખ્તે.	૧૫૦૦
,,	ફ્રાન્સ દેશનાં એ સાલનાં ભયંકર તોફાણ વખ્તે મોકલેલી મદદના ...	૫૦૦૦
,,	મુંબઇ મસજીદ બંદર આગળ એક મોટો કુવો બંધાવ્યો...	૩૦૦૦
૧૮૫૭	એ સાલનાં બળવાથી લાચારીમાં આવી પડેલાંઓને મદદ કરવાના ફંડમાં	૩૦૦૦
,,	ખેથી, રતનજી દાદાભાઇ માણેકજી વાચ્છાનાં ઊઠમણાં વખ્તે	૫૦૦
,,	"સર જમશેદજી જીજીભાઇ સ્કૂલ ઑફ આર્ટના" નિભાવ માટે સરકારને આપ્યા	૧૦૦૦૦૦
૧૮૫૮	પ્રખ્યાત લડવૈયા જેનરલ હેવલોકનાં ફંડમા	૭૫૦
,,	પોતાનાં બહેન બાઇ બાઇઆઇનાં ઊઠમણા વખ્તે	૧૮૦૦
,,	આબુ શહેરની "લોરેન્સ એનાઇલમ સ્કૂલને"...	૧૦૦૦
,,	'વિકટોરિયા ગાર્ડન્સ' ફંડમાં	૧૦૦૦
,,	નવસારીની "વિકટોરિયા ડિસ્પેન્સરી" માટે	૭૫૦૦૦
૧૮૫૯	મુંબઇના પારસી આંધળા લુલાંની પરવસ્તીનાં ફંડમાં મરણ પછી ...	૧૦૦૦૦
,,	મુંબઇની ગોદીના પારસી સુથારોના ફંડમાં...	૫૦૦૦
૧૮૬૦	મરણ પછી, તેમને ખરચે મુંબઇની "ગોદાવરા પંથના" મોબેદોની અગિયારી તૈયાર થઇ તેના સર્વ ખરચના, આસરે	૨૦૦૦૦
	જુમલે રૂપિયા ...	

સર જમશેદજી જીજીભાઈ સી. એસ. આઈ. બીજા બેરોનેટ—(જન્મ નામ ખરશેદજી) જન્મ ઇ. સ. ૧૮૧૧માં ૯મી અકટોબરે મુબઇમાં થયો હતો. મહાન સખી નરના આ ચચળ બેટાને બચપણમાં તે વખતના રેવાજ મુજબ ઘટતી ગુજરાતી ઇંગ્રેજી કેલવણી આપી હતી. ૧૮૨૨માં એમના લગ્ન થયા પણ આ બાઇ ૧૮૩૩માં મરણ પામતાં ૧૮૩૫માં બીજીવાર લગ્ન કર્યાં હતાં. ૨૦ વર્ષની જુવાન વયથી પોતાના પિતા સાથે વેપારમાં જોડાઇ જાહેર બાબતોમાં પણ ભાગ લેવા માંડયો હતો. ૧૮૪૫ માં તેવણુ જી. આઇ. પી રેલ્વેનાં એક ડિરેક્ટર નેમાયા હતા. તે ઉપરાંત યૂનિવરસિટીના ફેલોનું માન મેળવ્યું હતું.

૧૮૫૯માં પેહેલા સર જમશેદજીનાં મરણથી એમને બારોનેટનો ખેતાબ મલ્યો, તે પેહેલાં ખરશેદજીના નામથી ઓળખાતા હતા, પણ બેરોનેટ થતાં બીજા સર જમશેદજી તરીકે આશકારા થયા. ઇ. સ. ૧૮૬૦માં બીજા સર જમશેદજીએ ઇંગલંડની મુસાફરીએ જઇ ત્યાં મેહારાણી વિક્ટોરીયાની ખાસ મુલાકાતનું માન મેળવ્યું હતું.

તે પછી એવણુ મ્હોટે ભાગે પુને રહેતા હતા. સર જમશેદજીએ તે વેળા પોતાના ભાઇ રૂસ્તમજી સાથે ગેરનાં ધધામાં જીપલાવ્યાથી તેમાં ભારે ખોટમાં ઉતરી પોતાની ગંજાવર દોલતનો મ્હોટો ભાગ માગનારાઓનાં દેણા પટાવવામાં ભરી દીધો હતો. ૧૮૬૭થી ૧૮૭૨ સુધી તેઓ મુબઇની લેજીસલેટીવ કૌન્સીલના સભાસદ હતા. ૨૮૬૮માં સર જે. જે. ઑસ્પીટલના વધારા માટે રૂ૫૦,૦૦,૦ની બક્ષેસ કરી હની. તેમજ સર જે. જે. બેનીવોલંટ સ્કુલને રૂ૧૦,૦૦૦ની બીજી બક્ષેસ કરી હતી. ૧૮૭૩માં એમને સી. એસ. આઇનો માનવંતો ખેતાબ મલ્યો હતો. ૧૮૭૬માં હાલના નામદાર શેહેનશાહ એડ્વર્ડ ૭માં મુંબઇની મુલાકાતે આવ્યા હતા તે વેળા સર જમશેદજીએ તેમની સાથે ઘણા મિત્રભાવ સાથે વખત ગુજાર્યો હતો. ૧૮૭૭માં એવણે દિલ્લી દરબારમાં ખાસ નેોતરાથી ભાગ લીધો હતો પણ અલાહબાદ તરફ રેલ્વે ટ્રેનને અકસમાત થવાથી એમને જબરો આવેશ થયો. તે પછી પુને લથડતી દેહ સાથે ફરી એજ વર્ષમાં ૧૧મી જુલૈએ મરણ પામ્યા હતા.

સર જમશેદજી જીજીભાઇ સી. એસ. આઇ ૩ જા બેરોનેટ—એમનો જન્મ ઇ. સ. ૧૮૫૧ માં ૩ જી માર્ચે થયો હતો. જન્મ નામ માણેકજી હતું. બચપણમાં ગુજરાતી તથા ઇંગ્રેજી ભાષાનો પુખ્ત અભ્યાસ કરી ૧૮૭૨માં મેટ્રીક્યુલેશનની પરિક્ષા પસાર કરી એલ્ફિન્સટન કૉલેજ તથા પૂનાની દખણ કૉલેજમાં ટુંક અભ્યાસ કર્યો હતો. ૧૮૭૨ ના ૭ મી ફેબ્રુવારીએ એમનાં લગ્ન બાઇ જરબાઇ શાપુરજી બાટલીવાલા સાથે થયાં હતાં. ૧૮૭૩ થી એવણે પોતાના પિતા સાથે જાહેર બાબતોમાં ભાગ લેવા માંડયો હતો. ૧૮૭૫ માં જસ્ટીસ ઑવ ધી પીસ તથા એજ સાલમાં યુનિવર્સીટીના એક ફેલો સરકાર તરફથી તેમને નેમવામાં આવ્યા હતા. ૧૮૭૭ માં એમના પિતાના મરણથી ત્રીજા બેરોનેટ તરીકે જાહેર થયા; અને એજ સાલમાં પારસી કોમનાં વડા અકાબર તરીકે નેમવામાં આવ્યા હતા. ૧૮૭૯ માં મુબાઇ સરકારની ધારા સભાના એક અધિકારી તરીકે નેમાયા હતા અને તે પછી ત્રણ મરતબે ઓધો પામી ૧૮૮૫ સુધી તે જાળવ્યો હતો. અને ૧૮૮૬ થી તેઓ કૉરપોરેશનના સભાસદ તરીકે સરકાર તરફથી ચાલુ નેમાયા હતા. ૧૮૮૪ માં તેમને સી. એસ. આઇનો માનવંત ખેતાબ મલ્યો હતો. ૧૮૮૬ માં ઇરાનનાં શાહ નાસરદ્દીનશાહે એમને એક ચાંદ બેટ કર્યો હતો. તેમજ એવણેં નામદાર વાઇસરાય લૉર્ડ રીપન તથા લૉર્ડ ડફરીનની પરોણાગત મુંબાઇમાં કરી હતી તે પછી ત્રીજા સર જમશેદજીએ અનેક રાજદ્વારી, પ્રજા ઉપયોગી તથા ધર્મિ કામોમાં આગેવાન

ભાગ લઇ મુંબાઈમાં લોક પ્રિય થઇ પડયા હતા. ૧૮૯૩ માં એમના એક પુત્ર, બેટા ખરશેદજીના મરણથી આ ઉમરાવપર ભારે દુઃખ પડયું હતું. ૧૮૯૭ માં મહારાણી વિકટોરીયાની ડાયમંડ જ્યુબીલી પ્રસંગે ઇંગલંડ પધારી ત્યાં મ્હોત્સવમાં ભાગ લઇ નામદાર મહારાણી તથા કુંવરોની બાદશાહી મેહેમાનદારીની મોજ ભોગવી હતી. તે પછી યુરપનાં જૂદા જૂદા શેહેરોની મુલાકાત લઈ હિંદુસ્તાન પાછા ફર્યા. તે પછી નાતવાન દેહ થવાથી ૧૮૯૮ માં ૧૭ મી જુલૈએ મરણ પામ્યા હતા.

સર જમશેદજી જીજીભાઈ ૪ થા બેરોનેટ
એમનો જન્મ ઇ. સ. ૧૮૫૨ માં ૨ જી નવેંબરે થયો હતો. જન્મ નામ કાવશજી હતું. બચપણમાં પોતાના વડીલ ભાઇની સાથે સાથે કેલવણી લઇ ૧૮૭૩ માં આર્ટસની પેહેલી પરિક્ષા F. E. A. ની પસાર કરી હતી. એમનાં લગન ૧૮૭૨ માં બાઇ ગુલબાઇ રૂસ્તમજી વહાડીયા સાથે થયા હતાં. એમના વડીલ ભાઇ માણેકજી તે સર જમશેદજીની ત્રીજી પેઢીનાંવડા ગાદીવારેસ હોવાથી એવણે ૧૮૭૫થી સરકારી નોકરીમાં જોડાઇ નીમક ખાતાના કલેકટરનો ઓધો પામ્યા હતા. આ ઓધો લાંબા વખત સુધી પ્રમાણીકપણે અને બાહોશાથી ચલાવી સરકારની વ્યાજબી પ્રશંસા મેળવી હતી, પણ તેટલાં ત્રીજા સરજમશેદજીના એક પુત્ર બેટા ખરશેદજીનાં મરણથી એવણ ભવિષનાં ચોથા સરજમશેદજી દેખીતા વારેસ હતા; તેટલાં ત્રીજા સરજમશેદજીનાં મરણથી ૧૮૯૮નાં જુલાઇ માસથી એવણ ૪થા સર જમશેદજી તરીકે ઓળખાયા. એજ વર્ષની ૭મી આગસ્ટે પારસીઓની સમસ્ત અંજુમને એમને કોમના વડા અકાબર તરીકે નેમ્યા હતા. "એમની ન્હોર જીંદગી હજી ચાલુ છે, તેઓ સુલ્હેના અમલદાર તથા કારપોરેશનના સભાસદ તરીકેનું માન પામ્યા છે, અને તે શિવાય ન્હોર સંસારી બાબતોમાં આગેવાની ભર્યો ભાગ લઇ મુંબઈની પ્રજામાં લોક પ્રિય થઇ પડયા છે.

જમશેદજી ધંજીભાઇ વાહાડીયા ખાન બહાદર—આ વાહાડીયા ખાનદાનના છેલ્લા 'માસ્તર બિલ્ડર' તરીકે જાણીતા થએલ નરનો જન્મ ઇ. સ. ૧૮૨૯ માં સુરતમ થયો હતો. ૧૮૮૪ થી તેવણ સરકારી ગોદીમં વાહાડીયાની નોકરી ઉપર જોડાયા. ત્યાર પછી તેવણનો વધારો પદિ પર પદિ જેટલી ઝડપથી થયો તેટલીજ ઝડપથી તેવણને માન તથા ઇનામ પણ મલ્યા હતા. ૧૮૫૫માં સબ એસિસ્ટંટ, ૧૮૭૩ માં એસિસ્ટંટ અને ૧૮૬૬ માં વડા માસ્તર બિલ્ડર થયા હતા. મુંબાઈની ગોદીમાં આવેલા વાહાણોની સઘળી મરામત જમશેદજી વાહાડીયાનાં વડપણ તળે થતી હતી. એટલુંજ નહિ પણ એવણે કેટલાંક નવાં વહાણો ગોદીમાં બાંધી રાખ્યાં હતાં. તોપણ એમના અમલ દરમ્યાન ગોદીમાં વ્હાણ બાંધવાનું કામ બંધ થતું આવ્યું હતું. મરણ ૧૮૯૩ નાં આગસ્ટ માસમાં નિપજ્યું હતું.

જમશેદજી નશરવાનજી તાતા—આ ઉધોગી, સાહાસિક વેપારીનો જન્મ ઇ. સ. ૧૮૩૯માં થયો હતો. વધુ કેલવણી સંપાદન કરવા ૧૩ વર્ષની વયે મુબઇમાં આવી, વસી એલફીન્સટન કૉલેજમાં દાખલ થયા હતા, જ્યાં ૪ વર્ષ અભ્યાસ કર્યા પછી 'વેસ્ટ સ્કૉલરશિપ' મેળવી, ૧૯ વર્ષની વયે પોતાના પિતાની પેઢીમાં જોડાઇ વેપારી અનુભવ સારો સંપાદન કર્યો હતો. એવણે પેહેલી ચીન તરફ મુસાફરી ૧૮૫૯માં કરી ત્યાં પોતાની પેઢીની સ્થાપના કરી, કે જે કેટલાક ફેરફારો પછી ઇ. સ. ૧૮૭૧થી મેસર્સ તાતા એન્ડ કુંપનીને નામે ઓળખાય છે; જેની બીજી શાખા જાપાન, હૉંગકૉંગ, શેંગહાઇ, પારીસ અને ન્યૂયૉર્ક ખાતે સ્થાપન કરવામાં આવી છે. ચીનથી જમશેદજી ઇ. સ. ૧૮૬૩માં પાછા ફર્યા હતા, અને બે

વર્ષ રહીને એક હિંદી બેંક સ્થાપવાના વિચારથી ઇ. સ. ૧૮૬૫માં ઇંગલંડ તરફની પહેલી મુસાફરી કરી હતી; પણ તે વેળા મુંબઇમાં શેર સટ્ટાના પ્રતાપે ભારે ઉથલ પાથલ થઈ પૈસાની થાપણ રોકવા માટેની મુશ્કેલી ઉભી થતાં આ યોજના ભાગી પડી હતી. ઇંગલંડમાં બે વર્ષ રહી મુંબઇ આવી પોતાના પિતાની સાથે એબિસિનીયાની લડાઇના સંબંધમાં સરકારમાંથી જગે જગ રણક્ષેત્રમાં પોતાની ખોરાકીની દુકાનો ખોલવાની પરવાનગી મેળવી; પોતે જાતી મેહેનતે દરરાજ ને લડાઇના ભયંકર પ્રસંગે વેરાનોમાં રખડી ત્યાંના વેપાર વેહેવારમાં નસીબ અજમાવી પાછા ફરતાં, બીજા કેટલાક પરચુરણ કામોમાં નફાભર્યો ભાગ લીધા બાદ એમનું લક્ષ મીલ ઉદ્યોગ તરફ લાગતાં, મુંબઇમાંની 'ચીચપોકલી ઑઇલ મીલ' ખરીદી ને તેને સુતર કાપડની મીલમાં ફેરવી નાખી હતી; અને તેનું નામ અલેકઝાન્દ્રા મીલ પાડ્યું હતું. આ મીલનો કારોબાર લાંબો વખત પોતે ચલાવી સારે નફે કેશવજી નાયકને વેચી નાખી, ફરીથી ૧૮૭૨માં ઇંગલંડની સફરે જઇ, ત્યાંના લેંકેશિયરના મીલ ઉદ્યોગનો સારો અનુભવ મેળવી હિંદુસ્તાનમાં તેવાજ ધોરણ ઉપર મીલ બાંધવાનો એમણે નિશ્ચય કર્યો. આ સાહસ માટે નાગપૂર ગામ પસંદ કરી ત્યાં 'એમ્પ્રેસ મીલ્સ' ૧૮૭૭માં બાંધી ચાલુ કરી. આ મીલ હિંદુસ્તાનમાં પેહેલી પંક્તિની ગણાય છે. તેમાં ૪૦૦૦ કામદારોની રોજી ચાલે છે; અને તેના શેર હોલ્ડરો તવંગર બન્યા છે. આ મીલમાં એક પેનશન યોજના કરી છે, જે મુજબ કામદારોનાં પગારમાં પચીસ વર્ષ પછી ચોકસ વધારો થઇ ૩૦ વર્ષે નોકરી કરતાં મજુરોને દર માસે રૂ ૫ નું પેનશન મળી શકે છે. આ મીલની ફતેહ પછી જમશેદજીએ ૧૮૮૫-૮૬માં પોંડેચરી ખાતે ઉપલાજ ધોરણ ઉપર એવીજ બીજી મીલ બાંધવાનો વિચાર કર્યો હતો, અને તે માટે કંપની ઉભી થઇ હતી, પણ કુરલાવાલી ધરમસી મીલ ખરીદતાં ઉપલો વિચાર પડતો મેલ્યો હતો. આ મીલ હાલમાં સ્વદેશી મીલના નામે ઓળખાય છે. 'જમશેદજીએ, દર રસલે દેઢીયા કમીશનની રૂઢીને ચાલુ નહિ રાખતાં, મીલના ફાયદામાંજ પોતાનો લાભ સમાયલો છે એવું જાહેર કરી તેમ મીલ ઉદ્યોગને ચઢતી હાલતે આણ્યો. તેમજ પોતાના બીજા કારોબારમાં પણ અસલી ધોરણ ઉપર કામ નહિ લેતાં નવી નવી જાતનું કાપડ બનાવવા માંડી તેનો ફેલાવો ખુદ દેશમાં કરવા માંડ્યો છે. આવા ઊંચા માલની વધારે ખપત કરવાના હેતુથી હિંદના જૂદા જૂદા દેશોમાં આ કુંપનીની આડતો તથા દુકાનો રાખી છે.

બારીક સુતર કાઢવાના ઇરાદાથી તે માટે લાંબા તારનો કપાસ ઉગાડવાનો પ્રયત્ન એમણે કર્યો છે. સરકારે ઇજીપશિયન કપાસ ઉગાડવાનો અખતરો કરી જોઇ, તેમાં નિશફળ થતાં તેનો એક રિપોર્ટ ઘડ્યો હતો; તે સામે મી૦ જમશેદજી તાતાએ થઈ ૧૮૯૬ માં સરકારી ખાતાઓનું ખંડન કરનારૂં એક ચોપાન્યું લખી પ્રગટ કર્યું હતું; અને તેવા અખતરાઓ જાતે કરવાને એમણ આગળ પડ્યા હતા. તેમણે દેશના જૂદા જૂદા ભાગોમાં એક એક એકરનાં પાંચ છ ટુકડા ઉપર ઇજીપશિયન રૂ વાવવાનો વિચાર કર્યો, પણ પાણીની નેહેરો તથા ભીની હવા નહિ મળવાથી ઘણી મુશ્કેલીઓ પડવા લાગી. સિંધ કે જ્યાંની જમીન ઇજીપ્તતી જેવીજ છે. તથા નાઇલની માફક સિંધુમાંથી પાણીનો મ્હોટો જથ્થો મળી શકે છે. ત્યાં કેટલાક લંબાણુ અખતરાઓથી ઘણા સારા પરિણામ નિપજાવી શકવાની તેમને આશા હતી, પણ તે પછી વધુ અખતરા કરવા માઇસોર ખાતે ૫૦૦થી ૧૦૦૦ એકર જમીનમાં તેઓ ઇજીપશિયન રૂ ઉગાડવાની યોજના હાથ ધરી હતી.

એમણે જાપાનની નીપોન યુસેનકેશા કુંપની સાથે મળીને પી.ઓ; રૂબેટીનો તથા

બીજી એક સંપમાં જોડાયલી સ્ટીમર કુંપનીઓની સામે હરીફાઇમાં ઉતરી સતર તથા ૩ લઇ જવાના દરમાં ઘટાડો કરાવ્યો હતો. મુબઇમાં એવણે પોતાની જંગ્જાવર દોલતને પ્રતાપે જગેજગ ભવ્ય ઇમારતો ઉઠાવી 'બિલ્ડીંગ્સ એસોસિએશન' ની સ્થાપના કરી મુંબઇમાં સંખ્યાબંધ સુંદર ઇમારતો બંધાવી છે. તેમજ એક તાજમાહલ હોટેલ' નામે દુનિયામાં પેહેલી પ્રતિનું એક ગંજાવર હૉટલ પણ પોતાની માલેકી તળે ખુલ્લું મેલ્યું છે. તેમજ અમદાવાદમાં એક મીલ ચાલુ કરી મીલ ઉદ્યોગમાં સારો જશ મેળવ્યો છે.

માઇસોરમાં રેસમની ખેતી દાખલ કરવામાં, લાહોર તથા પેપુલગામમાં લોખંડની ખાણોનું ખોદકામ ચલાવ્યું છે. લાનોલીના મ્હોટા પાણીના ધોધમાંથી વિજળી ઉત્પન્ન કરવામાં અને ૧૯૦૦માં ભયંકર દુકાળ સમયે પોતાના જન્મ વતન નવસારીમાં આર્ટિઝીઅન કુવા બંધાવવામાં એવણે મ્હોટો ભાગ લીધો છે. એવણે વધારે યાદકાર સખાવત હિંદુસ્તાનમાં શોધન પાઠશાળા (રિયસર્ચયુનિવ્હરસિટી)સ્થાપવા માટે સરકારને રૂ ૩૦,૦૦,૦૦૦ની રકમ બક્ષેસ કરી છે; અને તેનુ બાંધકામ ઘણું કરી માયસોરમાં શરૂ કરવામાં આવશે. આ પાઠશાળાને હિંદી સરકાર તરફથી પણ ઉદાર ચાલુ મદદ મળવાની ગોઠવણ થઇ છે.

જમશેદજી નશરવાનજી પીતીત—આ જાણીતા કવિ તથા વિદ્વાન લેખકનો જન્મ ઇ. સ. ૧૮૫૫ માં ૨૪ મી જાનેવારીએ મુમ્બાઇમાં થયો હતો. એમણે ઇંગ્રેજી ભાષાની કેળવણી પ્રોપ્રાયટરી હાઇસ્કુલમાં લઇ મેટ્રીક્યુલેશનની પરિક્ષામાં ઇ. સ. ૧૮૭૫માં પસાર થતાં એલફીન્સટન કૉલેજમાં ટુંક મુદત સુધી અભ્યાસ વધારી; પોતાના પિતાના બોહોળા ધંધામાં જોડાયા હતા.

એવણ જ્યારે નિશાળમાં અભ્યાસ કરતા હતા ત્યારથી ગુજરાતી ભાષામાં કવિતા રચવાનો ભારે શોખ હતો, અને તેથી એવણે "માહરી મજેહ" તથા જૂદા જૂદા નામના મથાળા હેઠળ સંખ્યાબંધ કવિતાઓ વિદ્યામિત્ર, જ્ઞાનવર્ધક, ગુલફશાન વગેરે જાણીતા માસીકોમાં જ. નં. પી. માં ટુંક નામ તળે લખી હતી. કવિતા ઉપરાંત એવનને ગદ્ય લખાણોનો પણ તેવોજ શોખ હતો. એમની કવિતાનો તમામ સંગ્રહ તથા એવણે એકઠી કરેલી કહેવતોનો સંગ્રહ એમના મ્હોત પછી એમના એક મિત્ર મી૦ જીજીભાઇ પેસ્તનજી મિસ્ત્રી એમ. એ.—એ એડીટ કરી પ્રગટ કરાવ્યો હતો. તેમજ એવણ ફારસી તથા ઝંદ ભાષાના પણ એક અભ્યાસી હોવાથી વંદીદાદ મધેની કેટલીક ફરગર્દોનો તરજુમો કરી 'જ્ઞાનવર્ધક' માં છપાવ્યો હતો. તથા ગુલેસ્તાનનો પણ તરજુમો એવણે કરી તેને 'ગુલફશાન' માં છપાવ્યો હતો; કે જે બન્ને ગ્રંથો એમના ઉપલાજ મિત્ર તરફથી એડીટ કરી છપાવવાની ગોઠવણ અમલમાં મેલાઇ છે. જમશેદજી જેમ કવિ અને ગદ્ય લેખક તરીકે પોતાના જૂદા જૂદા ગ્રંથોથી જાણીત થયા છે તેમ 'તહેવારનામ' ના મથાળ તળે વિધ વિધ નીતિ બોધક અને જાણવ જોગ વિષયો પણ લખી એમણે પોતાને અથાગ અભ્યાસી તરીકે પુરવાર કર્યા હતા.

જમશેદજી પોતાના પિતા સાથે બોહોળા વેપારમાં ભાગ લેતા હોવાથી બોહોળી રોકાણો છતાં એમણે પોતાના અભ્યાસ ઉપર અને મુખ્ય કરી ગુજરાતી ભાષાની ઉન્નતી પાછળ તન, મન, ધનથી અથાગ મેહેનત જે જે કરી હતી તે તેમના મરણ પછી તેમના ઉપલા મિત્રની કારસાજીથી પ્રજા જાણમાં પુસ્તક આકારે બાહેર પડી છે.

એવણ જેમ એક વિદ્વાન કવિ તથા લેખક તરીકે નામના પામ્યા છે; તેમ પોતાની છુપી સખાવત તથા સાહિત્યનાં મદદગાર તરીકે પણ નામ મેળવી ગયા છે. પોતાની ટુંક ઉમરમાં એમણે જે જે છુપી સખાવનો અને વિદ્યા અભ્યાસ તથા સાહિત્ય પ્રત્યે રીહાગીરી અને ઉદારતા બતલાવી

ભવિષ માટે સારી આશા આપનાર હતી; પણ એમનું મૃત્યુ ઇ. સ. ૧૮૮૮ માં ૧૯ મી માર્ચ નિપજ્યું હતું. એમનાં લગન સર દીનશાહ પીટીટનાં બેટી બાઇ હીરાંબાઇ સાથે થયાં હતાં; પણ તેમને ત્યાં કશાંફરજંદની વૃધ્ધિ થઇ નહોતી. એવણ વિદ્યા અભ્યાસના શોખ ઉપરાંત તહેવાર કિસમના કિંમતી ચિતારો તથા અસલી સિક્કાઓનો સંગ્રહ કરવાનો પણ ભારે શોખ ધરાવતા હોવાથી જે જે સંગ્રહ કર્યો હતો તે એમના મ્હોત પછી એમના માત પિતાએ સ્થાપન કરેલા ઑરફનેજના ખાતાને ભેટ આપ્યો હતો.

એમના મરણથી એમના માત પિતાને ભારે દુ:ખ ઉપજ્યું હતું. કેમકે તેમના એવણ એક પુરા બેટા હતા. એમના મ્હોત પછી એમની યાદગીરીમાં શેઠ નશરવાનજી પીટીટ તથા બાઇ દીનબાઇ પીટીટે એમના નામે નીચલા ખાતાંઓની સ્થાપના કરી હતી.—પારસી ઓરફનેજ, ફોર્ત રીડીંગ રૂમ એન્ડ લાઇબ્રેરી, કોલાબા લાઇબ્રેરી, ગીરગામ લાઇબ્રેરી, બાહેરકોટ ઇમપ્રવમેન્ત લાઇબ્રેરી, અંકલેશ્વર લાઇબ્રેરી, ભરુચ પારસી ગરલ્સ સ્કુલ, ખેતવાડી જીમનેસ્યમ; ઉદવાડાનું દવાખાનું, વાડામાંનું દવાખાનું, ફીમેલ વોર્દ ઓવ ધી સાદરા ઑસપીતલ, પારસી ગાંહમબાર ફંડ, વગેરે અતી અગત્યનાં વિદ્યાજ્ઞાન ફેલાવનારાં, દુ:ખી દર્દીનેરાહત આપનારાં ખાતાં, ગરીબ નાદારેસ બાળકોને કેળવણી આપવાનાં ખાતાં તથા બીજા ઉપયોગી ખાતાંઓ લાખો રૂપીયાની ગંજાવર સખાવતથી આજે તેમના નામ તળે ચલાવવામાં આવે છે.

જમશેદી ટોળો—આ અતી પ્રાચીન ટોળો 'મુરધાબ' નદીના ખીણવાળા પ્રદેશમાં ભટકતી સ્થિતિમાં વસાહત કરી પડેલો છે, અને તેઓ પોતાના પુરાતમ ઇરાનીઓનાં વંશજ જણાવેછે. તેમની રીતભાત તુર્કોમાનોને મળતી હોય તળુમાં વસે છે, અને લુટારાઓનો પેશો કરેછે. અલીકુલીખાન જ્યારે રાજ્ય કરતો હતો ત્યારે જમશેદી ટોળાને ખીવા તરફ હાંકી મેળવામાં આવ્યો, તેથી તેઓ ઑકસસ નદી કાંઠે, ૧૨ વર્ષ વેર પડાવ કરી રહ્યા; પણ ત્યાં તુર્કોમાનોનો દોર વધતાં તેઓ જંગલ માર્ગે હજારસ્પ, ચારજુઇ અને મર્યમિનાથી મુર્ગાબમાં આવી વસ્યા.

પૂર્વે હિંદુસ્તાનમાં આજ એક એવો ટોળો વસેછે કે જે પોતાની જીંદગી ભટકતી સ્થિતિમાં ગુજારે છે. તેઓ પોતાને જમશેદનાં વંશજોમાંથી ઉતરી આવેલા જણાવે છે; પણ પ્રાચીન ઇતિહાસકાળમાં તેઓ સજીસ્તાનથી મુરગાબના કિનારા પર આવી વસ્યા હતા. તેઓ 'સાલોર' અને 'સારીક' તુર્કોમાનનાં પ્રદેશ નજદીક વસે છે. તેમનાં રહેવાના, તંબુ તુર્કોમાનનાં તંબુ જેવાં શંકુકાર હોય છે. તેઓ બીજા એમક ટોળા કરતાં શ્રેષ્ટ ગણાય છે, અને તેમનામાંની કેટલીક જાતને પકડી હિરાત તરફ ગુલામ તરીકે વેચવાનો ધંધો ચલાવે છે. જમશેદી પ્રજા સભ્યતાવાલા, પરોણાગતમાં ભલા પણ ખવાસે ઝનુની હોય છે. આ પ્રજા હજી જરતોસ્તી મજહબની રાહ રીતિ પાળે છે. અગ્નિની સનમૂખ ભક્તિ કરે છે અને પોતાના તંબુનો દરવાજો પૂર્વ દિશા તરફ રાખે છે, તથા સૂર્યને માન આપે છે. તેઓ લગ્નનાં પવિત્ર ગાંઠ ચોકસ ક્રિયાથી જોડે છે. આ પ્રજા વિશેની બારીક ખીના હજી ચોકસ જાહેર થઇ નથી.

જમશેદી નરોજ—ઇરાનીઓનું નવું રાજકીય વર્ષ. આ નવા વર્ષથી સરકારી વર્ષની શરૂઆત ગણવામાં આવે છે. અને બ્રિટીશ સલતનતમાં પણ 'ભેહેસુલી' સાલ એજ રોજથી શરૂ કરવામાં આવે છે. આ નરોજ સૂર્યની ચાલ ઉપરથી ગણાય છે. એટલે એક અખંડ વર્ષમાં બાર રાશિ ફરીવળીને સૂર્ય પાછો પોતાની પેહેલી રાશિ મેશમાં આવ્યાથી આફતાબી નવું વર્ષ બેસે છે; અને તેથી તે દિવસને જમશેદી નરોજ કહે છે. (જુઓ જમશેદ) પણ જે વર્ષમાં મેશ રાશિનો સૂર્ય સહવારથી થાય છે તે દિવસે જમશેદી

નરોજ ગણે છે; પણ જે વર્ષે મેશ રાશિનો સૂર્ય બપોર પછી થાય છે, તો તે દહાડે નહિ, પણ બીજે દિવસે સહવારમાં સૂર્ય ઉગતાં જમશેદી નરોજ ગણાય છે. અને એ રીતે ગણતાં કોઇ કોઇ વર્ષે ઇરાનમાં અને હિંદુસ્તાનમાં જમશેદી નરોજ એકાદ દિવસનાં ફેર ફેરે પડે છે. તેમજ હિંદુસ્તાન તથા ઇરાન વચ્ચે દોઢ કલાકનો ફેર હોવાથી, યાને ઇરાનમાં સૂર્ય દોઢ કલાક મોડો ઉગતો હોવાથી અત્રે બાર વાગતાં ત્યાં ૧૦ાા થાય છે. આથી જે દિવસે બપોર સુધીમાં સૂર્ય મેશ રાશિનો ઇરાનમાં થાયછે, તો અત્રે તે સૂર્ય બપોર પછી ઉપલી રાશિનો થાય છે. આંથી અત્રે તે દિવસેજ જમશેદી નરોજ નહિ ગણતાં ઇરાનમાં તેજ દિવસે આ તેહેવાર પાળે છે. ઈરાનમાં આ તેહેવાર પડવાનાં એક પખવાડીઆ આગમજથી મોજ શોખનાં મેલાવડા કરવામાં આવે છે, અને ત્યાંનો પાદશાહ તથા આગેવાન દરબારીઓ અને પ્રજા મ્હોટા ઠાઠમાઠથી આ તેહેવારની દરબાર ભરી તેનો હિંગામ પાળે છે.

ઇરાનમાં આ નરોજનાં હિગામનાં ખુશહાલીભર્યા પ્રસગે તે રોજે શાહા તરફથી દરબાર ભરવામાં આવે છે, અને તે વેળા જાહેરમાં શાહ પોતે સ્વારીમાં ભાગ લઇ દેશ દેશનાં એલચી અને પોતાના અમીર ઉમરાવોની ભેટ લક્ષ લાયક રીતે નવાજે છે. તેમજ આ પ્રસંગે તહેવાર રમત ગમતનાં અખાડા કરવામાં આવે છે. ઇ. સ. ૧૮૦૮ માં જમશેદી નરોજનાં હિંગામ ઉપર ટેનકોઇન નામે મુસાફરે દીઠેલા દેખાવનું વર્ણન કરતાં તે જણાવે છે કે "આ પ્રસંગે દેશની પ્રજા કસાયલી છે કે નહિ તેની પરિક્ષા લેતા. તેમાં કેટલાકો ૧૫ થી ૨૦ ફીટ ઉંચી લાકડી ઉપર પગ સીકડી ફેડતા આવી શાહાને જણાવતા કે " અમો બીજી પ્રજા કરતાં ઉંચે ચડયા છીએ. કેટલાક કસરત કરતાં સમતોલ શરીર રાખી ત્રાજવાનો આકાર બતલાવી દર્શાવતા કે 'રાજ્યમાં ન્યાય બરાબર મળે છે. પછી એક પતલી દોરી ઉપર કસરતબાજ નાચતો આવી એક બીજાના માથા ઉપરની માટલીની ચેર ફોડી તેના તળીએ રહેલી ફુલની માળા માત્ર રહેવા દે છે. જે એવું બતલાવે છે કે " મનુષ્યનું તન માટોડીનું બનેલું છે. એજ મુજબ તે ભાગી જશે પણ તેના નામની સુગંધી તો ફુલ પ્રમાણે રહી જશે. એજ મુજબ અનેક અર્થ સૂચક નસિહત આપનારી કસરતો થયા પછી ખેડુત તથા કાજીનો સંવાદ ચાલે છે, અને સેવટે ઇનામ પામી ખુશ ખુશાલીમાં સૌ છુટાં પડે છે." હાલમાં આ હિંગામ શાહ પોતાના દરબારીઓ સાથે ખાસ મ્હોટી દમામદાર દરબાર ભરી તેહેવાર પાળે છે, અને તે પ્રસંગે રમત ગમતનાં તહેવાર અખાડા કરવામાં આવે છે.

જમાલઉદ્દીન હુસેન અંજુ—ફક્રારઉદ્દીન કાશમિરીનો બેટો. એ ફરહગે જહાંગીરી નામે ફારસી કોશના રચનાર તરીકે પ્રસિદ્ધતા પામી ગયો છે. આ ગ્રંથ એણે ૧૬૦૫ માં શેહેનશાહ જહાંગીરને અર્પણ કર્યો હતો. એ અકબરના અમલાં ૩૦૦૦ અને જહાંગીરના અમલમાં ૪૦૦૦ સ્વારોનો સરદાર હતો.

જમાલઉદ્દીન અબદુલ રઝાક—એનો જન્મ સમરકંદ ખાતે ૧૪૧૩ માં થયો હતો. એ કાજી શાહરૂખનો બેટો હતો; જેને એને વિજ્યાનગરના રાજા પાસે એલચી તરીકે મોકલ્યો હતો, અને તે પછી ધીલાન અને ઈજીપ્ત તરફ એજ કામે રવાના કર્યો હતો. (જુઓ શાહરૂખ.)

જમાલગોટા—એને ગુજરાતમાં નેપાળો ને હિંદુસ્તાનીમાં જમાલગોટા કહે છે. એનાં વૃક્ષ મોગલીએરંડના ઝાડ જેવાં થાયછે. એનાં પાંદડાં સેહેજ નાહના હોય છે. એ ઝાડ કોકણ પ્રાંતમાં પુસ્કળ થાય છે. એ એરંડા જેવો થાય છે. જમાલગોટા ભારે વિષારી છે. જમાલગોટાને શુદ્ધ કરી અનેક ઓષધિમાં નાખે છે.

જમાલગોટામાંથી જે તેલ નિકળે છે તે આગળ ઝાઝું પ્રસિદ્ધ નહોતું, પણ હાલમાં તેનો ઉપયોગ જણાયલો છે.—આ તેલ ૧ થી બે ઔંસ સુધી આપ્યાથી ૩-૪ કલાકે પિત્ત રેચક થાય છે. સિંહલદ્વિપમાં તેને 'કેકોમિક' તેલ કહે છે. કપડા ઉપરનો રંગ બરાબર બેસાડવા તેનો ઉપયોગ ત્યાંના લોકો કરે છે.

સુશ્રુત સુનીતા સમયમાં હિંદુઓમાં એના તેલની જો કે સમજ નહોતી પણ ભાવમિશ્ર અને ચક્રદત્તે તેનાં બિયાં ઉકાળવાનો પાઠ કહેલો છે. તેજ સુજબ 'મગઝનુન અદ્વિયે' નામના આરબ ગ્રંથમાં તેને દુધમાં પકાવી રાખી દરાખ જેટલું આપવા કહેલું છે. એના ફળનો રેચક ગુણ ૫૦૦ વર્ષ ઉપર હિંદનાં વૈદોને માલમ હતો. યૂરપીયન તબી-બોને એના તેલની જાણ ૧૫૭૮ માં થઇ અને તેની સંપૂર્ણ સમજ ૧૮૧૨ માં ''ગી૦ વ્હેટ' યૂરપમાં જાહેર કરી હતી. આ તેલ આપવાનું પ્રમાણ ૧ થી ૨ ટીપાં છે. અને તબીબ શિવાય અજાણ્યાએ તે આપવાં નહિ. તાપમાં રોગી બેશુદ્ધ થતાં તેની જીભ ઉપર આ તેલનાં ૩ ટીપાં સાકરમાં ચોળી મુક્યાં કે દર્દીને જ્હાડા થઇ સુદ્ધિ આવે છે. તામીલ વૈદ અને યૂરપયન તબીબો જૂના સંધિવામાં અને અર્ધાંગ વાયુવાલા ભાગમાં અને કફક્ષયમાં છાતીપર અને તાપમાં બ્યન થતાં આ તેલ ૧ ભાગ અને ૩ ભાગ રેવરચ, તલનાં તેલમાં મિશ્ર કરી કપાળ ઉપર ચોળેછે. એમાં થોડું કાયાહુટીનું તેલ (૩૦ ટીપાં) નાખતાં બેઉ તેલનું મિશ્રણ જે ભાગને ચોપડે તે ઉપર ફુલ્લા ઉઠેછે.

જમાલપૂર—બંગાલમાં મોંગીર જીલ્લામાંનું ગામ. મોંગીરની તેકડીની તળેટીમાં છે. અત્રે હિંદમાં સર્વેથી મ્હોટું લોઢાનું કારખાનું છે. આ કારખાનું કલકત્તાથી ૨૯૯ મૈલ ઉપર છે. આ. પી. રેલ્વે હસ્તગત છે, અને તે ૩૦ એકર જગા રોકે છે. અત્રે ૫૦૦ યૂરોપ્યન અમલદાર અને ૩૦૦૦ દેશી કામદારો કામ કરેછે. ૧૮૭૨ માં વસ્તી ૧૦૪૫૩ની તે ૧૮૮૧ માં ૧૩૨૧૩ ની, તેમાં ૯૬૨૫ હિંદુ, ૩૦૩૮ મોહમેદન અને ૫૫૦ પરકોમના હતા. ગામ ૮૩૨ એકર ઉપર વસાયલુંછે. અત્રે એક લાયબ્રેરી, નાટકશાળા, સ્વિમીંગ-બાથ, ચર્ચ, શાળા, શર્તનું મેદાન, ક્રિકેટનું મેદાન વગેરે મોજશોખનાં મથકો છે. કે જે રેલ્વે કંપની તરફથી નિભાવવામાં આવેછે.

જમુ—કાશમિરના રાજ્યમાંનો પ્રાંત, તથા મુખ્ય શેહેર. ૧૮૭૧માં વસ્તી ૪૧૮૧૭ ની હતી. પ્રાંતનો મુખ્ય ભાગ હિંદુઓનો છે.

આ શેહેર તાપી નદીને કાંઠે હોઇ,ત્યાં એક કિલ્લો પૂર્વ કાંઠાપર ૧૫૦ ફીટ ઉંચાઇ પર છે. અત્રે શિખ રાજ્યની સત્તા હતી. અને તે રણજીતસિંહના રાજ્યનો એક ભાગ ગણાતો હતો. અત્રેના રાજા ગુલાબસિંગના વખતમાં એ કાશમિર સાથે જોડાઇ ગયું હતું. (જુઓ કાશમિર.)

જમુના—અસામમાંની આ નદી ઉત્તર નાગા પર્વતમાંથી નિકળી પ્રથમ દક્ષિણે વહેતી પશ્ચિમે વળી દક્ષિણ પર્વત તળેટીમાં વસાઇ લઇ નવાગોંગ જીલ્લામાં બ્રહ્મપુત્રનાં એક પ્રવાહ 'કાપીલીમાં' જમૂમુખ પાસે પડે છે. એના નીચલા ભાગમાં ૪ ટનનાં વાહાણો ફરી શકે છે. એના મધ્ય ભાગમાં કિનારા પાસે કોલસો તથા ચુનખડી મળે છે.

જમૂય—એજ નામના તાલુકાનું મુખ્ય શેહેર ઇસ્ટઇંડીયા રેલ્વેના જમૂય સ્ટેશનથી ૪ મૈલ દક્ષિણ પશ્ચિમે છે. વસ્તી ૫૦૦૦ની છે. અત્રે જેલ, દવાખાનું, શાળા, દારૂ ગાળવાનું કારખાનું વગેરે મુખ્ય ઇમારતો છે. ઘી, મહુઆ, તેલીબિયાં, ધાન્યનો વેપાર ચાલે છે. શેહેરની દક્ષિણમાં એક પડતું કિલ્લો છે. આ શેહેર હાલમાં સારી હાલતે પોહચ્યું છે.

જમેકા—અથવા ઝરાવાલી ભૂમી. આ એક બ્રિટીશ વેસ્ટ ઇંડીયન ટાપુઓમાંનું મુખ્ય હોઇ તે ક્યૂબાની દક્ષિણે ૯૦ મૈલપર છે. આ દેશ ત્રણ કોન્ટીશરે, મીડલ સેક્ષ અને

કૉર્નવાલમાં વેંહેચાયલો છે. એનું ક્ષેત્રફળ ૪૧૯૩ ચૌરસ મૈલ છે. એની વધતામાં વધતી લંબાઇ ૧૪૪ મેલ ને પોહળાઇ ૫૦ મેલની છે. આ ટાપુના પુર્વેથી પશ્ચિમ ભણી બ્લૂ મૌન્ટનની હાર વધે છે. તેની ઉંચાઇ ૭૪૦૦ ફીટની છે. આ પર્વતમાંથી ૧૨૦ ઝરા વહે છે, પણ તે વહાણુનાં જાવઆવ લાયકનાં નથી. ફક્ત બ્લૅક નદી (૩૦ મૈલ સેર વહાણુ જઇ શકે તેવી છે.) વહાણુ ખેડવા લાયકની છે.

એના મુખ્ય શેહેરોમાં કિંગ્સટન (રાજધાની) અને સ્પેનીશ શેહેર (આગલી રાજધાની) ટાપુની દક્ષિણુ પૂર્વ તરફ છે. ધી મેન્ટેગોબે, ફલેમૌથ, અને પોર્ટ મેરિયા ઉત્તરમાં છે. પૌર્ટરૌય પશ્ચિમ સરહદપર છે, કે જ્યાં ૧૬૯૨માં મ્હોટો ધર્તિકંપ થયો હતો. અત્રેની હવા સાધારણુ હોઇ દિવસનો ૭૦ ડીગ્રી અને રાત્રે ૯૦ ડીગ્રી પારો રહે છે. ગર્મી સમુદ્રની હવાથી ઝાઝી પડતી નથી. આ ટાપુની હવા તંદરોસ્તીના સુધારા અર્થે જાણીતી છે. અત્રે વર્ષાદની બે મોસમ આવે છે. એક વસંત અને બીજી વર્ષાઋતૂમાં છેલ્લી મોસમમાં વર્સાદ ભારે પડે છે. ૧૮૮૦ અને ૧૮૯૩માં અત્રે મ્હોટા વટોળીયા થઇ તુફાન થવાથી મ્હોટું નુકસાન થયું હતું.

જેમેકાના જંગલમાં મોહોગની, એબની, નારીયળી અને બીજા ઇમારતી ઝાડો પુશકળ ઉગે છે. ઔાષધિ છોડ, ભાજી તરકારી, જેમેકા આદુ, કેસ્ટોર ઑઇલ, આરારૂટ, મકાઇ, વેનીલા વગેરેની ભારે ઉપજ થાય છે. આ ટાપુનો ઉત્તર અને પશ્ચિમ ભાગ ઘાસ ચારાથી ભરપૂર છે. અત્રેથી પરદેસ ખાતે ફળફળાદી, ઇમારતી લાકડાં, સાકર, રમ, કૉફી, આદું અને કોકો વગેરે માલ દોઢથી બે લાખ પૌંડનો રવાના કરવામાં આવે છે. પરદેશથી આ દેશમાં કાપડ, હાર્ડવેઅર, દારૂ, કોલસો વગેરે આવે છે.

૧૮૬૧માં આ ટાપુમાં લોક વસ્તી ૪૪૧૨૫૫ (તેમાં ૧૩૮૧૬ ગોરી ચામડીવાળા), ૧૮૭૧માં ૫૦૬૧૫૪ (ગોરી ચામડીવાળા ૧૩૧૦૧), ૧૮૮૧માં ૫૮૦૮૦૪ (તેમાં ગોરી ચામડીવાળા ૧૪૪૩૨) અને ૧૮૯૧માં ૬૩૯૪૯૧ (તેમાં ગોરી ચામડીવાળાં ૧૪૬૯૨ હતા) તે સિવાય લોકવસ્તીમા ૪૮૧ ચીના અને ૧૦૧૧૬ નીચ વર્ણનાં પરદેશી મજુરો વસતા હતા.

આ ટાપુના વતનીઓમાં નીચે મુજબ જૂદા જૂદા પંથની પ્રજાની વસ્તી છે. ૪૦૨૮૮ ચર્ચ ઑફ ઇંગલંડ પંથના, ૩૫૪૨૮ બેપ્ટીસ્ટ, ૨૨૯૯૯ મેથોડીસ્ટ, ૧૧૫૧૪ પ્રેસબિટેરીયન્સો અને ૯૨૯૨ રૌમનકેથેલિક છે. અત્રેની શાળાઓમાં ૮૦,૦૦૦ વિદ્યાર્થિઓ અભ્યાસ કરે છે. ટાપુમાં રેલ્વે, બ્રિટીશ લશકર, વૉલીનટીયર્સ અને બીજા અનેક ખાતાંઓ છે.

જમેકા કોલબસે ૧૪૯૪માં શોધી કાઢ્યું હતું. અને ૧૫૦૦માં સ્પેનિઅર્ડોએ તેનો કબજો લીધો હતો.

જય—હિંદુ ધર્મ કથાઓમાં આ નામના અનેક પુરૂષો પ્રસિદ્ધતા પામ્યા છે. (૧) વિષ્ણુના બે જાણીતા દ્વારપાળોમાંનો એક. (૨) ઉત્તાનપાદ વંશીય ધ્રુવ પુત્ર વત્સરાજનાં ૬ પુત્રોમાંનો એક. (૩) શ્રુત નામે જનકના પુત્ર, એનો પુત્ર વિજય નામે હતો. (૪) પુરૂરવા રાજાને ઉર્વશીથી થયેલા ૬ પુત્રમાંનો નાહનો હતો. (૫)સોમ વંશીય આયુકુલોત્પન્ન ક્ષત્ર વૃદ્ધ વંશીય સંજયનો પુત્ર. (૬) સોમ વંશીય નહુષપૌત્ર પુરૂ વંશીવ રૌદ્રાશ્વકુલમાંનો મન્યુ રાજાના પાંચ પુત્રમાંને એક. (૭) શુક્રાચાર્યને પીવરીથી થએલા પાંચ પુત્રમાંનો નાહનો. (૮) સોમ વંશીય યદુ કુલોત્પન્ન સાત્વત વંશનો સાત્યકીના ૧૭ પુત્રમાંનો વડો. એ ભારતિય યૂદ્ધમાં મરણ પામ્યો હતો. (૯) ધૃતરાષ્ટ્રનો પુત્ર. એને ભીમસેને યૂદ્ધમાં માર્યો હતો.

જયગર—રતનાગીરી તાલુકામાંનું આ એક બંદર શેહેર. મુંબઇની દક્ષિણે ૯૯ મૈલ ઉપર સંગમેશ્વરી અથવા શાસ્ત્રી નદીના દક્ષિણ ભાગ ઉપર છે. વસ્તી ૧૮૭૨માં

૨૪૪૨ની હતી, ને ૧૮૮૧માં પણ તેટલીજ હતી. અત્રે ચોખા, તથા ગીહાનો મુખ્ય વેપાર ચાલે છે. અત્રેનો કિલ્લો ૪ એકર જમીન ઉપર સમુદ્ર સપાટીથી ૨૦૦ ફીટ ઉચો છે. હાલમાં આ કિલ્લો લગભગ પડત હાલતમાં પડેલો છે. પ્રથમ આ કિલ્લો બીજાપૂરના રાજાએ બંધાવ્યો હતો, પણ તે પછી સંગમેશ્વરના નાયકના તાબામાં આવ્યો હતો. ૧૫૮૩ અને ૧૫૮૫માં બીજાપૂર તથા પોર્ટુગીઝોની ચઢાઇ સામે આ કિલ્લો બંચાવભરી હાલતમાં હોઇ તે વેળા નાયકે તેનો બચાવ કર્યો હતો. ૧૭૧૩માં આંગ્રે નામે બળવંત ચાંચીયાઓના હાથમાં આ કિલ્લો હતો, અને ૧૮૧૮માં પેશવાની પડતી પછી બ્રિટીશોને હાથ આવ્યો તે હાલમાં પણ તેમનેજ તાબે છે.

જયચંદ રાથોડ—એ બકસારથી કનોજ સુધીના રાજ્યનો અધિપતિ હતો. એ ૧૩૪૩ માં ત્યાં રાજ્ય અમલ ભોગવતો હતો. એનું પ્રિયસ્થળ જોનપુર હતું કે જે એણે ૧૩૫૯ માં બાંધી વસાવ્યું હતું. હાલનું જોનપુર શેહેર ફીરોજશાહે ૧૩૭૦માં વસાવ્યું હતું. કર્નલ ટોડના જણાવવા મુજબ જયચંદ ૧૨ મી સદીમાં થઇ ગયો.

એની પાસે અતી મ્હોટું સૈન્યદળ હોવાથી તે 'દળ પાંગળો, એ નામથી પ્રસિદ્ધતા પામ્યો હતો. આ સૈન્યદળમાં તેની પાસે ત્રણ લાખ પ્યાદળ, બે લાખ તીરકામઠાવાલા, ત્રીશ હેજાર બખતરીયા, ત્રીસ હજાર પાખરીયા અને સેંકડો હાથીઓ હતા. તે વડે એણે ઘણીક ચઢાઇઓ કરી દેશો જીત્યા. પણ દિલ્લીપતી પૃથુરાજ' સાથે લઢતાં બન્ને નબળા પડયા; આથી શાહબુદીન ઘોરીએ પૃથુરાજને હરાવી કેદ કર્યો અને કનોજપર ચઢાઈ કરી. શાહબુદીનના બળથી ડરી જયચંદ્રે પોતાના કુટુંબ પરિવાર તથા સ્ત્રીઓ અને ધનમાલને બાળી નાખી પોતાના રજપૂત લશકર સાથે કેસરીયા વાગા પેહેરી સામા થયા, તેમાં લઢતાં જયચંદ હાર પામી નહાશી જતાં નદીમાં ડુબી મરણ પામ્યો.

જયતક—પંજાબમાં સરમૂરના રાજ્યમાંનો એક કિલ્લો. ૧૮૧૪ની લઢાઈ વેળા ગુરખાઓએ આ કિલ્લો ૨૨૦૦ માણસોનાં લશકરથી હાથ કર્યો હતો. તેની ઉપર ૧૭૦૦ બ્રિટીશોએ ચઢાઇ કરી હતી પણ તેમાં તેઓ ફાવ્યા નહિ. પાછળથી એજ વર્ષમાં ચઢાઈ કરી તાબે કરી મુકયા હતા. આ કિલ્લો સમુદ્ર સપાટીથી ૪૮૫૪ ફીટ ઉપર છે.

જયતપૂર—હમીરપૂર જીલ્લામાંનુ એક સુંદર શેહેર એજ નામના રાજ્યનું પાય તખત છે. ૧૮૭૨માં લોકવસ્તી ૫૧૫૯ની ને ૧૮૮૧માં ૫૪૪૦ની હતી. તેમાં ૪૮૩૦ હિંદુ, ૬૧૦ મોહમેદન છે. ક્ષેત્રફળ ૧૭૨ એકર છે. હમીરપૂર શેહેરની દક્ષિણ પશ્ચિમે ૬૫ મૈલ ઉપર છે. બુંદેલા રાજા છત્ર સાલના કુંવર જગત રાજે ૧૮મી સદીમાં આ ગામ વસાવ્યું હતું, અને તેણે અત્રે એક ગંજાવર કિલ્લો બંધાવ્યો હતો. બુંદેલખંડ બ્રિટીશોને તાબે આવ્યું ત્યાં વેરે અત્રે રાજ્યની સત્તા ચાલુ હતી, પણ ૧૮૪૨માં કાબુલની લઢાઇ વેળા અત્રેના રાજાએ બંડ ઉઠાવવાથી તેને પદભ્રષ્ટ કરી કાનપૂર ખાતે કેદમાં રાખ્યો હતો. જ્યાં તેનું મરણ નિપજ્યું હતું. તેની વિધવા હાલમાં ન્યુગોનમાં રહે છે, તેને વાર્ષિક પેનશન ૨૦૦ પૌંડની મળે છે. રાજાના મરણ પછી રાજ્ય ગાદીનો માલેક કોઇ નહિ રહેવાથી દેશ ખાલસા કરવામાં આવ્યો હતો. ગામ એ મૈલ લાંબુ હોઇ તેમાં સુંદર મંદીરો અને કુવો છે. અત્રે દેશી કાપડ રંગવાનાં કારખાનાં છે.

જયતી—હિંદી સંગીત શાસ્ત્ર મુજબ, હિંડોલ રાગના આઠ પુત્ર વધૂ પરિવારમાંની એક બાંયી રાગનું નામ. આ રાગ ગૌરી તથા લલિતથી મિશ્ર છે. દાઠ ભૈરવનો છે.

જયંતી—(૧) સ્વયંભૂ મતવંતરમાંનો સ્વર્ગાધિપતિ યજ્ઞ નામે ઇંદ્રની કન્યા. ઋષભદેવ રાજર્ષિની સ્ત્રી. એનાથી ભરત વગેરે ૧૦૦ પુત્રો હતા.

(૩) ચાક્ષુ-મનવંતરમાંસ્વર્ગાધિપતિ પુરંદર નામે ઇંદ્રની કન્યા. વારૂણી ભૃગુના પુત્રમાંનો

એક જે શુક્રતેની કન્યા. આ વૃષપર્વા દાનવોના સમયમાં તેમનો પુરોહિત શુક્ર તે એ. તેનાથી એને દેવયાની પુત્રી થઇ હતી.

જયદ્રથ—સોમવંશીય આયુકુલોત્પન્ન પુરૂ રાજાના અજમીઢ વંશમાંના બૃહદિષુ કુળમાં જન્મેલાં બૃહત્કાય રાજાનો પુત્ર. એને વિષદ નામનો પુત્ર હતો.

(૨) સોમવંશીય અનુકુલોત્પન્ન રોમપાદ રાજાનો પુત્ર.

(૩) સિંધુ દેશનો રાજા; બૃહત્ક્ષત્રનો પુત્ર અને ધૃતરાષ્ટ્રની કન્યા દુશલાનો પતિ. એ દુર્યોધન પક્ષમાં હોવાથી પાંડવોનો દ્વેષ કરતો હતો. એના વિષે એવી કથા છે કે, પાંડવો વનવાસમાં હતા તે સમયે એક કાળે એ પોતાના દેશથી નિકળી શાલ્વદેશ તરફ પોતાના ૬ ભાઈઓ તથા બીજા જૂદા જૂદા ૧૨ રાજકુંવરો અને અતી મ્હોટા સૈન્ય સાથે કામ્યવનમાંથી જતો હતો, તેટલાં તેને પાંડવો મળ્યા. જ્યારે પાંડવો મૃગયાએ ગયા તે વેળા દ્રૌપદીને જોઇ જયદ્રથ તેનીપર મોહિત થઈ એક હજુરીયાને તેનીપર પોતાની પ્રિતિ દર્શાવી મોકલતાં દ્રૌપદીએ તેની માગણી તુચ્છકારી પોતાના પતિઓની મ્હોટાઇ જણાવી. આથી જયદ્રથ પોતે તેના આશ્રમમાં જઇ દ્રૌપદીને મળી પાંડવો માટે કવચનો ઓચરી દ્રૌપદીને પોતાની પ્રિતીમાં લેવાની ઇચ્છા દર્શાવી, પણ દ્રૌપદીએ તેનું માન ભંગ કરવાથી જયદ્રથ કામાંધ થઇને અબળાને એખલી જોઇને પોતાના રથમાં બળાત્કારે બેસાડી ત્યાંથી નહાઠો.

જ્યારે પાંડવોએ આ વર્તમાન જાણ્યું ત્યારે તેઓએ તેની પાછળ દોડી માર્ગમાં જયદ્રથને લશકર સાથે પકડી તેને તથા તેના સૈન્યને હરાવી દ્રૌપદીને છોડવી. પાંડવો જયદ્રથને મારતા હતા તેટલાં યુધિષ્ઠીરે વચમાં પડી કહ્યું કે 'એને મારશો નહિ કારણકે દુઃશલા દુખી થશે, અને ધૃતરાષ્ટ્ર તથા ગાંધારી પણ તેથી દુખી થશે." આ ઉપરથી તેઓએ એનું માનભંગ કરી હાંકી મેલ્યો.

જયદ્રથ આવી રીતે માન ભંગ થવાથી સ્વયંવરમાં નહિ જતાં લશકરને પાછું મોકલી પોતે ગંગા કાંઠે જઇ રૂદ્રનું તિવ્ર તપ કરી પાંડવોને સંપૂર્ણ જીતવાનો વર માંગ્યો. રૂદ્રે અર્જુન નહિ હોય તે વેળા તું સર્વેને જીતશે એવો વર આપ્યો, આથી એને અભિમન્યુના યુદ્ધ વખતે ચક્રવ્યૂહમાં પાંડવોનો પરાજય કર્યો હતો.

અભિમન્યૂ ચક્રવ્યૂહમાં પડયો આથી જયદ્રથને સંધ્યાકાળ આગમજ મારી નાખવાની અર્જુને પ્રતિજ્ઞા લઇ બીજે દિવસે લટાઇ શરૂ કરી, અને સંધ્યાકાળને સમયે જયદ્રથનો (જુઓ અર્જુન) પ્રાણ લીધો. જયદ્રથને દુશલાથી 'સૂરથ' નામે એક પુત્ર હતો.

જયદેવસ્વામિ—આ સંસ્કૃત ભાષાનો કવિ જાતે કાન્યકુબ્જ બ્રાહ્મણ મ્હોટો ભગવદ ભક્ત હતો. આ કવિ મહાન કવિ કાળીદાસ અને વિક્રમની આગમ થઇ ગયો હતો. કારણકે એનો રચેલો ગીત ગોવિંદ નામે કાવ્ય વિક્રમની દરબારમાં વંચાતો હતો. એ બાળપણથી ઘણોજ ચંચળ અને બુદ્ધિવાન હતો. એનો જન્મ જગન્નાથ ક્ષેત્ર પાસેના "ક્ષીંદુબિલ્વ' નામે ગામમાં થયો હતો. એણે વિદ્યા અભ્યાસ કરી કવિતા રચવાપર લક્ષ લગાડયું હતું. એની કવિતામાં કોમળતા, શૃંગાર અને કરૂણારસ ભરપૂર છે. એનો રચેલો સાતઅંકી નાટક પ્રસન્નરાઘવ નામે છે. આ નાટકમાં સિતા સ્વયંવરથી રાવણ વધ થઇ રાજાને રાજ્યાભિષેક થવાં સુધીની કથા વર્ણેલી છે. એનો રચેલો બીજો ગ્રંથ ગીત ગોવીંદ ગદ્ય અને પદ્ય રચનામાં રચાયેલો છે. આ ગ્રંથનો છેલ્લો ભાગ શ્રીકૃષ્ણે પોતે આવી પુરો કર્યો હતો. એની પત્ની પદમાવતી નામે મહા સતી હતી. એક સમે આ સતીનું સત્ત જોવા; સાત્વિક નામે રાણીઓએ જયદેવ જ્યારે રાજા સ્હે

ગયો હતો ત્યારે સ્વામિના મરણની ખબર એક ખેપીયા પાસે અચાનક કેહેવાડી. આથી પદ્માવતી ખબર સાંભળી તરતજ મરણ પામી. પણ જયદેવે આવી "અષ્ટપદીઓ" ગાઈ ફરી સજીવન કરી હતી. એક વેળા સાત્વિક રાજાએ ગીત ગોવીંદનો પ્રચાર થતો અટકાવ્યો હતો. સાક્ષાત દેવતાએ જયદેવ સ્વામિના ગ્રંથને વધારે ઉત્તમ જણાવતાં પ્રજામાં એજ ગ્રંથ પ્રસિદ્ધતા પામ્યો હતો. જયદેવની અષ્ટપદીઓ કર્ણાટકી ગવૈયા અનેક તાળ અને રાગમાં ગાય છે. આ અષ્ટપદીનો તર્જુમો સરવિલ્યમ જોન્સે ઇંગ્રેજી ભાષામાં કર્યો છે. ઓડિસા પ્રાંતમાં કટક શેહેર પાસે શ્રીકૃષ્ણનો વાર્ષિક ઓત્સવ થાય છે. ત્યારે ત્યાં જાત્રાળુઓ અષ્ટપદીઓ ગાઈ જાગરણ કરે છે.

જયનગર—બંગાલના ૨૪ પ્રગણામાંનું શેહેર. ૧૮૭૨માં લોક વસ્તી ૭૭૭૨ની ને ૧૮૮૧માં ૭૬૮૫ની હતી. તેમાં ૭૧૧૨ હિંદુ, તથા ૫૭૩ મોહમેદન હતા. શેહેર ૧૨૦૦ એકર ઉપર છે. મ્યૂનિસીપાલીટીની વાર્ષિક ઉપજ ૪૭૭ પૌંડની છે. અત્રે ગંગા નદીનો એક ફાંટો વહેલો છે અને ત્યાં અનેક દેવમંદીરો આવેલાં છે.

જયપાળ ૧લો—લાહોરના રાજા હયતપાળનો બેટો. એનો સરહિંદથી ધીલાન સુધી લંબાઇનો તથા કાશમિરથી મુલતાન સુધી પોહળાઇનો દેશ હતો. એને ગીજનીના સુલતાન સુબગતગીને સખ્ત હાર આપી હતી. અને બીજી વેળા તેના બેટા સુલતાન મોહમદે ઈ. સ. ૧૦૦૧માં ૨૭ મી નવેંબરે હાર પામી ૧૫ સરદારો સાથે કેદ પકડયો હતો, પણ પાછળથી એ છુટકારો પામ્યો ત્યારે એના બેટા અનંગપાળને ગાદી મળી હતી. જયપાળે કેદ થતાં અગ્નિ પ્રવેશ કરી પ્રાણ મેલ્યો હતો.

જયપાળ બીજો—આ લાહોરનો રાજા આનન્દપાલનો બેટો, ઇ. સ. ૧૦૧૩માં ગાદીએ બેઠો. ૧૦૨૨માં એને સુલતાન મહમદે ઘણો હેરાન કર્યો હતો, ને રાવીને કાંઠે એને સખત હાર આપી; તે પછી એને લાહોરના સુબા તરીકે મુસલમાનોએ નેમ્યો હતો.

જયપૂર—આ મધ્ય હિંદુસ્તાનમાંનું દેશી રાજ્ય. ઉત્તરે બિકાનેર તથા પતિયાલા, પૂર્વે અલવર, ભરતપૂર અને કેરાવલી; દક્ષિણે ગવાલેર, બુંદી, ટોંક અને મેવાર; અથવા ઉદેપૂર અને પશ્ચિમે કીશનધર, જોધપૂર અને બિકાનેરનાં રાજ્યો છે.

એનું ક્ષેત્રફળ ૧૪૪૬૫ ચોરસ મૈલ છે. વસ્તી ૧૮૮૧ની ગણત્રી મુજબ ૨૫,૩૪,૩૫૭ ની હતી. તેમાં ૧૩૬૯૧૩૪ પુરૂષો અને ૧૧૬૫૨૨૩ સ્ત્રીઓ હતી. આ રાજ્યમાં ૩૪ શેહેરો તથા ૫૯૩ ગામડાં છે. તેમાં ૫૦૭૬૯૭ રહેવાનાં મકાનો છે. દર ચોરસ મૈલે વસ્તીનું પ્રમાણ ૧૭૫નું છે. લોક વસ્તીમાં ૧૭૦૦૦૭ મોહમેદન, ૨૩,૧૫,૨૧૯ હિંદુ, ૫૫૨ ખ્રિસ્તી, ૪૯૬૭૨ જૈન અને ૭ પારસીઓ છે. વાર્ષિક ઉપજ ૬૦,૦૦,૦૦૦ રૂપ્યાની ઉપજે છે.

દેશનો ભાગ સપાટ તથા પહાડી છે. બનાસ, ચંબા, બાણગંગા, અમાનિશાસ, ગંભીર-બાડી, મોરેલ, ધુંડી, માશી, ખારી, સાબી એ નદીઓ છે. ડુંગરોમાં અરાવલીનો ભાગ અને બીજી ટેકરીઓ છે. આ રાજ્યમાંનો સંભર નામનો મિઠાનો સરોવર રાજ્યની પશ્ચિમમાં છે. એની ભૂમિમાં વર્ષમાં એકજ પાક ઉતરે છે ને તે અકટોબર નવેંબરમાં તૈયાર થાય છે. મુખ્ય બાજરી, મગ, મોથ, ઘઉં; દક્ષિણ ભણી જુઆર, કઠોળ, રૂ વગેરે પાકે છે. તે શિવાય વર્ષાઋતુ પુરી થતાં શેરડી, અફીણ, તંબાકુ, દાલ વગેરેનો પાક ઉતરે છે. પૂર્વ ભાગમાં ચોખાની પણ ખેતી કરવામાં આવે છે.

મુખ્ય શેહેરો—ચેકન, અમેર, લાલસોત, ડોસા, વાસવા, ગિન્જગઢ, હિંડા, તોડા, શીમ, બામણીઅવાસ, ગંગાપૂર, માધવપૂર, સિકાર, માલપૂરા, સાંભર, શ્રી માધવપૂર, ફતેહપૂર, રામગઢ, નવલગઢ, ઝુંઝનુ, ઉદેપૂર,

લક્ષ્મણગઢ, બિસા, ચિરાવા, સિંઘણા, સુરાજગઢ, પટ્ટણ, કોટપુતળી, ખાંડેરા, જ્હીલેન (પાઠણું), બૈરાત, ખેત્રી, જયપૂર એ મુખ્યછે.

આ રાજ્યમાં માર્બલનાં પુતળાં, સુન્ના ચાંદીનાં ઉત્તમ ઘરેણાં, ઉનનું કાપડ વગેરે શ્રેષ્ટ હુન્નરમંદીથી બનાવવામાં આવેછે. આ રાજ્યમાં નીમકનો સારો પાક ઉત્પન્ન થાયછે, જે દર મણે ૧ થી ૧૨ આને મણને ભાવે મળી શકેછે. અત્રે વેપારના વધારા થકી લાંબી રેલ્વે લાઇન નખાયલી છે, ને તે વડે અલ્લાહબાદ, મુંબઇ તથા ગુજરાત સાથે સિધ્ધો વેહવાર રાખી શકાયછે. તેમજ અત્રે રજપુતાના માલવા રેલ્વેની લાઇન પણ પસાર થાયછે. ૧૮૮૧ માં રાજ્યની હદમાં રેલ્વેનાં ૨૨ સ્ટેશનો હતાં. તેમજ રાજ્યમાં ૨૫ પોસ્ટ ઓફીસો છે.

રજપૂતાનામાં જયપુર રાજ્ય કેળવણીના વધારા માટે જાણીતું હોઇ ખુદ જયપૂરમાં મહારાજાની સ્થાપેલી એક મુખ્ય કૉલેજ છે. તેમજ આ કૉલેજમાં ચઢતા પ્રકારની કેલવણી સાથે હુન્નરમંદીની પણ કલકત્તા યુનિવર્સિટીમાં પરિક્ષા આપી શકાય તેવી ગોઠવણ કરેલી છે. તે શિવાય ઠાકોરનાં બચ્ચાં માટેની નિશાળ, સંસ્કૃતશાળા, વિદ્યા હુન્નરની શાળાઓ છે. અત્રે ૧૫ કન્યાશાળા, ૪૫ એલીમેન્ટરી-શાળા અને ૪૧૦ દેશી નિશાળો છે. આ શાળાઓમાં ૧૦૦૦૦ બાળકો કેળવણી લીયેછે.

અત્રેનો રાજ્ય કારોબાર મહારાજાની સત્તા તળેનાં ૮ કારોબારીનાં મંડળથી ચલાવવામાં આવે છે. તેમાં જ્યુડીશિયલ, રેવેન્યુ, લશકરી અને પરદેશી રાજ્યોનો કારોબાર કૌન્સીલનાં ૩ સભાસદોની સતા તળે છે. તેમાં એક જયપૂરનો ઉમરાવ, બીજો રજપૂતાનાનો એક સદગ્રહસ્થ અને ત્રીજો હિંદના બીજા ભાગનો કારોબારી હોય છે.

જયપૂરની આબો હવા માફકસરની છે. અત્રે ૮૧.૨૭ ડીગ્રી ગર્મી રહે છે અને થંડી ૩૮ ડીગ્રી પડે છે. અત્રે જાનેવારી અને ફેબ્રુવારીમાં સખત થંડી પડે છે. વર્ષા ઋતુમાં વર્સાદ સરેરાસ ૨૪ ઇંચ પડે છે. વધારેમાં વધારે ૪૨.૫ ઇંચ (૧૮૭૦માં) ને ઓછામાં ઓછો ૧૨.૫(૧૮૬૮માં) પડયો હતો. ૧૮૮૧માં ૨૨.૮૧ ઇંચ પડયો હતો.

જયપૂર—જયપૂરનાં રાજ્યનું મુખ્ય શેહેર અજમેરની ઉત્તર પૂર્વે ૧૪૯ મૈલપર છે. લોકવસ્તી ૧૮૮૧માં ૧૪૨૫૭૮ ની, ૧૮૭૦ માં ૧,૩૭,૮૪૭ ની ને ૧૯૦૧માં ૧,૫૯૫૫૦, ની હતી. વસ્તીમાં ૧૦૭૮૫૦ હિંદુ, ૩૬૬૫૧ મોહમેદન તથા બીજી પરકોમની વસ્તી હતી.

રજપૂતાનામાં આ સર્વોપરી અતી સુંદર શેહેર છે, એનો દક્ષિણ ભાગ સિવાય બધેથી પહાડ ફરી વળેલા છે. આ શેહેર અતી દ્રવ્યવાન ગણાયછે, ત્યાં ૭ શરાફી પેઢીઓ છે. કે જેમનો વેપાર લગભગ ૨૫,૦૦,૦૦૦ પૌંડનો ચાલેછે, અને તે પેઢીઓ હસ્તગત ૬૦,૦૦,૦૦૦ પૌંડની થાપણ છે.

આ શેહેર ઈ. સ. ૧૭૨૦ માં માહારાજા જયસિંહે વસાવ્યું હતું. જેનો નકાશો વિદ્યાધર નામે એક બ્રાહ્મણે બનાવ્યો હતો. આ શેહેરનું બજાર બે મૈલ લાંબુ અને ૧૨૦ ફીટ પોહળું છે, અને તેની બીજી શાખાઓની પોહળાઇ પણ ૧૨૦ ફીટની છે. આ શેહેર ત્રીકોણાકાર વસાયલું છે. તેમાં મધ્ય ભાગે માહારાજાના મેહેલ, બગીચા, અને રાજવંશીને રહેવાનાં મકાનો છે. રાજવાડામાં દિવાનેખાસ અથવા રાજ કચેરી છે, કે જે મકાનો સંગેમરમરના પથ્થરથી બાંધેલાં છે.

માહારાજા જયસિંહે વેધશાળા બંધાવી હતી જે હાલમાં સારી હાલતમાં છે. ત્યાંનો રામનિવાસ નામનો બગીચો ૭૦ એકર જમીન રોકે છે, તેનો નકાશો ડૉ૦ ડીફ્રેંકે બનાવ્યો હતો; અને તેની પાછળ પ્રથમ ૪,૦૦,૦૦૦ રૂપીયાનો ખર્ચ થયો હતો, આથી આ બાગ હિંદુસ્તાનમાં સર્વોપરી ગણાયછે. તે શિવાય શેહેરમાં મુસાફરખાના, પોલીટિકલ એજંટની છાવણી, તારઑફીસ, પોસ્ટઑફીસ વગેરે અનેક સરકારી ખાતાંઓ છે.

૧૮૮૨માં જયપુર ખાતે ફતેહેમંદ પ્રદર્શન ભરવામાં આવ્યું હતું. જયપૂર કૉલેજ રાજ્યનાં ખર્ચે ચલાવવામાં આવે છે. શેહરમાં ટંકશાળ અને જેલ પણ છે. વર્સાદ ૨૪ ઇંચ પડે છે, ગર્મી ૧૧૭ ડીગ્રી પડે છે, અને થંડી ૩૬°૮ ડીગ્રી પડે છે.

જયપુરની પૂર્વે ૧½ મૈલ ઉપરનીં એક તેકડીપર સૂર્ય દેવતાનું ગંજાવર મંદીર છે.

જયપૂર—આસામમાં લખમીપુર જીલ્લામાંનું ગામ, નાગા પર્વતની સરહદ ઉપર છે. એની પાસે કોલસાની ખાણોમાં મ્હોટા મેદાનો આવેલા છે. શેહર પાસેની નદીમાં વર્ષાઋતુમાં સ્ટીમરો ચાલી શકે છે. નિકાશ વેપાર ગુંદર, ચાહ, મીણ અને હાથીદાંતનો લગભગ ૬૯૦૦૦નીં કિંમતનો ચાલે છે. આયાત વેપાર ચોખા, મિઠું, તંબાકુ, તેલ, લોઢું, અને કાપડનો લગભગ ૨૦૦૦ પૌંડનો ચાલે છે.

જયપૂર—મદ્રાસમાં વિઝગાપટ્ટણ જીલ્લામાંની જમીનદારી. એની ઉત્તરે કાલાહિંદ, પૂર્વે વિઝગાપટણનું મેદાન, દક્ષિણે ગોલકોંડા, પશ્ચિમે બરતાર છે. ક્ષેત્રફળ ૯૩૩૭ ચોરસ મૈલ છે. ૧૮૭૨માં લોકવસ્તી ૪૫૨૪૫૪ની; ૧૮૮૧માં ૬૧૧૬૯૫ની હતી. આ જમીનદારીમાં નીચલા તાલુકા છે. કોરાપત (વસ્તી ૧૫૭૭૭૧ની). નવરંગપૂર (વસ્તી ૯૩૫૦૨ની), મલંગીરી (વસ્તી ૨૨૫૫૮ની), જયપૂર (વસ્તી ૧૧૬૧૧૭ની,)ગુનાપૂર(વસ્તી૧૫૩૮૨૨ની) અને બયાગદા (વસ્તી ૬૮૫૨૫ની) છે. સરકારને વાર્ષિક ખંડણી અત્રેનો જમીનદાર ૧૬૦૦ પૌંડ ભરેછે.

જયપૂર જમીનદારી બે ભાગમાં વેહેંચાયલું છે. મ્હોટો ભાગ રાજાની સત્તાતળે એસીસ્ટંટ પોલીટિકલ એજંટની સર્વ સત્તાતળે અને બીજો ભાગ ગુનાપૂર અને રયાગદા વડા મદદનીશ કલેક્ટરની સત્તાતળે છે, કે જે કલેકટરનું મથક પર્વતીપૂરમાં છે.

અત્રેની પ્રજાનો ધર્મ હિંદુનો છે. પ્રજા આર્યન, કોલારીયન અને દ્રવિડિયન-લોકોની છે. આર્યન હાલમાં વસેલા વતનીઓ છે, ને તેઓ રાજ્યકર્ત્તા, લડાયક અને ધર્મગુરૂ એ વર્ગમાં વેહેંચાયલાછે, ખેડુત વર્ગનો ¾ ભાગછે. ઇસ્ટ ઈંડીયા કંપનીના સમયમાં અત્રેના સરદાર વિઝ્યાનગરના રાજાને તાબે હતા, પણ પદ્મનાભની લડાઇ પછી બ્રિટીશ સરકારે આ જમીનદારી જાગીરમાં આપી અને ૧૮૦૩ માં સનદ કરી આપી, ખંડણી ઠેરવી હતી. ૧૮૬૦ પછી બ્રિટીશ સરકારે ન્યાય ખાતું પોતાને હસ્તક લઇ ૭ મદદનીશ મેજીસ્ટ્રેટની સત્તાતળે કારોબાર વેહેંચી આપ્યો હતો.

જયભટ—(૧) જયભટ વિતરાગ—ગુજરાતમાં ગુર્જર રાજવંશનો અમલ ઇ. સ. ૫૮૦થી ૮૦૮ સુધી સ્થાપી રહ્યો હતો, તેમાં જયભટ ૧લો બીજો રાજા થયો. એણે ઇ. સ. ૬૦૫ થી ૬૨૦ સુધી રાજ્ય અમલ ભોગવ્યો. આ રાજા ઘણો સદગુણી અને વિજયી થઇ ગયો છે.

(૨) બીજો જયભટનો અમલ ઇ. સ. ૬૫૦ થી ૬૭૫ સુધી હતો, એના વિશે ઝાઝું જણાયું નથી, પણ તે શૂરો હતો એવું લેખોપરથી જણાય છે.

(૩) ત્રીજો જયભટ—આ રાજા ગુર્જર વંશનો છેલ્લો રાજ્યકર્તા. એનો અમલ ઇ. સ. ૭૦૬થી ૭૩૪ સુધી લંબાયો હતો. એ રાજા ચાલુક્ય રાજાઓનો ખંડીયો હોય એમ ધારવામાં આવે છે. એના મળેલા તામ્રપત્રોમાં બ્રાહ્મણ વખાણ્યા કરેલાં છે. એના અમલમાનો ઇ. સ. ૬૩૪નો એક તામ્રપત્ર મળ્યો છે; તેમાં જણાવ્યા મુજબ વલભિરાજ હાર પામ્યો હતો એમ જણાવેલું છે. આ વલભી રાજા ઘણું કરી ૪ થો શિલાદિત્ય (ઇ. સ. ૬૯૧) અથવા પાંચમો શિલાદિત્ય (૭૨૨) હશે, પુલકેશિજનાશ્રમે આરબોના જે ટોળાને હરાવ્યું હતું તે ટાળું ૩ જા જયભટનાજ અમલમાં આવ્યું હતું. એના રાજ્ય અમલનો અંત કોણને હાથે આવ્યો તે જણાતું નથી.

જયશિખર—ઇસવી સનની નવમી સદીમાં આ રાજા પંચાસરમાં રાજ્ય કરતો હતો. એક સમે એનું બળ તોડવા ભૂવડ રાજાએ તેની-

પર ચઢાઇ કરી. જયશીખરના સાળા શૂરવીર શૂરપાળે દુશમનપર રાત્રીના સમયે હલ્લો કરી મુંત્રી મીહિર તથા ભૂવડ સૈન્યનો તદન પરાજય કર્યો; પણ ભુવડ રાજાએ ફરી લશકર એકઠું કરી પંચાસરને ઘેરો ઘાલ્યો. આ વેળાની લઢાઇમાં ભૂવડ રાજાનો જય થયો, સાંભળી જયશિખરે પોતાના સાળા સાથે ગર્ભવંતી રાણી રૂપસુંદરીને વનમાં મોકલી, પણ શૂરપાળે તેને વનમાં નિર્ભય જગે મેલી રણમાં આવ્યો. આ લઢાઇ દરમ્યાન જયશિખર માર્યો ગયો. તેની સાથે સંખ્યાબંધ રાણી, દાસી, દાસ અને મિત્રો બળી મુવા. ભુવડે જયશિખરનું પરાક્રમ નજરો નજર જોઈ ભારે અજબ થયો. જ્યાં તે બળી મુવો તે ઠેકાણે શિવનું મંદીર બંધાવી તેમાં શિવની સ્થાપના કરી, ને તેનું નામ ગુર્જરેશ્વર પાડયું. શૂરપાળ તે પછી બેહેનની શોધમાં નિકળયો. બીજી તરફ રૂપસુંદરીએ વનરાજ ચાવડાનો જન્મ આપ્યો. સૂરપાળે તે બાળકને શોધી કાઢી ૧૪ વર્ષની વય સુધી પોતાના આશ્રય તળે ઉધારી રાજ્ય ચલાવ્યું હતું. (જુઓ વનરાજ).

જયસ્થ—મે અને જુન માસમાં હિંદુ સ્ત્રીઓ આ તેહેવાર ૬ પ્રસંગે પાળે છે. એને અરણ્યષ્ઠારત પણ કહે છે. આ તેહેવાર સ્ત્રીઓને જો બાળકોની ઇચ્છા હોય તો તે મેળવવા થકી અપવાસપાળી જંગલમાં પૂજા કરવા જાય છે.

જયસ્થંભ—પ્રાચીન કાળમાં અતી મહત્વના બનાવની યાદગારી કાયમ રાખવા માટે લોખંડ અને પથ્થરના થાંભલાં પર લેખો કોતરી જમીનમાં દાટી ઉભા કરતા હતા. દિલ્હીના મેદાનમાં, પ્રયાગના કિલ્લામાં, અને દિલ્હીની દક્ષિણે ફિરોઝશિરની દિલ્હીમાં એવા એકેક સ્થંભ છે. પુરાણી દિલ્હીમાં પણ એવો એક લોખંડનો સ્થંભ છે, તેને કેટલાકો લોઢાનો અને કેટલાકો પંચ ધાતુનો બનાવેલો કહે છે. આં મુજબ જગે જગ લેખો કાયમ રાખવાની આગલા વખતમાં ચાલ હતી. તેપર બાલબોધ અક્ષર છે પણ તે પ્રાચીન લીપિ હોવાથી તે વાંચી શકાતાં નથી.

જયસિંહ—ઉદયપૂરના મહારાણા રાજસિંહ પછી જયસિંહ ૧૬૮૧માં ગાદીએ બેઠા. એણે ગાદીએ આવતાં ઔરંગજેબ સાથે સુલેહ કરી. આ સુલેહમાં એક શર્ત એવી હતી કે જજીયા વેરો ઔરંગજેબે નાખવાથી હાથ ઉઠાવવો. જયસિંહ પોતાના પિતાની હૈઆતીમાં યવનો સાથેની વઢાઇમાં ઠીક પાણી બતાવ્યું હતું. પણ રાજ્ય રૂઢ થતાં સ્ત્રી લંપટમા પડી કુંવર અમ્મર તથા પ્રધાનને રાજ્ય સતા સોંપી પોતે એશમાં પડી રહ્યો હતો.

એક સમે કુંવર અમ્મરે ગાંડો હાથી શેહેરમા છોડી મેલ્યાથી લોકોનું બહુ નૂકસાન થયું; ત્યારે દીવાને તેને ઠપકો આપ્યો, અને તે વેળા જયસિંહ રાજ્યમાં બંદોબસ્ત કરવા આવતાં કુંવર અમ્મર પોતાને મોસાળ જઇ રહ્યો; પછી ત્યાંથી દશ હજાર હાડાઓને લઇ ઉદયપૂર પાછો આવ્યો, પણ રાણાને પોતાના પુત્ર સાથે લઢવું યોગ્ય નહિ લાગવાથી એક સરદારને મોકલી તેને સમજાવ્યો, તે છતાં કુંવરે તેનું માન્યું નહિ, અને કામનમેરમાં ખજાનો લુટવા ગયો પણ ત્યાંના બહાદુર સરદારો પાસે કશું વળ્યું નહિ. આથી આ તકરારનો અંત આણવા સર્વ સરદારો સિસોદીઆના કુળદેવ એકલીંગના મંદીરમાં એકઠા થઇ ઠરાવ કર્યો કે "રાણો રાજધાનીમાં રહે અને તેની હયાતી સુધી કુંવર અમ્મર રાજધાંની બહાર રહે. તે પછી ઇ. સ. ૧૭૦૦ માં જયસિંહ મરણ પામ્યા.

જયસિંહ—આ મહારાજા મીરઝાં રાજાને નામે પ્રસિદ્ધતા પામ્યા છે. એણે ઔરંગજેબના રાજ્યમાં સારાંસારાં કામો બજાવી શેહેનશાહ તરફથી મ્હોટા મ્હોટા એલકાબ મેળવ્યા હતા. આ વેળા શિવાજી વિજયી થતા જાતો હતો, તેને નરમ પાડવા ઔરંગજેબે મારવાડના રાજા જસવંતસિંહને

મોકલ્યો હતો, પણ તેણે ઉલટી શિવાજીને મદદ કરવા માંડતા તેને દક્ષિણમાંથી. પાછો બોલાવી લઇ તેની જગાપર જયસિંહને નેમ્યો. એણે શિવાજીને અલવક્ષ નહિ આવે એવું વચન આપી દિલ્હી મોકલ્યો હતો; પણ ત્યાં ઔરંગઝેબે તેને કેદ કરતાં શિવાજીને નહસાડવામાં આસના આપી નહસાડી મેલવામાં જયસિંહનો હાથ હતો. ૧૬૮૦ માં ઔરંગઝેબના શાહાજાદા અકબરે રજપૂત રાજાઓનો આશ્રય મેળવી બંડ ઉઠાવ્યું. તેનું વેર લેવા ઔરંગઝેબે જયપુર, મેવાડ અને મારવાડનાં રાજ્યોમાં લશકર મોકલી લુટ અને કતલ ચલાવી. આથી સર્વ રજપૂતોએ એકત્ર થઇ મોગલોનાં પ્રગણા લુટી લીધાં, મસજીદો બાળી નાખી, અને કુરાનનાં પુસ્તકો બાળી નખાવ્યાં. એમાં જયસિંહનો હાથ હતો. ટૉડના જણાવવા મુજબ "જયસિંહ પોતાનાં ૨૪ સરદારોને દરબારમાં ભેગા કરતો અને બે પ્યાલા સામા ધરતો, તેમાંના એકને સતારા (શિવાજી) અને બીજાને દિલ્લી (ઔરંગઝેબ) કહેતો. પછી તેમાંના એકને જમીનપર પછાડી બોલતો, "સતારાના આ હાલ થયા છે, અને દિલ્લીનું ભવિષ આ મારા જમણા હાથમાં છે, અને હું ધારૂં તો તેટલીજ સેહેલાઇથી જમીનદોસ્ત કરી નાખું." આ બધી વાત ઔરંગઝેબને કાને જતાં તેણે પ્રપંચ રમી જયસિંહના નીહના પુત્ર કીર્તિસિંહને પિતાનું ખૂન કરવા ઉશ્કેરી તેને હાથે ઝેર પાયું. અને તે ઔરંગઝેબ પાસે ઇનામ માગવા જતાં તેની માનહાની થઇ હતી.

જયસિંહ સવાઈ—ભારતવર્ષિય જ્યોતિષ શાસ્ત્ર સંબંધમાં જયસિંહ એ એક અપૂર્વ પુરૂષ થઇ ગયો છે. આપણી તરફના કેશવ દૈવજ્ઞ અને ગણેશ દૈવજ્ઞ એ શોધક જ્યોતિષ થયા, તેજ સુમારે યુરપ ખંડમાં કોપરનિકસ જનમ્યો. ત્યાં સુધી બેઉ તરફનું જ્યોતિષશાસ્ત્ર સરખી સ્થિતિમાં હતું, એમ કહીયે તો ચાલે. પણ કોપરનિકસથી યુરપમાં જ્યોતિષશાસ્ત્રમાં મ્હોટા ફેરફાર થયા, ગ્રહ ગતિ સ્થિતિ સંબંધી જો તેઓ પૂર્ણ અવસ્તાએ પુગા છે. આ હાલતે પુગવાને માટે દુરબીન અને નૌકા ગમનની આવશ્યકતા આ બે વાનો વિશેષ કારણ ભૂત થઇ 'ઓ' ખઇ છે, અને તે હાલતે પુગવા માટે તે તરફ ભારે ઉદ્યોગી અને બુધ્ધિમાન પુરૂષો થયાં તેવા અત્રે કોઇ થયા નથી. તે માળામાં મુકવા લાયક માત્ર જયસિંહ માહારાજા એક લાયક ગણાયા છે.

આ વિદ્વાન માહારાજા ઇ. સ. ૧૬૯૯માં સવાઇ જયસિંહને નામે જયપુરની ગાદીએ બેઠા. તેટલાં બાહાદુરશાહે જયપૂર પર ચ્હડાઇ કરી જયસિંહને તથા મારવાડની રાજા અજીતસિંહને કેદ કરી દક્ષિણમાં સ્વારી કરવા ગયો ત્યાં લઇ ગયો, પણ ત્યાંથી બન્ને છુટી ઉદેપૂરમાં જઇ અમરસિંહના આશ્રયમાં રહી પછી જયપૂરનું રાજ્ય જીતી ત્યાંના સુબાને હાંકી મેલ્યો. પણ આથી વેર વધવા માંડતાં ૧૭૧૦માં સુલેહ કરી, પણ ફરખશિયર પાદશાહના સમયમાં જયસિંહનું દિલ્હીમાં સારૂં માન હતું, પાછળથી પોતાને વતન આવી વિદ્યા હુન્નર તરફ લક્ષ આપવા માંડ્યું.

જયસિંહ રાણા ખગોળ સંબંધી જ્ઞાનમાં તે વખતનાં સહુથી શ્રેષ્ટ યુરોપ્યન ખગોળવેત્તાઓ કરતાં ઓછા ઉતરે તેવા નહોતા. જયસિંહે પોતાનું રાજ્યધાની તરીકે જયપૂર શેહેર બાંધી વસાવ્યું. આ શેહેર આખું આરસપાહાણનું બંધાવેલું છે, અને તે એકજ સરખી બાંધણીનું છે.

એણે જયપૂર, દિલ્લી, ઉજ્જની, કાશી, મથુરામાં વેધશાળા સ્થાપન કરી હતી. ધાતુનાં યંત્રો નાહનાં હોય છે અને તે ઘસાય છે, વગેરે કારણોથી એણે વેધોપયોગી એવા પથ્થર અને ચૂનાની બાંધકામથી મ્હોટાં મ્હોટાં યંત્રો બનાવી ગોઠવ્યાં હતાં. તેમાં જયપ્રકાશ, યંત્ર સમ્રાટ, ભિત્તયંત્ર, વૃત્તષષ્ટાંશ વગેરે કેટલાક નવા યંત્રો કલ્પી ગોઠવ્યાં હતાં. અને વેધ નોંધવા સારા જ્યોતિષો નોકરીએ રાખી ૭-૮ વર્ષ વેધની નોંધો લઇ 'ઝિજમહંમદ' એ નામે

બે એક ગ્રંથ આરબિ ભાષામાં અને સિદ્ધાંત સમ્રાટ' નામનો સંસ્કૃત ભાષામાં લખ્યો. તે વખતે દિલ્હીનો પાદશાહ મહમદશાહ હતો, તેનું નામ ગ્રેહેલા ગ્રંથને આપ્યું છે, તેને 'મિજસ્તી' પણ કહે છે. આ ગ્રંથ હિજરી સને ૧૧૪૧ (શકે ૧૬૫૦) નો છે. સિદ્ધાંત સમ્રાટ્'એ ગ્રંથ જગન્નાથ નામે પંડીત પાસે ઇસવીસન ૧૭૩૧માં લખાવ્યો. એમાં ૧૩ અધ્યાય છે ને તેના ૧૪૧ પ્રકરણો છે, તેમાં ૧૯૬ સ્થળોનો વિચાર છે.

જયસિંહની વેધશાળા, વેધ અને ગ્રંથો અને તેમાંની અપૂર્વદ્રષ્ટ વાતોનું સવિસ્તર વર્ણન કરવા એક જૂદો ગ્રંથ જોઇએ અત્રે એટલું જણાવવું બસ થશે કે "યૂરપ ખંડમાં ગ્રહગતિ સ્થિતિ પ્રખતે જેટલી સૂક્ષ્મ કાઢી શકવાનું જ્ઞાન હતું તે કરતાં પણ વધુ સૂક્ષ્મતા જયસિંહે બતાવી હતી.

આરબી ગ્રંથ જયસિંહે લખ્યો એમ નથી, પણ તેણે પોતાને ત્યાં ઘણાક જાણીતા વિદ્વાનો રાખ્યા હતા, અને તેઓ પાસે તે લખાવ્યો હશે. તોપણ જયસિંહ પોતે વેદ કુશળ, ગણિત શાસ્ત્રી અને જ્યોતિષી હતો. જયસિંહે યોજેલાં નવાં યંત્રોનું વર્ણન સિદ્ધાંત સમ્રાડ ગ્રંથમાં છે.

યુકલીડની ભૂમિતિના ૧૫ પુસ્તકોનો સંસ્કૃત ગ્રંથ જયસિંહના હુકમથી જગન્નાથે શકે ૧૬૪૧માં રચ્યો હતો. તેનું નામ "રેખા ગણિત" આપ્યું છે. આ ગ્રંથ જયપુર પ્રાંતમાં જાણીતો છે. જયસિંહે જગન્નાથ શાસ્ત્રીને એક ગામ ઇનામમાં આપ્યું હતું જે તેના વંશજો હાલમાં ભોગવે છે.

'કટર' નામનો એક બીજો ગ્રંથ જયસિંહે 'નયન સુખો પાધ્યાય' ની પાસે લખાવ્યો, તે યૂકલીડનાં ગ્રંથ જેવો પણ તેનાથી તદન જૂદો એવો એક સ્વતંત્ર ગ્રંથ છે. તેનાં ૩ અધ્યાય છે.

૧૭૩૨મા જયસિંહ માળવામા મોગલોના સેનાધિપતિ તરીકે નેમાયા હતા. તેમજ ૧૭૩૮માં ઇરાના નાદીરશાહે જે ચઢાઇ કરી તેની સામે નહિ થવામાં રાહૃપણ વાપરી અલગ રહ્યા હતા. આવી રીતે ૪૪ વર્ષ રાજ્ય ભોગવી ૧૭૪૩માં મરણ પામ્યા.

જયસિંહે આરંભેલુ કામ તેમા પછી કોઈએ ચાલુ રાખ્યું નથી. તેની બંધાવેલી વેધશાળાઓનો ઉપયોગ કોઇએ કર્યો નહિ અને તેથી તે ઘણીખરી પડત હાલતમાં આવી છે. અજબ જેવું છે કે રજપુતસ્થાનમાં જયસિંહના ગ્રંથોનો કોઈ ઉપયોગ કરતું નથી

જયસિંહવર્મા—ગુજરાતના પ્રાચિન ઇતિહાસ મુજબ 'એ ચાલુક્ય શાખાનો પેહેલો રાજા. ચાલુક્ય રાજાઓનો અમલ ઇ. સ. ૬૩૪ થી શરૂ થયો હતો, પણ પૂળકેશીનાં પુત્ર વિક્રમાદિત્યને તેનો ભાઇ આ વિજયસિંહે પ્રથમ દક્ષિણ ગુજરાતમાં પોતાનો અમલ ઈ. સ. ૬૬૯-૭૦ મા સ્થાપન કર્યો હતો. એણે કયા રાજાનું રાજ્ય જીતી લીધું હતું તે ચોકસ જણાયું નથી, પણ તે સમયે ભરૂચની પૂર્વે ૩૫ મૈલ છેટે આવેલી નન્દીપૂરી (નાદોદ) ગુર્જર રાજાઓની રાજધાની હતી, અને ત્યાંથી ભરૂચ સુધીનાં પ્રદેશ ઉપર રાજાઓનો અમલ હતો. તે ઉપરથી એમ જણાયછે કે તે વખતનાં કોઇ ગુર્જર રાજાને હરાવી જયસિંહવર્માએ ગુજરાતનું રાજ્ય હાથ કર્યું હતું. એનું પાયતખત રોહેર નવસારી હતું, એનો એક પુત્ર બુધવર્મા ખેડામાં રાજ્ય કરતો હતો. એણે ઇ. સ. ૬૯૩ સુધી રાજ્યપદ ભોગવ્યું હતું.

જયાજીરાવ—ગવાલીયરનો આ માહારાજા જનકોજીરાવ પછી એક વારેસ તરીકે ગાદીનો માલેક ઠર્યો જયાજીરાવનો જન્મ ઈ. સ. ૧૮૩૪ મા થયો હતો, આથી ૯ વર્ષની બાળવયે રાજ્ય ગાદીના માલેક ઠરતાં તેમની વતી મામા સાહેબ નામે દીવાને રાજ્ય કારોબાર ચલાવવા માંડયો, પણ રાણી તારાબાઇના ખટપટી સ્વભાવથી તેણે દીવાન પદ છોડયું ને તેની જગાપર દાદાજી ખાસગીવાનાને નેમ્યો. આથી બ્રિટીશોએ રેસીડંટની

છાવણી ગવાલીયરમાંથી ઉપાડી લીધી. તે પછી ગવાલીયરનાં રાજ્યમાં અંધાધુધી ફેલાતાં જગેજગ લુટફાટ થવા માંડી, આથી સર હ્યૂગોફે ચઢાઈ કરી; તેમાં સિંધ્યાનું લશકર પેહેલી ચઢાઇમાં જીત મેળવી શક્યું અને તે વેળા સિંધ્યાના લશકરે બહાદુરીભરી તલવાર બાજીથી લઢાઇ લઢી નામના મેળવી હતી. આથી જનરલ વાલીઅરે સામી તરફથી આવી મહારાજપુર ઘેરી સિંધ્યાની ૨૮ સીપો લઇ લીધી. આથી તારાબાઇ તથા તેના અમીર ઉમરાવો શરણે આવતાં ૧૮,૦૦,૦૦૦ રૂપ્યાની ખંડણી લેતી કરી, ગવાલીયરમાં બ્રિટીશ સૈન્ય વધારે રાખવાને બંદોબસ્ત કર્યો. તે પછી મહારાજા જયાજીરાવ લાયક ઉમ્મરના થતાં ૧૮૫૪માં રાજ્યાભિષેક કર્યો અને તેમના દીવાન તરીકે સર દીનકરરાવને નેમ્યા. ૧૮૫૭ના બળવા સમયે જયાજીરાવે બ્રિટીશોને યોગ્ય મદદ કરી, પણ બળવાખોરોનું બળ વધતાં દીવાન સાથે નહાશી આગ્રે ગયા. પણ ૧૮૫૮માં સર હ્યૂરોઝે તથા સર કોલિન કેમ્પબેલના લશકરની મદદથી તાત્યા ટોપી તથા ઝાંસીની રાણીને ફસાવી તથા ગવાલીયર જીતી લીધું. તે ઉપરાંત બ્રિટીશોએ જયાજીરાવને ગવાલીયર ગઢ અને મોરારની છાવણી શિવાયનો સઘળો મુલક તથા ૩ લાખ રૂપ્યાની ઉપજનો મુલક સ્વાધીન કરી જી. સી. એસ આઇનો ખેતાબ આપ્યો હતો. ૧૮૭૫માં વડોદરાના મહારાજા મલ્હારાવ ગાયકવાડ ઉપર રેસીડન્ટને ઝેર દેવાનું તોહમત ગોઠાયું, તે કામની તપાસને માટે એક કમીશન નેમાયું તેમાં જયાજીરાવ પણ કમિશનમાં હતા, તેમણે મલ્હારાવને નિર્દોશ ઠેરાવ્યા હતા, પણ એમનું મત કબુલ કરવામાં આવ્યું નહોતું. એજ વર્ષની આખેરીમાં આ ચક્રવર્તી મહારાજા એડવર્ડ ૭મા ગવાલીયરમાં આવ્યા હતા તે વેળા તેમને ભારે માન આપવામાં આવ્યા ઉપરાંત ૮૦૦૦ માનસના લશકરની રિવ્યૂ કરાવી. આ વેળા એક બાજુના સેનાપતિનો હોદ્દો મહારાજાએ પોતે લીધો હતો, અને બીજી બાજુએ કમાન્ડર ઇન ચીફ હતો. તે વેળા જે કૃત્રિમ લઢાઇ લઢી બતાવવામાં આવી તેથી મહારાજા એડવર્ડ ભારે ખુશી થયા હતા. ૧૮૭૭માં એમને ૧૯ તોપોમાં વધારો કરી ૨૧ તોપોનું માન આપવાનું નક્કી થયું હતું. ૧૮૮૫માં મહારાજાની વફાદારીની સંપૂર્ણ ખાતરી થતાં લૉર્ડ ડીટને તેમને મોરારની છાવણી તથા ગવાલીયર ગઢ સ્વાધીનમાં આપ્યા હતા. એમનું મરણ ૧૮૮૬માં નિપજ્યું હતું.

જયાપીડ—આ કાશમિરના પરાક્રમી રાજાએ કલીયુગ સને ૩૮૪૬થી ૩૮૭૭ સુધી રાજ્ય અમલ કર્યો હતો, (ઇ. સ. ૭૪૫થી ૭૭૬). સંગ્રામપીડના મરણ પછી એ બાપની ગાદીએ બેઠો. એણે ૮૦,૦૦૦નાં સૈન્યસહ વિજય યાત્રા કરવા નિકળ્યો ત્યારે તેનો સાળો જજ્જ જે દેશમાં હતો તેણે એનું રાજ્ય પચાવી પાડ્યું. આથી રાજાનું લશકર પણ ફરી બેસતાં એક સમે એકલો ભટકતો પોડવર્ધન નગરમાં ગયો, અને ત્યાં એક અતી કુશળકમળા નામે નાયકણીને ઘરે રહો. એક રાત્રે જયાપિડે તે નગરીને ત્રાસ આપતા એક સિંહને એકલે હાથે માર્યો ને તે ખીના કોઇને જણાવી નહિ. પણ બીજે દિને તે સિંહ પાસે તેની પડેલી નામવાળી મુદ્રા જયન્ત રાજાના જોવામાં આવતા જયાપિડની શોધ કરાવી પોતાનાં મેહેલમાં આણી રાખ્યો ને પોતાની પુત્રી કલ્યાણદેવીની સાથે પરણાવ્યો. ત્યારહી જયાપિડે ગૌડનાં પાંચ રાજાને વશ કર્યા અને તેમને પોતાના સસરા જયન્ત રાજાનાં ખંડીયા બનાવ્યા.

તે પછી જયાપીડે મંત્રી મિત્રશર્માના પુત્ર દેવશર્માના સેનાધિપતિપણા તળે પોતાનું રાજ્ય જીતવા ગયો. માર્ગમાં એણે કાન્યકુબ્જ રાજાને ઇ. સ. ૭૪૮માં હરાવ્યો, અને જજ્જને હરાવી પોતાનું રાજ્ય પાછું મેળવ્યું (ઇ. સ. ૭૪૮ માં.)

જ્યાં જયાપીડે પ્રથમ જીત મેળવી ત્યાં રાણી 'કલ્યાણદેવીએ કલ્યાણપૂર અને રાજાએ મલ્હાણપૂર ગામ વસાવ્યું. અને કમળા નામે ગણીકાએ કમળાપૂર વસાવ્યું. રાજ્યાસનપર આવ્યા પછી એણે પોતાનાં દેશમાં વિધાજ્ઞાનના ફેલાવા થકી વિદ્વાનોને આશ્રય આપી રાજ્ય સુધારણા કરી. એનાં અમલમાં ક્ષીરસ્વામી (વ્યાકરણ શાસ્ત્રી), થયકિય, ભટ્ટોદભ (અલંકાર શાસ્ત્રી), કુટ્ટીનીમતનાં કર્તા દામોદર પંચ (કવિ) અને તે શિવાય, બીજા કવિ મનોરથ, શંખદત્ત, ચટક, સંધિમાન, 'વામન જેવા વિદ્વાન કવિઓ હતા; જેમને આશ્રય આપી સારા ઓધાપર નેમી રાજ્ય વ્યવસ્તા સારે ધોરણે ચલાવી હતી.

એણે લંકાથી પાંચ શિલ્પ શાસ્ત્રીઓને તેડાવી તેઓ પાસે એક તલાવ પુરાવી ત્યાં જયપૂર નામે કિલ્લો તથા મેહેલ બંધાવ્યો હતો (જેનો નાશ ૧૩મી સદીમાં થયો), વળી એણે પોતાનાં અમલમાં દેવ મંદીરોની સ્થાપન કરી હતી.

બીજે પ્રસંગે વિજય યાત્રાએ નિકળતાં એણે પૂર્વમાં વિનયાદીત્ય નામે નગર વસાવ્યું. ત્યાંથી એ એક સમે બિમસેનના કિલ્લામાં છુપે વેશે દાખલ થયો જ્યાં જજનો ભાઇ રહેતો હતો, તેણે એને કેદ કર્યો. પણ તે સમયે તે તરફ 'કરોળીયા'નો રોગ ફેલાયો હતો, જેથી જેને તે રોગ લાગુ પડતો તેને હદપાર કરતા, કે તે ત્યાં સેવટે પિડાઇને મરણ પામતો. આથી જયાપિડે પણ એજ રોગનો ભોગ થઇ પડયો હોય તેવો ઢોંગ કરવાથી એને હદપાર કર્યો. આવી રીતે જયાપીડ છુટકારો મેળવી પોતાનાં લશકરમાં મળીજઇ બિમનો કિલ્લો જીતી લીધો. તે પછી એણે નેપાળનાં રાજા 'આરમુડી'ને નહસાડયો; પણ તે રાજાએ ફરી બીજી વેળા સમુદ્ર માર્ગે લડાઇ કરી તેમાં જયાપિડ હાર્યો ને કેદ થયો. પણ એના એક મંત્રિ દેવશર્માએ જાનપર ઉદાર થઇ રાજાને કેદમાંથી મુકત કરી નેપાળના રાજાને ત્રીજી લડાઇમાં હાર આપી.

તે પછી જયાપીડે સ્રીયા રાજ્યમાં જય મેળવ્યો. એના રાજ અમલમાં એક નાગમઠ પ્રતાપે એને ત્રાંબાનો ડુંગર મલવાથી એણે એક કરોડ નાણાં પડાવ્યાં હતાં.

અમલની આખેરીમાં જયાપીડને દ્રવ્ય લોભ થતાં એણે પ્રજાને લુટવા માંડી; તેમ બ્રાહ્મણોપર ભારે ત્રાસ વરતાવ્યો અને જેએ સામા થવા લાગા તેમને મારી નાખવા લાગો પણ એક સમે 'તૂલ' ગામના બ્રાહ્મણે રાજા પાસે દાદ મેળવવા આવ્યા, તેમનુ જયાપીડે ભારે અપમાન કર્યું, આથી એક 'ઇટીલ' નામના બ્રાહ્મણે રાજાને શ્રાપ આપતાં દરબારનાં છત ઉપરનો એક સોનાનો સળીયો રાજાપર તુટી પડયો, જેથી તેને કારી જખમ થતાં રીબીને મરણ પામ્યો. એના પછી એનો પુત્ર લલિતાપીડ ગાદીએ બેઠો.

જયૂ પ્રજા—(જુઓ ઇસરાઇલ)

જયૂંગા—કટકમા સીંગભૂમની દક્ષિણમાં વસ્તી પ્રજા. એમનાં પુરૂષો ચચળ, ૫ ફીટ બે ઇંચ, ને સ્રીઓ ૪ ફીટ ૩ ઇંચ લાંબા હોયછે. આ પ્રજા ચંચળ તથા મજબુત હોઈ તેમના ચેહેરા પોહોળા ને આંખા કાળા રંગના હોયછે. પુરૂષો દેખાવડા હોતા નથી પણ સ્રીયો પ્રત્યાકર્ષક હોયછે. ૧૮૭૧ સુધી તેમની સ્રીઓ પાંદડા વડે અંગ ઢાંકતી હતી. તેઓ દર રોજ તાજાં પાદડા વડે અંગ ઢાંકે છે. તેઓ દર રોજ આગળ પાછળથી બદન ઢાંકતાં તેથી તેમને "પત્તા" પ્રજા કહેતા. તેઓ માથામાં બટન જેવા પિત્તળ યા ચાંદીનાં ઘરેણાં પેહેરે છે. તેઓ ચડીમાં બદનપર ગરમ કપડાં ઓઢી સુતાં નથી પણ બે બાજુએ આતશ રોશન કરી તેની વચ્ચે સુવેછે. એઓ પાસે જમીન યા માલ મીલકત હોતી નથી. તેઓ ખેડુતોને ત્યાં કોઇ કોઇ મજુરી કરે છે. તેમનો મુખ્ય ધંધો શેકારબાજીનો હોવાથી તેમની પાસે તીરકામઠું તથા કુતરો હમેશાં રેહેછે. *ગાયર્ડ*

મોમ તેઓ ખાતા નથી. તે શિવાય દરેક પ્રાણીને ખાવામાં બાધ જોતા નથી. તેમનો રોજદો ખોરાક જંગલી કંદમૂળ અને બિમાં તથા શેકાર છે. તેમનો ચોકસ પૂજ્ય દેવતા નથી, પણ જંગલ યા ગુફામાં દેવતા વસેછે, એમ માની તેને પશુનું બળીદાન તથા ઓગાકનો નૈવેદ આપેછે, તેઓ શબને દાટેછે. તેઓ એક સ્ત્રી પરણે છે અને પોતાની સ્ત્રીનું નામ કદી જબાનથી બોલતા નથી, એમની સ્ત્રીઓ ઘરેણાની ઘણી શોકીન હોયછે; અને તેઓ કાન, બાલ, તથા નાકમાં તર્હેવાર જાડાં ઘરેણાં ઓળવેછે.

જયૂજ—અર્જેનટાઇનના ઉત્ત ઉત્તર તરફનો પ્રાંત; ક્ષેત્રફળ ૨૭,૦૦૦ ચોરસ મૈલ હોય તેમાં વસ્તી ૯૦,૦૦૦ નીછે. સેન ફ્રાન્સીસ્કો નદી પર એજ નામનું પાયતખત છે. તે સાલ્ટાની ઉત્તરે ૪૪ મૈલપર છે, અત્રે કૉલેજ અને ખાંડ સાકર કરવાનું કારખાનું છે. શેહેરમાં લોક વસ્તી ૬૦૦૦ નીછે.

જયૂબિલી—આ જયુબિલી શબ્દ અતી પુરાણો છે. યાહુદી લોકો પ્રાચીન કાળમાં દર પાંચ વર્ષ એક તહેવાર પાળતા તેને જયુબિલી કહેતા. આ તેહેવારની ખુશહાલીને દિવસે ગોલામોને છોડી મેલતા તથા જપ્ત કરેલી માલ મીલકત તેમના ધણીને પાછી સોંપતા.

રોમ શેહેરમાં આગલા વખતમાં દર ૧૦૦ વર્ષની મુદતે અને પાછળથી ૨૫ વર્ષની મુદતે આ મોહોત્સવ કરતા.

રોમન કેથોલિક લોકોનો તેહેવાર. જે પ્રસંગે રોમ શેહેરમાં સેંટપીટર તથા સેંટપાલનો દેવળમાં પગે પડવા જનારાઓને પોપ પાદશાહી દરબાર તરફથી અતીશય મોજશોખ ભોગવવાની છુટ મળે છે.

હૉલમાં દર ૫૦ વર્ષની મુદત સુધી કોઇ રાજાનો અમલ, જોડાંનાં લગન યા કોઇ જાહેર ખતાની કારકીર્દી લેખાતા તેનો આનંદોત્સવ કરે છે.

૩ જી જ્યોર્જની જ્યુબીલી ૧૮૦૯માં થઇ હતી. યુનાઇટેડ સ્ટેટમાં બોસ્ટન ખાતે ગુલ્હેની જ્યૂબિલી ૧૮૬૯માં તથા ૧૮૭૨માં થઇ હતી. મહારાણી વિક્ટોરીયાની જ્યૂબિલી ૧૮૮૭માં થઇ હતી.

જ્યૂરી—અથવા પંચની મારફતે તપાસ કરવાની રીત ઈંગલંડમાં ઇ. સ. ૪૫૫-૬૭૦ માં શરૂ થઇ હતી. જે વખતે ખોટો ઈન્સાફ કરવાને માટે જ્યુરરોને પોતાની સઘળી મીલકત સુધાં જવાબદાર ગણવાનો કાયદો હતો. ફોજદારી મુકરદમામાં જ્યૂરીની મારફતે તપાસ કરવાની રીત ૧૧૮૯-૧૧૯૯મા દાખલ થઇ હતી. જ્યુરીમાં બેસનારાઓ જો એકમત થઇને પોતાનો અભિપ્રાય આપે નહિ, તો ન્યાયાધીશની મરજીમાં આવે ત્યાં સુધી તેઓને અટકાવી મુકવાની તથા ખાના પીનાં તથા રોશની વગર રાખવાની છુટ છે.

જ્યૂરી અથવા પંચ મારફતે ઇન્સાફ કરવાની રીત હિંદુસ્તાનમાં અંગ્રેજ રાજ્ય અમલના ફેલાવા પછી શરૂ થઇ હતી.

જયેન્દ્ર—અથવા વિજયમલ્લ. આ કાશ્મિરના રાજાએ ઇ. સ. પૂર્વે ૫૯થી ૨૨ સુધી ૩૭ વર્ષ રાજ્ય અમલ ભોગવ્યો. એ વિજય રાજાનો પુત્ર હતો. એની દરબારમાં સંધિમતિ નામનો એક મોટા વિદ્વાન પંડિત મંત્રીપદ પર હતો. તેની વિદ્વત્તા અને ચાતુર્યથી બીજા દરબારીઓએ રાજાના કાન ભંભેરી તેની ધન દોલત લુટી ભિખારી બનાવ્યો. તેથી ગરીબ સ્થિતિમાં પણ તે સંતોષી રહ્યો. આથી અદેખા દરબારીઓએ તે આખરે રાજ્ય કરશે એવી વાત ફેલાવી, આથી રાજાએ તેને કેદમાં નાખ્યો. જ્યાં ૧૦ વર્ષ પિડા ભોગવી આખરે રાજાનાં અતી અદેખાઇને લીધે ફાંસીએ ચઢયો; અને તેજ ક્ષણે જયેન્દ્ર પણ મરણ પામ્યો. જયેન્દ્રને કોઇ સંતાન નહિ હોવાથી રાજ્ય ધણી વિનાનું થયું પણ સંધિમતિના શબનો લેખ અતી વિચિત્ર લખેલો હતો; કે તે મરણ

પછી ૧૦ વર્ષે ફરી સજીવન થઇ રાજ્ય કરશે,' આથી તેના ગુરુ ઇશાન્યે સંધિમતીના હાડપીંજરની ૧૦ વર્ષ સુધી રક્ષા કરી અને તે પછી સંધિમતી ફરી અદ્‌ભૂત કૌતકથી જીવંત થઇ કાશમિરનો રાજા થયો (જુઓ, સંધિમતી.)

જયેષ્ટીકાસન—ચોરીનાશી આસનોમાનું એક આસન. એમાં લાકડીની પેઠે હાથ (બન્ને હાથે માથાભણી લાંબાકરી)પગો લાંબા કરીને ચતું સુવું તે જયેષ્ટિકાસન કહેવાયછે એને યષ્ટિકાસન તથા દંડાસન પણું કહેછે.

જ્યોતિષ શાસ્ત્ર.

જ્યોતિષ શાસ્ત્રનો ઇતિહાસ—સિદ્ધાંત મત મુજબ ગણિત, ભૂગોળ અને ખગોળ, આ ત્રણે બાબતોના પૂર્ણજ્ઞાનને જ્યોતિષ શાસ્ત્ર કહેછે. કે જેની સાહ્યતાથી ખગોળમાંના ગ્રહો તથા બીજા નિરાધાર પદાર્થોનું જ્ઞાન મળેછે. આ શાસ્ત્રથી સૂર્યથી ગ્રહોનું અંતર, બ્રહ્માંડમાંના તેજસ્વિ ગોળા, તેમનો માર્ગ, તેમના ભ્રમણનો માર્ગ, મહત્વ, વેગ, ઋતૂનાં ફેરફાર, ભરતી, ઓટ, ગ્રહણ કેમ અને શાથી થાય છે, ભૂકંપ વગેરે કેમ ને શાથી થાયછે ને થશે તેનું જ્ઞાન જ્યોતિષ શાસ્ત્ર શિખવે છે. પણ તે જ્ઞાન પૂર્ણ મેળવવા માટે પ્રથમ અંકગણિત, બિજગણિત, ત્રિકોણુમિતી, શંકુ છિન્ન, યંત્ર શાસ્ત્ર, ક્ષેત્રફળ, અંતર બિંધ વગેરે જ્યોતિષ જાણવા માટે શીખવું પડેછે.

હિંદુઓને જ્યોતિષ શાસ્ત્રનું જ્ઞાન પ્રાચીન કાળથી છે. વૈદીક કાળમાં યજ્ઞ કરવા માટે દિવસ અને મુહૂર્ત જોતા હતા. જ્યોતિષ નામે જે શાસ્ત્ર છે તે અતી નાહનું છે. તેમાં માત્ર ૩૬ શ્લોકો છે, અને તે ઈ૦ સ૦ પૂર્વે ૩૦૦ ઉપર રચાયું હોય એમ પશ્ચિમ તરફનાં વિદ્વાનો જણાવેછે, તે આગમુજ જ્યોતિષ સંબંધી વૈદીક સૂત્રો જડતા નથી.

પ્રાચીન આર્યનોને જ્યોતિષ જ્ઞાન કેવું હતું તે વિશે જર્મન પ્રોફેસર 'વેર' જણાવે છે કે "આર્ય લોકોને યજ્ઞકાળ ઠેરવવા પુરતું જ્યોતિષ જ્ઞાન હતું. તેમને ૨૭ નક્ષત્રો માલમ હતા. તેઓ પોતાનું વર્ષ સૌરમાને (૩૬૦ દિવસનું) ગણતા હતા. અરણ્યક કાળ વેર તેમને ૯ ગ્રહની માહિતી નહોતી. કારણ તેમની પૂર્વેના બ્રાહ્મણાદી ગ્રંથોમાં તે નામો જણાતાં નથી. કેટલાક ગ્રહોને ઋષિનાં નામો આપેલાં છે, તે ઉપરથી તે ગ્રહો જે ઋષિએ શોધી કાઢયા તેઓએ પોતાનાં નામો તેને આપ્યા હશે. બૃહસ્પતિને અંગિરસ અને શુક્રને ભૃગું કહેલો છે. પેહેલાં ૭ ગ્રહો માનતા હતાં, તેમાં સૂર્ય ચંદ્ર મુખ્ય હતા, તેમના પછી રાહુ તથા કેતૂ ગણવામાં આવ્યા. મનુસ્મૃતિમા નવ ગ્રહોનાં નામો છે, પણ યાજ્ઞવલ્ક્ય સ્મૃતિમાં તેમની પૂંજા કરવાનું ફરમાવેલુ છે. પરાશર અને ગર્ગ એ પ્રાચીન જ્યોતિષી થઈ ગયા, પણ તેઓ ઋગવેદના કાળમાં થયા નહોતા. હિંદુ જ્યોતિષ શાસ્ત્રીઓના જણાવવા મુજબ આ જ્યોતિષ વિદ્યા ગ્રીકો તરફથી તેમને વધારે સ્પષ્ટ આકારમાં મળી એમ જણાય છે. જ્યોતિષ સંબંધી જે પાંચ સિદ્ધાંત ગ્રંથો છે તેમાંના બેનાં નામો 'રોમક સિદ્ધાંત, અને 'પોલીસ સિદ્ધાંત' એ છે. પછી જેમ જેમ કર્મ માર્ગ વધતો ગયો તેમ તેમ મુહૂર્ત જ્યોતિષ, ફલ જ્યોતિષ, પ્રશ્ન જ્યોતિષ ઇત્યાદી પ્રકાર પણ વધતા ગયા. બ્રહ્મ સિદ્ધાંત, સૂર્ય સિદ્ધાંત, સોમ, ગર્ગ, નારદ સિદ્ધાંત ઇત્યાદી ગ્રંથો તે પછી રચાયાં.

જે દેશમાં આકાશ સ્વચ્છ ત્યાં ગ્રહોનું અવલોકન કરવાનું વધારે સરળ થઈ પડે છે. આવો દેશ એક હિંદુસ્તાન અને ઇજીપ્ત છે; અને ત્યાં તથા ખાલ્ડીયન દેશના લોકોએ સુમારે ૪,૦૦૦ વર્ષ ઉપર એ વિષય પર લક્ષ આપવાનો આરંભ કર્યો હતો. તેઓએ ગ્રહની ગતિની શોધ કરી તે ગ્રહોનો સંબંધ

પૃથ્વી અને મનુષ્યનાં પ્રારબ્ધ સાથે જોડી ભવિષ વર્તવાનું કામ શરૂ કર્યું હતું. પ્રથમ પારાશર ઋષિએ ચોકસ વિચાર પ્રગટ કીધાં, પછી વરાહ મુનીએ કેટલીક શોધ કરી ગ્રંથો રચ્યાં. તેમજ વ્યાસ નારાયણે પણ કેટલુંક લખ્યું અને તે પછી બૌદ્ધ અથવા જૈન મત સ્થાપન થયો અને તે પછી હિંદમાં સિદ્ધાંતમત, વ્યાસમત અને બૌદ્ધમત એવા ૩ મતો સ્થાપન થયાં, તેમાં કાળાંતરે સિદ્ધાંત મત ઝીર્ણ થવા માંડ્યું, પણ તેનો ઉદગાર ભાસ્કરાચાર્યે કર્યો હતો. તે પછી ગ્રીક (યુનાની) લોકોએ જ્યોતિષ વિદ્યાની શોધ કરવા માંડી; તેમાં ૨૫૦૦ વર્ષ પર જે ૭ જ્ઞાની પુરૂષો ત્યાં થયા તેમાં થેલ્સ નામના મહાન પુરૂષે પ્રથમ ગ્રહણ વરતયું. તેમજ પિથાગોરસે પણ આ શાસ્ત્ર પર લક્ષ આપીયું, અને તે પછી અથેન્સના એક રહીશ 'પ્રીટાને' ૨,૧૦૦ વર્ષ ઉપર વધુ શોધ કર્યો, અને ૨૦૦૦ વર્ષ પર 'ઇરાટોઝસ્થિનીઝે' પૃથ્વીના પરિઘનું માપ કાઢયું, આથી તેની કીર્તિ વધતાં પ્રજીપ્તના 'પેટોલમી ફેલર્ડમી' નામના રાજાએ તેને અલેકઝાન્ડ્રીયામાં તેડાવી ત્યાંની પુસ્તક શાળાનો ઉપરી કીધો. ત્યાં તેણે ખગોળ વિદ્યાને મદદ કરી શકે તેવાં યંત્રો યોજ્યાં, ને ખગોળ વિદ્યામાં વધારો કીધો. હિપારકસે આસરે ૨૦૦૦ વર્ષ ઉપર મર્મ કરતાં વિશેષ શોધ કર્યો, ગ્રહોની કક્ષા લંબગોળ છે, સુર્યને ચંદ્રનું કોષ્ટક તથા ગ્રહણ થએલા તથા થવાનાં હતાં, તેની ગણત્રી, સુર્યનું પૃથ્વીથી અંતર, તારાઓની ગણના ઇત્યાદી શોધો કરી. એજ વિદ્વાનના પેટોલમી નામે રાજ્ય શિષ્યનાં વંશ-માં, એજ નામના રાજાએ ૧૬૦૦ વર્ષ ઉપર ખગોળવિદ્યા સંબંધી જેજે શોધો કરી હતી તેનો ૧૩ ગ્રંથોમાં સંગ્રહ કરી તેને 'આલમાજેસ્ટ' નામ આપ્યું હતું. જેનું અરેબીકમાં ઇ૦ સ૦ ૮૫૦ માં ભાષાંતર થયું હતું. પણ ખગોળ શાસ્ત્રને ખીલવવાનું સર્વ માન યુરપખંડના વિદ્વાનોએ મેળવ્યું છે. ૧૪૭૩ ની સુમારે પૃશિયામાં કોપરનિકસ નામે વિદ્વાન પેદા થયો તેણે પ્રથમ પૃથ્વી સુર્ય આસપાસ ફરેછે અને આકાશમાં નિરાધાર રહેલી એવી શોધ કરી. ગેલીલિયોએ ૧૬૦૯ માં પ્રથમ દુર્બિનની શોધ કરી, જ્યોતિષ વિદ્યામાં ઘણો વધારો કીધો અને તે પછી થોડી સદીપર થએલા વિદ્વાનોમાં સર આઇઝેક ન્યુટન, જેમ્સ ફરગ્યુસન, ડૉ૦ હર્શલ વગેરે વીદ્વાનોએ ખગોળનું અવલોકન કરી તેમાં અસાધારણ વધારો કર્યો હતો. (જુઓ:—ખગોળ વિદ્યા, ગ્રહો, ગ્રહણ, ગ્રહમંડળ. કોપરનિકસ, આઇઝેકન્યુટન.)

જ્યોતિષ વેદનાં નેત્ર ગણાયછે, આથી એ સંપૂર્ણ વેદશાસ્ત્રમાં શ્રેષ્ઠ ગણાયલું છે. આ શાસ્ત્રનું અધ્યન બ્રાહ્મણનેજ કરવાનું જણાવે છે. એનું બરાબર જ્ઞાન થતાં ધર્મ, અર્થ, કામ, મોક્ષ, અને કિર્તી એ ફળ પ્રાપ્ત થાયછે.

પ્રાચીનકાળમાં હિંદના બ્રાહ્મણો વિદ્વાન અને ચંચળ બુદ્ધિના હતા; તેથી તેઓએ કેટલીક વિધ્યામાં વધારો કરી અનેક ગ્રંથો રચ્યાં હતાં, પણ તેઓએ દરેક વિદ્યા સાથે પોતાનો સ્વાર્થ જોડી પોતાના નિર્વાહ અર્થે તે તે વિદ્યા સાથે ધર્મનો સંબંધ જોડયો હતો. આવો સ્વાર્થ રાખી પોતાનાં વિચારો વિદ્યા સાથે જોડવાનું કારણ એ ધારી શકાય કે અગાઉના બ્રાહ્મણો માત્ર પોતાનું લક્ષ વિદ્યા અભ્યાસ, કળાકૌશલ્ય અને દેશના કાયદાપર રાખતા અને પોતાનું લક્ષ બીજા કામપર નહિ રાખવાને લીધે પોતાના નિર્વાહ સારૂં કાંઇ ઉત્પન્ન કરવા દરેક શાસ્ત્ર સાથે પોતાના નીર્વાહની યુકતીઓ જોડી હતી, તેથી તેઓએ જયોતીષ શાસ્ત્ર સાથે ભવિષ વર્તવાનું જોડી તેની સાથે ગ્રહાદિક બ્રહ્માંડમાંના અલૌકિક પદાર્થોનો સંબંધ જોડી આ શાસ્ત્રને ખગોળ, જ્યોતીષ અને ગણિત એ ત્રણમાં વેહેંચી નાખ્યું; પણ જ્યોતિષ શાસ્ત્રમાં એ ત્રણે સમાતાં હોવાથી આ શાસ્ત્ર અતી બોહોળું બન્યું છે. પણ એ જ્યોતિષ

શાસ્ત્રનો આજે મુખ્ય ઉપયોગ માત્ર ભવિષ વર્તવા માટેજ કરવામાં આવે છે, અને હિંદુ જ્યોતિષ શાસ્ત્ર આજે ધર્મ કર્મ સાથે અને મનુષ્ય સાથે મુખ્ય સંબંધ રાખે છે.

હિંદુ જ્યોતિષ શાસ્ત્ર મુજબ જ્યોતિષ કેવો હોવો જોઇએ તે વિષે જ્યોતિ નિબંધમાં જણાવે છે કે સ્પષ્ટ એક લખનાર, પુણ્યવાન કોશળ, બીજગણિત વગેરે ગણિતશાસ્ત્ર જાણનાર; સૂર્ય સિદ્ધાંત આદિ સિદ્ધાંતો જાણનાર, નમ્ર, ગણિત પ્રકરણમાં પ્રસિદ્ધ, મોહોટો નીતિવંત અને ભૂખ, તરસ, વ્યસન એને જીતનારો એવો જે પુરૂષ તેજ જ્યોતિષી બની શકે.

જ્યોતિષનો ઉપયોગ નીચલા પ્રકરણમાં કરે છે.

નવગ્રહો-સૂર્ય, ચંદ્ર, મંગળ, બુદ્ધ, ગુરૂ શુક્ર, શની, રાહુ, કેતૂ ગ્રહોને હિંદુ જ્યોતિષ શાસ્ત્રમાં પૂજ્ય ગણેલા છે, અને તે જૂદી જૂદી જાતનાં છે એમ કહે છે. એટલે ગુરૂ, શુક્ર એ બ્રાહ્મણ; મંગળ; રવિ, ક્ષત્રીય; બુદ્ધ, ચંદ્ર એ વૈશ્ય; અને કેતૂ તથા શની એ શુદ્ર છે. (જુઓ નવ ગ્રહ.)

જ્યોતિષ શાસ્ત્રની ફરી સ્થાપના કરનાર વિદ્વાન ભાસ્કરાચાર્ય હતા. તેણે સિદ્ધાંત શિરોમણી, લીલાવતી, તિથી તત્વ, જ્યોતિષ તત્વ વગેરે ઉપયોગી ગ્રંથો રચ્યાં હતાં, તેના પછી વધારે વિસ્તારીને સ્પષ્ટ રીતે કોઇએ ઝાઝું લખ્યું નથી, પણ ક્રમે ફરી જ્યોતિષ શાસ્ત્રમાં ગણિત સંબંધી ઠીક સુધારો થતો ગયો.

ગ્રહણકાળ ચિત્ર સાથે હોયછે. તેમજ મકર-સંક્રાંતિનું ચિત્ર અને ફળ હોયછે. જ્યોતિષ ચક્ર, લગ્ન, જનોઇનાં તિથો અથવા મુહૂર્ત પણ હોય છે.

જન્મોત્રીની અંદર ગ્રહોનું અંશચક્ર કાઢે છે, કે જેથી ફળાદેશમાં દશાઓ જોવાને વધારે ઉપયોગી પડેછે. આગળ ગ્રહોનું રાશી ચક્ર કાઢેછે, તેમાં જન્મ વખતનાં જે સ્પષ્ટ ગ્રહો હોય છે તે નીચમાંથી બાદ કરીને બાકી રહે તેના અંશ કરીને તેને નવે ભાંજી તેમાંથી થોડોક ફેરફાર કરે છે. એમ નવે ગ્રહોને સારૂં તઆર કરી એક એક ગ્રહને સારૂં જે અંકો આવ્યા હોય છે તેને તે ગ્રહના આસન નીચે લખી, આગળ એક આસનમાં તે બધાંનો સરવાળો લખે છે. જો એ સરવાળો ૨૦ આવેતો તે મનુષ્ય દારિદ્રતા ભોગવે, ૧૦ થી વધુ આવેતો મધ્યમ સ્થિતિ ભોગવે, ને ૩૦ ઉપર આવે તો રાજ્ય યોગ જાણવો.

દશા વાળું પ્રકરણ મુખ્ય છે. આરદ્રાથી જન્મ વખતે જે નક્ષત્ર હોય, ત્યાં સુધી જેટલા નક્ષત્રો થાય તેમાંથી પેહેલાં ચાર નક્ષત્રો સુધી સૂર્યની દશા, પછી ત્રણ સુધી ચંદ્રની દશા, ચાર સુધી મંગળની, ત્રણ સુધી બુદ્ધની, ચાર સુધી શનીની, ત્રણ સુધી ગુરૂની, ચાર સુધી રાહુની, પછી ત્રણ સુધી શુક્રની ને ચાર સુધી કેતૂની હોય છે. જેમકે કોઇ મનુષ્યના જન્મ વખતે હસ્ત નક્ષત્ર ત્રીસ ઘડી સુધી ભોગવ્યું છે, તો આરદ્રાથી પેહેલા ચાર અશ્લેષા સુધી સૂર્યની, પછી ઉત્તરા ફાલગુની સુધી ચંદ્રની, જે હસ્ત જ્યારથી બેઠું ત્યારથી મંગળની દશાનો પ્રવેશ કહેવાય છે; હવે મંગળની દશા ૮ વર્ષની, તેમાં હસ્ત ત્રીસ ઘડી ભોગવ્યું, માટે એક વર્ષ એના જન્મ થતાં પેહેલું ભોગવી ગયું ને બાકી ૭ વર્ષ ભોગવવાનાં રહ્યાં એ મુજબ કહાડે છે.

ગ્રહ = રવી,—ચંદ્ર,—મંગળ,—બુદ્ધ,
દશાનાં વર્ષો ૬ —૧૫ — ૮ —૧૭

ગ્રહ = શનિ,—ગુરૂ,—રાહુ-શુક્ર,-કેતુ.
દશાનાં વર્ષો,૧૦—૧૯—૧૨—૨૧-૧૨.

વર્ષફળથી એક વર્ષનું સારૂં નરસું ફળ કહેવાય છે. જન્મ વખતે સૂર્ય જે રાશિના જે અંશ, કળા ને વિકળાએ હોય, તે રાશિના તેજ અંશ, કળા ને વિકળાએ પાછો આવે, ત્યારે વર્ષ પુરૂં થયું કહેવાય છે. જોશિઓ દરેક મનુષ્યને સારૂં નવું વર્ષ કયે દહાડે કેટલી ઘડીએ અને પળે બેસશે તે નક્કી કરીને તે ઘડી પળ ઉપરથી જન્મ લગ્ન તૈયાર કરે છે* તેમ તે પણ બનાવે છે. તેમજ તેને માટે એવી એક કુંડળી કરીને તેમાં પેહેલા આસનમાં તે આવેલું લગ્ન મુકે છે. આ વર્ષફળની અંદર જન્મોત્રીની માફક ચળીત, નવા માંસ વગેરે લગ્નો કહાડે છે, અને સેવટે માસ ઉપજાવે છે.

જન્મોત્રી અને વર્ષફળ ઉપરથી ભવિષ જોવાય છે. પણ જે માનસના જન્મ કાળની યાદ ન હોય તેની પાસે જોશિઓ પ્રશ્ન મુકાવે છે, અને પ્રશ્નના વખતને જન્મનો વખત કલ્પીને જન્મોતરીની માફક બનાવે છે, તેને પ્રશ્નોતરી કહે છે.

દરેક મનુષ્યને પોતાની રાશિથી બારમી રાશિએ શનિ હોય તો પનોતી, તેજ રાશિએ (જન્મનો) હોય તો હૈયે અને બીજી રાશિએ હોય તો પગે પનોતી કહેવાય છે. તેમજ ચોથો અને આઠમો શનિ હોય તો ઢેગે પનોતી કહેછે; વળી શનિ જે દિવસે બદલાય છે તે દિવસે જેને પનોતી બેસવાની હોયછે તેની રાશિથી ચંદ્ર ૧, ૬, ૧૧ મો

*ચાલતા શકમાંથી જન્મનો શક બાદ કરીને તેને ૧,૧૫, ૩૧ અને ૩૦થી ગુણે છે. એકથી ગુણતાં આવે તે વાર, પંદરે ગુણતાં આવે તે ઘડી, ૩૧ થી ગુણતાં આવે તે પળ, અને ૩૦થી ગુણતાં આવે તે અક્ષર કહેવાય છે. આ આપેલા વાર, ઘડી, પળ અને અક્ષરમાં જન્મનો વાર, ઘડી, પળ અને અક્ષર મેળવે છે, ને તેનો જે સરવાળો આવે છે તે વાર, ઘડી, પળને અક્ષરે નવું વર્ષ બેસસે એમ કહેવાય છે.

રાશિએ હોય તો સોનાને પાયે. તેમજ ૨, ૫, ૯ મી રાશિએ હોય તો રૂપાને પાયે; તથા ૩, ૭, ૧૦ મી રાશિએ હોય તો ત્રાંબાને પાયે અને ૪, ૮, ૧૨ મી રાશિએ હોય તો લોઢાને પાયે પનોતી છે એમ કહેછે. આ પનોતી મનુષ્યને નાહના પ્રકારનાં ભય દેખાડે, છોકરાંને તથા ઢોરને પીડા કરે, હાની તથા મરણ ઉપજાવે, પરદેશ મોકલે અને સુખનો તથા સ્ત્રીનો નાશ કરે.

મોહુ દશા તથા અંતર દશા, જન્મકાળ ઉપરથી હોય છે. પણ તે ન હોય તો તેના નામ ઉપરથી પણ જોવાય છે. જેની દશા જોવી હોય તેને જન્મના સૂર્યના (તેજ રાશિના સૂર્યના) ૨૦ દહાડા સુધી રવીની દશા, પછી ત્રીજા સૂર્યના ૧૦ દહાડા સુધી ચંદ્રની, ચોથા સૂર્યના ૮ દહાડા સુધી શનિની, નવમાંના ૮ દહાડા સુધી બૃહસ્પતિની, દસમાંના ૨૦ દહાડા સુધી રાહુની અને બાકી શેષ દહાડા શુક્રની દશા જાણવી.

દરેક ગ્રહની દશા કેટલા દિવસ રહેછે તે નીચે મુજબ—

ગ્રહ નામ = રવી, ચંદ્ર, મંગળ,
દશાના દિવસ ૨૦, ૫૦, ૨૮,
ગ્રહ નામ =બુદ્ધ, શનિ, ગુરૂ, રાહુ, શુક્ર,
દશાના દિવસ ૫૬, ૨૬, ૫૮, ૪૨, ૭૦.

મુહૂર્ત જોવાની ચાલ પ્રાચીન કાળથી ચાલતી આવી છે અને તે મુહૂર્ત ઘણાં પ્રકારનાં છે, તેમાંના બે અત્રે દર્શાવ્યા છે.

પેહેલા પ્રકારનાં અમુક મુહૂર્તને સારૂં તિથી, વાર, નક્ષત્ર વગેરે જોવામાં આવે છે, અને બીજામાં સૂર્યના નક્ષત્રથી દિવસના નક્ષત્ર સુધી ગણતાં જેટલાં નક્ષત્ર આવે છે તે દરેક બાબતને જૂદે જૂદે સ્થાને (મુહૂર્તના પ્રકારમાં) કહેવા પ્રમાણે તેમાંથી નક્ષત્ર મુકતાં સારે સ્થાને આવે તો સારૂં મુહૂર્ત એવા અનેક પ્રકાર છે.

*અક્ષત—જોશિઓ પંચાંગ, જન્મોત્રી, વર્ષફળ, પ્રશ્નોતરી વગેરે બાબતો ઉપરથી ભવિષ કહે છે. તેમજ કોઈ માંદુ હોય તે ઉપર ઉતારેલા અક્ષત જોઇને પણ કેટલીક બાબતો કહે છે. જોષિ પાસે અક્ષત લઇ જતાં તે વખત ઉપરથી (જન્મ લગ્નની માફક) લગ્ન કહાડે છે, અને લગ્ન આવે તે ઉપરથી જૂદા જૂદા દોષ કહે છે, તથા તે મટાડવા સારૂં જૂદા જૂદા ઉપાય બતાવે છે. જેમકે મેષ લગ્ને પિત્રદોશ, વર્ષે ગોત્રદોષ, મિથૂને દેવીદોશ, કર્કે શાંકણી, સિંહે પ્રેતદોશ, કન્યાએ અંગપિડા, તોળાએ ક્ષેત્રપાળ દોશ, વૃશ્ચિકે વૈતાળ દોશ, ધને મહામાયા દોશ, મકરે ક્ષેત્રપાળનો દોશ, કુંભે પ્રેતપિડા અને મીને કર્કશા દોશ કહેલો છે.

તિથી; કળા—આપણને ચંદ્ર જે દરરોજ વધતો ઓછો પ્રકાશીત જણાય છે તે કેટલો દેખાય છે એ જાણવા માટે જો આપણે ચંદ્રબિંબના ૧૫ ભાગ કલ્પિએ તો તે દરેક ભાગને કળા કહે છે. આ દરેક કળા ૨૪ કલાક સુધી દેખાય છે, અને ત્યાર પછી બીજી કળા દેખાવા માંડેછે. શુદ એકમથી તે શુદ ૧૫ સુધી લગભગ ૧૫ દિવસ તેની કળામાં વધારો થાય છે, અને પુનમે એટલે પ્રતિયોગ કાળે ચંદ્રની પૂર્ણ કળા (પંદરે ભાગ) એટલે સંપૂર્ણ ગોળો દેખાય છે. તેમજ પુનમ પછી બીજા પંદર દિવસ સુધી તેની કળા ક્ષિણ થતી જાય છે; એટલે તેનો પ્રકાશવાલો ભાગ ઓછો થતો જાયછે, અને આખરે અમાસ અથવા યોગકાળે ચંદ્ર બીલકુલ દેખાતો નથી. એ મુજબ ચંદ્ર યોગ કાળમાંથી ૨૯ દિવસે પાછો યોગ કાળમાં આવેછે, અને એટલી મુદતમાં ઉપર જણાવ્યું તે મુજબ ચંદ્રની ૧૫ ચઢતી ને ૧૫ ઉતરતી મળી ૩૦ કળા દેખાય છે, તેથી દરેક કળા ૬૦ કરતાં ઓછી ઘડી સુધી દેખાય છે; અને એટલો વખત થયા પછી બીજી કળામાં પ્રકાશ માલમ પડેછે. આ જે એક પછી એક બીજી કળા (ભાગ) માં જે પ્રકાશનું દેખાવું તેને તિથી કહે છે. પેહેલી કળાએ પડવો, બીજીએ બીજ, એ મુજબ નામો આપેલાં છે.

*અક્ષતની અંદર ઘઉં, અડદ, અથવા જાર. એમાથી કોઇ અનાજ તથા માટીનો કાંકરો, લોઢું, કોલસો, પૈસો, મીઠાનો કાંકરો ને સોપારી [illegible] હોય છે.

ઉપર જણાવ્યું કે કળા ૬૦ કરતાં ઓછી ઘડી સુધી દેખાય છે. તેને લીધે તીથીમાં હમેશાં વધ ઘટ આવે છે. આમ થવાનું કારણ એક દિવસ ૬૦ ઘડીનો હોયછે, અને ચંદ્રની કળા ૬૦ કરતાં ઓછી ઘડી દેખાવાની, તેથી એક દિવસની અંદર એક કળા પુરી થઇને બીજીનો આરંભ થવાનો, અને તેથી જે પેહેલે દિવસે એક કળા જે વખતે પુરી થઇ તે કરતાં બીજે દિવસે બીજી વેહેલી થઇ રહેવાની; અને એમ કરતાં એવટે લગભગ ૨૯ દિવસમાં ૬૦ કળાઓ પુરી થવાની, તેથી એક દિવસમાં બે કળાઓ જણાઈ ચુકશે; અને આવી રીતે જે બનેછે તેને 'ક્ષયા તીથી' કહેછે. પંચાંગમાં પડવે ને મંગલવાર ૧૮ ઘડીને ૩૨ પળ લખે છે, તેનો અર્થ એટલોજ કે સોમવારને દહાડે પડવે એટલે ચંદ્રની પેહેલી કળામાં ૧૮ ઘડી અને ૩૨ પળ બરાબર પ્રકાશ દેખાઇ રેહશે, અને ત્યાર પછી બીજ થશે, એટલે બીજી કળામાં પ્રકાશ દેખાવા માંડશે. પણ જો પુનમ (પ્રતીયોગ કળા) પછી પડવો હોય તો એમ સમજવું કે ચંદ્રની પૂર્ણ કળામાંથી ઉતરતી એક ઓછી થતી કળામાં એટલી ઘડી સુધી પ્રકાશ રહેવો, એટલે જેને ચઢતી ૧૫ મી કળા કહેતાં તે ભાગમાં એટલી ઘડી સુધી પ્રકાશ રહિને ચઢતી ૧૪ મી કળાની સેવટની હદ આગળ પ્રકાશ દેખાશે, અને પંદરમી કળાનો બધો ભાગ બીલકુલ ઝુંખો દેખાશે.

એક જગાએથી નિકળીને ફરી તેજ જગાએ આવતાં ૨૭ દિવસ લાગે છે. આ ચક્રની ગતિ ઉપરથી તેને યોગ કાળમાંથી નિકળીને પાછો યોગ કાળમાં આવતાં આસરે ૨૯ દિવસ થાય છે. આ માસને ચાંદ્ર માસ કહે છે. હિંદુઓમાં જે ૧૨ મહિનાનું વર્ષ ચાલે છે તે ચાંદ્ર માસ ઉપરથી છે, અને એ મહિનાઓનાં નામ હરેક પ્રતિયોગ કાળે ચંદ્ર જે નક્ષત્ર ઉપર આવે છે તે ઉપરથી પાડવામાં આવેલાં છે. જેમકે કાર્તક મહિનાની* પુનમે ઘણું કરી હમેશાં કૃતિકા હોય છે. માગશર મહિનાની પુનમે મૃગશર હોય છે, અને તેજ પ્રમાણે આ બધાં નામો આપેલાં છે.

યોગ શબ્દ ઉપરથી માલમ પડે છે કે કોઇ ચીજ સાથનો મેલાપ. ચંદ્રની રાશિ તથા અંશોમાં સૂર્યની રાશિ તથા અંશો એઓનો મેલાપ કરવો, એટલે સરવાળો કરવા ઉપરથી યોગ વર્તે છે. ધારો કે ચંદ્ર, મકર અને કુંભ એ રાશિઓના વચ્ચે છે, સૂર્ય કન્યા રાશિ એ છે. એ બેઉનો સરવાળો આસરે ૧૬ રાશિ ઉપર કંઈક અંશો થશે. આ સરવાળાનાં અંશ, કળા કરી તેઓ કેટલાક ફેરફાર કરી ગએલા યોગની ઘડી પળ કાઢેછે. આ દરેક જૂદા જૂદા સરવાળાને યોગ કહેછે, અને તેનાં જૂદા જૂદા ૨૭ નામો પાડેલાં છે. યોગ એ આકાશની અંદર તારા, નક્ષત્ર, અથવા ગ્રહો એમાંનું કાંઇ પણ નથી. ફક્ત ઉપર કહેવા મુજબ એ જૂદા જૂદા સરવાળાનાં

એ ૧૭૧૪ માં સપટેંબરમાં ઈંગલંડનો રાજા થયો. એ ૧૬૯૮ થી હાનોવરનો ઇલેક્ટોર હતો. એ ૨૯ મી સપટેંબરે ગ્રિનવીચ ગયો અને ૩૧ અકટોબરે વેસ્ટમીન્સટર એબીમાં રાજ્યાસને બેઠો.

એને ઈંગ્રેજી ભાષા આવડતી નહોતી, તેમજ ઇંગ્રેજી રીતભાતોથી નાવાકેફ હતો. એણે વિધ પક્ષને કારોબાર સોંપી ટોરી પક્ષ સાથે સારું રાખ્યું. થોડા માસ પછી સ્તુઅર્ટ વંશના મિત્રોએ બંડ કર્યા, ને ત્રીજા જેમ્સને નામે સ્કૉટીશ અર્લ મારની સરદારી તળે ઝુંડો ઉંચકયો ને ૧૭૧૫ માં જેમ્સ સ્કૉટલંડ આવ્યો, પણ હાર પામી ફ્રાન્સ તરફ ૧૭૧૬ માં નહાઠો. આથી જ્યૉર્જે રાજદ્રોહી ઉમરાવોને ઇન્સાફી રીતે દેહાંત દંડની શિક્ષા કરી. ને તે પછી, હર વર્ષે પાર્લામેંટ ભરવાનો કાયદો પસાર કર્યો જે હજી ચાલુ છે. તે પછી જેમ્સે બીજા બળીયા રાજાની મદદથી ૧૭૧૯ માં રાજપદ મેળવવાની તક સાંધી પણ તેટલાં સફર દરમ્યાન તેનું બળ તુફાનથી તુટતાં ૧૭૨૦ માં સુલેહ કરી.

એના અમલમાં 'સાયથી' નામે કંપનીએ સરકારને ગંજાવર રકમ ધીરી હતી, તે કંપનીનો સટો ભાગતાં અનેક પરપોટા કંપની નીકળી, જે થોડા વખતમાં ભાગી પડતાં ઈંગલંડના ઘણાક લોકોની ખરાબી થઇ. ૧૭૨૪ માં સ્કૉટલંડ ઉપર એક નવો કર નાખ્યાથી તથા આયરલંડમાં ત્રાંબાનાં નવી તરહનાં સિક્કા ચલણ તરીકે ચાલુ કીધાં વિયાથી વિધ પ્રધાન મંડળ તુફાનમાં પડયું. આ વેળા સ્પેનના રાજાએ જર્મન અધિરાજ સાથે સંપ કરવાથી ઇંગ્લંડન તથા ફ્રાન્સે સંપ કર્યો, તેમાં પ્રશીઅન તથા હૉલંડ પણ મળયાં (૧૭૨૫). આ લડાઇ ૧૭૨૭ માં બંધ પડી તેટલાં '૧૧ મી જુને જ્યૉર્જ મરણ પામ્યો.' એ ઈંગ્રેજ મનને રાજી કરી શકયો નહિ અને તે ઘણો ખરો હાનાવરમાં પડી રહેતો.

જ્યૉર્જ બીજો—ઉપલાનો પુત્ર. હાનોવરનો ઇલેકટોર તથા ગ્રેટબ્રિટનનો રાજા. જન્મ હાનોવરમાં ૩૦ અકટોબર ૧૬૮૩ માં થયો. ૧૭૦૬ માં એને ડયૂક ઑફ કેમબ્રિજનો ખેતાબ મળયો અને ૧૭૧૪ માં પ્રિન્સ ઑવ વેલ્સનું પદ પામ્યો. ૧ લા જ્યૉર્જનાં મરણ પછી એ ૧૭૨૭ માં ૪૪ વર્ષની વયે રાજ્ય રૂઢ થયો. એ ઇંગ્રેજી ભાષા સારી જાણતો હતો. એની રાણી ઘણી સ્યાણી અને ચંચળ હોવાથી તે આ રાજાને સારી સલાહ આપી ઉત્તમ માર્ગ દોરતી. આજ રાણીની સમજાવટથી વૉલપોલને પ્રધાન પદ મળયું. ૧૮૩૮ માં સ્પેનજોડે વાંધો પડયો હતો. એમાં સ્પેન પોતે સમુદ્ર અને મહાસાગરો પર પોતાને શ્રેષ્ટ જણાવી બીજી પ્રજાના વાહણોની ઝડતી લેતો આથી ઈંગ્રેજ લશકરે તેમનીપર હલ્લા કરી પોતાનું શ્રેષ્ઠત્વ સ્થાપ્યું; પણ જેવી જોઇએ તેવી ફતેહ નહિ મળવાથી વાલપોલના પ્રધાનમંડળ સામે ઉશ્કેરણી ચાલી. ૧૭૪૧ માં નવી પાર્લામેંટ ગળી ને પ્લુટ પ્રધાનપદ પામ્યો. ૧૭૪૨ માં જ્યૉર્જ મેરીઆ થેરીસાનો પક્ષ પકડી જર્મનોને મદદ કરી, આ વેળા પાર્લામેંટે એને પાંચ લાખ પૌંડ રોકડા આપવાને તથા તેની કુમકે ફોજ મોકલવાને ૫૦ લાખ પૌંડ ખરચ કરવાને આપ્યા. વલંદા સરકાર પણ એના પક્ષમાં આવ્યા; આ બે પ્રજાનું લશકર તેમની કુમકે ગયું. જ્યૉર્જ યુદ્ધ કળામાં માહિતગાર હોઈ બહાદુર હોવાથી એણે લશકરની સરદારી લઇ મેન નદીની નજદીક 'ડ્રીટીંગેનના રણમાં. ફ્રેન્ચ અને બવેરીયન લશકર પર વિજય પામ્યો. (૨૭ જુન) આ બનાવ પછી ઈંગલંડનો કોઈપણ રાજા પોતે લડાઈમાં ગયો નથી.

૧૭૫૭ માં ઇંગલંડનો પ્રધાન વિલ્યમ પિટ્ટ થયો. તેણે પ્રશયન રાજા ફ્રેડરીકને વિજયી થએલો જોઇ ૬૭,૦૦૦૦ પૌંડ મદદ આપ્યા અને યુરપ, આફ્રિકા તથા અમેરિકા અને હિંદુસ્તાનમાં લડાઈ ચલાવવાનો યત્ન

કર્યો. પીટ્રે ફ્રાન્સ પર કાફલો મોકલી ફ્રાન્સની નૌકા સૈન્યને હરાવી. ૧૭૫૯માં રૉબર્ટ કલાઈવે હિંદુસ્તાનમાં જગે જંગ જય મેળવ્યો. જ્યૉર્જનાં રાજ્યમાં અનેક ખટપટો જાગી પણ બાહોશ પ્રધાન મંડળને પ્રતાપે રાજ્યની કીર્તિ વધી. ૧૭૭૦માં ૨૫ ઑકટોબરે જ્યૉર્જનું મરણ નિપજ્યું. એના અમલમાં ઇંગ્રેજી પંચાંગમાં મ્હોટો સુધારો થયો. વર્ષમાં ૧૧ દિવસની ઘટ હતી તે ભૂલ સુધારી ૧૭૫૨ માં ૩૬૫ દિવસનું વર્ષ ઠેરવ્યું.

જર્યોર્જ ૩ જો—ફ્રેડરિક લુઇસ પ્રિન્સ ઑવ વેલ્સનો વડો પુત્ર. જન્મ લંડનમાં નૉરફોલ્કહૉસ, સેંટ જેમ્સ સ્કવેરનાં ૪થી જુન ૧૭૩૮માં થયો હતો. ૭ માસ સુધી તો એ અત્યંત નાતવાન હતો. એ ૨૨ વર્ષની વયે ૧૭૬૦માં ગાદી નશીન થયો. ૧૭૬૧ માં એ એક જર્મન રાજ કુંવરી સાથે પરણ્યો. એના અમલની શરૂઆતમાં લડાઇ ચાલુ હતી, તે વેળા સ્પેન અને નેપલ્સના રાજાઓએ ઈંગ્લંડને વઢવાને ફ્રાન્સ જોડે સંધી કરી, આથી પિટ્રે સ્પેન જોડે લડવાની તૈઆરી કરવાનો અભિપ્રાય આપ્યો; પણ જ્યૉર્જે નામંજુર કરવાથી તેણે રાજીનામું આપ્યું. તે પછી પોર્ટુગલની મદદથી ઈંગ્રેજે સ્પેનની ફોજને હરાવી. કારેબિયન ટાપુઓ, હાવાના તથા ફીલીપાઇનનો દ્વિપો સ્પેન પાસથી ઇંગ્રેજ કાફલાએ છતી લુટયા. પણ ૧૭૬૩માં સુલ્લેહથી નિકાલ થયો. આ વેળા બ્રિટીશ સરકારને માથે ૧૨, ૨૬, ००, ००० પૌંડનું કર્જ થયું હતું. ૧૭૬૫માં અમેરિકાનો સ્ટાંપના ધારાનું બીલ ઘડયાથી અમેરિકન ઇંગ્રેજો સામા થયા, ને તુફાનો ઉઠયા. આ વેળા ગ્રાનવિલ ને તેની ટોળાથી જ્યૉર્જ કંટાળેલો હોવાથી વિધ પક્ષના અગ્રેસરોને પ્રધાન પદ આપ્યું. આથી લૉર્ડ રૉકિંગહામ મુખ્ય વઝીર થયો. તેણે તે સ્ટાંમ્પ એકટ રદ કર્યો ને ઠરાવ કર્યો કે પાર્લામેંટના હાથમાં અમેરિકાનાં સંસ્થાનોપર સંપૂર્ણ અધિકાર છે.

૧૭૬૭માં પીટ્રને ચેથમના અર્લનો ખેતાબ આપી પ્રધાન પદ આપવા ઠેરવ્યું પણ તે માંદો ચાલતો હતો. એજ વર્ષમાં અમેરિકન સંસ્થાનોનાં બંદરોમાં ઉતરતી ચાહ, કાચ, કાગળ અને રંગ એ માલપર દાણ બેસાડયું. આથી અમેરિકામાં તુફાન જાગવાથી ચાહ સિવાય બીજાપરથી દાણ માફ કર્યું. અમેરિકનોની આવી હઠીલાઇ જોઈ ત્રીજા જ્યૉર્જે તેમનું તુફાન જબરદસ્તિથી નરમ પાડવાનો નિશ્ચય કર્યો. તેટલાં અમેરીકનોએ બાસ્ટન વગેરે બંદરમાં આવેલી ચાહની પેટીઓ બાંધી દર્યામાં ઓમાવી ને સામા લડવા ઉઠયા. ૧૭૭૫માં જ્યૉર્જે વૉશીંગટને લડાઇની સરદારી લીધી. ૧૭૭૬ના જુલાઈની ૪થી તારીખે અમેરિકનોએ પોતાનું રાજ્ય ઈંગલંડથી સ્વતંત્ર થવાનું જાહેર નામું કાઢયું. ૧૭૭૭ માં જનરલ બાર્ગોઇન સારાગોટા તરફ ઘેરાઇ જઇ વૉશિંગટનને શર્ણે ગયો, તે પછી બીજા પાંચ વર્ષો સુધી લટાઇ ચાલી. ૧૭૭૯માં સ્પેન અમેરિકા જોડે મળી ઈંગલંડ સામે થયું. ૧૭૮૧માં ન્યૂયૉર્ક ટાઉન પાસે લૉર્ડ કાર્નવાલીસની ૭०००ની સેનાને શરણે આણી. આથી બ્રિટીશ બળ ઘટી ગયું. ૧૭૮૦માં જ્યૉર્જે બોલાવેલી પાર્લામેંટમાં શેરડીન, વીમ્બફોર્સ, વીલયમ પીટ જેવા નામીચા નરો હતા. ૧૭૮૨માં ૩०મી નવેંબરે અમેરિકનો જોડેની લડાઇનો સુલ્લેહથી અંત આણ્યો. ૧૩ સંસ્થાનોનું ઇંગ્રેજોએ સ્વતંત્રપણું કબુલ રાખ્યું, ને તેમને પશ્ચિમ ભણીનો મ્હોટો મુલક આપી દીધો. નોવાસ્કોશિયા વચ્ચેનો મુલક તેટલો ઈંગ્લેંડને તાબે રહ્યો. ૧૮०० ની આખેરીમાં નેપોલ્યનનું બળ વધ્યું આથી ઈંગ્રેજોએ મીસરપર એક ફોજ મોકલી ફ્રેન્ચોને હરાવ્યા ને તે દેશ તેમનાં અસલ માલકોને સોંપ્યો, અને ૧૮०૧ માં નેલ્સને કોપનહેગન ઉપર મ્હોટો જય મેળવ્યો. તે પછી થએલી સુલ્લેહ ઝાઝા દિવસ ટકી નહિ. ૧૮०૪માં નેપોલ્યને ઈંગ્લંડ જીતવા મોટું સૈન્ય જમાવ કર્યું. તે લશ્કરને

સ્પેનને કાંઠે ટ્રાફલગર નજદીકના લૉર્ડ નેલસનનાં લશ્કરે સખત હાર આપી. આ લડાઇમાં લૉર્ડ નેલસનનું મૃત્યુ નિપજ્યું. જર્યૉર્જના રાજ અમલમાં ગુલામી વેપાર બંધ કરવાનો કાયદો નિકળ્યો, ૧૮૨૦ થી જ્યૉર્જને ગાંડા-પણાનો રોગ લાગુ પડયો, આથી પ્રિન્સ ઑવ વેલ્સે પ્રતિનીધી તરીકે રાજ્ય ચલાવવા માંડયું હતું. મરણ ૧૮૨૦ માં ૨૯ જાને-વારીએ નિપજ્યું. એણે ૬૦ વર્ષ રાજ્ય અમલ ભોગવ્યો હતો.

જર્યૉર્જ ૪ થો—ત્રીજા જ્યૉર્જનો બેટો. જન્મ સેંટ, જેમ્સ પેલેસમાં ૧૨ મી આગષ્ટ ૧૭૬૨ માં થયો હતો. એ ૧૮૧૦ થી રીજંટ તરીકે પિતાની હૈયાતીમાં રાજ્ય કારોબાર ચલાવતો હતો. ૧૮૨૦ માં ૨૯મી જાનેવારીએ રાજ્યપદ પામ્યો. એ રાજ્ય ગાદીએ આવ્યો ત્યારે મ્હોટી વયે પુગો હતો. એ બોલવે ચાલવે બાહોશ અને વિવેકી હતો, ને વિદ્યા હુનરને આશ્રય આપનાર પણ ઉડાઉ, અને દુરાચરણી હતો. ફીટસ-હર્બર્ટ નામે એક અતી સુંદર વીધવાપર એ મોહિત થઇ ગયો હતો, પણ તેણીએ એની જોડે વ્યભિચાર કરવાની સાફ ના પાડવાથી એ ગુપ્ત રીતે પરણ્યો. એ સ્ત્રી કેથોલિક પંથની હતી, તેથી એ બીના જાહેર થાય તો તેને રાજ્ય ગાદી નહિ મળે માટે તે છાની રાખવાની ઘણી કોશેસ કરી. ૧૭૯૫ માં એને માથે કરજ થયાથી તે અદા કર-વાનું સરકારે માથે લીધું પણ આ સ્ત્રીને તજવાની શરતે કબુલ્યું. આથી એને કારો-લાઇન નામે સ્ત્રી સાથે પરણવું પડ્યું, પણ આ જોડું સુખી નિવડયું નહિં. (જુઓ કારોલાઇન). આ બાનુ સાથે છુટાછેડા કરવા માટે જ્યૉર્જે ઘણા પ્રપંચ રચ્યાં ને તે બાનુને ઘણી હેરાન અને માનભંગ કરી. એણે આયરલંડ અને સ્કૉટલંડમાં મુસાફરી કરી હતી. ૧૮૨૫ માં કોમન્સની સભામાં કેથોલિક પંથના છુટકારાને માટે એક બીલ પસાર થયું, પણ તે અમીરોએ નામંજુર ગણ્યું. ૧૮૨૮ માં વેલીંગટનનો ડ્યૂક મુખ્ય પ્રધાન અને સર રૉબર્ટ પીલ તેના હાથતળે હોમ સેક્રેટરી હતો. ૧૮૨૯ માં કેથોલિક પંથવાલાઓને પાર્લામેંટમાં દાખલ થવાનો તથા સરકારી નોકરી લેવાનો અધિકાર, પ્રોટેસ્ટંટો જેટલો મળ્યો.

ફક્ત રાજ પદ્દિ, આયરલંડના સુબાની જગા, લૉર્ડ ચાન્સેલર, અને રિજંટની પદ્દિઓ કેથોલિક ધર્મ માનનારાઓને મળે નહિ એવું ઠર્યું; તથા રાજા કેથોલિક સ્ત્રીને પરણે નહિં એટલી બંધી રહી. એનું મરણ વીંડસૅરના મેહેલમાં ૧૮૩૦ માં ૨૬ જુને નિપજ્યું.

જર્યૉર્જ. નેથેનીયલ બેરન કરઝન ઑવ સ્કૅારસડેલ. (સ્કારસડેલનો ૪થો લૉર્ડ.)—હિંદનાં આ મહા પ્રતાપી વૉઇસરૉયનો જન્મ ઇ. સ. ૧૮૫૯માં ૧૧મી જાનેવારીએ ડરબી શાયર મધે કેડલસ્ટન હૉલમાં થયો હતો. ૧૮૭૨માં ઇટનની પાઠશાળામાં જોડાઇ ત્યાં જાતી ચંચળાઇથી અનેક ઇનામો મેળવી ભવિષની ઝળકાટમંદ કારકીર્દિની શરૂઆત કરી હતી. ૧૮૮૦માં ઓકસફર્ડ બેલીયલ કૉલેજમાં જોડાઇ ૧૮૮૩માં એક રેસાલા માટે 'લોધીયન પ્રાઇઝ' મેળવ્યું હતું, અને તે પછી તુરતજ 'ઓલસોલસ કૉલેજ'માં ફેલોશીપ મેળવી ૧૮૮૪માં બી. એ. ની ડીગ્રી મેળવી હતી. તે પછી ચઢતી કેળવણી સંપાદન કરી, ૧૮૮૬માં એમ. એ. ની ડીગ્રી મેળવી હતી. કૉલેજમાં લૉર્ડ કરજને તકરાર ચલાવવાની પોતાની બુદ્ધિને માટે ભારે નામના મેળવી હતી અને તેની એ ચાલાકી માટે ઓક-સફર્ડ યુનીયનના પ્રમુખ તરીકે ચુંટી કાઢવા-માં આવ્યા હતા; પણ તે આગમજ ૧૮૮૫ થી મારકવિસ ઑવ સૅાલ્સબરીના ખાનગી મદદનીશ તરીકે કામ બજાવી રાજદ્વારી કારકીર્દિની શરૂઆત કરી હતી; અને તે દરમીયાન દક્ષિણ ડરબીશીયર તરફથી પાર્લામેંટ માટે એક કનઝરવેટિવ ઉમેદવાર તરીકે ઉમેદવારી કરી પણ તેમાં નિષ્ફળતા મળી હતી. તે પછી બીજેજ વર્ષે ગલેસ્ટોન્યન

લીબરલોનાં હાથમાંથી લેંકેશાયરના સાઉથ પોર્ટ ભાગની બેઠક ઝુંટવી લેવા શક્તિમાન થયા પછી, દર ચુટણીમાં વધુ ગર્તે ફતેહમંદી પામી પાર્લામેંટમાં ચાલુ બેઠક મેળવી હતી.

લૉર્ડ કરઝન રાજ્દ્વારી વિષય પર જેમ રીઢા હતા તેમ મુસાફરીનો પણ ભારે શોખ ધરાવતા હોવાથી ઇટન કોલેજ છોડ્યા બાદ, દુનિયાની મુસાફરી કરી આવ્યા છતાં ૧૮૮૮ માં એશિઆખંડના મુલકોનો પ્રવાસ માથે ઉપાડી લઇ તેમને વિષે જાતી ખોળ ચલાવવાનું બીડું ઝડપ્યું હતું. આજ સાલમાં મધ્ય એશિઆનો પ્રવાસ પુરો કરી "મધ્ય એશિઆમાં રશિઆ" એવે નામનો એક ગ્રંથ પ્રગટ કર્યો હતો. ૧૮૮૯માં ઇરાનમાં મુસાફરી કરી, 'ઇરાન' અને ઇરાનને લગતો સવાલ' એવા નામના બે ગ્રંથો માયાકુલ દલિલ અને રસીક વર્ણનિય બાબતોથી ભરપૂર પ્રગટ કર્યાં હતા. તે પછી જેપાન તથા કોરીયામાં મુસાફરી કરી 'ફારઇસ્ટ' નામે ગ્રંથ રચ્યો હતો. તેમજ 'પામીર' તરફ મુસાફરી કરી તેને લગતું પણ એક સ્વતંત્ર પુસ્તક લખી પ્રગટ કર્યું હતું. આ પ્રવાસના પરિણામમાં હિંદી સરહદ આગળ વધારીયા જવાની રાજ્યનિતીના એવણ એક મજબુત હિમાયતી નિવડ્યાની શહાદત આપી હતી. અફગાનિસ્તાનના પ્રવાસ દરમિયાન કાબુલના મરહુમ અમીર અબદુલ રહિમાનખાન સાથે દોસ્તી પાડી તેની સાથે મિત્રાચારીભર્યો વ્યવહાર ચાલુ રાખવાનું માન મેળવ્યું હતુ. લૉર્ડ કર્ઝને આ પ્રવાસ દરમિયાન કરેલી ભૂગોળ સંબંધી શોધ ખોળ માટે રૉયલ જીઑગ્રાફીકલ સોસાયટીએ સુવર્ણનો ચાંદ ૧૮૯૫ માં એનાયત કર્યો હતો. અને એજ સાલમાં એક અમેરિકન બાનુ. મીસ મેરીલીટર સાથે પરણ્યા હતા. આ બાનુને ૧૮૯૯ માં ઇમપીરીયલ ઑરડર ઑવ ધી ક્રાઉન ઑવ ઈંડીયાનો ખેતાબ નામદાર માહારાણી સરકાર તરફથી એનાયત કરવામાં આવ્યો હતો.

લૉર્ડ કર્ઝનની પાર્લામેંટમાંની કારકિર્દી પણ ફતેહમંદ નિવડી હતી, અને તેથી થોડી મુદતમાં હિંદુસ્તાન ખાતેના મદદનીશ પ્રધાનનો ઓધો મેળવ્યો હતો. લૉર્ડ સૉલસબરી પ્રધાનપદ ઉપર આવતાં પરદેશ ખાતાનાં મદદનીશ પ્રધાનનો ઓદો પામ્યા હતા. આ વેળા પરદેશ સાથનો મામલો બહુ બારીક થઇ પડ્યો હતો છતાં તે ઘણી કુન્હે બળથી સાચવી અથાગ મેહેનત અને ભારે વાકચાતુર્યથી પોતાની કીર્તિનો ટોટ મજબૂત કર્યો હતો. તે પછી ૧૮૯૮ માં મરહુમ માહારાણીએ હિંદના વૉઇસરાય નેમી, બેરન કરઝન ઑવ કેડલસ્ટનનું આયરીશ ઉમરાવ પદ બખસ્યું હતું. લૉર્ડ કર્ઝનની ૧૯૦૩ માં વૉઇસરૉય તરીકેના ઓહદાની મુદત પુરી થતી હતી પણ એ નામદારે હિંદુસ્તાનમાં પોતાની વખાણવા યોગ રાજ્દ્વારી બાહોશી અને મક્કમ વિચારથી હિંદને એટલા તો લાભ કર્યા હતા કે તેમની સેવા વધુ વર્ષ લેવાએ એવી હિંદી પ્રજાની ખાહેશને અનુસરી તેમના ઓધ્ધાની મુદતમાં વધુ બે વર્ષનો વધારો ઇંગ્લંડની સરકારે કરી આપ્યો હતો. લૉર્ડ કર્ઝનના અમલની શરૂઆતમાંજ હિંદ દેશમાં મ્હોટો દુકાળ પડ્યો હતો, તે પ્રસંગે જાતી દેખરેખ અને અથાગ કાળજીથી દેશ ઉપરના સંકટને ઓછું કરવા માટે જે જેહેમત આ ભલા હાકેમે લીધી હતી તેનો ઉંડો છાપ હિંદુસ્તાનના દરેક વફાદાર જીગર ઉપર મજબૂત પડ્યો હતો.

ઇ. સ. ૧૯૦૪ માં ટીબેટમાં બ્રિટીશ લાગવગ વધારવા એક મીશન મોકલાવ્યું હતું. તેમજ એજ સાલની જેપાન રસો લડાઇનાં બારીક પ્રસંગે બ્રિટીશ હિંદુસ્તાનની સરહદનાં બચાવપર બારીક લક્ષ આપ્યુ હતું.

સર જ્યૉર્જ ન્યૂન્સ—લંડનમાં જાણીતા આઠવાડીક રમુજી પત્ર ટીટબીટસનાં સ્થાપક. એનો પિતા એક ધર્મગુરૂ હતો. એ પોતાની ૩૦ વર્ષની ઉમર સુધી માલ પરચૂટણ જણસો વેચનાર તરીકેનો ધંધો કરતો હતો, એને પ્રથમ

એક રેંમુજી ચોપાન્યુ કાઢવાનો ખ્યાલ આવતા ૧૮૮૧માં ટીટબીટસની સ્થાપના કરી ૧૮૮૫માં મી૦ ન્યુન્ન લીબરલ પક્ષ તરફથી પાર્લામેંટમાં બીરાજ્યો. તે પછી સર જ્યૉર્જ ન્યુન્સે' લેડમેગેઝાઇન અને વેસ્ટ મીન્સ્ટરનું ગેઝેટની માલેકી પણું મેળવી હતી, જે હાલ તેનેજ હસ્તગત છે. સર જ્યોર્જ ડેવનશાયર અગણામાં મ્હોટી મીલકતનો ધણી ગણાય છે. વળી એ સેત્રંજના 'રમતનો જબરો શોકીન છે.

જરક—હૈદ્રાબાદ અને ટ્ઠાની પાસે આ એક નાહનું શેહેર સિંધુ પાસેની ટેકડી ઉપર છે. વિસ્ચવો (મધ્ય સિંધ) અને લાર (નીચલું સિંધ) એમની હદ ઉપર એ, હાલમાં છે. મનહાબરી અને પીરપુઠ એટલે ટ્ઠા તથા નિરકોટ એમની વચ્ચે 'ખોર' અથવા 'અવ-ખોર' નામે નાહનું પણ મ્હોટી, વસ્તીવાળુ શેહેર 'એદ્રસી'એ જણાવેલું એજ શેહેર હશે. એની તળીએ ૩ મેલ પર 'અવશિષ્ટાશ' છે, તેને લોકો 'કાફરકોટ' કહે છે. અને તે રાજા 'મંજહીર' ના સમયનું હતું. અવ-શિષ્ટમાં બૌદ્ધ મૂર્તિના ટુકડા જડ્યા હતા. પાસેજ એક કોતરેલો લેખ મળ્યો છે; આ ઉપરથી તે બૌદ્ધ સંબંધી છે.

જર્તદેશ—(જુઓ કચ્છ)પ્રાચીન કચ્છનું નામ.

જરતોસ્ત પયગંબર—જરતોસ્તી ધર્મનો સ્થાપનાર આ મહાજાની નરનો જન્મ ઇરાનમાં થયો હતો. જરતોસ્ત જે જમાનામાં થઇ ગયો તે જમાનો એટલો તો લાંબો અને બીજા પેગંબરોની આગમજનો છે કે જેનો સને હજી સુધી ચોકસ પુરવાર થયો નથી. દુનિયામાં જૂદા જૂદા દેશોમા મહાન વિદ્વાનો અને લેખકો થઇ ગયા, તેઓએ જરતોસ્તના જમાનાને જૂદી. જૂદી ગણત્રીથી ઇ. સ. પૂર્વે ૪૦૦૦થી ૬૦૦૦ વર્ષ પરનો જણાવેલો છે.

જાણીતા તવારીખ નવેશોએ જણાવેલા સનેની લાંબી ટીપ નીચે દર્શાવી છે.

જણાવનારનું નામ	ઈસવી સન પૂર્વે.	આજસુધી થએલા વર્ષ. (૧૯૦૩)
યુડોક્સસ	૬૧૮૪	૮૦૮૭
પ્રયોજીનસ	૬૧૮૪	૮૦૮૭
સિન્ડેલસ	૬૧૮૪	૮૦૮૭
એરિસ્ટોટલ	૬૩૪૮	૮૨૫૧
પ્લીની	૬૩૪૮	૮૨૫૧
એર્મેનયસ	૬૩૪૮	૮૨૫૧
હરમીપસ	૬૨૦૯	૮૧૧૨
હરમોનદસ	૬૨૦૯	૮૧૧૨
એગેથિકસ	૬૧૮૦	૮૦૮૩
રોવેલરી	૩૦૦૦	૪૯૦૩
શેહેરીઆરજીદાદાભાઇ ભરૂચા	૩૦૦૦	૪૯૦૩
જમશેદજી. પા. કાપડીઆ.	૩૫૦૦	૫૪૦૩
જ્યૉર્જ રૉલીન્સન ...	૨૬૬૪	૪૫૬૭
રાજતરંગિણી	૨૬૫૩	૪૫૫૬
પાલનજી. બ. દેસાઇ ...	૨૬૫૦	૪૫૫૩
ડૉ૦ માર્તિન હાગ ...	૨૩૦૦	૪૨૦૩
બેરોસસ...	૨૨૦૦	૪૧૦૩
ક્ટેસિયસ	૨૦૬૦	૩૯૬૩
પ્લુતાર્ક	૧૭૦૯	૩૬૧૨
સાઇદસ	૧૭૦૯	૩૬૧૨
રેવરંડ; ડૉ૦ એલ, એમ. મીલ્સ	૧૫૦૦	૩૪૦૩
ડૉ૦ ગેલ્ડનર	૧૪૦૦	૩૩૦૩
ખરશેદજી. રૂ. કામાજી...	૧૪૦૮	૩૩૧૧
બેરામજી. બી. કાગા ...	૧૩૦૬	૩૨૦૯
ઠેકર	૧૩૦૦	૩૨૦૨
જસતીન...	૧૩૦૦	૩૨૦૩
ત્રેગીઆસ	૧૨૨૦	૩૧૨૩
ડાયોજીનીસ લેઅરશીઅસ	૧૦૮૦	૨૯૮૩
ઝેનથસ	૧૦૮૦	૨૯૮૩
લેકટેન્સ્યસ	૯૦૦	૨૮૦૩
મૌજીઝ	૮૦૦	૨૭૦૩
ડૉ૦ ઇ. વેસ્ટ	૭૦૦	૨૬૦૩
ડૉ૦ જેકસન	૭૦૦	૨૬૦૩
બીરાફ નામું	૬૫૦	૨૫૫૩
બુન્દેહેશ...	૬૩૦	૨૫૩૩

મસુદી	૬૦૦	૨૫૩૩
નવરોજજી ફરદુનજી ...	૬૩૮	૨૫૬૧
સર જૉન માલકમ ...	૬૨૦	૨૫૨૩
વિલ્યમ જોન્સ	૬૧૦	૨૫૧૩
સર વિલ્યમ ઉજલી ...	૬૦૯	૨૫૧૨
કર્નલ વાન્સ કેનેડી ...	૬૧૦	૨૪૧૩
એપુલ્યસ	૬૦૦	૨૫૦૩
પારીરી	૬૦૦	૨૫૦૩
વીલ્યમ હેટન	૫૫૦	૨૪૫૩
સેંટ કલેમેં	૫૦૦	૨૪૦૩
કાવસજી સો. પટેલ ...	૩૮૮	૨૨૯૧

ઉપલા કોઠામા જણાવ્યા પ્રમાણે જૂદા જૂદા ગ્રંથકારો જરતોસ્તનો જમાનો જૂદી જૂદી ગણત્રી આધારે જણાવી જાય છે.

જરતોસ્ત મીનોચેહેરનાં ખાનદાનમાથી ઉતરી આવેલો ૧૫ મો પુરૂપ હતો. દીનકર્દ, બુન્દેહેશ, જાદઅસ્પરમ, વજરકર્દદીન અને મસુદીનાં જણાવ્યા મુજબ એ સ્પિતમના ખાનદાનનો અને મિનોચેહેરથી ૧૫ મી પેઢીમા જનમ્યા હતા. એમનાં પિતાનુ નામ પોઉરૂષસ્પ હતું અને માતાનું દુધદાવો હતું (ફાર્સીમાં દુઘદ્, પેહલવીમાં દુકવવ). ઉપલા ગ્રંથોમાં એમનાં વડવાઓની ટીપ આપી છે, પણ તે હજી સંપૂર્ણ ગણાતી નથી, તોય તે લગભગ ખરી હશે.

જરતોસ્તનાં જન્મ આગમજ તેમની માતાનાં મ્હોપર ખોરેહ જેવો પ્રકાશ છવાયલો જોનારની નજરે પડતો હતો, અને તેથીજ ખાનુદાગદો તરફ ખેશીઓમાં ભારે માન બરપા થયું હતું. જ્યારે આ બાનુ પોરૂષસ્પ સાથે પરણી ત્યારે આ જોડું ઘણું ખુશહાલ, આબાદ અને સંતો ચાહ મેળવવા ભાગ્યશાળી નિપજ્યું હતું. અને જ્યારે જરતોસ્તનો જન્મ થયો તે વેળા સર્વ કુદરત અતી તેજસ્વી બલિહારીમાં ખીલી નિકળી અને મિનોઈ પ્રકાશ જરતોસ્તનાં ઘેર આસપાસ ફરીવળતાં જન્મ થયો. જન્મતાં જરતોસ્ત રડવાને બદલે હસ્યો હતો અને આથી આ અસાધારણ બનાવને પેહેલા ચમત્કાર લેખે ગણેલા છે. જરતોસ્તનાં જન્મથી બીક અને કરપ નામના દેવપરસ્ત લોકોના દિલમાં દેહેશત બેઠી હતી અને તેથી તુરતી. કરપ દુરાસ્રોઓએ આ બાળકને કોઇપણ રીતે મારી નાખવાનો કસદ કર્યો. દુરાસ્રોએ પોતાનાં બળ અને સત્તાને અનાર્પે ૭ વેળા જરતોસ્તનો પ્રાણ લેવા કસદ કીધો, પણ દરેક વેળા નિષ્ફળ થઈ ખતા ખાઇ પાછો હટયો હતો. પણ તે બુરાના ત્રાસથી એવટે પોરૂષસ્પે એ ગામ તજી બલખ તરફ ગયા. ૧૫ વર્ષની વયે જરતોસ્તે કુસ્તી સુદરેહ પેહેર્યા હતા.

અવસ્તા મુજબ જરતોસ્તની એક બાઇડી હતી એમ શેઠ ખ૦ રૂ. કામાકૃત "જરતોસ્તનામા"માં જણાવવામાં આવે છે. વજરકર્દદીની મુજબ તે બાઈડીનું નામ હવોવી હતુ. તેમને ત્યાં ૩ દિકરા ને ત્રણ દીકરીની વૃદ્ધિ થઇ હતી.

હુર્વતતનર ઓર્શેદચેહેર ઈસદવાસ્તર	દીકરા.	તીરી. ફ્રેની પોઉરૂચીસ્ત	દીકરી.

જરતોસ્તે ૨૦ મે વર્ષથી ભલાઇનાં કામો પાછળ મંડી પોતાની આસપાસ વસનારાઓમા માન અને ઇજ્જત પામ્યો. ૩૦ મે વર્ષે ખુદા તરફથી બશારત પામતાં સિવત સરોવર આળંગી એકાંત પહાડપર જઇ વસી પોતાનો અભ્યાસ એક ચિત્તે વધારવા માંડ્યો હતો. ત્યાં જરતોસ્તને બહમન અમશાસ્પંદ સાથે મુલાકાત થતાં તે મહાન ઈજદ મારફતે અહુરમજ્દની મુલાકાત લઇ અનેક જવાબ સવાલો કરી પોતાનાં જ્ઞાનમાં બેહદ વધારો કરી કેટલીક શક્તિઓ મેળવી હતી. જે પછી બીજા અમશાસ્પંદોની મુલાકાત લઇ તેમના મારફતે ઉંડુ જ્ઞાન મેળવી તેઓએ સોંપેલી ફરજો બજાવવાનું વચન આપી ગાય, ગોસ્પંદ, પાણી, જમીન, આતશ વગેરેનું નાપાકીથી રક્ષણ કર્યું હતું.

૪૦ મે વર્ષે પુખ્ત જ્ઞાન મેળવી બલખ જઇ શાહ ગુશતાસ્પની દરબારમાં રોશન આતશ સાથે હાજરી આપી પોતાની દીનની

સચ્ચાઈનો છાપ માર્યો હતો. શાહ ગુશતાસ્પની દરબારમાં 'ઘણુંક' વિટંબના પછી જરતોસ્તે શાહને જરથોસ્તી દીનમાં દાખલ કરી જુદા જુદા દેશનાં વિદ્વાનો સાથે તકરારમાં ઉતરી સર્વ દેશને પોતાની દીનમાં દાખલ કર્યો. જરતોસ્તનાં મુખ્ય મદદગાર શાહ ગુશતાસ્પ, શાહજાદો અસપંદીયાર, જામાસ્પ વઝીર, દસ્તુર પેશુતન અને રાણી હુતોક્શી એઓ ધર્મ તવારીમાં ભારે નામના પામી ગયા છે.

જરથોસ્તી દીન ઈરાનમાં ફેલાતાં દેવપરસ્ત શાહ અરજાસ્પે ગુશતાસ્પ સાથે અનેક લડાઈઓ કરી, પણ તે અસપંદીયાર રૂઇનતનને હાથે અનેક વેળા હાર પામ્યો હતો; પણ એક સમે શાહ ગુશતાસ્પ સીસ્તાન તરફ ગયો હતો, તે વેળા અસપંદીયાર પિતાના હુકમથી કેદખાનામાં હતો, તે તકનો લાભ લઈ અરજાસ્પે બલખપર ચઢાઈ કરી જરતોસ્તને આતશકદેહમાં બંદગી દરમ્યાન મારી નખાવ્યો હતો. જરતોસ્તનું મરણ ૭૭ મે વર્ષે નિપજ્યું જે વેળા, શાહ ગુશતાસ્પને રાજ્યરૂઢ થયા ૬૭ વર્ષો થયાં હતાં.

જરથુસ્ત્રોતેમ—જરતોસ્તનો જાએનશીન, વડો ધર્મગુરૂ. એઓને જરતોસ્તના નામ ઉપરથી એ નામ મળેલું છે. જરતોસ્ત પછી રાજ્યમાં વડા ધર્મગુરૂની જગ્યાપર નેમાતા જરથુસ્ત્રોતેમો રાજ્યમાં મ્હોટું માન પામી ગયા હતા. (જુઓ એશારદર.)

જરદાળુ—એના વૃક્ષ કાબુલ, હિમાલય, ઇરાન તરફના પ્રદેશમાં ઉત્તમ પ્રકારનાં ઉગી તેપર ફળો સારાં આવે છે, પણ હિંદુસ્તાનમાં થતા જરદાળુનાં ઝાડપર તેવાં ફળો આવતાં નથી. આ ઝાડ થંડી હવાવાળા પ્રદેશમાં જોરવા ઉગે છે. એનાં ઝાડ બીજથી ઉગી શકેછે.

ઇરાની જરદાળુ શ્રેષ્ઠ જાતીનાં છે. જ્યારે એ તાજાં હોયછે ત્યારે કદમાં પેર જેવડાં મ્હોટાં થાયછે. પણ સુકાતાં તે ચીમરાઈ નાહનાં થાય છે. આ જરદાળુ ઇરાનમાં બે ત્રણ નામથી ઓળખાય છે. તેમાં જે જરદાળુ 'એકતુતી' કરી ઓળખાય છે ને અતિશય સ્વાદિષ્ટ હોયછે. આ જાતની જરદાળુ પુશકળ ખાઈ ઉપર દહી ખાધાથી ઘણું નુકસાન કરે છે. ઇરાનમાં 'ઇસ્પહાની જરદાળુ ઉત્તમ જાતનાં ગણાય છે.

જરન્જ—પ્રાચીન કાળમાં સિસ્તાનનાં સુબાનું રાજ્યધાની શેહેર, 'રામ શેહેસ્તાન' હતું, પણ આ શેહેર પાસેથી વેહતી હેલમંદ નદીએ પોતાનો પ્રવાહ છેક દૂરવેર બદલવાથી અસલ 'રામ શેહેસ્તાનથી' ૩ ફિરસના માર્ગપર જરન્જ નામે શેહેર અફ્રાસિઆબ નામે તુરાની પાદશાહે વસાવી તેને સિસ્તાનનું પાયતખત બનાવ્યું હતું. પેટોલેમિએ આ શેહેરનું નામ 'ઝરંગા' તથા ઇબ્ન હુકકાલ જરંગ તરીકે ઉચ્ચાર કરેછે. હાલમાં આ શેહેર 'દુશાક'ને નામે જાણીતુંછે.

જરબીર—ઉત્તર પશ્ચિમ હિંદમાં ઉગતો એક પ્રકારનો છોડ. મુખ્ય કરી એ પંજાબમાં જથ્થાબંધ ઉગેછે. એનો ઉપયોગ ઝાડીમાં તથા તેની છાલ રંગવામાં થાય છે. એની પર લાલ રંગના નાહનાં ફુલો આવે છે.

જરબીલ—આ હિંદમાં જણાતું પ્રાણી અનાજના ખેતરોનો નાશ કરે છે. તેઓ અનાજના કણુસલાં બે ધડક પોતાના કોતરોમાં લઇ જઇ સંતાડે છે. પણ જ્યારે ધાન્ય નથી મળતું ત્યારે ઘાસ, મૂળીયાં વિગેરેથી ગુજારો કરે છે. એ ખીસકોલી પ્રમાણે બેસી ખાય છે અને રાત્રેજ ખેતરપર લુટ ચલાવે છે.

હિંદમાં વસતી એક 'કંનજર્સ' નામની જંગલી જાત એનું માંસ ખાયછે, તથા એના કોતરોમાંથી ચોરાયનું ધાન્ય ખોદી લાવે છે. એને પાળવાથી તે હળીમળી જાયછે. એની આંખો બહેરી, કાળી, ગોળ અને મોટી હોયછે. એમનો સાધારણ રંગ ચળકતો, હરણનાં જેવો, પીઠ ઉપર કાળા તપખીરીયા રંગના પેનસીલના જેવા કાપા હોયછે; ને નીચેનો ભાગ સફેદ હોયછે. પુછડી ગોળ, ટુંકા વાળવાળી અને છેડેથી

જરાક કાળા તપખીર્યા રંગની ગુચ્છાથી આચ્છાદિત હોય છે.

જરબોઆ—એનું ગ્રીક નામ "Dipous" છે. આ પ્રાણી મિસર, ન્યુબિયા, અરબસ્તાન, બારબરીઃ તથા તાતરીનાં રેતીના ઉંડા મેદાનમાં કોતરો ખોદી રહે છે. તેમજ તે સાઇબિરીયામાં જંગલોમાં પણ મળી આવે છે. તેઓ સુકી, કઠણ માટી વાળી જમીનમાં તથા સરદીમાં વસવાનું પસંદ કરે છે. આ પ્રાણી ઉપરથી ફિક્કા પિળા અને હરણના રંગનું હોયછે. શરીરની લંબાઇ ૮ અને પુછડીની ૧૦ ઇંચની હોય છે. પુછડીથી તે બાજુ સુધી કાળાસ પર એક પટો નજરે પડે છે, જે પટાનો આકાર ચંદ્રની ધાર જેવો હોય છે. એનું માથું ટુકું ને નાક લાંબુ, વળેલા લાંબા મૈભીયા, પતળા કાન, મોટી આંખો પણ ગોળ ઉપસી આવેલી પણ રંગે કાળી હોય છે, એના આગલા પગ એક ઇંચ લાંબા ને તેને પાંચ આંગળાં હોય છે. ત્યારે પાછલા પગમાં, ૩ આંગળાં હોય છે, અને તે પાછલા પગો ૬ ઇંચ લાંબા હોય છે. એનાં રૂવાં નરમ ને સુવાળાં હોય છે. તે ભાજી પાલો તથા અનાજ ખાઇ નિર્વાહ કરે છે. એ પોતાનાં દર આગલે હાંતે ખોદે છે, અને તે ઘણાં ઉંડાન હોવા છતાં તેમાં ભરાઇ રહેવાની સારી જોગવાઇ કરેલી હોય છે.

આ પ્રાણી જંગલી છતાં બિહીકણું છે. તેથી એને જકડવો માટે દિવસનાં આરબો એનાં દર બંધ કરી તેને પકડે છે. એ રાતે ખોરાકની શોધમાં બહાર નિકળે છે. એ ૬ થી ૭ ફીટની ઉંચાઈએ કુદે છે.એને દોડવામાં કુતરા ઘોડાને પાછળ પાડે છે, તથા તે આડો તીડો દોડે છે. તે છાયા કરતાં તડકામાં રહેવાનું વધારે પસંદ કરે છે. એની પુછડી કાપ્યાથી એની કુદવાની શક્તિ ઘટે છે. ને જો જડથીજ પુછડી કાપી હોય તો તે કુદવાની હિમ્મત કરતુ નથી. તેનું કારણ બદન સમતોલ રાખવાની શક્તિ ખોઈ દેવાનું છે. એ પોતાના રહેઠાણ માટે અતી સુકી જમીન પસંદ કરે છે, તેથી તેના પગના તળીયાનાં બંચાવ માટે જાડા કાંટાદાર બાલનું ઢાંકણ હોય છે.

જર્મન સિલ્વર—એને નીકલ સિલ્વર પણ કહેછે. એમાં ૪ ભાગ ત્રાંબુ, બે ભાગ નીકલ, અને બે ભાગ જસત હોયછે; આ ધાતુ સુંદર રૂપેરી રંગની બને છે અને તે અતિ ધનવર્ધનીય હોવાથી તેના તરેહવાર વાસનો બનાવવામાં આવેછે.

જર્મન દેશનો ભૂગોળ, વેપાર ઉદ્યોગ, કેળવણી અને ઇતિહાસ.

જર્મની—આ દેશને ઇંગ્લીશમાં Deutchland અને ફ્રેન્ચ ભાષામાં L' Allemagne કહેછે. જર્મન દેશ તરીકે જર્મન પ્રૉપર, આસ્ત્રીયાનો કોઇક ભાગ, સ્વિટ્ઝરલંડ, નેધરલેંડ અને તે સર્વેનો ઉપરી પ્રુશિયાનો રાજ્ય ગણાય છે. જર્મની યુરપનો મધ્ય ભાગ રોકે છે, એની સિમા જોતાં ઉત્તરે જર્મન ઓશન, ડેનીશ સામુદ્રધુની અને બાલટિક; પૂર્વે રશિયા તથા આસ્ત્રીયા, દક્ષીણે આસ્ત્રીયા તથા સ્વિટ્ઝરલેંડ અને પશ્ચિમે ફ્રાન્સ, બેલજયમ તથા નેધરલેંડ છે.

૧૮૭૧ માં લોક વસ્તી ૪.૧૦,૫૮,૭૯૨ ની; ૧૮૮૦ માં ૪,૫૨,૩૪,૦૬૧ ની ૧૮૯૫ માં ૫,૨૨,૭૯,૯૦૧ ની ને ૧૯૦૧ મા ૫,૬૦,૦૦,૦૦૦ ની હતી. એનું ક્ષેત્રફળ ૨,૧૧,૧૬૮ ચોરસ મૈલ છે. અથવા યુરપનો $\frac{1}{16}$ ભાગ જેટલો દેશ ધરાવે છે, ફ્રાન્સ કરતાં સેહેજ મ્હોટો, પણ ગ્રેટબ્રિટન અને આયરલંડ જેટલો મ્હોટો દેશ નથી. એનો સમુદ્ર કાંઠો ૯૫૦ મૈલ લાંબો છે.

આ રાજયની કાયદા બાંધનારી પાર્લામેંટ સભા, ઇંગલંડની માફક બે જૂદી જૂદી સભાઓની બનેલી છે. વડી અથવા ઉમરાવોની સભાનાં (Reichsrath) ૫૮ અને આમની સભા મધે (Reichstag) ૩૮૨ સભાસદો છે. એના દર્યાઇ કાફલામાં ૭૮ મનવારો છે ને લશ્કર ૨૪,૧૬,૦૦૦નું છે.

રાહિન અને ડેન્યુબ તથા બીજી મ્હોટી નદીઓ અને સમુદ્રની સગવડને લીધે જર્મનીનો વેપાર બોહોળો છે. દેશીમાં ૨૭૦૯૦ મૈલ રેલ્વે ફરી વળેલી છે. દક્ષિણ જર્મન સંરહદ ૩૦૦૦થી ૪૦૦૦ ફીટ ઉંચી આવેલી છે, જ્યાની આબો હવા ઘણીજ ખુશનુમા છે. ઉત્તર કિનારે રેતીના મ્હોટા મેદાનો છે.

જર્મન શેહેનશાહાત ૨૫ એક સંપી રાજ્યોનું બનેલું છે. આ સર્વ શેહેનશાહાતની લોક વસ્તીની ૧૮૯૫ની ગણત્રી નીચલા કોઠામા આપી છે. ૧૮૯૦માં ૪,૯૪,૨૮,૮૦૩ ની તમામ શેહેનશાહાતમાં વસ્તી હતી ને ૧૮૯૫માં ૫,૨૨,૭૯,૯૦૧ની હતી.

સંસ્થા.	ક્ષેત્રફળ- ચો. મૈ.	લોક વસ્તી ૧૮૯૫ મા
રાજયો.	... ...	......
પૃશિઆ ...	૧૩૬૦૭૩	૩૧૮૫૫૧૨૩
બવેરિઆ ...	૨૯૬૩૨	૫૮૧૮૫૪૪
સેકસની	૫૮૫૬	૩૭૮૭૬૮૮
વર્ટમ બર્ગ ...	૭૬૧૯	૨૦૮૧૧૫૧
ગ્રેંડ-ડચીઝ.	......	......
બેડન ...	૫૮૯૧	૧૭૨૫૪૬૪
હેસી	૩૦૦૦	૧૦૩૯૦૨૦
મેક્ષીનબર્ગ ...	૫૧૯૭	૫૮૭૪૭૬
સેકસવિમર ...	૧૪૦૪	૩૩૯૨૧૭
મેકલીનબર્ગ સ્ત્રીલીટ્ઝ	૧૧૪૪	૧૦૧૫૪૦
ઓલ્ડન બર્ગ ...	૨૫૦૮	૩૭૩૭૩૯
ડચીઝ.	......	......
બ્રન્સવીક ..	૧૪૪૧	૪૩૪૨૧૩
સેકસ મેનીનગે...,	૯૬૪	૨૩૪૦૦૫
સેકસ અલટનબર્ગ	૫૧૭	૧૮૦૮૧૩
સેકસ કોબર્ગ ગોથા	૭૬૫	૨૧૬૬૦૩
એનહેલ્ટ ...	૮૬૭	૨૯૩૨૯૮
પ્રિન્સપેલીટીઝ	... ...	......
સુવર્ઝબર્ગ ... (સાન્ડર્સહોસન)	૩૩૭	૭૮૦૭૪
સ્વર્ઝબર્ગ (રૂડોલ સ્ટેડ)	૩૬૭	૮૮૬૮૫
વૉલડીક	૪૩૮	૫૭૭૬૬
રૂસ-ગ્રીઝ ...	૧૨૩	૬૭૪૬૮
રૂમ-સ્લીઝ ...	૩૨૩	૧૩૨૧૩૦
સ્ચમબર્ગ-લિપી ..	૧૩૩	૪૧૨૨૪
લીપિ-ડીટમોલ્ડ...	૪૬૯	૧૩૪૮૫૪
ફ્રિટાઉન.	......	......
લ્યૂબેક	૧૧૬	૮૩૩૨૪
બરમન	૧૦૦	૧૯૬૪૦૪
હમબર્ગ	૧૬૦	૬૮૧૬૩૨
રીચીસલેંડ.	......	......
અલારકાલોરેની..	૫૬૬૮	૧૬૪૦૯૮૬
જુમલે ...	૨૧૧૧૬૮	૫,૨૨,૭૯,૯૦૧

આ રાજ્યની લોક વસ્તીમા મુખ્ય ભાગ પ્રોટેસ્ટંટ ધર્મ પાળનારાઓનો છે, તેથી ઓછા રોમન કેથોલિક અને જ્યુ પ્રજાની વસ્તી છે. જર્મનીમા દરેક પ્રજા પોતાનો ધર્મ છુટથી પાળી શકેછે, ૧૮૯૫ ની ગણત્રી મુજબ નીચે મુજબ વસ્તી હતી.

જૂદા જૂદા રાજ્યો	પ્રોટેસ્ટંટ	રોમન કેથોલિક	જૂદા ખ્રિસ્તી	જ્યૂ	પરજાત
પૃશિયા	૧૮૨૪૪૪૦૫	૯૬૨૧૭૬૩	૮૨૦૩૦	૩૬૬૫૭૫	૩૬૮૭
બવેરિયા	૧૫૨૧૧૧૪	૩૮૩૯૪૪૦	૫૭૩૧	૫૩૬૯૭	૨૧૭
સેકસની	૩૦૭૫૯૬૧	૮૭૭૬૨	૧૦૨૬૩	૭૭૫૫	૨૬૨
વર્ટમબર્ગ	૧૩૭૮૨૧૬	૫૯૮૩૩૯	૫૩૨૨	૧૩૧૭૧	૧૩૭
બેડન	૫૬૬૩૨૯	૧૦૦૪૩૮૮	૩૩૭૨	૨૭૧૦૪	૧૧૪
હેસી	૪૪૩૮૮૧	૨૭૮૪૫૦	૮૦૦૫	૨૬૧૧૪	૧૬૧
મેકમીલનબર્ગ-ડચીઝ	૬૬૫૯૪૧	૪૨૮૨	૩૮૧	૨૮૪૪	૭૫
ઓલ્ડન બર્ગ	૨૬૪૩૦૪	૭૪૩૬૩	૧૧૮૦	૧૬૫૦	૨૮
થુરીંગન સ્ટેટસ	૧૧૮૭૫૩૩	૨૦૦૭૩	૧૪૫૧	૩૮૫૨	૧૫૪
ફ્રીટેઉન	૭૦૧૮૭૭	૨૨૫૫૪	૩૨૫૨	૧૮૩૩૨	૫૮૯૧
બીજાં રાજ્યો	૮૦૭૩૪૭	૨૩૯૯૫	૯૬૫	૫૨૦૨	૧૦૦
અલારકાલોરેની ...	૩૧૨૯૪૧	૧૨૧૦૩૨૫	૩૭૭૧	૩૬૮૭૬	૪૪૨
જુમલે સંખ્યા	૨૯૩૬૯૮૪૭	૧૬૭૮૫૭૩૪	૧૨૫૯૭૮	૫૬૭૧૭૨	૧૧૨૯૬
પ્રમાણ	૬૨°૬૮	૩૫°૮૨	૦°૨૭	—૧°૨	

જર્મનીમાં નીચલા મુખ્ય શેહેરોની વસ્તી આ મુજબ છે.

બર્લીન—૧૩૧૫૨૮૭. હમબર્ગ–૩૦૫૬૯૦, બ્રેસન,૨૯૯૬૪૦. મ્યુનીચ ૨૬૧૯૮૧. ડ્રેસડન ૨૪૬૦૮૬, લીપઝીક ૧૭૦૩૪૦.

જર્મનીનાં ૨૧ શેહેરોમાંના દરેક ૧,૦૦,૦૦૦ ની વસ્તી ધરાવેછે. ૨૦,૦૦૦ થી૧,૦૦,૦૦૦ વસ્તી ધરાવનારાં ૧૧૬ શેહેરો છે. ૫૦૦૦ થી ૨૦,૦૦૦ ની વસ્તી ધરાવનારાં ૬૮૩ શેહેરો છે. અને ૨૦૦૦ થી ૫૦૧૦ ની વસ્તી ધરાવતા ૧૯૫૧ ગામો છે.

યૂરપ શિવાય આફ્રિકા તથા પોલેનેશિયામાં જર્મન સરકારનો અમલ નીચે મુજબ છે.

	ક્ષેત્રફળ ચો. મૈ.	વસ્તી
આફ્રિકામાં		
ટોગોલેંડ, ગુલામી જાત પર	૪૦૦	૪૦,૦૦૦
કેમીરૂન	૧,૧૫,૦૦૦	૨,૦૦,૦૦૦
ડૉમૅરેલેંડ અને ગ્રેટ નાનાકવેલેંડ	૨,૩૦,૦૦૦	
(પૂર્વ આફ્રિકા) પસે ગારા વગેરે	૬૦,૦૦૦	
જર્મન પ્રોટેક્ટોરેટ	૨,૪૦,૦૦૦	
માર્શલના ટાપુમાં	૧૫૦	૧૦,૦૦૦
પોલેન્સ્યામાં		
કયસર વિલ્યમલેંડ ન્યુગાયનામાં	૭૦,૩૦૦	૧,૦૯,૦૦૦
બિસમાર્ક આર્ચી પેલેગો (ન્યૂબ્રિટન ઇ૦) ...	૧૮,૧૫૦	૧,૮૮,૦૦૦
સાલોમન ટાપુમાં...	૮,૫૦૦	૮૦,૦૦૦

જર્મનીમાં ખનીજ ધાતુ પુશકળ મળતી હોવાથી તેનો ઉદ્યોગ ત્યાં બેહોળો ચાલે છે. મુખ્ય ખાણો અને ધાતુ ગાળવાના કારખાનાં રાહિનની નીચલી તરફ સિલેસ્યાને ઉપલા ભાગમા હર્જ તથા સેકસનીમાં છે. ચાંદી ઉપલા હર્જ તથા સેકસનીમાં મળે છે. અને સીલેસ્યા તથા રેહેનીશ વેસ્ટફેલીયામાં પણ જડે છે. પ્રુશિયામાં જસત એટલુ તો ઉત્પન્ન થાય છે કે તે દુનિયામાં સર્વોપરી જસત પુરી પાડનાર દેશ ગણાય છે. સીમું હર્જમાં તથા પ્રુશિયા અને સેકસનીમાં મળે છે. મેન્સફીલ્ડમાં ત્રાંબાની નાહની ખાણો છે. કલ્હે ઇર્ઝબર્ગમાં, મેંગેનીઝ વાઇસબેડનમાં, પારો વેસ્ટફેલીયામાં,સરમો થ્યુરીંગામાં, મિઠું અનેક જગાપર. જર્મનીમાં, ચીકણી જાતની દરેક મેંટોડી એટલી તો મળે છે કે ત્યાં પોર્સેલીન તથા કુંભાર કામનો મુખ્ય હુન્નર આગળ વધ્યો છે. તેમજ કાચ કામ સિલેસ્યા તથા બવેરીયાનું જગ પ્રસિદ્ધ છે. ઇમારતી પથ્થરો પણ તમામ દેશમાં ફેલાયેલા છે; તેમાં મુખ્ય માર્બલ, સ્લેટ અને અલાબાસ્ટર છે. જર્મનીના 'લીથોગ્રાફિક' પથ્થર જગતમાં મશહૂર થએલા છે. તે શિવાય જર્મનીથી નિકાશ થતો માલ કોબાલ્ટ, સોમલ, ગંધક, સુરોખાર, ફટકી, ઘાપાન (ગોરાડી),બિસમીથ, વગેરે પાદાર્થોનો મ્હોટો વેપાર ચાલે છે.

૧૮૭૨માં જર્મન દેશનો કુલ વેપાર ૨૭,૫૦,૦૦,૦૦૦ પૌંડનો હતો. ૧૮૯૦માં ૩૭, ૪૯, ૦૦,૦૦૦નો તથા ૧૮૯૯નાં સાલની આખેરીમાં ૪૫,૯૦,૦૦,૦૦૦ પૌંડનો હતો.

આ દેશમાં ઓટ, રાય, પટેટા, ઘઉં બીટ, દ્રાક્ષની ખેતી ચાલે છે. ઉન પણ અત્રે પુશકળ મળે છે, ને તેનો આપાત વેપાર ચાલે છે. આસ્ટ્રેલીયા તથા દક્ષિણ અમેરિકામાંથી આ ઉનનો મ્હોટો ભાગ આવે છે. હૅનિશમાં એનો મ્હોટો વેપાર ચાલે છે. આ દેશમાં રૂનો ૧૨ આના ભાગ હિંદુસ્તાન તથા બાકી અમેરિકાથી આવે છે. હૅનિશમાં મ્હોટી મીલો છે.

એબરફીલ્ડ, બરમેન, ડસેલડાર્ફ, ગ્લાડબ્યાક, ખીલફિલ્ડ, આ શેહેરો ઉદ્યોગ માટે જાણીતાં છે. કેમિન્ઝ, મુલાસેન શેહેરો કાપડના વેપારના મુખ્ય મથકો છે. ક્રેફીલ્ડ રેસમી તથા સૂતરાઉ કાપડના કારખાના માટે જાણીતું છે. આ માલનો ખપ અમેરિકા તથા ઇંગલંડમાં થાય છે. તીનનો ઉદ્યોગ તમામ દેશોમાં પસરેલો છે. યાંત્રીક સામાનનાં કારખાના બર્લિન, કેમિન્ઝ, મ્યાગડેબર્ગ, એસલો અને મુલસેનમાં ચાલે છે. અત્રે બનતો લોઢાનો સામાન, રશિયા, હૉલંડ, સ્વિતઝરલેંડ અને હિંદુસ્તાનમાં જાય છે. દારૂકામ માટે બવેરિયા જાણીતું છે, મુખ્ય વેપારી બંદર હેમ્બર્ગ; અલ્ટોના, બ્રેમેન, બ્રેમર, હેવન, કીલ, લ્યુબેક, સ્ટેટિની, ડ્યાનઝીગ, કોલેગ્સબર્ગ મેમેલ, ગિરટેમંડ તથા સ્વિરિમુંડ છે. વેપારી શેહેરો બર્લીન, ફ્રાંકફોર્ટ, લિપ્ઝીક, મેગડેબર્ગ, અને કોલોન છે.

કેળવણીના બાબમાં આ જર્મન દેશ સર્વોપરી ગણાય છે. ઇ.સ. ૧૯૦૦ના રિપોર્ટ મુજબ આખી જર્મન વસ્તીના છઠા કરતાં પણ વધુ એટલે લગભગ પંચાણુ લાખ વિદ્યાર્થિઓ દર વર્ષે ત્યાંની શાળાઓમાં કેળવણી લીયેછે, પણ તેમાં લશકરી શાળાઓમાં કેળવણી લેતા વિદ્યાર્થીઓની સંખ્યા ઉમેરતાં જર્મન વસ્તીનો પાંચમો ભાગ ત્યાંના જૂદા-જૂદા કેળવણી ખાતાઓમાં દર વર્ષે કેળવણી લે છે. જર્મનીની મૂળ કેળવણી આપનારી શાળાઓનો મ્હોટો ભાગ મુફત કેળવણી આપે છે, અને તેમાં લગભગ ૮૭,૦૦,૦૦૦ બાળકો દર વર્ષે શિક્ષણ મેળવે છે. એ મૂળ કેળવણી આપનારી શાળાઓ માંહેલી ૫૯,૩૦૦ સરકારી શાળાઓમાંજ ૧,૩૭,૫૦૦ પુરૂષ સ્ત્રી શિક્ષકો રોકાયલાં છે; જે ઉપરાંત ખાનગી શાળાઓના શિક્ષકો જૂદા છે. આ સરકારી શાળાઓ પાછળનો વાર્ષિક ખર્ચ ૨૬,૨૫,૦૦,૦૦૦રૂપ્યાનો થાય છે. જેનાંનો ૨૦,૧૮,૦૦,૦૦૦ જેટલો ભાગ સરકાર પોતે આપે છે. બાકીનો ૬૨ ટકા જેટલો ખર્ચ જૂદી જૂદી મ્યુનિસિપાલીટીઓ અને લોકલ બોર્ડો મળી પુરો પાડે છે. મૂળ કેળવણી આપનારી શાળામાં શીખતા વિદ્યાર્થી પાછળ વર્ષે દહાડે ૨ પોંડ ૧૯ શિલીંગ ૬ પેન્સનો ખર્ચ થવાની સરેરાસ આવે છે.

જર્મનીમાં વળી દેશની વસ્તીના દર ૯૧૪ રહેવાશીઓએ મૂળ કેળવણી આપનારી અકેક શાળા સ્થાપવામાં આવી છે, અને દર ૧૦,૦૦૦ રહેવાશીઓએ ૨૫ શિક્ષકોની રાસ આવે છે. આ શિક્ષકો સરેરાસ ૬૬ વિદ્યાર્થીઓને શિક્ષણ આપે છે. વળી એ શાળાઓમાં શિક્ષક તરીકે કામ કરી શકે તેવી કેળવણી આપનારી અથવા શિક્ષકો તૈઆર કરનારી ૧૦૦ શાળાઓ જર્મનીમાં હસ્તી ધરાવેછે.

જે ઉપરાંત પુરૂષો તથા સ્ત્રીઓની મળી ૧૯૮ કૉલેજો ત્યાં સ્થાપવામાં આવી છે. એ કૉલેજોમાં ૧૮૯૮નાં વર્ષમાં ૧૯૭૦૦ પુરૂષો અને ૨૧૦૦ વિદ્યાર્થીઓ ૨૦૦૦ પ્રોફેસરોને હાથ તાલીમ લેતા હતા. શિક્ષક તરીકે ધંધો કરનારા દર ૨૦ જર્મન શિક્ષકે ૧ શિક્ષક ત્યાં દર વર્ષે તૈયાર થાય છે. શિક્ષકોને તેમના ધંધાની તાલીમ આપવા પાછળ ૭૫,૦૦૦૦૦ રૂપ્યા દર વર્ષે ખરચવામાં આવેછે.

છોકરાંઓને વચલે વાંધેની કેળવણી આપનારી ૧૧૦૦ શાળાઓ જર્મનીમાં હસ્તી ધરાવેછે, જેમાં ૨,૮૮,૦૦૦ છોકરાઓ કેળવણીની જૂદી જૂદી શાખાઓનું પ્રાકટ ગ્નાન મેળવે છે. છોકરાઓને એ ગ્નાન આપવાના કામમાં, યુનિવરસિટી તરફની સનદ ધરાવનારા ૧૬,૮૦૦ લાયક શિક્ષકો રોકાયલા છે. દરેક શાળામાં ૨૬૦ વિદ્યાર્થીની સરેરાસ આવે છે અને દરેક શિક્ષક સરેરાસ ૧૭ છોકરાઓને શિક્ષણ આપેછે. આ વર્ગની શાળાઓ પાછળ વર્ષે દહાડે ૫,૨૫,૦૦,૦૦૦ રૂપ્યા ખરચાય છે, જેનો મોટો ભાગ મ્યુનિસીપાલિટીઓ તથા છોકરાઓ તરફથી મળતી ફીમાંથી મળેછે. આ વર્ગની શાળા-

ઓના વિદ્યાર્થીઓમાંનો સેંકડે માત્ર ૮ ટકા જેટલો ભાગ મુફત કેળવણી લેછે. દરેક વિદ્યાર્થીને શિખવવા માટેનો વાર્ષિક ખર્ચ ૧૨ પૌંડનો થાયછે. એ વર્ગમાં પ્રાચીન તથા અર્વાચિન સાહિત્ય અને ભાષા શિખવવાના જે બે વર્ગો છે તેમાંના પેહેલા વર્ગની શાળાઓ વધુ કરવા માટે હાલ ત્યાં હિલચાલ ચાલે છે. લોકોની એ પસંદગી એટલા ઉપરથીજ જણાય છે કે દર ૧૦,૦૦૦ માનસે ૩૫ છોકરા જ્યારે પેહેલા વર્ગની શાળાઓમાં જાય છે ત્યારે બીજા વર્ગની શાળાઓમાં માત્ર ૨૫ છોકરાઓ શીખે છે. છોકરીઓ માટેની વચગાળેની કેળવણી આપનારી શાળાઓ મોટે ભાગે સરકાર અને મ્યૂનિસિપાલીટીની દેખરેખ તળે નથી. જર્મનીમાં છોકરીઓ માટેની જાહેર શાળાઓ માત્ર ૩૦૦ છે, જેમાં ૭૫૦૦૦ છોકરીઓ ૨૧૦૦ સ્ત્રી તથા ૧૯૨૫ પુરૂષ શિક્ષકોને હાથે કેળવણી લે છે. એ શાળાઓ પાછળ ૯૦,૦૦,૦૦૦ રૂપ્યાનો વાર્ષિક ખર્ચ બેસે છે.

ઉંચી કેળવણી આપનારી શાળાઓ અને ખાતાંઓ જે પ્રકારનું શિક્ષણ આપે છે તે દુન્યામાં સર્વોપરી ગણાય છે. આ પ્રકારની કેળવણીના વર્ગમાં સઘળી હાઇસ્કુલ, યૂનિવર્સીટીઓ, હુન્નર ઉદ્યોગને લગતી હાઇસ્કુલો, ખેતીવાડીની શાળાઓ, જંગલખાતાં અને ખાણોને લગતાંઓનું શિક્ષણ આપનારી સ્કુલો, વેટરનરી કૉલેજો અને ચિત્રકળા, કોતરકામ, તથા ગાયનની શાળાઓ સમાઇ જાય છે.

જર્મનીમાં સઘળી મળી ૨૦ યૂનિવ્હર્સિટી છે, જેમાં ૨૫૦૦ પ્રોફેસરોને હાથ ૨૨૦૦૦ વિદ્યાર્થીઓ તાલીમ મેળવે છે. એ વિદ્યાર્થીઓનો સેંકડે ૨૨ ટકા જેટલો ભાગ કાયદાનો અભ્યાસ કરે છે, ૨૭½ ટકા તબીબી વિદ્યા શિખેછે; ૧૫ ટકા હિસાબ તથા કુદરતિ જ્ઞાન મેળવે છે, ૧૪ ટકા ભાષા શાસ્ત્રીનો અભ્યાસ કરે છે, ૧૦ ટકા પ્રોટેસ્ટંટ પંથની ફીલસુફી શિખે છે અને ૫½ ટકા રોમન કેથોલિક પંથની ફીલસુફીનો અભ્યાસ કરે છે.

બર્લીન, ડ્રેસદન, સ્ટટગાર્ટ, કાર્લશર, હેનોવર, દાર્મ્સ્ટેટ; એકસલાશાપેલ, ન્યૂરેનબર્ગ, લીપઝીક અને ચેમ્નીઝ ખાતેની વિદ્યા હુન્નરની ઉંચી કેળવણી આપનારી ૧૦ શાળાઓમાં લગ ભગ ૧૧,૦૦૦ વિદ્યાર્થીઓ ૮૫૦ પ્રોફેસરોને હાથ હુન્નર ઉદ્યોગની કેળવણી પામે છે. આ શાળાઓના નિભાવ માટે દર વર્ષે ૪૫,૦૦,૦૦૦ રૂપ્યાનો ખર્ચ થાય છે.

એ ઉપરાત હુન્નર ઉદ્યોગની કેળવણી આપનારી ઉતરતા વર્ગની બીજી ૧૮ શાળાઓ છે, જેમાં ૩૫૦ શિક્ષકોને હાથ ૪૦૦૦ વિદ્યાર્થીઓ રૂ ૩૦,૦૦,૦૦૦ ને ખર્ચે હુન્નરની કેળવણી મેળવે છે., લશકરી અને દર્યાઇ લશકરને લગતી કોલેજોમાં શિખતા છોકરાઓ બાદ કરતાં જર્મનીની હાઇસ્કુલોમાં ૪૭૦૦૦ વિદ્યાર્થીઓ વર્ષ દહાડે અભ્યાસ કરે છે, જેમની પાછળ લગ ભગ ૨,૪૦,૦૦,૦૦૦ રૂપ્યાનો દર વર્ષે ખર્ચ થાય છે. વળી એ ઉપરાંત લીપઝિક, એકસલાશાપેલ, ન્રિબર્ગ અને ફ્રેન્કફર્ટ-ઓન-મેન ખાતે વેપારી કેળવણી આપનારી હાઇસ્કુલો આવેલી છે. જર્મનીના એખલા પ્રૂશિયા વાલા ભાગમાં ખેતીવાડીનો અભ્યાસ કરાવનારી ૨૫૯ શાળાઓ છે. જેમાં રૂ ૨,૭૦,૦૦૦નો વાર્ષિક ખર્ચે ૧૦,૦૦૦ વિદ્યાર્થીઓ ખેતી વાડીનો હુન્નર શિખે છે. એ ઉપરાંત ખેતીવાડી સાથે સંબંધ ધરાવતા ઉદ્યોગોને લગતી કેલવણી આપનારી બીજી ૧૦૦ શાળાઓ અને ૧૧૦૦ રાતની શાળાઓ છે. એ મુજબ ઉંચી કેળવણી પાછળ જર્મની દર વર્ષે ૨૭,૫૦,૦૦૦૦૦ રૂપ્યાનો ગંજાવર ખર્ચ કરે છે.

ચાર્લોટેનબર્ગ ખાતેની શાળા જે પ્રકારની સંપૂર્ણ સામગ્રી વિદ્યા હુન્નરના શિક્ષણ આપવા માટે ધરાવે છે તેવું સાધન દુન્યાની કોઇજ શાળા ધરાવતી નથી. આ શાળા

લગ ભગ એક સદી આગમજ સ્થાપન કરવામાં આવી હતી, ને તે પછી વખતે વખતે તેની ઇમારતમાં નવા ઓરડા અને વિભાગો વાપરવામાં આવ્યા હતા. પણુ આ શાળા હાલ જે સુંદર અને વિશાળ ઇમારત ધરાવે છે તે ૧૮૮૪માં બાંધવામાં આવી હતી. હાલની જરૂરી ગંજાવર ઇમારત આ શાળા ધરાવ્યા છતાં તેમાં શિખવા માટે જેટલા જણુ ઉમેદવાર થઇને આવે છે તે સઘળાઓને એ શાળા રાખી શકતી નથી, આથી ચાલુ સદીની શરૂઆતમાં તેના વિસ્તારમાં વધારો કરવા રૂ. ૧૫,૦૦,૦૦૦ નો ખર્ચ કર્યો હતો. બર્લીન અને ચાલોટેન બર્ગની મ્હોટી સડકવાળા માર્ગના મુખડાપર એક ઉંચી તેકડીવાલી અને સુંદર બગીચા સાથની જગા ઉપર એ શાળાની ઇમારત છે. ઇમારતની ઢપ 'જર્મન ક્લાસિક' છે. હાલની શાળા એક સદીની વાત ઉપર સ્થાપવામાં આવેલી શાળાનું પરિણામ છે, અને તેમાં બર્લીન ખાતેની ઇજનેરી તથા શિલ્પશાસ્ત્રને લગતી બે શાળાઓ જોડાઇ ગઇ છે. ૧૮૪૯ ના વર્ષમાં એ શાળાના કારોબારમાં મ્હોટો ફેરફાર કરવામા આવ્યો હતો. અને ઇજનેરી તથા શિલ્પશાસ્ત્રને લગતું ચઢતું જ્ઞાન આપવા ઉપરાંત તેમાં વિદ્યા હુન્નરની કેળવણી આપવાનું પણુ ચાલુ કરવામાં આવ્યું હતું. ત્યાં શિખવવામાં આવતી બાબતોનો અભ્યાસ કરવા માટે ૪ વર્ષની મુદત લાગે છે. એ બાબતોને નીચની ૬ શાખાઓમાં વેંહેચી નાખવામા આવી છે. (૧) શિલ્પશાસ્ત્ર, (૨) ઇજનેરી વિદ્યા, (૩) રસાયણી વિદ્યા અને રંગવાનો હુન્નર, (૪) હુન્નર ઉદ્યોગનું સામાન્યજ્ઞાન, (૫) સાંચાઓને લગતી ઇજનેરી વિદ્યા અને (૬) દર્યાઇ ઇજનેરી વિદ્યા. આ નાહના જર્મન શેહેરની શાળાએ પોતાના ઉંચી કીસમના શિક્ષણુ માટે આખી દુનિયામાં નામ કહાડ્યું છે, અને ત્યાના ૧૯૦૦ ના રિપોર્ટ ઉપરથી જણુાય છે કે નીચલા જૂદા જૂદા દેશોમાંથી ત્યાં વિદ્યાર્થીઓ અભ્યાસ કરવા માટે આવે છે—

અમેરિકા	ગ્રેટબ્રિટન	બ્રાઝિલ	સરવિયા
આરજેનટીના	ચીટલી	બોલીવિયા	સ્વિડન
ઇટલી	જેપાન	મેક્સિકો	સ્વીટઝરલેંડ
ઇરાન	તર્કી	રશ્યા	સાનસાલ્વાડોર
ઓસ્ત્રીયા	નોર્વે	રોમાન્યા	સીયામ
કોલમબિયા	પોર્ટુગલ	લક્ષેમબર્ગ	હોવે ઇ.

આ શાળાની આસપાસના બગીચાનો વિસ્તાર ૨૫ એકર જેટલો મ્હોટો છે. ઇમારતની લંબાઇ લગભગ ૭૫૦ ફીટ અને પોહળાઇ ૩૦૦ ફીટની છે. ઇમારતનો પલાન E શબ્દને મળતો આવે છે, અને ઇમારતનો મુખ્ય દાખલ થવાનો દરવાજો એ અક્ષર માંહેલા વચલા કાપા ભણી છે. ઇમારત ચાર મજલી છે; અને તેમાં રોશનીની ગોઠવણુ સંપૂર્ણ છે. આ શાળાની લાયબ્રેરીમાં ૮૦થી ૯૦ હજાર ગ્રંથો વિદ્યાહુન્નરને લગતાંજ છે. લાયબ્રેરીની પડોશમાં વિદ્યાર્થીઓને વાંચવા માટે સગવડ ભર્યા ઓરડાઓ રાખવામાં આવ્યા છે. આ શાળામાં ભાષણુ કર્તા પ્રોફેસર અખતરાઓ સાથે સર્વ સમજણુ આપે છે. ભાષણુ કર્તાની ટેબલ ઉપર સઘળા હુન્નરોમાં ઉપયોગની થઇ પડે એવી સામગ્રી જોવામાં આવે છે, અને વિજળી, ગ્યાસ તથા પાણી ભાષણુકર્તાને હમેશાં મળી શકે તેવી દરેક સગવડ રાખવામાં આવી છે. ટેબલની પાસેજ 'સ્વિચ બોર્ડ' 'એર પમ્પ' 'રિઝીસ્તનસ કોઇલ્સ' વગેરે વિજળિક શાસ્ત્રમાં ઉપયોગી થઇ પડતા દરેક યંત્રો વગેરે હોય છે, જેથી દરેક બાબતનું જ્ઞાન વિદ્યાર્થીઓ તેના અખતરા સાથે પોતાની નજર આગળ બનતું જોઇને મેળવે છે. વળી શાળાને લગતાં જૂદા જૂદા કારખાનાઓમા છેલ્લામા છેલ્લી ઢબ મુજબના હથીયારો અને યંત્રો હોય છે. ત્યાં શિખતા દરેક વિદ્યાર્થી દીઠ સરકાર તરફથી ૪૫૦ રૂપ્યાની રકમ વર્ષે દહાડે શાળાને મળે છે. એ રીતે જોતાં સરકાર તરફથી આ શાળા

દર સાલ ૨,૭૦,૦૦૦ રૂપયાની મદદ મેળવે છે. આ રકમમાં છોકરાંઓ તરફથી મળતો લવાજમ ઉમેરતાં શાળાની વાર્ષિક આવક ૧૫,૦૦,૦૦૦ રૂપયા જેટલી થાય છે.

જર્મનીનું લશકરી બળ—એનું શેહેનશાહી લશકર ૧૮ વિભાગમાં વેહેંચવામાં આવ્યું છે. ૧૮૯૫-૯૬માં શાંતતાના સમયમાં જર્મન લશકરમાં ૨૨૬૧૮ અધિકારીઓ, ૫,૬૨,૧૧૬ લડવૈયા, ૭૭૨૮૦ ઘોડા હતા. આ રાજ્યમાં ૧૭૩ પાયદળ ટુકડી, ૧૯ પલટનો પેચની બંદુકવાળી, ૯૩ પલટનો ઘોડેસ્વારોની, ૯૦ પલટનો તોપખાનાની, ૨૩ પલટનો એનજીનયરોની, અને ૨૧ પલટનો મીલટરી ટ્રેનની હતી. લડાઇ સમયે ૩૦,૦૦,૦૦૦ નું લશકર જર્મન સરકાર એકઠું કરી શકે એવી સ્થિતિમાં છે. ૧૮૯૫-૯૬માં લશકરી ખર્ચ ૨,૩૬,૦૦,૦૦૦ પૌંડનો થયો હતો. દર્યાઇ કાફલો પ્રુશિયન સરકારે ૧૮૪૮ પછી રાખતાં તેમાં અતી ઝડપથી મ્હોટો સુધારો વધારો કરી ૧૮૮૯માં તેમની પાસે લડાઇનાં ૭૭ બારકસો હતા. જેનું જુમલે વજન ૧, ૮૬, ૧૧૬ ટનનું હતુ. ૧૮૮૫મા જર્મન સરકાર પાસે ૮૭ મંનવારો હતી, અને તેપર ૨૧૮૯૦ કામદારો હતાં.

જર્મન શેહેનશાહાતની વાર્ષિક ઉપજ ને ખર્ચ નીચે મુજબ છે. ૧૮૮૧-૮૨થી તે ૧૮૮૫-૮૬ સુધી ઉપજ ૩,૦૧,૨૧,૪૭૦ પૌંડ અને ખર્ચનો આડસરો ૩,૦૫,૬૪,૨૦૦ પૌંડ ૧૮૯૧થી ૯૬ની ઉપજ ૫,૪૫,૭૩,૦૦૦ પૌંડથી તે ૫,૮૯,૧૯,૭૦૦ પૌંડની. ૧૮૯૪-૯૫માં ખર્ચ ૬,૪૩,૨૭,૦૦૦નો થયો હતો. ૧૮૯૪-૯૫માં શેહેનશાહાતનું કર્જ ૩થી ૪ ટકાની લોનપર૯,૫૭,૮૫,૭૦૦ પૌંડનું. જર્મન લડાઇ ખાતાની તિજોરીમાં ૬૦,૦૦,૦૦૦ પૌંડ સુન્નાના નાણામાં અનામત રાખી મુકવામાં આવ્યું છે.

જર્મન પ્રજા યુરોપમાં એરીયન ટોળાની મ્હોટાઇ તથા કીર્તિ જાળવનારી ગણાય છે. સ્ત્રીઓને પ્રથમ છુટાપણું બક્ષનાર, સ્વતંત્ર રાજ્ય, ચુંટી કાઢેલી રાજ્ય સભા, જ્યૂરીની તપાસ વગેરે રાજ્ય દુઆરી સુધારાનો જન્મ આપનાર એજ પ્રજા છે.

જર્મન નામનાં તહેવાર અર્થો ઉઠાડવામાં આવે છે. આ બોલ એવો છે કે 'જેરમ' નામના આગળા ફ્રેન્ચોના લડાઇના એક પોકાર ઉપરથી નિકળેલું છે. 'વ્હેર'નો મૂળ ધાતુ ફ્રેન્ચ અને સ્પેનીશ ભાષામાં લડાઇને લગાડેલો છે. એટલે તે ઉપરથી જરમન=વૅરમેન યાને લડાયક માનસ એવો અર્થ કરે છે. જર્મનોને ફ્રેન્ચો 'આલમેને' અથવા 'આલમેન' કહે છે, અને જૂદી જૂદી પ્રજાઓએ એકત્ર મળીને જર્મનીનું રાજ્ય બનાવ્યું છે, ને ઉપરથી સઘળા માનસોનું આ નામ નિકળેલું છે. જર્મનો પોતે પોતાના મુલકને 'ડુશચલાંડ' કહે છે, જેનો અર્થ ગોથીક ભાષામાં લોકોની જમીન થાય છે. એ ઉપરાંત 'ફાધરલેંડ', એ નામથી પણ જર્મનો પોતાના દેશને ઓળખે છે.

બીજી તર્ક મુજબ 'જર્મન' નામ પડવાનું કારણ તેમનાં ભાલા જે મુખ્ય હથિયાર હતું તે છે. જર્મન એ શબ્દ (Spearmen સ્પિયરમેન યાને ભાલાવાલા) સ્પિયરમેન શબ્દથી નિકળે છે; પણ જર્મનો પોતાને 'ડ્યૂટ્સ' કહેવડાવતા. તેનું રોમનોએ 'ટ્યૂટન્સ' કર્યું. આ 'ટ્યૂટસેન' શબ્દ 'જનવાચક' એક પ્રાચીન જર્મન શબ્દ ઉપરથી નિકળેલો છે.

જર્મનોનો બાંધો મજબુત, ઉંચી પેશાની ધરાવનાર, ભૂરા બાલના, બલુ આંખવાલા અને ખુબસુરત, લોહીઆર ચેહેરેના છે. તેઓ મેહેનતુ અને શોધક બુદ્ધિ ધરાવે છે.

જર્મન પ્રજા અને ભાષાનાં બે વર્ગ છે. 'હોચડુટચ' યાને ઉંચી જર્મન જેમાં ફકેર બાષાનો ભેળ છે, ને બીજી 'નીડરડુટચ' જેમાં શારીન જબાનીની ભેળ છે. ઉપલા ભાગમાં વસનારા શીરીન જર્મન ભાષા બોલેછે. આ મધુર જર્મન ભાષા લ્યૂથરના બાપશો પછી દેશમાં ફેલાઇ હતી.

જર્મનીનો ઇતિહાસ—પ્રાચીન જર્મન પ્રજા ઘણી શૂરી હતી. તેઓ રણસંગ્રામમાં ભાગ લેવા સદા તત્પર રહેતા, અને પોતાની સ્વતંત્રતા જાળવવા ઉત્કટ હતા. તેઓ ભોળા અને સત્યવાદી હતા. તેઓ ખુશીના પ્રસંગે દારૂપર ખુબ હાથ ચલાવતા. તેઓ પ્રાચીન કાળમાં 'જવસ' અને 'ઓટ' નામનું ધાન્ય ઉત્પન્ન કરતા. તેમની સંપતિ ઘોડા અને બળદો ગણાતા હતા, જેથી જર્મન દેશમાં હજારો ઢોરો જણાતા હતા. તેઓ ઢોરો માટે પાણીપાવાના વાસણ સિંગડાના બનાવતા, ખેતી તથા સંસારી કામો સ્ત્રીઓ બજાવતી, સ્ત્રીઓપર પુરૂષોનું ઝાઝું ચલણ નહોતું અને તેઓ પોતાના ધણી સાથે લડાઇ કરવા જતી, ત્યાં તેમને તેઓ ઘણી મદદ કરતી અને જખમી થએલાઓની માવજત કરતી, તેમજ તેમનું માન જનસમાજ કજીયાના ચુકાદામા પણ જળવાતું હતું.

પ્રાચીન જર્મનદેશ જંગલો તથા ખીણોથી ભરપૂર હતો. ત્યાંની હવા અત્યંત ઠંડી પડતી, અને તેથી ત્યાં ફળઝાડ જણાતાં નહિ. પ્રજા જંગલી હતી અને તેઓ પોતાના નિર્વાહ હરણના શેકાર ઉપર કરતા. તેઓ ઘોડેસ્વારીમાં એક્કા હતા. તેઓના ઝુપડાં વેગવેગળા બાંધેલા હોવાથી ભયની વેળા રણશિંગડું ફુંકી જાતભાઇઓને ચેતવણી આપી મદદ મેળવતા, જર્મનીમાં તે વેળા અનેક જાતનાં લોકો વસ્તા હતા. તેમાં કેટલીક જાતો ઘણી બળવાન હતી. તે બળવાન જાતનાં 'ફ્રાંક' નામની એક જાત હતી. તેઓ ઘણા શુરવીર ગણાતા. તેઓ અને રોમનો વચ્ચે વારંવાર લડાઇઓ થતી. ઇ. સ. ૪૮૬ માં તેમનો મુખ્ય સરદાર ક્લોવિડુસે ગૉલ (હાલનું ફ્રાન્સ) દેશના રોમન અધિપતિને પરાજ્ય કર્યો. એજ ક્લોવિહસ ફ્રેન્ચ પ્રજાનું રાજ્ય સ્થાપન કરનાર મૂળ પુરૂષ હતો. ગૉલ દેશ જીત્યો ત્યારે તેની વય માત્ર ૧૯ વર્ષની હતી. એણે તેજ સમયે 'પારિસ' શેહેરને પાયતખ્ત બનાવ્યું.

ક્લોવિહસ જો કે મૂર્તિ પૂજક હતો તે છતાં તે 'ક્લોતીદા' નામની એક સુંદર ખ્રીસ્તી રાજ કન્યા સાથે પરણ્યો હતો. ક્લોવિહસ ક્લોતીદા તરફ ઘાડી પ્રિતી ધરાવતો હતો. એના ધર્માંધપણાની એવી વાત જણાવવામાં આવે છે કે એક પ્રસંગે કોઇ જર્મન જાત સાથે લડતાં એ મ્હોટા સંકટમા આવી પડ્યો, આથી તેણે દેવતાઓની આરાધના કરવા માંડી. તે વેળા તેની સ્ત્રીએ તેને પોતાના પેગંબરની આરાધના કરવા કહી. તે વેળા તેણે એવું પણ લીધું કે "જો તાહરો પેગંબર મ્હને સાહ્ય થશે તો હું મૂર્તિ પૂજા છોડી તારો ધર્મ સ્વિકારીશ." અજબ સંજોગે ક્લોવિહસ જય પામ્યાથી ખ્રિસ્તી ધર્મમાં દાખલ થયો, આથી તેના ૩૦૦૦ સરદારોએ પણ બેપ્તિઝમ લીધું. એનું મરણ ઇ. સ. ૫૧૧માં નિપજ્યું. ક્લોવિહસ પછી તેનું રાજ્ય પડતી હાલતમાં આવ્યું અને રાજ્યમા અવ્યવસ્થા ચાલી; અને જે જે હાકેમો હતા તેઓ અપસમાં લઢી જે બળવાન હતા તેઓ વડપણ મેળવી બેઠા. તેમા 'ચાર્લસ માર્તલ' ઘણો પરાક્રમિ નિવડ્યો, તેણે બીજાઓને જીતી તેઓપર પોતાની સત્તા સ્થાપી. પોતાના હાથ તળેના શૂરવીરોને ઇનામો આપી ફ્રાન્સના ધર્માધિકારીઓની જમીનો જપ્ત કરી, અને તેમનાં વર્ષાસનો બંધ કીધાં, આથી તેના અનેક શત્રુઓ થયા; તે છતાં તેણે તેમને મચક આપ્યું નહિ. રોમન પ્રાંતોને પોતાના પ્રાંતો સાથે જોડવાનો પ્રયત્ન એણે કર્યો. આરબોએ બળવાન બની સ્પેન દેશ જીત્યો, અને તેઓ ફ્રાન્સ જીતવા માટે લડાઇ લઇ આવ્યા. તેમની સાથે બહાદુરીથી લડાઇ કરી. ઇ. સ. ૭૩૨માં તેમનો તદન પરાજય કર્યો, અને તેમને નસાડ્યા. આથી તેની કીર્તિ વધી, અને તેને ખ્રિસ્તી ધર્મના રક્ષણ કર્તા તરીકે જાહેર કર્યો. મરણ ઇ. સ. ૭૪૧માં નિપજ્યું.

આ મુજબ જર્મન લોકો જેમ ફ્રાન્સમાં સ્થાયી થયા તેમ દક્ષિણ તરફ ગ્રીસ, ઈતલી વગેરે દેશમાં પણ પસર્યા અને તેમનું બળ વધ્યું. એનું કારણ એ હતું કે તે વેળા રોમનો-ની સત્તા તદન લય પામી હતી.

ચાર્લ્સ પછી તેનો કુંવર પેપિન રાજા થયો. તે ઘણો ઠીંગણો હોવાથી તેને બધા પેપિન કહેતા. એના અમલમાં જર્મનીના મૂળના રાજ્ય કુળમાંના પુરૂષોને રાજાનો ખેતાબ આપવામાં આવતો. તે સર્વ હક ઈ. સ. ૭૫૩ માં એણે છિનવી લીધાં. એની સાથે ઇટલીના પોપને ઘણીમિત્રા-ચારી હતી.

પેપીન સ્વભાવે ઉગ્ર અને શૂરો હતો. એક સમે મેનજ્યાનીમાં તે ગયો હતો ત્યાં એક સિંહને બળદ ઉપર તરાપ મારતાં જોઇ તે સિંહને મારવા પોતાના સરદારોને કહ્યું, પણ તે છેડાયલા સિંહપર ધસી જવાની કોઇની હિમ્મત નહિ ચાલવાથી પોતે દોડી જઇ તેને તલવારથી મારી નાખ્યો.હતો. પેપીન ઈ. સ. ૭૬૮ માં મરણ પામ્યો.

પેપીનને બે પુત્રો હતા. ચાર્લ્સ અને કાર્લમેન. તેઓને એણે પોતાનાં રાજ્યના બે ભાગ કરી આપ્યા, આ મુંજબ તેઓ રાજ્ય કર્તા હતા તેટલાં ઇ. સ. ૭૭૧માં કાર્લમેન મરણ પામ્યો. ત્યારે તેનું રાજ્ય ચાર્લમે પોતાના રાજ્ય સાથે જોડી નાખ્યું, અને પોતે શાર્લમન નામ ધારણ કરી જરમનીનો રાજા કહેવાયો. શાર્લમેનનો અર્થ વડો ચાર્લ્સ એવો થાયછે. આ રાજા બુદ્ધિ-માન અને કદાવર કદનો હતો. તે શા હાથ ઉંચો હતો.

શાર્લમન મ્હોટો શ્રીમંત રાજા હતો, તે છતાં તે ખાવાપિવામાં તથા પેહેરવા ઓઢ-વામાં ઘણી કસર કરતો, તે પોતે જેમ ઉંચા વસ્ત્રો પેહેરતો નહિ તેમ બીજાને પેહેરેલાં જોઇ નાખુશ થતો. જરમનીની અનેક પ્રજા છતી લીધી, તેમાં સેકસનોને છતવા માટે ઘણા શ્રમ ખેંચવા પડયા. સેકસનો એલ્બ નદીના મુખથી 'થ્યુરીંગ' સુધીના પ્રદેશમાં રહેતા હતા. તેમની વસ્તી પશ્ચિમ તરફ રાહીન નદી સુધી પસરેલી હતી. ઇ. સ. ૭૭૨ માં શાર્લમને તેઓપર ચઢાઇ કરી તેમનો પરાજય કરી તેમનો 'ઇરિસબર્ગ' નામે કિલ્લો છતી લીધો, પણ તે પછી તેઓએ જે લઢાઇ શરૂ કરી તે ૩૦ વર્ષ લંબાઇ હતી, આથી શાર્લમેને ક્રોધમાં આવી પરાજય પામેલા ૪૫૦૦ સેકસનોની એકદમ કતલ કરી. ઇ. સ. ૭૮૨ માં તેમને તદન નબળા બનાવ્યા, અને જુલમ ગુજારી તેમને ખ્રિસ્તી ધર્મમાં દાખલ કીધાં. આ મુજબ તેણે લોંબર્ડી તથા બવેરિયા પ્રાંત પોતાના અમલ તળે લીધાં.

ઇ. સ. ૮૦૦ માં ખ્રિસ્તમસ ટાંકણે ઇતલીના રોમ શેહેરમાં એ ગયો ત્યાં સેંતપીતરના દેવળમાં પોપે એના માથે રાજ્ય મુકુટ મેલ્યો અને બહુમાન આપ્યું. શાર્લમેનને વળી બોહિમીયન તથા ડેન્સ લોકો સાથે પણ લઢવું પડયું, અને તેઓને તાબે કીધા. એણે પોતાનું રાજ્ય ઉત્તરે બાલ્ટીક સમુદ્રથી એ બ્રામ નદી સુધી, ઉત્તર સમુદ્ર અને ઈબ્રર નદીથી દક્ષિણે ઇતલીના મધ્ય ભાગ સુધી અને આટલાંટિક મહાસા-ગરથી ઓડર તથા વિહસ્તુલા નદી સુધી રાજ્યની સિમાં વધારી હતી. તેમાં રહિન નદીના કાંઠાનો પ્રદેશ અતી મહત્વનો મનાતો હતો. આ રાજ્યમાં રાજધાનીઓ બે હતી એક 'રોમ' ને બીજી 'એકન.' તેમાંનું 'એકન' શેહેર શાર્લમેનનું માનીતું મથક હતું ત્યાં તેણે મ્હોટા મ્હોટા રાજ્ય મેહેલો બંધાવ્યા; એટલુંજ નહિ પણ તે ઠેકાણે અતી લભ્ય ન્યાય, 'સભાગૃહ બંધાવ્યું' જે 'એકસલા શાપેલ' ને નામે જાણીતું છે.

શાર્લમેનનું રાજ્ય બંધારણ નકલ કરવા જોગ હતું. પોતાના તાબાના સંસ્થાનિકો ને અધિકાર એણે બેસાડી નાખ્યો. તેણે સરહદ ઉપર સૈન્ય રાખ્યું, તેમને પોત પોતાની આસપાસની હદનાં પ્રદેશ છતવા તથા

પરદેશીઓને માહે દાખલ થતા અટકાવાનું ચેતાવવામા આવ્યું હતુ. તેણે પોતાના રાજ્યમા કેટલાક ન્યાયાધિશોને ફરતા રાખ્યા હતા. તેઓ વારવાર ૩ માસ આંતરે દરેક પ્રાંતમાં જતા, અને ત્યાની હકીકતથી પાદશાહને જાણીતો કરતા, દેશમાંના સામાન્ય અધિકારીઓએ કરેલા ઇન્સાફની તપાસણી કરી યોગ્ય ફડચો કરવાનો તેમને અધિકાર હતો. તેમના ઇન્સાફથી પણ જો નિકાલ ન થાયતો તે ઇન્સાફ ખુદ પાદશાહ કરતો. વર્ષમા એ વેળા પાદશાહ વડા અધિકારીઓની બે સભા ભરતો. તેમા લોક સ્થિતિ અને નવા જુના કાયદા વિગે તકરારો ચાલતી. તેમા શાર્લમન પ્રમુખ સ્થાને બેસ્તો અને તેનો ફડચો બહુ મતે થતો હતો. નવા કાયદાની અમલ તાલુકાના અધિકારીઓ જાહેરમા આવી પ્રજાને આપતા. આથી તેમને કોઈ પણ વાતનો સશય રેહેતો નહિ.

શાર્લમેનનું લક્ષ ધર્મ તરફ ઘણું હતું. તે ધર્મ ઉપદેશકોને બહુ માન આપતો અને દરેક મનુષ્યને પોતાની કમાણીનો ૧૦મો હિસ્સો ધર્મ કર્મ માટે આપવો એવો સખત નિયમ હતો. તેમજ તેણે ધર્મ અધિકારીઓને સારા હક બક્ષવાથી પ્રજામા તેનું બહુ માન હતું. શાર્લમેન ૧૪ વખત જમતો. તે પોતાનો વખત કદી પણ આળસાઇમા ગુમાવતો નહિ. તે જમવા બેસતો ત્યારે બીજા પાસે ઇતિહાસ વચાવતો. એ લેટીન તથા ગ્રિક ભાષા જાણતો હતો. તેને ભગોળ વિદ્યાનો ઘણો શોખ હતો પોતાના દેશમા વિદ્યાના પ્રસાર થવા પરદેશના વિદ્વાનોને બોલાવ્યા હતા, તેમને તે ઘણું માન આપતો હતો. પીસા શેહેરના 'પીતર' નામના વિદ્વાન પાસે એણે વ્યાકરણ શાસ્ત્રનો અભ્યાસ કર્યો હતો આલકુઇન જે ઇંગલંડથી આવ્યો હતો, તેની પાસેથી તર્ક શાસ્ત્ર તથા ખગોળ વિદ્યા શિખ્યો હતો. જ્યારે એ વૃદ્ધ વયે પુગો તે સમયે ફ્રાન્ક લોકોની જુની લિપિ રદ કરી તેને જગે રોમન લોકોની લિપિ પ્રસાર પામી, ત્યારે તે એને નહિ આવડતી હોવાથી, તે શિખવા માટે તે ભાષાની લિપિનાં એણે અક્ષરો કોતરાવી તે પોતાના બિછાનાપર લઇ સુઇ રહેતો અને જાગૃત થતાં તેને ઓળખવાનો અભ્યાસ કરી તે લિપિ શિખ્યો. એના વખત સુધી જર્મનીમા એવો ધારો હતો કે કોઇને કોઇથી ઇજા થાય તો તેણે પોતાના દરજાના બદલામા તેની પાસે દ્રવ્ય લેવું. અથવા તો કોઇ બીજી રીતે પોતાનુ વેર લેવુ. આથી પ્રજામા અનેક કજ્યા થતા. આ ધારો શાર્લમેને બધ કર્યા, અને ફલાણા અપરાધ માટે આરોપીએ અમુક રકમ આપવી એવું ઠેરવ્યુ. તેજ મુજબ વળી ત્યા બીજી એક અજબ ચાલ ચાલુ હતી કે કોઇ જો અપરાધમા સપડાતો તો તે પોતાના તરફથી લોકેસ મડળ ઉભુ કરી તેમની મારફતે કસમ લેવાડી પોતે બેગુન્હા છે એમ જાહેર કરાવી છુટી જતો ખુન કીધાથી ૭૨ જણાની સભા મેળવી તેમની મારફતે પોતાને બેગુન્હા જાહેર કરી છુટકો મેળવતો, તેમજ પોતે અપરાધી છે કે નહિ તે દર્શાવવા ઘડી કઢાઇમાં ખખળતા તેલમા હાથ બોળવો, અથવા હાથપગ બધાવી તલાવમા નખાવવું, અને તરીને કિનારે આવવુ એવી બીજી વેહેમી રીતો શાર્લમને બધ કરાવી ખાસ કાયદા બાધ્યા. વળી તેણે જમાખર્ચના ચોપડા બરાબર રખાવી ખજાનો સદા ભરપૂર રાખ્યો હતો. એનુ મરણ ૮૧૪માં નિપજ્યુ. એના ૩ પુત્ર હતા, પણ બે પુત્ર હૈયાતીમા મરણ પામતા લુઇને રાજ્ય આપ્યુ આ પુરૂષ ધર્મી લુઇને નામે પ્રસિદ્ધતા પામ્યો છે એ આવુ મોટું રાજ્ય ચલાવવા સમર્થ નહોતો, તેણે ઇ. સ ૮૧૭ મા રાજ્યથી ઉઠાવી પોતાના ૩ પુત્રોને તે વેહેંચી આપ્યુ. તેમના નામ લ્યૂથર પેપીન, અને લુઇ હતા પણ તે પછી તેને બીજી સ્ત્રીથી એક પુત્ર થયો તેને પણ તેણે તેમનાજ રાજ્યમાથી હિસ્સો જૂદો કરી આપતા અપસમાં અનેક કજીઆ શરૂ થયા.

આ કલહ ૧૦૦ થી ૧૫૦ વર્ષ ચાલુ રહ્યો, તે મુદતમાં અનેક રાજા ગાદીએ આવ્યા અને તેમના હાથે તર્હેવાર કામો થયાં. 'શાર્લમેન' પછી રાજ્ય સત્તા ચલાવવા લાયક રાજા ૪થો હેન્રિ ઇ. સ. ૧૦૫૬માં ગાદીએ આવ્યો, તેનું વય તે વેળા માત્ર ૬ વર્ષનું હતું. તે નાહનો હોવાથી તેનાવતી તેની મા એગનીસ રાજ્ય કરતી. આ રાણી પોતાના જાગીરદારોથી ડરીને ચાલતી હોવાથી તેમનું બળ વધ્યું. તેને પોતાના કુંવરની ઉધ્ધતાઇનો ત્રાસ ભોગવવો પડયો. આ રાજાએ ઇ.સ. ૧૦૬૫માં ઉમરે આવતાં તેણે પોતાનુ રાજ્યધાની નક્કી કર્યું. એણે સેક્સનો સાથે ઘણી ક્રૂર રીતે વર્તણુક ચલાવી. સેક્સનોએ ઇ૦ સ ૧૦૭૩ માં હેન્રિનો પરજય કરી તેને ૩ દિવસ જંગલમાં નહસાડયો. પણ તે પછી ૧૦૭૫ માં "લાઝેનસાલ" નજદીક મ્હોટી લડાઈ થઇ, તેમાં સેક્સનો તદન પરાજય પામ્યા અને તેઓ હેન્રિને તાબે થયા.

ઇતલીના પોપ ૪ થા ગ્રેગરી સાથે એને વેર પડયું, પણ તે મ્હોટો ધર્મ રક્ષક હોવાથી તેની પાસે માફી માંગવા હેન્રિને જવું પડયું. તે માટે હેન્રિ પોપ પાસે ઇ૦ સ૦ ૧૦૭૬-૭૭ ની થંડીની ઋતુમાં ગયો. જ્યારે તે પોપ પાસે ગયો ત્યારે સખત થંડી પડતી હતી પણ પોપે તેને ૩ દિવસ સુધી થંડી અને દ્વારમાં ઉભો રહેવાની શિક્ષા કરી, તેને તે પછી ક્ષમા કરી હતી. એનું મરણ ઇ૦ સ૦ ૧૧૦૬ માં નિપજ્યું. પણ ચોક્કસ પોપ સાથના કલહને લીધે એનું પ્રેત સંસ્કાર વિના પાંચ વર્ષ વેર પથ્થરની પેટીમાં જેમનું તેમ પડી રહ્યું હતું. તે પછી ૫ મો હેન્રિ ગાદીનશીન થયો. તે પોતાનાં બાપ જેવો ખટપટી હતો, આથી તેને રાજ્યાભિષેક કરવા સામે લોકો થયા છતાં એણે જુલમથી રાજ્યાભિષેક કર્યો. એને પણ પોપે ન્યાતબહાર રાખ્યો હતો. અને તે પછી તે ૧૧૨૫ માં મરણ પામ્યો.

એને પુત્ર સંતાન કાંઇ નહિ હોવાથી જર્મનીના ડ્યૂકોએ સઘળા ડ્યૂકોને એકઠા કરી તેઓએ સેક્સનીના ડ્યૂક લ્યૂથરને જર્મનીની રાજ્યગાદીપર બેસાડયો. તેના પણ અનેક શત્રુ ઉત્પન્ન થયા. આથી તેને નચીંતાઇથી રાજ્ય કરવાનું સુખ મળયું નહિ.

એના પછી જે જે જર્મનીની રાજ્યગાદીપર રાજા બેઠા તેમને પોપ સાથે સંબંધ રાખવો પડયો. તેઓપર પોપનો અધિકાર શ્રેષ્ટ હતો.

ઇ. સ. ૧૨૭૫ માં રૅાદાલ્ફ નામે પુરૂષ જર્મનીનો પાદશાહ થયો. તે મૂળનો સ્વિટઝરલેંડનો રહેવાશી હતો. એ હાલના આસ્ટ્રીયાના રાજાનો મૂળ પુરૂષ હતો. રોદાલ્ફ અને બોહિમીયાના રાજા 'ઓતોકાર એમની વચ્ચે કલહ થયો, અને તેઓ અપસમાં લઢી પડયા, તે વેળા ઇ. સ. ૧૨૭૮માં ડેન્યૂબ નદી કાંઠે માર્ચફીલ્ડ પાસે યૂદ્ધ થયું તેમાં રૅાદાલ્ફને જય મળયો અને બોહિમીઅન લોકોનો પરાજય થયો, તેમાં ઓતોકાર મરણ પામ્યો.

રૅાદાલ્ફ પછી બસો સવાબસો વર્ષમાં મેકસીમિલીયન વગેરે કેટલાક પાદશાહો જર્મનીની ગાદી પર બેઠા. ઇ. સ. ૧૫૧૯મા ૫મો ચાર્લસ ગાદી નશીન થયો. તે પરાક્રમી હતો. તેની કારકીર્દિ ઇતિહાસમાં વાંચવા લાયક વર્ણેલી છે.

યૂરપના ખ્રિસ્તી ધર્મ ઇતિહાસમાં સુધારણા થવા માટે બનેલો એક મ્હોટો બનાવ મ્હોટી જગા રોકે છે. તેમાં મહાન પોપની સત્તાને નબળી બનાવવાના ઉપાયો યોજેલાં છે. પોપ પોતાને પરમેશ્વરનો પ્રતિનિધી કહેવડાવતો હતો. તેઓ પોતાની યોગ્તા વધારવા મ્હોટા દમામથી રહેતા. આગળ કરેલા યા હવે પછી થનાર પાપોની મૂક્તિ આપવાનું સામર્થ્ય તેઓ પોતામાં ધરાવતા હતા, અને તેથી પોતાના પાપમાંથી મૂક્તિ મેળવવા જે જે ભાવિકો તેમની પાસે આવતા તેમની પાસેથી તેઓ મ્હોટું દ્રવ્ય લેતા. આ મૂક્તિ આપવાનો

અધિકાર પોતે પોતાનાં ચોક્સ અધિકારીઓને પણ આપેલો હોવાથી તેમનું પ્રાબલ્ય ઘણું વધ્યું હતું.

પોપ તરીકે ૧૦ મો લીયો હતો, તે વેળા તેણે પોતાના અધિકારીઓને હોકમ કીધો કે પ્રાયશ્ચિત આપી ઘણું 'દ્રવ્ય એકઠું' કરવું. આથી જર્મનીમાં તેઓએ પોતાનું જોર ઘણું અજમાવવા માંડયું. આથી ત્યાંના વિદ્વાન ભણેલા લોકોએ તેમનો દોર તોડવાનો વિચાર કર્યો. તેઓમાં માર્તિન લ્યુથર નામે એક પુરૂષ હતો. તે વર્તમબર્ગમાંનો શિક્ષક હતો, અને તેને માન આપનારૂં મંડળ પણ મ્હોટું હતું. આથી તેણે પોપના દોર માટે જે આખ્યાન આપ્યાં તે લોકોનાં મનમાં ઉતર્યાં. માર્તિન લ્યુથરે ૯૫ કલમનો એક લેખ પ્રગટ કર્યો, તેમાં તેણે સ્પષ્ટ લખ્યું કે મનુષ્યનાં પાપની ક્ષમાં આપવાનો અધિકાર પોપને બીલકુલ નથી. આ ખબર પોપનાં અધિકારીઓને પડતાં તેઓ ક્રોધાયમાન થયા. તેમાં અગ્સબર્ગનાં અધિકારી કાજરતનસે માર્ટીનને પોતાનો લેખ રદ કરવા કહ્યું પણ તેણે તેની આજ્ઞા ધિક્કારવાથી ૧૫૨૦ માં દસમાં પોપ લીયોએ ૧૫૨૦ માં ૪૧ કલમનું એક લખાણ પ્રગટ કરી માર્ટીનને નાસ્તિક કહી ધર્મભ્રષ્ટ કર્યો. પણ માર્ટીને પોપના આજ્ઞાપત્રને તુચ્છકારી વર્તમબર્ગમાં સેંકડો લોકો સામે બાળી નાખ્યો. આથી પાંચમાં ચાર્લસને પણ ઘણો ક્રોધ ચઢયો. તેણે ૧૫૨૧ માં રાહિન નદી કાંઠે વર્મનમાં મ્હોટી સભા ભરી, ત્યાં માર્ટીન લ્યુથરને અભય વચન આપી તેડયો અને પોપ સામે નહિં થવા સમજાવ્યું. છતાં તેણે તકરારથી સર્વેને પોતાનું મત ખરૂં બતાવી પાછો ફર્યો. તે પછી તેણે દિન પર દિન પોતાના મતનો પ્રસાર કરી પોપની સત્તાને નબળી કરવા પ્રજાને ઉશકેરી. લ્યુથરે ખ્રિસ્તી શાસ્ત્રના નવાં કરારનો જર્મન ભાષામાં તર્જુમો કર્યો હતો. એનું મરણ ૧૫૪૬ માં નિપજ્યું; ત્યારે એનું મત યૂરપનાં ઘણાખરાં ભાગોમાં પસરી ચુકું હતું.

પાંચમા ચાર્લસનો ફ્રાન્સનો ૧ લો રાજા ફ્રાન્સીસ. દુશમન થયો હતો, અને તેથી તેઓ વચ્ચે અનેક લઢાઇઓ થઇ, તેમાં ૧૫૨૫ ની ૨૪ મી ફેબ્રુવારીએ ઇતલીની ઉત્તરે પોવિઆ ખાતે મ્હોટી લઢાઇ થઇ. તેમાં ફ્રાન્સીસનાં ૧૦ હજાર સિપાહો માર્યા ગયા અને રાજા ચાર્લસને હાથ કેદ પડયો. ચાર્લસે ફ્રાન્સીસને મેડ્રીક ખાતે મજબુત પ્રતિબંધમાં રાખ્યો હતો; અને તેની પછી તે સાથે મનગમતા કરારો કરી તેની છુટકા કરી. પણ ફરીથી તેણે ખટપટ કરતાં વળી લઢાઇ થઇ. તે શિવાય તુર્કો સાથે તથા લ્યુથરના અનુયાયીઓ સાથે અનેક લઢાઇઓ કરવી પડી. પણ તે પછી વૃદ્ધકાળે લઢાઇઓ તથા રાજ્યની અનેક જંજાલોથી કંટાળી જઇ ચાર્લસે ૧૫૫૫ માં હોલાંડ વગેરે દેશનું સ્વામિત્વ પોતાના પુત્ર ફિલીપને સોપ્યું અને બીજા સંસ્થાનિકોના આગ્રહથી ૧ લા ફર્દીનાન્ડને પોતાનું રાજ્ય આપવું પડયું. રાજ્ય ત્યાગ કરી ચાર્લસ 'એસ્ટ્રમેદુરા' ના મઠમાં જઇ રહયો. ત્યાં તે ધર્મ પુસ્તકો વાંચવામાં તથા ટાળાં બનાવવામાં વખત ગુજારતો. એ રીતે કેટલાક વર્ષ ગુજાર્યાં પછી, એક દિવસે મરણ સમયે પોતાની કેવી હાલત રહે છે તે જોવા જીવમાં જીવ છતાં પોતાને પ્રેત વસ્ત્ર પેહેરાવી કબરસ્તાનમાં લઇ જવાની ગોઠવણ કરાવી. પણ તે વખતનો ગંભીર દેખાવ જોઇ તેના મનપર એવી તો માઠી અસર થઇ કે થોડા દિવસમાં તે મરણ પામ્યો. આ બનાવ ૧૫૫૮ માં બન્યો.

પાંચમો ચાર્લસ પછી ઇતિહાસમાં નામના પામેલો પાદશાહ બીજો ફર્દીનાંન્દ ઇ. સ. ૧૬૧૯ માં રાજ્યાસને આવ્યો. તે પ્રોતેસ્તંત મતનો વેરી હતો. આથી તેના રાજ્યમાં અનેક ફેસાદો થયાં. આથી એણે સ્વિદનના રાજા ગસ્તાવિયસ એંદોલ્ફસને મદદે બોલાવ્યો. તે મ્હોટા સૈન્ય સાથે મદદે આવ્યાથી જય પામ્યો. તેમાં ૧૬૩૨ ની ૧૬ મી નવેંબરે

લુતઝેના (પ્રુશિયાની દક્ષિણે) માં મ્હોટું યુદ્ધ થયું. તેમાં સ્વિડીશ જય પામ્યા પણ રાજા ગસ્તાવિયસ મરણ પામ્યો.

તે પછી જેજે પાદશાહ જર્મનીની ગાદીએ બેઠાં તેમાં બીજા ફ્રાન્સીસ સુધી જાણવા જોગ કારકીર્દિ ગુજારવા પામ્યા નહોતા. ફ્રાન્સીસ ઇ. સ. ૧૭૯૨ માં રાજ્યકર્ત્તા થયો. એ શૂરવીર હતો પણ પોતાના સંસ્થાનિકો સાથે કેમ વરતવું તથા સંકટ સમયે કેમ વરતન રાખવુ એ તેનામાં ગુણો નહોતાં, અને તેથી સંસ્થાનિકો એની વિરૂધ હતા, તેટલાં ફ્રાન્સનો રાજા નેપોલ્યન બોનાપાર્ત જર્મનીપર ચઢી ગયો, આથી ફ્રાન્સીસ રશિયન પાદશાહની મદદ મેળવી લડવા તૈયાર થયો, તેમાં મ્હોટું ર. થયું. ઇ. સ. ૧૮૦૫માં બીજી દીસેંબરે આ યુદ્ધ આસ્તેર્લેટઝ (મોરેવ્હિયા પ્રાંતમાં) માં થયું, તેમાં ફ્રાન્સીસ હાર્યો, તે પછી ૨૫ મી તારીખે પ્રેસબર્ગ (હંગેરી પ્રાંતમાંનું) ખાતે કોલકરાર થયા આથી ફ્રાન્સીસને ઘણું ખોવું પડયું. આ વેળા એના સંસ્થાનીકો ફ્રાન્સીસ સામે થઇ નેપોલ્યનને મલી ગયા; આથી એણે ૧૮૦૬માં ૬ઠી આગસ્ટે જર્મનીના પાદશાહનો એલકાબ તજી દઇ પોતે આસ્ત્રીયાના પાદશાહનો એલકાબ ધારણ કીધો. આવી રીતે જર્મનીની જુની પાદશાહીની આખેરી આવી.

જર્મનીની પાદશાહી આવી રીતે લય પામતાં સંસ્થાનીકોએ પોતાને સ્વતંત્ર બનાવ્યાં. પણ તેટલાં આસ્ત્રીયાનું મહત્વ વધતું ચાલ્યું. તે વધારે બળવાન થતાં સ્વિદન, તુર્કસ્તાન, અને ફ્રાન્સ દેશ સામે થવા લાગ્યું. ૧૮૦૯માં આસ્ત્રીયનોએ નેપોલ્યન બોનાપાર્ટ સામે લઢાઇ ઉઠાવી, પણ તેમાં નેપોલ્યનની જીત થતાં વિયેના ખાતે કોલકરાર થયા, તેમાં ફ્રાન્સને ફરી ઘણું નુકસાન ખમવું પડયું. એનું મરણ ૧૮૩૫માં નિપજ્યું. તે પછી મહત્વનાં બનાવ બન્યા નહોતાં. ૧૮૪૮માં ૧લો ફ્રાંઝજોસફ ગાદીએ બેઠો. તે આસ્ત્રીયા અને હંગરીપર સત્તા ભોગવે છે. આસ્ત્રીયાનું રાજધાની શેહેર વિયેના ડેન્યૂબને કાંઠે છે.

ઇ. સ. ૧૮૪૯ ના માર્ચમાં ફ્રાંક્ફોર્ટ ખાતે મ્હોટી સભા ભરાઇ, તેમાં પ્રુશિયાના રાજા ૪થા ફ્રેદરિક વિલ્યમને જર્મનીના બાદશાહનું પદ આપવાનું સર્વેએ ઠેરાવ કર્યો, પણ ફ્રેદરિકે રાજાના સર્વે હક લગર અમથો એલકાબ મળેલો નહિ કબુલવાથી તે ગોઠવણ માંડી વળાઇ; પણ ઇ. સ. ૧૮૬૧માં ૧લો વિલ્યમ પ્રુશિયાનો બાદશાહ થયા પછી ૧૮૬૬માં આસ્ત્રીયા સાથની લઢાઇ અને ૧૮૭૦-૭૧ ફ્રાન્સ સાથની લઢાઇમાં પ્રુશિયાના પાદશાહની જીત થવાથી ૧લો વિલ્યમ જર્મનીનો પેહેલો શેહેનશાહ કહેવાયો; અને એ રીતે જર્મનની શેહેનશાહાત ઉપર પ્રુશિયાના રાજાની સત્તા સ્થાપન થઇ.

આથી પ્રુશિયાના પાદશાહોનો ઇતિહાસ નીચે ટુંકમાં આપ્યો છે તે ઉપરથી જર્મન શેહેનશાહતનો ઇતિહાસ સ્પષ્ટ સમજાશે.

પ્રુશિયાનું રાજય પ્રાચીન છે. દસમી સદીમાં તેનું નામ વટીક કોઇને માલમ નહોતું. પ્રાચીન કાળમાં જે લોકો ત્યાં વસતા હતા તેઓ પોતાને 'પોરૂશી' કહેવાડતા હતા. 'પો' શબ્દનો અર્થ તેમની બાષામાં પાસે રહેનારો થાય છે, અને તેઓ રૂશિયા પાસે રહેતા હોવાથી 'રૂશ' એ શબ્દ લીધો હતો. પ્રુશિયન પ્રજા જંગલી હતી અને તેમના ધર્મમાં અનેક ક્રૂર વાતો પ્રચારમાં હતી. તેમને ખ્રિસ્તી ધર્મમાં વટલાવવા માટે પોલાંડના રાજાએ ઘણો યત્ન કર્યો પણ તેમાં જય મળ્યો નહોતો.

૧૩ મી સદીમાં પ્રુશિયનોએ મોરેવ્હીયા પ્રાંતમાં દાખલ થઇ લુટ ચલાવી, ત્યારે ત્યાંનો ડયૂક તેમની સાથે લડવા ઉતર્યો, આથી તેણે કેટલાક સરદારો પાસે મદદ માંગી તે તેઓએ કરી, પણ પ્રુશિયનોને ખ્રિસ્તી બનાવવા થકી તેમનીપર તહેવાર જુલમ ગુજરવા માંડયા. તે એટલા વેર કે ત્યાં વસતી પ્રુશિયન પ્રજા જુલમ જારતીથી

જડમૂળથી નાશપામી અને ત્યાં જર્મનો વસ્યા, તેઓ પોતાને પૃશિયન કેહેવાડવા લાગ્યા.

આ મુજબ પૃશિયામાં જેઓ વસ્યા તેઓપર કેટલાક વર્ષોવેર જર્મન સરકારનો અમલ હતો, પણ તેટલાં તેઓએ બંડ કરી પોલાંડના રાજા ૩ જા કાસિમીરને પોતાનો રાજા ઠેરવ્યો. આથી અનેક લડાઇઓ થઇ, તેમાં હાની થઇ. ૧૪૩૬માં તેઓ વચ્ચે કોલકરાર થયા. તોય તેમના મનનો મેલ ફિટયો નહિ; આથી ફરી ૧૫૧૯ માં લડાઇઓ થઇ, તે કેટલાક દિવસ ચાલ્યા પછી 'ક્રાકો' મુકામે તેમના કોલકરાર થયા, તે કોલકરાર રેહે આલબર્ત નામનો શખસ પૃશિયાનો ડ્યૂક થયો, અને તેની ગાદી વશપરાએ ચાલવાનો ઠેરાવ સર્વેએ કબુલ કર્યો.

આ ડ્યૂકે પોતાના પ્રાંતમાં સારી સુધારણા કરી, તેણે કૅનિગ્ઝબર્ગ ખાતે એક પાઠશાળા સ્થાપી. તે પછી પૃશિયન બળ દિનપર દિન વધતું ગયું. ફ્રેદરીક વિલ્યમ ગાદીએ બેઠા પછી, તેણે પોલાંડના રાજા સાથે કોલકરાર કરી પોતાનું ઐશ્વત્વ જાહેર કીધું અને પોતે સ્વતંત્ર રાજા થયો, એનો પુત્ર ફ્રેદરિક રાજ્ય રૂઢ થતાં ૧૭૦૧ ની ૧૧ મી જાનેવારીએ રાજ્ય ભિષેકનો મ્હોટો સમારંભ થયો અને પોતાને બીજા ખ્રીસ્તી રાજાઓ તરફથી રાજા તરીકે કબુલ કરાવ્યો.

તેના પછી ફ્રેદરિક વિલ્યમ ૧૭૧૩ માં ગાદીએ બેઠો. એણે પોતાના રાજ્યોનો ઉત્તમ બદોબસ્ત કરી પરદેશી પ્રજાને પોતાના દેશમાં વસાવી વેપાર રોજગાર વધાર્યો. એની પાસે સૈન્ય મ્હોટું હતું, અને પોતાના રક્ષણ માટે પણ એક ટુકડી હતી; અને તેમાં બધા સિપાહો ૪ હાથ ઉંચાઇના કદાવર રાખ્યા હતા. આ રાજાની બીજી અનેક વિચિત્ર ખાશિયતો હતી. તે પોતાના ફ્રરજંદોને જરા પણ આળસાઇમાં વખત ગુજારતાં જોતો કે તેમને શિક્ષા કરતો. તેમજ બર્લીન પાયતખતમાં ફરવા નિકળતો ત્યારે હાથમાં એક લાંબી લાકડી રાખી માર્ગમાં જે કોઇ આળશી પડેલો જોતો તેને ખુબ ફટકાવી ઉદ્યોગી થવાની શિખામણ આપતો.

આ રાજાનો ફ્રેદરિક નામે કુંવર હતો; તે ઘણો ચપળ ને ચંચળ હતો છતાં પોતાના બાપનો વિચીત્ર દોર નહિ ખમાવાથી પોતાના એક મિત્ર સાથે પાયતખતમાંથી નહાશી પરદેશ ગયો, પણ તેને ફ્રેદરીક વિલ્યમે પકડી મંગાવી મારી નાખવાની શિક્ષા કરી, પણ આસ્ત્રીયાનો રાજા મધ્યસ્ત થવાથી તેના મિત્ર 'કાત'ને તેની સામે ફાંસી આપી મારી નાખ્યો હતો. એનું મરણ ૧૭૪૦ માં નિપજ્યું. તેનો કુંવર બીજો ફ્રેદરિક ગાદી નશીન થયો, તે વેળા તેની ઉમર ૨૯ વર્ષની હતી. એના બાપે એકઠું કરેલું દ્રવ્ય એની પાસે ઘણું હોવા ઉપરાંત એ વિદ્વાનને ચંચળ હોવાથી એનો રાજ્ય લોભ વધ્યો. તે વેળા હંગેરીની રાજ્યકર્તા રાણી મેરીઆ થૅરિસા હતી તેની સાથે એને વેર હોવાથી તેના મુલકપર ફ્રેદરિકે ૧૭૪૨ માં હુમલો કર્યો.

ફ્રેદરિકનું બળ દિનપર દિન વધવા માંડતાં એને નબળો બનાવવા સારૂ આસ્ત્રીયા, રશિઆ અને ફ્રાન્સ એ રાજ્યોએ એકત્ર થઇ ઝુંબેશ કર્યો અને તે પછી જે ૭ વર્ષ વેર લડાઇઓ થઇ તેમાં અનેક વેળા એકમેકના પક્ષનો જય થયો. એક વેળા તો ફ્રેદરિક તદન પરાજયની અણીપર હતો, તેટલાં રશિયાની રાણી મરણ પામતાં ત્રીજો પાલ ગાદીએ બેઠો, તેણે ફ્રેદરિકનો પક્ષ લીધાથી લડાઇનો અંત ૧૭૬૩ માં આવતાં કોલકરાર થયાં, તેમાં ફ્રેદરિકની યોગ્યતા વધવા સાથે ઘણાં લાભો થયાં. ૧૭૭૨ માં ફ્રેદરિક તથા આસ્ત્રીયાના તથા રશિયન પાદશાહો એકત્ર થઇ પોલાંડનો કેટલોક ભાગ જીતી લીધો. એને ફ્રેદરિક ધી ગ્રેટનો પણ ઈલકાબ મળ્યો હતો. એનું મરણ ૧૭૮૬ માં ૭૫ વર્ષની વયે નિપજ્યું.

એના સમયમાં શત્રુએ દેશને પાયમાલ કર્યાથી એણે પ્રજાને અન્ન મુફત ખાવા પુરું પાડયા ઉપરાંત ૬ વર્ષનું જમીનનું મેહે

માફ કર્યું હતું. એની પાસે ચાલુ ૧,૬૦,૦૦૦ નું સૈન્ય તૈયાર રહેતું હતું. એ નાસ્તીક મતીનો હોવાથી વૃદ્ધ વયમાં દુખી થયો હતો.

તે પછી બીજો ફ્રેદરિક વિલ્યમ (ઉપલાનો પૌત્ર) ગાદીએ બેઠો. એણે ૧૧ વર્ષ રાજ્ય કર્યું. તેના પછી ત્રીજો ફ્રેદરિક વિલ્યમ, ૧૭૯૭ માં ગાદીએ બેઠો, ત્યારે તે ૨૭ વર્ષની વયનો હતો. એ બળવાન, સમૃધિવાન અને શૂરવીર હોવાથી નેપોલ્યન બોનાપાર્ટ એની અદેખાઇ કરવા લાગ્યો. કલહ માટે કોઇ કારણ મેળવવા માટે નેપોલ્યને હાનોવર પ્રાંત ઇંગલંડના રાજાને પાછો આપવા માટે પૃશિયાના પાદશાહે કહ્યું, તેમજ ફ્રેદરિકની રાણી લુઇ અતી ખુબસુરત હતી, તેની આબરૂને કલંક લાગે તેની વાતો જાહેર કરવાથી નેપોલ્યનને જોઇતું હતું તેમ ફ્રેદરિકે લડાઇ ઉઠાવી. બેઉ પક્ષના ગંજાવર લશકર ઇ. સ. ૧૮૦૦ ના અકટોંબરની ૧૪ મી તારીખે 'ઝેના' મુકામે મલ્યા તેમાં બેઉ તરફનાં શૂરવીરો બળતવારીથી લટયા. પૃશિયનોનાં ૨૦,૦૦૦ સિપાહો માર્યા ગયા અને ૩૦ થી ૪૦ હજાર કેદ પકડાયા. તે પછી બોનાપાર્તે બર્લીન સર કરી ત્યાંથી એવી તો ગંજાવર લુટ મેળવી કે આગળ તેને તેવી લુટ કદી મળી. નહોતી. તે લુટમાં ફ્રેદરિકની એક તલવાર મળી. જેનીજ કિંમત રૂ ૫,૦૦,૦૦,૦૦૦ ની હતી. આથી ફ્રેદરિક પોતાની બાંનુ સાથે કેનિંગજબર્ગ નહાશી ગયો.

તે પછી પૃશિયાના રાજાનું બાકી રહેલું સૈન્ય રશિયન રાજ્યના સૈન્યને જઇ મળ્યું. તે એકત્ર થએલા સૈન્ય સાથે નેપોલ્યન બોનાપાર્ત લટયો. છેલ્લે ફ્રેદલાંદ પાસે ઇ. સ. ૧૮૦૭ ના જુન માસમાં લડાઈ થઇ તેમાં નેપોલ્યન જીત્યો. આથી એઓએ જોયું કે ફ્રેન્ચો સામે કશું ચાલશે નહિ. તે પછી રશિયન શેહેનશાહે નેપોલ્યનની મુલાકાત લઇ કોલકરાર કર્યા. તેમાં પૃશિયન રાજાને ઘણું નુકસાન ખમવું પડયું. તેની પાસેથી એલબ અને રાહિન નદીની વચલો મુલક લીધો. તેને બ્રુન્સવિક હાસેન કાસેલ અને હાનેવરનો કેટલોક ભાગ જોડયો. અને તેપછી સર્વ રાષ્ટ્રને વેસ્તફેલિયા નામ આપ્યું, ને ત્યાંના નેપોલ્યને પોતાના ભાઇ જેરોમને રાજા બનાવ્યો. આ ખટપટથી જેટલો પ્રદેશ નેપોલ્યનને મળ્યો તેમાં ૫૦,૦૦,૦૦૦ ની વસ્તી હતી. તેમજ ફ્રેદરિકે ૪૨,૦૦૦ થી વધુ સૈન્ય રાખવું નહિ એમ કબુલ કરવું પડયું; અને લડાઇના ખર્ચ બદલે ૧૪,૦૦,૦૦૦ ફ્રાંકનો દંડ આપવો પડયો. આ વેલા પૃશિયાનું શ્રેષ્ટત્વ નષ્ટ થતાં તે ઘણી તંગદસ્તીમાં આવ્યું, અને હવે પછી આ રાજ્ય કદી માથું ઉચકે નહિ એવું સર્વેને ભાસ્યું. પણ કુદરતનો નિયમ કાંઇ ઓરજ છે. તે પછી આ રાજ્ય કેવી મ્હોટી યોગ્યતાએ પુગું તે નીચલા વર્ણન ઉપરથી જણાશે.

ફ્રેદરિક ઉદાર મનનો ને ધર્મી હતો. એણે ધારો કાઢયો હતો કે દરેકના ઘરમાં બાઇબલ રાખવું, તથા કેળવણીનો ફરજીઆત કાયદાનું પેહેલું પગલું એણેજ ભર્યું હતું. એ સ્વતંત્ર રીતે પોતે રાજ્ય ચલાવતો હતો મરણ ૧૮૪૦ માં નિપજ્યું.

૪ થો ફ્રેદરિક વિલ્યમ સ્વભાવે ભલો હતો. એણે ગાદીએ આવતાં જે ભાષણ આપ્યું તેથી પ્રજાએ એનીપર ઘણી સારી આશા઼ઓ બાંધી, પણ રાજ્યપદ પામતાં તેની મતીમાં ફેર પડયો. આથી પ્રજાએ પોતાની ઇચ્છા મુજબ રાજ્યવ્યવસ્થા રાજા તરફથી કરાવવાનો નિશ્ચય કરી ૧૮૪૨ ની ૧૩ મી માર્ચે બર્લીન શેહેરમાં મ્હોટો બળવો કીધો. રાજાએ તેઓપર સૈન્ય મોકલ્યું. તેઓ વચ્ચે ઝપાઝપી થઇ પણ રાજ્યનું સૈન્ય હાર્યું. આથી બે વેળા પ્રજાપર હલ્લો કર્યો, પણ તેમાં રાજાનું કશું વળયું નહિ. છેલ્લે રાજા પ્રજાની ઇચ્છાને શરણ થયો જેથી બંડ સમાયું.

તે પછી પૃશિયન પ્રજાની ઇચ્છા મુજબ બનો રાજ્યકારોબાર ચાલવા લાગ્યો; પણ

સર્વ જર્મન દેશનો પરસ્પરથી સંબંધ કેવો જોઇએ તે ઠર્યું નહોતું. તે ઠેરવવા ઈ० સ० ૧૮૪૯ ના માર્ચ મહિનામાં ફ્રાંકફોર્ટ ખાતે સંસ્થાનનાં વકીલોની સભા મળી, તેમાં અનેક તકરારો થઇ, જેમાં જર્મનીની બાદશાહિનો એલકાબ પૃશિયાના રાજાને આપવું એવું ઠર્યું. પણ ફ્રેડરિકે જવાબ આપ્યો કે આ વાતમાં જર્મનીના સર્વ સંસ્થાનીકોનું એક મત મલી મને બાદશાહનાં સર્વે હકો આપ્યા શિવાય ફક્ત નામનો એલકાબ મને જોઇતો નથી." આથી આ ઠેરાવ ત્યાંજ રદ થયો. એનું મરણ ૧૮૬૧ ના જાનેવારીની ૨ જી તારીખે નિપજ્યું.

જર્મન શેહેનશાહતને ચડતી કળાએ આણનાર ૧લો વિલ્યમ તે પછી રાજ્ય પદ પામ્યો. એને કૉનિગ્જબર્ગમાં ૧૮મી અકટોંબરે રાજ્યભિષેક કર્યો. તેણે રાજ્ય પદ પામતાં પોતાનુ સૈન્ય સુધારા ઉપર તથા હાલત સુધારવા પર લક્ષ આપ્યું. આવા કામો પાછળ ઘણો ખર્ચ થવા માંડતા પાલીમેંત તેની સામે થઇ. પણ તે પછી ૧૮૬૨નાં અકતોંબરમાં પ્રિન્સ બીસમાર્કને વઝીર બનાવ્યો. તેટલાં આસ્ત્રીયા તથા પૃશિયાના રાજ્ય વચ્ચે જલદીજ કલહ શરૂ થયો. ૧૮૬૬માં આ લઢાઇએ ભડકુ લીધુ. પણ એનુ મુખ્ય કારણ જર્મનીના વડપણ માટે બેઉ વચ્ચેની હરીફાઇનું હતું. તે વેળા પૃશિયન સૈન્યમાં ૨,૨૫,૪૦૦૦ સિપાહો અને ૭૭૪ તોપો હતી. ત્યારે આસ્ટ્રીયન લશકરમાં ૨,૬૨,૪૦૦ સિપાહો અને ૭૧૬ તોપો હતી. પૃશિયન સરદારે ઈઝબર્ગ પસાર કરી આસ્ત્રીયનોને જલદીજ નહસાડયા. તે પછી ૩જી જુલૈએ મ્હોટી લઢાઇ થઇ, તેમાં આસ્ત્રીયનોએ જોકે બહાદુરી બતલાવી છતાં પૃશિયનોના નવી તોપના હથીયારો સામે તેઓ તદન નાઇલાજ થયા. આ વેળા પૃશિયન તરફના ૯૦૦૦ સીપાહો જખમી થયા તથા માર્યા ગયા, અને આસ્ત્રીયનોનાં ૧૬૨૩૫ માર્યા ગયા, તથા ઘાયલ થયા. તે ઉપરાંત ૨૨૬૬૪ પૃશિયનોને હાથે કેદ પકડાયા હતા. આ લઢાઇમાં આસ્ત્રીયાની તરફેણમાં જે નાહના રાજ્યો ભળી ગયા હતા. તેમને પણ દંડ આપવો પડયા છતાં તે, પછી થયેલા કૉલ કરારમાં આસ્ત્રીયાને જોકે ઘણું ખોટું પડયું નહોતું, પણ પૃશિયાના રાજાનું જર્મન રાજ્યો પર શ્રેષ્ટત્વ વધી પડયું હતું. મેન નદીનાં ઉત્તર તરફના સર્વ સંસ્થાનિકોએ વિલ્યમને પોતાના વડા રાજા તરીકે કબુલ કર્યો, અને તેથી સર્વેનાં લશકરો પૃશિયન રાજની આજ્ઞામાં રહે એવું ઠર્યું. આવી મ્હોટાઇએ પૃશિયન રાજ્ય ચટવાથી બીજા રાજ્યોને અદેખાઇ ઉપજી પણ તેમાં ફ્રાન્સનો ૩ જો નેપોલ્યન તો તેની પર વેર લેવા મથેલોજ હતો.

ઇ. સ. ૧૮૬૬ ના આગસ્ટ મહિનામાં બર્લીનની દરબારમાં ફ્રેન્ચ એલચીએ રાહિન નદીની ડાબી તરફનો દેશ પૃશિયનો પાસે માગ્યો, પણ વિલ્યમે તે આપવા માફ ના કહી. આથી નેપોલ્યનને માઠું લાગ્યું. એ એક કારણ; અને ઇ. સ. ૧૮૭૦ મા લીયોપોલ્ડ પોતાને સ્પેનના રાજ્યનો ગાદીવારેસ જણાવવા લાગ્યો, તે તેનું કહેવું બીજા રાજ્યો સાથે મસલહત કીધા વિના વિલ્યમે કબુલ રાખ્યું, આ બે કારણ ઉપરથી નેપોલ્યને લઢાઇ ઉઠાવી.

ફ્રેન્ચ સરકાર એમ ધારણા રાખતી હતી કે પૃશિયાની દક્ષિણ તરફનાં રાજ્યો વિલ્યમથી સ્વતંત્ર હોવાથી તેને મદદ કરશે નહિ, પણ તેઓએ તેને મદદ આપવાનું કબુલ્યું. આથી પૃશિયન રાજ્યનું બળ બેહદ વધી તેની પાસે ૧૦,૦૦,૦૦૦થી વધારે મ્હોટું સૈન્ય એકઠું થયું, તે સર્વે સૈન્યનું આધિપત્ય વિલ્યમે પોતે લીધું. તેના હાથ તળે જાબરસ્ત વ્હાન મોલ્તકે એવા મુખ્ય સરદારો હતા, તેમજ વડા રાજકુંવરે પણ એક મ્હોટું સૈન્ય સરદારી તળે લીધું. ઇ. સ. ૧૮૭૦ ના જુને મહિનાની આખેરીમાં યુદ્ધની સર્વે તઈઆરી થઇ, તે પછી ૪ થી આગસ્ટે એક

રાજ્યો વચ્ચે લડાઇ થઇ. પેહેલી લડાઈ થઇ, તેમાં ફ્રેન્ચો હાર્યા, પછી વળી ૬ ઠી તારીખે માર્શલ મૅકમોહન નામના ફ્રેન્ચ સરદાર સાથે જર્મનોએ ઝગડો કીધો, તે લાંબો વખત ચાલ્યો, તેમાં પણ ફ્રેન્ચો હાર્યા, કે જર્મન સૈન્ય ફ્રાન્સમાં આગળ વધ્યું.

. તે પછી બેઉ વચ્ચે અનેક લડાઇઓ થઈ. સપટેંબર ૧લી તારીખે 'સેદન' મુકામે જર્મનોએ હલ્લો કીધો, ત્યાં નેપોલ્યનની સરદારી તળે ફ્રેન્ચોનું મ્હોટું લશકર હતું, તેઓ જર્મન બળથી હાર્યા, એ વેળા નેપોલ્યન તથા ૮૪૦૦૦ સીપાહો, ૫૦ મ્હોટા સરદારો અને ૫૦૦૦ અમલદારો વિલ્યમને શરણે ગયા.

'સેદન'માં આ મુજબ પરાજય થતાં વિલ્યેમની આજ્ઞાથી નેપોલ્યન કેસલ શેહેર પાસેના વિલહેલ્મશોકના કિલ્લામાં જઇ રહ્યો. તે વેળા જે જે ફ્રેન્ચ સિપાહોએ ફરી હથીયાર નહિ પકડવાના કસમ લીધા, તેમને છોડી મેલવામાં આવ્યા હતા.

તે પછી જર્મન લશકરે પેરીસ શેહેરને ઘેરો નાખ્યો. આ શેહેરમાં પાર્લામેંતને નેપોલ્યન શરણે જવાનું જણાતાં સભાસદોએ નેપોલ્યનને પદભ્રષ્ટ કરવાનું જાહેર નામું કાઢી જર્મનો સામે લડવાની તૈયારી કરી, તે વેળા એલસસ અને લૉરેં ફ્રેન્ચો જો જર્મનોને આપે તો લડાઈ બંધ કરવામાં આવશે એવું વિલ્યમે 'કહેવાડ્યું;' પણ ફ્રેન્ચોએ ગમે તેટલા પૈસાના સાટે જમીનનો એક કડકો મણ નહિ આપવાનો નિશ્ચય કર્યો. આ વેળા જર્મનોએ પારીસમાં દાખલ થવા ઘણો પ્રયત્ન કર્યો પણ તેમાં ફાવ્યા નહિ.

'મેટ્ઝ' નામે એક ગંજાવર કિલ્લો ફ્રાન્સ દેશની પૂર્વે છે, ત્યાં માર્શલ બઝેન નામે મ્હોટો સરદાર હતો, તે કિલ્લાપર જર્મનોએ ઘેરો નાખી ૨૭ અકતોબરે તેમને તાબે કર્યા. આ વેળા ૧,૭૩,૦૦૦ ફ્રેન્ચ સિપાહો, ૩ મ્હોટા સરદારો અને ૬૦૦૦ ફ્રેન્ચ અમલદારો કેદ થયા.

આવો અસાધારણ ફતેહમંદ બનાવ બનતાં મેટ્ઝ મુકામે જર્મનોએ મોહટો આનંદ-ઓત્સવ કરીને સમારંભ વચ્ચે વિલ્યમને ૧૮ મી જાનેવારી ૧૮૭૧ માં જર્મનીનો શેહેનશાહ એવું માહાતંપદ આપ્યું. વિલ્યમે આ પદ મ્હોટા માન સાથે સ્વિકાર્યું.

જર્મનોએ આવી મ્હોટી ફતેહો મેળવ્યા છતાં પારીસમાંના સૈન્યને હજી આશા હતી. આથી તેઓએ ઘેરો નાખી બેઠેલા જર્મન સૈન્યપર હલ્લા કર્યા, પણ તેઓ હાર પામ્યા. ફ્રેન્ચો શરણે આવતાં ૨૮ મી જાનેવારીએ વિજયી જર્મનો પારીસમાં દાખલ થયા. તે પછી ૨૭ મી ફેબ્રુઆરીએ બેઉ દેશો વચ્ચે કોલકરાર થયા. આ કામમાં ફ્રાન્સ તરફથી એમ્બાયર્સ અને જર્મનો તરફથી પ્રિન્સ બીસમાર્ક મધ્યસ્થ હતા. આગળ જે બે પ્રાંતોની જરમનોએ માગણી કરી હતી તે ફ્રેન્ચોએ કબુલી, અને તે શિવાય ૩,૧૭૦૦,૦૦,૦૦૦ રૂપ્યા લડાઇના ખર્ચ માટે શેહેનશાહ વિલ્યમને ફ્રેન્ચ સરકારે આપવા કબુલ્યા, આ કોલકરારપર ૧૦ મી માર્ચે સહી સાખ થઇ.

આગળ ફ્રેન્ચ રાજ્ય જે મ્હોટી મ્હોટાઇની ટોંચે પુગ્યું હતું તેને પ્રુશિયાના એક રાજાએ એવી તો હાલતે આણી મુકયું કે તેણે ફરી કદી સરકશી કરી નથી; અને પ્રુશિયાનો રાજા તે પછી તમામ જર્મન રાજ્યોનો વડો ગણાયો, જે હક્ક તેનાં વંશજો આજવેર ભોગવેછે.

શેહેનશાહ વિલ્યમે તે પછી મ્હોટી આબાદાની સાથે રાજ્ય કરી ઇ. સ. ૧૮૮૮ની ૯ મી માર્ચે મરણ પામ્યો. તે વેળા પાટવી કુંવર ફ્રેડરિક ગળાનાં નાસૂરના દર્દથી પિડાતો હતો. તેને શેહેનશાહ તરીકે જાહેર કીધો, પણ તેનું મરણ તેજ વર્ષના જુનમાં નિપજવાથી બીજો વિલ્યમ ગાદીનશીન થયો જે હાલનો જર્મનીનો શેહેનશાહ છે.

જરમાઇ—આ વસ્તુ ઝેરી અને કેફી છે. એલ તથા બીર દારૂને વધારે કડવો બનાવવા માટે

આ વસ્તુ તેમાં નાખવામાં આવે છે. માથાના બાલમાં ખોડો થયો હોય.અથવા પુશકળ જુ પડી.હોય ત્યારે તેની ભુકી અથવા મલમ ઘણોજ અક્સીર માલમ પડયો છે. એની પેદાસ સીલોન તથા મલબારે કોસ્ટા ઉપર થાયછે, જ્યાંથી મુંબઇ મારફતે વેલાત તરફ રવાના થાયછે.

જર્સી—ફ્રેનક્ષના ટાપુમાંનુ મુખ્ય શેહેર. નૉર્મનકોસ્ટાથી ૧૪ મૈલ પર 'એમ્પટન' ની દક્ષિણે ૧૩૩ મૈલ પર છે, અને વેમૌથથી ૯૫ મૈલ પર છે. એનું ક્ષેત્રફળ ૪૫ ચૌરસ મૈલ છે. એનો ⅔ ભાગ ફળદ્રુપ હોવાથી ખેતી વાડી માટે રોકાયલો છે. ૧૮૦૬માં લોક વસ્તી ૨૨૮૫૫ની, ૧૮૫૧માં ૫૭૦૨૦ની અને ૧૮૯૧માં ૫૪૫૧૮ની હતી. એનો કિનારો ખડકથી ભરપૂર છે, પણ દક્ષિણ પૂર્વ કાંઠો ઉંચા કરાડાથી ભરપૂર છે. જર્સીમાં છછુંદર તથા મ્હોટી જાતનાં દાંત વીનાનાં દેડકા પુશકળ જણાય છે. અત્રે પપેટાની મ્હોટી ખેતી થાય છે. અત્રેથી પરદેશ ખાતે દર વર્ષે બપેટા ૬૦,૦૦૦ ટન લગભગ ૨૬૪૦૦૦ પૌંડના મોકલવામાં આવે છે. અને બકરાં તથા ઢોરોની મ્હોટી પેદાશ થાયછે; ને તે પરદેશ ખાતે મોકલવામાં આવેછે. અત્રેના વતની જો કે અસલી નોરમનના વંશજ ઇંગલીશ છે છતાં તેઓની રાજદ્વારી ભાષા ફ્રેન્ચ છે.

જર્સી શેહેર—ન્યૂ જર્સીનું બીજું શેહેર હડસન કૌન્ટીમાં મુખ્ય છે. જર્સી હડસન નદીને કાંઠે ન્યૂયૉર્ક નજદીક છે. જર્સી શેહેર ઉદ્યોગી છે છતાં તે દેખાવડું નથી. આ શેહેર રેલ્વેનું મુખ્ય મથક હોય તે ઇરીન અને પેન્સાલવાનિયા સાથે નેહેરથી જોડાયલું છે. અત્રે લોઢું, કોલસો અને ખેતી વાડીની પેદાયશનો મ્હોટો વેપાર ચાલેછે. અત્રે મ્હોટા પાયાપર સાકર, આટો, લોઢું, સ્ટીલ, જસત, બૉયલર અને યંત્ર કામ, એન્જીનો, તેલ, રસાયન પદાર્થો, ઓકયૂમ, ડાકડમાલ, રેસમ, ઘડીયાળ અને ઝવેરકામ, સીસાપેન, તંબાકુ, કુંભારકામ, સાબુ, ખીર વગેરેના કારખાનાઓ ચાલેછે. આ શેહેરનું હાલનું નામ ૧૮૩૮,માં પાડવામાં આવ્યું હતું. ૧૮૬૦ માં વસ્તી ૨૯૨૨૬ની, ૧૮૭૦ માં ૮૨૫૪૬ ની અને ૧૮૯૦ મા. ૧,૬૩૦૦૩ ની હતી.

જરાસંધ—સોમવંશીય પુરૂકુલોત્પન્ન બૃહદ્રથ રાજાનો પુત્ર. આ રાજા કયા સનેમાં થઇ ગયો તે વિશે બે જૂદા મત છે. એ મગધદેશનો અધિપતિ હતો, અને એનું રાજધાની શેહેર ગિરિવ્રજ હતું. એની બે કન્યા અસ્તી અને પ્રાપ્તિને તેણે કંસ સાથે પરણાવી હતી. કંસને કૃષ્ણે માર્યાથી એણે કૃષ્ણ સાથે ૧૭ વખત લઢાઇ કરી પણ તેમાં એ બળરામને હાથે દરેક વેળા માહાત થયો હતો.

એ જોકે કૃષ્ણથી હાર્યો હતો તોય મહા બળવાન યોદ્ધો હતો. એના પ્રધાન હંસ અને ડીંભક નામે હતા, અને શિશુપાળ સેનાધિપતિ હતો. એણે સેંકડો રાજાઓને છતી કેદમાં પુર્યા હતા, અને તેમને ૧૦૦ વર્ષ પુરાં થતાં રૂદ્રને બળી આપનાર હતો. તેટલાં યુધિષ્ટીર રાજસૂયજ્ઞ કરવાનું ધારી કૃષ્ણને જણાવ્યું. આ વેળા કેદમાં પડેલા રાજાઓને ૮૬ વર્ષો થયા હતાં, ને ૧૪ વર્ષ બાકી હતા, કે જે પછી તેઓ સર્વેને બળી આપવાનાં હોવાથી તેઓએ ગુપ્ત દુત મારફતે કૃષ્ણની મદદ માગવાથી કૃષ્ણે ઇંદ્રપ્રસ્થથી. ભીમ અર્જુનને તેડી મગધ દેશમાં ગયો, અને ગિરિવ્રજમાં બ્રાહ્મણ વેશે દાખલ થયો. જરાસંધે તેમને પૂજામાં દક્ષણા આપતાં તે તેઓએ નહિ લેતાં યુદ્ધ માંગવાથી જરાસંધે તેમને ઓળખી ભીમસેન સાથે લઢવાનું જણાવ્યું. ભિમસેન સાથે લઢતાં ૧૫ મે દિવસે જરાસંધ માર્યો ગયો હતો. જરાસંધ મરણ પામતાં તેનો પુત્ર સહદેવ શરણે આવતાં તેને રાજ્યભિષેક કરી કેદી રાજાઓને મુક્ત કર્યા હતા.

જરીમરી—(જુઓ કૉલેરા.)

જરોદંધુ—૭ કેશ્વરોમાંના સ્વહિ કેશ્વરનો

આ વૃડો દસ્તૂર. પોતાના ડાહપણ માટે અવસ્તાઇ જમાનામાં વખણાઇ ગયો છે.

જલગાંમ—ખાનદેશ જીલ્લામાં નસીરાબાદમાંનું શેહેર. મુંબઇની ઉત્તર પૂર્વે ૨૬૧ મૈલ ઉપર છે. ૧૮૭૨ માં લોક વસ્તી ૬૮૯૩ની ને ૧૮૮૧ માં ૯૮૧૮ ની ને ૧૮૯૧ માં ૧૦૬૯૨ ની હતી. તેમાં ૮૨૩૪ હિંદુ, ૧૨૯૭ મોહમેદનો તથા બીજી પરંજાતની વસ્તી હતી. મ્યૂનિસીપાલીટીની ઉપજ ૨૯૬૮ પૌડની છે. શેહેર ૪૧૭ એકર જમીન ઉપર છે. ૧૮૬૦માં અત્રે રેલ્વે લાઇન નખાઇ હતી. ૭૧ વર્ષ થયાં આ શેહેર કપાસના વેપારનું મુખ્ય મથક ગણાય છે. ૧૮૬૨–૬૫ ના અમેરિકન લઢાઇના હિ ગામ વેળા આ શેહેરમા રૂનો અતી ગજાવર વેપાર ચાલ્યો હતો. અત્રે કપાસના પ્રેસો, તથા મીલોનો સારો ઉદ્યોગ ચાલે છે. શેહેરમાં મુસાફરનો બંગલો, પોષ્ટઓફીસ, પોલીસનું થાણું, મ્યુનિસીપલ ઑફીસ વગેરે મુખ્ય મથકો છે. શેહેરથી બે મેલ ઉપર આવેલા એક સરોવરમાંથી પાણી નળવડે પ્રજાને પોંહચાડવામાં આવેછે.

જલગાંવ—બીરારમાં આકોલા જીલ્લામાંનો એક તાલુકો, ક્ષેત્રફળ ૩૯૨ ચૌરસ મૈલ છે. તેમા ૩ શેહેરો તથા ૧૬૨ ગામડાં છે. તેમાં ૧૯૪૨૮ રેહેવાનાં મકાનો છે. ૧૮૬૭મા લોક વસ્તી ૮૩૧૧૦ની, ૧૮૮૧માં ૧૦૫૯૩૫ની હતી. તેમાં ૫,૪૪૩૪ પુરૂષો અને ૫૧૩૦૫ સ્ત્રીઓ હતી. વસ્તીમાં હિંદુઓ ૯૮૦૭૧, મોહમેદન ૭૫૨૧, શિખ ૪૦, જૈન ૧૦૦, પારસી ૭ હતા. ખેડુતોની વસ્તી ૯૭૧૫૨ની (સેંકડે ૭૨૯૦) હતી. જીલ્લાની પ્રજાનો મુખ્ય ઉદ્યોગ ખેતીવાડીનો છે. જાલનાં ગામ ઉપરથી જી. આઇ. પી. રેલ્વે પસાર થતી હોવાથી, તથા ખામગામની પણ રેલ્વે પસાર થતી હોવાથી એ એક રેલ્વે જંકશન છે. તાલુકામાં ૧ દીવાની, બે ફોજદારી કચેરી છે.

જલગાંવ—મધ્ય હિંદમાં 'બરવાની' ના રાજ્યમાંનુ પ્રગણું. ક્ષેત્રફળ ૬૭૨ ચૌરસ મૈલ છે. તેમાંથી ૧૧૩૨૪ એકર જમીન ખેતીવાડી ખાતે રોકાયલી છે, ને ૧૦,૫૫૦૦ ખેડી શકાય તેવી જમીન હજી પડતળ છે. બાકીનો ભાગ પહાડી ને ખડક વાળો છે. વાર્ષિક મેહેસુલ ૮૨૮ પૌંડની ઉપજે છે. ૧૮૮૧માં વસ્તી ૪૧૫૬ની, તેમાં ૮૮૩ રહેવાના મકાનો હતા. પ્રગણામાં ખીટા અને મીલાન નામે બે ગામડાં છે.

જલગાંવ જમ્બોદ—બીરારમાં આકોલા જીલ્લામાંનુ ગામ. આકોલાની ઉત્તર પશ્ચિમે ૪૪ મૈલ પર અને સાતપુડા પર્વતની દક્ષિણે ૮ મૈલ ઉપર છે. એની પાસે આવેલા નનદુરા ગામ પાસથી જી. આઇ. પી. રેલ્વે પસાર થતી હોવાથી એનું તે ગામ સ્ટેસન ગણાય છે. ૧૮૬૭માં વસ્તી ૮૭૬૩ની ને ૧૮૮૧માં ૧૦૩૯૨ની હતી. તેમાં ૫૨૬૭ પુરૂષો અને ૫૧૨૫ સ્ત્રીઓ હતી. વસ્તીમાં ૮૬૪૯.હિંદુ તથા ૧૭૧૫ મોહમેદન, ૧૦ શિખ, ૧૧ જૈન, અને ૮ પારસી હતા. શેહેર ૧૪૨ એકર ઉપર વસાયલું છે.

જલતરંગ—એક પ્રકારનું વાદ્ય. કાચના નાહના મ્હોટા પ્યાલાં વજન પ્રમાણથી પાણીએ ભરી તેના કાંઠા પર લાકડી ફેરવી તેમાંથી રાગો કાઢી શકાય છે.

જલંદર—પંજાબનું આ અતી પુરાણું શેહેર સતલજ અને બિયાના દુઆબ વચ્ચે છે. અત્રે અંબાલાથી અમરીતસરની રેલ્વે પસાર થાય છે. લોક વસ્તી ૧૮૯૧માં ૬૬૨૦૨ની હતી.

જલાલપુર—સુરત જીલ્લાનું એક પ્રગણું. એની પૂર્વે બરોડાનું મહુઆ પ્રગણું, દક્ષિણે આંબિકા નદી ને પશ્ચિમે અરબી સમુદ્ર છે. એ ૨૦ મૈલ લાંબુ અને ૧૬ મૈલ પોહળું છે. ક્ષેત્રફળ ૧૮૯ ચૌરસ મૈલ છે. ૧૮૮૧ માં વસ્તી ૭૪૦૧૬ની હતી. દર ચૌરસ મૈલે ૩૯૨ ની છે. તેમાં ૬૩૬૦૮ હિંદુ, ૫૪૨૮ મોહમેદન અને ૪૯૮૦ પરદેશી છે. એમાં ૯૧ ગામડાં સમાય છે. આ ભાગ ફળદ્રુપ

હોવાથી તથા સમુદ્ર કાંઠાપર હોવાથી ત્યાં ઇમારતી લાકડાં અને ફળફળાદી સારી ઉત્પન્ન થાયછે. મુખ્ય પાક જુવાર, બાજરી અને ચોખાનો થાયછે. અત્રેની આબોહવા તંદરેસ્ત છે. વર્સાદની રાસ ૪૫ ઈંચની પડેછે. જમીનનું મેહેસૂલ ૩૩૭૯૫ પૌંડનું ઉપજેછે. આ ભાગમાં બે ફોજદારી કચેરીઓછે.

જલાલપુર—પંજાબમાં ગુજરાત તેહેસીલમાંનું ગામ. ગુજરાત શેહેરની ઉત્તર પૂર્વે ૮ મૈલ ઉપર છે. લોકવસ્તી ૧૮૬૮માં ૧૫૫૨૬ ની, ૧૮૮૧માં ૧૨૮૩૯ની હતી. તેમાં ૯૪૯૬ મોહમેદન, ૩૩૩૧ હિંદુ અને ૧૨ શિખ હતા. આ શેહેર અતી ફળદ્રુપ બાગઉપર તથા શિયાલકોટ જેહેલમ અને જમુના જંકશન ઉપર છે. અત્રે શાલ વણવાનો મ્હોટો ઉદ્યોગ ચાલે છે.

જલાલપુર—પંજાબમાં જેહેલમ તેહેસીલમાં એજ નામની નદીઉપર આ પુરાણું ખંડીયર શેહેર છે. અલેકઝાન્ડર ધી ગ્રેટનો એક સરદાર પોરસ સાથે લડતાં માર્યો ગયો હતો. તેની અત્રે યાદગારી કાયમ રાખેલી છે. પર્વત ઉપર આ યાદગારી તળેટીથી ૧૦૦૦ ફીટ ઉપર છે. જેની હાલમાં માત્ર દેવાલ બાકી રહેલી છે. પુરાણા વખતનાં નાણા આ ખંડીયરમાંથી જડી આવે છે. મહાન અકબરના સમયમાં પણ આ શેહેર હાલના કરતાં ચારઘણું આબાદ હતું.

જલાલાબાદ—આ શેહેરનું પ્રાચીન નામ નગરહાર હતું. હુએનથસાંગ નામનો ચીનાઇ મુસાફર જણાવે છે કે તે "લંઘનથી નિકળી ૧૭ મૈલ અગ્નિએ નગરહાર(જલાલાબાદ)-માં ગયો હતો. કાબુલ નદીની દક્ષિણે જલાલાબાદ પાસે 'નગર' નામે શેહેર વિશે ટાલેમીએ વર્ણન આપેલું છે. નગરહાર એ સંસ્કૃત નામ એક નાણા ઉપરથી જડયું છે. આ પ્રાંતનો ઘેરાવો ૧૦૦ મૈલ જણાવેલો છે. આ ઉપરથી પશ્ચિમે જગદલકનો ઘાટ, પૂર્વે ખૈબરઘાટ, ઉત્તરે કાબુલ નદી, અને દક્ષિણે સફેદકોહ પર્વત એટલી આ પ્રાંતની હદ છે. જલાલાબાદની પશ્ચિમે બે મૈલ ઉપર બેગ્રામ' છે, તે એની રાજધાની હશે. તે ગામ 'હિડા'ની વાયવ્ય પશ્ચિમે ૫, ૬ મૈલ ઉપર છે. હિડ્ડ એજ હુએને જણાવેલુ 'હેલો' હશે એમ ઘણાકોનું મત છે. ત્યાં બોદ્ધની એક તુમડી એક સ્તુપમાં હતી એમ હુએન લખે છે. હિડ્ડા જલાલાબાદની દક્ષિણે ૫ મૈલપર છે. ત્યાંથી 'માનસને' સ્તૂપ વગેરે શોધી કાઢયાં હતાં. આ ઉપરથી હિડા એજ હશે એમ નિર્વાદ છે. અને રાજધાની બેગ્રામ જે જણાવી છે તે એજ હશે. ત્યાં જુના ખંડીયર ઘણાં જણાય છે. ઈ. સ. ૬૩૦માં આ પ્રાંત કાપિસેનના તાબામાં હતો. અને કાપિસેન પ્રમાણે તે ત્યાર પછી કાબુલના બ્રાહ્મણી રાજ્યના તાબામાં અને તે પછી મુસલમાનોને તાબે ગયું હતું.

અત્રે કાબુલની દરબાર તરફથી હાકેમ નેમાય છે, જેનો પગાર નાહનો હોય છે; પણ દંડ, કર અને બીજા ઉપયોગીથી તે પોતાનું લવાજમ વધારે વસુલ કરી શકેછે. ઇનસાફનું કામ મુલ્લાં અથવા કાજીને હસ્તક હોય છે.

હાલનું જલાલાબાદ ગામ મહાન અકબરે કાબુલથી હિંદુસ્તાન આવતાં ઈ. સ. ૧૫૭૦ માં સ્થાપન કર્યું હતું; અને ત્યાં શાહાજહાને એક કિલ્લો બાંધ્યો હતો. જલાલાબાદનો કબજો બ્રિટીશ લશકરે ૧૮૩૯ થી ૪૨ તથા ૧૮૭૯ થી ૮૦ સુધી લીધો હતો.

જલાલાબાદ—ઉપલા જીલ્લાનું મુખ્ય શેહેર, કાબુલ નદીવાલા મેદાનથી ૧૯૪૯ ફીટ ઉપર છે. પેશાવરથી ૯૧ મૈલપર અને કાબુલથી ૧૦૦ મૈલ ઉપર છે. ૧૮૪૦ માં અત્રે ૩૦૦ રહેવાનાં મકાનો હોઇ ૨૦૦૦ ની વસ્તી હતી. હાલમાં ૩૦૦૦ ની વસ્તી છે. અત્રે ગામની આસપાસ પડત કોટ છે.

જલાલાબાદ—ઉત્તર પશ્ચિમ પ્રાંતમાં મુઝફ્ફરનગર જીલ્લામાંનું ગામ, કૃષ્ણા નદીની પાસે મુઝફ્ફર નગરની ઉત્તર પશ્ચિમે ૨૧ મૈલ ઉપર છે. ૧૮૭૨ માં લોક વસ્તી ૬૯૦૪ ની ને ૧૮૮૧ માં ૬૫૯૨ ની હતી. તેમાં ૩૦૬૫ હિંદુ, ૪૪ જૈન અને ૩૪૮૩ મોહમેદનો છે. મુખ્ય વસ્તી પઠાણોની છે. શેહેર ૧૫૫ એકર ઉપર છે. અત્રે દર શક્ર અને આદિતવારે મ્હોટું બજાર ભરાય છે. રોહિલા નૈવાબખાને અત્રે ગંજાવર કિલ્લો 'ઘોરગઢ' નામે બાંધ્યો હતો. આ શેહેરને મરાઠાઓના હુમલાથી ઘણું ખમવું પડ્યું હતું. તે પછી શિખ લઢવૈયાંઓએ ગામને ઉજડ બનાવ્યું ત્યારથી અત્રેનો કિલ્લો તદન ઉજડ હાલતમાં છે. ૧૮૫૭ માં અત્રેના પઠાણોએ વખાણવાલાયક વર્તણુક ચલાવી હતી.

જલાલાબાદ—વાયવ્ય પ્રાંતમાં શહાજહાનપૂરમાંનું એક દક્ષિણ તરફનું તેહેસીલ ગંગાના ઉત્તર કિનારા ઉપર છે. આ તેહેસીલ ૩ ભાગમાં વેહેંચાયલું છે. પૂર્વ તરફના રેતાળ ભાગનું ક્ષેત્રફળ ૪૦ ચોરસ મૈલ છે, તેમાં ઘઉ, વગેરે પાકેછે, અને બાજરી વર્ષા ઋતુમાં પાકે છે.

(૨) મધ્યમાં 'તારાઈ' ભાગ, રામગંગા અને બાગુલવાલા ભાગમાં છે. તેમાં ઘઉંની ઉત્તમ ખેતી થાય છે. તેનું ક્ષેત્રફળ ૧૮૧ ચોરસ મૈલ છે.

(૩) બંકાની ભાગ રામગંગાથી ગંગાના ભાગ સુધી વધે છે. જેનું ક્ષેત્રફળ ૧૪૦ ચોરસ મૈલ છે. આ ભાગમાં મ્હોટું જંગલ ફરી વળેલું હોવાથી ઘાસની સારી પેદાયશ થાય છે.

૧૮૭૨માં અત્રે વસ્તી ૧૬૫૭૬૩ની હતી. ૧૮૮૧માં ૧૪૫૫૧૫ ની હતી, તેમાં ૭૯૯૯૦ પુરૂષો અને ૬૫૫૨૫ સ્ત્રીઓ હતી. તેમાં ૧૩૩૪૩૫ હિંદુ, ૧૨૪૭૭ મોહમેદન હતા. જમીનનું મેહેસુલ ૨૧૧૩૨ પોંડનું ઉપજે છે. તેહેસીલમાં બે ફોજદારી અને એક દીવાની કચેરી છે.

જલાલાબાદ—ઉપલાનું મુખ્ય શેહેર. રામગંગા નદીની ઉત્તરે બે મૈલ ઉપર છે. ને શહાજહાનપુરની દક્ષિણે ૧૯ મૈલ ઉપર છે. ૧૮૭૨માં લોક વસ્તી ૭૧૨૭ની તથા ૧૮૮૦ માં ૮૦૨૫ની હતી. તેમાં ૪૦૭૭ હિંદુ, ૩૯૪૫ મોહમેદનો હતા. શેહેર ૧૧૭ એકર ઉપર વસાયલું છે. કાનપૂરથી અત્રે નદી માર્ગે વહાણો વેપાર અર્થે આવ જાવ કરે છે. અત્રે સોમ તથા ગુરૂવારે બજાર ભરાય છે.

જલાલુદ્દીન—ખોરાસાનના પાદશાહ સુલતાન મોહમદ પછી આ તેનો બેટો ગાદી નશીન થયો. એ ચંગીઝખાનનો સુદઇ હોવાથી તેનો દેશ પાયમાલ કર્યો હતો. એણે કંદહાર પાસે મ્હોટો જય મેળવી પૂર્વ તરફ બીજી જીતો મેળવી હતી. એ છેલ્લી લઢાઈ ઈ. સ. ૧૨૨૧માં ઇંડસ નજદીક બાજુ પાસે લઢ્યો પણ તેમાં એના લશકરનો મ્હોટો નાશ થયો, અને એજ દિને બીજે પાર નહાઠો, ને થોડા દિવસમાં ૧૨૦ સીપાહી મેળવી તેમની મદદથી ૪૦૦૦ ઘોડે સ્વારોનું લશકર

મેળવ્યું; પણ મોંગોલો સામે તેઓ લડવા કરતા હોવાથી એ દિલ્લી તરફ અલ્તમસ પાસે મદદ માટે ગયો, પણ ત્યાં કશું વળ્યું નહિ. તેટલાં તેણે સાંભળ્યું કે મોંગોલોએ ઇરાન પરથી પાછા ફર્યા છે, આથી તે પોતાનું રાજ્ય ફરી મેળવવા ત્યાં લડવા ગયો, તેમાં લડતાં મોસોપોટેમિયા ખાતે ૧૨૩૧ માં મરણ પામ્યો.

જલાલુદ્દીન રૂમી, મવલાના*—આ મહાન ફારસી સુફી કવિનો જન્મ તાઃ ૩૦ સપ્ટેંબર ૧૨૦૭ ઇસ્વી(૬૦૪ હી. સ. ૬ ઠી રબ્બીઉલ-અવ્વલ)માં ખોરાસાનમાં આવેલા બલ્ખમાં જ્યાં એનું કુટુંબ લાંબા કાળ સુધી સારી શ્રીમંત સ્થિતિ, જાહેર ક્રીતિ અને નામવરીમાં રહ્યું હતું ત્યાં થયો હતો.

હ. પૈગમ્બરના અસહાબ અને મશહૂર ખલિફા અબુબકરના વંશમાંથી એ ઉતર્યો હતો. જલાલુદીનનો પિતા મહોમ્મદ કે જે સાધારણ રીતે બહાઉદ્દીન વલદ તરીકે ઓળખાતો હતો અને બલખનો એક મશહૂર હકીમ હતો તે, તે વેળાના ત્યાંના સુલતાનની નજરમાં, એના વગ વસીલાએ જે અદેખાઇ ઉપજાવી હતી તેથી બચવા, ઇ. સ. ૧૨૧૨માં બલખ ન્હાઠો. જવાન જલાલુદ્દીનની વય તે વેળાએ ફક્ત પાંચ વર્ષની હતી, પણ રૂહાની (આત્મિક) પ્રશ્નને લગતા એના ભવિષ્યની મોટાઇની નિશાનીઓ એના બાળવયમાંના પાકી સમજણના જ્ઞાન, ઉન્માદ અને સ્વપ્નાઓમાં પોતાની હાજરી જાહેર કરવા લાગી. પહેલાં થોડા વખત સુધી માલાતિયેહ અને આરમેનિયામાં આવેલા અરજિનજાનમાં વસવા પછી બહાઉદ્દીનને એશિયા માઇનરમાં આવેલા લૉરિન્દેહમાં ત્યાંની સ્થાનીક કૉલેજના પ્રીન્સીપાલ તરીકે નેડાવી લેવામાં આવ્યો અને ત્યાં જવાન જલાલુદ્દીન કે જે આટલા સમયમાં પોતાના પિતાના પવિત્ર, બુદ્ધિશાળી અને સંભાળ ભર્યા શિક્ષણ નીચે મોટો થતો હતો તે વયમાં આવી પુગ્યો અને ઇ. સ. ૧૨૨૬ માં સમરકંદના લાલા શરફુદ્દીનની પુત્રી જવહર-ખાતુન સાથે પરણ્યો. આ પછી એના પિતા બહાઉદ્દીનને તે વેળાના એશિયા-માઇનર અથવા જેને ત્યાંના લોકો રૂમ કહે છે, ત્યાંના સુલતાન અલાઉદ્દીન કયકોબાદે કોનિયાહમાં તેડાવ્યો, કે જે ભૂમીને લીધે આજે જલાલુદ્દીને 'રૂમી'નું ઉપનામ મેળવ્યું છે.

ઇ. સ. ૧૨૩૧માં બહાઉદ્દીનના ગુજરવા પછી જલાલુદ્દીન એલેપ્પો અને દમ્સ્કસ ટૂંક કાળના શિક્ષણ માટે ગયો, પણ, ફક્ત વાસ્તવિક વિદ્યાઓ કે જેમાં મુખ્ય કરી એને કેળવવામાં આવ્યો હતો તેથી એને સંતોષ ન મળવાથી, એના કોનિયાહ પાછા વળવા પર, કે જ્યાં તે રફતે રફતે એક પછી એક એમ ચાર કૉલેજોનો પ્રૉફેસર થયો, ત્યાં, નવ વર્ષ સુધી પોતાના રૂહાની (આત્મિક) ઉસ્તાદ તરીકે એણે પોતાના પિતાના એક શિષ્ય સૈયદ બુરહાનુદ્દીન હુસેનીને અંગીકાર્યો, અને તે પછી તે બટકતો સુફી સંત શમ્સુદ્દીન તબ્રિઝ જે કોનિયાહમાં ઇ. સ. ૧૨૪૪ ના ૨૯ નવેંબરે આવ્યો અને જેણે તરતજ જલાલુદ્દીનના મનપર પોતા સંબંધી એટલી બધી અસર કીધી કે પછવાડેથી જલાલુદ્દીને પોતાની ગઝલોમાં એનું નામ તખલ્લુસ તરીકે ધારણ કર્યું, અને તેના પાઠો અહણ કરવા લાગ્યો. શમ્સુદ્દીન કંઇક વઢકણા સ્વભાવનો હોવાથી કોનિયાહના લોકોનો ગુસ્સો એની સામે ઉશ્કેર્યો, અને એક હુલ્લડ કે જેમાં જલાલુદ્દીનનો વડો પુત્ર અલાઉદ્દીન માર્યો ગયો તેમાં એને (શમ્સને) પકડવામાં આવ્યો અને ઘણું કરી એને મારી નાંખવામાં પણ આવ્યો, કારણ તે પછી તે ફરી કદી દેખાયોજ નહિ. પોતાના ઉસ્તાદ અને મિત્રનો આ ફેજ, વળી સાથે પુત્રનું અકાળ મરણ, આ સઘળાએ જલાલુદ્દીનને ભારે શોકમાં નાખ્યો અને લોકોના કેહેરના આ ભોગોની યાદમાં એણે મવલવી દરવિ-

* લા૦-મી૦ હાજીમહમદ અલારખીયા શિવજી.

શાની મંડળી યોજી કે જેઓ પોતાની પવિત્રતા તેમજ જુદીજ તરાહના પહેરવાસ માટે પ્રખ્યાત છે. આ મંડળી હજી સુધી અસંખ્ય ન્હાની શાખાઓ તુર્કી સલતનતમાં ધરાવેછે, અને એનું વડપણ આજે છસો વર્ષ થયાં વગર ખાંચે કોનિયામાં જલાલુદ્દીનના કુટુંબમાં રહ્યું છે. તેણે મવલાનાના કાવ્યના જુસ્સાને નવી શક્તિ અને ઉત્સાહ આપ્યાં; અસંખ્ય આખ્યાનો કુરઆનની આયતો અને હ. પેગમ્બરની હદિસો ઉપરના વિવેચન સાથે ગુંથેલા મસનવિના નીતિ ઉપદેશના ગંજાવર સંગ્રહનો વિચાર કવિને પહેલાં તેના માનીતા શિષ્ય હુસન કે જે હિશામુદ્દીનના નામે વધુ જાણીતો છે અને જે ૧૨૫૮ ઇ. સ. માં જલાલુદ્દીનનો મુખ્ય મદદગાર થઇ પડયો હતો તેણે આપ્યો હતો, કે જે પુસ્તકનું મનન કરવું અવિનાશી આનંદ મેળવી આપેછે, એવું ઉગમણુની દુનિયા આ મહાન ભક્તિભાવવાળા લેખ તરફ માનેછે. હિશામુદીને વારંવાર જોયું કે મૌલવી બંધુ સમાજના સભાસદો સિનાઇ અને સત્તારની ભેદભરી મસનવિ મોટા આનંદ સાથે વાંચે છે, તેથી તેણે પોતાના ઉસ્તાદને મોટા પાયાપર આવીજ કવિતા રચવાને લલચાવ્યો. જલાલુદ્દીને તરતજ આ સુચનાને ઉપાડી લીધી. પોતાની જીંદગીના બાકીના વર્ષો દરમ્યાન મસનવિનું આખું પુસ્તક હિશામુદીનને કહેવું શરૂ કીધું અને તે કામ પુરૂં થયા પછી તરતજ જલાલુદ્દીન ૧૭ ડીસેંબર ૧૨૭૨ (હી. સ. ૫ મી જમાદીલ્ આખર) ના ઉંચ અને નીચ સર્વ પાસેથી એક ઓલીયા સમાન પૂજ્ય મરણ પામ્યો હતો. એના પછવાડે એના બંધુ-સમાજના ઉપદેશી અધિકારપર આવનાર હિસામુદ્દીન પોતે હતો, જેના ઇ. સ. ૧૨૮૪મા ગુજરવા પછી જલાલુદ્દીનનો ન્હાનો અને બાકી રહેલો પુત્ર શેખ બહાઉદ્દીન અહમદ કે જે સાધારણ રીતે સુલતાન વલદના નામે ઓળખાઇ ગયો છે, અને ભેદભરી મસનવિ "રૂબાબ-નામેહ"ના રચનાર તરીકે અચ્છો પંકાયો છે તેને મંડળીના સર્વથી વડા અધિકાર પર કાયમ કરવામાં આવ્યો.

જલાલુદ્દીન મહમદ અકબર—(જુઓ અકબાર શેહેનશાહ.)

જુલુસ—(અરબી શબ્દ.) મુખ્ય અર્થ રાજ્યાસન પ્રાપ્તિ. દક્ષિણ કોકણમાં જલુસ સને ઇ. સ. ૧૬૫૬ માં સ્થાપન થયો અને તે આફતાબી રીતે ચાલુ છે. આ સને બીજાપૂરના સુલતાન અદીલશાહ બીજાના ગાદી નશીન થતાં શરૂ થયો હતો.

દિલ્લીના દરેક પાદશાહ પોતાના રાજ્યનું બેસતું સાલ ૧ લું ગણી પોતાના અમલના અંત સુધી જે શક ગણતા તેને જલુસ શક કહેતા. દરેક પાદશાહનો જલુસી શક જુદો છે. બાબરશાહ ઇ. સ. ૧૪૯૬માં ગાદી નશીન થયો તે પેહેલાં જલુસ શક એટલે હીજરી સન ૯૦૦ શરૂ થયો.

બાબરનાં	જલુસ	વર્ષો	...	૩૬
હુમાયુન	,,	,,	...	૨૭
અકબર	,,	,,	...	૫૦
જહાંગીર	,,	,,	...	૨૪
શહાજહાન	,,	,,	...	૩૦
ઔરંગજેબ	,,	,,	...	૫૧
જહાનદારશાહ	,,	,,	...	૧
ફરૂખશિઅર	,,	,,	...	૭
મહમદશાહ	,,	,,	...	૩૦
અહમદશાહ	,,	,,	...	૭
મહમદ આલમગીર	,,	,,	...	૫
શાહ આલમશાની	,,	,,	...	૪૫

ઇ. સ. ૧૮૦૩માં ઇંગ્રેજોએ દિલ્લી લઇ પાદશાહને પેનશન આપતું કર્યું, તે આગમજ આ પાદશાહ ૧૦ વર્ષ સુધી મહાદજી સિંધેના કબજામાં હતો.

જલોક—ભૂલોકથી સત્યલોક સુધી ઉધર્વ ભાગમાં રહેનારા લોકો, તેમાંના પાંચમા. અત્રે બ્રહ્મ માનસપુત્ર સનકાદિકો રહેછે.

જલૌક—આ કાશમિરનો મહાપ્રતાપી રાજ્યકર્તા કળીયુગ સને ૧૭૬૯માં ગાદીએ બેઠો.

એને કેટલાકો મહાન અશોક રાજાના પિતા તરીકે જણાવે છે; પણ કલ્હણકૃત રાજતરંગીણિ મુજબ એ અશોકનો પુત્ર હતો. એ યુધિષ્ટર શક ૧૭૭૧માં ગાદીનશીન થયો ને ૩૦ વર્ષ રાજ્ય અમલ ભોગવ્યો હતો. એની રાણી ઇશાનદેવી નામે હતી, તે પણ એનાજ જેવી બુદ્ધિમાન અને ધર્મી હતી. એના અમલ સુધી કાશમિરમાં જાતિ–વર્ણ નહોતી, તે એણે જૂદી પાડી અને ૭ જાત ઠરાવી. બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય, શુદ્ર, ચાંડાળ, સંકર ને વિવૃત.

એના રાજ્ય અમલમાં સીથિયન પ્રજાએ ચઢાઇ કરી તેમને એણે સખત હાર અપાવી હતી; અને કાન્યકુબ્જ દેશ જીતી ત્યાંના કારીગરો તથા વિદ્વાનોને તેડી પોતાના દેશમાં વસાવ્યા હતા. વળી એ કિમિયાનો હુન્નર જાણતો હોવાથી "કોટીવેધી" નામે રસ બનાવી સુન્દર બનાવી કાશમિરને તવંગર કર્યું. આ રાજા પુણ્યશિળ હોવાથી તે તહેંવાર ચમત્કારો કરી બતાવતો હતો: જેનું વર્ણન રાજતરંગિણીમાં આપેલું છે. વળી એણે યવન રાજા યુથિડેમૂકસ સાથે યૂદ્ધ કર્યું. તેમાં તેને હાર ખવાડી હતી. તેમજ એન્ટિઓકસ સાથે એને સુલેહના કોલકરાર કરવા પડ્યા હતા. એણે શ્રી નગરની ઉત્તરે આવેલા પર્વતપર બુદ્ધ ધર્મનું મંદીર બધાવ્યું હતું; (આ શિખરને હાલમાં તખ્તે સુલેમાન કહેછે. આ મંદીરને ઇ. સ. ૧૦૧૫માં મુસલમાનોએ કાશમિરપર ચઢાઇ કરી ત્યારે તેને મસજીદમાં ફેરવી નાખ્યું હતું.) આ રાજા શંકર ભક્ત હતો, તે છતાં એ બૌદ્ધ ધર્મ તરફ માન ધરાવતો હતો. એનું મરણ ચિરમોચન તિર્થમાં નિપજ્યું હતું.

જવ—આ ધાન્ય ઘઉંનાં જાતીનું પણ સ્વાદમાં તથા આકૃતિમાં ભિન્ન છે. કોઇ દેશમાં એને 'સાતુ' પણ કહે છે. આ ધાન્ય છેક નિરસ હોવાથી ઘણું કરીને બળદ, ઘોડા, હાથી તથા બીજાં જાનવરોના ખાધામાં આવે છે. જવની ઉપર ભાતના જેવી જાડી છાલ થાયછે; તેને છડીયાથી યા દળીયાથી નિકળી જાયછે. એનો પાક ગુજરાત, તથા મારવાડમાં મ્હોટો થાય છે. યૂરપમાં પણ એ પાકે છે. બીર નામની દારૂ જવમાંથી બનાવવામાં આવે છે. આ ધાન્ય કનિષ્ટ પ્રતિની જમીનમાં ઉગી શકે છે. એની યોજના ઓષધિમાં પણ યોજેલી છે.

જવખાર—આ ખાર જવમાંથી કાઢેછે. જવની લીલી ડાંખળીઓને બાળીને તેની રાખને પાણીમાં ચોળી પાણી ગાળી લેવું. તે પાણીને ઉકાળીને બાળવાથી જવખાર નિકળેછે, તેનો ભુકો જરા ખટાશપર હોયછે. તેમાં કાર્બોનેટ ઑવ પોટાશ આદિ ખાર છે. એની પાતળી પત્રીઓ હોયછે, અને તે રંગે સફેદ રહેછે. એ ગુણમાં ઉષ્ણ, દીપન, કફઘ્ન છે. કફ, ખાંસી, શૂળ, ગુલ્મ, ઉદરરોગ, અરૂચિ, અજીર્ણ, બરોળ તથા મૂત્રરોગ ઉપર તે અપાયછે. ખાંસી ઉપર સાધારણ પાનના બિડા સાથે ખાય છે. દમ અથવા ઉધરસ ઉપર મધમાં ખાય છે. મૂત્ર રોગ ઉપર જવખાર દોટમાસા ચોખાના ધોવરામણમાં આપે છે.

જવલન—(= દમ્બશયન.) રસાયન સંયોગ અતી ત્વરાથી અને ઘસારાથી થતાં ઉષ્ણતા તથા પ્રકાશ બહાર પડેછે ત્યારે તેને જવલન થયું એમ કહે છે. હવા કરતાં ઑકસિજનમાં જ્વલન જોરથી થાય છે, પરંતુ તે એમાં જ્વલનને પ્રવૃત કરનાર કહિયે તો ઑકસિજન છે; આથી ઑકસિજનને 'જવાલાપ્રવર્તક' કહેલું છે. એટલે તે પોતે નહિ સળગતાં બીજા પદાર્થોને સળગાવા દીયે છે.

બીજા પદાર્થો એવા હોય છે, કે તે થોડી ઉષ્ણતાથી સળગે છે, તેમને 'જવાલાગ્રાહી' કહે છે. ત્રીજી જાતનાં પદાર્થ એવાં છે કે તે પોતે સળગતાં નથી, અથવા બીજાની પણ જ્વાલાને ઉત્તેજક બનાવી શકતાં નથી; જેમકે રેતી, સોડાનોકાટ વગેરે. આ પદાર્થ ઘણુંકરી તેમનું પ્રથમ જવલન થઇ ઉત્પન્ન થએલાં હોય છે.

જવાલાગ્રાહી પદાર્થ ઑકસિજન જેવા

અત્રે દર સપ્ટેંબર તથા અક્ટોબરમાં જાત્રા ભરાય છે. તે વેળા ૫૦૦૦૦ જાત્રાળુઓ તેમાં ભાગ લીયે છે. અત્રેનો આયાત વેપાર અફીણનો છે. ગામમાં પોલીસ થાણુ, પોસ્ટ ઑફીસ, સ્કુલ, સરાઈ વગેરે છે.

જવ્હાર—અથવા જોહાર યા જઉહારનું દેશી રાજ્ય ઠાણા જીલ્લામાં છે. ક્ષેત્રફળ ૫૩૪ ચોરસ મૈલ હોઇ તેમાં ૧૧૬ ગામડાં છે. ૧૮૮૧માં લોક વસ્તી ૪૮૫૫૬ની, ૧૮૯૧માં ૫૨૮૩૧ની. તેમાં ૨૭૮૨૫ પુરૂષો અને ૨૫૦૦૬ સ્ત્રીઓ હતી. ૧૯૦૧માં ૪૭૨૬૪, તેમાં ૨૪૪૬૬ પુરૂષો અને ૨૨૭૯૮ સ્ત્રીઓ હતી. વાર્ષિક મેહેસુલ ૧૦,૦૦૦ પૌંડની ઉપજે છે.

કોકણના મેદાનથી આ રાજ્યની ભૂમિ ૧૦૦૦ ફીટ ઉંચાઇ પર છે. એની પૂર્વમાં સૈહ્યાદ્રિ પર્વત પસાર થાય છે. આ રાજ્યમાં ભૂપતગઢ નામે એક કિલ્લો જવ્હારની દક્ષિણ પૂર્વે ૧૦ મૈલ ઉપર છે. રાજ્યમાં ૬ નિશાળો છે. અત્રેનું પાણી તંદરોસ્તી બગાડનારૂં છે અને પરદેશી મુસાફરોના પિવામાં આવતાં તે ઇજા કરે છે.

આ રાજ્યમાં ઇ સ. ૧૨૯૪માં કોલી સરદારે પ્રથમ પોતાના વંશની સ્થાપના કરી. અત્રેના સરદારને પેહેલાં પોર્ટુગીજ સાથે ને પછી મરેઠાઓ સાથે ઝગડામાં ઉતરવું પડયું હતુ. હાલમાં ત્યાંનો રાજા પતગશાહ નામે ૧૮૮૪માં ગાદીએ બેઠો. તેમને દત્તક લેવાની સનદ છે. ૫૫૦ વર્ષ ઉપર 'જયાસુકનાય' નામે લુટારાએ અત્રે પોતાનું રાજ્ય સ્થાપ્યું હતુ. તેના બેટા નીમશાહને ૧૩૪૧ માં દિલ્લી પતિએ રાજાનો ખેતાબ આપ્યો હતો. તે દિવસના માનાર્થે હાલમાં જવ્હારમાં તેહેવાર પાળવામાં આવે છે; તથા તે દિવસે નિમશાહ ગાદી નશીન થયો તે દિવસથી રાજ્યકર્તા પોતાના રાજ્યનું વર્ષ શરૂ કરે છે.

જશરેશ્વરી—શાહાનશાહ અકબરના અમલમાં આ રાણી મ્હોટી પ્રસિદ્ધતા પામી ગઇ છે. જેસોરના રાણા પ્રતાપાદિત્યની આ શૂર-વીર અને સદ્ગુણી રાણી હતી. પ્રતાપાદિત્ય શૂરવીર હોવા છતાં તેમાં અદેખાઇ અને કપટીપણાનો દુષ્ટ ગુણ હતો, આથી તેની આ ચાલ સુધારવા જશરેશ્વરીએ ઘણાં યત્ન કર્યા પણ તેણી તેના દુર્ગુણ સુધારી શકી નહિ. પ્રતાપાદિત્યે પોતાના કાકા બસંતરાય તથા તેના કુટુંબનું કાંસલ કાહવાનો પ્રપંચ રચ્યો હતો, તે જશરેશ્વરીના જાણમાં આવતાં બસંતરાયનો બચાવ કરવા તેણીએ ભરદરબાર વચ્ચે તેના રક્ષણની ચેતવણી આપી રાજાના દુષ્ટ વિચારોને અમલમાં મેલતાં અટકાવ્યાં હતાં, પણ પાછળથી બસંતરાયને પ્રતાપાદિત્યે ફરેબથી મારી નખાવ્યો, ત્યારે તેના કુંવરને જશરેશ્વરીએ બહાદુરીથી બચાવી લીધો હતો. આથી અકબરે રાજા માનસિંહને જેસોરપર ચઢાઇ કરવા મોકલ્યો. તેમાં રાણા પ્રતાપાદિત્ય કેદ થયો પણ રાણી જશરેશ્વરીએ એક લશકરની સરદારી લઇ માનસિંહ સામે થઇ. પણ બેઉ બાજુની સમજુતીથી સુલેહ થતાં તે પોતાના ભર્તાર પ્રતાપાદિત્ય સાથે દિલ્લી જવા તૈયાર થઇ; પણ માર્ગમાં બનારસ પાસે પ્રતાપાદિત્ય મરણ પામતાં જશરેશ્વરી તેના શબ સાથે બળી મુઇ.

જક્કપૂર—આ હિંદનું પ્રાચીન શેહેર કાનિષ્ક અને હુષ્કના ભાઇ જષ્કે સ્થાપ્યું હતું. જુક અથવા ઝુકુર નામે એક શેહેર રજ્યધાનીની ઉત્તરે ૪ મૈલ ઉપર છે. તે જષ્કપૂર હશે એમ બ્રાહ્મણો જણાવે છે. અત્રેથી મુસલમાનોની જુની ઇમારતો તથા મસજીદો મળે છે

જસ્ટીની—અટક 'માર્ટર'. સેમિરીયામાંના ફલેવિયા નેપોલીયસમાં ઇ. સ. ૧૦૦ માં જનમ્યો. એનો પિતા મૂર્તિપૂજક હતો, અને તેથી એને તે પંથનું શિક્ષણ મળ્યું હતું. એણે તે પછી સ્ટોઇક શાળામાં અભ્યાસ કર્યો. પણ તે પછી એણે જ્યૂ ધર્મનો અભ્યાસ કર્યો અને તેટલાં ઉપરે ખ્રિસ્ત ધર્મના ચુસ્ત ધર્મ ઉપાધ્યા ... તેમનો ધર્મ તરફનો દ્રઢ નિશ્ચય

ધર્મમાં દાખલ થઇ ધર્મ. ઉપદેશકનો વેશ પેહેરી દેશેદેશ ઉપદેશ કરવા લાગો. તેમાં ઇફીસસ અને રોમમાં એણે મુખ્ય વ્યાખ્યાનો આપ્યાં. ધર્મ માટે એને પ્રાણ ત્યાગ કર્યો તે બનાવ ઇ. સ. ૧૪૮ માં યા ૧૬૫ માં બન્યો હતો, જે વિશે ચોકસ નોંધ મળતી નથી. એના રચેલાં ગ્રંથો મ્હોટા નથી, પણ થોડાં છે તે ઘણાં ઉપયોગી અને વાંચવા લાયક છે.

જસ્ટીનીઆ—આ અતી નાહનું ફુલ ઝાડ બગીચામાં ગમે ત્યાં ઉગાડી શકાય છે. નવાં ઝાડ કલમ રોપ્યાથી ઉગેછે. એની 'કોક-સિનીઆ જસ્ટીનીઆ' નામની જાત અતી શોભાયમાન હોઇ તે ૪ ફીટ ઊંચા વધે છે. એનાં ફુલો રંગે લાલ અને બે ઈંચ લાંબાં હોયછે. કારનીયાપતીનાં ઝાડ ૩ ફીટ વધે છે, તેનીપર ગુલાબી રંગના ફુલના ઝુમખા આવે છે. કાલીઓટીઆ નામના ઝાડપર લીંબુના રંગના ફુલો આવે છે.

જસ્ટીનીયન ૧ લો—ફ્લેવિયસ એની સીયસ. જન્મ ઇ. સ. ૪૮૨ અથવા ૪૮૩ મા ઇલીરીયામાંના ટુરેસિયમના ગામડામાં થયો. એનું પેહેલું નામ 'યુપ્રુડા' પડ્યું હતું. એણે કોન્સટન્ટીનોપલમાં વિદ્યા-અભ્યાસ કર્યો હતો. ૫૧૮માં એના કાકા શેહેનશાહ જસ્ટીને એને એશિયાના લશકરના સરદારનો ઓધ્ધો આપ્યો. ૫૨૧માં એ એલચી તરીકે નેમાયો, અને પોતાના કાકાના અમલમાં મ્હોટી નામના પામ્યો. ૫૨૭માં શેહેનશાહ જસ્ટીનને રાજસભાએ ભલામણ કરવાથી એને રાજ્યનો ચોકસ ભાગ સોંપ્યો, પણ ૪ માસ પછી એણે પોતાને શેહેનશાહ તરીકે જાહેર કરી રાણી થિઓડોરા સાથે રાજ્યાભિષેક પામ્યો.

જસ્ટીનીયન રાજ્યરૂઢ થયો ત્યારે ૪૫ વર્ષનો હતો. એણે ૩૮ વર્ષ રાજ્ય અમલ ભોગવ્યો, જે કારકીર્દિ ઘણીજ ઝલકાટમંદ નિવડી. એ જો કે ઘણો શૂરવીર યોધ્ધો નહોતો તોપણ એનામાં પોતાના સરદારોની ચુંટણી કરવાની સારી કુન્હે હોવાથી એણે મ્હોટી નામના મેળવી હતી. એણે પોતાનો અમલ પૂર્વથી પશ્ચિમ સુધી એક છત્ર તળે ચલાવવામાં ઘણી બાહોશી વાપરી હતી. એણે પોતાની સત્તા આફ્રિકા, રોમ, ઉતર ઇટલી અને સ્પેનમાં સ્થાપી હતી. વળી એનું રાજ્ય એક જબરી કિલ્લેબંદીના કામથી 'મજબુતી પામ્યું' હતું, તેમાં પૂર્વ અને દક્ષિણ પૂર્વની સરહદ ખાસ મજબુત બનાવી હતી, એનું મરણ ૫૬૫માં ૧૪ નવેંબરે નિપજ્યું હતું.

જસત—ઉત્પત્તિ–કયાલમાઈનસ્ટોન (જસતનો કાર્બોનેટ) અને બ્લેંડ જસતનો સલ્ફાઈડ આ બે રૂપથી મુખ્ય કરી જસત પૃથ્વીમાં ઘણો મળે છે; અને તેમાંથી જસત કાઢે છે. પેહેલો પથ્થર પ્રાચીન કાળથી જાણીતો હતો અને તેને ત્રાંબામાં મેળવી પિત્તળ બનાવતા હતા. કયાલમાઈનસ્ટોન, સેલિસ્યા, બેલજ્યમ, સાર્ડિનિયા, અને ઈંગલંડ દેશમાં મળે છે. ત્રીજી જાતનાં જસતનાં પથ્થર સિલિકેટના રૂપે આસ્ટ્રીયા અને બેલજ્યમ દેશમાં મળે છે. હિંદુસ્તાનમાં મદુરા, પંન્નળ અને રજપૂતા-નામાં 'બ્લેંડ' નામની અશુદ્ધ ધાતૂ કેથે કેથે મળે છે, પણ જસત બનાવવાના કારખા-ના આગળ યા હાલમાં કેથે હોવા વિષેનું વર્ણન મળતું નથી. યુનાઈટેડ કીંગડમમાં ૧૮૯૧ આગમજનાં પાંચ વર્ષમાં ૨૩૦૦૦ ટન કાચું જસત ખણી (૧૦૦૦૦૦ પૌંડનું) કાઢવામાં આવ્યું હતું. તેમાં ૯૦૦૦ ટન નરમ જાતનું હતું, કે જેની કિંમત ૧૬ પૌંડથી ૨૪ પૌંડ દર ટને ઉપજી હતી. ઉપલા જથ્થાથી અર્ધો જથ્થો વેલ્સની ખાણોમાંથી ખણી કાઢવામાં આવ્યો હતો. એજ મુદતમાં દર વર્ષે પરદેશથી આવેલા માલની રાસ ૭૬૦૦ ટન જસત અને ૨૮૦૦૦ ટન કાચી ધાતુ આવી હતી. કે જેની દર વર્ષે કિંમત ૧૭,૦૦૦૦૦ પૌંડ ઉપજી હતી. હાલમાં યુનાઇટેડ સ્ટેટમાં જસત દિન પર દિન વધુ મળતું જાય છે. ૧૮૮૯માં ઉપજ ૫૮૮૬૦ (કિંમત ૧૧,૫૮૩૬૫ પૌંડ) અને ૧૮૯૦માં

૬૩૬૮૦ ટન (૧૨,૫૩૨૮૧ પૌંડ) મળ્યું હતું. મુખ્ય કરી અમેરિકામાં આ ધાતૂ ઇલીનોઇસ, કેનસાસ, અને મિસોરીમાંથી મળે છે; પણ તે શિવાય એની મ્હોટી પેદાયશ માટેનાં જાણીતા દેશોમાં જર્મની છે., અને તેથી ઉતરતી પેદાયશ બેલ્જીયમ તથા. અમેરિકામાંના સંયુક્ત સંસ્થાનમાં થાય છે. યુનાઇટેડ કીંગડમમાં આ ધાતૂના ગંજાવર કારખાનાં છે. અશુદ્ધ ધાતૂ બહાર દેશાવરથી આયાત થાય છે. ઇટલી તથા ગ્રીસમાં આ ધાતુની સારી પેદાયશ છે. આસ્ત્રીયા, સ્વિડન અને સ્પેનેમાં પણ આ ધાતુ મળે છે. હિંદુસ્તાનમાં જસતનો આયાત વેપાર નીચે મુજબ હતો.

૧૮૭૬માં	૮,૨૬,૦૦૦	રૂપીઆનો
૧૮૮૨માં	૧૩,૫૨,૦૦૦	,,
૧૮૯૨માં	૧૯૪૬૦૦૦	,,
૧૮૯૪માં	૧૯૨૮૦૦૦	,,

દુનિયામાં જૂદા જૂદા ભાગમાં ૧૮૯૮–૯૯ માં થએલી જસતની ઉત્પત્તિનો કોઠો નીચે મુજબ છે.

	૧૮૯૮માં–	૧૮૯૯માં
દેશો	ટન	ટન
રહિનપ્રૉવિન્સ, બેલ્જીયમ અને નેધરલેંડ	૧૬૧૮૩૬	૧૬૨૯૯૪
યુનાઇટેડ સ્ટેટસ	૧૦૩૫૧૪	૧૨૩૧૯૪
સિલેસ્યા	૯૯૨૩૩	૧૦૦૧૬૦
ફ્રાન્સ તથા સ્પેન	૨૨૬૪૯	૩૩૪૮૨
ગ્રેટબ્રિટન	૨૮૨૮૭	૩૨૨૩૩
યૂરપનાં બીજા દેશો	૫૭૬૪	૬૩૧૫
આસ્ત્રીયા	૭૨૨૯	૭૩૦૫
જુમલે	૪૬૮૫૧૨	૪૯૫૬૮૩

જસતની બનાવટ—કયાલમાઇન સ્ટોનને ખુબ ભૂંજે છે આથી તેમાંનું પાણી અને કાર્બોનિક ઍસિડ ઉડી જાય છે, અને જસતનો ઑકસાઈડ પાછળ રહેછે. પછી તેનો ભૂકો કરી તેમાં કોલસો અથવા કોકની ભૂકી મિશ્ર કરે છે. પછી તે મિશ્રણ એક જાતની માટીની મ્હોટી મૂસ અથવા રિટાર્ટમાં નાખી તેને ભઠ્ઠીમાં ગરમ કરે છે, તે વખતે મૂસ ઉપર મજબૂત ઢાંકણું બેસાડે છે; અને તેના તળીઆમાં છિદ્ર પાડી તેમાંથી લોઢાની નળી નાખી તેનો એક છેડો મુસના પૃષ્ટ ભાગ સુધી લઇ જાય બીજો છેડો પાણીનાં વાસણમાં મુકે છે. તેમાં ગર્માગિ યોગે કયાલમાઇન માહેલો કાર્બોન ઍસિડ ઉડી જાય છે. જસતનાં ઑકસાઇડમાંનો ઑક્સિજન કોલસાથી સંયોગ પામી કાર્બોનિક ઍસિડને રૂપે ઉડી જાય છે. બાકી રહેલું જસત વરાળ રૂપે ઉડી લોટાની નળી દવારે પાણીમાં ઠરે છે. જસતનાં રસમાં હવા નહિ જવા દેતાં જસતની વરાળને એકઠી કરવી જરૂરની છે. અતી ઉષ્ણમાન ઉપર જસત સળગે છે, અને જસતનો ઑકસાઇડ બની ને પણ બળે છે; આથી મૂસ તદન બંધ રાખી તેમાં હવા નહિ દાખલ થાય તેમ કરી નળીદ્વારે પાણીમાં જસતની વરાળ લઇ જવાની ગોઠવણ કરવી પડેછે.

૧—ઝીંક બ્લેંડ પથ્થરને પ્રથમ હવાના પ્રવાહમાં ભૂંજેછે. તેથી કરી તેમાંનુ ગંધક બળી જાય પાછળ જસતનો ઑકસાઇડ રહે છે. તેમાં કોલસો મિશ્ર કરી તેમાંથી ઉપરનું જસત કાઢેછે.

શુદ્ધ જસત બનાવવાની રીત. બજારમાં જે જસત વેચાતું મળેછે તેમાં શિસું, લોઢું કલ્લાઇ, કાર્બોન, ત્રાંબુ, કયાડમિઅમ, અને આર્સેનિકની ભેળ હોયછે. તેઓથી તેને અર્ક રૂપે ઉડાવી એકઠું કરી શદ્ધ કરવું પડે છે. તદન શુદ્ધ જસત તૈયાર કરવાની સેહેલ રીત એ છે કે જસતનાં સલ્ફેટનાં જાડા રસમાં સેહેજ ઍસિડ મિશ્ર કરી તેમાં સલ્ફ્યૂરેટેડ હેડ્રોજન ગ્યાસ છોડવી; આથી કાંઇક થરો બેસતાં તેમાંથી શદ્ધ ગાળી લઇ તે રસ કાઢેછે, એટલે તેમાંનો સલ્ફ્યૂરેટેડ હેડ્રોજન ઉડી જાયછે, પછી તેમાં સોડિયમ કાર્બોનેટ મેળવવો, એટલે જસતનાં કાર્બોનેટનો થરો તળીયે બેસે છે, તેને ખુબ ધોઇ

ફ્યુરિક ઍસિડમાં પિગળાવેછે. આ રસમાં વિજળિક પ્રવાહ છોડવાથી જસત બેટરી માહેલા ત્રાંબાના જોડેલાં તારપર એકઠો થાયછે. અથવા કાર્બોનેટ ગરમ કરી તેમાંના કાર્બોનિક ઍસિડને ઉડાડવો એટલે જસતનો ઑક્સાઇડ સેહેજ રહેશે. તેને ચીનાઈ મટોડીનાં રિટાર્ટમાં ગરમ કરી જસતને અર્કરૂપે એકઠો કરવો.

જસત એ બહુ સફેદ રંગની ધાતુ છે, એની ગોળ સળીને આડી તોડી હોય તો તેની સુંદર સ્ફટીકાકાર રચનાં ભાંગેલી જગાપર નજરે પડશે. સાધારણ ઉષ્ણુમાન ઉપર જસત બરડ હોયછે, પણ ૨૧૨° ફેરન ઉષ્ણુમાન ઉપર એ ઘન વર્ધનીય અને પ્રસરણશિલ હોઇ પાતળાં પત્રાં અને ઝીણી તારો બનાવવા લાયકનું થાયછે. તે પછી જસતને થડો પાડતા તેનાં અંગે આ ગુણો રહેછે, અને જસતનાં પત્રાં પણ એમજ બનાવેછે. ૪૧૦° ફેરન ઉષ્ણુમાન ઉપર એ ફરી બરડ બને છે. આ સ્થિતિમાં તેની ખાંડણીમાં ભૂકી બનાવી શકાય છે. અજમાસે ૭૭૩° ફેરન ઉષ્ણુમાન પર જસત પિગળે છે, અને આરક્તોષ્ણુથી તે ઉડી જાયછે. એની વરાળ ખુલ્લી હવામાં જવા દીધી હોય તો તે સળગી ઉઠેછે, અને સુંદર લીલા સફેદ રંગની જ્યોત ઉત્પન્ન થઇ જસતના ઑક્સાઇડનો સફેદ કપાસ જેવો ધૂમાડો નિકળે છે; તેને જસતનું ફુલ કહે છે. સરદ હવામાં જસત બહારના અંગથી જલ્દી તપે છે. પણ તેનું ઉપલું અંગ એક વખત કાટ ખાતાં તેના તળેનું અંગ કદી કાટ ખાતું નથી. આ એના ગુણને લીધે એનો વેપારમાં મોહોટો ઉપયોગ થાય છે. પાણીથી તેને થડો કર્યાથી ક્લોરિન, બ્રોમિન અને આયોડિનથી સાધારણ ઉષ્ણુમાન ઉપર સંયોગ પામે છે. શુદ્ધ પાણીમાં જસતને મેળતાં તેનીપર પાણીની અસર થતી નથી; પણ તેમાં કાર્બોનિક ઍસિડ અને હવા એ ગ્યાસ હોય તો જસત જલ્દી ઑક્સાઇડજ બને છે. સાધારણ ઉષ્ણુમાન ઉપર મંદ અથવા જલ્લદ મિશ્રીત ઍસિડમાં જસત જલ્દી પિગળીને પાણીનું પૃથકકરણું કરે છે. હાઇડ્રોજન ગ્યાસ બનાવવા એનોજ ઉપયોગ કરેછે. કારિટક પોટાશનાં જલ્લદ રસમા જસતને નાખી તેનો રસ ઉકાળે છે, તેથી હાઇડ્રોજન જુદું પડી તેની જગા જસત લેછે. શુદ્ધ જસત ઉપર જળમિશ્રીત સલ્ફ્યુરિક ઍસિડની ક્રિયા થતી નથી, પણ અશુદ્ધ જસત તેમાં તુરત પિગળે છે. આ ઉપરથી શુદ્ધ જસતની પરિક્ષા કરી શકાય છે.

કેટલીક ધાતુનાં ક્ષારનાં રસમાં જસતને નાખતાં તેમાની ધાતુ જસતપર એકઠી થાય છે, અને જસતનો અંશ ધાતુની જગ્યા લીયે છે. મોરથૂથૂનાં રસમાં જો જસતને નાખ્યે તો તે ત્રાંબાને જુદું પાડે છે, એટલુંજ નહિ પણ તે જો ગરમ કર્યું હોય તો પાણીનું પૃથક્કરણું કરી હાઇડ્રોજનને જૂદો પાડે છે.

જસતનો ઉપયોગ દુનિયામાં બોહોળો થાય છે. ટકાઉપણું, સસ્તી કિંમતે અને હલકાપણાને લીધે એના છાપરાં બનાવે છે. તેનો જલ્દી ઑક્સિડાઇજ થવાના ગુણ ઉપરથી વિદ્યુચ્ચક્રમાં જસતનો ઉપયોગ કરે છે. છાપરાપરનાં લોઢાનાં પત્રાં જસતનું પાણી આપીને બનાવે છે. એને ગ્યાલ્વહનાઇજ્ડ લોઢાનાં પત્રાં કહે છે. શુદ્ધ જસત ઘણું નરમ અને બળી ઉઠે એવું હોયછે. લોઢું મજબૂત હોવાથી તેને જસતથી મઢી લીધાથી તેપર કાટ ચઢતો નથી, અને તે કદી બળતું નથી. લોઢાનાં સ્વચ્છ પત્રાંને પિગળાવેલા જસતના પિપોમાં બોળી તેની કલ્લાઈ ચઢાવે છે. જસતના પૃષ્ટ ભાગ ઉપર નવસાગર ચોપડે છે. જસત તેના ઑક્સાઇડને પિગળાવે છે, આથી લોઢાપર જસત મજબૂત ચઢે છે. જસતના રસને થંડા પાણીમાં નાખ્યાથી તે બરડ બને છે. તેને ગ્રેન્યુલેટેડઝીંક કહે છે. મેગ્નેશિયમ કરતા જસતની વરાળ સળગવા અતી ઉષ્ણતા જોઈએ, આથી પ્રકાશ પાડવા માટે પણ એનો ઉપયોગ કરેછે.

જસતની હુલકી ધાતુ—જસત બીજી ધાતુ સાથે મિશ્ર થતાં ઘણી ધાતુઓ બને છે. બે ભાગ ત્રાંબુ અને એક ભાગ જસત એના મિશ્રણથી પિત્તળ બને છે. જર્મન સિલ્વર અને ફોપરબ્રાસ પિત્તળમાં થોડું નિકલ ધાતુ મિશ્ર કરવાથી બને છે, અને આ નવી ધાતુથી તેને સફેદ રંગ પ્રાપ્ત થાય છે. દુર્બિનના કાચ બનાવવા માટે સિંદુરને (રેડ લેડ) જગે જસતના ઑકસાઈડનો ઉપયોગ કરે છે. કલ્લઇ અને ત્રાંબા સાથે જસત મિશ્ર થતાં બ્રૉન્ઝ નામની કઠણ ધાતુ બનેછે.

વૈદક શાસ્ત્રમાં જસતનાં ગુણ કલ્લઇ જેવાં ગણેલાં છે; અને કટલઇની માફક તેની ભષ્મ બનેછે. જસતની ભષ્મ ઝીંક ઑસાઇડ' ને અનુસરે છે. જસતનાં ફુલને 'ઝિન્ક સલફાઇડ કહે છે.

જસતને પાતળું કરી દુધમાં ૨૧ વખત ઉકાળીવાથી તે શુદ્ધ થાય છે. એની ભષ્મ બનાવવા થકી ખાપરીયામાં નાખી રસ કરે છે; અને લીંબુના કાષ્ટ વડે છુંદે છે. નીચે તિવ્ર અગ્નિની આંચ આપવી, એટલે ભસ્મ થાય છે.

જસત કડાઇમાં નાખી લોખંડની કડછીથી છુંદવું એટલે તેની ભષ્મ થાય છે, તેને જસતનાં ફુલ કહે છે. આંખોપર છારી બધાઇ હોય ત્યારે જસતનાં ફુલ અને ખડીસાકર એનો ખલ કરી તે ભૂકી રાત્રે ઉઘતી વેળા આંખમા નાખવી, અથવા એક ભાગ ફટકી અને તેનો ચોથો હિસ્સો જસતનાં ફુલ એનો સારો ખલ કરી તે ભૂકી બે ગુંજ લઇ તેમાં ૧. તોલો પાણી નાખી, દિવસમાં બે વખત પિછી વડે આંખમાં નાખવું એટલે આવેલી આંખો, ગળ, પિળા અને લાલી એની શાંતી થાય છે.

જસદણ—કાઠીયાવાડમાં આ ત્રીજા વર્ગનું એક સંસ્થાન. જસદણ શેહેર કોટડા પીઠાની ઉત્તરે ૬ મૈલ, ને બાબરાની વાયવ્યે ૧૬ મૈલ ઉપર ભાદરવા નદીને પશ્ચિમ કાંઠે છે. આ સંસ્થાનમાં ૬૨ ગામો છે. ૧૮૭૨મા લોક વસ્તી ૩૦૧૩૪ની, ૧૮૮૧માં ૨૯૦૩૭ની ને ૧૯૦૧માં ૩૫૦૫૭ની હતી. વાર્ષિક ઉપજ ૧,૨૫૦૦૦ રૂપ્યાની છે. સંસ્થાનનું ક્ષેત્રફળ ૨૮૩ ચોરસ મૈલ છે. મુખ્ય પેદાશ રૂ અને ધાન્યની છે. કાઠીયાવાડમાં એ ૩ જે. નંબરનું ગામ છે. અત્રેના રાજા ૧૮૦૭થી બ્રિટીશના આશ્રીત છે. જસદણના રાજ્ય કર્તા બ્રિટીશ, ગાયકવાડ અને જુનાગઢ સરકારને ૧૦૬૬ પોંડની ખંડણી ભરે છે. લશકર ૩૪૨ માનમોનુ છે. રાજ્યમાં ૬ શાળા, ને ૩૮૨ વિદ્યાર્થિઓ છે. પોલીસમા ૬૦ સ્વારો ને ૩૪૮ પાયદળ છે.

ઇતિહાસ મુજબ ઠાકોર 'અલાચેલા' ખાચર કાઠીઓની લખાણી શાખાના છે. જસદણ પુરાણું શેહેર ગણાય છે. એનું નામ ઘણું કરીને ક્ષત્રીય વંશના સ્વામિ ચષ્ટન ઉપરથી પડયું હશે. એ વંશનો એક લેખ જસદણની ઇશાન્યે ૭ મૈલ ઉપરથી જડી આવ્યો હતો. જુનાગઢમાં ઘોરી વંશનો અમલ હતો, તે વેળા અત્રે એક મજબૂત કિલ્લો બાંધ્યો હતો, અને તે વેળા ગામ ઘોરીગઢને નામે ઓળખાતું હતું. તે પછી કેટલેક વર્ષે એ ખરેડીના ખુમાણોને હાથ ગયું, ને જસા ખુમાણ પાસેથી ઈ. સ. ૧૬૬૫ મા લખાણી ખાચરોના મૂળપુરૂષ લખાખાચરના પૌત્ર વિકાખાચરે જીતી લીધું. વિકાખાચર ઇ. સ. ૧૬૮૫ માં મરણ પામ્યો, એટલે તેની ગાદીએ તેનો બીજો કુંવર માણીયો થયો માણીયો ખુમાણોની સાથે લડતા નિઃસંતાન મુવો, ત્યારે તેનો નાહનો ભાઇ ચેલા અને તેના પછી તેનો દિકરો ઓઘને, તે પછી વાજસુર ગાદીપતિ થયો. ખાચરની સતા જબરી હતી, ને તેણે છેક ધંધુકા સુધી પાલ બેસાડયો હતો; પણ એને ભાવનગરના ઠાકોર વખતસિંગજીએ નમાવી જસદણ લુટયું હતું. તે પછી જસદણ નવાનગરે લીધું ને ત્યાં ફોજ મુકી, પણ જામજસાજીનું લગ્ન થયું તે વખતે વાજસુર ખાચરે જામને આટકોટ આપી જસદણ

પાછું લીધું. કર્નલ વાકરની સાથે જસદણ તરફથી વાજસૂર ખાચરે ઠરાવ કર્યો હતો. 'વાજસૂર પછી તેનો કુંવર 'ચેલા' થયા, તેણે બ્રિટીશ સરકાર પાસથી દર વર્ષે રૂ૨૪૭૫ ની રકમ લઇ બ્રિટીશ મુલકમાં પાલ લેવાનો પોતાનો હક્ક જતો કર્યો. એમણે ૧૮૫૨ સુધી રાજ્ય કર્યું. તે પછી હાલનાં ઠાકોર 'ચેલા' ગાદીપર આવ્યા.

આ સંસ્થાનમાં ૯ શાળા હોઇ તેમાં ૩૮૨ વિદ્યાર્થીઓ છે, પોલીસમાં ૬૦ સવારો ને ૩૪૮ પાયદળ છે.

જસદણ—ઉપલાનું મુખ્ય શેહેર, કોટરા પીથાની ઉત્તરે ૬ મૈલ પર છે. જુનાગઢના ઘોરી વંશના અમલમાં અત્રે ગોરગઢ નામે કિલ્લો બાંધવામાં આવ્યો, ૧૮૭૨ માં વસ્તી ૩૬૬૩ની ને ૧૮૮૧ માં ૩૮૭૩ ની તથા ૧૯૦૦ માં ૩૫૦૦ની હતી.

જસમા—હિંદમાં આ સ્ત્રી પોતાના પતિવ્રતપણા માટે ઘણી પ્રસિદ્ધતા પામી ગઇ છે. ઈસવી સનની અગીઆરમી સદીની આખેરીમાં અણહિલપુરમાં સિધરાજ જેસીંગ રાજ્ય કરતો હતો, તેણે તલાવ કુવા ખોદાવવા માટે ઓડ જાતના મજુરોને લગાડ્યા હતા, તે વેળા તેણે એ જાતની એક અતિ ખુબસુરત જસમા નામની માળવામાં રહેતી સ્ત્રીની વખાણ સાંભળી. તે સ્ત્રીને હાથ કરવા માટે રાજાએ પાટણમાં તલાવ બાંધવાનું કામ આરંભ્યું. તે કામ માટે રાજાએ પોતાના ભાણેજ કુધમલને માલવામાંથી ઓડ મજુરોને લાવવાનું કામ સોંપ્યું, અને જસમાને પણ તેમાં તેડી લાવવાનું છુપી રીતે જણાવ્યું. માળવા પુગતાં જસમાને ઘેર જઇ કુધમલે પાટણમાં તલાવ ખોદવાનાં કામ માટે મજુરો જોઇએ છે એમ જસમાને જણાવ્યું. આથી જસમા તથા તેના ભર્તારે પોતાના જાતીલાઓને એકઠા કરી તેમને લઇ જસમા પાટણ ગઇ. ત્યાં સિધ્ધરાજે તેને પોતાના મેહેલમાં ઉતારો લેવા કહી, તેના જાતીલાઓને ગામ બહાર નાખેલી છાવણીમાં રહેવા કહ્યું, પણ જસમાએ તે માટે પોતાને નાલાયક જણાવી પોતાના સાથીઓ સાથે જઇ રહી. રાજાએ તેની ખુબસુરતી જોઇ વધારે ઘેલા થઇ તેને તરેહવાર રીતે સમજાવી પણ તે પતિવ્રતા સ્ત્રીએ તેની માગણી તુચ્છકારી કાઢી.

તલાવનું કામ પુરું થતાં બધા મજુરોને તેમની મેહેનતની મજુરી ચુકવી આપી, પણ જસમાને થોડા દહાડા થોભી જવા કહ્યું, પણ તે પતિવ્રતા ઓરત તેની ઈચ્છા જાણી, પોતાના જાતભાઇઓ સાથે મજુરી લીધા વિના જવા નિકળી. આ ખબર સાંભળી સિધ્ધરાજે એક હથિયારબંધ તુકડી તેમની દુંબાલે મોકલી. આ તુકડીએ મજુરોની તુકડીને 'મોઢેરા' નજદીક પકડી તેમની સાથે ઝપાઝપી થતાં ઘણા મજુરો મરણ પામ્યા. આથી જસમાને ઘણું લાગી આવ્યું. પોતાના માટે પોતાના જાતભાઇઓ નાહક માર્યા જતા જોઇ પોતે પેટમાં કટારી મારી મરી ગઇ. અને એ રીતે રાજાની બદનિષ્ટા ઉઘી વળી હતી.

જસાસિંહ—કપરયલાના રાજ્યનો સ્થાપક મૂળ પુરૂષ. એ જાતે જાટ જાતનો કલાલ હતો. એના સમયમાં પંજાબમાં શીખ લોકોએ તુફાન મચાવ્યું. તે દરમ્યાન દુઆબમાં કેટલીક જગ્યા પચાવી પાડી. ઇ. સ. ૧૭૮૦માં તેનો માલેક થયો, અને તે પછી તેના વંશજોએ સત્તા સ્થાપન કરતાંજઈ ચડતી કળાએ પુગા હતા.

જહાંગીર પાદશાહ—સલીમ અથવા નુરદીન મોહમદ જહાંગીર. જન્મ સીખરીમાં, ૧૩ આગસ્ટ ૧૫૬૯ માં થયો. (હિજરી સન ૯૭૭, ૧૭ મી રાબી). એની માતા રાજા બિહારીમલ કચ્છવાની બેટી હતી, જેને મરીયમ ઝમાન નામનો એલકાબ આપેલો હતો. એ ૧૬૦૫ માં ૧૬ ઓકટોબરે ગાદી નશીન થયો. એનો અમલ શરૂ થતાં અકબરના અમલના જે હિંદુ મુસલમાન વચ્ચેની એકત્રતા હતી તેની વચ્ચે તડાં પડ્યાં, અને નાણાપર મોહમદી ધર્મના ફકરા છપાયા, તથા

અફીણ, દારૂ વેચવાની બંધી નિકળી ગઈ. ૧૬૦૬ના માર્ચમાં જહાંગીરના વડા શાહાજાદા ખુશરૂએ લાહોર જઈ ત્યાં સામે થયો, પણ હાર પામી કાબુલ નહાઠો; માર્ગમા પકડાતા દિલ્લી દરબારમાં લાવવામાં આવ્યો. તે પછી ખુશરૂને સદા તકેદારી તળે રાખવામાં આવ્યો હતો. ૧૬૦૭ માં જહાંગીરે મોહબતખાનને લશકર આપી ઉદેપુર ઉપર ચઢાઈ કરવા મોકલ્યો, અને બીજું લશકર ખાનખાનાનની સરદારી તળે આવ્યું. પણ મલીકઅબર અબેસિનીયા, નીઝામશાહ, અને અદલશાહીનાં વંશજો તથા મરાઠાઓએ જહાંગીરના અમલમાં જગેજગ બખેડા અને ફેસાદો ઉઠાવી પોતાની ચઢતી દશા બતાવી હતી. ઈ. સ. ૧૬૧૧ (હિ. સ. ૧૦૨૦) માં જહાંગીર શેર અફ્ઘનખાનની વિધવા નૂરજહાન સાથે પરણ્યો હતો: (જૂઓ નૂરજહાન). નૂરજહાનની બાહોશી અને પાદશાહપર તેનો કાબુ એટલો હતો કે પાદશાહી નાણાપર તેના નામની કવિતા કોતરવામાં આવી.

નુરજહાનના પિતા ગયાસુદ્દીનને વડો વઝીર બનાવી તેના ભાઈ આસોફ્જાહને મ્હોટી પદ્વિ આપી હતી.

જહાંગીરે પોતાના બેટા ખુરરમને શાહાજહાનનો ખેતાબ આપી ૧૬૧૬ ના અકટોંબર (હિ. સન ૧૦૨૫) માં ગાદીવારેસ જાહેર કીધો. આ વેળા પેહેલા જેમ્સ તરફથી સર ટૉમસરો એલચી તરીકે જહાંગીરની દરબારમાં આવ્યો હતો.

૧૬૨૧ માં જહાંગીર કાશમિર તરફ ગયો ત્યારે નૂરજહાને ફરી પોતાના જમાઈ શેહેરીયાર (એ જહાંગીરની પેહેલી સ્ત્રીનો પુત્ર અને નૂરજહાનને શેરઅફ્ઘનથી થએલી બેટીનો ન્પતી) ને ગાદીનો વારેસ બનાવવાની પેરવી કરી આથી શાહાજહાને ફરી દખણમાં ગડબડ મચાવી. તે પછી બાપ બેટા વચ્ચે લડાઇ જાગી, જે ૧૬૨૫ સુધી લાગટ ચાલી. આખરે શાહાજહાનને જહાંગીરના બળ પાસે નમવું પડયું, અને તેણે પોતાની ચાલ સુધારવાની જામીનગીરીમાં પોતાના બે બેટા દારાશેકો અને ઔરંગઝેબને દિલ્લી દરબારે મોકલ્યાં.

એક પ્રસંગે જહાંગીર કાબુલ જતાં જેહલમ કાંઠે મોહબતખાનને હાથે કેદ પકડાયો, ત્યારે શૂરવીર નૂરજહાને ઘણીજ અસાધારણ તદબીરથી જહાંગીરનો તથા પોતાના લશકરનો છુટકો કરાવ્યો હતો.

જહાંગીરનું મરણ ઇ. સ. ૧૬૨૭ માં ૨૮ અકટોબરે (હિજરી સન ૧૦૩૭-સફર ૨૮ મી) એ નિપજ્યું. એની કબર લાહોરથી ૩ મૈલ પશ્ચિમે શેખદારા તરફ છે.

જહાંગીર રાજા માનસિંગની બેહેન સાથે પરણ્યો હતો, પણ જ્યારે તેના બેટા શેહેરીયાર અને શાહાજહાન સાથે ચાલુ ઝગડા ચાલ્યા તે વેળા તેણીને ઝેર પાઈ મારી નાખવામાં આવી હતી.

જહાંગીર અઠંગ દારૂબાજ હતો. તેનો દારૂપીવાનો જામ એક માણેકમાંથી બનાવવામાં આવ્યો હતો. આ પ્યાલું પંચપાત્ર આકારનું હતું, અને તે એકજ ૩ ઈંચ લાંબા માણેકનું બનાવેલું હતું. આ જામ લખનૌનાં પદભ્રષ્ટ નવાબ પાસે જળવાઇ રહેલો હતો. જેને તે નવાબે કલકત્તાનાં એક જાણીતા ઝવેરીની દુકાને વેચવા મેહ્લ્યો હતો. આ જામ ઉપર જહાંગીરનું નામ સોનેરી અક્ષરે કોતરેલું હતું.

જહાંગીરના અમલમાં દરબારી ભાષા ફારસી હતી, અને પ્રજામાં ઉર્દુ ભાષા બોલાતી હતી. પણ શેહેનશાહ તથા દરબારીઓ તુર્ક ભાષા બોલતા.

જહાંગીર—તૈમુરના પૌત્ર પીરમોહમદનો એલકાબ. એ હિંદુસ્તાનમાં ઇ. સ. ૧૩૯૮ માં ગીઝની માર્ગે દાખલ થઇ તૈમુરના લશકર સાથે જોડાયો હતો. ને તે પછી મુલતાન લીધું. તૈમુરે હિંદનું પોતાનું સર્વ રાજ્ય આપ્યું, પણ તેટલાં ૬ માસમાંજ તૈમુર મરણ પામતાં ૧૪૦૪ મા એ ગેહેનશાહી પદ પામ્યો હતો.

જહાંગીરાબાદ—બુલંદ શિહેર જીલ્લામાં અનુપ શેહેર તેહેસીલમાંનું ગામ. બુલંદ શિહેર શેહેરની પૂર્વે ૧૨ મેલ ઉપર છે. ૧૮૭૨ માં લોક વસ્તી ૫૪૦૮ ને ૧૮૮૧ માં ૧૦૩૧૯ ની હતી. તેમાં ૭૭૨૨ હિંદુ, ૨૫૯૭ મોહમેદનો હતા. શેહેર ૧૨૧ એકર ઉપર વસાવલું છે. અત્રે કાપડ વણવાનાં કાર ખાના છે, તેમજ મસજીદો, સીરાઇ, પોલીસ થાણું અને પોસ્ટ ઑફીસ પણ છે. દર બુધવારે અત્રે મ્હોટું બજાર ભરાય છે.

જહાંગીરજી બેહેરામજી મર્ઝબાન—આ જાણીતા ગુજરાતી લેખક તથા 'જામે જમશેદ' પત્રનાં માલેક અને પરોપકારી નરનો જન્મ ઇ. સ. ૧૮૪૮માં ૨ જી સપટેંબરે થયો હતો. મુંબઇ ઇલાકામાં પેહેલું ગુજરાતી વર્તમાનપત્ર સ્થાપનાર ફરદુનજી મરઝબાનજીના એવણ પૌત્ર થાય છે. બચપણમાં એલફીન્સટન હાઇ સ્કુલમાં કેળવણી લઇ મેટ્રિક્યૂલેશનની પરિક્ષા આપી એલફીન્સટન કોલેજમાં ટુંક મુદત અભ્યાસ વધારી "રાસ્તગોફતાર" પત્રના મદદનીશ અધિપતિ દાખલ "જર્નાલિસ્ટ" તરીકેની પોતાની કારકીર્દીનું મંડાણ કરી, પાછળથી 'ટાઇમ્સ ઑવ ઈંડીયા'નાં મેનેજર તરીકેનો ઓધ્ધો મેળવ્યો હતો; જ્યાં એવણે ચાલાકીથી પોતાનો ઓધ્ધો જાળવી પોતાના માલેક મી૦ મેથ્યૂસમલ જનરલ નાસુલીઝ તથા મી૦ ગ્રેટનગિયરીની બ્યાજબી શાબાસી મેળવી. આ આગેવાન પત્રના પ્રતાપે મુંબઇના આગેવાન વર્ગમાં સારો વગ વસીલો અને માન મેળવ્યું હતું. જ્યારે મી૦ ગ્રેટનગીયરીએ 'મુંબઇ ગેઝેટ' ખરીદ્યું ત્યારે ત્યાં પોતાના આ ચંચળ અને માનીતા મદદનીશ ને સાથે રાખી વડા મેનેજર તરીકેનો ઓધ્ધો સોંપ્યો હતો. આ ઓધ્ધા દરમીયાન એવણે પોતાના પત્ર માટે અનેક વેળા ખાનગી બાતમીઓ સહુથી પેહેલાં મેલવી આપવાથી પત્રની ઘણી નામના વધારી હતી; મી૦ ગીયરીનો એમની ઉપર એટલો તો વિશ્વાસ હતો કે તેવણ જ્યારે એશિયાની મુસાફરીએ ગયા ત્યારે "બોમ્બેગેઝેટ" નો સર્વ કારોબાર જહાંગીરજીને સોંપી ગયા, એટલુંજ નહિ પણ પોતાના વસિદતના વહીવટદાર તરીકે પણ એવણનેજ નેમ્યા હતા. મુંબઇગેઝેટથી સબંધ છુટો પડતાં એવણે 'એડવોકેટ ઑવ ઇંડીયા' ખરીદી કાવસજી શરાફ સાથે જોડાઇ 'જહાંગીર એન્ડ શરાફની પેઢી' ને નામે 'જામે જમશેદ' છાપખાનાનો વહીવટ ચલાવવા માંડયો, જે આજે જામે જમશેદ પ્રેસ તથા પત્રને સ્વતંત્ર માલેકી તળે એક આગેવાન અને પેહેલી પંક્તિનું બનાવ્યું છે.'

રમુજી લેખક તથા નવલકથાનાં રચનાર તરીકે એવણે આજે આગેવાની ભરી નામના મેળવી છે. ગુજરાતી વાર્તા લખનાર તરીકે એવણે મેળવેલી લોકપ્રિયતા એવણનાં ૧૮ પુસ્તકો સાબેત કરી આપે છે. એવણે પોતાની જુવાની દરમ્યાન તેજી કલમ દરાજીનાં જોશમાં લખેલા પેહેલા પુસ્તક "કોતકસંગ્રહ" થી ગુજરાતી સાહિત્યની એક નવીજ શાખા ઉત્પન્ન કરી, ગુજરાતી લેખકોનું ધ્યાન રમુજી લખાણો તરફ ચંચળ બનાવ્યું હતું. આ ગ્રંથે મી૦ જહાંગીરને એક રમુજી લેખક તરીકે મ્હોટી પ્રસિધ્ધતા આપી છે. તેમજ એમની રચેલી એક બીજી નવલકથા "તારા બાઇ"એ તેનાં લખનારની 'નોવલિસ્ટ' તરીકેની કીર્તિનો પાયો નાખ્યો હતો, અને 'ગુલુગોરાણી'ની જાણીતી કથા 'સ્કૉટ'ની બીકટ નવલકથા "હાર્ટ ઑવ મીડલોથીઅન ઉપરથી પારસી જીંદગીને અનુસરતો ફેરફાર કરીને પારસી સંસારી ચિત્ર ઝમકદાર બાષામાં રજુ કરવાની શક્તિનો વાંચક વર્ગને ઉમદા ખ્યાલ આપ્યો હતો.

એવણે પોતાની ફરજની રૂહે અનેક કથાઓ રચ્યા ઉપરાંત 'જામે જમશેદ' ની કટારો માં નાહની મ્હોટી અસંખ્યાબંધ વાર્તાઓ લખી હતી. તે ઉપરાંત એમના હાથનાં લખાયલા સ્કેચો, સંસારી ચિત્રો, અર્મવચનો, નિર્દોશ રમુજી ટાહુકા ટુચકા, આજે રસીક

લેખક વર્ગમા હોશથી વંચાય-છે. ગપસપ નામે એક પખવાડીક ચોપાનીયાનો પાયો પણ-એમણેજ નાખી, ચાલુ રમુજી લખાણોનો ભંડાર આ ચોપાન્યાદ્વારે વાંચક વર્ગને પુરો પાડે છે.

જાહેર શેહેરી તરીકેની કારકીર્દી દરમિયાન એવણ સુલ્હેના અમલદાર તરીકે (જે. પી.), આગલી અંડરગ્રેજ્યુએટ એસોશિએશનના એક સેક્રેટરી તરીકે, જરતોસ્તી નિશાળ મંડળીના એક સેક્રેટરી તરીકે, પારસી ચીફ મેટ્રેમોનીયલ કોર્ટના એક ડેલીગેટ તરીકે; સર. જે. જે બેનિવોલંટ ઇન્સ્ટીટયૂટનાં એક ટ્રસ્ટી તરીકે અને ટુંક મુદત સુધી મ્યુનિસિપલ કોરપોરેશનના એક સભાસદ તરીકે ઉપયોગી સેવાઓ બજાવી છે.

પારસી કોમમાં ઘણીજ નાચાર હાલતમાં સબડતા ગરીબોને જાતી તપાસ અને શોધ ખોળથી શોધી કાઢી તેમનાં દુઃખમાં સાહાસ્ય થવા માટે પ્રજાનાં સખીવજ્જુદ ભાગને ઉશકેરી, સ્વજાતી મેહેનત અને દેખરેખથી વર્ષો થયાં પ્રજા ફંડમાંથી એક સખાવત ખાતું એવણ ચલાવે છે.

ઉપલું જાતી મેહેનત અને સ્વતંત્રપણે પરોપકારી કામ બજાવ્યા ઉપરાંત, એવણે બીજા પણ હમકોમ માટે ઉપયોગી ખાતા હસ્તીમાં આણ્યા છે. ખંડાળાની સિતળ ટેકડી ઉપર સખી વજ્જુદ જરતોસ્તી નરનારીઓએ એમને હસ્તક સોંપેલા નાણામાંથી, લગભગ ૧૩ સુંદર બંગલા સુખ શાંતિગૃહના ધોરણ ઉપર બંધાવીયા છે. આ ગરીબ તથા વચલે વાધાનાઓ, માટે હવા ખાવાનું તથા તંદરોસ્તી સુધારવા લાયકનું મુકામ પોતાની જાતી તપાસ અને સંભાળ તળે નિભાવે છે. તેમજ ખઈથી પીડાતા દરદીઓની સારવાર કરવા માટે દેવલાલી ખાતે એક સેનિટેરીયમ સ્થાપવાની યોજના એવણની સુચકબુદ્ધિને આભારી હોઇ ડૉ૦ બહાદુરજીની યાદમાં, આ કોમોપયોગી ખાતું ઉભું કરાવવામાં એવણેજ આગેવાની ભર્યો ભાગ લીધો હતો, અને આ અમુલ્ય ખાતાના જહાંગીરજી પ્રમુખ છે.'

ઇ. સ. ૧૯૦૭ માં "વલસાડના ધુણવાના મુકદમા" નામે લાયબલ'ના કેસમા'એવણે જાહેર હિમ્મત બતલાવી, સુરતના મેજીસ્ટ્રેટ મી૦ બ્રાઉનની તપાસ તળે વલસાડમાં ધુણવાના સાધા તળે ચાલતી ગેરરીતીઓ સ્પષ્ટપણે પુરવાર કરી પારસીઓની એક સારી સેવા બજાવી હતી. આ 'કેસ' દરમ્યાન એમને ભારે ખર્ચમા ઉતરવું પડયાથી સુબઇના અગ્રેસર વર્ગે જાહેર ફંડ ઉભું કરી જામેના અધિપતિ તથા માલેક મી૦ જહાંગીરજીને સર જમશેદજી જીજીભાઇ બારોનાઇટનાં પ્રમુખપણા હેઠલ જાહેર ખાણું આપી એક ચાંદીનું વૉઝ સેવાની યાદગારીમાં કોતરકામ સાથે આપ્યા ઉપરાત, રૂ ૪૫૦૦ ની એક પર્સ ભેટ કરી હતી. આ 'પર્સ' લાગણી સાથ સ્વિકારી એવણે તે નાણાંનો અંગત ઉપયોગ નહિ કરતા "ખંડાલા સેનેટેરીયમ" માટે જાયુકતું 'એનડાઉમેંટ ફંડ' સ્થાપન કરવામાં તે નાણા ભેટ આપ્યા હતા.

જહાનઆરા બેગમ—શહાજહાન તથા મુમતાજ મહાલની આ બેટીનો જન્મ ઇ. સ. ૧૬૧૪મા ૨૩ માર્ચે થયો હતો. (હિજરી સન ૧૦૨૩, ૨૧ મી સફરે). આ બાનુ પોતાની ખુબસુરતી અને બાહોશી માટે તે વખતના ઇતિહાસ તથા ગાયનોમાં વખાણુ પામી છે. ઇ. સ. ૧૬૪૪ માં ૨૬ મી માર્ચે તે પોતાના પિતાના દીવાનખાનામાથી પોતાના જનાનામાં જતી હતી, તે વેળા તે તરફના સર્વ માર્ગ ઝળુકદાર રોશનીથી દીપી રહ્યા હતા. તે વેળા જેહાનઆરાના અંગપર ઉત્તમ પ્રતિની મસલીનનો પોશાખ હતો, તેટલાં અચાનક એક બત્તીની ઝાળથી તેનો તમામ પોશાખ સળગી ઉઠયો. આ વેળા તે તરફ જાણીતા અમીર ઉમરાવોનો જમાવ હોવાથી એણીએ જરાએ ધભરાટ નહિ બતલાવતા જીવ લઇ પોતાનાં ઓરડા તરફ દોડી. પલંગ પર બળતા સાથે ઓઢી... જનાની

બળતું બુઝાયું ખરૂં, પણ તેણી સખત દાઝી ગઇ. આથી સૂરતના ઇંગ્રેજ તબીબ ડૉ૦ બૉગટનને બોલાવી તેના ઇલાજેથી એને સારી કરવામાં આવી હતી. આથી ડૉ૦ બૉગટને શેહેનશાહની પ્રિતી સંપાદી પોતાના દેશીઓને તમામ મોગલ રાજ્યમાં સ્વતંત્રપણે વેપાર કરવાની છુટનું હોકમનામું મેળવ્યું હતું. આગ્રા નજદીક ત્રીપોલી પાસેની (હાલમાં પડત છે) લાલ મસજીદ ૩૫,૦૦,૦૦૦ ને ખર્ચે ૧૬૪૮ માં એણે બંધાવી હતી. એનું મરણ ૧૬૮૦માં ૫ સપટેંબરે નિપજ્યું.

જહાનદારશાહ—અટક-મુઇઝદીન. આલમગીરનો પૌત્ર અને શેહેનશાહ બાહાદુરશાહનો પુત્ર. જન્મ દખણમા ઇ. સ. ૧૬૬૩મા ૮ એપ્રેલે ચયો હતો. ૧૭૧૨ ના ફેબ્રુવારીમાં એનો પિતા મરણ પામતાં રાજ્યગાદી માટે ભાઇઓ વચ્ચે ટંટો જાગ્યો. તેમાં જહાંદારશાહ, ફરખુંદ અખતર અને રાફી અસશાન સાથે લડાઇ થઇ, તેમાં ૧૦મી એપ્રેલે જહાંદારશાહની જીત થઇ, ને એ રાજ્યપદ પામ્યો. જહાંદારશાહ નબળા મનનો અને રાજ્યકારોબારમાં ટુંક બુદ્ધીનો હોવાથી એનો અમલ ફતેહમંદ નિવડયો નહિ. ૯ મહિના પછી આગ્રા પાસે થયેલી લડાઇમાં એ કેદ થયો, ને ફરખશિયરના હોકમથી ૧૭૧૩ ની જાનેવારીમાં માર્યો ગયો.

જહાન્સી—(જુઓ ઝાંસી.)

જહાનશાહ તૂર્કોમાન—કારાયૂસુફ તૂર્કોમાનનો પુત્ર. ઈ. સ. ૧૪૩૭માં શાહારૂખમિર્ઝાએ એને આઝરબીજાનની હાકમીપર નેમ્યો હતો. એણે તે હાકમી ૧૪૪૭ વેર ભોગવી; અને પોતાની સત્તા ઇરાનમાં વધારી દયરે બિંકારવેર સત્તા ફેલાવી, પણ ૧૪૬૭માં ઉઝુન હસન સાથની લડાઇમાં માર્યો ગયો. એણે ૩૦ વર્ષ સુધી રાજ્ય અમલ ભોગવ્યો હતો.

જહાનુસપ્તમિ—વૈશાખ માસની ૭ મે આવતો તહેવાર. આ તેહેવાર જહાનવીના પિતા જહાનુંનાં માનાર્થે હિંદના કેટલાક ભાગમાં પાળવામાં આવે છે.

જળંદર=જળોદર. પેટની અંદર પાણી જેવો પ્રવાહી એકઠો થવાથી તે રહુંજીને મ્હોટું થાય છે, અને તે સાથે કેટલીક વખતે હાથ, પગ તથા મ્હોડું પણ રહુજી આવે તેને જળંદર કહે છે. આ પ્રવાહિ લોહીના માહેથી આવે છે. મગજની અંદર પાણી ભરાય તેને મસતકનું જળંદર કહે છે. પેટ અને છાતીની અંદર પાણી ભરાય છે તેને છાતીનું જળંદર કહે છે. પુરૂષની ગોળીમાં પાણી ઉતરે છે તેને અંતરગળ કહે છે. હિંદુ વૈદ્ય જળોદરની મુખ્ય ૩ જાતો જણાવે છે. ૧લો પાણીનો જળોદર, ૨જો કઠોદર અથવા માંસનો જળંદર, અને ૩ જો 'વાતોદર' યાને વા અથવા વાયુ પેટમાં ભરાયાથી રોગ થાય છે તે. પણ ખરૂ જોતાં જળથી જે દર્દ બને છે તે જળંદર; આથી કઠોદર અને વાતોદર જળંદર એ જૂદા છે.

જળંદર થવાના અનેક કારણો હોય છે. એક તો શરીરમાં સ્વાભાવિક રૂધિર રહે છે, તેને કોઈ જાતની અડચણ થવાથી જળંદર થાય છે. બીજે લોહીમાં બીગાડ થવાથી, એટલે તેમાં બીજાં ઝેરી અને ખરાબ વિકારોનું મિશ્રણ થવાથી દર્દ ઉત્પન્ન થાય છે. એ બે જાતનાં કારણો રૂધિરાભિસરણને અડચણ તથા રક્ત દોષ, કેટલીક વાર સાથેજ હોય છે. જેમકે રકતાશયનાં દર્દને લીધે પેહેલાં લોહિ બરાબર ફરી શકતું નથી તેથી તે બરાબર સ્વચ્છ થતું નથી, એટલે રકત દોષ ઉત્પન્ન થાય છે. એક ઠેકાણે રકત પ્રવાહ અટકાવ થાય તો તેની પાછળની શિરા અને કેશવાહિનીઓમાં લોહીનો વધારે જમાવ થાયછે, અને તેથી તેમનાં પડમાહેથી રકત માહેલું પાણી બહારના ભાગોમાં ઝરેછે. જળંદરનાં છુટક કારણોમાં રકતાશયનાં દર્દ તેના પડદાનાં દર્દ, ફેફસાનાંદર્દ, મૂત્રપિંડ, કલેજું તથા બરોળનાં દર્દ આવી જાયછે. રકત નળી ઉપર કોઈ ગોઠનું દબાણ થાય, જેમકે હમેલના વખતમાં ગર્ભસ્થાનનાં દબાણથી સ્ત્રીનાં પગ કોઇવાર રહુજી આવેછે. રકત દોષ જેમકે

પાંડુ રોગમાં સોજો ચઢી આવેછે. તાવની વખતે ચંડી અથવા સર્દીને લીધે સોજો ચઢી આવે છે, શિળી અને ઓરીમાં ગર્મી બ્હાર ફુટી નિકળીનાં અંદર સમાઇ જવાથી, ઘણું લોહી જવાથી, તથા કેવળ ચંડીને લીધે જળદર થાય છે.

કલેજાના રોગથી જળંદર ઉઠે છે, તેમાં ઘણું કરીને પેટ સ્હુજેલું અને મ્હોટું થાય છે, પણ હાથ પગ સ્હુજેલા હોતાં નથી; પણ ચેહેરો લેવાયલો હોય છે. આ દર્દમાં કોઇ વેળા કમળાની અસર જણાય છે. આ પ્રકારનાં દર્દે પેહેલા દર્દીને પેટની જમણી પાંસળી આગળનાં ભાગમાં દુખારો થાય છે. તે થતાં ઘણા દિવસ અજીરણ થઇ ખોરાક પચતો નથી; ને પેટ ધીરે ધીરે મ્હોટું થઈ તેપર બલુ રગો જણાય છે. સોજો વધવા સાથે દર્દીને દમ લેવામાં હરકત થાય છે, ને છાતીમાં ધપકારા થઇ જીવ ફરે છે. આ રોગ દારૂના હદ બહારના વ્યસનથી હુમલો કરે છે. એના ઇલાજ તેના હુમલા મુજબ ભણેલા તબીબો પાસે કરાવવા.

ગુરદાના રોગથી થતું જળદર બે પ્રકારનું હોયછે. એકતો ગુરદાના તિક્ષણ વરમને લીધે, તથા બીજું દીર્ઘ વરમમાં પણ જળંદર થાય છે. આ જળંદર કોઇ વેળા જોરાવર તાવ આવીને દેખાય છે, તો કોઇ સમે તાવ વિના દેખાય છે, અને કોઈ વેળા તાવ આવતો નથી, એટલુંજ નહિ, પણ આખું અંગ સુહજી આવવાને બદલે પેહેલે સેહેજ આંખના પોપચા ઉપર ફુગાવો હોય છે, અને ઘણો લાંબો વખત સુધી આખા અંગમાં જળંદરની નિશાની જણાતી નથી. આ ગુરદાના રોગથી થતો જળંદર બીજી જાતોની પેઠે જાતે અસલ દર્દ નથી, પણ બીજા દરદ અથવા રોગની એક નિશાની તરીકે થાય છે.

દિલના રોગથી થતા જળદરની આગમજ છાતીમાં ડાબી તરફ અથવા અંતઃકરણની જગા ઉપર બહુ ધબકારો થયા કરેછે, તથા છાતી માહેથી ઉડયા કરે, છાતીમાં ધબરાટ થાય, જરા ચાલવાથી અથવા મેહેજ મેહેનત લીધાથી દમ ભરાઇ આવે અને હાંફણ થાય, નાડી ઉતાવળી અને બેકાયદાસર ચાલે, કોઇ વેળા ખાંસી સાથે લોહી પડે, આજારી દેહેશતનાક બને ને બેતાબ મારે, ઉંગે નહિ ને ખાધેલું પચે નહિ, આ મુજબની અવસ્તા લાંબો વખત આલ્યા પછી પોપચા સુહજે છે, ને ફરી ઉતરી જાય છે. તેમજ શરૂઆતમાં પગની પાટલીપર સોજો ઉતર ચઢ કરે છે, અને પછી ધીમે ધીમે જાંગ તરફ વધતો જઇ આખા બદનને સુજાવી મેલે છે. આ જળંદરમાં પેટ થોડું સ્હુજેલું હોય છે, નો કોઇ વેળા તદન સુકું જેવું હોય છે.

જ્યારે કાળજાનો અથવા ગુરદાનો અથવા દિલનો રોગ થયા વિના ફકત નબળાઇથી જળંદર થાય છે, તેને નબળાઇનો જળોદર કહે છે. કોઇ વેળા તાપ, તલ્લીથી નબળાઇ થઇને જળંદર થાય છે, તે પણ આ જાતમાં સામેલ કરવામાં આવે છે.

જળો—આ પ્રાણીને સોજા વેળા લોહીવાળા ભાગ ઉપર તથા દુખાવા અને ચસકાને ઠેકાણે લગાડવામાં આવે છે એ બગડેલું લોહી ખેંચી લીયે છે, એટલે દરદ નરમ પડેછે જળો નાહની મ્હોટી થાય છે, તે દરેક પોતાના કદ પ્રમાણે અડધાથી તે બેં ત્રણ તોલા સુધી લોહી ખેંચી લે છે નાહની જળો ૧ દરામ, મધ્યમ કદની ૨ થી ૩ દરામ અને મ્હોટી જળો ૪ દરામ લોહી ચુસી લીયે છે. અથવા તેને તોળી લગાડીએ તો તેના વજન કરતાં બમણું લોહી ખેંચી કાઢેલું માલમ પડે છે

જળોને બેઉ છેડે ચોંહટી રહેવાને સાધન હોય છે, તેને મોંઢાને ઠેકાણે ૩ દાંત હોય છે, તેથી તેનો દંશ ત્રિકોણાકાર દિસે છે, અને દશનો ડાઘ હમેશાંપર્યંત રહે છે. જળો ચોટયા પછી ૧૫ મિનિટમાં લોહીથી ભરાઇને ખરી પડે છે. જો તે ખરી નહિ પડે નો તેના પર મીઠાનું પાણી નાખવાથી તે તરત છુટી પડે છે જળો લગાડતી વેળા લગાડ-

વાના ભાગ ઉપર જરા પાણી અગર માટી ચોપડવી, એટલે તે તુરત વળગેછે. જળો છુટયા પછી તેના ડંખમાંથી લોહી વહેછે તેના ઉપર ફુળદર, બાળેલો કપાસ, અથવા થંડુ પાણી ચોપડવાથી તે તરત બંધ થાયછે.

દાંતની પારા ઉપર જળો મેળવા સારૂં તેને માટે કાચની નળી આવેછે, તેમાં અથવા જાડાં કુવિલની નળી બનાવી તેમાં જળો મેળવી, કે તે પેટમાં ચાલી નહિ જાય. જો જળો પેટમાં ચાલી જાય તો તરત નીમકનું પાણી સારીપેઠે પાવું કે જેથી જળો મરી જશે.

ઘટતે પ્રસંગે જળો મેળવાથી અતીશે ફાયદો થાયછે. મધ્યમ કદની જળો મેળાવવી અને ઘણી મ્હોટી અથવા ભેંસીયા જળો કેહવાયછે તે કદી મેળાવવી નહિ. નાહનાં બચ્ચાંને જળો મેલાવવામાં બહુ ચોકાશી રાખવી અને ૧ વર્ષનાં બચ્ચાંને ૨ થી ૩ અને બે વર્ષના બચ્ચાંને ૩ થી ૪ જળો મેલાવવી સારી. આંખના પોપચાં અને ગોળીની ચામડી ઉપર કદી જળો મેલાવવી નહિ, કેમકે એ ભાગમાંથી લોહી ઘણું ઝરીયા કરેછે, તે જલ્દીથી બંધ કરી શકાતું નથી, જેથી ખરાબ પરિણામ નીપજેછે.

જાઇ—હિંદુસ્તાનમાં આ ફુલનો વેલો સાધારણ છે. એની પર સફેદ રંગના સુગંધમય ફુલો આવેછે, નવાં ઝાડ કલમ રોપાથી ઉગે છે. એની એક પિળા ફુલવાલી પણ જાત છે. એના પાંદડાનો રસ વર્ણ શોધક છે. મૂળમાં ગજકર્ણ વગેરે દર્દ દૂર કરવાનો ગુણ છે. ફુલમાંથી સુગંધમય તેલ નિકળે છે. માલતીના એક અમેરિકન જાતીના મૂળ (Geleseminum Sempervirens or Jasminum) હાલમાં મગજનાં રોગ પર અને વિશેષ કરી દંતશૂળ વગેરે વિકાર ઉપર આપે છે. પ્રાચીન કાળમાં એના ફુલ હિંદમાં ખુબસુરતીની નિશાની ગણાતી હતી.

જાકુન—આ ઝનુની પ્રજા મલાયા, સુમાત્રા અને તેની આસપાસના ટાપુમાં ત્રણ તડાંવાલી વસેછે; અને તે દરેક તડામાં સંખ્યાબંધ તડાં છે. ૧ લી ભાટમજ સુમાત્રામાં તથા પાસેના ટાપુમાં રહે છે. બીજી 'સેમાંગપન્ન', કેડ, ત્રીંગાનુ, પેરાક અને સાલેંગોનાં જંગલમાં વસે છે. ત્રીજો ટોળો જાકુન મલાયાના પશ્ચિમ કિનારાવાલા ભાગમાં વસે છે, અને તે સીંગાપુર સુધી ફેલાયલી છે.

જોહોરી તરફના જાકુનો દેખાવળા અને ઉચા બાંધાના હોય છે. પણ તેમના નાક અને ચેહેરાનો ઘાટ ચીનાઓને મળતો છે. તે તરફ જુલૈ અને આગષ્ટ માસમાં પુષ્કળ ફળફળાદી ઉત્પન્ન થતી હોવાથી તે હિંગામ ઉપર લગ્ન સમારંભ કરે છે. તેઓ એકજ સ્ત્રી સાથે પરણી શકે છે, પણ પુરૂષ તેને ગમે ત્યારે તલાક આપી બીજી પરણી શકે છે. જ્યારે કોઇ પુરૂષ મરણ પામે છે ત્યારે તેની સાથે તીર, ચાકુ વગેરે પદાર્થ દાટે છે. તેમજ ખોરાકી તરીકે પાણી, ચોખા અને તંબાકુ પણ મેલે છે. તેઓ જૂદા જૂદા ટોળામાં એક સરદાર જેને 'બાટીન' કહે છે તેની સરદારી તળે સર્વે વેહવાર ચલાવે છે. તેઓ ઝુપડામાંજ વસે છે.

જાકેફૂર—એ એક ફ્રાન્સ દેશમાં પ્રસિદ્ધ વેપારી થઇ ગયો છે. એણે ફ્રાન્સ દેશના પૂર્વ તરફનાં દેશો સાથે પ્રથમ વેપાર શરૂ કર્યો હતો. એનો પિતા પણ જાણીતો તવંગર વેપારી હતો. ૧૪૩૬માં ૭ માં ચાર્લસ રાજાએ એને પારિસમાં તેડી પોતાની ટંકશાળમાં મુખ્ય અધિકારી નેમ્યો. આ અધિકાર તેના હાથમાં આવતાં તેણે રાજ્યમાંનુ હિણ ધાતુનું ચલણ બદલી તેની ખરી કિંમત પ્રમાણેનાં નાણાં પડાવ્યાં, તે પછી રાજાએ તેને પોતાનો ખજાનચી બનાવ્યો. એ મ્હોટો તવંગર વેપારી હોય એના વહાણો હતાં. તેણે જૂદા જૂદા દેશોમાં ૩૦૦ વખારો તથા પેઢીઓ સ્થાપી હતી. ફ્રાન્સમાંના મુખ્ય શેહેરોમાં એની મ્હોટી પેઢીઓ હતી. એણે અનેક ધર્મશાળા અને દેવળો બંધાવ્યાં હતાં. તેમજ લોકોને કેળવણી અર્થે મ્હોટી મ્હોટી પાઠશાળાઓ પોતાને ખર્ચે

ચલાવવા માંડી હતી; ફ્રાન્સ દેશનો ઘણોખરો વેપાર તેને હાથ હતો. આ હેની મ્હોટાઇ અને ચઢતી જોઇ ઘણા વેપારીઓ તેની અદેખાઇ કરવા લાગ્યા, અને તેનો નાશ કરવાની બાજી રચવા માંડી. ચાર્લસ રાજાને ને વેળા પૈસાની ભારે અગત પડી હતી. આથી એના દુશમનોને પોતાની ઇચ્છા બર લાવવાની સંવળતા થઇ. ઇ. સ. ૧૪૪૯ માં ચાર્લસ રાજાની રાખેલી "આગનેસીરેલ" નામે સ્ત્રી મરણ પામતાં પ્રજામાં એવી અફવા ઉઠી કે રાજાનો શાહજાદો તેના અચાનક મ્હોતનું કારણ છે, અને તેના પ્રપંચમાં જેકેકૂર મીલાશી છે એવું તેનીપર તોહમત મેલ્યું. તે પછી એનીપર સરકારી પૈસા વાપરવાનું અને બીજા જુદા જુદા ગુન્હા કરવાનો આરોપ મેલી પકડવાનો હુકમ આપ્યો; અને તેની સર્વ સંપતી જપ્ત કરી. રાજાએ તેમાંનો ઘણોક ભાગ લઢાઇનો કામ માટે રાખી બાકીનું દ્રવ્ય તેના દુશમનોને વેહેંચી આપ્યું. પછી જેકેની તપાસ ચાલી, તેમાં તેણે આ બનાવટી ઉભા કરેલા ગુન્હાનું પોકળપણું સિદ્ધ કરી આપ્યું; પણ તેનું કશું વિરોધી સામે ચાલ્યું નહિ. પછી તેને ૨૨ માસ સુધી જુદા જુદા પાંચ તુરંગોમાં કેદ કરવામાં આવ્યો, અને જુદે જુદે ઠેકાણે પોતાનાં અપરાધ માટે પ્રાયશ્ચિત કરવાની ફરજ પાડી. આ શિક્ષા કર્યા પછી તેને દસ લાખ પૌંડનો દંડ કીધો. અને તે દંડ ભરાયો ત્યાં સુધી તેને તુરંગમાં રહેવું પડયું. આ મુજબ તે ૩ વર્ષ સુધી કેદમાં હતો. પણ ૧૪૫૫માં તે કેદમાંથી નહાશી રોમ ગયો, ત્યાં પોપે તેનો સારો આદરસતકાર કર્યો. પછી તે પોપ તરફથી તૂર્કો સાથે લઢવા જતાં ૧૪૫૬માં મરણ પામ્યો.

જાંગાલ—કુરદેશની પશ્ચિમે તદન પાસેનો પેહેલો દેશ, એનું કુર જાંગલ એ પ્રસિદ્ધ નામ છે.

જાગીર—હિંદુસ્તાનના રાજાઓ પોતાના સરદારોને તેમની સેવાના બદલામાં કોઇ પણ કરાર વિનાભેટ આપેલી જમીન તથા શેહેરોને જાગીર કહે છે. પોતાની જાગીર ઉપર–તેને મેળવનાર સરદાર રાજાના ચડમણ તળે દરેક રાજકીય હક ભોગવી શકતા. ઇસલામી રાજ્ય અમલ દરમ્યાન જાગીરો આપવાનું ચેટક ઘણું ફેલાયું હતું, આથી મોગલ રાજ્ય ઘણું નબળું પડયું. તેનો સબબ એ હતો કે, જાગીર મળતાંજ જાગીરદાર સરદારો સ્વતંત્ર બની સ્વઇચ્છા મુજબ કારોબાર ચલાવી બળીયા થતાં આસપાસના મુલકો જીતી પોતે જાગીરદારપરથી રાજ્ય વૈભવ પ્રાપ્ત કરતા હતા.

ઈંગલીશ ઇસ્ટ ઈંડીયા કુંપનીને આવી જાગીર નવાબ મોહમદ અલીએ કર્નાટકમાં પુલાકાત સરોવરની ઉતરે અને અયાપ્રાની દક્ષિણ વેર તથા દક્ષિણે કાંજીવરમથી પણ આગળ ૧૨૦ મૈલ આપી હતી, એના પોહળા ભાગમાં ૪૭ ટાપુઓ હતા, આ જાગીર હાલનાં ચીંગલપટના કલેકટરની સત્તા તળે છે.

જાટ—હિંદુસ્તાનમાં આ પ્રજાની મ્હોટી વસ્તી છે. તેઓ ખેતીવાડીનો ધંધો કરેછે. તેમની જુમલે સંખ્યા ૪,૫૦,૦૦૦ની ગણાય છે. ઇતિહાસકર્તાઓના જણાવવા મુજબ તેઓ હિંદપર ચઢાઇ લાવનાર પેહેલા સીથિયનોના વંશજો છે, ત્યારે બીજા અભ્યાસીઓ તેમને જીપસીઓના સબંધથી ઉત્પન્ન થએલી પ્રજાનાં વંશજો જણાવે છે.

જાટિવા—સ્પેનમાંનુ શેહેર, વેલીન્સ્યાથી રેલમાર્ગે દક્ષિણે દક્ષિણ પશ્ચિમમાં ૩૫ મૈલ ઉપર છે. જાણીતો ચિતારો રિબેરો ઇ. સ. ૧૫૮૮ માં અત્રે જનમ્યો હતો, લોક વસ્તી ૧૪૦૭૧ ની છે.

જાડેજા—આ પ્રજા સિંધના સમા રજપૂતમાંથી ઉત્પન્ન થએલી છે. તેઓ પોતાને યાદવકુળના જણાવે છે. ગેઝીટીયર મુજબ 'જાડેજા' એ શબ્દ જૈડેજા ઉપરથી નિકળયો હશે, અને 'જૈડેજા' એ 'યોધે' ઉપરથી થયું હશે. યોધે લોકો આહીર લોકોની પાસે હતા એમ ક્ષત્રપ રાજાઓનાં મળેલા શિકા

ઉપરથી જણાય છે. વલ્લભિવંશની પડતી થયા પછી યોધે લોકો કચ્છમાં આવી વસ્યા અને આહિર લોક કાઠીયાવાડમાં આવી વસ્યા, અને પછી બન્નેએ પ્રદેશ છતી લઇ પોતાનું રાજ્ય સ્થાપન કર્યું.

મધ્યે એશિયાના તાતાર લોકોની સતાવણીથી તેઓ દક્ષિણ બાજુ નહાશી કચ્છમાં જઇ વસ્યા અને પછી ગુજરાત તથા કાઠીયાવાડમાં સ્થાઇ વાસ કરી રહ્યા. આગલા વખતમાં જાડેજા પોતાની પુત્રીને મારી નંખતા. આ ચાલ નિકળવાનું કારણ એવું બતાવે છે કે "સમા જાતના એક રજપૂત સરદારને એકની એક દીકરી હતી, તે ઘણી સુંદર અને ભણેલી હોવાથી તેના લાયકનો વર નહિ મળવાથી તેના પિતાએ કુળગોરની સલ્લાહથી તેનો વધ કર્યો, ત્યારથી એ ચાલ નિકળયો હતો. જ્યારે બ્રિટીશ સરકારે ગુજરાત કાઠીયાવાડપર સત્તા સ્થાપી, ત્યારે એ દુતપીતીનો ચાલ ત્યાં હતો, પણ મી૦ વિલોબી નામે પોલીટીકલ એજંટે તેઓને તર્હેવાર રીતે સમજાવી પુત્રીના લગન સમયે મદદ કરવાના ફંડ સ્થાપી આ રેવાજ નિર્મૂળ કર્યો હતો.

જાતા—પંજાબમાં કોહત્ત છલ્લામાં સરકારને તાબેની નિમકની ખાણ. એને કોહતની પાહાડી ખાણ કહે છે. એ તેરીતાય નદીની ઉત્તરે 'માલગીન' ખાણુની પશ્ચિમે ૯ મેલ ઉપર છે. એનું ક્ષેત્રફળ ૧ થી ૧½ ચોરસ મૈલનું છે. ૧૮૮૧-૮૨ માં અત્રેથી ખણી કાઢેલું મીઠું ૧૭૫૨૮૯ મણ હતું. તેની ડયૂટી સરકારને ૩૪૮૨ પોંડ ઉપજી હતી. દર વર્ષે સરકારને એની ઉપજ ૩૧૦૩ પોંડની મળે છે.

જાતી ભેદ—દુનિયામાં હિંદુસ્તાનની હિંદુ પ્રજા શિવાય કોઇપણ પ્રજામાં જાતી ભેદ પણ જણાતું નથી અને તેથી હિંદુસ્તાનની પ્રજાના જાતીભેદપણાથી જૂદી જૂદી પ્રજામાં તડાં પડયાં છે તેનું વર્ણન અત્રે આપવામાં આવ્યું છે.

હિંદુઓમાં હાલ જે જાતી ભેદ જણાય છે તેની ઉત્પતિ વિશે પ્રાચીન વેદમાં કશું વર્ણન મળતું નથી, કારણ કે તે વેદીક કાળમાં જાતી ભેદ જેવો અંતર નહોતો. પ્રાચીન હિંદુઓ પોતાને રાષ્ટ્રસંબંધથી ઘણા કાળ સુધી આર્ય કહેવાડતા, અને આ આર્ય શબ્દનો મૂળ અર્થ દેશ ઉપરથી છે. જે દેશમાંથી આ આર્યનો આવ્યા તે હાલનો ઇરાન દેશ છે, તેને પ્રાચીન પેહેલવી ભાષામાં ઇરાનવેજ અને અવસ્તા ભાષામાં 'અર્યન વએજો, એ નામ હતુ. હિંદમાં આ શબ્દનું આર્ય એવું રૂપાંતર થયું અને તેનો અર્થ 'શ્રેષ્ઠ' એવો થયો.

આર્ય શબ્દનો અર્થ વેદના ભાષાન્તર કરનારાઓએ અનેક કર્યા છે:—ઉત્તમ વર્ણવાળા, કર્મયુકત, કર્માનુષ્ઠાન યોગે શ્રેષ્ઠત્વ પામેલા, ઇશ્વર પુત્ર વગેરે. આ શબ્દમાં આર્ય પ્રજા આવવા આગમજ અત્રે જે પ્રજા વસતી હતી અને તેમની સાથે આર્યજનોને વેર હતું તેમનાં નામો મળેછે. તે દસ્યુ, દાસ, પિશાચ, રાક્ષસ, અસૂર એવા હતા. જો કે 'અસૂર' એ નામ પ્રથમ દેવતાઓને લગાડવામાં આવતું, પણ પાછળથી ખરાબ અર્થે આ શબ્દ વપરાયોછે. (જુઓ શબ્દ-(અસૂર). આ ઉપલા નામો અત્રેની પ્રાચીન પ્રજાના પોતાના આપેલાં હતાં કે આર્ય પ્રજાએ તેમને પ્રસિદ્ધ કીધાં એ ચોકસ જણાયું નથી.

આ આર્ય પ્રજામાં હાલનાં હિંદુઓમાં જે જાતી ભેદ છે તે નહોતો; તેમાં બ્રાહ્મણ, ક્ષેત્રીય, વૈષ્ય, એવા ૩ વર્ગો હતાં. બ્રાહ્મણ શબ્દની ઉત્પતિ પ્રાર્થના શબ્દ ઉપરથી થઇ છે; "પ્રાર્થના અર્પણ કરનારો" તે બ્રાહ્મણ એવો વિદ્વાનોએ અર્થ કર્યો, એઓજ ઉપાધ્યા અથવા પુરોહિત કહેવાતા. ક્ષત્રીય શબ્દ બળદર્શક માન્યો હતો, આ અર્થથી તેઓ ઇંદ્ર, મિત્ર અને વરણ એ દેવતાઓને પણ ઓળખતા. ક્ષત્રપતિ આ શબ્દ તેઓ ખેતરના માલેક માટે વાપરતા. એજ શબ્દનો 'ક્ષત્રીય'

એ સમાનાર્થક શબ્દ છે. વૈષ્ય એ શબ્દ 'વિશ' શબ્દનું વિશેષણ છે. એનો અર્થ ગૃહસ્થનો, ઘરધણીનો, અથવા સામાન્ય પ્રજાનો એવો થતો હતો. આ ત્રણ વર્ણના લોકોને આર્ય કહેતા. શૂદ્ર નામ વેદના પ્રાચીન ભાગમાં કયાંય જડતો નથી, તેમજ વેદમાં જાતી મિશ્રણ વર્ણેલું નથી. તોય આ ચારે જાતી "બ્રાહ્મણ-વેદીક કાળમાં ભિન્ન ભિન્ન થઇ હતી.

'શતપથ બ્રાહ્મણ' મુજબ "પેહેલાં બ્રહ્મ એજ વિશ્વ હતું. એણે પેહેલાં 'ક્ષત્ર' ઉત્પન્ન કર્યા ઈંદ્ર, વરૂણ, સોમ, રૂદ્ર, પરજન્ય, યમ, મૃત્યુ એઓ ક્ષત્ર હતા. આથી ક્ષત્ર કરતાં કોઇ શ્રેષ્ટ નથી." રાજસુયજ્ઞમાં "બ્રાહ્મણ ક્ષત્રીઓની પાસે ઉપાસના કરે છે. ક્ષત્રીજ તેને યશ આપેછે. તેણે વિષ ઉત્પન્ન કર્યું, તેણે શૂદ્ર વગેરે ઉત્પન્ન કર્યા, આથી પૃથ્વી એ પૂષણ છે." તૈતિરિય બ્રાહ્મણ મુજબ "બ્રાહ્મણની જાત દેવતાથી ઉત્પન્ન થઇ અને શૂદ્ર જાત અસુરથી થઇ છે."

ઉપલાજ ગ્રંથ મુજબ "પ્રજાપતી એ પોતે જગત હતી. તેણેજ પ્રથમ "મ્હને પ્રજા થવાદે અને શકિત આપ" એવી ઇચ્છા કરી. તેણે પોતાના પ્રાણથી પશુ ઉત્પન્ન કર્યા, પોતાના આત્માથી (મન) મનુષ્ય (પુરૂષ), નેત્રથી ઘોડો, શ્વાસથી (પ્રાણ) બળદ, કાનથી મેંઢો, વાણીથી બકરો ઉત્પન્ન કર્યા. તેણે પોતાનાં પ્રાણથી પશુ નિર્માણ કર્યા. આથી 'પ્રાણ પશુ છે' એમ કહેછે.

આત્મા (મન એ પેહેલો પ્રાણ છે, તેણે પોતાનાં આત્માથી મનુષ્ય (પુરૂષ) ઉત્પન્ન કર્યા આથી પુરૂષ પેહેલો અને બળવંત (વિર્યવંત) પશુ છે એમ કહે છે. આત્મ એ મનુષ્યનો સર્વ પ્રાણ ગણાય છે; અને તેનીપર મનુષ્ય જીવનનો આધાર છે."... "આ પુરૂષને તે વખને સુખ નહોતું, કારણ કે તે વેળા તે એખલો હતો. આથી તેણે કોઇ સોહોબતીની ઇચ્છા કરી. તે પેહેલાં એકમેકને જોડાયલા સ્ત્રી પુરૂષ જેવો હતો, આથી તેણે પોતાનાં બે ભાગ કર્યા અને તેથી સ્ત્રી પુરૂષનો ઉત્પતિ થઇ."

જૂદા જૂદા શાસ્ત્રો તથા પુરાણોમાં નીચે મુજબ વર્ણન મળે છે. 'હરીવંશ' મુજબ બ્રહ્માથી સોજેલો જે વિષ્ણુ તે ૧૦ પ્રજાપતિ બની અસખ્ય પ્રાણી ઉત્પન્ન કર્તા થયો. અક્ષરમાંથી, તેણે સુંદર બ્રાહ્મણો ઉત્પન્ન કર્યા. ક્ષર અથવા બુંદમાંથી ક્ષત્રીય ઉત્પન્ન કર્યા. વિકારથી વ્યાસ, અને ધૂમાડાના વિકારથી શૂદ્ર ઉત્પન્ન કર્યા. વિષ્ણુ વર્ણનું ચિંતન કરતા હતા તેથી બ્રાહ્મણ ગોરા, લાલ, પિળા અને જાંબુડા રંગના થયા. આથી જગતમાં ૪ વર્ણની ઉત્પતિ થઈ, તે એકજ રૂપથી થઇ, પણ તેમનાં ધર્મ જૂદા જૂદા થયા. વેદમાં ત્રણ જાતી માટે ક્રિયા કહેલી છે. શૂદ્ર, શૂન્યતાથી ઉત્પન્ન થયા તેથી તેઓ કર્મહિન છે. તેમને સંસ્કાર કરવાનો અધિકાર નથી. તેમજ બ્રહ્મવિદ્યા શિખવાનો અધિકાર નથી.

મહાભારત આદિપર્વ મુજબ "મનુનો વંશજ એ મનુષ્ય છે. બ્રાહ્મણ ક્ષત્રીય અને બીજા મનુષ્યો મનુથીજ ઉત્પન્ન થયા. મનુથી થએલા બ્રાહ્મણ વેદનાં રક્ષક છે.

મહાભારત શાંતિપર્વ, મોક્ષ ધર્મમાં જણાવ્યા મુજબ 'ભૃગુ રૂષિ' કહે છે કે "જૂદી જૂદી જાતો નથી. આ સર્વ જગત બ્રહ્માની છે. તેણે મનુષ્ય ઉત્પન્ન કર્યા પછી દરેકના કર્મ મુજબ તેની જાતીઓ થઇ. જે બ્રાહ્મણ તિર્વ બુદ્ધિનાં, ક્રોધી, સાહાસી અને કામી હતા, તેઓ સ્વધર્મ ત્યાગ કરી ક્ષત્રીય અવસ્તામાં આવ્યા. જે પિળા વર્ણનાં બ્રાહ્મણો ગાય તથા ખેતી ઉપર નિર્વાહ કરતા તેઓ વૈસ્ય થયા. જે બ્રાહ્મણ કૃષ્ણ વર્ણી હતા, તેઓએ પોતાની પવિત્રાઇ ગુમાવી હિંસક, ઘાતકી, લોભી, બન્યા ને શૂદ્ર થયા. એ મુજબ પોતપોતાનાં કર્મથી બ્રાહ્મણો ભિન્ન, ભિન્ન જાતીનાં બન્યા, શૂદ્રને ધર્મ ક્રિયા અને યજ્ઞ કરવાની સખત મનાઇ છે.

લીંગપુરાણ મુજબ "મહાદેવના લલાટ

માંથી બ્રાહ્મણ, ભૂજમાંથી ક્ષત્રીય, રૂધય-ામાંથી વૈશ્ય અને પગમાંથી શુદ્ર જાતીની ઉત્પત્તિ થઇ. શુદ્ર વર્ણ ઇંદ્રનો અંશરૂપી છે. એઓ શિવાય પાંચાલ બ્રાહ્મણ (મનુ, મયા, વષ્ટા, શિલ્પકામ કરનાર, દૈવજ્ઞ=લોહાર, સુથાર, પથ્થર ફોડા, સોની.) પંચ મુખી પરમેશ્વરથી થયા, તેમને માથે ચોટલી, જનોઇ તથા 'સંધોપાસના' કરવાનો અધિકાર મળેલો છે.

મિશ્ર જાતો કેમ ઉત્પન્ન થઇ તે વિષે હિંદુશાસ્ત્રમાંથી કેટલુંક વર્ણન મળી આવે છે. બ્રહ્માએ માત્ર ૪ જાતો ઉત્પન્ન કરી હતી. પણ વખતના ફેરફારોમાં ઉંચ નીચ જાતીનાં સંબંધથી જે પ્રજા ઉત્પન્ન થઇ તે ઉપલી ૪ જાતોથી જૂદી ગણાઇ. જાતી વિવેક, બૃહજ્જાતી વિવેક વગેરે ગ્રંથકારો એવું જણાવી ગયા છે કે "કળીયુગ'માં જાતી ઉત્પતિનો નિર્ણય કોઇ પણ સંપૂર્ણ કરી શકશે નહિ."

આ ગ્રંથકારોનાં જણાવ્યા મુજબ **અનુલોમ, પ્રાતલોમ, વ્રાત્યસંતતિ** અને **સંકરજાતી** એવા વર્ગો બન્યા છે. પેહેલા બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રી, વૈષ્યોમાં પરસપર લગ્ન સંબંધથી (પોતાથી ઉતરતી, એટલે બ્રાહ્મણને ક્ષત્રી જાતીની સ્ત્રીથી, અને ક્ષત્રીને વૈષ્ય સ્ત્રી વગેરેથી) થએલી જે સંતતી તે **'અનુલોમ,'** ઉચ્ચ જાતની સ્ત્રીને નીચ જાતીના પુરૂષથી થએલી સંતતીને **પ્રતિલોમ.** જનોઇ નહિ પેહેરનારા એવા સાથે ઉત્તમ જાતી સ્ત્રી સાથે વ્યભિચાર કરવાથી ઉત્પન્ન થએલી જે સંતતી તે **વ્રાત્ય-સંતતિ.** અને મૂળની ૪ જાતોનાં ભેળમ ભેળથી ઉત્પન્ન થએલી પ્રજા તે **સંકરજાતિ.**

પ્રતિલોમથી ૯ જાતી થઇ, અનુલોમથી ૬, વ્રાત્ય અને સંકરથી ૩૬, અને તે શિવાય બીજી કેટલીક મળી એકંદર ૧૩૨ જાતો થઇ. પરંતુ હાલમાં હિંદુસ્તાનમાં એકંદર જાતોકેટલી છે તે કોઇ ચોકસ જણાવી શકતું નથી. ગુજરાતમાં ફકત બ્રાહ્મણોમાં ૮૪ જાતી છે. ક્ષત્રી તરીકે કહેવાડનારા રજપૂતોમાં ૯૯ જાતી છે અને વાણીયાઓમાં ૮૪ જાતી છે.

ગંગાધર શાસ્ત્રી કૃત "હિંદુ ધર્મ તત્વ" નામે ગ્રંથમાં જણાવ્યા મુજબ નીચે મુજબના સંબંધથી જે જાતો ઉત્પન્ન થઇ તે. જૂદે જૂદે નામે ઓળખાઇ છે.

વર્ગ.	બાપ.	માય.	ઉત્પન્ન થએલી પ્રજા.
અનુલોમ	બ્રાહ્મણ	ક્ષત્રી	મૂર્ધાવસિક્ત
	બ્રાહ્મણ	વૈષ્ય	અંબષ્ટ
	બ્રાહ્મણ	શુદ્ર	પારસવ
	ક્ષત્રી	વૈષ્ય	માહિષ્ય (રજપૂત)
	ક્ષત્રી	શુદ્ર	ઉગ્ર
	વૈષ્ય	શુદ્ર	કરણ
પ્રતિલોમ	ક્ષત્રી	બ્રાહ્મણ	સૂત
	વૈષ્ય	બ્રાહ્મણ	વૈદેહક
	શુદ્ર	બ્રાહ્મણ	ચાંડાળ

ઉપલા અનુલોમ, મૂર્ધાવસિક્ત, અંબષ્ટ, માહિષ્ય અને રથકાર એમને વેદનાં મંત્રથી સંસ્કાર છે. એઓ સર્વે પરણેલી સ્ત્રીથી થએલાં છે.

જાતી અભિમાન અને તડાં. હિંદુસ્તાનમાં સર્વત્ર નજરે પડશે. ઉંચી જાતવાલા નીચ જાતને હલકી ગણે છે; ત્યારે નીચ જાતવાલા પોતાની જાત માટે અભિમાન ધરાવે છે. સોની, કંસાર એ જાતવાલા પોતાને 'પાંચાળ બ્રાહ્મણ' કહેવાડે છે. નાગરોને બીજા બ્રાહ્મણો કબુલ કરતા નથી, પણ તેઓ પોતાને બ્રાહ્મણ જાત કરતાં ઉંચા કહેવાડે છે. તેમજ ગોકર્ણા, અનાવલા આ જાતો કણબી જાતથી ઉત્પન્ન થઇ છે. પરજ, સુંથાર, પાંચકળશી, બાટીયા, ખત્રી, જંડારી એઓ પોતાને ક્ષત્રી કહેવાડે છે. પોતાને વૈષ્ય તરીકે જણાવનારી કેટલીક જાતો છે. તે સઘળી જાતોને બ્રાહ્મણો શુદ્ર જાતીમાં ગણે છે, અને તેમના ઘેરે થતા સર્વે ધર્મ કર્મ શુદ્ર જાતીને મળતાજ કરે છે. શુદ્ર

જાતીમાં પણ અનેક ભેદ છે, અને તેઓ પોતામાં વટીક અને વેહવાર રાખતા નથી.

ચમાર, પોતાને મહાર, માંગ એઓથી શ્રેષ્ટ દર્શાવે છે, અને તેમના હાથનું પાણી વટીક પીતાં નથી. તેમજ મહાર લોકો પણ પોતાને માગ વગેરે જાતીથી ઉંચ સમજી તેમના હાથનું ખાતા નથી.

હિંદુ જાતીભેદ વિશે કેટલાક ગ્રંથોમાં ખાસ વર્ણન આપેલું છે. વાણીઆઓના જે ઉપાધ્યાય કહોડ બ્રાહ્મણો તેમને ત્યાં પુરાણ વગેરે વાંચે છે, તેમનાં વિષે સંહ્યાદ્રિખંડમાં ઘણી નિંદા કરેલી છે. તેમાં આપેલા ત્રીજા અધ્યાયમાંના શ્લોકમાં લખે છે કે "કહોડ બ્રાહ્મણનો સ્પર્ષ થતાં વસ્ત્ર સાથે સ્નાન કરવું. તેમનાંથી ૨૪ મેલ છેટે રેહેવું, કે જેથી તેમનો શ્વાસ વટીક આપણને સ્પર્ષ કરે નહિ."

ચિત્તપાવન (કોકણસ્થ) બ્રાહ્મણો વિષે એજ ગ્રંથમાં એક ઠેકાણે લખે છે કે 'પ્રહર દહાડો થાય ત્યાં સુધી તેમનું મુખ જોવું નહિ,' એવો પરશરામે શ્રાપ આપ્યો છે. (સં. ખં. અ. ૮૧)

દરેક જાત પોતાનું મહત્વ વધારવા માટે ઉપાયો યોજે છે. જેઓ નીચ કરતાં ઉંચ જાતીનાં જણાવે છે તેઓ પોતાનું મહત્વ વધારવા જમતી વેળા અબોટીયું પેહેરે છે; વિધવા વિવાહ કરતા નથી, બ્રાહ્મણોને પૈસા આપી પોતાને ઘરે હોમ, યજ્ઞ પુરાણ, કિર્તન વગેરે કરાવે છે; અને કેટલાંકો તો પોતાને ઘેર બ્રાહ્મણોને તેડી બ્રાહ્મણ હાથે રસોઈ કરાવી ખવાડે છે. કેટલાકો સગાઇથી ઉંચી જાતમાં મિશ્ર થઇ શકે છે. તે શિવાયે કેટલીક જાતીનાં મહત્વ વિશે પુરાણો લખાયલાં છે.

સામાન્ય આચાર ઉપર જોતાં મંત્ર સરકાર અધિકાર જેમને મળેલાં છે, એની અનુલોમ જાતી સ્નાન કર્યા શિવાય યા અબોટીયુ પેહેર્યા શિવાય ધર્મકર્મ તથા ભોજન કરતા નથી. તેમજ સ્નાન આગમજ હજામત વગેરે કરી લીયે છે, અને ભોજન લીધા પછી કદીપણ હજામત કરાવતા નથી. તેમજ તેમનું ભોજન પકાવવું વગેરે પણ સ્નાન કરીનેજ કરવામાં આવે છે. આવી પવિત્ર સ્થિતિમાં હોય તે વેળા શુદ્ર જાતનો જો કોઇ તેમને અડકે તો તુરતે સ્નાન કરવું પડેછે.

સાધારણ પવિત્રાઈ માટે સ્નાન કર્યા પછી દેવપૂજા તથા ભોજન કરતી વેળાં રેસમ અથવા ઉનનું વસ્ત્ર પેહેરે છે. આ વસ્ત્રમાં મુગટ, પિતાંબર વગેરે રેસમી વસ્ત્ર યોજેલાં છે. જો ઉપલાં વસ્ત્રો ન હોય તો સુતરાઉ કાપડને ધોઇ તદન એલાહેદી જગ્યામાં તેમને સુકવે છે. ઘણું કરી સ્નાન કરી સુતરાઉ ભિનુ વસ્ત્ર પેહેરે છે, અને પછી સુતરનાં કોઈ પણ સુકાયલા વસ્ત્રને અડકતા નથી. પીતાંબર અથવા ધાબળી પેહેરેલો બીજા કોઇને અડકે તો તેમા કશી બાધ રહેતી નથી, પણ સુતરનું વસ્ત્ર પેહેર્યું હોય ને તે જો કોઇને અડકે તો તેને સ્નાન કરવું પડે છે. આવા પવિત્ર કપડા પેહેર્યા પછી બીજા માણસને હાથે તે તેનીપર પાણીનાં છાંટા પડે યા કોઇ ચીથરાપર તેનો પગ પડે છે તો તેને ફરી સ્નાન કરી વસ્ત્ર બદલવાં પડેછે.

બ્રાહ્મણાદિકને કાગડો, કુતરો, ખલીર, ગધેડો, ડુક્કર વગેરે પશુ પક્ષી અડકે છે તો તેમને સ્નાન કરવું પડે છે. તેમજ તેઓ ધોબી, હજામ વગેરે શુદ્રને અડકતા નથી. મહાર, માંગ, કાથેરી વગેરેને અડકવાથી પણ તેમને સ્નાન કરી વસ્ત્ર બદલવાં પડે છે.

ઉચ જાતના સ્ત્રીઓ રજસ્વલ દરમ્યાન ત્રણ દિવસ છેટે બેસે છે. પેહેલો દિવસ શુદ્ર, બીજો વૈશ્ય, ત્રીજો ક્ષત્રી અને ચોથો દિવસ બ્રાહ્મણનો ગણી તે દિવસે સ્નાન કરેછે.

ખાનપાનમાં ભિન્નભિન્ન જાતી નિયમો પણ ઠેરવેલાં છે. બ્રાહ્મણ માસ ખાતા નથી, દારૂ પીતા નથી, અને કોઇ પણ જાતના હાથનું પકાવેલું ખાણું ખાતા નથી; પણ તેઓમાનો જો કોઇ અફીણ, ભાંગ, ગાંજો વગેરે કેફી વ્યસનમાં પડે તો તેને જાતિભ્રષ્ટ કરવા નથી.

કેટલાક દક્ષણી બ્રાહ્મણ ગુજરાતી બ્રાહ્મણોને હાથનું પકાવેલું અન્ન ખાતા નથી; પરંતુ ગુજરાતી બ્રાહ્મણ દક્ષણી બ્રાહ્મણના હાથનું ખાનપાન લીએ છે. હિંદુસ્થાની બ્રાહ્મણ બીજા બ્રાહ્મણોનાં હાથનું ખાતા નથી, અને તેઓ પોતાના ચુલા પામે કોઇને આવવા દેતા નથી. કદાચ જો કોઇ દુર્ભાવેર જઇ લાગેછ તો ને સર્વ અન્ન અભડાયલું ગણે છે, ને નાખી દીયેછે. પણ તે તેના ચુલ્હા પાસેના 'ચોકા' ની બહાર કોઇ પાણી લાવી આપે યા લોટ મસલી આપે તો તેમાં તેમને કશી બાધ નથી.

મલબારી 'બોરી' બ્રાહ્મણ કોઇને અડકતા નથી, પણ મુસલમાનોને ત્યાંની ગેટલી ખાવામાં બાધ ગણાતા નથી. નેપાળી બ્રાહ્મણો પોતા માટે પકાવેલું અન્ન મુસલમાનને હાથનો સ્પર્ષ નહિ કરતાં જો ને અન્નને લાકડીના છેડાપર બાંધી લાવે તો તેમાં કશી અભડછેડ ગણાતી નથી. ગુજરાતી બ્રાહ્મણ અને બીજી જાતના બ્રાહ્મણોમાં ઝાઝી અભડછેડની સુગ નથી. કેટલાક સિંધી ગુજરાતી બ્રાહ્મણો ચામડાની પખાલમાં પાણી પીયે છે. હિંદુસ્તાની બ્રાહ્મણો શુદ્રનાં ઘેરનું અન્ન ખાવામાં બાધ રાખતા નથી. પંજાબ, સિંધ અને બંગાલી બ્રાહ્મણો મોસ, મચ્છ, દારૂ ખાવા પિવામાં હરકત જોતા નથી.

જે જાતોમાં મૌસ ખાવાની બાધ નથી તેઓમાં પણ અનેક પ્રકાર છે. સસ્કાર અને કર્મો કરનારો સુનાર, પરભુ વગેરે પ્રન્ત બકરો, જંગલી ડુક્કર, હરણ વગેરે ખાયછે. કોઇ કબુતર ખાય છે તો કોઇ મરઘી ખાતા નથી. ત્યારે કેટલીક જાત મરઘીનાં ઇંડા ખાય છે પણ મૌસ ખાતાં નથી. મહાર જાત શિવાય કોઇપણ જાત ગૌમાસ ખાતી નથી.

બ્રાહ્મણો કદીપણ પરજાતના હાથનું જળ પીતા નથી. પણ કેટલીક વેળા મોટવડે કાઢેલું પાણી યા નાળાનું પાણી પ્રાશન કરે છે. કેટલાક ગામમાં બ્રાહ્મણો માટે તદન વેગળા કુવાઓ બનાવેલા હોય છે, અને ત્યાંથી કોઇપણ પરન્નત પાણી ભરી શકતી નથી; ત્યારે કેટલેક ઠેકાણે એકજ કુવામાંથી બ્રાહ્મણ મુસલમાન વગેરે પાણી ભરે છે પણ તે કુવામાંથી ઘેડ, ચમાર, માંગ એમને પાણી ભરી લેવા દેવામાં આવતુ નથી.

ન્યાત બહાર કાઢવા માટે ચોકસ નિયમો ઠેરવેલાં છે. પરજાતીથી અથવા પોતાથી ઉતરતી જાત અથવા પરાઇ જાતને હાથનું અન્ન ખાવું, પરજાત સ્ત્રીથી લગ્ન સંબંધ કરવો, પરજાતનો પુત્ર દત્તક લેવો, અથવા પોતાના કુટુંબમાં પરજાતનાં ફરજંદ પાળવાં, જનોઇ અને ચોટલી કાઢી નાખવી, સ્નાન સધ્યા એટલાનો ત્યાગ કરવો, સમુદ્ર પર્યટન કરવું, નીચ જાતના ઘેરમાં ભોજન પકાવી ખાવું, અભડછેડ નહિ પાલવી, આદંત્યા કરવી, ગોમાસ ખાવું, દારૂ પીવી (બ્રાહ્મણાદિક), અતીસુદ્રાદિ જાતની સ્ત્રી સાથે વસવું વગેરે રીતે ચાલનારને ન્યાત બહાર મેલવામાં આવે છે. શુદ્ર અને મુસલમાન સ્ત્રી સાથે વસે અને તેના હાથનું ખાણું લીયે તો તેને ન્યાત બહાર મુકાઈ શકાતો નથી.

આવી રીતે નીયમનો ભંગ કરનારને ન્યાત બહાર કર્યા પછી તેની સાથેનો ભોજન વ્યવ્હાર રહેતો નથી. તેમના ઘરે બ્રાહ્મણ ધર્મ કર્મ માટે જતો નથી. તેને કોઇ જનોઇ પેહેરાવતું નથી; તેમજ પુત્ર પુત્રી આપવાનો વેહેવાર રહેતો નથી. તેને મંદીરમાં જવાનો અધિકાર રહેતો નથી. તે મરણ પામતાં તેનું પ્રેત ઉંચકવા તેના ન્યાતિલાઓ કદી જતા નથી. પણ એવે સમયે જો તેનો ન્યાતિલો તેને મદદ કરે છે તો તે પણ શિક્ષાપાત્ર ઠરે છે. શુદ્ર લોકોમાં વરીક ન્યાતબહાર કાઢવાનો તથા હુક્કા પાણી બંધ કરવાનો નિયમ છે. એટલુંજ, નહિ પણ મહાર જેવી નીચ જાતમાં પણ ન્યાત બહાર કાઢવાનો કાયદો છે.

ન્યાતમાં દાખલ થવા માટે ચોકસ ક્રિયામાંથી પસાર થવું પડે છે. તેઓને ન્યાતિ-

લાઓને શરણે જઇ પ્રાયશ્ચિત લેવું પડે છે, મુછ મુંડાવવી પડેછે, અનેક જપતપ કરી દાનધર્મ કરવું પડે છે, ન્યાતને જમણ આપવું પડે છે, બ્રાહ્મણોને ભોજન આપવું પડે છે, તેમજ અનુષ્ટાન કરવાં પડે છે; ન્યાતને (જો પ્રચારમાં હોય તો) દારૂ પાણી, મીઠાઇ ખવાડવી, દંડ આપવો, સાષ્ટાંગ નમસ્કાર કરવાં, એટલે પતિત જાતીપાવન થાય છે.

ન્યાતબહાર થવામાં આગલા વખતમાં ઘણો ભય અને નામોશી સમજતા. જાણીતા મહાન કવિ જ્ઞાનેશ્વરના માતપિતાને બ્રાહ્મણોએ ૧૨ વર્ષ સુધી ન્યાતબહાર રાખ્યા હતા આથી તેઓએ છેલ્લે જોયું કે ન્યાતીલા કોઇપણ રીતે ન્યાતમાં લેતા નથી ત્યારે દુઃખી થઇ પોતાના ૪ પુત્રોને તજી પ્રયાગ જઇ ત્રીવેણી નદીમાં પડી આપઘાત કરી પ્રાણ તજ્યો હતો (જ્ઞાનેશ્વર ચરિત્ર પૃષ્ટ ૪૦).

જાતી કર્મ.—જાતી વિભાગ થતાં આ વિભાગ કાયમ રાખવા, દરેક ન્યાતને તેના અધિકાર આપવા, તેમનાં કર્મો યોજવાં અને આચાર કાયમ કરવા, એ કામો હિંદુ ધર્મ શાસ્ત્રીઓએ પ્રથમ હાથ ધર્યા. આ બંધારણ વેદ કાળમાં ઠરવેલા નહોતાં પણ જાતી વર્ગ થતાં આ કાયદા બંધાયા છે.

આ કારણ માટે સ્માર્તસૂત્ર નામે ગ્રંથ રચાયો છે. તેના ગુહ્યસૂત્ર અને 'સામ્યાચારિક' એવા બે ભાગ કરેલા છે. અને તે બેઉ ધર્મ શાસ્ત્રની આગમજ રચાયલાં છે. આ સૂત્ર બ્રાહ્મણી અને ઉપનિષદો જેવાંજ દરેક વેદના જૂદા જૂદા છે. દાખલા તરીકે ઋગવેદના આશ્વલાયન અને સાંખ્યાયન એવા સૂત્ર છે. જે બ્રાહ્મણ જે વેદનો અનુયાયી હોય છે તે વેદના સૂત્ર મુજબ તેનાં આચાર વિચારો હોયછે. આશ્વલાયન ગુહ્ય સૂત્રમાં પેહેલાં લગન સંબંધી કર્મનું વર્ણન આપેલું છે. કારણ ગૃહસ્થાશ્રમનો લગ્નથી આરંભ થાયછે, અને તેના પછી સંસ્કાર ગણેલાં છે.

બ્રાહ્મણોનાં—ઠરવેલા કર્મમાં અધ્યાપન (વેદનું અધ્યન કરવું) અધ્યન (જાતે પોતે વેદ પઢવું), યજ્ઞ કરવાં અને કરાવવાં, દાન આપવું અને લેવું એવા ૬ કર્મો બ્રાહ્મણો માટે ઠરવેલાં છે.

ક્ષત્રીનાં કર્મોમાં પ્રજાનું રક્ષણ કરવું, દાનધર્મ કરવું, યજ્ઞ કરવાં, અધ્યન કરવું એ યોજેલાં છે.

વૈશ્ય કર્મમાં પશુનું રક્ષણ કરવું, દાનધર્મ કરવું, યજ્ઞ કરવાં, અધ્યન કરવું, સ્થળ તથા જળ માર્ગે વેપાર કરવો, વ્યાજથી દ્રવ્ય મેળવવું, અને ખેતીવાડી કરવી.

શુદ્રનાં કર્મ—બ્રાહ્મણો એ શુદ્રો માટે એકજ કર્મ ઠરવેલું છે. તેઓએ બ્રાહ્મણ ક્ષત્રી અને વૈશ્ય આ ત્રણ જાતની સેવા કરવી (મનુ ૧°૮૮—૯૧.)

જાદવ—એ ચંદ્ર વંશની એક શાખા, યદુ કુળની છે. ચંદ્ર વંશમાં પાંચમો યયાતિ રાજા થયો. તેની સ્ત્રી દેવયાનીથી યદુ પુત્ર થયો. તેપરથી તેના વંશજો યાદવો કે જાદવો કહેવાય છે. એ યદુ કુળમાં એક 'ભજમાન' રાજા થયો, તેના પછી તેનો પુત્ર પૃથીક, પછી તેનો પુત્ર વિદુરથ ને તેનો છોકરો સૂરસેન રાજા થયો. સૂરસેન પછી તેનો વડો પુત્ર વસુદેવ ને વસુદેવના પુત્ર શ્રી કૃષ્ણ થયા. એવું કહે છે કે કૃષ્ણના વખતમાં દ્વારિકાનાં મુલકમાં ૫૬ કરોડ જાદવોની સંખ્યા હતી. કૃષ્ણ આ સર્વ જાદવો સાથે લઇને એક વેળા પ્રભાસ પાટણની જાત્રા કરવા ગયા. એક જગાપર દુર્વાસા ઋષિ તપ કરતા હતા. ત્યાં જાદવોએ તેમની મશકરી કરવા ધારી, તેમના પેટે તાસણું બાંધી ઋષિ પાસે ગયા, ને કપટથી પુછ્યું કે "મહારાજ આને શું અવતરશે?" ઋષિને તેમના ચિન્હ ઉપરથી માલમ પડ્યું કે મારી મશકરી કરવા કપટ કરી આવ્યા છે. તેથી શ્રાપ દીધો કે એમાંથી તમો સર્વનું મોત નિપજશે. આથી તેઓ સંતાપ પામ્યા, ને ધાર્યું કે આપણે એને નદીમાં ઘસી નાખ્યે

એટલે શું નિપજનાર છે?. પણ ઘસવાથી તેના પંરમાણુની પાન ઉગી. પછી કોઇ દિવસ જાદવો દારૂ પીને અંદર રમવા પડ્યા, ને દારૂના ઘેનમા એજ પાન વતી અકેકના પ્રાણ લીધા. આ સમયે જાદવોનો તમામ નાશ થયો હતો.

જાદુન—આ પ્રજા તોરબલા પાસે હિમાલય તરફથી વહેતી ઈંડસ નદીને કાંઠે વસે છે. એ પ્રજા જાને પઠાન હોઈ પસ્તૂ ભાષા બોલે છે.

જાદુમંત્ર—દુનિયાંના દરેક ભાગમાં વસ્તી પ્રજામા જાદુ-મંત્રનું ચેટક ફેલાયલુ જણાય છે. હિંદમાં હિંદુ મુસલમાન વગેરે પ્રજામાં પણ તે ઘણું જાણીતુ છે. હિંદુઓમાં શૂદ્ર દેવતાઓની ભક્તિ સબંધથી, ભૂતોના ભયથી, દેવઋષિ અથવા પંચાક્ષરી અને જાદુગરી એ ઉત્પન્ન થયું. દેવતાઓને પ્રસન્ન કરવા, તેઓ પાસેથી વર પ્રાપ્ત કરવા, તેમનો ક્રોધ શાંત કરવો, અનર્થ ટાળવા, અથવા તેમનો નાશ કરવો 'એ સર્વ દેવઋષિપણાનો ઉદ્દેશ છે. જાદુગરીમાં મંત્ર સામર્થ્યનો વિશેષ જોર જણાય છે. આ બેઉ પ્રકાર હિંદુઓમા ચાલતા આવ્યા છે, અને તેને મુસલમાનોના **બીરમંત્રથી** મજબુતાઇ મળેલી છે.

દેવઋષિપણામાં કેટલાક પુરૂષો તથા સ્ત્રીઓ પણ શામેલ હોય છે. કોઇના ઘરે દેવી, કોઇને ઘરે ખંડોબા, હનુમાન, ભૈરવ, વેતાળ, પીર આટલા દેવતાઓમાનું એકાદ સ્થાનક રાખેછે. તેમાં જે દેવતામાં સત્ય વિશેષ જણાય છે, તેનીપર લોકો વધારે રીઝા થાયછે. આ દેવતાઓનો ધૂણવાનો દિવસ મંગળ યા શનિવાર, અમાવાસ્યા, પૌર્ણિમા એવા દિવસ હોય છે. આ દિવસે જે મનુષ્ય પોતાના દેવતા પાસે બેસી ધૂણે છે, તેને લોકો બહુ માન આપે છે. ધૂણવાના જૂદા જૂદા પ્રકાર છે. ભૂમિપર આસન માંડી, લોબાન બાળી, પછી ધૂણવા માંડે છે. આ શક્તિ શરીરમા પ્રવેશ કરતા તે બોલવા માંડે છે; કેટલાક જમીનપર નમે છે, યા આળોટયા કરે છે. કોઇ ગુસ્સામા આવી કોરડા મારે છે, તો કોઇ પોતાના હાથ કરડે છે, પછી તે ધૂણનાર પાસે જેવો અરજદાર તરીકે આવી બેસે છે તેઓ લીંબુ, નારીયળ, કપૂર, સોપારી, લોબાન તેને અર્પણ કરે છે. પછી તે કેટલાક લીંબુ કાપે છે અને તેમની મનોવાસના પુરી કરેછે.

"કોઇ આજારી પડતાં કેટલાક લોકો વૈધને ત્યાં, તેમજ દેવઋષિને ત્યાં (ભૂગત) જાય છે અને તે બેઉના ઉપાયો કરે છે. તેમા જાદુ કોટળ કરનારા ભગતો તેને તાવીજ, કંકુ વગેરે મંત્રી આપી પૈસા લીયે છે. બાળકની પિડા દુર કરવા માટે મરચી, એક નારીયળ, એક રોટલી ઉપર ઘી ચોપડી તેપર કંકુ છાંટી, તે છોકરા ઉપરથી ઓવાળી નાખી તે ઉતારો ૪ રસ્તા વચ્ચે જઇ મેલે છે. કોઇ લીંબુને ૧૧ સોય બોસી તેનીપર મેસની ત્રણ લીટીઓ ખેંચી, અડદ સાથે તેને તળાવ કિનારે જઇ મેલે છે. કેટલાક ભગતો ભૂત પિશાચ એને બાટલીમાં કેદ કરી તે દાટેછે. યા કેટલાક તેને પાણીમાં ડુબાડેછે.

બીરમંત્ર શિખવવા ગુરૂ પોતાના ચેલાને કંકુ, લોબાન લાવવા કહી, તેની પાસેથી સવ્વા રૂપ્યો, સવ્વા પાવલો અથવા સવ્વા આનો લઈ એકાંત સ્થાનમાં સાથે લઇ જાય છે. પછી એક સ્વચ્છ જગાપર કંકુથી વેતાળની આકૃતિ પાડી મોહડેથી મંત્ર બોલી વેતાળ આકૃતિ પર હાથ મુકાવી તેની પાસે કસમ લેવાડે છે, કે "આ મંત્ર હું કોઇને કહીશ નહિ, યા શિખવીશ નહિ" પછી તેને નીચલો મંત્ર પઢવા કહેછે; યા મોહડે કરવા માટે કાગળ ઉપર લખી આપેછે.

"ૐ નમો આદેસ ગુરૂકુ આવ બીર બતાની મંગવાસેં જીનસ (અત્રે આપણને જે પદાર્થની સિદ્ધતા કરવી હોય તેના નામો બોલેછે) લાવે, અબીર લાવે, પીંજર લાવે, ગુલાબકો ફુલ લાવે, પેંડે લાવે, બર્ફી લાવે (વગેરે) જલ્દી લાવે, ફુલ ગુલાબ કિસ્સે ફૂમસે નરકરી બતાની દાની કરિતાં દ્દાહિ છપ્પન કોટકા મુંજ નિપાવ પીપલસે ફુરૂ મંતર ચલો મંતર ઈશ્વરી બાચા ગુરૂકા સબદસ સચ્ચા આછા".

એ ઉપલો મંત્ર વગર ભુલે એકજ દમમાં દરરોજ ૨૧૦૦૦ વખત બોલે છે, અને એ મુજબ ૧૫ દિવસથી મહિના સુધી બોલવો પડે છે. આ મંત્ર સિદ્ધી મેળવનાર માટે નીચલાં નિયમો પાળવાં પડેછે.—માસીક માંદગીમાં બેઠેલી સ્ત્રીનો અવાજ આ મંત્ર જપ કરતી વેળા અથવા જમતી વેળા સાંભળવો નહિ. શુદ્ર જાતીનો હોય તો મંત્ર સિદ્ધ થાય ત્યાં વેર તેણે મોંસથી દૂર રહેવું, તેમજ દારૂ પિવો નહિ, એવાં નિયમો પાળવાં પડેછે. આ જપ બરાબર પાળયા પછી તે મંત્ર સિદ્ધ થયો કે નહિ તેની પરિક્ષા કરવા જપ જપી રહેતાં હાથમાં મટોડી લઇ દાબતાં તેમાંથી સુગંધી આવવી જોઇએ, પણ સુગંધ નહિ આવે તો નીયમ પાળવામાં અથવા જપ કરવામાં ભુલ થએલી જાણવી.

તે પછી બીજો મંત્ર શિખવવામાં આવે છે તે નીચે મુજબ છે.

"લે જાવે આવ મહમંદા બીર; મનકોધીર એક લાખ અકરાં હજાર બંગાલકા પીર ચલો બંગાલકી ભવાની; ચલો મસાનકાં બેતાલ, નરસીંગભવાની, ઉઠાવ મારો ટાલ્યા ઉઠાવ લેરીકા લેરી ઉઠાવ, બંગલકા ઉઠાવ, પિંપલકા મુંન્યા ઉઠાવ, બહોત્તર ઝોટીંગ ઉઠાવ, બાજારકા જીન્નસ નહિ ઉઠાવે તો સિતાબાઈકી આણ, રામ ચંદ્રજીકી આણ, નહિ કામ કરે તો નર્ક કુંડમે પડે, સબદસ સાચ્ચા, કુલમંતર ચલો, મંતર ઈશ્વરી બાચા ગુરૂકા સબદસ સાચ્ચા આંછા."

ઉપલો મંત્ર એક દમમાં બોલાય એવો મોઢે કર્યા પછી નદી કીનારે જઇ સ્નાન કરી હોમ કરવો પડે છે. આ હોમક્રિયામાં ચેલાને જૂદી જૂદી એટલી તો ક્રિયામાંથી પસાર થવું પડે છે કે કેટલીક વેળા તે મેળવવાથી હારી ખાવું પડે છે.

મુઠ મારવાની વિદ્યા—આ જાદુ ટોણા શિખેલો ભગતો જાણે છે. આ મુઠ મારવા માટે પ્રથમ બીરમંત્રી અડદ, સીંદુર, લીંબુ, સોય, ટાચણી એક માટલીમાં નાંખે છે અને તેમાં એક બત્તી મેલે છે, પછી તે માટલીને મંત્ર સામર્થ્યથી આકાશ માર્ગે ઉડાવી જેની પર મંત્ર પ્રયોગ કરવો હોય તેના બારણાપર ઉતારે છે. એટલે માટલીમાંની સોય, ટાચણીઓ ઉડી પેસી દુશમનનાં કાળજામાં ભોકાય છે. પછી તે લોહી ઓકવા માંડી મરણ પામે છે; પણ મુઠ ઉતારનાર મળતાં તે બચી જાય છે. મુઠ મારનારને મુઠ પાછી કોઈ વાળશે એવો ભય રહેતો હોવાથી તે પોતાના ઘેરમાં બકરો અથવા મરઘો રાખેછે અને મુઠ પાછી ફરતાં તેને તે અર્પણ કરેછે. મુઠ મારનારને મુઠ માર્યા પછી એટલી તો બીહિક રહે છે કે તે કામે કાજે જતી વેળા પાસે છરી રાખે છે, અને જેવી મુઠ પાછી આવી કે તે છરી વડે પોતાની આંગળીમાંનુ લોહી કાઢી તેને તૃપ્ત કરે છે. મુઠની માટલીમાં આટાની મૂર્તી મુકવામાં આવે છે અને તેના બદન ઉપર સોયો ટોચવામાં આવે છે. મુઠ માટે બીજી પણ એક વાત જાણીતી છે; કે કોઈ મંત્રી આકાશ માર્ગે મુઠ નિહાલી જતાં જોઇ તેને હેઠે ઉતારી ભોગ આપી જમીનમાં દાટી બેઉના હક્કમાં ભલુ કરે છે. આ મુઠને ઉતારવા માટે મંત્ર સામર્થ્ય ઘણું જોઇએ.

મુઠનો મંત્ર—ૐ નમો કાલા ભૈર મુંસાન વાસા ઉડદકી મુઠ રકતા બાણ ચલીરે ભૈર કચિયા મસાનમેં, કહું તો સો સમજાય સવાપહરમે ધુની દીખાયા મૂવા મુરદા મરઘટવાસમોતા છોડે પુત્રકી આસ જલતી લકડી ધુકે સમાન ભૈર મેરા બૈરી તેરા ખાન સેલી સીંગી રૂદ્ર બાણ મેરા બૈરીને નહિમારી તો રાજા રામચંદ્ર લક્ષમણજીકી આન ॥.

જાનવેલ—એના વેલા ચોમાસામાં ઉગે છે. એ વેલાનાં પીંદડાં લાબાં હોઈ ખાંચાદાર હોય છે. આ વેલી બીજા ઝાડ ઉપર ચડેલી હોય છે. પાણીનાં કિનારા ઉપર થનારી વેલી માત્ર ઉન્હાળામાં જીવતી રહે છે, એ ઔષધિમાં ઘણી ઉપયોગી છે.

જાનીના—તુર્ક આલબાનીયામાંનુ આ શેહેર ૧૨ મૈલ લાંબા ને ૩ મૈલ પોહળા સરોવર કાંઠે કોરફયુથી ૫૦ મૈલ પર છે. અત્રે અલીપાશાનો એક પડત કિલ્લો છે. અત્રે સોનેરી

લેસ, ગોરકડો આગટું અને રેસમનાં કાર-
ખાનાં છે. ૧૮૦૦ માં અત્રે લોક વસ્તી
૦૦૦ ની હતી. હાલમાં માત્ર ૨૦૦૦૦
છે. તેમાં ટૂ થોડો છે. આ શેહેર ૧૪૩૦
તુર્ક સરકારને તાબે છે.

ાવારી—ઈ૨ે૭ વર્ષનો પેહેલો મહિનો.
મનોએ આ નામ 'જુનો' દેવી ઉપરથી
ાપ્યું છે. અને આ નામ પંચાંગમાં ન્યુમાએ
ુવારી સાથે લખ્યું હતું. ૧૮ મી સદીમાં
ા મહિનો યૂરપ્યનોએ વર્ષના પેહેલા માસ
રીકે ઠેરવ્યો હતો, પણ રોમનો જણાવે છે
તેઓ છેક ઇ. સ. પૂર્વે ૨૫૧ થી એ માસ
ણતા આવ્યા છે.

ૃ—આ એક અતી મ્હોટી જાણીતી પ્રજા
ર્કેસ્થાનમાં દીલા નદી કાઠેના 'કાનાફી'ના
દેશમાં ૨૫૦૦૦ કુટુંબોવાલી વસે છે.
ડામાં તેઓ સુલેમાનીયા અને ગોહાબમાં
થા ગર્મામાં આર્દીલાનના પર્વત ઉપર વસે
ા, આ પ્રજા દેખાવે ખુબસુરત, મજબુત
મને બહાદુર, પણ રીતભાતમાં તદન
ંગલી છે.

ફર અલબરમકી બીનયાહ્યા—એનો
દો બરમકી જરતોસ્તી હતો, પણ તે
ુસલમાની ધર્મમાં વટલી મ્હોટો મરતબો
ામ્યો હતો. તેના પછી ખાલીદ અબુલ
અબ્બાસ સાહીનો વઝીર હતો. તેના પછી
ાહ્યા અને તે પછી પિતા તથા બાપાવાની
ર્ઈઆનીમાં જાફર ૧૭ વર્ષની વયે ખલીફ
હારુન અલ રશિદની દરબારમાં નોકરી મેળવી
દરજ્જે બ દરજ્જે મ્હોટી પદ્દિ પામી વડો
વઝીર બન્યો હતો. જાફરપર ખલીફ મેહેર-
બાન થઇ પોતાની બેહેન અબાસા સાથે
એવી શર્તે લગન કરી આપ્યાં કે તેઓ કદી
પણ સંસારી હક્ક ભોગવી શકે નહિ; પણ
કુદરતી કાયદાને બેઉ વહાલાં શરણ થતાં
ખલીફ હારુને તેઓપર ગુસ્સે થઇ જાફર
તથા તેના ભાઈ અલ ફઝલ તથા પિતા
યાહ્યાને કેદમાં પુર્યા. જ્યાં તેઓ રીબીને મુવા.
તથા જાફરને પુલના છેડાપર ઇ. સ. ૮૦૩
મા ૨૯ જાનેવારીએ (હજરી સંન ૧૮૭,
૧ લી સફર) ફાંસીએ ચડાવ્યો.

જાફરઅલીખાન—એ મીરજાફરને નામે
પ્રસિદ્ધતા પામ્યો છે. એને ઇંગ્રેજોએ બંગાલના
નવાબ તરીકે નેમ્યો હતો. પાછળથી નવાબ
સુરાજઉદ્દોલા ૧૭૫૭ માં મરણ પામતાં બીહાર
તથા ઓરીસાનાં નવાબ તરીકે એની નેમણુક
થઈ હતી. પણ ૧૭૬૦ માં સરકારી દરબારી
કામમાં ગફલત કરવાથી જાફરઅલીખાનને
પેનશનપર જવું પડયુ હતું. તે પછી એનો જમાઇ
મીરકાસીમ અલીખાન એની જગાપર
નેમાયો હતો; પણ મીર કાસીમે ઇંગ્રેજોને
કલકત્તામાંથી હાંકી કાઢવાનો પ્રપંચરચવાથી
ઉદવાનાળા તરફ ૨ જી આગસ્ટ ૧૭૬૩
માં થએલી લડાઇમાં એની હાર થઇ અને
બ્રિટીશોએ મીરકાસમને દેશનિકાલ કરી
જાફર અલીખાનને ફરી આગલી જગાપર
નેમ્યો હતો. એનું મરણ ૧૭૬૫ માં ૫ મી
ફેબ્રુવારી; હિ. સ. ૧૧૭૮, ૧૪ શાહબાને
નીપજ્યું હતું. એના પછી એનો બેટો
નીજામઉદ્દીન ગાદીનશીન થયો. જાફરઅ-
લીની કબર મુરશીદાબાદમાં છે, જ્યાં એની
બેગમ તથા મીરન નામના બેટાને દાટેલાંછે.

મુરશીદાબાદના નવાબોનો વંશ :—
જાફર અલીખાન ૧૭૬૫ ૫ મી ફેબ્રુવારીએ
મરણ પામ્યો). નિજામઉદ્દોલા (દ્રપલાનો
પુત્ર) ૧૭૬૬ ૩ જી મેએ મરણ પામ્યો).
સફઉદ્દોલ (જાફરનો બીજો પુત્ર) ૧૭૭૦
૧૦ મી માર્ચે મરણ પામ્યો. મુબારીક
ઉદ્દોલા (જાફરનો ૩ જો પુત્ર) ૧૭૯૩ ના
સપટેંબરમાં મરણ પામ્યો. નાઝીરઉદ્દોલા
(ઉપલાનો પુત્ર) ૧૮૧૦ ના એપ્રેલમાં મરણ
પામ્યો. જૈનુદ્દીન અલીખાન. ....
સૈયદ મહમદ અલીખાન ૧૮૨૪ માં ૩૦મી
અકટોબરે મરણ પામ્યો. હુમાયુન જાહાન
.... મનસુર અલીખાન નસરતજાહાન
૧૮૫૮ માં ગાદીએ બેઠો.

જાફરખાન—એ ઉમાદ્દત ઉલમુલ્કને નામે
પ્રસિદ્ધ થયો છે. સાદીખાન મીર બક્ષીનો

બેટો અને યમીનદ્દીનનો જમાઇ. એ શાહજહાનનાં લશકરમાં ૫૦૦૦ સ્વારોનો સરદાર હતો. ૧૬૬૨ માં આલમગીરનો વજીર હતો. મરણ ૧૬૭૦ માં દિલ્હી ખાતે નિપજ્યું. એના મરણ પછી એનું શબ આગ્રા મોકલી જમના કાંઠે દફનાવ્યું હતું; જે કબર હજી કાયમ રહેલી છે.

જાફરખાન—એનું જન્મ નામ મુરશીદ કુલીખાન હતું. શેહેનશાહ આલમગીરે એને બંગાલના હાકેમ તરીકે ઇ. સ. ૧૭૦૪ માં નેમ્યો હતો. એણે પોતાનું પાયતખ્ત મુરશીદાબાદને બનાવી ત્યાં પોતાના વંશજોની સ્થાપના કરી હતી. એનું મરણ ૧૭૨૬માં નિપજ્યું. તેના પછી નીચલા ગાદીપતિ થયા.

મુરશીદ કુલીખાન ઇ. સ. ૧૭૦૪. શુજાઉદ્દીન (ઉપલાનો પુત્ર) ઇ. સ. ૧૭૨૬. અલાઉદ્દૌલા સર્ફરાજખાન ઇ. સ. ૧૭૩૯. અલીવર્દીખાન મોહબતજંગ ઇ. સ. ૧૭૪૦ સુરાજઉદ્દૌલા (ઉપલાનો પૌત્ર) ઇ.સ. ૧૭૫૬. જાફરઅલીખાન (પદભ્રષ્ટ થયો ૧૭૬૦ માં) ઇ. સ. ૧૭૫૭. કાસીમ અલીખાન (ઉપલાનો જમાઇ) ૧૭૬૦. જાફર અલીખાન ઇ.સ. ૧૭૬૩. નીજામઉદ્દૌલા (ઉપલાનો પુત્ર) ઇ. સ. ૧૭૬૪. સયફઉદ્દૌલા (ઉપલાનો ભાઇ) ઇ. સ. ૧૭૬૬. નીજામ ઉલમુલ્ક વજીરઉદ્દૌલા (મરણ ૧૮૧૦ ૨૮મી એપ્રેલ) ઇ સ. ૧૭૯૬. સૈયદઝયન ઉદ્દીન અલીખાન (ઉપલાનો પુત્ર) ઇ. સ. ૧૮૧૦. સૈયદ મહમદ અલીખાન. હુમાયુનજાહ. મનસૂર અલીખાન નસરતજાન.

જાફરખાન—ઇરાનના પાદશાહ સાદીકખાનનો બેટો. ૧૭૮૫ માં અલીમુરાદખાનના મોત પછી ફ્રાંસના ઉમરાવોએ એને પાદશાહ તરીકે સ્વિકાર્યો, પણ એના દુશમન આકા મોહમદખાન કે જે ઇસ્પહાન ઉપર ચઢાઇ લઇ જતો હતો તેની સામે માથું ઉચકી શકયો નહિં. જાફરખાનને ૧૭૮૮ માં પ્રપંચથી મારી નાખવામાં આવ્યો હતો. એના માથાને શેહેરના દરવાજા ઉપર ટાંગવામાં આવ્યું હતું.

જાફર જતાલે-મીર—આલમગીરનાં બેટા અજીમશાહની નોકરીમાં એ હતો. એ અતી રમુજી કવિ હતો. એની કવિતા ફારસી અને ઉર્દુની ભેળવાળી છે. એણે રેખતામાં શાહનામું રચ્યું હતું. શેહેનશાહ ફરૂખશીયર રાજ્યરૂઢ થયો ત્યારે નિંદાત્મક કવિતા રચવાના અપ્રાધને માટે એને ઇ. સ. ૧૭૧૩ માં મારી નાખવામાં આવ્યો હતો.

જાફર સાદીક—મોહમદ બાકીનો વડો પુત્ર, અને ઇમામહુસેનનો પૌત્ર. એને ૬ ઠા ઇમામ તરીકે માનવામાં આવેછે. એનો જન્મ મદીના ખાતે ઇ. સ. ૭૦૨ માં (હિજરી સન ૮૩) થયો હતો. મરણ એજ શેહેરમાં ઇ. સ. ૭૬૫માં નીપજ્યું. એની વિદ્વત્તા તે જમાનામાં વખણાઇ હતી; અને એ અલીમનસૂરની દરબારમાં માન પામ્યો હતો. એણે ફાલનામું રચેલું છે.

જાફરાબાદ—કાઠીયાવાડમાં બાબરીયાવાડ પ્રાંતનું મુખ્ય ગામ તથા રાજ્ય. હિંદી મહાસાગર ઉપર એ આબાદ બંદર છે. એ અહમદાબાદની દક્ષિણે ૧૭૦ મૈલપર અને બરોદાની દક્ષિણ પશ્ચિમે ૧૬૫ મૈલ ઉપર છે. ક્ષેત્રફળ ૪૨ ચોરસ મૈલ છે. તેમાં ૧૨ ગામો છે. ૧૮૭૨ માં વસ્તી ૧૦૨૫૧ ને ૧૮૮૧ માં ૯૪૦૫ ની છે. વાર્ષિક ઉપજ ૪૫૦૦ પૌંડની ઉપજે છે. અત્રે રૂ તથા ઘઉંનો સારો પાક થાય છે. રાજ્યમાં ૧૨૩ આર્મસોની ફોજ તથા ૫ નિશાળો છે.

મુખ્ય ગામ જાફરાબાદમાં ૧૮૭૨માં વસ્તી ૪૯૦૩ ની ને ૧૮૮૧ માં ૪૭૪૯ ની હતી.

એનો કિલ્લો વગેરે ગુજરાતના સુલતાન મુઝફરે બંધાવ્યો, તેથી એ મુઝફરાબાદ કહેવાયું. મુઝફરાબાદનું ટુંકું નામ 'ઝફરાબાદ' ને તેનો અપભ્રંશ જાફરાબાદ એ હાલ જંજીરાના સીદી નવાબને તાબે છે, ને તે અહીં બીજા વર્ગની સત્તા ચલાવે છે. ઇ. સ. ૧૭૩૧ માં જ્યારે મોગલોની ગુજરાત પ્રાંતમાં સત્તા નબળી પડી હતી ને સોરઠના ફોજદારનો અમલ દરીયાકાંઠાના પ્રદેશમાં માત્ર

નામનોજ હતો, ત્યારે જાફ્રાબાદના મુસલમાન થાણાદારો સ્વતંત્ર થઇ બેઠા હશે એમ લાગે છે. એ થાણદારો તથા મુસલમાની લશકરના શીપાઇઓ તથા કોળીઓ મળી ચાચયપણ કરતા ને સૂરત સાથે ચાલતા વેપારને હરકત કરતા જંજીરાનો સિદ્દી હિલેલ જે તે વખતે સૂરતમા હતો તેણે તેમના ઉપર હલ્લો કર્યો, તેમના વહાણો ભાંજી નાખ્યા, ઘણા કોળીઓને કેદ પકડ્યાને તેમની પાસે દંડ માગ્યો ચાગુનાથી દંડ આપી શકેમો નહિ, તેથી તેણે જાફ્રાબાદ સીદી હિલેલને વેચ્યુ સીદીએ ત્યારથી ત્યા પોતાના લશકરની તુકડી રાખવા માંડી પણ પાછળથી પ્રાતમા અવ્યવસ્થા ઘણી ચાલતા હિલેલે જંજીરાના નવાબને ઇ. સ ૧૭૬૨મા જાફ્રાબાદ વેચ્યુ. જંજીરાના નવાબે સીદીને ૧૭૦૦૦ રૂપીયા આપ્યા ને સામુ લશકર આપી તેનેજ અમલ કરવા મોકલ્યો ત્યારથી સીદી હીલેલ જાફ્રાબાદમા જંજીરાના નવાબના હાકેમ તરીકે રહ્યો આ વખતે એ તાલુકામા માત્ર જાફ્રાબાદ ગામ તથા તેની પડોસનો થોડોક પ્રદેશ એટલુંજ હતું પણ તેમાં જાફ્રાબાદના હાકેમોએ ધીમે ધીમે વધારો કર્યો હાલમા આ તાલુકામા જાફ્રાબાદ સાથે ૧૨ ગામો છે જે જંજીરાના નવાબ તરફથી એક મામલતદાર રહે છે, તેને દીવાની તથા ફોજદારી બન્ને અધિકાર છે

જાફ્રા—આ શેહેરને હાલમા 'આક્રા કહે છે એ મેસેપોટેમિયા પ્રાતમાનુ મુખ્ય શેહેર છે ખ્રિસ્તી ધર્મમા જે પ્રજા પ્રથમ દાખલ થઇ તેમા આ શેહેરની પ્રજા હતી બાલ્ડવીન નામે ગાડફ્રેના ભાઇએ અત્રે પોતાનો અમલ સ્થાપન કર્યો હતો, ધર્મ યુદ્ધકારીઓએ પેહેલુ ખ્રિસ્તી રાજ્ય અત્રે સ્થાપન કર્યુ હતુ, પણ પાછળથી આ શેહેર તુર્કોને તાબે ગયુ ૧૮૮૭ મા અત્રે રેલ્વેનાર્ગ ખુલ્લી મેળાઇ હતી કૉન્સ્ટેનટાઇનના સમયમા અત્રે બીશપનુ મુખ્ય મથક હતુ આ શેહેર મુસલમાનો પાસથી ખ્રિસ્તીઓએ અને પછી મુસલમાનોએ જીતી લીધુ હતુ ૧૭૯૮ મા નેપોલ્યને એનીપર ચડાઇ કરી હતી ૧૮૩૨ માં મહમદ અલીજાહએ જીતી લઇ, ખ્રિસ્તીઓની મદદથી તુર્કોને તાબે આપવામા આવ્યુ હતુ, અત્રે સના ઘણી ઉત્તમ થતા હોવાથી યુનાઇટેડ કીંગડમમાં અસંખ્ય મોકલવામા આવે છે ૧૮૮૩ મા તેના ૧૧૩૦૦ બારકસો ભરી રવાના કર્યા હતા પણ ૧૮૯૯ પછી ૩૬૦૦૦ સના ભરેલા બારકસો દરસાલ પરદેશ રવાના થાય છે. અત્રેની વસ્તી ૪૨૦૦૦ની છે.

જાંબ—કેટલેક ઠેકાણે જામફળને અને કોજુના ફળને જામફળ કહે છે પણ એ ઝાડ તે કરતા જૂદું છે. જાંબની બે જાતી છે એકને ખાટા જાંબ અને બીજાને મખાલી જાંબ કહે છે ખાટા જાંબના ઝાડ ઉંચા હોયછે, તેના ફુલો રાતા હોયછે, ફળો સફેદ અને મ્હોટા હોય છે તેપર માર્ગશીર્ષ અને પોષ માસમા ફળો આવે છે મખાલી જાંબના ઝાડ ઘણું કરી મલાકાના ટાપુમાંથી લાવેલા હોવા જોઇએ. આ ઝાડ ઉંચા વધતા નથી તેપર સફેદ ફુલો આવેછે એના ફળો રંગે પિળા ને મીઠાસદાર સ્વાદમા હોય છે જાંબ વર્ષમા બે વાર પાકે છે તે શિવાય જાંબની બીજી જાતો એ મુજબ છે—

ગુલાબ જાંબનું ઝાડ—સાધારણ ઉંચાઇનું હોયછે તેના પાદડા નહાના હોય છે એની પર ફેબ્રુઆરીમા લીલા સફેદ રંગના ફુલો આવેછે, અને તેના ફળો વર્ષાદમાં પાકે છે એનાં ફળનો આકાર નાહના સફરચંદ જેવો હોય છે, અને તે દેખાવમા સુંદર હોય છે તે પાકયા પછી તેનો રંગ પિળો બને છે અને તેપર કોઇ કોઇ વેળા રંગની છાંટ હોય છે. ફળમાં એક મ્હોટુ બી હોય છે એને ગુલાબીવાસ આવતી હોવાથી તે ગુલાબી જાંબને નામે જાણીતુ છે મુંબઈ વગેરે ઠેકાણે એના ઝાડ છે એના નવા ઝાડ બીથી યા કલમથી ઉગાડી શકાય છે એના ઝાડ બાગ

જમીનમા સારા ઉગે છે, અને તેને પાચ દિવસ આતરે પાણી પાવુ પડે છે

સફેદ જાબ—એ સાધારણ ઉચાઇનું ઝાડ છે એના પાદડા અતી સુદર હોઇ તે કાળા લીલા રગના હોય છે વસાદની મોસમ પર એપર ફૂલો આવતાં તેનો અતી મનોહર દેખાવ ખિલી નિકળે છે એના ફૂલો નાહના પેર જેવડા પણ રગે મીણ જેવા સફેદ ચળકતા હોય છે ઝાડ બિયામાથી ઉત્પન્ન કરી શકાય છે એનુ ઉત્પતિ સ્થાન ઈંડીયન આર્ચિપેલેગો છે, પણ એ મુબઈમા પુશકળ ઉગે છે.

લાનગજાબ—એના ઝાડ અતી વિશાળ ઉગે છે એના પાદડા મ્હોટા ને લાબા તથા કાળા લીના રગના હોઈ અતી શોભાયમાન હોય છે એનીપર માર્ચ માસમા મોહોર આવે છે અને ફૂલો મે અથવા જુન માસમા આવે છે ફૂલોવી આ ઝાડ ઘણું ગોભાયમાન દિસે છે. એના ફળ નાહના સફરચંદ જેવડા ને રગે ગુલાબી હોય છે એનાં નવા ઝાડ બીયા વાવીયાથી ઉગે છે લાલ જમીનમા એ જોરથી વધે છે, એને આઠ દિવસ આતરે પાણી સીપવુ પડે છે.

મનાકીજાબ—આ અતી સુદરતા ધરાવનાર વૃક્ષપર ફુલો ગર્માની મોસમમા આવે છે. ફુલો મ્હોટાં ને કીરમજી રગના હોયછે એનીપર ફળો ઝડીની મોસમની શરૂઆતમા આવે છે, તે લીંબુ જેવડા હોઇ તેવાજ રગના યા તેપર કીરમજી રગની ઝાખ હોય છે આ ઝાડનું ઉત્પતિસ્થાન મનાકાના ટાપુ છે નવાં ઝાડ બી અથવા કલમથી ઉગે છે એના માટે સારી જાતની જમીન જોઇએ આ ઝાડને પાચ દિવસ આતરે પાણી સીપવુ પડે છે, અને તે ઘણે લાબે વખતે વધે છે

જાંબવતી—જાબવનની કન્યા ને શ્રીકૃષ્ણની સ્ત્રી એને સામ વગેરે ૧૦ પુત્રો હતા.

જાંબવન—બ્રહ્મદેવતાથી ઉત્પન્ન થએલો વાનર એ મ્હોટો પરાક્રમી હતો રામઅવતારમાં એણે ઘણી મદદ કરી હતી એ કૃષ્ણ અવતાર થતા સુધી હયાત હતો એના એક વશજ સાથે સ્યમતકમણી માટે યુદ્ધ થતાં એની પુત્રી સાથે કૃષ્ણે લગ્ન કર્યા હતા

જાંબુ—એક પ્રજા એઓ પોતાને વાજુર સ્યના વશજ જણાવે છે તામ્રલેખ મુજબ તેઓ ઈ સનની ૪થી સદીમા જમુસરમા પ્રથમ જઈ વસ્યા આગળ તેમની મ્હોટી સખ્યાના પ્રમાણમા તેઓ મ્હોટા વિદ્વાન પણ હતા. પણ હાલમા માત્ર ગ્રાગોર તથા જોષિ તરીકે કામ કરે છે તેમની મુખ્ય વસતી ગુજરાતમાછે

જાબુ—એના વૃક્ષ સર્વત્ર ઉગે છે, અને તે અતી ઉચાઈએ પોહચે છે. એના પાદડા ખજુરીના પાદડા જેવા હોય છે જાબુડીના ઝાડને વૈશાખ, જેષ્ટમા ફૂલો આવે છે આ ફૂલોનો રગ બહારથી કાળો અને માહેથી રાતો હોય છે જગલમા થતા વૃક્ષોના ફૂલો ઝીણા ને ખાટા હોય છે પણ બાગાયત જાબુ મ્હોટા ને મીઠા હોય છે બાગાયત જાબુને રાયજાબુ કહે છે જાબુડીની છાવા અતીશય ઠડક આપનારી છે એનુ લાકડુ ચીકટ હોવાથી તે જલદી બગડતુ નથી, તેથી તે ઇમારત બાધવામા વપરાય છે તથા કુવામા શેવાળ થઇ હોય તો તેમા જાબુડીની ડાખળી નાખવાથી પાણી એકદમ સ્વચ્છ થાયે છે

જાબુનુ નવુ ઝાડ બીયાથી ઉત્પન્ન થાય છે બીયા વર્ષાદની શરૂઆતમા રોપે છે, ને રોપા ૧૨ માસના થતા તેને બીજે જગે કાયમના રોપે છે પાણી પામેની જમીનમા એના ઝાડ જોરદાર ઉગેછે. એ કઠણ જાતનુ ઝાડ હોવાથી તે મ્હોટુ થતા તેની માવજત કરવાની અગત્ય હેતી નથી.

જાબુની છાલ, પાદડા તથા બીજનો ગુણ ગ્રાહી છે આ બીજ દવા સાથે ઝાડા તથા સગ્રહણી ઉપર અપાય છે એના પાદડાની પોલ્ટીસ વિછીના ડંખપર અક્સીર છે જાબુ ફળ ખાધાથી પથરીનો નાશ થાય છે અને તેના બીજ ખાધાથી ઝાડો કબજ થાય

તે શિવાય એના ઓપધિમાં સખ્યાબંધ ઉપાયો યોજેલા છે.

જાંબુલિસ્તાન—આ શેહેર પુરાણા જમાનામાં જાલ અને તેના વંશજ રૂસ્તમની હાકમી તળે હતું. હાલમાં ભૂગોળમાં જાંબુલીસ્તાનનો મુલક કેથે જણાતો નથી. પ્રાચીન ભૂગોળ મુજબ આ પ્રાંત બલખ તથા કાબુલની દક્ષિણે હોઇ સીસ્તાન તથા ગીઝનીનું પાયતખ્ત શેહેર હતું. ક્ષત્રોઇહાને અઇરાન મુજબ જાંબુલિસ્તાનનું શેહેર મીસ્તાનનાં પાદશાહ રૂસ્તમે સ્થાપ્યુ હતું.

જામનેર—એજ નામના છરલાનું મુખ્ય શેહેર, ધુળીયાની પૂર્વથી દક્ષિણે ૬૦ મૈલ ઉપર છે ૧૮૭૨ માં વસ્તી ૫૩૦૯ની હતી. તેમાં ૪૨૬૨ હિંદુ તથા ૧૨૫૯ મોહમેદનો હતા. શેહેર ૧૦૨ એકર ઉપર છે. આગળ આ ગામ આસપાસ કોટ હોઈ બચાવનો કિલ્લો હતો, પણ હાલમાં તે નથી. ગામ બહાર રામ મંદીર, અને પોસ્ટ ઑફીસ તથા સરકારી શાળા ગામમાં છે.

જામફળ—એનાં ઝાડ સર્વત્ર ઉગે છે, તેમાં હિંદુસ્તાન મુખ્ય ઉત્પતિ સ્થાન છે, એમાં સફેદ અને ગુલાબી એવી બે જાત છે. આ ફળ થંડુ છે. જામફળની કેરિબરીકસારી બને છે. જામફળ ઘણા ખાવે તાવનો ઉપદ્રવ થાયછે. જામફળીનાં જુના લાકડા બંદુકના કામમાં આવે છે. એનું લાકડું ચીકણું ને કઠણ હોય છે.

જામાસ્પ—અઈરાન વેજમાં પ્રાચીનકાળમાં પાદશાહ ગુશતાસ્પનાં જમાનામાં,આ વિદ્વાન પ્રસિદ્ધતા પામી ગયો છે. એ દે-જામાસ્પ યાને વિદવાન જામાસ્પને નામે માન પામ્યો હતો. એ ફરશઓસ્ત્રનો ભાઇ અને હવોવનો પુત્ર યા કુટુંબી હતો. એને ગાથામાં 'જામાસ્પ હવોગ્વ' કહેલો છે. એ પોતાની બાહોદરી, પાકીજગી અને ખાનદાનીયતપણાથી ગુશ્તાસ્પ પાદશાહની વછીરાત પામ્યો હતો ,જ્યારે સ્પેન્તમાન જરતોસ્ત પેગંબરે પોતાની અહુરમજદી દીન આશકારા કરી ત્યારે તેના ચેલાઓમાંનો એ પણ એક હતો. એણે જરતોસ્તી દીનના કાનુનનો અભ્યાસ કરી તે દીન આશકારા કરવામાં તનમન અને ધનથી દરેક મહેનત કરી હતી, તેમાં અસપંદીયાર,ફ્રશઓસ્ત્ર તથા જરીર સાથે જોડાઇ જઇ ઇરાનમાં જરતોસ્તી મજહબ ફેલાવવાની ઘણી મેહેનત કરી અશોજરતોસ્તનો માનીતો થયો હતો, અનેતેથી તે પેગંબરે એને પોતાની બેટી સાથે પરણાવ્યો હતો. જરતોસ્તે દરબ ઈછે ચાર શખસોને જૂદી જૂદી બક્ષેસો કરી હતી, તેમાં જામાસ્પને ઇજેલું ફુલ આપયું હતું, જે સુંઘવાથી જામાસ્પ વધુ દાનાવ અને ભવિષ કહેવાને શક્તિવાન થયો હતો. જામાસ્પનો 'ગેરામ' નામનો બહાદુર બેટો અરજાસ્પ સાથની દીન દુશમનાઇની લડાઇમાં ધર્મ ખાતર માર્યો ગયો હતો, અને તેથી ગુશતાસ્પની હાર થઇ હતી. તે વેલા અસપદીયાર રૂઇનતન પાદશાહ ગુશતાસ્પના ખોફથી બંદીખાને પડયો હતો તેને જામાસ્પ વછીરે બંદ મુક્ત કરી અરજાસ્પ જેવા દીન દુશમન સામે લડવા ઉશકેરી દુશમનોને પરાગદે કરયા હતા. દબેસ્તાન મુજબ જરતોસ્તે જામાસ્પને સફ્‌રજલનું ફળ ઈછીને ખાવા આપ્યું જેથી તે ભવિષ જાણનાર થયો હતો. પણ જામાસ્પ પોતે પોતાને જરતોસ્ત તરફથી ગુલાબનું ઈજેલું ફુલ સુંઘાડીયાથી એજમતી બુદ્ધ મજેલી જણાવે છે. શાહાનામામાં એને ગોબેદાન મોબેદ તથા શાહનો સલ્લાકાર વછીર જણાવેલો છે. જામાસ્પને ભવિષ્યવાણી કહેવાની શક્તિ હોવાથી તે બનતાં બનાવોની આગાહી કરતો હતો, અને તેથી ગુશતાસ્પ પાદશાહ તે યોગે ઘણા લાભ મેળવતો.

જામાસ્પ આશા*—આ વિદ્વાન દસ્તુરનો જન્મ ઇ. સ. ૧૬૯૩ માં નવસારીમા થયો હતો. બચપણમાં ફારસી ભાષા શિખી એવણને જ્યોતિષ તથા સંસ્કૃત ભાષાની તાલીમ

* જામાસ્પ આશાનું ચરિત્ર નવસારી પ્રકાશ ૩૯૨ પાનેથી લીધું છે.

આપનાર સંભૂરામ નામનો એક પંડીત હતો. એવણે "સારસ્વત" અને "રત્નમાલા" નામની બે સંસ્કૃત ચોપડીઓ સંવત ૧૭૬૪ માં લખી હતી. જંદ અને પેહેલવી શીખવા પોતે ઇ.સ. ૧૭૧૨ માં ભરૂચ ગયા. જ્યાંના વડા દસ્તુર જમશેદજી કામદીનજીનાં જંદ અને પેહેલવીનાં એવણ શાગેર્દ થયા; વળી તેજ શેહેરમાં એક સરકારી અમલદાર અબદુલ્લા ઇબ્ને હાજેબની સાગેર્દી કરી, આરબી ભાષાનું જ્ઞાન મેળવ્યું. એવણને ઇ. સ. ૧૩૨૩ યજદેજર્દી ૬૯૨ માં ખંબાતવાલા એરવંદ મેહેરબાન કેખશરૂની કલમથી લખાયલી પેહેલવી તર્જુમા સાથની યજશનેની કિમતી કેતાબ મેળવી હતી, જે હાલમાં ઑક્ષફર્ડની બોડલીઅન લાયબ્રેરીમાં મોજુદ છે. ૭ વર્ષ સુધી દીનદારી એલમ હાંસલ કરી ૧૭૧૯ માં નવસારી જઇ પાંચ ગેહો અને યશ્તોનો ગુજરાતી ભાષામાં તર્જુમો કર્યો હતો.

તે પછી જામાસ્પજીએ દિલ્લીપતી શાહમહમુદ ઉપર ફારસી જબાનમાં એક અર્જી કરી તેની દરબારમાં દાખલ થવાની ઉમેદવારી કરી. આ અર્જી પર પાદશાહે લક્ષ આપી સુરતના નવાબ તેગબેગખાન ઉપર પાદશાહી ફરમાન મોકલી એવણને દિલ્લી દરબારના મીરમુનશીના ઓહદાપર મોકલી આપવા ફરમાવ્યું. આ વેળા જામાસ્પ સુરત હતા, અને તેથી એવણ તુરત દિલ્લી રવાના થયા પણ એમના પિતાની ઇચ્છાથી પાછા ફર્યા હતા.

૧૭૧૯ માં નવસારી પાછું ફરતાં જરતોસ્તી મજહબ વિશે જૂદી જૂદી બાબતો ઉપર કેટલાક સવાલો ઇરાનના દસ્તૂરો ઉપર લખી મોકલી તેઓ પાસેથી ખુલાસો મેળવ્યો હતો. જે રેવાયતે દસ્તુર જામાસ્પ ના નામથી આજે મશહુર છે. યુરપનાં પ્રોફેસરો બોપ અને બર્નુફ જેવા વિદ્વાનોએ જબાન શનાસીનો કાયદો અવસ્તાને છેક પાછલથી લાગુ કર્યો, પણ ખુદ હિંદમાં ઘણા વર્ષો અગાઉ દસ્તુર જામાસ્પજીને પોતાને આ કાયદાની સમજ હતી.

૧૭૨૧ માં દસ્તુર જામાસ્પજીનાં સવાલોનાં જવાબ ઇરાની દસ્તુર જામાસ્પ વેલાતી લઇ આવ્યો., તેમજ તે વિદ્વાન દસ્તુર આ વેળા હોમસ્રી, પેહેલવી, રૂવશી, નીરંગસ્તાન અને બીજી કેટલીક નજુમને લગતી ચોપડીઓ હિંદમાં પ્રથમ લાવ્યો. આ ઇરાની દસ્તુરે કદમીને શેહેનશાહી એવા બે તડાં પડનારા ફતવા ફેલાવ્યા હતા. (જુઓ કદમી.) જે પ્રસંગે દસ્તુર જામાસ્પ આશાએ તેમાં મુખ્ય આગેવાન ભાગ લઇ જાહેરમાં મ્હોટી પ્રસિદ્ધતા પામ્યા હતા.

"એવણ એક ખબરદાર દસ્તૂર, ફીલસુફ, શાએર અને નજુમી હતા, એમના ઘણાક બ્રાહ્મણ તથા મુસલમાન ચેલાઓ હતા. એવણે 'દીવાને જામાસ્પ' નામે એક ગ્રંથ રચ્યો છે. એમની પાસે એક ગંજાવર કિમતી કેતાબખાતું હતું જેની નામના છેક યૂરપ લેર થઇ છે. એમનું મરણ ઇ. સ. ૧૭૫૩, માં ૧૯ જુલૈએ નિપજ્યું હતું.

જામાસ્પજી મીનોચેહેર દસ્તુર જામાસ્પ આશાના એમ. એ. પી. એચ. ડી. ડી. સી. એલ; (ઓક્ષન).

આ વિદ્વાન દસ્તુરનો જનમ તા૦ ૨૨ મી. નવેમબર ૧૮૩૦ ઇસવીને દિને મુંબઇમાં થયો હતો. સંવત ૧૮૯૯ના રોજ ૨૯ માહ ૫ ને દિને એરવદ થયા હતા. એવણે ગુજરાતી, જંદ, પેહલવી ફારસી તથા ઇંગ્રેજી ભાષાની સારી કેળવણી લીધી હતી.

"સર જમશેદજી જીજીભાઇ પારસી બેનીવોલન્ટ ઇન્સ્તીત્યુશન" માં વિધાર્થીઓને મજહબની તાલીમ આપવા માટે એક વર્ગ ઉઘાડવામાં આવ્યો હતો, જ્યાં એવણે એક શીક્ષાગુરૂ તરીકે કામ કર્યું હતું. એવોજ એક વર્ગ એવણે તા૦ ૧ લી અકતોબર ૧૮૫૯ ને દિને નોશેરવાનજી મનચેરજી

કામાની નીશાળમા ઉપાડયો હતો. જે ઇ. સ. ૧૮૬૧ સુધી ચાલુ રાખ્યો હતો.

તા૦ ૨૨ મી અકતોબર ૧૮૬૧ ને દિને પોતાના પિતાના ઉઠમણાની મીજલસમાં નેવણુની જગા ઉપર એવણુને શેહનશાહી પંથના દસ્તુર ઠેરવવામાં આવ્યા. ઇ સ. ૧૮૬૧ માં પોતાના પિતાની જગા ઉપર એવણુને "પારસી સો એશોસીએશનના" એક અધીકારી ઠેરવવામાં આવ્યા હતા. ઇ. સ. ૧૮૬૩ ના મે માસમાં આફ્રીનગાનમાં "તાઊમીન માને" અને "યાવિસાદ" પટવાની બાબદમાં મોબેદોમાં મોહટી તકરાર જાગી હતી, જેમાં એ દસ્તુરજીએ મુખ્ય ભાગ લીધો હતો. એજ વરસના યાને ઇ. સ. ૧૮૬૩ ના દીસેમબર માસમાં મુબઇ સરકારે જરથોસ્તી ધર્મને લગતાં જુનાં પુરાંણા દફતરોની શોધખોળ કરવા માટે દોકતર મારટીન હાઉ અને સરદાર દસ્તુર હોશંગ જામાસ્પ જામાસ આશાનાની નેમણુક કરવાથી તેઓએ મારચ ૧૮૬૪ મા આએ દસ્તુરજીના કિમતી કેતાબખાનાની ભેટ લીધી હતી, જેમાં ૫૦૦) વરસ ઉપરની લખેલી સંસ્કૃત તરજુમા સાથની ખોરદેહ અવસ્તા, પહેલવી તરજુમા સાથની યઝશને અને પહેલવી શાહનામા વીગેરે કેટલીક પુરાનત કેતાબો જોઇ હતી.

તા૦ ૩જી જુલાઇ ૧૮૬૬ને દિને એવણે કેનેરીના ગુફાઓમાંની પહેલવી તખતીઓ ઉકલાવીને તેના ગુજરાતી તરજુમાઓ વર્તમાન પત્રોમાંછપાવ્યા હતા

ઇ. સં. ૧૮૭૫માં એવણુ "જરથોસ્તી દીનની ખોલ કરનારી મંડળી"ના સરનશીન ઠર્યા હતા. એ મંડલીની બેઠકોમા એવણે ઇ. સ. ૧૮૭૫માં "ગયોમર્દ" અને "જુદી જુદી જાતના આતશો" અને ઇ. સ. ૧૮૭૬માં "લાગની પુઠે તમામ મીજલસ ઘર આગળથી થોડેક રસ્તે બાજ લીધા વીના જાએ છે તે વિષે" એ બાબદો ઉપર રેસાલાઓ વાંચી તકરારો ચલાવી હતી.

ઇ. સ. ૧૮૭૬માં રૂવાનની પાછલ બાજ ધરી મોબેદની એક જોડ ચલાવવા પછી પોતે તથા તમામ મીજલસને ચાલવાનો એવણે રીવાજ પાડયો હતો. એ ઉપર જાહેરમાં ઘણી તકરાર ચાલી હતી. ઇ. સ. ૧૮૭૬માં મહારાણી વીકટોરિયાના વડા બેટા અને હાલના શેહનશાહ એડવર્ડને એવણે પેહલવીમાં લખેલો દુઆનો કસીદો ભેટ આપ્યો હતો. ઇ.સ. ૧૮૮૦માં ખેતવાડીના જરથોસ્તીઓએ એવણુનીઆગેવાની હેઠળ "જરથોસ્તી ધર્મ અને દીયા ઉપર એતેકાદ વધારનારી મડલી" ઉભી કીધી, તેના એવણુ પોતાની હંયાતી સુધી સરનશીન તથા એક ત્રસ્ટી હતા.

ઇ. સ. ૧૮૮૨ માં ખુરશેદજી નશરવાનજી કામાજી તથા નવરોજી નશરવાનજી વાહડયાજીની આગેવાની હેઠલ કેટલાક જરથોસ્તીઓએ મજગામ ખાતે વસ્તા પારસી બુનયા જુદદીન ઓરતોને પેટે અવતરેલા અને જરથોસ્તી ધર્મ અને રેવાજ મુજબ ચાલનારા પણ સુદરેહ કુસ્તી વગરના નવ જણાને આપણી દીનમા લાવવા માટે એક ફંડ ઉભું કીધું હતુ અને તેઓને ૨૬ મી જુન ૧૮૮૨ ને દિને માણેકજી શેઠની વાડીમાં સુદરેહ કુસ્તી પેહરાવી જરતોસ્તી દીનમા લીધા હતા; તેની સઘળી આગેવાની એ દસ્તુરજીએ પોતે કરી હતી. એ બાબદ ઉપર પારસીઓમાં મોહટી તકરાર જાગી હતી અને મરહુમ દસ્તુરજી પેશોતન બેહરામજી સંજાણાએ "નીરંગે જવીત દીનાન ?" નામનું ચોપાન્યું છપાવ્યું હતુ. એના રદ જવાબમાં એ દસ્તુરજીએ "પાસોખે નીરંગે જેવીત દીનાન" નામનું ચોપાન્યું સપતેમબર ૧૮૮૩ માં છપાવી બહાર પાડયું હતું. એ દસ્તુરજીના દસ્તુરી અમલ દરમ્યાન એવણુની આગેવાની અને ઉપરીપણા હેઠલ મુંબઇ તથા દેશાવરોમાં જુદે જુદે પ્રસંગે બધી મલી ૧૫ દરેમેહરો પરહાઇ હતી.

ઇ. સ. ૧૮૮૪ માં મુંબઇ મધે અનંજુમનના પૈસાથી સેહનશાહીનું એક આતશ-

બેહરામ બાંધવાની હીલચાલ થવાથી મરહુમ દસ્તુર પેશોતન બેહરામજી સંજાણાએ "એક શેહરમાં એક તડાંને માટે દીનની સરતે એકથી વધારે આતશબેહરામ થઇ શકે નહીં એવો વાંધો ઉઠાવી વર્તમાન પત્રોમાં લખાણો કર્યાં હતાં, એના ૨૬ જવાબમાં એ દસ્તુરજીએ લખાણો કરી "એક શેહરમાં એક તડાંને માટે એકથી વધારે આતશબેહરામ થઇ શકે" એવું દીન તથા તવારીખની કેતાબો તથા મુંબઇના બે મોજુદ દાખલાઓ ઉપરથી સીદ્ધ કરી આપ્યું હતું. એ, બાબદ ઉપર મુંબઇમાં મોહટી તકરાર જાગી હતી. તા૦ ૨૩ મી મેએ ૧૮૮૬ ને દિને અનજુમનના આતશબેહરામનો પાયો નાખવાની ક્રિયા એવણે જરથોસ્તીઓના મોહટા મેલાવડા હજુર કરી હતી. સ. ૧૮૮૭ માં મહારાણી વીકટોરયાની ૫૦)મા વરસની જુબીલી અને ઇ.સ ૧૮૯૭માં તે નામદારની ૬૦મા વરસની "ડાયમંડ જુબીલી"ની એ બન્ને ટાંકણે જંદ પહેલવીમાં લખેલો દુઆનો કસીદો તે નામદાર શેહનશાહબાનુ ઉપર મોકલી આપ્યો હતો.

ઇ. સ. ૧૪૯૨માં કોલંબસે અમેરીકાખંડ શોધી કહાડયો તેને ઇ. સ. ૧૮૯૨માં ચાર સદી પુરી થવાથી એવણે તે બનાવની યાદમાં કેટલુંક લખાણુ કરી અમેરીકાખંડ ખાતે મોકલ્યુ હતું. ઇ. સ. ૧૮૯૨ના સપટેમબર માંસમા લંડન ખાતે ભરાયલી "ઓરીએંટલ કોંનગ્રેસ" માં યૂરપ તથા અમેરિકાના જંદ-પહેલવીના અભ્યાસીઓ તરફથી પ્રોફેસર દારમેસતેતરે એવી દરખાસ્ત કરી હતી કે "મુંબાઇવાલા દસ્તુર સાહેબો પેશોતન બેહરામજી સંજાના તથા જામાસ્પજી મીનોચેહેરજીએ ઓક્ષફર્ડની બોદલ્યન લાઇબ્રેરીને અવસ્તાના કિમતી હસ્ત લેખો ભેટ આપ્યા છે તે માટે એ દસ્તુર સાહેબોનો ઉપકાર માનવાની દરખાસ્ત મેલી પસાર કરાવી હતી. ઇ. સ. ૧૩૨૩માં ખંબાતવાલા એરવદ મેહરબાન કેખુશરૂની કલમથી લખાયલી પહેલવી તરજુમા સાથની યજશનેની મોતેબર કેતાબ જે એ દસ્તુરજીએ ઓક્ષફર્ડની બોદલ્યન લાઇબ્રેરીને ભેટ આપી હતી તેની ૨૦૦), નકલો ડૉકટર મીલ્સે આગસ્ટ ૧૮૯૩ માં "ફોટોટાઇપ" કરાવીને છપાવી હતી.

રોજ ૩ માહ ૩ સને ૧૨૬૭ યઝદજરદી તા૦ ૧૭ મી અકતોબર ૧૮૯૭ ને દિને અનજુમનના આતશબેહરામને પરી તખ્તનશીન કરવાની સઘળી કીયા એવણની આગેવાની અને ઉપરીપણા હેઠળ કરવામાં આવી હતી. એ આતશબેહરામની ડાર-સાજીમા, તેનું ફંડ ભરાવામાં, તેના કીયા કામોમાં ભારે મેહનત, કેહમત, ખંત, કાલજી એવણની એકલાની હોવાથી એવણને એ મકાનના વંશપરંપરા વડા દસ્તુર ઠેરવવામાં આવ્યા હતા. જામાજીએ કેટલાક ગ્રંથો રચી યુરોપ, અમેરિકા અને હિંદના વિદ્વાન મંડલોને પોતાની વિદ્વતાની સાબેતી પુરી પાડી આપી હતી. એવણના રચેલાં ગ્રંથમાથી એવણનાં કાબેલયત અને ઊંડા દીનદારી ગ્નાનની ગવાહીઓ મલે છે. ઇ. સ. ૧૮૬૭ના આગસ્ટ, માસમાં એવણે "રદીએ ફરમાને દીન" નામનું પુસ્તક એક લંબાણ દીબાચા તથા ખુલાસા સાથે છપાવી બહાર પાડયું હતું. ઇ. સ. ૧૮૭૩માં એવણે ખુરદેહ અવસ્તા શુધ્ધ જોડણીમાં અને તેની સાથ તાલુકો ધરાવનારી કીયાઓની સમજણ સાથ છપાવી પ્રગટ કરી હતી, ઇ. સ. ૧૮૭૪ માં એવણે જૂદે જૂદે પ્રસંગે કીધેલી ૮) વાએજોનો સંગ્રહ છપાવી બહાર પાડયો હતો. ઇ. સ. ૧૮૭૫ માં એવણે "યજદાપરસ્તી" ની વાએજ છપાવી હતી.

ઇ. સ. ૧૮૭૯ માં એવણે "નીરંગ, ઉપર વાએજ," "અહુરમઝદને ખુશનુદ કેવી રીતે કરવો" અને "આતશ ઉપર વાએજ" નામના ત્રણ ચોપાન્યાંઓ છપાવ્યાં હતાં. ઇ. સ. ૧૮૮૧ માં એવણે "સદ્દર બેહરેહ-તવીલ"નો ગુજરાતી તરજુમો પુશકળ નોટો અને વધારા સાથ બીજીવાર છપાવી બહાર

પાડયો હતો. એ ઉપરાંત એવણે ઘીરેકી પણીક વાઅજોના ચોપાનીઆંઓ છપાઇ બહાર પડયાં છે. એવણના કર્ત્તાના ગ્રંથોમાં સૌથી અગત્યનો ગ્રંથ તે એવણનો ઈ. સ. ૧૮૭૭ માં છપાવી બહાર પડેલો પહેલવી શબ્દકોષ છે, જે યૂરપના વિદ્વાન મંડલોમાં ઘણો વખણાયો છે.

ઇ. સ. ૧૮૯૭ ના જુન માસમાં "આઇ આદગારે જરીરાન" નામના પહેલવી ચાહનામાનો તેક્ષ્ત છપાવી બહાર પાડયો હતો. એ દસ્તુરજીને યૂરપની યુનીવરસીટીઓ તરફથી મળેલા ખેતાબો અને ઘણાક વિદ્વાન મંડળો સાથે એવણના જોડાએલા સબંધો ઉપરથી એવણની વિદ્વતાની બીજી ગવાહી મળે છે. તા૦ ૩૧મી આગસ્ટ ૧૮૬૫ ને દિને એવણને મુંબઈની "પારસી મઝ્દ મેટરીમોનયલ કોર્ટ"ના એક દેલીગેત નેમવામા આવ્યા હતા. ઇ. સ. ૧૮૬૬ માં એવણ "બોમ્બે બ્રાંચ ઓવ ધી રોયલ એશીઆટિક સોસાયટી"ના સભાસદ નેમાયા હતા. ઇ. સ. ૧૮૭૭માં મુંબઇ સરકારે એવણને યુનીવરસીટીના "ફેલો" ઠેરવી માન આપ્યું હતું. ઇ. સ. ૧૮૭૮ માં એવણને મુલ્લા ફીરોઝ મદરેસાની કારોબાર મંડળીના એક આંનરરી મેંબર ઠેરવવામાં આવ્યા હતા. તા૦ ૭ મી જાનેવારી ૧૮૮૪ ને દિને એવણને જરમનીની "ઓરીએંટલ સોસાયટી"ના એક મેમબર તરીકે ચુંટી કહાડવામાં આવ્યા હતાં એ દસ્તુરજીને પોતાના જુદ પહેલવી ઝબાનોના પુખ્ત જ્ઞાનની કદરશનાસીમા જરમનીની ત્યુબીનગન યુનીવરસીટી તરફથી તા૦ ૮ મી જાનેવારી ૧૮૮૪ ને દિને "ડૉકતર ઓવ્ ફીલોસોફી" (P. H. S) અને "માસ્તર ઓવ આર્ટસ" (M. A.)ની માનવતી પદવીઓ મળી હતી, કે જે માન પારસી ધર્મ ગુરૂઓમાં પેહલવેહલું એવણને મળ્યું હતું.

તા ૧૯મી નવેમબર ૧૮૮૯ને દિને એવણને ઓક્ષફર્ડ યુનીવરસીટી તરફથી "ડૉકતર ઓવ સીવિલ લૉઝ (D. C. L.)ની માનવતી પદવી મળી હતી.

એમનું મરણ તા૦ ૨૬મી સપ્ટેમ્બર ૧૮૯૮ને દિને ૬૮ વરસની ઉમરે મુંબાઇમાં નીપજ્યું હતું.

જાંમી—આખું નામ નુરૂદ્દીન અબદુલરહીમાન. એ ફારસી શાએર તરીકે મોટી પ્રસિદ્ધતા પામ્યો છે. જન્મ હિરાતમાંના જામ ગામડામાં ૭ નવેંબર ૧૪૧૪ માં થયો હતો. એ પોતાના વખતમા તમામ ઈરાનમા ફારસી શાએર તરીકે જાણીતો થયો હતો. તે વખતના રાજા તથા શાહજાદાઓ આ કવિને અત્યંત માન આપી નવાજતા હતા. એને હિરાતના સુલતાન અબુસેયદ મિર્ઝા સાથે મિત્રાચારી હતી તેના મોત પછી શાહજાદા સુલતાન હુસેન મિર્ઝા તરફથી પણ આ નામીચા શાએરને બારે માન મળ્યુ હતું. જામીએ ૪૪ કરતાં વધુ ગ્રંથો રચ્યાં છે. એણે રચેલી યૂસુફ ઝુલેખાં નામની વાર્તા ૪૦૦૦ બયતોની બનેલી છે. તે શિવાય નફાહત ઉલ-ઉન્સ, નામે સુફી તત્વનો એક ઉત્તમ ગ્રંથ રચ્યો હતો. એનું મરણ ૧૪૯૨માં ૯ નવેંબરે નિપજ્યું હતું.

જાયફળ—એના વૃક્ષનું મુખ્ય ઉત્પત્તિ સ્થાન જમેકા અને મલાકાનાં ટાપુઓ છે, પણ હિંદમા તે કેટલેક ઠેકાણે ઉગે છે. તેમા મદ્રાસ ઈલાકો અને ગોવા પ્રાંતમાં ઝાઝાં જણાય છે. બીજે ઠેકાણે બગીચાઓમાં સુંદરતા સારુ એનાં ઝાડ રોપે છે, પણ તેપર ફળો આવતા નથી જાયફળનું ઝાંડ, ૨૦ ફીટ ઉચું વધે છે. મલાકા તથા બાંડા ટાપુમા એના ઝાડો પ્રાચીન કાળથી હસ્તી ભોગવે છે. મલ્લાકામા વર્ષો થયાં તેના ઝાડ મોટા વિસ્તારપર રોંપવામાં આવે છે. મલાકા અને બાંડા ટાપુના જાયફળના ઝાડ કરતા જમેકાના ટાપુમાંના ઝાડ વધારે જોરદાર વધે છે. ત્યાં અકેક જોરદાર ઝાડ ઉપરથી દર વર્ષે ૪૦૦૦ ફળો કાઢવામા આવે છે, એક રતલ વજનમાં ૯૦ જાયફળો

ચઢે છે એમ પકડીએ તો જમેકા ટાપુમાંના એક સારા ઝાડ ઉપરથી એક વર્ષમાં ૪૪ રતલ વજનનાં જાયફળો મળે છે. બીજે ઠેકાણે એક ઉત્તમ ઝાડ ઉપરથી ૧૦ થી ૧૪ રતલ ફળો નિકળે છે.

જાયફળનાં ઝાડની મુખ્ય ત્રણ જાતો છે. નર, રાય અને માદા તેમાંથી પેહેલાં બે જાતનાં ઝાડનાં ફળો ઘણા મ્હોટાં હોય તે ઇંડા કૃતિ હોયછે ત્રીજી જાતનાં ઝાડનાં ફળો તદન ગોળાકાર હોઈ નાહનાં હોયછે. એના ફળોપર જે વેશ્ટન હોયછે તે જાવંત્રી. તદન ગોળાકાર જાયફળ ઉત્તમ પ્રતિનાં ગણાય છે. સારા જાયફળને જો છિદ્ર પાડીએ તો તેમાંથી તેલ જેવો પદાર્થ નિળવો જોઇએ, નાહનાં જાયફળ ૧ પોંડમાં ૧૨૦ હોય છે.

મધ્ય આફ્રિકાથી જે જાયફળ આવેછે, તે જંગલી જાયફળો હોયછે. ત્યાં જાયફળોની મ્હોટી ગીચ્ચ ઝાડીઓ બનેલી છે. આ જાયફળ લંબોયાં હોઇ ખરા જાયફળ જેવાં સ્વાદદાર હોતાં નથી.

જાયફળનું ઝાડ બેહદ ડાખલી અને પાંદડાથી શોભાયમાન દિસે છે. ડાંખળીઓપર ઝીણા ઝીણા સફેદ ફુલોનાં ઝુમખા આવેછે, જે પછી તે ફુલમાંથીજ જાયફળ બને છે. જાયફળ ૩ પડ તળાયે છુપાયલી હોયછે. પ્રથમ એક ગોળ ફળ ઉગે છે, જેનો પ્રથમ રંગ લીલો, ને તે પાકપર ચઢતાં લાલ થાય છે. જ્યારે આ ફળ પોખાઇ તૈઆર થાયછે, ત્યારે તેના નરમ ભાગમાં એક ઉભો ચીરો પડેછે, અને માહેથી ખુશનુમાં. રાતા રંગનું પડ, અને તેની તળાયે કાળા રંગના કોટલાનું ફળ જણાય છે. આ કોટલામાંનું બીજ તે જાયફળ; તેના ઉપરનું રાતું પડ તે જાવંત્રી; ને ઉપરની છાલ તેટલી નકામી ગણાય છે. જાવંત્રી લીલી હોય છે ત્યારે તે લાલ ચણોઠી જેવી દેખાય છે. પણ સુકાતાં તો ફિકો રંગ પકડે છે.

જાયફળની ઉપરનું છેલ્લું કોટલું કાઢવા આગમજ તેને ૩ દિવસ સુધી તડકામાં સુકવે છે; તથા ૩ માસ સુધી ધુમાડામાં મેળે છે; તે પછી ઉપરનું કોટલું ભાંજી માહેથી જાયફળ નિકળે છે, તેને મીઠા તથા ચુનાના પાણીમાં ૨ થી ૩ વાર બોળે છે, ને ફરી તેને બે મહિનાં સુધી સુકવે છે. એની ઉપર એવડી ક્રિયા કરવાનું કારણ જાયફળ વર્ષો સુધી ટકી શકે તે માટે છે. જાયફળનાં ઝાડપર આખું વર્ષ આફળ ઉગે છે, પણ તે ફળો વર્ષમાં ૩ વખત તોડવામાં આવે છે. તે મોસમ એપ્રેલ, જુલૈ તથા નવેબરની છે. પેહેલા પાકનાં ફળ ઉત્તમ પ્રકારનાં ગણાયછે. બીજો પાક મ્હોટો નિકળે છે.

કેટલેક ઠેકાણે જાયફળને પ્રથમ ચુનાના પાણીમાં બોળી સુકવે છે. જેથી તેનાં બી લાંબો વખત ટકેછે. જાયફળ પ્રમાણે જાવત્રીનું પણ તેલ કાઢવામાં આવેછે. તેનો ઔષધિમાં ઉપયોગ થાયછે. જાયફળને બારીકાથી તેમાથી સેકડે બે તોલા તેલ નિકળે છે. કેટલાક વેપારીઓ પ્રથમ તેને બારી તેલ કાઢી લઇ વેચવા મોકલેછે, તે ફળો ર્ચાામાં કડવા હોય છે. મલાકા ટાપુમા જાયફળને ગરમ કરી ઘાણીમા નાખી પીળો તેલ કાઢેછે, તેને જાયફળનું માખણ કહેછે.

જાયફળ તથા જાવંત્રીમાંથી જે તેલ નિકળે છે તે ઘાસના રંગનું પતળું હોયછે, તે સ્વાદે તીખું ને ઉષ્ણ છે. યુરપ્યન તબીબો જાયફળના તેલનો ઉપયોગ અંગ દુખવા પર અને પક્ષ ઘાતમાં બીજા તેલો સાથે મિશ્ર કરી કામમાં લિયે છે. જાયફળ વિર્યવર્ધક છે.

જાયફળની ખેતી કરવા પ્રથમ તેના પાકાં ફળોને ઘરમાં બબે ફીટ આંતરે રોપી બે દિવસ આંતરે પાણી પાય છે. પછી મહિને દોઢ મહિને તેને ફણગા ફુટેછે. રોપા ત્રણથી ચાર ફીટ ઉંચા થતાં તેને ૫૦ ફીટ આંતરે કાયમની જગ્યાપર રોપે છે. રોપા કરવાની જગ્યા છાયાવાળી જોઇએ. એને ઉત્તમ પ્રકારની રસાળ જમીન સારી. ઝાડો મ્હોટાં થતાં સુધી

તેને બપોરનું સખત તડકું લાગે નહિ તેમ કરવું. એને મધ્યમ સુકી હવાની જરૂર હોય છે.

જારોસલાવ.—રશિયન સરકારને તાબે કોટોરોસ્ટથી વોલગા પાસે છે. મોસ્કોની ઉત્તર પૂર્વે ૧૭૩ મૈલ પર છે. અત્રેના પોહોળા માર્ગ, ડંકા, તથા ૫૦ દેવળો, કાયદાની કૉલેજ, તથા કુદરતી જ્ઞાનશાસ્ત્રની કૉલેજો છે. અત્રે આર્ચ બીશપનું મથક પણ છે. અત્રે રૂ, ઉન અને રેશમના કપડા વણવાના કારખાનાં છે. ૧૮૯૧માં લોક વસ્તી ૭૯૨૦૧ની હતી. એની સ્થાપના ૧૦૨૬માં થઇ હતી. ૧૪૭૧ સુધી સ્વતંત્ર રાજ્યનું એ મુખ્ય શેહેર હતું, અને તે પછી માસ્કો રાજધાની બન્યું. અત્રેની સરકારને તાબે ૧૩૭૫૧ ચોરસ મૈલ જમીન હોઇ તેમાં (૧૮૯૧માં) ૧૧૯૮૨૬૯ની વસ્તી છે.

જાલંધર—પંજાબમાંનો આ એક પ્રાંત. એજ નામના પ્રાંતનો દક્ષિણ છેડા તરફનો ભાગ રોકે છે. એની ઉત્તરે પૂર્વે હુશિયારપૂર, ઉત્તર પશ્ચિમે કપુરથલાનું રાજ્ય, દક્ષિણે સતલજ છે. જાલધર જીલ્લો ૪ તેહેસીલમાં વેંહેચાયલો છે. એનું ક્ષેત્રફળ ૧૩૨૨ ચોરસ મૈલ છે; ૧૮૫૫માં વસ્તી ૬૯૮૧૬૯ની, ૧૮૬૮માં ૭૯૪૪૧૮ની ને ૧૮૮૧માં વસ્તી ૭૮૯૫૫૫ની હતી. દર ચોરસ મૈલે ૫૯૭ માનસની રાસ છે. જીલ્લામાં ૫૯૭ ગામ છે.

પ્રાચીન કાળમાં જાલંધર પર ચંદ્રવન્શી રજપૂતોની રાજ્ય સત્તા હતી. જેમના વંશજો હાલમાં કાંગ્રા તેહેસીલમાં જાગીરો ભોગવે છે. આ ચંદ્રવન્સી રજપૂતનો મૂળ પુરૂષ સુસામાચંદ્રાએ મહાભારતની લડાઈ પછી મુલતાનમાં આવી આ તરફ સ્થાઇ વાસ કરી રાજ્ય સ્થાપન કર્યું હતું. હુએનથસાંગ મુજબ ૭ મી સદીમાં જાલંધરના રાજ્યમાં હુશિયારપૂર, કાંગ્રાની તેકડીઓ, ચંબાનું રાજ્ય મંદી અને સરહિંદ એ શેહેરો હતાં. તે વેળા જાલંધર પાયતખ્ત હતું અને કાંગ્રા મજબૂત કોટવાળો ભાગ હતો. (જુઓ કાંગ્રાનો કોટ).

પદ્મપુરાણ મુજબ જાલંધર રાજાએ આ ભાગની સ્થાપના કરી હતી. મોહમેડન રાજ્ય અમલ પછી જાલંધર લાહોરમાંનો એક પ્રાંત ગણાતો હતો. ૧૭૬૬ માં શીખ સરદારને હાથ જાલંધર આવ્યું. ગુદાસિંગે અત્રે એક કિલ્લો બંધાવ્યો હતો, અને તે પછી અનેક સરદારોએ કિલ્લેબંદી કરી હતી. ૧૮૧૧ માં રણજીતસિંગે ગુદાસિંગને સતલજ તરફ નહસાડી જાલંધર મેળવ્યું હતું. તે પછી લાહોરનું જલંધર મુખ્ય શેહેર ગણાયું. પેહેલી શીખ લડાઇ પુરી થયા પછી ૧૮૪૮ માં જાલંધર ઉપર બ્રિટીશ સરકારની પૂર્ણ સત્તા સ્થાપન થઇ તે હાલમાં પણ કાયમ છે.

આ જીલ્લામાં રૂ, ચોખા, ઘઉં, ધાન્ય, શેરડી, તંબાકુ, તેલીબીયાં, ચણા, બાજરી, જુઆરનો મુખ્ય પાક થાય છે, તથા શેરડીના રસમાથી ખાંડ બનાવવાનો ઉદ્યોગ પણ ચાલુ છે. તે શિવાય આ દેશમાં બળદ, ગાય ઢોર, ટટ્ટુ, ખચ્ચર, ગધેડાં, મેઢાં, બકરા વગેરેની મ્હોટી પૈદાશ થાય છે. ખેડુતો તરફથી સરકારને જમીનની મેહેસૂલ ૨૭૫૮૭૨ પૌંડની ઉપજે છે. આ જીલ્લામાં વર્સાદ ૨૮·૪૯ ઇંચ પડે છે.

જાલંધર—એજ નામના જીલ્લા તથા તેહેસીલનું મુખ્ય ગામ. આ ગામ અતીપ્રાચીન કાળથી હસ્તી ધરાવે છે. મહાભારતની લડાઇ વેળા તથા અલેકઝાન્ડરની ચડાઇ વેળા આ ગામ મ્હોટી યોગ્યતાએ પુગેલું હતું. હુએનચસાંગ નામના ચીનાઇ મુસાફરના જણાવ્યા મુજબ ૭ મી સદીમાં આ શેહેર બે મૈલ ઘેરાવામાં હોઇ ત્યા જૂદા જૂદા રાજ્યોના એલચીઓ રહેતા હતા. ગઝનીનાં ઇબરાહિમ શાહે શેહેર કબ્જે કરી અત્રે મ્હોટા ફેરફાર કરી શેહેરને મજબુતાઇ આપી હતી. મોગલ શહાનશાહત વેળા સતલજ અને બીયાના પ્રદેશમાં આ મુખ્ય મથક ગણાતું હતું. શાહ

કરીમબક્ષીએ અત્રે બાંધેલી સરાઇ હજી બચી રહેલી છે. ૧૮૭૮ મા વસ્તી ૫૦૦૬૭ ની ને ૧૮૮૧ માં ૫૨૧૧૯ની હતી. તેમા ૩૧૩૨૬ મોહમેડન, ૧૯૫૧૪ હિંદુ, ૩૬૩ સિખ અને ૩૭૫ જૈન હતા. અત્રે અમેરીકન મીશનરીઓએ ઉઘાડેલી શાળાઓમાં ૭૦૦ વિદ્યાર્થીઓ અભ્યાસ કરે છે; તથા સ્ત્રીકેળવણીનો પણ દિનપર દિન પ્રસાર કરવા માંડયો છે. અત્રે કેમ્પ તથા શેહેરમાથી રેલ્વે લાઇન પસાર થતી હોવાથી બે સ્ટેશનો છે. શેહેરથી છાવણી ૪ મૈલ ઉપર છે. કોર્ટ ૧૮૪૬ માં બાંધવામાં આવી હતી. છાવણીનું ક્ષેત્રફળ ૭½ ચોરસ મૈલ છે, ને તેમાં ૮૪૬૮ની વસ્તી છે.

જાલના—નિજામ હૈદ્રાબાદમાં ઔરંગાબાદ જીલ્લામાનું ગામ. કાદીરાબાદ નજદીક ઔરંગાબાદની પૂર્વે ૩૮ મૈલપર તથા સિકંદ્રાબાદની ઉત્તર પશ્ચિમે ૨૪૦ મૈનપર છે. ૧૮૮૧ મા લોક વસ્તી ૬૨૫૮ ની હતી. શેહેરની પૂર્વે લશકરી છાવણી છે. તેમાં લોક વસ્તી ૭૭૩૩ ની છે. આ ભાગ ૧૮૨૭ મા બાંધવામા આવ્યો હતો. આ ભાગ દક્ષિણ પૂર્વથી ઉત્તર પશ્ચિમે બાંધી તેમા ઘોડેસ્વાર દેશી પાયદળ લશકર તથા તોપખાનું છે.

પ્રાચીન કાળમાં શ્રી રામચંદ્રજીની સ્ત્રી સીતાએ અત્રે મુકામ કર્યાથી એને જાનકીપૂર પણ કહે છે. અકબર શેહેનશાહના સમયમાં આ ગામ એક મોગલ સરદારની જાગીરી હતું. ૧૮૦૩મા મરાઠા લડાઇ સમયે કર્નલ સ્ટીવન્સે આ શેહેર કબજે કર્યું હતું. અત્રે બે હિંદુ મદીરો છે, તેમજ સુતર કાપડનાં અને સોનેરી રૂપેરી કસબ બનાવવાનાં કારખાનાં છે. અત્રેનો કિલ્લો ઇ. સ. ૧૭૨૫ માં બાંધવામાં આવ્યો હતો. હાલમાં તેમાં તેહેસીલદારના સ્ટોરો રહે છે. જાલનાના કિલ્લાની ઉત્તરે આવેલો બગીચો દખણમાં જાણીતો છે. જે બગીચામા ઉગતા ફળફળાદી હૈદ્રાબાદ અને મુંબઇ તરફ રવાના કરવામા આવે છે. જાલનાની પશ્ચિમે આવેલા મોતી તલાવનું પાણી પ્રજાની હાજત ભાગવે છે.

જાલ—સામ નરીમાન નામના જાણીતા પેહેલવાનનો એ બેટો; જન્મથી એના બાલ સફેદ હોવાથી સામે વેહેમાઇ એને એક પર્વતપર મેળયો; જ્યા વસતા એક શાહામુર્ગે તેને બાબાથી પાળી ઉછેર્યો. પણ થોડી મુદત પછી, સામને એક અજાયબ સ્વપ્નું આવ્યા ઉપરાંત લોકો તેના વેહેમી પણા માટે હસવાથી તે જાલની શોધમાં પહાડેપહાડ ભટકયો ને જાલને એક શાહમુર્ગ પક્ષીની પનાહમાથી શોધી કાઢયો. શાહામુર્ગે જાલને સામના કબજામા આપતા પોતાનું એક પીછ આપી જણાવ્યું કે "કોઇ પણ આફત આવતાં આ પીછ આતશમાં મેળવે હુ મદદે આવીશ."

જાલના લગ્ન કાબુલના હાકેમ મેહેરાબની બેટી રોદાબે સાથે થયા હતા. પ્રથમ આ લગ્ન સામે પાદશાહ મિનોચેહેર હતો પણ સામની સમજાવટથી આ લગ્ન જોડાયાં હતાં. જાલને ત્યા જેહાંપેહેલવાન રૂસ્તમ નામે જગ આશકાર પરાક્રમી બેટો અવતર્યો હતો. જાલે અફરાશિઆબ જેવા દુશમન સામે અનેક મરતબે લડાઈઓમા નામદારી મેળવી હતી. એણે પોતાની બુજોર્ગીના દિવસો સીસ્તાનમા ગુજાર્યા હતા. એનો પરાક્રમી બેટો રૂસ્તમ તથા એના પોત્રાની કતલ બેહમન પાદશાહના અમલમાં એની નજર સામે થવાથી એ ઘણુ દુખી દૈવ સાથે મરણ પામ્યો હતો.

જાલપ—મેક્સિકો તરફ ઉગતી એ નામની જડી. એ રંગે કાળી અને ઘણી સખત હોય છે. એની ભૂકીનો તિક્ષણ વાસ આવે છે; જે ઔષધિમાં વપરાય છે.

જાલાપા—મેક્સિકન વેરાક્રુઝનાં રાજ્યમાંનુ મુખ્ય શેહેર. વેરાક્રુઝની ઉત્તર પશ્ચિમે ૬૦ મૈલ ઉપર છે. આ શેહેર સમુદ્ર સપાટીથી ૪૩૩૦ ફીટ ઉચ્ચે છે. લોક વસ્તી ૧૪૦૦૦ ની છે.

જાલુન—વાયવ્ય પ્રાંતનો એક જીલ્લો. એની ઉત્તરે ગ્વાલ્યર, ઉત્તર પૂર્વે જમના નદી, પૂ

મે ગવાલેર અને પૂર્વ બૈઓનીનું રાજ્ય છે. ક્ષેત્રફળ. ૧૪૬૯ ચોરસ મૈલ છે. મુખ્ય પાયતખ્ત શેહેર ઉરાય છે, પણ જીલ્લાનું મુખ્ય વસ્તીવાળું શેહેર 'કાલ્પી છે.' ૧૮૬૫ માં વસ્તી ૪૦૫૬૦૪ ની હતી, અને ૧૮૭૨ માં ૪૦૪૪૪૭ ની હતી; ૧૮૮૧ માં ૪૧૮૧૪૩ ની વસ્તી હતી.

જીલ્લામાં ૮૭૫ ગામડાં ને તેમાં ૬૬૭૩૪ રહેવાના મકાનો છે. વસ્તીમાં ૨૧૬૧૪૫ પુરૂષો અને ૨૦૧૯૯૭ સ્ત્રીઓ છે. પુરૂષોનું પ્રમાણ 'પર' ટકા હતું. વસ્તીમાં ૩૯૮૩૩૨ હિંદુ (સેંકડે ૯૩'૮ ટકા), મોહમેદન ૨૫૬૬૬ (સેંકડે ૬'૦ટકા) અને જૈન ૧૩૦ તથા ખ્રિસ્તી ૧૪ હતા. બુંદેલખંડનો ઉત્તર સપાટ પ્રદેશ આ જીલ્લો રોકતો હોવાથી એ અતિ ફળદ્રુપ ગણાય છે. જીલ્લાની સરહદમાંથી વહેતી જમના નદી ચાલુ મોસમમાં વહાણના જાવ આવ માટે અતિ ઉપયોગી ગણાય છે. આ દેશનો ઘણો ખરો ભાગ જંગલ રહિત હોવાથી ત્યાં ખેતીવાડી સારા પાયાપર ચાલે છે. આ દેશમાં ખરીફનો પાક જુન અને આગસ્ટ મહિનામાં ઉગે છે, તેમાં રૂ પાકે છે. રબ્બીનો પાક વસંત ઋતુમાં ઉગે છે. નવેંબરથી ડીસેંબરમાં અત્રે ચણા અને ઘઉંનો પાક ઉતરે છે. જીલ્લાના કુલે ક્ષેત્રફળમાંનો ૯૫૨ ચોરસ મૈલ ભાગ ખેતીવાડી ખાતે રોકાયલો છે. તેમાં ૨૫૧ ચો. મૈ. ખેડી શકાય તેવો અને ૨૫૯ ચો૦ મૈ૦ નહિ ખેડી શકાય તેવો પડત ભાગ પડી રહેલો છે. મુખ્ય નિકાશ વેપાર રૂ અને ચણાનો છે. કાલ્પી જીલ્લાનું મુખ્ય વેપારી શેહેર એ હોવાથી ત્યાંથી ઉત્તર પશ્ચિમ તરફ કાનપુર માર્ગે વેપાર ચાલે છે, અને દક્ષિણ પૂર્વે મીર્ઝાપુર અને કલકત્તા માર્ગે ચાલે છે. જાલુનની વાર્ષિક મેહેસૂલ ૧૨૦૬૨૪ પૌંડની ઉપજ છે. તેમાંની ૯૭૯૪૨ પૌંડ જમીનની મેહેસૂલ હોય છે. જીલ્લામાં એક ડેપ્યૂટી કમીશનર. બે એસીસ્ટંટ કમીશનર, ૩ વધારાના મદદનીશ કમીશનર, પાંચ તાલુકદારો, ૨૫ પોલીસનાં થાણા છે.

જાલુનની હવા સુકી ને ગરમ છે, જેથી તે તંદુરોસ્તીને માફક છે. ગર્મી ૮૧'૯૦ ડીગ્રી પર છે. વર્સાદ ૨૯'૮૨ ઈંચ પડે છે પણ ૧૮૮૦ માં માત્ર ૧૫° ઇંચ વરસ્યો હતો.

જાલુન—ઉપલા જીલ્લાનું મુખ્ય ગામ. આગળ એ દેશી રાજ્યનું પાયતખત શેહેર હતું. આ શેહેર મ્હોટા મેદાનમાં અતી સુંદર મકાનોથી વસાયલું છે. તેમાં એક આગલા વખતનો ખંડીયર કિલ્લો છે. આગળ મરાઠા સરદાર આ કિલ્લામાં વસતો હતો; કે જે કિલ્લાને ૧૮૬૦માં તોડી પાડવામાં આવ્યો હતો. મુખ્ય વસ્તી મરાઠા, બ્રાહ્મણ (દક્ષણી પંડીત) ની છે. એની આસપાસનો પ્રદેશ સુરદ અને રેગીષ્ટ હોવાથી જીલ્લાનું મુખ્ય મથક 'ઉરાય' બનાવવામાં આવ્યું છે. ૧૮૮૨માં વસ્તી ૧૦૦૫૭ ની હતી. તેમાં હિંદુ ૮૬૦૪; મોહમેદન ૧૪૫૩ હતા.

જાલોર—મારવાડ અથવા જોધપૂરમાંનું ગામ. પરમાર રાજાઓએ વસાવ્યું હતું. અત્રેનો કિલ્લો ૮૦૦ યાર્ડ લાંબો, ૪૦૦ યાર્ડ પોહોળો અને ૧૨૦૦ ફીટ ઉંચાઇ પર છે. તેમાં દાખલ થવાનો મુખ્ય દરવાજો ઉત્તરે હોઇ બચાવના તોપખાનાનાં સાધનાં અતિ મજબૂત બાંધકામો છે. કિલ્લામાં પાણીનાં બે તલાવો છે.

જાવડ—કાંપિલ્યપુરમાં પ્રાચીન કાળમાં જાવડ અને ભાવલા નામે સ્ત્રી પુરૂષ રહેતા હતા. બે યતિઓની મેહેરબાનીથી જાવડ ઘોડાનો વેપારી બની વિક્રમાદિત્યની કૃપાથી સોરઠમાં મધૂમાવતી ગામ જાગીરમાં મેળવ્યું: જ્યાં જાવડનો જન્મ થયો. એક સમે ગુજરાત પર મોંગલોએ સ્વારી કરી સ્ત્રી પુરૂષોને કેદ કરી પોતાને દેશ લઇ ગયા, તેમાં જાવડ પણ કેદ પકડાયો. ત્યાં એણે વેપારી તરીકે સારી પ્રતિષ્ઠા મેળવી દ્રવ્ય મેળવ્યું; અને જૈન ધર્મના પ્રસાર થકી મંદીર બંધાવ્યું. એણેજ શેત્રુંજ્યપર દેવ મંદીરો બંધાવી ઋષભદેવની સ્થાપના કરી; પણ રાક્ષસોનાં ત્રાસથી તેમનાં પ્રયત્ન વ્યર્થ જવા માંડ્યા.

આથી જોવડ ઇ. સ. ૫૨ માં અગ્નિ પ્રવેશ કરી મરણ પામ્યો.

જાવંત્રી—જાયફળ ઉપરની પતરી. ઘણી ખુશબોદાર અને તીખા સ્વાદવાળી હોય છે. તેનો રંગ ઑરેંજ તથા પિળાસપર હોય છે. એની પેદાયશ મલાઇ કોસ્ટા તરફ થાય છે. (જુઓ જાયફળ.)

જાવરા—મધ્ય. હિંદુસ્તાનમાં પશ્ચિમ માળવા એજન્સીમાંનુ દેશી રાજ્ય. ક્ષેત્રફળ ૮૭૨ ચોરસ મૈલ છે. એની ઉત્તરે ઇંગ્રેજ સરકારના તાબેનો મંદીસર જલ્લો, તથા હોલકરનો મુલક; પૂર્વે કાળી સિંધ નદી; દક્ષિણે રતલામનું રાજ્ય; અને પશ્ચિમે રજપૂતાના છે. ૧૮૮૧માં વસ્તી ૧,૦૮૦૩૪ની અને ૧૮૯૧ માં ૧૧૭૬૫૦ની હતી. મુખ્ય વસ્તી હિંદુઓની છે. વાર્ષિક ઉપજ ૯,૬૦,૦૦૦ રૂપ્યાની ઉપજે છે. આ રાજ્યમાં આગળ ચાંદીની ખાણો મળી આવી હતી. આ રાજ્ય બ્રિટીશ સરકારના અમલ તળે અત્રેના રાજ્યકર્તા રોહિલા જાતના પઠાણ છે, ને તેઓ નવાબને નામે ઓળખાય છે. દેશનો ભાગ સપાટ તેમજ પહાડી છે. આ દેશની હવા અનીયમીત છે રાત્રે તહાડ ને દિસે તાપ પડે છે. જમીનમાં ઘઉં, ચણા, તેલનાં બિયાં, કઠોળ વગેરે ઉત્પન્ન થાય છે. દેશમાં ભાષા હિંદી બોલાય છે. આ દેશમાં રેલ્વેનો જે ભાગ છે તે અજમેરથી નસીરાબાદ થઇને દક્ષિણે 'સિંધ્યા નીમચ સ્ટેટ રેલ્વે' લાઇનને નામે ઓળખાયછે. રાજ્યનાં લશકરમાં ૧૨૧ સ્વાર, ૬૯૭ પ્યાદલ પોલીસ, ૧૫ તોપ અને ૬૯ ગોલંદાજ છે. તે શિવાય ૨૦૦ અનિયમિત પ્યાદલ લશકર પણ છે.

જાવરા—ઉપલાનું મુખ્ય શેહેર. વસ્તી ૧૯૯૦૨ ની ને ૧૮૯૧માં ૨૧૮૪૪ ની હતી. તેમાં હિંદુ ૧૦૫૪૭; મોહમેદન ૮૮૯૨ હતા. અત્રે અફીણુની વખાર, પોસ્ટ–ટેલીગ્રાફ ઑફીસ, શાળા, દવાખાનું વગેરે સરકારી મથકો છે. ગામ સમુદ્ર સપાટીથી ૧૪૫૦ ફીટ ઉપર છે. આ રાજ્યની સ્થાપના કરનાર જાણીતો પીંઢારો અમીરખાનનો સાળો ગફુરખાન હતો. તેને ૧૮૧૮ માં બ્રિટીશ સરકારે નવાબ તરીકે સ્વિકારી, કેણે ૬૦૦ સ્વારોથી બ્રિટીશ સરકારની સેવા બજાવવી એવો ઠરાવ થયો હતો. ગફુરખાન ૧૮૨૫માં મરણ પામતાં દોસ્તમહમદ ગાદીએ બેઠો. તેણે ૧૮૫૭માં બળવા સમયે બ્રિટીશોને સારી મદદ કરી હતી. ૧૮૬૫માં તે મરણ પામતાં ઇસ્માઇલ ગાદી નશીન થયો તે હાલમાં રાજ્યકર્તા નવાબ છે.

જાવા—આ ડચ ઇસ્ટ ઇંડીયનોનો એક ટાપુ બોર્નિયોથી જાવાના સમુદ્રને લીધે જૂદો પડે છે, અને સુમાત્રાથી સન્ડાની સામુદ્રધૂનીથી જૂદો પડે છે. એની લંબાઇ ૬૦૦ અને પોહળાઇ ૪૦થી ૧૨૫ મૈલની છે. એનું ક્ષેત્રફળ ૪૯,૦૦૦ ચોરસ મૈલ છે. ટાપુના એકથી બીજા છેડા સુધી પર્વતની હાર લંબાયલી છે. આ પર્વતની ઉંચાંમાં ઉંચી ટોંચ ૧૨૦૦૦ ફીટની છે; તેમાં ૪૩ જ્વાળામુખી પર્વતો છે. જેમાંના કેટલાક હજી ચપળ છે. સમુદ્ર કાંઠેની આબો હવા ગરમ અને તંદરોસ્તીને નુકસાનકારક છે. પણ પહાડી ભાગમાંની હવા તંદરોસ્ત છે. જાવાની લોક વસ્તી દિન પર દિન વધતી જાય છે. ૧૮૫૦ માં ૯૫,૭૦,૦૦૦ ની હતી, ૧૮૯૧માં (મદુરા સાથે) ૨,૩૮,૬૨,૮૨૦ ની હતી. તેમાં ૪૨૫૦૪ યૂરપીયન, તથા હાફકાસ્ટે; ૨,૪૩,૦૦૬ ચીના, ૧૪,૦૪૭ આરબો અને ૩૫૩૬ હિંદુઓ હતા. ત્યાંના દેશીઓ મલાઇ જાતનાં છે; તેમાં ૧૨,૦૦૦ દેશીઓ ખ્રિસ્તી ધર્મ પાળે છે.

આ ટાપુમાંના જ્વાળામુખી પર્વતોને લીધે ત્યાં વર્સાદ પડતાં જ્વાળામુખમાંથી ધૂમાડાના ગોટે ગોટા નીકળે છે. જાવાની આખી લંબાઇ સુધીનો એક લશકરી માર્ગ વલંદાઓએ બાંધ્યો છે, જેમાં જંગલો કાપવાથી નિકળેલી ખરાબ હવાથી ૧૨૦૦૦ દેશીઓ મરી ગયા હતા. અત્રે બે ચોમાસાં બેસે છે. ઉગમણુ તરફનું સારૂં છે, જે એપ્રેલ તથા મે માસમાં શરૂ થઇ સપ્ટેંબરમાં

પુરૂ થાય છે. ખરાબ ચોમાસુ ડીસેંબરમાં શરૂ થઇ માર્ચની શરૂઆત સુધી રહે છે. આ ચોમાસામાં જબરો પવન ફુંકી ભારે વરસાદ પડતો હોવાથી જાન માલની ખુરાબી થાયછે.

જાવામાં ઉદભિજ પદાર્થની ઉત્પતિ સારી છે. ત્યાં વાઘ, રીંછ, જંગલી ઢંગ વગેરે પ્રાણી જોવામાં આવે છે, તેમાં સાંપો પુશકળ મળે છે. ધાતુમાં સોનું તથા ચાંદી જૂજ મળે છે. ત્યાંની સરકાર નીમક દર્યાના પાણીમાંથી બનાવે છે. જાવામાં કોલસો તથા માર્બલ પુશકળ મળે છે. ૧૮૩૦ માં જાવાની ડચ સરકારે ફરજીઆત ખેડવાનો કાયદો બાંધી દેશને સુધાર્યો હતો. શેરડી, કાફી, ગળી, ચાહે, તંબાકુની ત્યાં મુખ્ય ખેતી થાય છે. ડચ ઇસ્ટ ઇંડીયાનું જાવા વેપારનું મુખ્ય અને મધ્ય મથક ગણાય છે. મુખ્ય આયાત વેપાર રૂ, પરચુરણ સામાન અને સ્પીરીટનો છે. જાવામાં રેલ્વે લાઇન ૭૫૦ મેલ વેર ફેલાયલી છે. જાવા દેશને ૨૧ પ્રગણામાં વેહેંચી નાખવામાં આવ્યો છે, જેમાંના બે પ્રગણા ત્યાંના દેશી રાજાને તાબે છે.

જાવાની તવારીખ ઇસવી સનની પાંચમી સદીથી શરૂ થાય છે. ઇ. સ. ૮૦૦ માં હિંદુઓની જાવા ઉપર રાજ્ય સત્તા ચાલતી હતી. તે પછી બુદ્ધિસ્ત સત્તા સ્થાપન થઇ, પછી શિવપંથી અને ૧૫મી સદીમાં મુસલમાનોએ જાવાપર પૂર્ણ કાબુ મેળવ્યો. ૧૬મી સદીમાં યૂરપીયન મુસાફરોએ ત્યાં કોઠી બાંધી વેપાર કરવા માંડયો; અને ડચોએ ૧૬૧૦ થી જાવાપર પોતાનો કાબુ મેળવી અનેક વેળા ત્યાંના દેશીઓ સાથે ખટપટમાં ઉતરી ઇ. સ. ૧૬૧૧ માં પોતાની પૂર્ણ સત્તા સ્થાપન કરી. ૧૮ મી સદીની આખેરીમાં નેપોલીયન બોનાપાર્ટે હોલંડ જીત્યાથી જાવા ફ્રેન્ચોને તાબે થયું. અને તેઓએ ત્યાંથી હિંદુસ્તાનપર નજર રાખી હિંદમાં રાજ્યસત્તા સ્થાપવાની નેમ રાખ્યાથી ઇંગ્રેજોએ તે પોતાને તાબે લીધું અને ૧૮૧૪ના કોલકરારથી આ ટાપુ હોલંડને તાબે ગયો; ત્યારથી તે હોલંડનો એક અતીફળદ્રુપ દેશ ગણાય છે. ત્યાં હોલંડની સરકાર રાજ્યકારોબાર ચલાવે છે.

જૉસ્ઝબર્નિ—હંગેરીમાંનું આ શેહેર બુડા-પેસ્તથી પૂર્વે ૩૯ મૈલપર છે. લોક વસ્તી ૨૪,૩૩૧ની છે.

જાસપર—આ કિમતી, પથ્થર જૂદી જૂદી જાતનાં આવે છે. તેમાં પિળો, લીલો, ભૂરો સફેદ અથવા કાળો રંગ જાણીતા છે, અને થોડીક જાતનાં જાસપર તહેવાર રંગબેરંગી રંગનાં હોય છે. આ કિમતી પથ્થર અનેક ખડકોમાં જથ્થાબંધ મળી આવે છે. 'પોર્સ-લીનજાસપર' નામનો કિમતી પથ્થર કવચિતજ મળે છે.

જાસપરની ખાણુ માટે ખંભાત તથા દખણુ જાણીતુ છે. પિળો જાસપર ટેનાસરીઅમમાં મળે છે. બરમાનાં પ્રાંતોમાં લીલો જાસપર જડે છે.

જાસવેણુ—(જુઓ જુઈ.)

જાસવંદ—બાગમાંના સુંદર ઝાડોમાં આ એક અતિ સુંદર ઝાડ ગણાય છે. એની અનેક જાતો છે, અને તે દરેક ઝાડપર જૂદા જૂદા પ્રકારનાં પાંદડાં આવે છે. એ ઉત્તમ પ્રકારની કાળી જમીનમાં ઉગે છે. નવાં ઝાડ ડાંખળીની કલમ રોપ્યાથી ઉગે છે. એનીપર બિયાં કદાચજ આવે છે.

સીંગલ લાલ જાસવંદનાં ફુલો મ્હોટાં હોય તેનો રંગ લાલાસપર હોય છે. ડબલ લાલ જાસવંદના ફુલો લાલ રંગનાં હોઇ તેને ઘણી પાંખળીઓ હોય છે. આ ઝાડ ઉપલી જાતનાં ઝાડથી નાહનું હોય છે.

ગુલાબી જાસવંદનાં ફુલ ગુલાબી રંગના હોય છે. આ ઝાડ સુમારે ૩ ફીટ ઉંચુ વધે છે. સફેદસીંગી જાસવંદપર સફેદ રંગનાં એકેરી ફુલો આવે છે.

સફેદ ડબલ જાસવંદપર ડબલ સફેદ ફુલો આવે છે. જાંબુવા રંગના જાસવંદપર જાંબુલાં ફુલો આવે છે, અને તે જુના થતાં રંગ પકડે છે.

સફેદ ગુલાબી જાસવંદપર સફેદ ફુલો

આવે છે, આસમાની જાસવંદપર આસમાની રંગનાં ફુલો આવે છે. ચિત્ર વિચીત્ર પાંદડાં-વાળી જાસવંદના પાંદડાં અજાયબ જેવાં હોયછે.

જાહ્ડો—"મનુષ્ય જે ખોરાક રોજ ખાયછે તે પેટમાં પચ્યા પછી તેમાંનો કચરો જાહ-ડાવાટે બહાર નિકળે છે. સારી તંદરોસ્તીમાં દરરોજ ૪ થી ૬ ઔંસ જાહડો આવે છે. તે જરા પિળા રંગનો અને બંધાયેલો હોય છે. જાહડામાં ¾ ભાગ પાણી, ¼ ભાગ બીજી ચીજો આવે છે. તેમાં નીમખ, ચુનો અને મેગનિશીઆનાં તથા બીજા ખાર અને પિત્ત, વનસ્પતિનો ભાગ હોય છે.

જાહડો હમેશાં પતળો આવે તો તે સંગ્રહણી-ની નિશાની, અને અજીરણની નિશાની છે, પણ જો ખાણું હજમ થતું નહિ હોય તો તેમાં ખોરાકની ચીજનો ભાગ પણ પડે છે. આવો જાહડો બચ્ચાંને ઘણી વેળા થાય છે, તે ઉપરથી બાળકનો નબળો કોઠો સમજાય છે. કેટલીક ખોરાકીની વસ્તુથી પણ પાતળો જાહડો થાય છે. કોલેરાના રોગમાં પાણી જેવા જાહડા આવે છે.

હમેશાં કરતાં વધારે સખત જાહડો આવે તો તે કબજીઆતની નિશાની ગણાય છે. આવા રીતનો સખત જાહડો મરડાની શરૂઆતમાં આવેછે.

આવો જાહડો થતાં કાળજાનું કામ બરાબર ચાલતું નથી, અને પિત્ત બરોબર પેદા થતું નથી; અથવા આંતરડાંમાં તંગ ઢીલાં થવાની શકિત જોઇએ તેટલી હોતી નથી.

જાહડાનો રંગ સફેદ હોય તો તે ઉપરથી એમ જણાય છે કે પીત્ત જોઇએ તેટલું પેદા થયું નહિ હશે. કમળા તથા પિત્તાની અને કાળજાની કેટલીક બિમારીમાં એવો જાહડો આવે છે. સફેદ કાંજી જેવો અથવા ચોખાની પતળી કાંજી જેવો જાહડો ઘણું કરી કોલારાનાં મરજમાં આવે છે. કાળો અથવા સીસો જાહડો આવે તો કાળજાનું દરદ અને પિત્ત વિકાર બતાવે છે. 'કાલોમેલ' અને પારાની દવાથી પણ જાહડાનો રંગ લીલો થાય છે. માટે એ દવાઓ આપવાથી એવો જાહડો આવે તો ફીકર કરવાનું કામ નથી. લોઢાની બનાવટની દવાઓ ખાધાથી પણ પેટનો રંગ કાળો આવે છે.

જાહડામાં લોહી યા સીમીટ અથવા લોહી સીમીટ બેહુ પડે તો તે ઉપરથી જાણવું કે મરડાનો મરજ થયો છે. વખતે લોહી જાહડા સાથે મળેલું પડે છે, વખતે લોહીની છાંટ આવે છે અને વખતે જુદું પડે છે. લાલ લોહી મરડામાં ઘણું પડે અને ઘણું કરી લોહીની ધાર પડે તો હરસના મસાનો રોગ થએલો જાણવો. કાળજાનાં વરમમાં જો જાહડા વાટે ઘણું લોહી અને પરુ એકદમ પડે તો, તે ઉપરથી કાળજાનો પાકેલો ભાગ આંતરડામાં ફુટયો એમ જણાય છે. જો ધોએલા માંસના પાણી જેવો જાહડો આવે ને તેમાં જરા લોહી હોય યા સુદ્ધાં નહિ હોય પણ કાળાં ઢિછડાં જેવો હોય અને બહુ વાસ હોય તો આંતરડું કોહના અથવા સડવા લાગું છે એમ જાણવું."

જાક્ષરેટસ—પશ્ચિમ એશિયામાંની એક નદી. ઇસ્કકુલના સરોવરની દક્ષિણે ૩૦ મૈલ ઉપર ૧૨૦૦૦ ફીટ ઉપર ટીનશાન પર્વતમાંથી વહે છે. એ પશ્ચિમે અને દક્ષિણ પશ્ચિમે વહેતી ખોજંદની પશ્ચિમથી ઉત્તર પશ્ચિમે વહેતી ૮૫૦ મૈલ વહે છે. એ એરલ સમુદ્રમાં ત્રણ મુખે કરી ડેલ્ટા આકારે મળે છે. એની જુમલે લંબાઇ ૧૫૦૦ મૈલની છે. એનું ક્ષેત્રફળ ૭૨,૦,૦૦૦ ચોરસ મૈલ છે. આ નદીના પાણીથી તેના કાંઠે નેહેરો વાટે ભૂમિ ફળદ્રુપ બનાવવામાં આવી છે.

જીંગીની—આ વન ઔષધિ છોડની છાલ ઔષધિ ઉપયોગમાં યોજેલી છે. મોહમાં પડેલા ચાંદા ઉપર તેની છાલનો કાઢવો બનાવી તેના કોગળા કરવાથી તે સારાં થાયછે.

જીગર—એક પ્રકારની માખ. આ માખ આફ્રિકા ખંડમાં મેડાગાસ્કર તરફના ભાગમાં

બારે ઉદ્ભવ આપે છે. આ જીવડા તે તરફ ઉડતા રોગ માફક ઉભરી નિકળે છે. એ એક જાતની નાહની માંખ છે, અને ઘણું કરી તે જંગલમાં મળી આવે છે. ધૂળવાલી, સુકી જગ્યા અને અકસર કરીને ત્યાંના ઝુપડાઓની પાસે જમાવ થતી રાખ અને કચરાના ઢગલાઓમાં વસવાનું તે વધારે પસંદ કરે છે. તે તક મળવે મનુષ્ય અથવા જાનવર પર હુમલો કરે છે. આ જીવડાની માદા ગર્ભવંતી હોય ત્યારે મનુષ્યના પગની ચામડીમાં ઝીણું છિદ્ર પાડીને ત્યાં ભરાઈ જાય છે, અને ત્યાં તેનો ગર્ભ ગજબુતી પકડે છે. થોડા વખત પછી તે ઇંડા તૈયાર થાય છે, અને જો વહાડકાપ કરીને તે માદાને બાહાર કાઢી નહિ નાખી હોય તો ચામડી ફાડી તે બહાર પડે છે. જમીનપર પડતાંને વાર તેનું પેટ ફાટી જાય છે અને ઈંડાં નિકળી પડે છે. ૮ દિવસમાં તે ઇંડા સેવાય છે, અને તેમાં થોડો ફેરફાર થતાં બીજી ઓલાદ ઉત્પન્ન થાય છે.

જીતેલ—એનાં ઝાડ દોઢ હાથ જેવડાં ઉંચા વધે છે. એના નાહનાં પાંદડાં ખરખરાં હોય છે. એનીપર ઝીણા ગોળાકાર ફળો આવે છે, તેનીપર સેંકડો ફુલો આવે છે. એનું મૂળ હગારમાં ઘશી ગરશુમડાપર ચોંટાડવાથી તે ફાટી જાય છે. સર્પનો ધાવ પડયો હોય તો ત્યાં જીતેલનો રસ ચોપડે છે.

જીદા—હજાઝનું આ બંદર શેહેર લાલસમુદ્ર ઉપર મક્કાની પશ્ચિમે ૬૫ મેલ ઉપર છે. આ શેહેરની આબો હવા તંદુરેસ્તી બગાડનારી હોઇ ત્યાં પાણીના ઘણી તાણ પડે છે. અત્રે દર વર્ષે ૨,૦૦,૦૦૦ હાજીઓ હજ્જ અર્થે આવે છે. અત્રે વેપાર ઓહોળો ચાલે છે, જે લગભગ ૧૬,૦૦,૦૦૦ પૌંડનો હોય છે. આયાત વેપાર ધાન્ય, સાકર, ધાતુ, માટીના વાસણો અને ધાતુના હથિઆરો વગેરેનો છે. ને નિકાશ વેપાર કાફી, બાલસમ, ચામડાં, ખજુર, ગલીચા વગેરેનો ચાલે છે. ૧૮૯૧માં લોકવસ્તી ૪૯૯૫૦ની હતી.

જીન—એ નામને એક ઇંગ્રેજી દારુ-જે જવ, બારલી અને બીજા અનાજમાંથી અથવા ગોખરૂનાં જેવા ફળમાંથી બનાવવામાં આવે છે. ઇંગલીશ જીન ઉત્તમ હોય છે.

(૨) એક જાતનો સાંચો. જેથી કપાસમાંથી કપાસીયાં અને રૂ જુદાં પાડી શકાય છે. એના કારખાનાં હિંદુસ્તાનમાં જ્યાં જ્યાં રૂનો પાક થાયછે તેના આસપાસનાં ગામોમાં ઉભા કરવામાં આવે છે. ને તે જીનમાં રૂ સાફ કરી પરદેશ રવાના કરે છે.

જીનસી—પેન્સીલવાનિયામાંથી નિકળતી આ એક નદી. ૨૦૦ મેલ ઉપર ઉત્તર તરફ, વહેતી રોચેસ્ટરની ઉત્તરે ૭ મેલપર ઑનટેરિયો સરોવરમાં પડે છે. એના ૧½ અંતરમાં ૩ ધોધ આવે છે. તે ૬૮ થી ૯૦ ફીટ ઉંચા છે, અને પોર્ટેજ ધોધ ૧૧૦ ફીટ ઉંચો છે.

જીનસીંગમૂળ—આ એક જાતના વનઔષધિ છોડની ૧૦૦ ઉપર જાત ઉત્તર તરફનાં દેશોમાં ઉગે છે. એ આદાંના ઝાડને લગતી જાતમાંનું છે, અને તેની જડ આદાં પ્રમાણે ઉપયોગમાં આવે છે. એ ઘણું કરી પહાડી અને બિનાસવાલી જગામાં ઉગે છે. તેપર બ્લુ તથા પિળાં સુંદર ફુલો આવે છે. આલ્પસ તરફનો ખેડુતો પિળી જીનસીંગ મૂળ એકઠી કરી તેને જ્વર આદિ રોગો મારેના ઔષધિ માટે ઉપયોગમાં લે છે. ઉત્તર અમેરિકામાં જીનસીંગ મૂળની ખેતી કરે છે અને તે તરફ એનાં ફુલો અતિ સુંદર ઉગે છે. એ ચીન, તારતરીના મુલકોમાં પણ ઉગે છે. અમેરિકાથી આ મૂળીયું ચીન તરફ મ્હોટા જથ્થામાં મોકલવામાં આવે છે.

જીનાઝેના—આ શેહેર રોમની પૂર્વે ૨૭ મેલ ઉપર છે. અત્રે પુરાણા વખતનો એક મજબુત કિલ્લો બાંધેલો છે. લોકવસ્તી ૪૦૦૮ની છે.

જીનેટ—આ પ્રાણી દક્ષિણ ફ્રાન્સથી તે કેપ ઑવ ગુડ હોપ સુધી અને કાન્સટન્ટીનોપલના પ્રદેશમાં હોઇ એને તૂર્ક લોકો બિલાડી

માફક પાળે છે. આ પ્રાણી નાજુક અને શોભીતા કદ માટે જાણીતું છે. એની ગરદન લાંબી; માથું સાકડું અને મ્હોટું અણીદાર છે. એના સાંધા ટુંકા, ગાલ ટુંકા, કાન પોહળાં, પુછડી લાંબી અને આંખની કીકી ઉભી હોય છે. એ પોતનાં નખ બિલાડી પ્રમાણે અંદર ખેંચી શકે છે. એ રંગે કાબરચિત્રો તથા પુછડી કદ જેવડી લાંબી અને ૧૧ કાળી લીટીઓથી ભરાયલી હોયછે, આંખનાં ભવાં, અને ગાલ તથા નાકની દરેક બાજુએ સફેદ ડાઘા હોય છે.

જીનીવા—એક જાતનાં અનાજમાંથી બનાવેલો દારૂ. જેની અંદર જુનીપર નામનાં ચોક્સ ફળોનો રસ ભેળવામાં આવે છે. આ ફળના વાસથી તે દારૂ ઓળખાઇ આવે છે.

જીનોવા—દક્ષિણ પશ્ચિમ સ્વિતઝરલેંડમાંનો જીલ્લો. એની દક્ષિણ પૂર્વે તથા પશ્ચિમે ફ્રાન્સના રાજ્યની સરહદ છે. ક્ષેત્રફળ ૧૦૮ ચોરસ મૈલછે. ૧૮૮૮માં વસ્તી ૧,૦૫,૫૦૯ ની હતી. તેમાં ⅔ ભાગ કેથેલિક હતા અને ૮૫ ટકા ફ્રેન્ચ ભાષા બોલનાર હતા. આ ભાગ પહાડી છતાં બે નદીઓથી ફળદ્રુપ છે.

એનું મુખ્ય શેહેર જીનોઆ પેરીસની દક્ષિણ પૂર્વે ૩૮૮ મૈલ ઉપર છે. જીનોવા સરોવર પાસે છે. પ્રાચીન કાળમાં એ ગેલીક શેહેર હતું. ઇ. સ. પૂર્વે ૧૨૦માં અત્રે રોમન સત્તા હતી, અને તે પછી બર્ગંડીને તાબે ગયું. ૪ થી સદીમાં એ બિશપનું મુખ્ય મથક હતું. ૧૫૩૫માં કાલવિન અત્રે આવી રહી પ્રોટેસ્ટંટ મતનો પ્રસાર કરવા, સ્વતંત્રતા મેળવવા તથા રાજદ્વારી બાબતોની ઉશ્કેરણી કરવા લાગ્યો હતો. આગળ જીનોવા આસપાસ કોટ હતો, પણ ૧૮૪૭માં સુધરેલી ઢોળની રાજ્યનીતિ ચાલતાં હાલની ઢપપર બાંધવામાં આવ્યું હતું. આ ગામમાં જાણીતા ફ્રેન્ચ રાજદ્વારી ખુદરતિજ્ઞાન શાસ્ત્રી અને વિદ્વાનોનો જન્મ થયો હતો. ૧૫૫૯માં કાલવિને પાઠશાળા સ્થાપી હતી. અત્રેની લાયબ્રેરીમાં ૧,૧૦,૦૦૦ પુસ્તકો છે; અને ૧૮૭૩ માં લાયબ્રેરીને યૂનિવરસિટીમાં ફેરવી નાખી હતી. તેમાં ૭૦૦ વિદ્યાર્થિઓ છે. તે શિવાય ૧૮૭૯માં બાંધેલી નાટકશાળા, ૧૮૨૪–૨૬ નું રેથમ્યૂઝીયમ, ફ્રોલ મ્યુઝીયમ વગેરેની જોવાજોગ ઇમારતો છે. શેહેરમાં ઘડીયાળ, વાજીંત્રો અને હીરા સાફ કરવાનાં કારખાનાં છે. ૧૮૭૦ માં વસ્તી ૬૧૪૮૬ ની ને ૧૮૯૧ માં ૭૮૭૭૭ ની હતી.

જીનોવા—ન્યૂયૉર્કનું આ શેહેર યૂબર્નની પશ્ચિમે ૨૬ મૈલ ઉપર છે. અત્રે આટાની મીલો તથા એન્જીન બૉયલરનાં કારખાનાં છે. અત્રે હોબર્ટ કૉલેજ છે. લોક વસ્તી ૭૫૫૭ ની છે.

જીનોવા—આ ઇટાલ્યન શેહેર મેડીટરેનીયન ઉપર એજ નામના અખાતની ઉપર એપીનીયન્સ પર્વતની તળેટીમાં છે; અને તે પ્રાંતનું મુખ્ય શેહેર તથા બંદર છે. પેરીસની દક્ષિણ પૂર્વે ૮૦૧ મૈલ ઉપર માર્સેલ્સની ઉત્તર પૂર્વે ૧૭૧ મૈલ ઉપર મીલાનની દક્ષિણે દક્ષિણ પશ્ચિમમાં ૯૩ મૈલ પર છે. લોક વસ્તી ૧૮૯૨માં ૨૧૨૫૦૦ ની હતી. એનું બંદર લગભગ ૧ મૈલ લાંબુ છે. ૧૮૮૯માં મુખ્ય ગોદીનું કામ પુરું થયું હતું. ઉત્તર ભણી એનું દર્યાઇ કાફલાનું મથક તથા તોપખાનું છે; અને પૂર્વ ભણી વખારો છે. આ બંદર રાજ્યમાં એક અગત્યનું વેપારી મથક છે. એનો નિકાશ વેપાર ચોખા, દારૂ, ઑલીવ તેલ, રેસમી કાપડ, પરવાળાં, કાગળ, સેવ અને માર્બલનો ઓહોળો ચાલે છે. આયાત વેપાર રૂ, ઘઉં, સાકર, કોલસો, ચામડું, કાફી, ઇમારતી લાકડું, માછલી, કેરોસીન તેલ, લોઢું, યંત્રો અને રૂ તથા ઉનના કાપડનો ચાલે છે. દર સાલે એના બંદર મધે ૫૮૦૦ વહાણો ૨૯,૭૦,૦૦૦ ટન વજનનાં દાખલ થાય છે. શેહેરમાં મુખ્ય ઉદ્યોગ લોઢાંનો સામાન, કાપડ, ચામડાં, કેળવવાનાં કારખાનાં, સાકર સાફ કરવાનાં કારખાનાં અને મેચીસ તથા કાગળની મીલો ચાલે છે. અત્રેની પુરાણી પાઠશાળા ૧૬૨૩ માં બાંધવામાં આવી હતી, તેને ૧૮૧૨ માં

વધારી સુધારી હતી, તેમાં ૧૦૦૦ વિદ્યાર્થીઓ ભણે છે; ને તેની લાયબ્રેરીમાં ૧,૧૬૦૦૦ પુસ્તકો છે. કોલંબસનો જન્મ એજ શેહેરમાં થયો હતો અને તેનું એક પુતળું ૧૮૬૨માં લેન્ગીઓએ બનાવી ખુલ્લું મેળયું હતું.

જીનોવા સરોવર—એને પ્રાચીન રૂમીઓ 'લેમન' સરોવર કહેતા હતા. આ સરોવર સ્વિતઝરલેંડમાં સર્વથી મ્હોટો છે. લંબાઇ ૫૬ મૈલ ને ૧½ થી ૯ મૈલ પોહળાઇમાં છે. એની ઉંડાઇ કોઇ જગે ૧૦૦૦ ફીટ છે. એનો વિસ્તાર ૨૨૫ ચૌરસ મૈલ છે. સમુદ્ર સપાટીથી એની ઉંચાઇ ૧૨૩૦ ફીટની છે. એનો આકાર અર્ધ ચંદ્રરેકો છે, ને પાણીનો રંગ ઉંડા આસમાની જેવો છે. આ સરોવર સખત ઠંડીમાં વડીક બંધાતો નથી. એમાં નહિ સમજ પડે તેવી રીતે ભરતી ઓટ થાય છે. તેમજ તેમાં પાણીના મજબૂત પ્રવાહ સાથે પાણીનાં વટોળયા થઇ આવે છે. એની આસપાસ સંખ્યાબંધ ગામો તથા ઝાડો છે.

જીપસમ—આ ક્ષાર નિર્જલ એવો ચાલુ મળતો નથી, એને 'આનહેદ્રાઇટ' કહે છે. અને એની સળીઓ બનાવે છે. સજલ સ્થિતિમાં એને જીપસમ કહે છે. આ સ્થિતિમાં તેમાં પાણીનાં બે અણુ હોયછે. એના ઉંચા અને પારદર્શક જાતનાં પુતળાં બનાવે છે. તેને કારીગર લોકો અલાબાસ્ટર કહે છે. (જુઓ અલાબાસ્ટર તથા ચિરોડી.)

જીપસી—એક ભટકતી પ્રજા. આ પ્રજા હિંદમાં ઇ. સ. ૧૦૦૦ આગમજ કદી જણાઇ નહોતી. તેઓ યૂરપમાં ઇ. સ. ૧૩૨૨ પછી દાખલ થઇ હતી. ઇ. સ. ૧૩૪૬ માં તેઓ 'કારફ્યુ' ખાતે અને ૧૩૭૦ માં 'વાલાશીયા' ખાતે ભટકતી જણાઇ હતી. આ પ્રજાની વસ્તી દુનિયામાં ૫,૦૦,૦૦૦ ની ધારવામાં આવે છે. તેમાંથી ૫૦,૦૦૦ યૂરપમાં વસે છે; પણ મુખ્ય ભાગ ઉત્તર આફ્રિકા અને મધ્ય, દક્ષિણ અને પૂર્વ એશિઆમાં તે જગેજગ ટોળાં થઇ ભટકતી જણાય છે. તેઓ કંસાર, લોહાર, નાળબંધ વગેરેનો ધધો કરે છે. ઘોડેસ્વારી અચ્છી કરી જાણે છે, તથા કુટુંબ કબિલાવાળા હોય છે. એમનો કોઇ ચોકસ એક ધર્મ નથી. એમનો પેશો ચોરીનો તથા સ્ત્રીઓ ભવિષ કહેનારી કહેવાય છે. તેઓ ખુદ્રતી મ્હોતે મરણ પામેલા જાનવરો ભક્ષ કરે છે; ઉડતા પક્ષી પણ ખાય છે, ખાંધીયાનો ધંધો કરે છે, સાદડી, ટોપલી તથા લાકડાની તર્હેવાર ચીજો બનાવવાનો ધંધો કરે છે. તેઓ નાચવાનો, ગાવાનો તેમજ કસરત બાજીનો હુન્નર જાણે છે.

ખોખારા તરફના જીપસી તેમજ ઝરફ્શાનના કાંઠાપર વસતા જીપસીઓ મુખ્ય કરી મેદાનોમાં તંબુ મારી પડી રહે છે. ઉત્તર ઇરાનમાં પણ આ પ્રજા ભટકતીજ જીંદગી ગુજારે છે, અને ત્યાં તેઓ કારાચી, કારાકાળા ને નામે ઓળખાય છે. તે તરફ તેઓ કંસાર અને ઘોડાના વૈદનો ધંધો કરે છે. કેરમાનશાહ તરફ તથા કુર્દીસ્તાનમાં અતી કંગાળ સ્થીયન જીંદગી ગુજારે છે. તેમની સ્ત્રીઓ ઇરાની મજલેસમાં નાચનારી અને પુરૂષો વાજીંત્ર વજાડવાનો ધંધો કરે છે. ઇરાનમાં જીપસી પ્રજાનાં ૧૫૦૦૦ કુટુંબો વસે છે ને તેઓ સરકારને ભારે કર ભરે છે.

મુખ્ય કરી આ પ્રજા ઇરાન, આરમેનિયા, ગ્રીસ, રોમેનિયા, હંગેરી અને બોહેમિયામાં, ફરતી જર્મની, પોલાંડ, રશિયા, સ્કેન્ડેનેવિયા, ઇટલી, સ્પેન, ઇંગલંડ અને સ્કૉટલંડમાં ભટકે છે.

જીબ્રાલ્ટર—* આ પહાડી કિલ્લાવાળું શેહેર સ્પેનમાં બ્રિટીશ સત્તા તળે છે. અત્રે બ્રિટીશ મનવારો તથા લશકર સદા જાયુકનું પડી રહેલું હોય છે. ભૂમધ્ય સમુદ્ર અત્રેથી અટલાનટિક માહાસાગર સાથે જોડાય છે. અને આફ્રિકા તથા યૂરપ અત્રેજ જુદાં પડે છે. જીબ્રાલ્ટરનો પર્વત એક નાહના ભૂશ્કાલા સમાન સમુદ્રમાં ૩ મૈલની લંબાઇ સુધી ફેલાયલો છે, જેની પોહળાઇ ½ થી ¾ મૈલની છે, અને

* મી૦ હાજી સુલેમાન શાહમહમદ કૃત પૃથ્વીની પ્રદક્ષિણા. પૃષ્ઠ ૧૭૮.

ઉંચાઈ ૧૪૩૦ ફીટની છે. આ તમામ ખડક, શરૂઆતના માર્બલ પથ્થરનો બનેલો છે, તેમાં અનેક ગુફાઓ પણ છે. હરકયુલીસે અત્રે એક પગ મેળી બીજો પગ આફ્રિકાના એટલાસ નામના પ્રસિદ્ધ ખડક ઉપર મેળયો હતો, જે ૨૦૦૦ ફીટ ઉંચો છે.

જીબ્રાલટરમાં લોકે વસ્તી ૨૫,૭૭૫ ની છે. તેમાં ૬૦૦૦ બ્રિટીશ સિપાહો છે, જેઓ અત્રેના બ્રિટીશ કિલ્લાનું રક્ષણ કરે છે. અત્રે માર્શલ લૉ ચાલે છે, અને દરવાજો રાત્રે ૯ વાગે બંધ કરવામાં આવે છે. આ ગામમાં વસવા થકી ગવરનરની રજા લેવી પડે છે. ભૂમધ્ય સમુદ્રમાં શત્રુઓનાં બારકસોને દાખલ થતાં અટકાવવા માટે આ કિલ્લો બ્રિટીશ સરકારની ચાવી ગણાય છે. આથી તેના દરવાજા ઉપર એક ચાવીનો ચિતાર ચિતાર્યો છે.

જીબ્રાલટરનો કિલ્લો 'તારિક' નામના "મૂર' સરદારના વખતનો બાંધેલો છે, જેને પાછળથી સ્પેનના રાજાએ મજબુત કિધો હતો, પણ ૧૭૦૪ માં 'એડમીરલ સર જૉર્જ રૂક' નામના બ્રિટીશ સરદારે આ કિલ્લાનો કબજો સ્પેન્યર્ડ લોકો પાસથી લીધા પછી, ૧૮૦૦ ની આખેરીમાં એને ઘણોજ મજબુત બનાવવામાં આવ્યો છે.

જીબ્રાલટર નામ મજકુર મૂર સરદારનાં નામ ઉપરથી પડ્યું છે. તે વેળા આ ખડકને 'જબલ તારિક'નું નામ મળ્યું હતું, જેને સ્પેનનાં લોકે પાછળથી જીબ્રાલટર નામ પાડયું હતું.

'તારીક' નામે એક આંખે કાણો બરબરી મોહમેદન સરદાર હતો. જેણે સ્પેન ઉપર પ્રથમ હુમલો અત્રેથી શરૂ કરી ૭૧૧ માં ૩૦મી એપ્રેલે આ જગા જીતીને તે બનાવની યાદગારીમાં આ ખડકને પોતાના નામથી ઓળખાવ્યો. ૧૭૦૪ માં ઈંગ્રેજ કાફલાએ સ્પેનના રાજા પાંચમા ફીલિપ સામે આસ્ત્રીયાના આર્ચડયૂક ચાર્લસનો પક્ષ તાણી તેનો દાવો મુસ્તકીમ કરવાનાં કામમાં મદદ આપતાં તેને નામે જીબ્રાલટર સર કર્યું. ૧૮ મી સદીમાં ૩ વેળા આ જગ્યા ફરી હાથ કરવાની સ્પેને તજવીજ કરી હતી; પણ તેમાં તેઓ હાર્યા હતા. આ ખડક ઉપરના કિલ્લા પાછળ બ્રિટીશ સરકારને સુલેહના વખતમાં ૬૦૦૦ જાયુક રાખેલા સિપાહોનાં નિભાવ પાછળ ૨,૫૦,૦૦૦ પૌંડ આપવા પડેછે. આ કિલ્લાનાં બચાવનાં બાંધકામ પાછળ જુમલે ખર્ચ ૫,૦૦,૦૦,૦૦૦ પૌંડનો થયો હતો. કિલ્લામાં મીઠું પાણી તથા ૧૫૦૦૦ માણસોને બે વર્ષ સુધી ચાલી શકે એટલી ખોરાકી ભરી રાખવામાં આવેછે.

આ ટાપુનાં બે ભાગ બનેલા છે. ઉત્તરે ભાગનું શેહેર એક સાંકડી રેતાળ જમીન ઉપર વસાયલું છે, ને બીજો ભાગ દક્ષિણ તરફનો છે. ખડક મથાળેથી નીચે સુધી બકારાવાળો છે, જે દરેકમાંથી તોપનું મોઢું દેખાય છે. આ ખડકની 'યૂરોપા પૉઇંટ' ઉપર એક દીવાદાંડી અને તોપોની બેટરી છે.

જીભ—એ કેવળ સ્નાયુની બનેલી મ્હોડાનાં તળીયામાં મુકાયલી છે. એ સ્વાદ લેવાની ઇન્દ્રી છે. તેની ઉપર શ્લેષ્મા વર્ણનું અસ્તર હોય છે. તેનો આગલો છેડો છુટો હોય છે. તેની અંદરનો છેડો 'હાયૉઇડ' નામના ગળાના અસ્થિ તથા નીચલા જડબાની અંદરની બાજુએ વળગેલો છે. જીભમા પુષ્કળ સ્નાયુ છે. પાછળથી તે પોહોળી અને મોહડાનાં પાછલા ભાગ સાથે તથા હવાની નળીનાં ઢાંકણ સાથે સંબંધ જોડેલી રહે છે. ઉપરથી તે જરાક ગોળ અને મધ્ય ભાગમાં કાપો પડેલી હોયછે. જીભના આગલા ભાગ ઉપર ઝીણા દાણા અથવા કણીથી તે ખરબચડી રહે છે. એ કણોમાં જીભની સાથે ભેજાના તતુઓ આવે છે તેથી આપણે સ્વાદ પારખીએ છિયેં. જીભ સ્વાદ ઈંદ્રી છે, એટલુંજ નહિ પણ ચાખવા, ઉચ્ચાર કરવા તથા ગળવાના ઉપયોગમા પણ કામ આવે છે. જીભ મૌસના સાકાના પડની બનેલી હોવાથી તે ગમે તેમ ફરે છે ને આડી અવળી કરવાથી તે મ્હોંનાં દરેક ભાગને અડકી શકેછે.

જીભની ત્વચા અતિ તિક્ષણ સ્પર્શજ્ઞાન ધરાવે છે. તેની ચામડીમાં લોહી તથા જ્ઞાન તંતુની નેસો અતિ ઘણી ભેગી થએલી છે. જીભ ઉપર જે કરચો હોય છે તેમાં સ્વાદ લઇ જવાની શકિત નથી. આ કરચો પડા રોકી છે, જેની મારફતે સ્વાદની લાગણી ભેજાને મળેછે. જીભના આગલા ભાગ પર આ ચાખવાની કરચો સાદી આંખે દેખાય છે, અને તે ચોક્કસ દર્દોપર ફુલી મ્હોટી બને-છે. 'સ્કૉરલેટ ફીવર' ઉપર આ કરચો લાંબી થઇને જલદ રાતો રંગ પકડે છે, કેમકે નળીઓમાં લોહીવી ઉપસે છે તાપ નરમ પડતા તે કરચો બેશી જઇ ભૂરો તપકીરીયો રંગ પકડે છે. આ કરચને ઉઠના બાલની બનાવેલી પીંછી વડે સરકો ચોપડતા તે લાંબી થતી જણાયછે.

ખોરાકનો સ્વાદ તથા ચાવવામાં જીભ મુખ્ય મદદગાર છે. તેને છુટી અને રમતી રાખવાથી મોહડાનાં દાબડામાં તે દરેક બાજુ ફરી શકે છે અને ખોરાકના જે ભાગને જે દાંત તળે લઇ જવો જોઇએ તેને તે દાંત તળે જીભ લઇ જાય છે. સઘળા દાંતથી સરખું કામ થતું નથી (જુઓ દંત વિદ્યા) કોઇ કરડનાર, કોઇ તોડનાર, કોઇ ભાંજનાર, કોઇ દળનાર દાંત છે. સઘળો ખોરાક એકઠો ચવાનો નથી. એક ભાગ ચાવે છે ત્યારે બીજો ભાગ કનડવો પડે છે, ને સઘળા ખોરાકનાં જૂદા જૂદા ભાગને જૂદા જૂદા દાંત તળે મેળવાનું કામ જીભનું છે. ખોરાકની સેવા બજાવવા ઉપરાંત અવાજની પણ તે સેવા બજાવે છે ઘાટી-માંથી નીકળતા અવાજને જૂદી જૂદી ટપે, જડાઇ અથવા ગડ ઉતર સાધ આપીયે છિયે તે હોઠની સાથે જીભની મદદથી આપી શકાય છે.

જીભ ઉપરથી મનુષ્યનાં દર્દની પરિક્ષા નીચે મુજબ કરે છેઃ—

સાજા માણસની જીભ સાફ, ઝીણી અને મૌની હોય છે, જે મોહડામાં ફર્યા કરે છે. તાવમાં જીભ સુકી ખભરાયલી થાય છે.

જીભપર જો સફેદ થરો બાઝેયો હોય તો એમ જાણવું કે હોજરીનો બગાડો થયો છે.

જો જીભ બીણી અને પાલી હોય તો જાણવું જે કલેજું પોતાનું કામ બરાબર કરતું નથી.

તાઇફ્રાઇડ અને મર્ક્યુરીની ઝેરી તાપમાં જીભ ભૂરી અને સુકી પડી જાય છે.

લાલ અણીઆલી જીભ થઇ હોય તો સમજવું જે ભેજા પર કોઇ અસર થઇ હોવી જોઇએ.

જીમનાસોફી— પ્રાચીન તવારીખ ઉપરથી જણાય છે કે અલેકઝાન્ડરે જ્યારે હિંદપર ચઢાઇ કરી ત્યારે આ નામની પ્રજા અંત્રે વસતી હતી. તેઓ દેહને કષ્ટ આપી ઇશ્વર ભક્તિમાં નિગમ્ન રહેતા. ઘણું કરી નહિ જેવાં અંગ ઉપર વસ્ત્ર રાખી, યા અંગને રાખ ચોપડી થંડી, તડકા યા વર્સાદની દરકાર નહિ કરતાં ખુલ્લી જગ્યામાં પડી રહેતા. આ પંથકના સાધુઓનો દાખલો લઇ તે પછી થએલા જીમનાસોફી સન્યાસી યા વૈરાગીને નામે હાલમાં હિંદમાં ઓળખાય છે.

જીમેના—આ સ્પેનીશ શેહેર જીબ્રાલટરની ઉત્તરે ૨૧ મૈલ ઉપર છે. અત્રે જોવાજોગ ખુદરતી ગુફા તથા મુર લોકોએ બાંધેલો કિલ્લો છે. લોક વસ્તી ૮૬૭૭ ની હતી.

જીયાપોતા—એનાં મ્હોટા વૃક્ષ થાય છે. એનાં વૃક્ષ કોકણ અને ઘાટ પર ઉગે છે. એને પુત્રવંતી પણ કહે છે. મ્હૈસૂરમાં એના ઘણાં ઝાડ ઉગે છે. એના બીયાંની માળા બનાવી સ્ત્રીઓ તેને પુત્ર પ્રાપ્તિ થકી પેહેરે છે.

જ્યોર્જી—કેપ કાલોનીના પશ્ચિમ પ્રાંતનો ભાગ, અને કેપટૌનના દક્ષિણ કિનારાપરનો ભાગ. ક્ષેત્રફળ ૨૬૦૦ ચોરસ મૈલ છે. લોક વસ્તી ૧૧૦૦૦ની છે. એનું મુખ્ય શેહેર જ્યોર્જ કિનારાથી ઉત્તરે ૬ મૈલ ઉપર ૨૦૦૦ની વસ્તીવાળું છે.

જ્યૉર્જટૌન—કોલંબિયાના જીલ્લામાંનું આ એક બંદર શેહેર; વૉશિંગટનથી ૨ મૈલ ઉપરં છે. આ શેહેરમાં અનેક કેળવણીનાં ખાતાંઓ છે. લોક વસ્તી ૧૮૮૦ માં ૧૨૫૭૮ ની ને ૧૮૯૦માં ૧૪૦૪૦ ની હતી.

જ્યૉર્જટૅાન—બ્રિટીશ ગાયનાનું રાજધાની શેહેર. આ શેહેરમાંના માર્ગો સીધી લીટીમાં બાંધેલા છે. તેમજ ત્યાંના રંગબેરંગી મકાનો લાકડાનાંજ બાંધેલાં છે. આ શેહેરમાંના કેટલાક રસ્તા વચ્ચે પાણીની નીકો હોઈ તે પુલો યા બોટ મારફતે પસાર કરવી પડે છે. અત્રેની જાહેર ઇમારતોમાં સરકારી ઈમારત, કેથીડ્રલ, ક્વિન્સ કૉલેજ અને મ્યૂઝિયમ તથા લાયબ્રેરી છે. એ બંદર શેહેર હોવાથી ત્યાં દીવાદાંડી પણ છે; અને બંદર પર બચાવની કિલ્લેબંદી છે. ૧૮૫૧માં લોક વસ્તી ૨૫૫૦૮ ની ને ૧૮૯૧માં ૫૩૧૭૬ ની હતી.

જ્યૉર્જીયા—અમેરિકન યૂનીયનનાં દક્ષિણમાંના આગલા જાણીતા ૧૩ રાજ્યોમાંનું એક. એની આસપાસ, ઉત્તર અને દક્ષિણ કૅરોલીના, ઍટલાનટિક ઓશન, ફ્લોરિડા અને અલાબામાં છે. એનું ક્ષેત્રફળ ૫૯૪૭૫ ચોરસ મૈલ છે. ૧૭૯૦ માં વસ્તી ૮૨૫૪૮ ની; ૧૮૬૦ માં ૧૦,૫૭,૨૮૬ ની ૧૮૮૦ માં ૧૫,૪૨,૧૮૦ ની ને ૧૮૯૦માં ૧૮૩૭૩૫૩ ની હતી. અત્રેની પ્રજાનો ⅔ ભાગ ગોરાઓનો છે. જ્યૉર્જીયા નામ બીજા જ્યૉર્જનાં નામ ઉપરથી પડ્યું છે. એની સ્થાપના ૧૭૩૩ માં જેમ્સ ઑગલથોપે કરી હતી. અત્રે ખનીજ પદાર્થમાં સોનું, રૂપું, કોલસો, સોનું, સીસું, માર્બલ, ગ્રેનાઇટ, સ્લેટ, જીપસમ, ચુનખડી વગેરે પુશકળ મળે છે. પ્રજાનો કેટલોક ભાગ ખેતીવાડી અને વેપારમાં ગુંતાયલો છે. હાલમાં શરૂ થએલો ઉદ્યોગ સ્ટીલ, લોઢું, રૂ, ઉન અને બીજી બનાવટોનાં કારખાનાનો ચાલે છે. જ્યૉર્જીયામાં દર વર્ષે લગભગ ૧૦,૦૦,૦૦૦ રૂની ગાંસડીઓ ઉત્પન્ન થાય છે. ચોખા, ઇંડીયનં ધાન્ય, ઘઉં, ઓટ, પપેટા, સાકર; તંબાકુ, મુખ્ય પેદાયશ છે. એનું મુખ્ય શેહેર 'એટલાન્ટા' છે, અને 'સેવહાના મુખ્ય વેપારી' મથક છે. તે શિવાય મેકોન, ઑગસ્ટસ, કોલંબસ અને અથેન્સ એમાં મુખ્ય શેહેર છે.

જ્યૉર્જીયા—આ નામ હાલના રશિયન ટ્રાન્સકૉકેશિયાનું પ્રાચીન નામ છે. એની સીમા જોતાં ઉત્તરે કોકેસસ પર્વત, દક્ષિણે આર્મેનિયન પર્વત છે. એને ઇરાનીઓ 'ગુરજીસ્તાન' ને નામે ઓળખતા, જે ઉપરથી પ્રચારમાં જ્યૉર્જીયા નામ આવ્યું. સેકંદરના વખતથી આ એક સ્વતંત્ર રાજ્ય તરીકે જાહોજલાલી ભોગવતું આવ્યું છે. પણ હાલનું જ્યૉર્જીયા રશિયન રાજ્યમાં ૧૭૯૯ થી ૧૮૨૯ સુધીમાં ભેળાઇ ગયુ છે. હાલમાં આ રાજ્ય રશિયન સત્તા તળેના સંસ્થાનોમાંનુ એક છે. અત્રેની આગલી પ્રજાની વસ્તી લગભગ ૧,૦૦,૦૦૦ ની છે.

જ્યૉર્જીયન આખાત—આ એક પેસીફીકનો ફાંટો છે. તે ૨૫૦ મૈલ લાંબો ને ૩૦ મૈલ પોહળો છે.

જ્યૉર્જીસ વાલ્ડી—બોલિવીયાનું આ એક શેહેર પેરૂગુઆની ઉત્તરે ૧૧૨ મૈલ ઉપર ખનીજ ઝરા માટે વખાણાય છે. વસ્તી ૫૬૦૪ ની છે.

જીરાફ—આ આફ્રિકન પ્રાણી ત્યાંના મેદાન, જંગલ ઝાડીમાં પાંચથી છનાં ટોળામાં ફરે છે. આ પ્રાણીની ગરદન અતિ ઘણી ઉંચી હોવાથી તે ખરીથી સીંગડાં વેર ૧૫ થી ૨૦ ફીટ ઉંચું હોય છે, અને પાછળનો ભાગ માત્ર ⅔ ઉંચો હોય છે. તેનું માથું શોભીતું પણ નાહનું હોય છે; તેપર બે નાહનાં સીંગડાં હોઇ મખમલ જેવી ચામડી હોઇ તેપર બાલનું ગુચ્છું હોય છે. તેનું મ્હોડું નાહનું. આંખ ચળકતી અને ભરેલી હોય છે. એના મોહમાં ૧૬ દાંત હોય છે, તેની જીભ લાંબી, ખરબચડી અને સાંકડી હોય છે. જીરાફનો રંગ ઝાંખો, પિળો અને ડાઘવાળો દાબરચિત્રો હોય છે. એની ખરી ફાટેલી તથા પુછડી ઝુમખાદાર હોય છે. આ પ્રાણી અતિ ઝડપથી દોડવાની શક્તિ ધરાવે

જીરૂ—એનાં છોડ અજમાનાં છોડને મળતાં હોય છે. તેપર જીરૂ, અજમાં પ્રમાણેજ આવે છે. હિંદનાં ઘણાં પ્રાંતોમાં જીરૂ ઉત્પન્ન થાય છે. જીરૂ પાંચ પ્રકારનું થાય છે. એક સાધારણ, બીજું શાહજીરૂં, ત્રીજું ઓથમી જીરૂ, ચોથું કાળું જીરૂ, અને પાંચમું શંખ જીરૂ. શાહજીરૂ બારીક ને કાળાસપર હોય છે, તેનાં ગુણ જીરાને મળતાજ રહે છે. એનો મુખ્ય ઉપયોગ મસાલા તથા ઔષધિમાં થાય છે. જીરૂ હિંદ તેમજ યૂરપમાં પણ ઉત્પન્ન થાય છે. તેમાંથી તેલ કાઢવામાં આવે છે અને તેની બે જાતો છે. એક હિંદુસ્તાન તથા બીજી યૂરપ તરફની. આ બેઉમાંથી તેલ નિકળે છે. જીરાનાં ગુણ તેલમાં પણ રહે છે. મુંબઇ ઇલાકામાં એનો થોડો પાક થાય છે; પણ ઉત્તર હિંદુસ્તાનમાં તેની ખેતી થાય છે. કાનપૂરથી મુંબઇ ઈલાકામાં જીરૂ આયાત થાય છે.

જીરોન—બાર્સિલોનાની ઉત્તર પૂર્વે ૬૫ મૈલ ઉપરનું સ્પેનીશ શેહેર. અત્રે કાગળ, નળીયાંનાં કારખાનાં છે. લોક વસ્તી ૧૬૫૬૪ની છે. એજ નામના એના પ્રાંતનું ક્ષેત્રફળ ૨૨૬૭ ચોરસ મૈલ છે. તેમાંની વસ્તી ૧૮૮૭, મુજબ ૩૦૫૫૩૯ ની હતી.

જીલ્ફ—આ રાગણી અમીર ખુશરોએ શોધી કાઢી હતી. એનો ગાવાનો વખત ત્રીજા પોહોર પછીનો છે. જાતિ સંપૂર્ણ છે. એટલે ખરજ શુદ્ધ, રિખવ કોમળ, ગંધાર તિવ્ર, મધ્યમ કોમળ, પંચમ શુદ્ધ, ધૈવત કોમળ, નિખાદ તિવ્ર એ મુજબ ૭ સ્વરો છે. ગ્રહસ્વર ધૈવત, ને ન્યાસ સ્વર ખરજ છે.

જીલાંગ—વિક્ટોરિયાનું આ શેહેર મેલબોર્નની દક્ષિણ પશ્ચિમે રેલમાર્ગે ૪૫ મૈલ ઉપર છે. અત્રે ૧૮૧૫માં સુનાની ખાણની શોધ થઇ હતી. ૧૮૪૯માં અત્રેનો વેપાર વધી તે ઉનના વેપાર માટે વખણાયું હતું. અત્રે પેહેલી ઉનની મીલ વિક્ટોરીયા બાંધવામાં આવી હતી. અત્રે મુખ્ય ઉદ્યોગ ઉનનું કાપડ, કાગળ, કેળવેલાં ચામડાં, દોરડાં, માછલી વગેરેનો વેપાર ચાલે છે. શેહેરમાં બે પાર્ક છે; વનસ્પતિની વિદ્યા શિખવવાનો બગીચો, સરકારી ઇમારત, ટૌન હોલ અને પોસ્ટ ઑફીસ છે. અત્રે ઇસ્પીતાલ તથા વેપાર સમાજની ઇમારત છે. ૧૮૭૧માં વસ્તી ૨૨૬૧૮ની ને ૧૮૯૧માં ૨૪૨૮૦ની હતી.

જીલ્લો—સંગીત શાસ્ત્ર મુજબ આ રાગણી ગાવાનો વખત ત્રીજા પોહોરથી મધ્ય રાત્રી સુધીનો છે. જાતી સંપૂર્ણ છે. એટલે ખરજ શુદ્ધ, રિખવ તિવ્ર, ગંધાર કોમળ તિવ્રબે, મધ્યમ કોમળ, પંચમ શુદ્ધ, ધૈવત તિવ્ર, નિખાદ કોમળ, એ મુજબ ૭ સ્વરો આવે છે. આ રાગ કાફી અને સિંધી મળીને બનેલો છે.

જીવનજી જમશેદજી મોદી-શમશુલ ઓલમા—આ જાણીતા વિદ્વાન તથા છટાદાર વક્તાનો જન્મ ઇ. સ. ૧૮૫૪માં ૬ ઠી અકટોબરે મુંબઇ-કોલાબામાં થયો હતો. એમના પિતા શેઠ જીજીભાઈ દાદાભાઇવાલી અંગીયારીનાં પંથકી હોવાથી તેમના પછી એવણ ત્યાંના પંથકી નેમાયા હતા. એવણે ઇ. સ. ૧૮૬૮ માં એલફીન્સટન હાઇ સ્કુલમાં દાખલ થઇ ૧૮૭૧ માં મેટ્રિક્યૂલેશનની પરિક્ષા પસાર કરી ૧૮૭૨ માં એલફીન્સટન કૉલેજમાં દાખલ થઇ ૧૮૭૪ માં પેહેલી આર્ટસની પરિક્ષા પસાર કરી હતી, ને ૧૮૭૫ માં બી. એ.ની ડીગ્રી મેળવી હતી. ૧૮૭૩ માં એવણ મરાતબ થયા હતા. કૉલેજનો અભ્યાસ પુરો કરી ૧૮૭૮ માં કાયદા સંબંધી "જ્યૂરીસપ્રુડન્સ" ની પરિક્ષા પસાર કરી અભ્યાસ આગળ કરવાનો બંધ કર્યો હતો.

ઇ. સ. ૧૮૭૨ માં એવણ સર જમશેદજી મદરેસામાં દાખલ થઇ ૧૮૮૬ માં એજ મદરેસામાં 'લેડી આવાંબાઇ ફેલો' તરીકે નેમવામાં આવ્યા હતા, કારણકે એવણે ડૉ૦ વેસ્ટ અને ડારમેસ્ટરે લીધેલી પરિક્ષામાં પેહેલી પદ્વિ મેળવી હતી. ૧૮૮૭ માં મુંબઇ સરકારે "મુંબઇ યુનિવર્સિટી"નાં એક "ફેલો" તરીકે એમને નેમ્યા હતા. તે પછી

બીજેજ વર્ષે યૂનિવર્હસિટિ તરફથી મુંબઇ મ્યૂનિસીપલ કારપોરેશન"નાં એક સભાસદ નેમાયાં હતા. અને ૧૮૮૯માં એવણુ 'સ્ટૉક-હોમ' ખાતેની ૮ મી ઓરિએંટલ કાનગ્રેસમાં હાજર થવા યૂરપ ઉપડી ગયાં હતા, જ્યાં સ્વિડનના રાજા તરફથી "લિટેરિસ્ટં એટ: ફિટૅબસ"નો 'ડીપલોમા' એમને મલ્યો હતો; જેની સાથે એક સોનાનો ચાંદ પણ એમની વિદ્વત્તાઇની કદરશનાશીમાં એનાયત કરવામાં આવ્યો હતો. આ વેળાની યૂરપ તરફની મુસાફરી દરમ્યાન એવણે રોમના વડા પોપની ખાસ મુલાકાત લઇ સારૂં માન મેળવ્યું હતું; તથા ઇજીપ્ત તરફનાં બાંધકામોમાં પીરેમીડોની જાતી તપાસ કરી તે વિશે મુંબઇ આવતાં અનેક રસીલાં ભાષણો આપ્યાં હતાં ઇ. સ. ૧૮૯૦ માં એમને જસ્ટીસ ઑવ ધી પીસ તરીકે નેમવામાં આવ્યા હતા. અને એજ સાલમાં "એનથ્રોપોલૉજીકલ સોસાયટી'નાં ઉપપ્રમુખ નેમાયા હતા. એવણુ અસલી પેહેલવી અવસ્તા ભાષાનાં એક બાહોશ અભ્યાસી હોઇ એવણે અનેક કિંમતી ગ્રંથો જાતી શોધખોળ અને અભ્યાસથી પ્રગટ કર્યા હતાં, એમની બાહોશીની કદરશનાશી પ્રત્યે સરકારે એમને ૧૮૯૩ માં 'શમશુલ ઓલમાં'નો ખેતાબ એનાયત કર્યો હતો, અને એજ વર્ષમાં એવણુ પંચાયતનાં સેક્રેટરી તરીકેના ઓહ્દા ઉપર નેમાયા હતા.. એમને ૧૮૯૮માં ફ્રાન્સની સરકારે "ઑફીશિએ ડાકાડેમીનો ખેતાબ બક્ષેસ કરી, ૧૯૦૩ નાં સાલમાં એથી ચડતો ઑફીસડેલાઇસ્ટ્રેક્ટયૂ પબ્લિક"નો ખેતાબ બક્ષેસ કર્યો હતો, એવણે સ્વજાતી ધર્મ સંબંધી વાએજો તથા સાહિત્ય અને વિદ્યાજ્ઞાન સંબંધી અને મુસાફરીનાં અનુભવ સબંધી લગભગ ૨૦૦ ભાષણો તથા વાએજો જૂદી જૂદી મંડળી તથા ખાતાંઓ તરફથી આપ્યાં છે. આવાં ભાષણોને એકત્ર કરી "જ્ઞાનપ્રસારક વિષયો"નામે એક ભાષણમાળા તથા જરથોસ્તી ધર્મ સંબંધી ભાષણો તથા વાએજો" નામે બે દલદાર ગ્રંથો પ્રગટ કર્યા છે. એમની સર્વે વાએજોમાં "મોત" ઉપરની વાએજ ઘણી પ્રસિદ્ધતા પામી હતી. આ મુજબ સંખ્યાબંધ ભાષણો ઉપરાંત એવણે ગુજરાતી, પેહેલવી, ઇંગ્રેજી, ફારસી, તથા ફ્રેન્ચ ભાષામાં અનેક ગ્રંથો લખી પ્રગટ કર્યા હતા. દસ્તુર મેહેરજીરાણાની મ્હોટાઇ તથા વિદ્વત્તા ઉપર એક સમે શક લઇ જવાની ચર્ચા ઉઠતાં એવણે જાતી શોધખોળ અને અથંગ અભ્યાસ પછી આ બાબતપર અનેક ભાષણો આપી સેવટે "શાહ અકબરની દરબારમાં પારસીઓ અને દસ્તુર મેહેરજી રાણા"—ઇંગ્રેજી અને ગુજરાતી વિષયો દસ્તાવેજો (ફારસી) સાથે" એક ગ્રંથ છપાવી પ્રગટ કર્યો હતો. એવણેજ મરહુમ અરદેશર સોરાબજી દસ્તુર કામદીન તરફનાં રૂ૭૦૦ માટે અવસ્તાની વિશેષ નામોની ફરહંગ"ના ઇનામની હરીફાઇમાં ફતેહમંદી મેળવી, તે ગ્રંથ છપાવ્યો હતો, તેમજ પેહેલવી તથા ઇંગ્રેજી ભાષાંતર, વાયુચક્ર શાસ્ત્ર, શત્રોઇદાને ઇરાન, શાહનામું, ઈરાની વિષયોનાં જૂદા જૂદા ભાગો, અને તે ઉપરાંત બીજા સંખ્યાબંધ ગ્રંથો જૂદી-જૂદી ભાષામાં એવણે રચ્યાં છે.

જીવનુધન કિલ્લો લગભગ શિવનેરી કિલ્લા જેવો છે. જુન્નરથી કિલ્લા સુધી જવાનો માર્ગ ઘોડેસ્વારીથી કાપી શકાય છે. કિલ્લાની ચઢણ ખીકટ અને તે ૩ મેલ લંબાઇ ની છે. આ કિલ્લો ઇ. સ. ૧૮૨૦ માં ઇંગ્રેજોએ લીધો. કિલ્લાના માથા પર હાલમાં જઇ શકાતું નથી. કિલ્લાનો દરવાજો પશ્ચિમ ભણી હતો. ઉપર પાણીની પાંચ ટાંકીઓ છે. આ કિલ્લામાં બૌદ્ધ ધર્મિઓએ કેટલીક ગુફાઓ હુન્નરમંદીથી બનાવેલી છે. તેમજ ત્યાં મુસલમાની ઢપની એક ઇમારત છે. ઇ. સ. ૧૮૧૮માં જ્યારે આ કિલ્લો ઈંગ્રેજોએ જીતી લીધો ત્યારે, તે ગુફામાંથી ધાન્યના કોઠાર જડયા હતા આ કિલ્લો ઇ. સ. ૧૪૮૯માં અહમદનગરના નિઝામશાહના મૂળ પુરૂષ મલિક અહમદે જીતી લીધો. ઇ. સ. ૧૬૩૭ માં પુના પ્રાંતમાંના જે પાંચ કિલ્લા શાહાજી ભોસલેએ મોગલોને આપ્યા તેમાંનો એ એક હતો. ઇ. સ. ૧૮૧૮ ના મેની ૩ જી તારીખે મેજર એલડ્રીજે આ કિલ્લાનો કબજો તેના દારોગા પાસે માંગ્યો, પણ તેણે કિલ્લો સ્વાધીન નહિ કરવાથી તે-પર તોપોનો મારો ચલાવી જીતી લીધો ને માહેલા મરેલા શિપાઇઓના હથિયારો છિનવી લઈ તેમને હાંકી મેલ્યા.

જીસૂટબાર્ક—કવિનાઇનનું બીજું પ્રાચીન નામ. આગળ પીરૂ દેશમાંથી કવિનીનની શોધ થતાં ખ્રિસ્તી પંથના જીસ્ટ ધર્મ-ગુરૂઓ તેનો બોહોળો ઉપયોગ કરવા માંડતાં એને જીસ્ટબાર્ક કહેતા હતા. આંતરીયા તાવમાં એનો પ્રથમ ઉપયોગ ઇ. સ. ૧૬૪૦માં કરવામાં આવ્યો હતો. એનો ઝાડ પીરૂ, બોલીવિયા, વેનઝુલા, ન્યૂગ્રાનેડા તથા દક્ષિણ અમેરિકામાં મળે છે. (જુઓ કવિનાઇન.)

જીહૂન—(જુઓ ઝેકઝારટીસ.)

જુ પાદશાહ—(જુઓ ઉજવ.)

જુ—માથામાં યા બાલવાલા ભાગમાં જે અતિ નાહનું પ્રાણી ઉત્પન્ન થાય છે તેને 'જુ' કહે છે. જુમાં નર અને માદા હોય છે. તેની માદા મ્હોટી હોય છે. તે ઈંડાં મુકે છે તેને 'લીખ' કહે છે. લીખમાંથી આઠ દિવસમાં નાહની જુ અથવા 'ઈતવો' નિકળે છે, અને એથી ત્રણ અઠવાડીયામાં મ્હોટી જુ બને છે.

જુ ત્રણ પ્રકારની હોય છે. એક જાતની જુ માથા ઉપરનાં બાલમાં, બીજી જાતની કાખ તથા કેશભૂના ખાનગી ભાગ પર થાય છે, અને ત્રીજા પ્રકારની જુ બીજા ભાગો પર થાય છે, અને ઘણુંકરી કપડાંમાં રહે છે. આ ત્રણ જાતની જુના રંગ અને આકારમાં થોડો ફેર રહે છે. કપડાપરની જુનું પેટ બીજી જાતની જુ કરતાં વિશેષ મ્હોટું હોય છે. અને તેનો રંગ સફેદ હોય છે. મસ્તકની જુનો રંગ કાળો હોય છે. કાખની જુનું કદ નાહનું હોય છે.

જુનું મ્હોટું ત્રીકોણાકારમાં હોય છે. તેના મ્હોડાને સુંઢ હોય છે, તે પોકળ ને ઝીણી હોય છે, તેથી ચામડીમાં ડંખ મારે છે. તેને આંખો બે હોય છે, ને છાતીનો ભાગ પેટ કરતાં નાહનો હોય છે; તેના છાતીના દરેક બાજુએ ત્રણ પગ હોય છે. પગનાં આંકડા વડે તે બાલને પકડે છે. જુનો વંશવેલો ઘણો જલદી વધે છે. ઘણી વેળા એક જોડામાંથી એક અઠવાડીયામાં ૫૦ જુ નિકળે છે. કાખમાં જે જુ થાય છે તે ચપટી હોવાથી તેને 'ચામ' જુ કહે છે. જુ ગંધકી તથા મેલાં કપડાં પેહેરવાથી થાય છે, તેમજ નહિ નાહવા ધોવાથી પરસેવો એકઠો થઇ મેલ થતાં તેમાં જુ ઉત્પન્ન થાય છે. જુને દૂર કરવાનો મુખ્ય એલાજ સ્વચ્છતા છે. સ્વચ્છતા જાળવ્યાથી, 'જુ' કદી થતી નથી. જુ થઇ હોય તો બાલને સાબુ તથા ગરમ પાણીથી ધોઈ અથવા સરકાથી ધોઇને ઝીણી કાંસકીથી ઓરવાથી તે દૂર થાય છે. પારાનો મલમ, 'વ્હાઇટ પ્રેસી પીરેટ' મલમ અથવા કયામેલ લગાડવાથી જુનો નાશ થાય છે. પારાની બાફ લેવાથી પણ જુ દૂર થાય

છે. રસકપૂરના પ્રવાહીથી બાલ ધોતાં જુ મરે છે. કેટલાકો ગંધક અથવા ગંધકનો મલમ ચોપડે છે તેથી જુ મરે છે.

જુઈ—એના વેલાનો વિસ્તાર જાંઇનાં વેલા કરતાં વધારે હોય છે. એનાં પાંદડાં ત્રિદળાં હોય છે અને ફુલો સુગંધમય રહે છે. જુઇને ચમેલીના ફુલ કરતાં વધારે વાસ આવે છે, ફુલ આગસ્ટ માસમાં આવે છે. નવાં ઝાડ કલમનાં કટકા રોપ્યાથી થાય છે. (જુઓ જાઇ-જાસવેણુ.)

જુજરબીસ—એક જાતની ટાંકળી, કે જે સરકુમ, હાંસા વગેરે દુઃખ ઉપર અકસીર ગણાય છે. આ ટાંકળી ગુંદર, સાકર, વગેરેની મેળવણીથી બનાવવામાં આવે છે. યુરપમાં એજ નામના એક ઝાડ પર ફળો પણ થાય છે.

જુજીખાન—જંગીજખાન તાતારનો વડો પુત્ર. એને ભાગે કેપચીકનું ગંજાવર રાજ્ય આવ્યું હતું, પણ એ થોડા માસ પછી ૧૨૨૬ માં એના પિતાના મ્હોત આગમજ મરણ પામવાથી એના બેટા 'બતુખાન'ને તે હિસ્સો મળ્યો હતો, અને તેણે રશિયા તથા બલગેરીયા, મોરેવિયા તથા દાલમેટીયા પર સત્તા સ્થાપી હતી.

જુડાસટ્રી—દક્ષિણ યુરોપમાં ઉગતું ઝાડ આ ઝાડ એશિયામાંના ગરમ દેશોમાં પણ ઉગે છે. એની પર ગુલાબી રંગના ફુલો આવે છે. એના પાતરાં સાલીડ તરીકે અને ફળો અચાર ભરવા માટે ઉપયોગી છે. એનું લાકડું ઘણું સુંદર હોય છે. એની પર પૉલીશ કરતાં તે ઘણું સુંદર બને છે. એના છોડમાંથી રંગ બને છે.

જુડીત—આ એક જ્યુ જાતમાં પ્રસિદ્ધતા પામેલી શૂરવીર બાનુ પોતાના બેયુલિયા દેશના રક્ષણ માટે જાણીતી થઇ ગઇ છે. એણે નેબુખદનેઝારના સરદાર હોલોફરનીસના તંબુમાં દાખલ થઇ તે સરદારને પોતાની મોહિનીથી વશ કરી દારની નિશામાં નાંખી તેનું માથું તલવારે કાપી તે સાથે લઇ પોતાના વતનીઓ પાસે ગઇ. જે પછી તેઓએ રાત્રે એકાએક હલ્લો કરી દુશમનનાં સર્વે લશકરનો પરાજય કર્યો હતો.

જુન—ઇંગ્રેજી પંચાંગનો ૬ ઠો મહિનો ને રોમન પંચાંગનો ૪ થો મહિનો. આગળ આ, મહિનો ૨૬ દિવસનો હતો, પણ રોમ્યૂલસે તેમાં ૪ દિવસ ઉમેરી ૩૦ દિવસનો કર્યો; પણ ન્યૂમાએ તેને ૨૯ નો બનાવ્યો; પણ ફરી જુલીયસ સીઝરે તેને ૩૦ નો મુકરર કર્યો, જે હજી ચાલુ છે. આ માસમાં લંડનમાં ઉષ્ણતા ૬૧ ડીગ્રી, ડબલીનમાં થ ડી ૫૮° ડીગ્રી, વિયેનામાં ૬૭ ડીગ્રી, રોમમાં ૭૧ ડીગ્રી, મુંબઇમાં ૯૨ ડીગ્રી, જેકોબાબાદમાં ૧૨૦ ડીગ્રી, હૈદ્રાબાદમાં ૧૧૩ અને ગવળપીડીમા ૧૦૪°૦ અને સીમલામાં ૭૮°૪ હોય છે.

જુન્નર—(જુઓ તગર.)

જુન્નર—પુનાનું એક પ્રગણું. ક્ષેત્રફળ ૬૧૧ ચોરસ મૈલ છે. એમાં એક શેહેર તથા ૧૫૩ ગામડાં છે. વસ્તી ૧૦૨૨૭૩ ની તેમાં ૫૦૬૬૬ પુરષો અને ૫૧૬૦૭ સ્ત્રીઓ છે. હિંદુ સંખ્યા ૯૫૭૪૮, મોહમેદન ૫૦૦૬ અને ૧૫૧૯ પરજાતી છે. ઉપજ ૧૪૭૧૮ પૌંડની છે. જીલ્લામાં ૧ દીવાની ને બે ફોજદારી કચેરીઓ છે.

જુન્નર—ઉપલાનું મુખ્ય શેહેર. વસ્તી ૧૮૭૨ માં ૧૦૨૯૮ ની ને ૧૮૮૧ માં ૧૦૩૭૩ ની, તેમાં ૫૦૪૩ પુરષો અને ૫૩૩૦ સ્ત્રીઓ છે. હિંદુ ૭૯૫૩, મોહમેદન ૨૦૦૬ અને જૈન ૪૧૫ છે. શહેર ૨૩૩ એકર ઉપર છે. એમાં સબ જડજની કાર્ટ, પોસ્ટ ઑફીસ અને દવાખાનું છે. મોહમેદન રાજ્ય સત્તા સમયે સારી હાલતમાં હતું; પાછળથી આ ગામ પડી ભાગ્યું છે; પણ મરાઠા અમલ વેળા પુના સરકારનું એક અગત્યનું મથક હતું. આગળ અત્રે કાગળ બનાવવાનાં કારખાનાં હતાં, પણ યૂરપીયન કાગળો હિંદમાં દાખલ થતાં આ

ઉદ્યોગ તદ્દન પડી ભાગ્યો છે. અત્રેનો કિલ્લો ૧૪૩૬ માં મલીક ઉલતુજારે બંધાવ્યો હતો, પણ ૧૫૫૭ નાં મે માસમાં શિવાજીએ અને દુત મેળવી આ ગામ લુટી ૩૦૦૦,૦૦૦ પોંડની ગંજાવર લુટ મેળવી હતી.

ગામની દક્ષિણ પશ્ચિમે ૧½ મૈલપર શિવનેરી કિલ્લો છે કે, જે શિવાજીના બંધાવાને ૧૫૯૯ માં બક્ષેસ મળ્યો હતો જ્યાં શિવાજીનો જન્મ ૧૬૨૭ મા થયો હતો. (જુઓ શિવનેરી)

જુનાગઢ—આ દેશી રાજ્યનું ક્ષેત્રફળ ૩૨૮૩ ચોરસ મૈલ છે. તેની ઉત્તરે ગોંડલનું રાજ્ય, પૂર્વે જેતપૂર તથા બગસરા, પશ્ચિમે પોરબંદરનું રાજ્ય, અને દક્ષિણે અરબી સમુદ્ર. લોક વસ્તી ૧૮૭૨ માં ૩,૮૦,૯૨૧ ની, ૧૮૮૧ માં ૩,૮૭,૪૯૯ ને ૧૮૯૧ માં ૪,૮૪,૧૯૦ ની હતી. એ રાજ્યમાં ૭ શહેરો અને ૮૫૦ ગામડાં છે. તેમાં ૬૫૭૮ મકાનો છે. ઉપજ ૨૦૦૦૦૦ પોંડની છે. વસ્તીમાં ૩૦૬,૨૯૫ હિંદુ ૭૬૪૦૧ મોહમેદન અને બીજા પરજાતી છે. અત્રેની સરકાર બ્રિટીશ તથા ગાયકવાડની સરકારને ખંડણીનાં ૬૫૬૦ પોંડ ૮ શિલીંગ ભરે છે. લશ્કર ૨૬૮૨ માનસોનું છે.

આ દેશ પહાડી અને જંગલી છે, પણ કેટલીક જગ્યા સપાટ હોઇ ફળદ્રુપ છે. એમાં ઉચો પર્વત ગિરનાર આવેલો છે, તેનું સર્વથી ઉચુ શિખર ગોરખનાથ ૩૬૬૬ ફીટ ઉચું છે. (જુઓ ગીરનાર) આ પર્વતમાં ઇમારતી લાકડાનાં જંગલો છે. આ મુલકના માધવપૂરથી ઉના સુધીનો કાંઠો પ્રદેશ અતિ ફળદ્રુપ છે. અહીંની જમીનમાં એક એકરે ૩૦૦ મણ ગોળ બને છે. મુખ્ય નદીઓ ભાદર, ઉબેણ, ઓઝત, હિરણ, સરસ્વતી, મછુંદ્રા, સીંગવડો, મેગળ, મજની અને રાવળ એ મુખ્ય છે. નદીઓને લીધે તેના કાંઠાનો પ્રદેશ ફળદ્રુપ છે. અહીંની હવા સરદ અને ભેજવાળી છે, ને ત્યાં રબારી તથા ચારણ લોકો વસે છે. સમુદ્ર કાંઠાના પ્રદેશની હવા ઉત્તમ છે, દેશમાં અડદ, ચણા, મગ, જુવાર, દીવેલ અને રૂ પાકે છે. મુખ્ય લોક વસ્તી હિંદુ, મુસલમાન તથા ભાટ, અહિર, કોળી, બ્રાહ્મણ, વાળા, કાઠી, મેર, મઇઆ, રજપૂત, લુવાણા, વાણીઆ, બ્રાહ્મણ વગેરેની છે. મુખ્ય ભાષા ગુજરાતી બોલાય છે. મેમણ તથા લુવાણા કચ્છી સિંધી બોલી બોલે છે. આ દેશમાં રેલવેઃ— ભાવનગર ગોંડલ રેલ્વેના જેતલસર જંકસન નામે રેલ્વે સ્ટેશનથી ચોકી અને વાડબ ઉપરથઇ જુનાગઢ અને પોરબંદર સ્ટેટ રેલ્વે જે જુનાગઢ સુધી રેલ્વે જાય છે તે લાઇનનો મ્હોટો ભાગ આ દેશમાં છે.

જુનાગઢના રાજ્યનાં રાજકર્તા વાડાસીનોર અને રાધનપુરના રાજ્યકર્તાના ભાયાત પ્રખ્યાત બાબી કુટુંબના મુસલમાન છે. તથા તે પણ નવાબ કહેવાય છે. આ રાજ્યને માટે પાછળ કોઇ વારસ ન હોય તો વગર નજરાણે દત્તક લેવાની સનદ છે.

જુનાગઢ શહેર—ઉપલા રાજ્યનું મુખ્ય શહેર. ૧૮૭૨ માં લોક વસ્તી ૨૦૦૨૫ ની, ૧૮૮૧ માં ૨૪૯૭૫ ની, ૧૮૯૧ માં ૩૧૬૪૦ ની હતી. તેમાં ૧૨૫૯૦ હિંદુ ૧૧૪૦૦ મોહમેદન અને બીજી પરજાતીની છે

જુનાગઢ ગીરનાર અને દાંતાના પર્વતની તળેટીમાં છે. આ હિંદમાં એક અતિ મોટા શહેરોમાંનું એક ગણાય છે. ઉપલા ભાગમાં બુદ્ધિસ્ત ગુફાઓ અને મૂર્તીઓનો મ્હોટો સમુદાય છે. ચુડાસમાના વખતમાં અત્રે બંધાયલી બે સુંદર વાવો કાયમ છે. તેમજ સુલતાન મહમદ બેગડાએ બાંધેલી મસજીદ છે, જેની પાસે એક ૧૭ ફીટ લાંબી અને ૭½ ફીટ ઘેરાવાવાળી તોપ છે જેનો ગોળો ૯½ ઇંચ ઘેરાવાનો છે. બીજી મ્હોટી તોપ કિલ્લાના દક્ષિણ ભાગમાં ૧૩ ફીટ લાંબી અને તેનો ગોળો ૧૪ ઇંચ ઘેરાવાવાળો છે. આ શહેરમાં સરકારી ઇમારતો તથા

રાજ મહેલ અતિ સુંદર બાંધણીનાં તેમજ એક ઘડીઆલનો મિનારો છે. ઉપલું જુના ગઢ પુરાણું છે ત્યારે, હાલનું જુનાગઢ મહમદ બેગડાએ બંધાવી તેને, મુસ્તાફાબાદ નામ આપ્યું હતું.

જુનીપર=ચંદ્રસ—આ એક પ્રકારનું બારેમાસી ઝાડ. આ ઝાડ નર અને નારી જાતી એવા બે વર્ણમાં વહેંચાયલું છે. તેપર નાણ ફળ સામટાં ઉગે છે. એના પાંદડાં સિદ્ધા, સાથે મળેલાં ને કઠણ હોય છે. આ ઝાડ થંડા મુલકનું છે એ મુખ્ય કરી યૂરપ એશિયાના થંડા દેશો, હિંદમાં કાબુલ અને હિમાલયનો પ્રદેશ, આફ્રિકા અને અમેરિકામાં પણ છે. સાધારણ જુનીપરનું ઝાડ યૂરપ, ઉત્તર એશિયા, અને ઉત્તર અમેરકાના ઉત્તર ભાગમાં મળે છે. એનુ ઝાડ તેને મળતા આબો હવાનાં પ્રમાણમાં વધે છે; કયે તે ૧૫, ૨૦ અને ૩૦ ફીટ ઉંચા વધે છે. પણ એની ઝાડી ૨ થી ૬ ફીટ ઉંચી હોય છે. એના ફળને પાક પર ચઢતાં બે વર્ષ લાગે છે. આ ફળ ગોળ દકા જેવા, બહુ કાળા રંગના અને તે પર સફેદ ઝમક પણ હોય છે.

જુનીપર તેલ તેના ઝાડમાંથી કાઢી શકાય છે. એના પાકેલાં ફળમાંથી ટરપેનટાઇન અને લીલા ફળમાંથી તેલ નિકળે છે. એનું લાકડું પિળાસદાર, લાલ અને ગાભામાં ભૂરા રંગનું હોય છે. કંતારીઓના કામ માટે આ લાકડું ઘણું ઉપયોગી છે. વળી એનાં ફળને ઈંગલાંડ તથા હોલંડમાં છનીવા તથા જીન દારૂ બનાવવામાં વાપરે છે. એનું તેલ અનેક ઔષધિ ઉપચારમાં ઉપયોગી છે.

એનું તેલ જલદર તથા પેશાબના રોગ ઉપર સાધારણ છે. આ દવાઇ સુનાની છે, અને તેનું સુનાની નામ અરકોનાસ, તથા 'બરતી' છે. એના ઝાડમાંથી વેપારને લગતો એક જાતનો ગુંદર નિકળે છે, જેને ચંદ્રસ કહે છે અને હિંદમાં જુનીપર વૃક્ષને પણ ચંદ્રસ કહે છે. (જુઓ ચંદ્રસ.)

જુનો—એ જ્યૂપીટરની બાઇડી અને સર્વ દેવતાઓની રાણી તરીકે ગણાય છે. આગળ એનો અમલ મ્હોટો ગણાતો હતો, ને તે અધિકાર અને રાજ્યની દેવતા ગણાય છે. એના જમણા હાથમાં સુવર્ણદંડ અને માથે મુગટ હોય સિંહાસન પર બેઠેલી ચિતારવામાં આવે છે.

જુનો—એક ગ્રહ. એની પ્રથમ શોધ ઈ. સ. ૧૮૦૪ માં ૧લી સપટેંબરે મીં૰ હાર્ડીંગે બ્રેમિનની વેધશાળામાં કરી હતી, આ ગ્રહ લાલાસદાર રંગ પર છે. એનું તેજ એક સરખું અને ઝળકાટમંદ છે.

જુબલ—પંજાબમાંનું એક પહાડી રાજ્ય. આગળ એ સરમૂરનું ખંડીયું હતું, પણ ગુરખા લડાઇ પછી એ સ્વતંત્ર થયું, પણ રાણાએ બરાબર રાજ્ય નહિ ચલાવવાથી ૧૮૮૨ માં બ્રિટીશ સરકારની દરમ્યાનગીરી થવાથી તેને ૪૪૦ પૌંડનું વર્ષાસન આપતું કરી દૂર કર્યો. પણ તેણે પોતાની ચાલ સુધારી સરકારને તે માટે અર્જી કરી તેટલાં ૧૮૪૦ માં બ્રિટીશે રાજ્ય ખાલસા કરવાનું ધાર્યું, તેટલાં રાણા મરણ પામતાં તેના બેટા ટીકા કરમચંદને રાજ્ય ગાદીએ બેસાડયો, ને ૧૮૭૬ માં તે મરણ પામ્યો. એના પછી કરમચંદ ગાદીએ બેઠો, જે હાલનો રાજા છે. રાણા જાતે રાઠોડ રજપૂત છે. રાજ્યનું ક્ષેત્રફળ ૨૮૮ ચોરસ મૈલ છે; તેમાં ૪૭૨ ગામડા ને વસ્તી ૨૨૪૧૨ ની છે. મુખ્ય વસ્તી હિંદુઓની છે. રાણાને બ્રીટીશ પરવાનગી વીના મ્હોતની સજા કરી શકાતી નથી, બાકી બીજી શિક્ષાનો અધિકાર છે.

જુમા મસજીદ—હિંદુસ્તાનનાં મ્હોટાં શેહેરોમાં દર શુક્રવારે સુન્ની મોહમેદન પ્રજા બંદગી કરવા માટે આ નામની મસજીદમાં એકત્ર થાય છે.

દિલ્લીની જુમા મસજીદ ૧૦,૦૦,૦૦૦ રૂપ્યાને ખર્ચે ૬ વર્ષે બાંધી હતી. આ મસજીદ શાહાજહાનનાજ અમલ દરમ્યાન બંધાઇ તૈયાર થઇ હતી. મુંબઇની જુમા

મસજીદ ૧૮૩૬ માં મહમદ અલી રેગેએ બંધાવી હતી જેની પાછળ રૂ.૧,૦૦,૦૦૦ નો ખર્ચ થયો હતો, આ મસજીદની મીલકતોનું વાર્ષિક ભાડું રૂ ૩૦,૦૦૦ નું ઉત્પન્ન થતું હોવાથી તેમાંથી તેનો ખર્ચ ચાલેછે.

અમદાવાદમાં ૧૪૨૪ માં ૪થી જાનેવારીએ સુલતાન મહમદે જુમા મસજીદ બંધાવી ખુલ્લી મેળી હતી, આ મસજીદને માહેથી દૂનરમંદીની કારીગરીથી સણગારી છે અને તે જુના વખતમાં જોવાલાયક બાંધકામમાંનું એક છે. બંદગી કરવાની જગ્યા ૨૧૦ ફીટ લાંબી ને ૯૫ ફીટ પોહળી છે.

જુરત—કલંદર બક્ષનું કવિતાઇ તખલ્લુસ. એને નવાબ મ્હોબત ખાન તરફથી આશ્રય મળયો હતો, પણ ૧૮૦૦માં એને લખનૌના સુલેમાન શેકુએ આશ્રય આપ્યો. એ વૃદ્ધ વયે અંધ બન્યો હતો છતાં તે ગાયણકાર તથા સીતાર વાજીંત્ર વજાડવામાં અતિ પ્રવિણ ગણાયો હતો. એનું મરણ ૧૮૧૦ માં નિપજ્યું હતું.

જુરા—પૂર્વ ફ્રેન્ચ ભાગનો પ્રાંત, એની પૂર્વે સ્વિત્ઝરલેંડછે. ક્ષેત્રફળ ૧૯૨૮ ચોરસ મૈલ છે. ૧૮૮૧માં વસ્તી ૨૮૫૨૬૩ની ને ૧૮૯૧ માં ૨,૭૩૦૨૮ ની હતી,

જુરીબ—અથવા જારીબ. ખેતીની મોજણી કરવાનું એક દોરડું. અકબરનાં રાજ્ય અમલમાં આ એક દોરીનું બનાવવામાં આવતું હતું. બ્રિટીશો જમીનની મોજણી માટે લોઢાની સાંકળ વાપરે છે. જુરીબને ૩૦ કડી અથવા ૨૦ ગાંઠ હોય છે. પણ ઉપલા હિંદમાં આ પાંચ સાંકળના ચાળાની બનેલી ૧૧ યાર્ડ લાંબી હોય છે. દરેક સાંકળનો ગાળો ૪ ગાંઠ બરાબર હોય છે. એક ચોરસ જારીબનો ૧ બીઘો થાય છે (જુઓ ચેન).

જુરેનિયમ—આ અતી સુંદર ફુલનું ઝાડ જ્યાં વર્સાદ ઓછો વર્સે છે ત્યાં ઉગે છે. એને માટે ઉત્તમ જાતની નરમ જમીન જોઇએ. એની કલમનાં કટકા ચંડીની ઋતુમાં જમીનમાં દાટે છે. પ્રથમ તેને કુંડામાં ઉગાડી પછી કાયમની જગ્યે લઇ જઇ રોપે છે. એનાં મૂળ ઘણાં નાજુક હોય છે. એની અનેક જાતો છે. આ ઝાડ જુનું થતાં તે કોહવા માંડે છે, અને તેપર સારાં ફુલો આવતાં નથી. જ્યારે આ ઝાડ રોગીષ્ટ બને છે ત્યારે તેના પાંદડાં પિળો રંગના દેખાય છે. એનીપર જૂદી જૂદી જાતનાં સીંગલ ને દબલ ફુલો આવે છે.

સુગંધી જુરેનિયમનાં ઝાડનાં પાતરાં કાતરે કાપ્યાં હોય તેવાં દિસે છે, અને તેમાંથી સુગંધી આવે છે. એનીપર ફુલો આવતાં નથી. એનાં ઝાડ કલમથી ઉગી શકે છે.

જુલ્ફા—ઇરાનમાંનો એક ખૂબસુરત કસબો. એમાં મુખ્ય આરમેનિયનોની વસ્તી છે. તેમાં ઇસલામીઓની જૂજ વસ્તી છે. આ આરમેનિયનોને અબ્બાસ શાહે જુલ્ફા ગામ ખાસ વસાવી આપી ત્યાં તેમને પોતાનો ખ્રિસ્તી ધર્મ પાળવાની છુટ આપી હતી. શાહા અબ્બાસનાં સમયમાં આ ગામમાં ૩૦,૦૦૦ આરમેનિયનોની વસ્તી હતી, પણ તે શાહાનાં મોત બાદ પડી ભાગ્યું હતું. હાલમાં આ ગામમાં અનેક ખ્રિસ્તી દેવળો હોઇ આરમેનિયનોની મ્હોટી વસ્તી છે.

જુલીયન—આ રોમનો શેહેનશાહ ઇ. સ. ૩૬૧ થી ૩૬૩ વેર શેહેનશાહી પદ પામ્યો હતો. જન્મ કોન્સટન્ટીનોપલમાં ઇ. સ. ૩૩૧ નાં જુનમાં થયો હતો. એ જુલીયસ કોન્સટેનટીયસનો સહુથી નાહનો પુત્ર હતો; અને કાન્સટનટીન ધી ગ્રેટનો સાઉકો ભાઇ હતો. એનું આખું નામ 'ફ્લેવિયરી કલેડીઅસ જુલીયાનસ' હતું. ઇ. સ. ૪૩૭ નાં મે માસમાં કોન્સટીનના મોત પછી તેના ત્રણ પુત્રોનાં અમલ દરમ્યાન કોન્સટેનટીયસ કલોરસ અને તેની બીજી સ્રી થિયોડોરાનાં ફ્લેવિયસ વંશનાં પુરૂષ દાવાદારોની એકસરખી કતલ ચાલુ થઇ હતી. તેમાં એનો પિતા, વડો ભાઇ, વડો

કાકો અને ભત્રીજા એઓ માર્યા ગયા પણ એ માત્ર છટકી બચી ગયો. એણે નીકોમીડિયામાં પોતાનો વિદ્યા અભ્યાસ શરૂ કર્યો. ઇ.સ. ૩૫૫માં એણે અથેન્સમાં થોડા માસ ગ્રીક ફીલસુફીનો અભ્યાસ દરમ્યાન તથા પોતાના સાથીએ સાથે ઘણા ખુશ દિવસો ગુજાર્યા. તેમાં એને બીશપ બેસીલ અને ગ્રેગરી સાથે મિત્રાચારી બાઝી હતી. ઇ. સ. ૩૫૫માં ગેલીયસ માર્યા જતાં એને મીલેનની રાજ્ય ગાદીપર બેસી સિઝરનામ ધારણ કરી શેહેનશાહની બેહેન હેલીના સાથે લગ્ન કરવાની માંગણી કરી. ત્યાં દર પડતાં એણે પાંચ વર્ષની કારકીર્દિમાં શૂરવીર સિપાહ તથા વિદ્વાન તરીકેની લાયકાત બતાવી હતી. એણે તે પછી સ્ટ્રાસબર્ગ તરફ જીત મેળવી ફ્રેન્ચ ટોળાને તાબે કરી રાહિન ઉતરી થંડીની મોસમમાં પેરીસમાં મેથક કર્યું. એણે પ્રજા ઉપયોગી કામોપર લક્ષ આપી પોતાના શૂરવીર સિપાહોની યોગ્ય કદર બુજી લઢાઇમાં જીત મેળવવાથી, એને પોતાની રેહેણી કરણીનાં મધ્યમપણાથી લોક પ્રિય થયો. ઇ. સ. ૩૬૦ માં એણે ઇરાનપર પોતાનાં લશકરનો કેટલોક ભાગ ચઢાઇ કરવા મોકલવાનું વિચાર્યું; પણ એના સિપાહોએ બંડ ઉઠાવી એને આગસ્ટસ તરીકે જાહેર કર્યો. પણ એણે પોતાના કારોબારની વ્યવસ્તા બરાબર કરી પોતાનું એક લશકર ઇટીયા અને નારીકમ તરફ અને બીજું ઇટલીની ઉત્તર બાજુએ મોકલ્યું, અને પોતે ૩૦૦૦ ચુટેલા સ્વારો સાથે લઇ બ્લેકફોરેસ્ટ તરફ ગયો, અને ત્યાં પોતાને મૂર્તિપૂજક તરીકે જાહેર કીધો. તેટલાં ૩ જી નવેમ્બર ૩૬૧માં એનાં ભત્રીજાનાં મરણની ખબર શયન ઘડીએ સાંભળી. તે પછી એણે શેહેનશાહી પદ ધારણ કરી રાજ્ય કારોબારમાં સુધારો કર્યો. ૩૬૧નાં જુલાઇ માસમાં એણે એશિયા માઇનરથી એન્ટીઓક સુધી મુસાફરી કરી. એણે ખ્રિસ્તી અને જ્યુ ધર્મ વચ્ચે મત ભેદ ગણ્યો નહિ, અને મૂર્તિપૂજક તથા ખ્રિસ્તીઓ વચ્ચે અંતર રહેવા દીધો નહિ. ઇ. સ. ૩૬૩ માં એણે જેરૂસલેમનું દેહેરૂં પાછું બંધાવ્યું. ઇ. સ. ૩૬૩ નાં માર્ચ માસમાં જુલીઅને ઇરાની પાદશાહ શાહાપૂર ઉપર ચઢાઇ કરી. એણે ટાઇગ્રીસ નદી પસાર કરી કેટીસપોનની નજદીક પુગો ત્યાં તેને એક ઇરાની લડવૈયો પોતાનાં દેશ તરફ બેવફા બનીને જુલીયનને મળી જવાનો ઢોંગ કરી એનાં લશકરને એવાનો વેરાન ભાગમાં લાવી મેલયું કે જયાંના સખત તાપ અને ભૂખમરા વચ્ચે એનું લશકર પસાર થતું હતું, તેટલાં ઇરાની લશકરનાં ટોળેટોળાંએ તેને ઘેરીને લઢાઇ કરી. તેમાં જુલીયન ઘાયલ થઇ પડી ગયો અને ઇ. સ. ૩૬૩ નાં ૨૬ મી જુને મરણ પામ્યો. મરતી વેળા જુલીયને આપેલું બોધકારક બાપણ નીચે મુજબ હતું.

"મારા મીત્રો તથા મારી સાથે લડનારા સેપાહો.—આ દુનિયા છોડી જવાનો મારો વખત આવી લાગ્યો છે, તથા હું ખુશીથી કુદરતના કામને શરણ થાઉં છું. આપણો આતમાં આપણા શરીર કરતાં ઘણો ચઢીયાતો છે, તથા આપણો ઉમદા આત્મા શરીર છોડી જાય તેથી દિલગીર થવાને બદલે ખુશી થવું જોઇએ, તે હું ફીલસુફી ઉપરથી શીખ્યો છું. ધરમ અને શીખવે છે કે એક ધરમી માણસને પોતાની ધારમિક લાગણી માટેના બદલા તરીકે તેની નાની ઉમરમાંજ મોત મોકલવાની તેની ઉપર વારેઘડીએ મેહેરબાની કરવામાં આવે છે. મારી નેક- ચાલચલણ જે મારા સદ્ગુણ તથા હિમતથી ટકી રહી છે, તેને કલંક લાગતો અટકે તે મતલબથી મારૂં આટલું જલદી મોત આવ્યું છે, તે દેવતાઓએ મારી ઉપર કીધેલી નવાજેશ તરીકે હું ગણું છું. મેં કાંઇ પણ ગુનાહ કરવા વગર જીંદગી ગુજારેલી હોવાથી હું કાંઇ પણ પશ્ચાતાપ કરવા વગર મરૂં છું. મારી ખાનગી

જીંદગી મેં એગુનાહ ગુજારી છે, તેની યાદથી મને મોટી ખુશાલી ઉપજે છે, તેથી હું ખાત્રીથી જણાવો શકું કે જે ચઢયાતી સત્તા કુદરત તરફથી મારા હાથમાં મુકવામાં આવી છે તે સત્તા સ્વચ્છ રીતે તેમજ તેને કાંઇ પણ કલંક લાગવા વગર મેં જાળવી રાખી છે. આપખુદ અમલના ખરાબ તથા નાશકારક નીયમોને ધીક્કારી મેં મારા લોકોનું સુખ સાચવવામાં મારાં રાજ્યની બધી મતલબ સમાયલી સમજી છે. ડાહાપણ, ઇન્સાફ તથા મધ્યમપણાથી કામ લઇ મેં મારાં કામનું સેવટ ખોદાની મરજી ઉપર છોડયું હતું. વગર જરૂરે હુ કદી લડાઇમાં ઉતરયો નથી. કારણ કે હું સુલેહસંપજને ચાહનાર છું, પણ જયારે મારા સ્વદેશનાં ભલાં ખાતર લડાઇમાં ઉતરવાની મને જરૂર પડી ત્યારે લડાઇના મેદાનમાં મારૂં મરણ નીપજવાની મને અગમચેતી થઇ હતી તે છતાં હું જંગભૂમિમાં ઉતરયો હતો. મારી પછી કોણને શેહેનશાહ તરીકે નેમવો તેના સંબધમાં હું કાંઇ પણ એશારો કરીશ નહિ,. કારણ કે મારી પસંદગી વખતે ડાહાપણ ભરેલી નહિ હોય અને લશકર હું જેને પસંદ કરૂં તેને શેહેનશાહ તરીકે સ્વીકારવાને ના પાડે તો જેને હું પસંદ કરૂં તેનો જાન ફોકટનો જોખમમાં આવી પડે. હું હવે સેવટે એટલીજ ઉમેદ બતાવીશ કે તમો એક સદગુણી શહેનશાહનું સુખ ભોગવવા પામો."

જુલીયસ સીઝર—એનો જન્મ રોમમાં ઇ. સ. પૂર્વે ૧૦૦ માં ૧૨ મી જુલૈએ થયો. એ ૧૭ વર્ષની વયે એક અમલદારની પુત્રી સાથે પરણ્યો હતો. એનો સસરો પ્રજા તરફથી બાઘ્ધ ભીડતો. આથી કેટલાકોએ જુલીયસને પોતાની સ્ત્રી તજવા કહી પણ એણે સાફ ના પાડી. પાદરી થવા માટે નામ નોંધાવ્યુ આથી એની ટુંક ઉમર છતાં આવી બેઅદબી કરવા માટે દેહાંતદંડની શિક્ષા કરવાનું રાજસભાએ ઠેરવ્યું, પણ એ પરદેશ નહાથી ભરાયો, છેલ્લે સિલ્લાએ એને ક્ષમા કરી, પણ જુલીયસ સીઝરે એશિઆમાં જઇ લશકરી નોકરી મેળવી. ઇ. સ. પૂર્વે લઢતાં એક મિત્રનો જીવ બચાવી ઇનામ મેળવ્યું. તેટલાં બે વર્ષ પછી સિલ્લા મરણ પામેલો જાણી રોમમાં જઈ રાજસભામાં બેઠક મેળવી વકતા તરીકે નામના મેળવી. તે પછી વકતા તરીકેની વધુ કુશળતા મેળવવા રોહડસ ટાપુ શહેર જવા નિકળ્યો, પણ માર્ગમાં ચાંચીઆઓને હાથે કેદ પકડાઇ ઠર દિવસ કેદખાનું ભોગવી ૧૨,૦૦૦ રૂપીયા આપી છુટકો પામ્યો, પણ પછી તેઓ ઉપર ચઢાઇ કરી તેમને મારી નાખી રેહાડસ ટાપુમાં ગયો.

તે પછી પૂર્ણ અભ્યાસ કરી એણે રોમમાં આવી પ્રજા પ્રિતિ મેળવી અને ઈ. સ. પૂર્વે ૬૩ માં વડા પાદરીનું પદ પામી શ્રેષ્ઠત્વ મેળવ્યું. તે પછી સીઝરે એક મરતબે સ્પેન ઉપર હાકમી કરી, પાછો દેશ આવી ક્રિસસ અને પોમ્પીને પોતાના પક્ષમાં લઇ રાજસભા પોતાને હાથ કીધી અને ક્રિસસને એશિયા, પોમ્પીને સ્પેન આપી પોતે (સીઝરે) ફ્રાન્સ લીધું.

ઇ. સ. પૂર્વે ૫૯ માં સીઝરે પોતાનો સ્વાર્થ સાધવા ઘરડા પોમ્પી સાથે પોતાની બેટી પરણાવી અને પછી ફ્રાન્સમાં ગયો. એના અમલની મુદ્દત ૧૦ વર્ષની થતાં એણે સર્વ ફ્રાન્સ જીત્યું. બે વખત રાહિન નદી ઓળંગી અને બે વાર ઇંગલંડમાં જઇ આવ્યો. પેહેલીવાર ઈંગલંડ જોવા ગયો. પણ બીજી વેળા અનેક લડાઇઓ લઢી બ્રિટીશોને હરાવ્યા. સીઝરે આ રીતે ઉપરા ઉપરી જય મેળવ્યાથી પોમ્પી અદેખો પડયો; તેટલાં તેની સ્ત્રી મરણ પામવાથી સીઝર સાથનો પોમ્પીનો સંબંધ તુટયો.

ક્રિસસ એશિઆમાં મરણ પામતાં પોમ્પીએ પોતાનો લાગવગ સભામાં વધારી મેલ્યો. સીઝરે મુખ્ય અમલદારની પદ્િ

માંગી પણ વગર લશકરે આવવા કહેતાં સીનાકેસો જાગ્યો; સર્વે પોમ્પીને મળી ગયા પણ તૈઆરીમાં કોઇ નહિ હોવાથી સીઝરે એકદમ લશકર સાથે રોમ પર ચઢી આવી જીત મેળવી. પોમ્પી ગ્રીસ તરફ નહાશી ગયો. સીઝરે સ્પેન જઇ,પોમ્પીના સરદારોને હરાવ્યા. પછી રોમ આવતાં 'ડીકટેટર' ની પદ્વિ મેળવી. તેણે ૧૧ દિવસ તે ભોગવી ગ્રીસ ગયો, ત્યાં પોમ્પીના મોટા લશકર સાથે લડતાં પ્રથમ હાર્યો, પણ બીજી મરતમે ઇ. સ. પૂર્વે ૫૮ ની ૯ મી આગસ્ટે હાર્મ્સીલાનાં મેદાનમાં પોમ્પીનો પૂર્ણ પરાજય કર્યો. પોમ્પીનાં લશકરમાં ૪૫,૦૦૦ પાયદળ અને ૭૦૦૦ ઘોડે સ્વાર હતા. સીઝરનાં લશકરમાં ૨૧,૦૦૦ પાયદળ ને ૧૦૦૦ ઘોડે સ્વાર હતા. પોમ્પી ઇજીપ્ત નહાઠો, તેની પાછળ સીઝર ગયો તેટલાં પોમ્પીને કોઇએ મારી નાખ્યો.

ઇજીપ્તમાં રાજ્ય થકી ક્લીયોપેત્રા તથા તેનો ભાઇ ટાલેમી લડતા હતા. સીઝર ક્લીયોપેત્રા પર આશક હોવાથી બેઉને રાજ્ય વેહેંચી અમલ કરવાનો ચુકાદો આપ્યો, આથી ટાલેમીના મોટા લશકરમાં સીઝર ઘેરાયો. સીઝરે ચતુરાઇ વાપરી ક્લીયોપેત્રાને ગાદીએ બેસાડી સીરિયામાં થઇ એશિઆમાં ચાલ્યો. અત્રે પોંટસ રાજાએ રોમના અમલદારોને હરાવ્યા પણ સીઝરે તેને તરત તાબે કર્યો. પછી તે, રોમ થઈ આફ્રિકા ગયો ને પોમ્પીના બાકીના લશકરને હરાવ્યું. પછી રોમ આવી દુશમનોને ક્ષમા કરી સર્વ સત્તાધિકારીમાં શ્રેષ્ટ ગણાયો, તેટલામાં પોમ્પીના દીકરાએ સામે થતાં તેની સામે લડી ઇ. સ. પૂર્વે ૪૫ માં ૧૭ મી માર્ચે જય મેળવ્યો, એમાં પોમ્પીનો વડો બેટા માર્યો ગયો.

સપટેંબરમાં એ રોમ આવ્યો અને પ્રજા ઉપયોગી કામો ઉપર લક્ષ આપી મંદીરો તથા કેટલાંક નવા શેહેરો બંધાવ્યાં, અને રાજ્યના કેલંડરને સુધારી પ્રગટ કરાવ્યું. આથી તેના દુશમનો અદેખા બન્યા. એના મિત્રો એને તાજ પેહેરાવવા ચાહતા હતા, પણ પ્રજામાં તડાં હોવાથી તેમ બન્યું નહિ. તેટલાં એના, અનેક જાત ભાઇજ દ્રેષિ થયા.' સીઝર સામે રચાયલા પ્રપંચમાં ૬૦ જણા શામીલ હતા તેમાં કેશિયસ મુખ્ય હતો. સીઝરને તેના સામેના પ્રપચની જાણ કરવામાં આવી છતાં તે નિર્ભય રહ્યો અને ઈ. સ. પૂર્વે ૪૪ માં ૧૫ મી માર્ચે રાજ્યસભામાં જવા નિકળ્યો; માર્ગમાં તેના મિત્રોએ તેની પર વિતનાર આફતની જાણ કરવાની કોશેસ કરી, પણ કમનશીબે તે જાણી શકયો નહિ. આસન પર બીરાજતાં સભાસદોએ તેનો ઝભો ખેંચી નીચે પાડયો અને ત્યાં જખમી કર્યો. સીઝર ૨૩ ઘાથી વિંધાઇ પોમ્પીના પુતળા પાસે મરણ તાબ થઇ પડયો.

જુલીયા—રોમન શેહેનશાહ આગસ્ટસની આ એકપુરી બેટી. તેની બાનુ સ્ક્રીબોનિયાને પેટે ઇ. સ. પૂર્વે ૩૯ માં અવતરી હતી. તે પોતાની ખુબસૂરતી, ચંચળ બુદ્ધિ માટે વખાણાઇ હતી. એનાં લગ્ન ઇ. સ. પૂર્વે ૨૫ મા પોતાના ફુઇના બેટા માર્કસ કલ્યૂ ડીયર મારસેલ્સ સાથે થયાં હતા. પણ આ ભર્તારનાં મરણ પછી તેણી માર્કસ વિપસેનિયસ એગ્રીપા સાથે પરણી, જેનાથી એને ત્યાં ૩ બેટા ને '૨' બેટીની વૃદ્ધી થઈ હતી. પણ આ ધણી ઇ. સ. પૂર્વે ૧૨ માં મરણ પામતાં એના લગ્ન ટીબેરિયસ સાથે થયાં. પણ આ લગ્ન એણીની આવટી માતાનાં કાવતરાંને લીધે સુખી નિવડયાં નહિ, અને ઇ. સ. ૧૪ માં મરણ નિપજ્યું. એણીનો બેટો એગ્રીપા પોસ્ટયૂમસ ટીબેરીયસને હાથે માર્યો ગયો અને બેટીઓ બંધપણમાં મરણ પામી.

જુલૈ—ઇંગ્રેજી પંચાંગ મુજબ ૭ મો મહિનો પણ રોમન પંચાગમાં પાંચમો મહિનો, જેને તેઓ ક્વિન ટીલીયસ (પાંચમો) કહે છે. આગળ એ

૩૯ દિવસનો હતો, તે પછી ૩૧ ને પછી ૩૦ દિવસનો ગણવામાં આવ્યો, પણ જુલીયસ સીઝરે તેને ફરી ૩૧. દિવસનો બનાવ્યો, (જુઓ ઇસવી સન) (લેટીન જુલીયસ). આ માસની ૧૨ મી એ જુલીયસ સીઝરનો જન્મ દિવસ આવેછે, આ માસમાં શિતોષ્ણ પ્રમાણ જુદા જુદા દેશોમાં નીચે મુજબ હોય છે, લંડનમાં ૬૪° અંશ, ડબલીનમાં ૬૧° આર્ચે ગલમાં ૬૦°, બર્લીનમા ૬૬°, રોમમાં ૭૬°, ન્યૂયૉર્ક ૭૨°, સેનફ્રાન્સીસ્કો ૫૮°૦૪.

જુવાર—આ પુષ્ટિકારક ધાન્ય બુંદેલખંડ, માળવા, ગુજરાત, ખાનદેશ, વરાડ, કૃષ્ણગીરિ, વાલેઘાટ, ધારવાડ, સિંધ, મદ્રાસ વગેરે પ્રાંતોમાં પાકે છે. એના સાંઠા ૩, થી ચાર હાથ ઉંચા વધે છે. જુવારોનાં લીલાં કણસલાં શેકી તેને ખાય છે. જેને પુંખ કહે છે. એ મીઠો અને પૌષ્ટિક છે. જુવારના લીલા સાંઠા શેરડી જેવા સ્વાદિષ્ટ લાગે છે અને તે ઢોરોનો મુખ્ય ખોરાક છે.

આ ધાન્યનું ઉત્પતિ સ્થાન હિંદુસ્તાન હશે. કારણ બીજી તરફ કેયે તેના વિશેની માહિતી મળતી નથી. ફારસીમાં એને જવાર ઇ-હિંદી કહે છે. સંસ્કૃતમાં 'યવન' 'એવુ' આ ધાન્યનું નામ છે, ને ઉપરથી ગ્રીક અથવા મુસલમાનોની કારકીર્દીમાં એ હિંદમાં દાખલ થયું હશે એમ જણાય છે; પણ આ ધાન્ય બીજા કોઇ દેશમાં નજરે પડતું નથી; આથી એનું મૂળ સ્થાન તવારીખની શહાદતની ગેરહાજરીમાં હિંદુસ્થાનજ હશે.

જુવાર ધાન્ય નિકાશ થનાર માલ નથી અને વેલાતમાં તેનો ખપ પણ નથી, આથી હિંદુસ્તાનની સરકારે તેની નોંધ બરાબર રાખી નથી. જુવાર, બાજરી અને દાળ એ એકત્રજ નોંધવામાં આવે છે; આથી એની ઉત્પતિ હિંદમાં કેટલી થાય છે તેની ચોકસ નોંધ મળતી નથી.

અનુમાન ઉપરથી હિંદમાં જુવારીની ખેતી માટે ૨,૫૦,૦૦,૦૦૦ એકર જમીન રોકાયલી છે. દર એકરે જુવારીનો પાક છ મણ ગણતાં એનું ઉત્પન્ન ૧૫,૦૦,૦૦,૦૦૦ મણ અથવા ૫૩૫૭૧૪૨ ટન થાય છે.

જૂદા જૂદા પ્રાંતમાં તેની જાતી જૂદે નામે ઓળખાય છે. પણ ખરીપ અને રબ્બી એ બે મુખ્ય જાતી જાણીતી છે. વાવણીના વખત ઉપરથી આ જાત ઠેરવેલી છે. તે સિવાય રંગ ઉપરથી એટલે સફેદ, પિળો, લાલ એવી જાતો છે તે જૂદી.

હિંદુસ્તાનમાં ગરીબ વર્ગ આજ ધાન્ય ઉપર નિર્વાહ કરે છે. મ્હૈસૂર અને કુર્ગ પ્રાંતમાં ચામડાં રંગવાના કામમાં એનો ઉપયોગ કરે છે. બકરાના ચામડાને 'લાલ મોરક્કો' જેવા બનાવવા માટે ત્યાંના મોચીઓ જુવારીનો ઉપયોગ કરે છે. જુવારમાંથી કેયે કેયે દારૂ પણ બનાવવામાં આવે છે. દાણા કાઢી લીધા પછીનાં કણસલાં વેલાતમાં બિછાનાં સાફ કરવાના ઉપયોગમાં વપરાતા બ્રશને ઠેકાણે વપરાય છે. એના કુમળા સાંઠા શેરડી જેવા સ્વાદિષ્ટ હોય છે.

આ ધાન્ય સર્વે જાતની જમીન અને હવામાં હિંદુસ્તાનમાં પાકે છે. રબ્બી અને ખરિપ એવી બે સ્વભાવિક જાતીને લીધે એનો પાક ક્યાંય થાય છે. જેઠ અને આશ્વિન માસ એવા બે પેરણીનાં હિંગામ બે જાતીના જુવાર માટે છે. કપાસ તથા ઘઉ પાકનારી ઉત્તમ જમીન તથા ખડકવાળી પણ, મરોડાવાલી જમીન ઉપર પણ એની ખેતી થઈ શકે છે.

એના પાકને ચાર હરકતોથી નુકશાન પોંહચે છે. ૧—હવામાં ફેરફાર. ૨—પખી, કીડા, ઉંદર, વગેરેનો ઉપદ્રવથી. ૩—ખરાબ ઝાડી ને છોડનું વચમાં ઉગવું. ૪—રોગ. તે માટે નીચલું થોડુંક વર્ણન આપીશું.

૧—હવામાં ફેરફાર, વરસાદની અગત, બેહદ બિનાસ, વાદળ થયા કરે, બેહદ ગર્મી. જુવાર ખરીપ અને સપાટ જમીન ઉપર પાકે છે માટે તેને જોઈએ તેટલો વર્સાદ અને ગર્મી મળવાથીજ પાક સારો થાય છે.

તેમાં જરા ઓછું વધતું થાય છે તો પાકમાં ફેર પડે છે. વાદળ થઇ આવતાં તેના ફુલમાં કીડા થાય છે.

૨—પંખેરા તેમાં ઘણા યતાંજ ને ખાવાની શરૂઆત કરવા માંડે છે. ઉદર કણસલાં યા સાંઠા કરેડે છે, ડુકરો માહે તુટી પડી પાકનો નાશ કરે છે. ઇ. સ. ૧૮૭૮માં ભયંકર દુકાળના આગલે વર્ષે ઉંદરોનો ભારે ઉપદ્રવ વધવાથી સરકારે ખાસ પૈસા ખર્ચી કરોડો ઉંદરો મારવાની તજવીજ કરી હતી.

૩—જુવારના પાકને તહેનાર જુદી જુદી વનસ્પતિ અને ઘાસના ઉગવાથી નુકસાન પોંહોચે છે. એના લીધે જુવારનાં મુળીયાં માંહે દાખલ થવા પોષણ કરનાર દ્રવ્ય શોષી લેવામાં અડચણ કરે છે. દુર્વા વગેરે તો જુવારને વધવામાં હરકત કરનાર હોવાથી સંભાળથી તેનો નાશ કરવો પડે છે.

૪—રોગ=કાણી નામે રોગ એને લાગુ પડે છે અને તેજ મુજબ બીજા પણ છે. તેથી રોપા સુકાઇ જઈ દાણા ભરાતા નથી. આથી રોગથી પઠાડેલું ધાન્ય બીજા વર્ષના બિ તરીકે વાપરવામાં આવતું નથી.

બગાલમાં—એનો થોડો પાક થાય છે. ત્યાં માત્ર ચવારનવારના પાક ઉતારવા માટે વચગાળે એની ખેતી કરે છે. વૈશાખમાં રોપણી કરી કાર્તિકમાં પાક ઉતારે છે. સરાસરી અજમાસ મુજબ તે તરફ દર એકરે ૧૨ થી ૧૪રૂપ્યા ઉપજે છે.

વાયવ્ય પ્રાંતમાં તથા અયોધ્યામાં—જનાવર તથા મનુષ્ય માટે એની ખેતી કરવામાં આવે છે.

પંજાબમાં—૩૮,૦૦૦એકર જમીન એની ખેતી માટે રોકાયલી છે. બેલા, તેલિયા, અને ગુમ્મા જુવારીની જાતો આ પ્રાંતમાં જાણીતી છે. દેરાગાઝીખાન તથા દેરાઇસમાઇલખાન આ જીલ્લાંમાં જુવાર મુખ્ય પાક છે.

મધ્ય પ્રાંતમાં—નાગપૂર, વર્ધા, નેમાડ, ચંદામાં એનો સારો પાક થાય છે. અત્રે ખરીપ અને રબ્બી એવી બે જાતની જુવાર પાકે છે.

વર્હાડ અને હૈદ્રાબાદમાં—સેંકડે ૩૫ થી વધારે જમીનમાં જુવારી પાકે છે. કપાસ અને જુવાર વારા ફરતી વાવીયાથી એનો પાક સારો ઉતરે છે.

હૈદ્રાબાદ તરફ જુવારનો પાક સારો છે. મદ્રાસમાં—ઘણે ઠેકાણે તેની ખેતી ચાલે છે.

મુંબઇ અને સિંધમાં—૮૨૮૨૮૭૬ એકર જમીન જુવારના ખેતર પાછળ રોકાયલી છે. સેંકડે ૯૦ થી વધારે લોકોનું ગુજરાન જુવારી ઉપરજ થાય છે. ખરીપ અને રબ્બી એવા બે પાક અત્રે થાય છે.

જુવેનલ—જુનીયસ—આ અતિ પ્રસિદ્ધ ઉપહાસ કાવ્યના રચનારનો જન્મ ઇ. સ. ૫૫ માં થયો. એ કવીનીયનમાં રહેતો હતો. એનો પિતા એક જમીનદાર હતો. એણે નીરો, ડોમીશીયન, ટ્રેજન અને હેડ્રીયનનાં અમલમાં નામના મેળવી હતી.

એની રચેલી કવિતા માત્ર ૧૬ છે, પણ તે રોમન વિદ્વાનોમાં ઘણી જાણીતી છે. એની કવિતાનો તર્જુમો ડ્રાયડને તથા જોનસને કર્યો હતો. તે વીરરસથી ભરપૂર છે. એની જીંદગીના વૃત્તાંત વિષે ઝાઝું જણાયલું નથી.

જે—ઈંગ્રેજી મૂળાક્ષરનો ૧૦ મો અક્ષર. ગુજરાતીમાં જ, ફાર્સીમાં જીમને ઠેકાણે વાપરી શકાય તેવો મૂળાક્ષર છે. આ અક્ષર ઇંગ્રેજી મૂળાક્ષરમાં ગઇ ૧૮ મી સદી આગમજ હુરતનો દાખલ થએલો છે. આગલા વખત મા j અક્ષરને બદલે i અક્ષર વપરાતો હતો. આ મૂળાક્ષર દચ છાપગરોએ સુધારી દાખલ કર્યો હતો.

જેક—ઇસ્તઇંડીયામાં આ જાતનાં ઝાડ ઉત્પન્ન થાય છે. એનાં ઝાડ વિશાળ હોઇ તેપર ફળો પણ મ્હોટાં આવે છે.

(૨) આ ઇંગ્રેજી જૉનનું ટુંકું નામ. આ નામ ફ્રેન્ચ jacque, લેટીન jacobus

અને ગ્રીક jakobos ને હિબ્રુ yauqob, jacob. કેટલાકો એને 'જેનકીન'નું ટુંક નામ જણાવે છે. આ શબ્દ મશકરીમાં બોલવામાં આવે છે.

જેકબ—એબ્રહામનો પૈત્ર. આયઝેકનો યાકુબ, ઇસરાઇલોનો પેટ્રીયાર્ક. એને ૧૨ પુત્રો હતા; જેઓએ હિબ્રુઓનાં ૧૨ ટોળા સ્થાપન કર્યા હતા. યાકુબ ઇ. સ. પૂર્વે ૨૭૪૭–૪૬ માં ઇજીપ્તમાં ગયો હતો.

જેકમાર્શ—આ અતિ સુંદર પક્ષી અમેરિકાનોં 'એનડર્સ'ની પૂર્વે ઉષ્ણ કટીબંધના જંગલમાં જણાય છે. આ પક્ષી દેખાવમાં સુરત અને નભરવશ હોય છે. એની ચાંચ લાંબી પણ સિધી હોય છે. એના પગો ટુંકા ને નાજુક હોય છે. એ કીડા ખાઇને તેપર નિર્વાહ કરે છે. આ પક્ષી પોતાના સફેદ ઇંડાં જોડમાં રેતી તળે મેળે છે.

જેક્સન—મીચીગનનું આ વેપારી શેહેર ગ્રાંટ નદીને કાંઠે, ડીટ્રોઇટની પશ્ચિમે ૭૬ મેલ ઉપર છે. અત્રે કાગળ, આટાની મીલો, લોઢાના કારખાના ને યંત્રકામનાં ઓજારો, રેલ્વે એન્જીનો, ગાડીનાં કારખાનાં, સાબુ, બુટનાં અનેક કારખાનાં છે. આ ગામમાં વડી જેલ છે. શેહેર નજદીક કોલસાની અનેક ખાણો છે. જેકસન શેહેરની સ્થાપના ઈ. સ. ૧૮૩૦ માં થઇ ને ૧૮૫૭ થી શેહેર તરીકે ગણાયું. ૧૮૬૦ માં વસ્તી ૪૭૯૯ ની, ૧૮૭૦ માં ૧૧૪૪૭ ની અને ૧૮૯૦ માં ૨૬,૭૯૮ ની હતી.

(૨) મીસીસિપિના પ્રદેશમાંનુ મુખ્ય શેહેર પર્લ નદી ઉપર 'વેકસબર્ગની' પૂર્વે ૪૫ મેલપર છે. અત્રે રૂનો વેપાર ચાલે છે. લોક વસ્તી ૫૯૨૦ ની છે.

જેકસન એનડ્ર્યૂ જનરલ—આ અમેરિકાના ૭ મા પ્રેસીડંટનો જન્મ વેક્ષહોમાં (કેરોલિનાના દક્ષિણ કાંઠાપર) ૧૭૬૭ માં ૧૫ મી માર્ચે થયો હતો. એનો પિતા એક આયરીશ હતો અને તે એના જનમના ચોડા દિવસ આગમજ મરણ પામ્યા પછી એનો જન્મ થયો હતો. એણે પોતાના ભાઈની મદદથી વિદ્યાભ્યાસ કરી સેલીસબરીના કોર્ટમાં કાયદા શાસ્ત્રી તરીકે રહ્યો. ૧૭૯૧ માં એ પરણ્યો હતો. આ બાનુ કર્નલ જૉન ડૉનલસનની બેટી અને મી૦ રૅચલ રૉબર્ડસ નામે ખેડુતની બાનુ હતી. આ સ્ત્રીને ૧૭૯૩ વેર છુટા છેડા મલ્યા નહોતાં, તે છતાં જેકસન ૧૮૯૧ માં તેની સાથે પરણ્યો હતો. આથી જેકસનને અનેક વેળા દ્વંદ યુદ્ધમાં ઉતરવું પડયું હતું, અને છેલ્લે એણે પોતાના હરીફને મારી નાખ્યો હતો. તેનીસીના નવા રાજબંધારણમાં જેકસન આગેવાન હતો. ૧૭૯૬ માં એ એક કોંગ્રેસમાં આગેવાન થયો. ૧૭૯૭ માં યૂનાઇટેડ સ્ટેટના સેનેટર તરીકે નેમાયો. અને ૧૭૯૩ માં વડી હાઇ કોર્ટનો ન્યાયાધીશ થયો હતો, જ્યાં ૧૮૦૪ સુધી કાયમ રહી તે પછી રાજીનામું આપ્યું હતું. ૧૮૧૨ માં ગ્રેટબ્રીટન સામે લડાઈ જાહેર થઇ ત્યારે જેકસનને રાજ્યના લશકરમાં મેજર જનરલનો ઓધ્ધો આપી ૨૫૦૦ નું સૈન્ય આપ્યું હતું. તે પછી અનેક લઢાઇમાં ભાગ લઇ ૧૮૧૪ માં દક્ષિણ તરફનાં લશકરનું વડપણ મેળવ્યું હતું. ૧૮૧૫ માં ૮મી જાનેવારીએ જેકસને લઢાઇમાં ભાગ લીધો હતો, તેમાં બ્રિટીશોનાં જ્યારે ૨૬૦૦ માણસો માર્યા ગયા ત્યારે અમેરિકનોનાં ૮ માર્યા ગયા અને ૧૩ જખમી થયા. આવી નામદારી ભરેલી બાહાદુરી બતાવ્યાથી એનુ નામ ઘણી પ્રસિદ્ધતા પામ્યું.

૧૮૧૮.માં ફ્લોરીડા જઇ ત્યાં બંદોબસ્ત કરી ત્યાનો પેહેલો ગવરનર નેમાયો અને ૧૮૨૩ માં તે ઓદ્ધો છોડી સેનેટની સભામાં ફરી ચુંટાઇ દાખલ થયો. બીજે વર્ષે જેકસન પ્રેસીડંટ તરીકેની ચુંટણીમાં ઉમેદવાર થયો પણ હરીફથી ઓછા મતોને લીધે ફાવ્યો નહિ. તે પછી ૧૮૨૮ મા જેકસનને ૧૭૮ બહુ મતે ચુટી કાઢવામાં આવ્યો હતો. પોતાના અમલ દરમ્યાન જેકસને રાજદ્વારી કામોમાં ઉપટમદ ભાગ લઈ

અનેક પ્રજા ઉપયોગી કામો કીધાં હતાં. ૧૮૩૭ માં રાજદ્વારી જીંદગી તજી એકાંતવાસે સ્વિકાર્યો હતો. મરણ હરમીટેજ-ખાતે ૧૮૪૫ માં ૮ મી જુને નિપજ્યું હતું.

જેકાના—આ પક્ષી ઉંચા બાંધાવાળું હોઇ તેની લાંબી ચાંચ, પ્રહોળા, અણીયાળાં પંજા, અને પાતળા તથા લાંબા પગો હોય છે. એ પાણીમાં તરી શકે છે, નદીમાં તથા દર્યા કાંઠે રહી માછલીપર નિર્વાહ કરેછે. આ પક્ષી દુનિયાનાં ઘણા ખરા ભાગોમાં મળે છે, તો પણ તેનું મુખ્ય રહેઠાણ દક્ષિણ અમેરિકા, ગાયના અને બ્રાઝીલ દેશ છે. હિંદ તથા સિલોનમાં આ પક્ષીની ઉંચી જાતો આવે છે, પણ બ્રાઝીલ તરફ તે કેટલીક વેળા ૧૦ ઇંચ ઉંચા, રંગે કાળા, રાતી છાંટથી ભરપૂર અને તેની આંખો લીલા રંગની હોય છે.

જેકીંથ—આ એક પ્રકારનો કિમતી પથ્થર ભૂરો અથવા રંગ રહિત હોય છે. પુરાતન વખતમાં આ કિમતી પથ્થર અતિ મોંઘે દામે મળતો હતો. આ પથ્થર ચકમકના પથ્થરના વર્ગનો છે. જેકીંથ મુખ્ય કરી રાહિનના અંકલ તરફ, બોહિમીયા, સેકસની, ટાઇરોલ, નોર્વે અને ઉરલ્સ, ગ્રીનલેંડ, વગેરે ઠેકાણે ખડકમાંથી મળે છે. તેમજ સીલોન તરફના ચોકસ ઝરામાંથી પણ મળે છે.

જેકો—કાંચડાના વર્ગનું એક પ્રાણી. એની ૨૦૦ ઉપર જાતો છે. આ જીવડું કદે નાહાનું, રંગે મેલું ને તેની ચામડી ઝીણી ગુમડાવાળી હોય છે. તેના પગ ટુંકા, નખદાર પંજા હોવાથી તે ગમે ત્યાં ચ્હોંટી જઇ શકે છે. અને તે ગમે ત્યારે સુંવાળી ભીંત સીલીંગ વિગેરેને ચ્હોંટી ચાલી શકે છે. એ જીવજંતુ ખાઈ તે ઉપર નિર્વાહ કરે છે. તેમાં રાત્રેજ પોતાનો ખોરાક શોધવા નિકળે છે. આ પ્રાણી ગરમ દેશનુ વતની છે. એ ઘણું કરી ઇંડીયન અને આસ્ટ્રેલીયન દેશમા ઘણા મળે છે. એની બે જાતો દક્ષિણ યૂરપમાં જણાઇ છે. પણ હિંદુસ્તાન તથા ઇજીપ્તમાં તેની ઘણી જાતો છે. આ પ્રાણી ઝેરી હોવાથી જે અનાજને તે અડકે છે તે ઝેરી થએલુ ગણાય છે. ઇજીપ્તમાં તો એને 'રગતપિત'નો પિતા કહે છે.

જેકોબ્સ—પેહેલા જેમ્સના અમલમાં પાડેલા ૨૫ શિલીંગની કિંમતનો એક સુનાનો સિક્કો.

જેકોબ્સ લેડર—દક્ષિણ તથા મધ્ય યૂરપમાં ઉગતો એક જાતનો રોપો, કે જે એશિયા તથા ઉત્તર અમેરિકાના ઠંડા પ્રદેશમાં મળી આવે છે. એનું થડ સુવાળું ને ૧½ થી ૨ ફીટ ઉંચુ વધે છે. એનીપર બહુ ફુલો ગોળાકાર આવે છે. આ છોડની યોજના ઔષધિમાં યોજેલી છે.

જેકોબાબાદ—સિંધના ઉપલા સરહદી ભાગમાંનો એક તાલુકો. ક્ષેત્રફળ ૪૫૫ ચોરસ મૈલ છે. તેમાં ૫૧ ગામો છે. ૧૮૭૨ માં લોક વસ્તી ૩૫૫૪૫ની ને ૧૮૮૧ માં ૩૭૩૨૪ ની હતી. તેમાં ૨૧૮૯૧ પુરૂષો તથા ૧૫૪૩૩ સ્ત્રીઓ હતી. વસ્તીમાં ૪૧૮૬ હિંદુ, ૩૦૫૯૬ મોહમેદન, ૧૯૦૮ શિખ, ૩ જ્યૂ, ૨૨૨ ખ્રિસ્તી ને ૯ પાર્સીઓ હતા. વાર્ષિક મેહેસુલ ૨૧૯૧૦ પૌંડના ઉપજે છે. તાલુકામાં પાંચ ફોજદારી કચેરીઓ છે.

અત્રે વરસાદ ૧.૫૬ ઇંચ પડે છે. વધુમાં વધુ ગર્મી ૧૨૦.૦ અંશ અને ઠંડી ૩૨.૫ અંશ પડે છે.

જેકોબાબાદ—એજ નામના તાલુકાનું મુખ્ય શેહેર. ૧૮૭૨ માં લોક વસ્તી ૧૦૫૯૪ ની ને ૧૮૮૧ માં ૧૧૩૫૩ ની હતી. મુખ્ય વસ્તી મોહમેદનોની છે. ૧૮૪૭ માં આ શેહેર જનરલ જૉન જેકોબે જીતી લીધું હતું; જે સિંધમાં ઘોડેસ્વાર લશકરનો લાંબી મુદતથી વડો સરદાર હતો. શેહેર બે મૈલ લાંબુ ને ૧ મૈલ પોહળું છે. અત્રે સિંધની ઘોડેસ્વાર પલટણ તથા બલુચી પાયદળ લશકરનું મથક છે. અત્રેની કેમ્પમાં દીવાની તથા ફોજદારી કચેરી, જેલ, પોસ્ટઑફીસ, ટેલીગ્રાફ ઑફીસો છે. અત્રે જનરલ જેકોબની યાદગારીમાં બાંધેલી તેની કબર છે, કે જે સરદાર ૧૮૫૮ માં અત્રેજ મરણ પામ્યો હતો.

અત્રે ડીસ્ટ્રીકટ જડજ, ડેપ્યૂટી કલેકટર અને સબૉર્ડીનેટ જડજની કચેરી છે. અત્રેથી રેલ્વે લાઇન પસાર થાય છે. અત્રે ઘી તથા ચામડાંનો સારો વેપાર ચાલે છે.

જેધસ—એક્ઝીવ સમુદ્રની ઉત્તરે વસતી એક પ્રાચીન પ્રજા. ૧ લી સદીમાં આ પ્રજા પશ્ચિમ તરફ જઇ વસી, અને તેઓએ પોતાનો વાસ હંગેરીના મેદાનોમાં 'થીઇઝ' અને 'ડેન્યૂબ'ના પ્રદેશમાં કર્યો. તેમાંનો એક ટોળો કારપેથીયનની ઉત્તરે જઇ વસ્યો, જેમને ગોથ્સના રાજાએ ૪થી સદીમાં હરાવ્યા. આ ટોળાની દક્ષિણ ભાગ તરફની પ્રજા રોમ ડાઇન્યૂબીયન પ્રાંત સામે ચાલુ ઝગડામાં ઉતરી હતી, પણ ૧૭૨માં 'મરકસ યૂરીલક્ષ, તથા 'કારસ'ને હાથે ૨૮૩ માં સખત હાર પામ્યા, પણ તેમનો દોર હન્સ અને ગોથ ટોળાએ સદાનો તોડયો હતો. આ પ્રજા બહાદૂર, લડાયક અને સ્વારીમાં ચંચળ છે.

જેજૂરી—પુના જીલ્લામાં પુરંદર તાલુકામાંનું શેહેર. વસ્તી ૩૨૪૫ ની છે. મ્યૂનિસીપલ ઉપજ ૩૦૩ પૌંડની છે, આ ગામ યાત્રાસ્થાન છે, અત્રે ખંડોબાની મૂર્તિ સ્થાપન કરી તેના ખર્ચ તથા નિભાવ થકી વાર્ષિક ૫૦,૦૦૦ની ઉત્પત્તિ મળે છે, આ દેવતાની સેવામાં ઘોડા, હાથી, વગેરે પુશકળ છે, આ મૂર્તિને ગંગા જળથી સ્નાન કરાવવામાં આવે છે. અત્રે જાનેવારીમાં જાત્રા ભરાય છે, તે વેળા ૧,૦૦,૦૦૦ જાત્રાળુઓ એકઠા થાય છે. આ જાત્રા સમયે ૨૦,૦૦૦ બકરા બળીદાન આપવામાં આવે છે. કે જે કોઇ વેળા ૩૦ હજાર ઉપર પણ કપાય છે.

જેજેવંતી—રાગ દીપકનાં ૮ પુત્ર વધુ પરીવાર માંની આ ભાર્યા રાગનું નામ. એનો ગાવાનો વખત પાછલી રાત્રીનો છે. જાંતી સંપૂર્ણ છે, ખરજ શુદ્ધ, રિખભ તિવ્ર, ગંધાર તિવ્ર, અને કોમળ બે, મધ્યમ કોમળ, પંચમ શુદ્ધ, ધૈવત તિવ્ર, નિખાદ તિવ્ર, અને કોમળ બે એ મુજબ ૭ સ્વરો એમાં આવે છે. આ રાગણી દેશ અને ખમાચની મીલાવટથી બનેલી છે. કોઇ સોરઠ, ઘોલશ્રી અને બિલાવલથી મિશ્ર છે એમ પણ કહે છે. કોઇ ગુજરી અથવા ગૌરી બિહાગડા અને નટથી મિશ્ર છે એમ પણ જણાવે છે.

જેસુઇટ—એક પંથ. 'ઇગનેશિયસ લાયલા'એ ઇ. સ. ૧૫૪૦ માં સ્થાપન કર્યો. જેસુઇટ એટલે જીઝસ (ખ્રાઇસ્ત) નાં અનુયાયી. આ લોકો દ્રવ્ય તરફ બેદરકાર, શુદ્ધ આચરણ, આજ્ઞા પાળવી અને ઉપદેશ કરવા, પ્રવાસ કરવા એવી તેમને ૪ બાબતો માટે કસમ લેવા પડતા. આગળ બે પંથો વચ્ચે મજબુત લડાઇઓ ચાલતી હોવાથી તેમની મજબુતી માટે આ પંથની સ્થાપના થઈ. આ પંથવાળા ઘણી ગરીબાઇમાં વસી અતી શુદ્ધ આચરણ રાખે છે.

જેટ—એક જાતનો કાળો ચળકતો પથ્થર. આ નામ ગેગસ અથવા ગેજસ ઉપરથી પડયું, કે જે ગામ એશિયામાઇનરમાં હતું અને ત્યાં એ પથ્થર મળતા હતા, એમ 'પ્લિની' જણાવે છે. તે વેળા ત્યાં એને ગાગાટસ કહેતા, જેનું અપભ્રંશ 'ગગાટ' અને હાલનું જર્મન નામ જેટ પડયું છે. ઇરાની અંબરના વેપારીઓ એને કાળુ અંબર કહે છે. પ્રાચીનકાળથી આ પથ્થર એક સણુગારનાં પદાર્થ તરીકે જાણીતો છે.

વિટબે તરફ આ પથ્થર ચોકસ જથ્થામાં મળે છે. સ્પેનથી પણ ઉત્તમ જાતનાં જેટ પરદેશ રવાના થાય છે. સ્પેનમાં એસ્ટુરીયસના પ્રાંતમાં જેટ જથ્થાબંધ મળે છે. અને તેનું મુખ્ય કારખાનું 'ઑવિડો'માં છે. એના ઘરેણા ઘણુંખરા 'શોક' વેળા પેહેરવામાં આવે છે અને તે વિધવા સ્ત્રીઓ ઘણાં પસંદ કરે છે. જેટના જેવાંજ નકલીયાત ઘરેણાં ઇંડીયા રબરમાંથી પણ બનાવવામાં આવે છે.

જેઠીમધ—એના વેલા હિંદના ઘણા ભાગોમાં ઉગે છે. દક્ષિણ યૂરપમાં પણ આ વનસ્પતિ ઉગે છે. આ વનસ્પતિ ઉગાડવાની જમીન ડુંગરાળ અને લીલોતરીવાળી જોઇએ અને

હવાનું માન ઉષ્ણ જોઇએ. જેઠીમધની બીજી જાતી છે. તેના ક્ષુપ હોય છે. તે ક્ષુપની ઉંચાઇ સુમારે બે હાથ હોય છે. એના પાંદડા લાંબા હોય છે, અને પાંચ પાંચ આંગળા ઉપર નસો રહે છે. થાણા જીલ્લામાં આહુશીનાં ડુંગરપર એનાં પુશકળ ઝાડ ઉગે છે. એ ઉન્હાળામા ઘણાં સુકાઇ જાય છે. તેમજ પાણીમાં થનારી જેઠીમધની એક જુદી જાત છે. તેને સસ્કૃતમાં 'મધૂલીકા' કહે છે. આ વનસ્પતિના મૂળને જેઠીમધ કહે છે. જેઠીમધ સ્વાદે મીઠાસદાર હોય છે.

એના વેલા હિમાલયા પ્રાંત તથા કોચીન-ચીનમાં પુશકળ થાય છે. પરદેશીઓ એના મળનો અર્ક કાઢી તેની સળીઓ બનાવે છે.

એ ગુણમાં શિતવીર્ય, કફઘ્ન, અને પૌષ્ટિક છે. એનો ઉપયોગ તાવ, પિત્ત, દાહ, ઉનવા, તણખીયો, પ્રમેહ, ખાંસી, દમ વગેરે ઉપર થાય છે.

જેઠીમધનો શીરો નીચલી રીતે બનાવવામાં આવે છે—

જેઠીમધનું મૂળીયું ચાર પાંચ વર્ષનું થયા શિવાય અર્ક કાઢવાને યોગ્ય થતું નથી. સુમારે ૧૦૦ રતલ વજનના મૂળીયામાંથી ૧૬ રતલ અર્ક નિકળે છે. જેઠીમધનાં મૂળીયાં લાવીને તેનાં બે ચાર આંગળ લંબાઇના કટકા કરી તે પાણીમાં નાખી ખૂબ ધોઇ ખાંડણીમાં ખાંડે છે. એ સોટ થએલાં મૂળીયાં એક વાસણમાં નાખી ૨૪ કલાક સુધી ધીમી આંચપર પકાવવું. પછી તેને યંત્રમાં નાખી દાબથી સર્વ રસ કાઢી લેવો. એ બાફવાની તથા રસ કાઢવાની ક્રિયા તે મૂળીયાં ઉપર બે ચાર વાર કરવી પડે છે; અને જે રસ નિકળે છે તેને ગાળી ફરી ચુહલે ચઢાવવો. ઘણાંનારૂ બાફીયા પછી આ કાઢવો કથરોટમાં નાખી ફરી ચુહલાપર મેળવો, અને ઉપર ઉપર હવાવી રસ ઘટ્ટ કરવો. પછી વાસણ ચુહલાપરથી ઉતારી તેને સંચામાં રેડી તેની સળાયો બનાવવી. આ સળી ઠાંસા ઉપર અતી અકસીર છે.

જેડ—એક પ્રકારનો લીલો કિમતી પથ્થર. પ્રથમ આ કિમતી પથ્થર યૂરપમાં મેકસિકોથી આવેલા સ્પેનિયર્ડોએ આણ્યો હતો. ખરેક જેડ પથ્થરમાં લીલી, પીળી ઝાંખ, લાલીસદાર અને સફેદ લીલી ઝાંખ સાથે પણ હોય છે. આ પથ્થર અતિ કઠણ હોય છે; પણ જ્યારે તે પૃથ્થરમાંથી મળે છે તે વેળા પથ્થર સેહેજ નરમ રહે છે, પણ તે પછી એકદમ કઠણઈ પકડે છે. આ કિમતી પથ્થર ઇરાન, ટર્કી અને કોરસિકામાં મળે છે. જેડ યૂરોપીયનોથી લાંબા જમાનાઓ સુધી અજાણ્યો હતો. એ મુખ્ય કરી ચીન, સાઇબિરિયા, ન્યૂ-ઝીલેંડ અને બીજા પેસીફીકના દક્ષિણ તરફના ટાપુમાં તથા બ્રિટીશ કોલંબિયા અને અલાસ્કામાં મળી આવે છે.

જોકે આ પથ્થર યૂરપમાં પ્રથમ સ્પેનિયર્ડો મધ્ય અને દક્ષિણ અમેરિકાથી લાવ્યા તે છતાં એ કાંઇ ત્યાં ઝાઝો મળી આવતો નથી. સ્પેનિયર્ડો લાવેલા જેડ ખરા હશે એ પર શક નાખવામાં આવે છે. ન્યૂઝીલેંડમાં જે જેડ મળે છે તે ત્યાં 'લીલા પથ્થરને' નામે જાણીતો છે. ન્યૂ કેલેડોનિયામાં મળતો જેડ 'ઓસેનિયા જેડ'ને નામે જાણીતો છે. ન્યૂઝીલેંડનો જેડ પથ્થર એશિયાઇ જેડથી તદ્દન વેગળીજ જાતનો હોય છે.

ચીનમાં જેડ મ્હોટા પ્રમાણમાં પુશકળ મળે છે, તેના જેટલો જથ્થો દુનિયાના બીજા કોઇ ભાગમાં મલતો નથી. આ જેડમાં એલ્યૂમિના અને સોડિયમ ઉપરાંત બીજા તત્વો હોવાથી ચીનાઇ જેડ કિમતી ગણાતો હોવાથી તે સાચ્ચો કહેવાય છે. ચીનમાં એને 'યૂસ્ટોન' અથવા 'યૂચી' કહે છે. આ પથ્થર ત્યાં 'કૌનલુન' પર્વતમાંથી મળે છે. તથા કેન્ટોન પ્રાંતનાં દક્ષિણ ભાગના પર્વતોમાં મળે છે. ચીનમાં જેડ પથ્થર બે હજાર વર્ષો થયાં જાણીતો છે.

કાળા રંગની ઝાંખવાલા જેડ પથ્થર સાઇબિરીયાના 'બાટુ ગૅાલ'માં મળે છે. તેમજ બરમામાં 'બાહામો' પાસે મળે છે;

કે જેના ઘરેણાં આગલા મેકસીકન તથા મધ્ય અમેરિકનો બનાવી પેહેરતા હતા. ચીનાઇ તુર્કસ્તાનમાં જેડની ખાણોમાં ચાલુ ખોદકામ ચલુ હોવાથી ત્યાંથી એ ઘણું મળે છે. જ્યાં એક પર્વતમાં 'ટનલ' ખોદી તેમાં ૧૦૦ ઉપર ગેલેરીઓથી માર્ગો બનાવી એનું ખોદકામ ચાલુ કર્યું છે. આ પથ્થર ખડકની અંદર રહેતો હોવાથી તે કાઢતી વેળા તેનાં ચોસલાં કદી પણ મળતા નથી પણ થોડી ઈંચની જાડાઇના કટકા મળે છે. આથી મ્હોટા કટકા બેહદ કિંમતી ગણાય છે; તે માત્ર શેહેનશાહને નજરાણા કરવા માટેજ રાખવામાં આવે છે.

કનતાનમાં જેડનું ખાસ બજાર છે. જ્યાં જેડ છુટક તેમજ તેની બનાવટો પણ વેચાતી મળે છે. એનાં મુખ્ય ઘરેણાં બોચ, એરીંગ, વીટી અને બાલમાં ખોસવાની પીનો બનાવેલી હોય છે. અને તે હીરાના જેટલીજ કિમતે વેચાય છે.

લીલા જેડનો એક ઉત્તમ નેકલેસ ૧૦૦૦ પૌંડથી ઓછો વેચાતો નથી, માત્ર બે કૉલર બટનની કિંમત ૩૦ પૌંડ ઉપજે છે. સાધારણ કદના કટકા ૫૦૦ થી ૬૦૦ પૌંડે વેચાય છે. પૉલીશ કીધા વગરના જેડની એક બ્રસલેટ ૨૦થી ૩૦ પૌંડે ઓછામાં ઓછી કિંમતે મળે છે.

જેડબર્ગ—રૉકસબર્ગ 'શાયરનું' આ મુખ્ય શેહેર એડીનબર્ગની દક્ષિણ પૂર્વે છે. અત્રે ૧૮૨૩ માં એક જેલ રૉયલકૅસલની જગ્યાપર બાંધવામા આવી છે. અત્રેનો કિલ્લો ૧૪૦૯ માં સુધારી બાંધવામાં આવ્યો તેમા ત્રીજા અલેકઝાન્ડરનું હાડપીંજર તેમજ ત્યાં બીજી યાદગારીઓ મેરીસ્ટુઅર્ટ, પ્રિન્સ ચાર્લસ એડવર્ડ, બર્ન, સ્કૉટ અને વર્ડસવર્થની જોવામાં આવે છે. અત્રે ઉનના કાપડ વણવાનાં કારખાનાં ૧૭૨૯ થી ચાલુ છે. ૧૮૪૧ માં લોક વસ્તી ૩૨૭૭ ની અને ૧૮૮૧ માં ૩૩૫૭ ની હતી.

જેડવિલ્યમ—સ્ટીરીયોટાઇપના આ શોધકનો જન્મ ઇ. સ. ૧૬૯૦ માં થયો. એ એડીનબર્ગમાં સોનીનો ધંધો કરતો હતો. ૧૭૨૫ થી એણે પિતળના બિબાં બનાવવા પાછળ પોતાનું લક્ષ રોક્યું હતું. એક લંડનના સાહુકારની પૈસાની મદદથી પોતાની શોધ આગળ વધારી એને કેમબ્રિજ યુનિવરસીટિએ થોડીક બંદગીની ચોપડી તથા બાયબલ છાપવા રોક્યો હતો. એણે બંદગીના પુસ્તકો છાપ્યાં તેટલાં એના મદદગાર તથા માનમોની દગલબાજીથી એને ઘણું ખમવું પડયુ હતું. તે પછી એ એડીનબર્ગ જઇ રહ્યો. જ્યાં ૧૭૪૯ માં ૧૯ અકટોબરે ગરીબ સ્થિતિમાં મરણ પામ્યો.

જેતપૂર—દક્ષિણ કાઠીયાવાડમા ગાંજકોટની દક્ષિણે ૪૦ મૈલ ઉપર અને પોરબંદરની ઉત્તર પૂર્વે ૬૩ મૈલ ઉપર કિસ્સેનદીનાકુ ગામ છે. આ વેપારી શેહેર છે. અને ભાવનગર ગોડલ રેલ્વેની ધોરાજી રેલ્વે લાઈનનું સ્ટેશન છે. શેહેરની દક્ષિણ પૂર્વે ૧ મૈલપર રેલ્વે સ્ટેશન છે. શેહેરમાં મુસાફરોનો બંગલો, ધર્મશાળા, દવાખાનું, પોસ્ટ ઑફીસ, ટેલીગ્રાફ ઑફીસ, શાળા અને દરબાર છે. ઉપજ ધાન્ય અને કપાસની છે. વસ્તી ૧૧૨૧૩ની, તેમાં ૬૧૧૪ પુરૂષો અને ૫૬૯૯ સ્ત્રીઓ છે. વસ્તીમા ૬૩૧૮ હિંદુ અને ૪૫૧૨ મોહમેદનો, ૭૭૯ જૈન અને ખ્રિસ્તી છે.

જેતપૂર બીલખા—કાઠિયાવાડના દક્ષિણ ભાગમાંની એક ઠકરાત. તેમાં ૨ શેહેર તથા ૧૪૨ ગામો છે. ને ૧૮૨૫૨ રહેવાના મકાનો છે. ક્ષેત્રફળ ૭૩૩ ચોરસ મૈલ છે. વાર્ષિક ઉપજ ૭,૬૭,૦૦૦ રૂપ્યાની છે લોક વસ્તી ૧૮૮૧ માં ૯૨૫૫૩ ની ને ૧૯૦૧માં ૧,૧૧,૫૪૯ ની હતી. એ એકજ ઠાકોરને તાબે નથી પણ જૂદે જૂદે હાથ વેહેચાયલુ છે. રાજ્યમા ૨૫ શાળાઓ તેમાં ૧૨૭૪ વિદ્યાર્થીઓ ભણે છે. ઠાકોરના તાબે ૧૪૮ ઘોડેસ્વાર, ૧૮૫ પાયદળ લશકર હોય ૭૮૫ પોલીસ સિપાઈઓ છે. આ રાજ્યની ઉપજમાંથી ૫૦૨૬ પૌંડ, ૪ શિલીંગ બ્રિટીશને તથા ૫૧૬ પૌંડ ૬ શિલીંગ ગાયક-

વાડને અને ૩૭૯ પૌડ ૧૨ શિલીંગ જુના-ગઢ સરકારને ખંડણીના આપવા પડે છે. વાંળા કાઠીઓ ઘણી સદી આગમજ આ પ્રાંતમાં આવ્યા હતા. તેમનું પહેલું થાણું 'દેવળીઆ મ્હોટા' એ હતુ. તે પછી ચિત્તલ ને તે પછી જેતપુર લીધું હતું. જેતપુર હાલમાં ૧૫ તાલુકદારને હાથ છે. ભાવનગર અને ધોરાજીની વચ્ચેની રેલ્વે લાઇન ઉપર જેતપુર એક સ્ટેશન છે. જેતપુરથી રાજકોટ, ધોરાજી, જુનાગઢ, ને માણેકવાડ સુધી સડકો બાંધેલી છે. જેતપુર રાજકોટની નૈરૂત્યે ૪૦, ગોડલીની નૈરૂત્યે ૧૮ મૈલપર છે.

જેનમેનલેંડ—આર્ટિક ઓશનમાનો એક જવાળા મુખી વાળો ટાપુ. ઇ. સ. ૧૬૧૧મા જે ધણીએ શોધી કાઢયો તેનાજ નામે તે ઓળખાય છે. આ ટાપુ આઇસલેંડ અને સ્પીટ્ઝબર્ગની વચમાં ૩૬ મૈલ લાંબો છે. એનો સર્વથી ઉંચો પર્વત બિનબર્ગ ૮૩૫૦ ફીટ ઉંચો છે, ને તે જવાળા મુખીથી ઓળખાય છે. એના ઉત્તર તથા પૂર્વ કાંઠાપર વસંત ઋતુમા માછલી મારવાનો ઉદ્યોગ ચાલે છે.

જેનર એડવર્ડ—સળીઅાના અટકાવ માટેની રસીનાં આ શોધકનો જન્મ ગ્લોચેસ્ટર શાયરમાં બ્રેકલી ખાતે ૧૭મી મે ૧૭૪૯માં થયો હતો. એ રેવરંડ સ્ટીફન જેનરનો ત્રીજો બેટો હતો.

સાધારણ કેળવણી લઇ એ બ્રિસ્ટલ પાસેના સોડબરીમા રહેતા મી૦ લુડલો તબીબના હાથ તળે શિષ્યાઉ તરીકે રહ્યો તે પછી ૨૧ વર્ષની વયે એ લંડન જઇ જૉનહંટરના શિક્ષણ તળે અભ્યાસ કરવા રહ્યો, જ્યા તેના કુટુંબમાંજ એ બે વર્ષ સુધી રહ્યો. ત્યાં એણે ચંચળ જેહેનથી અભ્યાસ કરી શારરિક વાઢાઉકાપ શાસ્ત્ર રોગ પરિક્ષા શાસ્ત્ર અને ખુદરતી શાસ્ત્રનો બારિક અભ્યાસ કર્યો. ૧૭૭૩મા એ પોતાના વતનમાં ધંધો ચલાવવા લાગો. ૧૭૮૮માં એણે "નેચરલ હિસ્ત્રી ઑવ કક" નામે ગ્રંથથી નામનો મેળવી. ૧૭૯૨મા સેંટ એન્ડ્રુ તરફથી એને એમ. ડી. ની ડીગ્રી મળી હતી.

એણે ૧૭૭૬થી ૧૭૯૬ સુધી શિતળા આવતા અટકાવવાની રસીની શોધ કરી. આ શોધનો એને પેહેલો વિચાર ૧૭૭૦માં આવ્યો. એક દિવસે કોઇ દર્દી ગોવાલણ એની પાસે આવી કહેવા લાગી કે મ્હને ગાયની રસી લાગવાથી સહિઅડ ઉઠતાં, હવે શિતળા આવવાનો જરાએ ભય નથી. આ ઉપરથી ડૉ૦ જેનરને શોધ કરતાં જણાયું કે ગાયના આંચળ ઉપર તથા તેની પાસે કાતરા નજદીક ઝીણી ફોલ્લી હોય તેમાંથી જે રસી નિકળે છે તે મનુષ્યના બદનમાં આમેજ કરતા શિતળા આવશે નહિ. આથી પ્રથમ જેનરે ૧૭૭૫થી ૧૭૮૦ સુધી શિતળાંના દર્દનો અભ્યાસ કરી શોધ જાહેર કરી.

ઘણાક બખતરા પછી ૧૭૯૬માં ૧૪ મેએ જાહેરમા શોધ મેલી.

૧૭૯૮માં એણે ગૌશિતળા સંબંધી શોધનો એક ગ્રંથ પ્રગટ કર્યો. આ એની શોધ સામે પ્રથમ ઘણા વિદ્વાનો થયા, પણ એક વર્ષ પછી લંડનના ૭૦ વિદ્વાન તબીબોએ તેની ખાતરી કરી પોતાનું જાહેર મત દર્શાવ્યું. આ શોધ જાહેર થયા પછી, જેનર પર યુરપની જૂદી જૂદી દરબારો તથા મંડળીઓ તરફથી માનની ઘણીક નવાજેશો થઇ.

૧૮૦૨મા પાર્લામેંટે ૧૦,૦૦૦ પૌંડની બક્ષેસ આપી અને ૧૮૦૭મા બીજા ૨૦,૦૦૦ પૌંડ બક્ષેસ કર્યા. ૧૮૫૮માં લંડન ખાતે એનું પુતળું બનાવી ઊભું મેલવામાં આવ્યું. એણે પોતાની જીંદગી બ્રેકલી તથા ચેલ્ટનહેમમા ગુજારી હતી. મરણ ૧૮૨૩માં ૨૬ જાનેવારીએ મગજે લોહી ચઢી જવાથી નિપજ્યું હતુ.

જેનશીયન—એ નામની એક ઝાડની જડ જે ઓષધિમા ઉપયોગી છે. એ ઉત્તર અમેરિકા, સ્વિતઝરલેંડ, આસ્ટ્રેલિઆ અને પીરી-

નીસના તથા આલપાઇનના પહાડો તરફ થાય છે.

જેન્સવેલી—વાઇસ કૉન્શીયાનું આ શેહેર રૉક નદી કાંઠે ચીકાગોની ઉત્તર પશ્ચિમે ૯૧ મૈલપર છે. અત્રેની નદીના પ્રવાહનાં બળથી આટાની મીલો, રૂની મીલો અને ઉનની મીલો ચલાવવામાં આવે છે. લોક વસ્તી ૧૦૮૩૬ ની છે.

જેના—સેકસવિમરને લગતું આ એક શેહેર વીમરની દક્ષિણ પૂર્વે રેલ માર્ગે ૧૪ મૈલપર છે. આ શેહેર સમુદ્ર સપાટીથી ૫૧૮ ફીટ ઉપર છે. અત્રેની પાઠશાળામાં ૮૫ પ્રોફેસરો, ૬૦૦ વિદ્યાર્થિઓ છે અને ત્યાંની લાયબ્રેરીમાં ૨,૦૦,૦૦૦ પુસ્તકોનો સંગ્રહ છે. ૧૮૭૫ માં લોક વસ્તી ૯૦૨૦ ની અને ૧૮૯૦ માં ૧૩૪૪૯ ની હતી.

જેનીઝેરીસ—તુર્કસ્તાનનું પેહેલું કવાયદ પામેલું લશકર. સુલતાન ઓરખાને ૧૩૩૦ માં કેદ થએલા ખ્રિસ્તી સીપાહોને જબરીથી મોહંમેદન ધર્મ કબુલાવી તેમના બાળકોને મુસલમાન તરીકે ઉછેરી લડાયક કેળવણી આપી હતી. પણ આ લશકરનું ચોકસ બંધારણ ૧૩૬૨ માં ઓરખાનના બેટા ૧ લા અમુરથના વખતથી બંધાયું. જેનીઝેરીસનાં તે વેળા બે વર્ગ કરેલા હતા. તેમાંનો એક ભાગ કૉન્સતન્તીનોપલની બરાખમાં વસતો, જેનો બીજો ભાગ બીજા ભાગમાં વસતો; જેમની સંખ્યા ૧,૦૦,૦૦૦ ની રહેતી, અને બીજું બંધારણ વિનાનું લશકર ૩,૦૦,૦૦૦ થી ૪,૦૦,૦૦૦ નું રહેતું. આ તમામ લશકરના વડા સરદારને આગા કહેતા. તેને મોતની સજા કરવા જેટલો અધિકાર રહેતો. સુલેહના સમયમાં આ લશકર પોલીસ સીપાઇ તરીકે કામ બજાવતું. લડાઇમાં પાયદળ લશકર તરીકે કામ કરતા. સુલતાનના બૉડી ગાર્ડ પણ એજ ટોળાના રેહેતા. આગળ જતાં આ લશકરીઓની સત્તા એટલી વધી કે તેઓ મ્હોટા ઓહ્દેદારો બની સુલતાનને પરદેશી દુશમનો કરતાં પણ વધુ દબાવનારા થયા.

છેલ્લા સુલતાન મહમદ બીજાના સમયમાં ૧૮૨૬ માં જેનીઝેરીસોના બળબળાટથી લડાઇ ઉઠી તેમાં સુલતાને તેમને બરાખો તરફ હટાવી મેલી તેમાંના ૮૦૦૦ ને તો બળતામાં હોમાવ્યા અને ૧૫,૦૦૦ ને કતલ કર્યા. તથા ૨૦,૦૦૦ ને દેશનિકાલ કર્યા હતા. ૧૮૨૬ માં ૧૭ મી જુને બાહેર પાડેલા જાહેરનામા પછી જેનિઝેરીસોનું લશકર સદાનું વિખેરી નાખ્યું અને 'નિજામી' લશકરની સ્થાપના થઇ.

જેનોફાનીસ—એનો જન્મ એશિઆ માઇનરના કાલોફાન શેહેરમાં ૪૦ માં ઓલીંપિયડમાં થયો હતો. કાલોફાન શેહેર કવિઓના માટે ઘણું જાણીતું હતું અને ત્યાંજ જેનોફાનીસે પોતાની જુવાનીના દિવસો કવિતા રચવામાં ગુજાર્યા હતા.

કોઇ નહિ જણાયલા કારણ માટે એને દેશનિકાલ કરવામાં આવ્યાથી એ કવિ તરીકે સિસિલીમાં ફર્યો. પલુટાર્ક મુજબ એને આ ધંધામાં કશી કમાણી થતી નહિ હોવાથી એ ગરીબાઇમાં સબડતો હતો.

એના વખતમાં એની બયતોની તે વખતના વિદ્વાનો પર સારી અસર કરી હતી. એણે 'કોલોફાન' તથા લીઆના સ્વસ્થાન બાબે ૨૦૦૦ બયતો લખી હતી. એની કવિતામાં આપેલા વિચારો ઘણીજ અઘડી ફીલસુફીથી દર્શાવેલા હોવાથી તે કવિતા હોમરના કાવ્ય પ્રમાણે ઝાઝી પસરી નથી. એણે ૧૦૦ વર્ષની લાંબી ઉમર ગુજારી હતી.

જેનોલનના ગુફા—ન્યૂ સાઉથ વેલ્સમાં બ્લુમૅાન્ટમાં (સીડનીથી પશ્ચિમે ૧૬૦ મૈલ ઉપર) આ કુદરતી હુન્નરમંદીના ગુફાઓ છે. એની શોધ ૧૮૪૧ માં જાહેર થઇ હતી, અને ૧૮૬૬માં તે પ્રજા માટે ખુલ્લા મેલાયાં હતા.

જેપાન—એશિઆના પૂર્વ કાંઠાપરના આ ટાપુવાળી શેહેનશાહત ૪ મ્હોટા ટાપુઓથી બનેલી છે. હૉનશુ, શિકોકુ, કયૂસ્યુ અને

જેસ્સો. જેપાનની શેહેનશાહાતનું ક્ષેત્રફળ ૧,૬૨,૦૦૦ ચોરસ મૈલ અથવા યુનાઇટેડ કીંગડમ કરતાં ૩૪૦૦૦ મૈલ મ્હોટું છે. તેમાં ૪૦૦૦ નાહના ટાપુઓ છે. ૧૮૯૨ માં ત્યાંની લોક વસ્તી ૪,૦૭,૧૮,૬૭૭ ની હતી. તે નીચે મુજબ વેંહેચાયલી હતી. હોનશમાં ૩૧૨૪૬૬૦૭, શિકોકમાં ૨૮,૮૭,૩૪૭, ક્યૂશ્યૂમાં ૬૨,૭૦,૮૯૩, યેઝોમાં ૩,૧૪,૧૦૮ ની લોક વસ્તી છે. ૧૯૦૧ માં લોક વસ્તી ૪,૭૦,૦૦,૦૦૦ ની હતી.

જેપાનમાં ધર્તીકંપ સાધારણ હોવાથી ત્યાંની ઇમારતો લાકડાની ઝાઝી બાંધવામાં આવે છે. પણ પશ્ચિમ સપાટ ભૂમિપર ઝાઝા ધર્તીકંપ થતા નથી. જેપાન દુનિયામાં સર્વથી વધારે પહાડી દેશ છે. આ દેશની ખીણો અને સપાટ ભૂમિ ફળદ્રુપના માટે વખાણાય છે. અત્રેનાં જ્વાલા મુખી ૧૨૩૬૫ ફીટ જેવડા ઉંચા છે. તેમાં ૮૦૦૦ થી ૧૦૦૦૦ ફીટની ઉંચાઈના ૬ પર્વતો છે. તેમાં 'હોર્નઝ' નામનો ચપળ જ્વાળા મુખી છે. યેઝોમાં ૮ જ્વાળા મુખી છે. આ ટાપુમા જગેજગ ખનીજ ઝરાઓ વહે છે. પહાડની તળેટીની સપાટ ભૂમિ ફળદ્રુપ બનાવવામાં આવે છે.

જેપાનના જૂદા જૂદા ભાગમાં હવામાં અચોકસ ફેરફાર રહે છે. ટોકીયોમાં ચાલુ ગરમી ૫૭-૭૦ ફેરન હોય છે. ત્યારે થંડીમાં પારો ૧૬°૨° ડીગ્રી ઉપર ઉતરે છે. ગર્મીમાં ૯૬° ડીગ્રી પર ચઢે છે. નેગાસકીમાં થંડીની ઋતુમાં ૨૩° પર પારો ઉતરે છે. ટોકીયોમાં થંડી દરમ્યાન બરફ પાંચ ઇંચ જાડો ઠરે છે. અને 'કાગાની' અપરવેલીમાં ૧૦ અંશ પારો ઉતરી ત્યાં ૧૮ થી ૨૦ ફીટ જાડો બરફનો થરો બાઝે છે, વર્સાદનું પડવું પણ અચોકસ છે પણ તેની સરેરાસ ૧૪૫ ઇંચની આવે છે. આ દેશમાં ફર્ન, બાંઉ, કેળા, નારીયળી, ઓક, બીચની અનેક જાતી ઉગે છે. તેમજ ચીન પ્રમાણે અત્રે પણ હિંસકપશુ તથા પક્ષીઓની વસ્તી છે. તેમાં જેપાનીજ બિલાડી જાણીતી છે.

જેપાનીજો ખેતીવાડી ઉપર ઘણું ચોકસ લક્ષ આપતા હોવાથી તેઓ ઉત્તમ ખેડુત ગણાય છે, અને તેઓએ પોતાની પહાડી જમીનને વઠીક ખેતીવાડી લાયકની બનાવી ત્યાં, ઉત્તમ જાતના ધાન્યો વાવે છે. મુખ્ય અનાજ ચોખા, બાજરી, ઘઉં, મીલેટ, મકાઇ અને બીજાનો સારો પાક થાય છે. જેપાનમાં ચાહની ખેતી ઇ. સ. ૭૭૦ માં ચીનાઓએ દાખલ કરી હતી. રૂ, સણની ખેતી પણ મ્હોટા પાયા પર કરવાની શરૂ કરી છે. સાકર, તંબાકુ, ત્રાંબુ, લોઢું, જસત, એન્ટીમની, ક્લાઇ, ગંધક, કોલસો, બાસાલ્ટ, ગ્રીનસ્ટોન, ગ્રેનાઇટ (લાલ અને ભૂરો), અકીક, અંબર, સ્ફટિક, અબરખ, કાચી પુષ્કળ મળે છે.

યેઝોના જંગલી જેપાનીજો શિવાય તમામ ટાપુ એકજ કોમથી વસાયલો છે, છતાં તેમની બોલીમાં થોડો થોડો ફેરફાર રહેલો છે. આ લોકો પરદેશી અજ્ઞકપ ટોળાના સમાગમથી ઉતરેલા છે. તેમાં મુખ્ય તારતરો કે જેઓ કોરીયન સામુદ્રધુનિ તરફથી દાખલ થયા, તેમજ મલાઇ દક્ષિણમાં અને એનોઇના મેળ ભર્યા સબંધથી ઉત્પન્ન થએલી કોમ છે. જેપાનીજ ચેહેરામાં બે જાતનાં ઘાટ સ્પષ્ટ જણાઇ આવે છે. તેમનું કપાળ, માથું અને ચેહેરો, ઉઠાવદાર કપાળ અણીદાર નાક, નાહની આંખ, રંગે સેહેજ પિળો ને રતાળો હોય છે. તેમના પુરૂષોનાં ચેહેરાપર બહુ થોડા બાલ હોયછે. ઉત્તર તરફના જેપાનીજો મ્હોટા માથાના, ચપટા નાક, મ્હોટી આંખોવાલા જણાય છે, તેમની સ્ત્રીઓ ઘણી સુંદર મુખકાંતવાલી ગણાય છે. જેપાનીજ છોકરીઓનાં સુંદર ચેહેરા ઉત્તમ રીતભાત, સુંદર પોશાકથી ઘણી ખેંચાણકારક જણાય છે. તેમાં જેપાનીજ બાળકો પોતાની સુંદરતા માટે ઘણું ધ્યાન ખેંચે છે. જેપાનીજો ચાયાણી,

રીતભાત જાણનારા, કાયદાસર વર્તનારા, પેહેરવેશમાં સ્વચ્છતા જાળવનારા છે. તેમજ તેઓ કરકસરૂ હોઇ પોતા માટે માન ધરાવી જાળવનારા છે, જેપાનીઝોમાં ૫૦૦૦ કુટુંબો અસલી શરાતમ ધરાવનારાં જાણીતાં છે.

જેપાનીજ ભાષા આલતાઇ ભાષામાંની કોરીયન અને માનચુરીયનને મલતી છે. તેમની ભાષા શિખવી જોકે ઘણી અઘરી છે, પણ તે સેહેજમાં ઉચ્ચારી શકાય તેવી અને મધુર છે. ૬ ઠી સદીથી જેપાનમાં ચીનાઇ સુધારાએ પગપેસારો કર્યો હતો.

જેપાનમાં કેળવણી લેવાનો ફરજીઆત કાયદો હોવાથી કેળવણીના બાબમાં આ દેશ થોડા વર્ષોમાં ઘણો આગળ વધી સુધારાની ટોંચે પુગો છે. ત્યા રોજીંદા પત્રો સંખ્યાબંધ નિકળે છે. ૧૮૬૮—૭૨ થી જેપાનીઝોએ યૂરપીઅન લશકર પદ્ધતિએ પોતાનું લશકર વધારી કેળવ્યું છે. જાપાનનું જાથુક લશકર ૧૯૦૪ માં ૧૫૦૦૮૦ માણુસ અને ૩૦૦૮૦ ઘોડેસ્વારનું હતું, તેમાં લડાઇથી ફવાવતી માણસો ૫૦૦૦૦૦ સૈનિકો અને ૧૦૦૦૦૦ ઘોડાનો વધારો કરી શકાય એવી ગોઠવણ કરી છે; તેમ અણિધીક વખતે અનામત લશકર તરીકે તેમાં બીજાં પાંચ લાખ માણુસો વધારી શકાય એવી ગોઠવણ કરી હતી.

જેપાનીજ નૌકા ખાતામાં ૭ પેહેલા નંબરનાં લડાયક બારકસો, ૧૪ બીજા નંબરની ક્રુઝરો, તેની સાથેનાં નાહના લડાયક વહાણો અને છેલ્લામાં છેલ્લી ગોધ પ્રમાણેનાં ઘથીયારો વાળા અને છેલ્લી શોધ પ્રમાણેના ટોરપીડો બોટો છે. તેની ઉપર ૩૮૬૪૬ સૈનિકો છે, જેમાંનાં ૩૧૩૮૭ તુરતજ લડવા માટે તૈયાર હાલતમાં છે. અને ૧૮૯૦ માં રેલ્વે લાઈન ૧૯૦૦ મૈલ ખુલ્લી મેળાઇ હતી. આ દેશની કુલે ઉપજ ૨૮૮૩૦૦૦૦ પૌંડની અને ખર્ચ ૨,૮૭,૫૦,૦૦૦ પૌંડનો છે. જાહેર કરજ ૧૮૯૨માં માત્ર ૫,૮૯,૬૦,૦૦૦ પૌંડનું હતું. જેપાનનું રાજ્ય બંધારણ બ્રિટીશ રાજ્ય બંધારણને ધોરણે ચાલે છે.

યૂરપીયન લોકોમાં સર્વથી પેહેલા પોર્તુગીઝો ઈ. સ. ૧૫૪૨ માં જેપાનમાં ગયા; અને તેમનાં મીશનરી પાદરીઓએ ત્યાંના ઘણાએક લોકોને ખ્રિસ્તી ધર્મમાં વટલાવ્યા; પણ તેઓ રાજકારભારની બાબતમાં વચમાં પડવા માંડયાથી તેમને ત્યાંના વતનીઓએ કાપી નાખ્યા, ને જીવતા રહેલાઓને દેશનિકાલ કીધા; અને ત્યારથી જેપાનીઝોએ ડચ શિવાય બીજા યૂરપીયન લોકો સાથે વેહેવાર બંધ કીધો. પણ ઇ. સ. ૧૮૫૪-૫૫ માં ઇંગ્રેજ, અમેરિકન, તથા રૂશિઅન લોકોએ નાંગાસાકિ ઉપરાંત સિમોદા તથા હોકોદાદિ બંદરો આગે તેમનાં વાહાણો મરામત કરવાની તથા ખોરાકી લેવાની પરવાનગી આપી હતી; અને ત્યારપછી સને ૧૮૫૮માં જેપાનની સરકાર સાથે તેઓએ નવો બંદોબસ્ત કરી ત્યાં વેપાર ચલાવવાનો હક્ક મેળવ્યો હતો.

ઇતિહાસ—અસલનાં વખતમાં ચીનમાં ધર્મ અને રાજકારોબાર ચાલુ હતો તે વેળા જેપાન સાથે ચીનાઓએ વેહવાર ચાલુ રાખ્યો હતો. પણ ૧૩ મી સદીમાં મોંગોલોએ ચીન સર કર્યું, અને જેપાનને તાબે કરવા ચાહ્યું ત્યારે જેપાનીઝોએ ચીન સાથેનો સંબંધ તોડી નાખ્યો હતો; પણ મોંગોલ વંશની સમાપ્તિ થતાં મીંગ વંશ ગાદીએ આવ્યું ત્યારથી જેપાનીઝોએ ફરી ચીન સાથે સીધો વેપાર ચલાવવા માંડયો હતો.

દુનિયાની ઉત્પતિ અને પેહેલા મનુષ્ય માટે તેઓમાં એવી દંતકથા છે કે જ્યારે પૃથ્વી કે અહો, આસમાન કે સૂર્ય ઉત્પન્ન થએલાં નહોતાં, ત્યારે ઇશ્વર પોતાની મેળે ઉત્પન્ન થયો અને તેણે આકાશ બનાવી ત્યાં પોતાનું મથક કર્યું. તેને રાજ્ય કરવા ગમતું નહિ હતું તેથી ૮૦,૦૦,૦૦૦ દેવોને ઉત્પન્ન કર્યા અને તેમની સરદારી પોતાની વ્હાલી બેટી સૂર્યને ૨,૫૦,૦૦૦ વર્ષ વેર કરવાનું વરદાન આપ્યું. તેણીના અમલ પછી ૪ ઇશ્વરો ઉત્પન્ન થયા, અને તેઓએ ૨૦,૦૦,૦૦૦ વર્ષ વેર રાજ્ય કર્યું. તેમાંનો

છેલ્લો આ પૃથ્વી ઉપર આવી એક મનુષ્યરૂપી કન્યા સાથે પરણ્યો, જેને ત્યાં એક પુત્રની પ્રાપ્તી થઇ જેના વંશજો હાલના જેપાનના મિકાડો છે.

આ સર્વ દેવતાઓમાં સર્વથી મ્હોટું માન સૂર્ય દેવીને આપે છે. તે એટલા સુધી કે મીકાડા અથવા બીજા દેવતાઓનીજ મારફતે જેપાનીઝો તેની બંદગી કરી શકે છે. જેપાનીઝોનો મ્હોટો ભાગ બુદ્ધને માને છે. આ ધર્મ જેપાનમાં ઇ. સ. ૬૦૦ માં હિંદુસ્તાન અથવા કોરિયાથી દાખલ થયો હતો.

જેપાનનું રાજ્ય ઇશ્વરનું હોવાથી આગલા શેહેનશાહને મીકાડો કહેતા અને તેને ઇશ્વરી અવતાર માની તેને રાજ્યનો તથા ધર્મનો વડો ગણતા. આગળ તેની ઇશ્વર તરીકેની પુજા કરવામાં આવતી, અને તેને દેવતા માની મેહેલમાંથી બહાર નિકળે ત્યારે તેને પગે કદીજ ચાલવા દેતા નહિ. તેમજ તેના શરીરનો એકે એક ભાગ એટલો તો પવિત્ર ગણતા કે વાલ તથા નખ પણ કદી કાઢવામાં આવતા નહિ. તેમજ તેને બામદાદમાં રાજ્ય ગાદી પર કેટલાક કલાક વેર સ્થિર હાલતમાં બેશી રહેવું પડતું, અને તે વિજા તેનાથી હાથ, પગ, કે માથું યા પાંપણ વટીક જરા હિલાવી શકાતી નહિ. પણ જો કમતસિબે કોઇ અવયવ હિલ્યો તો તે વર્ષે લડાઇ યા દુકાળ પડશે એમ મનતા. આથી કેટલાક મીકાડો કંટાળી આ ગાદીપરનો હક વટીક છોડી નહશી ગયા હતા; આથી તે પછી ગાદીપર તેનું તાજ મેળવાનો રેવાજ ચાલુ થયો. આ મીકાડો તરફથી સર્વે રાજકારોબાર રાજસભા ચલાવતી અને મીકાડો તો માત્ર એક પુજા કરવાનોજ પાદશાહ ગણાતો.

૧૨મી નદીમાં આ ઇશ્વરી મીકાડોની સત્તા તુટી; તેના તાબેદાર, શાહજાદા તેની સામે થયા અને મીકાડોને માત્ર પવિત્રાઇ તથા બીજા થોડા હક સોંપી સઘળી સત્તા લશકરી સરદારોને હાથ કરી. તેઓમાં "ઇડોસા" નામે એક કદીયારો શૂરવીરપણાથી, આગળ વધ્યો હતો. તેણે પોતાના બળથી ધર્મગુરૂનો અને રાજ્ય ચલાવનાર પ્રજાનો એવા, બે પાદશાહી ભાગ કર્યા, તેમાં મીકાડોને માત્ર ધર્મનો પાદશાહ કીધો, અને પોતે રાજ્યકારોબાર ચલાવવા લાગ્યો; જે ધારો આજ વેર ચાલુ છે.

જેપાનીઝોમાં ૮ વર્ગ છે. ૧ લા વર્ગમાં શાહાજાદા; ૨ જામાં ઉમરાવો; ૩જામાં સઘળી વર્ણના ધર્મગુરૂઓ; ૪ થામાં લશકરી સરદારો, તથા ઉમરાવો; ૫ તથા ૬ઠ્ઠા વર્ગમાં વૈદો, સરકારી અમલદારો અને ધંધાદારીઓ; ૭મા વર્ગમાં છુટક વેપારી, નાહના દુકાનદાર અને રંગારી તથા ચિતારાઓ. અને ૮મા વર્ગમાં ખેડુત તથા મજુરો.

જેપાનના આગલા મીકાડો 'મત્સુહીતો' નો જન્મ ૧૮૫૨માં કિયારોના મેહેલમાં થયો હતો. તે ૧૮૬૭ના ફેબ્રુવારીમાં ગાદીનશીન થયો. તે દુનિયા સંબંધી કશું જ્ઞાન ધરાવતો નહિ હોવાથી, તે જલદીજ એકાંત વાસમાં જઇ રહ્યો હતો.

૧૮૬૮ સુધી જેપાનનાં શહેનશાહને ત્યાંની પ્રજા દેવતા તરીકે માન આપતી અને તેઓ દરબારમાં પોતાના અમલદારોને બોલાવતા તે વખતે પોતાનાં મ્હોપર બુરખો નાખતા, અને અમલદારો તખ્તથી ઘણે છેટે ઉભા રહેતા. એક વખત પહેરવામાં આવેલો લેબાશ શહેનશાહથી પાછો પહેરાય નહિ; તેમજ એક વખતમાં ખાવામાં આવેલો ખોરાક પાછો તેનાથી ખાવામાં લઇ શકાય નહિ. એવો વેહેમ ત્યાં ચાલતો.

હાલનો મીકાડો—શેહેનશાહ ૧૮૬૮ માં ગાદી નશીન થયો ત્યારે તેણે જૂદા જૂદા દેશનાં એલચીઓની મુલાકાત પોતાના મેહેલમાં લીધી હતી. રાજદરબારમાં બેસનાર આ રાજા પહેલો હતો. તે નાહની ઉમરનો હતો તે વખતે તેણે દરબારમાં અમીરો સનમુખ એવાં સોગંદ લીધા હતા કે તે

પોતાની રૈયતનો એક ખરો રાજા થશે, વળી તેને એવું વચન આપ્યું હતું કે, રાજ્યને લગતા સર્વ સવાલોનો વિચાર ચલાવવા માટે એક સભા ઉભી કરવામાં આવશે, અને જુના વખતના અજ્ઞાનીથી ભરેલા રીવાજોને નાબુદ કરવાના જોઇતા ઉપાયો લેવામાં આવશે; તેણે તે ઉપરાંત એમ જણાવ્યું હતું કે "રાજ્યનો પાયો મજબુત નાખવા માટે વિદ્યા હુન્નરની શોધ આખી દુનિયામાંથી કરવી." રાજસભા બોલાવ્યા પછી તે કિયોટો શહેરથી ટોકયો ખાતે ગયો હતો. એ વખતે તે સુનાની પાલખીમાં બેઠો હતો. આવી પાલખી ત્યા માત્ર રાજવંશીઓજ વાપરી શકે છે. પણ સાધારણ પંકતીના માણસો માટે 'કાગો' નામની પાલખી વાપરવામાં આવે છે.

૧૮૬૯માં હાલનો શેહેનશાહ 'હરૂકો' નામની સ્ત્રી સાથે પરણ્યો હતો. આ સ્ત્રી 'ઇચી-જોદયકાડી' નામના એક મ્હોટા પદ્વિ ધરાવનારા ઉમરાવની દિકરી છે. પરણવા આગમજ સ્ત્રી સાથે મ્હોબત બાંધવાની શેહેનશાહને તક આપવામાં આવે છે. રાજા પાંચ ઉમરાવજાદીઓમાંથી એકને પસંદ કરે છે, ને તેની સાથે પરણી બીજી ૧૧ ઉમરાવજાદીઓને પણ રાખી શકે છે, પણ પહેલી પટરાણી તરીકેનું પદ પામી તે સર્વોપરી હક્ક ભોગવી શકે છે, ત્યારે બાકીની ૧૧ જણીઓ તેનાથી ઉતરતો દરજ્જો ઉચા હક્કો સાથે ભોગવે છે.

જેપાનમાં પ્રથમ ૧૮૭૦માં શેહેનશાહ તથા શેહેનશાહબાનુ જાહેર રસ્તા ઉપર સાથે જોવામાં આવ્યા હતા. તોપણ તેઓ જૂદી જૂદી ગાડીમાં બેઠા હતા. તેમાં રાણીની ગાડી શેહેનશાહની ગાડીની પાછળ દૂર ચાલતી હતી. ૧૮૯૦ના સાલમાં ત્યાંના રાજ્ય કુટુંબમાં સુધારાનો પગપેસારો એટલો બધો થયો હતો કે શેહેનશાહ અને તેની બાનુ એકજ ગાડીમાં સાથે બેઠેલાં જોવામાં આવ્યાં હતાં અને પ્રજાની ખુશહાલીતે નમન કર્યું હતું.

શેહેનશાહ પોતાના મેહેલમાં કેવી રીતે જીંદગી ગુંજારે છે તે ઝાઝું જણાયું નથી. તેની બાનુઓ માટે મેહેલમાં જુદાઈ જગ્યા આપવામાં આવે છે. જ્યાં તેઓ ભારે દમામ સાથે વસે છે.

જેપાનીઓની પ્રેત સંસ્કારની રીત— તેઓ પ્રેતને ઘણું કરી બાળે છે, અને કોઇજ દાટે છે. બાળવું હોય તો શબને એક નાહનાં લાકડાનાં પીપમાં સીકડી બેસાડે છે, અને દાટવું હોય તો મટોડીની બરણીમાં દાબીને બેસાડે છે. તે બેસાડવાની જગ્યા એટલી તો સંકોચિત હોય છે કે તે પ્રેતને માહે પુરવા ઘણી મેહેનત પડે છે. તે પ્રેતને માહે બેસાડયા પછી તેનીપર ઢાંકણું વાસે છે અને પછી તે પાત્રને પાલખીમાં બેસાડી સ્મશાનમાં લઇ જાય છે. સ્મશાનમાં ઈમારત બાંધેલી હોય છે, અને તેમાં જોગવાઇ મુજબ બબે, ત્રણત્રણ, લાકડાંની ચિતા તૈયાર કરી રાખેલી હોય છે. તે ચિતાપર માનથી પેલું પીપ મેળી તેમીપર ચટાઇઓ ઢાકે છે, પછી તેને સળગાવી દે છે. આ ચિત્તા દરેક જૂદા જૂદા ઓરડામાં હોય છે. અને શબ બાળતી વેળા તે ઓરડાનું બારણું બંધ કરી લેવામાં આવે છે; ત્યારે ધુમાડો ધુમાડીયા વાટે નિકળી જાય છે. ત્રીજે દિને સગાવાહલાં રાખ જોવા તે જગે જાય છે. તેઓ તેનાં દાંત અને પીઠના કેરોડાનાં હાડકાને એકઠાં કરી તેને એક પેટીમાં બંધ કરી તેના જન્મ ઘેરમાં મોકલે છે; અને ત્યાં તેની પેટીને દેવતાની સામેની અભરાઇપર મેળે છે. દાંત વગરના વૃદ્ધ મનુષ્યો પોતાનાં પડેલા દાંત એકઠા કરી રાખે છે કે જે મરણ પછી તેની યોગ્ય જગાએ રાખ સાથે મેલવા કામ આવે છે.

જેપાનમાં ઉદ્યોગ હુન્નર—વેપારનો ફેલાવો ભારે છે.—જેપાનમાં માફકસરનાં

મ્હોટા પાયાપર ચાલતા જૂદા જૂદા ઉદ્યોગનાં '૨૭૬૭' ખાતાંઓ અને કારખાનાં છે. ૪૯૩ સ્તીમથી, ૨૪૭ પાણીના; જેઓમાંના ૨૪૭ પાણી અને સ્તીમના બેંગા બળથી અને બાકીનાં ૧૭૮૨માં હાથે કામ લેવામાં આવે છે.

ઉપરના ૨૭૬૭ ખાતાઓમાંના ૨૮૫ દરેક ૧૦૦૦૦ પૌંડથી વધુની, ૨૨૭ દરેક ૫૦૦૦ પૌંડની અને ૧૧૬૪ દરેક ૧૦૦૦ પૌંડની થાપણ સાથે કામ કરે છે. જ્યારે ૧૦૦ પૌંડની ઓછી થાપણવાળાં કારખાનાઓની સંખ્યા ૧૨૧૮ ની છે.

આ દેશની ૪૯ કોલસાની ખાણોમાંની દરેક દર વર્ષે ૧૦૦૦૦ ટન કોલસો ઉત્પન્ન કરે છે. વળી આ દેશમાં લોખંડની સારી ખાણો હાથ લાગી છે. જેમાંથી ઇંગલીશ જેવું સારું સ્તીલ તથા પીગ-આયર્ન બનાવવામાં આવે છે. એક કંપની રેલ્વે અસબાબ, રેલ્વે ગાડીઓ અને એનજીનો વગેરે બનાવેછે.

હુન્નર ઉદ્યોગનાં કારખાનાં ચલાવવા માટે પાણીનાં બળનો જેપાનમાં 'ઓસકા' શેહેરમાં વિશેસ ઉપયોગ થાય છે આ બળથી કરીને ૧૫૦૦૦ હૉર્સ પાવર જેટલું કામ લેવામાં આવે છે.

જેપાનીજ બનાવટનો રેસમી માલ માટે 'ફુકુઇ' શેહેર જાણીતું છે. ત્યાં ૧૫૦૦૦ લુમો ઉપર જેપાનીજ સ્ત્રીઓ દિવસના ૧૨ થી ૧૪ કલાક કામ કરે છે. અને તેઓ દરેક એક માસમાં ૫ થા ૬ તાકા બનાવી શકે છે.

નાહના મ્હોટા ઘડીયાલ બનાવવાનો ઉદ્યોગ જેપાનમા ઘણો આગળ વધ્યો છે. એખલા ઓસકા શેહેરમાં ઘડીયાળ બનાવવાનાં ૩ કારખાનાં છે.

૧૯૦૧માં જેપાને ૩,૧૫,૪૩૧૯૫ પૌંડની કિંમતનો વેપાર કીધો હતો. જેમાં ૧,૮૭,૭૬,૮૯૬ પૌંડની કિંમતનો આયાત અને ૧,૨૭,૬૬,૨૯૯ પૌંડનો નિકાશ વેપાર હતો. સને ૧૯૦૩માં આયાત વેપાર-૨,૭૭,૫૦,૦૦૦ પૌંડનો ને નિકાશ વેપાર-૨,૬૨,૫૦,૦૦૦ પૌંડનો હતો. નવી રેલ્વે, બે કો, તથા જૉઇંત સ્ટૉક કંપનીઓ વગેરે જૂદા,જૂદા ઉદ્યોગમાં જેપાને એજ વર્ષમાં ૯,૩૯,૬૪,૯૫,૦૦૦ ડાલરની થાપણ રોકેલી હતી આ દેશના આયાત વેપારમાં સર્વથી વધુ રૂ, અને રૂની બનાવટોની આયાતનો હતો. જેપાનમાંથી આયાત જકાત કાઢી નાખવાથી તેમજ ત્યાંની સુતર કાપડની મીલો ફતેહમંદ રીતે ચાલતી હોવાથી રૂની આયાતને ઉત્તેજન મળતું રહે છે, અને તેથી રૂની મ્હોટી ખરીદી કરે છે. ૧૮૯૯ માં ત્યાંની ૬૧ મીલોમાં ૨૧,૦૦,૦૦,૦૦,૦ રતલ રૂ ખપ્યો હતો, જેમાં ફકત ૧૧,૫૬,૮૧૨ રતલ જેપાનીજ ઉત્પત્તિનો રૂ હતો, જ્યારે બાકીનો હિંદી, ચીનાઇ, તથા અમેરિકન હતો અને તેમાં વળી સર્વથી વધુ યાને ૧૩,૦૦,૦૦,૦૦૦ રતલ રૂ હિંદુસ્તાનનો હતો. આ દેશનું કર્જ ઇ. સ. ૧૯૦૩ માં ૫,૫૨,૦૦૦૦૦ પૌંડનું હતું. એના જમીન ઉપરનાં લશકરનો ખર્ચ ૩૭૦૦૦૦૦ પૌંડનો ને દરિયાઇ લશકરનો ખર્ચ ૨૮,૮૫,૦૦૦ પૌંડનો ચાલુ થનો હતો. એના ખુશકી લશકરમાં ૨૬૫૦ તોપો ને દરિયાઇ લશકરમાં ૧૨૨૦ તોપો હતી.

જેપાન દેશમાં કેળવણીનો પ્રસાર—* એશિયા ખંડમાં ટુંક મુદ્દત દરમ્યાન સુધારા વધારામાં જેપાન દેશ જે વધીને આજે યૂરપીયન દેશો સાથે હરીફાઈમાં ખડું છે, તે બધા સુધારાનું મૂળ સંગીન કેળવણીની પધ્ધતિ છે. ત્યાના રાજ્યન ત્રીઓના અધિકાર નીચે ૧૦ ખાતાં છે, તેમાંનું એક કેળવણી ખાતું છે. આ ખાતું ૩ મુખ્ય અધિકારિઓ, કેટલાક જાણીતા વિદ્વાનો, અને એક પ્રધાન ચલાવે છે. પ્રધાનને એ મંડળનો પ્રમુખ નેમવામાં આવે છે. તેના હાથ નિચે ૪ ઉપમંત્રિ, ૮ સલાહકારો અને ૯ ઇન્સ્પેકટરો હોય છે. ઉંચા પ્રકારની કેળવણી એટલે કૉલેજોમાં અપાતી કેળવણી એ મંડળીના અધિકાર નીચે છે. એ મંડળમાં ૮

* ગુજરાતી શાળા પત્ર આધારે.

વિદ્વાનો હોય છે. શાળાઓનું આરોગ્ય તપાસનારૂં એક બીજું મંડળ હોય છે, તેમાં ૮ સદસ્યો હોય છે.

૧—ખાસ કેળવણીનો અધિકારી—એને વિદ્યાની પ્રાપ્તિ સુચવનારી પદ્વિ (ડિગ્રી) આપવાની તેમજ વિદ્યાર્થીઓને વિદ્યા સંપાદન કરવા માટે પરદેશ મોકલવાની સત્તા હોય છે. યુનિવર્સિટિઓ, હાઇસ્કૂલો, ખાસ સ્કૂલો, પુસ્તકાલયો, સંગ્રહસ્થાનો, ખગોળ અને વાયુચક્રશાસ્ત્રનાં વેધ સ્થળો, ભૂસ્તર વિદ્યા અને ધરતિકંપ વિષે શોધ ચલાવનારી શાખાઓ, રોકિઓનું મહા વિદ્યાલય અને વિદ્યાના વિષયમાં શોધ કરનારૂં મંડળ એ સર્વે આ પહેલા અધિકારીની સત્તા નીચે છે.

૨—સામાન્ય કેળવણીનો અધિકાર અને ટ્રેનિંગ સ્કૂલો. માધ્યમિક સ્કૂલો, સાધારણ શાળા, કિન્ડરગાર્ટન સ્કૂલો, ઉંચી સ્ત્રી શાળાઓ, આંધળા ને મુંગાની શાળાઓ, કેળવણીનાં સંગ્રહસ્થાનો અને સાધારણ કેળવણીનાં મંડળો ઉપર અધિકાર હોય છે.

૩—યાંત્રિક કેળવણીનો અધિકારી.—એને શિલ્પ શાળાઓ, ખેતીની શાળાઓ, ઔદ્યોગિક શાળાઓ, દરિયાઇ વ્યાપારની કેળવણીની નિશાળો, યાંત્રિક કેળવણીની નિશાળો અને શિલ્પ શાળાના શિક્ષકોને કેળવવાના ટ્રેનિંગ સ્કૂલો ઉપર સત્તા હોય છે.

જેપાનમાં કિન્ડરગાર્ટનનું શિક્ષણ શ્રીમંતોનાં બાળકોનેજ આપવામાં આવેછે. સાધારણ પ્રાથમિક શાળાનો અભ્યાસ ક્રમ ૪ વર્ષનો છે. આ શાળામાં અભ્યાસ થઇ રહ્યા પછી ઉંચી પ્રાથમિક શાળામાં દાખલ થાય છે. ત્યાંનો અભ્યાસ બે વર્ષ પોહોંચે છે. આ ઉંચી પ્રાથમિક શાળાઓ બે પ્રકારની છે. માધ્યમિક શાળા માટે તૈઆર કરનારી, અને પ્રાથમિક કેળવણીજ જેમને લેવી હોય અને આગળ અભ્યાસ ન કરવો હોય તેમને માટેની પેહેલીમાં અભ્યાસ ક્રમ બે વર્ષનો છે અને બીજીમાં ૪ વર્ષનો છે. અહિં સુધી પ્રાથમિક કેળવણી ફરજીઆત છે, અને છોકરાંની ઉમ્મર ૬થી૧૪ વર્ષ સુધીની હોયછે. આટલી પણ કેળવણી પોતાના બાળકોને નહિં આપી શકનાર ગરીબ માબાપોને ચોકસ મંડળી પોતે ખર્ચ પુરો પાડે છે.

પ્રાથમિક શાળાની ફરજીઆત કેળવણી પુરી થયા પછી તરતજ માધ્યમિક શાળા (અભ્યાસ ક્રમ પાંચ વર્ષનો), સ્ત્રીઓ માટે ઉંચી શાળા (અભ્યાસ ક્રમ ૪ વર્ષનો) અને ટ્રેનિંગ સ્કૂલો (જ્યાં છોકરાઓનો અભ્યાસ ક્રમ ૪ વર્ષનો અને છોકરીઓને ૩ વર્ષનો હોય છે) ની કેળવણી શરૂ થાય છે. અમુક ઉમ્મર સુધી છોકરાં અને છોકરીને સાથે કેળવણી અપાય છે અને સાર પછી તેમને માટે જૂદી જૂદી શાળાઓ હોય છે. ઉંચા પ્રકારની કેળવણીમાં નીચેની શાળાઓનો સમાવેશ થાય છે :—

યુનિવર્સીટિની કેળવણી માટે તૈઆર કરનારી હાઇ સ્કૂલો (અભ્યાસ ક્રમ ૩ વર્ષનો), જેમને આગળ અભ્યાસ ન કરવો હોય તેમને માટેની હાઇ સ્કૂલો (૪ વર્ષના અભ્યાસ ક્રમ વાળી), ઉંચા પ્રકારની ટ્રેનિંગ સ્કૂલો (છોકરાનો અભ્યાસ ક્રમ ૪ અને છોકરીઓને ૩ વર્ષનો), અને સ્ત્રીઓ માટે કોલેજો. આ પછી યુનિવર્સિટિ કોલેજમાં ૩–૪ વર્ષ અભ્યાસ કરી ફતેહમંદ થાય તેને કાયદા, સાહિત્ય, કે વિદ્યાનાં વિષયમાં 'ગ્રેજ્યુએટ'ની પદ્વિ મળે છે. જેપાનમાં ગ્રેજ્યુએટને 'ગકુશિ' કહે છે. યુનિવર્સિટિ હૉલમાં છેવટે પાંચ વર્ષ અભ્યાસ કરવાથી 'ગકુશિ'ને 'હકુશિ'ની અતિ માન્ય પદ્વિ મળે છે.

ઉપર મુજબ જેપાનમાં પ્રાથમિક શાળાનો અભ્યાસ ક્રમ ૪ વર્ષનો, માધ્યમિક શાળાનો પાંચ વર્ષનો અને હાઇસ્કૂલનો ૩ કે ૪ વર્ષનો હોય છે. આસ્કૂલોમાં નીચે લખેલા વિષયો શિખવવામાં આવેછે:—

નીતિનાં પાઠો.
જાપાનીજ ચાઇનીજ ભાષા.
ઇતિહાસ.

ગણિત શાસ્ત્ર (અંકગણિત, અક્ષરગણિત, ભૂમિતિ અને ત્રિકોણમિતિ.)
પરભાષાઓ.
ખેતીવાડી.
ભૂગોળ.
પ્રાણિ વિજ્ઞાન.
વનસ્પતિ વિજ્ઞાન.
પદાર્થ વિજ્ઞાન.
રસાયન શાસ્ત્ર.
જાપાનીજ અને ચાઇનીઝ લેખનકળા.
ચિત્ર કામ.
ગાયન.
દેશિ હિસાબ.
કસરતશાળા.

ટોકિયોની યુનિવર્સિટીમાં ૬ કૉલેજો છે. તેમાંની ખેતીની કૉલેજ સિવાયની બધી એકજ જગે છે. આખી યુનિવર્સિટિનો ૧ પ્રમુખ હોય છે તેમજ દરેક કૉલેજપર એક ડિરેક્ટર હોય છે, કૉલેજોમાં એક કાયદાની કૉલેજ, બીજી વૈદકશાસ્ત્રની કૉલેજ, ત્રીજી ઇજનેરી કૉલેજ, ચોથી સાહિત્ય કૉલેજ, પાંચમી વિદ્યા કૉલેજ અને છઠ્ઠી ખેતીની કૉલેજ છે. એમાં પહેલી બેનો અભ્યાસ ક્રમ ૪ વર્ષનો અને બાકીનાનો ૩ વર્ષનો છે.

જાપાનમાં બે યુનિવર્સિટી છે, એક ટોકીઓની અને બીજી કાયેટોની. બંને શીખવવાનું અને પરીક્ષા લેવાનું કામ બજાવે છે. પહેલામાં આસરે ૩૦૦ અને બીજીમાં ૧૮૦ પ્રોફેસરો રહે છે. યુનીવર્સિટિમાં સાહિત્ય, કાયદા, 'વૈદકશાસ્ત્ર', ઇજનેરી કળા અને વિદ્યા પર દેખરેખ રાખી વ્યવસ્થા કરનારી મંડળીઓ છે. પ્રોફેસરો ઘણે ભાગે જાપાનીસો છે, અને તેઓએ પોતાના વિષયોમાં જર્મની, ફ્રાન્સ, ઑસ્ટ્રિયા કે અમેરિકામાં અભ્યાસ કરી ઉચ્ચી પદ્દિ મેળવેલી હોય છે. કેટલાક પ્રોફેસરો યુરપીયન અને અમેરિકનો પણ હોય છે, પણ બધા પ્રોફેસરો જુવાન, ચપળ, આગળ જતાં અતિ કુશળ નીવડે એવાજ રાખવામાં આવે છે. વિદ્યાર્થીઓને ફ્રેન્ચ કે જર્મન શીખવું પડે છે.

હિંદુસ્તાનનાં વિદ્યાર્થીઓ માટે જાપાનમાં ખાસ ગોઠવણ છે. તેમના લાભને માટે ઇંગ્રેજીમાં ભણવણો અપાયુ છે અને ત્યાંની ટેકનિકલ કૉલેજમાં પાસ થાય તે હિંદુસ્તાનના વિદ્યાર્થીઓને જાપાનના વિદ્યાર્થીઓના જેટલોજ હક મળે છે.

સ્ત્રીઓ માટેની જાપાનમાં પ્રથમ યુનિવર્સિટી મી૦ નરૂસના પરમાર્થિક પરિશ્રમથી થઇ છે. તેણે અમેરિકામાં જઇ ત્યાં સ્ત્રીઓને કેવું શિક્ષણ અપાય છે તે જોયું. જાપાન પાછો આવ્યા પછી તેણે લોકોનાં મન પર સ્ત્રી કેળવણીની અગત્ય ઠસાવી અને જૂના વિરૂદ્ધ વિચાર તેમના મનમાંથી કાઢી નાખ્યા.

સ્ત્રીઓની યુનિવર્સિટિ વ્યવસ્થાપક મંડળમા ૪૬ સભાસદો છે, તેમાં કેટલીક સ્ત્રીઓ પણ છે. અભ્યાસ ક્રમમાં ૩ વિષયો છે, ૧—ગૃહવ્યવસ્થા શાસ્ત્ર, ૨—જાપાનીસ સાહિત્ય અને ૩—ઇંગ્રેજી સાહિત્ય. દરેક વિષયમાં અઠવાડીક ૨૧ કલાકનો અભ્યાસ અવશ્યક છે અને ૭ કલાકનો અભ્યાસ ઐચ્છિક છે. સ્કુલનું કામ દરરોજ સવારે ૮ થી ૧૨ વાગા સુધી અને કેટલાક વર્ગને બપોરે ૧ વાગાથી ૪ વાગતા સુધી ચાલે છે. પહેલા વિષયની બાબતમાં ઘણો વખત ગૃહવ્યવસ્થાની અનુભવિક કેળવણી આપવામાં જાય છે. નીતિ શાસ્ત્ર, માણસ શાસ્ત્ર અને બાળકની પ્રકૃતિનો અભ્યાસ આવશ્યક છે. અને ચિત્ર કામ, ગાયન કળા અને શિક્ષણ પદ્ધતિનો અભ્યાસ મરજી ઉપર છે.

જેફરસનથૉમસ—યુનાઇટેડ સ્ટેટનો આ ૩ જો પ્રેસીડંટનો જન્મ વરજીન્યામાંના શાડવેલ ખાતે ૧૭૪૩ની ૧૩ મી એપ્રેલે થયો. એનો પિતા પીટર જેફરસન એક વેલ્સમેન હતો. એને વિલ્યમ અને મેરી કોલેજમાં શિક્ષણ લઇ ૧૭૬૭ માં કાયદા શાસ્ત્રી

તરીકે કામ બજાવવા લાગ્યો. ૧૭૬૯માં એ હૌસ ઑવ બરેગસીસમાં ડેલીગેટ નેમાયો. '૧૭૭૫ માં ફિલાડેલ્ફીયા' ખાતે ભરાયલી બીજી કૉંગ્રેસમાં સભાસદ થયો; ફરી ૧૭૭૬ માં પણ કૉંગ્રેસમાં ચુંટાઇ દાખલ થયો ને પ્રમુખપદ પામ્યો. ફરી ૧૭૮૩ માં કૉંગ્રેસમાં દાખલ થયો હતો. ૧૭૮૪ માં ફ્રેંકલીન તથા એડમ્સ સાથે જઇ એણે પ્રુશિયા તથા મોરક્કો સાથે કોલકરાર કરી નવો સંબંધ જોડયો. બીજે વર્ષે એ ફ્રાન્સમાં એલચી તરીકે ગયો. ૧૭૮૯ માં વૉશિંગટને એને સેક્રેટરી ઑવ સ્ટેટ તરીકે નેમ્યો, પણ ૧૭૯૦ ના માર્ચ સુધી એણે તેનો અખત્યાર લીધો નહોતો. પણ ૧૭૯૪ ની ૧ લી જુનથી જેફર્સને જાહેર જીંદગીમાંથી દૂર થઇ પોતાની જમીનો પર દેખરેખ રાખવાનું તથા અભ્યાસ પર લક્ષ લગાડવાનું શરૂ કર્યું પણ ૧૭૯૭ માં એને વાઇસ પ્રેસીડંટ તરીકે ફરી નેમવામાં આવ્યો અને ૧૮૦૧માં ખુદ પ્રેસીડન્ટ થયો. એના આઠ વર્ષના પ્રમુખપદ દરમ્યાન એની ટોળી ઘણી ચડતી કળાએ પોંહચી હતી; પણ ૧૮૦૯માં લગભગ ૪૦ વર્ષ સુધીની લાગટ રાજદ્વારી જીંદગીથી એકદમ દૂર થયો અને પોતાનું લક્ષ ખેતીવાડી પર રોકયું. આ એકાંત જીંદગી દરમ્યાન કેળવણી ખાતાંપર મુખ્ય લક્ષ આપી ઘણોક સુધારો કરાવ્યો હતો. મરણ ૧૮૨૬ માં ૪થી જુને નિપજ્યું.

જેફલ.—આ સ્વિડીશ શેહેર બોસેનિયાના અખાત પર છે. ૧૮૬૯ માં લાગેલી આગથી નાશ પામતાં ફરી બાંધવામાં આવ્યું છે. અત્રે કિલ્લો, વહાણ બાંધવાની ગોદી, રેશમી કાપડ સુતરની મીલો, તંબાકુ વિગેરેનાં કારખાનાં છે. સ્વિડનનાં વેપારી શેહેરમાં આ ૩ જા દરજાનું શેહેર છે. અત્રેનો નિકાશ વેપાર ઇમારતી લાકડું, તાર, લોઢું ને આયાત વેપાર ધાન્ય, નીમક નો ચાલે છે. ૧૮૭૪ માં લોક વસ્તી ૧૬૦૮૭ ની ને ૧૮૯૧ માં ૨૪૩૩૭ ની હતી.

જેખીલ ફ્રેન્યુઅલ વૉન—આ જાણીતા જર્મન કવિનો જન્મ લ્યૂબેકમાં ૧૮૧૫-૧૮ અકટોબરે થયો હતો. બોનમાં પ્રથમ અભ્યાસ કરી એ બર્લિન જઇ વસ્યો અને તે વખતના જાણીતા કવિઓના મંડળમાં ભેળાયો. ૧૮૩૮ માં એ અથેન્સ તરફ રશિયન એલચીના કુટુંબમાં શિક્ષક તરીકે નેમાયો; ત્યાંથી બે વર્ષ બાદ એ લ્યૂબેક ગયો ને ત્યાં ઇટાલ્યન તથા સ્પેનિશ સાહિત્યનો અભ્યાસ કરવા માંડયો. ૧૮૪૩થી એને પ્રુશિયન સરકાર તરફથી વાર્ષિક પેન્શન મળવા લાગ્યું; તે પછી એણે સેંટ જર્યોર્જ, હૅનોવર તથા બર્લિનમાં વસવા માંડયું. ૧૮૫૩થી એ મ્યૂનિચની પાઠશાળામાં બવેરીયાનાં રાજા તરફથી એસ્થિયાટિકનો પ્રોફેસર થયો હતો. આ હોદ્દાપર એ ૧૮૬૮ સુધી હતો. એનું મરણ ૧૮૮૪ માં ૬ ઠી એપ્રેલે નિપજ્યું હતું. એની રચેલી કવિતાઓ ચાલુ જમાનામાં જર્મનીમાં ઘણી વખણાય છે.

જેમ્સ—પ્રાચીન કાળમાં પ્રથમ ખ્રિસ્તી દેવળો બાંધવામાં જેઓએ મુખ્ય ભાગ લીધો હતો તેમાં ૩ જેમ્સ જાણીતા થઇ ગયા છે.

૧—જેમ્સ ધી એલ્ડર.' એ 'ઝેબીડ' નામે એક માછીમારનો પુત્ર અને સેંટ જૉનનો ભાઇ હતો. એ ૧૨ દુતમાંનો એક હતો. એ સેંટ જેમ્સ તરીકે પ્રસિદ્ધતા પામ્યો છે. એનું મરણ ઈ. સ. ૪૪ માં હેરોડ એગ્રીપાની તલવારથી નિપજ્યું હતું. એનો વાર્ષિક દિવસ જુલૈની ૨૫ મીએ આવે છે; અને ગ્રીક પથીઓ ૩૦ મી એપ્રેલનો દિવસ માને છે. એણે સ્પેન તરફ મુસાફરી કરી હતી. એની માતા મેરી અથવા 'સાલોન' ને નામે જાણીતી થઇ હતી, અને તે ખ્રાઇસ્તની માતા સાથે સગપણ ધરાવતી હતી.

(૨) નાહનો જેમ્સ. અલ્ફીયસનો પુત્ર. એ પણ એક 'સેન્ટ' તરીકે માન પામ્યો છે. એનો વાર્ષિક દિવસ ગ્રીક ચર્ચમાં ૯મી અક્ટોમ્બરે પડે છે.

(૩) સેંટ જેમ્સ: એનું મરણ ઇ. સ. ૬૨ માં નિપજ્યું હતું, એનો વાર્ષિક દિવસ ૨૩ મી અક્ટોબરે પડે છે.

૧ લો જેમ્સ—સ્કૉટલંડનો રાજા. એ ૩ જા રૉબર્ટનો બેટો હતો. જનમ ઇ. સ. ૧૩૯૪ માં ડનફર્મલીનમાં થયો હતો. સેંટ એન્ડ્રુના બીશપ વૉર્ડલૉના શિક્ષણ તળે એણે કેળવણી લીધી હતી. એનો વડો ભાઇ ડ્યૂક ઑવ રૉત્સવે, ફાક્કલૅંડમાં મરણ પામ્યો હતો. એ ૧૪૦૬ થી ૧૪૩૭ વેર સ્કૉટલંડના રાજા તરીકે પદ પામ્યો હતો. પણ ૧૪૦૫ માં એને ફ્રાન્સ ખાતે મોકલવામાં આવ્યો હતો, તેટલામાં એને ઇંગલંડના ૪ થા હેન્રિએ કેદ કરી ૧૮ વર્ષ વેર નજર કેદ રાખ્યો હતો; પણ ૧૪૨૪ માં એ છુટકો પામી ખરી રીતે રાજ્યભિષેક પામ્યો હતો. છુટકો કરતી વેળા એના પાછળ થએલા ખર્ચના ૪૦,૦૦૦ પૌંડ સ્કૉટલંડ તરફથી ઈંગ્લંડને આપવા પડયા હતા. એનાં લગ્ન અર્લ ઑવ સોમરસેટની બેટી જેન બ્યૂફોર્ટ સાથે ૧૪૨૪ ના ૧૨ મી ફેબ્રુવારીએ થયાં હતાં. એનું ખૂન ૧૪૩૭ માં ૨૧ મી ફેબ્રુવારીએ રાજદ્રોહી પ્રપંચને લીધે થયું હતું.

જેમ્સ ૨ જો—આ સ્કૉટલંડનો રાજા પોતાના પિતાના ખૂન વેળા માત્ર ૬ વર્ષનો હતો. આથી એની માતાએ એડીનબર્ગના કિલ્લામાં જઇ આશ્રય લીધો. પણ તે કિલ્લાનો ઉપરી સર વિલ્યમ ક્રિસ્ટોન જે 'ચૅનસેલર' હતો તેણે રાણીને શાહજાદા ઉપરથી હક્ક તજવાની ફરજ પાડી. આથી રાણી સ્ટરલીંગના કિલ્લામાં જઇ ભરાઇ. પણ ક્રિસ્ટોને તેને કેદ કરી તાબે લીધી, અને રાજા ઉપરનો તેનો હક્ક તજાવી ૧૪૪૯ માં જેમ્સને રાજ્યભિષેક કીધો. ત્યાં સુધી લિવીંગસ્ટોનને ક્રિસ્ટોન રાજ્ય કારોબાર ચલાવતા હતા, પણ જેમ્સ રાજા પોતાના વયમાં આવતાં લિવીંગસ્ટોનને તેની માતા તરફ ચલાવેલી ક્રૂર વર્તણુક માટે તેને સજા કરી હતી. ૧૪૪૯માં જેમ્સ આરનોલ્ડ નામની ઉમરાવ બાનુ સાથે પરણ્યો હતો ૧૪૬૦માં રૉક્સબર્ગનો કિલ્લો ઇંગ્લીશો પાસેથી છીની લેતાં લડાઇમાં માર્યો ગયો હતો.

જેમ્સ ૩ જો—આ સ્કૉટલંડના રાજાનો જન્મ ઇ. સ. ૧૪૫૨માં થયો હતો. ૧૪૬૦માં એ ગાદીનશીન થયો. એ બાળવયનો હોવાથી એની તરફથી એની માતા તથા સેંટ એન્ડ્રુનો બીશપ કોન્સીલર નેમાયા હતા. આ રાજા ગાયન કળા, ગણિત શાસ્ત્ર, તથા હુન્નર મંદીમાં કુશળ તથા વિદ્વાન હતો, પણ તે વખતના સ્કૉટલંડના અસ્વસ્થ હાલત તરફ જોતાં રાજ્ય કરવાની કુન્હે જેમ્સમાં નહોતી. જેમ્સ મોજીલો હોવાથી એ પોતાનો ઘણો ખરો વખત હુન્નરમંદો, ચિતારા અને ગાયનકારોની સોહબતમાં ગુજારતો હતો. પણ એના રાજ્યમાં ઉઠેલા બળવા દરમ્યાન એનું મોત ૧૪૮૮માં ૧૮મી જુને નિપજ્યું હતું.

જેમ્સ ૪ થો—આ સ્કૉટલંડના રાજાનો જન્મ ૧૪૭૩ માં થયો હતો. જ્યારે એનો પિતા બળવામાં માર્યો ગયો ત્યારે એ ૧૭ વર્ષનો હતો, તેમજ એને બળવા ખોરોએ પોતાના એક હથિયાર તરીકે આગેવાન બનાવ્યો હતો; પણ એણે બળવો સમાધાનીપર આણી દેશમાં વિદ્યા હુન્નરનો વધારો કરવા ઉપર તથા ખેતીવાડીના સુધારાપર લક્ષ આપ્યું હતું. ૧૫૦૭ માં જેમ્સ ૭ માં હેન્રિની બેટી માર્ગરેટ સાથે પરણ્યો, જેમ્મે પોતાની ચાલાકી તથા બાહોશીથી પરદેશી રાજ્યો વચ્ચે દોસ્તીનો ગાંઠ મજબુત કર્યો હતો. એણે ફ્રાન્સની મદદમાં રહી ઇંગલંડપર ચઢાઇ કરતાં ફ્લોડન ફીલ્ડની લડાઇમાં એ ઇ સ. ૧૫૧૩ માં માર્યો ગયો હતો, અને તેમાં ઘણાક અમીરો પણ માર્યા ગયા હતા.

જેમ્સ ૫ મો—આ સ્કૉટલંડના રાજાનો જન્મ ઇ.સ. ૧૫૧૨માં થયો હતો. ૧૫૧૩માં ૪થો જેમ્સ માર્યો જતાં એ ગાદીવારેસ ઠર્યો, તે વેળા એની માતા રાજય કારોબાર ચલાવવા લાગી. તેણે ૮ માસ પછી એક બીજા પુત્રનો જન્મ આપ્યો જે ૪ માસનો થઈ મરણ પામ્યો. આથી રાણી ડગલાસ કુટુંબના વડા અર્લ ઑવ એંજ્યૂ સાથે પરણવાથી રાજા ઉપરની તેની સત્તા પડી ભાગી, અને ડયુક ઑવ આલબનની રાજ્ય કારોભારી વડો થયો. ૧૭ વર્ષની વયે એ રાજ્યાસન પર બેઠો. એનાં લગ્ન મેરી ઑવ લોરેની સાથે થયાં અને ત્યાં મેરીસ્ટુઅર્ટનો જન્મ થયો હતો (સ્કૉટલંડની રાણી મેરી). જેમ્સે ૧૫૨૮ માં રાજા ગાદીનો પૂર્ણ એખત્યાર લેતાં રાજ્ય ધોરણ મજબુત હાથે ચલાવવા માંડ્યું. ૧૫૩૬ માં જેમ્સે ફ્રાન્સ તરફ મુસાફરી કરી હતી. ૧૫૪૧ માં ૮ મા હેન્રિએ જેમ્સને યૉર્ક ખાતે મુલાકાતે તેડયો; ને પોતે તેની વાટ જોતો ૬ દિવસ વેર થોભ્યો પણ જેમ્સ હેન્રિનો ઉદ્ધત સ્વભાવ જાણતો હોવાથી તેની મુલાકાતે નહિ ગયો; આથી ૧૫૪૨ માં ૩૦,૦૦૦ સૈન્ય સાથે ડયુક ઑવ નૉરફોલ્કે સ્કૉટલંડ પર ચઢાઇ કરી; પણ તેટલાંમાં જેમ્સ ૧૩ મી ડીસેંબર ૧૫૪૨ માં ૩૧ વર્ષની વયે મરણ પામ્યો.

જેમ્સ ૧ લો—આ ઈંગલંડનો ૧ લો જેમ્સ તથા સ્કૉટલંડનો ૬ ઠો જેમ્સ રાજા તરીકે પ્રસિદ્ધતા પામ્યો છે. એ મેરી ક્વિન ઑવ સ્કૉટલંડનો પુત્ર હતો. એનો જન્મ ૧૫૬૬ માં ૧૯ મી જુને એડીનબર્ગ કૅસ્ટલમાં થયો હતો. મેરી રાણીના મોતબાદ ને ઇલીઝાબેથના લાંબા રાજ્ય અમલ ને તેના મરણ પછી જેમ્સ ઇ. સ. ૧૬૦૩ મા ઈંગલંડની ગાદીએ આવ્યો. એ ભણેલો છતાં, ગર્વીષ્ટ, પતરાજીખોર અને બેઢંગી રીતભાત વાલો હતો. એને રાજ્યભિષેક ઇ. સ. ૧૬૦૩ નાં જુલૈમાં ૨૫ મીએ વેસ્ટમિન્સટરનાં દેવળમાં થયો. આ વર્ષમાં ઈંગલંડમાં મર્કી ફેલાયલી હોવાથી પાર્લામેંટની સભા ભરાઇ નહોતી. આ વેળા પ્રજામાં ૩ પક્ષ પડયા હતાં: ૧–ઇપિસકોપિલીયન, ૨–પ્યુરીટન, અને રોમન કેથોલિક, આ બે વિભાગ ધર્મ સંબંધી મત ઉપરથી થયાં હતા. ધર્મ સંભાળનો ચાલતો સંપ્રદાય ચાલુ રાખનો એ અભિપ્રાય વાળને ઇપિસ્કોપીલીયન કહેતા. એમાં સુધારો કરવાને સઘળા ઉપાધ્યા એક પદ્ધિનાં રાખવા એવો મત પ્યૂરિટન માર્ગવાળાનો હતો. પોતાનાં પક્ષકારો રોમન કેથોલિક હતા. કેટલાક કારણોસર એમાંનો દરેક પક્ષ જેમ્સના માનીતા થવાની આશા રાખતો. જેમ્સેં ઇપિસ્કોપિલીયન પંથ સ્વિકાર્યો અને પોતાના આખા રાજ્યમાં તે સ્થાપવાનો નિશ્ચય કર્યો. સરવૉલ્ટર રાલીએ જેમ્સ સામે પ્રપંચ કરવા જતાં પકડાયો. તેને ૧૨ વર્ષ વેર 'ટાવરગઢ'માં કેદ રાખ્યો જેમાં તેણે જગતની તવારીખ લખી. કેથોલિકે જેમ્સ રાજા તથા તેના ઉમરાવોને દારૂ ગોળાથી ઉરાડી નાખવાનો પ્રપંચ રચ્યો. તેઓએ ઉમરાવોની સભાના ભોંયરામાં સુરંગ વાટે ૩૬ દારૂગોળાનાં પીપો આણી મેલ્યા હતાં, આ સુરંગ વગેરે ખોદકામ પાછળ ૧½ વર્ષ થયું હતું, તોય તે વાત કેટલા દિવસ વેર છાની રહી. ૧૬૦૫ માં ૫ મી નવેંબરે પાર્લામેંટ સભા મળવાની હતી તેના ૧૦ દિવસ આગમજ જેમ્સ રાજાને નનામી ગુપ્ત ચીઠી મળી, આથી તપાસ કરતાં કાવત્રું પકડાયું. આથી કેથોલિકો ઉપર રાજાનો ભારે કેહર ઉતર્યો, તેમના ઉપર ઘણાંજ સખત કાયદા બાંધ્યા, લંડનમાં કોઇપણ કેથોલિકને રહેવાની તથા વકીલ કે બારિસ્ટર કૃસજની તથા ડૉક્તરનો ધંધો કરવાની મનાઇ થઇ ને તેમને કાયદાના રક્ષણની બહાર મેલ્યા, જેમ્સે ઇંગલંડ અને સ્કૉટલંડને ગ્રેટબ્રિટનનું નામ આપવાની મેહેનત કરી પણ તેમાં તે ફાવ્યો નહિ. એના અમલમાં સ્પેન સાથે

ઈંગલંડનાં વહાણવટીઓને અમેરિકામાં વેપાર કરવા માટે ઝપાઝપીમાં ઉતરવું પડતું હતું, પણ ૧૬૧૦ વેર જેમ્સે તેમને કશી દાદ નહિ આપતાં સ્પેનીશ દરબાર સાથે મિત્રાચારી ચાલુ રાખી હતી. એણે ગમે તેમ જકાત ઉત્રાવવા માંડીયાથી આમની સભા સામે થઇ હતી. ૧૬૧૧ માં રાજાનો કુંવર હેન્રિ મરણ પામ્યો ને લૉર્ડ સાલ્સબરી ૧૬૧૨ માં મરણ પામતાં રાજ્ય કારોબાર વધુ બગડ્યો હતો. ૧૬૧૩ માં રાજાએ પોતાની કુંવરી ઇલીઝાબેથને જર્મનીનાં એક નાહના રાજા ફ્રેદરીકને પરણાવી, (આજ રાજકુંવરીની ઓલાદ હાલમાં ઈંગલંડની રાજ્ય ગાદીપર છે.)

૧૬૦૭ માં જેમ્સટાઉન ઉત્તર અમેરિકાના વર્જીનિઆ પ્રાંતમાં વસાવ્યું. ૧૬૧૦ માં ન્યૂફાઉન્ડલેંડમાં વસવાની સનદ જેમ્સે કરી આપી, ૧૬૨૦ માં જેમ્સના જુલમથી કેટલાકો 'માસાચુસેટ' અખાતને કાંઠે જઇ વસ્યા, જે આજે બળવંત રાજ્ય બન્યું છે. ૧૬૧૫ માં જેમ્સે સર ટૉમસરોને દિલ્લી દરબારમાં એલચી તરીકે મોકલ્યો. જેમ્સે બારોનેટનો ખેતાબ સ્થાપી, તે ખેતાબ લેનારને ૧૦૦૦ પૌંડ રાજાને ભેટ કરવા પડતાં હતા. જેમ્સ રાજાએ પૈસાની તંગીને લીધે તવંગરો પાસથી નાણા ઉપારવવા માંડ્યાં, આથી લૉર્ડ કોક હિમ્મતથી પોતાના સ્હોમતીઓ સાથે સામો થયો. જેમ્સે પાર્લામેંટની દરકાર નહિ કરી, તેમના સભાસદોનાં હક્ક ઉપર તરાપ મારવા જતાં 'આમની' સભાનાં સભાસદો સામે થયા અને તેઓએ પોતાનાં બુનંદ હકોનો લેખ લખ્યો ને પોતાનું શ્રેષ્ટત્વ કાયમનું કર્યું. જેમ્સ તે પછી ૧૬૨૫ માં ૨૭ મી માર્ચે મરણ પામ્યો.

જેમ્સ ૨ જો—ઈંગલંડનો બીજો જેમ્સ તથા સ્કૉટલંડના ૭ મા જેમ્સનો જન્મ ૧૫ મી અક્ટોબર ૧૬૩૩ માં થયો હતો. એના પિતાના માર્યા જતાં એ નઠાઈને હૉલંડ ગયો અને, ત્યાંથી થોડી મુદત બાદ ફ્રાન્સ ગયો. ત્યાં પ્રથમ એણે લશ્કરમાં સરદારી મેળવી, પણ ૧૬૫ માં લુઇ અને ઈંગલંડ સાથે સુલેહના કોલ,કરાર થતાં એને ત્યાંથી નોકરી છોડવી પડી. ત્યાંથી એ સ્પેન ગયો અને લશ્કરી નોકરીમાં જોડાયો. ૧૬૬૦ માં જેમ્સ ડ્યૂક ઑવ યૉર્કને નામે જાણીતો થયો અને લંડનમાં લૉર્ડ હાઇ ચેનસેલરનો મ્હોટો ઓદ્ધો પામ્યો. ૧૬૫૯ માં જેમ્સ અર્લ ઑવ ક્લેરેનડનની બેટી એનાહાઇડી સાથે પરણ્યો હતો. પણ આ બાનુ ૧૬૭૧ માં મરણ પામતાં જેમ્સે જાહેરમાં રોમન કેથોલિક પંથ સ્વિકાર્યો હતો. ૧૬૭૩ માં જેમ્સને 'ટેસ્ટ એક્ટ' પાસ કરવાથી લૉર્ડ હાઇ એડમીરલનો ઓદ્ધો છોડવો પડ્યો હતો. તે પછી એણે ડ્યૂક ઑવ મોડીનાની બેટી મેરી સાથે લગ્ન કર્યાં હતાં.

૧૬૮૫ માં ચાર્લ્સ મરણ પામતા જેમ્સે મંત્રી મંડળને સારી સારી ઉમેદો આપી રાજ્યપદ મેળવ્યું, પણ તેણે આપેલી કબુલાતો પાળી નહિ. માજીરાજા ચાર્લ્સનો અનૌરસ પુત્ર 'ડ્યૂક મનમાથ' હતો તેણે ગાદી મેળવવાની કોશેસ કરી. તેની મદદે આર્ગાઇલે સ્કૉટલંડમાં ફીતુર મચાવ્યું. આર્ગાઇલ હારતાં તે પકડાયો ને ૧૬૮૫ નાં જુનમાં રાજદ્રોહની સજા પામ્યો. સ્કૉલંડમાં કાંવેનનેન્ટર લોકોપર આ રાજ્યમાં ભારે જુલમ થયો. ડ્યૂક મનમાથ ડોરસ્ટ પ્રગણાંમાં ઉતરી ૨૦૦૦ ની ફોજ મેળવી પશ્ચિમ તરફનાં લોકોનું મન હરતી ટાન્ટન શેહેરમાં રાજ્યપદ મેળવી જેમ્સની જુલ્મી વર્તણુક સામે થયો; પણ ૬ ઠી જુલૈએ બ્રિજવૉટર પાસેનાં સેજમોર રણમાં જેમ્સની ફોજે તેને હરાવ્યો; એને કેદ કરી ૧૫ મી જુલૈએ મારી નખાવ્યો. ને કર્નલ કર્ક જેફ્રીસ નામે જડજને પશ્ચિમ તરફ મન્મથ તરફ બળેવા ગામોમાં વર્તાવ્યો. એજ વર્ષનાં નવેમ્બરે પાર્લામેંટની બીજી બેઠક

(એટલે, ધર્મની પરિક્ષાનાં ધારા) થી ફ્રાંજનાં અમલદારોને છુટા રાખવાની પરવાનગી જેમ્સે પાર્લામેંટ પાસે માંગી, પણ મળી નહિ. ત્યારે પાર્લામેંટ વિસરજન કરી. ૧૬૮૭ થી કેથોલિક ધર્મ સ્વિકારનારને મ્હોટા ઓદ્ધા મળવા માંડયા, ને લશકરની છાવણી લડન પાસે કરી. સિપાઇઓ તથા અમલદારોને કેથોલિક કરવાની મેહેનત કરી પણ આથી પ્રજા નાખુશ થઇ. જેમ્સની બે બેટીઓ તો પ્રોટેસ્ટંટ ધર્મ પાળતી હતી, આથી પ્રોટેસ્ટંટને ભવિષ્યમાં પોતાના પંથની ચઢતી આશા હતી તેટલાં ૧૬૮૮ માં જેમ્સની રાણીએ એક પુત્ર પ્રસવ્યો. આથી કેથોલિક પંથની ચઢતી થઇ, પણ તેથી પ્રોટેસ્ટંટોએ ઑરેન્જનો શાહાજાદો વિલ્યમ હોલંડમાં અમલ કરતો હતો તે જેમ્સનો ભાણેજ તથા જમાઇ હતો, તેની મદદ માગી. વિલ્યમે ૧૯ અકટોબરે ૫૦૦ વહાણોમાં ૧૪૦૦૦ નું લશકર લઇ સામો આવ્યો, માર્ગમાં પવન નડતાં તે યૉર્કમાં ઉતરી શકયો નહિ પણ 'ટારબે'ના બંદરમાં ઉતર્યો. આ વેળા એનો બીજો જમાઇ ડેનમાર્કનો શાહાજાદો જ્યૉર્જ પણ વિલ્યમને મળયો તથા એની કુંવરી 'એના' પણ વિલ્યમનાં મતને મળવા ઉપરાંત એનાં ઉમરાવ તથા સરદારો જેમ્સ સામે ગયા. આથી જેમ્સ નિરાસ થયો. ૧૬૮૮નાં ૩૦મી નવેંબરે એણે કોલકરાર કરવા ઇચ્છયું. ને પોતાની રાણીને બાળક સાથે વાહીટહૉલ' મોકલી ત્યાં વહાણો તૈઆર રખાવી રાતો રાત પોતે નહારો ને રાજ્યની મ્હોટી મોહોરને થેમ્સ નદીમાં નાખી, શિઅર્સને બંદરે વહાણમાં બેઠો. તે પછી ૧૫માં લુઇએ એને પેનશન આપતું કરી ફ્રાન્સમાં રાખ્યો. એજ વર્ષમાં એણે એક નાહની ફ્રેન્ચ ટુકડી લઇ આયરલંડમાં ચઢાઇ કરી રાજ્ય મેળવવાની કોશેસ કરી, પણ તેમાં ફાવ્યો નહિ. તે પછી એ સેંટ જરમાન્ઇસ જઇ રહેલો. જ્યાં ૧૭૦૧ માં ૬ઠી સપટેંબરે ૬૮ વર્ષ ની વયે મરણ પામ્યો.

જેમ્સ જ્યૉર્જ પેઇન રેન્સ ફૉર્ડ—આ અદભૂકલ્પિત લેખકનો જન્મ લંડનમાં ૧૮૦૦માં થયો હતો. એનો પિતા એક જાણીતો તમીન હતો. અને એણે પ્યુટની તથા ફ્રાન્સમાં કેળવણી લીધી હતી. ૧૭ વર્ષની વયે એણે પૂર્વ તરફની વાર્તા રચી પ્રગટ કરી; જેપર વૉશિંગટન એરવીંગનું લક્ષ જતાં તેને ઘણી પસંદ પડી, અને તેણે એને પ્રજાની જાણમાં આણ્યો. જેમ્સે ૭૭ વિષયોપર ૧૯૮ દફતરો લખી કાઢયાં હતા. તેમા ઇતિહાસીક અદભૂત કથાનો મ્હોટો ભાગ હતો. તે શિવાય જન્મવૃત્તાતો તથા કવિતાનાં પણ ગ્રંથો રચ્યાં હતાં, એનાં ઉત્તમ ગ્રંથોમાં નીચલા ગ્રંથો વધુ જાણીતાં થયા છે ૧૮૨૯માં Richelieu, ૧૮૩૨માં Henry masterton; ૧૮૫૨થી ૧૮૫૮ સુધી જેમ્સ રીચમંડ તથા વરજીન્યામાં બ્રિટીશ કોનસલ હતો, અને તે પછી વેનીસમાં કોનસલ તરીકે હતો, જ્યાં ૯મી જુન ૧૮૬૦ માં મરણ પામ્યો

જેમ્સટૌન—ન્યૂયૉર્કને લગતું આ શેહેર બફેલોથી રેલ માર્ગે દક્ષિણથી પશ્ચિમે ૭૦ મૈલ ઉપર છે. અત્રે ઉન, આલપકા, પીવાતો અને ફરનીચરનાં કારખાનાંઓ છે. ૧૮૮૦માં લોક વસ્તી ૯૩૫૭ની અને ૧૮૯૦માં ૧૬૦૩૮ ની હતી,

જેમ્સ રીવર—વરજીન્યાની પશ્ચિમમાં જેકસન અને કાઉપાસ્ચરનેઝરો સાથે મળી આ નદી બને છે. એનો ૪૫૦ મૈલનો ફાંટો રાજ્યમાંથી વહે છે. આ નદી પૂર્વદક્ષિણ પૂર્વમાં વહેતી રીચમંડ અને લીંચબર્ગ પરથી વહેતી આટલાંટિકમાં કારેપીયનના અખાતની દક્ષિણમાં પડે છે. આ નદીમાંથી મ્હોટી સ્ટીમરો સફર કરી શકે છે. આ નદીના ઉત્તરે કાંઠા પર જેમ્સટાઉન પકત હાલતનું ગામડું છે. કે જે અમેરિકામાંનું ઇંગ્રેજનું ઇ. સ. ૧૬૦૭ માં પેહેલું મથક હતું.

જેમ્સવાટ—આ જાણીતા વરાળ યંત્રના શોધકનો જન્મ ઇ. સ. ૧૭૩૬ માં ૧૯ મી

જાનેવારીએ સ્કૉટલંડના થીનોકમાં થયો હતો. એણે બચપણમાં ટુંક કેળવણી સંપાદન કરી ૧૭૫૪ માં લંડનમાં આવી એક ગણિત યંત્ર ઘડનારને ત્યાં નૌકરીએ રહ્યો. ત્યાં ઉપલા કામમાં કુશળતા મેળવી સ્કૉટલંડ જઇ ગ્લાસગો શેહેરમાં ગણિત યંત્ર ઘડવાનો ધંધો કરવા માંડયો. '૧૭૬૨ ને સુમારે એણે જનરલ ઇજનેર ને નામે નહેર, બંદર, પૂલ ને તેવાં બીજાં કામોનાં નકાશાનાં એસ્ટિમેટ કરી આપવાનો ધંધો શરૂ કર્યો હતો. તે વખત દરમ્યાન એણે વરાળ યંત્ર બનાવવા પાછળ મ્હોટો વખત ગુમાંવવા માંડી એક શ્રીમંત પાસથી નાણાની મદદ મેળવી યંત્ર બનાવવામાં ફતેહ મેળવી સરકારમાંથી સનદ મેળવી; પણ એનો ભાગીયો છુટો પડવાથી ૧૭૭૫ માં બીજા ભાગીયા સાથે વરાળ યંત્રનો ધંધો કરવા માંડયો. પાર્લામેંટે વરાળ યંત્ર વડે દેશને ફાયદો થશે એવું જાણી એને બીજા ૨૫ વર્ષની સનદ કરી આપી, આથી તે પછી એણે ઘણી મહેનત અને ખંતથી તેમાં મ્હોટા સુધારા વધારા કર્યા હતા. ૧૭૮૫ માં એને રૉયલ સોસાયટીનો ફેલો કરવામાં આવ્યો; ગલાસગોની પાઠશાળાએ તે પછી ડૉકતર ઑવ લાઝનો એલકાબ આપ્યો ને ૧૮૦૮ માં ફ્રેન્ચ ઇન્સ્ટિટયૂટનો સભાસદ બનાવવામાં આવ્યો. એનું મરણ ૧૮૧૯ માં ૨૫ મી આગસ્ટે નીપજ્યું હતું.

જેમીસનએના—આ બાનુ લેખક તથા હુનરની ટીકાકારનો જન્મ ડબ્લીન ખાતે ૧૭૯૪ માં થયો હતો. એનું બચપણ ઉત્તર ઇંગલાંડમાં ગુજર્યું હતું. ને તે પછી ૧૨ વર્ષ વેર 'ગવરનેસ' તરીકે નોકરીએ હતી. પણ ૧૮૨૩ માં મી૦ રૉબર્ટ જેમીસન નામના બૅરિસ્ટર સાથે પરણી હતી. તે ૧૮૨૯ માં ડોમીનીકામાં જડજ તરીકે નેમાયો હતો. ત્યાં એણીએ પોતાના ભર્તારના શિક્ષણ અને પોતાની કુદરતી જેહેનથી થોડા વખતમાં લેખક તરીકે પ્રસિદ્ધ થઇ, પેહેલું પુસ્તક ૧૮૩૧ માં Memoirs of Female sovereigns નામે પ્રગટ કર્યું. તે પછી ૧૮૩૩, ૧૮૩૮-૪૫-૪૬ અને ૧૮૪૮ માં તેવાજ બીજા ઉપયોગી ગ્રંથો લખી પ્રગટ કર્યા હતા. એણે ધર્મ વ્યાખ્યાપર પણ કેટલાક નિબંધો લખ્યાં હતા. એનું મરણ ૧૮૬૦ માં ૧૯ માર્ચે એલગીનમાં નીપજ્યું હતું.

જેમેકા પેપર—જમેકા તરફ થતા એક જાતનાં મરી જેવાં લાલ ફળ. એનો વાસ ઘણો તિક્ષણ આવે છે. એ પણ ઔષધિમાં ઉપયોગી છે.

જેરાબલસ—યૂફ્રેટીસના પશ્ચિમ કાંઠા પર અલેપ્પોથી ૯૦ મૈલ ઉપરનું ખંડયું ગામ. એ પ્રાચીન 'કારચેમીસ', હીતીસટસનું પાય તખત હતું. એનું ખંડીયર ૩૦૦૦ યાર્ડ ઘેરાવામાં છે. એના ખંડયરમાંથી હિરાપોલીસ નામે રોમન શેહેર બાંધવામાં આવ્યું છે.

જેરામ પ્રેગનો—જન્મ ઇ. સ. ૧૩૬૫; મરણ ૧૪૬૧ માં નિપજ્યું. એ જાણીતો ફ્રેન્ચ ધર્મ સુધારક અને વીર પુરૂષ જૉન-હૂસનો શિષ્ય હોઇ તેનો જાની મિત્ર હતો. પ્રેગની પાઠશાળામાં વિદ્યાભ્યાસ કરી તે ઑકસફર્ડમાં દાખલ થયો, ત્યાં એણે જૉન ઉઇકલીફનાં મત અને લેખોનો અભ્યાસ કર્યો. જ્યારે એ સ્વદેશ પાછો ફર્યો ત્યારે તેણે પોતાનાં દેશીઓમાં તે મત ફેલાવવાની ખટપટ કરી. તેની વિદ્વતા, વાક ચાતુર્ય અને ઉત્કટ જોઇ પોલાંડ અને હંગેરીના રાજાઓએ તેને મ્હોટો આશ્રય આપ્યો. હંગેરી પ્રાંતમાં હતો ત્યારે લોકોમાં ભાષણો આપતો હતો, તેટલાં ત્યાં જણાવ્યું કે એ ઉઇકલીફનાં મતને મળતાં ભાષણ આપે છે, આથી પ્રજા ઉશ્કેરાતાં એને નાહસવું પડયું. ત્યાંથી તે વિયેના શેહેર તરફ ગયો પણ તેના શત્રુઓએ તેનો પિછો છોડયો

નહિ, અને તેને કેદ કરી બંદીખાનામાં પૂર્યો. ત્યારે પ્રેગ ખાતેના તેના મિત્રોએ વચમાં પડી તેનો છુટકો કર્યો. તે પછી જૉન હુસના મત સ્વિકાર કરવાનો તેની ઉપર આરોપ મુકવામાં આવ્યો. આ વેળા શત્રુઓએ એનાં એટલાતો હાલ કર્યા કે તેનાથી તે દુખ શહન ન થઇ શકવાથી તેણે કબુલ કર્યું કે પોતાના ચાલુ ધર્મથી જૂદાં પડતાં મતો તદન ખોટાં છે. પણ તેના દુશમનોએ આ કબુલાત છતાં તેને છોડયો નહિ. આથી તેણે પોતાના હ્રદયમાં જે ખરો મત હતો તે નિશ્ચય પૂર્વક ખુલ્લી રીતે જાહેર કર્યો. તેણે પોતાનું મત કેથોલિક પંથના વિરૂદ્ધ છે એવો એકરાર જાહેરમાં કર્યો. આથી તેને મ્હોતની શિક્ષા કરવામાં આવતાં જીવતા જીવત થાંભલા સાથે બાંધી બાળી નાખવામાં આવ્યો. આ શિક્ષા જેરોમે અતિ ખુશહાલ ચેહેરો રાખી ખમી હતી. આ તેની હિમ્ત જોઈ તેની પાછળથી ભારે વખાણ થઇ હતી.

જેરીચો—પેલેસ્ટાઇનનું આ એક પુરાણુ રેનકદાર શેહેર જૉરડનની પશ્ચિમે બે કલાકના માર્ગપર અને જેરૂસલેમની ઉત્તર પૂર્વે ૬ કલાકનાં માર્ગ પર છે; હાલમાં આ શેહેર તદન ખંડીયર સ્થિતિમાં છે.

જેરૂક—કરાંચી જીલ્લાનું મુખ્ય પ્રગણું. ઉત્તરે શેવાન, બારાન નદી અને કોહિસ્તાન; પૂર્વે અને દક્ષિણે ઇંડસ, પશ્ચિમે કરાંચી તાલુકો. ક્ષેત્રફળ ૨૭૭૭ ચોરસ મૈલ છે. તેમાંથી ૯૬૮૪૭ એકર ખેતીવાડીથી રોકાયલો છેઃ ૧૨૧૮૫૦ એકર ખેડી શકાય તેવો અને બાકીનો ખેડીયા વીનાનો છે. એમાં ૪ શેહેરો, ૧૪૨ ગામડાં છે. ૧૮૭૨ માં વસ્તી ૯૨૯૦૨ ની અને ૧૮૮૧ માં ૯૨૮૨૧ ની હતી. તેમાં ૫૨૪૫૧ પુરૂષો અને ૪૩૩૭૦ સ્ત્રીઓ છે. મુખ્ય વસ્તી મોહમેદનોની છે.

પ્રગણાનો ઉત્તર ભાગ પહાડી છે. દેશમાં ૬ નદી વહે છે. જંગલમાં હિંદમાં વસતા સર્વ જાતનાં હિંસક પ્રાણીઓનો વાસ છે. પક્ષીઓમાં તરેહે જાતીનાં બતકો, રાજહંસ, બગલાં, સારસ, ક્રોચ વગેરે પક્ષિઓ છે. અત્રે ઇંડસનાં ડેલ્ટા તરફનાં શેકારી કુતરા મ્હોટા કદમાં હોય છે. અત્રેનીં બધમાખનું મધ જાણીતું છે. આ તરફ જંગલી બિલાડી પુશકળ મળે છે, જે કોઈ વેળા ખેતીવાડીને પણ નુકશાન કરે છે. જંગલમાં બાબુલના વૃક્ષો પુષ્કળ છે. જંગલનું ક્ષેત્ર ફળ ૨૫,૦૭૪ એકર છે. તાલુકામાં ૮ ફોજદારી કચેરી, ૨૪ પોલીસ મથકો છે. દેશમાં ખેતીવાડી માટે ¾ ભાગ ચોખાની ખેતીથી રોકાયલો છે. અત્રેનો આયાત વેપાર સુતરાઊ કાપડ, ધાતુ કામ, ફળફળાદી, સાકર, ધાન્યનો ચાલે છે. નિકાશ વેપાર ચામડાં અને ઉદભિજ પદાર્થ છે. અત્રેનું કુંભાર કામ ઘણું વખાણાય છે. તાલુકામાં ૪૦ મેળાઓ ભરાય છે. આ દેશમાંથી સિંધ રેલ્વે ૬૩ મૈલ પસાર થાય છે, ને તેના ૬ સ્ટેશનો છે. આ જેરૂક ૭ મી સદીથી પ્રસિદ્ધતા પામેલું છે. અત્રે ૧૪ મી સદીની 'મારી' નામની ઇમારત પડત હાલતમાં છે. તેમજ કલાનકોટ નામે ૧૫ મી સદીનો કિલ્લો છે.

જેરૂસલેમ આર્ટીચોક—(જુઓ આર્ટીચોક.)

જેરૂસલેમ—હિબ્રુમાં યરસલેમ, અને મુસલમાનો એને 'અલકદસ' કહે છે. જ્યુ, ખ્રિસ્તી, અને મુસલમાનો તરફથી આ પવિત્ર શેહેર તરીકે વપરાતું આવ્યું છે. એ પેલેસ્તાઇનનું પાયતખત ગણાતું હતું. પોર્ટજાફાની દક્ષિણ પૂર્વે ૩૭ મૈલ (રેલ માર્ગે ૫૭ મૈલ) ઉપર અને સિરીયાના મેડીટરેનીયનનો કિનારા પર છે. શેહેર સમુદ્ર સપાટીથી ૨૩૬૪ થી ૨૫૮૪ ફીટ ઉપર છે. આ બે ચોરસ ટેકરીઓની ઉપર ખીણોથી ઘેરાયલો એક્સાગમાં વેહેંચાયલો છે. હાલમાં શેહેરનો વિસ્તાર '૨૦૯' એકરનો છે. જેમાં ૩૫ એકર જમીન તો 'હરમઅલ શરીફની' જાણીતી ઇમારતથી રોકાયલી છે, અને બાકીની ખ્રિસ્તી, આરમાની, યાહુદી અને મહમદીઆન લત્તાઓમાં.

વહેંચાઇ ગઇ છે. શેહેરનો ઘેરાવો ૨¾ મૈલ છે. આ શેહેર એક સપાટ પર્વતના ઢાળપર બંધાએલું છે, તેની આસપાસ ૩૫ ફીટ ઉંચી જબરી દેવાલ અથવા કોટ છે. જેને ફરતા ૩૪ બુરજો અને ૮ ભાગોળો છે.

જેરૂસલેમ ૩૫૦૦ વર્ષ ઉપરની તવારીખ ધરાવે છે. તેમાંના ૫૦૦ વર્ષની તવારીખ ઝાઝી જણાએલી નથી. પણ ૩૦૦૦ વર્ષ ઉપરની તવારીખ કાયમ છે. ૫૦૦ વર્ષ વેર જેરૂસલેમ તદન સ્વતંત્ર હોઇ રાજ્યનું મુખ્ય શેહેર તથા ધર્મનું મધ્યબિંદુનું શેહેર ગણાતું હતું. તે પછી ૯૦૦ વર્ષ સુધી ઇસરાઇલીસ્ટોને તાબે હતું, છતાં તે તદન તેમને તાબે સ્વતંત્ર પણે નહોતું ડેવીડની આગમજ ૫૦૦ વર્ષ વેર એના સ્થાપના થએલાનું એક તવારીખમાં જણાવે છે. જોશૈના મરણ પછી જેરૂસલેમ ઇ. સ. પૂર્વે ૧૪૦૦ માં પરતંત્ર થયું હતું. ઇ. સ. પૂર્વે ૧૦૪૬ માં ફરી ડેવીડે જીતી લીધું હતું. જોહાકાને ઇ. સ. પૂર્વે ૫૯૭ માં જીતી લીધું હતું. ઇ. સ. પૂર્વે ૫૮૬ માં ઝેડીકા પાસેથી ફરી જીતી લેવામાં આવ્યું હતું, જે વેળા તેનો તમામ નાશ કરવામાં આવ્યો હતો, તે પછી ઇ. સ. પૂર્વે ૫૩૬ માં સાયરસે ત્યાંના મંદીરને ફરી બંધાવ્યા હતા. ઇ. સ. પૂર્વે ૪૫૭ માં ઇઝરે લીધું, અને નેહમા ઇ. સ. પૂર્વે ૪૪૫ માં આવ્યો. તે પછીનાં ૫૦૦ વર્ષ વેર જેરૂસલેમમાં શાંતતા જેવું કશું રહ્યું નહિ. તે વેળા આ શેહેર ઇરાની, મેસીડોનીયન, સિરીયન, ઇજીપશીયન અને રોમનોની સત્તા તળે આવ્યું હતું. ઇ. સ. ૫૪ થી ૬૮ વચ્ચે આ શેહેર ફરી નાશ પામ્યું હતું. ઇ. સ. ૭૦ મા 'ટીટસે' શેહેર જીતી લઇ તેનો ફરી નાશ કર્યો હતો. તે પછી એડ્રીઅન બાદશાહની કારકીરદિમાં (ઇ. સ. ૧૧૭-૧૩૮ માં) જુડીઆ પ્રાંતનાં ખ્રિસ્તીઓને ત્રાસ આપવામાં આવ્યો. તે વેળા ૫,૮૦,૦૦૦, ખ્રિસ્તીઓની કતલ થઇ હતી.

ખ્રિસ્તી ધર્મની શરૂઆતમાં આ શેહેરમાં મઠ, દેવળો વગેરે પુસ્કળ હતાં. તે પછી શેહેરમાં ખ્રિસ્તી દેવળો ઠામે ઠામ બંધાયાં હતાં અને તેમાં કૉન્સટનટાઇને બાંધેલું પવિત્ર દેવળ હુજરમંદીનો નમુનો થઇ પડ્યું હતું. ઇરાનીઓએ ઇ. સ. ૬૧૪ માં ચઢાઇ કરી શેહેરમાંના દેવળોનો નાશ કરી શેહેરને પાયમાલ કર્યું હતું.* ઇસલામી અમલ દરમ્યાન (ઇ. સ. ૬૩૭ થી ૧૦૯૯) અને 'અલ-અકશા' નામની મસજીદ વગેરે બાંધવામાં આવી. જસ્ટીનાઇને બંધાવેલું સેંટમેરીનું દેવળ અતિ સુંદર છે. ખલીફ હાકેમ બ અસર ઉલ્લાહે પવિત્ર દેવળોને ફરી બંધાવ્યાં હતાં, ૧૦૯૯ થી ૧૨૪૪ વેર એ રોમન સત્તા તળે આવ્યું. પણ છેલ્લા દાહેકામાં ફરી મુસલમાનોનો અમ્મલ (૧૨૪૪) ત્યાં શરૂ થયો હતો. ઇ. સ. ૧૫૧૭ માં તુર્કસ્તાનના સલીમે જેરૂસલેમ જીતી લીધું તે પછી અનેક થોડા ફેરફાર પછી ઇસલામી રાજ્યનેજ તાબે છે.

હાલમાં જેરૂસલેમમાં ૨૮,૦૦૦ ની લોક વસ્તી છે. તેમાં ⅔ જ્યુ, ⅙ મુસલમાન અને બાકીના ખ્રિસ્તીઓ છે. અત્રે ઝાઝો વેપાર ઉદ્યોગ નથી. અત્રે જાનેવારી તથા ફેબ્રુવારીમાં બરફ વર્સે છે. અને વરસાદ અકટોબરથી શરૂ થઇ, અવાર નવાર છેવી એપ્રેલ સુધી ચાલુ પડયા કરે છે. હાલમાં ત્યાં બેંકો તથા હોટલો બંધાયાં છે. તથા જાફાથી રેલ્વે લાઇન ૧૮૯૦-૯૩માં નખાઇ તૈયાર થઇ છે.

ખ્રિસ્તીઓ મારેતું હાલમાં આ શેહેર પવિત્ર કબરવાળું ગણાયછે. જે સ્થળ કૉન્સટનટાઇનની માતા 'હેલીના' એ બંધાવ્યું હતું. તે ૩૦૦ ફીટ લાંબુ અને ૨૦૦ ફીટ પોહળું એક સુંદર મકાન છે. જેમાં જ્યુજસ

* આ શેહેર માહેલા ઇસલામી અમલ દરમ્યાનના બાંધ કામોનો રસીક હેવાલ જગતનાં જાણીતા મુસાફર મીર્ઝા હાજી સુલેમાન શાહ મહમદ કૃત ગ્રંથમાંથી મળે છે.

કાઇસ્તની યાદગારીનાં સઘળાં બનાવોની જગ્યાઓ છે. કબરવાળા ભાગમાં રાત દિવસ બત્તી બળે છે. આ કબરવાળી જગ્યાનો કબજો લેવાની મારામારી જૂદા જૂદા ખ્રિસ્તી પંથો વચ્ચે લાંબો વખત ચાલ્યા બાદ તે હાલમાં આરમાની પંથવાળાઓના હાથમાં છે. અત્રેજ આદમની કબર છે, એવી દંતકથા આશકારા છે.

જેરેધ—અવસ્તા જમાનામાં જાણીતો થએલો એક પર્વત. આ પર્વત ધસ્પહાનની નજદીક કાશન અને ઝીન્દે રૂદ નદીઓના મૂળ આગળછે.

જેરોમ સેન્ટ—એનો જન્મ ઇ.સ. ૩૩૨થી ૩૪૫ની વચમાં સ્ટ્રીડોનમાં થયો. જે ગામ કયાં આવેલું હતું તે વિશે મતફેર છે. એના માતપિતા ખ્રિસ્તી હતા. એણે પોતાના પિતા પાસે વિદ્યા અભ્યાસ સંપાદન કર્યો હતો, ને પછી ગ્રીક તથા લેટીન ભાષાનો અભ્યાસ કરી રોમજઇ 'એલીયસ ડૉનેટસ' પાસે શિક્ષણ લીધું, જ્યાં એણે બેપટીઝમ આપવાની વિધીનો અભ્યાસ કર્યો હતો. ગૉલમાં થોડીક મુદત સુધી રહી, ફરી રોમની મુલાકાત લીધી અને ૩૭૦ માં એકવિલ્યામાં પોતાનો મિત્ર રૂફિનસ સાથે જઇ રહ્યો. તે પછી કોઈ નહિ જણાયલા કારણથી એ એકદમ પૂર્વ તરફ ગયો, અને એન્ટીઓકમાં થોડી મુદત મંદવાડમાં કાઢી ૩૭૪માં ચેલીસનાં જંગલ તરફ ગયો, ને ત્યાં હિબ્રુભાષાના અભ્યાસમાં ૪ વર્ષ ગાળયા, ૩૭૯માં એ એન્ટીઓકમાં પાદરી તરીકે નેમાયો. અને તે પછી ૩ વર્ષ એણે કૉન્સટન્ટીનોપલમાં ગુજાર્યા. ૩૮૨ પછી એ રોમ જઇ પોપ ડામાસસ નો સેક્રેટરી થયો. ત્યાં એ પોતાની પવિત્રાઇ, વિદ્વત્તા અને સાધુપણા માટે ઘણો જાણીતો થયો. ૩૮૬માં લેડી પૉલાએ ૪ મઠો બેથલહેમમાં સ્થાપ્યા, તેમાંના ૩, નન્સો માટે અને ૧ સાધુઓ માટે હતું. તેનું ઉપરીપણું જેરોમનેજ સોપ્યું હતું. ૪૧૮માં એ બેથેલહેમ થી રોમ પાછો ફર્યા તે માંદો પડી ૪૨૦માં ૩૦ સપટેંબરે મરણ પામ્યો. એને ખ્રિસ્તી ધર્મ સંબંધી અનેક ગ્રંથો રચી પોતાના પંથમાં મ્હોટી નામના મેળવી હતી.

જેરૉલ્ડ ડગલાસ વિલ્યમ—લેખક, નાટકકાર અને લહુઆ તરીકે જાણીતો થએલો આ પુરૂષ ૩જી જાનેવારી ૧૮૦૩ માં જનમ્યો. એનું બચપણ વેલ્સમમાં ગુજર્યું. એનો પિતા પણ એક નાટકકાર હતો, અને તે ૧૮૦૭ માં શેરનિસની નાટકશાળાનો માલેક થયો. ૧૮૦૯ માં એ નિશાળે બેઠો. ૧૮૧૩ માં દર્યાઇ ખાતામાં નોકરીએ રહ્યો, પણ લડાઇ ખપતા એ ૧૮૧૬ માં લંડનમાજ વસી ત્યાં પ્રિન્ટરના હાથ તળે કામે રહી પોતાના ધંધાની શરૂઆત કરી. ૧૮૧૯ માં એ 'સન્ડેમૉનીટર' પત્રના કંપોઝીટર તરીકે રહ્યો, અને સાજ સાહિત્યપર શોખ વધ્યો.

તે પછી એનું ચિત્ત સાહિત્ય તરફ વળતાં એણે ફ્રેન્ચ, ઇટાલ્યન અને લેટીન ભાષાનો અભ્યાસ કરવા માંડયો. તે પછી એણે મોનિટર પત્રમાં નાટકોના ટિકાકાર તથા કંપોઝીટર તરીકે કામ બજાવવા માંડ્યું. ૧૮૨૪ માં એ મીસ મેરી સાથે પરણ્યો. લગન આગમજ એને નાટકના લેખક તરીકે થોડી નામના મેળવી હતી. ૧૫ વર્ષની વયે એણે More Frightened than Hart નામે નાટક લખ્યો, જે ૧૮૨૧ માં ભજવી બતાવવામાં આવ્યો. ૧૮૨૫ માં એને નાટકો લખવા માટે અઠવાડીક પગારે રોકવામાં આવ્યો. ૧૮૨૯ માં સરે નાટક મંડળીએ એક અઠવાડીઆના પાંચ પૌંડને પગારે રોકયો; જ્યાં Blackeyed susan નામે ખેલ ભજવી બતાવવામાં આવ્યો. તે પછી એનાં સંખ્યાબંધ ખેલો ભજવી બતાવવામાં આવ્યા હતા. ૧૮૪૪ માં The Heart Gold નામે નાટક પ્રિન્સેસ થીએટરમાં ભજવી બતાવવામાં આવ્યો જે નાટકથી એની નામના વધી. નાટકો લખવા ઉપરાંત તે જૂદા જૂદા ચોપાન્યામાં પણ લખાણો કરતો હતો. એનું મરણ કીલબર્ન

ખાતે ૧૮૫૭ માં ૮ મી જુને નિપજ્યું. એના જૂના જૂના લખાણોનો સંગ્રહ એની હૈયાતીમાં જ ૮ દફતરોમાં પ્રગટ કરવામાં આવ્યો હતો.

જેલપ—આ નનઆલવિ છોડનાં મૂળીયાં, ઉપયોગી ગણાય છે, અને તે રેચક છે. એનું મૂળ વતન મેક્ષીકો દેશ ત્યાં એ ૬૦૦૦ ફીટ ઉંચા પ્રદેશમાં ઉત્પન્ન થાય છે. એનું નામ જેલપ "જેલાપા" નામના ગામમાં એનો છોડ ઉગતો હોવાથી પડ્યું છે. એ બારે માસ રહેનાર છોડ છે. એનીપર મ્હોટા ફુલો આવે છે તેનું મૂળીયું હેઝલટન જેવું હોયછે. જ્યારે એ મૂળીયું તાજું હેય છે ત્યારે સફેદ હોઇ તેમાં દુધ જેવો રસ હોય છે. આ મૂળીયું સુકાતાં ભૂરો રંગ પકડે છે. ઇંગલંડમાં ઔષધિ ઉપચારમાં જાલપ મૂળીયું પ્રથમ ૧૭ મી સદીની શરૂઆતમાં જાણીતું થયું. સાધારણ રીતે એનો એક ભાગ ૩૦ ગ્રેન સુધી પણ ચોક્કસ દર્દીપર અપાય છે. નાહના બાળકોને એથી પાંચ ગ્રેન અપાય છે.

જેલીત્ઝ—અથવા ઇલીત્ઝ. આ રશિયન શેહેર ઓરલની પૂર્વેથી દક્ષિણ પૂર્વે ૧૨૦ મૈલપર છે. અંહેથી ઘઉં, આટો મેંદા જથ્થામાં પરદેશ મોકલવામાં આવે છે. અત્રે ટોરો ઉછેરવાનો વેપાર મ્હોટા પાયા પર ચાલે છે. અત્રે ચામડું, સાબુ અને મીનબત્તી બનાવવાનાં કારખાનાં છે. લોક વસ્તી ૩૬૩૪૯ ની હતી.

જેવાર—ઉત્તર પશ્ચિમ પ્રાંતમાં બુલંદ શિહેર જીલ્લામાંનું ગામ. લોક વસ્તી ૧૮૭૨ માં ૭૩૭૯ ની ને ૧૮૮૧ માં ૬૨૧૯ ની હતી. તેમાં ૪૨૭૭ હિંદુ તથા ૧૮૯૮ મોહમેદન હતા. શેહેર ૯૩ એકર જમીન ઉપર વસાયલું છે. ૧૮૩૯ માં બેગમ સમરુનાં મરણ પછી સિંદીઓને હાથ શેહેર આવ્યું હતું; અત્રે સુતરાઉ બરતુસ અને ગલીચા બને છે. ભાદરવામાં અત્રે મ્હોટી જાત્રા ભરાય છે.

જેષ્ટ માસ—હિંદુઓના ચૈત્ર માસ પછીનો ત્રીજો મહિનો. આ માસમાં અનેક તેહેવારો આવે છે. જેમકે દશાહરાવ્રત, રંભાવ્રત, ઉમાપૂજન, નિર્જળા એકાદશી, વટસાવિત્રી વગેરે. તેનું વર્ણન નીચે વર્ણવ્યું છે.

જેઠ વદ ૧૦ મે "દશ હરાવ્રત" આવે છે. તેની કથા એવી છે કે ગંગા નદી પેહેલાં સ્વર્ગમાં હતી; અને પછી ત્યાંથી શિવની જટામાંથી અને ત્યાંથી હિમાલય ઉપર થઇ પૃથ્વી ઉપર વેહેવા લાગી. આ ઉપરથી અનિક્રમે ગંગા સ્વર્ગમાંથી નીચે આવી, અને તેજ કારણથી તે દિવસે ગંગા સ્નાન કરી દાન કરવાનું પુન્ય વર્ણવ્યું છે. કાયિક, વાચિક, અને માનસિક વગેરે મનુષ્યથી થતાં ૧૦ જાતનાં પાપો ગંગા સ્નાનથી નાશ પામે છે. આથી તે નદીને 'દશાહરા' નું નામ આપ્યું છે. ઉપલે દિવસે ગંગાજી તથા ગવરી પૂજન કરવામાં આવેછે.

એજ માસમાં શુકલ પક્ષે જે (શુદ ૧૧ સ) એકાદશી આવે છે તેને નિર્જલા કહે છે. આ એકાદશીને આચમનાદિ ઉદક સિવાય ઉદકપાન વર્જ્ય કરી ઉપવાસ કર્યાથી ૧૨ એકાદશીનાં અપવાસનું ફળ મળે છે. આ એકાદશી માટે એવી કથા છે કે ભિમસેન સિવાય બાકીનાં ચારે પાંડુ ભાઇઓ તથા દ્રોપદી અગીઆરસ વગેરે વ્રતો કરતા, પણ ભિમનો આહાર ઘણો અને ભૂખની પિડા બહુ તેથી તેનાથી તેમ બનતું નહિ. ચારે ભાઇઓ તથા સ્ત્રી તેને તે માટે ટોકતા અને તેથી તેણે વ્યાસજીને અત્યંત પૂન્યવાન એવી એકાદશી પુછી. ત્યારે જેઠ શુદ ૧૧સ ને બતાવતા કહ્યું કે તે અગિયારસને દિવસે કાંઇ ખાવું નહિ, એટલુંજ નહિ પણ એક માસો સુન્નું ડુબે તેટલું પાણી વડીક પીવું નહિ, તેથી તેનું નામ નિર્જલા કિંવા ભિમ અગીયારસ પડ્યું, અને તે મુજબ કરવાથી બધા તિથિનું ફળ ભીમસેનને મળ્યું.

વટસાવિત્રી. વ્રત જેઠ શુદ ૧૫ મે આવે છે. આ વ્રત સ્ત્રીઓનું છે. આ દિવસે સ્ત્રીઓ વડનાં ઝાડ તળે અથવા તેની ડાંખળીની પુજા કરે છે. તેના વિશે એવી કથા છે કે એક રાજાને પુત્ર સંતાન નહિ હોવાથી તેણે

સાવિત્રીની આરાધન કરવાથી તેને એક પુત્રી થઇ, તેનું નામ સાવિત્રી રાખ્યું. પછી તેનું લગ્ન સસવાન નામે રાજપુત્ર સાથે થયું. લગ્ન થયા પછી તેણીનો પતિ સસવાન એક વર્ષની દરમ્યાન મરણ પામનાર છે એવું તેણીને નારદ ઋષિએ કહ્યું. સસવાનનાં પિતાને શત્રુઓએ આંધળો કરી તેનું રાજ્ય છિનવી લીધું હતું. આવા દુઃખી અવસ્તામાં સાસુ સસરાની તથા ભરતારની સેવા પરમ સંતોષથી કરી, એક દિવસે તે પતિસહ અરણ્યમાં લાકડાં વિણવા ગઇ ત્યાં સત્યવાન વડના ઝાડની ડાંખળી ભાંજવા જતાં, એક લાકડું તેના માથામાં વાગતાં તે મરણ પામ્યો. ત્યારે યમે આવી તેનો આત્મા લઇ જવા માંડયો. ત્યારે સાવિત્રીએ તેની અત્યંત વિનંતી કરી પોતાના સાસુ સસરાને રાજ્ય, આંખ અને પતિનું આયુષ આ વ્રત પાળી મેળવ્યું હતું

જેષ્ઠી પૌર્ણીમા—આ દિવસે 'તળદાન, આપ્યાથી અશ્વમેધનું ફળ મળે છે. આ પુન્યને જગન્નાથ પુરીમાં સ્નાન જાત્રા થાય છે, તેમાં જગન્નાથની મૂર્તિ દેવળમાંથી કાઢી પાસે એક મંડપ બાંધી તેમાં સ્થાપન કરે છે; અને હજારો લોકો સામે તેને સ્નાન નાખે છે.' કૃષ્ણને તેની માતાએ એજ દિવસે 'અન્નપ્રાશનનો સંસ્કાર કર્યો હતો, આથી હિંદુઓ પોતાના બાળકને તે સંસ્કાર કરવા પેહલાં (૭ અથવા ૮ મહિને) એ દિવસે સ્નાન નાખે છે.

જેસ્ક—અથવા ઇસ્ક. આ શેહેર રશિયન પ્રાંત ક્યુબાનમાં સીઑવ ઍઝોવ પાસે ઍઝોવની દક્ષિણ-પશ્ચિમે ૬૫ મૈલ પર છે. એની સ્થાપના ૧૮૪૮ માં થઇ હતી, તે પછી અત્રે ધાન્ય અને ઉનનાં કારખાનાં ચાલુ થયાં હતા, લોક વસ્તી ૩૪૨૮૮'ની છે.

જેસનિશ—અતિ નાહની જાતનુ શોભાયમાન ફુલ ઝાડ. એની ગાંઠો બે માસમાં ફુટવા માંડતા છાલકા કુંડામાં બે ભાગ પાંદડાનું ખાતર, એક ભાગ કાળી મટોડી અને એક ભાગ નળીયાનો ભૂકો એકત્ર કરી તેમાં રોપી તેને દરરોજ પાણી સીંચવું પડે છે. એના કુંડ થંડી જગ્યામાં રાખવા. એની પર વસાદમાં રંગબેરંગી ફુલો આવે છે. થંડીની શરૂઆતમાં ઝાડ સુકાવા માંડતાં પાણી સીંચવું નહિ પણ ગાંઠો સુકાતાં બીજા બે માસ વેર તેને રેતીમાં જાળવી રાખે છે.

જેસમીન—(જુઓ જાય=જુય) આ શબ્દ ફાર્સી યાસમીન ઉપરથી નિકળેલો છે, તેમજ જાસવેણુ પણ ઉપલાજ શબ્દ આધારે બન્યો છે. આ ફુલ ઝાડ યુરપમાં તથા એશિયાના ઘણા ખરા ભાગોમાં ઉગે છે. એના ફુલનું તેલ તથા અત્તર બનાવવામાં આવે છે ઇસ્ટઇંડીજનાં જેસમીન અતિ સુગંધીમય હોયછે. એનાં પીળાં-અથવા સફેદ એવા બે પ્રકારનાં ફુલ ઝાડ છે.

જેસલમીર—રજપુતાનાનું આ એક દેશી રાજ્ય. એની જુમલે લબાઇ પૂર્વથી પશ્ચિમ ૧૭૨ મૈલની ને પહોળાઇ ઉત્તર દક્ષિણ ૧૩૬ મૈલની છે. ક્ષેત્રફળ ૧૬૪૪૭ ચોરસ મૈલ છે. ૧૮૭૨ માં અત્રેની વસ્તી ૭૨,૦૦૦ ની, ૧૮૮૧ માં ૬૦૮,૧૪૩ ની ને ૧૮૯૧ માં ૧૧૫૭૦૧ ની હતી. દર ચોરસ મૈલે ૬.૦૫૮ ની રાસ પડે છે. દેશમાં ૪૨૩ ગામડાં ને ૧ શેહેર છે. વસ્તીમાં ૫૭૪૮૬ હિંદુ (સેંકડે ૫૩.૧ ટકા); મોહમેડન ૨૮૦૩૨ (સેંકડે ૨૫.૯ ટકા) જૈન ૧૬૭૬ (સેંકડે ૧.૫ ટકા) અને પરકોમની વસ્તી ૨૦૫૫૫ ની છે.

આ દેશની આબો હવા સુકી ને તંદરોસ્ત છે. જુનમાં સખત તાપ પડે છે અને ગરમ પવન ફુંકી તુફાન ઉઠે છે. ડીસેંબરથી ફેબ્રુવારી વેર અત્રે થંડી પડે છે. અત્રે જુન, જુલાઇ, અને આગસ્ટમાં સહેજ વસાદ વર્સે છે.

મુખ્ય પાક બાજરી, જુવાર, ગોધ અને તલનો થાય છે. વસંતમાં ઘઉ પાકે છે. વર્ષાઋતુ બેઠીકે અત્રે હળને ઉંડો જોડી રેતાળ

જમીન ખેડવામાં આવે છે. અત્રે ખેડુતો પાસેથી સરકારી મેહેસુલ ધાન્ય લઈનેજ ઉપજાવે છે. જો ઘઉં અથવા ચણા વાવ્યા હોય તો પાકનો ૪ થી ૬ ઠો ભાગ વસુલ કરેછે, અને બીજા પાકમાંથી ૭ મો ભાગ વસુલ કરે છે.

જેસલમીરમાં બકરાનાં ઉનમાંથી બરનુસ બનાવવાનો ઉદ્યોગ બહોળો ચાલેછે. ઉટના હાંડકાં; સીંગડા વગેરેનો પણ સારો વેપાર ચાલે છે. તેમજ ઘી, ઉન, ઉંટ, બકરાં વગેરેનો ગુજરાત તથા સિંધ સાથે વેપાર ચાલે છે.

જેસલમીરમાં એકજ દીવાની કચેરી છે. જે દીવાની ફોજદારી ગુન્હાનો ઇન્સાફ કરે છે. જીલ્લામાં હાકેમો નેમેલાં હોય છે. મહારાવળને મ્હોત સુધીની ચહડતી સજા કરવાનો અધિકાર છે.

વાર્ષિક મેહેસુલ ૧૦,૦૦૦ પૌંડ ઉપજે છે. રાજ્યમાં ૪૦૦ માનસોનું લશકર છે અને ૫૦૦ ઘોડેસ્વાર છે.

અત્રેનો નિકાસ વેપાર-ઉન, ઘી, ઉંટ, ગાય, ભેંસ, બકરાનો છે ને આયાત વેપાર ધાન્ય, સાકર, દેશી તથા વેલાતી કાપડ અને પરચુરણ જનસોનો છે.

આ રાજ્યમાં મુખ્ય શેહેર જેસલમીર, કિશનગઢ, બીકમપુર, એન, સોબરા અને શાહગઢ એ જાણીતાં છે.

જેસલમીર—શેહેર. ઉપલા રાજ્યનું પાયખત-સમુદ્ર સપાટીથી ૮૦૦ ફીટ ઉપર છે. ઇ.સ. ૧૧૫૬માં ભાટીરાજા રાવલ જયસાલે સ્થાપન કર્યું. અત્રેની ઇમારતો પિળા રેતીના પથ્થરની બાંધેલી છે. ગામ પાસે ટેકડીપર એક પુરાણો કિલ્લો છે. આ કિલ્લો ૨૫૦ ફીટ ઉંચો ને ૩૫૦ યાર્ડ લાંબો છે. કિલ્લાની દેવાલ બેવડી બાંધણીની છે. તે ૨૫ ફીટ ઉંચી છે કિલ્લામાં આગલી ઉત્તમ કારીગરીનાં જૈન મંદીરો છે. પુરાણું મંદીર ૧૩૭૧માં બંધાયલું છે. લોકવસ્તી ૧૦૯૬૫ની છે.

જેસી—રોમાનિયાના ઉત્તર ભાગમાંના મોલદેવિયાનું મુખ્ય શેહેર; પંથની પશ્ચિમે ૫ મેલ પર અને ઓડીસાની ઉત્તર પશ્ચિમે ૨૦૫ મેલ પર છે. ૧૮૨૭માં આ શેહેર આગથી તદન નાશ પામ્યું હતું: પણ તે પછી પહોળા રસ્તા બાંધી એકેક માળનાં લાકડાનાં ઘરો બાંધી વસાવવામાં આવ્યું છે. ત્યાં ૪૦ ગ્રીક ચર્ચ અને ૬૦ જ્યૂ લોકના એબાદતખાનાં છે. આ શેહેરમાં એક નાહની પાઠશાળા છે. વેપાર દારૂ, ધાન્યનો મ્હોટો ચાલે છે. લોક વસ્તી ૯૦,૦૦૦ ની છે.

જેસુઈટ—આ પંથનો ફેલાવો એજ નામના શખશે ફેલાવ્યાથી તેના નામ ઉપરથી ઓળખાય છે. એ પોતે રોમન કેથોલિક ટોળાનો એક પંથ જે 'ઇગનેશિઅસ લાયોલાએ' ઇ. સ. ૧૫૩૪ માં સ્થાપ્યો હતો અને જે ઇ. સ. ૧૫૪૦ માં 'ધી સોસાઇટી ઑવ‌ઝસ' ને નામે કબુલ રાખવામાં આવ્યો હતો, તે ટોળામાંનો એ એક હતો.

જેસોર—બંગાલમાંનો જીલ્લો. એની ઉત્તરે અને પશ્ચિમે નદીયા જીલ્લો. દક્ષિણે કુલ્નાના જીલ્લો અને પૂર્વે ફરીદપૂર. ક્ષેત્રફળ ૨૯૨૫ ચોરસ મેલ છે. ૧૮૭૨માં લોક વસ્તી ૧૪૫૧,૫૦૭ ની ૧૮૮૧માં ૧૫,૭૭,૨૪૯ની ૧૮૯૦ માં ૧૮,૮૮,૮૨૭ ની હતી. મુખ્ય વસ્તી હિંદુઓની સેંકડે ૪૦ ટકા, મુસલમાનોની ૫૯-૯ ટકા છે. જીલ્લામાં ૭ મીશન સ્કૂલો અને બ્રહ્મસમાજીક ૩૯ છે. એના મુખ્ય શેહેર જેસોરની વસ્તી ૮૪૯૫ ની, કસાબપૂરની ૬૪૦૫ ની, અને કોટ ચંદપૂરની ૯૨૩૧ ની છે. જીલ્લામાંના ૨૩૫ શેહેરોમાં ૧૦૦૦ થી ૫૦૦૦ ની વસ્તી છે, ૭૬૧ માં ૫૦૦ થી ૧૦૦૦ ની, ૨૯૮૮ માં ૫૦૦૦ ની છે, કોટચંદપૂર જીલ્લામાં મ્હોટું શેહેર હોઇ કસાબપુર બીજું શેહેર છે. આ શેહેરમાં ખાંડ બનાવવાનાં કારખાનાં, પિતળ કામના કારખાનાં અને કુંભારકામના કારખાનાં છે. આ જીલ્લાપર

બ્રિટીશ અમલ ઇ. સ. ૧૭૮૧ માં પૂર્ણપણે સ્થાપન થયો હતો.

મુખ્ય પાક ચોખાં, તેલીબિયાં, બાજરી ચણાનો થાયછે. આ પાક માટે ૧૩,૮૧,૮૦૦ એકર જમીન રોકાયલી છે. આ ખજુરીનાં ઝાડ ૭ વર્ષનાં થયા પછી ઉપયોગમાં લેવાય છે, અને તે ૩૦ વર્ષ સુધી ફળ આપે છે. તેનો રસ નવેંબરથી ફેબ્રુવારી વેર એકઠો કરે છે એક એકર જમીનમાંના ઝાડમાંથી ૩ ટન સાકર બને છે. જેની કિંમત ૫૦ થી ૬૦ પોંડની થાય છે. જેસોર જીલ્લામાં ૩૧૩૩૩ એકર જમીન ગુળીના ખેતરો માટે રોકાયલી છે. જેમાંથી ૨૦૩ ટન ગુળી બને છે; જેની કિંમત ૧૧૪૪૦૦ પોંડની ઉપજે છે. આ જીલ્લામાં ૫૦ ગુળીનાં કારખાનાં યૂરપીયન માલેકી તળે અને ૫૫ દેશી માલેકી તળે ચાલે છે.

મુખ્ય નિકાશ વેપાર સાકર (અર્ધી સાફ અને તદન સફેદ બે જાતની) ગુળી, ચોખા ચણા ને સુંદરબન તરફથી ઇમારતી લાકડાં મધ અને સીપનો ચાલે છે. આયાત વેપાર મીઠું, ઈંગલીશ સામાનનો છે, જીલ્લામાં સેંટ્રલ રેલ્વે સર્વ તરફ ફરી વળેલી છે. વાર્ષિક મેહેસૂલ ૧૧૭૧૮૫ પોંડથી વધુ ઉપજે છે. ૧૮૮૩ માં આ જીલ્લામાં ૧૧ મેજીસ્ટ્રેટ કોર્ટ, ૧૧ દીવાની કોર્ટ, ૧૧ પોલીસ થાણા સરકારી તથા ખાનગી ૭૦૯ શાળા હોઇ તેમાં ૨૩૮૨૩ વિદ્યાર્થીઓ ભણેછે. તેમાં છોકરા છોકરીઓને પણ કેલવણી આપવામાં આવે છે. એપ્રેલ, મે અને જુનમાં ૨૩°૫૦ ડીગ્રી તાપ પડે છે; નવેંબરમાં ૭૨ ડીગ્રી અને ડીસેંબરમાં ૬૪.૯° ડીગ્રી ઠંડી પડે છે. વર્ષા ઋતુમાં વરસાદની રાસ ૭૦.૮° ઈંચની છે.

જેહેલમ—પંજાબમાં છેક પશ્ચિમમાંથી જે પાંચ પ્રવાહ વહે છે, ને જેની ઉપરથી આ જીલ્લાનું નામ પડ્યું છે તે નામની નદી, એને 'મિતાસ્તા' પણ કહે છે. સંસ્કૃતમાં વિતારતાને પેટોલમી મુજબ 'બિદાસ્તા' નામે ઓળખાતી છે. જેહલમ નદી કાશમિરનાં રાજ્યમાંથી વહેતી શ્રીનગર થઇ વાઘર સરોવરમાં દાખલ થતાં આગમજ અનેક નદીના પ્રવાહ પોતા સાથે જોડતી વહે છે. મુઝફ્ફર આબાદ પાસે એ બ્રિટીશ મુલકમાં દાખલ થઇ કીશન ગંગાને મળે છે. તે પછી એ કાશમિર અને બ્રિટીશ જીલ્લા, હજારા તથા રાવળ પિંડી વચ્ચે હદ બાંધે છે. આ ઠેકાણે નદીનો પ્રવાહ અતિ વેગ વાળો હોવાથી તેમાંથી વહાણો સલામતી સાથે ફરી શકતાં નથી; પણ કાશમિર તરફના પ્રવાહમાં ઇમારતી લાકડાં પુષ્કળ મળે છે. હજારામાં કોહાલા પાસે જેહેલમ નદી ઉપર એક ઉત્તમ પુલ બાંધેલો છે. રાવલપીંડીની પૂર્વે ૪૦ મૈલ ઉપર જેહેલમ વહાણ ખેડવા લાયક છે. ને પછી જેહેલમ જીલ્લામાંથી વહેતી જેહેલમ શેહેરમાંથી દાખલ થાય છે. (પોતાનાં મુખથી ૨૫૦ મૈલ ઉપર) ને પછી દક્ષિણ પશ્ચિમ તરફ પ્રવાહ વળી ૧૦૦ મૈલ દોડે છે જે દરમ્યાન જેહેલમ જીલ્લાના ગુજરાત અને શાહાપૂર એવા બે ભાગ કરે છે. આ ઠેકાણે નદીની પોહલાઇ ૮૦૦ યાર્ડની છે. તે પછી જેહેલમ નદી 'જેહાંગ' જીલ્લામાંથી અતિ પોહળા મેદાનમાંથી વેહેતી જમૂ પાસે ચીનાબને મળે છે. આ નદી ૪૫૦ મૈલ લાંબી છે, અને તેમાં ૨૦૦ મૈલ બ્રિટીશ રાજ્યમાંથી વહે છે. પાણીનો વેગ દર કલાકે ૪ મૈલની દોડનો છે. એના કાંઠે મુખ્ય શેહેરો કાશમિર અથવા શ્રીનગર, જેહલમ, પીંડી, દાદનખાન, મીયાની, એહરા અને શાહાપૂર છે.

જેહેલમ—શેહેર—જેહેલમ જીલ્લાનું મુખ્ય છાવણીવાળું શેહેર, જેહેલમ નદી કાંઠે છે. શેહેરમાં વસ્તી ૧૮૮૧ માં ૨૧૧૦૭ ની હતી. તેમાં ૧૧૩૬૯ મોહમેદન, ૭૯૬૬ હિંદુ, ૧૪૬૦ શિખ અને ૩૧૨ તરજાત છે. મ્યુનિસીપલ આવક ૧૮૪૩ પોંડની ઉપજે છે. હાલનાં જેહેલમ શેહેરની પાસેજ પુરાણું જેહેલમ શેહેર છે. શિખ રાજ્ય સમયે આ

એક નાહનું ગામડું હતું. બ્રિટીશ સત્તા પછી એ છાવણીનું મથક થતાં વધ્યું છે. થોડાં વર્ષો સુધી એ કમિશનરનું મુખ્ય મથક હતું; પણ ૧૮૫૦ માં મુખ્ય સરકારી ખાતું રાવલપીંડીમાં સ્થાપન થયું. આ શેહેર જીલ્લામાંથી ખણી કાઢવામાં આવતા મીઠાનું વેપારી મથક ગણાય છે. શેહેરમાં સરકારી કચેરી, જેલ, પોલીસ ચોકી, ખજાનો, દવાખાનું, મ્યુનિસીપલ ઑફીસ, સરાઇ વગેરે સુંદર મકાનો છે. શેહેર પાસે જેહેલમ નદી ઉપર પંજાબ સ્ટેટ રેલ્વે લાઈનનો પુલ બાંધેલો છે. શેહેરની દક્ષિણ પશ્ચિમે છાવણી છે. છાવણીમાં વસ્તી ૪૪૭૩ ની છે

જેહાદ—મોહમેદનોમાં ઉઠાવવામાં આવતી ધર્મ સંબંધી લઢાઇ. મુખ્યકરી પરધર્મી સાથે ઉઠાવવામાં આવતી ધર્મ સંબંધી લઢાઇને પણ એ નામ લાગુ પડે છે. આરબો એને "ખુદાના માર્ગપરની લઢાઇ કહે છે. આવી ધર્મ સંબંધી લઢાઇ યજદેજર્દ શેહેરિયારનાં અમલમાં ઇરાનમાં ધર્મ ફેલાવા સંબંધી લઢવામાં આવી હતી. તે પછી ખલીફ હારૂન અલ રશિદના જમાનામાં શેહેનશાહ નીશફિરસ સામેની, તથા સલાદીને ક્રૂઝેડ સામે લઢેલી લઢાઇઓ, તથા ૧૮ મી સદીમાં અરબસ્તાનમાં વાહાબીઓએ ઉઠાવેલી લઢાઇઓ માત્ર જેહાદના નામ તળે ખરી રીતે મુકાઇ શકાય તેવી છે. આ છેલ્લી લઢાઇ કાંઇ પરદેશીઓ સાથની નહોતી પણ પોતાનાજ જાતભાઇઓ કે જેઓ પરદેશી રીતો એખત્યાર કરવા લાગ્યા હતા તેમની સામે જેહાદ ઉઠાવી મદીના અને મક્કાને વટીક તે માટે ખનવું પડયું હતું.

જેહેર—જે ચીજ ખાધાથી, શરીરને મસળવાથી, સ્વાસમાં લેવાયા, સફરાને ચોપડવાથી અથવા પીચકારી વડે શરીરમાં દાખલ કરવાથી પ્રાણઘાત કરે છે તે જેહેર છે.

કેટલાક જેહેરો ધીમેથી મારી નાંખે છે; પણ બીજા ઝડપથી અસર કરે છે. કાતેલ જેહેર ઘણી જલ્દી અસર કરી પ્રાણ લીયે છે.

જેહેર ચડેલું જૂદી જૂદી રીતે પરખાય છે, તેમાં ખાવેલાં જેહેર તેની કંઈક અસર ઉપરથી પરખાય છે. તે તેજ નામના જેહેર મર્ણનમાં આપેલું છે. પણ પ્રાણી ડન્ગ્યોકમ રીતે ઓળખાય છે. જેમકે—

બીડી પીવાનાં પાદડાં છુંદી દંશ ઉપર ચોળતાં જો જેહેર ચડયું હોય તો દંશવાળો ભાગ કાળો પડશે. (૨) કાળી મરોડી ખાતાં તે તીખી લાગે તો જાણવું કે સર્પ દંશ અને મીઠાસદાર લાગે તો ઉંદરનું ઝેર ચડેલું જાણવું. (૩) આ ઝેર ઉપર કરમદાંના પાતરાંને પાણીમાં ઉકાળી પાતાં જેહેર નહિ ચડયું હશે તો ઉલટી થશે ને ચડયું હોય તો થશે નહિ. (૪) મીઠું, કડવા લીંબના પાતરાં, સુકા મરચાં ખાવા આપતાં તે તીખા નહિ લાગે તો જાણવું કે સર્પ દંશ. દંશની : : આવી નીશાનો જણાય તો તે સાંપ ઝેર વગરનો ને : આવી નિશાની જણાય તો તે ઝેરી સમજવો.

સોમલનું જેહેર ઘણું પ્રસિદ્ધ છે. સોમલમાં સ્વાદ નહિ હોવાથી તે ખોરાકમાં આપવામાં આવે છે. ઉંદર વગેરે જીવડા મારવામાં સોમલ વાપરે છે. હરતાળ પણ સોમલ છે, પણ તેના રંગને લીધે તે દગો કરવા માટે વાપરવી મુશ્કેલ છે. એ બન્ને ખનીજ પદાર્થ છે. એ લોખંડ, જસત, ત્રાંબુ વગેરે ધાતુ સાથે હોય છે.

સોમલ પાણીમાં બહુ ગળતો નથી. દ્રવ રૂપમાં, અથવા ભૂકી રૂપમાં ખાધાથી તેનાં ચિન્હો જલ્દી જણાવા માંડે છે, અને દર્દી બચવો મુશ્કેલ થઇ પડે છે. પણ જો સોમલનો કટકો ખાધો હોય તો તે બંચે છે. તે તુકડો ઝાડો ઉલટી થતાં નિકળી પડે છે. સોમલ ખાધા પછી એક કલાકે તેનાં ચિન્હ જણાવા માંડે છે. પ્રથમ પેટમાં દુખી ઉલટી થાય છે. પેટના કોઇ પણ ભાગને હાથ લગાડતાં મ્હોટું દર્દ થાય છે, પેટ ફુગી જાય

છે અને ચુંકે થઇ કપાતું દર્દ થઇ જાહાડો આવે છે. પેશાબ થોડી થાય છે, તેનાં અગન બળે છે, તો કોઇ વેળા પીશાબ અટકી તે વાટે લોહી પડે છે. તરસ બહુ લાગે છે, આંખમાં અગન બળે છે ને લાલચોળ થઈ પાણી ગળે છે, માથામાં દર્દ થાય છે, નાડી જલદી ચાલે છે ને નાહની બને છે, છાતીમાં ધપકારો થઇ સ્વાસ જલદી અને ગુંચવાયલો ચાલે છે. આજારી બેચેન બની દરદ અને અગનને લીધે બુમો પાડે છે, હાથ પગમાં આંકડાં આવી તાણ થાય છે, નાડી બેશી જાય છે, તથા ચેહેરો સોહરાય છે; જે પછી દિલનો ધપકારો બંધ થઇ મ્હોત નિપજે છે. કોઇ વેળા ... બને છે કે ઉલટી જાહડો વગેરે નિશાન જણાયા વિના એકદમ આજારી થકો થઇ જાય છે, તેની નાડી બેસી જાય છે, અને સેહેજ બેસુદ્ધ થઈ મરણ પામે છે. સોમલ ખાનારની બુદ્ધી સેવટ સુધી નિર્વીકાર રહે છે. કોઇ વેળા સોમલ લીધા પછી પાંચ, સાત કલાક પછી ચિન્હો જણાય છે.

સોમલનાં ઓછામાં ઓછા બે ગ્રેનથી મરણ નિપજે છે. સોમલ લીધા પછી ૧૦ થી ૧૫ કલાકમાં મરણ નિપજે છે. કોઇવાર બેત્રણ કલાકમાં નિપજે છે અને કવચિત પાંચ દિવસ પછી મ્હોત નિપજે છે.

ઉલટી અને જાહડો થઇ સોમલ નિકળી જાય તો સારૂં, તેથી આ બેઉ ક્રિયાને ઉત્તેજન આપવું. ઉલટી થવા માટે ગરમ પાણી અને દુધ આપતાં રહેવું. ગળામાં આંગળી ઘાલી ઉલટી કરવી. ઇપીકાકયુના અને પાણીમાં મીઠું નાખી તે પીને ઉલટી કરવી. ઉલટી નહિ થતી હોય તો સ્ટમક પંપ વાપરવો અને તેનાથી હોજરી ધોઇ નાખવી. ઝાડો થવા માટે એરંડીયું અને દુધ આપવું. તરસ લાગે છે માટે પુશકળ પાણી, સરબત અને ચુનાનું નીતરૂં પાણી પાવું તથા ઑલિવ્હ ઑઇલ વાપરવું.

હડતાલ અને મનશીલ—આ બન્ને પદાર્થોમાં સોમલ હોય છે. એના જેહેરતાં સોમલના વિષ પ્રમાણેજ લક્ષણ જણાય છે. એનો ઉતાર માટે કોળાનો રસ પાય છે, કોઇ જીરૂં અને સાકર ૭ દિવસ ખાવા આપે છે. ધમાસો, સંજહંસ, જુઇ, કરીયાતું, એમાંથી એકનો કાઢો પીવા આપે છે.

અફીણનું ઝેર—(જુઓ અફીણ વાળો વિષય.)

એન્ટીમનીનું જેહેર—ટાયટરઈમેટિક અને કલોરાઇડ ઑવ એન્ટીમની પ્રમાણ બહાર લીધાથી જેહેર જેવી અસર કરે છે ટાર્ટરઇમેટિક ઓષધમાં વપરાય છે, તેની ગોળી $\frac{1}{2}$ થી $\frac{1}{2}$ ગ્રેન છે બે ગ્રેન અથવા વધારે લીધાથી મૃત્યુ નિપજે છે. તેમાં ગુણ ઉલટી આણવાનો છે. માટે થોડો વધારે લે તો તે ઉલટીમાં નિકળી જતાં દર્દીપર કશી અસર થતી નથી. એના ચિન્હ સોમલનાં જેહેર જેવાંજ જણાય છે. તે જુદા ઓળખવા મુશકેલ છે. એમાં ઉલટી, જાહાડો ને પેટમાં વેદના થાય છે; મ્હોહું તથા ગળું સુકું આવે છે. એના ઉતાર માટે સિંકોના ટીંકચર આપે છે. તે શિવાય માયાફળ, હરડાં, બેહેડાં અથવા કાથાની ચાહ અથવા અગર દાડમની છાલ આપે છે. તે શિવાય, દુધ, ચુંદરનું પાણી પાય છે.

રસકપૂરનું જેહેર—રસકપૂર તથા પારાની કેટલીક ચીજો વિષારી છે. ચોખું રસકપૂર, હિંગળોક, રેડ ઑકસાઇડ ઑવ મરક્યૂરી વગેરે પારાની વિષારી દવા છે.–રસકપૂર લીધાથી મોહું, ગળું અન્નનાળ અને પકવાશયની ચામડી વળી જાય છે. તેથી મોટામાં કડવાસ ને ધાતુનો સ્વાદ લાગી ગળું અમળાઇ જઇ ઉલટી ઝાડો થઇ તેમાંથી લોહી પડે છે. આતરડામાં દાહ અને ચાંદા થાય છે. આખા પેટમાં દુખારો થાય છે, તે દાબવાથી વધારે લાગે છે. પેટ ફુલી નાડી જલ્લદ ચાલે છે ને તાવ આવી શ્વાસ વધારે ચાલે છે. દાંતના પારા ચઢી મોઢું અકડસાટ પકડે છે, પછી આંકડા અને તાણ થઇ ગુંગળાટ થતાં

દર્દી મરણ પામે છે. ત્રણ ચાર ગ્રેનથી કમી પ્રમાણમાં રસકપૂર લીધાથી ઝાઝું ઘાતક થતું નથી.

મોઢું લાવવા માટે જૂદા જૂદા મનુષ્યને પારાની દવા વધારે ઓછી લાગે છે. પારા શિવાય ત્રાંબુ, સોનું, સોમલ, એન્ટીમની, બીઝમથ, ડીજીટેલીસ, અફીણ, હાઇડ્રોસેનિક એસિડ વગેરેથી મ્હોડું આવે છે.

સઘળા પારાના જેહેરનો ઉપાય ઇંડાની સફેદી છે. ૧૨ થી ૧૫ તાજા ઈંડાની સફેદી લઇને ૨ પાઇંટ થંડા પાણી સાથે મેળવવી અને તેમાંથી ત્રણ ચાર ગલાસ ભરીને દર એ ત્રણ મિનિટે પીયા કરવું. જેથી ઉલટી થઈ ઠીક લાગશે. મોઢું ચઢી આવે અને થુક ઘણી નિકળે તો બે ડ્રામ ફટકીના પાણીના કોગળા કરવા.

વનસ્પતિનાં જેહેર તરીકે ભિલામો, ચિત્રક, ઇંદ્રવરણું, નેપાળો, થોર, વગેરે કારી જેહેર છે. અફીણ, ધંતૂરો, ગાડોફીજીટેલીસ, કોનાયમ વગેરે ઘેન આણનાર જેહેર છે. વનસ્પતિ ક્ષોભક ઝેર દગો કરવા માટે વપરાતા નથી, પણ કોઇ વાર ભૂલ ચુકથી ખાધામાં આવતાં જાહડો ઉલટી વગેરે થાય છે.

ચિત્રક—૩ જાતનો થાય છે; રાતો, કાળો, અને સફેદ. તેના ફુલના રંગ પ્રમાણે તેના એવા ૩ ભાગ પાડયા છે. તેના મૂળીમાં ઘશીને ચોપડીવાથી ફોલ્લો થાય છે. ગર્ભપાત માટે તેને યોનિમાં મેલવામાં આવે છે.

ભિલામો ખાધાથી, ગર્મી થઇ જાહડો પેશાબ વાટે લોહી પડે છે. ને શરીરમાં અગન ઉઠી લાલ ચાંઠા થઇ ફોલ્લા ઉઠે છે. બહાર ચોપડતાં બિલીસ્ટર માફક ફોલ્લા થાય છે.

થોરનું દુધ પેટમાં જવાથી જાહડો તથા ઉલટી થઈ બેમારી વધે છે. આંખે લાગતાં આંખનો વરમ થાય છે. શરીરે લાગતાં ત્યાં દાહ અગર ફોલ્લો થાય છે.

નેપાળો, ઇંદ્રવરણી, એળીઓ—વગેરે દવામાં વપરાય છે, પણ વધુ પ્રમાણમાં લેતાં જાહડો થઈ ઉલટી થાય છે, ને કોઇ વેળા તે પછી મરણ નિપજે છે.

ત્રાંબાનું જેહેર, મોરથુથુ—ત્રાંબાના કાટથી પીપડી તથા પેટમાં દુખારો થાય છે ને જોરમાં ઉલટી થઇ જાહડો થઇ હાથ પગમાં ગોટલા બાઝે છે. તાણ થઇ કમળો પણ થાય છે, એનો એલાજ રસકપૂર જેવોજ છે. એમાં ઉલટી ઘણી થાય છે. દેશી વૈદો ઘડલીંબુનો રસ સાકર નાખી પાય છે.

સીસાનું જેહેર—કરલઇ સફેદો, મુરદારસીંગ, સીંદુર, શુગર ઓવ લેડ એ સર્વ સીસાની બનાવટો જેહેરી છે. એમના જેહેરથી મોહમાં મીઠો પણ ધાતુનો સ્વાદ આવી ગળું ચીમલાઇ જઈ ઉલટી આવી લોહી પડે છે. જાહડો બંધ થઇ પેટ દુખી હાથ પગમાં આંકડાં આવી હાથ પગ રહી જાય છે.

મધમાખ, મકોડાના વિષ ઉપર રેતીમાંની કાળી મરોડી અને ત્રિફળને ગોમૂત્રમાં ઘશી તેનો લેપ કરે છે.

ધોત્રાના જેહેર પર પાશેર દુધમાં ૧ તોલો સાકર નાખી પાય છે. લાલ એરંડીના મૂળ પાણીમા ઓગળાવી પાવું. ૩-ગાયનું દુધ, મધ, ખાંડ અને ઘી એકઠું કરી પાય છે.

કુચલાનાં જેહેરપર કાળી પાનવેલના પાંદડાની ડાંખળીનો રસ પાશેર ત્રણ દિવસ પાય છે.

માંકડીનું જેહેર ચઢતાં દાહ બળે છે. સોજો ચઢી શૂળ ઉઠે છે. એના ઉતારા માટે મોરની પીછીની ધૂપ આપે છે.

મધમાખ, માખ, વનમાખ, વગેરેના દંશ ઉપર કીડીના દરમાંની કાળી મરોડી અને ત્રિફળા એકત્ર કરી ગોમૂત્રમાં મેળવી લેપ કરવો. મધમાખીનો દંશ થતાં તેના ડંખમાં કાટો ભોકાયલો હોય તો તે કાટવો. અને તેનીપર તપકીર પાણી ચોપડવું અથવા તમાકુને પાણીમાં ઉકાળી ચોપડવું.

ભાંગની કેફ ઉપર છાસ ને ચોખા ખવડાવવામાં આવે છે, અથવા દહીં ખવાડે છે.

વિછુંનો ડંખ થતાં ડંખવાલી જગાપર પ્રથમ અગન બળી જાણે ત્યાં અગ્નિ અડકાડયો હોય તેવી ભારે અગન બળે છે. અને તે પછી શરીરમાં વેદના થવા માંડે છે. હૃદય, નાક, જીભ, એ જગોએ વિંછી કરડયાથી, તથા શ્વાસ ગળી જઇ અત્યંત વેદના થવા માંડતાં મનુષ્ય મરણ પામે છે. આ પ્રાણીના ઝેરના ઉતાર માટે ઘણાક જાણકારો નીચલો મંત્ર પણ વાપરે છે. જેમકે " બિસમીલ્લા રહિમાન રહિમ! પીરપૈગંબર રસુલકે આલાડર? ઇશ્વર કહે યે ઉતારાવ, વિછું ઉતારો રાજા રામકી દુહાઇ, ગુરૂકી સંગત, મેરી ભગત સ્ફુરો મંત્ર ઇશ્વરી બાધા" ઉપલો મંત્ર ગ્રહણને દિવસે ગંગામાં અથવા સમુદ્રમાં ગળાંવેરનાં પાણીમાં જઇ ૨૭ વખત ઉચ્ચારવો અને એ રીતે સિદ્ધ કરવો. જેને વિંછી કરડયો હોય તેનો ઉતાર કરતી વેળા મંત્રથી મંત્રીને, ને રખીયા દંખ ઉપર ચોપડવી એટલે ઝેર ઉતરે છે.

દેશી વૈદો એ દંખપર, ૧—આંકડાનો પાલો અને રાઈ વાટીને તેનો અથવા વછનાગનો લેપ ચોપડે છે. ૨—કોઇને પાલો પાણીમાં વાટી તેનો લેપ કરે છે, એટલે તતકાળ ઝેર ઉતરી જાય છે. ૩—નવસાગર અને હડતાળ પાણીમાં વાટી લેપ કરવો એટલે તતકાળ વિષ ઉતરી જાયછે. ૪—મોરથુથુ દહિમાં ઘશી ચોપડવું, અને રોકવું.

કાળો વીંછી કરડવાથી શરીર ઉપર રોમાંચ ઉભાં થાય છે, આથી ભારે વેદના થઇ સર્વાંગપર બરફ પડયા જેવું લાગે છે. એની વેદના મટાડવા આંકડાનું લાકડું ઘસી લેપ કરવો. અથવા આંકડાનાં પાંદડાં, વછનાગ અને રાઇ વાટી લેપ કરવો.

ઉંદરનું જેહેર ચઢતાં દંશમાંથી લોહી વેહે છે, તે સફેદ હોય છે; તે શરીર પર ગલીચીથી થાય છે અને તાવ, અરૂચી, અંગે દાહ એ લક્ષણો થાય છે. એના ઉપાય તરીકે ૧.—આમલીનાં રસમાં ૨ તોલા ઘેરોસાને જુના ઘીમાં પલાળી ૭ દિવસ ખવાડવું. ૨.—પારો, ગંધક, કપૂર, ઘેરોસા, શીરસ એમને રૂનાં ચીકમાં મેળવી તેનો લેપ કરવો. ૩.—આઘાડાનાં ખીજ મધમાં મેળવી પાવું. ૪.—ખોરાં કોપરાંને મૂળાનાં રસમાં ઘશી તેનો લેપ કરવો.

ગરોળીનું જેહેર ચઢતાં અગન બળે છે, સોજો ચઢે છે, સુઇયા ભોકાયા જેવું થાય છે, પરસેવો પડે છે અને શરીરપર રાતા રંગની ફોડકીઓ ઉઠે છે. એના ઉતાર માટે 'કંટોલી' નાં કાંદા પાણીમાં ઘશી પાય છે.

સાંપના જેહેરપર જ્યાં દંખ માર્યો હોય ત્યાં અગ્નિ મુકી તે જગા બાળવી. ૨.—દંશ થએલી જગાની આસપાસ મજબુત દોરીએ બાંધવી ને વિષારી જગાને કાપવી અથવા તે પર ચોખા મુકી લોહી કાઢવું. આથી ઝેર ઉતરે છે. ૩.—મહાળુંગનાં બી પોણો તોલો લઇ છુંદી તે ખવાડવાં, અને તેનેજ પા તોલો છુંદી ખખળતાં પાણીમાં ભીંજવી, તે થંડું પડતાં પાવું. ૪.—ઘી, મધ, માખણ, પીંપળી, આદુ, મરી, સૈંધવ એ એકત્ર કરી ખવાડવું. ૫.—અરીઠાનું અંજન કરવું અથવા અરીઠાનું પાણી પાવું.

કુતરાંનું જેહેર (જુઓ કુતરો). એનું જેહેર ચહતાં પ્રાણી જ્ઞાનહિન થાય છે, ધાતુ ક્ષોભક રેહછે, તે યોગે મોહમાંથી લબ પડે છે. તે આંધળો અને બેહેરો થઇ દોડીયા કરે છે, તેના પગ, બાધ, ડોક, વગેરે લુલાં થાય છે, અને ડોક નિચી નમી પડે છે, એ હડ-ખાયલા કુતરાંના લક્ષણ છે.

કુતરાનો દંશ થતાં મ્હોનો ચેહેરો બદલાઇ કાળું, લોહી વહે છે. તેથી માથામાં દુખારો થાય છે, તાવ આવે છે, અંગ ધ્રૂજે છે, તરસ લાગે છે, મૂર્છા આવે છે, બુદ્ધિ ભ્રંશ, સંતાપ, શ્વાસ, આંખોમાં પિળાસ, મૂત્રમાં કીડા, ઉન્માદ, કુત્રાના જેવું ભસવું, બીજા માનસને કરડવા જવું ઇત્યાદી લક્ષણો થાય છે. ચોમાસું આવતાં તેની હાલત વધુ બગાડી નાખે છે. તે પાણીના શબ્દ, યા સ્પર્શ અથવા અવલોકનથી ભયભીત થાય છે. આ-હદ સુધી રોગી પોંહચતાં તે કદી બચતો નથી.

કુતરાના જેહેરપર ૧–અઘાડાનું મૂળીયું, એક તોલો છુંદી એક તોલા મધ સાથે ખવા-ડવું અને દંશ ઉપર કોરડ્ડ અને સૈંધવ બાંધવું; આ મુજબ ૩ દિવસ કરવું. ૨–બાવળ-નાં પાંદડાનો રસ ૪ તોલા ને ૧ તોલા ઘીમાં મેળવી ૩ દિવસ પાવું. ૩–મરઘીની વિષ્ટાનો તેપર લેપ કરવો. હડખાયલા કુતરાના જેહેર-પર ૧–ઉંદરની લીંડી પાણીમાં મેળવી તેની સુકી ભુકી બનાવી તેને જખમ ઉપર બાંધવી. ૨–સુન્નુ તપાવી તેનો ડામ ડંખપર આપવો. ૩–સાબરસીંગના ભૂકાને ૩ તોલા સુધી બરીર પાણીમાં ઉકાળી તે ¼ શેર રહે કે તેને પાવું.

કાંતરણનું જેહેર ચટતાં દંશવાલી જગા સડે છે અને તેમાંથી લોહી વહે છે, તપા તાપ, દાહ, અતિસાર અને ત્રિદોષ રોગ, તહેવાર કોહોડ, અને તહેવાર સોજા ચહડે છે. એનું જેહેર કમકમાટ ઉપજાવનાર રીતે ફૂટી નિકળે છે. એનીપર કાળી અને ધોળી ગોકરણી, શોકર, કાળીપાટ, રાતી અને શ્વેત મરોડી, કોઠ અને સરસવના છોડના બીજ એ વાટી તેનો લેપ કરે છે.

ઢોરોને જેહેર ખવડાવ્યું હોય તો તેના ઉતાર માટે ટારગુંજના મૂળીયાને ઘાસમાં છુંદી તેમાં શીકેકાઇનાં બિયાનું ચુર્ણ મેળવી ખવડાવે છે.

ભમરાના ડંખપર ભેંસના દુધનું માખણ ચોપડે છે.

મુરદારસીંગનાં જેહેરપર ગાયનું દુધ, ખાંડ મેળવી પાય છે.

ગુંજના જેહેરપર ચોખાનાં રસમાં ખાંડ પલાળી પાય છે (જુઓ ગુંજ.)

નખ, દાંતનાં જેહેરપર કડવો લીંમડો, શમી અને વડની વડવાઇઓ એમનાં કલ્કમાં ગરમ પાણી નાખી તેનો દંશ ઉપર લેપ કરે છે.

સરડાના દંશથી શરીર લાલ, કાળું, લીલું વગેરે રંગ પકડી રોગીને ભ્રાંતિ, અત્તિસાર વગેરે થાય છે. તેના ઉપાય તરીકે આંકડાનાં મૂળને થંડા પાણીમાં છુંદી પાય છે.

કાચની ભૂકી પેટમા જવાથી જેહેર જેવી અસર કરે છે. કાચના કટકાઓને ઘણીજ તિક્ષ્ણ ધાર હોય છે. તે પેટમાંના આતરડામાં વાગવાથી તેને ઇજા થાય છે. ઉલટી, જુલાબ, પેટ ચહડી દુખવું, તાવ, તરસ વગેરે વિકારો થાય છે. એનીપર એરંડનાં મૂળ પાયાથી આરામ થાય છે.

જેહેર મોહર—જુદીજ જાતનાં ઇરાની બક-રાઓની હોજરીમાં પેદા થતો પદાર્થ. તે અતિ સુવાળો અને ઘેરા લીલાં રંગનો હોય છે. બીજાં જાનવરોના માથામાંથી મળતા બીજા ઉપયોગી પદાર્થો એજ નામે ઓળ-ખાય છે.

જેહેરી કચુરો—હિંદમાં ઉગતું એક જાતનું ફળઝાડ. એનું ફળ ઑરેંજ જેટલું અને પીલી છાલનું આવે છે. આ ફળનો ગર તથા બીયાં ઘણાં જેહેરી હોય છે, અને તે માત્ર ઓષધિ ઉપચારમાં કામ આવે છે.

જૈતશ્રી—દેશી સંગીત શાસ્ત્ર મુજબ માલકોશ રાગનાં ૮ પુત્ર વધુ તરીકે ધનાશ્રી, માલશ્રી, સુઘરાઇ દુર્ગા, ગંધારી, ભીમપાલી; કામોદી વર્ણેલાં છે. તેમાં જૈતશ્રી પણ એક છે.

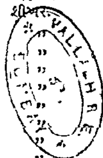
એ જાતી સંપૃણું છે. એટલે રિખબ કોમળ અને બાકીનો સ્વર તિવ્ર છે. ગ્રહસ્વર ખરજ, અથવા ગધાર છે. વાદી સ્વર પણ ખરજ, પંચમ સ્વર અને ન્યાસ સ્વર પણ છે. ધૈવત અંને નિખાદ અનુવાદી સ્વર છે. એનો ગાવાનો વખત દિવસના ૩ જા પહોરનો ઠેરવેલો છે. એ ભાર્યા, ધોલ, બેરારી અને દેશકારથી મિશ્ર છે. એને કોઇ ષોડવ કહે છે. તેમાં ગાંધાર બાદ છે.

જૈતરાગ—દેશી સંગીત શાસ્ત્ર મુજબ આ રાગણી ગાવાનો વખત દિવસના ૩ જા પહોરનો છે. જાતી સંપૂર્ણ છે-એટલે ખરજ શુદ્ધ, રિખબ કોમળ, ગંધારતિવ્ર, મધ્યમ 'તિવ્ર,' કોમળબે, પંચમ શુદ્ધ, ધૈવત કોમળ, નિખાદ તિવ્ર એ મુજબ ૭ સ્વરો આવે છે. ગ્રહસ્વર નિખાદ અને ન્યાસ સ્વર ગંધાર છે. સંગીત કળાધરમાં જણાવ્યા મુજબ એને કોઇ કલ્યાણના ઠાઠમાં આપે છે. તેમાં તમામ સ્વર તિવ્ર આવે છે, અને મધ્યમ કોમળ પણ આવે છે.

જૈનપંથી—આ કોમની વસ્તી બ્રિટીશ હિંદુસ્તાનમાં ૧૨૨૨૮૯૬ની છે. આ પંથનો સ્થાપક ઋષભદેવ હતા. આ ધણા મુખ્ય કરી મેવાડ, અને મારવાડ તથા ગુજરાતમાં વસે છે, બંગાલ પ્રદેશમાં, કલકત્તા તથા મલબાર કોસ્ટાના ઉત્તર ભાગમાં પણ એમની મ્હોટી વસ્તી છે. આ કોમનું મુખ્ય મથક ગુજરાત તથા માયસોરમાં છે,

એમનાં ૨૪ તિર્થંકર નીચે મુજબ થઇ ગયા છે,

તિર્થંકર નામં.	ચિન્હ.	જન્મ સ્થળ.	મરણ સ્થળ.
વૃષભ અથવા આદિ નાથ.	વૃષ.	અયોધ્યા.	ગુજરાત.
અજીતનાથ.	હાથી.	,,	પારસનાથ.
સંભુનાથ.	ઘોડો.	સાવથી	શીખર.
અભિનન્દનાથ.	વાંદરો	અયોધ્યા યા વિનતા.	,,
સુમતીનાથ.	ક્રૌંચપક્ષી.	કોશન.	,,
પદ્મમન્નનાથ.	રાતું કમળ.	કોશાંબી.	,,
સુભાશ્રવ નાથ.	સાથીઓ.	બનારસ.	,,
ચંદ્ર પ્રભૂ.	ચંદ્ર.	ચંદ્રપૂરી.	,,
સુવિધીનાથ.	મચ્છ-મગર.	કાકીન્દ્રાપુર.	,,
શિતળનાથ.	ફુલ.	ભદીલપૂર.	,,
શ્રી યાસનાથ.	ગેંડો.	સિંધ-સિંહપૂર.	,,
વાસુપાધ્યા.	પાડો.	ચંપાપૂરી.	ચંપાપૂરી.
વિમળનાથ.	રાની કુક્કર.	કંપીલપૂર.	શીખર.
અનન્તનાથ.	સાહુડી.	અયોધ્યા.	,,
ધર્મનાથ.	વિધુલ્લેખા.	રતનપૂર.	,,
શાન્તિનાથ.	હરણ.	હસ્તીનાપૂર	,,
કુન્થુનાથ.	બકરો.	,,	,,
આરનાથ.	માછલી.	,,	,,
મલ્લીનાથ	કળશ.	મીથીલા	,,
મુનીસુવ્રત.	કાચબો.	રાજાગીરી	,,
નમિનાથ.		મહીલા.	,,
નેમિનાથ.	શંખ.	દ્વારકા	ગીરનાર.
પારસવનાથ.	સાંપ.	બનારસ.	શિકારપૂર.
માહવિર અથવા વર્ધમાન.	સિંહ	ચિત્રકોટ (ચિત્રકુંડ)	પાવાપુરી.

* એ ધર્મ પાળનારી સંસારી વસ્તીનો મોટો ભાગ મૂર્ત્તિપૂજક છે. તેનું નિત્ય કર્મ આવું—સવારે પથારીમાંથી ઉઠી એક ઠેકાણે બેસી દિવસેમાં પાળવાનો નિયમ* આદરવો; પછી દેહેરે જઇ ગરમ પાણીથી નાહી તીર્થંકર પ્રભુને ચંદન ફુળ ફળ ચઢાવતાં ને ધર્મ સંબંધી વ્યાખ્યાન થતું હોય તે સાંભળવું; પછી ઘેર આવી દાતણ કરી જમવું. વળી પાછલે પહોરે દહેરે જઇ પૂજન દર્શન કરી આવી સાંજ પહેલાં જમવું ને રાતે ધ્યાન સ્મરણ કરી સુવું.

મૂર્ત્તિ નિત્ય પૂજાતી તે અમુક તીર્થંકરની હોય છે. ને બીજી કેટલીક તે દેવતાઓની ને કોઇ કોઇ સાધુની હોય છે. કોઇ શ્રીમંત વળી પોતાને ઘેર મૂર્ત્તિ પૂજા રાખે છે, પણ ઘણું કરીને સૌએ દહેરે જવાનોજ ચાલ છે. પદ્માસનવાળી બેઠેલી એવી મૂર્ત્તિ આરસ પાહણની હોય છે. તેને વસ્ત્ર પહેરાવતા નથી પણ કોઇ કોઇ ઠેકાણે સવારે આંગી ચોઢે છે; ઘરેણાં પહેરાવવામાં આવે છે. પૂજારી ઘણે ખરે ઠેકાણે ભોજક છે ને કોઇ કોઈ દહેરે બ્રાહ્મણ કે શ્રાવક વાણિયા પણ હોય. જાત્રાના ઠેકાણામાં પાલીતાણા પાસે શેત્રુંજાની ડુંગરી ઉપર આદીનાથના દર્શનનું છે; ત્યાં બીજાં દહેરાં પણ છે. ગીરનારના ડુંગર પર દહેરાંઓ છે તેમાં નેમિનાથનું અવશ્ય દર્શન કરવાનું છે. પારકરમાં (રણની પશ્ચિમે) ગોડી પાર્શ્વનાથ ને તારંગ ઉપર અજિતનાથ છે. આબુ ઉપર આંઠ ને અંબાજીની ડુંગરી ઉપર પાંચ દહેરાં છે. જંબુસર પાસે કાવીમાં ત્રણ દહેરાં, અમદાવાદથી ચાર કોશ ઉપર નેરવાડામાં એક દહેરૂં ને અમદાવાદમાં ઝવેરીવાડામાં ભોંયરામાં દહેરાં છે; જામનગરમાં કેટલાંક દહેરાં છે. ગૂજરાતની બહાર તે કેસરીઆજીની જાતરાએ જાય છે; બંગાલમાં સમેત શિખરનાં દહેરાંની ને દક્ષિણમાં આંત્રી પારસનાથની છે.

વ્રત.—પુરૂષ તથા સ્ત્રી બંનેએ કરવાનાં તે આવાં: દાતણ કરવા સંબંધી—નવકારસી તે બે ઘડી દિવસ ચઢ્યા સુધી હમેશ દાતણ ન કરવું, બે ઘડી પહોર દહાડ પહોર દિવસ ચઢે બે હાથ જોડી નોકાર ત્રણ ગણી દાતણ કરવું; ખાવા પીવા સંબંધી, એક ટંક જમવું, મોળું જમવું, દિવસના નવ વાગેથી પાંચ વાગતા સુધી ઉનું પાણી પીવાની છૂટ વગેરે. આગલા દિવસના પાંચ વાગેથી તે ત્રીજા દિવસના સવારના નવ વાગતાસુધી કંઇ પણ ખાવું પીવું નહિ, બે, ત્રણ, ચાર, પાંચ, છ, સાત આઠ દિવસ અપવાસ કરવાનાં વ્રત. લાગલાગટ પંદર કે તીસ દિવસ અપવાસનાં વ્રત. એક દિવસ આંતરે આંતરે અપવાસ ચાર માસ કે છ માસ કે વર્ષસુધી કરવાનાં વ્રત. બીજનું તે દર માસની સુદ બીજે તેવીઆર અપવાસ કરે, એમ બે વર્ષ સુધી કરે ને ઉજમણામાં શ્રીફળનું લાણું કરે. **પાંચમનું** વ્રત તે પાંચ વરસ ને પાંચ માસનું, દરેક માસની સુદ પાચમે તેવીઆર અપવાસ કરવો. **આઠમ** વ્રત તે આઠ વર્ષ સુધી દરેક માસે સુદ આઠમે અપવાસ કરવો. **એકાદશી** વ્રત તે અગિયાર વર્ષ ને અગિયાર માસનું, દર માસની સુદ ૧૧ નો અપવાસ. **પુનેમનું** વ્રત એક વર્ષનું. પુનેમ અમાસના ચોવીઆર અપવાસ

* ગુજરાત સર્વે સંગ્રહ પૃષ્ઠ ૧૩૭થી. અત્રેથી વર્ણન લીધું છે.

* એ નવ શિષ્યોમાં એક ભટ્ટાર્કજી હતા ને તેઓએ જે સંપ્રદાય ચલાવ્યો તે દિગંબરી કહેવાય છે. તે મતે મૂર્તિઓને સણગાર રહિત રાખવામાં આવે છે; સાધુઓ કાથા રંગનું વસ્ત્ર રાખે છે. ને ઓઘો મોરપીછનો રાખે છે—સાધુઓને પાળવાના નિયમ વધારે સખત છે. ગૂજરાતના જૈન ધર્મીનો મોટો ભાગ તે શ્વેતાંબરી છે, સાધુઓ સફેદ વસ્ત્ર ને ઓઘો રાખે છે. શ્વેતાંબરી ગચ્છોમાં લોંકાગચ્છના અથવા ઢુંઢિયા તે મૂર્તિ પૂજતા નથી, ને મૂર્તિ પૂજક તે તપા ગચ્છના કહેવાય છે. પાછળથી જગા તથા આચાર્યો ઉપરથી ચોરાસી ગચ્છ કહેવાયા પણ તેમાંના હાલ થોડાકજ રહ્યા છે—નર્મદાશંકર.

કરે. પાંખી ચૌદસ—દર માસની સુદ તથા વદ ૧૪એ ચોવીઆર અપવાસ કરે ને સાધુ વૃત્તિથી દિવસના ૮ થી રાતના ૮ સુધી એક સ્થાને બેશી રહેવું. સ્થાનકની ઓલી—સુદ તથા વદની ૫,૮,૧૧,૧૪ એવા જ્યારે ૨૦ અપવાસ કરે ત્યારે એક ઓલી કહેવાય. ૨૦ ઓલી તે ૪૦૦ અપવાસની. એ ઉપરાંત પુનમે તથા અમાસના અપવાસ ૫૦ મેળવતાં ૪૫૦ થાય ત્યારે ૨૦ સ્થાનની ઓલી થઇ કહેવાય વગેરે. સ્ત્રીએ કરવાનાં ખાસ વ્રતમાં દશ પચકાણુ નાના તે શ્રાવણ સુદ ૫થી ૧૫ સુધીના. પેહેલે દિવસે અપવાસ ચોવીઆર, બીજે દિવસે એકાસણું, ત્રીજે દિવસે એક ટંક લૂખું ખાવું, ૪થે રસકસ વિના એક ટંક ખાવું, પાંચમે એક કોળીઓ જમી પછી ચોવીઆરવાળી બંધ રહેવું, ૬ઠે એક ટંક ખીર ખાવી, ૭મે તળીતાવી પકવાન વગેરે ખાવું, ૮મે ઘઉંની ચીજ એક ટંક ખાવી, ૯મે અંગ હલાવ્યા વિના એક ટંક. ખાવું, ફક્ત એક હાથ જમણો હાલે, ૧૦મે ચોવીઆર અપવાસ. દશ પચકાણુ મોટામાં વધારે અપવાસ વધારે નિયમો છે. કલ્યાણિકવ્રત, પાંચ વર્ષનું તેમાં ૧૫ના અપવાસ. હમેશ માગશરની ૧૧ થી આરંભ એ મુંન અગિયારસ કહેવાય. એ એક વર્ષ કરે અથવા પાંચ કરે તો કલ્યાણિક વ્રત પુરૂં થાય. પા ઘડીઆ ચાર દિવસનું, રોજ બપોરે પા ઘડીમાં જમી પાણી પીઇ પછી બંધ કરી ચોવીઆર વાળી રહેવું. ઘડીઆ, સોળ દિવસનું, રોજ બપોરે એક ઘડીમાં જમી, ઉપર પ્રમાણે નિયમે રહેવું.-બે ઘડીઆ બતરીસ દિવસનું, બપોરે બે ઘડીમાં જમી ઉપર પ્રમાણે રહેવું.

ઓચ્છ વટાણા—શ્રાવણ વદ ૧૧ થી તે ભાદરવા સુદ પાંચમે સુધી પચૂસણ ચાલે છે.

ધર્મ બ્યવસ્થા—રાખનારા તે આચાર્ય શ્રીપૂજ તથા યતિ સાધુ અને ત્યાગીઓ છે તીર્થંકર મહાવીરને ૧૧ શિસ્ય હતા. તેઓએ પોતપોતાના વાડા કીધા, જે ગચ્છ કહેવાયા. ત્રણ શિષ્ય એક મતે રહ્યા ને બીજા આઠના આઠ મળીને નવ ગચ્છ બંધાયા. શ્રીપૂજ પરણતા નથી પણ ગાદી પતિ દાખલ ભોટો ઠાઠ રાખે છે; તે પોતાના જથાનાં સર્વ યતિ ઉપર સત્તા ચલાવે છે ને એ યતિયોમાંથી એકાદો જે વીસા પોરવડ કે ઓસવાળ હોય તે ચેલાને પોતાની ગાદીનો વારસ ઠેરવે છે. યતિયો અપાસરામાં રહી પોતાનાં ધર્મ કર્મ કરે છે ને શ્રાવકોને ધર્મનાં વ્યાખ્યાન સંભળાવે છે. તેઓ કોઇ પણ જાતના છોકરાને નાની વયે ખરીદ કરે છે ને પછી દશ અગિયાર વર્ષે વિધિએ પોતાનો ચેલો વારસ કરે છે. સાધુવૃત્તિયે રહેનારી સ્ત્રી આર્જા તે યતિની પેઠે વરતેછે ને સંસારી સ્ત્રી શ્રાવકીઓને ધર્મ બોધ કરે છે. ત્યાગી સાધુઓ મનના વિકારથી રહિત થવાનો અભ્યાસ કરે છે ને કેટલાક નિયમ પાળે છે, જેવા કે હમેશ પાણી ગરમ કરેલું ઠારીને પીવું, રાત્રે ખાવાનું પીવાનું કાંઇપણ ખપે નહિ, જમીન ઉપર પથારી તેમાં ધાબળીના ત્રણ પડવાળી પથારી કરી તે પર સુવું, ઉઘાડે પગે હમેશાં ચાલવું, રસ્તામાં કે પરદેશ જવામાં કોઇપણ જાતના વાહનપર બેસવું નહિ, ચોમાસામાં સ્થલાંતર કરવું નહિ.

સિદ્ધાંત—(૧) જગતને કાંઇ કર્ત્તા નથી પણ તે અનાદિકાળથી છે; તેનો નાશ નથી. (૨) તેના દરેક પરમાણુમાં જીવ છે; કેટલાકને ગતિ કરવાની શક્તિ હોય છે ને કેટલાકને નથી હોતી; કોઇને થોડી ને કોઇને ઘણી ઇંદ્રિઓ હોય છે. (૩) જીવ મુખ્યત્વે પાંચ ગતિયે હોયછે—તિર્યંક, નારકી, મનુષ્ય, દેવતાને સિદ્ધ. (૪) જીવ માત્ર કર્મને વશ છે એટલે સારાં નરસાં કર્મ પ્રમાણે ગતિ પામે છે; દેવતાઓ પણ કર્મના નિયમને આધિન છે; ઉપર કહી તે પાંચ ગતિમાં પહેલી બે તે નઠારાં કર્મથી છે. (૫) સિદ્ધ પદ ઘણું ઉંચુ ને આઘું છે તેથી તેને મનુષ્યના કામ સાથે સંબંધ નથી; સિદ્ધ અમર છે ને એ

પદ જીવ પામે એ તેની જન્માંતરના ફેરાથી મુક્તિ ને પૂર્ણ સુખરૂપ મોક્ષ છે. (૬) કોઈ પણ મનુષ્ય ધર્મના દેહકષ્ટાદિ નિયમ પાળવાથી સિદ્ધ જેવો કે સિદ્ધ થાય; મનુષ્યજ સિદ્ધનું પદ પામે. (૭) કોઈપણ જીવજંતુને પીડા ન થાય, પણ સુખ થાય તેવું કરવું, મત નિયમે અપવાસ કરવા, અને પુણ્યશાળી દેવતા તીર્થંકર સિદ્ધ સાધુની ભક્તિએથી જીવનું પરમ કલ્યાણ છે[1].

જૈમિની—આ મહાન ઋષિ શકતાયનનો પુત્ર અને કોસ્ત કુલોત્પન્ન કૃષ્ણ દ્વૈપાયન વ્યાસનો સામ શાખાનો શિષ્ય, એ મ્હોટો વિદ્વાન હતો. એણે 'अथातो धर्म जिज्ञासा' અને 'अथातो ब्रह्म जिज्ञासा' એ બે સૂત્ર લખ્યાં હતા, તેમાંના બીજા સૂત્રનું મત વ્યાસે સ્વિકારી પેહેલા સૂત્રનું મત એને સ્વિકારવા કહ્યું હતું, તે ઉપરાંત પૂર્વોત્તર મિમાસ એવા બે ગ્રંથો રચ્યાં હતાં. તેમાં વ્યાસે એના પક્ષનું ખંડન કર્યું હતું. એણે પણ એક ભારત ગ્રંથ રચ્યો હતો, પણ તેમાંના અશ્વમેધ સિવાય બાકીના પ્રકરણનો નાશ કરવામાં આવ્યો હતો. જૈમિનીનું મુકામ 'નિલવટ' મુળે પાસે ગોગીં વેરી હતું. એમનું પૂર્વ મિમાસ આર્ય પ્રજામાં ઘણું પ્રસિદ્ધ છે. (જુઓ અશ્વમેધ.)

જૈયાની વંશ—પારસી એતેકાદ મુજબ પ્રાચીન ઇરાનમાં મેહ આબાદી વંશે લાંબો કાળ રાજ્ય અમલ ભોગવ્યો તેમાં મેહેઆબાદનાં મરણ પછી જીઆફરામે જૈયાની વંશની સ્થાપના કરી હતી. એણે મહેઆબાદનો પુરાણો ધર્મ ચાલુ કર્યો હતો. દસાતીર મુજબ જૈયાની વંશના સ્થાપક જીઆફરામ, ઉપર ઉતરેલી ખોદાઈ કેતાબમાં નીચે દર્શાવ્યા મુજબનું ફરમાન હતું—

"ઓ જીઆફરામ, આબાદ આરાદના બેટા ? જ્યારે તારા પિતાએ રાજ્ય તજ્યું ત્યારે હવે તું પાદશાહી લે, અને 'ફરસંદાજ,' જે મેહાબાદનો મજહબ છે, તેને તું આરાસ્તા કરી સણગાર આપ.' મેં તને પેગંબરીમાં પસંદ કર્યો છે અને ફરસંદાજના મજબહથી તને શોભા આપું છું અને સણગારું છું. એ મેહેઆબાદનાં તરીકાને સારા તરીકાથી રાખ, કેમકે તે અહુરમજદી દીન છે અને એ મજહબ ખોદા પરસ્તોમાંથી નારાજ નહિ થશે...... જ્યારે આગલા વખતમાં લોકોએ બદ કામ કીધાં ત્યારે આબાદ આરાદ તે લોકોમાંથી ઉડી ગયો, અને તેના નિકળી ગયાથી જ્યાં સુધી તેની જગાપર મેં તને બેસાડયો ત્યાં સુધી લોકોએ દુ:ખ ભોગવ્યું છે."

એના વંશમાં થએલા પાદશાહો એનો જી બોલ પ્રથમ વાપરતા. આ વંશનો છેલ્લો પાદશાહ જીઆલાદ હતો, ને રૈયતથી કંટાળી ગોશેનશીન થયો હતો. આ ટોળાના પાદશાહોએ ઇરાનમાં 'અસપાર યાને ૧૦,૦૦,૦૦,૦૦,૦૦૦ વર્ષની બેહદ લાંબી મુદ્દત સુધી રાજ્ય અમલ કર્યો હતો, એવું દબેસ્તાનવાળો કહે છે.

જેઅ્ગવીલે, જીન સાયરડી—જન્મ ૧૨૨૪માં થયો, મરણ૧૩૧૯માં નિપજ્યું. એ જુની ફ્રેન્ચ ભાષાનો બીજો તવારીખ નવેસ. ફ્રેન્ચ રાજ્યના ત્રણ વિભાગ કરતાં પેહેલા

[1] શ્વેતાંબર મતે સ્ત્રી કે હરકોઇ નીચ જાતનો તે તપ તથા સુકૃતથી મુક્તિ પામે છે; દિગંબર મતે સ્ત્રીને મોક્ષ નથી, ધર્મ ક્રિયા કરવાનો કે મૂર્તિને અડકવાનો સ્ત્રીને અધિકાર નથી. કર્મ તે જીવ સાથે દૂધ પાણી પેઠે મળેલું છે, પણ દિગંબર કહે છે કે જીવના આઠ અંશને કર્મ સાથે સંબંધ નથી. એક મતે ધર્મના યુદ્ધમાં સામે થનારને મારી નાખવામાં ધર્મ છે પણ બીજે મતે યુદ્ધમાં પણ માણસને મારી નાખવો નહિ. એક મતે સાધુને ઘણી ભૂખ લાગી હોય તો ઉદભિજ ખાય, ટાઢું પાણી પીએ; બીજે મતે ગુરનું બહેતર પણ ઝાડેથી તોડી ફળ ખાવું નહિ. એક મતે તીર્થંકર સર્વોપરિ દેવતા છે ને બીજે મતે તે દેવતા નથી પણ પરમગુરુ છે એક મતે સાધુ ચેલાના કાન વીંધે છે પણ બીજે મતે નહિ. શ્વેતાંબરમાં કેટલાક તે જપ ને કેટલાક તે ૩૨ સૂત્રને માને છે પણ દિગંબર તે માત્ર ૧૦ મૂળ સૂત્રને માને છે.

કાળમાં 'વિલેહાર્ડુઅંગ;' બીજા જમાનામાં જોઅંગવિલે અને ત્રીજા કાળમાં ફ્રોયસારે થઇ ગયા. આ કાળમાં ફ્રેન્ચ તવારીખ નવેશો થઇ ગયા તેવા બીજી કોઇપણ પ્રજામાં થયા નથી. આ જોઅંગવીલને ૧૨૪૧ માં રાજ્ય આશ્રય મળયો હતો. પછી ૭ વર્ષે સેંટલુઇ ક્રુઝેડ માટે નિકળ્યો, ત્યારે એ પણ સાથે જોડાયો હતો. આ લડાઇમાં એણે રાજ્યસેવા સારી બજાવી. આજ લડાઇની મુદત દરમ્યાન એને તવારીખ લખવાનું સુજ્યું અને સેંટલુઇ ઉપર એ તદન શીદા હતો. બીજી ક્રુઝેડની લડાઇવેળા એ સેંટલુઇ સાથે નહિ જતાં તવારીખ લખવા પાછળ મંડયો અને તે ઇતિહાસ ૧૩૦૯ માં લખી પૂરો કર્યો.

જોકજેક્તી—જાવાનું મધ્ય સંસ્થાન. ક્ષેત્રફળ ૧૧૯૧ ચોરસ મૈલ છે. લોક વસ્તી, ૪,૭૪,૫૧૯ ની છે. મુખ્ય શેહેર એજ નામનું હોઇ તેમાં ૪૪,૯૯૫ ની વસ્તી છે. અત્રેનાં મુલતાનનો મેહેલ તથા પુરાતમ ખંડીયરો જોવાજોગ છે.

જોકતાન—આરબ તવારીખ નવેશોએ આરબ પ્રજાને બે વિભાગમાં વેંહેચી નાખી છે, તેનું નામ. તેમાં જોકતાન અથવા ખાતન આરબો હેબરના પુત્રો છે અને તેઓ અસલ આરબ ગણાય છે. તેમજ અદનાન પ્રજા ઇસમાઇલનાં વંશજો છે, તેઓ આરબ તથા પરજાતની ભેળથી ઉપન્ન થએલાં છે.

જોકોપીન—એ સ્વિડીશ કૌંન્ટીનું મુખ્ય શેહેર (ક્ષેત્રફળ ૪૪૩૮ ચોરસ મૈલ ને લોક વસ્તી ૧૮૯૨ માં ૧૯૩૩૮૯ ની) વેટર સરોવરની દક્ષિણમાં સુંદર જગ્યા પર વસાયલું છે. ગોથેનબર્ગથી રેલ માર્ગે પૂર્વમાં ૧૧૫ મૈલ પર છે. અત્રે 'સેફટી મેચીસ,' કાગળ, ગલીચા અને તંબાકુનાં કારખાનાં છે. ૧૮૭૫ માં વસ્તી ૧૩૧૪૨ ની ને ૧૮૯૨ માં ૧૯૯૦૨ ની હતી.

જોગ—દેશી સંગીત શાસ્ત્ર મુજબ આ રાગ ગાવાનો વખત મધરાત પછીનો છે. જાતિ સંપૂર્ણ- ખરજ શુદ્ધ, રિખવ કોમળ, ગંધાર તિવ્ર, મધ્યમ કોમળ, પંચમ શુદ્ધ, ધૈવત કોમળ, નિખાદ તિવ્ર. એ મુજબ ૭ સ્વરો આવે છે.' સંગીત કળાધરમાં જણાવ્યા મુજબ આ રાગ કાળિંગડાને મળતો છે. પરંતુ તેમાં તિવ્ર મધ્યમ આવતો નથી તથા તેના ઢંગમાં ફરક છે.

જોગની—ફ્રેન્ચ વિભાગનું આ કિલ્લે બંદીવાળું શેહેર પેરિસની દક્ષિણ-પૂર્વે ૯૦ મૈલ ઉપર છે. અત્રે કાપડ, સણ અને બંદુકનાં કારખાનાં છે. લોક વસ્તી ૫૯૭૧ ની છે.

જોગી ગોપા—આસામમાં ગોલપારા જીલ્લામાંનું એક યાત્રા સ્થળ. બ્રહ્મપુત્રા નદીના ઉત્તર કિનારાપર છે. બ્રિટીશોએ આસામ લીધા આગમજ આ એક મુખ્ય વેપારી શેહેર ગણાતું હતું., પણ તે પછી પડી ભાગ્યું છે. અત્રે દુધનાથનું મંદીર હોઇ પાસે પર્વતમાંથી કોતરેલા અનેક ગુફાઓ છે, અને તેથી અત્રે દર વર્ષે અસંખ્ય જાત્રાળુઓ આવે છે. ગોલાપારા જીલ્લાનું આગળ એ એક મુખ્ય શેહેર હતું. અત્રે 'બીન્ની' રાજાનો મહેલ છે.

જોગીપંથ—હિંદુસ્તાનમાં આ ટોળા લાંબા કાળથી જાણીતો છે. તેઓ પોતાના મૂલ પુરૂપ શિવને જણાવે છે. તેમના આચાર્ય તરીકે આદિનાથ, ચોરંગીનાથ, મચ્છંદ્રનાથ, મીનનાથ, ગોરખનાથ, નિત્યનાથ, આનંદનાથ, નિરંજનનાથ, ભૈરવનાથ, બુદ્ધનાથ, વગેરે જાણીતા થયા. આ સર્વનાથ વિશેનો ખાસ જુદો ગ્રંથ છે. આ નાથોનાં મથક જગેજગ છે. પૈઠણમાં શિવદીનનાથનું મંદીર છે. નાથ પંથીઓ જેતપુરના રાજાના ગુર કહેવાય છે.

જોગીયા—દેશી સંગીત શાસ્ત્ર મુજબ એક રાગણી. એની બે જાતી છે. એક શુદ્ધ જોગીયા, ૨ મંગલી જોગીયા. તેમાં શુદ્ધ જોગીયા સંપૂર્ણ છે, એટલે ખરજ શુદ્ધ, રિખવ કોમળ, ગંધાર તિવ્ર, મધ્યમ કોમળ, પંચમ શુદ્ધ, ધૈવત કોમળ, નિખાદ તિવ્ર એ મુજબ ૭ સ્વર આવે છે. ગાવાનો વખત પોહોર દિવસ ચઢયા પછીનો છે. આ રાગણી દીલગીરીભરી છે.

જોગીઆ અસાવરી—એક રાગણી. જાતી સંપૂર્ણ. એટલે-ખરજ પંચમ શુદ્ધ, રિખવ ધૈવત કોમળ, મધ્યમ પણ કોમળ, ગંધાર અને નિખાદ તિવ્ર, એ પ્રમાણે ૭ સ્વર સમાયલા છે. એનો ગાવાનો વખત સહવારનો છે. એ જોગીયા તથા અસાવરીની બનેલી છે (જુઓ અસાવરી).

જોચીમસ્ટલ—બોહેમિયાનું ખાણીવાળું શેહેર. એ હ્રઝેબર્ગ અને કાર્લેબેડની ઉત્તરે ૧૦ મૈલ ઉપર દક્ષિણ ઉતરાણ પર ૨૪૦૦ ફીટ પર છે. અત્રેની ખાણોમાંથી ચાંદી, નીકલ, બીસ્મિથ અને યૂરેનિયમ મળે છે. લોક વસ્તી ૬૬૨૮ ની છે.

જોડાક્ષર—વ્યાકરણ શાસ્ત્ર મુજબ જ્યારે 'બે' કે વધુ વ્યંજનોનો ઉચ્ચાર એવો સાથે આવે કે તેમની વચ્ચે કોઇ સ્વર સંભળાતો નથી ત્યારે યૂકતાક્ષર (જોડાક્ષર) લખીયે છિયે. જેમકે અન્ન આ શબ્દનો ઉચ્ચાર કરતાં 'અ' અને 'ન' આ બે અક્ષરની વચ્ચે કોઇ સ્વર સંભળાતો નથી માટે તેને જુદાં લખતા નથી પણ એકત્ર કરીને લખિયે છિયે. જેમકે:—

કીરતન નહિ પણ—કીર્તન.
કુતસિત ,, ,, —કુત્સિત.
કુપથય ,, ,, —કુપથ્ય.
પુતર ,, ,, —પુત્ર.
કલપ ,, ,, —કલ્પ.
ઇશવર ,, ,, —ઇશ્વર.

ગુજરાતી ભાષામાં જોડાઅક્ષર સેહેલથી લખાય એવાં રૂપો યોજેલાં છે. જેમકે 'શ' ને વાસ્તે શ્; ર ને વાસ્તે ˚, ' ; એઓ એ રીતે લખાય છે. શ્વ=શવ; સર્વ=સરવ, ચક્ર=ચકર, શ્, ˚, ', આ રૂપો વેપારનાં ધસારામાં બહુ સંક્ષેપ થએલા શ તથા ર ના જૂના આકારના કકડા કહેવાય છે.

ઉપલી રીતીએ ગોઠવણી મેહેલી નહિ આવે તો વ્યંજન ચિન્હે કરીને અક્ષરને ખોડિયે છિયે; જેમકે ઉદગાર=ઉગ્ધાર ઉત્થાન=ઉથાન.

જોડાક્ષરોને વાંચવાનો અનુક્રમ એ છે જે ડાબી બાજુએ લખાય છે તે પેહેલો બોલવો. શબ્દ=શબદ; હસ્ત=હસત, અથવા અઉપની બાજુએ જે લખાય તે પેહેલો, અને નીચેનો તે પછી બોલાય. જેમકે સમાપ્ત = સમાપત ; શ્વ=શવ; સર્વ = સરવ; શાસ્ત્ર=શાસતર. છેલ્લાં વ્યંજનની સાથે સ્વર ન લખેલો હોય તેને છેલ્લો બોલવો. દ્ર=દર.

જોડા—ઘણું કરી જોડા ચામડાનાંજ બનાવવામાં આવે છે, શોખીનો રેસમી, અથવા કંતાનના જોડા પેહેરે છે. જોડાનો મુખ્ય ઉપયોગ કહીયે તો પગનો બચાવ કરવાનો છે. પગને કાંટાં, અથવા કાંકરાથી ઇજા નહિ થાય, તેમજ થંડી અને વરસાદથી બંચાવ થાય એટલોજ તેનો ઉપયોગ છે. આથી જોડા સારા કેળવેલા નરમ ચામડાનાં પેહેરવાં જોઇએ. તળીયું નરમ અને વળે તેવું હોઇ તેની સીવણમાથી માહે પાણી નહિ જાય તેવા પેહેરવાં. તેમજ આંગળા ખુલ્લા નહિ રહેતાં પગના ભાગપર દબાણ થાય નહિ તેવા જોઇએ. જોડા જોઇએ તે કરતાં તંગ અથવા માહેલું અસ્તર નરમ અને લીસું નહિ હશે તો ચાલતાં ત્રાસ પડે છે એટલુંજ નહિ પણ પંગને આંટણ થાયછે, જેથી કેટલીક વેળા વેદના થાયછે.

જોડાનાં અસંખ્ય પ્રકાર છે, પણ જેમાં ઉપર જણાવ્યું તેવા ગુણો જોઇએ. જલદી ચાલવા માટે જોડા પગમાં બંદ બેસતો ને પાટલી સુધી ચઢાઉ જોઇએ, અને તે હલકો હોઈ ટુંકી ચાંચવાલો હોય તો તેથી જલદી ચાલી શકાય છે; તેમજ તેનાથી ચાલતાં સમતોલપણું જળવાઇ પગ મોરચાવાનો ભય રહેતો નથી.

જોડા એ એશ આરામી અને નાજુકતા સાચવવા માટેનું સાધન છે. એમ સમજવું ભૂલભર્યું છે. શરીરના ઉપલા ભાગ કરતાં પગ તરફનાં ભાગમાં રૂધિરાભિસરણ ઓછું હોવાથી તે થડી હવાથી જલદી સરદ થાય છે; અને તેને ઇજા થતાં તે જલદી સારી થતી નથી. આથી પગના બંચાવ માટે જોડા જેવું રક્ષણ (કવચ) રાખવાની બીજા ભાગો કરતાં પગને વધારે

જરૂર છે. જોડા નહિ પહેનારના પગને ચીરા પડી પગ બેરોળ બને છે. તથા તેને આંટણો પડે છે. એટલુંજ નહિ પણ થંડી અને વસોદમાં સરદ જમીનમાં ઉઘાડે પગે ફરવાથી તહેવાર દર્દો લાગુ પડે છે. કેટલીક વેળા તળીયાનાં ચિરામાંથી ખરાબ જંતુઓ દાખલ થઇ રોગ લાગુ પડે છે.

પ્રાચીન કાળથી જોડા પેહેરવાનો રેવાજ સર્વ દેશોમાં ચાલુ છે; પણ દરેક દેશની ઋતને અનૂકુળ તથા જોડા પેહેરવા માટે જૂદા જૂદા દેશ જાણીતા છે. થંડીના મુલકોમાં ગુઠણવેરનાં જોડા પેહેરે છે ત્યારે ગરમ દેશમાં માત્ર તળીયાં ઢંકાય તેવા જોડા પેહેરે છે. તેમાં હિંદુસ્તાનમાં પગમાં ચર્મ રાખી દેવ દર્શન નહિ થાય એવો ધર્મ બાધ હોવાથી પગમાંથી ઝટ કાઢી શકાય તેવા છાલકા જોડા પેહેરે છે.

પ્રાચીન લોકો ચામડાનાં, કપડાનાં, એક જાતના ઝાડના પાંદડાનાં અથવા લાકડાનાં પેહેરતા હતા. પિથાગોરસ પોતાના ચેલાઓને ઝાડની છાલનાં બનાવેલાં જોડા પેહેરાવતો હતો. તે વેળા સ્ત્રીઓ એક જાતના ચંપલ પેહેરતી હતી. રોમન લોકો બીજના ચંદ્રના આકાર, હાથી દાંતના બનાવી તે પોતાના જોડા ઉપર જડતા હતા. 'કેલીગ્યૂલા' બાદશાહ પોતાના જોડાને કિંમતી જવ્હેરોથી સણગારતો હતો. આગલ ઇંગલંડ દેશમાં એટલી તો લાંબી ચાંચવાલા જોડા પેહેરતા હતા કે તેથી ચાલવામાં ઘણી અડચણ પડી, આથી તેઓ તેની ચાંચને ગુઠણ સાથે બાંધી લેતા હતા. તેમાં શ્રીમંત તથા મોઢલા એરકી લોકો તો ચાંદી સુનાની સાંકળથી તે ચાંચ બાંધી લેતા. આ નવાઇ જેવી રીત' છેક ૧૪૬૭ સુધી ચાલુ હતી.

હિંદુસ્તાનમાં તહેવાર પ્રકારના જોડા બને છે (જુઓ ચામડાનો વિષય.) તેમાં કેટલાક કિંમતી કસબ કામથી ભરેલા હોય છે. આગલા રાજવંશીઓ જે જોડા પેહેરતા તે હજારોની કિંમતના ગણાતા. અને તેને સાચવવા માટે સદા એક હજુરીયો રાખવામાં આવતો. જ્યારે પાદશાહ યા રાજા તખ્તે બેસે ત્યારે તેઓ જોડા કાઢી બેસતા અને તે વેળા જોડા સાચવનાર દરબારી તેની રખવાળી કરતો.

જોધપુર—એને મારવાડનું પણ રાજ્ય કહે છે. આ રાજ્યનું ક્ષેત્રફળ ૩૭૪૪૫ ચોરસ મૈલ છે. ૧૮૯૧ માં લોક વસ્તી ૨૫,૨૧૭૨૯ ની હતી. મુખ્ય શેહેર જોધપુર પાયતખત ગણાય છે.

એની ઉત્તરે વિકાનેરનું રાજ્ય, દક્ષિણે ગુજરાત પ્રાંતનો પાલણપુર ઇલાકો અને કચ્છનું રણ. ઇશાન્યે જયપૂરનુ રાજ્ય; પૂર્વે કિશનગઢ, અગ્નિએ સિરોહીનું રાજ્ય; પશ્ચિમે સિંધ પ્રાંત તથા વાયવ્ય ખુણે જેસલમીરનું રાજ્ય છે. રાજ્યની વાર્ષિક પેદાશ ૨૫,૦૦,૦૦૦ રૂપ્યાની છે. આ રાજ્ય બ્રિટીશ સરકારનું ખડીયું છે.

આ મુલક સપાટ અને અતિ વિસ્તીર્ણ હોવાથી રેતીના મેદાનોને લીધે તેમાં ઝાઝો પાક થતો નથી. પૂર્વ તથા ઇશાન્ય તરફનો ભાગ પહાડી હોવાથી રસાળ છે. આ દેશમાં ઉંટ, બળદ અને ગધેડાની વિશેષ પેદાશ થાય છે. ત્યાં ઉંટ વડે રેતીના રણમાં હળ ખેડી ખેતી કરે છે. દેશમાં લુણી નામે એકજ નદી વહે છે. તેમજ સંભર નામના ખારા સરોવરમાંથી મોટા જથ્થામાં મીઠું પાકે છે. આ દેશમાં વરસાદ અતિ થોડો વર્સે છે. તથા દિસે તાપ અને રાત્રે તહાડ પડે છે. મુખ્ય પાક ઘઉં, બાજરી, મીઠું, કપાસ, શેરડી અને અફીણનો છે. ખનીજ પદાર્થમાં માત્ર ઇમારતી પથ્થરો નિકળે છે. મુખ્ય લોક વસ્તી રજપૂત, મેરા રબારી, ચારણ, વાણીયા, બ્રાહ્મણ, અને મુસલમાનોની છે. તેમની ભાષા મારવાડી છે. 'રતલામ માળવા રેલ્વે' આ દેશના થોડા ભાગમાંથી પસાર થાય છે. આ રેલ્વે લાઇન જોધપૂર જંક્શન નામે સ્ટેશનથી વાયવ્ય તરફ ૬૪ મૈલ સુધી વધે છે. આ મુલકમાં મુખ્ય શેહેર જોધપુર,

પાલી, નાગોર, પોકર્ણ, વાલોત્રા, ઝાલોર, બાલમેર અને ચોતન એ મુખ્ય છે. તેમાં જોધપુર 'મારવાડનું' કિલ્લે બંદીવાળું શેહેર છે. અહેનાં રાજ્ય કર્તા સૂર્યવંશી રાઠોડ જાતના રજપૂત છે. અને તે મહરાજાના એલકાબથી ઓળખાય છે. આ રાજ્યનાં લશકરમાં ૩૫૪૫ સ્વાર, ૫૦૨૦ પ્યાદળ, ૨૭૦ તોપ અને ૨૪૦ ગોલંદાજો છે. હાલનાં રાજ્ય કર્તા મહરાજા જસવંતસિંહજી છે. જેવણ ૧૮૭૩ માં ગાદીએ બેઠા હતા.

જોધપૂર—ઉપલા રાજ્યનું મુખ્ય શેહેર. લોક વસ્તી ૬૦૪૩૭ ની છે. ઇ. સ. ૧૪૫૯ માં રાવ જોધાએ વસાવ્યું અને અને ૧૪૬૧ થી તે રાજધાની તરીકે વપરાસમાં આવ્યું ત્યારથી તે હજી પાયતખત તરીકે છે. આ ગામ પહાડીહારના દક્ષિણ ઢોલાવપર વસાયલું છે. એની પાસે મ્હોટો કિલ્લો, રેતાળ પથ્થરના પહાડી શિખરપર છે કે જે ૮૦૦ ફીટ ઉચો છે; ને તેમાં રાજ્ય મેહેલો છે. શેહેર આસપાસ ૬ મૈલ લાંબો કોટ ફરીવળેલો છે; ને તેમાંથી દાખલ થવાના ૭ દરવાજા છે. શેહેરમાં રાજાનાં મેહેલો, ઠાકોર તથા અમીરોનાં મેહેલો તલાવો અને સંખ્યાબંધ મંદીરો છે. ઇમારતો શુદ્ધ પથ્થરની બાંધેલી હોઇ તે ઉપરનું નકશી કામ હુન્નરમંદીભર્યું છે. જોધપૂરની ઉત્તરે ૩ મૈલ ઉપર 'માનડોર'નું પુરાણું પરિયાર રાજ્ય સમયનું ખંડીયું શેહેર છે. (જુઓ જોધા.)

જોધબાઈ—માલદેવ રાજાની આ બેટી અને જોધપૂરનાં રાજા ઉદેસીંગની બેહેન. એનાં લગ્ન અકબર સાથે ઇ. સ. ૧૧૬૯ માં થયાં હતાં. આ રાણી સાથે અકબરને ઘણી પ્રિતી બાઝી હતી. તેઓ અજમેરના મુઇઝદીનની જીઆરતે પગે ચાલીને ગયા હતા. તેઓ દરરોજ ૬ મૈલ પગે મંજલ કાપતા ગયાં હતા. ત્યાં જઇ પુગતાં મુઇઝદીને સ્વપનામાં આવી અકબરને ભવિશના ગાદીવારેસના સગને બધી સમાચાર આપ્યા હતા. તે પછી જોધબાઇએ જે બાળક પ્રસવ્યો તેનું નામ મીરઝાંસલીમ રાખ્યું. જે જહાંગીરને નામે ઇતિહાસ પ્રસિદ્ધ થયો. જોધબાઇ ઇ. સ. ૧૬૦૦ માં મરણ પામી. એ બાઇની કબર આગ્રા નજદીક ફતેહપૂર શિક્રીના તોપખાનાની ભૂમીપર ૧૮૪૦ સુધી કાયમ હતી.

જોધા—મારવાડના આ રાણા રણમલ પછી ગાદીનશીન થયાં. એ હિમ્મતવાન અને જ્ઞાની હતો. એણે નાના ટંટા બખેડામાં નહિ પડતાં દેશની વ્યવસ્તામાં કાળ ગાળ્યો હતો. ૧૪૫૯માં કોઇ યોગીની મદદથી એક નવા શેહેરનો પાયો નાખી તેનું નામ જોધપૂર રાખ્યું (સંવત ૧૫૧૫ માસ જેઠ) અને ઇ. સ. ૧૪૬૧ માં 'મંડોર'થી રાજ્યગાદી ઉઠાવી જોધપૂર આણી. રાવ જોધાનો વડો કુંવર સાંતલ બુંદીના એક કુંવરીનો કુંવર હતો. તે જેસલમીરમાં રહેતો; તેણે પોકર્ણથી પાંચ મૈલ અંતરે કિલ્લો બાંધી તેનું નામ સાંતલમેર પાડ્યું હતુ. ચોથો કુંવર કુદો મેરતીઆના મેદાનમાં જઇ વસ્યો, તેના વંશજો મેરતીઆ કહેવાયા. તેઓ મારવાડમાં પ્રખ્યાત તલવારીઆ ગણાય છે. આ કુદાની કુંવરી મીરાંબાઇ મેવાડના રાણા કુંભા સાથે પરણી હતી. ૬ ઠા કુંવર વિકાએ પોતાના કાકા 'કંદાલ' સાથે ઉત્તરમાં જઇ વિકાનેર વસાવ્યું. રાવ જોધો ૧૪૮૯ માં ૬૧ વર્ષની વયે મરણ પામ્યો. એના ૧૪ કુંવરો હતા.

જોન—ઇંગલંડનો રાજા. બીજો હેત્રિ ને રાણી એલીનોરનો સહુથી નાહનો પુત્ર. જન્મ ઑક્સફર્ડ ખાતે ૨૦ ડીસેંબર ૧૧૬૭ માં થયો. ૧૧૮૫ માં એને આયરલંડનો ગવરનર નેમ્યો હતો. તે પછી એનો વડો ભાઇ રિચર્ડ ક્રુઝેડની લડાઇથી પાછા ફરતાં આસ્ત્રીયાના ડયૂકને હાથ પકડાયો હતો, તેનો લાભ લઇ જોને ઇંગલંડના રાજ્યનો કબજો કરવા માંડયો; પણ તેટલાં રીચર્ડ ૩૦ લાખ રૂપ્યા આપી છુટકો મેળવી ૧૧૯૪ માં ઇંગલંડ આવ્યો. તેટલાં જોને તેની માફી પગે લાગી મેળવી. તે પછી રીચર્ડ ૧૧૯૯ માં લડાઇમાં

ઝેરી તીરથી માર્યો જતાં જૉન ૨ જી મેએ ગાદીનશીન થયો. એણે રાજા થતાં પોતાની રાણીને તલાક આપી એક ઉમરાવની બાનુ ઇસાબેલા સાથે પરણ્યો. તે પછી પોતાના ભત્રિજા આરથર સાથે લઢી તેને કેદ કરી મારી નાંખ્યો, આથી જૉને નૉરમંડી પ્રાંત ખોયો.

જોનનાં અમલની શરૂઆતમાં પોપ તરીકે ત્રીજો ઇન્નોસેટ મહા સત્તાવાન ગણાતો હતો. તે લોભી પણ પરાક્રમી ગણાતો હતો. ૧૨૦૫માં 'કાન્ટેબરી' કસ્બાના ઈંગલંડના પ્રમુખ બીશપની જગ્યા પોતાના માનીતાને આપવાનું નક્કી કર્યું. આથી પોપ વચ્ચે ફેસાદ જાગ્યો, તેથી જોને પાદ્રીઓના વજીફા જપત કરી તેમને દેશનિકાલ કર્યા. આથી ૧૨૦૮ માં પોપે ઈંગલંડનો નિષેધ કરાવ્યો. જેથી દેશમાંની ધર્મ ક્રિયા બંધ પડી, ને મરણ ક્રિયા થઈ શકી નહિ, તેથી મુર્દા ધર્મ. વિધી વીના દટાતાં, યા સમુદ્રમાં નાખવાં પડતા; આથી પ્રજા ભય પામી, પણ જૉને જેઓ ધર્મ વિધી કરવા ના પાડતા તેમની મીલકત લુટાવી લઇ દેશ નિકાલ કરતો. તેમની રાખેલી ગુપ્ત સ્ત્રીઓને જાહેરમાં આણી કેદ કરી રોમન કેથોલિક પાદરીઓની અનીતી ઉઘાડી પાડતો. આથી ઘણાક પાદરીઓએ ચોરની આજ્ઞા નિરૂપાયે તોડી, જેથી પોપે ૧૨૦૯ માં જૉનને નાત બહાર મેલ્યો. આથી જૉને પ્રથમ પ્રજાના ખાસો આમ વર્ગ ઉપર ભારે જુલમ ગુજારવા માંડતાં ઘણાં લોકો પરદેશ જઇ વસ્યા, આથી જૉન પોપને શરણે જવાની મરજી લાંગટનને જણાવી પણ જૉન તેમની શરતો કબુલ કરી શક્યો નહિ. એ પછી પોપે ત્રીજો હુકમ કાઢી જૉન સાથે વેહેવાર રાખનારને પણ ન્યાત બહારની સજા કરી. તે પછી જૉનને પદભ્રષ્ટ કરવાનું જાહેરનામું કાઢી ફ્રાન્સના રાજા ફીલિપને તેનાં રાજ્યનો કબજો લેવાનો હુકમ કરતાં ફીલિપે ૧૭૦૦ વહાણોનો કાફલો ભેગો કરી સામો થયો. આ વેળા જૉને ૬૦,૦૦૦ થી મ્હોટું લશકર જમા કર્યું પણ તેને પતિત જાણી ઘણાકો ઉચ્ચાટ મનથી તેની નોકરી કરતા. આ વેળા પાનંડોલ્ફ નામે પોપનો એક પ્રતિનિધિ પોપ તરફથી આવ્યો હતો. તેને જૉન શરણે ગયો ને પોતાનું તાજ તેને ચરણે મેલ્યું, પ્રાનડોલ્ફે પોપને નામે તે સ્વિકારી ઈંગલંડના રાજા પાસથી સદાકાળ રૂ. ૨૦૦૧૦ ની વાર્ષિક ખંડણી પોપને મળે એમ ઠેરવ્યું. તે પછી જૉન ૧૨૨૩ માં શુદ્ધિ પામ્યો.

આ વેળા ફીલિપને પોપે પાછો જવા કહ્યું. પણ તે ગુસ્સે થઇ 'નુકસાની' માગવા લાગ્યો તેટલાં જૉન તેના રાજ્ય પર ચઢાઇ કરી લઢવા લાગો; છેલ્લે ૧૨૧૪ માં સુલ્હે થઇ. પણ જૉને પોતાની જુલ્મી રાજનીતિ ચલાવવાથી તાલુકદારોમાંના, કેન્ટરબરીના બિશપ લાંગટન તથા પેમબ્રોકના અર્લ વિલ્યમની સરદારી તળે લશકરે જોન ઉપર ચઢાઇ કરી જોનને નહસાડયો. સેવટે નિરૂપાયે જૉને મેગનાચાર્ટા ઉપર ૧૨૧૫ માં ૧૫ મી જુને સહિ કરી. પણ તે પછી જોને ગુપ્ત રીતે પોપની મદદ મેળવી પરદેશી લશકરનાં બળે પોતાનાજ દેશને ઉજડ કરવા માંડયો. આથી તાલુકદારોએ ફીલિપનાં કુંવર લુઈની મદદ મેળવી. લુઈ ૧૨૧૬ માં ૨૨ જુને લંડનમાં આવી રાજા કેહવાયો. તે વેળા જોને ફોજ એકઠી કરી સમુદ્ર કાઠે જતાં માર્ગમાં તેનું સર્વસ્વ તુફાનમાં ડુબી જવાથી તે નાસીપાસ થઇ એજ વર્ષની ૧૭ અકટોંબરે મરણ પામ્યો.

જોન ૨ જો—ફ્રાન્સનો રાજા. ૬ ઠા ફીલિપનો બેટો, જન્મ ૧૩૧૯ માં થયો. ૧૩૫૦ માં ગાદીએ બેઠો. ૧૩૫૬ માં એડવર્ડ બ્લેક પ્રિન્સે એને પોયટીયર્સ ખાતે કેદ કરી ઈંગ્લંડ લઇ ગયો. ૧૩૬૦ માં બ્રિટીગનીના કોલકરાર પછી એ ફ્રાન્સ ગયો ને પોતાની બદલી પોતાના બેટા ડયૂક ઑવ અન્જુને કોલકરાર પુરા થાય ત્યાં સુધી જામીનગીરીમાં ઈંગલંડમાં રાખ્યો; પણ તે શાહજાદો ઇગ્ર

લંડથી નહાથી ફ્રાન્સ આવ્યો. જોન કરાર પુરા કરવા અશક્ત થવાથી પોતાના વચનને ખરોં નિવડી પાછો ૧૩૬૪માં ઇંગ્લંડ ગયો; જ્યાં તે તેજ વર્ષમાં ૮ મી અેપ્રિલે મરણ પામ્યો, તેના પછી તેનો બેટો પાચમો ચાર્લ્સ ગાદીનશીન થયો.

જોન ઑવ આસ્ટ્રીયા—પાંચમા ચાર્લસ શેહેનશાહનો એ અનૌરસ પુત્ર. જન્મ ૧૫૪૭માં ૨૪ ફેબ્રુવારીએ થયો. એના પિતાના મોત પછી એનો સાવકો ભાઇ ફીલિપ બીજો ગાદીએ બેઠો. તેણે એને વર્ષાસન આપતું કરી માન સાથે પ્રિન્સ ઑવ પ મા સાથે અભ્યાસ કરવા રાખ્યો એની બચપણથી વલણ લડાયક હૂંનર તરફ હોવાથી ૧૫૭૦માં એને ગ્રાનેડામાં મૂરોએ ઉઠાવેલા બળવા સામે લડવા મોકલેલા લશકરના સરદારની જગા આપી. આ વેળા જોને અદભૂત પરાક્રમ બતાવી મૂરોને જડમૂળથી ઉખેડી નાખ્યા હતા. ૫ મી અકટોબર ૧૫૭૧ માં એણે લીપેન્ટોની લઢાઇમાં તુર્કોને સખત હાર આપી હતી. એણે તે પછી ઉત્તર આફ્રિકામાં પોતાનું સ્વતંત્ર રાજ્ય સ્થાપવાનું ધાર્યું પણ ફીલિપ અદેખો થઈ એને મીલાન મોકલ્યો, ને તે પછી ૧૫૭૬ માં નેધરલૅંડના ગવરનર જનરલ તરીકે મોકલ્યો, ત્યાં એણે પ્રજાની અત્યંત પ્રિતિ સંપાદન કરી, આથી ફીલિપે એનીપર વેર લેવાનું ધારી ૧૫૭૮ માં ૧ લી અકટોંબરે ગુપ્ત રીતે ઝેર ખવાડી મારી નખાવ્યો; કારણકે જોન કદાચ નેધરલૅંડનો રાજા થઇ બેસે એમ તેને ભય હતો.

જોન કવિલ—આ છોડ દક્ષિણ-યૂરોપમાં ઉગે છે. એના કાંદા જેવા કંદ હોય છે. એની પર ૨ થી ૬ પિળાં ફુલો આવે છે. એના ફુલમાંથી તહેવાર સુગંધી મેવો બને છે.

જોન ઑવ આર્ક—આ વીર સ્ત્રીનો જન્મ ઇ. સ. ૧૪૧૨ માં ૬ ઠી જુને લૅારેન્સમાં આવેલા ડોમરીમેના ગામડામાં થયો હતો. આ સ્ત્રી બચપણમાં ઘણી ચપળ અને ખડતલ કામ કરનારી હતી. એણીએ ટુંક કેળવણી લીધી હતી. એણી જ્યારે પોતાની ઉમરમાં આવી તે વેળા એક બનાવ એના દેશમાં બનવાથી એણીનું નામ પ્રસિદ્ધતા પામ્યું હતું.

ઇંગ્લંડના રાજા ૬ ઠા હેનિરે ૧૪૨૩ માં ફ્રાન્સનું રાજ્ય હરણ કીધા પછી ત્યાં પોતાની પાર્લામેંટ બોલાવી તે છતાં ફ્રાન્સના મધ્ય પ્રાંતોમાં કેટલાક ફ્રેન્ચ લોકો હજુ હતા જેઓ પોતાનાં પાદશાહી વંશના પુરૂષને ગાદી ઉપર જોવા ઇચ્છતા હતા. એ વેળા ફ્રાન્સના પદભ્રષ્ટ રાજાનો બેટો ચાર્લસ પોતાનાં હાથમાં રાજ્ય ફરીબાર લેવાને ઘણી તજવીજ કરતો હતો. તેણે અર્લ ઑવ ડગલાસ નામના સ્કૉટલંડના એક ઉમરાવને મોટી લાંચ આપી તેના ૬૦૦૦ હાઇલંડરોનું લશકર પોતાની મદદે બોલાવ્યું હતું, પણ પોઇટીઅર્સની મોટી લઢાઇમાં તેઓની હાર થઇ અને ચાર્લસને નાશી જવું પડયું.

ફ્રાન્સનો આ શાહજાદો મોજમજામાં હમેશાં રહેતો હતો. તેણે પોતાની હજુરમાં ઘણાંક હલકા લોકોને રાખ્યા હતાં, અને પોતાનાં હક માટે ઝાઝી મેહેનત કરતો નહોતો, પણ તેના હાથ તળેના વફાદાર ઉમરાવો તેને માટે પોતાનો પ્રાણ આપવા તૈયાર હતા. આખરે ૧૪૨૯ માં ઇંગ્રેજો અને ફ્રેન્ચો વચ્ચે મોટી લડાઇ થઇ તેમાં ઇંગ્રેજોની છત થઇ. આ સઘળું છતાં ચાર્લસની આઇઆરી ચૂપ ઉડી નહિ.

ફ્રાન્સનો સઘળો ઉત્તર ભાગ ઇંગ્રેજોને શરણ થઇ ગયો અને સઘળાઓની આશા તુટી ગઇ. ઇંગ્રેજોએ આરલીઅન્સ 'શેહેરને ઘેરો ઘાલ્યો હતો, તે ગાંહેનું લશકર તથા પ્રજા ભૂખે મરવાની તઇયારીમાં હતી, પણ આ સઘળી ફતેહનો દેખાવ એક નાની ખેડુતની બેટી જોન ઑવ આર્કે ફેરવી નાખ્યો.

આ સ્ત્રીને રોજ રાત્રે તરેહવાર સ્વપનાઓ આવતાં હતાં. એક રાત્રે તેણીએ સેન્ટ માઇકલને સ્વપ્નામાં જોયો. એ ફરેસ્તો માથા ઉપર હીરાનું તાજ પેહેરી તેણીની પાસે આવ્યો અને બસારત કરી કે તેણીએ લઢાઇમાં ઉતરવું. આ વેળા તે શોમપેન ગામમાં રેહેતી હતી અને ઘણીવાર ત્યાંના મેજીસ્ટ્રેટ નામે બોડીકાર્ટ પાસે જવાનો યત્ન કર્યો પણ ત્યાંથી તેણીને હાંકી કાઢવામાં આવી. છેલ્લે મેજીસ્ટ્રેટને દયા આવીયાથી તેણીનો વિચાર પુછયો. જોઆને જણાવ્યું કે "મારા દેશને દુશમનના હાથે છોડવવાને મને ઇશ્વરે આગાહી કરી છે." આ ઉપરથી મેજીસ્ટ્રેટે તેણીને હસી કાઢી અને તેણીના કાકાને ભલામણ કરી કે નેતરના મારથી તેણીની સુધ ઠેકાણે લાવવી. આખરે મેજીસ્ટ્રેટના મનમાં દયા આવીયાથી તેણે તેણીને ચાર્લસ ઉપર ભલામણ પત્ર આપ્યુ, અને એક તલવાર તથા મરદનો લેબાસ આપી ૭ માણસો સાથે ૪૫૦ માઇલની મુસાફરીએ લઢાઇના હિંગામ વચ્ચેથી મોકલી.

ચાર્લસ આ વેળા ચીનાના શેહેરમાં રેહેતો હતો, ત્યાં ઘણાંક ધક્કા ખાવા પછી જોન આવ આર્કને દાખલ કરવામાં આવી. ચાર્લસે રમુજને ખાતર સાંદો સીપાહનો લેબાસ પેહેર્યો અને દરબારમાં પોતાના અમીરોની વચ્ચે બરાઇને બેઠો. જોન ઑવ આર્ક જેવી ત્યાં દાખલ થઇ કે ચોકસ રીતેજ ચાર્લસ પાસે જઇ ગુઠણ ઉપર પડી અરજ કરી કે "આરલીઅન્સ શેહેરનો ઘેરો ઉઠાડવાને આકાશ તરફથી તેણીને બશારત થઈ છે, માટે તેણીને લઢાઇમાં મોકલવી. જોકે જોઆને ચાર્લસને કોઈવાર અગાઉ જોયો નહોતો તોએ આ રીતે શોધી કાઢવાની વાત દેશમાં વિજળી માફક ફેલાઇ ગઇ.

સેવટે આરલીઅન્સ ઉપર જનાર લશકર સાથે તેણીને મોકલવાનો ઠરાવ થયો. લઢાઇમાં જવા અગાઉ એક ઉમરાવે તેણી સાથે પરણવા માંગ્યું પણ 'ફ્રાન્સને છોડવવા થકી ઇશ્વરને અર્પણ થઇ છું' એવું કહી તેને ના પાડી. રાજાએ આ વેળા તેણીને એક બખતરે ભેટ આપ્યું અને જોઆન ઑવ આર્કના માંગવા મુજબ એક અસલી મૂર્તિની પછવાડેથી આગલા જમાનાની દાટેલી ઢાલ તલવાર કાઢી આપી. તે ઉપરાંત એક ભપકાદાર વાવટો તૈયાર કીધો કે જે ઉપર ઇશખ્રિસ્ત ઇનસાફ કરતા બેઠેલો હોય એવું એક ચીત્ર પાડેલું હતું. તેણીએ એક નાનો છરો ગળે લટકાવેલો હતો. આરલીઅન્સ શેહેર આંગળ આવી પોંહચતા દુશમનપર હુમલો કરી શેહેરમાં દાખલ થઇ. તેણીએ બેવાર ઇંગ્રેજોને હિમ્મતથી મારી હટાવ્યાં. બીજીવાર તેણીને ગળામાં એક સખત તીર વાગ્યો પણ તેણીએ પોતાને હાથે તે તાણી કાઢયો. ફકત ત્રણ કલાકમાં ઇંગ્રેજોના ૬૦૦૦ માણસોનો ઘાણ વાળ્યો. આખરે કાંઇ ઉપાય નહિ જોવાથી ઇંગ્રેજોને હટી જવું પડયું. જોકે જોન આવ આર્ક જેણીનું નામ હવે "મેડ ઑવ આરલીઅન્સ" યાને 'આરલીઅન્સ શેહેરની નાજનીન' એવું પડયું હતું, તેણીએ આંઠ દિવસ લશકર ઉપર સરદારી ચલાવી આઠ મહિનાનો ઘેરો ઉઠાવી નાખ્યો. ત્યાંથી જ્યારે તે ટુર્સમાં દાખલ થઇ ત્યારે તેણીને મોટું માન આપવામાં આવ્યું. ત્યાંથી રાજા ચાર્લસના હોકમથી તેણીએ બીજા સરદારોની મદદ લઇ બીજાં કેટલાંક શેહેરો હાથ કીધાં.

આ જીતથી હલટમાં આવી જઇ રાજા ચાર્લસે જોન ઑવ આર્કને પોતાની સાથે લઇ 'રિહીમસ' શેહેર તરફ ગયો. માર્ગમાં જોન ઑવ આર્કનું નામ, સાંભળી જૂદા જૂદા શેહેરો તાબે થયાં. ત્યાર બાદ ચાર્લસને ગાદીએ બેસાડવાની ક્રિયા થઇ, જે ક્રિયા થવા પછી જોન ઑવ આર્ક પોતાના

સ્વદેશ જવાની રજા માંગી પણ રાજા તથા અમીરોની આજીજીથી તેણીને લશ્કરમાંજ જોડાઇ રહેવું પડયું. ઇંગ્રેજ લશ્કરે હવે પાછા હલ્લા કરવા માંડયાં. આ વેળા એની હિમ્મત આગળ જેવી નહોતી, કારણ કે તેણીને સ્વપ્ના આવતાં હતાં કે હવે લડાઇમાં જવું નહિ, પણ અઇઆર્શી ચાર્લસે તેણીને રજા આપી નહિ. તેજ વેળા તેણીની માનીતી તલવાર લડતાં ભાંગી ગઇ અને બીજી દુશમનના હાથમાં ગઇ. આ બનાવોથી તેણીની ઉલટ મરી ગઇ અને ઘણીવાર જખમી થવાથી તેણી નાકુવત થઇ પડી. એકવાર કોપનહેગન ઉપર હૂમલો કરી તે પાછી ફરતી હતી તેટલાં સામેથી એક ઇગ્રેજ ટુકડી આવી, જેને જોતાજ જોન સાથના સીપાહો નાહાસી ગયા અને એ સ્ત્રી એખલી પડી જવાથી કેદ થઇ. કેદ પકડાવા પછી ત્રીજેજ દહાડે 'ઇનકવિઝીશન' કોર્ટે તેણીને ડાકણ તરીકે તપાસ કરવા માટે ડયુક ઑાવ બરગંડી પાસેથી માંગી લીધી. તેણીએ બંદીખાનામાંથી નાહાશી જવાની કોશેસ કરી પણ તેમાં નીશફળ થઇ. ચાર્લસે તેણીના છુટકારા માટે બાદશાહી રકમ આપવા માંગી પણ તે કબુલ નહિ કરતાં, તેણીની છુપી વાત જાણવા માટે તર્હેવાર તદબીરો રચાઇ. ઘણો જુલમ ગુજરવાથી તેણીએ જડજો પાસે કબુલ કર્યું કે 'મને ફરેશ્તાઓની બશારત છે એ બધું ખોટું છે.' જડજોએ તેણીને દેશનીકાલની સજા આપી પણ તે વેડા બીશપને ગમી નહિ. તેણીપર કેદખાના મધે ઘણા દુઃખો પાડવામાં આવ્યાં. તેણીને વધારે અપગધમાં ધસડવા માટે કોઇએ તેણીના કેદખાનામાં મરદનો પોશાખ મેળાયો ને તેણીએ પેહેરીયાથી પાછી તવાઇ આવી. આખરે તેણીની તપાસ થઇ તેમાં બાળી નાખવાની ઘાતકી ટેપ મારવામાં આવી. ઇ. સ. ૧૪૩૧ માં ૩૦ મી મેએ સહવારમાં જાહેર મારકીટમાં લઇ જઈ ત્યાં તેને બાળી નાખવામાં આવી હતી.

જોન ઑાવ ગ્રાન્ટ—ડયૂક ઑાવ લેંકેસ્ટર રૂ જો. એડવર્ડનો ૪ થો બેટો. જન્મ ૧૩૪૦ માં ૨૪ જુને થયો હતો. ૧૩૫૯ માં એનાં લગન લેંકેસ્ટરની ડચેસ સાથે થયાં. ૧૩૬૨ માં રૂાને ડયૂકનો ખેતાબ મળ્યો. પણ એની પેહેલી બાનુના મરણ પછી એ ૧૩૭૨ માં ફરી પીડ્રોધીફલ ઑાવ કેસ્ટીલની બેટી સાથે પરણ્યો; અને કેસ્ટલનાં રાજાનો ખેતાબ પામ્યો. પણ તે પછી તે દેશ ટ્રેસ્ટેમરના હેનીને કબજે હતો. જોને જ્યાં જ્યાં લડાઈ માં ભાગ લીધો તેમાં ઝાઝો ફ્તેહમંદ થયો નહિ. પોતાના પિતાના અમલમાં જોન આગેવાન મંડળમાં સારી નામના પામ્યો હતો. એ પણ પાદ્રીઓની સામેની ટોળીમાં મળી વિકલીફની ટોળીમાં મળી ગયો હતો; અને તેથી એ આમ વર્ગમાં લોકપ્રિય નહોતો. વૉટ ટેલર્સનાં બળવા સમે પ્રજાએ લંડનમાંનો સેવોય નામે જોનનો મેહેલ બાળી નાખ્યો. જોને હેન્રિ ઑાવ ટ્રેમેરમર સાથે સુલ્હે કરી. ૨ જા રિચર્ડના અમલમાં એને ડયૂક ઑાવ એકિવટીનો ખેતાબ મળ્યો. ૧૩૯૬ માં એ પોતાની બીજી સ્ત્રીના મરણથી તેની એક સેહેલી કેથેરાઇન સ્વાનફોર્ડ સાથે પરણ્યો. એનું મરણ ૧૩૯૯ માં ૩ જી ફેબ્રુવારીએ નિપજ્યું હતું.

જોનપુર—વાયવ્ય પ્રાંતનો એક જીલ્લો. એ અલાહબાદનો ઉત્તર પૂર્વનો ભાગ ગણાય છે. એને ઉત્તર પશ્ચિમે અને ઉત્તરે ઔદ, પ્રતાપગઢ, અને સુલતાનપૂર, ઉત્તર પૂર્વે અઝીમઘર, પૂર્વે ગાઝીપૂર દક્ષિણે અને દક્ષિણ પશ્ચિમે બનારસ, મિરઝાપૂર અને અલાહબાદ છે. ક્ષેત્રફળ ૧૫૫૪ ચોરસ મૈલ છે. ૧૮૫૩માં વસ્તી ૧૧૪૩૭૩૯ની. ૧૮૬૫માં ૧૦,૧૫૪૨૭ની; ૧૮૭૨ માં ૧૦,૨૫,૯૬૧ ની; ૧૮૮૧ માં ૧૨,૦૯૬૬૩ની. દર ચોરસ મૈલે ૭૭૮માનવોની રાસ આવે છે. એમાં ૩૧૨૦ ગામડાં અને તેમાં ૨૦૪૩૮૭ રૂહેવાનાં મકાનો છે.

વસ્તીમાં ૯૦.૬ ટકા હિંદુ અને ૯.૪ ટકા મુસલમાનો છે.

મુખ્ય પાક ૩, બાજરી, જુવાર, મોથ, ઘઉં, ઓટ, ચણા, અને કઠોળનો છે. આ દેશમાં બ્રિટીશ સત્તા સ્થાપન થયા પછી ગુળીની મ્હોટા પાયાપર ખેતી કરી તે માલ બનાવવામાં આવેછે. તેનાં ત્હોટા કારખાનાં છે, અને ૧૪૦૦૦ એકર જમીન ગુલીની ખેતી માટે રોકાયલી છે. અત્રે ખસખસ વાવી અફીણ મેળવે છે.

જોનપૂર—ઉપલા જીલ્લાનું મુખ્ય શેહેર. ગોમતી નદીના ઉત્તર કાંઠા પર છે. ૧૮૭૨માં વસ્તી ૩૫૦૦૩ ની ને ૧૮૮૧ માં ૪૪૮૪૫ ની હતી. તેમાં ૨૫૯૨૦ હિંદુ, ૧૬૮૩૨ મોહમેદન, ૫૬ ખ્રિસ્તી હતા. આ શેહેર પ્રાચીન કાળથી જાણીતું છે. મોહમેદન રાજ્ય અમલ વેળા એ જાણીતું શેહેર થયું હતું. અત્રે આગલા વખતમાં અનેક જોવા-જોગ બાંધકામો છે. તેમાંના કેટલાક પઠાન અમલ સમયનાં છે, જ્યારે અત્રેના રાજ્ય-કર્તાએ દિલ્લી પર ફતેહ મેળવી ત્યારે ગોમતી કાંઠે 'ફીરોઝ' નામે એક કિલ્લો બાંધ્યો હતો. તેના બાંધકામ માટે ૩ બુદ્ધિષ્ટ દેવળનો નાશ કરી તેમાંના પથ્થરા કિલ્લાના બાંધકામના ઉપયોગમાં લીધાં હતાં. ૧૮૫૭ના બળવા પછી અત્રેના કિલ્લાનો તદન નાશ કરી નાખવામાં આવ્યો છે. આ કિલ્લો લગભગ ૧૩૬૦ માં બંધાવ્યો હતો; એવું અનુમાન કરવામાં આવે છે. ૧૪૨૦ માં અત્રેના સુલતાન ઇબરાહિમે બંધાવેલું હમામખાનું હાલ કાયમ છે. એજ સુલતાને ૧૪૧૮માં 'અતાલા મસજીદ' બંધાવી હતી, કે જેની હાલમાં ઝાંખી નિશાની રહી નથી. ૧૪૫૦ માં મહમદ શી બેગમ બીબીરાજીની લાલ દરવાજાવાલી બાંધેલી ઇમારત કાયમ છે. ૧૪૭૮ માં બાંધેલી જામે મસજીદ જોવા લાયક હાલતમાં કાયમ છે. ૧૫૬૯-૭૦ માં અત્રે થઇ ગએલા મોગીનખાન હાકેમે ગોમતી નદીપર ચાર મેહેરાબવાલો ૭૧૨ ફીટ લંબાઈનો પથ્થરનો બંધાવેલો પુલ હજી અસલ હાલતમાં કાયમ છે. આ બાંધકામ પાછળ ૩૦૦,૦૦૦ પૌંડનો ખર્ચ થયો હતો.

જોનપૂર હાલમાં વટીક વેપારી મથક ગણાય છે, ત્યાં અત્તર બનાવવાનાં કારખાના મ્હોટા પાયાપર ચાલે છે. આગળ અત્રે ઉત્તમ પ્રકારનાં કાગળ બનાવવામાં આવતા હતા, પણ હાલમાં તે ઉદ્યોગ પડી ભાગ્યો છે, અત્રે મેજીસ્ટ્રેટ, જડજ વગેરેની કોર્ટ છે.

જોનપુરી—એક રાગણી, એનો ગાવાનો વખત ૧૦ વાગે દિવસનાં છે, એની જાતિ સંપૂર્ણ છે. એનો ઠાઠ સિંધ ભૈરવીનો છે, જે ગંધારનાં સ્વર છે તેજ સ્વર જોનપુરીનાં છે, (જુઓ ગંધાર.)

જોનફીકસ—આ અમેરિકન શીલ્પશાસ્ત્રીનો જન્મ ઇ. સ. ૧૮૪૨ માં હાર્ટફર્ડમાં થયો હતો. એનું બાપીકું નામ એડમંડ ફીકસ-ગ્રીન હતું, પણ તેની માતાએ સેંટપીટર્સ બર્ગ ખાતેનાં અમેરિકન એલચી મી૦ સ્ટા-ઉન સાથે બીજીવાર લગ્ન કર્યા, ત્યારથી તેને પોતાનું નામ બદલી જોનફીકસ રાખ્યું.

એની યાદદાસ્ત શકિત અજાયબી પમાડનારી હતી. માત્ર ૧૧ વર્ષની વયે ચોપડીઓની મદદ વિના તેણે ઈ. સ. પૂર્વે ૧૦૦૦ થી ઇ. સ. ૧૮૨૦ સુધીની તવારીખનો એક દળદાર પોથો લખી કાઢયો હતો, તે દરરોજનાં ૧૨ કલાક અભ્યાસમાં ગાળતો હતો. અને ૧૬-૧૭ વર્ષની વયમાં ૮ પારકી ભાષામાં પ્રવિણ થઇ તેમનું સાહિત્ય વાંચી કાઢયું હતું; જેમાં હિબ્રુ અને સંસ્કૃત સાહિત્ય મુખ્ય હતું. મરણ ઇ. સ. ૧૯૦૧ ના જુલૈમાં સખત તાપ પડવાથી માથે લોહી ચડતાં નિપજ્યું હતું.

જોન લુઇસ બરખાર્ડ—આ જાણીતા આફ્રિકા તથા અરબસ્તાનના મુસાફરનો જન્મ ઇ. સ. ૧૭૮૫ માં સ્વિતઝરલેંડમાં થયો હતો. એણે લિપઝીક તથા ગોટિનગનની પાઠશાળામાં અભ્યાસ કરી ૧૮૦૬ માં

લંડન ગયો. ત્યાં આફ્રિકામાં મુસાફરી કરવા મોકલવાને મંડળી સ્થાપન થઈ; તે મંડળી તરફથી જૉનલુઇસ મુસાફરીએ જવા માટે તૈયારી કરવા લાગો. તેણે પ્રથમ અરબી ભાષાનો અભ્યાસ કરી અરબસ્તાન તરફની બીજી ભાષાઓનો અભ્યાસ કર્યો, અને તડકા, તહાડ તથા બાજી સેરકારીપર છવી શકાય એવી ટેવ પાડવા માટે પોતાપર તહેવાર સખ્તિ ખેચી. ૧૮૦૯ ની જાનેવારીમાં તે ઈંગલંડથી નિકળી ૪ મહિને માલ્ટાના ટાપુમાં જઈ પુગો, અને માલ્ટાથી સિરિયા જઈ કોરાન વગેર ગ્રંથોનો અભ્યાસ કરી પોતાનું નામ 'ઇબરાહિમી અબદલ્લા' રાખ્યું. ૧૮૦૯ ના સપટેંબરમાં તે એલેપ્પો ગયો. સિરિયામાં ૨॥ વર્ષ ગુજારી પાલમાયરા, દમાસ્કસ વગેરે ભાગોમાં ફર્યો. ૧૮૧૨ ની ફેબ્રુવારીમાં એલેપ્પોથી તુર્કસ્તાનમાં જઇ ત્યાં ૭ માસ ગુજાર્યા, અને ત્યાં એરોનની કબરવાલી 'પિટરા' નામના નામીચા દટાઇ ગએલા શેહેરની પેહેલી શોધ કીધી; ને સપટેંબરમાં કૈરો ગયો, ત્યાં પોતાની મુસાફરીનો એક ઉત્તમ ગ્રંથ રચી પ્રગટ કર્યો હતો.

કૈરોમાં એણે ઇજીપશિયન અને આફ્રિકન ભાષા શિખી 'એસની' શેહેરમાં જઈ નાઈલ નદીના મુલકોમાં ફરી ન્યુબિયાની ઉત્તર સરહદ ઉપર પાછો વળ્યો. 'એસની'થી કોઇ વંજાર આગળ જતી હતી તે સાથે જોડાવા માટે તેને ત્યાં એક વર્ષ વેર ઘોળવું પડ્યું. છેક ૧૮૧૪ નાં માર્ચમાં 'દરાઉ' ખાતેથી મળેલી વંજાર સાથે બેહદ હાડમારી અને પૈસાની તથા પાણીની તંગી ભોગવી રાહ કાપી. આ મુશકેલ મુસાફરી કરી છેલ્લે એ 'શંડી'ના કસબામાં પુગો, જ્યાં ગુલામી વેપાર અતિ બહોળા વિસ્તારમાં ચાલુ હતો. અને ત્યાં દર વર્ષે ૫૦૦૦ ગુલામો વેચાય છે, ત્યાંની પ્રજા બદનપર માખણ ચોપડે છે, સ્ત્રીઓ માત્ર લંગોટ પેહેરે છે ત્યારે મર્દો નગ્ન હોય છે.

ત્યાંથી જોન બરખાર્ડ મસોવા જવા ચાહતો હતો, પણ કારવાન વિખરાઈ જવાથી ને સુઆકીનનાં બંદરે ગયો. આ વેળા જોન બરખાર્ડ પાસે માત્ર ૪ ડૉલર હોવાથી તે ભીખ માગી ગુજરાન કરતો. તેટલાં ત્યાંના આગાએ એને મારી નાખવા કાઢતાં એણે ઇબ્રાહિમ પાશાનું ભલામણ પત્ર બતલાવતાં તેણે એની સારી બરદાસ્ત કરી, નવાજી, અરબસ્તાન મોકલ્યો. ત્યાંથી એણે મક્કા તથા મદીનાની હજ કરી જાતી અનુભવ લેવાનો ઠેરાવ કરી ૧૮૧૪ની જુલાઇમાં હાડજીદા ગયો. ત્યાં એની હુંડી વેપારીઓએ સ્વિકારી નહિ; પણ ઈબરાહિમ પાશાના હુકમે એને ૧૦૦૦ રૂપ્યાં ધીરી મદદ કરી હતી. ૯મી સપટેંબરે હાજીના વેશમાં બરખાર્ડ મક્કે ગયો, ત્યાં મસજીદમાં જઇ કાબાના પથ્થરને બોસા લઇ જમજમના કુવાંનું પાણી પી દરેક ક્રિયાનો અનુભવ મેળવ્યો; અને પછી મદીના જઇ ૧૮૧૫ના જુનમાં કૈરો ખાતે પાછો ફર્યો, જ્યાં પોતાની તમામ મુસાફરીનાં ગ્રંથો લખી ઈંગલંડ મોકલાવી દીધાં, અને બીજી મુસાફરીએ જવાનો ઠેરાવ કરી નવી વંજારની વાટ જોતો થોભ્યો તેટલાં ૧૮૧૭માં ૧૫મી અકટોબરે કૈરોમાંજ મરણ પામ્યો.

જોન્સટન—પેનસાલવાનિયાનું આ શેહેર પીટર્સબર્ગથી રેલ માર્ગે પૂર્વથી દક્ષિણે ૭૮ મૈલપર છે. અત્રે લોઢું, સ્ટીલ, ચામડાં કેળવવાનાં, તથા ઉનના કારખાનાં છે. ૧૮૮૯માં અત્રેનું પાણીનું બાંધકામ ફાટવાથી મ્હોટી રેલ આવી હતી. ૧૮૮૦માં વસ્તી ૮૩૮૦ની અને ૧૮૯૦માં ૨૧,૮૨૫ની હતી,

જોન્સટન અલેકઝાન્ડર—કિથ એલ્. એલ્. ડી. એફ્. આર. એસ. ઇ.—આ ભૂગોળ વિદ્યા સંબંધી ગ્રંથો પ્રગટ કરનાર તથા નકશા બનાવનારનો જન્મ એડીનબર્ગમાં ૨૮ ડીસેંબરે ૧૮૦૪ માં થયો. એણે ૧૮૨૩ માં પેહેલા નકશા બનાવી પ્રગટ કરેલા. ગ્રંથનું નામ–National-

Atlas' આપ્યું હતું. આ નકાશા ઉપરથી તેની કદર બુઝી સ્કૉટલંડમાં ભુગોળવેત્તા તરીકે નેમ્યો. તે પછી એને જર્મની, વગેરે ઠેકાણે ફરી પોતાના Physical Atlas માટે લગીક ભાળતો એકઠી કરી (૧૮૪૮–૧૮૫૫. આ એના કામથી યૂરપની ભૂગોળ સંબંધી મંડળીઓએ તેને નવાજ્યો. ૧૮૫૦ માં એણે 'ભૂગોળ કોશ' રચી પ્રગટ કર્યો. ૧૮૫૧ માં એણે એક પૃથ્વીનો ગોળાર્ધ બનાવ્યો. જે અતિ શ્રેષ્ઠ કારીગરીનો નમુનો હતો. ૧૮૬૧ માં Royal Atlas of Geography નામે ગ્રંથ પ્રગટ કર્યો; જે ગ્રંથ ઘણાજ સુંદર બનાવટથી બનાવ્યો હતો, તેમજ તે પછી એણે ખગોળ તથા ભૂસ્તર વિદ્યાના નકાશા પ્રગટ કર્યા, તેમજ એલીસનની યૂરપની તવારીખ માટે એક લશકરી નકશો તે પછી બનાવ્યો હતો. અને તે પછી એણે અનેક વિદ્યાર્થીઓ માટેનાં નકાશાનાં અનેક પુસ્તકો પ્રગટ કર્યા હતા. એનું મરણ ૧૮૭૧ માં ૧૦ મી જુલૈએ નિપજ્યું.

ડૉ૦ જોનસન સેમ્યૂઅલ—આ મહાન વિદ્વાનનો જન્મ સ્ટાફર્ડ શાયરમાં લિચફીલ્ડ ગામમાં ૧૮ મી સપટેંબર ૧૭૦૯ માં થયો હતો. એના માત પિતા ગરીબ સ્થિતિનાં હતા. એના પિતાની પુસ્તકો વેચવાની દુકાન હતી. બચપણમાં જોનસનને 'સ્કાફ્યૂલા'નું દર્દ લાગુ પડયું હતું. બચપણમાં પોતાનાજ ગામની નિશાળમાં શિક્ષણ લઈ લૅટીન તમા ગ્રીક ભાષાનો અભ્યાસ શરૂ કર્યો. એ બચપણથી સ્વચ્છંદી અને તુફાની હોવાથી અભ્યાસપર જેવું જોઇએ એવું લક્ષ આપતો નહિ, પણ તેથી ચાલુ મહેતાજીના હાથના ઝપેટા ખાતો. પણ બુદ્ધિ તિવ્ર હોવાથી અભ્યાસનાં પાઠ એક વખત વાંચતાંજ તે મોઢે કરી શકતો. ૧૯ વર્ષની ઉમરે પેંબ્રોક કૉલેજમાં દાખલ થયો, પણ પૈસાની જોગવાઇ નહિ હોવાથી એ વધુ અભ્યાસ કરી શકયો નહિ. એણે પોતાનો અભ્યાસ પોતાના પિતાની દુકાનમાંના જૂદા જૂદા ભાષાનાં ગ્રંથો વાંચી બેહદ વધારો કર્યો હતો, અને તેજ અભ્યાસે આગળ એને મ્હોટી કીર્તિએ પહોંચાડયો.

જ્યારે એનો પિતા મરણ પામ્યો ત્યારે તેની પુંજી માત્ર ૨૦ પૌંડની નિકળી, અને ધંધા રોજગારપર "જૉનસનનું" ચિત્ત નહિ હોવાથી એણે પોતાની મા તથા ભાઇને દુકાન સોંપી પોતે નોકરી માટે પરદેશ જઇ એક નિશાળમાં શિક્ષક તરીકે નોકરીએ રહ્યો. પણ ત્યાં નહિ બનવાથી બર્મિંગહૅમ ગયો, ત્યાં એક ફ્રેન્ચ ગ્રંથનું ભાષાન્તર કરવાનું કામ એને સોંપ્યું. આ ગ્રંથ એબિસિનીયા દેશની સફર સંબંધી હતો. આ ફ્રેન્ચનું ઇંગ્રેજીમાં તર્જુમો કરી આપતાં ૫ પૌંડ જોનસનને મળ્યા.

થોડી મુદત પછી પોતા કરતાં ૨૨ વર્ષ મ્હોટી ઉમરની એક વિધવા સાથે પરણ્યો. લગનમાં તેને ૮૦૦ પૌંડ મળ્યા. આ રૂપ્યાની મદદથી એણે પોતાના ઘેરમાં બોર્ડીંગ સ્કુલ સ્થાપન કરી; પણ વિદ્યાર્થીઓ નહિ મળવાથી તેણે લંડન જઇ નિર્વાહ કરવાનું ઠેરવ્યું. આ વેળા તેની સાથે માત્ર ગ્યારિક (પાછળથી મ્હોટો નાટક લખનાર તે થયો) હતો. ૧૭૩૭ માં લંડનમાં તેઓ દાખલ થયા. પણ ત્યાં જોનસનની ગરીબીની બીજી શરૂઆત થઇ. લંડનમાં જો કે એણે કીર્તિ મેળવી પણ એના ૨૦ થી ૨૫ વર્ષ તો તદન દારિદ્રતામાં ગુજર્યા, લંડનમાં આવ્યો ત્યારે એની પાસે માત્ર બે ગીની હતી. અને તે એક ઘેરના પાંચમે માળે કાતરિયાંપર જઇ રહ્યો હતો. બે વખતે એને બેલીફ઼ોએ પકડયો ત્યારે જાણીતો વાર્તા લખનાર રિચર્ડસને એને પાંચ પૌંડ આપી છોડવ્યો હતો. આ વેળા એને સેવેજ નામે શખ્સ સાથે મિત્રાચારી થતાં તેના દુરગુણો જોનસનમાં આમેજ થયાં. જેની સારી આખી રાત જાગી ભટકવું અને બપોરે સુધી રહેવાની આદત જે પડી તે એને જન્મ સુધી કાયમની પડી.

જૉનસને લંડનમાં જૂદા જૂદા લૅટીન, ગ્રીક ગ્રંથોના તર્જુમાં, કવિતા, નાટક, નિબંધ, વગેરે જે કોઇ કામ સોંપે તે કરી નિર્વાહ કરતો. ૧૭૩૮ માં એણે 'લંડન' નામે કાવ્ય રચ્યું જે પોપ જેવા મહાવિદ્વાનને પણ ગમ્યું અને તેથી તેની કિર્તિ વધી; પણ પુસ્તક પ્રગટ કરનાર તરફથી જૉનસનને માત્ર ૧૦ ગીની મળી, અને બીજા કાવ્યની ૧૫ ગીની મળી હતી. તે પછી જૉનસને 'ઍરીન' નામે કરુણારસીક નાટક રચી ગ્યારિકને આપ્યો, જેણે પોતાની રંગભૂમિ પર સુધારા સાથે ભજવી બતાવ્યો, પણ પ્રજાના શોખ મુજબનું તેનું લખાણ નહિ હોવાથી તે જલદીજ બંધ થયો.

જૉનસન પદ્ય લખાણમાં નહિ ફાવવાથી તેણે તે પછી ગદ્ય લખાણોપર લક્ષ આપ્યું. અને જેંટલ મૅન મેગેઝીનમાં લખવાનું શરૂ કર્યું. એનો મિત્ર સેવેજ જે પાછળથી વેલ્સમાંની એક તુરંગમાં મરણ પામ્યો તેનું ચરિત્ર રચી જૉનસને પ્રજાને અર્પણ કરી હતી.

૧૭૪૭ માં કેટલાક પુસ્તક પ્રગટ કરનારાઓએ જોનસનને ઇંગ્રેજી ભાષાનો કોશ રચવાનું કામ સોંપી તેની લખામણીનાં ૧૫૭૫ ગીની આપવા કબુલ્યા. આથી જોનસને બેચાર લહીયાઓને રોકી પોતાનું કામ આરંભ્યું. લૉર્ડ ચેસ્ટરફીલ્ડ તે વેળા વિદ્યાજ્ઞાનને ઉત્તેજન આપનારો ગણાતો હતો, તેની સાથે જોનસનને આ કામથી મિત્રાચારી થઇ, પણ જોનસનના વિચિત્ર સ્વભાવને લીધે બે ચાર વેળા લૉર્ડથી અપમાન મળતાં એણે તેનું કદી નામ લીધું નહિ; પણ જ્યારે જોનસને કોશ તૈયાર કર્યો ત્યારે પોતાને તે અર્પણ કરે એવી ઇચ્છાથી વર્તપત્રમાં જોનસનની ભારે તારીફ કરી; પણ જોનસને તેના ઉત્તરમાં લૉર્ડ ચેસ્ટરફીલ્ડને માર્મિક શબ્દોમાં પત્ર લખી તેને ગ્રંથ અર્પણ નહિ કરવામાં આવશે એવું જણાવી પોતાની પડતીમાં હિણનાર તરફનો તુચ્છકાર ખતલાવ્યો.

'જોનસનની ડીક્ષનરી'નું કામ ચાલુ હતું તેની સાથે એણે બીજા બે ગ્રંથો રચ્યાં તે 'રૅમ્બલર' અને 'ઍડલર' નામે હતાં, એમાં સ્પેક્ટેટર પ્રમાણે જૂદા જૂદા વિષયોપર લખેલાં નિબંધો છે. જોનસન ૧૭૪૮ થી ૧૭૫૮ સુધી ફ્લીટ સ્ટ્રીટમાંનાજ એક ઘેરમાં રહેતો હતો, અને એણે ત્યાંજે પોતાનો યાદગાર કોશ રચ્યો હતો. તે પછી જૉનસને 'રાસેલસ' નામે કથા રચી. આ કથા રચવાનું કારણ એ હતું કે ૧૭૫૯ માં એની માતાના મરણથી મ્હોટો ખરચ આવ્યાથી આ ગ્રંથ રચવો પડયો હતો.

૧૭૬૦ માં ત્રીજો જ્યૉર્જ ગાદીએ આવ્યો, તેણે જૉનસનની કદરબુજી દર વર્ષે ૩૦૦ પૌંડનું પેન્સન બાંધી આપી તેની વિદ્વત્તાની કદર બુજી.

૧૭૬૪ માં જોનસને વિદ્વાનોની મંડળીની સ્થાપના કરી, જેમાં બર્ક, ગિબન, ગ્યારિક, ગોલ્ડસ્મિથ, રેનોલ્ડસ, ફૉક્સ, વિલ્યમ, જોનસન વગેરે મહાન વિદ્વાનો સભાસદ હતા. આ સભામાં જુના તથા નવા ગ્રંથોપર ચર્ચા ચાલતી અને તે પ્રજામાં જાહેર થતાં પ્રજાનું તેપર લક્ષ ચોંટતું, અને તેથી સારાં ગ્રંથોનો મ્હોટો ઉઠાવ થતો હતો. આ મંડળીનો જોનસન પ્રમુખ હતો. ૧૭૬૩ માં એને બોસવેલ નામે એક જુવાન વિદ્વાન સાથે ઓળખાણ પડી. જેની જોનસન તરફની પૂજ્ય બુદ્ધિથી બેઉ વચ્ચે ભારે મિત્રાચારી બાઝી હતી, અને બોસવેલે જોનસનનું અતિ રસીક ચરિત્ર રચી પ્રસિદ્ધતા મેળવી હતી. વળી 'બોસવેલ' સાથે જૉનસને કરેલી મુસાફરી પછી બોસવેલ સાથે જૉનસન સ્કૉટલંડની પશ્ચિમે આવેલા હાઇબ્રિડીઝના ટાપુમાં જઈ એડીનબરો શેહેરમાં ફરી પોતાને દેશ આવી મુસાફરીનો ગ્રંથ પ્રગટ કર્યો. તે પછી જૉનસને સેક્સપીયર નાટકગુરૂનાં નાટકો ઉપર ટીકા તથા તેની ટીપ સાથની નવી આવૃત્તિ કાઢવાનો જે ૧૦ વર્ષ થયાં વિચાર જાહેર કર્યો હતો તે પાછળથી પેંસન મળતાં આળસાઇથી ગ્રંથ રચવાનું બાજુ મેલ્યું

હતું. પણ પ્રજાના આગ્રહને લીધે એણે એક વર્ષમાં તે ગ્રંથ મહા વિદ્વત્તાએ લખી પ્રગટ કર્યો. આ સમયે અમેરિકન લડાઇ ઉઠી. અમેરિકનોએ સ્વતંત્રતા જાહેર કરવાનું જાહેર નામું પ્રગટ કરતાં જોનસને તેની સામે સરકાર તરફથી વિદ્વત્તાભરી લઢત ચલાવી નામના મેળવી હતી.

જોનસને ત્રીજા જ્યૉર્જ રાજા તરફથી ૩૦૦૦ રૂપિયાનું સાળીયાણું મળતું હતું જેથી તે પોતાનો દરજ્જો નિભાવી શકતો.

•૧૭૭૭ માં લંડનના ૪૦ ગ્રંથ પ્રગટ કરનારાઓએ એકત્ર થઇ આગલા નામીચા કવિઓનાં ચરિત્રો તથા કાવ્યોનો એક ગ્રંથ લખાવી પ્રગટ કરવાનો વિચાર કીધો. અને તે કામ જોનસનને ૨૦૦ પોંડ લખાગણીનાં આપી સોંપ્યું. આ વેળા જોનસનનું વય ૭૦ વર્ષનું હતું. ઉપલો ગ્રંથ જોનસને ૧૭૮૧માં લખી તૈઆર કરી આપ્યો.

તે પછીનાં જોનસનનાં છેલ્લા દિવસો મિત્રોનાં મરણ શોકથી દુખી નિવડ્યાં. તે સુમારે ગોલ્ડસ્મિથ (૧૭૭૪); ગ્યારીક (૧૭૭૯) જેવા વિદ્વાન મિત્ર મરણ પામ્યા.

તેટલાં વળી તેની સ્ત્રી ૧૭૮૨ માં એક ઇટાલ્યન ગવૈયાનાં પ્યારમાં પડી, અને તેની સાથે ૧૭૮૪નાં જુનમાં પરણી, આથી પ્રજા લાગણી ઉશ્કેરાઇ; જેથી તેઓ પરદેશ નહાશી ગયા, અને લાંબો વખત જીવ્યાં. પણ આથી જૉનસનને ભાર દુઃખ લાગ્યું. તે દિલગીરીમાંજ નવેંબરમાં મરણ પામ્યો.

આ વેળા તેની સાવકી બેટી તેની પાસે હતી. જોનસન પાસે જે ૧૫,૦૦૦ની જીંદગાની હતી તે પોતાના વફાદાર સિદ્દી નોકરને તેની નિમકહલાલીના બદલામાં ભેટ કરી ગયો. એનાં શબને વેસ્ટમિન્સટર એબીમાં પુરવામાં આવ્યું હતું.

જૉન્સ સરવિલ્યમ—એક ઇગ્રેજ પૂર્વ દેશનો ભાષા શાસ્ત્રી. આ વિદ્વાનનો જન્મ ૨૮ સપટેંબર ૧૭૪૬ માં થયો હતો. એનો પિતા ન્યૂટનનો મિત્ર અને વિદ્વાન ગણિત શાસ્ત્રી હતો. એણે હારો ખાતે ઠકરી તથા સુમનરથી કેળવણી લઇ ઑકસફર્ડ યુનીવરસિટી કૉલેજમાં ૧૭૬૪ માં દાખલ થયો. એક વર્ષ પછી કૉલેજ છોડી એ અર્લ સ્પેનસરના વડા પુત્રનો શિક્ષક થયો. જ્યાં એણે પાંચ વર્ષ ગુજાર્યા. ૧૭૭૪ માં એ કાયદા શાસ્ત્રી થયો. બે વર્ષ પછી એને 'કમીશનર ઑફ બેંક્રપ્ટ'માં નેમવામાં આવ્યો. ૧૭૭૦ માં ડેનમાર્કનાં રાજાના આશ્રયથી નાદીરશાહ પાદશાહનું જન્મ વૃતાંત ફારસીમાંથી ફ્રેન્ચ ભાષામાં તર્જુમો કરી પ્રસિદ્ધ કર્યું. ૧૭૭૨ માં ફારસી વ્યાકરણ રચ્યું, ૧૮૮૦ માં એણે પુરાણી અરબીક કવિતાનો તર્જુમો કરી પ્રગટ કર્યો. ૧૭૮૩ ના માર્ચમાં બંગાલની હાઇકોર્ટના વડા જડજની જગા મળી. અને તેજ વેળા એને નાઇટનો ખેતાબ મળ્યો. ત્યાં એણે સંસ્કૃતનો અભ્યાસ કરી હિંદુ મુસલમાન કાયદા સંગ્રહ રચવાનો વિચાર કર્યો. ત્યારે રૉયલ એશિયાટિક સોસાયટી'ની સ્થાપના કરી અને તે મંડળનો સરજૉન્સ પેહેલો પ્રમુખ નેમાયો. ૧૭૮૯ માં એણે કાળીદાસકૃત શકુન્તલાનાં નાટકનો તર્જુમો કર્યો અને તે પછી મનુના કાયદાનો તર્જુમો પ્રગટ કર્યો. ૧૭૯૦ માં ૨૭ એપ્રેલે એ માંદો પડી મરણ પામ્યો.

એના મરણ બાદ ઇસ્ત ઇંડિયા કંપનીએ એની યાદગારીમાં સેંટપોલ કથીડ્રલ સ્થાપ્યું, તથા બંગાલમાં એનું પુતળું ઉભું કર્યું હતું. ૧૭૯૯ માં લૉર્ડ ટીંગટ માથે એના લખાણોનાં સંગ્રહના ૬ દફતરો પ્રગટ કર્યાં હતા, અને બીજા બે વધારાનાં દફતરો ૧૮૦૧ માં પ્રગટ કર્યા હતા. ૧૮૦૪ માં એની જીંદગીનો વૃતાંત રચાઇ પ્રસિદ્ધ થયો.

જૉન્સહેવન—કીનકરડીન શાયરનું આ માછી મારનું ગામડું, મૉનટ્રોસની ઉત્તરે ઉત્તર પૂર્વમાં ૯¾ મૈલ ઉપર છે. લોક વસ્તી ૧૦૪૭ની છે.

જૉનહંટર—આ શારરિક વિદ્યા જાણનાર વિદ્વાનનો જન્મ ઇ.સ. ૧૭૨૮માં થયો હતો. એ એના ૧૦ ભાઈઓમાં સહુથી નાહનો હોવાથી ઘણા લાડમાં ઉછેર્યાથી ૨૦ વર્ષની ઉરમ વેર તેણે કેળવણી વડીક લીધી નહોતી. એ ૧૦ વર્ષનો હતો ત્યારે એનો પિતા મરણ પામ્યો, પણ એ રમતીયાળ હોવાથી ભણવાં પર લક્ષ આપતો નહિ. મ્હોટી ઉમરે આખરે નાશીપાસ થઇ પોતાનાં બંધેવી જે સુથાર હતો તેને ત્યાં એ નોકરીએ રહ્યો. પણ તે કામથી એ જલદીજ કંટાળી ગયો. છેલ્લે એણે વિચાર કીધો કે પોતાનો ભાઇ જે લંડનમાં ડૉક્ટર હતો તેના હાથ તળે કામ કરવું. તેના ભાઇએ એને પોતાના હાથ તળે શિખવા રાખ્યો ત્યાં જૉનહંટરે વહાડકાપમાં એવી તો ચાલાકી બતાવી કે ભવિશમાં એ શારરિક શાસ્ત્રી તરીકે નામ કાડે એવું જણાયું. એણે ત્યાં ૧ વર્ષમાં એવી તો કુશળતા બતલાવી કે, એ બીજાઓને વહાડકાપ કરવાનું વડીક સિખવવા લાગો. એણે તે પછી પ્રતિષ્ટા મેળવતો જઇ જાનવરોપર અખતરા કરતો રહ્યો, અને એ રીતે એણે પોતાનો અભ્યાસ એટલો તો વધાર્યો કે રાત દિવસનો મ્હોટો ભાગ તે અભ્યાસ અને જૂદે જૂદે ઠેકાણે એજ કામ બજાવવામાં વખત ગુજારવા લાગો. એણે પોતાનાં શોખ મુજબ એક ખાસ જાનવરખાતું સ્થાપી તર્હેવાર જાનવરોનો સંગ્રહ કરી તેમની ઉપરથી પોતાનો અભ્યાસ વધાર્યો હતો. એ ૬૬ વર્ષની ઉમર ગુજારી ૧૭૯૩માં મરણ પામ્યો.

જોનહૂસ—આ બોહિમીયન ધર્મ સુધારકનો જન્મ ૧૩૬૧ માં થયો, ને મરણ ૧૪૧૫ માં નિપજ્યું, એણે પ્રેગ ખાતે અભ્યાસ કર્યો હતો. એ ઉકલીફનો મત સ્વિકારી તેના ગ્રંથ આધારે પ્રજા સામે ભાષણો કરવા લાગો. એણે નાહના મ્હોટા અનેક ગ્રંથો રચી પુરવાર કરી આપ્યું કે ધર્માધીકારીઓએ રચેલી ચમત્કારિક વાતો તદન બનાવટી છે, આ રીતે તેણે ધર્મગુરૂઓનો દોષ બતલાવ્યાથી એની પર તેઓ કોપ્યા, અને તેનીપર ધર્મ વિરોધી તરીકેનો આરોપ મેળી તપાસ ચલાવી, ત્યારે પોપે તેને દોષીત ઠેરવી ઉઇકલીફનાં મતો એને તજવાં એવો હોકમ કર્યો, અને તેના મતનાં જોનહૂસ પાસેનાં ૨૦૦ ગ્રંથો બાળી નખાવ્યાં. પોપનાં આ કૃત્યથી પ્રેગની પ્રજા પોપ સામે થઇ, અને તેઓએ જોનહૂસનો પક્ષ પકડ્યો. આથી પોપે તે શેહેરની ધર્મ સંબધી વિધી બંધ કરાવી, જોનહૂસને કેદ કરી તેનાં સર્વ લખાણો બાળી નખાવ્યાં. જોનહૂસે પોતાના મતનાં ખરાપણા સારૂં મક્કમપણે જાહેરમાં વાએજીઓ આપવા માંડી, પણ આથી ઉઠેલા તુફાનથી એને ઘણી પીડા ભોગવવી પડી; છતાં એણે પોતાનું મતજ ખરૂં છે એવું જાણાવવા લાગો. આથી એને મ્હોતની શિક્ષા થતાં જીવતાં જીવત થાંભલાને બાંધી બાળી નાખવામાં આવ્યો. આ ક્રુર શિક્ષા એણે અતિ ધીરજ અને શાંતપણે ખમી પ્રજાને અજબ કરી.

જોપ્લેન—મિસોરીનું આ શેહેર કેન્સારી શેહેરની દક્ષિણે રેલ માર્ગે ૧૬૭ મૈલ ઉપર છે, અત્રે શીસું તથા જસતની ખાણો હોઇ તેને શુદ્ધ કરવાની ભઠીઓ પણ છે, વસ્તી ૯,૯,૯૩ ની છે.

જોફ્રે—એ અન્જૂ સંસ્થાનનો ડયુક હતો, ઇંગલંડનો બીજો હેન્રિ રાજા એનો બેટો હતો. આ જોફ્રેને ઇંગલંડના પેહેલા હેન્રિ રાજાની મેટીલ્ડા નામે છોકરી સાથે પરણાવી હતી, પછી સ્ટીફન રાજાની પુત્ર થઇ મરણ પામ્યો, ત્યારે મેટીલ્ડાનો આ પુત્ર ઇંગલંડનો ગાદીવારેસ થયો, એના વંશને પ્લેંટેજનેટ રાજવંશ કહે છે, આ વંશના રાજાઓએ ૧૧૫૪ થી ૧૧૯૯ સુધી ઇંગલંડનું રાજ્ય કર્યું.

જોબનાથ—હાલમાં આ ગામ 'જેહા' નામે જેહલમનાં ડાબાં કાંઠાપર છે, પણ તેની સામે જમણા કાંઠાપર ખંડીયેરો છે, તેને જુનું જોબનાથ અથવા 'જુના ભેડાર કહે છે. આ રાજ્ય જોબનાથ અથવા ચોબનાથ

નામે નગર હતું. અત્રે મીઠું લઇ જવાનાં બે મ્હોટા માર્ગો છે, એક લાહોર તરફ જવાનો ને બીજો મુલતાન તરફ જવાનો, આ ઉપરથી પ્રાચીન કાળમાં ત્યાં રાજ્યધાની હશે.

સીકંદરના સમયમાં અત્રે 'સોફીટી' નામે રાજા હતો, તેની રાજ્યધાની એ હશે. આ હાલનાં પિંડદાદનખાન શેહેર પ્રસિદ્ધતાંમાં આવ્યા પેહેલાં મ્હોટું શેહેર હતું. બાબરે પેહેલી સ્વારી એનીપરજ કરી. આ 'સોરીટ' રાજાનો પ્રાંત કયો તે વિષે ગ્રીક ગ્રંથકારોનું એક મત નથી. સ્ટ્રૅબો લખે છે કે "ત્યાં મીઠાનો ડુંગર છે, તેમાથી એટલું તો મીઠું નિકળે છે કે—તે સર્વે હિંદુસ્તાનને પુરું પડેછે," આ ઉપરથી 'બેહાત' અને 'ચિનાબ'ની વચમાનો દુઆબ તેની તરફ હતો એમ નહિ, પણ સિંધ સાગર દુઆબની ઉપરનો ભાગ પણ હતો. એટલે હાલનું પિંડદાદન શેહેર અને શાહાપુર એ પ્રાંત સિંધુથી ચિનાબ વેર હતા.

આ રાજ્યની અનેક કથાઓ ગ્રીકોએ વર્ણવેલી છે, "અત્રેનો રાજા ૬ ફીટ ઉંચો હતો, તેની પ્રજા પણ ઘણી સુંદર હતી, તેઓ કદરૂપી સંતતિને મારી નાખતા અને સારાં ફરજંદોને ઉછેરતાં. તેણે સિકંદરને એક કુત્રો ભેટ આપ્યો હતો કે જે હાથી અને સિંહ સાથે રમતો હતો.

જેર—(જુઓ જઓથ.)

જૉર્જ વૉશિંગટન—આ સ્વદેશ અભિમાન કુશળ રાજદ્વારી નરનો જન્મ અમેરિકાના વેસ્ટ મોરલેંડમાં ૧૭૩૨ મા થયો. એ ૭મે વર્ષે નિશાળમાં ભણવા ગયો. ત્યાં તે પોતાની ઉમર જેવડા છોકરાઓની પલટણ બનાવી લડાઇની રમતો રમતો. તે બારે ઉદ્યોગી, સત્યશિળ, અને નિર્લોભી હોવાથી તેની પ્રસિદ્ધતા થતાં.તેને ૨૦ મે વર્ષે લશકરમાં એક નાહના અમલદારની પદ્દિ મળી, તે પછી રોજ દહાડે ફ્રેન્ચો સાથે લડાઇનો પ્રસંગ આવ્યો. તેમાં આ જુવાન રણવીરનું ચાતુર્ય જણાયું. અને તેની કીર્તિ ચોગર્દમ પસરી. પછી ઇંગલંડની સરકારે અમેરિકાનાં કોલોનીઓપર કર નાખ્યો. પણ જે પક્ષમાં લોક પાર્લમેંટમાં નથી તે પક્ષનાં અમો કર આપીશું નહિ એવું સૌ લોકોએ જણાવ્યું. આથી મ્હોટી લડાઇ થઇ. ઇંગ્રેજ સરકારને જર્મનીએ મદદ કરી, અને અમેરિકાને ફ્રેન્ચોએ મદદ કરી, તેમની લડાઇઓ ૮ વર્ષ વેર ચાલી, તેમાં જૉર્જ વૉશિંગટને અનેક પરાક્રમ કીધાં. છેલ્લે તે મુખ્ય સેનાધિપતી થયો અને એણે બ્રિટીશ લશકરનો તદન પરાજય કર્યો. ૧૭૭૬ મા અમો ઇંગલંડથી તદન સ્વતંત્ર છિયે એવું જાહેરનામું પ્રગટ કીધું, અને તે તેમની સ્વતંત્રતા ૧૭૮૩ માં બીજા સર્વે રાજાઓએ કબુલ કીધી. પછી વૉશિંગટને પોતાના ઓધાનું રાજીનામું આપ્યું.

એ રીતે અમેરિકાનાના સર્વે સંસ્થાનો સ્વતંત્ર થયાં. તેનો રાજ્યકારોબાર ચલાવવા કેટલાક કાળ સુધી કોઇ મ્હોટા રાજ્યધિકારી પુરૂષને નેમવો એવું ઠર્યું. તે મુજબ વૉશિંગટનને ૧૭૮૯ માં પ્રેસીડંટ તરીકે ચુંટી કાઢવામાં આવ્યો. આ પદ્દિ ૧૭૯૬ સુધી જોર્જ વૉશિંગટને મ્હોટી બુદ્ધિબળે જાળવી. પછી પોતાની જીંદગી પોતાના વતનમાં ખેતીવાડી કરી ગુજારી. ત્યાં એ ૧૭૯૯ માં ૬૭ વર્ષની વયે મરણ પામ્યો.

જોર્જ વૉશિંગટન અતિ સદ્ગુણી અને ધર્મશિળ હતો. તે તદન નિર્લોભી હતો. મુખ્ય સેનાધિપતિ અને પ્રમુખના પદ પર હતો ત્યારે તેણે પોતાની સરકાર પાસથી ખાવાપિવા તથા કપડા પેહેરવા ઓઢવાનો જેટલો ખર્ચ લાગે તેટલોજ માત્ર લીધો હતો; પણ મોજમઝા માટે કાંઇ લીધું નહિ, તેણે તન મન ધનથી પોતાના દેશનું બારૂં કરવાનું ધારી તે પર ચિત્તચોંટાડી બારે કષ્ટ વેઠી પોતાની મુરાદ પોંહચ્યો હતો.

જોરડન—પેલેસ્તાઇનની આ પ્રસિદ્ધ અને મુખ્યાનદી ઉત્તરથી દક્ષિણ સુધી ફેલાયલી છે. એનો મુખ્ય પ્રવાહ 'હસબની' નામે હરમન

પર્વતની પશ્ચિમ બાજુમાં હસબીયાના ડ્રયુસિ શેહેર પાસેથી નિકળે છે.

જોર્ડન દક્ષિણ તરફ ૧૦૦ મૈલ વહેતી અને વચમાં બીજા સરોવરને મળતી ડેડ-સીમાં મેડીટરેનિયનની નીચે ૧૨૯૯ ફીટ ઉપર જઈ મળે છે. એનો પ્રવાહ મેડીટરે-નીયનની ઉપર ૧૭૦૦ ફીટ ઉપરથી આવે છે. એની જુમલે ઉંચાઇ ૩૦૦૦ ફીટ ઉપ-રથી નીચે આવે છે. આ નદી પહોળાઇમાં ૩૦ થી ૫૦ યાર્ડ છે, નદી ઉત્તર ભાગમાં ખેતરોને ફળદ્રુપ બનાવે છે પણ નીચાણમાં ઉજડ ભાગમાંથી પસાર થાય છે.

જોરાત—આસામમાં સબસાગર જીલ્લાનું પ્રગણું. વસ્તી ૧૪૨૭૮૫ ની છે. ઉપજ ૨૩૮૨૧ પૌંડની છે. અત્રે ચાહની ખેતી મ્હોટા પાયાપર ચાલે છે, જેમાં ૧૦૦ બગીચા છે.

જોરાત—ઉપલાનું મુખ્ય શેહેર. ડીસોય નદી ની દક્ષિણે છે. વસ્તી ૧૯૮૪ ની છે. આ ગામ શ્રેષ્ટ ચાહનાં બગીચાવાલા ભાગમાં છે. અત્રે રૂ, તથા ગીહાનો વેપાર ચાલે છે. તેમજ નિકાશ વેપાર રેસમ, રૂ, રાઇ અને ઇમા-રતી લાકડાનો ચાલે છે. અત્રે જોરાત ટી કંપની મ્હોટી જગ્યા ધરાવે છે. ગામમાં દવાખાનું અને શાળા છે.

જોરૂલા—મેકસિકોના રાજ્યમાંનો આ જવાળા-મુખી પર્વત સમુદ્ર સપાટીથી ૪૩૧૫ ફીટ ઉપર અને તેના મેદાનથી ૧૬૪૦ ફીટ ઉંચો છે. મેકસિકો શેહેરની પશ્ચિમે દક્ષિણ પશ્ચિમ થી ૧૫૦ મૈલપર છે. ઇ. સ. ૧૭૫૯ માં ૨૯ મી સપટેંબરે ઘણા માસ સુધી ધડાકા થયા પછી ફાટયો હતો.

જોવેટ બેનજામીન—પ્લેટોનાં લખાણોનો તર્જુમો કરનાર, વિદ્વાન લેખક. જન્મ ૧૮૧૭ માં થયો. એણે સેંટપાલ સ્કુલમાં કેળવણી લીધી ને તે પછી બેલીયલ કોલે-જમાં વધુ અભ્યાસ સંપાદન કરી ૧૮૩૭ માં 'સ્કૉલરશિપ' મેળવી અને ૧૮૩૯ માં પેહેલું ઇનામ મેળવ્યું, તથા ૧૮૪૧ માં લેટીન નિબંધમાં ઇનામ મેળવ્યું. ૧૮૪૦ થી ૧૮૭૦ સુધી એ કૉલેજનાં શિક્ષક તરીકે રહ્યો. ૧૮૫૫ માં એ ઑક્સફર્ડમાં ગ્રીક પ્રોફેસર તરીકે નેમાયો હતો. ૧૮૭૫ માં લીડન તરફથી ડોકતરની ડીગ્રી મેળવી. એડીનબર્ગ તરફથી ૧૮૮૪ માં અને કેમબ્રિજ તરફથી ૧૮૯૦ માં ઉપલા એલ-કાબ મેળવ્યા હતા, અને ૧૮૮૨ થી ૧૮૮૬ સુધી એ વાઇસ ચેનસેલર તરીકે નેમાયો હતો. ૧૮૬૦ માં એણે કુદરતી જ્ઞાન શાસ્ત્રનાં લખાણો કર્યાં હતાં. એણે પ્લેટોના પ્રશ્નોત-રનો તર્જુમો કરી ૧૮૭૧ માં તેનાં ૪ દફતરો અને ૧૮૭૬ માં તેની બીજી આવૃ-તિનાં પાંચ દફતરો પ્રગટ કરી ભારે નામના મેળવી હતી. ૧૮૮૫ માં એરીસટોટલના 'પૉલીટીકસ' નો તર્જુમો પ્રગટ કર્યો હતો, મરણ ૧૮૯૩ માં ૧લી અકટોબરે નિપજ્યું.

જોશીઆ—જુડાનો એક રાજા, એ એમોન તથા જેદીધાનો પુત્ર, એ ૮ વર્ષની વયે ઇ. સ. પૂર્વે ૬૪૧ માં ગાદીનશીન થયો, એણે ધર્મ સંબંધી સુધારણા કરી જેરૂસલેમ-માંથી મૂર્તિ પૂજા દૂર કીધી હતી, પણ પાછળથી એણે 'જેહોવા'ની પૂજા કરવાની રીત ચાલુ કરી હતી, એનું મરણ ફેરોઆ નિકોસાથની લડાઇમાં ઇ. સ. પૂર્વે ૬૦૯ માં નિપજ્યું હતું.

જોસીફાઇન મેરીયા રોઝા—ફ્રાન્સની શેહેન-શાહ બાનુ. જન્મ ૨૩ જુન ૧૭૬૩માં થયો. ૧૫ વર્ષની વયે તે ફ્રાન્સ ગઈ અને ૧૭૭૯માં વાઇકોન્ટ અલેકઝાન્ડર હૉરટેનસ સાથે પરણી. હૉરનેન્સ હૉલંડની રાણી હતી, અને તેનો પુત્ર ત્રીજો નેપોલ્યન થયો હતો. જોસે-ફાઇનનો ધણી ટેરોરના રાજ્યમાં માર્યો ગયો અને જોસેફાઇન નહાશી બચવા પામી. તે પછી ૧૭૯૬માં ૯મી માર્ચે નેપોલ્યન બોનાપાર્ટ સાથે તેણીનાં લગ્ન થયાં. જોસેફાઇને નેપોલ્યનને તેના બારીક વખતમાં અનેક વેળા ચંચળ જેહેનથી મદદ કરી હતી. પણ જોસેફાઇનને પુત્ર સંતાન નહિ થવાથી ૧૬મી ડીસેંબર ૧૮૦૯ માં નેપોલ્યનથી છુટા છેડા કરવા પડયા.

તે પછી એ એવરેક્ષમાં જઇ રહી, મરણ ૧૮૧૪માં ૨૯મી મે એ 'માલમેસન'માં નિપજ્યું.

જોહન્સબર્ગ—બ્રિટીશ ત્રાંન્સવાલનું આ ખાણોવાળું મુખ્ય શેહેર, સમુદ્ર સપાટીથી ૬૦૦૦ ફીટ ઉપર, કિંબર્લીની ઉત્તર પૂર્વે ૨૭૮ મૈલપર અને કેપટૌનની ઉત્તર પૂર્વે ૮૩૮ મૈલપર છે. આ બેઉ શેહેરો સાથે ૧૮૯૨થી રેલ્વે સંબંધથી જોડાયું છે. અત્રેથી પ્રિટોરિયા ૩૦ મૈલપર છે. ૧૮૮૮ પછી અત્રેથી સોનું ઘણું નિકળવા માડયું હતું. ૧૮૮૮માં ૨૩૦૬૪૦ ઔંસ, ૧૮૯૦માં ૪૯૪૩૫૧ ઔંસ અને ૧૮૯૧માં ૭, ૨૯, ૨૯૮ ઔંસ સોનું નિકળ્યું હતુ. અત્રે અનેક બેંકો, હૉટલ, ક્લબો વગેરે સુંદર મકાનો થોડી મુદતમાં બંધાયાં છે. અત્રેની આબો હવા ઘણી તંદરોસ્તીને ફાયદાકારક છે. ૧૮૯૧માં વસ્તી ૪૦૨૧૫ ની હતી; ૧૯૦૦ની ત્રાંન્સવાલની લડાઇ પછી આ શેહેર બ્રિટીશોના તાબામાં પૂર્ણપણે આવ્યું હતું.

જોહાક—ઇરાનમાં અતિ પ્રાચીન કાળમાં થઇ ગએલા આ પાદશાહ માટે તર્હેવાર મતો છે. કેટલાકો એને જમશેદનો ભાણેજ જણાવે છે. ફરદુનજી મર્ઝબાનના શાહનામાં મુજબ તે 'મિરદાસ' મરદાસતાજીનો બેટો હતો. અરદેશર કામદીનકૃત ઇરાનની તવારીખ મુજબ એ અલવાનનો બેટો હતો. જેહાન-આરા ગ્રંથ મુજબ એ ગયોમર્દના બેટા શિયામકનો વંશજ હતો. યાહુદીઓ મુજબ એ નીમરદ હતો. એણે દુજહુખ્ત કંગ નામે એક મ્હોટો મેહેલ બંધાવ્યો હતો.

ઇતિહાસીક કથા મુજબ એણે ૧૦૦૦ વર્ષ મુલકી રાજ્ય અમલ ભોગવ્યો હતો. અહરેમનને પલીદ ખાણું ખાવા આપ્યું જેથી એણે ખુશીમાં આવી તે જે માગે તે આપવા જણાવ્યું: પણ શેહેતાને એનાં ખભાંપર ચુમી લેવાની માંગણી કરી જે બહાલ રહેતાં તેણે તેપર બોસા લીધા ને અનદીઠ બન્યો, કે તે જગાં ઉપર બે નાગ પેદા થયા. આ નાગોપર તર્હેવાર દવાઓ પડયા છતાં તે દૂર નહિ થવાથી કાપી નાખવામાં આવ્યા, પણ તેઓ પાછાં ઉગી નિકળી પાદશાહનું ભેજું આવાની તલબ કરવા લાગાં, આથી અહરેમનને હકીમને વેશે આવી બકરાનાં ભેજાનો તેમને ખોરાક આપી શાંત પાડયા, પણ તેમને ચુપ રાખવા માનસનાં ભેંજાં ખવાડવાનું ફરમાવ્યું, આથી જોહાકે દરરોજ બે મન્નસોનાં ભેજાં તેમને ખવડાવવા માટે રોજીંદી કતલ ચલાવી. આજ સમયે પાદશાહ જમશેદ જોહાકના માનસોને હાથે માર્યો ગયો. તે સમયે આબતીન નામના સખસની ઓરતને હમેલ રહેવાની ખબર જોહાકને પડી. એ ખબર એમ પડી કે એક રાત્રે તેને સ્વપનું આવ્યું કે "ત્રણ શખસો તેના મેહેલમાં ધશી આવ્યા અને તેમાંના એક નાહના સરદારે જોહાકના માથામાં ગુરજ મારી તખ્તપરથી તેને નીચે તોડી પાડયો." તેવેજ એ પાદશાહ ઘણો બેચેન હાલતમાં જાગી ઉઠી તે સ્વપનાની તાબીર નજુમીઓથી પુછી. નજુમીએ જણાવ્યું કે "શાહા જમશેદની ઓલાદથી એક જણ પેદા થશે તે તને કેદ કરશે ને પોતે પાદશાહ થશે." આથી જોહાકે આબતીનની હમેલદાર બાનુને કેદ કરાવી તેને મારી નાખવાનો હોકમ કીધો, પણ દસ્તુરોએ તેને મારી નાખવાને બદલે બંદીખાને નખાવી. જોહાકે તે વેળા હોકમ કીધો કે તેણીને બંદીખાને નાખ અને દરરોજ તેના પેટ ઉપર લાકડીનાં ૧૨ ફટકા માર્યા કરે કે જેથી તેણીનાં હમેલ તુટી પડે. પણ તેટલાં ચોકીમાનનાં મેહેરબાનીથી તે બાનુ નહાશીને 'ચરશ'નાં રહેઠાણ તરફ ગઇ, ત્યાં સરોશ ઇજદે તેને પેટે ફરજંદ ફરેદુન અવતરશે એવી આગાહી કરી કહ્યું કે "કાવેઅહંગાર નામનો લુહાર વગર ખજાને લશકર સાથે તારા બેટાને મળશે, માટે તને હું બે પેટીઓ બતાઉછું તેમાં પોશાખ તથા હથિઆરો અને બે લગામો છે તે વજાડજે કે તુરત બે ઘોડા ઉત્પન્ન થશે, પછી તેપર સ્વાર થઇ તે બેટા ઇરાનપર ચઢાઇ કરી શકશે."

આ સર્વ બનાવ સરોશ ઇજદની આગાહી મુજબ બન્યો, (જુઓ કાવે) બીજી તરફ કાવેંઅહંગાર નામના લોહારના ૭૨ બેટાઓમાંના ૭૦ ફરજંદોને જોહાકે પોતાના સાપો માટે મારી નખાવ્યાં અને બાકી રહેલા બે બેટાઓનાં પણ તેજ હાલ કરવા ધાર્યું. આથી કાવે તેની સામે થયો અને પ્રજાની મદદથી મ્હોટું લશકર એકઠું કરી સરોશ ઇજદની બસારતથી ફરેદુનનું મુકામ શોધી કાઢી તેને લેવા માટે સામો ગયો. ફરેદુનને એ બીનાની ખબર પડતાં તે પોતાની માતા સાથે સામો ગયો, ને લશકર સાથે જોડાઇ જોહાકને ગોશઇજદની મદદથી જેર કરી મારી નાખવા લાગો. ત્યારે સરોશઇજદે આવી જણાવ્યું કે આખર હજારાનાં વખતમાં એની ૧ા દિવસની પાદશાહી બાકી રહી છે. ને એનું મ્હોત જેહાં પેહેલવાન કેરસાસ્પ બીન અશરતના હાથે થવાનું છે. માટે જોહાકને તેના હોકમથી દમાવંદના પાહાડપર બાંધી પીંજરામાં પુરી ઉંધો લટકાવ્યો ને ઉપર પોતાનો ગુરજ મેલ્યો, પણ તે પહાડ કમકમ્યો. ત્યારે દાદર અહુરમજ્દે કોલ આપ્યો કે "હું તથા જરતોસ્ત પેગંબર કયામત પુરી થયા પછી ત્યાં ઇજશને કરીને તેને પાક કરશું." તે પીંજરાને મથાળે એક મુરગ છે. જ્યારે જોહાક તે લોહાની બેડી ચાટી ચાટીને દરરોજ દોરા જેવી પાતળી કરે છે ત્યારે પેલો મરઘો વારો છે કે, તે લોહાની સાંકળ જેવી ને તેવીજ થઇ જાય છે. જ્યારે એ જોહાકની પાદશાહીનો વખત આવશે ત્યારે તે મરઘો વાસસે નહિ, ને પીંજરૂ ગુરજથી ભાંગી જઈ જોહાક બહાર નિકળશે ને ૧ા દિવસ પાદશાહી કરશે. પણ તેટલાં કેરસાસ્પ તેને ગુરજ મારી નાબુદ કરશે.

જોહોર—હિંદુસ્તાનની દક્ષિણ પૂર્વે આવેલા દ્વિપકલ્પમાંનું એક સ્વતંત્ર રાજ્ય. અત્રેનો રાજ્ય કર્તા સુલતાનના એલકાબથી ઓળખાય છે. એના રાજ્યમાં ૨,૦૦,૦૦૦ ની લોક વસ્તી છે. ૯૦૦૦ ચોરસ મૈલ જમીન ખેતીવાડીથી રોકાયલી છે. આ દેશમા કાફી, મરી, ચાહ વગેરે પદાર્થોની ખેતી પરદેશો મુજબ હાલમાં કરવામાં આવે છે. આગળ અત્રે માત્ર સાબુ ચોખા, ટેપચોકા, નાળીએરી, અનીનાસ, ગેમબીયર, મસાલાનો અને ગુંદરની મ્હોટી ઉત્પત્તિ થતી હતી. પણ હાલમાં ત્યાં ચાહે એવી તો ઉત્તમ ઉગાડવામાં આવે છે કે તે આસામ તથા સિલોનની ચાહે કરતાં ચહડતા પ્રકારની ગણાય છે. આ રાજ્યમાં ચાહેના બગીચા ૮૦૦ એકર જમીન રોકે છે. જે, મધેનાં ૧૬૫ એકર ભાગ ઉપર ચાહેની ખેતી કરવામાં આવે છે. બગીચા વર્ષમાં ત્રણ વેળા ખેડવામાં આવે છે. અને દરવર્ષની મુદતમાં ૧ વખત ખાતર પુરે છે. આવી રીતે ખેડાયલી જમીનમાથી એકર દીઠ સરાસરી ૫૦૦ રતલ ચાહે ઉત્પન્ન થાય છે.

ઝ—વીસમો મૂળાક્ષર.

ઝઇરિવ્યાંક—જરતોસ્તિ દંતકથાં મુજબ આ એક ખુરા દેવતું નામ છે. આ દેવ હોશન-ગેહના વખતથી સુરજ ઉગે છે ત્યાં સુધી પોતાનો દોર ચલાવી ભલી પેદાયશનાં અસં-ખ્ય જીવતાં પ્રાણીઓનો નાશ કરે છે, પણ એથી ઉલટું આ વખતપર 'વંઘાપર' કુતરો જે મિનોની પેદાયશ છે તે ભલી પેદાયશનું રક્ષણ કરે છે. અવસ્તાના વિશેષ નામોની ફરહં-ગમાં જણાવ્યા મુજબ મધરાત પછીનાં અતિ અંધકારમાં ખેતરો મધે નુકસાન કરનારૂં એ કોઇ ઉંદરની જાતનું જાનવર હોય, કે જેનો એ વખતે જાગૃત રહેતો 'વંઘાપર' નામનો કુતરો નાશ કરતો હોય.

ઝનીમ—મોરેવિયાનું આ શેહેર વિયેનાની ઉત્તરથી પશ્ચિમે ૬૩ મૈલ ઉપર છે. લોક વસ્તી ૧૨૨૫૪ ની છે.

ઝંગારીયા—આ નામ ઝંગાર ઉપરથી નિક-ળેલું છે; કે જે કાલમક અથવા પશ્ચિમ માંગોલીઅન પ્રજાની શાખા છે. તેમનું રાજ્ય 'હમી' ની પૂર્વે પશ્ચિમથી બલ્ખાશ રસોવર વેર ફેલાયલું હતું. ૧૭૧૭ માં તેઓએ તીબેટપર હુમલો કરી તેમના પાયાતખતને નુકસાન પોંહચાડીયું હતું, અને ૧૭૫૭ માં ચીનના તમામ દેશમાં ત્રાસ વર્તાવ્યો હતો.

ઉપલો ભાગ 'ઇલ્ખીલને' કુલજા કહે છે અને તે ભાગ અતિ ફળદ્રુપ છે. ત્યાં રશિ-યનોએ ૧૮૭૧ થી પોતાની સત્તા સ્થાપન કરી. ૧૮૮૦ માં ત્યાં ૧,૦૦,૦૦૦ ની વસ્તી હતી.

ઝંબુરક—ઉંટપર લાધીને લડાઇમાં વાપરવા લાયક તોપ. આગળ આ તોપ લડાઇ દર-મ્યાન ઉંટપર ગોઠવી તે વડે લડતા હતા.

ઝમઝમ—મક્કામાં આ અતિ પવિત્ર કુવો ૭ ફીટ ૮ ઇચ ઘેરાવામાં અને તે ૫૬ ફીટ ઉંડો છે. આ કુવાનું પાણી મુસલમાનો ઘણું પવિત્ર ગણે છે. તેને હાજીઓ બંદગી કર્યા પછી પીયે છે, અને બાટલી યા દાબડામાં ભરી દૂર દેશ વેર ઉમદા ભેટ, તરીકે લઇ જાય છે; અને આ પાણીથી ધોએલા ઝભા મુસલમાનો પોતાના 'કફન'ને ખાતર સંભાળથી જાળવી રાખે છે.

૧૮૮૩ માં મી૦ ઇ૦ ફ્રેંકલેન્ડે આ પાણીનું પૃથકરણ કરી જોયું હતું, ત્યારે તેને આ પાણી તંદરોસ્તીને નુકશાન કરનારૂં જણાયું હતું.

ઝમબાબ્વિ—સૅલ્સબરીની દક્ષિણ પૂર્વમાં ૧૫ મૈલ ઉપરનું આ એક પુરાણું ખંડીયર, સમુદ્ર સપાટીથી ૩૩૦૦ ફીટ ઉપર છે, અત્રે એક ઇમારતવાલો કિલ્લો ૨૮૦ ફીટ લાંબો, ૩૫ ફીટ ઉંચો ને ૧૬ ફીટ જાડી દેવાલવાલો છે

ઝમાનેહ—ગાઝીપૂર જીલ્લાનું દક્ષિણ તરફનું તેહેસીલ, ગંગા નદીના દક્ષિણ ભાગમાં છે. ક્ષેત્રફળ ૩૦૫ ચોરસ મૈલ છે, તેમાં ૨૯૦ ચોરસ મૈલ ખેતીવાડી ખાતે, ૨૨ ચોરસ મૈલ ખેડવાલાયક અને ૬૭ ચોરસ મૈલ નાપીક જમીનનો ભાગ છે. લોક વસ્તી ૨૨૫૫૪૫ ની છે, તેમાં ૧૦૫૯ પુરૂષો તે ૧૧૬૦૦૬ સ્ત્રીઓ છે, તેમાં ૧૯૮૦૦૨ હિંદુ, ૨૭૭૦૩ મોહમેદન, અને ૨૪૪ ખ્રિસ્તીઓ છે. તેહે-સીલમાં ૩૩૪ શેહેરો તથા ગામો છે. સરકારને જમીનની મેહેસુલ ૨૪૧૨૮ પૌંડની ઉપજે છે, ને ખેતીવાડીની મેહેસુલ ૫૦,૬૩૫ પૌંડની ઉપજે છે.

એનું એજ નામનું મુખ્ય શેહેર ગાઝી-પૂરથી ૧૦ મૈલ ઉપર છે, વસ્તી ૫૧૧૬, તેમાં ૩૧૨૯ મોહમેદનો તથા ૧૯૮૭ હિંદુઓ વસેછે. અત્રે ધાન્યનો મ્હોટો વેપાર ચાલેછે, ગામમાં કોટ, પોલીસ થાણું અને સ્કુલ છે.

ઝમિનોગોરસ્ક—આ સાઇબિરિયન શેહેર ટોમાસ્કની દક્ષિણ પશ્ચિમે ૩૫૦ મૈલપર છે, લોક વસ્તી ૬૦૦૦ ની છે.

ઝ્યૂલેનરોડ—સ્યુસથ્રીઝનું આ શેહેર લીપઝીકની દક્ષિણથી દક્ષિણ પશ્ચિમે ૫૧ મેલ ઉપર છે. લોક વસ્તી ૭૫૭૦ ની છે.

ઝર—દક્ષિણ પશ્ચિમ ફ્રાંન્સનું એક સંસ્થાન. એ ઓફ બિસ્કેથી ઘણું વેગળાપડે છે. ક્ષેત્રફળ ૨૪૧૫ ચોરસ મૈલ છે. ૧૮૬૧ માં વસ્તી ૨૯૮૯૭૧ ની ને ૧૮૯૧ માં ૨૬૧૦૮૪ ની હતી.

ઝરઅફ્શામ—બોખારાની એક મુખ્ય નદી. એને કોહિક પણ કહે છે. સમરકંદની પૂર્વે ૧૭૫ મૈલ ઉપરથી એ નિકળે છે. એનો એક પાટ ૩૫ મૈલ સુધી ખીંડમાં વધેલો હિમ ક્ષેત્રથી ભરપૂર છે; જ્યાં તેને "મકા દરીયા" કહે છે. પછી એ પશ્ચિમે સમરકંદ તરફ વહે છે; અને તે પછી ઉત્તરે થોડી મૈલ વહેતી, ચોબનાથ પર્વત પાસે બે નેહેરમાં વેહેંચાઇ ફરી બોખારાની રશિયન સરહદ પર સાથે મળી જાય છે. આ રીતે બેઉ તરફની નદી ફરીવળવાથી મધ્ય ભાગ ટાપુ બની રહ્યો છે તેને 'મયનકાળ' કહે છે. આ ભાગ રશિયન તુર્કસ્તાનમાંનો સૌથી ફળદ્રુપ જણાય છે. હિસાર અને ઉરમિતાન પાસે સુનાની રજકણો મળે છે.

ઝરખ—આ મૌંસહારી પ્રાણી દક્ષિણ હિંદુસ્તાનમાં તરસ, ઉત્તર હિંદમાં લકકડ વાઘ કે ઝીરાક અને ગુજરાતમાં ઝરખ કહે છે. એ પ્રાણી વર્ગની જાતીના માથા મ્હોટા અને લંબોચાં, પુછડી ટુંકી, અવયવો સેહેજ લાંબા, પંજા અંગુઠા વગરનાં અને બાલવાલા હોય છે. આ પ્રાણી અનેક પ્રકારનાં જણાય છે. ટપકાંવાળા અને ચટાપટાવાળાં ઝરખની એ રીતે બે જાતો છે. ટપકાંવાળી જાત આફ્રિકા ખંડમાં છે અને ચટાપટાવાળી જાત હિંદુસ્તાનમાં વસે છે. આફ્રિકન ઝરખના ઉપલા જડબાની પાછલી દાઢો સેહેજ નાદની, નીચલા જડબાની પાછલી દાઢો છેક ટુંકી અને ગરદન બાલ વગરની હોય છે. ઝરખનાં ઉપલા જડબામાં દરેક તરફ આગલા દાંત ૬, રાક્ષસી દાંત ૧, 'આગલી દાઢો ૪,' અને પાછલી દાઢ ૧ મળી કુલે ૧૨ એટલે ઉપલા આખા જડબામાં ૨૪ દાંત છે. તેનાં નીચલા જડબામાં દરેક તરફ આગલા દાંત ૧૬, રાક્ષસી દાંત ૧, આગલી દાઢ ૩, અને પાછલી દાઢ ૧ મળી કુલે ૧૧ એટલે આખા નીચલા જડબામાં કુલે ૨૨ દાંત હોય છે. આગલા દાઢમાંના વચલા દાંત ઘણા લાંબા તેમજ રાક્ષસી દાંત અને આગલી દાઢો પણ લાંબી હોય છે.

'ચટાપટાવાળા તરસનાં શરીરની માથા સાથે લંબાઇ ૩½ ફીટ અને પુછડીની લંબાઇ ૧½ ફીટની છે, તેની પુછડી પર લાંબા બાલ ઉગેછે. તેની ગરદન અને પીઠપર પણ બાલ લાંબા હોય છે તેથી તેને યાળ હોય તેવું દેખાયછે. આગલા પગ કરતાં પાછલા ટેકા અને ઘણા વાંકા વળી ગએલા છે, તેથી ઝરખ જ્યારે ચાલે છે ત્યારે તેના પાછલા પગ જાણે ઘસડાતા હોય તેમ લાગે છે, તેમ છતાં પણ તે ઝડપથી દોડી શકેછે. તેના આગલા પગના કરતાં પાછલા પગનો પંજો ટુંકો છે. બધાં પ્રાણીઓ કરતાં ઝરખ ઘણુંજ બદશિકલ દેખાય છે. તેના શરીરનો રંગ ઝાંખો ભૂરો છે, તેમાં બદામી અગર કાળા સાંકડા ચટાપટા પડેલા હોય છે.

હિંદના ઘણાખરા ખુલ્લા પહાડી ભાગોમાં તેની વસ્તી વધારે જણાયછે. ઘાડા જંગલોમાં તે ભાગ્યેજ વસેછે. મધ્ય પ્રાંતો અને વાયવ્ય પ્રાંતોમાં તેમજ ગુજરાતમાં પણ તેની વસ્તી ઘણી છે. એશિયા ખંડના નૈઋત્ય ખુણાના ભાગોમાં તથા ત્યાંથી ફેલાઇને છેક ઉત્તર આફ્રિકા ખંડમાં પણ તેની વસ્તી છે, બંગાલી ઉપસાગરથી પૂર્વ તરફ અને સીલોનમાં તે જણાતાં નથી.'

'હિંદુસ્તાનનાં ગરમ ભાગોમાં તેની વસ્તી વધારે છે. પથ્થરના ખડકો, અને ઉંડા કોતરોમાં તે વસે છે, કોઇક વેળા મ્હોટા થએલા ઘાસનાં ખીડ અને શેરડીના ખેતરોમાં પણ જો ઉંડા ખાડા કે કોતર જેવું રહેવાનું મળી આવે તો તેમાં પણ તે રહેછે, દિવસે

તે બોડમાં પડી રહે છે; અને રાત્રે શેકાર ખોળવા બહાર નિકળે છે. પોતાની રહેવાની જગાથી ઘણે દૂર સુધી તે ભટકે છે, અને તમામ રાત દોડવામાં ગુંજારે છે. એઓ ટોળાબંધ વસતા નથી, માત્ર બે સાથે ફરે છે. એઓ મુખ્ય કરી મુવેલાં પ્રાણીનો ભક્ષ સોધતા ફરેછે. તેઓ બળવંત જડબાને યોગે ભારે શેકાર સેહેલથી ઘસડી જાયછે. એઓ ઓડદાંતે ધોરમાંથી ખોદી કાઢી તેને હાડકાં સુધાં ખાઇ જાયછે. વળી એ બીજા પ્રાણીએ તજેલાં હાડકાંને પણ ખાઇ જાયછે.

આ પ્રાણી ક્રૂર, જબરૂં છતાં તે બિહકણુ છે. શેકારીથી તે જીવ લઇ નહાસે છે, એનો શેકાર ભાલાથી કરવામાં આવે છે, તે સાગું થતું નથી પણ પગ વચ્ચે પુછડી ઘાલી નાહસે છે. એને નાહનપણથી પાળતાં હળી મળી જાય છે. એની માદા દર વેતરે ત્રણ ચાર બચ્ચાં જણેછે, આ પ્રાણીની ચરબી માનસનાં દુખતા સાંધાપર ચોપડવામાં આવે છે, તેમજ સંધીવાના રોગમાં પણ તે અકસીર છે.

ઝ્યૂ—આ દેશનું ક્ષેત્રફળ ૬૬૬ ચોરસ મૈલ છે. તેમાં વસતી પ્રજા જર્મન ભાષા જાણનારા તથા પ્રોટેસ્ટંટ ટોની છે. ૧૮૭૦ માં વસ્તી ૨૮૪૭૮૬ ની ને ૧૮૯૦ માં ૩૩૯૦૧૪ ની હતી. ઝ્યૂ સરોવર સમુદ્ર સપાટીથી ૧૩૪૧ ફીટ ઉપર છે, ને તેની લંબાઈ ૨૫ મૈલ ને પોહળાઇ ૨½ મૈલની છે.

એનું મુખ્ય રાજધાની શેહેર ઝ્યૂ, સ્વિટઝરલેંડમાં મુખ્ય વેપારી કારખાનાવાળું શેહેર છે. આગલા વખતનાં નાહનાં ઘરો ને સાંકડા માર્ગો હાલમાં પણ કાયમ છે. ૧૮૩૨ માં અત્રે સ્થાપન કરેલી પાઠશાળામાં ૧૭૦ શિક્ષકો તથા ૬૦૦ વિદ્યાર્થીઓ હતા. તેમજ ૧૬૯૮ માં બાંધેલો ટૌનહૉલ, બૉટેનિક ગાર્ડન, ૬ પુલો અને શેહેરની પુસ્તકાલય (૧૦૦૦૦૦ છાપેલાં ગ્રંથો ને ૪૦૦ હસ્તલેખો) જોવા લાયક ઇમારતો છે. વસ્તી ૫૬૬૯૫ ની ને ૧૮૯૦ માં ૯૦૦૦૮ ની હતી.

ઝરસ—એનાં ઝાડ હરયાળી જેવા ખેતરની જમીનમાં અને વાડીમાંની સરદ જમીનમાં ઉગે છે, એની ભાજી વૈશાખ જેઠ માસમાં ઘણી ઉત્પન્ન થાય છે. એના પાંદડા ઝીણા મેદી જેવાં હોય છે, પણ સ્વાદે તે કડવાં રહે છે. આ ભાજી વાયુ નાશ કરે છે.

ઝરીનમંદ—હમાદનમાં એક આવેલો સરોવર. આ સરોવર 'સઓકિત' પર્વત નજદીક છે, એને અવસ્તામાં વખાણેલો છે.

ઝરીદ—એ પાદશાહ લોહરાસ્પનો બેટો, અને ગુશતાસ્પનો ભાઇ હતો. એ એક ચુસ્ત જરતોસ્તી જાંનેસારોમાંનો એક હતો. એણે અરજાસ્પ સાથની દીન કુશમઇની લડાઈમાં મ્હોટો ભાગ લીધો હતો, તથા જરથોસ્તી દીનને એશિઆ માઇનર (રૂમ) તથા હિંદુસ્તાન તરફ ફેલાવવા માટે અસપંદિયારે માથે ઉઠાવેલા કામમાં મુખ્ય મદદ કરી હતી. જ્યારે પાદશાહ ગુસતાસ્પ પોતાના પિતાથી નારાજ થઇ રૂસાઇ ગયો હતો, ત્યારે ઝરીરે તેને પાછો સમજાવી આણી રાજયગાદી પિતાની હૈયાતીમાં સોંપી હતી.

અરજાસ્પ સાથની લડાઇમાં ઝરીર બિદરફશ નામના અરજાસ્પના સરદારને હાથે માર્યો ગયો હતો, એનો બસ્તૂર નામે એક બેટો હતો.

ઝવેરાત—પ્રાચીન કાળથી હિંદુસ્થાન, ઇરાન, વગેરે દેશનાં શ્રીમંતો ઝવેરાતનો ઉપયોગ કરતા આવ્યા છે. મોતી શિવાયનાં દરેક ઝવેરાત તેની અસલ હાલતમાંથી જુદા સફાઇદાર રૂપમાં લાવવા તેને અનેક ક્રિયામાંથી પસાર થવું પડે છે. મોતી માત્ર એવું એક ઝવેરાત છે કે તેને અસલ હાલતમાંથીજ પેહેરી શકાય છે. તેની માળા વગેરે બનાવવા તેને છિદ્ર પાડવાં પડેછે, બાકી હિરા, યાકુત, લાલ, જેડ, જેટ, પાના, જમરદ, ફીરોજ, અકીક, સંગેઇસબ, મુરજાન, પાત જોહર વગેરે ઝવેરાત તેની અસલ હાલતમાં તહેવાર કટકાના આકારમાં મળી આવે છે, જેને કારીગરો જૂદી જૂદી કૃતિઓથી જૂદા

જૂદા આકાર આપી સણગાર ઉપયોગમાં આણાવે છે.

'મહા ભારત અને શાહાનામા ઉપરથી જણાય છે કે પ્રાચીન પરાની તથા આર્યન રાજ્યકર્તાઓ તથા શ્રીમંતો ઝવેરાત વાપરતા આવ્યા છે, અને આ દેશમાં ઘરેણાં કાંઇક સેંકડો પ્રકારનાં બનેછે, જે જૂદી જૂદી પ્રજા જૂદા જૂદા આકારનાં પેહેરે છે. તથા તેના આકાર મુજબ તેના નામો આપેલાં છે. (જુઓ ઘરેણાં)

ખરા ખોટા ઝવેરાતની પરિક્ષા અનુભવ અને ચોકસ નજરથીજ થઇ શકેછે. ઝવેરાતની પરિક્ષા કરનાર વર્ગ ઝવેરીને નામે ઓળખાય છે, અને તેના ઘરેણા બનાવનારા પચીગરને નામે જાણીતા છે. ઝવેરાતની પરિક્ષા લાંબા અનુભવ પછી તેના રંગરૂપ, તેજ, પ્રકાશ અને વજન ઉપરથી કરી શકાય છે.

મોતી. સીપની અંદરથી મળે છે, મોતી પ્રાચીનકાળથી સીલોન અને એદન તરફના સમુદ્રમાંથી મળે છે. મોતીઓ કાંદાની છાલ પ્રમાણે એક ઉપર એક પડોથી બંધાયલાં હોય છે. મોતીની પરિક્ષા, રંગ, રૂપ અને વજન ઉપરથી થાય છે સફેદ અને આબદાર મોતી કિંમતી ગણાયછે, અને ગાદરા રંગનું મોતી હલકી જાતનું ગણાય છે, તેને જરસા (સુનાના રંગનુ) કહેછે, જે મોતીમા પિલાસદાર રંગ હોયછે તે આબદાર સફેદ કરતાં વધારે શ્રેષ્ટ ગણાય છે. આ મોતી શ્રીમંતો ઘણું પસંદ કરે છે. જે મોતીનુ પેહેલુ પડ ઝાંખુ લીલાસદાર હોય છે તે પણ વખણાય છે પણ જો તે પડ લીલા રંગનુ હોય છે તો તેનું તેજ ઘણું વખણાય છે, કારણ કે તેનુ તેજ હમેશા કાયમ રહે છે. જે મોતી ખાલેસ સફેદ રંગનું હોય છે તેને ફાર્સીમા 'ખુશઆબ' અને "નજમ" કહે છે. આ મોતીનો ચમકાટ તેજદાર હોવાથી એ પણ શ્રેષ્ટ જાતી ગણાય છે દુધના રંગના મોતીને 'સીરફામ' કહે છે, પણ જો લગાર પિળાસપર હોય છે તો તેને 'તનખી' કહે છે. જે મોતીમાં પિળા રતાસ સાથે આમેજ થએલો હોય છે તેને 'વેદી' કહે છે. ઝાખા ગુલાબી રંગનું મોતી ઘણું કિંમતી ગણાય છે પણ તે કોઇ કદાચજ મળતું હોવાથી તેની અસાધારણ કિંમત ઉપજે છે. એક પ્રકારનું મોતી સફેદી સાથે લગાર લીલાસપર હોય છે, જેને રોશનીમાં રાખવાથી ધનૂષ્યાકાર કમાન પડે છે. એને 'રસાસી' કહે છે આ મોતીનો રંગ જલ્દી ઉડી જાય છે. મોતીનો ઉપયોગ સુરમો બનાવવામાં તથા કુવત આપનારી દવા બનાવવામા કરે છે. (જુઓ મોતી)

હીરા—(જુઓ હિરો)

જમરૂદ—અનેક જાતનાં આવે છે. 'જમરૂદે સવઝી' લીલાસદાર, જંગારીનો રંગ. જંગારના જેવો લીલો; જબાબીનો રંગ માખની પાંખમાં જેમ લીલાસ માલમ પડે છે તેવો હોય છે. હીરાની જાતના જમરૂદનો રંગ રીહાનના પાંદડા જેવો ગદરો, લીલો હોય છે. તે શિવાય 'અસી' અને 'ફરાસી' નામના જમરૂદો ઉપલા જમરૂદો કરતાં સફાઇમાં વજનમા, કઠણાઇમાં અને કિંમતમા શ્રેષ્ટ હોય છે.

ઉત્તમ જાતના જમરૂદને 'જબરજદ' કહે છે; પણ કેટલાક ઝવેરીઓ જમરૂદ અને જબરજદ એ બે જૂદા જૂદા જવાહેર ગણે છે જમરૂદ કરતા જબરજદ ચઢતા પ્રકારનું ગણાય છે. જમરૂદના નંગો જેમ મ્હોટાં મળી આવતા નથી તેમ તે એક રંગના પણ ઘણાજ જૂજ મળે છે. જમરૂદનું નંગ પાસે રાખવાથી ખરાબ સ્વપના આવતા નથી તેમ તેને ફીફરા વગેરેનો મરજ હોય છે તો તે દર થાય છે. તબીબોએ જમરૂદને ઔષધિ ઉપચારમાં યોજેલુ છે. અને તેના ગુણ ચડા દર્શાવેલા છે ઝાડા વાટે પડતું લોહી વગેરે ઉપર જમરૂદનું ચૂર્ણ ખાવા આપે છે.

ફીરોઝાની ખાણો તીબેટ, નિશાપુર, ખોરાસાન, ગીજની, કેરમાન અને તૂસ

તરફ અનેક છે. ઉત્તમ જાતનો ફીરોજા નિશાપૂર તથા ખુરાસાનનાં પ્રાંતમાંની ખાણો- માંથી મળે છે. અબુલ સહકી નામનો ફીરોજા ચઢતા દરજ્જાનો ગણાય છે. સુલેમાન અથવા સૈઅજક્રી નામનો ફીરોજો શ્રેષ્ટ જાતનો હોય છે. સુનેરી છાંટવાલા ફીરોજાને 'જરગુના કહે છે. તે શિવાય પિળાં, આસમાની રંગના ફીરોજા' પેહેલી જાતના ફીરોજાથી ઓછા કિમતી ગણાય છે. ફીરોજાનો રંગ તથા તેજ ગર્મી, ચીકાસ અને ગંધથી ઉડી જાય છે; પણ ચરબી તેનો ચળકાટ વધારી શકે છે. ફીરોજાનો રંગ ખુશદાયક હોવાથી તે આંખોને આનંદ પમાડે છે.

અલમાસ હિંદુસ્તાનમાં બુદેલખંડ તરફની એક ખાણમાંથી તથા પૂર્વ તરફનાં ટાપુઓમાં પણ એની ખાણો મળી આવી છે. અલમાસ સફેદ, નિર્મળ, સ્વચ્છ કાચ જેવું, સફેદ પણ લગાર પિળાશદાર છતી નામનું, પારાના રંગનું શિઆબ નામનું; તથા લીલા રાતા અને કાળાશદાર રંગના અલમાસ જાણીતાં છે. અલમાસ અત્યંત સખત જાતનુ જવાહેર છે. અલમાસની રજકણ ખાવામા આવ્યાથી મનુષ્ય મરણ પામે છે.

અકીક—(જુઓ અકીક.)

લાજવર્દ—નામનો કિમતી પથ્થર બદખશાનના જીલ્લાના પડોસમાંના પર્વતોમાં મળે છે. આ પથ્થર નિતળ થોડી છાંટવાળો હોય છે, આ પથ્થર સફાઇદાર અને ખુશ રંગનું હોય છે. ઘણું કરી આ પથ્થરનાં પ્યાલાં કુજા, વીટી, આંખની દવા અને પેટના મરજની દવાઓ બનાવવામાં આવે છે.

સંગેઈસબ નામના કિમતી પથ્થરની ખાણ ચીન દેશમાં આવેલી છે. આ ઝવેરાત' સફેદ અને કાળા રંગનું હોય છે. આ ઝવેરાતમાંથી વાસણ બને છે. એને તબીબોએ ઔષધિ ઉપચારમાં પણ યોજેલુ' છે.

મુરજાન નામનું કિમતી પથ્થર, લાલ, ઘેરા લાલ અને સફેદ રંગના હોય છે. આ પથ્થર સમુદ્રને તળીએ મળે છે. એનું મુખ્ય ઉત્પત્તિ સ્થાન 'ફ્રરંગીસ્તાન' (હાલે યુરપ) જણાવવામાં આવે છે. એ સમુદ્રમાં જ્યારે હોય છે ત્યારે નરમ અને સફેદ રંગનું હોય છે; પણ બહાર કાઢતાં તે સખ્તબની લાલાસ રંગનું બને છે, તબીબો એને છાતીમાંથી પડતા લોહિ માટે ઉપયોગી ગણે છે, આ કિમતી પથ્થર ઘણું કરી ઔષધિ ઉપચારમાં દેશી વૈદોએ યોજેલું છે.

પાવજેહેર—ચીનના પ્રાંતોમાંથી મળી આવે છે, એ પીલા, સફેદ લીલા અને ખાકી રંગનું આવે છે. એમાંથી તલવારની મુઠ, વગેરે શોભતી ચીજો બનાવવામાં આવેછે ખરાં પાવજેહેરને ઘણી દુધમાં નાખતાં દુધ બંધાઇ જાય છે, કેટલાકો એને સાંપનાં ડંખના ઉતાર તરીકે અકસીર જણાવે છે,

યાકુત એની ખાણો સિંહલદ્વિપના ટાપુમાં છે, તેમજ જંગબાર તરફ લાલ યાકુતની ખાણોવાળો એક પર્વત છે. યાકુત ૪ કિમમનાં હોય છે, લાલ અગર' જર્દ, અને સફેદ, યાકુતકામાં પણ સર્વથી સરસ યાકુત લાલ ગણાય છે. (જુઓ યાકુત)

લાલની ઉત્પતિ બદખશાનના માર્ગપર વિલાયતે ખોતલાનના પર્વતોમાં છે, પ્રાચીન કાળમાં ત્યાં લાલ જણાયા નહોતાં, પણ એક પ્રસંગે ધરતિકંપ થનાં પહાડની ફાટમાંથી લાલનાં કટકા મ્હોટા જથ્થામાં મળી આવ્યા પછી દુન્યામાં લાલની જાણ થઇ હતી. લાલ રંગે લાલ, પિળા અને જમરદ જેવા લીલા રંગનાં પણ આવે છે, કેટલાક હુનરમંદો' લાલ બનાવટી પણ બનાવે છે, તેની પીછાન એ છે કે કુદરતી લાલ 'મુસનુઇ' નાં લાલ કરતાં વજનમાં ભારી અને સખતાઇમાં મજબુત હોય છે, બીજી પરિક્ષા કરવાની એ રીત છે કે બનાવટી લાલને સુર્યના કીરણ સામે મેલતાં કેટલાક લાલ અને કેટલાક સફેદ રંગના માલમ' પડેછે.

આગાઝીગ—આ ઇજીપશિયન ડેલ્ટામાંનું શેહેર રેલ્વેનું મુખ્ય મથક હોઇ કેરોની ઉત્તર પૂર્વે ૯૦ મૈલ ઉપર છે, અને પાસેથી ઇસમાલીયા અને નાઇલનાં મીઠા પાણીની નેહેર વહેછે, તીલ અલકીબરની લઢાઇ પછી બ્રિટીશોએ આગાઝીગ તાબે કર્યું હતું. વસ્તી ૧૯૦૪૬ ની છે.

આડપાન.વિદ્યા—(જુઓ ઉદભિજ પદાર્થ.)

આડ શેવાલું—એનાં ઝાડ વેહેળામાં ઉત્પન્ન થાય છે. એ ૧ હાથ જેવડાં ઉંચા વધી શકે છે. આ ઝાડને કાંદાના ભોથાં જેવાં પાંદડાં હોઇ તે પોહળાં હોય છે. આ ઝાડ ઘણાક પ્રાંતોમાં ઉગેછે. એ બારેમાસ મળેછે.

આનદમ—આ ડચ શેહેર આના નદી ઉપર અમસ્ટરડમની ઉત્તર પશ્ચિમે ૫ મૈલ ઉપર છે. અત્રે ધાન્ય, તેલ, લાકડાની અનેક મીલો છે. તેમજ કાગળ, રંગ, કાંજી, તંબાકુ અને સરસનાં કારખાનાં છે. ૧૬૯૭ માં અત્રે પીટર ધી ગ્રેટ વહાણ બાંધવાનો હુન્નર શિખવા માટે અત્રેનાં કારખાનામાં છુપા વેશે ચાકરીએ રહ્યો હતો. જે ઝુપડામાં પીટર ધી ગ્રેટ જેવો મહાન નર રહેતો હતો તે ઝુપડાની મુલાકાત તેના વંશજ ઝાર અલેકઝાન્ડરે ૧૮૧૪ માં લીધી હતી. લોક વસ્તી ૧૪૫૪૫ ની છે.

આનીદેહ—બંગાલમાં જેસોર જીલ્લાનું પ્રગણું. ક્ષેત્રફળ ૪૭૫ ચોરસ મૈલ છે; પ્રગણામાં ૮૨૪ શેહેર તથા ગામો છે. વસ્તી ૧૮૭૨ માં ૨૮૬૪૬૧ ની ને ૧૮૮૧ માં ૩૨૬૮૩૫ ની હતી. તેમાં ૧૧૫૮૯૭ હિંદુ, ૨૧૦૮૯૫ મોહમેદન, ૪૩ ખ્રિસ્તીઓ છે. પુરૂષ સંખ્યા ૧૬૦૭૫૪, અને સ્ત્રીઓની સંખ્યા ૧૬૬૦૮૧ ની છે. દર ચોરસ મૈલ વસ્તી ૬૮૮ ની છે. પ્રગણામાં એક મેહેસુલી અને મામલતદારની કચેરી, ૧ દીવાની ને ૧ ફોજદારી કોર્ટ છે. એના મુખ્ય શેહેર આનીદેહમાં વસ્તી ૨૦૦૦ ની છે.

આફર—કેટલીક ધાતુઓની ખાણમાંથી મળતા કચરાને બાળવા પછી તેમાંથી ગંધક અને જસદ નિકળી જવા પછી એક પદાર્થ બાકી રહે છે, તેને આ નામ આપેલું છે. આ પદાર્થને રેતી સાથે તાપમાં નાખતાં એક જાતની તેની બલુ ભુકી થાય છે, જે કાંચ અને કોરી કામને રંગ ઓપવાના કામમાં આવે છે.

આફરવાલા—પંજાબમાં શિયાલકોટ જીલ્લાનું ઉત્તર પૂર્વનું તેહસીલ. ક્ષેત્રફળ ૩૦૨ ચોરસ મૈલ છે. તેમાં ૪૮૨ ગામડાં, ૧૯૪૨૮, મકાનો અને ૩૨૪૫૪ કુટુંબો છે. ૧૮૮૧ માં લોક વસ્તી ૧૬૩૧૯૦ ની, તેમાં ૮૫૯૧૫ પુરૂષો અને ૭૭૨૭૫ સ્ત્રીઓ છે. તેમાં મુખ્ય વસ્તી મોહમેદનોની છે.

ખેતીવાડી ખાતે ૧૮૭૭ થી ૮૨ સુધી ૧,૪૪૬૪૮ એકર અથવા ૨૨૬ ચોરસ મૈલ રોકાયલી છે. તેમાં ધાન્ય, ચોખા, જુવાર, શેરડી, રૂ, વગેરેનો મ્હોટો પાક થાય છે. વાર્ષિક મેહેસુલ ૧૯૧૮૭ પૌંડનું ઉપજે છે.

આબ—આ તુર્કીશ કુર્દીસ્તાનમાની નદી. લીગત્રીનની ખીણમાં એનો મુખ્ય પ્રવાહ વધે છે, અને એ અસેરીયાના મેદાનમાં વધે છે. ઉપલા આબના મુખ પાસે અથુર નામે ખંડીયર શેહેર આવેલું છે, જે હાલમાં નીમરૂદને નામે જાણીતું છે. આરબ ભૂગોળ વેત્તા તેને અશહૂર તરીકે જણાવે છે.

આબુઆ—એક દેશીરાજ્ય. ઉત્તરે ખુશાલગેઢ, રતલામ અને સેલાનાનુ રાજ્ય, પૂર્વે ધાર અને અમ્ઝહિરા, દક્ષિણે અલીરાજપૂર, જોબત અને પશ્ચિમે પંચમહાલનું આંબોદ પ્રગણું. ક્ષેત્રફળ ૧૩૩૬ ચોરસ મૈલ છે. ૧૮૭૨ માં લોક વસ્તી ૫૫૦૦૦ની ને ૧૮૮૧ માં ૯૨૮૩૮ની, તેમાં ૪૭૯૪૩ પુરૂષો અને ૪૪૯૯૫ સ્ત્રીઓ હતી. તેમાં ૭૮૫ ગામો છે. વસ્તીમાં ૪૦૦૯૪ હિંદુ (સેંકડે ૪૩ ટકા), મોહમેદન ૨૨૭૫, જૈન ૨૦૨૭, શિખ ૧૦ અને ભીલ જાતની ૪૮૫૩૧ ની છે. દેશમાં ચણા અને ઘઉ, અડદ, બાદલી, રૂ, ખસખસ અને શેરડીનો પાક થાયછે, બગીચામાં આદુ વગેરે ઉદભિજ પાકેછે.

ત્રણ સદી ઉપર ઝાબુનાયક નામે એક ભીલ લુટારાએ અત્રે વસાહત કરી એક ન્હાહનો કિલ્લો બાંધ્યો, પછી આ તરફના સર્વ ભાગનું નામ તેના નામ ઉપરથી પડયું છે. હાલનો ઠાકોર રાઠોર રજપૂત જોધપૂરનાં રાઠોર રજપૂત ટોળાનાં છે, તેમના એક આગલા વડવા કિશનદાસે મોગલ પાદશાહની સારી સેવા બજાવવાથી અને અત્રેના આગલા ભીલ સરદારે ગુજરાતના હાકેમનું ખૂન કર્યાથી કિશનદાસને આ રાજ્ય બક્ષેસમાં આપ્યું હતું. તે પછી મરાઠા હોલકરે રાજ્ય પર સત્તા સ્થાપી, ત્યાં સુધી અત્રેના રાજા સ્વતંત્ર હતા, અત્રેના રાજાની ઉપજ ૧૪૭૧૦ પૌંડની છે, તેમને ૧૧ તોપનું માન મળે છે. રાજા પાસે ૫૦ ઘોડેસ્વાર અને ૫૦૦ પાયદળ લશકર છે.

ઝાબુઆ.—ઉપલા રાજ્યનું મુખ્ય શેહેર મઉની પશ્ચિમે ૮૨ મૈલ પર અને ઝાલોદની દક્ષિણ પશ્ચિમે ૩૬ મૈલ ઉપર છે. શેહેર આસપાસ મરોડીની ભેવાલ, ઉત્તર તરફ મહારાજાના મેહેલો છે.

ઝામરો—બિલસ્તરનાં જેવડો જે મોટો ફોલ્લો થાયછે; તેને ઝામરો કહેછે, એને ઇંગ્રેજીમાં 'પેમફીગસ' કહેછે, એ શરીરનાં ઘણા ભાગ પર થાયછે. જ્યાં એ થાયછે ત્યાં આસપાસની ચામડી સ્હુજેલી તથા કેટલીક વાર તેનાં સંબંધનો ભાગ સડી જાય છે. ફોલ્લો નાહનો અથવા મ્હોટો અને એક અથવા વધુ થાય છે. તેની અંદરનો રસ પ્રથમ પાણી જેવો હોય છે, પણ પાછળથી પરૂ મિશ્રિત થાય છે. ને તે ફુટતાં ઘારું પડે છે. ઝામરો થતાં જ્વર આવે છે. એ એક બે અઠવાડીઆમાં મટે છે. એ નબળી તબીયતપર હુમલો કરે છે. એમ થતાં એને સોય અથવા શસ્ત્રથી ફોડવામાં આવે છે. ઝામરો ફુટતાં તે પર 'મૃતમાસ' હોય તો તે છુટું પાડવા માટે પોટીસ કરી રૂઝ લાવવા આયોડોફાર્મ, કાર્બોલિક તેલ, બોરાસિક મલમ વગેરેનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે.

ઝામા—આ શેહેર તથા કિલ્લો નૂમિદીયામાં કાર્થેજની દક્ષિણ પશ્ચિમે ૧૦૦ મૈલ ઉપર છે. ઇ. સ. પૂર્વે ૨૦૧ માં હૅનીબાલ અત્રે હાર પામ્યો હતો.

ઝામી—ટૅનાસરીયમમાં અમહર્સ્ટ જીલ્લામાંની આ નદી ત્રણ પેગોડા પાસે યૉમાસ પર્વતમાંથી ૮૯ મૈલ સુધી ઉતરે ઉત્તર પશ્ચિમમાંથી વેહેતી 'વસનરા' નદીને મળે છે. તે પછી આ નદી અતારાનને નામે મોલમીનમાં 'સાલવી' તરફ પડે છે.

ઝારા—ડેલમેટિયાની રાજ્યધાનીનું શેહેર, ટ્રીસ્ટીની દક્ષિણ પૂર્વે ૧૩૦ મૈલ ઉપર છે. અત્રે આગલા રોમન રાજ્યની અનેક એંધાણીઓ છે. અત્રે કાચ કામનાં કારખાનાં છે. લોક વસ્તી ૧૧૮૬૧ ની છે. મુખ્ય પ્રજા ઇટાલ્યન છે.

ઝારા ગોઝા—(જુઓ. સારાગોસા.)

ઝારીયા—બંગાલમાં માનભૂમ જીલ્લામાંનું કોલસાની ખાણોવાલું મેદાન. પારસનાથની ટેકરીની દક્ષિણ અને દક્ષિણ પૂર્વે છે. આ મેદાન કલકત્તાથી ૧૭૦ મૈલ ઉપર છે.

ઝારૂમા—ઇકવેરોરમાંનું શેહેર. ઍન્ડસ પર્વતના પશ્ચિમ ઢોળાવ ઉપર છે. અત્રે સુન્નાની તથા પારાની અનેક ખાણ છે. લોક વસ્તી ૬૦૦૦ ની છે.

ઝાલાવાડ—આ દેશી રાજ્યનું ક્ષેત્રફળ ૩૦૪૩ ચોરસ મૈલ છે. તેમાં ૧૪૫૫ ગામડાં ને બે શેહેરો છે. વસ્તી ૧૮૭૫માં ૨,૨૬,૦૦૦ની, ૧૮૮૧માં ૩૪૦૪૮૮, ૧૮૯૧માં ૩૪૩૬૦૧ ની છે. તેમાં રહેવાના ૬૩૦૦૧ મકાનો છે. વસ્તીમાં ૩૧૯૬૧૨ હિંદુ (સેંકડે ૯૩ ટકા), મોહમેદન ૨૦૮૯૩ છે.

આ રાજ્યની ઉત્તરે તથા પશ્ચિમે કોટાનું રાજ્ય, દક્ષિણે ગવાલીયરનાં રાજ્યનો કેટલોક ભાગ, પૂર્વે ગવાલિયરનાં રાજ્યનો મુલક. દેશમાં કાળીસિંધ અને પાર્વતી નામે નદીઓ વહે છે. તેથી જમીન ફળદ્રુપ બનેલી છે. તેમાં ઘઉ, બાજરી, ચણા, ચોખા, કપાસ, જુવાર, મકાઇ, તંબાકુ, અફીણ, કસુંબી

તથા તમામ જાતનાં કઠોળનો પાક થાય છે. મુખ્ય વસ્તી રજપૂત, ભીલ, વાણીયા, મુસલમાન અને પરકોમની છે. તેમની ભાષા માળવી છે. રાજ્યને તાબે ૪૨૫ સ્વાર, ૪૪૦૦ પ્યાદળ અને ૯૫ તોપો તથા ૧૫૦ ગોલંદાજો છે. રાજ્ય કર્તા ઝાલા રજપૂત છે, અને તેઓ મહારાજ રાણાના એલકાબથી ઓળખાય છે. મુખ્ય રાજધાની શેહેર ઝાલરા પાટણ કિલ્લાબંધીવાળું કાળીસિંધને કાંઠે છે.

રાજ્યનું એકંદર મેહેસુલ ૧૫૨૫૨૩ પૌંડનું ઉપજે છે, તેમાંના ૧૧૮૩૪૭ પૌંડ જમીનની મેહેસુલનાં ઉપજે છે. આ મેહેસુલમાંથી ૧૩૨૪૮૦ પૌંડ ખજાના ખાતે અને ૨૦૦૪૩ પૌંડ જાગીરદારો તથા ધર્મ સ્થાનકોના ઉપજ ખાતે નોંધાય છે. રાજ્યમા ૨૨ નિશાળો છે, તેમાં ૧૧૩૯ વિદ્યાર્થીઓ ભણે છે, ઝાલાવાડની આબોહવા તંદુરસ્ત છે, પણ ગર્મીમા ગર્મી સખત પડે છે, વર્સાદ ૩૦ થી ૪૦ ઇંચ પડે છે.

ઝાલેરાપાટન—ઝાલારનાં દેશી રાજ્યનું મુખ્ય શેહેર. આ ગામ પહાડની તળેટીમાં છે, શેહેરની પાસે ચંદ્રભાગા નદી વહે છે. શેહેર પાસેના ૧૫૦ ફીટ ઉંચી ટેકડી પર કિલ્લો બાંધેલો છે. હાલનાં શેહેરની દક્ષિણમાં પુરાણુ ઝાલાર શેહેર છે, ઇ. સ. ૧૭૯૬ માં જાલમસિંહે આ શેહેર વસાવી શેહેરની ૪ મૈલ ઉત્તરે 'ચોઆની' નામે છાવણીવાળું શેહેર વસાવ્યું હતું. જાલમસિંગે એક પથ્થર શેહેરની મધ્યમાં મેળાવી તેની પર એક એવો લેખ કોતરાવ્યો હતો કે જેથી કોઈ અને રાજ્ય કર્તા થાય તેણે કસ્ટમ ને કર માફ કરવા અને ગમે તેવા ગુન્હા માટે રૂ. ૧-૪ દંડ કરવો. આ કાયદો રાજ આજ્ઞાથી ૧૮૫૦. પછી રદ કરવામાં આવ્યો છે. રાજ મેહેલો તથા કચેરી છાવણીમાં છે, અને રાજ્યની ટંકશાળ પણ છે. વસ્તી ૧૧૪૯૯ ની છે, તેમાં ૬૦૪૨ પુરૂષો અને ૫૪૨૭ સ્ત્રીઓ છે, તેમાં ૯૩૭૮ હિંદુ, ૨૦૫૧ મોહમેદન છે, ચોઆનીમાં વસ્તી ૨૦૩૦૩ની છે, તેમાં ૧૪૨૧૨ હિંદુ અને ૬૦૮૦ મોહમેદન છે.

ઝાલોદ—પચમહાલ જીલ્લામાનો તાલુકો. એની ઉત્તરે ચીચકારીનું રાજ્ય, પૂર્વે ખુશહાલ ગઢનું રાજ્ય, દક્ષિણે દાહોદ તાલુકો, પશ્ચિમે બારીયા. એની પૂર્વ તરફ અનાર નદી વહે છે. ક્ષેત્રફળ ૨૬૭ ચોરસ મૈલ છે. વસ્તી ૩૬૭૮૫ ની હતી.

ઝાલોદ—ઉપલાનું મુખ્ય શેહેર. વસ્તી ૫૫૭૯ ની તેમાં ૨૬૫૯ હિંદુ, ૧૦૬૧ મોહમેદન, ૬૯ જૈન અને ૧૭૯૦ પરજાત હતી. શેહેર ૯૪ એકર જમીનપર વસાવયું છે. મુખ્ય વસ્તી ભીલ અને કોળીઓની છે. શેહેરમાં ધાન્ય, કુંભારકામ અને કાપડ તથા હાથી દાંત બાગડીનો ચાલે છે.

ઝાંસી—ઉત્તર પશ્ચિમ પ્રાંતના કમીશનરના તાબાનો ભાગ, એમાં ઝાન્સી, જાલુન અને લલીતપુર જીલ્લા સમાયલાં છે. આ ભાગમાં બુંદેલખંડનો પણ મ્હોટો ભાગ સમાય છે. ક્ષેત્રફળ ૪૯૮૩૯ ચોરસ મૈલ છે. વસ્તી ૧૮૭૨ માં ૯૭૪૯૩૪ ની ને ૧૮૮૧ માં ૧૦૦૦૪૫૭ ની હતી. તેમાં ૧૨ શેહેરો તથા ૨૧૪૦ ગામડાં છે, તેમા ૧૫૫૩૧૯ રહેવાનાં મકાનો છે. વસ્તીમા ૫૧૮૮૨૮ (૫૧·૮ ટકા) પુરૂષો અને ૪૮૧૬૨૯ (૪૮·૨ ટકા) સ્ત્રીઓ છે. વસ્તી દર ચોરસ મૈલ ૨૦૦·૭ ની છે. વસ્તીમાં ૯૪૨૩૯૭ હિંદુ, (સેકડે ૯૪·૨ ટકા), મોહમેદન ૪૭૭૮૨, જૈન ૧૨૪૪૭, શિખ ૧૦૦, ખ્રિસ્તી ૭૩૪ અને ૭ પારસી છે.

આ દેશમાં વસ્તા ૬૪૦૨૭૯ ખેતીવાડી પર નિર્વાહ કરનાર પ્રજામા, ૩૨૦૧૧ જમીનદાર, ૯૫૧ જમીનના એજન્ટ, ૨૯૯૦૬ ખેડુત અને ૭૮૩૧૧ મજુરો છે.

ખેતીવાડી માટે રોકાયલી જગ્યા ૨૧૪૮·૮ ચોરસ મૈલ છે. તેમાંની ૧૮૮૭·૨ ચોરસ મૈલ ગવર્નરમેંટ મેહેસુલ ભરનારી છે. એમાં ૩ મુખ્ય શેહેરો છે. ઝાંસીમાં લોક વસ્તી ૧૫૫૮૧૦ ની, કાલ્પીમાં ૧૪૩૦૬ ની અને

લલીતપુરમાં ૧૦૬૮૪ ની. એમાં દીવાની અને મેહેસુલી કોર્ટ ૩૧ છે, ફોજદારી ૩૨ અને ૭૮ પોલીસ થાણાં છે.

ઝાંસી—વાયવ્ય પ્રાંતમાંનો એક જીલ્લો. એની ઉત્તરે ગવાલીયર અને સમથારનુ રાજ્ય, પૂર્વે દેહસાન નદી, જે હમીરપુરથી એને જૂદો પાડે છે, દક્ષિણે લલીતપુર અને ઉર્ચાનું રાજ્ય; અને પશ્ચિમે દાતીયા, ગવાલેર તથા ખાનીયા ધાનાનું રાજ્ય, આ જીલ્લો આસપાસનાં રાજ્યોથી ઘણો જણાતો છે. ક્ષેત્રફળ ૧૫૬૭ નું છે. એનું મુખ્ય રાજ્યધાની શેહેર ઝાંસીનો-આબાદ ગામી શેહેર પાસે છે, પણ મુખ્ય વસ્તીવાળું શેહેર મઉ છે.

લોક વસ્તી ૧૮૬૫ માં ૩૫૭૪૪૨ ની, ૧૮૭૨ માં ૩૧૭૮૨૬ ની અને ૧૮૮૧ માં ૩૩૩૨૨૭ ની હતી. એમાં ૬૨૫ શેહેર તથા ગામડાં છે. તેમાં ૫૪૪૭૪ મકાનો છે. દર ચોરસ મૈલ '૨૧૨'ની વસ્તી છે. વસ્તી ૧૭૨૮૮૪ પુરુષો અને ૧૬૦૩૪૨ સ્ત્રીઓની છે. પંથવાળાઃ—૩૧૬૪૨૯ હિંદુ (સેંકડે ૯૪°૯૬ ટકા), મોહમેદન, ૧૩૭૫૮ (સેંકડે ૪°૧ ટકા).

ઝાંસી જીલ્લો બુંદેલખંડનો પહાડી મુલક ધરાવે છે. દક્ષિણ તરફ વિંધ્યાની તળેટીથી ઢોળાવદાર અને ઉત્તરે જંમનાના ભાગ તરફ સપાટ છે. દક્ષિણ તરફ નાહાની ટેકરીઓની હારો લંબાએલી છે, અને તે ઉત્તર પૂર્વ તથા દક્ષિણ પૂર્વ તરફ વધે છે. જીલ્લામાં મુખ્ય પહાડી ટોચ ઉપર 'કેરાર'નો કિલ્લો છે. એ 'ગોરાથા' પ્રગણામાંથી નિકળી બાટવા નદી સુધી લંબાય છે. ઝાંસીની ઉત્તરે ૧૨ મૈલ ઉપર બરવાસાગર છે, અને બરવા સાગરની પૂર્વે ૮ મૈલ ઉપર અરજાર સરોવર છે.

ઝાંસીનો ઉત્તર ભાગ સપાટ છે; અને સાં કપાસની ઉત્તમ ખેતી થાય છે. એમાં પાહુજ, બટવા, દેહસાન નદી વહે છે. અત્રે ૨૩૦૦૦ એકર જમીન સરકારી જંગલ ખાતાને તાબે છે, જંગલોમાં ઈમારતી લાકડાં ઉત્તમ પ્રકારનાં મળે છે.

ઈતિહાસ.—ઝાંસીમાં પ્રથમ આવી વસનારા પરિહાર રજપૂતો હતા, કે જેમના વંશજોને હાથ હજી આ જીલ્લામાં ૨૪ ગામડાં છે. પણ ૧૨ મી સદી આગમજની અત્રેની તવારીખ કશી જણાઈ નથી. પ્રથમ મોહબા વંશના રાજ્ય પછી ચંદાનું રાજ્ય સ્થાપન થયું કે જેઓએ કેરારનો પુરાણો કિલ્લો ઉંચા પહાડ ઉપર બંધાવ્યો હતો. ૧૪ મી સદી પછી બુંદેલા રજપૂતોએ અને સત્તા સ્થાપી મહુને પાયતખત બનાવ્યું હતું, અને તે પછી કેરાર કિલ્લો છતી ઝાંસીનો સર્વ મુલક પોતાની સત્તા તળે લઇ તેના દક્ષિણ ભાગને બુંદેલખંડ નામ આપ્યું. બડા બુંદેલા રૂદ્રા પ્રતાપના હાલમાં વંશજો આ ખંડમાં છે, તેમના વંશજોમાંના એકે ઉર્ચાનું રાજ્ય સ્થાપ્યું (જુઓ ઉરચા.) ૧૭ મી સદીમાં ઉર્ચામાં બીરસીંગદેવ રાજ્ય કર્તા હતો, તેણે ઝાંસીનો કિલ્લો બાંધ્યો, પણ બીરસીંગે જહાંગીરની ઉશકેરણીથી અબુલફજલનું ખુન કર્યું. આથી અકબર ક્રોધે ભરાયો (જુઓ અબુલફજલ) ને ૧૬૦૨ માં લશકર મોકલી ઝાંસી ઉજડ કર્યું. પણ બીરસીંગ નાહાસી ગયો. ૧૬૦૫ માં જહાંગીર ગાદી નશીન થયા પછી બીરસીંગે તેની મહેર સંપાદન કરી પોતાનો હક્ક મેળવ્યો, પણ શાહાજહાન ગાદીએ બેસતાં એણે બંડ કર્યું; પણ તે પછી સમાધાની કરી છતાં આગલી સ્વતંત્રતા રહી નહિ. આ મુદત દરમ્યાન કૈંએ અનેક વેળા મોગલોને હાથ ગયું, તેમ કેટલીક વેળા બુંદેલા સરદારોને હાથ આવ્યું, તેમાં ચંપતરાય તથા છતરસાલ મુખ્ય હતા. પણ ૧૭૦૭ માં બહાદુરશાહે ઝાંસી બક્ષેસ કર્યું. ૧૭૩૨ માં મોગલોની ચઢાઇ લીધે છતરસાલે મરાઠાઓની સાહાતા મેળવી, જેઓએ મધ્ય પ્રાંતપર બાજીરાવની સરદારી તળે ચઢાઇ કરી. મરાઠાઓએ આ વેળા પોતાનો હક

મેળવવામાં ઘણી ચતુરાઇ વાપરી, રાજ્યનો ⅔ ભાગ મેળવ્યો કે જે ભાગ ૧૮૩૪ માં ઝાંસીવાલે હતો. ૧૭૪૨ માં તેઓએ ઉર્ચા પણ ખાલસો કરવાનું ધાર્યું પણ કશું વળ્યું નહિ.

પેશવાને તાબે ઝાંસી જીલ્લો ૩૦ વર્ષ લેર હતો. પણ પાછળથી ત્યાંના રાજ્યકર્તા સરદારોએ સ્વતંત્રતા મેળવી, જ્યારે બ્રિટીશોએ બુંદેલખંડમાં પ્રથમ હાથ નાંખ્યો, ત્યારે ઝાંસીપર 'શીયોરાવ ભાઉ' સુબેદાર હતો. ૧૮૦૪ માં ૮ મી ફેબ્રુવારીએ તેણે બ્રિટીશ વાપણુ કબુલી સનદ મેળવી; અને તેના કોલકરાર ૧૮૦૬ માં થયા. શીરોરાવભાઉ ૧૮૧૪ માં મરણ પામ્યો. જે પછી તેનો બેટો રામચંદરાવ ગાદીએ બેઠો. ૧૮૧૭ માં બ્રિટીશ સત્તા સર્વ પેશવાઇ રાજ્યપર સ્થાપન થઇ, અને ૧૮૩૨ માં રામચંદરાવને રાજાનો ખેતાબ બ્રિટીશોએ આપ્યો. પણ એનો અમલ નબળો નિવડયો; મેહેસુલ બરાબર વસુલ થતી નહોતી તથા રાજ્યમાં જ્યાં ત્યાં લુટફાટ ચાલતી હતી. રામચંદ્ર ૧૮૩૫ માં મરણ પામ્યો, તે પછી તેનો કાકો રઘુનાથરાવ ગાદીએ બેઠો. પણ આ રાજા કુછંદી અને બેદરકાર હોવાથી કરજ વધ્યું. તેમાં ગનાસેર તથા ઉર્ચાના રાજાનું દેવું ભારે હતું. એનું મરણ ૧૮૩૬ માં કર્જદાર હાલતમાંજ નિપજ્યું.

આ વેળા ફરી રાજ્યપર ૪ દાવાદારો ઉઠયા. આથી તેમની તપાસ માટે કમીશન નેમાયું, તેમાં ગંગાધરરાવનો હક કબુલ રાખી તેને ગાદીએ બેસાડયો, પણ તેનામાં બાહોશી નહિ હોવાથી બ્રિટીશ સરકારે કારોબાર પોતાના હાથ રાખી મેહેસુલ આગળ કરતાં બમણું વધારી, ૧૮૪૨ માં સર્વ સત્તા રાજાને સોંપી; પણ ગંગાધરરાવ તે પછી ૧૮૫૩ માં નિપુત્ર મરણ પામ્યો. આ વેળા ઝાંસીનું રાજ્ય અને જાલન તથા ચંદેરી જીલ્લો બ્રિટીશ સત્તા તળે જોડી રાણીને રૂ. ૫૦૦૦૦ નું પેનશન આપવું કર્યું, અને રાણીને બીજો દત્તક પુત્ર લેવાનો હક આપ્યો નહિ; આથી ૧૮૫૭ના બળવાના સમયે બ્રિટ સરકારને તેનાં માઠાં પરિણામ ભોગ પડયાં (જુઓ લક્ષ્મી બાઇ–ઝાંસીની રાણી ૧૮૫૭ માં ઝાંસી તરફ બળવાનો ભડકો થયો. મે માસમાં અંગ્રેજી તથા લશકર બેદીલ બની, અને જુન ૧૨ મી દેશી પલટણે કિલ્લો જીતી ખજા લુટયો તથા તે વેળા અનેક યુરોપ્યન અ મલદારોને મારી નાખ્યાં; પણ બચેલાં યુરોપ્યન સિપાહોને કિલ્લામાં કેદ રાખ્ કસમ લઇ વગર હરકને છોડી દેવાનું જણા તેમનાં હથિયારો મુકાવી સર્વેની કતલ કીધ આ વેળા લક્ષ્મીબાઇએ બળવાખોરો સરદારી લીધી હતી; પણ બીજી તર ઉર્ચાના સરદારોએ ઝાંસીના મુલકપર ચ લુટો ચલાવી, દેશને પાયમાલ કીધો. ૧૮૫ માં ૫ મી એપ્રેલે કિલ્લો અને દેશ સર હ્યુ રોઝે જીતી લીધો અને કાલ્પી તરફ ચઢા લઇ ગયો. આ વેળા માત્ર ઉત્તર તરફ સરદારો બ્રિટીશોને વફાદાર રહ્યા હતા. ચ લઢાઇમાં રાણી લક્ષ્મીબાઇ કતલ થઇ હતી આ વખત પછી ઝાંસી બ્રિટીશ જીલ્લ તરીકે સદાનું જોડાઇ કાયમ રહ્યું છે.

જીલ્લાનો ૧૦૦૨૬૩૪ એકર જમીનમાંનો ૪૨૮૩૪૮ એકર ભાગ ખેતીવાડી ખાતે ૧૮૬૬ માં રોકાયલો હતો. અને ૧૮૮૧ માં ૪૫૦૫૬૦ એકર હતો. મુખ્ય પાક કપાસ, બાજરી, તલ, કઠોળ, તેલીબીયાં, ઘઉં, ચણા વગેરેનો થાય છે.

દેશમાં ખેતીવાડી વર્સાદની અછતને લીધે સારી ખીલતી નથી. ત્યાં સરાસરી વર્સાદ ૩૫ થી ૨૪ ઇંચ પડે છે. આ જીલ્લામાં અનેક વેળા દુકાળ પડયો છે, તેમાં ૧૭૮૩, ૧૮૩૩, ૧૮૩૭, ૧૮૪૭ માં સખત દુકાળ પડયા હતા. તે પછી ૧૮૬૮–૬૯ માં પણ ભારે દુકાળ પડયો હતો. ૧૮૯૭–૧૮૯૯ માંનો છેલ્લો દુકાળ તેવોજ ભારે હતો.

આ જીલ્લાની વાર્ષિક મેહેસૂલ ૭૭૧૪૬ પૌંડની ઉપજે છે. ઝાંસીની આબો હવા સુકી પણ સખત છે. ગરમી ૮૦ ડીગ્રી પડે છે અને સખત તાપ ૧૧૬°૩° ડીગ્રી મે તથા જુનમાં પડે છે. અને થંડી ૪૨°૩° ડીગ્રી પડે છે.

ઝાંસી—ઝાંસી જીલ્લાનું પશ્ચિમ તેહેસીલ. ક્ષેત્રફળ ૩૭૯ ચોરસ મૈલ છે, તેમાંથી ૧૮૬ ચોરસ મૈલ ખેતીવાડી ખાતે છે. વસ્તી ૧૮૭૨ માં ૭૨૮૬૧ ની અને ૧૮૮૧ માં ૮૦૯૭૧ ની હતી; તેમાં ૪૩૨૨૩ પુરૂષો અને ૩૭૭૪૮ સ્ત્રીઓ હતી. મુખ્ય વસ્તી હિંદુઓની છે. તહેસીલમાં ૧ દીવાની, ૧ ફોજદારી કચેરી અને ૧૧ પોલીસ થાણાં છે.

ઝાંસીનો આબાદ—ઝાંસી જીલ્લામાંનું મુખ્ય ગામ. જીલ્લાના તદન પશ્ચિમ ભાગમાં ઝાંસી શેહેરની દેવાલથી ઘેરાયલું છે. હાલમાં તે ગવાલેરના સરકારને તાબે છે, અને કિલ્લો પણ સિંધ્યાને તાબે છે. લોક વસ્તી ૨૪૭૩ ની છે. આ ગામમાં ૧૦૮° ડીગ્રી ગરમી પડે છે, વસાદમાં બટવા નદીમાં રેલ આવતાં આવજાવનો વેહેવાર બંધ પડે છે. આ ગામ છાવણીનું મુખ્ય મથક હોવાથી અત્રે સરકારી અમલદારોનાં જુદાં જુદાં ખાતાંઓ છે.

ઝીંઝરૂટ—એના ઝાડ ત્રણથી ૪ હાથ ઉંચા વધે છે. એના પાંદડા નાહનાં હોય તે કાંઇક એરંડના પાંદડાં જેવાં હોય છે. એ ઉપર ગુલાબી રંગનાં ઝીણાં ફુલો આવે છે. તેમાં ચાર પાંખડીઓ હોય છે. આ ફુલ જુદાં થઇ સુકાવા માંડતાં તે પાખડીઓ જુદી જુદી બને છે. કુતરાના ઝેર ઉપર ઝીંઝરૂટીનાં બી, કડવું ડોળું, જુનો ગોળ, અને હોકાનું પાણી એ સઘળું ખાંડી પાય છે.

ઝીઝુંવાડ—કાઠીઆવાડમાં ઝાલાવાર પ્રગણાનું દેશી રાજ્ય. ક્ષેત્રફળ ૧૬૫ ચોરસ મૈલ છે. વસ્તી ૧૫૭૬૬ ની. એમાં ૧૭ ગામડાં અને તેમાં ૯ ખંડણી ભરનારા સ્વતંત્ર છે. ઉપજ ૮૦૦૦ પૌંડની છે. ખંડણી ૧૧૦૭ પૌંડ ૭ શિલીંગ બ્રિટીશ સરકારને ભરે છે, મુખ્ય વસ્તી કોળીઓની છે.

અમદાવાદના સુલતાનોના આરંભમાંજ ઝીઝુંવાડ સુલતાનોના તાબામાં આવ્યો. પછી જ્યારે અકબરે ગુજરાત જીતી લીધું ત્યારે અત્રે મોગલ થાણું સ્થાપ્યું. અઢારમી સદીમાં મોગલ રાજ્ય પડી ભાગ્યું ત્યારે કોળીઓએ આ તાલુકો જીતી લીધો ને તેમની પાસેથી હાલના તાલુકદારોનાં પૂર્વજ કુંભોજીએ લુંટી લીધું. આ તાલુકદારો કોળી હાકરા છે. તેમના જણાવવા મુજબ તેઓ ધ્રાંગધરાના પેહેલા કુળના ઝાલાઓ છે, પણ ઘણા વર્ષો ઉપર તેમના પૂર્વજમાંથી કોઇ કોળી કન્યા સાથે પરણ્યાથી તેને ન્યાત બહાર કાઢયો હતો. આ તાલુકદારોની બે શાખા છે.— રાસાણી અને મેલાણી. મૂળ પુરૂષ કુંભોજીના પૌત્ર રાયસિંગજી તથા મેલોજી ઉપરથી એ શાખાઓનાં નામ પડયાં છે. ઝીઝુંવાડના કુળમાં એ શાખાઓના ઘણા વંશજો છે. ધ્રાંગધરાના રાજા સાહેબ અમરસિંગજીએ ૧૮૧૪ માં તે જીતી લીધું ને તેનો બે વર્ષ વહિવટ ચલાવ્યો. ઇ. સ. ૧૮૧૬ માં ગાયકવાડને ખંડણી આપી નહિ શકવાથી સરકાર તરફથી એનો વહિવટ એક વહિવટદાર તરફથી ૧૮૧૫ વેર ચલાવ્યો. ૧૮૨૦–૨૧ માં ઇજારે આપવામાં આવ્યો. ૧૮૨૧ થી અમદાવાદના કલેકટરે તે પર જપ્તિ મુકી. ૧૮૩૯ માં કાઠીઆવાડ એજન્સીની હુકુમતમાં સોંપ્યો ત્યારથી તે આજ સુધી રહ્યું છે.

આગળ આ તાલુકામાં ઝીંઝુવાડા, ફતેહપુર ને ઓડું એ ૩ ગામોમાં મીઠાનાં અગર હતાં, પણ હાલમાં તે બંધ કરી તાલુકદારોને તેના બદલામાં બ્રિટીશ સરકાર ચોકસ રકમ આપે છે. ઝીઝુંવાડમાં સુરોખાર થાય છે.

ઝીઝુંવાડ—ઉપલાનું મુખ્ય ગામ. વસ્તી ૧૮૭૨ માં ૩૦૫૮ ની ને ૧૮૮૧ માં ૩૭૭૦ ની હતી. આ અતિ પુરાણું ગામ હોઇ તેમાં એક કિલ્લો તથા તલાવ આગલા

વખતનો બાંધેલો છે. કિલ્લાના દરવાજા આગલા વખતના હિંદી હુન્નરમંદીના ઉત્તમ નમુના છે. સિદ્ધરાજ જેસિંગનાં પ્રધાન ઉદલે અત્રેનો કિલ્લો તથા તલાવ બંધાવ્યાં હતા, અને સિદ્ધરાજનો જન્મ પણ અત્રેજ થયો હતો. અમદાવાદના સુલ્તાનના વખતમાં અત્રેનો કિલ્લો તેમનું મુખ્ય મથક ગણાતું હતું; પણ અકબરના સમયમાં મોગલોનું અત્રે થાણું હતું.

બીજી કથા મુજબ અત્રેનો કિલ્લો તથા તલાવ સિદ્ધરાજે બંધાવ્યો હતો અને ઉદલ તેનો મંત્રી હતો. કરણની રાણી મીલનદેવી ગર્ભવંતી હતી ત્યારે ઝુંઝો રબારી જેણે ઝીઝુંવાડ વસાવ્યું તેણે રાણીને ઝીલાનંદના બાવાની સાહ્યતા માંગવા કહ્યાથી તેના પ્રતાપે સિદ્ધરાજનો જન્મ થયો હતો. આથી જ્યારે સિદ્ધરાજ પાટણની ગાદીનો માલેક થયો ત્યારે ઝુંઝા રબારી ઉપર તેની ઘણી મેહેરબાની હતી. ઝીંઝુવાડ એ નામ પડવાનો સંભવીત્ ખુલાસો એ લાગે છે કે આ ગામ રણને મોખરે આવવાથી અહીં ઝાંઝવા (=મૃગજળ) ઘણાં થાય છે.

ઝીઝુંવાડનો પુરાણો કિલ્લો સમચોરસ છે. તેની અકેકી બાજુ સુમારે ૮૦૦ યાર્ડ છે. તેની ભિંતો નક્કર ગચ્છીની હોઇ તે ૫૦ ફીટ ઉંચી છે. દરેક બાજુની મધ્યમાં દરવાજો છે. તેના ઉપર માળ છે, તે બન્ને બાજુની કૌંસાકાર હારો જે ટોચે મળે છે અને તે કમાનોનું કામ સારે છે તેઓને આધારે રહેલો છે. કિલ્લાની ભીંતની જાડાઇમાં કૌંસાકાર ૬ હારો દરવાજામાં આવેલી છે, અને તેઓની ઉપર પથ્થરની ગચ્છી છે. કિલ્લાનાં અકેક ખૂણામાં અકેકો બુરજ છે, તેનો સામાન્ય આકાર તો સમચોરસ છે, વચલો દરવાજો તથા ખૂણાનાં દરેક બૂરજની વચ્ચે ચચ્ચાર સમચોરસ હાથણિયો અથવા વપ્ર છે. એના દરવાજા એટલી તો બારીક નક્શી કામથી કોતરેલાં છે કે તેનો ચિતાર ફોટોગ્રાફથીજ લેવાઇ શકાય.

કિલ્લાની અંદર દક્ષિણ તરફનાં દરવાજાની સામે એક ગોળાકાર '૩૦૦' યાર્ડ ઘેરાવાનો કુંડ છે, તેની આસપાસ પગથિયાંનો ઘાટ છે, અને નિયમિત અંતરે ખડિયારે છે; ત્યા આગળ થઇને ઢોર અથવા પયડાવાલી ગાડી તલાવના પાણી સુધી જઇ શકે છે. આ કિલ્લાનાં ૪ દરવાજા છે. તે જૂદા જૂદા ખંડેરના આકારમાં હજી સુધી રહેલાં છે, અને તેઓ માહેલાં બે દરવાજાને ખૂણાની હાથણી સહિત જે ભીંત સાંધેલી છે તે ઘણી સંપૂર્ણ છે. આ જે સમચોરસનું વર્ણન આપ્યું છે તે કિલ્લાની અસલ સ્થિતિના ક્ષેત્રફળનો ૪ થો ભાગ છે. તેની આસપાસ એક હલકી જાતનો કિલ્લો ફરીને કરી લેવામાં આવ્યો છે; અને ગોળાકાર હાથણિયો ચણીને તેને મજબુની આપી છે, તથા વચ્ચે કમાનદાર દરવાજા કર્યા છે. આ ભાગમાં હાલનું ગામ વસાયલું છે. પણ અસલના કિલ્લામાં જે ઇમારતો હતી તે તમામનો નાશ થયો છે, અને એ ઠેકાણે છેક જંગલ બની ગએલ છે.

ઝીંઝોટી—સંગીત શાસ્ત્ર મુજબ આ રાગણી ગાવાનો વખત ત્રીજા પોહોરથી મધ્યરાત્રી સુધીનો છે. જાતી સંપૂર્ણ—ખરજ શુદ્ધ, રિખવ તિવ્ર, ગંધાર તિવ્ર, મધ્યમ કોમળ તિવ્ર બે, પંચમ શુદ્ધ, ધૈવત તિવ્ર, તથા કોઇ તિવ્ર કોમળ બે પણ લગાવે છે. આ રાગણીની બે જાતિ છે દેશી ઝીંઝોટી ને પહાડી ઝીંઝોટી.

ઝીંઝોટી પહાડી—આ રાગણી ગાવાનો વખત શાસ્ત્ર મુજબ દિવસના ત્રીજા પોહોરનો છે. જાતિ ખોડવ છે; નિખાદ વર્જ્ય છે અને ખરજ શુદ્ધ, રિખવ તિવ્ર, ગંધાર તિવ્ર, મધ્યમ કોમળ, પંચમ શુદ્ધ, ધૈવત તિવ્ર, એ મુજબ છ સ્વર આવે છે. મધ્યમ સ્વર વાદી સ્વર આવે છે. ધૈવત ન્યાસ સ્વર છે. આ રાગ પંજાબમાં ઘણો સારો જગેજગ ગવાય છે.

ઝીટ્યૂ—સેકસનીનું આ ફોડેર નાઇવ પાસે લીબ્યૂની દક્ષિણે દક્ષિણ પૂર્વમાં ૨૧૧ મૈલ-

પર છે. આ શેહેર અતિ ફળદ્રુપ ભાગપર છે. તેમજ આ શેહેર સેક્સનીમાં સણ અને કુમાસના કાપડના ઉદ્યોગ માટે જાણીતું છે. લોકવસ્તી ૧૮૭૫ માં ૨૦૪૧૭ ની ને ૧૯૦૦ માં ૨૫૩૯૪ ની હતી.

ઝીટોન—માર્શલની ઉત્તર પશ્ચિમે ૨૫ મૈલ ઉપરનું આ શેહેર એલેપ્પો પ્રાંતમાં છે. અત્રે લોઢાની ખાણો પુશકલ છે. લોકવસ્તી ૨૦,૦૦૦ ની છે, પ્રજાનો મુખ્ય ભાગ ખ્રિસ્તી આરમેનિયનોનો છે.

ઝીટોમીર—રશિયન સરકારને તાબેનું મુખ્ય શેહેર. ડીનપર નદીના પ્રદેશમાં કીફની પશ્ચિમે ૮૦ મૈલપર છે. વસ્તી ૫૬૭૮૨ ની છે.

ઝીત્ઝો—પૃશિયન સેક્સનીનું આ કિલ્લે બંદીવાલું શેહેર; લીપઝિકની દક્ષિણ પશ્ચિમે રેલમાર્ગે ૨૩ મૈલપર છે. અત્રે ઉન, દુર્બીનનાં કાચ, રૂ, કાલીકો, સાકર, મીણ કાપડ, પ્યાનાફોર્ટ વગેરેનાં કારખાનાં છે. લોક વસ્તી ૨૧૩૮૦ ની છે.

ઝીંદ—સત્તલજ નદીના પશ્ચિમ તરફનું દેશી રાજ્ય, પંજાબ ઇલાકામાં છે. એની ઉત્તરે કરનાળ, પૂર્વે પાણીપત, દક્ષિણે રૂહતક, પશ્ચિમે સરસા તથા હિસ્સર છલ્લો આવે છે. ક્ષેત્રફળ ૧૨૬૮ ચોરસ મૈલ છે.

દેશનો સપાટ ભાગ ફળદ્રુપ છે. જમીન રસાળ હોવાથી તેમાં ઘઉં, બાજરી, જુવાર, ચોખા, શેરડી, તંબાકુ, કપાસ, વગેરેનો સારો પાક થાય છે. મુખ્ય વસ્તી શીખ, જાટ, રજપૂતની હોઇ તેમની ભાષા હિંદુસ્તાની છે.

અત્રેના રાજ્યકર્તા પતિયાલાના રાજાના એક કુટુંબી છે, આ રાજ્ય ઇ. સ. ૧૭૬૩ માં ગજપતિસિંહે સ્થાપ્યું હતું. તેગના પછી બગાસિંહ રાજ્યપદ પામ્યા. એઓ રણજીતસિંહના મામા હતા. એણે મરાઠાઓની હાર થતાં લોર્ડલેકને હોલકર સામે લડવામાં મદદ કરી મ્હોટો લાભ મેળવ્યો હતો, અને બ્રિટીશ રાજ્ય સાથે સંબંધ જોડયો હતો. ૧૮૧૯ માં ફતેસિંહ ગાદીએ બેઠો, તે પછી જગતસિંહના પુત્ર મરણ પામતાં રાજ્ય ખાલસા કર્યું, પણ સિરૂપસિંહે પોતાનો દાવો રજુ કરવાથી તેને રાજ્યનો અર્ધો ભાગ આપી ૧૦૦૦ ની ઉપજનો વધુ મુલક આપ્યો હતો. પણ ૧૮૫૭ ના બળવા સમયે સારી મદદ કરવાથી બ્રિટીશ સરકારે રૂ ૧, ૧૬, ૮૦૦ ની ઉપજનો મુલક એનાયત કર્યો. આ રાજા ૧૨૬૪ માં મરણ પામતાં રઘબિરસિંહ ગાદીનશીન થયો. હાલમાં ઝીંદના એ રાજ્યકર્તા છે.

લોક વસ્તી ૧૮૮૧ માં ૨૪૯૮૬૨ ની ૧૮૯૧ માં ૨૮૪૫૬૦ ની હતી. તેમાં ૧૩૬૯૦૯ પુરૂષો ને ૧૧૨૯૫૩ સ્ત્રીઓ હતી. રાજ્યમાં ૮ શેહેરો તથા ૪૧૫ ગામડાં છે; ને ૫૧૩૯૨ રહેવાના મકાનો છે. દર ચોરસ મૈલે વસ્તી ૨૦૩ ની છે. હાલમાં વાર્ષિક મેહેસુલ ૭૦૦૦૦૦ રૂપ્યાની છે. રાજ્યનાં લશકરમાં ૧૨ તોપો, ૨૩૪ તોપખાનાનાં માનસો ને ૩૯૨ ઘોડેસ્વાર લશકર ને ૧૬૦૦ પાયદળ લશકર છે. રાજા તરફથી બ્રિટીશ હદની સેવા માટે ૨૫ ઘોડેસ્વારો રોકાયલા હોય છે.

ઝીંદ—ઉપલા રાજ્યનું મુખ્ય શેહેર. વસ્તી ૭૧૩૬ ની છે. તેમાં ૪૦૯ હિંદુ, ૨૮૨૩ મોહમેદન, ૬૫ શિખ અને ૧૫૫ જૈનો છે. અને રાજાનાં મેહેલો છે.

ઝીનો—આ વિદ્વાનનો જન્મ ઈ. સ. પૂર્વે ૫૦૦ માં એલિઆમાં થયો હતો. એ પરમિનાઇડીશનો સાગેર્દ હતો, અને પોતાના શિક્ષક સાથે એથેન્સ આવી રહ્યો હતો. એની જીંદગીનાં પેહેલાં વર્ષો શીલસુફીના અભ્યાસમાં અને એકાંતવાસમાં ગુજર્યાં હતા. એને પોતાના દેશ વિષે બેહદ દાઝ હતી. તે જ્યારે છેલ્લે આથેન્સમાં આયો ત્યારે તેણે પોતાના દેશને ('નિઆરકસના') હાથમાં ગયેલું જોયું ત્યાથી તે ઘણો દુઃખી થયો, અને તેણે નિઆરકસનો નાશ કરવાનો ઉપાય સોધ્યો, તેમાં પકડાતાં તેને ઇન્સાફ માટે પાદશાહ પાસે લાયા. ત્યારે તેણે પોતાના મદદગાર તરીકે તમામ દરબારી અને પ્રજાને જણાવી બોલ્યો કે

ધર્મગુરૂઓનો વેરી થઇ તેમનો છલ કરવા લાગ્યો. છેલ્લે એના ત્રાસથી બોહિમીયન પ્રાંતના હાકેમ સિજીસમંડે પોતાની બેહેન એને લગ્નમાં આપવા કબુલી, તેટલામાં એ મરકીથી ઈ. સ. ૧૪૨૪ માં મરણ પામ્યો.

ઝીસ્ત—આ ડચ ગામડું યૂટ્રીચ્ટની પૂર્વે છે. ઉદ્યોગ, સાબુ, મીણબત્તિ, પોર્સિલેન વગેરેનો ચાલે છે. વસ્તી ૬૩૭૨ ની છે.

ઝુંગારી—ચીનાઇ સરહદ ઉપરની પહાડી હારનું નામ. આ પર્વત ટીનશાન, અને પશ્ચિમ આલતાઇ પર્વત તરફ વધે છે. પ્રાચીનકાળમાં આ પર્વત વાળો દેશ ઝુંગારી અને કાલમક પ્રજાનો હતો. હાલમાં આ પ્રદેશમાં ટુગન્સ, કાલમકસ, ચીનાઇ અને કીરગીઝો વસે છે.

ઝુરિચ—'સ્વિતઝરલેંડ'માંનું આ શેહેર, લોક ૯૦,૦૦૦ ની છે. એનું પુરાણુ નામ 'ટુરિકમ' હતું, પણ હાલમાં ઝુરિચના નામે પ્રસિદ્ધ છે. એ સમુદ્ર સપાટીથી ૧૩૫૦ ફીટ ઉંચે છે, અને તે પહાડી ખીણમાં 'લિમર' નામની નદી ઉપર વસાયલું છે. એનાં રક્ષણ માટે આસપાસ કોટ બાંધી લઇ ખાઇ ખોદેલી છે. મ્હોલ્લા સાંકડા અને મકાનો પુરાણી બાંધણીનાં છે. ૧૮૭૨ માં અત્રે યૂનિવરસિટી સ્થાપવામાં આવેલી કાયમ છે, ગરીબ તંગદસ્ત તથા અપંગ અને લંગડાઓ માટેનાં અત્રે આશ્રય સ્થાનકો છે. ૧૬૨૦ માં સ્થાપેલું કેતાબખાનું હાલમાં કાયમ છે, જેમાં ૮૦,૦૦૦ પુસ્તકો, હસ્તલેખો અને ૪૦૦૦ સિક્કાઓનો સંગ્રહ છે.

શેહેરની નજદીક અગ્નિ ખૂણે ઝુરિચ નામનો સરોવર ૨૫½ મૈલ લાંબો ને ૨½ મૈલ પોહોળો આવેલો છે. તેનાં પાણી અતિ નિર્મળ છે. તેના કાંઠાપર આલ્પસ પર્વતના પહાડની હાર લંબાઇલી હોઇ, તળેટીમાં અનેક ગામો છે. શેહેર તરફનો સરોવરનો કાંઠો સફેદ ફરસબંદીથી બાંધેલો છે. શેહેરની પાસેનો વિટલીબર્ગના પહાડ ઉપરથી સુંદર મનોહરતા નિહાળવા રલ્વે મારફતે ચઢાણ ચઢવામાં આવે છે. આ પહાડના મથાળાપર હવા ખાવાનાં મથકો છે.

ઝુલુ દેશ અને પ્રજા—ઉત્તર નેટેલમાં આ બ્રિટીશ પ્રોટેક્ટોરેટમાંનું ૮,૯૦૦ ચોરસ મૈલનો દેશ. આ દેશ ખેતીવાડી તથા ઢોરો ઉછેરવા માટે લાયક જણાય છે. તેમજ અત્રે ત્રાંબુ, ચાંદી, સલ્ફર, જસત, ટીન, એસબેસ્ટોસ અને કોલસો ઘણો મળે છે. લોક વસ્તી ૧,૬૦,૦૦૦ ની ઝુલુ પ્રજાની છે; તેમાં ૬૦૦ ગોરી પ્રજા છે. અત્રે ઝુલુ અને કાફીર સરદારોની હાકમી ચાલે છે. ૧૮૮૭ પછી આ દેશ બ્રિટીશ સત્તાને માન આપે છે.

ઝુલુ પ્રજા હજુ જંગલી સ્થિતિમાં છે. તેઓમાં પુરૂષોનાં ૩ વર્ગ કરેલા છે. 'અપાંગની' યાને કસાયલા શિપાઇઓ; 'ઇસીમપોર્થલો' અને ઇઝીનગીઝવા, એટલે જુવાન શીપાઈ અને આમાબુટ એટલે છોકરાઓ, જેઓ લડાઇમાં નહિ ગએલા. ઉપલા બે વર્ગમાં ઝુલુઓ પોતાનાં માથા ઉપરના બાલ ગોલ કુંડાળા જેવાં રાખે છે, તેથી તે ઓળખાય છે; અને છોકરાઓના માથા ઉપરના બાલ કંઈ ઓડવામાં આવતાં નથી. દરેક કસબામાં લડાયક ટોળીઓ વસે છે. તેઓમાં નાહની ઉમરે લગન થતાં નથી, પણ મ્હોટી ઉમરે થાય છે. આગળ તેઓમાં એવો રેવાજ હતો કે જ્યાંસુધી એક પુરૂષ કોઇ પણ લડાઇમાં ભાગ લીયે નહિ ત્યાં વેર તેનાથી લગન થઇ શકતાં નહોતાં, તોપણ લગ્ન માટે રાજકર્તાનો હોકમ લેવો પડે છે. તેઓ મ્હોટી ઉમરે લગ્ન કરે છે. લગ્ન કરવાની પસંદગી સ્ત્રીપર આધાર રાખે છે, અને તેજ પોતાનો પતિ ખોળી લીયે છે.

તેઓમાં એવો વેહેમ છે કે કન્યાના બાપને ૧૦ ગામોની ભેટ કરે તો કન્યા મળે. આ રીતની ભેટ કરીને જે ધણીએ ૪ ઓરતો મેળવી હોય તેને 'ગોરા'નો ખેતાબ અને માન મળે છે. આ 'ગોરા' પોતાની સ્ત્રીઓની મેહેનત ઉપર ગુજરાન કરી સ્વસ્થ જીંદગી ગુજારે છે. ઝુલુઓની મુખ્ય દોલત તેમની ગાયો છે.

પુરષોના ૩ વર્ગ છે, તેમ સ્ત્રીઓનાં પણ છે. કુમારી ઓરતને 'ઇતોમેબી' કહે છે, પરણેલી ફરજંદ વિનાની ઓરતને 'અમફાઝ' કહે છે, અને સંસારી છોકરાંવાળી 'એની-નાંતા' નામે ઓળખાય છે. લગ્ન માટે સ્ત્રી જ્યારે પુરૂષ સામે માગણી કરવા જાય છે ત્યારે તે પોતા સાથે કેટલીક પરણેલી સ્ત્રીઓને રાખે છે, જે તેનાથી થોડે છેટે ચાલે છે. મરદ પરણવા રાજી થતાં પેલી પરણેલી ઓરત પાસે આવી ગીત ગાવા માંડે છે. બીજે દીને એક ઢોરને હલાલ કરવામાં આવે છે, જેનો નાસ્તો તેના ખેશ કુટુંબીઓ કરે છે. તે પછી 'ઇગાઝીસોની' ક્રિયા, અને મણુ-કાથી નાહવાની ક્રિયા શરૂ થાય છે. તે ક્રિયામાં પાણીમાં મણુકા ભેળી તે પાણીવડે સ્ત્રી પુરૂષ એકમેકને નવ્હાડે છે; જે પછી તે દાણા સ્ત્રી પુરૂષનાં પગ પાસે વેરે છે. જે તે એક-ઠા કરી પોતા પાસે રાખે છે. રીતમાં તેઓ ગાય, બળદ આપે છે. તવંગર' માબાપની બેટી ૨૦ થી ૨૫ ગાય બળદ અને તેથી પણ વધુ આપે છે.'

'તેઓમાં જનાકારી, ભૂતપિશાચ અને રાજા માટે બુરૂં બોલવું એ અજીમ ગુન્હા ગણાય છે. આવાં કર્મ કરનારનું ઘેર તારાજ કરી ગુન્હેગારને સોટાવડે મારી નાખવામાં આવે છે. જે સોટા અને ગુન્હેગારના કુપ-ડાંનો તદન નાશ કરવામાં આવે છે.

તેમના પોશાખમાં પુરૂષો માત્ર રૂવાંની લટકતી પટીઓની તોરણરોફા ધાધરી પેહેરે છે; બાકી તેમનાં સણગારમાં પીછાં અને રંગ હોય છે. સ્ત્રીઓ ઝાડનાં મૂળીયાનાં રેશાનું બનાવેલું વસ્ત્ર પહેરે છે અને 'કાઇવાર ગુઠ-ણવેરનો લટકતો ઘાઘરો પેહેરે છે.

'પરણેલા પુરૂષો માથું બોડાવતી વેળા માથા ઉપર બાળની ગોળ કડી જેવું કુંડળું રાખે છે, અને ઓરતો પણ તેનેજ મળતી ચોટલી જેવો ગુચ્છો રાખે છે. તેમની સ્ત્રીઓ વટીક મરદ જેવું માથું બોડાવે છે. આ માથાપરની ગોળ 'કડી'ને તેઓ 'ઇસ્તગોકો' કહે છે. અને ચોટલીને 'ઇમબીટી' કહે છે. આ 'ઇમબીટી'ને લાલ ગેરથી રંગે છે.

ઝુલુ મરદોનો બાંધો મધ્યમ, દેખાવડો મે ચંચળ હોય છે. તેઓ ચાલવા તથા દોડ-વામાં ઘણા ચપળ અને બહાદુર હોય છે. તેઓ ગાહના ઝુપડામાં વસતા હોવાથી ગંદી-લા રહે છે.

તેઓ સાધારણ લેબાસ કરતાં લઢાઇના લેબાસમાં ઘણા ચોકસ હોય છે. આ લેબાસ સ્કોટીશ હાઇલેંડર્સ જેવો એક ટુંકો બીલા-ડીની ચામડીનો જાડો ઘાઘરો પહેરે છે, જે ગુંઠણ વેરજ હોય છે. ખભાં તથા શરીર ઉપ-રનો ભાગ બળદના ચામડાંથી સણગારે છે. તેમજ ચામડાંથી માથું પણ ઢાંકે છે. આ ટોપ 'ઓટર' નામની જલ બિલાડીની ચામ-ડીની બનાવે છે. તેઓનાં હથિયારોમાં ઢાલ તથા ભાલા મુખ્ય હોય છે. ઢાલ બળદના ચામડાની બનાવે છે. જેની વચ્ચેથી એક લાકડી જડી લીધેલી હોય છે; અને તેને એક છેડે ચિત્તા તથા વાઘના રૂવાંનો સણ-ગાર કરેલો હોય છે. આ ઢાલ મનુષ્યના કદ જેવડી મોટી હોય છે, તેથી દોડતી વેળા યા પવનમાં તે ઘણી અગવડભરી થઇ પડે છે, તેઓ પોતા સાથે ભાલા પાંચથી છ રાખી તે વડે સામસામાં લઢે છે. તેમની લશકરી ટુકડી જૂદા જૂદા રંગથી રંગેલી ઢાલ ઉપરથી ઓળખાય છે. તેમાં સફેદ ઢાલ-વાલું લશકર કેળવાયલું ગણાય છે.

ઝુલુ ભાષા કાફીર ભાષાને મળતીજ છે. તેમની ભાષા બુલંદ પણ કર્કશ છે.

એકઆરટીસ—આરબો એને જીહૂન કહે છે; તેમજ "સયરે દર્યાને" નામે પણ ઓળ-ખાવે છે. આ નદી ૧૨૦૦ ફીટની ઉંચાઇ ઉપરથી ઇસાએલ સરોવરની દક્ષિણે ૩૦ મૈલ ઉપરથી 'ટીનશાન' પર્વત ઉપરથી વહે છે. એ 'ટીનશાન'ના પ્રવાહ સાથે પણ જોડાય છે. એ ઉપલા પ્રવાહને 'નારીન' કહે છે, એ પશ્ચિમ ભણી ૪૦૦ મૈલ વહેતી ખાકંદના ખનાતમાં દાખલ થઇ દક્ષિણ

પશ્ચિમે ૩૦૦ મેલની વલાણુ લીયે છે. વળી ફરીને રશિયન હદમાં દાખલ થઇ તુરત ઉત્તરે ૪૦૦ મેલ વધે છે. તે પછી આ નદી સપી કાર ગતીથી ઉત્તર પશ્ચિમે વધતી એરલ સરોવરને ઉત્તર પૂર્વથી ત્રણ મુખે મળે છે. એની જુમલે લંબાઇ ૧૫૦૦ મેલની છે. એના પાટનું ક્ષેત્રફળ ૩૨૦૦૦૦ ચોરસ મેલ છે, અને એ ૮૫૦ મેલ વેર સફરી વહાણુ લાયકની છે. એરલ સરોવરથી ૪૦૦ મેલ સુધી એમાં અનેક ટાપુઓ આવે છે. આ નદી માટે તવારીખ નવેશો, કવિ, ખગોળવેત્તા, રાજદ્વારી નરો, લડવૈયા, સરદારો વગેરે અનેક લખાણો કરી ગયા છે. અગાઉ આ નદીને 'જેકતાસ' કહેતા હતા, પછી 'તારાજી' અને 'નાયણી' પણ નામ આપેલું હતું.

ઝેકટીકસ—મેકસિકોના રાજ્યનું રાજધાની શેહેર (ક્ષેત્રફળ ૨૪૭૫૭ ચૌરસ મૈલ છે ને લોકવસ્તી ૫૨૬૯૯૬ ની) મેકસિકોનાં રાજ્યમાંનો ઝેકેટીકસના આસપાસનો મુલક ચાંદીની ખાણો માટે જાણીતો છે. ત્યાંની ખાણોમાં ૧૫૦૦૦ માનસો કામે લાગેલાં છે. ૧૫૪૦ માં ખાણો ખોદવા માંડયા પછી તેમાંથી કાઢેલી ચાંદી લગભગ ૧,૦૦૦,૦૦૦,૦૦૦ સ્ટરલીંગની કાઢવામાં આવી હતી. લોક વસ્તી ૬૦,૦૦૦ ની છે.

ઝેટલેંડ— (જુઓ શૅટલેંડ)

ઝેડકીલ—રિચર્ડ જેમ્સ મૉરીસને ૧૮૩૦થી જ્યોતિષ સંબંધી દર વર્ષે પંચાંગ કાઢવા માંડયું તેનું નામ. આ ઝેડકીલનાં પંચાંગની દર વર્ષે ૧,૦૦,૦૦૦ થી ૨,૦૦ ૦૦૦ નકલો ખપે છે. એનો જન્મ ઇ.સ. ૧૭૯૫માં થયો હતો, અને ૧૮૭૪માં ૫મી ફેબ્રુવારીએ એ મરણ પામ્યો હતો. એ દર્યાઇ ખાતાનો કમાન્ડર હતો. એ પોતે હિબ્રુ ભાષાનો વિદ્વાન ગણિત શાસ્ત્રી અને જ્યોતિષ શાસ્ત્રી તરીકે જાણીતો થયો છે

ઝેડનેસ્ક—આ રશિયન શેહેર ડૉનનદી ઉપર વૉરોનજની ઉત્તરે ૭૦ મેલ ઉપર છે. આ મકૈનું મુખ્ય સ્થળ છે. વસ્તી ૯૮૦૦ની છે.

ઝેનઓટો—આ પ્રસિદ્ધ પ્રાચીન વિદ્યાશાસ્ત્રી તથા ફીલસુફનો જન્મ કીલ ખાતે ૧૮૧૩માં ૧૬ જુને થયો હતો. એણે અભ્યાસ કીલ, લીપઝીક, તથાં બર્લીન ખાતે કર્યો હતો. ને પછી એણે ઇટલી તથા ફ્રાન્સમાં મુસાફરી કરી હતી, અને રોમમાં લાંબોકાળ રહ્યો હતો. ૧૮૩૯માં કીલ બાપણુ કર્તા તરીકે કામ બજાવતો હતો. તે વેળા ઓકસવોલ્ડ ખાતે તેડવામાં આવ્યો. ૧૮૪૭માં એણે લિપઝીકમા પ્રાચીન વિદ્યા શાસ્ત્રીનો ઓધો સ્વિકાર્યો હતો, અને ત્યાં એણે પ્રાચીન વિદ્યાશાસ્ત્રીની એક મંડળી ઉભી કરી હતી. ઝેનઓટો અનેક પ્રાચીન વિદ્યાના મ્યુઝીયમનો ડીરેકટર હતો. ૧૮૫૫માં એ 'બોન' ના હૂન્નર ઉદ્યોગના મ્યુઝીયમનો ડાયરેકટર થયો હતો, અને ત્યાંથી ૧૮૬૭માં બર્લીન ખાતેની પાઠશાળામાં નેમાયો હતો, પણ નવા ઓધાપર જવા આગમજ ૧૮૬૯માં ૯મી સપટેમ્બરે ગોટીંગ ખાતે મરણ પામ્યો હતો.

ઝેનજાન—આ ઇરાની શેહેર તાઇબ્રિઝથી તેહેરાનના માર્ગમાં છે. લોકવસ્તી ૧૫૦૦૦ની છે.

ઝેન્ટ—આયોનિયાના ટાપુમાંનો એક મોરિયાના કાંઠાથી ઉત્તર પશ્ચિમે ૯ મેલપર અને સિફાલોનીયાની દક્ષિણે ૮ મૈલ ઉપર છે. એ ૨૪ મૈલ લાંબો ને ૧૨ મેલ પોહળો છે. લોકવસ્તી ૪૪૫૨૨ની છે. એનો મધ્ય ભાગ અતિ ફળદ્રુપ છે. ૧૮૯૩માં ત્યાં ભારે ધર્તીકંપનો આંચકો લાગો હતો. એનું મુખ્ય શેહેર ઝેન્ટ આયોનીયન ટાપુમાં સર્વથી મ્હોટો ટાપુ છે. લોક વસ્તી ૧૬૬૦૩ની છે.

ઝીનીઆ—આ અતિ સુંદર વર્ષાયુ ફુલી ઝાડ છે. એની અનેક જાતો છે. તેનીપર જૂદી જૂદી જાતનાં એકવડા ને બેવડ ફુલો આવે છે. ડબલ ફુલનાં ઝાડપર પ્રથમ ઝીણાં ફુલો આવતાં તેને ખીલવા આગમજ તોડી નાખે છે, અને ઝાડ બે ત્રણ ફીટ ઉંચું વધતાં તેને સારાં ફુલો આવે છે. ડબલ ફુલ અને સીંગલ ફુલનાં રોપા જ્યારે પામે

ઝેબીડ—યામિનમાંનું આ અરેબિયન સુંદર શેહેર મોખાની ઉત્તરે ૯૦ મૈલ ઉપર છે. લોક વસ્તી ૭૦૦૦ ની છે.

ઝેમ્બેસી—પૂર્વ આફ્રિકાની નદી. એ પશ્ચિમ કિનારામાંથી નિકળે છે. એ ૩૦૦ મૈલ સુધી સહદ્ગી વહાણુ લાયકની છે. એની પાસેનો પ્રદેશ આબો હવાની બાબમાં નુકસાનકારક છે. એ ૧૫૫૦ અને ૧૬૦૦ મૈલ સુધીની લંબાઇ ધરાવે છે. એનો પાટ લગભગ ૫૦૦૦૦ મૈલના ઘેરાવાવાળા રાજ્યમાં ફરીવળેલો છે, ને તેને કાંઠે અનેક રાજ્યો તથા શેહેરો છે. સમુદ્રથી ૫૫૦ મૈલપર પોર્ટુગીજોનો ગુમ્બો પાસે કે એની લંબાઇનો પાટ બ્રિટીશ સંસ્થાનોમાં ફરી વળેલો છે. સમુદ્રથી ૯૦૦ મૈલ ઉપર વિકટોરિયાના ધોધ સુધી વહાણો જઇ શકે છે. આ ધોધ ૧૮૫૦ માં ડૉ. લીવિંગસ્ટોને શોધી કાઢયો હતો. આ ઠેકાણે નદી ૧૦૦૦ વાર પહોળી છે. ઝેમ્બેસીના ડેલ્ટાનું ક્ષેત્રફળ ૨૫૦૦ ચોરસ મૈલ છે.

ઝેમોરા—સ્પેનનું આ અતિ પ્રાચીન શેહેર મેડ્રીડથી રેલ માર્ગે ઉત્તર પશ્ચિમે ૧૫૦ મૈલ પર છે. અત્રે આગલા રોમન દેવળ તથા ઊનના કારખાનાં છે. લોક વસ્તી ૧૪૫૭૭ ની છે. એજ નામના પ્રાંતનું ક્ષેત્રફળ ૪૧૩૫ ચોરસ મૈલ છે. લોક વસ્તી ૨૭૦૦૭૨ ની છે.

ઝેમોરીન—કલીકટના આગલા અધિપતિનો રાજ્યકીય એલકાબ. હાલમાં આ ઝેમોરીનના વંશજો મલબારમાંના કેટલાક પ્રાંતમાં જણાય છે. ઝેમોરીન એલકાબ સેમીરામ (સેમીરામીસ) અથવા સમુદ્રી યા તામુદ્રી, દરીઆ રાજા ઉપરથી નિકળેલો છે. ૧૮ મી સદીમાં '૧૭૯૨માં ૧૮ આગસ્ટે ઝેમોરીને ઇસ્ટઇંડીયા કંપની સાથે કરેલી શર્તો મુજબ વરતો હતો. ૧૭૯૪ નાં સપટેંબર અને ૧૮૦૬ માં ૧૫ મી નવેંબરે ઝેમોરીનને વર્ષાસન આપી બાંધી લીધો હતો. ૧૫૧૩માં ઝેમોરીને એક એલચી ખાતું પોતાના એલચી મારફતે પોર્ટુગલ મોકલાવ્યું હતું, જે એલચી ત્યાં ગયા પછી ખ્રિસ્તી ધર્મમાં દાખલ થવાથી ૩ જા જૉને તેને નાઇટ બનાવી જૉન. ઑફ ક્રૉસ, નામ આપ્યું હતું. પણ તે હિંદુસ્તાન પાછો આવ્યો ત્યારે તેને ઝેમોરીનના દરબારમાં મારી નાખવામાં આવ્યો હતો. ૧૫૮૩ માં આ ઝેમોરીનની પ્રજાનો મ્હોટો ભાગ ખ્રિસ્તી ધર્મમાં દાખલ થયો હતો, અને તે વેળા મોહમેદનોથી રક્ષણ મેળવવા યદી પોર્ટુગીજોનાં કાફલાની ઝેમોરીને જ્યારે મદદ માંગી ત્યારે તેઓના ૨૦,૦૦૦ માનસોએ એક દિવસમાં બેપ્તિઝમ લીધું હતું; અને તેથી તેઓ માટે એક દેવળ તુરત બાંધવામાં આવ્યું હતું.

ઝેમોસ્ક—રશિયન પોલાંડનું આ કિલ્લે બંદીવાળું શેહેર વૉરસોની દક્ષિણ પૂર્વે ૧૫૪ મૈલ ઉપર છે. લોક વસ્તી ૭૭૨૫ ની છે.

ઝેરકોચલાં—સંહ્યાદ્રિ પર્વતના પ્રદેશમાં એનાં વૃક્ષ ઉગે છે. આ વૃક્ષનાં ફળ, પાંદડાં અને સર્વ ભાગ ઝેરી હોય છે. એના પાંદડાં ઉપર કાંઇ પદાર્થ ખાતાં વિકાર થાય છે. આ ઝાડનાં ફળનાં બીજને ઝેરકોચલાં કહે છે. તે દવામાં વપરાય છે. અફીણુ તથા ભાંગની માફક કેટલાકને ઝેરકોચલાનું વ્યસન હોય છે.

ઝેરકોચલાં ચપટાં, ગોળ ને કઠણ હોય છે. તેનું ખાસ સત્વ 'સ્ટ્રીક્નીયા' નામે છે. ઝેરકોચલાં દેશી અને ઇંગ્રેજી ઔષધીમાં ઘણું વપરાય છે. તે અતિ કડવું હોય છે. તે કેટલાક પશુ અને કિડાને મારવાનાં ઉપયોગમાં પણ આવે છે.

ઝેરકોચલાનાં વિષનાં ચિન્હ ધનુર્વા જેવાજ હોય છે. વિષ લીધા પછી થોડી મિનિટમાં અગર એક બે કલાકમાં ચિન્હ શરૂ થાય છે. તેમજ દાંત ખીલી બેસે છે અને આખા શરીરમાં તાણુ આવે છે. એનું વિષ ચઢતાં તાણુ રહિ રહીને આવે છે. આથી દર્દી બે ચાર કલાકમાં મરણુ પામે છે; યા ઉપાય થતાં સારો થાય છે. ઝેરકોચલાંના ભૂકાના અર્ધા દ્રામથી સ્ટ્રીક્નીયાના

ફ્રે ગ્રેનથી, એસટ્રાકટનાં ૩ થી ૪ ગ્રેનથી પ્રાણુ હાની થાય છે.

આ ઝેરનો ઉતાર માટે ઉલટી કરાવવી; જુલાબ આપવા. ઝેર કોયલાનાં ચિન્હ શરૂ થતાં ક્લોરાફૉર્મ સુંઘાડે છે. અથવા ક્લોરલ હાઇડ્રેડ આપે છે. ઝેર કોયલાપર ક્લોરલ હાઇડ્રેડ વિષ છે, તેના અથવા ક્લોરો ફાર્મના ઘેનમાં દર્દીને રાખે છે. તેપર પ્રાણિજ કોલસો, ટેનીક ઍસિડ, વગેરે અપાય છે.

ઝેર કોચલાને ઘસીને ખીલ, ગુમડાં તથા સોજા ઉપર ચોપડાય છે. તેને ઘીમાં તળીને પેટની ચુંક, દુખારો, કરમ, ઝાડો તથા ઉલટી ઉપર ખાવામાં આપે છે. જનાવરોને વિષબાધ થતાં એનાં મૂળ અથવા બીયાં ઘસીને ચોપડવાથી વિકાર દૂર થાય છે.

ઝેલમ—(જુઓ જેહેલમ.)

ઝેલૅંડ—આ ટાપુ ડેનમાર્કમાં કેટગેટ અને બાલ્ટીક વચ્ચે છે. લંબાઇ ૮૦ મૈલની, ને પોહલાઇ ૬૦ મૈલની છે. ક્ષેત્રફળ ૨૬૭૦ ચોરસ મૈલ છે. લોકવસ્તી ૭૮૧૭૦૩ ની છે. મુખ્ય શેહેરો કોપેનહેગન, એલ્સીનોર અને કૉરસોર છે.

ઝેશી હોઆનુ કાંગીચો ચોંગચેંગ શોકુંગ ચીનહીન ચંગશી—ચીનની આ અતિ બાહોશ શેહેનશાહ બાનુનો જન્મ ઇ. સ. ૧૮૩૦ ની આખેરીમાં થયો હતો. એનો મંચુ જાતનો પિતા એક નાહનો અમલદાર હતો. તે ઘણી ગરીબાઇને લીધે ૧૮૩૫ માં કંતાન જઈ રહો, પણ ત્યાં કશું પેટ પુરતું પણ નહિ મળતું જોઇ પોતાની પ્રિય બાળકી ઝેશીને વેચવા કાઢી, અને એ રીતે એક તમંગર ચીનાને ત્યાં ઝેશીને ગોલામડી તરીકે વેચી હતી.

ઉપલી હકીકત આ મહાન બાનુના બીજા જનરલ વૃત્તાંત લખનાર ખોટી બતાવી એવી હકીકત રજુ કરેછે કે, આ બાનુ 'શેનકુઇ' નામના નામીચા અમલદારની બેટી હતી; અને તેની માતા રાજ્યવંશી ખાનદાનની હતી. ઝેશી મંચુ જાતની હોવાથી એઓમાં પગ ટુંકા કરવાનો રેવાજ નહિ હોવાથી ઝેશી રાણી આ ઘાતકી રેવાજથી તદન સલામત રહી યોગ્ય વિદ્યાભ્યાસ કરવા નશીબવંત નિવડી હતી.

ચીનનો શેહેનશાહ 'હીતફુંગ'ને પેટે કશાં સંતાન નહિ થવાથી તેણે, નવી રાણી કરવાનો વિચાર ૧૮૪૮ માં કર્યો, અને ૧૫ થી ૧૮ વર્ષની મંચુ જાતની કુલીન કન્યાઓને પસંદગી માટે દેશો દેશથી તેડી. આ સંખ્યાબંધ ઉમેદવાર કન્યામાં ઝેશી પણ દાખલ થઈ. તેમાં પરીક્ષા લેતાં ૧૦ ચુંટી કહાડી, જેમાં ઝેશી પણ હતી. એ મુજબ ઝેશી રાણીપદ પામતાં બુલંદ નશીબે ૩ વર્ષ પછી ૨૦ મે વર્ષે એને ગર્ભ રહો, અને એક પુત્ર પ્રસવતાં તે ભવિષના શેહેનશાહની માતા ગણાઈ. આથી બીજી પટરાણીઓમાં અદેખાઈ ઉત્પન્ન થવી જોઇએ, પણ ઝેશીએ પોતાની બેહદ દાનાઈ અને કાબેલ્યતથી શેહેનશાહ તથા બીજી વડી રાણીઓનું એવું તો મન છતી લીધું કે તે અદેખાઈની ભોગ થવાને બદલે સર્વેની પ્રિય બની.

આ વેળા ઈંગ્રેજો તથા ફ્રેન્ચો જોડે ચીનને વાંધો પડતાં યુરપ્યનોએ તાકુનો કિલ્લો તાબે કરી પેકીનપર ચઢી જઈ શેહેનશાહી મેહેલ તારાજ કર્યો. આ વેળા શેહેનશાહ તથા ઝેશી પોતાના ૬ વર્ષના બાળકને લઇ 'જેહો' નામના શીકાર ગાહમાં ભરાયો ને ત્યાંજ ૧૮૬૧ માં દહેશત ખાઇ મરણ પામ્યો. આથી 'તુંગાચીંગ' ૧૨ વર્ષની બાલ વયે ચીનનો શેહેનશાહ કહેવાયો. પણ આ વેલા રિજન્સી કૉન્સીલ નેમી રાજ્ય વહિવટ ચલાવી વડી રાણી સાથે પોતે શેહેનશાહની બરદાસ્ત લેવા લાગી. પણ ઝેશીને સ્વતંત્ર રાજ્ય ચલાવવાની ઉલટ હોવાથી શેહેનશાહના ભાઈ (પોતાનો દીયર) પ્રિન્સ કુંગને પોતાની મસલહતમાં લઇ રિજન્સીકૉન્સીલનાં બીજા બે અમલદારો ને 'શેહેનશાહની મરણ ક્રિયા નોમા મુજબ નહિ કરવાના તોહમતથી પકડી ફાંસીએ ચઢાવ્યા. અને એ રીતે ઝેશી તથા

વડી રાણીએ સર્વ સત્તા હાથ કરી કુંગને વડો વઝીર નેમ્યો. પણ ૧૮૬૩માં કુંગને બરતરફ કરી ફરી પાછળથી પોતાના વિશ્વાસમાં લઈ વઝીર બનાવ્યો હતો.

૧૮૭૨માં બાળક શેહેનશાહ ૧૮ વર્ષની લાયક ઉમરે પોહચતા અસલી રેવાજ મુજબ કુલીનકન્યાઓની પરિક્ષા લઇ 'પ્રિન્સ ચંગ' ની પુત્રી 'એલાઉને' ને પસંદકરી. તે પછી શેહેનશાહ લાયક ઉમરનો થતાં ઝેશીને સર્વો કારોબાર સંપૂરદ કરવાનું વડી રાણી એ ઝેશીને સુચવ્યું. અને શેહેનશાહે મરતી વેળા આપેલો ચોકસ એખત્યાર નામું ઝેશીને બતલાવ્યું; પણ હવે તેની કશી જરૂર નહિ જોઇ ઝેશી સામે બાળી નાખ્યો. પણ ઝેશીને આથી પોતાને મરહૂમ પતિના અવિશ્વાસી પણાપર ભારે ગુસ્સો ચઢયો, અને તે પછી તેણી સ્વતંત્ર પણે વર્તના લાગી. તે એટલા સુધી કે ઘણી વેળા શેહેનશાહની પણ મરજી વિરૂધ હુકમ બજાવવા લાગી. ૧૮૭૪માં શેહેનશાહે પ્રિન્સ કુંગને વઝીરાત ઉપરથી દુર કર્યા છતાં ઝેશીએ તેને વઝીરાતપર કાયમરાખી પોતાની સત્તા બજાવી બતાવી હતી. પણ ૧૮૭૫માં શેહેનશાહ મરણ પામ્યો. આ વેળા જુવાન શેહેનશાહ બાનુને હમેલ હોવાથી તે જો પુત્ર પ્રસવે તો ઝેશીની સત્તા નિરમૂળ થઇ, જુવાન વહુ રીજંટ થાય, એમ હોવાથી ઝેશી તથા વડી રાણીએ મળી જુનો રેવાજ નો એક કાયદો અમલમાં મેળી વહુનો હક ડુબાડી પોતાના દીયર પ્રિન્સ ચંગનો બેરો ૪ વર્ષનો હતો તેને રાજ્યપદ આપ્યું અને પોતે રીજંટ થઇ. તે પછી પ્રિન્સ કુંગે ૧૮૮૪માં રાજીનામુ આપ્યું. ને તેથી પ્રિન્સ સુંગ નેમાયો. જેના વહિવટમાં ઝેશીએ સર્વ સત્તા હાથ રાખી પોતાની બાહોશીથી પ્રજાપ્રિતી સંપાદન કરી. શેહેનશાહ કવાંગશુ જરા કડક અને સ્વતંત્ર ખવાસનો તથા સુધારા તરફ વળેલો હોવાથી તે ઉમરે પુગ્યા છતાં ઝેશીએ તેની કુલ સત્તા ૧૮૯૪માં પોતાને હાથ લીધી. પણ ૧૮૯૬માં 'ટવાંગ ચુની' નામના વિદ્વાન શિક્ષા ગુરૂના સુધરેલાં વિચારપર દોરવાઇ શેહનશાહે રાજ્યમાં યૂરપ્યન સુધારાં દાખલ કરવાનાં કાયદા ઘડવાનો નિશ્ચકર્યો, અને સામાપનાર અધિકારીઓને દેશ નિકાલ કર્યા. તે પછી વધુ આપખુદ સત્તા ચલાવવા જતાં ઝેશીએ તેને એકદમ નજરકેદ કર્યો. ૧૮૯૯માં ૨૦મી સપટેંબરે ઢંઢેરા મારફતે શેહેનશાહને વહિવટમાંથી દુર કરેલો જણાવી સર્વ સત્તા હાથ કરી, સુધારાવાલાઓને તેમને ફ્રેજેપોંહચાડયા હતા.

આ શેહેનશાહબાંનુ ગાયનની ભારે શોખીન છે, ૬૦ વર્ષની ઉમર થઇ ત્યાં સુધીતે પરદેપોશ હતી અને સર્વે વહિવટ તથા વઝીરો સાથની મુલાકાત એક પરદા આડે બેશીને વાતચીત કરી ચલાવતી. ઝેશીએ ટુંકી પગવાલી સ્ત્રીઓને મેહેલમાં દાખલ થતી બંધ કરવાથી આ રેવાજ ચીનાઓમાંથી દિનપર દિન નાબુદ થવા માંડયો છે. ૧૯૦૧માં 'બોક્સરો' ના બળવા સમયે ચીનમાં મિશનરી તથા ખ્રિસ્તી અમલદારોની ભારે કતલ ચાલી, તે વેળા યૂરપ્યન રાજ્યોનાં સામટા લશકરી હુમલાથી પેકીન જીતીલેતાં ઝેશી ખજાના સાથે દુર નહાશીગઇ પણ પાછળથી કોલકરાર થતાં ૧૯૦૨ ની જાનેવારીમાં પેકીનમાં આવી રાજ મેહેલમાં વસવાટ કર્યો હતો, હાલમાં સર્વ કારોબાર ઝેશીને તાબે હોઇ શેહેનશાહ માત્ર નામનો છે..

ઝેહાન—ટારમાનિયાના પશ્ચિમ કાંઠા ઉપરનું ખાણોવાળું શેહેર. સ્ટ્રેહાનના બંદરથી રેલ માર્ગે ૨૯ મેલ ઉપર છે. શેહેરની વસ્તી ૧૮૯૧ માં ૫૦૦૦ની હતી. ૧૮૮૪ માં આ શેહેર નજદીકથી ઉત્તમ પ્રકારની ચાંદીની ખાણો જડી આવતાં તે ચઢતી કળાએ પુગું છે.

ઓનિયસ—આ માછલી ૨ ફીટ ૯ ઈંચ લાંબી હોય છે. એ પિનાંગમલાયાની સીમૂ-દ્રસૂનિ, સીંગાપોર, મલબાર, કારોમાંડળ, બંગાલનો આંખાત, તેનાસરીયમ, કાંતાન, ચાયના સમુદ્ર, મદુરા અને જાવાના સમુદ્રમાં મળે છે. આ માછલી ખાવામાં પુષ્કળ સ્વાદીષ્ટ હોવાથી તે ઘણી પકડવામાં આવે છે.

ઓબ—અફઘાનિસ્તાનમાંની આ નદી (અથવા ઉત્તર બલુચીસ્તાન) ઉત્તર પશ્ચિમમાં ગોમુ-ખને મળી, સુલેમાન પર્વતમાં વહેતી ડેરા-ઈસમાઇલખાન પાસે ઈંડસને મળે છે. એની આસપાસનો દેશ ૧૮૮૯ માં બ્રિટી-શોને તાબે આવ્યો હતો.

ઓમબૉર—હંગેરીનું આ શેહેર બકસ જીલ્લાનું મુખ્ય શેહેર છે. ઇસ્કથી રેલ માર્ગે ઉત્તર પૂર્વમાં ૪૨ મૈલ ઉપર છે. વસ્તી ૨૬૪૩૫ ની છે.

ઓરાસ્ટર—બાબિલોનમાં જે પહેલા રાજ્ય વંશે ઈ. સ. પૂર્વે ૨૨૩૫ થી ૨૦૧૧ (૨૨૪ વર્ષ) સુધી રાજ્ય કર્યું હતું તેનું નામ. આ સૈકાએ સદીના અમલ દરમ્યાન ૭ રાજાઓ થયા હતા. યુસેબસની આર-મેનિયન ગ્રંથમાં જણાવેલી બેરોસસના ખાલદીયનોની ટીપમાં ઓરાસ્ટરનું નામ એક રાજવંશનું આપ્યું છે. એપરથી એમ જણાય છે કે બાબિલોનપર જે મીદીયન રાજ્ય સ્થાપ્યું તે હશે.

ઇરાનીની તવારીખ મુજબ આ વંશ જરથોસ્તિઓએ સ્થાપન કરેલો હશે. કેમકે ગુશતાસ્પના અમલ પછી દસ્તુરો તથા મોબેદોનું જોર વધતાં તેઓએ પોતાની સત્તા જગેજગ સુસ્તકીમ કરતાં જઇ તેમને એક રાજા બલ્ખથી બાબીલોન જઇ ત્યા રાજ્ય જીતી કરી કામ થયો હતો, અને તેઓએ ૨૨૪ વર્ષની મુદત અમલ ભોગવ્યો તે દરમ્યાન તેમના ૮ જાએનશીન પાદ-શાહ થયા હતાં.

ઓલા એમીલી—આ જાણીતા ફ્રેન્ચ વાર્તા લખનાર તથા વિદ્વાનનો જન્મ ૨ જી એપ્રેલ ૧૮૪૦માં એક્ષ ખાતે થયો હતો. ૭ વર્ષની વયે એનો પિતા મરણ પામતાં તે પોતાની દાદીના આશ્રય હેઠલ જઇ રહ્યો. પણ આ દાદી ૧૮૫૭માં મરણ પામતાં ગરીબ હાલતે પુગો, પણ એના પિતાના મિત્રોએ મદદ કરવાથી એણે પોતાનો અભ્યાસ વધારી ૨૦ વર્ષની વયે માર્સેલ ખાતે એક ઑફીસમાં કલાર્ક તરીકે રહી ત્યાં કવિતા રચવાનો શોખ ખીલવ્યો, પણ તે પછી ૧૮૬૨ માં એક બુકસેલરને ત્યાં નોકરીપર રહી વાર્તા લખવાની શરૂ-આત કરી. પેહેલી વાર્તા સ્યુરડીયૉવર્સ, લે મીસ્ત રીઝડી મારસેલ્સ અને થેરીસ્ત ફ્રેક-વીન નામની વાર્તાઓ લખી બહાર પાડી, આ વાર્તાઓમાં તેણે મનુષ્ય જાતનાં સ્વભા-વનાં આબેહુબ ચીત્રો દોર્યા હતાં. તે પછી 'લાસોમરી', નામની વારતાઓ લખી, જેની ૫૦ આવૃતિઓ બહાર પડી હતી. તે સિવા-ય એણે લારેરી, લાબેટીહ્યૂમેન, લાડી બેક્લી, ડૉકતર પાસ્કલ, પારીસ, રોમ, વગેરે વાર્તા તથા જાતના ગ્રંથો છપાવી પ્રગટ કર્યા હતાં. ૧૮૯૭-૯૮ માં કેપટન ડરેફુસનો કજ્યો ચાલતાં તેમાં આગેવાનીભર્યો ભાગ લઇ સ-રકાર સામે થતાં તેને એક વર્ષના કેદખા-નાની તથા ૩૦૦ ફ્રાંકના દંડની સજા થઇ પણ તે ઇંગલાંડ યુકિતથી નાહાસી ગયો. તે અરસામાં 'ફેકનડીટી' નામની કથા લખી. જે ૧૮૯૯ માં છપાઈ. ડરેફુસનો છુટકો થતાં એ પેરીસ આવી રહયો હતો. ૧૯૦૨ માં અકસ્માતિક સુવાના ઓરડામાં કોલ-સાથી ગુંગળાઇ મરણ પામ્યો હતો.

૮૨ મૈલપર છે. અત્રેના પુરાણા કિલ્લાને હાલ જેલમાં ફેરવી નાખવામાં આવ્યું છે. ૧૮૭૫ માં વસ્તી ૩૧૪૯૧ની ને ૧૮૯૧માં ૪૪૨૯૮ ની.

ઝોસી—અલાહબાદ જીલ્લામાંનું ગામડું. આ શેહેર અતિ પ્રાચીન કાળનું ગણાય છે. ઇ. સ. પૂર્વે ૨૨૦૦ માં અત્રે પ્રતિસ્તાનનું રાજ્ય હતુ, અને પુરૂરવા અત્રે પ્રથમ રાજા થયો હતો. અકબરનાં અમલ દરમ્યાન આ આગરાનું ગામ હતું. હાલમાં આ શેહેર નવા ને જુના એવા બે ભાગમાં વેહેચાયલું છે. જુનામાં ૨૭૭૭ ની, ને નવામાં ૧૪૦૪ ની વસ્તી છે.

રતનજી ફરામજી શેઠના—કૃત.

જ્ઞાન ચક્ર

અાને

ગુજરાતી "સાઇકલોપીડિયા

પુસ્તક ૫ માંની

ગ્રંથ તૈયાર છે.

વિષયાનુક્રમણિકાઃ—

કિંમત રૂ ૩—૦—૦

વિષયાનુક્રમણિકાનું સામટું સાંકળિયું.

વિદ્યા તથા શાસ્ત્રો સંબંધી.

[સંગીત, પિંગલ, રસાયન, ગણિત, જ્યોતિષ, નાટ્યકળા, ખગોળ, વાયૂચક્ર વગેરે.]

વૈદક તથા શારીરિક શાસ્ત્ર અને દવાઓ.

ખનીજ પદાર્થ અને ધાતુ તથા યંત્ર શાસ્ત્ર સંબંધી.

પ્રાણી વર્ણન.

વિદ્યા હુન્નર, કળા કૌશલ્યો ને બનાવટો.

ભાષા, ગ્રંથો, રમત ગમત અને વાજીંત્રો વિષે.

રાહ રસમ—તેહેવારો તથા ખેતાબો ને ઓદ્ધા.

વિવિધ જ્ઞાન સંગ્રહ.

ઇતિહાસ સંબંધી.

ઝાડપાન, વનસ્પતિ, ખેતીવાડી, મૂળીવાં, ફળફુલ, પાન, મેવા, અનાજ અને જડીબુટ્ટી વગેરે.

જન વર્ણન.

જૂદી જૂદી કોમોનાં પંથ, મત, ટોળાં ઈત્યાદી વિષયો.

જન્મ ચરિત્રો.

જૂદી જૂદી કોમોનાં સ્ત્રી પુરૂષોનાં જન્મ ચરિત્રો.

સર્વ ધર્મજ્ઞાન વિષયો.

(જ૦=જરતોસ્તી. હિં=હિંદુ. મો=મોહમેદન. ખ્રી=ખ્રીસ્તી—વિષયો સમજવાં.)

ભૂગોળ વર્ણન.

નદી, નાળાં, સરોવર, તલાવ વગેરે.

પહાડો—કિલ્લા—અને કુદરતી અદભૂતતા ને ગુફા.

ખંડ—રાજ્ય—ઇલાકા—પ્રાંત—ટાપુ, શેહેર વગેરે.

નીચલા ગ્રંથો તૈયાર છે.

(જાણીતા પુસ્તક પ્રગટ કરનારે તથા વેચનાર પાસેથી, તેમ આ-રચનાર પાસેથી મળશે.)

(રતનજી ફરામજી શેઠના.)—ઠેકાણું મુંબઈ બહારકોટ : અબદુલરહેમાન સ્ટ્રીટ નંબર ૩૮૫)

	રૂ. આ.
ચાઇનીજ ટેલ્સ—રંગીની વાર્તાનું પુસ્તક જેમાં ૩૩ વાર્તાઓ અરેબિયન નાઇટ્સની ઢબ ઉપર છે ..	૧—૪
જામાસપી—આ પુરાણું પુસ્તક ચિત્રો, ફાલ નામુ તથા તારીખો સાથે (આવૃત્તિ ત્રીજી) ...	૧—૮
હકદારનો હક—ચિત્રયુક્ત વાર્તા	૧—૦
એશિયાની સદ્ગુણી બાનુઓ—જાણીતી બાનુઓના સચિત્ર વૃત્તાંતો ..	૧—૮
સંજ્ઞા દર્શક કોશ	૧—૦
સુંદર હેલન—મહાન કવિ હોમરની ઇલીયડ આધારે રચેલું પુસ્તક	૦—૬
ગુલ ખુશરો નાટક	૦—૪
મેસમેરીઝમ	૦—૬
ફોટોગ્રાફી—હાલની નવી સુધારેલી રીતે છબી પાડવાના હુન્નરનો સ્વતંત્ર ગ્રંથ	૦—૧૨
કાચ બનાવવાનો હુન્નર ઉદ્યોગ—હાલની રીતે કાચ બનાવવાનો સ્વતંત્ર ગ્રંથ. ઇતિહાસ સાથે	૦—૧૨
જ્ઞાનચક્રનાં પાંચ દફતરો	૧૫—૦
કુલ્લે રૂ..	૨૩—૧૨.

(દરેક ગ્રંથનું પોસ્ટેજ જુદું.)